DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14273

Sosnowiec Memorial Book

Sefer Sosnovits ṿeha-sevivah be-Zaglembiyah

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Sefer Sosnovits ṿeha-sevivah be-Zaglembiyah / ha-ʼorekh, Meʻir Shimʻon Geshuri (Bruḳner).
IMPRINT	880-03 Tel-Aviv : Irgun yotsʻe Sosnovits ṿeha-sevivah be-Yiśraʼel, c1973-1974.
DESCRIPT	2 v. : ill. ; 28 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Sosnowiec. Sosnowiec (Katowice, Poland) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Sosnowiec.
ADD'L NAME	Geshuri, Meʻir Shimʻon.
ADD'L TITLE	Sefer Sosnoṿits un Zaglembyer umgegnṭ

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר סוסנוביץ

והסביבה בזגלמביה　　　　　און זאגלעמביער אומגעגנט

גדולתה וחורבנה של עיר ואם בישראל, שקהילתה המפוארת ורבבות מיהודיה והיישובים הסמוכים לה הושמדו בידי המרצחים הגרמנים הנאצים בשנים השחורות ת״ש - תש״ה — 1945 - 1940.

אין אנדענק פון די בארימטע יידישע קהילות סאָסנאָביץ און זאגלעמביע, וואָס זענען אומגעקומען דורך די נאצישע מערדער אין די שווארצע יאָרן 1945 — 1940.

כרך שני
צווייטער באנד

תשל״ד, תל־אביב, 1974.

יצא לאור על־ידי ארגון יוצאי סוסנוביץ והסביבה בזגלמביה בישראל בסיוע ארגוני יהודי זגלמביה בארצות הברית, צרפת ומארצות שונות.
ארויסגעגעבן דורך די לאנדסמאנשאפט פון סאָסנאָוויץ און אומגעגנט אין ישראל ביי דער מיטהילף פון די זאגלעמביער יידישע לאנדסמאנשאפטן אין אמעריקא, פראנקרייך און אנדערע לענדער.

דפוס הפועל המזרחי, רח' הרצל 78, תל־אביב

פעילי הוצאת הספר כרך ב׳

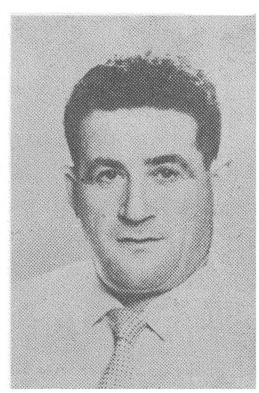
מאיר לנצמן

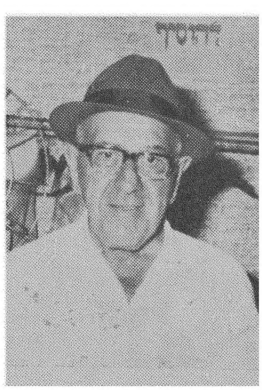
בנימין דגיאלי (פישעל)

משה ירקוני (זשעלאנקע)

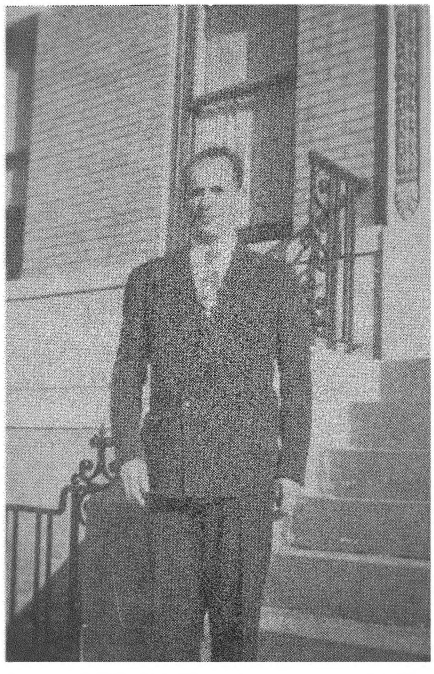
שרגא רוזנבלום

חיים טריגר

נשיא יוצאי סוסנוביץ בישראל ברוך פריבר ורעיתו מהעליה השניה

דן דוינסקי

סם סקורא

העסקנים הפעילים מארצות הברית (מסוסנוביץ)

ועד הארגון

היושבים מימין : חייב טריגער, מאיר לנצמן, בנימין דגיאלי (פישעל), מ. ש. גשורי, יוסף חרף (אוסטרי).
העומדים מימין : ה. שחורי צרנינה, חנוך בורנשטיין, שרגאי גינצבורג, אלימלך שהורי (צרניכה), מ. ירקוני.
קלמן לעדן ז"ל, דן דונסקי מאמריקה.

ועד ארגון יוצאי סוסנוביץ, בנדין והסביבה, בתל־אביב

העומדים מימין: ב. שחורי, יוסף חריף, בנימין דגיאלי, קלמן לעדן ז"ל,
מ. פריבר, מאיר לנצמן, אלימלך, שחורי, מ. ירקוני (ז'לונקה).
היושבים מימין: שרגא רוזנבלום, גב' ליבר, ח. ורשבסקי, חיים
טריגר, גוטה פישל, שמעון גשורי.

הועד של יוצאי סוסנוביץ בפריז

הועד של יוצאי זגלמביה בקנדה

עצרת אזכרה לקדושי זגלמביה ע"י מצבת העפר שהביאו מפולניה
נואם חבר המערכת, יוסף חריף

פעילי הארגון בקנדה

אזכרה בתשעה באב ע"י המצבה
מספיד ד"ר מייטליס ז"ל, שהתעלף במקום ומת.

בעת האזכרה נואם חבר מערכת ישראל שווייצר ז"ל

הקדמה

הכרך השני של ספר סוסנוביץ והסביבה משלים את האנדרטה הנהדרת שהקימונו לזכר הקהילות הנ״ל.

עם גמר הדפסת שני הכרכים „ספר סוסנוביץ והסביבה״ המונחים לפנינו, — כמו ספרי יזכור האחרים שהוצאו על ידי שארית הפליטה שהנציחו את קהילותיהם שהושמדו ע״י הגרמנים ימ״ח שמם — הנצחנו גם אנו את הקהילות שבסוסנוביץ והסביבה.

חלק שני של ספר זה, כמו חלקו הראשון, וכמו ספרי יזכור אחרים, שנכתבו לא על ידי סופרים מאומנים שהתמחו בכתיבת ספרים, כמו כן ספר זה נכתב על ידי הבנים והבנות, האחים והאחיות של המושמדים, שרידי השואה, שבנס ניצלו ונשארו בחיים. הם השתדלו לתאר את היהודים השורשיים, הישובים שבהם גרו יהודים מזמן התהוותם ועד חורבנם וסופם הטראגי. כוונתם בזאת היתה להקים מצבה לעדות הקדושות שבערי זגלמביה שהושמדו וברובם המכריע אפילו לא זכו לבוא לקבר ישראל.

✶

בכרך השני, המונח לפנינו, באים זכרונות על אישים שביהדות זגלמביה והסביבה שנכתבו על ידי יוצאי זגלמביה והסביבה בישראל, מאלה שבאו ארצה בעליה השניה, מאלה שבאו בעליות השלישית והרביעית ומניצולי השואה בישראל, בארצות־הברית, בצרפת ובארצות אחרות.

כל אלה הקדושים, הי״ד, שבערי הנ״ל, שראויים היו להיות נזכרים בספר ומחמת סיבות שונות לא תלויות בנו לא נזכרו, הרינו מבקשים מהם סליחה ומחילה.

✶

התחלנו להדפיס את הכרך השני של הספר הזה אחרי מלחמת יום הכיפורים, בהרגשה של כאב ויגון על הבנים היקרים שנפלו, הי״ד, ביניהם גם בנים, נכדים ונינים של יוצאי קהילות זגלמביה. יהא זכרם ברוך ונשמתם צרורות בצרור החיים.

מבין אלה העסקנים שיזמו את הוצאת הספר ושלצערנו הגדול נפטר ולא זכה לראות בסיומו היה העסקן המסור ר׳ קלמן לעדן ז״ל. הועדה להוצאת הספר המשיכה בעבודה קדושה זו, באיסוף החומר, בעריכה, בהגהה וכו׳, שלא על מנת לקבל פרס והביאה לגמר הדפסת הספר. שמותיהם, בליווי תמונותיהם, נזכרים ומובאים בשני כרכי הספר.

המפעל של הוצאת שני הכרכים האלה עולה בערך סך מאה ועשרים אלף לירות ישראליות, שנתרמו על ידי העסקנים ויוצאי קהילות זגלמביה בישראל, ארצות־הברית, צרפת וארצות אחרות.

בין הזוכים שבאו לעזרת הופעת הכרך השני, נמצא הוותיק שבחבורה, שבא ארצה עם העליה השניה, ברוך פריבר. כמו כן נמצא ביניהם העסקנים המסורים: בנימין דגיאלי (פישעל) שבא בעליה השלישית, מאיר לנצמן, משה ירקוני (ז׳לונקה), חיים טריגר, ש. רוזנבלום, כולם במדינת ישראל, דן דווינסקי, ש. סקורה מארצות־הברית, מ. מיגוס, שולקלפר מצרפת.

אנו מברכים על המוגמר בתקוה שהשם עוז לעמו יתן ויברך את עמו בשלום.

הועדה להוצאת הספר

פאַרוואָרט

דער צווייטער באַנד פון ספר סאָסנאָוויץ און אומגעגנט ערגענצט דעם גראַנדיעזן מאָנומענט וואָס מיר האָבן אָנגעהויבן שטעלן צום אָנדענק פון די אויבנדערמאַנטע קהילות. דערמיט האָבן מיר פאַראייביקט די פּאַרטיקעלע קהילות פון סאָסנאָוויץ און אומגעגנט אין דער זעלבער פאָרם ווי די שארית הפליטה פון אַנדערע קהילות וואָס זענען פּאַרטיליקט געוואָרן דורך די דייטשן ימח שמם, האָבן פאַראייביקט זייערע קהילות.

דער צווייטער טייל פון דעם ספר, אַזוי ווי דער ערשטער טייל און ווי פיל אַנדערע ספרי יזכור, וואָס האָבן פאַראייביקט די חרוב'ע קהילות, זענען נישט געשריבן דורך שרייבער וואָס האָבן ערפאַרונג אין שרייבן ספרים, נאָר דורך יידן, זין און טעכטער, ברידער און שוועסטער, וואָס על פי נס זענען זיי געבליבן לעבן. זיי שילדערן די אויבנדערמאַנטע איינגעוואָרצעלטע יידישע ישובים, זייער אַנטשטייאונג, אַנטוויקלונג ביז זייער חורבן און טראַגישן סוף. די כוונה פון זייער שרייבן איז שטעלן אַ מאָנומענט די אַלע הייליקע עדות פון די דערמאַנטע קהילות וואָס אין זייער גרעסטן טייל האָבן אפילו נישט זוכה געווען צו קומען צו קבר ישראל.

פיל פון די קדושים וטהורים פון די דערמאַנטע קהילות, וועלכע האָבן באַדאַרפט דערמאַנט צו ווערן אין דעם ספר און זענען נישט דערמאַנט געוואָרן, איז געשען צוליב די אומשטענדן וואָס די צייט האָט גורם געווען און מיר בעטן פון זיי אונז מוחל צו זיין.

✶

אינ'ם צווייטן באַנד ברענגען מיר די זכרונות וועגן יידישע פּערזענליכקייטן, אינסטיטוציעס א.אז.וו., געשריבן דורך די יוצאי סאָסנאָוויץ און אומגעגנט וואָס וואוינען אין מדינת ישראל, צווישן זיי וואָס זענען געקומען נאָך בעת דער צווייטער עליה, אויך מיט דער דריטער און פערטער עליה און אויך דורך גראַטעוועטע פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, וואָס געפינען זיך אין ישראל, פאַראייניקטע־שטאַטן, פראַנקרייך און אין אַנדערע לענדער.

✶

דער צווייטער באַנד פון דעם ספר, הויבן מיר אָן דרוקן נאָך דער יום־כפורדיקער מלחמה מיט אַ געפיל פון טרויער וועגן די יידישע קינדער וואָס זענען געפאַלן אין דער מלחמה, צווישן זיי זין, אייניקלעך און אור־אייניקלעך פון אָפּשטאַמיקע פון די קהילות, וואָס דאָס ספר איז זיי געווידמעט.

עהרע זייער אָנדענק ותהא נשמתם צרורה בצרור החיים.

די אויסגאַבן פונ'ם פאַרעפנטליכן די צוויי בענדער זענען, בערך, הונדערט און צוואַנציק טויזנט ישראל־פונט, וועלכע זענען געוואָרן געזאַמלט און געשפּענדעט דורך די זאַגלעמביע־לאַנדסמאַנשאַפטן פון מדינת ישראל, פאַראייניקטע־שטאַטן, פראַנקרייך און אַנדערע לענדער.

אייניקע טוער, וואָס א דאנק זייער איניציאטיוו האָט זיך אָנגעהויבן דאָס דרוקן די ספרים, זענען צו אונזער גרויסן באדויערן נפטר געוואָרן, צווישן זיי אויך אונזער איבערגעגעבענער לאנדסמאן קלמן לעדן ז״ל. די אנדערע האָבן פאָרטגעזעצט די הייליקע ארבייט פון זאמלען דאָס מאטעריאל, שרייבן, רעדאגירן, קאָרעגירן און אלע אנדערע ארבעטן. זייערע נעמען און בילדער זענען פארעפענטליך אין די צוויי ספרים.

צווישן די וואָס האָבן געהאט דעם זכות צו העלפן דאָס דערשיינען פונ׳ם צווייטן באנד פון ספר, געפינט זיך דער וועטעראן פון דער צווייטער עליה — ברוך פריבער ווי אויך די טוער: בנימין דגיאלי (פישעל) פון דער דריטער עליה, מאיר לאנצמאן, משה ירקוני (ז׳לונקה), חיים טריגער, ש. ראָזענבלום, אלע פון מדינת ישראל, ווי אויך דן דוינסקי, ס. סקורה פון די פאראייניקטע־שטאטן, מ. מיגוס און שולקלאפער פון פראנקרייך.

מיר פארענדיקן דאָס ספר אין דער האָפנונג, אז גאָט וועט שטארקן אונזער מדינה און בענטשן זיין פאָלק מיט שלום.

קאָמיטעט פון ארויסגעבן דאָס ספר

חיים טורנר ז"ל

יליד פרגון ליד סוסנוביץ. נו.ד ב־1900. עם התחלת העליה השלישית ב־1920 — עלה לארץ. בין ראשוני החלו־צים בכביש טבריה־צמח. ממייבשי הביצות. חזר לתל־אביב הקטנה ועבד בחב' „סולל בונה" עד הגיעו לגיל הפנסיה.

חייו היו מסורים לספר ולעבודה. יחד עם רעייתו לאה שתבדל לחיים טובים וארוכים הקים בית למופת. פתוח לרווחה לכל נצרך. בנו שמואל, בתו עתליה והנכדים, מסורים לעם, למדינה, לצה"ל ולמשפחה.

חיים טורנר אהב את הצומח והעץ. גם ליד ביתו שתל ונטע.

לפני מלחמת יום הכפורים, כשעלה על סולם לגזום ענפים מעץ ששתל במו ידיו בחצר ביתו, נפל ונהרג.

קהל אלפים ליווהו למנוחתו לבית העלמין שבקרית שאול, לחלקת האדמה שרכש לעצמו ולאשתו המסורה שתאריך ימים.

אחרי אמירת קדיש של בנו יחידו, הספידו ליד קברו בן עירו מסוסנוביץ, שגם הוא מבין העולים בעליה השלישית וידידו של הנפטר עד יומו האחרון — ב. דגיאלי (פישעל).

מדברי הסופר, המשורר והפילוסוף, רבינדראנאט טא־גורי: „יום יבוא וידענו כי אין בכח המות לגזול מאתנו את אשר זכתה בו נשמתו, כי הנשמה והישגיה חד המה".

אל מלא רחמים, שוכן במרומים המצא מנוחה נכונה להנפטר הדגול חיים טורנר ז"ל החוסה בצל השקט הנצחי, בחיק השלווה העולמית, בחביון הדממה השלימה —

נוחם לשכולים: האלמנה, היתומים, אחיו הבכור, לידידיו וקרוביו.

אל מלא רחמים — המצא מנוחה להנושאים עוד את עול החיים, עת יכרע לבנו בלילות הנדודים משינה, על נטל הצער והיסורים, עת עומד האסון בגרוננו כחרב חדה, כאש בוערת בלבנו כברזל מלובן.

חמול ופרוש עלינו כנפיך הנדיבות, המצא לנו רווחה ונחמה. שלח נא מלאך השינה והחלום וירגיענו בסתר כנפיו, יהי נא רצון זה מלפניך אל מלא רחמים.

נפלה טעות בהדפסת מספר־רץ של העמודים.

כל החומר והתמונות שבמאמרו של ב. דגיאלי (פישעל), העסקן, יליד סוסנוביץ, נדפסו על חשבונו הפרטי.

עס איז אריינגעפאלן אַטעותביים דרוקן די לויפנומערן פון די עמודים.

דער מאטעריאל און די בילדער פונים מאמר פון אונזער לאנדס־מאן און עסקן ב. דגיאלי (פישעל) זענען געדרוקט אויפן חשבון פון מחבר.

ארון־הקודש ושולחן בבית המדרש בסוסנוביץ ששרדו משריפתו בידי הנאצים הגרמנים ביום הראשון לכיבוש העיר בידיהם.

עסקני קק"ל בסוסנוביץ עם אברמוביץ — א. מרקוביץ

חנוכת פתיחת בית החולים היהודי בסוסנוביץ בנוכחות הרב א. מ. גיטלר ופני העיר

על אם הדרך למדינת ישראל

מסוסנוביץ לתל־אביב
זכרונות, אישים, שואה וגבורה

בנימין דגיאלי (פישל)

(מזומנו של חלוץ מסוסנוביץ)

עם עלייתו לתל־אביב בשנת 1920
בנימין פישעל, ורעיתו שרה לבית קרול, מבני העליה השניה

א. סוסנוביץ עירי

יובל שנים חלף מיום שיצאתי את העיר השוכנת באזור זגלמביה על גדות הנהר פשמשה השחורה, העיר סוסנוביץ שבה נולדתי אני ואחי ואחיותי. ומשבאתי לרשום את זכרונותי — מלאה נפשי הרגשה חמה ונוגה לעיר זו, לתושביה ולכל עברה הדל והעשיר כאחד.

סוסנוביץ העיר עברה גלגולים שונים עד שהרשות הרוסית (פולין הקונגרסית היתה שייכת לרוסיה הצארית עד לשנת 1914 שאז פרצה מלחמת העולם הראשונה) הואילה לשים על ראשה את נזר העיר ולהעלותה ממדרגת כפר, או מהתוארים הקודמים לכך של חוה או מושב בנות אוכלוסיה דלילה. מסתבר שיהודים לא ישבו בה במספר ניכר, אף שראש־הכפר (סולטיס) הראשון היה יהודי בשם אברהם־יצחק בלומנטאל. שעבר לכאן ממונדזיוב הסמוכה. ועובדה היא שהכפר הלך ושיגשג גם במפעלי חרושת ותעשיה וגם באוכלוסין ללא־שיעור. ואחרי שסוס־נוביץ עלתה למדרגת עיר ומרכז — נפקחו עיניה לראות, שאכן אין היא בודדת בשטחה, כשמסביב לה שוכנים „כשתילי זיתים סביב" ערים ועיירות, כפרים ומושבים מכל צדדיה עם ישובים יהודים. הותיקים שבהם היו בנדין ומונדזיוב, ועל ידן דומברובמ—גורניצ'ה, צ'ילאדז, סטשימישיץ זומבקוביץ, ניבקה, גראניץ, דינדובקה, קלימונטוב, זאגוז'ה וכהנה רבות. לא הרחק מסוסנוביץ — כחצי שעה הליכה ברגל — נמצאה פינה שיצא לה שם בכל אירופה ותיירים רבים היו באים לבקרה ולראות את ה„פלא" איך שעל־ידה נפגשים גבולות של שלוש קיסריות אדירות: רוסיה, גרמניה־פרוסיה ואוסטריה־גליציה. פינת־חמד זו נמצאה בפרשת־דרכים של מונדזיוב־ניבקה מצד פולין הרוסית, כש־ממולה לצד גרמניה מתנוססת המושבה סלופנה שבקרבת מיסלוביץ, ולצד אוסטריה־גליציה — הכפר יינדזור. ובמשך כחצי שעה אפשר היה ללכת ממונדזיוב **הרוסית** דרך מיסלוביץ וסלופנה **הגרמנית** לכפר יינדזור **האוסטרית**־גליצאית וליהנות שם בבית־היין של מיכאל בסטר היהודי מכוס יין או „שליבוביץ" או בירה אוקוצ'ימית ולהביא אתו משהו טוב למזכרת.

ומה שונה היתה סוסנוביץ היהודית מבנדין שכנתה. בבנדין ישבו כשלושים אלף יהודים, שהיוו באחרונה כשמונים אחוז מהאוכלוסיה הכללית, וידם של היהודים היתה בכל, עד שראש העיר היה יהודי והנוצרים בבנדין ידעו יידית והיו בקיאים בארחות היהודים, מנהגיהם וחגיהם. ואילו בסוסנוביץ ישבו כ־27 אלף יהודים בקרב אוכלוסיה כללית של כמאה ועשרים אלף; והיהודים היוו לא יותר מ־20%, והרוב לא היה יהודי; הפועלים בבתי החרושת והמכרות היו רובם ככולם נוצרים, פולנים וגרמנים. יהודים לא נתקבלו בהם כל עיקר, בתוקף חוקים וגזירות מיוחדים

על היהודים. ובכל זאת היו רחובות העיר מלאים יהודים, עד שאפשר היה לחשוב שבסוסנוביץ יושבים למעלה ממאה אלף יהודים. ורחוב אחד ומיוחד היה בסוסנוביץ, הוא רחוב מודזיובסקי, שכל היום ושעות הערב היה הומה אנשים, ובתי מסחריו היו מלאים לקוחות שבאו מערי שלזיה הסמוכות ומסביבת סוסנוביץ לקנות להם את כל צרכם, ותמיד היו ידי הסוחרים היהודים מלאות עבודה ותעסוקה. העיר היתה מעורבת מנוצרים מסוגים שונים: כראבוסלאבים, קתולים ואיבנגלים, ויהודים גם יחד. אך בשעות הערב נראו ברחובות העיר כמעט רק יהודים, בעוד שהנוצרים היו חבויים בבתי החרושת והמכרות ועוסקים בעבודתם ובפרנסתם, ורק לעתים רחוקות נראו פני נוצרי ברחוב.

רחוב מודזיובסקי נמצא לא רחוק מבית־הנתיבות הגדול ורחב־ידים של מסילת־הברזל ורשה—וינה, עם ככר גדול לפני הכניסה לבנין. וליהודים הביא תועלת רבה בזה שיכלו להשתמש ברכבת לצרכי מסחרם ולהפליג למקומות קרובים ורחוקים. ומה רב היה ההבדל בין רחוב מודזיובסקי לככר בית־הנתיבות. רחוב מודזיובסקי היה רחוב צר ותוסס, צר היה מהכיל את כל המבקרים בו ואת כל בתי העסק, ובעיני כל נחשב הרחוב ל„נאלבקי" המהוללה אשר בוורשה הבירה. וברחוב זה היו יושבים בבתי אוכל ומגדניות ומשו־חחים על עסקים גדולים וקטנים לא רק ביחס לעיר עצמה אלא גם מחוץ למדינה, ואין לדבר על מרחבי רוסיה הגדולה שהיו תלויים במדה רבה בסחר עיר זו.

ומענין, שהרחוב נקרא על שם עיירה נושנה אחת הנמצאת בקירוב מקום, ממש על הגבול עם שלזיה, שממנה מוביל גשר ארוך מעל לנהר פשמשה השחורה בואכה למיסלוביץ הנמצאת כבר בשלזיה־עילית. ומודזיוב צוערה זו זכתה שעל שמה נקראו רחובות בכמה ערים גדולות ובינוניות. כך למשל היה קיים רחוב מודזיובסקי בבנדין, וכך נקרא רחוב „מודזיובר" במיסלוביץ עצמה, וכן נקרא בשם זה הרחוב הראשי בפרוור מודזיוב המכונה בשם „ז'ימנה". מוניטין יצאו לה למודזיוב הקטנה ברחובות שונים בערים שונות, וסוסנוביץ זו היתה בתקופה מסוימת כפופה בענינים יהודיים למודזיוב הקש־שה ממנה, כמו בעניני קבורה בבית־העלמין וכיוצא בזה. מודזיוב היהודית יכלה להתפאר שהיא העיירה היחידה בכל רחבי פולין שאין בה כנסיה נוצרית, ועל הנוצרים שבה מוטל היה למחול על כבודם ולנוד לכנסיה שבכפר ניבקה הסמוכה. בעל ה„תפארת שלמה" הצדיק מרדומסק, היה מבקר בעיירה זו מפעם לפעם, אצל חסידיו, והוא אמר פעם שמרגיש הוא ריח גן־עדן בעיר, מפני שאין בה כנסיה נוצרית המטמאת את האויר בכל עיר ועיר. אימרה זו היתה נשואה על שפתי צדיקים רבים, מרחוק ומקרוב, שהיו באים למודזיוב ליהנות מאוירה הצח והנקי, ואגב להציץ מעבר לנהר פשמשה שליד העיר ולהתפעל ממגדלי בית־הכנסת היהודי היפה שנראו מרחוק ושהשאירו רושם עמוק על כל רואיהם. והיו שסיפרו שצדיקים מסוימים היו אומרים בבקורם במודזיוב, שכאן הגן־עדן והגיהנום „נשקי אהדדי". גן עדן — זוהי מודזיוב היהודית ללא כנסיה נוצרית, וגיהנום — זוהי מיסלוביץ מעבר מזה שמשם מובילה הדרך למרכזי ההשכלה של משה מנדלסון וחבריו. וכאן, ליד הגשר במודזיוב, התעכבו האחים רבי אלימלך מליז'נסק ורבי זושא מאניפולי בדרך נדודיהם, הסתכלו בעצב לעבר השני, ואמרו: עד כה תבוא ולא תוסיף, כלומר: החסידות שערכה אז את כיבושיה על פני פולין הקונגרסית הגיעה כאן לקצה מטרתה, ולא תוסיף לעבור לצד פרוסיה, שיהודיה רחוקים מלהבין את החסידות בדגלם בהשכלה ותרבות...

והמטייל ברחוב מודזיובסקי בסוסנוביץ ומרגיש שחסר לו קצת אויר לנשימה, היה מטייל קצרות עד לרחבת בית־הנתיבות ונושם שם לרווחה. ואולם שם היה מוצא יהודים אחרים, כאילו „לא מעלמא הדין", סוחרים בעלי „גילדה ראשונה" עם היתר ישיבה מחוץ ל„מושב היהודים" ברוסיה, סוכנים וסוחרים שהיו נוסעים וגומעים מרחבים רחוקים ברוסיה הגדולה ומביאים אתם כל טוב ממרכולת סוסנוביץ, וכן סוחרים שהיו באים מעבר לגבול לשאת ולתת על ממכר סחורות שונות לארצות אירופה, ועל כולם — לגרמניה ולאוסטריה שהיו זקוקות בעיקר לצרכי מזון. תחנת סוסנוביץ שימשה מעבר לסחורות שונות לגרמניה באמצעות הרכבת, ודרך מודזיוב היו מעבירים עדרים גדולים של סוסים וחזירים, אווזים וצאן שהיו מעלים אבק גדול שהורגש בכל קצות העיירה, ואף אחרי שעזבו את העיר בעברם על גשר העץ המוביל לצד מיסלוביץ עוד נראו ענני האבק למרחוק.

האויר ברחוב מודזיובסקי היה דחוס. במקום זה אפשר היה לנשום במלוא הפה בגן־החמד אשר בפרבר שילצה הסמוכה שנבלעה בתוככי סוסנוביץ. לגן זה לא היתה הכניסה ליהודים אסורה כבגני־חמד אשר בוורשה וערים אחרות. ובכל זאת לא ניצלו היהודים את ההזדמנות ולא העיזו לנצל את זכותם לטייל בו באורח חפשי. גם שילצה היה עטוף זר אגדות, ובו קברות נסיכים ובני מלכים ששמו בו משכנם. ובגן — בריכה ששימשה בקיץ מקום רחצה ובחורף „מקום ספורט". בימי הקיץ הלוהטים היו מימיה ירוקים־כחלחלים, וזוהר השמש משתבר בהם למליונים של אבנים־יקרות, מבריקות ומפזזות. ובתוך הגן התנשא ארמון עם כיפות ומגדלים, מעשה ידי עבדים, שהוציאו לפועל כליל־יופי כזה בכפיית שוטרים־נוגשים. בבוקר היתה השמש שולחת על הארמון את אורה, והוא עם עמודיו וחלונותיו הגדולים וזגוגיותיו הצבעוניות היו מקבלים את קרני השמש, משתעשעים בחוטי הזהב הארוכים ומחזירים וזורקים אותם לתוך הבריכה. וכשהחלה השמש סובבת את הבריכה — נשתקף הארמון על עציו, על פרחיו ועל שדותיו בתוך המים הזוהרים. בשעה זו היתה הנפש הילדותית באה לידי הרעיון המשעשע, כי גם בתוך הבריכה נמצא ארמון־תפארת כזה. ובימות החורף, כשהבריכה היתה מכוסה קרח והארמון על גגותיו ועציו היו מכוסים שלג — היה נדמה מרחוק,

כאילו עומדים שם כיתות—כיתות של יהודים עטופי קיטלים (מעילים לבנים) וטליתות, מתנועעים ומתפללים.

הכל היה חדש בסוסנוביץ היהודית. הדבר הראשון שהביא את יהודי העיר לניתוק מקהילת בנדין הוותיקה היה הקמת בית־עלמין מיוחד. בפולין פרצה מגיפת החולירע ר״ל והיא לא הבחינה בין גוי ליהודי, בהפילה מאות חללים. יהודי סוסנוביץ, שעד אז היו שולחים את מתיהם לקבורה בבית־העלמין בבנדין, היו שרויים במצב לא־נוח, בעקב טלטול המתים במרחק רב מסוסנוביץ לבנדין. השלטון הרוסי חש לעזרתם בהרשותו להם לסדר בית־עלמין מיוחד משלהם, ואחרי בית־העלמין הגיע התור לבית־הכנסת הראשון שהוקם ברחוב דקרטה; והודות לגבאי הקהילה החדשה האמידים התקדמה בניית בית־הכנסת ללא תקלה ועם סיומו נפתח לרווחה למתפללים, ולידו הוקמה גם „מקוה״״, וכה קיימו יהודי סוסנוביץ את הפסוק „וישן מפני חדש תוציאו״. הם כאילו לא אהבו את הישן, ואפילו את התפילה ה„ישנה״ שנערכה בבית־הכנסת החדש לא היתה לפי רוח הגבאים המתבוללים, והם חלמו על הקמת בית־כנסת „אשכנזי״ („דייטשע שיל״) למתוקנים שבהם.

במרכז החדש שקם ליהודי סוסנוביץ ללא הגבלות ישיבה כאילו ניערו מעליהם את הכבלים השונים. הרחובות והבתים צצו בעיר בין לילה, ועל אף הגזירות של איסור קניית אדמת אכרים ידעו היהודים — ואף החרושתנים הגרמנים — לעקוף את החוק ולבנות מתחת לאפם של שומרי החוק הרוסי, ואף־על־פי שהבניה לא היתה לפי חוקי הבניה המקצועית, והבתים עצמם לא היו מהוקצעים כדבעי — היא נעשתה תוך חפזון וכפיה ושומרי החוק באו „לאחר מעשה״.

הנהירה לסוסנוביץ היהודית היתה גדולה. היו באים אליה מהמחוזות הקרובים והרחוקים ומהערים והעיירות אולקוש, וולברום, מייכוב, שציקוצין, סלומניק, דזיאלושיץ, ז׳וריק עד קיילצה מחד גיסא ולאורך מסילת־הברזל דרך זבירצה, צ׳נסטוכוב, רדומסק מאידך גיסא. ההד של „יש שבר בסוסנוביץ״ נשמע במקומות רחוקים, ועד לערי ליטא הגיע. והנה החלו להגיע יהודים ליטאים המדברים אידית ליטאית שצלצלו באזני בעלי הניב הפולני כדוברי אשדודית. היו אלה יהודים חרוצים בעלי חוש ושכל היודעים לעשות מסחר בכל, ולהם היו קשרים עם משרדים וסוכנים בערי רוסיה הרחוקים שחיפשו סחורות ומוצרים שונים. היהודים הליטאים שידעו את השפה הרוסית וסיגלו להם את הליכות החיים עם פקידים גבוהים של השלטון, התרכזו חיש במקום ומספרם הלך וגדל. יהודי פולין לא הסכינו להם בראשונה, אך אחרי משאם ומתנם אתם נוכחו לדעת כי אמנם יהודים טובים הם, אף שאינם חסידים והנסיעה לחצרות אדמו״רים זרה להם. ולא ארכו הימים והם תפשו מקום חשוב בחיי היהודים בעיר ובציבור. דעתם נשמעה ברמה, כיסם היה פתוח לצרכים שונים, והשפעתם בציבור הלכה וגדלה, והם עזרו לחוגי המתבוללים להשפיע לטובת קהילה עצמאית שתדאג לכל הדרוש לה ולא להיזקק לחסדי קהילת בנדין, בעוד שחוגי החסידים עמדו מרחוק לפעולה זו ולא הראו כל ענין במציאת שפה משותפת בנוגע לצרכי הקהילה, תורה וחינוך, השכלה ומוסדות צדקה וחסד, והיו בבחינת **„זכו מלאכתם נעשית בידי אחרים״.**

סוסנוביץ היהודית שימשה כור היתוך לקיבוצי יהודים שונים: מתבוללים, ליטאים, מתקדמים, חסידים ומתנגדים, והחסידים — אף הם היו מפולגים לחסידי דינסטיות שונות עם קלויזים מיוחדים. סוסנוביץ קיבלה את פני כולם בסבר פנים יפות, כי רבה היתה העבודה שחיכתה לידים עובדות. התכונה בעיר היתה רבה, ורק אנשי המעלה ידעו להעריך את המאמץ שבעבודה הרבה הזאת. הכל שפע בעיר עבודה למלחמת הקיום, וכל גדול ומבוגר לא ידעו מנוחה. באביב ובקיץ, בסתיו ובחורף היה בוקע את האויר קול זמזומם וזמרתם של העוסקים בהקמת העיר, ורק בימי שבת וחג פשטה העיר את צורתה החילונית ולבשה צורה חדשה. הבתים נוקו וצוחצחו בפנים. ובימי הששי לפנות ערב נהרו לבית־הכנסת המואר. הכל לבושים בגדי שבת. נרות התנוצצו מחלון כל בית. החנויות סגורות. שכינת השבת היתה שרויה אף ברחוב. לעשרים וארבע שעות שינתה העיר את מראיה. בליל שבת ובשבת לפני הצהרים נשמעה זמרה מבתי היהודים, זמרה שהרנינה את הנפש והרחיקה את הרגשת החול של כל ימות השבוע.

סוסנוביץ החדשה דמתה בתהילה כנוה־דשא במדבר הול וטיט. ומה חדש ומענין היה אופן החיים בה. היא צמחה וגדלה בחיפזון, וידי היהודים חוללו את הפלא הזה.

ב. שנת 1903 מפנה בקורות סוסנוביץ

על סף שנת 1903 נולדתי אני בסוסנוביץ, היא השנה שבה זכתה העיר לתואר מוניציפלי זה מטעם השלטון הרוסי, כלומר: הכרה „דה יורה״, כי מבחינת „דה פקטו״ היא היתה שרירה וקיימת בתור עיר זה עשרות שנים, אף על פי שמבחינה משפטית היא היתה לא יותר מכפר פרדוכסלי המנוגד למוסכם ולמציאות.

עם שנת 1903 ניתוספה עיר חדשה בפולין הקונגרסאית בשם „סוסנוביץ״ או „סוסנובצה״, בז״ד שלמעשה כבר ישבה בה אוכלוסיה הגונה, ובה גם ישוב יהודי לא קטן, עם מפעלי תעשיה וחרושת שהעסיקו אלפי פועלים. האם אין זה פרדוכס בתולדות פיתוח ערים בשלטון רוסיה בפולין, שהתואר „עיר״ ניתן לסוסנוביץ אחרי שהגיעה מזמן לגיל הבגרות העירונית? ואף הקהילה היהודית בסוסנוביץ אושרה „דה יורה״ בידי השלטון הרוסי עוד מראשון לינואר 1899, תוך ניתוקה מזרועות הקהילה „עיר ואם בישראל״ ק״ק בנדין הסמוכה אליה שעוד במאה העשירית לספירה האזרחית חלו בה בקורי סוחרים יהודים, ובשנת 1453 העניק המלך קזימירש הרביעי כתב־קיום ליהודי בנדין, ולפתע באה קהילה צעירה שבין לילה קמה ועמדה על רגליה והעיזה לזרוק בחלל האויר את הסיסמה של „קהילה עצמאית״ הנשמע דבר כזה בפולין מאז יסוד „ועד ארבע ארצות״ עד היום? האין לראות בזה מעין „פתיחה״ „למרד גם של קהילות אחרות הכפופות לבנדין שנילאו לשאת בעול הקשה של קהילת בנדין על מוסדיה ומפעליה וחיכו ל„עת מצוא״

בשביל להתפרק מעול משיכת כלי־רכב אחרים ולהיות עומ־דות ברשות עצמן? ועוד פרדוכס משונה בפולין היה בזה, שסוסנוביץ היהודית הוכרה לקהילה עצמאית מטעם השלטון הרוסי עוד לפני שסוסנוביץ הכללית הוכרה בתור „עיר". היכן אפשר למצוא דוגמה שניה של קהילה יהודית שהעיזה להכריז על עצמה כעצמאית עוד לפני שהעיר עצמה הגיעה לעצמאות מוניציפלית?

סוסנוביץ, הצעירה בישובי זגלמביה, קמה והתפתחה בתקופה הליברלית הראשונה של אלכסנדר השני, שהביאה בכנפיה שורה של שינויים חשובים גם במצבם המשפטי של יהודי פולין. ההגבלות המשפטיות בנות אופי פרטי וציבורי שחלו על היהודים בפולין בוטלו. החוק מ־5 ליוני 1862 של המרקגראף אלכסנדר וילופולסקי ביטל את ההגבלות של „ישיבה חפשית" בשטח פולין הקונגרסאית. כידוע מותר היה ליהודים לשבת באורח חפשי בפולין, מתוך מספר כללי של 453 ערים — רק ב־246. ב־31 התקיימו „אזורים" יהודים מיוחדים. ב־90 אסורה לגמרי היתה הישיבה ליהודים. מלבד זה אסור היה ליהודים לשבת בעיירות שליד הגבול ברצועה מסוימת. באזור זגלמביה לא הורשה ליהודים לשבת בשיוויר, צ׳ילאדז, קוז׳יגלוב, סלאבקוב ועוד.

עוד לפני זה, ב־24 למאי 1861, קבלו היהודים זכות אקטיבית ופסיבית לבחירות המועצות של הערים והמחוזות, ובפעם הראשונה בקורות פולין הקונגרסאית השתתפו היהו־דים בבחירות מוניציפליות. בתוקף תקנות נוספות מיוחדות בוטלה אחר כך שורת גזירות, כמו האיסור להחזיק בתי־מרקחות. לרוקחים יהודים הורשה להצטרף לאיגוד הרוקחים. ליהודים ניתנה הרשות לקנות אחוזות. אכן המרקגראף וילו־פולסקי ציפה כתגמול לאמנציפציה האזרחית של יהודי פולין בתקנותיו משנות 1861—1862 להתבוללותם עם אוכלוסיית פולין, בלי לסמוך רק על רגשי־תודה של יהודי פולין. תקנה אחת מ־1862 אסרה להשתמש בעברית או באידית בתעודות בנות אופי משפטי. לעומת זה קבלו יהודי פולין ב־1866 זכות לשרות המלוכה יחד עם יהודי רוסיה. ב־1868 הורשו לשבת מחוץ לתחום־המושב בשוה ליהודי רוסיה. כמו כן הורשה ליהודי רוסיה לשבת בפולין. ההנחה האחרונה פתחה את שערי פולין לפני יהודי רוסיה ונפות ליטא, ואף בסוסנוביץ התישבו מיהודי רוסיה וליטא, יהודים חרוצים ומשכילים, שהכניסו רוח נעורים בישוב היהודי הצעיר, ואף הרבו להשפיע על חיי הכלכלה בעיר הצעירה.

ברם לאחר המרד הפולני בשנים 1863—1864, עם התחלת מדיניות הרוסיפיקציה בפולין, החלו השלטונות ה־רוסיים להביט בעין לא־יפה על שווי זכויות יהודי פולין, ובהדרגה הושוו מבחינה יורידית עם יהודי רוסיה. ה„אוקז" מ־11 ליוני 1891 הגביל מאד את זכויות היהודים לקנות אחוזות קרקעות. בסוסנוביץ עצמה לא הורגש שינוי לרעה ביחס השלטון ליהודים כי היה ברור לכל, שבלי שיתופם בארחות הכלכלה והמסחר עלולה העיר לסבול.

החיים הקשים של היהודים ברוסיה ובפולין „עמק הבכא" לא נחנקו מכל וכל. הברבריות הרוסית לא הצליחה לשעבד את היהודים וליטול מהם את חיוניותם. בתוך סכנה ומצוקה המשיכו היהודים לעמוד על נפשם: הללו לתפלה בדמע ובצום מתוך אמונה ביושב מרום, והללו בהתקוממות עזה, תוך נכונות שלא לוותר על נקלה אלא לעמוד בגבורה. המוני היהודים ראו עוגן הצלה באמונתם ובתקותם הלאומית, בציונות ובסוציאליזם. הגיטו לא היה אדמת בור. אידיולוגיות צצו כפטריות, והיהודים נלחמו בעדן וכנגדן ורוחם מלאה מהן עד כדי מסירות נפש.

הגרף איגנאטיב, משנעשה למיניסטר, המטיר על ראשי היהודים כל מיני „תקנות ארעיות" שלא נתבטלו עד שבא הקץ למשטר צארי לרבע מבין ה„תקנות הארעיות" הללו ניתן תוקף גם בפולין הקונגרסאית. הוגבלה קבלת תלמידים יהודים לבתי־ספר. נחסמה בפני היהודים הדרך לפקידות ממשלתית ולעריכת־דין. נאסרה רכישת נכסים כפריים ומכי־רתם ואף הישיבה בהם וכדומה. ה„תקנות הארעיות" של איגנאטיב האנטישמי, שגירשו את היהודים מן הכפרים ומכמה וכמה ערים רוסיות שמחוץ ל„תחום המושב"" והגבילו את מקורות פרנסתם, גרמו להגירה המונית של יהודים מחבלי־הספר אל פולין הקונגרסאית. התחילה לכאן „פלישה" של „ליטוואקים". יהודי פולין לא ראו אותם בעין יפה והתרחקו מהם. אולם האלמנט החדש הזה, שהיה ער יותר ותרבותי יותר, בעל קשרים לכל לשטחי הקיסרות הרוסית העצומה, השתלט כאן חיש על חיי הכלכלה ויצר עמדות כלכליות חדשות ומקורות פרנסה חדשים נוספים. הם הם שיצרו בפולין הקונגרסאית את סחר הייצוא אל רוסיה ואל המזרח הרחוק, את התעשיה הזעירה והבינונית, שעבדה בשביל רוסיה ואסיה וסיפקה עבודה ורווחים למאות־אלפי בני־אדם. הם נתעשרו, אף העשירו את פולין והעלו במידה ניכרת את רמת המחיה של האוכלוסין היהודים. אנשים צעירים ובעלי יזמה ניתקו מן החסידים ונכנסו למעגל החיים הכלכליים החדשים, בקבלם גם השפעה תרבו־תית מן התושבים החדשים, חניכי ההשכלה ותנועות־השחרור הלאומיות והסוציאליות אף מבין האינטליגנציה המתבוללת נתקרבו קצת צעירים אליהם, מצאו אצלם עבודה ונמשכו אחריהם מבחינה רוחנית והתחילה התקרבות הדדית.

המתבוללים שבאו לסוסנוביץ בין ראשוני היהודים נתקבלו ביחס מוזר. רוב היהודים היה נוטה לדת ולמסורת. וכאן ראו לפניהם יהודים הדוגלים בהתבוללות עם הפולנים בקראם לעצמם בשם „בני דת משה", שלא נתנו גט כריתות לדת, לבית־הכנסת ולמסורת, אלא שקיצצו בנטיעות. לאט לאט התרגלו למתבוללים הסוסנוביצאים, שבדרך כלל היו נוחים לבריות ואוהבים לפעול לטובת הכלל. והם שנשאו על שכמם את עול ההנהגה של ציבור היהודים באירגון, בנציגות כלפי השלטונות, בדאגה למוסדות ראשונים לקה־הילה ולצרכי ציבור.

להתבוללות בפולין היה אופי משלה. אף כי היתה פולנית טהורה, נתונה היתה בראשיתה להשפעת האידיאלים של

משה מנדלסון. והיו לה אפילו מנהיגים רוחניים שבאו מגרמניה (הרב יאסטרוב, קראמצ׳יק ואחרים). בהדרגה נש־תחררה מן ההשפעה הזאת, אך גם התירה את קשריה עם המוני היהודים והוליכה את מצדדיה בעקביות אל הטבילה. אעפי״כ יש להודות, שהיא עשתה הרבה לשיפור תנאי קיומה של האוכלוסיה היהודית ולא חסה על עמל וכסף. המתבוללים פיתחו את הקהילה היהודית בוורשה, בלודז, בצ׳ינסטוכוב ובערים אחרות וגם בסוסנוביץ על מוסדותיה השונים: בתי מלאכה, בתי חינוך לילדים, בתי־ספר, בתי מושב־זקנים, בתי־חולים, בתי־כנסיות, ספריות וכדומה. בתחום זה יש לזקוף הרבה לזכות המתבוללים גם בסוסנוביץ, והם מילאו על אף הכל תפקיד חיוב־ בהתפתחותה. אף כי הדבר נראה כפרדוכס, הרי זו עובדה: המתבוללים נלחמו בדוק זו על זכיות היהדות. הם השתדלו להקנות לה סימנים חיצונים של ציוויליזציה, שהיתה לפי השקפתם תנאי הכרחי לשיווי זכיות אזרחי; אף נתחנכו על פעולתה סיעות שלימות של עובדים סוציאליים ואינטלי־גנציה, ומהם נסתייעה אחר כך התחיה הרוחנית והמדינית של העם היהודי.

ה„ליטוואקים״ היו בכללם נודעים בחריפותם ובהכרתם הלאומית, ומרובים היו ביניהם אנשים משכילים שרחקו מן החסידות וצדיקיה, שהחסידים והתמימים היו מראים עליהם באצבע כעל אנשים שסטו מן הדרך הישרה. אמנם הם לא נתפסו במינות או באפיקורסות, אבל היו הולכים הדורים בלבושיהם, רוחצים בצחצהות את פניהם, ושערותיהם בסלסול מסלסלים, מתהדרים בצוארון לבן, ועניבה שחורה קשורה להם מעל לכותנתם, ויש אפילו סימן של זקן מהוקצע במקצת, וגם מקצרים פאותיהם... ולא עוד, אלא יצא קול בעיר, כי בצל קורת ביתם הולכים הם בגילוי ראש, בלי כובע, קוראים ספרים חיצוניים בשפות זרות, רוסית, גרמנית, מזלזלים בכמה מנהגי־דת יהודיים שנתקדשו באומה בקדושת דיני ישראל. ברם אפשר היה לראות את המשכילים הללו כשהם הולכים לבית־הכנסת ומתפללים דווקא בציבור, ומחזורים יש להם דווקא מדפוס רדלהיים, ותנ״ך — הוצאת מאיר לטריס, ומדקדקים הם עם החזן או עם בעל־תפילה אחר כחוט השערה, שלא יכשל בלשונו ולא ינקט בטעמי־הנגינה; כל שגיאה, קלה כגסה, מרגיזה אותם והם עומדים עליה ואינם זזים ממקומם עד שלא תקבל את תיקונה... הודות למשכילים הללו אפשר היה לראות בסוסנוביץ את גליונות „הצפירה״ שהופיעה בעברית בוורשה, או את „המליץ״, „המגיד״, „הזמן״ עם ספרים עבריים אחרים, ומהם אפשר היה לשמוע על הנעשה והנשמע בעולם הגדול. והמתבוללים היו חותמים על העתון היהודי בשפה הפולנית „איזראע־ליטא״, ובו אפשר היה גם לקרוא ידיעות מסוסנוביץ היהודית, ובצדן גם מדור של „קורספונדנציות״ מהמתהווה בחיי הקהילה ומוסדותיה.

מובן שמלבד המתבוללים והליטאים שקנו להם אחיזה בסוסנוביץ לא חסרו חסידים ואנשי מעשה שומרי מצוות ושוחרי תורה שהיוו את הרוב בציבור היהודי, ומהם היו סוחרים ורוכלים, אומנים וסוכנים שמנהגי אבותיהם בידיהם, שמיד עם קומם בבוקר משנתם מרטיבים את פרקי הידים במים ואומרים בלחש „מודה אני״, לובשים את בגדיהם ומורידים את שקיק הטלית המרוקם יפה שנשותיהם הגישו להם בתורת מתנה ליום חתונתם; וכשהשק של הטלית ותפילין נתון כבר תחת בית שחיים הם אצים ורצים למקום שמזומנים שם עוד יהודים רבים שכמותו, וכולם כאחד מכינים עצמם לתפילת שחרית, ורק אחרי גמר התפילה וחטיפת ארוחת־בוקר הם יוצאים לרחוב למשא־ומתן.

סוסנוביץ היא דוגמה אופינית של פיתוח מפתיע ומהיר של עיר תוך התנגשות של הצורות הקודמות והגישה של תיעוש. היחידה בפולין היתה העיר לודז שעלתה על סוסנוביץ בשיעור וכמות הפיתוח. הסיבה להתרחבות זו והתפתחותה של סוסנוביץ היתה בעיקר קרבת המקורות הטבעיים, אוצרות הטבע. .עד לשנת 1914 היה אזור הפחם הפולני מחולק בין רוסיה ופרוסיה. החלק המערבי — החלק היותר גדול — היה שייך לפרוסיה, שלזיה עילית עוד במחצית הראשונה של המאה הי״ט היתה קיימת בו תעשיה מפותחת. החלק המזרחי הידוע בשמו „זגלמביה דומברובסקי״ שהכליל גם את סוסנוביץ היה שייך לרוסיה, ולא היה מפותח בקנה מדה כזו של החלק המערבי. מלחמת המכס של שנת 1877 בין רוסיה וגרמניה היא שפעלה לפיתוחה של סוסנובצה ושל כל אזור דומברובה. הנטיה המתמדת מצד רוסיה להטיל מכסי־מגן על מוצרים חרושתיים הטילה מבוכה בין התע־שינים הגרמניים וההרושתנים משלזיה העילית וחשו באבדן השוק הרוסי לתפוקתם. מסיבה זו החלו התעשינים משלזיה־העילית להקים מפעלים וסניפים מעבר לגבולם בסוסנובצה ובזגלמביה הדומברובאית ששכנה ממש ליד הגבול עם כמה מכרות פחם, בית־נתיבות של מסילת־הברזל, לשכת מכס ושפע של מים (נהר הפשמשה השחורה).

תוך שלוש שנים, מ־1878 עד 1881, תוכננו והוקמו כל מפעלי החרושת הגדולים של סוסנובצה: 4 בתי יציקה, 3 מפעלי מתכת, 2 בתי־חרושת לטכסטיל וכמה מפעלים יותר קטנים. מפעלי התעשיה של סוסנובצה העסיקו מלבד מכרות הפחם — כחמשת אלפים פועלים בשנת 1866, ומספר המועסקים גדל על לעשרים אלף פועלים בשנת 1914. בסוס־נובצה היו 9000 תושבים בשנת 1886, ומספרם הגיע בשנת 1914 ל־118,000 (מאה ושמונה־עשרה אלף) גידול מהיר זה, שלא היה כמוהו בפולין הרוסית פרט לעיר לודז, היה מהיר למדי בתקופת שלטון הצאר הרוסי, שהכל התנהל בו בכבדות ובאיטיות. בשנת 1900 נחשבה עוד סוסנוביץ על 60.000 תושביה ככפר, וקיבלה את הזכות להיקרא „עיר״ רק בשנת 1903, והתקבצו אליה מתישבים חדשים מקרוב ומרחוק ,ובהם המוני יהודים מפיטרקוב, קיילץ, ראדום ואו־חרות; הקימו בתי־אבן במקום בתי־עץ הישנים. .כל אחד חי את חייו המיוחדים לעצמו; והקשר ההדדי ביניהם היה רופף מאד. העיר היתה בהתהוותה, ועל העיר סוסנובצה הוטל היעוד למלא תפקיד חשוב.

בקרבת בית־הנתיבות הסוסנוביצאי נועד מקום מרכזי למסחר ולעבודה. היה זה המרכז שממנו נמשכו חוטים לכל רחבי רוסיה ומחוצה לה לגרמניה שלזיה ואוסטריה; והת־פרנסה עם האוכלוסיה של העיר גדול. המסחר ברובו המכריע נמצא בידי היהודים, ובתי מסחרה של העיר היו שופעים סחורות מכל המינים. העיר נחשבה למושב הסוכנים והסוחרים הגדול ביותר בכל הפלך, עם בעלי־מלאכה טובים, ייצוא וחרושת יעילים, בעלת עצמה רבה בתפוקה תוצרתית של פחם ומוצרי מתכת וטכסטיל, בעלת חוש מפותח בעניני מסחר. סוסנובצה נועדה רשמית כמעמד בעולם המסחר והכלכלה ושימשה כמושב ללשכת המסחר והתעשיה וכמוסד בוחן את חיי הכלכלה בכל הפלך. אף חיי התרבות התפתחו בה עם חברות ומוסדות ציבור, שלושה עתונים, ארגוני נוער וספורט, מפלגות ו...אנטישמיות.

לישוב הקיים הצטרפו יהודים מהעיירות הסמוכות פילץ, וולברום, בנדין, אולקוש, ייגדזיאוב, חמלניק, חנטשין, דזיא־לושיץ, סטאשוב. לחסות העיר נכנסו גם הפרברים פוגון, קטרינה, שיילצה, ויגויזדוב מילוביץ וכיוצא בזה.

אין כל ספק, ש„כפריותה" הוותיקה של סוסנוביץ עמדה למכשול ליהודיה בשאיפתם לקהילה עצמאית. הישוב היהודי במקום היה עוד חדש ורך בשנים, כנטע רך שרק נשתל. עד לשנת 1862 אסור היה בכלל ליהודים לשבת בסוסנוביץ שנמצאה ברצועת־גבול עם ארצות־חוץ, ואומנים יהודים היו יושבים בה באורח בלתי חוקי אך כנראה שגם כאן מצאו היהודים — וגם החרושתנים הגרמנים — דרך לעקוף את ה„חוק" שעוקצו היה מכוון ליהודים בלבד, לכונן בה את מושבם ולנהל את עסקיהם. ואפילו סוסנוביץ בתור „כפר" לא זכתה להופיע בשנת 1827 ברשימת הכפרים של הסביבה. ומכיון ש„הותרה הרצועה" בעקיפין ניתוספו יהודים יותר ויותר בעיר.

ודאי שבקורות פיתוח ערים אדירות לא מילאו תקופות של יובלות תפקיד גדול וניכר. לא כן בסוסנוביץ, שבתקופת השלטון הרוסי במאה ה־19 התפתחה מכפר קטן לעיר תעשיה וחרושת, במדה רבה הודות ליזמת התושבים היהודים, אך גם ביזמת אילי־הון ותעשיה שבאו מגרמני־ה. בשנת 1880 נמנו בסוסנוביץ גופא 11 בתי חרושת, שהעסיקו 5051 פועלים, ופרט לפועלים שברובם באו מסביבת העיר עלה מספר התו־שבים בה ל־4267, רובם קתולים, ומיעוטם פראבוסלאבים ופרוטסטנטים, ורק 102 יהודים.

בשנת 1880 נמנו בסוסנוביץ רק 120 יהודים. אולם במהירות מדהימה גדל הישוב היהודי, ובשנת 1897 כבר הגיע ל־2.921 באוכלוסיה בת 9.848 נפש, ואף בסביבתה נמנו 271 יהודים על אוכלוסיה של 308 תושבים. ומאז גדלו המאות והאלפים והטביעו את חותמם על חיי העיר.

עם שנת 1903 הגיעה לסיומה תקופת סוסנוביץ „הכפר", אף שלמעשה כבר היתה עיר מכל הבחינות. שלטונות רוסיה לא יכלו עוד לחזות באי־נורמליותה של ה„כפר" והם באו והדביקו לו את התואר „עיר", אחרי שהיהודים זכו עוד מקודם באישור קהילתם העצמאית בסוסנוביץ.

ג. הבית ברחוב דקרטה 14.

כותבי הזכרונות אוהבים לקשר את שנת לידתם למאו־רעות גדולים וחשובים שאירעו אותה שנה ולהיתלות ב„אילן גדול". משום כך עמדתי על חשיבות הכתרת העיר בתואר מוניציפלי בשנת לידתי שבאה אחרי מאמצים רבים וקשים שנתקלו בקשיים ומכשולים רבים, כלכליים וארגוניים, ונקטתי בלשון קצרה. ואילו היינו באים לגולל פרשה זו לפי תעודות ומסמכים לא היינו מספיקים. הענקת התואר עיר לעירנו הסבה גם ליהודי־ה־תושביה עמל ויגון רב, אחרי שרבים מהם לא היו בטוחים ב„יום מחר" בעקב סכנת גזירת הגירוש מעל אדמת האכרים (וולושצ'נסקי) שרוב בתי היהודים הוקמו עליה דווקא, ואף היו פניות לשלטון הרוסי מטעם ה„שומרים" על החוק להוריד את הבתים הבלתי־חוקיים ולנשל מהעיר־כפר את היהודים היושבים בה שלא ברשות. עם סידור בעית עירוניותה של סוסנוביץ כאילו הוסרה הסירכה מעל הריאה, והכל בא על מקומו בשלום.

נולדתי איפוא בעיר שלא דמתה לא לעיר מולדת אבא ולא לעיר מולדת אמא. סוסנוביץ העיר החדשה שהחלה לנשום נשימה חפשית של עיר המתימרת ללכת בדרכים אחרות, לא בדרכים ישנות־נושנות של דורות עברו, התיצבה בשורת הערים המרדניות האוהבות ללכת בדרכים יותר טובות ויותר נוחות בשטח הפיתוח והגידול. אכן גם מבחינה יהודית היתה סוסנוביץ שונה מאחיותיה האחרות, כי היא, שמשכנה היה ברוסיה הפולנית, נמצאה במרחק רגעים מספר מגבול שלזיה־גרמניה, וכמטחוי־רכבת בקרבת העיר קטוביץ שיצא לה שם בהסטוריה הציונית ובתולדות חיבת־ציון שזכתה שגדולי היהדות והציונות ביקרו בה והתווכחו בה על עתיד עם ישראל בארצו. סוסנוביץ היתה מעין „קיבוץ גלויות" בזעיר אנפין, ואליה נמשכו יהודים מכל קצוי פולין, ואף מחוצה לה, ומלבד יהודים „ליטאים" ו„מתבוללים" הגיעו גם יהודים מפלכי פולין שמעבר לנהר ויסלה עם האידית המדוברת בפיהם שהיא חצי פולנית וחצי ליטאית. אף חוגי החסידים נתרחבו ונתפשטו בעיר, ובמקום חסידי רדומסק וקרימילוב שתפסו כאן מקום בראש, ניתוספו גם חסידי שושילתות אחרות, וצדיקים שעד כה ישבו במרחקים מסוימים, קרובים או רחוקים מהעיר, החלו להראות לה פנים שוחקות ואף להתישב בה ולשמש מקומות־מפגש לחסידי עיירות אחרות שבאו לבקרם בימי שבת וחג, ואף צדיק אחד מילידי ירושלים שבארץ־ישראל לא מנע את הכבוד לשבתו בעיר, ורשמיו היו ניכרים בכל הסביבה. אחריו באו צדיקים מסטאשוב, פינצ'וב, עם ה„ארי שבחבורה" הוא הרבי מרדומסק, ששם משכנו ברחוב הנודע „מודזיובסקה" בישיבתו זו ה„נועזה" נתן תעודת־כשרות לעיר החדשה.

אף הורי נסחפו בזרם הנדידה לסוסנוביץ. אבי הרשל־צבי פישל בן בילה ומרדכי הלוי היה יליד בנדין הסמוכה שהיהודים היוו את רוב אוכלוסיתה ובגלל זה כינוה בשם „ירושלים דזגלמביה"". עיר זו היתה עיר „דכולה בה":

ב ס ו ס נ ו ב י ץ
משפחת צבי הירשל והינדה פישל
ובניהם בנימין, שמעון, שלום, גולדה, גוטשא

יהדות עסיסית, שוקקת חיי עבודה ויצירה, עשירה באוצרות טבעיים שונים, צומת דרכים חשובה עם תחנת־רכבת שהיתה תמיד הומיה מרוב באים ויוצאים, רבנים גאונים בעלי שם, רשת מסועפת של מוסדות ציבור וסעד, בתי־כנסיות עם שטיבלך חסידיים, אולפנים לתורה וליהדות. בתקופת הרוסים היו פקידי השלטון מתנכלים לאוכלוסיה היהודית, הפרנסות לא היו מצויות, חנויות ובתי־מסחר למעלה מן המדה, ו„אין הבור מתמלא מחוליתו". דאגת הפרנסה העיקה כמעט בכל בית מישראל, ועל אף יהדותה המכרעת של בנדין העתיקה ורישומם של היהודים בחיי העיר בכל פנה ופנה – לא סרה הדאגה לפרנסה, ואבי לא ראה לעצמו „עתיד" בעיר מולדתו זו שחסרו בה הרבה דברים להבטחת חיים תקינים וסדירים.

אמי, הינדה בת גולדה־רחל ושלום ארנר מהעיירה וולברום שהשתייכה למחוז אולקוש, אף היא יכלה להתפאר כעיירה ותיקה ביהדות הפולנית; שהיהודים היו מבוניה העיקריים, וחייהם בה היו תוססים ופעלתנים, ביחוד במאה האחרונה שהיתה תקופת גידולה ופריחתה, והיתה מקום מושב לרבנים גדולים וצדיקי החסידות עם נקודה אסטרטגית וצומת־דרכים לעיירות רבות שבסביבה. ליהודי וולברום יצא שם מבחינות שונות, גם כיהודים טובים עם הוי ציבורי, לאומי, רוחני, דתי וכלכלי עשיר עם תקופות ומאורעות מגוונות. אף וולברום נחשבה כ„רפובליקה יהודית", ובה צרורה נשמתה של יהדות עממית־שרשית יקרת־סגולות, על תום מסירות נפשה ויושר דרכה, על אהבת האדם ואהבת העם שפיכו בה, על להט הצדק והאמת שהיה נשמת אפה. אך גם הפרנסה היתה לקויה בה, ויהודיה היו נתונים תמיד בדאגה המעיקה של פרנסת יום־יום, והיו שאמרו, שיהודים ילידי וולברום היו מצויים יותר מחוץ לגבולות העיר מאשר בוולברום עצמה. הסבתא שלי, אם אמי נפטרה ואמי נתיתמה בשנות נעוריה, והיא עברה לשבת בבית אחותה הנשואה—גיטל ויוסף ליכטיג שישבו בבנדין. המלאך המכריז ארבעים יום קודם הלידה „בת פלוני לפלוני" הוא ששם עין על בני הזוג שנזדמנו בבנדין ונתן להם את ברכתו.

לייביל חוינה ואשתו, שלום פישל, שרה'לה ארנר מבנדין,
גיטל ליכטיג ובנה אלי, בנימין ובירך ארנר
נספו בשואה, הי"ד.

עם נשואיהם לא מצאו להם סידור כלכלי בבנדין, והם עברו לגור בסוסנוביץ וקבעו את משכנם ברחוב דקרטה 14, בבית צנצובסקי, הוא הרחוב שכונה גם בשם יהודי „די שיל גאס" (רחוב בית־הכנסת היהודי), כי ברחוב זה, ליד בית מגורנו, עמד על תלו בית־הכנסת שהוקם בידי אנשי ועד הקהילה הראשון, שחבריו היו רובם ככולם מתבוללים, ששקדו להקמת מוסדות ראשונים לקהילה החדשה שעד לפני זמן קצר השתייכה לקהילת בנדין שידעה רק לגבות מסים בלי לתת כל תמורה, עד שיחס זה הרגיז את משלמי המסים היהודים שנתעוררו לפעולה והשלטון הרוסי נאות להכיר בעצמאות הקהילה הצעירה, שהחלה להקים את מוסדותיה הציבוריים. אכן בית־הכנסת הזה היה המוסד הציבורי הראשון לקהילת סוסנוביץ, ובגלל קרבתו לבית מגורנו יכולנו להתחקות על הנעשה בו, על היוצאים והבאים, על המתאספים לישיבות ואספות, ולראות את הרבנים ו„כלי קודש" שהיו מצויים בו, עסקני הקהילה וההברות השונות שבילו בו מיטב זמנם.

בית־הכנסת נועד לכתחילה כבנין מיוחד לתפילה בציבור ליהודים, אך הוא שימש גם כמקום ללימוד תורה, להשמעת דרשות ולאספות ציבוריות, בו היו מרבים בחלונות, להדרם ולקשטם בקישוטים אמנותיים. ומכיוון שבית־כנסת זה היה הראשון בעיר הוא הפך למרכז החיים הרוחניים והציבוריים של היהודים במקום ובסביבה. שלא כבמקומות אחרים, שבנין בית־הכנסת נמשך במשך שנים בגלל חוסר אמצעים, הוקם כאן הבנין ברציפות ובזמן קצר, כי הפרנסים המתבוללים דאגו לאמצעים וסיפקו את כל הדרוש כדי לסיימו במוקדם האפשרי ולזכות לאהדת הקהל. אכן בית־כנסת זה היה מצבת־זכרון הסטורית ליהודי העיר וקשור במאורעות

ובמעשים של העסקנים והפרנסים, וסביבו נרקמו אגדות שסיפרו על חייהם ותלאותיהם של יהודי העיר. בבית־כנסת זה היו נראים מפעם לפעם פני הרב הראשון בעיר הרב אברהם מאיר גיטלר שהפך לאגדה הסטורית בתולדות הקהילה היהודית (מת בשנת 1925), ועל ידו הרב ר׳ יצחק גליקמן (חתנו של האדמו״ר רבי אלתר רוטנברג מוולברום) שחלק מחסידי סוסנוביץ הביאוהו לעיר והכתירוהו בנזר רב. הרב גיטלר ראה בו מתחרה בניגוד למקובל אך הצליח כלמדן גדול ובעל מידות טובות להתחבב על :ל השכבות ולהכות בה שרשים.

והגם שעם עלייתי לישראל השארתי מאחורי את חיי הגלות ואת בית־הכנסת היפה והנעלה שהקרין הרבה עלי בבקורי הרבים בו, אינני יכול לעבור עליו כעת בשתיקה, אחרי שהוא נהרס בידי הנאצים הגרמנים יחד עם בתי־הכנסת האחרים באותה עיר. על ההרס שלו מספר ההסטוריון הקדוש הרב שמעון הוברבנד הי״ד פרט נוגע ללב. ב־9 בספטמבר 1939 פוצץ בית־הכנסת, שהוקם בסוף המאה ה־19. לאחר ההפצצה קנה כל אחד מיהודי סוסנוביץ לבנה משרידי ביהכנ״ס ובחג החנוכה הדליקו עליה נרות. „הלבנים נשמרו לזכר לדורות״. בראשית המלחמה עוד האמינו יהודים שה־שואה תחלוף ותעבור ועוד יהיה מי שישמור במקום זה על הלבנים למזכרת. זכרון הבית בטח יישאר בלב כל יוצאי סוסנוביץ בישראל ובתפוצות לטובה ולברכה.

נולדתי איפוא בתקופת שלטונו של ניקולאי השני (1868—1918) הצר הצורר של רוסיה הגדולה, שהיה בנו של אלכסנדר השלישי, שעלה על כסא הקיסרות בשנת 1894 והמשיך במדיניות הריאקציונית של אביו אלכסנדר השלישי, והסתבך במלחמה נגד יאפאן (1904 — 1905) שבה נתגלתה חולשתה הצבאית והארגונית של רוסיה, ובגבור תנועת־המהפכה ב־1905 נאלץ להנהיג ריפורמות ליברליות ואף הסכים להקמת פרלמנט (דומה). ברם כעבור זמן קצר חזר למדיניותו הקודמת. הוא היה אחרון השליטים לבית הרומאנובים, שעם החמרת המצב הפנימי והחיצוני במלחמת העולם הראשונה נכפתה עליו התפטרות (מארס, 1917), ואחר זמן מה הוצא להורג בפקודת השלטון הסוביטי. בסוסנוביץ היתה השפה הרוסית השולטת במשרדי הממשלה, במשרדי המכס, בבית־הנתיבות וכיוצא בזה, ובבית־הנתיבות נראו פני פקידים רוסיים וחיילי משמר־הגבול, ובהם קוזקים וחיילים מקוקז, סיביר, מהנפות הבלטיות שדיברו גרמנית, ואף היהודים שבאו בקשרים עם משרדי השלטון, היתה שפת רוסיה שגורה בפיהם.

רק במשטר שהיה שורר ברוסיה, משטר שהיה מבוסס על שלמונים ושוחד, אפשר היה „לדחות״ את לידתי באורח רשמי לעשר שנים. בתעודת־הלידה הרשמית שקיבלתי אחרי שנים רבות, שנולדתי בשנת 1912. והסיבה לכך היא, שהורי רשמו את נשואיהם במשרד הרישום הממשלתי אחרי למעלה מעשר שנים, בזמן שאני כבר הייתי בעולם, ומשום כך גם אני נרשמתי כנולד מ„חדש״.

על אף החליפות והתמורות המדיניות שהשפיעו גם על סוסנוביץ שבה נולדתי, חונכתי וגודלתי, לא חלו כל שינויים בחיים הפנימיים של היהודים הדתיים שמקרוב באו ל־סוסנוביץ. נולדתי במשפחת אדוקים, גדלתי על ברכי הורים אנשים שומרי מורשת אבות. ועל ידם, ברוחם ובהשפעתם חונכתי „על התורה ועל העבודה״ בלי לתת לי להיות מושפע מהשפעות חיצוניות... הורי הצטיינו כאנשי עמל, ישרים בהליכותיהם, סוחרים הגונים וישרי לבב.

בבית הזה אשר ברחוב דקרטה עברו עלי ימי ילדותי בחדר ובישיבה, שנות בחרותי בבית־המדרש, וכלאחר־יד הסתכלתי בחשאי בעולם הגדול הסתכלות ארעית. היה זה בית־מגורים בעל ארבע קומות בנוי בצורת מצודה מרובעת הנעולה שערי ברזל, ובו חמשה חדרי־מדרגות, שני חצרות, מרתפים. בעלת־הבית צינצובסקאיא ומשרתיה היו מבלים חייהם בזלילה וסביאה. לבסוף נמכר הבית לאחד מבני משפחתי בשם ברנרד פישל. אחרי מלחמת השואה של הנאצים הגרמנים ששמה קץ לחיי הקהילה היהודית בסוס־סוביץ וליושבים היהודים בבתי העיר. היה כדאי לשם קיום הצו של „זכור תזכור״ להנציח את הבית אשר ברחוב דקרטה 14 על יושביו היהודים ברובם, כשם שניסו לעשות כמה סופרים שרידי השואה לפתוח את חדר הבית שהיה מלא חיים, לתאר את דייריו, לחדור למהותם ולנשמתם וגם לצדדים החלשים שבהם ולנסיונותיהם הרוחניים. אין ספק שעל דיירי הבית שברחוב דקרטה אפשר היה לכתוב ספרים, לספר ולהזכיר נשכחות, לתאר כיצד כל היהודים דרי הבית שעמלו קשה לפרנסת משפחותיהם במשך כל ימות השבוע, שינו את פרצופם עם בוא השבת והמועד, ואף העשירים שבהם או החפצים להגיע לעשירות, חיפשו תמיד קצת רוחניות כשותפם הטוב ביותר לשכוח מחיי שעה ולהתעלות לחיי עולם והנצח.

מסופר, על גבור ראשי אחד מיהודי בית אחד הדומה לבית שברחוב דקרטה, יהודי שהלך והתעשר יותר ויותר והסתבך בעסקיו עוד יותר. וכשהיה מרגיש כי עשירותו לוחצת עליו, מעמיסה עליו, הוא נסע בחיפזון לרבו הצדיק: — רבי, אינני יכול להתפלל, אינני יכול ללמוד, אני הולך ושוקע בעסקי. שואל אותו הרבי: — כמה נפשות מושכות חיונה מעסקיך? — התשובה היתה: כמאתיים... — אם כך, יהודי, סע לביתך והמשך בעסקיך. ורק בזכותן של מאתים נפשות כדאי וראוי אתה לכך שתהיה שוקע והולך...

וכך היה הדבר עם רבים מגרי הבית בדקרטה, שהחלק הארי מהם נשמד בתאי הגאזים כמו בכל ערי פולין ולא נודע קברם. ארבעים וחמש משפחות מטופלות ומבורכות בילדים בגיל 5—16, שביחד היוו כשלוש־מאות נפש גרו בבית שהיווה כעין עיירה יהודית בזעיר־אנפין. והדיירים — בני שדרות ומעמדות שונות בעם, קטנים וגדולים, עשירים ועניים ובינונים, מיוחסים ובני דלת העם, ממפלגות שונות ובעלי אומנויות שונות, מלמדים סוחרים ורוכלים, וכיוצא בזה.

בני משפחת הצדיק ר׳ יצחק׳ל גליקמן זצ״ל

רובם ניספו בשואה הי״ד

ר׳ יהושועלה גליקמן נשרף באושביץ
ז׳ אלול תש״ג

בני הרב גליקמן: שלום דב בער, הרב נפתלי שיאריך ימים, ומשהלה בן הרב ר׳ יהושוע הי״ד, יוסף מלינרסקי חתן הרב ר׳ יצחקל, בנימין ארנר בן מאיר, צ׳רנוכה

הרבנית פייגילה הלברשטאם בת הג׳ר׳ יצחק׳ל גליקמן וילדיה

חסידים בבית הרב גליקמן

השאלה: מי קודם למי, הכריעה לטובת הרב ר' יצחק גליקמן (המו"ץ החדש), בעל הדרת פנים, משושלת היוחסין עם רעיתו הרבנית בת הצדיק החסידי רבי אלטרל רוטנברג מוולברום (מגזע הצדיק העממי רבי דוידל מלילוב) האצילה והנחמדה עם חמשת בניהם: יהושע'לה (שמילא מקום אביו ברבנות אחרי פטירתו), נפתלי, שלום, בר, והבנות החיננויות גולדה'לה, פייגלה, רבקה'לה ועוד. חלק מהדירה שימש לבית־תפילה (שטיבל) לימי שבת ומועד וגם לעזרת־נשים. והבית היה תמיד מלא תסיסה ממבקרים, מכרים וידידים רבים וסתם אנשים שבאו לשאול עצה מפיו. בבית־התפילה של הרבי יצחק היה מתפלל גם אבי וגם אמי, ורק בעקב קרבתו לדירתנו הפסידו הורי את „שכר ההליכה" לבית־הכנסת.

הנה החובש־הרופא י. טייכנר, שרבים מלקוחותיו היו בטוחים שהמלאך רפאל מלוה אותו בכל דרכיו וביקוריו, ורק בזכות זו הצליח לרפא חולים. בנו הד"ר טייכנר שניצל מפורעניות השואה הנאצית זכה להגיע לישראל והסתדר במקצועו בתל־אביב.

לייבלה בינדר — מראשוני בעלי־הבתים בעיר, בעל בנין גדול ונהדר, אישיות ידועה, אמיד ועממי, ובשמו התברכו בכל הסביבה באמרם: אילו היה לי ביתו של לייבלה בינדר...

דודי, אחי אמי, מאיר ארנר ומשפחתו, אף הם עברו לסוסנוביץ מוולברום מכורתם. בנו הנו חבר בקיבוץ תל־עמל והקים לו משפחה בארץ. ויתר 9 ילדיו הרעילו עצמם שלא ליפול בידי הנאצים במשלוחם משרודולי.

משה־דוידל שוורצבוים, אופה מגדנות ממקצועו, ויחד עם זה יהודי טיפוסי נאה, בעל קול נעים ומנעים תפילות לפני התיבה כבעל־שחרית, ונגוני חסידים נושרים מפיו בכל הזדמנות. הוא ידע מאות נגונים חסידיים מדינסטיות שונות, ומשום כך היה מקובל בכל מקום. בנו נמצא בישראל.

בנימין יצחק המנקר ומשפחתו, אף הוא יודע נגן ומנעים זמירות ולימים־נוראים היה עובר לפני התיבה כבעל־תפילה לבבי, כשבניו עוזרים לו בשירה ותפילותיו מלווים בבכי מעמקי לבו.

אהרון־יונה — כורך ספרים במקצועו, וכחובב נגינה מושבע היה משמיע קולו בזמר ושיר תוך עבודתו. אף הוא בעל קול ערב וצרוד גם יחד ועובר לפני התיבה בימי שבת ומועד ומהנה את שומעיו בתפילה.

מילינרסקי — סוחר במוצרי „בינה וחלב; בנו ו־2 בנותיו נמצאים בישראל.

שלווינסקי הנגר עם משפחתו; בנו ז"ל היה בישראל ועבד בעירית תל־אביב.

עמנואל קוז'וך ובניו, סוחר.

פיינר החייט (בכינויו: קומיצל שניידר) ובניו. ליפה, אחד מבניו, נמצא בישראל.

אורלובסקה המילדת שהיתה ידועה בכל סוסנוביץ היהודית (הסבתא של ישראל נשרי ,אמן־נגן על כלי הכסילופון ב־ישראל).

חיים אלי שטייניץ ובניו, קבלנים לסלילת כבישים.

ברויאר, מייסד „לינת הצדק", ע"ה עם כל משפחתו לישראל ושינה שמו לבן־שלום, והוא שייסד וארגן את הקמת עיר־שלום, כיום רמת־השרון הוא נפטר ומנוחתו כבוד בשרון. 2 בניו בישראל.

ר' יוסל קורצטאג המוהל, ת"ח גדול, יהודי עממי

משפחת פירשטר, בעלת בית־מלאכה לעשית מברשות. אחד מבניה נמצא בישראל.

בורשטיין, סוחר שערות, בתו נמצאת בישראל.

מסבאת אניסמן (בכינויו: דער אלטער חזן).

דוד הקברן (בכינויו: „דער גרעבער").

משפחת גז'יש. אחת מבנותיה נמצאת בישראל.

יוסל לאנדסמן, קצב, עם בניו ובנותיו שהיוו אורטוריה משפחתית לזמירות בימי שבת ומועד כשצליליה בקעו החוצה בשעת חדוה. כמה מבניו נמצאים בישראל.

המבורגר, בעל מאפיה, עם בנותיו.

נויפלד, בית מסחר למשקאות, ובנותיו היפהפיות ואק־דמאיות.

בורנשטיין חותנו של צבי קרנר, בנו חנוך נמצא עם משפחתו בישראל. קבלן לחשמל.

מרדכי'לה סגי־נהור, הקבצן ששמו הלך לפניו.

ספר, עושה פיאות נכריות. חנויות מכלת, ירקות.

המלמדים לייביש לודזר, הירשלי, ר' יצחק הירש.

וכן גרו בבית זה חייטים ותופרות, שנראה תמיד כשהם רכונים במלאכתם, מלאכת התפירה; סנדלר, בונה תנורים, מבריחי גבול, ועוד עשרות בעלי משפחות ובעלי־בתים מכל השכבות שהיו באים לימים הנוראים לקבל את ברכת הרבי ר' יצחקל „לשנה טובה".

מלבד זה ישבו בבית יהודים של כל ימות השנה המתוארים בספרי מנדלי מו"ס ושלום־עליכם, פרץ ושניאור, כן היו מצויים כאן דיירים מחסידי הרבי מגור, אלכסנדר, קרימולוב ורדומסק. לא נעדרו כאן גם מחסידי הד"ר הרצל מייסד הציונות המדינית, הרב שמואל מוהילבר והרב צבי־הירש קלישר מראשי המזרחי, כשם שלא נעדרו גם מחסידי הבונדאי וולדימיר מעדעם וחסידי בר בורוכוב, זרובבל, בן צבי (הנשיא שנפטר), ויבל"ח זלמן רובשוב (כיום שזר, נשיא מדינת ישראל).

הבית היה מלא תאים ,וכל תא (דירה) היה מלא חיים ומיעוט של גויים. איש איש עסק במקצועו, בעבודתו, במסחרו, ובעסקים גלויים ונסתרים, איש על מחנהו ואיש על דגלו.

שומר הבית היה גוי אחד, בשם דז'ידז'יק, שמשכנו היה במרתף. והוא שהיה מכבה את החשמל בלילות שבת בבתי היהודים, ובשכר זה היה מקבל פרוסות חלה ולגימת הטיפה המרה.

הבית היה מלא תאים, וכל תא (דירה) היה מלא חיים

של יהדות ומסורת, מידות טובות, לב טוב ורחמים לכל הבריות. בבית זה גדלתי, ודור שלם גדל בו בהווי יהודי. בו בליתי את שנות חיי מיום לידתי, ומבית זה עליתי לארץ־ישראל, למולדתי הישנה־חדשה.

בבית זה לא חסרו גם דרי מטה יושבי חושך וצלמות שקרני השמש לא חדרו לדירותיהם לא בימי קיץ ולא בימות החורף, ורק הקור והרטיבות היו מנת חלקם שחילקו עם העוללים והיונקים, ובימי שבת וחג לא עלה על שולחנם יותר ממנת לחם ומרק תפוחי־אדמה.

כל שנות נעורי, עד יום עלותי לישראל, עברו עלי בבית הורי אשר ברחוב דקרטה, והייתי באורח זה או אחר ברג קטן במכונה הגועשת של העיירה־הבית, שחיים שונים, ציבוריים ותרבותיים, היו בה שלובים ואחוזים, וכולם עברו לעיני כפנס־קסם שמלאתי בהם תפקיד של מסתכל חשאי, עד שהגעתי לידי מסקנה, שכל מה שראיתי בבית מגורי לא היו אלא הכנות לחיים שלאחר מכן. כל מה שהספקתי לחיות ולהסות בצל קורת בית הורי לא היו אלא מעבר, צל עובר... אין לדבר על ימי הילדות והשחרות שהם ימי הכנה לכל אדם. אבל גם אחרי זה הייתי חיי הכנה והת־כוננות. אכן גם בבית לא ישבתי על מי מנוחות. קבלתי אמנם חינוך סדיר, שהיה נהוג במשך דורות אצל היהודים משחר טל ילדותי. הורי רצו לראות בי יודע תורה ומצוות, ואולי גם להגיע לדרגת רב בישראל. החינוך שלי היה שלם והגון לפי השקפת הורי, חיים קפואים ומוצקים, אלא שטרם החזקתי ברסן הגורל ולא אני שלטתי עליו כי־אם יד הגורל שלטה בי שלטון בלתי מוגבל. למה הדבר דומה? לעלה הגדל באילן: כל זמן שהוא מחובר אל הענף ויונק משרשו — הרי הוא חי ופורח ומלא לשד החיים, וכל הרוחות שבעולם לא יזיזוהו מענפו. אבל מכיון שנתלש העלה ממקום גידולו מיד נעשה משחק לרוח, המגביהו ומשפילו, מטלטלו ומשליכהו. וכן היה גורלי בבית הורים, בחדרים ובבית־מדרש ובישיבה ובכל מקום שאליו הייתי פונה. על כל פנים — הרשמים שספגתי עד עלותי ארצה הנם חדשים אתי. ומדי פעם אהגה ואדברה בהם, כי תמיד יעלו על זכרוני. כי אמנם היו ימים אלה בחיק הורים ימי אושר, ימים שהיה בהם חפץ, ימים שההורים השתדלו בכל עת מצוא להנעימם. ימים אלה לא ישכחו לעולם.

ד. בבית הורים.

בכתבי את הפרק הקודם עצמתי את עיני למען העלות בזכרוני את הדמויות היקרות שחיו ופעלו בבית מגורנו הגדול והם הופיעו בזה אחר זה כבסרט הקולנוע, וכל אחד בסבר פנים המיוחד לו מזכיר פעולות ומעשים, פרקי־חיים שלו בפרט ושל סוסנוביץ היהודית בכלל. מובן שאי אפשר לזכור בכולם, כשם שאי אפשר לזכור עובדות מענינות מחייהם, מנהגים מסוימים.

אמי היתה אשת־חיל שהצטיינה גם בחכמתה וגם בחריצותה. פניה היו תמיד מאירים וצוהלים, מלאת מרץ ועוז ומתמצה בעניני מסחר ועסקים. והיו ממכריה שהיו שואלים בעצתה בעניניהם הפרטיים, וכולם נהנו משיחותיה המחוכמות. אמי היתה מתאמצת תמיד למלא כל מחסורי אבי, שבדרך כלל היה נוהג בה בדרך כבוד. ורק משאלה אחת היתה לו ממנה, שתבטיח לו חמשים אחוז מעולם־הבא שלה שלפי דעתו היתה ראויה לכך מכל הבחינות. אמי היתה אדוקה וטובת לב. תמיד היתה מוכנה להגיש עזרה בצרה. בהיוודע לה על שכן או מכר שאין לו לצרכי שבת או מוטל על ערש דוי ואין כסף להזמנת רופא ולקנית תרופות מיד נרתמה לענין עד שבא על סידורו. בשבת היתה מקדימה להופיע ראשונה ב„עזרת נשים" ובלילות שבת וחגים היתה יושבת רכונה על הספרים הקדושים באידית כ„צאינה וראינה" ו„קב הישר" ובקריאת תהלים.

בכלל היו הסובלים והרעבים בראש דאגתה של אמי היא לא ניגשה לאכול את ארוחותיה לא בימי חול ולא בימי שבת כל עוד שלא סיימה במשלוח־מנות לא רק בפורים אלא בכל ימות השנה. דירתנו שימשה מקלט בטוח לכל משולח של ישיבה או מוסד צדקה, ועוד יותר למשולח שבא מארץ־ישראל לאסוף בשביל קופת רבי מאיר בעל־הנס אשר בטבריה וכדומה שהיה מקבל אש"ל עם צידה לדרך להוצאות. ואכן לאמא לא היה מחסור אף פעם בזמן לסידור כל משאלותיה, להלביש את חמשת ילדיה ולשלחם לחדר או לבית־ספר, וגם להיות סוחרת, לקנות ולמכור, ולבשל גם לכל נצרך. בליל שבת עם חשיכה היתה שולחת אותי, את אחי שמעון ואחותי גולדה עם תבשילים שונים בסירים וצלחות לתופרת חולה, לבעל־מלאכה חולה או לאיזה גלמוד. לא הועילו סירובינו בנימוקים שבחוץ קור ושלג בעונת החורף או גשם ובוץ בימי הקיץ. סירבנו ללכת ואנו ספגנו מכות עד שנאלצנו למלא את השליחות. לא פעם הגיע לחליפת דברים בין אבא ואמא, תוך הטחת טענות, שכל ימות השבוע הוא נמצא מחוץ לעיר בהיותו טרוד במסחר, ובשבת — אחרי שובו מבית־הכנסת ורוצה לקדש על היין — הילדים מפוזרים על פני העיר. ואמא ענתה לעומתו: כיצד אפשר לגשת לשולחן ולאכול מכל טוב, בו בזמן שעמלים ומסכנים חולים שיד הגורל התאכזר להם ירעבו ללחם בשבת. ואכן אנו הילדים נוכחנו לדעת שאמנו צדקה על אף המכות שספגנו, כי בתור ילדים טרם ידענו מה זה עזרה לזולת. אמא קנתה בטיב לבה ובתבונתה את לבם של כל בני המשפחה ושל כל מכריה שאהבוה וכיבדוה מאד. בהשכל ובדעת בנתה את ביתה, שהיה פתוח לכל נצרך, בין מבני המשפחה ובין זרים. בכלל היתה אמא מסורה לכל האנשים שבאו במחיצתה, וסגולותיה אלו השתדלה לשתול בלבות ילדיה. לא אחת היה אבא מתפאר שהודות לאמא יכול היה לארח אורח לעתים קרובות, והיא היתה שותפת לו בכל עניני צדקה וחסד.

בהיותי בן חמש נלקח אבי לשרת בצבא הרוסי של הצאר, ועול הפרנסה עם הטיפול בילדים היה למעלה מכוחותיה של אמא היא שלחה אותי לדודתי שרה ובעלה קופל ארנר שנספו בשואה שגרו בבנדין לשם הקלת העול.

דירת דודתי היתה בת שני חדרים כולל מטבח, בית עסק וחדר שינה לשלושת בניה ואני הרביעי, ללא אינסטלציה סניטרית וללא מים וחשמל. דירות מסוג זה היו מצויות מאד בבנדין, בעיקר בבתים הישנים שנבנו ברוח הזמן הישן, וההסתגלות עשתה את שלה, והדיירים היו שמחים בחלקם, שאננים וצנועים בהילוכתיהם. הדודה והדוד היו אנשים צדיקים וישרי־לבב שרחקו מחיי מותרות, וכל עובר אורח היה מוצא אצלם מקום לינה ומפתם פרסו לכל דצריך. חמשה חדשים שהיתי אצלם. נחשבתי לילד משלהם ולא היה חסר לי כלום. הדודה שילמה בשבילי שכר לימוד למלמד קלמן הוטלס, ואף לי היתה נותנת יום יום כמה פרוטות לקנית ממתקים. כעבור חמשה חדשים שוחרר אבי מהצבא, אחרי שהעניק „מתן בסתר" לממונים, ונוסף לכך הטיל מום בגופו שלא יהיה מוכשר להיות חיל. כך היו עושים אז אלה שלא רצו להתגייס „למען הצאר" ורבו בעלי־מום בישראל. ורק שלא חלל את חיי היהדות.

כל ימות השבוע היו החיים קשים. אור וצל משמשים בערבוביה. השוק וה„יריד" היו מקור הפרנסה. כאן נתרכזו רוב החנויות וה„סטרגנים" יחד עם המסחר עם השלונזאקים והנוצרים. השלונזקים היו מעוררים לחיים את בתי המסחר והסוכות שנתמלאו קונים. הרוכלים היו מוכרים את מרכולתם מקח וממכר, רעש והמולה, ים של ראשים. בימי חמישי בבוקר היתה אמא מזדרזת ללכת לשוק לקנות בשר ודגים לכבוד השבת. ביום ששי היתה מכינה חלות ועוגות לשבת, מסדרת את החדרים, מגהצת את בגדי השבת. כל שכני הבית היהודים היו עוסקים בהכנות לקבל פני שבת מלכתא, ולפני הכל היו רבים אצים ל„מקוה" של יונה הבלן (בכינויו: דער בלינדער יונה), ורצים כולם ללא הבדל מעמדות: עשיר ועני, נער וזקן, חסיד ומתנגד, אומן וסוחר, ושם רואים זה את זה ערומים כביום הוולדם ללא רגש בושה. שם היו רוחצים ומטהרים את גופם ונפשם לקראת קבלת פני השבת (אמבטיות או מקלחות בבתים טרם היו אז). בבית הזיעה היה שורר משטר של עזרה הדדית. אחד הרביץ בשני בצרור עלים, ונשמעות קריאות: הבו דלי מים (באידיש: אַ שעפעלע וואסער). הממונה היה שופך חבית מים על האבנים המלובנים, וכה היו באים ויוצאים והמשמרות מתחלפים. כולם ממהרים להגיע בעוד מועד לבתי־התפילה (שטיבלך) או לבתי־הכנסת שבעיר.

בערוב היום אמא מברכת על הנרות אחרי שכיסתה את השולחן במפה יפה ולבנה, ועליו חלות מכוסות מכסה מרוקמת באותיות צבעוניות ומוזהבות לכבוד שבת עם פמוטי כסף ונחושת מבריקים, גביעי כסף ובקבוקי יין של צמוקים או של עין־גדי לקידוש. אנו הולכים לבית הכנסת. בפנים הכל נקי ומצוחצח. ליד קיר ה„מזרח" יושבים יהודים הדורי זקן. בוקעים ועולים קולות וסלסולי שיר־ה „לכו נרננה", וכל הקהל מלווה בהתלהבות את החזן העומד לפני התיבה ומלוה בזמרה את פרקי „לכה דודי" ואת מעריב בניגונו של שבת, כשבסיום באים קולות יתומים ואבלים בקדיש לעלית נשמת קרוביהם וקדושיהם אחר התפילה חוזרים הביתה, אומרים „שלום עליכם", עושים „קידוש", נוטלים ידים ועורכים את הסעודה במטעמי שבת, מלוים כל מאכל בזמירות. בני המשפחה מסובים לשולחן, ובכל הבית נשמע מכל דירה זמר הפיוטים השונים „אשת חיל", עם קידוש, „כל מקדש", וכל היקום בבית מתמזג בשירה נפלאה של יום שבת ועונג שבת. ולמחרת בבוקר אבא קם מהמטה ומטייל בחדר ואומר בניגון את ברכת הבוקר, ואחריו קמים גם יתר בני הבית. מוציאים מהתנור את ה„משקה החם"", הכנסת בברכת „שבתא טבא" יושבים מסובים על השולחן שותים והולכים לבית־הכנסת. עם שוב המתפללים מבית־ ואוכלים „בשר ודגים וכל מטעמים" ובמיוחד את הפשטידא והחמין המציינים לטובה את השבת על פני ימות החול.

סוסנוביץ, על אף אופיה המתקדם, שבתה בימי שבת. כל החנויות ובתי המסחר היו נעולות, פרט לבית־מרקחת אחד וחנות אחת למכירת צעצועים של יהודים מומרים. בחוצות העיר לא נראו פני השלונזקים שידעו כבר כי ביום השבת לא יוכלו לקנות שום דבר. ברחובות נראו פני יהודים לבושי בגדי־שבת של משי או קטיפה עם שטריימלך על ראשיהם, ופניהם נועדות מי לרבי ומי לדרשן, מי לטיול בגן־החמד אשר בשילצה ומי ליערון שבירכתי הרחובות או ל„הולדים". והיו שהלכו לשמוע הרצאות באולם פלוני ואלמוני, הרצאות פוליטיות ודרשות תורניות מזה ומזה. אחרי שבוע של עמל וסחר־מכר ניכרת היתה הפגת המתח, והצמאון לתמורה תרבותית ונפשית היה ניכר בכל פינה.

חרותים בזכרוני ימי החגים בבית ובחדר. מה רבו ההכנות לחג הפסח. כוחות רבים השקיעו הנשים בסיוד הדירות ובמבצע הנקיון לכבוד החג. את החדרים בביתנו סייד אחד הצבעים. (קוקוטק), הבית נראה אז כמו שדה־קרב נטוש. שולחנות וכסאות מוסטים ממקומם וחפצים נערמים זה על זה. אך לאט לאט מסתמן סדר כל שהוא, הבית בפנים לבן, כלי הבית רחוצים ומשופשפים. בפינה מיוחדת עמד סל גדול עם מצות כשהוא מכוסה סדין לבן. הצבע הלבן בלבד הטיל רגש של יראת־כבוד בפני כל עטוף לבן.

את המצות היו אופים במאפיה של האופה הפילצאי (דער פילצער בעקער) אשר בבית יעקב שטאהל. אז טרם התקיימו מכונות אוטומטיות לגלילה וחליקה; הכל נעשה בידי נשים ו„שקצות" נכריות תוך השגחה קפדנית על הכשרות. עסקני־ציבור היו עוסקים בחלוקת קמחא־פסחא או מעות חיטים לעניים ואביונים. ביעור החמץ, מכירתו וגיעול כלים היו ענין למין „יריד". לפני הפסח ולכבוד החג היו מאווררים את הספרים וארון־הספרים ומודדים בגדים חדשים למי שידו השיגה, וחברת „מלביש ערומים" "עמדה על המשמר להלביש בגדים חדשים לתלמידים עניים, ואף נמצאו דואגים לליל־שימורים לאורחים עניים.

אור ליום י"ד בניסן אבא בדק את החמץ אני מחזיק בידי נר דולק, ואבא — נוצה של אווז בימינו וכף של עץ בשמאלו. אנו עוברים מחלון לחלון ומרהיט לרהיט ואבא

מגרף לתוך הכף את פרורי החמץ שאמא הכינה מקודם. אחרי תפילה חגיגית בבית־הכנסת חוזרים הביתה לעריכת ה„סדר". אבא יושב בראש השולחן כשהוא מוסב על כרים, ואמא יושבת על ידו כשפניה קורנות. הכל בבית נקי ומבריק. היין המזוג בכוסות קורץ לשותים. אני שואל את ארבע ה„קושיות", קוראים ב„הגדה"", שותים יין ואוכלים מטעמים מיוחדים. אמא אינה מרגישה כל עיפות ואינה מנמנמת באמצע. עוברים הימים הראשונים של פסח. בימי חול־המועד מזג האויר עדיין קריר. הכל לבושים בגדי חג עורכים ביקורים הדדיים. שוררת התרגשות, הלב שמח ומלא תקוות...

בחג הביכורים היתה כל דירה מקושטת ירק סביב הראי והחלונות, וחסידים היו נוסעים לאדמו"רים. לחג קדמו ימי הגבלה ותיקון חצות, ולפני קריאת התורה שרים „אקדמות" בניגון מסורתי, ואחריו את הפזמון „יציב פתגם (ויש גורסים שהמלים דומות לפולניות...). ואחרי התפילה אוכלים מאכלי גבינה וחלב.

ראש־השנה. בית־הכנסת מלא מפה אל פה. היהודים ב־קיטלים לבנים, מעוטפים בטליתות. פניהם מביעות חרדה וחשבון נפש. החזן ניגש אל ה„עמוד" להתפלל שחרית. בניגון המיוחד ל„ימים הנוראים" מתחיל הוא לקרוא מתוך המחזור והקהל עוזר בנהימה דקה. קוראים בתורה, תוקעים בשופר במעמד זה כולם דרוכים, מקשיבים לתחנוניו של בעל־התפילה המרים את עיניו למרום וקולו עולה ברמה. הבינותי את פשר התפילות, ועד היום חי בקרבי הרטט של אותו מעמד.

ערב יום־כיפור. תפילת מנחה נערכת בשעה מוקדמת. אוכלים את הסעודה המפסקת, כשהשמש עדיין גבוהה בשמים. אבא מחליף את בגדיו. אמא מברכת על הנרות בקול בכי, מאחלת לכל אחד מהילדים כתיבה וחתימה טובה. אנו הולכים לבית הכנסת. מכל הבתים והרחובות נשמעים בכיות נשים ואיחולים וכולם נחפזים לבתי הכנסיות וה־שטיבלך. בית־הכנסת שלנו מלא וגדוש. האנשים בקיטלים ובטליתות מברכים איש את רעהו בשנה טובה. על השולחנות ובכל פינה מצויים ארגזים עם חול, בהם תקועים נרות שעוה וחלב גדולים. על הרצפה פזורה שחת ריחנית ויהו־דים פוסעים עליה בנעלי־בית או בפוזמקאות בלבד. החזן והעוזרים לו פותחים ב„כל נדרי" וכל הקהל עומד על רגליו וחוזר בקול כבוש ובחרדת קודש על הנגון הנוגה המזכיר את תקופת השמד של ימי הביניים.

למחרת בבוקר מתאספים לתפילת שחרית. אלה מתנועעים ומתפללים בלחש ואלה בתנועות נמרצות ומתוך זעקות שבר. קוראים בתורה ומתפללים „מוסף". ב„על חטא" מכים על לוח לבם ומתוודים על חטאים ועוונות שחטאו ושלא חטאו. אומרים „ונתנה תוקף". כולם דרוכים ומתוחים בשעת התפילה הנאמרת ברגש שרשמיו לא נמחקו מלבי עד היום. מעזרת הנשים נישאים קולות בכי, עתים מתעלפת אשה תשושה מן הצום ומשיבים את רוחה בבושם חריף המוכן בידי חלק מהמתפללים. לעת תפילת „נעילה" גוברת ההתרגשות. הגיעה שעת ה„חתימה" והלב חרד לקראתה... אך עם סיום התפילה כולם מתעודדים ומלאים תקוה ונוחם לשנה החדשה .תפילת „מעריב" נאמרת בחטיפה ובחיפזון. הקהל ממהר הביתה עם שיירי נרות דולקים. ברם הזקנים נשארים עוד כדי ל„קדש" את הלבנה.

לקראת חג הסוכות נתמלא החצר הגדול של ביתנו סוכות משותפות, סוכה ליד סוכה, כשהן עטורות שרשרות ומרבדים, שישיבתן נפתחה בברכת שהחיינו על סוכת דוד הנופלת. ובסוכה היו מטיבי נגן מנעימים בזמרה את האוש־פיזין עם פרקי „שיר המעלות", ולומדי תורה קיימו את „בסוכה תשבו" כעין תדורון. הלולב עם האתרוג שבקופסת כסף היו מושכים תשומת לב הנוער.

שמחת־תורה. בית־הכנסת מוצף אור. ילדים וילדות וד־גלים מצוירים בידיהם. החזן אומר „אתה הראת" והקהל הרב עונה בהתלהבות. עורכים „הקפות" עם ספרי התורה מסביב לבימה. אחרי כל הקפה מנעימים בניגוני חסידים. גם אני מקיף את הבימה בספר־תורה קטן שאמא הכינה בשבילי. למחרת אחרי התפילה עורכים „קידושא רבא" בבית־הכנסת והולכים לביקורים בבתים רבים, בעיקר לבתי „חתני" תורה ובראשית, לאכול לביבות עם בשר. הילדים רצים אחרי ה„שיכורים"", קוראים „צאן קדשים — ממה"...

אחרי החגים היו החיים חוזרים למסלולם הרגיל ולדאגות היום־יומיות. הילדים, טעוני ספרים, היו חוזרים ללימוד תורה ודעת ב„חדרים" למיניהם.

חינוך ילדים אצל יהודי סוסנוביץ לא היה קל מדי. בראשית הישוב היהודי בסוסנוביץ ישבו רק שני מלמדים בעיר, שהובאו העירה ביזמת „פני" העיר, מכיון שלא היה מקום לימוד לילדי היהודים. מלמד אחד הביאו מבנדין הסמוכה, ושמו היה הילל, מלמד טוב, שפתח לו „חדר" בבית שלמה פרימורגן החייט שבקרבת רחוב מודזיובסקי. אצלו היו לומדים בכיתות אחדות, מלימוד דרדקי עד לימוד גמרא. כנראה שהיו לו ידיעות פדגוגיות, ומשום כך אהבוהו התלמידים כי הצליחו בלימודיהם אצלו. עוד מלמד אחד היה בין הראשונים בעיר, בשם יעקב ליטבק, שאצלו למדו רק גמרא. אף הוא ישב ברחוב מודזיובסקי. והואיל שלא היו די ילדים בסוסנוביץ „בימים ההם" לפרנסת מלמדים, היו לומדים אצלם ילדים מלבד מסוסנוביץ גם מפוגון ומשילצה ומעוד מקומות סמוכים.

שאלת החינוך היתה בעיה קשה לא ליהודים בלבד. בסוסנוביץ היתה אוכלוסיה בלתי־יהודית מעורבת של קתולים פראבוסלבים ואיבנגלים, ושאלת החינוך תבעה את פתרונה אצל כל עדה ועדה. הפולנים היוו רוב באוכלוסית העיר, והחינוך אצלם נמצא ב„מחתרת". עוד בשנים 1880—1887 היה קיים בסוסנוביץ בית־ספר אי־ליגלי של בילאניביטש לפולנים. בית־הספר נמצא בבית מאזור ברחוב סטארו־סוסנוביצקי, ובו לימד בחשאי את השפה הפולנית המורה בילאניביץ, עוגבן לשעבר, בחדר אחד, שמילא תפקידים של

מטבח וחדר־שינה גם יחד, היה מסודר בית־ספר. עשרים התלמידים שבו ישבו על קרשים שהיו מתוחים על שתי לבנים. בתור שולחן שימש ספסל של מטבח. אחרי שבית־הספר נתגלה בידי הז׳נדרמים הרוסיים האריך בילאניביץ במתן־שלמונים את קיום מוסד חשוב זה. לבסוף לא הועיל גם אמצעי זה. בית־הספר חוסל והמורה עזב את העיר.

זקני העיר היו מספרים על עוד כמה בתי־ספר חשאיים בסוסנוביץ בשביל הפולנים. אחד מהם הוחזק בידי פוקס (יהודי מתבולל) שהיה ידוע בסוסנוביץ בגלל מגבעתו (צילינדר) המקומטת ומלאה חורים ובגדיו המטולאים. לקיום ארוך ביותר זכה בית־הספר של מרת פראנקובה, אלמנה ישישה של פקיד גבוה, שנמצא בבית קמפה ברחוב איוונג־רודזקה. וכן היה קיים בית־ספר בבית קרוליק ברחוב סטארו־סוסנוביצקי. ברם היו קיימים גם בתי־ספר פרטיים רשמיים ברשיון מטעם הרשות הרוסית. בעיר היו שלושה בתי־ספר ממשלתיים או חצי־ממשלתיים. בבית־הספר הריאלי שהוקם בידי החרושתן הגרמני דיטל ברשות השלטון למדו תלמידים מכל העדות. בשנת 1898—9 עלה מספר תלמידיו ל־357, ומזה 262 קתולים, 25 פראבוסלאבים, 37 לוטרנים ו־33 יהודים. מובן שהתלמידים היהודים היו לא מבתי חסידים, אלא מילדי הליטבקים והמתבוללים. הרשות הרוסית אסרה על השפה הפולנית להיות נלמדת בבתי־הספר, והיא נאלצה לרדת ל„מחתרת" אחרי שנמצאו לה מורים מסורים שונים.

עם גידול האוכלוסיה היהודית בסוסנוביץ הגיעה בעית החינוך ב„חדרים" לפתרון חלקי, אחרי שלילדים עניים נמצאו דואגים בועד הקהילה למפעל „תלמוד תורה", מוסד שהיה קיים בכל ישוב יהודי בפולין. וכאן המקום להזכיר את שמות בוניו ומיסדיו של התלמוד־תורה שהודות להם הוקם בנין נהדר לחינוך הדתי של הילדים העניים, והם: לייב אנגלרד, הרב אברהם מאיר גיטלר, גרונם ספיר, משה מריאנקה, יעקב שטאהל, חיים יוסף זאיונץ, גרשון סטאבסקי, לייב אברמצ׳יק, משה קניגסברג. הבנין המיוחד לתלמוד־תורה הוקם בשנת 1908. אך במשך הזמן עברו עליו חליפות ותמורות, עם גלגולים שונים. בעיר היו מתלחשים על גורלו של המוסד, ורק עם חילופי המשטר הרוסי אחרי מלחמת העולם הראשונה סודרו גם עניניו. ר׳ ברוך סצמסקי, איש אגודת־ישראל, הקדיש זמן ומרץ רב למוסד זה.

בעית החינוך לא העיקה על מצפונם של עשירי העיר, שמצאו לנכון להזמין להם מורים פרטיים ללימוד עברית ויהדות בשיטה הפדגוגית. ילידי סוסנוביץ הנמצאים בישראל מזכירים עד היום את שמות המורים אברהם שפירא, וורונצברג, ועל כולם המשורר הגדול ח.נ. ביאליק ששימש מורה עברי בסוסנוביץ בשנים 1897—1899 ונוכחותו בעיר תרמה רבות להגברת הרוח הלאומי. הם היו מורים ברשות, והמפקחים מטעם השלטון לא הפריעו להם. ואילו ה„חדרים" היו חשאיים, ומן הצורך היה להסתירם מעיני המפקחים.

אני נשלחתי ל„חדר" שהיה גם גן־ילדים. הישיבה היתה על לוח ליד הקיר בגובה של 15 ס״מ מן הרצפה, ובו כעשרים ילד. חדש ומענין היה אורח החיים כאן. ה„חדר" היה בחדר קטן אחד ובו שולחן ארוך. הילדים לומדים בקול. כולנו שרים בקול את האות שהרבי מראה לנו על לוח האלף־בית המודבק לקרטון. האותיות נעשות חשובות וחביבות תוך הרגל, ואפשר היה למצוא את האותיות בכל מקום, בסידור, בחומש ובתהלים.

מחדר זה עברתי לבית־ספר עממי שמלמדו היה ר׳ הירשלה. הוא היה מחונן בכתב יפה, קליגרפי, והוא הדריך אותנו לכתוב בכתב נקי וברור וממנו למדנו לכתוב מכתבים. וכן למדנו מפיו עברית. ההליכה ל„חדר" לא היתה פשוטה כל כך. בשמונה בבוקר כבר היה לנו להיות בחדר כדי להתפלל עם הרבי, ורק אחר זה התחיל עיקר הלימוד.

משם עברתי למלמד ר׳ יצחק־הירש, איש ישר וטוב־לב, עניו, נמוך קומה, בעל זקן מדולדל, אך למדן וחריף. מעולם לא היה מלקה את תלמידיו ולא היה מרים קולו על התלמיד, אלא השפיע בדברי מוסר ונועם ולכולם היה מתיחס בסבלנות. יחסו זה השפיע עלינו לטובה, השתדלנו לציית לדבריו ולהתנהג בנימוס ולא להביאו לידי כעס.

המלמד האחרון לפני ה„ישיבה" היה ר׳ משה׳לה רייך שהיה ידוע בעיר כקפדן. מספר התלמידים אצלו היה 35. שעות הלימודים אצלו היו משבע בבוקר עד 12; ומשעה ארבע אחרי הצהרים עד שבע. ביום חמישי בשבוע — מי שלא ידע את פרשת השבוע עם רש״י לשביעות רצונו היה מרים אותו באזניו תוך משיכה ע׳ להתעלפות, בתוספת קללות עסיסיות. השעות בין 12 ל־4 שימשו לאכילת צהרים וללימודי חול. המורים היו: רוזנס, לוין, אדם פישל, האחיות נויפלד, מורה צולע ממונדזיוב. אצל ר׳ משה׳לה רייך המשכנו ללמוד גם אחרי פרוץ המלחמה ב־1914. מצבנו החומרי היה אז בכל רע, באורח זמני, כי אבי חזר זה עתה מרוסיה והוציא שם בעד קנית סחורות את כל המזומנים, וכשהגיע מועד תשלום שכר לימוד הוציאה אמי את 10 רובל זהב האחרונים מקופה מיוחדת, ובכוונה את עיניה כלפי מעלה אמרה: רבונו של עולם! בזכות זו של שכר לימוד תגמול לי ממקור מיוחד. אכן אמונתה לא הכזיבה, וכעבור זמן קצר שוב פרחו העסקים ואמי המשיכה בפעולתה העסקנית והצנועה ללא פרסום. הפרנסה בביתנו לא היתה תמיד מצויה לרווחה. והיו עתים שונים. אך אמי ידעה כי חינוך ילדים הוא עיקר בהליכות בית כל יהודי, ואף פעם לא פגרה בתשלום שכרם של המלמדים, שבעיניה נחשבו לצדיקים על שקיבלו עליהם עול לימוד תורה לילדים ולנערים, חינכום לתורה ולמצוות ומעשים טובים והביאום למדרגה של „יהודים טובים".

בשנת 1916 נפתחה בסוסנוביץ ישיבת „יגדיל תורה" בידי הרב שלמה שטנצל ז״ל, יליד צ׳ילאדז הסמוכה, שעליו היתה גאות העיר, הוא נמנה בין ראשיה הרוחניים של סוסנוביץ, שעם היותו חסיד פולני בכל הוויתו גדל והגיע לשיעור קומה בעולם התורה. וצלצול שמו היה מעורר תגובת־זעזוע

בנו של ראש ישיבת יגדיל תורה בסוסנוביץ
ר׳ יונה שטנצל ובנימין פישעל (דגיאלי)
בחתונת בנו ר׳ שלמה

של יראת־כבוד, ואף חרדת קדושה בלב שומעיו. היה זה עילוי שזנק ככפיר למרחבי התורה והפלפול, שהעמיד כמה מגדולי התורה המוכרים. מטל ילדותו היה קודש לתורה, ללמוד וללמד. כל ימי חייו למד ולימד והעמיד תלמידים רבים. הוא הוזמן לכהן כמו״ץ בסוסנוביץ, ובכהונתו זו כיהן למעלה מעשר שנים עד פטירתו. היה נזהר מאד מכעס וקפדנות. הוא הוציא ספר „קהלת שלמה״ על כללים וחידושים בתורה והשאיר אחריו בכתובים ספר „בית שלמה״ עם חידושים בש״ס וש״ע. נפטר בדמי ימיו ביום ה׳ אלול תרע״ט, כשהוא רק בן ל״ה שנים. במותו השאיר אחריו בעיר חלל ריק.

בישיבתו של הרב שטנצל נתקבלתי כתלמיד, ואצלו למדתי עד לפטירתו. היה אהוב על כל תלמידיו ועל כל מי שבא אתו במגע. השאיר אחריו שני בנים. בנו הרב יונה שטנצל ז״ל ישב בתל־אביב, ועזרתי לו לעלות לארץ־ בתור בעל הון אחרי שהשלשתי בתקופת המנדט הבריטי על שמו את אלף הלא״י הדרושים, ובנו השני א.נ. שטנצל יושב בלונדון, סופר ומשורר ועורך עתון, שהספיק להוציא ספרים וקונטרסים רבים.

אני ותלמידים אחרים של הישיבה יסדנו חברת „תומכי נופלים״ וגם ועד לקניית ספרים לבית המדרש. בכל יום חמישי ישבנו ולמדנו כל הלילה עד שהאיר השחר. בלילות החורף היתה אמי מביאה קומקום עם תה חם בחצות הלילה. לפנות בוקר בימי ששי הלכו לטבול במקוה גם בעונת השלגים, ותמיד היינו במתיחות לקראת הטרקלין. חשבנו הרבה על ההבדל שבין גן־העדן והגיהנום עם רוחות ושדים, מלאכים ודיבוקים, ושקדנו תמיד לקיים מצות הלוית המת עד לבית־העלמין שבסוסנוביץ הישנה בדרך למילוביץ הרחק מישוב יהודי ולא פעם נסקלנו באבנים מדי ה„שקצים״ שפגשנו בדרך.

לעולם לא אשכח את האפיזוד דלהלן: פעם אחת ביום שבת התפללתי בבית־המדרש. יצאתי לחצר וראיתי את מטת־הטהרה של המתים, ונדמה היה לי שמת יורד ממנה. מרוב פחד אבדתי את כוח־הדיבור ומרה־שחורה נפלה עלי. נשארתי האחרון ביציאה מבית־המדרש, עד שליבוש השמש לקחני ביד והובילני לבית הורי שכבר חיכו לי. ברם במקום לגשת לשולחן התיפחתי בבכי ולא ידעו מה קרה לי. אמי התחילה לצעוק שנכנס בי דיבוק ר״ל, והיא שלחה את אבי להודיע על כך לרבי ר׳ יצחקל. שדירתו העביר לרח׳ נימיצקי. אבי אץ להרב, והוא מסר לאבי את הגביע עם יין של קידוש וציוה להשקותני את היין אפילו בכוח. וכך היה. כשרק טעמתי מהיין של הרבי שב אלי רוחי והרגשתי כי הוטב לי, כי אכן לא טעמתי מאומה עד לשעה אחת אחרי הצהרים, והפחד יחד עם חולשת הלב השפיעו לרעה, ואילו היין של הרבי החזירני לתחייה, וכל השכנים שהתאספו לקול צעקותיה של אמי ראו במו עיניהם כיצד הרבי גירש ממני את הדיבוק.

עוד טרם הגיעי לגיל המצוות פרצה לפתע מלחמת העולם הראשונה בשנת תרע״ד, ויהודי זגלמביה היו מן הראשונים בפולין שיצאו משעבוד רוסיה, בלי לדעת מה יהיו פני השעבוד החדש ותוצאותיו. עוד נער הייתי אז וטרם נהירין היו לי שבילי המדיניות וטרם ידעתי להתמצות בשאלה: מי טוב ממי? דבר אחד הרגשתי, כי בסוסנוביץ הרגישו היהודים עצמם יותר חפשיים גם במשטר הרוסים מאשר בערים ועיירות אחרות. ואף שהיהודים בסוסנוביץ היוו רק כעשרים אחוז מהאוכלוסיה הכללית — הרגישו היהודים עצמם בעיר כבתוך ביתם; לא פחדו מפוגרומים שהרוסים היו מכינים פה ושם בהסתת האוכלוסיה הנוצרית, בידעם שרובם של האוכלוסין הנוצרים הוא ממעמד הפועלים וה־עמלים הנוטים לתנועת הסוציאליזם השואפת לתיקון החברה ולחיסול אי־השויון בין המעמדות הכלכליים תוך שאיפה

ליושר וצדק. ואף היו בהם לא מעטים שהשתייכו למפלגות סוציאליסטיות שהטיפו לאחדות תוך התנגדות לשוביניזם פטריוטי־לאומי. וכנראה שגם הרוסים ידעו שבסוסנוביץ יקשה להם לעורר מהומות ופרעות נגד היהודים בין הפועלים שעוד בשנת 1905 הספיקו לעמוד על פרצופו של המשטר הרוסי הביוקרטי הנלחם בפועלים.

אך „פטור בלא כלום אי אפשר". השלטון הרוסי הצליח להשאיר ירושה לעולם בצורת עלילה אחת גדולה שהמיטה קלון וחרפה על עצמו ועל כל משטרו הרקוב, היא עלילת הדם שהעלילו על יהודי רוסי אחד בשם מנחם־מנדל בייליס בקיוב שהואשם ברצח נער רוסי על רקע דתי. ואחרי שנתיים של תעמולת זוועה נגד היהודים בסיוע השלטונות, שעוררה גל של מחאות בכל העולם, נתברר ב־1913 משפטו של בייליס בקיוב. אך הוא זוכה ואחרי שיחרורו עלה לארץ ישראל. השם „בייליס" היה לשם גנאי בפי האנטישמיים ברוסיה, וביחוד בפי האנטישמים והכמרים בפולין שכינו כל יהודי בשם ,בייליס". גם בסוסנוביץ שמענו מפי „שקצים" בדרך הליכה ל„חדר" את מלת־גנאי זו. אך מכיוון שבינתים אירע בצ'נסטוכוב מעשה השוד ביאסנה־גורה של הכומר מאצוך ואהובתו הילינה — היו בינינו שידעו להשיב להם בכינוי־גנאי נגדי בשם „מאצוך", ותשובה ניצחת זו השתיקה אותם.. אף אצלינו היה שמו של בייליס המעונה נישא על שפתי היהודים בכל מקום, בבתי־כנסיות ובתי־תפילה, שהשתתפו בצערו והיו מתפללים ל־שלומו ולהצלתו. זיכויו של בייליס עורר הילולא וחינגא בבתי ישראל, ופני שונאי ישראל חפו. אף אני הרגשתי כאילו נצחנו נצחון גדול על שונאינו. ובהגיעי אחר כך לתל־אביב אחרי עלותי ארצה הלכתי במיוחד לראות את פני בייליס שעלה לא"י אחר שיחרורו וישב בה זמן מסוים, ואף בה היה לסנסציה בכל מקום בואו. החלפתי אתו כמה דברים, והוא היה עונה לכל אחד בסבר פנים יפות ובענויות.

ה. „ברוך שפטרנו" מעול הרוסים.

כחצי שנה לפני הגיעי לגיל בר־מצוה פרצה מלחמת העולם הראשונה. ומאורע חשוב וכביר זה זכור וברור לי כאילו זה קרה היום. חרדה לבאות אחזה את כל התושבים, וביחוד את היהודים שידעו את מצבם שהם תמיד „שעיר לעזאזל". אך המצב המעורפל השתנה חיש. סוסנוביץ ש־שכנה כמטחוי־קשת קרוב לגבול הגרמני נעזבה עוד ביום הראשון להכרזת המלחמה מחיילות הרוסים, ונצטרפו אליהם הפקידים הרוסים שעבדו ברכבת, בלשכת־המכס ובמשרדי השלטון האחרים. ובאותו יום לפנות ערב נכנסו הפולשים הגרמנים של הקיסר וילהלם ללא מלחמת־דמים וללא יריה אחת. רק הגשר שליד הגבול ניזוק באורח קל. יחד עם סוסנוביץ נכבש ביום־יומיים כל חבל זגלמביה, והתושבים נשמו לרווחה. לא יצטרכו עוד לסבול מעול הרוסים, וה־פועלים שעדיין שמור היה בזכרונם מאורע ימי 1905 שעלה להם אז בקרבנות לא מעטים בהרוגים ופצועים וגם בחוסר עבודה חגגו את נצחונם על ה„היה הטורפת" הזו.

הגרמנים הלכו לקרב שכם אחד עם בני בריתם האוסטרים, שאף הם חדרו לפולין הרוסית וכבשו בראשונה כיבושים קלים ללא קרב. אף חלק מאזור זגלמביה נפל בחלקם, זה החלק שבו עברה מסילת־הברזל מסוסנוביץ לאיבנגרוד, עם חלק קטן של מסילת־הברזל ורשה—וינה. בנדין, מונדזיוב, צ'ילאדז השתייכו לגרמנים. ואילו דומברובה־גורניצ'ה עם כל הכפרים לאורך הכביש ניבקה־דומברובה השתייכו לאוס־טרים. המעבר משטח גרמני־פולני לאוסטרי־פולני לא היה קשה. החיילים הגרמנים שעברו את הגבול לא שהו כמעט בעירנו, תוך שאיפתם לדהור קדימה ולרדוף אחר חיילות הרוסים הנסוגים שמצאו לטוב לסגת אחרי שכל אזור זגזלמביה היה נתון כטריז בין שטחי אוסטריה וגרמניה והיה קל מאד להקיפם ולסגור עליהם את הדרך היחידה לנסיגה. במקום הצבא הגיעו פקידים שהשתלטו על המשרדים הישנים והחדשים וקיבלו לידם את רסן השלטון האזרחי המקומי.

אזור זגלמביה על כל ישוביו היה כמעט האזור היחידי בפולין, שאחרי שהרוסים עזבוהו בראשית פרוץ המלחמה שוב לא חזרו אליו עוד, וגורלה של סוסנוביץ שפר עליה גם אחרי שהרוסים עמדו מסגת וניסו להתבצר בעמדותיהם לאורך הנהרות ליד קיילצה ונהר ויסלה בקרבת ורשה הבירה ושם נערכו להתקפה נגד צבאות האויב וגירושו מהשטחים הנכבשים. הם הצליחו בראשונה והתקדמו עד לקו וולברום—צ'נסטוכוב ששם נעצרו הרוסים והתלקח קרב הרוסים שוב מהקרב כשידיהם על התחתונה והחלו לסגת עצום בין גייסות האויבים שנמשך כשבוע ימים, ואז יצאו שנית ולחזור למקומות שמשם באו יהודי זגלמביה היו צופים בפחד לתוצאות הקרב לאור הידיעות האיומות שנתקבלו מישובי היהודים שנכבשו בחזרה בידי הרוסים ובהם רצחו ותלו יהודים ללא דין ומשפט ואף גירשו רבים מהם לפנים רוסיה. הגרמנים והאוסטרים הצליחו להתיז דם רב מן הגייסות הרוסים ולאלצן לסגת בבהלה לצד הויסלה. סוסנוביץ עם כל זגלמביה נחלצו מצרת האיומים, ביזה והרג שליוו את הרוסים בכל מקום בואם, והיהודים החלו להירגע, אכן מצבם הכלכלי היה מעורפל, והגרמנים החלו להטיל הגבלות על מוצרים הדרושים לגייסותיהם ועל מצרכי אוכל שחולקו לפי כרטיסים. את ה„שוט" הגרמני הרגישו במיוחד הסוחרים הסיטונאים ועליהם הוטל לספק לגרמנים את חפצם. מאידך — כל אזור זגלמביה נותק מהמרכז, מוורשה ומן ה„הינטרלנד" ושאר הפלכים שבפולין יחד עם רוסיה עצמה שאתה עמדו בקשרי מסחר וכלכלה. עתוני וורשה לא הגיעו אלינו, והידיעות בעתונים היו מטושטשות. כל צד טען שהנצחון — כולו שלו. אך במקום זה נפתח קשר חדש ממקום שלא פיללו: קשר עם ארצות גרמניה ואוסטריה. היהודים שדרכי המסחר היו נהירים להם ידעו איך לחפש ולמצוא מקורות לסחורות הדרושות למחנות הכובש.

עם נסיגתם של צבאות רוסיה נסוגו גם הנגישות וחוקי־

ההפליה לגבי היהודים. באזור הכיבוש הגרמני התיחסו אל היהודים כמו לאוכלוסיה הפולנית. היהודים הסתגלו חיש למצב החדש. הגרמנים ראו בהם גורם חשוב מבחינות שונות, ראשית כל בזה שכמעט כל היהידים ידעו לשוחח אתם ולהבין את דבריהם, מפאת קרבת לשון האידית לגרמנית. הפולנים ראו בגרמנים ובאוסטרים כובש לשעה, בקוותם שיגיע זמן שהם ישתחררו גם מעול הכובשים הנוכחים ויוכלו להכריז על פולין כמדינה עצמאית העומדת ברשות עצמה, ללא כובשים ומדכאים פוליטיים.

בתקופת הכיבוש הגרמני עברתי ללמוד בישיבת הרב שלמה שטנצל שייסד בסוסנוביץ, שהיה בקי בכל חדרי התורה בנגלה ובנסתר, והיה פרוש ומובדל מכל תוך שקיעתו בתורה יומם ולילה בלימודי הרגשתי לא פעם את מאווייה הנמרצים של אמי לראותני גדול בתורה, ורצונה זה כבודה. הישיבה נשאה עליה חותם משפחתי. ידידות ואחוה שרתה בין כל התלמידים ואהבת הרוממות לרבם ומורם, והוא — הרב — היה להם לאב וחבר גם יחד. מטרה אחת היתה לו להרב להפיץ בין התלמידים דעת ה־ התורה ברוח ובשכל בריא, ולתלמידים היתה מטרה אחת — לרכוש ידיעה עמוקה בש״ס ובפוסקים והסברה ישרה, לאפוקי שמעתתא אליבא דהלכתא. ובחשבי על הישג־ בלימוד הגמרא חזרתי לחשוב על הדרך הארוכה שכבר עברתי בחינוך הודות לאמא, החל מקמץ־אלף דרך „חדרים" שונים עד ל„אמר אביי" תלמידי הישיבה החלו לחדור לתוך סוגיות הגמרא, עשו הכרה עם ה„שקלא וטריא"" של התנאים השונים ,מצאו אחיזה בעולם האגדה וההלכה, ויחד עם זה הרגשנו כי אנו צועדים את הצעדים הראשונים בעולם הגדול ששמו „תלמוד" ומוטל עלינו לצעוד עוד וללכת קדימה עד שנגיע אל שפתו. ולא בחינם קראו לו „ים התלמוד" כי רחב הוא מני ים ואין קץ לעמקותו ולגדו־ לתו השכל והסברא מצאו להם מרחב להתרומם, להתרחב ולהתפשט ולהסתעף בלי קצב וגבול.

הורי התאוששו מהר מהמצב המעורפל שנתהוה עם כניסת הגרמנים לסוסנוביץ, ושוב נזדמן להם לעסוק במסחר ולהתפרנס ללא פחד מהשוטרים הרוסים. ובביתנו — עולם כמנהגו נוהג. אני המשכתי ללמוד, והחיים התנהלו כסדרם. אמנם בעולם הפרנסה חלו שינויים, מעין „עליונים למטה ותחתונים למעלה". עשירים הפכו לאביונים, ואביונים עלו לאמידות, וידי אמי היו מלאות עבודה בעסקנותה. הסובלים והרעבים בסתר היו ראש דאגתה, ועליה היה להחלץ לעזרת רבים שנשארו ללא משען כלכלי, והיא ידעה לצרף אליה עוד כמה „נשים צדקניות" שהטו שכם לעזור ככל האפשר.

זהרורי ההשכלה והקדמה שהביאו אתם הגרמנים הכובשים הכניסו מבלי משים גם בקרב החרדים רגשות חדשים וש־ איפות חדשות לעולם שכולו זוהר ויפעה, ורגשות אלה היו מציצים מן החרכים, מחלונות בית־המדרש הישן, אל העולם הנאור, הגדול והיפה, העולם האירופאי המערבי. התחלנו לקבוע עתים גם לקריאת ספרים שעד אז היו בבחינת „לא יראה ולא ימצא". אני עם כמה חברים קבענו עתים לקריאת ספרים לפנות בוקר בשדה שבין טחנות הקמח של קלמן לנגר, בלי לראות בזה ניגוד לעצם העובדה שבכל יום חמישי ישבנו כל הלילה ועסקנו בצוותה עד שעות הבוקר.

בעת ההיא קראתי את ספרי אברהם מאפו „אהבת ציון" ו„אשמת שומרון", „עיט צבוע". בלעתי את „התועה בדרכי החיים" לפרץ סמולנסקין, נכנסתי לפרדס השירה העברית ועיכלתי את המזון הרוחני של שירי י.ל. גורדון ואד"ם ובנו מיכ"ל (לבנזון), ומהם לשירי ח.נ. ביאליק וש. טשר־ ניכובסקי. הקריאה בספרים לא היתה שיטתית. אבל כל ספר השאיר רשמים ועקבות, וגם מסקנה. לא נמנענו לעבור על שירי רבי יהודה הלוי, ספרי שד"ל, ברוך שפינוזה, מורה נבוכים להרמב"ם עד ל„אלט־ניילאנד"" לד"ר בנימין זאב הרצל וספר „הקפיטל" לקרל מרכס. מכל זה החלו לבצבץ כמיהה וכיסופים לחיי תכלית, למטרה מסוימת ועמידה ברשות עצמי, להתקין עצמי לעתיד הקרוב הורי לא הבינו לרוחי, ואף כי לא מנעו בעדי ללכת בדרך זו — נוח היה להם שאדחה את זה לעת מצוא.

שאפתי למצוא בקריאת הספרים שהזכרתי סיפוק רוחני או שכלי. אבל לא מצאתי בהם אשר בקשה נפשי. בספרים העיוניים למדתי בדיוק בעיון כמו שלמדתי גמרא. חפצתי להבין כל דבר לאשוריו, התאמצתי לרדת לתוך תוכן ולא עלה בידי. צרת נפשי גדלה עוד יותר בהרגישי שתמימותי נפגמה. השאלות והספקות החקרניות מצאו מקום בלבי. בעוד שהתשובות והפתרונים היו רפויים. הרגשתי, כי נחתרה מחתרת תחת אדני האמונה שבלבי, היא האמונה התמימה, המוצקה שלא נגעה בה יד איש. והרע שבדבר, שלא היה לי לפני מי לתנות ולגלות את פצעי לבי. ראשי היה עלי כגלגל ולבי חלל בקרבי. התעמקתי בסוגיות הגמרא והעמקתי בהן הגות, טיילתי בגינות והיערונים שבעיר, התבודדתי במרחבי השדות ולא מצאתי מנוח. המחשבות, ההיסוסים והספקות תססו בלבי. מלחמה עזה סערה בי. התאמצתי לבצר את עמדות האמונה בקרב לבי. נלחמתי עם רגשותי ולא ידעתי נפשי. כה עברו עלי כמה חדשים.

את המצב הצילו המחשבות של הכרה לאומית ותביעות מדיניות־לאומיות שהחלו להתפתח בשטח הכיבוש הגרמני והאוסטרי בפולין הקונגרסית, וכעבור זמן קצר תפסו מקום מכובד ונתנו מקום לציונות המדינית מיסודו של הד"ר הרצל להתגדר בה. באזור הכיבוש הרוסי היתה הציונות אסורה, ככל שאר המפלגות הפוליטיות. ואם גם לא רדפו את הציונות כשם שרדפו את הסוציאליסטים, הרי היו גם הם צפויים לכל מיני עונשים. עם כיבוש פולין בידי גרמניה ואוסטריה חלה התעוררות רבה בקרב הציבוריות היהודית, ובישובי היהודים קמו אגודות חברתיות ופוליטיות: ועידות, הרצאות וויכוחים פומביים משכו המונים. המזרחי הלך יד ביד עם הציונים הכלליים, וביחוד עלו כבודה והשפעתה של הציונות משהגיעה הידיעה על הצהרת בלפור, וארץ־

ישראל לבשה צורה מוחשית. בשנת תרע"ז כבר היו קיימים בסוסנוביץ הארגונים דלהלן: אגודת הציונים, עבריה, בנות ציון, הזמיר, לינת הצדק, עזרה, קולטור־פאריין י.ל. פרץ, אגודת המתעמלים „מכבי" ועוד.

ביום ב' בסיון התקיימה בסוסנוביץ אספה מייסדת של אגודת המזרחי, ואחרי שחבר הועד המרכזי של המזרחי בוורשה יהודה שצירנסקי הרצה על טיבו וערכו של המזרחי ואחרי שנתבררו כמה שאלות, נוסדה שם אגודת המזרחי ונבחר ועד זמני מהחברים דלקמן: יצחק מאיר שטארק (יו"ר), מרדכי ריטר (גזבר) צבי שקלארצ'יק (סגן יו"ר), שמואל ברוינשטיין (מזכיר), ח"א יונגסטר, אברהם פרידמן ומנחם אימגליק. בע האספה נמכרו למעלה מששים שקלים ונאספו תרומות לרכישת שני דונם קרקע בא"י. היו"ר י. מ. שטארק היה אחד מחשובי החסידים של גור, והוא עזב את השטיבל הגורי ויחד עם המזרחי בעיר עשו שבת לעצמם בסדרם להם בית־תפילה מיוחד והחלו לעשות את הפעולה הציונית באמונה ובהתלהבות חסידית.

ומאז שהמזרחי העלה שרטון בסוסנוביץ החלו לבקר בעיר מרצים ונואמים מובהקים נודעים שבאו מוורשה. הראשון היה הרב המטיף יצחק ניסנבוים, מזכירו לשעבר של הרב שמואל מוהילבר מייסד המזרחי, שנאם בבית־הכנסת הגדול על ערכה של הציונות בשעה זו לכל היהודים בארצות הגולה ונאומו עשה רושם עצום על הנאספים. אחריו ביקר בעיר הרב י.ל. קובלסקי מוולוצלבק לפי הזמנת אגודות הציונים והמזרחי והוא נאם בבית־הכנסת בפני המונים רבים שנהרו לשם. הוא דיבר על התהוותה והתפתחותה של הציונות והשיב על כל הטענות של מתנגדיה, ולבסוף הוכיח כי הציונות היא הפתרון היחידי לשאלת היהודים וגמר בקריאה להשתתף בפעולת העזרה לא"י. נאומו עשה רושם כביר על הנאספים, ורבים חדשים מילאו את שורות המזרחי.

אני כחניך הישיבה, לא הייתי אדיש למתרחש בעולם היהודי, וביחוד כשפעילות הציונית החלה אצלנו בעיר זמן רב לפני מקומות אחרים. התנועה הציונית גברה בקצב מהיר, ו„יום הפרחים" שערכה בעירנו חברת „עזרה" הפך ליום של מניפסטציה לאומית. מאות זוגות צעירים וצעירות עם פסים כחולים־לבנים מסביב לזרועותיהם, סקויטים עוברים בתלבושתם ומכבים במדיהם, וצעירים רוכבים על אופניהם המספקים סלי־פרחים לזוגות המוכרים — כל התכונה היפה והגדולה הזאת מילאה את כל יהודי העיר שמחה פנימית, גאוה לאומית: הנה יש לנו צעירים הנושאים את דגל עמם ברמה. הנה הצבעים שלנו מתנוססים בכל יפים לעיני כל ההמונים הממלאים את החוצות.

בתנועת צעירי־ציון היו פעילים זלמן מרקין (בכינויו הספרותי „מכס אריק"), יהודה יעקובוביץ, אלתר ארליך (שעלה לארץ ומת בה), זאב גיטלר. האחים מרין, העלמות הרצברג ושיינפרוכט. היה להם מעון הגון עם ספריה בת אלף ספרים, ושפת עברית תפשה אצלן מקום בראש.

הציונים עצמם חגגו ביום י' בכסליו תרע"ח את חנוכת ביתם ובה הופיעו כנואמים ישראל משה ויינרב, י. שפירא, שבתי ויס, ב. טנצר, ל.ה. ציגלר שעוררו ויכוחים מלאי ענין. השפעת הציונים היתה ניכרת בכל המוסדות היהודיים בעיר ובסביבה. בחנוכה ערך הועד הציוני העירוני מניפסטציה נהדרה, שבה יצאו כארבע־מאות תלמידי בתי־הספר בשורות מסודרות עם דגלים כחולים־לבנים בידיהם ושירים עבריים בפיהם. בית־הכנסת נתמלא קהל לאלפים, החזן הדליק נרות חנוכה ובלוית המקהלה שר מזמורים ופזמונים שונים. הד"ר יהושע גוטליב מוורשה הרצה בתיאטרון על „עתידות הלאום העברי", ונואמים אחרים דיברו על צו השעה. כל זה הגביר את השפעת הציונות על הנוער ואת הקשר עם ארץ המולדת של האבות.

הקהילה היהודית בסוסנוביץ נוסדה הודות למאמצי המתבוללים, שהחזיקו בקרנותיה, אף שהרבו לעשות לטובתה. אך לחוגים האחרים כמעט לא היתה דריסת־רגל בה. והנה נבחר ועד־בחירות לאומי ביזמת הועד הציוני העירוני, שעורר את היהודים להתענין בבחירות לקהילה ולהשתתף בהן. גם החסידים התעוררו משנתם ובאו בתביעה לתת להם מקום בין חברי הקהילה, ומשום מה לא הגיעו לכלל הסכם. ברשימת הציונים תמכו מאנשי המזרחי ונבוני החסידים, והחסידים התאחדו יחד לרשימה עם חסידי רדומסק, סוכא־צ'וב, אלכסנדר וגור, וביום הבחירות ניהלו החסידים תעמולה עצומה ללא הצלחה. ניצחו הציונים. נבחרו: וינרב, ליפשיץ, זאיונץ, שפירא, טנצר, זנדל, בייטנר (כולם ציונים) ואברמ־צ'יק (חסיד).

בהשפעת הועד הציוני הוחלט לייסד בסוסנוביץ גמנסיה יהודית ונוסדה ועדה מיוחדת ליסוד „חברה ליסוד בתי־ספר תיכוניים" ונתקבלה רשות מהשלטון לייסוד החברה. האספה הפומבית הראשונה של החברה הזו החליטה לפתוח בעיר גמנסיה לנערים ונבחר ועד ביצוע שפנה מיד למיניס־טריון הפולני להשכלת העם בדבר רשיון לפתיחת מוסדות־חינוך אלה. לקרן־היסוד של החברה נאספו מיד למעלה מעשרים אלף מרק.

כל המאורעות, החליפות והתמורות בחיי יהודי סוסנוביץ גירשו ממני את הספקות והחששות, התלבטויות וגישושים שגרמו ללילות ללא שינה, ובמקומן באו שאיפות וגעגועים לארץ רחוקה מבחינה גיאוגרפית וקרובה ללב. ארץ־ישראל אמנם איננה מולדתנו הממשית, מכיון שנולדנו בפולין, היא הארץ הנקראת בשם סמלי „פה—לין", כלומר, היא משמשת לנו ללינת־שעה, ולמחר עלינו להמשיך ב„ויסעו ויחנו" עד לארץ האבות, שהיא מולדתנו העיקרית. אנו, צעירי ציון (לא במרכאות), פרשנו איפוא ממדיניות של חיי שעה בפולין, ארץ לא־לנו, והתחלנו להתייחד עם שאיפותינו הלאומיות ולחדור לתוך נשמתן. הציונות אמרה לנו: בגלות נשקפת סכנה לקיומנו, והתרופה האחת והיחידה היא: ארץ־ישראל. הגלות היתה בעינינו לתקופת־מעבר, אמנם ארוכה מדי, ובכל זאת רק מעבר. אנו עובדים לטובת זכויותינו

בגלות נלחמים בחרף נפש על קיומנו בכל תפוצותינו, אך יחד עם זה זכרנו לארץ־ישראל את חסד נעוריה, ועינינו נישאו אל המרחקים המעורפלים ולמעלה מזה הציונות נתנה לנו מעוף לוהט להתרומם מעל לזוטות שבגלות ולהקשיב לצליל חדש־נושן המפרכס חיים ומתיז ניצוצות יצירה.

כוחו של הרעיון הציוני היה אז עוד חדש אתו וניצני הפירוד המפלגתי טרם היו מורגשים. אותות אלה אפשר היה להרגיש בועידה הציונית השלישית בפולין שהתכנסה בוורשה בימי מרחשון תרע"ח, שנחשבה לועידה כללית לכל הציו־נים, השמאלים והימנים כאחד. מסוסנוביץ הופיעו כצירים: ישראל משה וינרב, שבתי וייס, לייב הירש ציגלר, יהודה יעקובוביץ וזליג חורגל. ראש ההסתדרות בפולין היה אז יהושע השל פארבשטיין, והעיקר שקשר את כל הצירים היה: ארץ־ישראל לעם ישראל, וכל שאר הענינים היו טפלים לו.

מאידך, הקריאה של „שיבת היהדות" כהקדמה ל„שיבת ציון" הנכספה לא נתקבלה באגף הימני הקיצוני, היא „אגודת ישראל" שחבריה היו עוד רחוקים מלהכיר בא"י בתורת מדינה יהודית, והם התכוננו ל„חיי שעה" ארוכים בפולין, לכיבוש הקהילות ולמלחמה בא"י הציונית החפשית מדת...

עם התפתחות המזרחי בפולין החלו הצעירים הדתיים יוצאים לאט לאט ממצב קפאונם ומראים סימנים של הת־עוררות ציבורית, שאיפה ורצון, אותות של השתחררות נפשית, רוחנית ומוסרית, והחלו להתארגן כצעירים־מזרחיים ליד המזרחי. התרחקותם ממחנה הציונים באה בעקב חשש, כי בתור מיעוט בין הציונים הצעירים תגיע עצמיותם לידי התבטלות או להטעה עצמית. זו היתה אחת הסיבות שהביאה ליסוד „צעירי מזרחי"". אף בסוסנוביץ נוסד בסוף חורף תרע"ח אגודת „צעירי מזרחי" שמנתה בראשיתה כמה עשרות חברים, ועל דגלם היה חרות: עבודת העם, בעד העם, ברוח העם ותורתו ובארץ העם — זו היתה תעודתם, שאיפתם ומטרתם.

האנטגוניזם המפלגתי לא היה גדול בסוסנוביץ. המוסדות הציבוריים הכלליים נחשבו למשותפים לכל היהודים. ועל כולם הגדיל לעשות „ועד הבחירות הלאומי" בסוסנוביץ שערך מראש תכנית־עבודה לכל ענפי חיי הקהילה במטרה עליונה „לעשות את בית הקהילה לבית־היוצר לכל עניני האומה וצרכיה". תכנית עבודה זו נתקבלה בעת הבחירות בידי רוב הבוחרים היהודים שבעיר והם בחרו משום כך רק בציונים ולאומיים, שהתחייבו להוציא את התכנית לפועל. בה נכללו גם ענינים ברוח הציבור הדתי. ובין השאר: א) למסור לרשות הקהילה את יסוד כל המוסדות הנחוצים, כמו חדרים, בתי תלמוד־תורה וישיבות שיהיו נאמנים לרוח הדת והמסורת ולהנהיג בהם סדר ושיטה ותכנית שוה שלימודי הקודש יהיו בהם העיקר ותופסים את המקום הראשון, גני־ילדים ובתי־ספר עממיים ותיכוניים שיוקצע בהם מקום נכבד לשפה העברית ולימודי היהדות; להנהיג סדר ומשטר בכל עניני הצדקה והחסד, לרכז ליד הקהילה היהודית את כל עבודת הצדקה והעזרה לאחינו העניים; לייסד בתי־מחסה ליתומים וזקנים ובית־אורחים לעוברים; לספק לבלתי אמידים חינם אין כסף את הצרכים הדתיים, כמו מקוה, תפילה בבית־הכנסת ועוד; לקבוע שכר מכובד לכל פקידי הקהילה היהודית, כמו לרבנים, שוחטים, חזנים ועוד. החלטה אחת אומרת, שהקהילה היהודית בה־כירה בגודל ערכה הלאומי, התרבותי והמדיני של עבודת הישוב העברי בא"י בעד עתידות העם היהודי כולו, מחוייבת, כחלק מהכלל היהודי, לתמוך בסכום שנתי מסוים בישוב העברי בארץ־ישראל. וברוח זו נתקבלו שאר ההחלטות, ש־שימשו דוגמה לקהילות האחרות.

ורק אנשי „אגודת ישראל" היו היחידים שפגעו באחדות ישראל בסוסנוביץ והשתדלו בכל דבר לעשות שבת לעצמם. בית הספר האגודאי „יסודי התורה" הוציא עצמו מהמסגרת היהודית הכללית ולא נתן לילדים החניכים להשתתף בחגיגות ה„ציוניות" שבעיר, ואין כאן המקום להוסיף.

המזרחי נרתם בינתיים גם לבעיות חיוניות אחרות שתבעו את פתרונם. המזרחי הכריז על יסוד „קרן המזרחי" במטרה חינוכית, והמרצים שבאו מוורשה באישיותם של המטיף הנודע נתן מילייקובסקי וי.ל. שצירנסקי דיברו על החינוך המרושל שבבתי־הספר הדתיים והוכיחו את הצורך ביסוד בית־מדרש למורים ולמלמדים. הם עמדו על ההשפעה הגדולה הצפויה למזרחי עם ביצוע הקמת הסמינר. בסוסנוביץ היה קיים מזמן „חדר מזרחי" שהתנהל בידי חבר מורים מומחים.

זמן קצר עבר ליסוד צעירי־המזרחי, ועל סדר־היום צצה בעית „החלוץ שע"י צעירי המזרחי" שמטרתו העיקרית היתה: לאחד ולרכז את אותם הצעירים החרדים שבאו לידי הכרה, שהגיעה השעה לעלות לא"י, להכינם ולעשותם מוכשרים להביא תועלת לעמנו ולארצנו בחומר וברוח, רוח התורה והמסורה. ברוח זו הוכרז על התפקיד של ה„חלוץ", התקנות וחובות החברים.

סוסנוביץ הציונית הפכה למרכז תנועה למרצים ולנו־אמים המעולים שבמדינה. בעירנו ביקרו הרבנים י.י. טרונק מקוטנה, שמואל ברוט מליפנה, י.ל. זלוטניק מגומבין, מ.א. עמיאל מגראייבה והרב בן־ציון עוזיאל מתל־אביב. וכן הופיעו הרבנים קרליבך וכהן משלומי אמוני־ישראל, ובין שני האגפים הדתיים התנהלה מלחמה רעיונית. לפי האגודאים אסור לקרב את הגאולה בהסמכם על הפסוק: אם ה' לא יבנה בית שוא עמלו בוניו... ומלחמות ויכוחים הפכו גם לתגרות ממש.

בימי הכיבוש הגרמני של מלחמת העולם הראשונה באו לסוסנוביץ הרבנים הצבאיים הגרמנים קרליבך וכהן לייסד בה אגודת „שלומי אמוני ישראל" שנקראה אחר כך בשם הכללי „אגודת ישראל". הם כינסו חסידים, בחורי בית־המדרש וכמה בעלי־בתים בבנין תלמוד־תורה. הם חשבו, שמאימת המלכות של הקיסר וילהלם, שהם כאן נציגיו, יטו כולם אחריהם. ואמנם הם לא הצליחו הרבה. נצטרפו אליהם כמה בחורי בית-המדרש.

באותה אספת־יסוד של ה„אגודה" נוכחו גם כמה מהמזרחים. אחד מהם ששמע מפי הד"ר קרליבך, שהציונים הם גרועים מחרדים שהמירו את דתם, שאלו: ומה יחסו ל„מזרחי" שהיא תנועה ציונית־דתית? ענה קרליבך: המזרחי דומה לבהמה טמאה שנשחטה בברכה, כדת וכדין...

ז. מסוסנוביץ לארץ־ישראל

פולין היתה רחוקה מארץ־ישראל מרחקים שונים: גם גיאוגרפי וגם מדיני, בעוד שהיהודים בפולין היו קרובים לציון וירושלים קרבה רוחנית ודתית שלא טושטשה במשך כל הגלות הארוכה. ברם סוסנוביץ היהודית היתה שונה מישובי היהודים האחרים שבמדינה בזה שקשרה עם ארץ־ישראל היה יותר מוחשי ופחות שיגרתי. בסוסנוביץ היו מבקרים מפעם לפעם אנשים מא"י בתור שד"רים של ישיבות וקופת־צדקה, „שליחי דרחמנא" מירושלים, חברון, צפת וטבריה וגם „שליחים לעצמם" ובידיהם מכתבים כתובים בדמע על צרות ישראל בארצו הקדושה, ותמיד היו מתקבלים בעין יפה מצד יהודי העיר. הרי אינו דומה יהודי מירושלים ליהודי שד"ר של ישיבת לומזה או ישיבות אחרות שבמדינה. ובכלל נחשב יהודי מירושלים כאדם יותר קרוב, שבא מארץ כה רחוקה לנו שהיתה פעם מדינה יהודית שבה ישבו אבותינו ונביאינו מלכינו ונשיאינו, ובה נתחוללו אותות ומופתים יחד עם גבורות שהפתיעו את העולם, ועל אף אלפיים שנות גלותנו נשארנו קשורים לאותה ארץ קטנה רווי תדמים ודמע, ובתפילותינו יום־יום מובעת התקוה שעוד נזכה לשוב לארץ מולדתנו ולחדש בה את ישובנו. סוסנוביץ היהודית לא היתה שונה בזה מישובים יהודים אחרים. כולם ללא יוצא מהכלל, לב כל יהודי הלם לשמע שם ירושלים וארץ־ישראל. אך מבחינה מדינית נשארנו רחוקים ממנה. כל העליות לארץ בתקופות שונות לא הועילו להחיש את הפתרון של „שיבה לציון".

מזל מיוחד היה לה לסוסנוביץ היהודית, שמלבד קשריה הכלליים עם א"י נועדו לה קשרים נדירים שלא כל עיר זוכה בהם. סוסנוביץ שוכנת בקרבת קטוביץ העיר שבה נתכנסה הועידה הראשונה של אגודות חובבי־ציון ביום י"ח מרחשון תרמ"ה (6 בנובמבר 1884) בבית המיסדר „בני ברית", והצירים מרוסיה שהשתתפו בה היו עוברים ומבקרים את סוסנוביץ ומטיילים ברחובותיה ומתייחדים עם ישובה היהודי. ביניהם אפשר היה לראות את הד"ר י"ל פינסקר, הרב שמואל מוהילבר, הסופר ש.פ. רבינוביץ מוילנה, דוד גורדון עורך ה„מגיד" מליק, ק"ז ויסוצקי הנדיב הציוני. מ"ל לילינבלום ואחרים. בין ראשוני היהודים בסוסנוביץ נראו פנ ציונים וחובבי שפת עבר שעינם ורוחם היו נשואות לא"י, והם שהביאו לסוסנוביץ את המשורר הגדול ח"נ ביאליק שעסק בה בהוראה שלוש שנים, ולצדו ישבו כאן מורים עברים נודעים כאברהם שפירא שביאליק הקדיש לו שיר, הוא שפירא שבנו אהרן יעקב הוציא בוורשה ספרי דקדוק נודעים לעברית. ואחרי חובבי־ציון נחרו גם אנשי „אגודת ישראל" בקטוביץ למקום כינוסם העולמי. אירועים אלה השפיעו לטובה על ציוניותה של סוסנוביץ, עד שמתבוללים פולנים הפכו לציונים דגולים ובהמלצתו של ביאליק היו נשלחים לקונגרסים הציונים כצירים של סוסנוביץ (קמפינסקי).

ואף אדמו"רי החסידים האירו פנים לסוסנוביץ. מקודם היו חסידי סוסנוביץ מסתפקים בביקורים בחצרות צדיקיהם השונים, הקרובים והרחוקים, וחוסים בצל קורתם. עם יסוד קהילת סוסנוביץ שהלכה וגדלה החלו להראות בה גם פני צדיקים חסידיים, מקודם באקראי, כי בה היו עוברים בדרכם לנאות־מרפא אשר בגרמניה ובאוסטריה, ובמיוחד לנודעים שבהם כמו זלצברון שבקרבת ברסלוי, קרלסבד, מרינבד ופרנצנסבד אשר בצ׳כיה האוסטרית ואחרים ששמותיהם הגיעו עד לפולין, ורבים היו היהודים שביקרו בהם מפעם לפעם, וביניהם לא נעדרו גם רבים מהצדיקים. כנראה שסוסנוביץ בתור מושב צדיקים היתה תלויה בשיקול דעת, והיו גם שגרסו שעוד לא איכשרא סוסנוביץ לאיצטלא מכורבדת זו. לבסוף הגיע גם תורם של צדיקים לקבוע שבתם בסוסנוביץ עצמה.

הראשון שקבע מושבו בסוסנוביץ היה צדיק אחד מיוצאי חלציו של רבי דוידל מלילוב שישבו בירושלים זה כמה דורות, באישיותו של רבי אלתר׳ל בידרמן. דווקא הוא מצא לנכון לקבוע את מושבו לא בערים או בעיירות אחרות נודעות. כי־אם דווקא בסוסנוביץ החדשה. רבי אלתר היה בנו של רבי אלעזר מנחם בן רבי משה׳לה מלילוב שבשנת תרי"א עלה לארץ והתישב בירושלים. רבי אלתר היה ידוע כגאון אדיר בכל מקצועות התורה, נולד בשנת תר"ך בירושלים, ולפי בקשת מעריציו נסע בשנת תרנ"ד לפולין וביקר אצל גדולי הדור וחזר לירושלים בשנת תרנ"ה. בשנת תרע"א נסע שנית לחו"ל והתישב בעיר ואם בישראל היא סוסנוביץ המעטירה. שם פתח את חצרו לרווחה ואלפים באו לשמוע לעצותיו שהכריזו על חכמתו ובפקחותו הבלתי מצויה ולהתברך מישועות פיו. הוא נודע לתהילה כאיש־מופת ופועל־ישועות בשם „הצדיק מארץ־ישראל", ועד היום מרגלא בפומי של ישישים לספר עליו סיפורים נפלאים וארחות חייו הטהורים. רבות עשה למען הישוב בא"י. הוא התמסר, יגע ועמל ללא ליאות לחיזוק התמיכה בישוב ארץ־ישראל. הוא ישב בסוסנוביץ עד יומו האחרון בכ"ה באלול תרצ"ג, וביום ב׳ בכסליו תרצ"ד, שנה ושלושה חדשים אחרי פטירתו, העבירו את ארונו לירושלים. חתנו הגאון ר׳ מרדכי אלעזר מנחם בידרמן שירש אחריו את אדמו"ריותו נרצח בידי הנאצים הגרמנים.

בתקופת הכיבוש הגרמני במלחמת העולם הראשונה היה מורגש במחננו העלבון הגדול שבחיי האומה העברית ואת הצער העמוק שבחיי הגלות. הנה המו גויים, מטו ממלכות גדולות ותקיפות שהתפוררו למדינות קטנות: צ׳כים ורוטינים, גרוזינים ואסטים, ליטאים ולטבים — קיבוצים של רועי־בקר שכמעט שלא היה להם כתב ולשון ולא היה

להם שם בהסתוריה ונחלה בתרבות אירופה. כולם קמו והיו למדינות חפשיות, בלי שבא מי שהוא לערער על זכותם בתור עם. ואנחנו, מליוני יהודים בודדים, מפוזרים ומפורדים במקומות מגוריהם „ללשונותם בארצותם לגוייהם״ התלכדו והתאחדו והיו לעם אחד, ולעם זה ניתנה הבטחה לארץ־ישראל, בלי שנהיה בה כיום רוב עברי, ועלינו הוטל להעלות מאות אלפי יהודים לארץ וללמדם כל מלאכה לשם סידורם הכלכלי עד שנהיה רוב בארץ ונהיה ראויים להיות למדינה ככל המדינות העצמיות. העמים המשוחררים האחרים — זכותם הגדולה היא שהם יושבים כבר על אדמתם לבטח ועליהם רק לבחור להם את המוסדות המינהליים הדרושים לכינון כל המנגנון המדיני והכלכלי ואילו אנו נשארנו רחוקים מארצנו ושומה עלינו להתחיל הכל מא״ב, מקודם לעלות לארץ ולהגביר את העליה וכוח הקליטה של הארץ עד שנוכל להכות בה שרשים וליהפך לרוב. וישנן בעיות רבות הדורשות פתרון. אף ההבטחה שניתנה לנו איננה הבטחה ממשית מפורשת, ועל מנהיגינו לעמוד על המשמר ולתבוע את המגיע לנו בזכות, ביושר ובצדק, אחרי שהשתתפנו בצבאות בני־ברית ועזרנו למגר את האויב.

בינתים נפוצו ידיעות ושמועות על הנעשה בארץ־ישראל עצמה. ידיעה אחת אומרת ששם מבוצעים מעשים שונים בידי הועדה העברית הפלשתינאית, שמטרתה למסור את הארץ בהדרגה לידי היהודים. ודבר זה נעשה כמובן בזהירות הדרושה המתאימה למספר היהודים הנמצאים בארץ. במושבות העבריות נתמנתה משטרה עברית, את מסי הממשלה מכניסים לממשלה באמצעות ועדה עברית, ובין חמשת השופטים שמנתה הממשלה הבריטית בארץ ישנם שלושה יהודים. ביחוד עמדו על יחס השלטון הצבאי הבריטי שבארץ לשפה העברית. כל התעודות הנשלחות מהמוסדות העבריים לממשלה כתובות עברית, והגנרל אלנבי, כובש הארץ מידי התורכים, מצא לנכון ללמוד את השפה העברית, ובאחת ההזדמנויות של תהלוכה עברית שעברו לפני ביתו הוא ברכם בשפה העברית.

קשה היה להבחין בין ידיעות של ממש לשמועות של עורבא פרח. אבל בכולן היה משום עידוד והכשרת הלבבות לקראת הכרזה על מדינה יהודית ליהודים אחרי קרוב לאלפים שנות גלות. אנו הצעירים נרתמנו לעול הפעולה במסגרת תנועת המזרחי. מספר החברים הפעילים גדל ורישומי פעילותם היו ניכרים בציבור פתחנו ספריה שרכשנו מידי בנדינאי אחד, רובם ספרים תורניים, ומיעוטם ספרי השכלה וקריאה. הפצנו חוברות על המזרחי וציונות שקיבלנו ממרכז המזרחי בוורשה, מכרנו שקלים, אספנו כספים למען הקק״ל, מכרנו את הבולים שלה, העמדנו „קערות״ למען ישוב א״י בבתי־הכנסיות והתפילה בערבי יום־כיפור, בחתונות ובחגיגות־משפחה אחרות, נדרו נדרים ונדבות בבתי־כנסיות ו„שטיבלך״ למען ישוב א״י וכיוצא בזה. ניהלנו פעולות תרבותיות והנחלת הלשון העברית, והגעגועים לעלות לארץ ישראל גברו מיום ליום.

המצב הכלכלי במדינה היה טוב ליהודים. אני התחלתי לחשוב על „תכלית״. אך קשה היה לי להגיע להחלטה. בבית הורי נחלקו הדעות על עתידי. אבי הביע את רצונו שאהיה סוחר, ואילו אמי רצתה שאני אהיה רב בישראל. אצלי היתה נטיה להשתלם בלימודי תורה וחול, בלי למצוא את המפתח אליהם, כי בתקופת הכיבוש לא פעלו מוסדות השכלה במדינה. אותה בעיה נתעוררה גם אצל חברי ללימוד תורה בישיבת הרב שלמה שטנצל, ולא פעם ישבנו והתווכחנו על עתידנו. בויכוח השתתפו מ. לנצמן, א. לנצמן, י. לנצ׳יצקי, שבתי יונגסטר, ש.ב. לנצ׳יצקי ואני הקטן. הדעות היו שונות. ברם הרעיון לעלות לארץ־ישראל תפס מקום אצל כל אחד, אך לא היינו מוכנים לכך מבחינה מקצועית או מבחינה אחרת. אני החלטתי שלא להסכים לחיי סחר־מכר, וכן לא רציתי לחיות על חשבון הורי. וביום בהיר אחד החלטנו אני וחברי ישעיה לנצ׳יצקי ומנשה לנצמן לעזוב את סוסנוביץ ולחכות עד שתזדמן האפשרות ותיפתח הדרך לעלות לישראל.

בערי פולין נוסדו בידי המזרחי „חדרים״ מודרניים בשיטות פדגוגיות, ובזמן קצר הורגש מחסור במורים ובמחנכים טובים. מרכז המזרחי בוורשה, שהרחיב את תחומי עבודתו הפוריה במקצוע החינוך העברי, ניגש למפעלו היותר חשוב והיותר קשה: ליסוד בית־המדרש לרבנים „תחכמוני״. לפי תכנית־לימודיו נועד „תחכמוני״ להיות בית־ספר תיכוני שלם להשכלה כללית ובית־מדרש גבוה לתורת ישראל וחכמתו. מייסדיו העלו במחשבתם להוציא מהמוסד החשוב הזה לא רק רבנים המוכשרים לעמוד בתקופה זו בראש העם, לצאת ולבוא לפניו ולהורות לו את דרכו בחיים, כי־אם גם חבר תלמידי־חכמים גדולים ומשכילים עבריים אמיתיים, כלומר: אינטלגנציה עברית דתית־לאומית, ומסורה לכל קדשי האומה וקניניה, שתעבוד בתוך העם לבצר את מעמדו בחיים, לחזק את רוחו ולהרבות את כוש תרבותו שיטת־הלימודים של בית־מדרש זה ללימוד התלמוד והפוסקים ולימוד חכמת ישראל בכל מקצועותיה היתה צריכה לשמש למופת אחרי זמן לא רב לא רק לישיבות ולמתיבתות אשר בפולין וליטה, כי־אם גם לבתי־המדרש לרבנים אשר במערב אירופה וביחוד לחרדים שבהם. על מורי „תחכמוני״ ותלמידיו היה לסול מסילה חדשה בחינוך העברי העליון, מסילה העולה בית־אל. תכנית זו ושאיפותיה נתקלו בפני המון קשיים. ברם ההיסוסים ליסוד המכון ופתיחתו גרמו קשיים רבים להמוני תלמידים שחיכו בכליון עינים לפתיחתו למען יוכלו לקבל הכשרה רוחנית־יהודית, ללמוד וללמד לאחרים.

ההיסוסים מצד המייסדים היו מוצדקים, כי המכון בא לא לשם ריבוי מלמדים ומורים בישראל, אלא לשם כיסוי חסרון שהיה מורגש אז על כל צעד ושעל בחינוך הדתי. בפולין טרם היו מוסדות כאלה, ולחקות את בתי־המדרש לרבנים שהיו קיימים בגרמניה לא רצו, כי הם חשבו להקים מכון שיתאים יותר למצב השעה הגדולה של עליה

לא"י, להקים מחנכים בעלי הכרה לאומית־דתית שיוכלו להשפיע על רוח בנין הארץ ולכוון את מעשי הבונים ברוח המזרחי. מאידך היו הלימודים צריכים להיות ברוח כזו שלא תעורר התנגדות באגף הימני. אשר לתכנית־הלימודים עצמה — היא עמדה בראש הבעיות של המזרחי וראשיה מבין הרבנים טיפלו בה בכובד־ראש. וטוב שהיו למזרחי רבנים בעלי נסיון בחינוך שרכשו להם בשנות ישיבתם בתור בני־ערובה ברוסיה, ובראשם הרב יהודה־לייב גרויברט מסטאשוב ועוד.

אני וחברי פנינו ללשכת התחכמוני בוורשה בדבר קבלתנו למכון. אך לא קבלנו כל תשובה. הצטידנו במכתבי־המלצה מהרבנים מ.א. עמיאל מגרייבה וי.ל. קובלסקי מוולוצלבק בעת בקוריהם בסוסנוביץ לקרב אותנו ככל האפשר בתור צעירים מסורים למזרחי. נסענו לוורשה ופנינו ללשכת המז־רחי אשר ברחוב טלומצקי. שוחחנו עם הרב י.ל. זלוטניק, שכיהן כמזכיר כללי של המזרחי, והוא הועיד לנו בחינה אחרי יומיים. הופענו למועד בלשכת המזרחי. הבוחנים היו הרב יצחק ניסנבוים, הפרופיסור מאיר בלבן והרב זלוטניק. השאלות היו בידיעת דברי ימי ישראל, ידיעת היהדות, לימוד התלמוד וידיעות בספרות היהודית. אך פתיחת הסמינר נועדה רק בעוד חצי שנה. הבענו את רצוננו לבקר לפי שעה בלומז'ה ולהשתלם בלימודי התלמוד בישיבה הנודעה שבה. הרב זלוטניק לא יעץ לנו לנסוע ללומז'ה. אך הרב קובלסקי אמר לנו, שכפי שידוע לו נוטה הרב גורדון ראש ישיבת לומז'ה לציונות. בדלית ברירה שמנו פנינו לעיר לומז'ה.

אחד המפעלים הכבירים בשדה התרבות בלומז'ה עיר הפלך היה יסוד הישיבה הגדולה. כדרך הישיבות הגדולות בליטה, כמו וולוזין, טלז, מיר, סלובודקה וראדין (חפץ חיים), היתה זו הישיבה היחידה והגדולה בכל פולין ונהרו אליה לומדים, צעירים וקשישים, פרושים ובעלי מוסר מרחבי רוסיה. הישיבה נחשבה כבית־מדרש גבוה לתיאולוגיה ובוגריה שימשו רבנים בערים רבות. הודות לישיבה עלה שמה וקרנה של העיר, רבתה בה הפרנסה ורבו גם לומדי התורה. ראשי ומייסדי הישיבה הזו ר' אליעזר („ר' לייזר") שולביץ, מתלמידיישיבת וולוזין, שם לו למטרה לייסד ישיבות בפולין ולהחדיר בה את השיטה הליטאית של למדנות ועמקות בתורה יחד עם זה שאף להפיץ באותה סביבה את רוח המוסר. את העיר לומז'ה הוא מצא למתאימה ביותר למטרה זו. הוא בנה בה בית גדול עם שטח פנוי מסביב וקבע בו את הישיבה. לאחר זמן הוסיף עוד בנינים על המגרש הזה, בנין אחד גדול יותר לצרכי הלימודים, והוסיף בתים לחדרי מגורים ופנימיה ועוד. הישיבה הלכה והתפתחה בכמותה ובאיכותה. מספר התלמידים הגיע לארבע מאות. הוא הושיב בישיבה רמ"ים מפורסמים ומינה בה משגיחים מוסריים וכה נעשתה ישיבת לומז'ה לאחד ממרכזי התורה הגדולים בעולם. היא חינכה אלפי תלמידים ליהדות שרשית, הוציאה מאות גדולי תורה שתפסו משרות גדולות ברבנות ותרמה תרומה גדולה בהפצת יראה ומוסר בקרב ישראל. לישיבה הגדולה בלומז'ה לא נתקבלו אלא בחורים שידעו ללמוד דף גמרא בפני עצמם.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה העבירו חלק מישיבה זו, שהיתה קרובה לשדה המלחמה, לעיר סימיאטיץ. אחרי שגם עיר זו נכבשה בידי הגרמנים חזרה הישיבה ללומז'ה והתקיימה בכל תוקפה תחת הנהלתו של ר' יחיאל מרדכי גורדון, חתנו של ר' אליעזר, ששנים רבות היה מטיף את שעורו בכיתות הגבוהות של הישיבה ופעל הרבה למענה. בימי הכיבוש הגרמני חיפש בשביל הלומדים אמצעי קיום, והוא שעשה הרבה להעברת הישיבה לארץ־ישראל — לפתח־תקוה.

מקודם היו הבחורים ברובם אוכלי „ימים". יש שהם עצמם מצאו להם ימים בבתי קרובים או מכרים אולם עפי"ר היו בעלי־בתים הגונים שמסרו נפשם בסידור „ימים" לבחורי הישיבה. לבסוף נתמעטו הלבבות ופחתו נותני ארוחות לתל־מידי הישיבה. גם בחורי הישיבה נמלכו בדעתם שפחיתות הכבוד היא להם לחזור על פתחי נדיבים, ולכן סידרו בית־תמחוי ליד הישיבה לצרכיהם.

היה זה ביום חורף קר כשבחוץ מעטה שלג חזק. נסענו ללומז'ה ונכנסנו לפונדק שבעליו יהודי רוסי. משם הלכנו לבנין הישיבה. נתקבלנו ע"י הרב י.מ. גורדון והוא בחן אותנו. הוא ביקש אותנו שלא להחליף את הבגדים כפי שלבשנו, לבוש מסורתי של יהודי פולין, אלא להמשיך בל־בוש המקובל עלינו. הוא קבע לנו דמי־אוכל. שכרנו לנו חדר אצל אשה אלמנה, שהיא עצמה ישנה על הרצפה ולנו נתנה את המיטות. אכלנו בפנימיה, וימים היינו אוכלים בימי שבת בבתי בעלי־בתים. התפללו בבית־תפילה של חסידים. נתקבלנו בכיתות העליונות שבישיבה.

בלומז'ה נזדמן לי לעשות הכרה עם חנוך איזנשטאט, שהיה עסקן ציבורי רב־פעלים בעיר ומילא בה תפקידים שונים. הוא היה ראש הקהילה היהודית, ובימי כהונתו נרכש בית למושב־זקנים והוקם בית לתלמוד־תורה והכניס סדרים בעניני השחיטה, פעל הרבה למען החלוץ ושנים רבות היה יו"ר המזרחי בלומז'ה, חבר הועד המרכזי של המזרחי בפולין והיה ציר לכמה קונגרסים ציוניים וועידות ארציות ועולמיות של המזרחי. הוא עלה לישראל ומילא במזרחי תפקיד חשוב עד לפטירתו. הוא גילה ענין גם במתרחש בישיבה ובתלמידים שהיו קרובים למזרחי. משנוסד בלומז'ה „החלוץ המזרחי" נרשמו בו כשבעים בחורים מהישיבה. ה־הנהלה רצתה להענישם. אולם אייזנשטאט השפיע שיוותרו על כך. ואמנם הודות ל„חלוץ" נשארו כמה עשרות מהם בחיים אחרי שעלו ארצה.

בישיבה היה ראש־מתיבתא ר' פסח איסר גלצ'ינסקי, שכמעט כל השנים היה המורה של כיתה א'. ר' ישראל לייב אגולסקי „המשגיח הזקן" שנתמנה ראש־ישיבה היה מורה ומדריך בכיתה ב', ומשגיח שני בשם ר' משה רוזנשטיין שכינוהו „דער יונגער משגיח"" היה נותן שיעור

בכיתות העליונות, „חילוק" או „פלפול", והיה משגיח על החניכים שלא יפרקו עול. זמן רב אסרו בישיבה לקרוא עתון, ואפילו עתון עברי כ„הצפירה". ומימרא היתה שגורה בפי המשגיח: שם אדם עין ב„בלאט" (עתון) הריהו יורד בשפל המדרגה, וסימנך: תוסיף עי"ן ב„בלאט" — נעשה זה „בלאטע" (בוץ)...

בישיבה נפגשתי עם בחורים לומדי תורה לשמה שהתמידו בלימודם יומם ולילה ולא היה להם כמעט כל קשר עם הנעשה מחוץ להם. אכן מצאתי גם סוג שני של לומדים בישיבה שהיו לומדים שם רק בעונת החורף, ואילו בעונת הקיץ מצאו להם קן בהכשרה בכפר לשם עליתם לישראל. אף הם היו בחורי חמד חרוצים יודעי תורה, אך חפשית פחות או יותר, בלי שחיצוניותם תוכיח על כך במשהו. מתוך שיחותי אתם עמדתי על טיבם החיובי ושאיפותיהם הקונסטרוקטיביות. גם בישיבה חלו פרצות בעקב המלחמה, והמשמעת החמורה ששררה בה מקודם נחלשה. והיו תל־מידים שלא הסתפקו בלימוד בישיבה, והשתדלו לרכוש להם גם ידיעות חיצוניות.

אני הייתי מבקר באגודת „התחיה" שנוסדה עוד בשנת תרס"ט בידי הנוער הציוני לשם פעולה ציונית, ועם כיבוש העיר בידי הגרמנים קיבלה האגודה אישור רשמי בתורת „אגודת נוער ללימוד היהדות". שם היתה קיימת ספריה גדולה ונעשו פעולות ציוניות. באולם ה„תחיה"" הכרתי בחורה סטודנטית ואצלה קבלתי שיעורי השתלמות בהסטוריה כללית וגרמנית. אף היא שאפה לעלות לישראל.

הלימוד בישיבה החל משעה שבע בבוקר, וכל אחד היה לומד ליד „עמוד" מיוחד בעמידה. בעשר היתה הפסקה של רבע שעה לארוחת־בוקר, ואחרי זה היו ממשיכים בלימוד. אני למדתי מסכת נדרים עם פירוש הר"ן. בספריית הישיבה היו מצויים גם ספרי תנ"ך, ועל ידם הערה בכתב „לעיון בלבד ולא ללימוד". שלושה חדשים עברו עלינו בלימוד בישיבה. אך לא מצאנו סיפוק בלימודנו. אנחנו, אנשי ה„שלישיה", היינו מתווכחים תמיד על התועלת לעצמנו ולעתידנו הקשור בעליה לארץ. ולבסוף הגענו לידי החלטה, שהלימוד בישיבה אמנם יוסיף לנו ידיעות בידיעת התלמוד, אך לא יביא לנו תועלת בהכנה ל„יום מחר". באנו לכלל החלטה שמוטב לנו ללמוד מלאכה, שכן „כל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטילה". בוורשה טרם הגיעו לכלל פתיחת הסמינר „תחכמוני"", ולחכות עוד לא היינו מוכנים ולא היו לנו האמצעים לכך.

השלישיה נתפרדה. אני חזרתי לסוסנוביץ, קצת תוך געגועים לבית הורים, וקצת תוך הרהורים איזה מלאכה ללמוד שתפרנס את בעליה וגם תתאים לקליטה בארץ־ישראל. שני חברי מ. לנצסמן ולנציצקי מסוסנוביץ לא נחפזו לחזור. והם למדו מלאכות אחרות, אחד — חייטות, והשני נתקבל לבית־דפוס לשם לימוד מקצוע זה. הם נשארו בפולין, והם ניספו בשואת הנאצים הגרמנים.

עם שובי הביתה המשכתי בפעולתי בצעירי־המזרחי. הייתי חבר הועד ומנהל הספריה. למזרחי היה אולם גדול עם בית־תפילה בבית אברמצ'יק ברחוב מודזיובסקי ש־נחשב למרכז העיר. שם היו קיימים שיעורים שונים הראויים לצעירים דתיים־לאומיים. בחורף תרע"ט השתתפתי בועידה הגלילית של המזרחי שנערכה באולם בית־התפילה של המזרחי בסוסנוביץ, ובה השתתפו כחמשים חברים מהערים סוסנוביץ, בנדין, זבירצה, צ'נסטכוב, רדומסק, דומברובה, מונדזיוב, אולקוש, וולברום וצילאדז. האולם היה מקושט בדגלי ציון. בועידה השתתף גם האדמו"ר והגאון רמ"מ לנדוי שהצטרף למזרחי והטיף לעבודת הכנה ועליה לא"י. הויכוחים בועידה זו היו סוערים ונלהבים. מסוסנוביץ השתתפו ל.י. יונגסטר, י.צ. וינר, שמיאל ברנשטיין ואחרים. הועידה נמשכה יומיים, והישיבה האחרונה נמשכל כל ה־לילה. בועידה נשמעו נאומים יפים ונלהבים שהיה בהם בשביל להרבות את הכיסופים לעליה ולשרוף את הגשרים עם הגולה, שהשלילה מרובה בה על החיוב דמותו של הרבי לנדוי השרתה עלינו השראה רבה, כי לא הסכנו לראות צדיק חסידי משושלת יוהסין מפורסמת יושב ללא יוהרא בין עסקני המזרחי ומשוחח אתם כמדבר איש אל רעהו. הנושאים שבועידה היו כולם מעשיים ונוגעים למצב, וההחלטות שנתקבלו היו ברוח קונסטרוקטיבי בכוון להר־חבת עבודת המזרחי בשטחים שונים. וזו אמנם ידעה להע־ריך את המגמה הזו, והיא ערכה את ועידתה השניה הארצית בוורשה בימים כ"ח ניסן — א' אייר תרע"ט.

בועידה השתתפו צירי המזרחי בסוסנוביץ: יצחק מאיר שטארק, ל.י. יונגסטר, י.צ. וינר י. זכסי, מר שטארק נבחר כמזכיר העברי בועידה. הרצאתו של מר י. ה. פארבשטיין גילתה את מצב היהודים בפולין שבה נעשו חיי היהודים הפקר ואירעו בה פרעות שבה נרצחו מאות יהודים רק מפני שנולדו יהודים, מלבד השנאה ליהודים ורדיפתם שכ־מותן לא היו אפילו בשעת השלטון הברברי של הצאר. ואולם מתוך המסכה השחורה של לילות דמים בפולין בוקעים הקוים הראשונים של שמש האביב החמה, ובארץ־ישראל עולה עמוד השחר, ולצרותינו יבוא סוף־סוף הקץ.

מובן שאין כאן המקום למסור את פרטי הועידה הזאת, אבל דבר אחד ברור, שהיא גילתה את המצב לאמיתו. הושמעו כאן נאומים יפים ורציניים של מנהיגי המזרחי ורבניו, והרב זלוטניק הרצה על תפקידי המזרחי בארץ־ישאל ובגולה, ושהגיע הזמן של „עת לעשות" בארץ הבנין.

החלטתי אחרי שחזרתי מלומז'ה שהיתה נחושה, ללמוד מקצוע מכובד שיוכל לפרנסני עם עלותי לישראל. מובן שלא גליתי להורי את מגמתי, כי כפי שהכרתי אותם לא היו מרשים לבנם ללמוד מלאכה שלא נחשבה לכבוד גדול בחיי הגלות, וכאן בא צעיר ומחבל במסורה הקבועה ועומדת מדורות בלמדו מקצוע. כמובן שהייתי צריך לפעול בזהירות שלא יוודע להורי, והנה בבית אברמצ'יק, בחצר, ישב אחד מחברי המזרחי, הרשל פולקה, צורף זהב, שבית־מלאכתו נמצא ממול לבית־התפילה של המזרחי. הצעתי לו ללמדני

את מלאכתו בתור מקצוע הכשרתי לעליה לא״י, והוא הסכים לכך. נכנסתי לעבוד אצלו בחשאי, ולמדתי אצלו כחדשיים. אחר זה חיסל פולקה את עסקו זה, בעברו לעסקים יותר מצליחים. ממנו עברתי להמשיך באותו מקצוע אצל גולדקורן אשר ברחוב מודז׳יבסקי, שהיה בעל בית־מסחר גדול עם מחלקה לבית־מלאכה. שם עבדתי כמה חדשים, עד ששמעתי שסו״ס נפתחה הדרך לעליה.

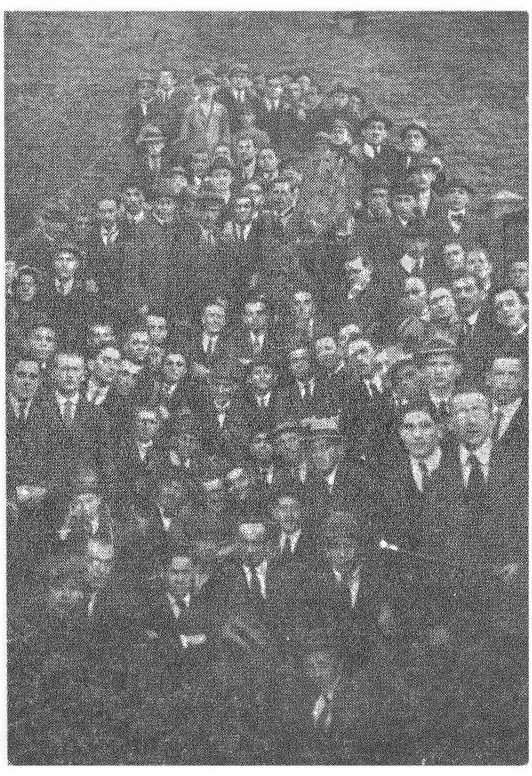
באקראי יצא הקול שאני לומד מלאכת צורף־זהב. והשמועה הגיעה גם לאזני הורי. הם נחרדו לשמוע ידיעה זו, ובבואי הביתה ראו שידי מלוכלכות, וקראו לי: הנה הנפח בא. ההורים ניסו לשכנעני שאוותר על לימוד מלאכה זו, ושאין הדבר נראה להם. עלי היה לנצל את כל כוחי בשיכנוע ולהוכיח להם, שבפולין אין עתיד ליהודים, ואין להם דרך להצלה אלא בעליה לא״י ולחיות כמו כל העמים בעבודה בקרקע ובמלאכה ובסידור כלכלי. המצב הרע ליהודים בפולין, הפרעות ומעשי השוד בערים שונות בחנויות יהודים עזר לי להעבירם על דעתם ויחסם למלאכה, וכה יכולתי להמשיך בעבודתי ולהתכונן לעליה כשיגיע הזמן.

ולמה נתפסתי למלאכת צורף זהב? אמנם ידעתי את דברי חז״ל: לעולם ילמד אדם את בנו אומנות נקיה וקלה״. עוד מימים קדמונים נחשבה מלאכת הצורפות אצל היהודים כמלאכה נקיה וקלה. ויהודי, שהפרנסה לא היתה מצויה אצלו בשפע, החל לדאוג לקיום ילדיו המבוגרים, חשב בראשונה על שעונות או צורפות. ודאי, שכיום, אחרי ההישגים הטכנולוגיים הגדולים, כבר קיימים מקצועות מיוחדים העוברים ועולים פי כמה על הדיקנות של מיכניות השעון; אמצאות החשמל, רדיו, טלפון והפיתוח האלקטרוני הוליד הסתעפות גדולה של אומנויות מקצועיות, שהמונח „נקיה וקלה״ יכול בצדק להתכוון לשני המקצועות האמורים. ברם אז, לפני כמה עשרות שנים, היו קיימות מלאכות מעטות שיכלו להתחרות במקצוע זה. ומשום כך היו הצעירים בעלי נטיה למכניקה ואצבעות זריזות נשלחים בידי הוריהם ללימוד המקצועות הללו, וכמעט רוב בעלי־מלאכה אלה היו בני תורה, פקחים, משכילים וגם אנשים שקראו ושנו הרבה.

ב־29 לנובמבר 1918 השמיע הלורד בלפור את הצהרתו על בית לאומי ליהודים בארץ־ישראל שצורפה לחוזה ברית־שלום עם תורכיה. ידיעה זו הכניסה שמחה וששון במשכנות היהודים גם בסוסנוביץ, וביום השבת שאחרי זה נערכו בכל בתי־התפילות תפילות־הודיה באמירת הלל ופרקי תהלים. היה זה מאורע גדול, וגם אנחנו בני הנוער תפסנו שמשהו שונה לחלוטין מן המקובל התרחש. ואם כי בפולין המשיכה האווירה המדכאת והמחניקה — הרגשנו שדבר נפל בישראל.

בראשית שנת 1918 נסתיימה המלחמה ונכרת חוזה השלום בין רוסיה וגרמניה. מאז החלה תסיסה גדולה בקרב הפולנים. התנהלה אצלם עבודת מחתרת והתחילו לחבל בגרמנים. ומשהרגישו הפולנים בתבוסת גרמניה ניגש ארגון הצבא הפולני במחתרת לגרש את הגרמנים מעל אדמת פולין ולרשת את ציודם. בצבא הפולני החשאי לא שרת אף יהודי אחד. והנה שוחררה פולין שחגגה את חג חירותה. אך שחרור זה עלה ליהודים בפרעות איומות בלבוב, בקיילצי ובערי גליציה שבהן רצחו יהודים, שדדו את רכושם וברחובות שרוו מדם היהודים ודמעותיהם היו צבורים גלי אפר וערמות של רכוש יהודים שנשרף ונשחת. ובין החרבות הסתובבו היהודים כצללים, עיניהם מפיקות אימה, פניהם כחולים ומביעים כאב אנוש, אין בוכה, אין צועק, אין נאנח. דומית קבר. מצב הרוחות היה נורא בין היהודים. איש לא האמין בחייו, ופני הפולנים הפיקו נחת־רוח ועונג. בסוסנוביץ לא הגיעו הדברים לפרעות ולמעשי שוד. אבל היהודים הרגישו עצמם לא בטוחים מכף מעול וחומס. ואחרי זמן קצר הרגישו גם כאן היהודים את נחת ידם של חיילות הגנרל האנטישמי האלר, וזקני היהודים הדתיים היו למשיסה בידיהם הטמאות.

פולין השיגה את עצמאותה, וחיילות פולין היו פורעים ביהודים, והנה הגיע הסתיו, והמלחמה בין פולין לרוסיה הבולשבית החמירה. פולין היתה זקוקה לחיילים ולתכלית זו גם היהודים היו כשרים. עם החורף באה הקריאה לצעירי היהודים לשירות בצבא. רבים נתגייסו. אך היו שלא רצו לשרת בצבא הפורעים הפולני ששלחו ידם ביהודים. והם התחמקו מהגיוס ועברו את הגבול הגרמני או האוסטרי. אנו בסוסנוביץ הרגשנו בהתחמקות בני הנוער היהודי מהצבא, כעיר הסמוכה לגבול עם שלזיה. גם רבים מבני הנוער

החלוצים הראשונים בקטוביץ
בשנת 1919—1920 מזגלמביה והסביבה

בזגלמביה לא חפצו ללחום בצבא של רוצחים ושודדים של פולין, והם מצאו לנכון לעזוב את בתי הוריהם ולעבור את הגבול, ולחכות בקטוביץ ובערי הסביבה „עד יעבור זעם".

אז היה חבל שלזיה־עילית על הפרק של חבר־העמים אחרי שהועלתה ההצעה למסור את החבל לרשות פולין. קטוביץ נעשתה מקלט להרבה בני נוער, שחשבו לעלות לישראל או לעבור למדינה אחרת באירופה, ורק שלא לעזור לפולנים בשעת דחקם נגד הבולשבים הרוסים. גם במקומות אחרים בשלזיה אפשר היה לראות בני נוער, כמו במיסלוביץ הסמוכה למונדזיוב, בשופיניץ ועוד היו בולטים ברחובות. שלזיה העילית שליד תחומה של זגלמביה נועדה לפלביסציט, להגדרה עצמית של אוכלוסיה, ועד אז באו חיילות צרפת לפקח על המצב. חיילים צרפתיים התישבו בנקודות שונות של החבל. הם היו מבקרים גם בסוסנוביץ ,במונדזיוב, ומו־כיחים שהנה החלטת מועצת השלום בפריס עומדת בתוקפה, ולפיה נשארת שליטתם של שלטונות גרמניה וצבאותיה בחבל זה, עד שגורלה יחרץ לפי הפלביסציט. אך לפולנים לא היתה סבלנות לחכות לצפות עד לתוצאות הפלביסציט, והם נתעוררו לחבלות ולפגיעות מבחוץ ומבפנים. במונדזיוב אפשר היה לשמוע ואף לראות את חילופי היריות של תותחים בין תחנת הרכבת במיסלוביץ שהיתה בידי הגרמנים לבין סלופנה הכפר שליד ניבקה־מונדזיוב. הפולנים אף ניסו לחצות את נהר הפשמשה שהיה נהר־גבול בין זגלמביה ושלזיה־עילית. אך הגרמנים לא נתנו להם לעבור. סוסנוביץ מלאה אז פליטים מיהודי הסביבה, כי בעקב פגיעות הפולנים בגייסות הגרמנים שלאורך הגבול עזבו היהודים את העיירות והכפרים שברצועת הגבול ועברו לסוסנוביץ וגם לבנדין ולחכות עד לתוצאות.

ובמצב תוהו־ובוהו זה הגיעה ידיעה מעבר לגבול שהנה נפתחה דרך מצומצמת לעליה לא"י, ובקטוביץ הסמוכה מתארגנות שיירות לעליה. מצאתי איפוא לנכון לקבוע שאכן הגיע הזמן לעלות ועלי לעזוב את הגלות יחד עם בית־הורים היקר לי מאד ולשים פעמי לארץ שנועדה לנו בפאתי המזרח.

ז. „ויסעו ויחנו".

הגעתי לשעה שבין תקופה לתקופה — תקופת עזיבת הגלות, בה נולדתי, גדלתי וחונכתי, עם כל היקר לי, בית־הורים יקר וחם, אחים ואחיות, קרובי משפחה ענפה, ידידים ומכרים, תנועת נוער עם חברים שבה שזרנו את חוטי עתידנו לעתיד יותר טוב בארץ החוזרת להיות ארץ לישראל. ועל כולם את סוסנוביץ, העיר היהודית השוקקת חיים, בה בליתי את שנותי הצעירות, ואת פולין הגדולה והתוססת, שמנתה למעלה משלושה מליון נפש יהודים.

ככל העולים בתקופה ההיא, ובודאי גם בתקופות האחרות, נחרתו גם בלבי אותם הימים של ערב הנסיעה כנסיעה עצמה, ללא אפשרות לשכוח אותם. ברם הימים לא היו נוחים לחגיגות בחוגי משפחה ומכרים. מצב־הרוחות היה מתוח בשל יחסי־איבה לאומיים ובשל הסגות־גבול בקרבת העיר של פולנים שואפי קרבות והגרות. הלכתי לקבל ברכת פרידה מקרובים וידידים, חברים וחברות. נפרדתי מהרב רבי יצחק'ל גליקמן ובני משפחתו שהביע את תקותו שאשאר נאמן לערכי היהדות, ואחרי שעשיתי את הצעדים האחרונים הגיע מועד פרידתי.

היה זה ביום ראשון לשבוע, בחודש מרץ 1920, כשעזבתי אחרי את כל היקר לי בעיר מולדתי. המצב בנוער לא היה משמח כל עיקר. חלק ממנו עבר לקומוניזם בחשבם למצוא בו את מה שלא יכלו למצוא בתנועות אחרות, ואני נשארתי בין הנחשונים שחיכו לקול הקריאה משם: עלו, בחברת קרוב משפחה, דוד זיידבאנד מסטשימישיץ, הלכתי לגבול החוצה בין פולין וקטוביץ הגרמנית־שלזית. חכינו בשדה עד חצות הלילה, שאז היתה עת חלופי המשמרות. היינו כמגנין יהודים, ובתוך חשכת הליל עמדנו והכינו דרוכים לשעת־כושר לפי הוראת מבריחי־גבול.

ובעודי עומד ומצפה בסבלנות ברצועת הגבול ניגשה אלי לפתע אשה אחת, בלי לראות מי היא. והנה נתברר שזוהי אמי, שהביאה לי את התפילין ששכחתי לקחתם אתי. אמי התנשקה אתי, בכתה והתחננה שאשמור על יהדותי ואשאר יהודי נאמן לעמי ולתורתי, ומסרה לי גם סכום כסף, גם אחרי שתוחלתה לראות אותי מושלם בתורה ולהיות רב בישראל נכזבה. את התפילין שהיא הביאה לי בשעת הפרידה אני שומר אצלי מאז ועד היום, ואת בקשתה אני מקיים, ואף זכיתי להביא את הורי לארץ, אלא במקום לראותני כרב ומורה־הוראה היא זכתה לראותני בונה ולוחם למען ארץ־ישראל החפשית ולמען הגנתה נגד משנאיה הערביים ונגד קלגסי השטן הנאצי היטלר במלחמת השמד והכליון.

ביום השני לשבוע הגעתי לעיר קטוביץ, ובאחת החצרות התאספו חלוצים מפולין, גליציה ורוסיה. קטוביץ דמתה אז לעיר של נוער שנהרו אליה מכל הצדדים בתור מחנה־מעבר, וכמעט שלא נראו פני זקנים, שתי מגמות היו לנוער שהתרכז כאן. נוער חלוצי שבגלל חוסר אפשרות לחשוב על עליה ישר מפולין הוא בא לקטוביץ שממנה נמשכו חוטי עליה דרך ברלין לוינה ולאיטלי או ישר דרך צ'כוסלובקיה לוינה, ונוער שהתחמק מללכת לצבא פולין והם בחרו לעבור את הגבול ולחכות להזדמנות נאותה לנסוע הלאה. בחצר איכסון הנוער בקטוביץ הכינו דוודים שבהם בישלו תבשיל. לי היו שולחים מהבית כסף וגם אוכל. אני לנתי באחד מבתי המלון ברחוב שילר. אך בקטוביץ עצמה שרר פחד ואי־מנוחה מאימת הפולנים ש־איימו לכבוש את שלזיה העילית שהשתייכה פעם לפולין, ובני הנוער חששו שלא ייתפסו בידי הפולנים וישלחום חזרה לפולין ששם יעמידום לפני בית־דין צבאי על התחמקותם מגיוס לצבא, ולפי החוק היה נשקף להם דין מות. ואכן רבים מבני הנוער נתפסו בידי הפולנים אחרי ששלזיה עילית נחלקה לשני חלקים, האחד נשאר בחסות גרמניה

והשני נספח לפולין, ובו גם קטוביץ, מיסלוביץ ועוד מספר ערים ובני הנוער נשלחו בחזרה לפולין ששם ישבו בבתי־הכלא עד ששוחררו מאימת גזר־דין קשה הודות להשפעת הצירים היהודיים בסיים הפולני.

אני לא פחדתי מהפולנים אם יתפסוני, כי הייתי מצויד בתעודת לידה שלפיה נולדתי עשר שנים במאוחר יותר משנת לידתי האמיתית. תעודה זו שהוצאה בידי משרד העיריה הסוסנוביצאית בתקופת השלטון הרוסי שמורה אצלי עד היום. ברם נאלצתי לחכות בקטוביץ כשלושה שבועות עד שקבלתי את התעודות הדרושות להמשך הנסיעה לאחד הנמלים. בקטוביץ סודרו איפוא שתי שיירות לעליה, אחד דרך ברלין, ואחד דרך וינה, בין העולים היו הסוסנוביצאים הרשל קריסטל ,ראובן קרנר, זושקה קליש, זיגה בינדר ועוד. היו עולים גם מבנדין, זבירצה, צנסטוכוב. אני נסעתי בשיירה ששמה פניה לוינה דרך צ׳כיה׳ ובה גם אני פישל זיידמן מסטשימישיץ, חיים טורנר, פדרמן, אוסטרוי, פיינר, א. לנצמן, ר׳ ישעילה שפירא, פומרנץ, גשורי (אז ברוקנר) ועוד.

מקטוביץ נסענו למורבסקה־אוסטראבה (מהריש־אסטראו) שבקרבת הגבול הפולני ליד צ׳ישין השליזאית. באוסטראבה נאלצנו לחכות שבועיים עד לסידור המשך הנסיעה, והת־אכסנו במועדון העממי בשם „בלוי־וייס". תושבי העיר, יהודים ולא־יהודים, קבלו אותנו בסבר פנים יפות, באדיבות ובלבביות, ומיד בבואנו הגישו לנו תה עם רום וסנדביצ׳ים. מציאת חלוצים בעיר עשתה לה חיש כנפים בכל העיר, ממש כאילו עוף השמים הוליך את הקול. בעברנו את רחובות העיר הושטו לעברנו ידים מכל עבר וברכונו ב„צאתך לשלום" לבבי אנו נחשבנו בעיני תושבי העיר כראשוני החלוצים היוצאים לארץ־ישראל במטרה להכשיר את הקרקע לאלפים ולרבבות אחרים מבין הנוער המתדפק על שערי הארץ. הם חשבו לעצמם למצוה גדולה שזכו לארח אצלם חלוצים בדרך מעברם לארץ שנועדה למדינת־היהודים. וכ־אילו עשו ביניהם יד אחת לא חפצו לקבל מאתנו שום תמורה בעד קניותינו אצלם, צרכי מזון או הלבשה. היה זה ביטוי לסיפוק רוחני־לאומי שיכלו להשתתף באיכסון חלוצים של ארץ הקודש. מלבד זה העניקו לנו מתנות שונות ויקרות כאות הכרה לבבית לבני הנוער העולה לארץ ה־נכספה. שבועיים ימים נשארנו באוסטרבה עד שהספקנו לקבל ויזות־מעבר לנמל איטלקי דרך וינה.

נכנסנו לרכבת שהובילה אותנו לעבר וינה. בבית־הנתיבות נראו רבים מיהודי אוסטראבה שבאו ללוותנו ול־הפרד מאתנו. הרציף היה מלא אנשים ומאות ידים נפנפו לעברנו באכסטזה עילאית כשמעיני רבים זלגו דמעות של שמחה. וכשהרכבת זזה ממקומה פרצה שירה אדירה מהמון המצטופפים והעולים גם יחד. מדינת מורביה שופעת נופי הרים ומישורים, ובנסענו ברכבת שלחנו מבטים נרגשים לסביבה היפה וממש לא האמנו למראה עינינו. היינו אחוזי קסם מהמחזה המרהיב עין; ולא אחת שאלנו את עצמנו: האמנם באמת כה חזקים כיסופי הגאולה של יהדות פולין האם באמת נפל בגורלנו האושר להיות היוצאים לפני המחנה להתנחלות בארץ האבות?

בוודאי. לא בלב אחד מאתנו כירסמו עדיין הספקות והניחושים על האפשרות להסתדר בארץ. ידענו כי אנחנו יוצאים לארץ חדשה ללא כל בסיס חומרי תחת רגלינו. מפי „יורדים" שונים שמענו קודם לכן על הקשיים הרבים שבפניהם ניצב העולה החדש ועל העבודה הקשה המחכה למי שעולה לארץ כחלוץ. אך בראותנו את גלי השמחה השוטפים את ההמונים המצטופפים ברציף הרכבת, האמנו ברגש זה בלב שלם כי מיד עם ירידתנו מן האניה נזכה לשמוח ולצהול בחוצות תל־אביב.

הגענו לוינה, ושם נתקבלנו בידי נציגי המשרד הא״י הוינאי, ושב נאלצנו לחכות כארבעה שבועות עד שתגיע אניה עבורנו לעיר הנמל טריסט אשר באיטליה. אנו הסתדרנו בוינה כל אחד לפי יכלתו, מי במלון ומי במחנות צריפים. אחרי שבוע ימים לישיבתי בוינה אזלה הפרוטה מן הכיס.

לוינה היו כמה נתונים חשובים שהכשירוה מלכתחילה לשמש מקום ריכוז עיקרי ורצוי לחלוצי העליה השלישית בדרכם לארץ־ישראל. ראשית: יתרונה האוביקטיבי הנעוץ במצבה הגיאוגרפי כבירת מדינה של מרכז־אירופה הסמוכה לכמה ארצות בנות מרכזים יהודיים שהנוער שלהן חתר לעלות. שנית: ההשפעה האמוציונלית של וינה האצילה כעיר הרצל וכמרכז יהודי השני בגדלו באירופה ,שבתוכו היו כמה רבבות יהודי־המזרח שרובם לבם לציון. הודות לתכונות אלה החלו לזרום לוינה חלוצים רבים מגליציה. פולין, צ׳כוסלובקיה, רומניה ועוד שמסיבות שונות לא יכלו להמשיך שהותם בארצות מגוריהם, ופני כולם לעליה לארץ. רבים מהם נאלצו כמובן להבריח את הגבולות, והם באו לא רק בלי המסמכים הדרושים, אלא גם ללא שום אמצעים לנסיעה. המשרד הא״י בוינה לא יכול היה להשתלט על הנחשול הפתאומי הזה שהלך וגבר, ובמקום לרכז בידו את כל העבודה הטכנית וארגון העזרה החברית, ובעיקר לדאוג לסידור מהיר של הענינים הפורמליים לשם החשת העליה במקרים הדחופים, הסתפק ברישום גרידא ובדחיות „לך ושוב", שעוררו התמרמרות רבה.

והנה נודע לנו על קיום ארגון בשם „ישוב ארץ ישראל" בוינה שבראשו עמד הצדיק החסידי מדרוהוביטש רבי חיים מאיר יחיאל שפירא שעם פרוץ מלחמת העולם וחדירת צבאות הרוסים לגליציה הוא נמלט לוינה ויחד עם מנהיגי המזרחי וציוני גליציה טיפלו בעבודה סוציאלית למען הפלי־טים היהודים שזרמו ללא הרף לוינה. אחרי הצהרת בלפור התחילו חוגי המזרחי בוינה לחשוב על פעולה התישבותית בא״י, והרבי מדרוהוביטש יחד עם עוד רבים שנמלטו מגליציה לוינה עוררו בחוגי האדוקים תנועה ליישוב א״י, בחשבם שבדרך זו יצליחו ללכד מספר גדול של חסידים, ביחוד מחסידי בית ריז׳ין וסתם אדוקים. מסביב לתנועה

הציונית ולעוררם לתמוך בבנין ארץ־ישראל. בראש תנועה זו עמד הצדיק מדרוהוביטש שהיה בעל נפש אצילה, ציוני מסור מאז, שעוד לפני התנועה ההרצלאית עמד ב־קשרים עם החכם אהרן מרכוס בענין יסוד בנק חקלאי בא״י, ובגליציה עשה רבות להפצת הרעיון הציוני.

במרץ 1918 התקיימה בביתו אשר בוינה התיעצות בענין ישוב א״י ובה השתתפו אדמו״רי גליציה שהתגוררו אז בוינה, רבנים ועסקנים של המזרחי הגליצאי, והחליט להקים ארגון עצמאי לשם יסוד ישוב יהודי בא״י שיעמוד על בסיס הפרוגרמה הבזילאית ובשאלות כלכליות ופוליטיות הא כפוף לועד־הפועל של ההסתדרות הציונית העולמית. ואף ש„חברת ישוב א״י" לא השתייכה באורח רשמי להסתדרות המזרחי, הביאה המטרה המשותפת לידי התמזגות עם המזרחי.

עשיתי הכרה עם בני משפחת הרבי מדרוהוביטש, שהת־כוננו לעלות ירושלימה כשהם מלאים תכניות להתישבות ולקליטה. באמצעות „חברת ישוב א״י" עלה בידינו למצוא סידור זמני ,ואכלנו במטבח שסודר בידי העסקנית הציונית אניטה מילר, ווייידבאנד קרובי מצא קרובים בוינה וקיבל מהם סכום כסף למחיתו. בימי הצפיה להשגת הרשיון להפ־לגה יכולנו לבקר וליהנות במוזיאונים, בגן החיות ובגן הפראטר על כל המודותיו ובילוייו.

ביום הזכרון של חוזה המדינה הד״ר הרצל סודרה תהלוכת־אבל דרך הרחובות הראשיים בווינה, שהפכה לתה־לוכת המונים. הצטרפנו לשורות התהלוכה שהיו מסודרת כהלכה בסדר ובמשמעת עד שהגענו לבית־הקברות המשותף ליהודים ולא־יהודים. שם עמדנו ליד קברו של החוזה הנערץ וגלינו ענין גם בקברות הוריו שנמצאו בקרבתו, ובלבנו חשבנו שטוב היה אילו היו מעבירים וגואלים את קברו של החוזה מבית קברות משותף עם נכרים לבית־קברות יהודי בארץ־ישראל, כי שם מקומו הנכון. ואכן משאלה זו בוצעה אחרי קום המדינה, ונחצב לו קבר ב„הר הרצל" אשר בירושלים בירת ישראל.

ארבעה שבועות נשארנו בוינה, ואם להגיד את האמת הרגשנו עצמנו טוב בין היהודים שהגיעו לשם בתור פליטי המלחמה ודאגו הרבה לחלוצים שעברו דרך העיר. ובמיוחד שאבנו עידוד רב ביחסו האבהי של הרבי מדרו־הוביץ, שהרגיש עצמו מועמד לעליה בזמן הקרוב, בהדגישו שישיבתו בוינה אינה אלא זמנית, אחרי שהחליט להועיד לו את „ישיבת הקבע" בירושלים. עם קבלת הרשיונות המשכנו בנסיעתנו מוינה לטרייסט שעברה ללא מכשולים. הנוף של „יערות וינה" (בשם הידוע „וינר וואלד") השפיע עלינו שפע רב, ואחרי שעות יצאנו מתחומי אוסטריה ונכנסנו לתחומי איטליה כשפנינו נועדות לעיר הנמל שבים האדריאטי טרייסט, שמקודם השתייכה לממלכת אוסטריה, ועם סיום מלחמת העולם הראשונה עברה לרשות איטליה, והיא שהפכה לנמל ראשי לעלית החלוצים היהודים לארץ־ישראל.

בערב תשעה־באב הגענו לטרייסט, במקום שכבר חיכתה לנו אנית־המשא בשם „גליציה" שעגנה בנמל. 180 עולים היינו, מפולין, גליציה וליטה. „אנו עולים ושרים". שרים „התקוה" בטון חגיגי צוהל, כשאנו כולנו באניה על צרו־רותינו, ילקוטינו ומזוודותינו טולטלנו באניה בין המולדת הגלותית לבין המולדת הישנה־חדשה שהובטחה לנו עוד מימי האבות, ובזכרוננו מתעורר קן ילדות ואהבה, ערש הנעורים וארג חלומות בבית הורים. אך יחד עם זה נזכרנו ביחסה החורג של המולדת הפולנית שתוצאותיה העגומות עם שנאת־יהודים הרגשנו על בשרנו בחדשים האחרונים.

כאנית משא היא הובילה גם מטען סחורות, ומלבד 180 החלוצים המטען החי שנסענו בה בצפיפות היתה האניה עמוסה שקי מלט ומטענים שונים שנועדו לנמלים שונים לפריקה. הנסיעה באניה ארכה כשבוע ימים.

ומכיון שהאניה הפליגה בליל תשעה־באב תוך סערה בים התיהדתי בזכרון המר של חורבן ציון וירושלים ונזכרתי באותו ליל תשעה־באב הראשון, כשאני עודני ילד קטן. בבית־התפילה של הרב רבי יצחק׳ל גליקמן שבביתנו ברחוב דקרטה נתקיימו התפילות עם קריאת „איכה" בניגון המשרה עצב נוקב בלב השומע. ועם שובנו הביתה נדהמתי ונזדעזעתי ל־מראה עיני. אי־סדרים בביתנו. הכסאות במצב הפוך. ברובו של החדר שורר חושך ואפלה למחצה. ובפינה אחת, לאור עששית קטנה וכהה, ישבה אמי על הרצפה עם כמה משכנותיה כשבידיהן ספרים פתוחים והן ממררות בבכי חשאי ועצור, כשדמעות זולגות על פניהן ללא הפוגות. נבהלתי מאד ושאלתי בקו לרועד את אמא: מה קרה? מדוע אמא כה מתיפחת בבכי? בלחישה הסביר לי אבא בקצרה, כי כך היא מקוננת על חורבן ירושלים. פתאום ניצבו לפני דברי הקינה שלמדנו ב„חדר" בערב תשעה־באב ושקראו אותו ערב בבית־התפילה לפני הקהל: „בכה תבכה בלילה"; „פלגי מים ירדו עיני על שבר בת עמי". משמעות חדשה ואיומה קיבלו פתאום כל אותם הדברים שעד כה היו לי מעורפלים ורחוקים, כאילו אך אתמול־שלשום היה דבר החורבן הנורא, ופגיעתו האיומה היתה לא באבותינו הרחוקים אלא בנו ממש, בכולנו, הגדולים והקטנים, ובכייתן המרה של אמי ושכנותיה נעשתה לי כה מובנת ומוחשית, ורק בקושי התגברתי על סערת השבר שעמדה להתפרץ מפי, ובעינים זולגות דמעות חשתי להתנפל על משכבי שבחדר־השינה. ומאז עורר ליל תשעה־באב אצלי רגשות וחיזונות על עם שגלה מארצו ומנוהו ומתרפק בגעגועים על ארצו הקורצת לו מרחוק.

ותוך כדי התיחדות עם ליל היום הטראגי שבדברי ימינו געש הים וסער, ולפעמים נדמה היה לי שסערת הים באה תוך מחאה על דרכי ציון האבלות. בפעם הראשונה נרדמתי בלב ים על סיפונה של האניה. הנסיעה היתה רבת ענין ונמשכה כשבוע בעקב החניות התכופות של האניה בנמלים שונים שבדרכנו. האניה עגנה גם בנמל אלכסנדריה של מצרים, ובעיר זו נפגשתי עם איש כוסנוביץ אברהם בנו של יצחק מאיר שטארק משפחת יפה קבלה אותי בסבר פנים

יפות והנעימה עלי את ישיבתי אצלם. כמה שעות משם המשכנו להפליג לארץ־ישראל הקרובה.

הלילה האחרון לנסיעתנו על הים היה לנו ליל שימורים: אניתנו התקרבה יותר ויותר לנמל יפו. עם עלות השחר הורד העוגן בקול רעש גדול, והמלחים הודיעונו כי בקרבת יפו הננו, ובבוקר נרד מן האניה. לפנות בוקר הגענו לחוף יפו, כשלפנינו צוקים וסלעים המזדקרים מתוך מי הים בקרבת החוף. אך על אף נסיעתנו המיגעת במשך שבוע עוד לא הונח לנו. הויזות שסודרו לנו בוינה היו לא ליפו כי־אם לסוריה, לנמל בירות, ובגלל זה לא הרשו לנו לרדת ביפו. אחרי מו״מ ואחרי איומים מצדנו שאנו נקפוץ לים והאחריות תיפול על ממשלת המנדט הואילו פקידי בריטניה בעלת המנדט לעלות לאניה יחד עם נציגי ועד־הצירים ומחלקת העליה והם חתמו לנו ויזות בריטיות חינם אין כסף עם רשות כניסה ליפו. בשעה עשר בבוקר הוקפה אניתנו המון סירות קטנות, שבאו להעביר את המטען החי, חלוצים למולדת, והפציהם אל החוף. הערביים בעלי הסירות פרצו ועלו על האניה בקולי־קולות. עיניהם הלוהטות ושפתם הגרו־נית הנמהרה ותלבושתם המוזרה לנו וכל הליכותיהם השרו עלינו הרגשה לא־נעימה. וביחוד כשהם חבושים תרבושים אדומים ומכנסים מבד לבן שהם ספק מכנסים וספק שמלות עם שוליים רחבות וחגורות־אבנט אדומות, ובפיהם קריאות צעקה „יללה, יללה״ שהושמעו בהבלטה יתירה על אף שקשוק הסירות ושאון גלי הים. הספנים הערביים הורידו בזריקה פראית את מזוודותינו וילקוטינו וגם אותנו. ירדנו בסולמות חבל ומדרגות. וכשנדחקנו על ידם עם צרורותינו מן האניה לתוך סירותיהם — היה לנו הרושם כאילו מובלים אנו כשבויים. הים לא היה שקט ביותר והסירות הורמו על פני הגלים הסוערים שעלו וירדו לתהומות שנפערו ביניהם. הסירות עברו־חמקו בין צוקים וסלעים, כשאנו כה קרובים למחוז חפצנו. סוף סוף הגענו ליבשה, לרציף, ונשמנו לרווחה.

קול שירתנו התגבר עם התקרבותנו לרציף יפו. הרציף — משעול צר, סמטה, הים מצד ימין, ובניני אבן, חנויות נמוכות, משרדי נסיעות ובתי־קפה ערביים בודדים, וקיר־מגן המבדיל בין הים והיבשה. ובאמצע — פסי־רכבת עם קרונות קטנים הנסחבים בידי קטר שכינוהו בשם „פרימוס״ ואחריו כמה קרונות נמוכים. ברציף שכנה גם שיירת גמלים בעלי דבשות ובראש השיירה המנהיג, המור קטן. כל דבשי הגמלים הטעינו את מטענינו. בלינו בחוץ כמה שעות בחום היום כשריח צחנה נודף בסביבה. זמזום ה־זבובים, טרטור הקטר „פרימוס״, צלצולי פעמוני הגמלים וצעקות „יללה, יללה״ נצטרפו יחד לסימפוניה מזרחית שבה קידמו את פנינו אחרי צעדינו הראשונים על אדמת קודש הנושאת את שמה הקדום „ישראל״.

סוף סוף נסתיימה כל התכונה, ולפנות ערב הסתדרנו במערכת שורות כל 180 העולים — ששה בשורה, כשב־ראשנו הסתופף דגל תכלת־לבן. עברנו ברחוב בוסטרוס, הרחוב הראשי והמסחרי שביפו, שבראשית העליה השלישית היוותה עיר שהערביים היוו בה 54%, והיהודים רק 30%, ונוצרים 16%, והשאר היה בבחינת „קיבוץ גלויות״, וביחוד מעדות המזרח. פרנסת העיר על מסחר, מלאכה ותעשיה זעירה, על הנמל ועל עבודות־חוץ באיזור תל־אביב. הסלעים שנת־משכו בים, כמקביל לחוף העיר, שימשו מחסה מסערות לסירות ולאניות. ובכן זו העיר יפו שהיתה לפנים עיר בא״י, הידועה לנו תוך עיון בתנ״ך שנכבשה בידי בני דן (יהושע יט, מו) ומיפו ניסה יונה הנביא לברוח תרשישה. עמדנו ותמהנו: הזאת נעמי? הזאת יפו העברית שתפסה פעם מקום חשוב בדברי ימינו העתיקים? וכאן ראינו שהיא יותר ערבית מאשר יהודית עם צורה מזרחית, כשהלכלוך רב בה על כל צעד ושעל, עיר ליבנטינית לכל פרטיה ודקדוקיה. זה היה מצבה של יפו בעת בואנו לתוכה. מצב־הרוח שלנו נעכר למראה העיר הראשונה שמצאנו בארץ האבות. המשכנו איפוא בדרכנו. עברנו את כל הרחוב הארוך ששמו בוסטרוס (כיום רחוב אילת) הנמשך מיפו עד תל־אביב ה„שכונה״״, וממנו נכנסנו לצד שמאל לרחוב הרצל והגענו עד לפני בנין הגמנסיה העברית „הר־צליה״, ובנין זה השאיר אמנם רושם נהדר ומצוין על רואיו, בנין לבן, נקי ומצוחצח, הממלא תפקיד חינוכי ולאומי חשוב בחיי הישוב החדש, ועוד נכונים לו ימים גדולים לעתיד לבוא.

אנשי תל־אביב באו לקראתנו במהיאות־כפיים ובאיחולים לבביים „ברוכים הבאים״; ומיד הוליכונו לאכול ארוחת־ערב למטבח של חנה מייזל אשר ברחוב נחלת־בנימין, ועם סיום האכילה חילקו אותנו למקומות לינה.

ומאז התחילה תקופה חדשה בחיינו, תקופת בנין הארץ ופיתוחה בידי בוניה שהגיעו ממרחקים.

ח. בראשית העליה השלישית

ארוחת־הערב הראשונה שהוגשה לנו במטבח מייזל דמתה בעיני למרק־הזהב המוגש לזוג צעיר בליל הכלולות, והלינה הראשונה בתל־אביב דמתה לאפיריון של זוג צעיר שעבר את תקופת הבחרות ונכנס לחיי־אביב חדשים. הימים הרא־שונים בתל־אביב נחשבו בעיני כסמוך על שולחן חותנו ב„ירח הדבש״ או בשבעת ימי המשתה שאחרי יום הכלולות.

הצהרת בלפור שפורסמה בנובמבר 1917 שימשה אות לתנועת עליה המונית. אך המשטר הצבאי הבריטי שהוקם עם ה„כיבוש״ החזיק את הארץ סגורה ומסוגרת בפני זרם של עולים. כן סיכלו אז תנאי התחבורה בים וביבשה את הנסיונות שנעשו לחדור אל הארץ, ושנה תמימה עברה עד שהקבוצה הראשונה של עולים־חלוצים הבקיעה לה דרך מפולין. היתה זו קבוצה הידועה בשם „קבוצת בנדין״ שהיו בה 6 חברים ומספר גולים מן הארץ ואחריה החלו להגיע עולים בודדים עם קבוצות זעירות. מוסדות העליה היו עוד בשלב של התהוות, והארגון נעשה באורח ספונטאני, ללא סידורים מתאימים לתנועת עליה גוברת והולכת. גם קבר־

צתנו חדרה דרך סדקי גבולות ותחומים, ואף הגבלות ה־ממשל הצבאי לא יכלו לה. וסוף־סוף אחרי נדודים של שבועות וחדשים הגענו לחוף מבטחים של המולדת. פרשת „ויסעו ויחנו" הגיעה לסיומה.

תל־אביב היתה בבואנו שכונת־גנים ליד יפו העיר, והוקמה בידי אגודה בשם „אחוזת בית", שנוסדה בתמוז תרס"ו (יולי 1906) וקנתה 150 דונם אדמת־חולות מצפון ליפו בהמשך לשכונה היהודית „נוה צדק". בסיוע של הלואה נוחה מאד מהקרן־הקמת הוקמו בתרס"ט—ע 60 הבתים הראשונים, ובהם התישבו כ־300 נפש. בתרומת יעקב מוזר מאנגליה הוקם בנין הגמנסיה, שהיתה למרכזה הרוחני של העיר ומשכה אליה תלמידים והוריהם מן הגולה. בתר"ע ניתן לעיר השם תל־אביב כשם ספרו של הד"ר הרצל „אלט נוילנד" בתרגומו של נחום סוקולוב שהשתמש במליצה לפי שם בבלי (ביחזקאל ג, טו), בשנת 1931 ניתנו לתל־אביב זכויות מוניציפליות ראשונות, ומאז היא הלכה וגדלה בצעדי ענק עד שבלעה את שכונות יפו היהודית, את שרונה הגרמנית, ולבסוף צורפה אליה יפו כולה.

הלילה הראשון בשערי המולדת נפל בגורלי ללון במלון זלצר אשר באוהל־משה לא הרחק מבנין הגמנסיה. בסימטה שממול המלון עמד יהודי נמוך־קומה, בעל הדרת פנים, עטור זקן נאה, שקידמני בהושטת יד וב„שלום עליכם" ביידית עסיסית בנוסח פולין. הוא הזמינני לבקר בביתו בהראותו לי על ביתו שממול המלון. היה זה ר' מנחם־מנדל קרול מהעיר ראדום בפולין שקירבני בלילה הראשון.

במוצאי יום מנוחה — בשבילי היה זה פחות מנוחה. במקום זה פעמה בי שמחה ללא גבול. לילה ראשון תחת שמי התכלת — לאו מילתא זוטרתא היא. אך לילה אינו דומה ליום. הלילה עבר כחלום יעוף, והאיר יום ראשון (8 לאוגוסט 1920). היום הראשון במולדת. ואני נתון בחבלי־קסם של עיירת־פלאות זו, שהיתה טובלת כולה באור נסתר השופע אי־מזה ממרום, ובים של ניחות משכרים הבאים מהפרדסים הסמוכים להעיר. מה רב ההבדל בין תל־אביב ויפו. ביפו — החוף מזוהם ומשומם, הרחובות צרים ומ־עוקלים, ואתה עובר על פני בתים קטנים וקודרים ומהלך על פני בצות ואבק ובתוך אגמי־רפש ובתהומות־חול, ולפ־עמים הרגלים טובעות עד הברכים בתוך החול. ואילו תל־אביב — שכונה חדשה זו מתנשאת כאי־פלאות בתוך הים: רחובות נהדרים ומסודרים ולוקחי עין ולב. כל בית ובית תכשיט בפני עצמו. כל מעון ומעון — מרגלית. כל נוה ונוה — מין צעצוע. ואת זה עשו בני־אדם בזמן קצר בערך. והשמות הנפלאים של הרחובות! הנה רחוב הרצל, הנה רחוב לילנבלום, רחוב אחד־העם, ועוד ועוד. הכל נעשה לך פה קרוב כל כך, עד שאתה חושב כי מהלך אתה בקרב חוג המשפחה שלך...

והנה מטייל אני ברחובות העיר העברית הראשונה כ־סהרורי. הכל נראה פה כה קליל ומרחף. ריח של סיד טרי נישא באויר. בתי תל־אביב החדשים והמצוחצחים דומים כפני ילד שאמו הלבישתהו בגדים חדשים ונוצצים לחג. הנך מתפעל מצליל השפה העברית ומתמוגג מנחת מה־עברית בפי הילדים.

בקרן רחוב אחד שראיתי מרחוק היתה מודבקת טבלא עברית ועליה כתוב „רחוב יהודה הלוי", שמו של המשורר הציוני הגדול. הד"ר הרצל ואחד־העם, שני המתאבקים ה־גדולים שכל ימיהם נלחמו זה בזה, כבר נתפשרו ביניהם בשמות רחובות השוכנים בשלום זה בשכנותו של זה. עברתי ברחובות האחדים בתל־אביב שנקראו בשמותיהם העבריים: רחוב השחר, שדרות רוטשילד. מה קרובים כל השמות הללו ללב. היש עוד קרן־זוית בעולם, שבה יכול אף היהודי לכבד את גדוליו ולקרוא את שמותיהם על מה שייצר?

ימי הקיץ הללו בתל־אביב הצעירה השופעת חיים ומלאת און־נעורים לא יישכחו לנצח. צעיר הייתי אז, בן י"ז. וצעירים היו גם חברי. החיים נראו לנו קלים ונעימים בתוככי עיר היהודים ששכחנו לגמרי, מה צפון בעתידנו מבחינה חומרית. בכל מקום שהעיפות עין ראית בחורים יהודים, ובינתיים רציתי ליהנות גם מהשמש הארצישראלית, המלטפת מהשמים הכחולים ומהים הרוגע והנוצץ שנגלה לפניך ליד החולות הצהובים של העיר הצעירה והרעננה מלאת קדחת הבניה. מאידך הרי הייתי זר בעיר, ללא קרוב ומשפחה. אילו יכולתי לטייל כאן עם הורי ולשמוח יחד אתם. ובכל זאת מה רב העידוד ששאבתי מהפינה החמה שהיתה כולה „שלנו", בה לא היינו בבחינת „אורחים בלתי קרואים בחתונה זרה"... הרגשתי רגש של הכרת טובה לעיר זו, שבה טעמנו ראשונה טעם מולדת וטעם חרות, שלא כמולדת הגלותית שלא היתה שלנו, וחרותנו בה היתה מצומצמת. ומה נאוו דברי ר' בנימין הסופר שאמר על תל־אביב: הנודד מ„שנות אלפיב" מסיר לאט לאט את תרמילו מעל שכמו ומנסה לעמוד על אדמתו, על ביתו".

מי פילל אז, כי תל־אביב האידילית תהפוך לעיר סואנת ותפרוץ נגבה, מזרחה, צפונה. אכן גם אז היה הרגש, שכאן, בחולות אלה, צפון כוח פלאי, וכאן תהיה החניה הראשונה. והיו ימים של ביקורי מדינאים גדולים, כמו בלפור, הברון רוטשילד „הנדיב הידוע" ואחרים, שניבאו גדולות לתל־אביב: „עתידה העירה זאת להתפתח ולגדול במשך חמש השנים הבאות ולהגיע עדי הירקון ומספר תושביה יהיה מאה אלף נפש"... והיו שניבאו, שעתידה תל־אביב להתפתח ולגדול ולהשתרע לאורך חוף הים ושני עברי הירקון והיתה לעיר גדולה, עיר הומיה, עיר יפה, מרעית לכל יצירה עברית בחומר וברוח, ונהרו אליה מכל תפוצות הגולה כל הצמאים לחיים יהודיים לאומיים וכל הרוצים לראות מה פעל הרוח הגאוני היהודי בארצו ובעירו. כן, תל־אביב האגדית הקטנה הפכה לאגדה גדולה ללא ממדים.

מה יפית, תל־אביב, נטע נאמן וצעצוע ישראל־סבא המשתעשע בך בזקנתו המופלגת. ההופכת נעורי־עד על פני האדמה. מה יפתי, תל־אביב הלבנה, השקטה, המלבינה

באור השמש בפנימי בתיך הזעירות, ההולמות חלומות נעורים, שתחילתם אוהל־יעקב וסופם — מי ישורנו.

עם ראשית העליה השלישית צפה בבת אחת הבעיה של הדאגה לעולה שהוציא את כל ממונו בדרכו העקלקלה והגיע לארץ בלי פרוטה לפורטה. בדלית ברירה נכנס „ועד הצירים" (בפי העולים „ועד היסורים") לעול הדאגה אחרי שהדבר נתקבל על דעתם שחלוצים פליטי־גולה כיסם ריק ומן הדין שהמוסדות הציונים יקבלו פניהם, ילינום, יאכילום וישקום ימים מספר עד שיסתדרו בעבודה ויחיו מיגיע כפיהם. ואכן בימים הראשונים לעליתי לא חסר לי דבר יחד עם חברי. אכלנו ושתינו, טיילנו לאורך ולרוחב תל־אביב ברחובות הרצופים מדרכות שההליכה בהם היתה טובה ונעימה הכביש הסלול היחידי היה ברחוב הרצל — מהגמנסיה „הרצליה" עד דרך יפו־ת"א. שדרות רוטשילד נטועות היו משני עבריהן עצים ופרחים מרחוב הרצל עד נחלת בנימין. המבנים ברחוב הרצל היו בתים בנוים לבני־מלט וחלק אבנים, ויתר החלקים היו נטועים פרדסים. ליד כל בית גדר וגינה מטופחת. ברחוב יהודה הלוי עמדו כמה בתים נמוכים, וכן ברחוב ליליגבלום. ברחוב אלנבי היו אז שנים או שלושה בתים ועצי שקמים עבים. אז היה זה רחוב מרכזי, שהיה בנוי רק בחלקו, ונמשך מפסי הרכבת עד לים. בהתחלת הרחוב, ליד פסי הרכבת, עמדו שקמים, עצי־ענק זקנים, שנשארו כעין „זכר לטיט". מדרכות טרם היו בו, והמטיילים בו נאלצו לסלול להם דרך בים חול. בכלל היתה תל־אביב מוקפה זר של חולות וכרמים וים. בנחלת־בנימין עמדו כמה בתים ללא כבישים. צנור מים היה בולט מעל לחול. בטיולי חלצתי נעלי וטילתי יחף בחול החם הלבן. החולות השתרעו עד שפת הים. הפרדסים וה־כרמים תפסו את החלק הארי של הרחובות. רחובות רבים, כמו כל המרכז המסחרי מרחוב יפו־ת"א עם הרחובות מונטיפיורי, יבנה, מזא"ה, שיינקין, חלק של אחד־העם היוו גוש כרמים ופרדסים שרובם היו שייכים לערביים.

ימי אב היו ימים חמים. יום יום רחצנו בים מול רחוב שבזי ואוהל־משה (כיום). בדרך לים היינו קונים מערביים בחצי גרוש ענבי יין, אכלנו ושתינו והשתפכנו בשירה ובזמרה לקראת עולם חדש ההולך ומתרקם בחזוננו. שירה קולנית נשמעה במקומות שונים בעיר מפי העולים החדשים. מוסדות בידור עדיין לא היו אז. אך השמחה שררה במעוננו. היתה זאת התפתחות של כוחות צעירים שנחנקו שם בגלות הרחוקה וכאן, בעיר שכולה עברית, מצאו להם פורקן. ויש שבחורים ובחורות, כשהם שלובים ודבוקים, בלבוש פשוט בתכלית, היו תופסים את כל רוחב רחוב אלנבי ו„עושים שמח", שרים ומרקדים.

בתי־המסחר היו אז מרוכזים ביפו עם חלונות־ראוה שהזכירו במשהו את ערי אירופה. בתל־אביב נמצאו רק חנויות בודדות — ובעיקר חנויות מכולת — ליד בנין אפ"ק. בתים בני קומה אחת היו מצויים כמעט בכל רחוב, בעוד שבנין קומתיים היה כמעט ב„לא יראה ולא ימצא". מייסדי העיר התכוונו לעיר־גנים שקטה, ולא לעיר הומיה עם בתים בעלי קומות המכערים את הנוף הטבעי. בקצה שדרות רוטשילד עמד בית ומתחתיו באר. היה זה בית־ועד של תל־אביב. ועל ידו בית־קפה „רוויה" למכירת גלידה וקפיר. הראינוע החורפי „עדן". ליד בנין אפ"ק עמד מחסום שבימי שבת חסם את הכניסה לכלי־רכב לרחוב הרצל. מכוניות או טכסי לא היו בעיר אלא פייטונים או דיליז'נסים, מין כרכרה על גלגלי ברזל רתומה לסוס. כזאת היתה דמותה של תל־אביב בתקופת בואי. אמנם היו קיימות עוד שכונות יהודיות ליד יפו, כמו נוה־שלום ו„נוה־צדק" שהמרחק האסטטי והטבעי היה רחוק מתל־אביב „כרחוק מזרח ממערב". הבתים היו בנויים בהם ללא סדר וללא נקיון, ולכלוך וזוהמא היו מצויים בכל פינה.

בין העיר והים השתרעו גבעות חול נודד, וכדי להגיע לשפת הים צריך היה לעשות טיול הגון ומייגע בחולות אלה. בית־הקברות הישן ליד רחוב טרומפלדור כיום נמצא אז מחוץ לעיר ומבודד לגמרי, וההלויות שנערכו אז, כמובן רק ברגל, היו נמשכות זמן רב. ברחוב נחלת בנימין היה בית־החולים „הדסה" על 20 מטותיו, ומטבח־הפועלים מיסודה של חנה מייזל ששימש גם מקום להכשרת חברות בבישול. בעיר היו פנסיונים ובתי־מלון, בתי מלאכה של חייטים, סנדלרים, מסגרים ונגרים וגם בית־דפוס אחד או שנים. אך תנועת הבנין היתה עדיין חלשה מאד.

הבתים שהוקמו באותה תקופה נבנו בידי קבלנים שה־עסיקו פועלים יומיים מכל הבא ליד. בעלי מקצוע בבנין היו מעטים מאד, בעיקר ערביים או יהודים מהישוב הישן. הפועלים הפשוטים היו סובבים בוקר־בוקר בין הבנינים ומבקשים להתקבל לעבודה. הם היו מועסקים בסחיבת לב־נים והגשת טיט לבנאים, לפעמים ביציקת גגות מביטון או סתם „עבודות שחורות" או עשיית לבני־מלט. אחרי יום העבודה או בסוף השבוע היו מקבלים מהקבלן את שכרם, שהיה בעת ההיא 25—30 גרוש, ונחשב לגבוה למדי. מי חלם אז על תנאים סוציאליים, מס מקביל, ביטוח וכו'? כל הסדר העבודה היה „פראי", שלא באמצעות לשכת־עבודה וללא כל הגנה מקצועית. פועל כי נפצע לא היה לו כל דואג, אלא אם כן היה הקבלן נדיב־לב, או שהיו לו

הקמת שכונה שלימה בבת אחת נחשב אז למבצע בלתי רגיל, שהישוב טרם התנסה בו. לא נמצא אז קבלן המסוגל לקבל על עצמו משימה כזאת. לא נמצאו בעלי מקצוע במידה מספקת, וחסרו אפילו פועלים מאומנים. מלאכת הבנין היתה אז פרימיטיבית למדי היסודות נבנו מאבן או מביטון בלתי־מזויין והקורות מאבן־חול וכה או מלבני־ביטון. הגגות היו על הרוב עשויים עצים ורעפים שהובאו ממרסיי הצרפתית ולעתים גם מביטון יצוק בין פסי ברזל. תורת הביטון היתה עדיין חידוש בארץ ורק יחידי־סגולה מבין המהנדסים ידעו את סודה. את המלט היו מביאים בחביות־עץ מחוץ־לארץ ועירבול החומר נעשה בארגזי־טיט או באתים על משטחים. עבודה זו נחשבה למקצועית

וקשה, והתימנים שהתמחו בה קיבלו תוספת לשכרם 5 גרושים ליום. במקצוע הריצוף עבדו אז רק ערביים ותימנים. את הזיפזיף, לבנינים היו מספקים בתקופה ההיא גמלים ערביים, שהיו גרפם את הזיפזיף על שפת ימה של תל־אביב ויפו והיו מובילים אותו על גבי גמלים לכל הבנינים. שיירות הגמלים היו חוצות את תל־אביב לארכה ולרחבה, וצליל פעמוניהם היה נשמע מזריחת השמש ועד שקיעתה. בתל־אביב היו קוראים להם „צלילי הגמלים". בתקופה זו היברו את השיר „גמל, גמל, חבר אתה לי בזיפזיף".

תל־אביב ויפו נעשו גם מרכזי משיכה לערביי הסביבה. העבודה הערבית והבלתי מאורגנת כבשה אף את לב תל־אביב. הקבלנים הגדולים (וילסון ואחרים) העסיקו פועלים ערביים בעבודת הבנין. חברת „הבונה" שנוסדה בידי ציוני רוסיה מסרה עבודת בנין לקבלנים ערביים, ואף אם נתקבלו לעבודה פועלים יהודים הועסקו בתנאים קשים — עשר שעות עבודה ושכר־עבודה של 25 ג"מ ליום־עבודה. הפועלים העברים פנו גם לקבלנים ערבים, מושלמים ונוצרים, והם ענו בפשטות: יש לנו פועלים משלנו. ואין אנו נותנים עבודה לזרים. כל זה עורר את בעית „עבודה עברית" שנסרה באויר עם גבור העליה.

תל־אביב נעשתה אז למרכז הישוב כולו, לרבות הישוב הישן בירושלים ובצפת, שנידלדל בזמן המלחמה לאחר שנסתם מקור פרנסתו — החלוקה — והוא נאלץ להישען ב־קיומו ובבנין הריסותיו על מוסדות הישוב החדש ועל המוסדות הציוניים. ומציאות חדשה זו שינתה את המסורת שהיתה קיימת בתל־אביב לגבי עבודה עברית ועבודה מאורגנת ויצרה תנאים קשים שהכבידו על הפועלים ותנאי העבודה. בין הגורמים הכלכליים שתרמו להתפתחותה וגידולה המהיר של תל־אביב תפס ענף הבנין מקום ראשי, שכן קליטת רובה של העליה בעיר חייב תנופת־בניה גדולה, עבודות יישור החולות וסלילת הרחובות זימנו מקומות עבודה רבים לפועל הפשוט ולעולה החדש, שברובם לא היו רגילים לעבודה פיסית ולא היו בעלי מקצוע. ואילו ב־עבודת הבנין פעלו קבלנים פרטיים שהעסיקו עבודה זולה ועבודה ערבית. גם בבעית עבודה עברית היו התחלות קשות, ובמשך הזמן באה על תיקונה.

אוירה חגיגית וסואנת שררה תמיד במועדונים ובמטבחי־הפועלים. האחרונים לא היו רק מקום „גשמי" בלבד, שבאים שם רק לאכול, כמו למסעדה רגילה. היה זה גם מקום למפגש חברים, סידור בעבודה ויכוחים פוליטיים. ביום נראו בו רק מחוסרי־עבודה. אבל בערב היו באים לשם לא רק פועלים ועולים בכדי לסעוד לבם, אלא גם כאלה שלא היה כלל בדעתם לאכול. הקהל לא התפזר מיד אחרי האוכל. אלא היה מסתובב וחוטף שיחת־ עים עם חבר, ואף כשהיה עוזב את חדר־האוכל לא הרחיק הרבה מהבנין, היו נעצרים שם ומנהלים ויכוחים פוליטיים שעה ארוכה, ומי שלא השתתף בויכוח — היטה אוזן. הרחבה ליד המטבח נקרא „בורסה". שם היה מקור כל החדשות המתרחשות בעולם ובארץ. שם אפשר היה להיוודע על עבודות חדשות שעומדים להתחיל בהן. שם גם יכלו נותני העבודה למצוא פועלים מקצועיים הדרושים להם.

שנים היו המועדונים בתל־אביב: של „הפועל הצעיר" ושל „אחדות העבודה", (מלבד מועדון בורוכוב בנוה־שלום). עם בואי טרם עסק המזרחי בסידור העולים וקבלתם ורק עם ראשית תרפ"א החל המזרחי לטפל בעולי המזרחי ופתח את לשכתו ברחוב נחלת־בנימין בבית הסופר רבי בנימין (רדלר—פלדמן) ואף פתח מטבח לעולים. בליל שבת היה מספר האוכלים במטבח פחות, שכן רבים הוזמנו למשפחות או אצל חברים. הכול היו באים אז מלובשים חגיגית. חדר האוכל היה בליל־שבת חגיגי יותר. ברם האוכלים לא התעכבו שם הרבה. אחרי האוכל הם מיהרו לאסיפות, כל אחד למפלגתו. בערבי החגים בילו שעה ממושכת יותר במטבחי הפועלים. לא נערכו אז אסיפות, ועל כן בילו את הזמן בשירה וריקודים בחדר־האוכל אך מאז שנפתח מטבח מטעם המזרחי היו שרים בו זמירות לשבת וניגוני חסידים, ואף נתלכדו בריקודים מלאי התלהבות ורבו בו האוכלים גם מחוץ למחנה הדתי, אחרי שהתגעגעו מאד למסורת בית אבא, לשולחן החגיגי בימי שבת וחג ולניגונים, מה שנעדר היה מהמטבחים הכלליים.

אנשי העליה השלישית חיו חיים ציבוריים ערים והשתלבו חיש בחיי הארץ, והם שנתנו דחיפה גדולה לקידום בנין הארץ והתפתחותה והיו לכוח מכריע ומשפיע בחיים החדשים בארץ.

ט. יום עבודתי הראשון בארץ.

חוצות תל־אביב המו ורעשו ממאות החלוצים שחיכו לתור העבודה אחרי הירשמם בלשכות ומשרדי העבודה. שהיו מלאים אנשים עד אפס מקום. הספסלים שבחדרי ההמתנה היו נושבים מהחלוצים שחיכו לרישומם, ידי הפקידים ה־יושבים כפופים על שולחן הסופרים היו מלאות עבודה, ולפניהם חלפו כבני־מרון עשרות החלוצים העומדים בשורה ונרשמים איש איש לעבודה.

לשכת העליה והעבודה של הפועל־הצעיר נמצאה בפינת הרחובות גרוזנברג ויצחק־אלחנן. ביום 12 לאוגוסט 1920 התאספנו ליד המשרד, ובישרו לנו בשורה משמחת, כי כולנו נוסעים לטבריה בגליל התחתון לעבודת סלילת כביש ליד הכנרת. בארץ היתה אז תקופת הכבישים והחדשים הראשונים לממשלת הנציב העליון הרברט סמואל היהודי. הממשלה האזרחית החדשה שבאה במקום הממשלה הצבאית של כיבוש התחילה לתקן את הדרכים המרכזיים ולסול כבישים חדשים בין הנקודות המרכזיות בעיר ובכפר, שיאפשרו להגיע אליהן גם בעזרת המכונית, פרי התרבות ה־אירופית, ולא רק בדרך רכיבה על ההמור והגמל. משרד הפועל הצעיר היה הראשון שהשיג מהממשלה את זכות סלילת הכביש בין חיפה לנצרת דרך ג'ידה, שהיה מקור

להעסקת מאות חלוצים בעבודה במשך חדשים מספר. לשכת „אחדות העבודה", שעינה היתה צרה בהצלחת חברתה ב־עבודה, השיגה בהשתדלות מרובה את זכות סלילת הכביש בין צמח לטבריה ומשם לטפחה, שהעסיקו אף הם מאות חלוצים במשך חדשים.

והנה הקריאו את שמות הנוסעים לעבודה, ושמי לא הוזכר. עצבות אפפה אותי עד לבכי. שאלתי את המזכיר: ומה אתי? מה חטאתי? הוא הסביר לי שעלי עוד לחכות, מסיבה פשוטה: בהגיעי ארצה נרשמתי כצורף מקצועי, ומשום כך משתדלים למצוא לי מקום עבודה במקצועי. למחרת היום נסעו רוב העולים לכוון הגליל, ובשמחה נסעו, אחרי שכבר התגעגעו לחיי עבודה, ומנו את הרגעים ליציאתם מחיי בטלה המביאה לידי שעמום לחיים של יצירה ולהניח את היסוד לחיים חדשים. בכל מאמצי נפשם שאפו החלוצים להחלץ מלחם־החסד שקיבלו בצורת הלואה מקופת לשכת־העליה של ועד הצירים ולחיות מיגיע־כפיהם. אך מעטים נשארו בתל־אביב שהסתדרו בעבודת־בנין באופן פרטי.

בסוף אותו שבוע הודיעוני שעלי לנסוע לעבודה לחיפה, ולפני הנסיעה אקבל את הפרטים הדרושים. הפרטים שקבלתי ביום שלפני הנסיעה היו, ששען יהודי בשם זלצמן הזמין צורף לעבודה. קבלתי 50 גרו"מ דמי־נסיעה עם מכתב למר זלצמן. את יום השבת ניצלתי לברכת פרידה ממכרים חדשים, מבעל המלון זלצר ומר' מנחם־מנדל קרול ומשפחתו שהכרתי בערב הראשון לבואי ארצה, שכעבור כמה שנים נשאתי את בתו והוא נעשה לחותני.

השכם בבוקר יום ראשון יצאתי את תל אביב, הלכתי ברגל ליפו. הבוקר היה נעים האויר צח ומזוכך, והשמש שופכת את ברק זהבה על פני כל היקום. יצאתי את העיר כשפני מוסבים לבית־הנתיבות אשר ביפו. עברתי את שכונת היהודים היפואית „נוה שלום" ומהרה עמדתי ליד בית־הנתיבות העומד מצפון לעיר. רכבת זו נבנתה רק לפני כשנתיים בידי הבריטים הכובשים, שביחד עם התקדמותם מתעלת סואץ לפנים הארץ הניחו פסי־רכבת לאורך חוף־הים. הרכבת המשיכה דרכה לאורך מדבר סיני דרך עזה עד לתחנת לוד, ומשם המשיכה במסעף להגיע עד יפו דרך תל־אביב, בלי לחנות בה. מלוד המשיכה הרכבת את דרכה דרך הדרה עד לחיפה.

ענין הרכבת לעצמו לא היה אצלי משום חידוש. סוסנוביץ עירי היתה למרכז התחבורה של רכבות והיוו קשר בין ורשה לוינה ולברלין — ערי המטרופולין של גרמניה ואוסטריה. בעיר נשמעו תמיד שריקות הקטרים והיינו רגילים לנסוע ברכבת בשטחים שונים של המדינה, ואולם כאן, בארץ האבות, היה לנו הרכבת לסנסציה, כשכל תחנה ותחנה נושאת שם הסטורי מתקופת האבות ובני ישראל. ואף הנוסעים הנם מסוג אחר מכפי שהסכנו לו. לא פולנים ולא רוסים או גרמנים, אלא יהודים וערביים. האחרונים טרם הסכינו לנסוע ברכבת והמ־שיכו לרכוב על חמור וגמל, התחבורה הפרימיטיבית מתקופת התנ"ך.

בית הנתיבות ביפו שנבנה בטעם אירופה היה מלא אנשים עד אפס מקום. כל אחד מהנמצאים באולם לנוסעים במחלקה השלישית חתר בכל עוז להקדים את חבירו ולהיות מן היוצאים ראשונה אל הרכבת למען לא יאחר למצוא לו מקום לשבת. הדלת נפתחה לרווחה. מהומה, מריצה ומדחפה על יד הקרונות. זה בא באמתחתו וזה בסלו, זה בארגזו וזה בילקוטו, ובקרונות — שאון והמולה. צווחות, גערות וגם קללות נשמעו בגלל מקומות מושב. באחרונה חדלו הקולות והנוסעים ישבו באשר ישבו. צפירת הקטר נשמעה והרכבת זזה ממקומה ותהלוך ותעבור הלאה. עברנו בראשונה על פני בתי נוה־צדק ועל הפרדסים המקיפים את העיר. עברנו בין יערות ופרדסים, בין גנים נחמדים ושדמות בר הנמצאים משני עברי המסילה. אחרי נסיעה של 35 רגעים שבה עברנו לרחוב עמק השרון באנו לתחנת־המעבר לוד.

אחרי הפסקה של שעה זזה הרכבת שוב ממקומה. עברנו במישור רחב, פורה ויפה. שדות נשתטחו לפנינו וחורשות עצי־זית מעובדות כראוי. בכל רגע עוברים לפנינו מראות חדשים וחזיונות נהדרים מעתיקות הארץ ומתחיתה שהנעימו לנו את הנסיעה הנעימה גם בלאו הכי. עברנו על פני כפרים ערביים עם בתי־חומר קטנים הצבורים יחד, ולפניהם בריכות מים ששם ישקו העדרים. ומסביב להם כמתוך כברה הופיעה העיר הערבית תל־כרם שממעל לגגות בתיה עולים ומצטלמים באויר ראשי מגדל בית המסגד הלבן ואחריה באה המושבה חדרה עם בתיה הבנויים בטוב טעם. הרכבת עוברת הלאה בתוך נופים יפים.

אחרי שעברנו את הרי שומרון עם זכרון־יעקב ובנותיה התקרבנו שוב לים, ולאורך החוף אחזה הרכבת את דרכה תחת שטף הגלים הרועשים ועולים תכופות כשזרמי מים ניתזים בהתגבר הגל. נעימה הנסיעה ברכבת לאורך הים. נעים להביט דרך החלונות הנשקפים אל מול גליו. נעים לנשום את הרוח הצח הבא מן הים ולהתענג עונג אין־קץ על משחק הגלים הקלים והפזיזים של הים השואף לפרוץ אבל גבול ניתן לו ולא יעברנהו והנה עברה המסילה בין הים הגדול מימין ובין הכרמל משמאל הנשקף בכל הדרו והמלא הוד.

היום הגיע לערוב והשמש ירדה אט אט בגאון ויופי נהדר ושקעה בתוך הים הכחול וטבעה עד החצי, עד שלישיתה, עד לרביעיתה והיא טובעת, טובעת, עד שהיא מתעלמת כולה. עוד מעט וחושך כיסה ארץ, ושומעים אנו רק רעש גלים משתפכים והומים מימין. ואך סבבה הרכבת את ראש הכרמל והנה נראים כבר בתי העיר, ומרחוק מציצים פתאום אלינו אלפי אורות מתוך אגן ארוך המשתרע לאורך הים וממעל שורות של אורות המקופלות זו על גבי זו והמתנשאות ועולות כמדרגות במרומי הר הכרמל. הנה עמדה הרכבת ואנו נמצאים בחיפה, עיר החוף הבנויה במורד הר הכרמל.

ירדנו מן הרכבת איש איש עם צרורו בידו. עברתי את בית הנתיבות וראיתי שמול התחנה היה תלוי שלט „מלון תל־אביב". עליתי במדרגות למלון ושאלתי למקום

לינה. בעל המלון שאלני אם רוצה אני בחדר לישון על מיטה במחיר 5 ג"מ או על הגג על מחצלת תחת כיפת השמים בשני ג"מ וחצי. אני בחרתי לישון באויר צח וחפשי ובזול. השארתי במלון את המזוודה שלי, כל רכושי הדל, ושאלתי על הכתובת של זלצמן. לפי הסימנים הגעתי לחנותו של זלצמן ברגע שהלה כבר עמד לסגור אותו לפנות ערב. מסרתי לו את המכתב, הוא קראו והצטער להודיעני שאמנם הוא שוחח בתל־אביב עם אחד על כך. אך הדבר יקח עוד כחודשיים. נפרדתי ממנו בשלום. לא התיאשתי ביותר, למרות שבכיסי היה רק 5 ג"מ, ומזה אצטרך לשלם דמי לינת לילה שני ג"מ וחצי. התחלתי לטייל מבית לבית, מחנות לחנות, והגעתי לחלון־ראוה של צורף־זהב ותכשיטים שונים. עמדתי רגע והסתכלתי פנימה. שם ישב ערבי בתרבוש אדום עם שני עוזרים חבושים תרבושים. נשאתי עיני למרום: מאין יבוא עזרי?

והנה ראיתי עומד לפני יהודי בעל הדרת פנים, בעל זקן שחור וקפוטה ארוכה ומגבעת שחורה על ראשו. הוא שאלני ביידית: האם אתה חלוץ? עניתיו בחיוב. הוא תקע לי את ידו ב„שלום עליכם" במין שמחה, בהמשיכו לשאול: מתי באת, ומה רצונך כאן בחנות שהנך מרבה להסתכל בחלון־ראוה? עניתיו על ראשון ראשון. היהודי נכנס פנימה ואחרי רגעים מספר הוא חזר אלי עם הערבי בעל החנות ורמז לי בתנועת־יד להיכנס פנימה ובמלים „תפאדדל" היהודי מתרגם לי את דברי הערבי, שהוא מזמין אותי לחנותו. נכנסנו. נתכבדתי במשקה קר שעובר־אורח הביא בנאד־עור תלוי על שכמו עם מצלתים ביד ומכריז כל הזמן: תמר־הינדי, תמר־הינדי. שתיתי בצמאון את התמר־הינדי מגביע נחושת והרגשתי טעם גן־עדן „כצפיחית בדבש". בחנות האירה מנורת־לוכס את בית המלאכה. הערבי שאלני לשמי, ועניתי: בנימין. הערבי פרץ בצחוק, שמי מצא חן בעיניו, והוא הראה לי סימן לבוא מחר לעבודה אצלו. היהודי בעל הזקן השחור הסביר לי את דברי הערבי, שמחר בשעה 6 בבוקר עלי להיות אצלו בחנות ולעבוד בתורת נסיון. הודיתי בתנועת־ראש גם ליהודי וגם לערבי. קמתי מן ה־כסא שעליו ישבתי בשביל לצאת מהחנות וללכת לבית־המלון לישון. היהודי יצא אתי יחד וליוה אותי, ובדרך הילוכי הציע לי להיות אורחו, ושעוד הערב אלך אתו לביתו, בהסבירו לי שיש לו בית־מגורים על הכרמל ועליו לקיים מצות הכנסת אורחים בקליטת עולה חדש.

בינתים הגענו למלון ועלינו על הגג. היהודי בראותו שהתעכבתי ליד המזוודה הרים אותה, שילב את זרועו בזרועי והתחלנו לחזור כלעומת שבאנו. הלכתי אחריו וצעדנו לאורך חיפה עד שהגענו לרחוב המדרגות. טיולנו המשותף עבר ללא חילופי דברים. טיפסנו ועלינו במדרגות ונדמה לי שעוד מעט ונגיע השמימה וניגע בכוכבים. הרגשתי עצמי רפה־אונים ונשמתי בכבידות. עשיתי עצמי כמבקש לקחת את המזוודה מידיו ושהוא ינוח. אך בהסתכלו על פני החיוורים הבין והרגיש שאין לי כוח לשאת את עצמי, והוא לא הסכים לכך. תוך כדי הליכה נכנסנו לרחוב מקביל למדרגות וליד אחד הבתים שבהר־הכרמל עמד היהודי ואני לידו. הוא הוציא זרועו מזרועי, תחב ידו לכיסו הוציא מפתח ופתח את הדלת. נכנסנו בחשיכה לדירתו. הוא הוריד את המזוודה שלי, הדליק אשושית שעמדה על השולחן בחדר השני. החדר הראשון היה ריק, ובחדר השני עמדו רהיטים, שולחן וכסאות, ארון, מטה ותמונות על הקירות.

— בנימין — אמר לי היהודי שאת שמו אינני יודע עד היום — הגיע הזמן לסעוד ארוחת־ערב ולישון, כי עליך לקום במוקדם ולהגיע למועד לבית־המלאכה של הערבי. בא עמדי. — יצאנו מהבית הזה ועברנו דרך החצר לבית הסמוך ונכנסנו לדירה של אשה בגיל העמידה בברכת „ערב טוב". אחרי שנטלנו ידינו גשנו ישר לשולחן, שהיה ערוך. אכלנו ושתינו וחזרנו לישון לבית הראשון. לתמהוני מצאתי שבחדר הראשון כבר היה מוכן מקום לינה בשבילי. על שולחן אחד היו פרושות שמיכות על גבי שמיכות. עליתי על משכבי, בלי לפצות פה. אך הלילה נדדה שנתי. לא יכולתי כל הלילה להרדם ולעצום עין, אולי מעיפות, ואולי מפני שהייתי כחולם בהקיץ עצמתי עיני והן נפקחות וראשי מלא הרהורים ומחשבות. רק על משכבי בלילות התחלתי לחשוב על היהודי שנפגשתי אתו באקראי ברחוב לפני חנות הערבי. שאלתי את עצמי: מי הוא היהודי הזה? האין זה אליהו הנביא שנשלח אלי מן השמים לעמוד לרווחתי? להנחותני ולעשות אתי את הצעדים הראשונים לקראת העבודה הראשונה שנזדמנה לפני? ובזכות מי זכיתי לכך. לא יכולתי לעמוד על פשר הדבר ולהסביר לעצמי את המסתורין האופף אותי. מחשבה רודפת מחשבה, והשינה ממני והלאה.

האיר השחר, ואני יורד ממצעי, מן השולחן־מיטתי, רחצתי בחצר את פני וידי, התלבשתי חיש ויצאתי את הבית בלאט כדי שלא להעיר את דייריו משנתם. ניגשתי לרחוב המדרגות והתחלתי לרדת במדרגות ללא ידיעת הדרך. עוד לפני השעה 6 הגעתי לרחוב שבו החנות של הצורף הערבי. נכנסתי לחנות ואמרתי שלום לערבי בעל החנות, איש יפה בעל שפם שחור מצוחצח ומסולסל, הקצוות כלפי האף, ואצלו עוד שני עוזרים צעירים שכבר התחילו בעבודה.

ואף שלא ישנתי בלילה, הרגשתי בירידה מעל המדרגות מהר הכרמל כאילו ניתוסף לי כוח נעורים ומרץ. ועצם ההרגשה שאני עומד להיכנס לחיי עבודה הוסיף לי חשק לקראת תפקידי.

ובכן היום אני מתחיל בחיים חדשים. היום אני מתחיל לעבוד ולהנות מיגיע עמלי. השארתי מאחורי את חיי הגלות, ששם הביטו על העבודה כעל גורם לא־יהודי, כאילו היהודי נולד רק למסחר ולמקורות פרנסה יותר אצי־לים. אף האומן ובעל־המלאכה לא נחשב בעיני היהודי והיו מתיחסים אליו כ„נחות דרגא". כאן בארץ נחשבת הע־

בודה לבעיה ציונית־ישובית. בארץ־ישראל אין אנו זקוקים ל„גוי של שבת" שיעשה בשבילנו את העבודות הבזויות ואנחנו נעסוק רק בעניינים „העומדים ברומו של עולם". גם אני עומד היום להיכנס לעבודה, לא עבודה רגילה, לא עבודה בכפר, בחקלאות, אלא עבודה מקצועית הדורשת אמוץ ונסיון. את המקצוע הזה למדתי במיוחד כמקצוע הכשרה, שיהיה בו משום מחיה וסידור. ובכן היום אני נכנס לחיי עבודה, למזל טוב ובשעה מוצלחת.

ביום השני לשבוע, ב־16 לאוגוסט 1920, התחלתי לעבוד בחיפה התחתית אשר בארץ־ישראל בבית־מלאכה של ערבי, לא רחוק ממשרד הדואר. קבלתי הוראות מהערבי בתנועת־יד בשפת אלם על תפקידי בעבודה. עבודתי היתה בבחינת „וייחד יתרו". שמחתי על שאני מצאתי לי כבר עבודה, ומאידך לא הייתי שמח בחלקי לעבוד אצל ערבי ולא בין יהודים. ברם העבודה מרובה והחום עולה. באותו יום הוציא הקב"ה את החמה מנרתיקה. מן הבוקר התחיל יום חמסין קשה, חום ללא טיפת אויר. עמדתי עם עוד ערבי צעיר בן 13—14 ליד כור אש ומתיכים זהב, ואת הנוזל יוצקים לתוך תבנית (דפוס). עבודה זו נעשתה בעמידה בפנים החנות, וכל הזמן היה הנער מנפח במפוח באש משלהבת ומגביר את האש כדי שגושי הזהב ימסו לנוזל בכור קטן בתוך האש. ומן הדפוסים מעבירים את הזהב למכונת מערגל ומדי פעם מחממים את החטיבה שעברה דרך המערגל על מנת שתהיה יותר גמישה מן החום וחוזר חלילה, עד שזה מקבל צורה שטוחה עגולה לפי הצורך. עבודה זו דורשת התמדה ללא הפסק, כדי שהזהב לא יקבל סדק ולא יתפורר בית־המלאכה היה מלא בפנים פיח, אבק, חום וזיעה. כתונת־החקי ומכנסי הצמר שלי היו רטובים מזיעה כאילו נמשו מהים, ועל אף היובש וחום האש לא הספיקו בגדי להתיבש, כי גלי זיעה דלפו מהפנים ומגופי. וכה המשכתי בעבודה ללא הפוגה אני והנער עד השעה 12 בצהרים.

והנה הופיע על סף החנות „אליהו הנביא" שלי בעל הזקן השחור, וכעבור רגע פנה אלי בעל החנות, נותן עבודה שלי, באמרו: יא בנימין, מנז'ה (לאכול). והיהודי פנה אלי באמרו: בואה אתי ונלך לאכול ארוחת הצהרים. יצאתי מהגיהנום לרחוב, לאויר של חום לוהט, וברגלים כושלות הלכתי אחרי היהודי מטיבי למסעדה לא הרחק מבית־המלאכה ליד הבורג'. במסעדה סעדו לבם עוד יהודים אחרים. אחרי שלגמתי כמה כוסות מים קרים מכדים של חרס שעמדו על השולחן אכלתי ארוחה שמנה, דגים צלויים, לחם, פירות, ענבים. נזכרתי בפירוש רש"י על „ויאכלו" אצל המלאכים שהתארחו על שולחנו של אברהם אבינו, שהאוכל נשרף. אף אצלי כאילו נשרף האוכל בקרבי ומטר פלגי מים כיבו את השריפה. היהודי המטיב שלי נעלם, ואני חזרתי לעבודה עם כוחות רעננים. חידשתי והמשכתי בעבודה ביתר כוח ומשנה מרץ בלי להוציא הגה מפי. הערבי נהנה מעבודתי שדירבנה גם את עוזרי ועוזרו, ולשמחה וכבוד נחשב לו הדבר, שפראנצ'י־מוסקובי עובד אצלו — איש אירופי יהודי מהעולם הגדול עובד אצלו — הערבי מחיפה.

לפנות ערב, אחרי קריאת המואזין (החזן הערבי) תפילת ערבית מפסגת המסגד שעמד לא רחוק מן החנות, הופיע שוב איש־חסדי. נפרדתי מהערבי בברכת שלום ויחד עם מארחי עזבתי את בית־המלאכה כך חלף יום אחר יום, וכמשה שהלך מן ההר אל העם ומן העם אל ההר — כך נהגתי במשך חמשה ימים, עד ליום ששי. בשלוש אחרי הצהרים שוב הופיע מטיבי וגאל אותי מעבדות לחירות ליום השבת. הערבי שילם לי בעד חמשה ימי עבודה במחיר של 15 גר"מ ליום, ביחד — 75 גר"מ — שכר הוגן ויפה מידי ערבי לגבי אחרים שקבלו 5 עד 10 גר"מ מכסימום ליום עבודה, והוא ביקשני לבוא לעבודה גם בשבוע הבא.

שבתי לדירת מארחי. לקחתי את כל ה־75 גר"מ ומסרתי לאיש־חסדי תוך התנצלות שיודע אני שמגיע ממני הרבה יותר, אלא שאין לי לפי שעה, ולכשירחיב אשלם את השאר. איש חסדי קיבל ממני את המעות ושלשל לתוך ארנקו הארוך העשוי מעור שחור, תוך צחוק וחיוך קל. ליל שבת היה לי מעין חשבון הנפש. הלזה שאפתי להגיע לארץ־ישראל ולעבוד אצל ערבי ולהרוויח בקושי את לחמי? האם לעבודה כזו ייקרא בנין הארץ? האם זו היתה מטרתי לחיים חדשים? הלשם זה עזבתי חיק הורים ומשפחה ולהיות בודד? לא ולא. לא על הלחם לבדו יחיה האדם. עלי להתחיל לחשוב על דיבור בעברית, להכיר את חיפה היהודית, לבוא בסוד הפועלים היהודים, לא לחיות חיי מסתורין בעזרת „אליהו הנביא" אלא בכוחות עצמיים ובעבודה פרודוקטיבית לפי רוחי ורצוני הפועמים בקרבי.

למחרת, ביום השבת, קמתי כהרגלי עם עלות השחר ויצאתי לסייר את חיפה, הדר הכרמל וחיפה התחתית. הפעם ירדתי לא בחפזון כי־אם בטיול. הסתכלתי לכל צד. מצד ימין בצפון חנה אז מחנה־אוהלים עם צבא הודי ששירת בצבא הבריטי. לפני, לצד מערב, חנה הים בעיגול כעין מחוגה. הגעתי לאטי לסימטאות שליד הבורג' וראיתי לא רחוק משם שלט קטן מודבק לקיר אבן ועליו המלים „מטבח הפועלים"", סימן שישנם פועלים יהודים בעיר, ועד היום — זה שבוע ימים — לא ידעתי שקיים דבר כזה במציאות. עליתי במסדרון צר בחדר מדרגות עד לקומה השניה, והכרזתי בקול על בואי לשלום. לקראתי באו מחדר המטבח שתי בחורות יותר מבוגרות ושמחו לבואי בקדמן את פני בשאלות: מתי הגעת? היכן אתה עובד? אחרי שבוע של שתיקה שוב שמעתי את קולי. שוחחתי אתן על א ועל דא. ובעוד אנו משוחחים הופיע בחור מצוחצח, לבוש מכנסים כחולים וחולצה לבנה רוסית (רובשקה) עם בלורית מצוחצחת ומסורקת, ושאל: היש כאן איזה פועל? אני מפנה ראשי אליו ואומר: ומה אני? גם ברוך תהיה. האם יש לך איזה ידיעה בעבודת מדידה? הוא רשם לי כתובות מדויקת והזמין אותי לבוא למחר בבוקר בשעה 6 ליד המסעדה שאכלתי בה במשך השבוע, והוא קבע את שכרי לארבעים גר"מ ליום. הבטחתי לבוא לשם בזמן.

מיד ירדתי ממדרגות המטבח ומיהרתי לרוץ בשמחה

לאיש־חסדי ולבשר לו שלא אחזור עוד לעבודה אצל הערבי, אחרי שקיבלתי עבודה אצל מהנדס יהודי, עבודת מדידת הכרמל לקראת בנין העיר העתידה, ואוכל לשוחח בשפה העברית ואחדל להיות אלם. ארויח גם יותר ואוכל לשלם את החוב שאני נשארתי חייב, מלבד הכרת־תודה שאני חייב לו להביע בעד טוב לבו. היהודי הטוב שמח ואמר: כטוב בעיניך עשה ולפי הבנתך תפעול. רק אל נא תעזוב אותי. אכלנו סעודת שבת, ואחריה נהנינו ממנוחת שבת. אדם העובד במשך ששת ימי המעשה — רק הוא מרגיש באור זיוה של השבת, המיישרת את הקומה הכפופה.

למחרת היום, עם עלות עמוד השחר, קמתי, רחצתי פני וידי, התלבשתי בחיפזון ועזבתי את הבית. ניגשתי לרחוב המדרגות והתחלתי לרדת בו. לזמן שנקבע הייתי במסעדה ששם חיכה לעובדיו המהנדס־המודד פפר. בשעה שש יצאנו מהבית עם כלי מדידה. הזמננו כרכרה ונסענו עד לרגלי ההר. שם לקחתי את מקלות המדידה עם ה„אבוליר" על שכמי, טיפסנו בשבילים ועל הסלעים על הר הכרמל ששמם. עבודתי היתה להניח גלי אבנים ולכתוב עליהם בצבע אדום מספרים אירופיים ורומיים לפי הוראות המהנדס ועוזרו, זה שהזמין אותי לעבודה. השרב והחום לא פסחו עלינו גם על ההר שהיה ללא צל וללא מים לשתות. בשעה אחת בצהרים הפסקנו אתה העבודה, הגענו חזרה העירה וקבלתי בסף לקנות כד חרס ולדאוג למים למחרת היום, וגם להזמין שני פועלים נוספים שישאו על שכמם את הכד והכלים, ואני אהיה מחר כעוזר לעוזרו של המהנדס. עבודתי היתה קלה ונוחה, ולא היה לי צורך להתאמץ.

הפעם אכלתי ארוחת הצהרים במטבח הפועלים, הוא המוסד ששימש מרכז לכל, והתקיים הודות למסירות הצעירות שעבדו במטבח והתאמצו לשמור על קיומו. המטבח שימש גם כמקום־התוודעות בין אחד לשני, וגם כמקום לפגישת מעבידים ועובדים שבו סודרו הזמנות אנשים לעבודות שונות. הצעירות העסוקות במטבח ידעו להתנהג יפה עם הבאים ולקבלם בסבר פנים יפות גם בשעת הדחק, והבאים ידעו להעריך את עבודתן החלוצית ולהוקירן.

אחרי גמרי לאכול הזמנתי עוד שני חלוצים לעבודה. קניתי כד ומלאתיו מים. למחרת היום בשעה שבע היה הכול מאורגן ומסודר. וכה המשכנו בעבודה שבועיים ימים, עד שחלה הפסקה בעבודה לכולנו. פוטרנו מהעבודה ושילמו לי ולשני החברים את המגיע.

שמתי פני לבית איש מטיבי, היהודי שעמד לי בשעת דחקי, והחזרתי לו את הכסף שקבלתי, תוך מסירת הידיעה שהעבודה נגמרה בנתיים, ואני החלטתי לעזוב לפי שעה את חיפה ולנסוע לחברי שעלו אתי יחד באניה אחת שקבלו תעסוקה בעבודת הכביש טבריה. מיד הוציא היהודי את ארנקו השחור של עור, הוציא את הכסף שנתתי לו במשך כל הזמן והחזירו לי ואמר: אני מברך אותך בנסיעה צלחה ותסע בשלום. והנה הא לך כספך להוצאות הדרך, כי אני עשיר בלאו הכי. באין ברירה לקחתי ממנו בחזרה את הכסף הראשון שהרווחתי בארץ. אחרת לא היה נשאר לי לנסיעה ולהכנת צידה לדרך. שכר־עבודה ראשון נחשב בעיני החלוצים לסגולת־יקר, לראשית־בכורים. ולא אחת היינו נוכחים בגיל של פועלים שהחזיקו בידם מטבעות ראשונות של שכר עמלם, ואחד מהם סטר על שכמי בהראותו לי בשמחה יתירה מטבע שבידו בקראו: „בנייר אכרכנה, בתיק מיוחד אשימנה ותהיה קשורה על לבי תמיד למזכרת. מטבע זה קבלתי בשכר עבודתי, שכרי הראשון בארץ־ישראל". ומה צהלו פניו בקראו את הקריאה הזאת.

ביום הראשון בבוקר קם היהודי מארחי בשעה מוקדמת ונפרד ממני בברכת שלום, בלי לגלות לי את שמו, ועד היום הזה לא ידוע לי שמו של היהודי היקר הזה, וכמה פעמים שבקרתי מאז בחיפה השתדלתי לחפש אחרי הבית של המארח ושאלתי בסביבה על איש כזה, ומאמצי נשארו מעל. לא מצאתי את הבית, והאנשים שבסביבה לא הכירו איש כזה. אבל בלבי ובזכרוני נשארה הקוקה דמותו של האיש המסתורי שהיה בעיני כאליהו הנביא. שמו, מעשיו הטובים וזכרו הנאה הם תמיד לי לברכה בזכרוני והוא חרות על לבי בעט־זהב.

הפרק הראשון בקבלת עבודה עבר עלי בכי־טוב. הרגשתי עצמי כאילו נולדתי מחדש. בכל מקום ראיתי פנים שמחות ומחייכות. השירה וזמזום־שירה לא פסקו בשום רחוב ובכל בית שירה בשירה התפגשו והתלכדו. והשירה — בידה לחולל נפלאות ונצורות.

י. שאלי שלום ירושלים

בהיותי בכביש טבריה קבלתי מכתב מירושלים עיר הבירה. לא היה זה מכתב רגיל, היה זה מכתב מרבי ישעיהו שפירא שישב בירושלים, חתנו של האדמו"ר מקרי־מולוב וגיסו של הרב ישעיהו אנגלארד שהיה מקודם מו"ץ במונדזיוב ומשם עבר לכהן כאחד מרבני העיר סוסנוביץ. ברם רבי ישעיה׳לה היה יחסן גדול לכשלעצמו, מלבד יחוסו כבנו של רבי אלימלך שפירא האדמו"ר מגרודזיסק, מ־נכדי המגיד רבי ישראל מקוזניץ ושל רבי אלימלך הצדיק מליזנסק.

רבי ישעיהלה למד תורה הרבה מפי סבו רבי חיים שמואל הורביץ הצדיק מחנצ׳ין שאצלו גדל וחונך אחרי פטירת אביו הצדיק, היה יפה־תואר, יפה־מראה ויפה־קול. רבים נהרו אחריו וכל יודעיו אהבוהו והעריצוהו. אך הוא שאף להתמזג עם המון בית ישראל ,להיות אלמוני, סתם יהודי, חסיד ולא רבי לחסידים. הוא ברח מן המנהיגות, מן הראשות, מן הכסא הראשון. הוא שאף לעצמאות, לפש־טות, להיות כאחד האדם. ובזה היה בו מן המשותף שבאופיו של הרבי חיים יחיאל מאיר שפירא מדרוהוביץ שעלה מעיר וינה מקום מגוריו האחרון לירושלים ובה ברח מן הצדיקות ושאף להיות אחד־העם המתפרנס מיגיע כפים אם מעבודת אדמה או ממלאכה ממש.

מלבד זה היה חובב נמרץ של ארץ־ישראל. עוד בקיץ

תרע"ד עמד ועשה מעשה ללא דוגמה בימים ההם: הוא, בן כ"ה שנים, בן רבי נערץ, עולה בחשאי ארצה על מנת להתישב בה. לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה הוא חוזר הביתה כדי להעלות ארצה את משפחתו. בעקב ה־מלחמה הארורה ההיא הוא מתעכב בפולין עד שנת תר"ף. הוא היה איפוא גם ממסיימי העליה השניה וגם מראשוני העליה השלישית. הוא היה בארץ כמה שנים ללא קביעות ויציבות: עסק בכמה מלאכות ובמעט ברכות. זמן מה הוא עשה בפקידות המזרחי. אבל בלבו הוא נמשך אל הצעירים ה־חרדים מפולין על מנת לעבוד בארץ הוא גם ניסה את כוחו במלאכה, כגון כריכת ספרים ועוד. מצד הסגולות הטכניות הוא היה מוכשר לעבודת כפים. הוא אף רצה להיות בנאי ממש בתוככי ירושלים. ידידיו ראו בזה משום קפיצת־נחשון נועזה יותר מדי בשביל בן־רבי נערץ ובקושי מנעוהו והניאוהו מכך.

מכתבו של הרב שפירא הגיע אלי מתקופת ישיבתו ב־משרד המרכז העולמי של המזרחי בירושלים, שאז עשה מאמצים לאסוף ולרכז את הצעירים הדתיים שעלו לארץ ועבדו בעבודות שונות ואף בכבישים, והוא עמד לימינם בהדרכה ובעצה, בעזרה מוסרית וגם חומרית. הוא השתדל להכניס רבים מהם כתלמידים בבית המדרש למורים של המזרחי בירושלים ולהכשירם למורים בעתיד. והוא היה העומד בראש המפעל של ניקוי בריכות שלמה שליד בית־לחם שנתקבל בקבלנות מידי הממשלה, ולשם ביצוע העבודה אורגנה קבוצה מיוחדת של פועלים דתיים שביצעה את העבודה באחריות, והכל התנהל אצלה על טהרת הכשרות והדת. בראש קבוצה זו עמד צעיר סוסנוביצאי אחד בשם שמואל שלזינגר (הרמתי) בן ר' מנחם־מנדל ולמד עברית במשך תקופה קצרה מפי ח"נ ביאליק שהיה מורה פרטי בבית הוריו. אף שמואל זה, שהגיע ארצה בערב סוכות תרפ"א, נשלח מיד לעבודה בכביש חיפה־צמח. אך משראה כי רוב העובדים עמו הם מחללי שבת ופורקי עול מצוות עזב את המקום ועלה ירושלימה. וכאן נתגבשה אצלו ההכרה בצורך לארגן פלוגות־עבודה דתיות עצמאיות ויחד עם הרב ישעיהו שפירא ושמעון ברוקנר ניגש לארגון זה. שניהם היו בין הראשונים שראו בהקמת תנועת עבודה דתית־חלוצית ראשית הגשמת חזון גדול של יצירת עובד דתי בישראל.

עד אז טרם נזדמן לי לבקר בירושלים הבירה, אף שביקרתי כבר במקומות רבים בארץ, בחיפה ובטבריה, בקי־בוצים אשר ליד הכינרת, ביבנאל (ימה) בסביבת עפולה. מכתב של הרב שפירא הכיל הזמנה לבוא ירושלימה לשם שיחה על הא ועל דא, ובוודאי גם על ענינים חיוניים. נעניתי איפוא בשמחה להזמנה והחלטתי לבקר בירושלים, והודעתי לו על בקורי. הלכתי ברגל מטבריה לחיפה ומחיפה נסעתי ברכבת ליפו.

הנסיעה מיפו לירושלים לא היתה עוד בעיה מאז התקנת הרכבת מיפו לירושלים בידי חברה צרפתית. לפני זה ארכה הנסיעה לירושלים על גמל או חמור או עגלה — לפחות יומיים, והנוסעים התעייפו מאד מטלטולי הנסיעה. כיום ארכה הנסיעה שעות אחדות. עליתי איפוא לירושלים בראשית אפריל 1921 וקיימתי את מצות העליה ברגל. (ב־אמצעות הרכבת), ובשמחה מרובה הרי עולה אני לעיר שעליה נאמר „כלילת יופי, משוש כל הארץ". העיר נראתה כגושי בתים מפוזרים, שבינותם משתרעות קרחות נרחבות ושוממות. על כל מדרך כף רגל הרהרתי: מי דרך בעבר במקום זה, ומה קרה כאן בדורות הקדומים? רק אחרי כן נתגלה לפני מראה ההוד של ירושלים, על ההרים אשר מסביב לה ועל חומותיה ומגדליה.

בירושלים של אז, ראשית העליה השלישית, טרם הוחל בהקמת השכונות החדשות „תלפיות", „בית הכרם" עם „בית וגן". וכן לא היו השכונות „רחביה" עם רחוב בן־יהודה והמלך ג'ורג'. היו רק שכונות חדשות של הישוב „הישן" שהעיז לפרוץ מחוץ לחומות העיר העתיקה ולהקים שכונות משלו, כמו מאה־שערים, שערי־חסד, נחלת־צדוק, נחלת שבעה, זכרון־משה, שכונת הבוכארים. בירושלים של אז לא היו שמות לסימטאות ולא מספרים לבתים. בבתי המגורים לא היו כמובן כל „חדרי שימוש" או „חדרי נוחיות" ולא אמבטיות, אף לא מקלחות ודודים למים חמים, ואפילו לא ברזים למים בכלל. מצרך יקר זה היו שואבים בדליים מן הבורות שבהצרות הבתים שהיו מתמלאים מי־גשמים בעונתם. ודווקא בימי השרב, בשלהי הקיץ, היו הבורות מתרוקנים והולכים, והנוזל הדלוח למדי אשר לפעמים שרצו בו תולעים לאין ספור היה ניתן במשורה — כמות דלה לכל דייר. אך האויר בבתים אלה, שכותלי־האבן שלהם עבים, היה צונן למדי בימות החמה ולא קר ביותר בחורף, אף בלי הסקה מרכזית ואפילו בלי תנורי־חימום כלשהם. החדרים היו למעשה ריקים מרהיטים, ואפילו מאלה שיצאו מן האופנה.

במטבח־הפועלים אשר בבתי פיינגולד ב„נחלת שבעה", ברחוב יפו, היו סועדים ארוחות־צהרים. בבית זה נתרכזו אז כל מוסדות הפועלים: המטבח, בית־לינה, קופת־מלוה, לשכת העבודה ואף „לשכת המכתבים" (לחלוצים טרם היו כתובות קבועות והיו מקבלים את מכתביהם על־פי מען ההסתדרות). ה„מטבח" (היינו המסעדה) היה בן שני חדרים, שמשם שימש אחד אולם־קריאה בערבים. כמה ספ־סלים ושולחנות ארוכים ותמונות של מנהיגי הסוציאליסטים היו רהיטי המטבח וקישוטיו, והוא שימש גם אולם לאסיפות ולהרצאות לציבור העובדים. קהל המאזינים היה נאלץ על הרוב להקשיב בעמידה כי רק מקצתם היו מצליחים למצוא מקום ישיבה בקצות ה„אולם". ציבור האוכלים במטבח באותו זמן היה ברובו פקידים ומורים. המזון המוגש היה סטנדרטי: „מנה א'" כללית, וכן „מנה ב'" וכיוצא בו. אך היו אוכלים בו גם עוברי־אורח רבים שבאו לחפש עיסוק או עבודה או ללמוד־מקצוע. מטבח זה עורר את חרונם של אנשי הישוב הישן, כי היו מבשלים בו בימי שבת והעשן היה

נראה מתמר ועולה על פני כל ירושלים. כתגובה ליחס שלילי זה לעניני הדת מצד הפועלים הכלליים החלה תסיסה בקרב הפועלים הדתיים לעשות „שבת בפני עצמם" ולהתארגן בארגון מיוחד. בירושלים נוסד עוד בחורף תרפ"א הסניף הראשון של פועלי המזרחי, ובין הבריו ומארגניו נמצאו גם מיוצאי סוסנוביץ, בנדין ומקומות־ישוב אחרים באזור זגלמביה.

הרב שפירא שמח לבואי וקיבלני בלבביות. הוא ידע שבסוסנוביץ הייתי חבר בצעירי־המזרחי והייתי פעיל בפעולות תרבותיות. הרב שפירא, תוך ידיעה שלמדתי בישיבה, הציע לי להצטרף לאותם החלוצים המזרחיים שנרשמו כתלמידים בבית־המדרש למורים של המזרחי בירושלים שהתנהל בידי הסופר והפדגוג הדגול א.מ. ליפשיץ ובין כוחות ההוראה נמצאו מורים נודעים כהרב שמחה אסף, הרב משה אויש־טרובסקי, הד"ר יצחק מירקין, הד"ר נוח חכם. בין התלמידים הראשונים מבין חלוצי המזרחי נמצאו הסופר יצחק אריגור (גונשארובסקי מוולוצלבק), הרב י. הגר (בנו של הרב מנחם הגר מסוסנוביץ, ששימש מזכיר הרבנות הראשית בתל־אביב). אך נפשי לא חשקה בהוראה. מלבד זה הרי הייתי בעל מקצוע וענין הפרנסה לא העיק עלי כעל מחוסרי מקצועות. ברם נפשי חשקה להשתלמות בבית־הספר לאמנות „בצלאל".

עוד בשנת 1906 נוסד בירושלים בית־מלאכה ובית־ספר למלאכת מחשבת על שם בצלאל בן אורי, בונה המשכן, בידי הפרופיסור בוריס שץ ששקד על יצירת סגנון עברי, תוך מיזוג הסגנון האמנותי של המזרח עם הסגנון שהיה רווח בגולה היהודית. סגנון זה הטביע את חותמו על מלאכת המחשבת של תשמישי קדושה: מנורות, קופסות־בשמים, גביעי־כסף מעשה מקשה לקידוש ולהבדלה וקערות לסדר של פסח. ב„בצלאל" טיפחו את מלאכת־היד של התימנים: פיליגראן, רקמה וכו'. הפרופיסור שץ היה פסל יהודי שלמד אצל אנטוקולוסקי בפריס, ואהבתו היתירה התבלטה בתבליטיו המרובים לנושאים יהודיים יחד עם הקשר הפנימי הלבבי ל„רחוב היהודי". הוא נתמנה פרופיסור באקדמיה לאמנויות חזותית בסופיה הבולגרית ולאחד ממנהליה, ומשם בא לירושלים להניח יסוד לבי"ס למלאכת מחשבת, ויחד עם זה הניח גם את היסוד למוזיאון „בצלאל". זכותו של שץ היא, שהחזיר לארץ את „רעיון האמנות", ואמנות יהודית בכלל זה, דבר שהשפיע השפעה מכרעת על חיי התרבות בישראל. הוא נחשב לאבי האמנות היהודית החדשה בארץ־ישראל. והוא אף ארגן קבוצת חוצבים וסתתים ראשונים בירושלים, ופעל הרבה להפצת המלאכה בשכבות העניות. הפרופסור שץ הוציא מוניטין למוסד „בצלאל" הירושלמי, ובנסיעותיו בארצות הגולה עשה נפשות לא"י, לציונות ולאמנות בא"י. עוד בעיר מולדתי עקבתי אחריו ועבודותיו באמנות ולא פעם חשבתי להשתלם באמנות ב„בצלאל". אך כל זמן שהייתי בגולה היה רעיון הלימוד בבצלאל מעין חלום, חזון לטווח רחוק. עם ישיבתי בתל־אביב נעשיתי קרוב יותר למוסד שבירושלים, בלי שיכולתי להתפנות לכך. כעת, עם הגיעי לירושלים, הגיעה השעה לגשם את שאיפתי שהיתה טמורה בי.

לפי הצעתו של הרב שפירא שכרתי לי חדר בדירת אחיו של הרב קוק, בבית אשר בפינת רחובות מאה־שערים ובית־ישראל, ושכני לדירה היה צייליגולד (ששינה שמו לטורי־זהב) שעבד בחשמלאות והיה חבר בפועל־המזרחי.

בירושלים ישבתי כ־3—4 חדשים. נתקבלתי לבית־הספר „בצלאל". מפי פרסוב למדתי צורפות זהב, משרגא קרצ'מר — חרטות ופיתוחי נחושת, מטבעות, מדליונים באמיל בכל הצבעים; מפי יוסל צוקר — עבודת מקשה, מפי מאיר גוראריה (גורודיצקי) — ציור. הפרופיסור שץ לא נתן לנו כל שיעור, ורק היה המפקח ודאג שהכל יהיה בסדר.

בירושלים נפגשתי עם כמה סוסנוביצאים, ובהם את

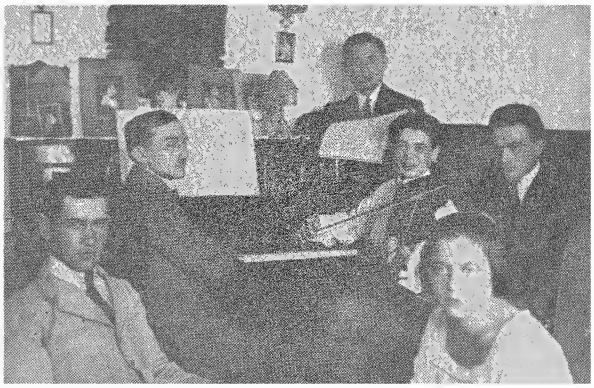

עבודתי ב„בצלאל" בירושלים

ראובן קרנר, יעקב יצחק אוסטרי (חריף), את שמואל הרמתי (שלזינגר) שעליו כבר דיברתי לעיל. וכן נזדמן לי להכיר את הסופר והחוקר מאיר שמעון גשורי (לבית ברוקנר), יליד העיירה מונדזיוב שליד סוסנוביץ, איש בעל תרבות גבוהה, הסטוריון בעל ידיעות רחבות בספרות ובמוסיקה יהודית, פורט על הפסנתר ומנגן באקורדיון ובכינור, העורך הראשון של עתוני הפועל־המזרחי ומחבר ספרים רבים על הניגון והריקוד בחסידות. הוא ישב בדירה בת שני חדרים מרוהטים בשכונת „ימין משה" המשתרעת לרגלי הר־ציון ובו גם פסנתר, ומפעם לפעם היו באים אליו הרב שפירא עם כינורו ושמואל הרמתי עם כינורם ומנגנים בשלישיה בליווי פסנתר, ואף היו מתלכדים בריקוד חסידי נלהב, מה שנחשב כאפתעה לבני השכונה שהיתה מיושבת גם יהודים מבני הישוב הישן וגם מפועלי הרכבת היהודים שהתרכזו בשכונה זו בגלל היותה קרובה לבית־הנתיבות העירוני, ושם אף ניהלו פעולו תתרבות רחבות עם ספריה והרצאות. גשורי בחר לשבתו את שכונת ימין־משה שבקרבת העיר העתיקה, כדי שיוכל בכל בוקר לפני לכתו לעבודה (אז עבד בעיתון היומי „דואר היום" בעריכת איתמר בן־אבי) ללכת לכותל־המערבי דרך שער־יפו ולהתפלל שם, ורק אחרי זה הלך לעבודתו שבעיר החדשה. באותו זמן עבד בהתנדבות בארגון פועלי־המזרחי ביחד עם הרב שפירא, והיה מנהל סניף הארגון בירושלים. ובשעות הפנאי היה מנצח על חבורת חלוצים יודעי־נגן במנדולינות וגיטרות שהיו מתישבים על צוקי הסלעים במגרש הרחב הריק שבין שכונת הבוכרים ורחוב מאה־שערים ועורכים קונצרטים חפשיים לתושבים. אף בזה היו רואים את רוח הזמן ואת ההשפעה הטובה שבאה עם החלוצים החדשים, ואף נגינה חפשית זו הרחיקה את החומות שהיו מפרידים בין בני הישוב הישן, שהתפרנסו ברובם מה„חלוקה" ובין בני הישוב החדש שבאו לחיות מיגיע כפם בכל עבודה שהיא. המחיצות נפלו לאט לאט, ובמקומן החלו לטוות קשרי אחים וידידים שמרחוק באו להקים משוממותה את הארץ ועריה שביל ראשי לפורקן הנפש. צעירים היו, ורובם ככולם — רווקים, ולבם התרונן בקרבם ומוצא לו דרכי מבעו בטיולים,

טיול סוסנוביצאים בהרי ציון וירושלים בשנת 1921
ב. פישל (דגיאלי), אוסטרה, גשורי, ברוקנר ופומרנץ

סוסנוביצאים בדירת גשורי בירושלים

החרבות ההתקרבות באה גם עם בני הדור הצעיר. והיו גם צעירים־חלוצים שהסכימו להצעה, להיות בין מקבלי ה„חלוקה" ולשבת ללמוד בישיבות ככל האר ים ממשפחות בני הישוב הישן.

הטיולים בירושלים וסביבותיה שימשו להלוצים החדשים אם בקבוצות קטנות או גדולות יותר ובמיוחד בבתי החבשים במוצררה או בבתי הבוכרים. בימים היתה זמרתם מהדהדת במשכנותיהם פנימה, אם בשובם להנאתם ברחובות ירושלים ובשכונותיה ,ואם בצעדם נאסף להרצאה או לאספה ב„בית העם" (בזכרון־משה, ליד קולנוע „אדיסון" של ימינו) או בבית־כפר „למל", או בשובם משם בשעה מאוחרת, עת תושבי העיר היו כבר שקועים בשנתם. וגם כשהיו מתכנסים לאסיפות ולהילולות היו נותנים קולם בשיר ומכינים מצב־רוח הולם.

ויש ובעברם את מאה־שערים יופתעו החלוצים למנגינה ערבה לאוזן וקרובה לנפש, קול השמש־הכרוז שהקדים קום לתיקון־חצות, הקורא ליראי ה':

במסיבת סוכות תרפ"ג בת"א. משתתפים —
היושבים: ליפה פיינר, ב. פישל דגיאלי, ראובן קרנר, שינקר, קרנר.
העומדים: אסתר פיינר, רוזנצוויג, רעית דגיאלי, י. גולדברג, מ. קרנר.
נכה גולדברג־שינקר וסטורווזום.

בכל לילה עולה הנשמה למעלה ויוצאת לעת בוקר
התעוררו, קומו, יהודים, אוצו לעבודת הבורא.

ומיד אחרי זה היה עובר מלשון־הקודש לקריאה ביידית: „שטייט אויף, יידעלאך, שטייט אויף" (קומו, יהודים חביבים, קומו לעבודת הבורא).

אני אהבתי לטייל באתרים ההסטוריים שבעיר העתיקה ומחוצה לה, בשביל שמעבר לחומה ליד הר־הזיתים עם קבר זכריהו, יד אבשלום, בית החפשית אשר בעמק יהושפט לנוכח „כפר השילוח" של התימנים. וכן אהבתי לבקר בבתי־הכנסיות הישנים בעיר העתיקה כמו חורבת רבי יהודה החסיד אשר ברחוב היהודים, רבי יוחנן בן־זכאי של הספרדים, תפארת־ישראל של חסידי ריז'ין. החלוצים היו ממלאים את הסימטאות הראשיות של העיר העתיקה ואלה המובילות לכותל־המערבי, הוא הכותל הנצחי שתמיד אפשר היה למצוא לידו יהודים דתיים כשהם עוסקים בתפילה, באמירת תהילים וכיוצא בזה.

בלילי שבתות הייתי מבלה בד׳רת הרב שפירא עם חלוצים דתיים אחרים, וביניהם אנשי סוסנוביץ וזגלמביה. היינו אוכלים ארוחות שבת בקרבת מקום, ובאמצע הסעודה היינו משתפכים בזמירות הרב שפירא היה מלא מנגינות כרימון. עוד טרם השלים בזמרת מנגינה אחת, ומיד התחיל בשניה. ומעניין, שאף פעם לא ייחס את המנגינות ליצירה עצמית, ובתשובה לשאלות על מקור הנגונים היה עונה כלאחר־יד: נגון חסידי. ובאמת רוב המנגינות היו חיבוריו. וטוב עשה ידידו וחברו מ.ש. גשורי שאחרי פטירת הרב שפירא אסף מנגינותיו הפזורות בפי החלוצים הדתיים, רשמם בתוי־נגינה, מיינם למדורים והוציאם בדפוס (כארבעים מנגינות) בהוצאת „מורשת" של המפלגה הדתית־לאומית.

קרבת הרב שפירא קסמה לי ולאחרים. סביבו נתרכז מספר חברים וידידים שליווהו בכל דרכיו והליכותיו. וכן שעסקה בניקוי „בריכות שלמה" שאחרי בית־לחם. בקיצור: בירושלים לא השתעממתי, ועד היום אני מלא רשמים מהעיר העתיקה.

אכן הקשרים שהיו לי עם תל־אביב טרם נותקו, ומפעם לפעם נאלצתי לבקר בה לשם סידור ענינים „דחופים" שרק אני יכולתי לפתרם, ותוך כך יכולתי לעמוד על ההבדל הרב שבין שתי הערים הללו: תל־אביב וירושלים. וההבדל היה מגוון גם באקלים, גם בנוף, גם במחיר צרכי החיים, ועתים גם במצב־רוח.

בפרעות שהתחוללו בארץ משנת 1921 ועד מלחמת ה־שחרור הייתי פעיל בהגנה מבין ותיקי ההגנה והנהלתה ומבין צמרת מרכז בעלי מלאכה בארץ, בכל מקום נפגשתי עם פעילים גם של יוצאי זגלמביה שלקחו חלק בכל ענפי החיים בארץ. בשנת 1936 בקרתי בזגלמביה הוזמנתי להרצות ב־מועדון המזרחי ובמועדון החלוץ בעלי מלאכה בסוסנוביץ ואז נפרדתי מהעיר ותושביה לפני חורבנה, הספקתי להציל הורי ולהעלותם לארץ בשנת 1936.

עם שובי ארצה נרתמתי לעניני הארץ בגיוס לצבא ובמדי־צבא בימי מלחמת העולם השניה טפלתי בעליה מטעם המדינה בדרך מאירופה ומקפריסין בעליתם ובקליטתם וסי־דורם ביפו, סלמה, רמלה, לוד, אשקלון, באר שבע, רחובות, נס־ציונה, ראשון לציון, רעננה, וכפר סבא במעברות וב־אסבסטונים, ועם קום המדינה, זכינו לראות כיצד העולים האלה מבוססים מי בקיבוצים ומושבים, מי כסוחרים ובעלי מלאכה, מעורבים בכל המפלגות ובכל שטחי החיים אחרי יסורי אהבה נדודים עבודה במחתרת וחוסר עבודה, יש שכר לפעולתינו, נרחבו הגבולות, ונפתחו אפשרויות בלתי צפויות מעל להמשוער, עליה גדולה מארצות הרווחה ומרוסיה ה־סוביטית, מאז הכרזתה כמדינת ישראל נהפכת ארצינו שוב לארץ הבחירה.

בשנת 1936, עליית הורי: צבי והינדה פישל, מסוסנוביץ לת"א.
בתמונה: דגיאלי בנימין ושרה, הבן אמנון, הבת רחלה

הנשק ברשיון הבריטים
השמירה מטעם ההגנה

רס"ן דגיאלי בצה"ל

בצבא הבריטי 1942

במלחמה נגד הפולשים המצרים

ביום של פקודת מעצר לבית סוהר בריטי וסגירת לשכת הגיוס
של הסוכנות למאמץ המלחמתי נגד הנאצים.

ORGANIZACJA
„MIZRACHI"
Sosnowiec, Modrzejowska 18.

הסתדרות
„מזרחי"
סוסנוביץ, מודזיובסקה 18.

POCZTÓWKA

תרצ[illegible]

Sosnowiec, [illegible] 193 ...

[illegible]

[illegible]

[illegible] 18

[illegible]

[illegible]

הסתדרות **„חלוץ בעל-מלאכה"**
ע"י ההסתדרות הציונית בפולניא
הסניף בסוסנוביץ

סוסנוביץ יום [illegible] סיון תרצ"ז

אל
[illegible]

חבר יקר ונכבד!

[illegible]

[illegible] בשעה 4 אחה"צ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

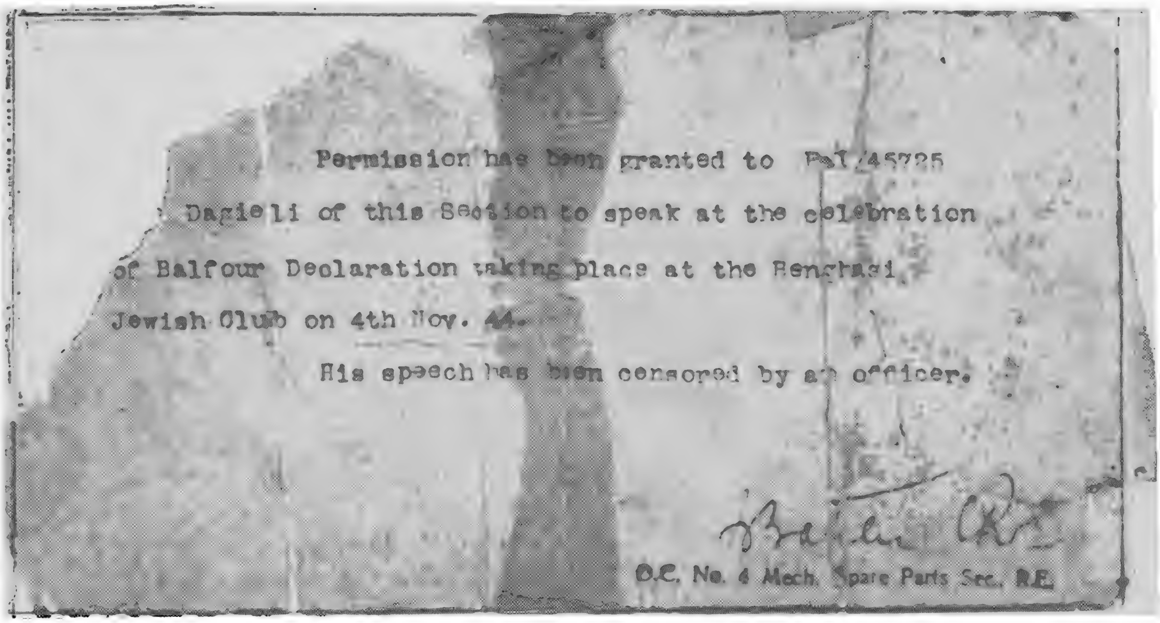
Org. „Pionier-Rzemieślnik" przy Org. Sjon. w Polsce
„חלוץ בעל-מלאכה" בפולניה
סניף בסוסנוביץ
w Sosnowcu

[illegible]

הבנק למלאכה בתל־אביב

Permission has been granted to Pal/45725 Dagieli of this Section to speak at the celebration of Balfour Declaration taking place at the Bengkasi Jewish Club on 4th Nov. 44.

His speech has been censored by an officer.

O.C. No. 4 Mech. Spare Parts Sec., R.E.

בהיותו בצבא הבריטי באיטליה נבחר דגיאלי מטעם הצבא והעסקנים
היהודים במדי צבא בריטי, לנאום ביום 4 לנובמבר 1944 על
הצהרת בלפור בעיר בנגזי, סירינאיקה.

בשנת 1942 : במלחמת העולם השניה נגד היטלר
לפי צו המוסדות הלאומיים

עטורים בריטיים — וממדינת ישראל

עם שחרור העיר מגדל אשקלון
בעצרת יום העצמאות ה־1 למדינת ישראל
בהנהלת דגיאלי והמושל הצבאי והעולים החדשים

בממשל הצבאי והאזרחי ברמלה 1949
מושל צבאי יעבץ, סגן מו"צ הגלר, ומושל אזרחי דגיאלי מטעם המדינה

TEMPORARY PASS FOR [illegible] NO.............
VALID FOR [illegible]
NAME IN FULL.... [illegible] ....
ADDRESS IN CYPRUS.... [illegible] Hotel [illegible] ....
AREA.... All [illegible] Camps ....
PURPOSE OF VISIT.... [illegible] Agency ....
DATE.... [illegible] MAY 48
TIME.... all hours
SIGNATURE OF HOLDER.... [illegible]
SIGNATURE.... [illegible]
(ISSUING AUTHORITY)

במחנות בקפריסין לקראת עליתם של הגולים לארץ בשנת 1948 עם התחלת המלחמה בישראל ועזיבת הבריטים את הארץ נשלח דגיאלי לפעולה זו בעודם המחנות סגורים ומסוגרים והצליח להוציא כמה אלפים גולים, כזקנים (בעלי זקנים) מכל המחנות ולהעלותם לארץ באניות

בנית מוסדות כלכליים בבאר־שבע ע״י בנימין דגיאלי חברת „אשל״. פתיחת השוק בחסותו של השר פ. ספיר וראש העיר צ. טוביהו והציבור, תושבים ועולים חדשים.

מסיבה לכבוד אמי העסקנית הגדלה הינדה פישל ליום הולדתה ה־80
(נפטרה בת״א בשנת 1964 ביום השואה)

מוזמנים לטכס פתיחת סניף

הבנק למלאכה בבאר־שבע

רח׳ הרצל פינת אילת מול העיריה

אשר יתקיים ביום חמישי, 29.10.59, בשעה 4 אחה״צ

בהשתתפות שר האוצר, מר

לוי אשכול

עם תום הפתיחה תתקיים

אספה פומבית של בעלי המלאכה בבנין הבנק

הפותח: העסקן הותיק מר **ב. דגיאלי**

ישאו דברם:

ראש העיר מר **ד. טוביהו**

וב״כ המלאכה והמסחר

בכל עבודה צבורית עבדתי שע״לק״פ

וזאת לתעודה

על הענות

דגיאלי ב.

לקרן המגן קדש לרכישת נשק לישראל

טבת תשט"ז · דצמבר 1955

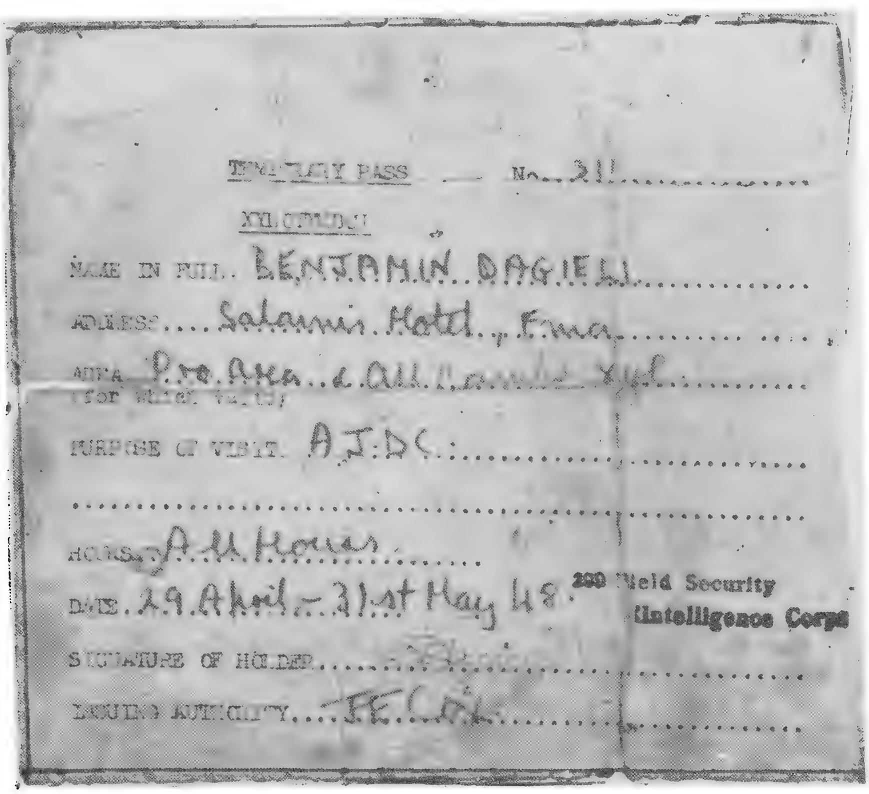
מס' 10186

הועד הצבורי לקרן המגן

יושב־ראש

דגיאלי בנימין (פישעל)

TEMPORARY PASS No. 211

NAME IN FULL BENJAMIN DAGIELI

ADDRESS Salamis Hotel, Fma

AREA Pro Area & All ...

(for which valid)

PURPOSE OF VISIT A.J.D.C.

HOURS All Hours

DATE 29 April – 31st May 48

Field Security
Intelligence Corps

SIGNATURE OF HOLDER

ISSUING AUTHORITY

דגיאלי כבא כוח של A. J. D. C. בשחרור שארית הפליטה מקפריסין לישראל.

מפלגת העבודה הציונית „התאחדות" בזגלמביה

מרדכי המפל

עם ייסודה של מפלגת העבודה הציונית „התאחדות" בפראג, בשנת 1921, כתוצאה מאיחוד מפלגת „הפועל הצעיר" בארץ ישראל ותנועת „צעירי ציון" בגולה, קמה המפלגה גם בזגלמביה. חבורת צעירים יסדו לראשונה את המפלגה בבנדין, ועל־כך אנו קוראים בעתון התנועה „פאלק און לאנד" (ווארשה, יולי 1921): „כאשר קיבלנו את החוזר מהמרכז התכנסו כמה חברים מבנדין לאסיפה, שקידמה בברכה את כינון ההתאחדות העולמית של „הפועל הצעיר" ו„צעירי ציון". פה אחד הוחלט להצטרף לתנועה החדשה, שתפיסתה הרעיונית קרובה ללבנו וסיכויים רבים של התפתחות נשקפים לה בעירנו ובסביבה כולה. אין ספק, שבמרוצית הזמן אנו נהיה גורם חשוב ונכבוש עמדה בחיי הציבור היהודי. המחסור במעון עצמי מהווה מכשול בפעולתנו, הנעשית בחדר לא־נוח של אגודת „תרבות". ביקר אותנו הלל ליפשיץ והירצה על הנושא: לקח מאורעות הדמים בא"י, 1921 (בהם נרצח הסופר יוסף חיים ברנר)".

לכתחילה התרכזה העבודה בעיקר ב„תרבות", ב„החלוץ" ובקרנות הלאומיות ואחר־כך הקיפה שטחים אחרים. ב־1924 ביקר בבנדין מטעם המרכז ד"ר גור־אריה טרלו (כעת ב־ישראל) והרצה על עקרונות הציונות העובדת.

חברי הנשיאות של ועידת „התאחדות" בלודז', 1929.
העומדים: השני משמאל לימין — מרדכי המפל (ציר „התאחדות" מבנדין) והשלישי — אליעזר מילשטיין (ציר „התאחדות" מסוסנוביץ).

ב„פאָלק און לאנד" (פברואר 1925) פורסמה כתבה זו מבנדין: „מזמן דנות המפלגות הציוניות על ייסוד „החלוץ" בעירנו. לשם כך נוסדה ועדה בת ארבעה חברים, ביניהם שניים מטעם מפלגתנו. הוחלט על מגבית „קרן החלוץ". מבין חברינו פעילים: ישראל גרטלר, מרדכי קארפ, משה אופנהיים (שלוש־תם ניספו) ובן־ציון פוגלביץ' (מת בישראל).

חברנו ישראל גרטנר (ניספה) נבחר כמזכיר המגבית. באסיפה הכללית של סניפנו דובר הרבה על „החלוץ", שחייב להיות בלתי־מפלגתי. החבר ישראל אהרן ליוור (ניספה), המ־מונה על הפצת הביטאון המפלגתי, עושה עבודה יפה ורכש עשרות מנויים נוספים. גם שבועוננו בא"י „הפועל הצעיר" נפוץ בין חברינו. שכרנו מעון מרווח, המאפשר לנו הגברת הפעולה, אשר נתנה כבר אותותיה: הקימונו הסתדרות נוער „גורדוניה", המבטיחה רבות".

במועדון החדש, התנהלה לא רק פעולת הסברה ציונית, אלא גם פעולה להפצת השכלה ודעת בקרב שכבות העם. נע־רכים שעורי ערב להשתלמות, במסגרת „פאָלקס־אוניווער־זיטעט", להוראות ספרות עברית, אידית ופולנית, ציונות וא"י, סוציאליזם ותורת כלכלה פוליטית. נוסד אולם קריאה שבו מצוייה גם העתונות של א"י. בלילות שבת ובשבת אחה"צ נערכו שיחות על בעיות אקטואליות שונות בחיי העם היהודי בתפוצות ובא"י. ערבי שאלות ותשובות (קעסטל־אוונט), חילופי דעות פוליטיות עם נציגי תנועות אחרות. הסניף בבנדין הוציא לעתים קרובות, לרגל אירועים תנוע־תיים שונים, עתון היתולי „דער שמייסער" (המצליף), הוא היה מיוצג בקהילה היהודית ע"י הפרנס משה רוזנקר (כעת בישראל) ובעירייה ע"י עורך־הדין ד"ר ראובן רכטמן (מת בישראל) וישראל גרטנר (ניספה). החברים פעלו בליגה למען א"י העובדת, ב„תרבות" ובמוסדות ציוניים שונים. שליחים מא"י ביקרו את הסניף לעתים מזומנות.

ביזמת „התאחדות" קמו בבנדין שתי תנועות נוער „גורדוניה" ו„ויתקיניה", מהראשונות בפולין, אך זה נושא בשביל עצמו ולא בתחום רשימה זו.

בהתבצר כדבעי המפלגה בבנדין, היא פנתה לייסוד סניפים בסביבה. בכתבה סוסנוביץ, שנדפסה ב„פאָלק און לאנד" (25.5.1925) אנו קוראים בין היתר:

„...בעירנו נוסד סניף של „התאחדות" ביזמת המפלגה בבנדין. נבחר ועד זמני: לוויצקי, פישל, מילשטיין, קורלניק. לפי־שעה אנו חותמים על חמשה־עשר גליונות של בטאוננו „פאָלק און לאנד", אך כאשר נתרחב, תגדל תפוצת העתון בקרב חברינו".

הסתדרות הנוער העממית־החלוצית „גורדוניה" בסוסנוביץ, 1929.

התאחדות" בסוסנוביץ היתה פעילה בכל שטחי התנועה הציונית והחברה בעיר, במוסדות ציבור שונים („ארט", „ה־זמיר" „ייוו"א" וכו'). במיוחד היתה ניכרת השתתפותה באגודת הספורט „מכבי" שבה פעל כיושב־ראש שנים רבות חבר „התאחדות" מאיר לנצמן (כעת בתל־אביב, פעיל ב־ארגון יוצאי זגלמביה בישראל ומכהן כסגן־יו"ר שלו, מה־עושים והמעשים העיקריים למען „ספר סוסנוביץ והסביבה בזגלמביה", נציג זגלמביאים במועצה הארצית של „התאחדות עולי פולין") וביקר בא"י בשנים 1932 ו־1935 כאחד מ־ראשי המשלחת של „מכבי" בפולין, לרגל ה„מכביה" הראשונה והשניה.

בבחירות לעירייה ולקהילה היהודית בסוסנוביץ הופיעה „התאחדות" ברשימה הלאומית המאוחדת, שבה היו מיוצגים מועמדיה. מבין פעילי „התאחדות" בסוסנוביץ יש לציין: אליעזר מילשטיין אברהם קופרמינץ, לייבל קרנר (ניספו. ל. קרנר היה בשנים האחרונות לפני השואה מעורכי „זאגלעמ־ביער צייטונג"), יעקב זקס (אוסטרליה), וואלף בער פישל (מת בחיפה), יחיאל קימלמן (כעת סופר „ידיעות אחרונות" בתל־אביב), ישראל אינטרוליגטור (כעת — בדגניה ב'), אברהם כהן, דב בידרמן (ישראל) ואחרים.

גורדונאים מזגלמביה במושבת־קיץ, 1938.

מפעילי המפלגה בבנדין יש להזכיר, פרט לאלה, ששמותיהם נזכרו לעיל: יחיאל רכניץ, שלמה ניימרק, יואל אופנהיים, אלקנה מנלה, אפרים גולדמינץ, יצחק בוכבינדר (ניספו), פישל זיגרייך, מרים ליוור, טוביה קוקוטק, צבי גינזברג (כולם בישראל), קאפל שפייזר איסר לונדנר, דוד ליוור (מחבר „עיר המתים" ומעורכי „פנקס בנדין"), אריה ליוור, בעריש ליוור, רגינה הולנדר—רכטמן (מתו בישראל) שלמה פלדמן (מת בלונדון) ורבים אחרים, נשמתם עדן.

נוסדו סניפי „התאחדות" בכמה ערים שבשלזיה העילית בדומברובה—גורניצ'ה, באלקוש, בזומבקוביץ, בוולברום. על יסוד „התאחדות" בדומברובה הופיעה רשימה ב„פאלק און לאנד" (6.5.1930): „ביזמת כמה אוהדי א"י העובדת בדומברובה קמה בעירנו מפלגת „התאחדות". ביקרו אותנו חבר עיריית בנדין ר. רכטמן, ישראל גרטנר ופישל זיגרייך, שהירצו על יסודות„ התאחדות". נבחר ועד של שבעה חברים: מ. פייטמן (יושב ראש), י. קליין (סגן), חברה מנלה (מזכירה), בייטנר (גזבר), קליין, קוצר ומנטליק".

בבנדין נערכו כינוסים גליליים של המפלגה, בהש־תתפות נציגי המרכז ושליחי „הפועל הצעיר" בא"י. רבים מאתנו הגשימו משאת־נפשם ועלו לא"י, עוד לפני עלות הכורת על יהדות זגלמביה.

בשני קומוניקטים אחרונים על פעילות „התאחדות" ב־זגלמביה, שפורסמו בעתון „זאגלעמביער צייטונג" שבועות מעטים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, אנו קוראים:

1) „גם השנה נערכת מושבת־קיץ של „התאחדות" ואוהדיה למשך שלושה שבועות. מקום המושבה — נווה־הקיץ הנודע שטשירק שבהרי בסקידים. התשלום — ששים וחמישה זהובים. את המושבה ינהל חבר המרכז".

2) בקשר עם הבחירות הקרובות לעיריית בנדין ועם הבחירות לקונגרס הציוני ה־21 בגנף (שווייץ), תתקיים

חברי „גורדוניה" מזגלמביה בהכשרה של „החלוץ" בווילון
ליד צ'נסטוכובה, 1930.

אסיפת חברים דחופה. על סדר־היום: הפצת שקלים, הכנות לבחירות לעירייה **וההלוואה להתגוננות אווירית** (ה־הדגשה שלי — מ.ה.)".

כנראה, שהמלחמה נראתה באופק, כאשר מפלגות יהו־דיות נצטוו על־ידי השלטונות הפולניים לגייס אמצעים כספיים לצורך הלוואה ממשלתית־מלחמתית. בשנות המלחמה התנהלה פעולה במחתרת ו„התאחדות" תפסה עמדה ניכרת בהגנה ובחווה החקלאית הנודעת בבנדין, ששימשה כהסוואה לפעולה ציונית.

הודות לקשרים החשאיים עם שליחי ארץ ישראל ב־שווייץ, עלה בידי כמה מעסקני „התאחדות" בזגלמביה, ש־צויידו, בדרכונים כאזרחי־חוץ, להימלט על נפשם מהתופת הנאצים, בהגיעם לחוף־מבטחים בא"י.

תמה ונשלמה פרשת „התאחדות" בזגלמביה, שרשמה דף נאה בתולדות תנועת העבודה הציונית ביהדות פולין המעטירה, כי איננה עוד.

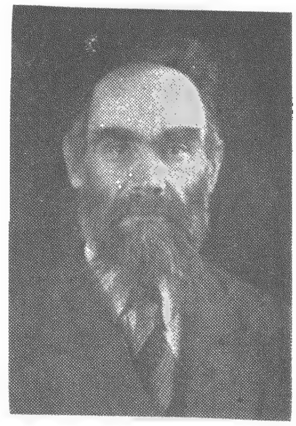
המדריכים של מושבת־קיץ של „גורדוניה" הזגלמביאית
בהרי בסקידים, 1929.
מימין לשמאל: הלל מנקרסקי—קמחי, מרים פרייטמן, שמעון רוס, שושנה צימברקנופף, ראובן ליוור, דורקה נוסבוים, מרדכי המפל.

שרגא רוזנבלום בזכרון־יעקב 1939

אישים

ר׳ שמואל אבראמאָוויץ ז״ל

אין דעם יאָר 1898 איז ר׳ שמואל אבראמאָוויטש געקומען קיין סאָסנאָוויץ פון האַראדישץ ביי באַראנאָוויטש. געווינט אויף דעמבלינסקא 11 ביי זיין שוואָגער בערקאָוויטש. אויף ד׳עם הויף האָט אויך געווינט דער דאָנטערניק רענקין.

ביי ר׳ שמואל אבראמאָוויץ איז געוועזן אַ ציוניסטישע שטוב. ער ר׳ שמואל איז געוועזן כל ימיו אַ ציוני און אויך אזוי זיינע קינדער. הגם אַ רעלעגיעזער מענטש, איז ער געוועזן נאָנט צו די ראדיקאַלע ציוניסטן און אָנטייל גענומען אין אלע ציוניסטישע אינסטיטוציעס ווי קרן קימת, קרן היסוד א.אנ. געוועזן אויך דער פאַראָן פון יוגנטליכע אָרגאניזאַציעס און אויך אַ חבר פון ועד הפועל הציוני. אויך זיין אויסערלעך אויסזען האָט געמאַכט אַ רושם, און גרייט מיט אַ וואָרט און הילף פאר יעדן וואָס האָט זיך אין דעם געניטיקט.

זיין זון משה איז עולה געוועזן קיין ישראל אין אָנהויב פון די צוואנציקער יאָרן. לאַנגע יאָרן הויכער באַאַמטער אין קופת חולים ווינט אין ירושלים. זיין טאָכטער בתיה ע״ה איז עולה געוועזן אין יאָר 1932 און נפטר געוואָרן אין 1940, אליעזר איז עולה געוועזן אין יאָר 1935 אויך ער איז אַ פקיד בכיר אין קופת חולים.

די טאָכטער צפורה און זון הרצל זיינען געבליבן אין פוילן. הרצל איז געוועזן אַ חבר אין השומר הצעיר.

אין יאָר 1934 איז אויך עולה געוועזן ר׳ שמואל אבראמאָוויץ. איך בין צוזאַמען מיט אים אָנגעקומען אין לאַנד אַריין. איך פלעג גאַנץ אָפט צו אים אריינקומען אין שטוב אויף דער קאָנגרעס גאַס. שטענדיק אַ ציכטיקער און געפרייט זיך מיט אַלעם. מיט שטאָלץ גערעט וועגן זיינע קינדער און מיר פלעגן דערמאָנען די סאָסנאָווצער צייטן. באַזונדערס דאַמאָלס ווען די היטלערישע פאַרברעכער האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט איבער דעם יידישן לעבן.

גאַנץ אָפט איז ער געקומען קיין ירושלים צו זיין זון משה. פיל מאָל פלעגט ער קומען צום פראָפעסאָר בראון ז״ל וואָס איז געוועזן דער איידעם פון ר׳ ישראל משה וויינריב ז״ל. און אויך צו מיר פלעגט ער אריינקומען, שטענדיק האָט זיין אָנוועזנהייט אָנגעטראַגן אַ וואַרעמקייט זיין הארציג רעדן האָט איבערצייגט און צוגעצויגן צו אים. אַ אינטעליגענט (פאַר עקסעלענץ), גוט באַהאָוונט אין דער העבראישער און יידישער ליטעראטור, אַ רעליגיעזער מענטש און אריינגעטאָן אין קוואַלן פון תורה. אַ סינטעז פון אַלט און ניי. וואָס האָט זיך אַזוי וואונדערבאר געשפיגלט. יעדן טאָג האָט ער געזאָגט אַ שיעור פאַר אַ גרופּע יידן אין קלויז. געגרינדעט די אַחזקת חולים און געוועזן דער קאַסירער. אויך דאָ האָט מען אָפּגעשאַצט זיינע מעלות. אייביק מיט דער זעלבער רואיקייט, די עלטער ווי יוגנט מיט דער אייגענער וואַרעמקייט צו ארץ־ישראל.

זוכה געוועזן אין טיפן עלטער זען דעם אויפקום פון דער מדינה און געפרייט זיך איבער איר פונאנדערבלי. באַהערשט מיט אַ טיפן געפיל פון אהבת ישראל און אהבת הארץ. אין טיפן עלטער האָט אים די ישראל ערד איינגעזאַמלט. און צווישן די שיינע געשטאַלטן פון סאָסנאָוויץ וועט אַרויסשטראַלן די קלאָרע זויבערע הארציקע געשטאַלט פון ר׳ שמואל אבראמאָוויץ ז״ל.

על שלוש משפחות יהודיות בסוסנוביץ

מאת אינז׳ צבי דנציגר

אבא שלי סיפר לי:

סבא של אבא מצד אמא, ברל בראונר היה יהודי גבוה, בריא גוף וחזק. גר היה עם משפחתו בזגוז׳ה, מרחק 16 ויורסט (כ־20 ק״מ) מסוסנוביץ. פעמיים בשבוע היה

הולך העירה (לסוסנוביץ) לרגל עסקיו. סבתא רחל, אשה קטנה וצנומה — ההיפך החזותי של בעלה, הכינה לו צידה לדרך — רבע עגל צלוי ובקבוק יי"ש עטופים במטפחת אדומה. „דער בער" — כפי שקראו לסבא — סבא בגלל חוזקו, לקח טלית ותפילין ואת החבילה אותה הכינה הסבתא ויוצא לדרך בעוד חושך בחוץ. במבואות העיר שכב לנוח בחורשה בצד הדרך ונרדם ורק שקשוק גלגלי העגלות של האכרים העיר אותו, ואז היה קם, נוטל את ידיו מתעטף בטלית ועומד להתפלל. אחרי התפילה היה מסתכל על החבילה ואומר: „חבילתי חבילתי! למה שאני אסחב אותך — תסחבי את אותי"... והיה מכלה את מה שהסבתא הכינה, ורק אחר־כך ממשיך העירה. בינתיים עלה השחר וסבא נכנס לבית־מדרש „לחטוף קדיש" ואחר כך מתפנה לעסקיו וחוזר רגלי הביתה.

הוא נפטר בגיל 107 וסבתא רחל נפטרה בגיל 108 — היו להם שלושה בנים ושתי בנות. אני זוכר את הסבתא שלי, חיה דנציגר ואת אחיה יעקב, שהיה שומר יערות בגולונוג.

ועוד סיפר לי אבא שבהיותו נער נסע עם סבא חיים דנציגר, שהיה סוחר יערות, לסביבות מינסק וברנוביץ, ושם היו קונים חלקות יערות. סבא היה אומד את ערך היער לקניה ולמכירה (אני זוכר בבית סבא טבלאות לחשוב נפח עץ לפי קוטר ואורך ומכשיר למדידת קוטר, זוהי ה„קלובה").

דרך אגב — כשבאתי ארצה ב־1947 נפגשתי בחיפה עם גברת גיל אשר הביאה לי דרישות שלום מקרובים מ־אוסטרליה.

הגב' גיל היתה בת 60 לערך בפגשי אותה, והיא ספרה לי שבילדותה בבית הוריה בביאליסטוק פגשה ביהודי ובנו בשם דנציגר, סוחר יערות, ותיארה לי את סבא ואבא תיאור מתאים ביותר למציאות.

סבא חיים דנציגר מוצאו היה מפילץ, שם גר סבא־סבא דוד הירש דנציגר. איש אדוק שהתהלך בתפילין של רבנו תם עד לתפילת מנחה. מספרים עליו שעם כניסת חילות הצאר הרוסיים לפילץ אחרי הקרב על נהר הפיליצה ב־1917, תפסו את דוד הירש עם התפילין על מצחו והאשימו אותו בריגול לטובת הגרמנים, ולראיה התפילין שהם מכשיר קשר. הוצא נגדו פסק־דין מוות והוא הושם במעצר במרתף והמתינו שהמיור העלול להגיע עם שחר יחתום על פסק־הדין. כשהמיור הגיע הוא רצה לראות את המרגל. אחרי שהביאו לפניו את דוד הירש עם התפילין פרץ המיור בצחוק, קרע את פסק־הדין ושחרר אותו, אבל דוד הירש התעוור מרוב צער, ומאז קראו לו דוד הרש ה„סגי־נהור".

נכדתו של דוד הירש, הנה, חתחתנה עם איזיק שנצר מלזי, ושני בניה חיים בישראל — האחד ד"ר דוד נצר — מומחה למחלות הצומר, והשני שלמה נצר — מוסמך להיסטוריה. הבן חיים דנציגר, הוא סבא שלי התחתן עם חוה בראונר בת ברל בראונר, ועברו לגור לסוסנוביץ ולהם שלושה בנים ושתי בנות. אבי, נפתלי דנציגר, הוא הנער שנסע עם סבא ליערות ביאליסטוק, ואשתו אסתר מבית אוקס, — ואיש לא נשאר מהם.

אמא שלי ספרה לי:

שכשמלאו לה שלוש שנים מתה עליה אמה — זה היה בבנדין — סבא יוסף אוקס שנקרא „יוסקה" התחתן פעם שניה עם סבתא חיה אשר מוצאה היה מגליציה וגרה זמן רב בווינה. לאחר החתונה עבר לגור לסוסנוביץ עם שני אחיו, שלמה ומרדכי־שמעון — כשפרצה מלחמת העולם השניה: אסרו הרוסים את סבא בגלל המוצא האוסטרי של אשתו, והגלו אותו לסיביר, ורק הודות להשתדלויות רבות חזר הביתה. — הדוד שלמה אוקס היה בעל בית באלט — סוסנוביץ, ולו שלושה בנים ושתי בנות, ומהם חי בחיפה בן אחד, דוד אריאלי, מאז שנות השלושים.

את הדוד השני מרדכי־שמעון ואשתו פרל אני זוכר בשל אדיקותם הרבה עד כדי כך, שלא אכלו מחוץ לביתם ואפילו אצל בני המשפחה.

על מרדכי־שמעון ספרה אמא כי היה יושב־ראש כבוד של החברה־קדישא, וכשראו אותו בעיר ביום חול יוצא ומגפיו מצוחצחים ובבגדי שבת, כולם ידעו כי מרדכי שמעון יוצא להלויה לתת כבוד אחרון ליהודי עני ואביון.

ממשפחת מרדכי־שמעון נשארו שלוש נכדות, אחת מהן משיירי כפר עציון — שתיים חיות עם משפחותיהן בבני־ברק, ואילו השלישית בחו"ל.

אסתר דנציגר מבית אוכס עם אחיה ליאון

לסבא יוסקה היו בת אסתר — זאת אמי — ובן לייב (ליאון).

שתי המשפחות אוקס ודנציגר השתדכו על ידי חתונתם של נפתלי דנציגר — הוא אבי, עם אסתר אוקס — זאת אמי.

הדוד ליאון אוקס עבר לגור לדנציג, שם הקים בית־חרושת לשמנים „אוניון", והיה בין הסוחרים המכובדים של העיר. יום לפני פרוץ מלחמת העולם השניה שכר מטוס וטס עם משפחתו, אשה ושני ילדים, ללונדון, נפטר שם ב־1972.

לנפתלי ולאסתר דנציגר ארבעה ילדים, שלוש בנות ובת. אחי מרדכי (מוטק), היה כשרוני מאוד, ידוע בקולו הערב, בפקחותו ובלמדנותו הרבה. הוא ידע את השפה העברית על בוריה (שנינו למדנו בבית הספר „מזרחי" וב־גימנסיה העברית ע"ש פירסטנברג בבנדין).

זכור לי, כי ח.נ. ביאליק אהב מאוד את אחי מרדכי מהיום בו נבחר אחי בבית־הספר להגיש לביאליק זר פרחים, ומדי בקורו של ביאליק בעירנו היתה שאלתו הראשונה: „איה מרדכי שלי?".

מרדכי אירגן וניהל בתי־ספר במחתרת בזמן הכבוש הנאצי ונרצח ע"י הנאצים ביריה עם פלה פוסלושנה, אתה לקח חופה וקידושין לאחר שנבחרו לצאת את גרמניה לטיטמוניק שבשוויץ עם ניירות מזוייפים, ורק אחרי המלחמה נודע לי כי שניהם, מרדכי ופלה, היו חוליה מקשרת עם הצנחנים הארץ־ישראליים באירופה הכבושה.

אבי נפתלי היה סוחר ואהוב על הבריות. בגלל יושרו התמנה כאיש הנאמן של לשכת המסחר בדנציג, שם בילה לעיתים קרובות לרגל עסקיו.

איש חזק באופן פיזי ובאופיו — בהיותנו בקרון הרכבת לאושביץ ספר לי אבא כי הוא היה איש הקשר ברדיו החופשי, אשר שדר ללונדון, ומסר לי את שמו של הפולני שהיה מפקדו. כשפניתי לאותו הפולני לאחר השחרור, ואני פצוע על קביים, כי אני בנו של נפתלי דנציגר, ענה לי זה בלעג: „אז מה?".

לא אשכח את הרגע, בתוך אותו הקרון שהוביל אותנו לאושביץ, כשאבא הוציא בקבוק יי"ש מזג לכולם, הרים את הכוס ואמר: „אינני יודע מי ישאר מאתנו בחיים, אבל מישהו ישאר, והעיקר שאנחנו נוסיף להתקיים — לחיים!".

„מיר וועלן זיי איבערלעבען" — זאת היתה לי צוואתו של אבא.

ולבסוף מילים מספר על משפחה יהודית נוספת ב־סוסנוביץ, משפ. פרים:

אחות סבתי, חיה אוקס, היתה נשואה לנתן (נוסען) פרים ולהם שלושה בנים ושלוש בנות.

הבת הנדל גולדבלום עלתה עם משפחתה ארצה בשנות השלושים, ולהם בן ובת. הבן נתן, הוא פרופ' לבקטריולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים, והבת יהודית סיני גם היא דוצנט לבקטריולוגיה בנס־ציונה.

אחד הבנים של נתן פרים, ישראל, שרת בצבא הצאר, ובזכות היותו מלומד („אוציוני יעברע"), התמנה עם פרוץ הרבולוציה ברוסיה כמזכיר האישי של קרנסקי ואחר־כך כאחד

ירסקה אוקס מסוסנוביץ

מרדכי (מותק) דנציגר

מהנציגים הפרלמנטריים של רוסיה לשיחות בריסק—ליטובסקי כמתרגם. ישראל פרים גר עד לפרוץ המלחמה בקטוביץ ועסק כקבלן לבנית תנורים. היו לו שלושה ילדים שתי בנות ובן, החי כיום בישראל.

אלה תולדות שלוש משפחות יהודיות, מאוד יהודיות, אנשים מאוד מאוד טובים. שלושה מקומות סמוכים ליד הבמה בבית־הכנסת ברח׳ דקרטה בססנוביץ.

שמעלקע האמבורגער

אַ גאַר באַזונדער בלאַט פאַרנעמט די משפחה האמבורגער אין לעבן פון סאָסנאָוויץ, ממש ווען סאָסנאָוויץ איז נאָך געווען אַ סאָסנאָווער־וואַלד, האָט שוין ר׳ שמעלקע דערפילט וואָס דאָ וועט אויסוואַקסן. די קוילן גרובע מילאָוויצע האָט געהערט צו אים, ער האָט זי אויפגעדעקט, און דער שייב ארויסצופירן די קוילן טראָגט נאָך ביז הײַנט דעם נאָמען „אננא". אסאך פאָליאקן ווייסן אַוודאי נישט דעם סוד אז „אננא" איז נישט קיין נאָמען פון אַ קריסטליכער הייליקער, נייערט דער נאָמען פון ר׳ שמעלקעס טאָכטער, אויף וועמענס נאָמען מען האָט גערופן דעם שייב.

אסאך ענערגיע האָבן יידן מיט ר׳ שמעלקען בראש ארײַנגעלייגט אין דער אַנטוויקלונג פון דער יונגער שטאָט. ווי מען גיט איבער האָט דער גרעסטער טייל פון סאָסנאָווער באָדן געהערט צו ר׳ שמעלקע האמבורגער, און די אַלע וואָס זענען אַנגעקומען אין סאָסנאָוויץ, באַזעצן זיך, האָבן גענאָסן פון זײַן פארצעלאַציע. זײַן אָנזען איז געווען אַזוי גרויס און באדייטנד, אז זײַנע געלט־באנעס זענען אָנגעגאנגען אין אומלויף.

אייגנטימער פון קוילן גרובן זענען אויך געווען — די ברידער ז׳מיגרוד יידל און משה, יאָסל מייטליס (דער פאָטער פון באַקאַנטן ליטעראטור פאָרשער, ד״ר מייטליס, וואָס וווינט אין לאָנדאָן) משה מייטליס, הענדל פרימער, יעקב טשאפעלסקי ,ראָזענבלום און שמואל רעכניץ, ברידער יונגסטער (אין לאז, גאלאנאג).

אַ גאָר באַזונדערע ראָל האָבן געשפילט די ליטווישע יידן, וואָס האָבן זיך צוליב זייערע גרויסע עסקים, תבואה־האנדל א.א.וו. זיך באַזעצט אין סאָסנאָוויץ, בסך־הכל, אַ פּאָר מינוט פון דער דייטשער גרענעץ, וואָס האָט זיך אויך געגרענעצט מיט דער עסטרייכישער גרענעץ. זיי האָבן דאָס אָנגעטראָגן דעם נייעם נאציאָנאַלן רענענסאנס. גרויסע סוחרים, אָבער גלייכצייטיק פארווארצלטע אין דער העבּראישער און יידישער ליטעראטור, און אין דער ציוניסטישער באַוועגונג, גרויסע בעלי צדקות. בראש פון אָט די בכבודיקע יידן וואָס האָבן געהאַט אזא איינפלוס זענען געשטאַנען ר׳ אייזיק בער וואָלפזאָן, זלמן וואָלפזאָן, יידל קאבאק און זײַן פאָטער, מענדל שאפירא און זײַנע זון, הערץ ליפשיץ, מערקין (דער פאָטער פון באקאנטן ליטעראטאר פארשער מאַקס עריק), גרשון סטאוואסקי (דער ברודער פון משה סטאַוואסקי (סטוי), מינקאָווסקי (אַ ברודער פון דעם וועלט בארימטן מאָלער מינקאָווסקי), נחום ארלאָווסקי (דער שווער פון באקאנטן ד״ר און ציוניסטישן עסקן ד״ר מעלאדיסטי), די ברידער לייבאָוויטש, בערקאָוויטש, אבראמאָוויטש, מענדל שפירא, דער דענטיסט לייב רענקין און אַנדערע.

בעריש טענצער, ישראל משה ווײַנריב, מאריץ ווײַנער און דער אָנגעזעענער סוחר און תלמיד חכם, אן אייניקל פון אולקיש׳ער רב, חיים יוסף זאיאנץ (וואָס איז ניצל גאָלדפיין וואָס איז געווען גבאי פון דער דייטשער שול מושב זקנים) און אויך דער אייגנטימער פון האָטעל קופיעצקי גאָלדפיין וואָס איז געווען גבאי פון דער דייטשער שיל אויף דער טארגאווער גאס נומ. 11. איינער פון די גרויסע תלמידי חכמים איז אויך געווען דער שמש פון דער דייטשער שול אַן אַלטער בחור צוקערמאן.

פון די ערשטע מלמדים דער ערשטער דארדיקער מלמד איז געווען אַ ליטוואַק, גערופן האָט מען אים פינקעלשטיין, בערנשטיין געווען אויך בעל קורא אין דער דייטשער שול, לערער פאר עברית, דערנאָך אין דער מזרחי שול, שלמה חיים און נח אורון, דער לאָדזער מלמד, שבת׳ל, משה אהרון, יעקב אהרון (דער לערער גאלדשער) א.א.

דאָס ערשטע יידישע באנק־הויז אין סאָסנאָוויץ האָט געהערט צו אדאם בערגמאן, ביי אים האָט געארבעט ביז די באנק האָט זיך ליקווידירט בוכמאן, ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט ער געהאַט אַ וועקסל־שטוב אויף דעם סאָסנאָווצער ווארשא־ווינער־באנהויף.

די צווייטע באַנק וואָס האָט זיך אויך ליקווידירט ביי דער ערשטער וועלט קריג, האָט געהערט צו ווילהעלם לאנדאו.

איינער פון די ערשטע פאָטאָגראפיסטן אין סאָסנאָווצע, אגב באַקומען זער אַסאַך מעדאַלן פאר זײַנע ארבעטן, איז געווען מ. ארבוס, ברידער אלטמאן, זער א נאבעלע משפחה.

דאָס ערשטע קינא „אאזא" האָט מען אויסגעבויט אין ווײַנריבס הויז אַנטקעגן דער באַן־סטאַציע.

זאָל אויך דערמאנט ווערן דער ערשטער פידלער און אויך לערער פאַר מוזיק, שפילמאן (ביי אים האָט געלערנט דער באַקאַנטער זינגער יאַן קעפורע, וואָס האָט געשטאַמט פון אַ יידישע מאמע).

געוויס האָבן געהאַט אַ גרויסן איינפלוס אויפן מסחר, די צוויי גרויסע פירמעס זאיאנץ און צוקערמאן.

זאָל דאָ אויך דערמאָנט ווערן די ראל פון די סאָסנאָווצער אסימילאטאָרן וואָס האָבן אַסאַך בייגעטראָגן צו דער אנטוויקלונג פון דער יידישער קהילה און אירע אינסטיטוציעס,

פאמיליע רייכער, הענשל רייכערס אַ שוואָגער, עקספּעדיציע ביוראָ; לאָקערניק אַ דאָקטאָר פון דער פירמע אָפּענהיים, און די משפּחה אָפּענהיים וואָס האָט געהאַט טיפע וואָרצלען אין דער שנעלער אנטוויקלונג פון סאָסנאָוויץ.

אַ דאַנק די גרויסע יידישע אונטערנעמונגען, האָבן אויך אַסאַך יידן געלערנט פּראָדוקטיווע פאַכן, ווי די גרויסע ליטאָגראַפיע יערמעלאָוויטש און בערגמאַן, דאָרט האָבן געארבעט אַ פּאָר הונדערט ארבעטער און צווישן זיי אַ גרויסע צאָל יידן אין קאַפּאָטעס און אויף יעדן שבת און יום טוב זענען זיי געווען פריי פון דער ארבעט.

אין די יאָרן 1905—1906 זענען אַ ריזן טייל פון דער יידישער יוגנט מיטגעריסן געוואָרן מיט דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג, אַסאַך זענען געווען אויסער אין די יידישע פּאַרטייען אויך אָנגעשלאָסן אין דער פּ.פּ.ס., אויך די רייכע טעכטער פון ר׳ חיים יוסף זייאַנץ, און פון יוסל לידזבארסקי.

און אויף דעם באָדן פון דער יונגער דינאַמישער שטאָט זענען דאָס אויסגעוואַקסן, די אַלע שטרעמונגען.

בעריש וואַרשאַווסקי ז״ל

פון די אָנגעזעענע בעלי בתים אין סאָסנאָוויץ, אלכסנדער חסיד, אַ מענטש מיט אַ ברייטן פּאַרנעם און אָפענע הענט. די פּרעכטיקע וווינונג וואָס איז געווען איינגעאָרדנט מיט אַסאַך געשמאַק און רייכקייט, האָט געפירט זיין אייידעלע פרוי חיה רבקה ע״ה, וואָס האָט געהאַט אַן אָפן האַרץ פאַר יעדן נויטבאַדערפטיקן. און אַלץ האָט זי געטאָן און געווען מיט דער גרעסטער באַשיידנקייט און האַרצקייט.

אַגאַר אָנגעזעענע אָרט האָט ר׳ בעריש פּאַרנומען אין געזעלשאַפטליכן לעבן, גאָר אַסאַך צייט האָט ער אָפּגעגעבן דער תלמוד תורה, ווי ער האָט אויך געזאָרגט נישט נאָר אַז קינדער זאָלן לערנען, נאָר אויך פאַר זייער הלבשה און באַשפּייזונג. די אַלטע תלמוד־תורה האָט זיך געפינען ביי די שוחטים אין הויז, און מיט זיין אקטיווער מיטהילף איז זי איבערגעפירט געוואָרן אויף דער יאַסנע גאַס, אין אַ לופטיקער זוניקער געביידע, און ר׳ בעריש האָט געהאַט אַ אָפענע אויג און אַ וואַרם האַרץ פאַר אַלע הצטרכותן.

די היים וואַרשאַווסקי איז נישט געווען קיין פאַר־שלאָסענע, האָבן פאַר נויטבאַדערפטיקע, פאַרשאַפן אַביסל פרייד פאַר די וואָס האָבן דאָס אין זייערע היימען נישט געהאַט און האָבן נישט געהאַט קיין לייכט לעבן. אָנטייל גענומען מיט אַ מתן־בסתר אין אָרעמע חתונות.

ימים טובים און באַזונדערס פּורים פלעגט מען פראַווען ברוב־עם. אַ באַזונדער חן האָבן געהאַט די כלים וואָס זענען געווען אַן אויסנאַם מיט זייער שיינקייט און גלאַנץ. אין

בעריש וואַרשאַווסקי

דער סוכה האָבן געבלאַנקט די זילבערנע כלים און די איידעלע פּאָרצעלאַנען און קרישטאַלן.

אין דער דאַזיקער שטוב האָבן זיך דורכגעפלאָכטן דאָס אָרענטלעכע מיט דעם שיינעם.

און אין דעם דאַזיקן וועג האָבן זיך אויך דערצויגן די קינדער, און באַזונדער הנאה געהאַט וואָס די קינדער שטרעבן קיין ארץ ישראל.

ווען זיין זון לייבל האָט געדאַרפט פאָרן קיין ארץ־ישראל איז שוין ר׳ בעריש געווען אַן עלטערער מאַן און אַביסל שוואַכליך. האָט ער זיך געבעטן ביי לייבלען ער זאָל וואַרטן עטלעכע טעג, דאָס איז געווען קורץ פאַר ראש השנה (דאָס איז געווען אין יאָר 1924) און נפטר איז ער געוואָרן אין שבת א טאָג פאַר ראש־השנה.

מיר דערמאָנט זיך די פרוי וואַרשאַווסקי וואָס פלעגט קומען צו דער טאָכטער פייגעלע אויף טאַרגאָווא 4, ווי עס האָט צו יענער צייט געוווינט מיין ברידער פייוול ז״ל און מיין שוועסטער רוזיע פאַכטער הי״ד. מאַניע לאָנדע איז געווען א גרויסער למדן און אַ בעל מידות. מיר דערמאַנט

זיך באַזונדערס דער יום־טוב סוכות ווי מען האָט אַראָפּ־געטראָגן עסן אין דער סוכה אין זילבערנע וואַזעס. אין דער סוכה איז געזעסן אָרעם און רייך צוזאַמען, און ר' מאניע לאנדע האָט מקרב געווען די אָרעמע מענטשן, וואָס זענען געזעסן אין סוכה, דאָס איז געווען אַ המשך פון ר' בערישס היים.

פורים פלעגט געפּראַוועט ווערן מיט גאָר גרויסע פּראַכט, ווי מען האָט מכבד געווען בכבודיקע מענטשן מיט אַלדאָס גוט און אַלץ מיט דער גרעסטער צוריקגעהאַלטנ־קייט.

אין יאָר 1925 איז אויך עולה געווען חיים דער יונגערער זין פון ר' בעריש. אויך דאָס אייניקל פון מאניע לנדוי און ר' שלמה קאליש ז"ל, האָט עולה געווען און געלערנט אין מקוה ישראל, אַ פּאַרביקע קייט פון שיינע געשטאַלטן וואָס האָבן געלעבט דאָרט אַ רייך לעבן אָבער מיטן פּנים צו ארץ־ישראל.

פרוי ווארשאַווסקי

ר' יעקב גליקסמאַן ז"ל

פון די אַנגעזעענע אַקטיווע ציוניסטישע טיפּן אין סאָסנאָוויץ, עולה געווען אין די צוואַנציקער יאָרן, געווען דער גרינדער פונם מאַרק אויף דער הערצל גאַס אין תל־אביב, געהאַט אַ אָפּן האַרץ צו פאַרנעמען די חבלי קליטה פון די נייע עולים צו יענער צייט. איינער פון די מיטבויער פון דער ערשטער יידישער שטאָט תל־אביב.

בויען דעם מאַרק האָט זיך געפאָדערט אַסך אונטער־נעמונגס גייסט. טיפע אהבת ציון, פּראַקטישער צוגאַנג.

לאַנגע יאָרן האָט ער געפירט אַ טעטיקייט און געשטאַנען אין קאָנטאַקט מיט זיינע שטאָטישע און זאַגלעמביער יידן און געהאָלפן זיי פאַרפלאַנצן זיך אין דער שטאָט וואָס ער האָט גענומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין איר דינאַמישן אויפבוי.

מאַטוש ווינער ז"ל בענדין
פון אַלטוש ווינער ניו יאָרק

מאַאַטוש ווינער

צווישן די בענדינער געשטאַלטן איז געווען מאַטוש ווינער. צווישן די זיבן קינדער פון יחיאל ווינער ז"ל איז מאַטוש געווען אַן אויסנאַם. מיט זיינע מאָדנע גענג, באַלד פון זיין קליינער צייט האָט ער ארויסגעוויזן רעוואָלט צו אַלעם און אַלעם, נישט געוואָלט גיין אין חדר און דער בעלפער האָט אים געמוזט טראָגן אויף דער פּלייצע.

בעת דעם אויסברוך פון דער רעוואָלוציע אין יאָר 1905, ווען אין בענדין איז געשטאַנען דער 14טער פּולק פון די דאָנסקער קאָזאַקן, האָט זיך מאַטוש ארומגעדרייט מיט אַ רויט טיכל, און ווען אַ אָפיציר איז פאַרביי געגאַנגען פלעגט ער דערמיט פאָכען אים אין פּנים.

דאָס איז דערגאַנגען צום טאַטן ר' יחיאל ז"ל, און דער טאַטע האָט אים אַוועקגעשיקט צו אַ פעטער אין די

פאַראייניקטע שטאַטן. אויך אין ניו־יאָרק האָט ער זיך קיין אָרט נישט געפינען און פון דאָרט אַוועק קיין ארגענטינע. דאָרט האָט ער געהאָרעוועט שווער און ביטער, און געשריבן ביטערע בריוו אַהיים. אין זיינע בריוו האָט ער געדראָט צו באַגיין זעלבסטמאָרד אויב מ׳וועט אים נישט שיקן קיין געלד אויף הוצאות צוריק אַהיים צוקומען. מ׳האָט אים נאַטירליך געשיקט געלט, און בעת זיין אָנקומען צוריק האָט מיך דער טאַטע מיטגענומען קיין קאַטאָוויץ אים אָפּצוּוואַרטן.

אַ צייט לאַנג זענען מיר געשטאַנען אויף דער באַן־סטאַציע און אים נישט געזען, מיר האָבן שוין נישט געוויסט וואָס צו טאָן, מיט אַמאָל באַווייזט זיך אַ מענטש באַוואַקסן מיט אַ באָרד און לאַנגע האָר, אָנגעהאַנגען אַ גיטאַרע אויף איין אַקסל און אַ פּאַפּוגיי אויף דעם צווייטן, און גיט אַזאָג טאַטע צו דערקענסט מיך נישט? דאָס בין איך דאָך דיין מאַטוש...

מיין פאָטער איז אַ פאַרגליווערטער שטיין געבליבן, דאָס ביזטו מיין זון... און זיי האָבן זיך אַרומגענומען.

דער פאָטער איז געווען אין פאַרלעגנהייט ווי ברענגט מען אים אהיים אין אַזאַ מעמד קיין בענדין. מ׳האָט אים אַביסל פאַרפּוצט, און סוף סוף זענען מיר אינדערהיים. די מאַמע און די קינדער האָבן זיך שטאַרק געפרייט מיט זיין צוריק קומען.

אונדזער גאַנצע משפחה איז געווען אַ מוזיקאַלישע, און ווען מאַטוש האָט גענומען שפּילן אויף זיין גיטאַרע האָט דער ברודער יעקב באַגלייט מיט דער פידל און די שוועסטער צעשא האָט מיטגעהאָלפן מיט דער פּיאַנע. די גאַס איז געווען פול איינהערענדיק זיך אין דעם קאָנצערט.

אויך דער פּאַפּוגיי האָט נישט געשוויגן און מיין מאַמע האָט דאָס נישט געקאָנט פאַרטראָגן, און איינמאָל ווערענדיק זער בייז האָט זי אויפגעמאַכט דאָס שטייגל און אַרויס־געלאָזט דעם פּאַפּוגיי. מאַטוש איז נאָך דער מעשה געווען אויסער זיך און קיין אָרט זיך נישט געפונען.

בכלל האָט ער אָנטייל גענומען אין פאַרשידענע אָרגאַ־ניזאַציעס. אָנגעהערט צו דער אָרגאַניזאַציע פון הכוח און פייערלעשער, געווען זער אַ גערעטענער ביי דעם אלעם. געהאַט גאָלדענע הענט און אַ וואַרעם האַרץ.

צו יענער צייט האָט די בענדינער חלוצישע יוגנט געג־רינדעט אַ הכשרה פונקט אויף דעם פלאַץ אונטערן באַרג און זיי האָבן זיך געניוטיגט אין וואַסער אינסטאַלאַציע, מאַטוש האָט דאָס געמאַכט אָן שום לוין.

בעת דעם רעמאָנט אין דער שול האָט ער אויך אַלץ געמאַכט פריינוויליק.

ער האָט אויך געהערט צו דער זעלבסטשוץ, ווען די שונאי ישראל האָבן געפּרוווט בושעווען אין זאַגלעמביע...

ער האָט געהאָלפן ווי ער האָט נאָר געקאָנט. פלעגט טרעפן אַז ער פלעגט אויסבויען אַ דירה פאַר אַ יונג פּאָר פאָלק. מאַטוש האָט אומעטום צוגעלייגט אַ האַנט.

קיין קינדער האָט ער נישט געהאַט און אדאַפּטירט אַ קינד מיט נאָמען מענדעלע, וואָס ער האָט אים אויך אַריינגעפירט אין פאַך.

איינמאָל דורכפירענדיק אַ גרויסע אַרבעט אויף דער מאָנדזשעווער גאַס 54 האָט מאַטוש דאָרט געאַרבעט מיט אַ גרעסערע גרופּע אַרבעטער ביים גרובן גריבער פאַר דער אינסטאַלאַציע, און מענדעלע איז אַריינגעפאַלן אין אַ גרוב, מאַטוש איז אַראָפּ אים ראַטעווען און ביידע — מאַטוש און מענדעלע — זענען דאָרט פאַרשיט געוואָרן. אַזוי האָט מאַטוש פאַרענדיקט זיין קאַלירפול לעבן.

די גאַנצע שטאָט האָט אים באַוויינט און דערציילט זיינע מעשים טובים.

די לוויה פון מאַטוש און מענדעלע איז געווען אין אַ זונטיק. מאַסן מענטשן זענען זיך צונויפגעקומען, נישט נאָר פון בענדין. די פּאָליציי האָט געמוזט האַלטן אָרדנונג בעת דער לויה צוליב דעם ריזיקן עולם און די גאַנצע שטאָט האָט אים באַוויינט. אויך נישט יידן האָבן אָנטייל גענומען אין זיין לויה און דערמאָנט זיינע גוטע מעשים און דאָס גוטע האַרץ און נאָך אַ צייט לאַנג האָט מען דערציילט און דערמאָנט זיין נאָמען און דעם טראַגישן פאַל.

געוועזן צייטן ווען מ׳האָט נאָך באַוויינט מיט האַרץ און געפיל איינציקע מענטשן. בענדין איז נישטאָ מער, נישט קיין יידיש בענדין, און צווישן אַלע דערמאָן איך מאַטוש, מיט זיין שטורמיש יידיש האַרץ וואָס האָט געלעבט און געווירקט אין בענדין.

יהי זכרו ברוך.

אלטוש ווינער ניו יאָרק

מאַלעריי און סקולפּטור אין סאָסנאָוויץ

געקומען איז ער פון מינכן, פון די ערשטע קינסטלער, גערופן האָט מען אים סטאַניסלאַוו בינדער. צו יענער צייט איז ער שוין געווען באַקאַנט מיט זיינע מאָטיוון אין גאַנץ איראָפּע, מייסטנס רעליגיעזע און פאָלקסטימליכע מאָטיוון.

דער קינסטלער בינדער איז געוואָרן דער איידעם פון דעם אָנגעזעענעם גביר הענדל נונבערג פון בענדין, און באַזעצט זיך אין סאָסנאָוויץ און דאָרט אויפגעמאַכט אַ סטודיע, ער האָט דאָ דעם אינטעליגענטן עולם ארויסגערופן אַסאַך אינטערעס און אויך אַ פרייד, וואָס זאַגלעמביע ווערט באַרייכערט מיט אַזאַ קינסטלער. אין זאַגלעמביער צייטונג איז אָנגעגעבן געוואָרן אַ בכבודיקער פלאַץ, ווי די פּען מענטשן האָבן אָפּגעשאַצט זיינע אַרבעטן, און די יוגנט וואָס האָט געהאַט אַ נייגונג צו קונסט האָט אים וואַרים אויפגענומען, און עטלעכע פיינע קינסטלער וואָס האָבן פאַרנומען און פאַרנעמען אַן אָנגעזעענעם אָרט אין די מאַלעריי און סקולפּטור זענען פון זיינע תלמידים.

פון די ערשטע זיינע שילער אין סאָסנאָוויץ זיינען געווען: אייזיק ליס, שמואל ציגלער, פריווער, אלטוש ווינער, ראָטענבערג (דער ארויסגעבער פון יידישן אלמאנאך פון זאגלעמביע) א.א.

פון דער דאָזיקער ערשטער קונסט־שולע אין סאָסנאָוויץ זיינען אייניקע שילער אויפגענומען געוואָרן אין דער קראקאָווער מאטעיקא אקאדעמיע, דאָס זענען געווען: ליס, ציגלער און ווינער.

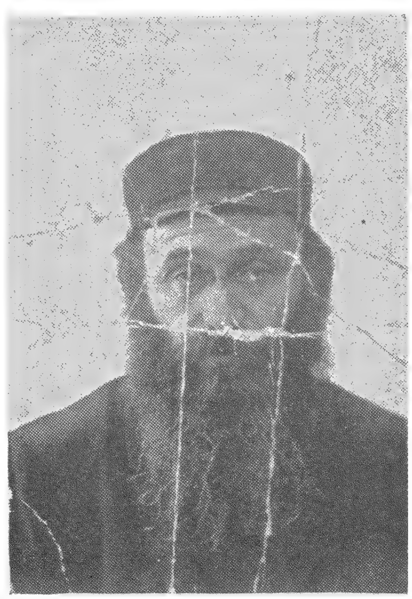
פון די לעבן געבליבענע קינסטלער — לעבן און שאַפן: פריווער אין צפת, ווינער אין ניו יאָרק און ליס אין פאַריז.

פיל פון דאמאָלסדיקע קינסטלער זענען אומגעקומען אין היטלערישן פייער הי״ד.

פונקט ווי אויף אַלע געביטן פון יידישן לעבן אויף דער שוועל פון 20־טן יאָר הונדערט האָט אויך זאגלעמביע, מיט אירע פרעכטיקע קהילות, בייגעטראָגן פיל צום יידישן קול־טורעלן לעבן.

ר׳ שלמה פייוול זיסקינד ז״ל

פון די ערשטע סאָסנאָווצער בעלי בתים, פון די ערשטע פיאָנערן וואָס האָבן אויף דעם ראנד פון סאָסנאָווצער וואלד (ווען סאָסנאָווצע איז נאָך געווען אַ דאָרף) זיין

שלמה פייוול זיסקינד

ביישפיל האָבן פיל נאָכגעטאָן. ער איז אויך געווען דער גרינדער פון תלמוד תורה און ישיבה אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט מלחמה. געהערט צו די גרינדער פון קאָמיטעט פאר העלפן פאַראָרעמטע יידן. לאַנג יאָריקער ראטמאן פון סאָסנאָווצער שטאָטראָט אַלס פאָרשטייער פון אגודת־ישראל, נישט איינמאָל איז אים צוגעפאַלן דער כבוד צו עפענען פייערלעכע זיצונגען אין שטאָטראָט צוליב דעם וויל ער איז געווען דער עלטסטער.

לאנגע יאָרן איז ער געווען דער וויצע פרעזעס פון די הויז אייגנטימער. טראָץ דעם וואָס ער איז געווען אַ הייסער חסיד אַ פאַרערער פון ראַדאָמסקער רבין און אַ חסידישער מנהיג. ער האָט זיך אָפּגעזאָגט צו געהערן צו די שומרי שבת וויל דאָס איז געווען אַ קעגנזאַץ צו זיינע איבערצייגונגען, נישט ווילנדיק אָנוואַרפן אנדערע זיינע מיינונגען.

צען קינדער האָט ר׳ שלמה זיסקינד געהאט און געווען טאלעראנט צו זיי, געלאָזט זיי גיין אין זייערע וועגן, נישט געשטערט זייערע אידעאלן. איינע פון זיינע טעכטער העלענא זיסקינד־יאסנע איז געווען לאַנגיאָריקע לערערן אין סאָסנאָווצער יידישן גימנאַזיום דערנאָך אין „יבנה״ גימנאזיום א.נ. פון באקאנטן פילאַנטראָפּ פירסטענבערג אין בענדין. זי האָט דערצויגן דורות פון יוגנט וועלכע דער גרעסטער טייל געפינט זיך איצטער אין ישראל. זי מיט דער טאָכטער אירער זענען אומגעקומען אין געטאָ טערעזיענשטאט אין דער טשעכאסלאָוואקיי.

די צווייטע טאָכטער גוטשע זיסקינד (גיטעלע) ראמאן האָט אין דער צייט פון דער מלחמה אָפּגעראטעוועט. הונדער־טער יידישע קינדער, וואָס מען האָט זייערע עלטערן דעפּאָר־טירט פון פראנקרייך. זי איז געווען די גרינדערן פון אַ געהיימע קינדערהיים און טולוז (פראנקרייך) זי ווערט דערמאָנט אין בוך „שרידי חרב״ פון א. דקל ארויסגעגעבן פון משרד הבטחון וואָס איז דערשינען אין ישראל אויף דער זייט 365, וו עס געפינט זיך אויך איר בילד אויף די זייטן 377—376. די אָפּגעראטעוועטע דאָרך איר קינדער האָט זי אין מלחמה צייט געפירט איבער שפאניען און מיט דער מיטהילף פון עליה ב. קיין ארץ־ישראל, די קינדער געפונען זיך היינט צו טאָג צווישן אונדז אין ישראל.

פון די צען קינדער זיסקינדס לעבן אין ישראל צוויי טעכטער גושא ראמאן און רודאווער און איינעקלעך. דער זון אברהם געפינט זיך אין ארגענטינע.

שלמה פייוול זיסקינד איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1935 אין עלטער פון 68 יאָר. ריזיקע מאסן יידן און פּאלאַקן האָבן אים באַגלייט צו דער אייביקער רו.

אזוי האָט די סאָסנאָווצער באַפעלקערונג אָנגעגעבן כבוד איינעם פון אירע אָנגעזעענסטע פערזענלעכקייטן.

אברהם זענדעל

אברהם זענדעל

יליד סוסנוביץ ב־1915, נמצא כעת בארה"ב. עם גמר המלחמה ותלאות השואה נשאר בחיים ומצא את עצמו על שטח גרמניה. כאחד משארית הפליטה היה פעיל ועשה הרבה בכל המוסדות היהודיים והבינלאומיים שקמו אז להושטת עזרה לשארית הפליטה בכלל ולבני העיר בפרט. בהיות ולא מצא את מקומו על אדמת גרמניה היגר לארה"ב ועתה חי הוא עם משפחתו בשיקאגו וגם שם פעיל במוסדות צדקה וכד׳ ובעיקר בלנדסמאנשאפט הזגלמבאי ולא מעט תרם גם מזמנו לטובת הספר.

אברהם זענדעל הנו בנו של לייביש זענדל ז"ל שהיה מהאנשים הידועים בעיר כחבר מועצת העיר, חבר ועד וחבר הנהלת בית החולים היהודי ובכלל כאיש מעשה בית הקהילה, יו"ר קופת הגמ"ח בעיר, אחד ממייסדי מושב הזקנים פתוח ורודף צדקה. והיה ידוע כאיש חסיד וסוחר אמיד.

ר׳ מיכאל טריגער הי"ד

מיכאל טריגער

אין מיין זכרון ענטפלעקט זיך די געשטאַלט פון ר׳ מיכאל, אַ יידישער בעל־מלאכה אין סוחר פון סאָסנאָוויץ אויף דער מאַדזשעיאָווער גאַס, אַ שמייכלדיק גוטמוטיק פּנים, אַ פיין פאַרקעמט שוואַרץ בערדל, אַ זויבערער און ציכטיקער מענטש. און הגם ער איז געווען שטאַרק פאַרנומען ווי דער שטייגער אין יענע יאָרן, ווען עס זענען נישט געווען קיין נאָרמאַלע אַרבעטס שעהן און אויך דאָס פאַרקויפן איז נישט אָנגעקומען אַזוי לייכט. אויך דער שטייער־אמט האָט געהאַט אַ אָפּן אויג און נישט געלאָזט לעבן במנוחה.

אַזאַ פרנסה ווי ר׳ מיכלס האָט געפאָדערט אַסאַך אויפמערקזאַמקייט, אַלערליי היטלעך און הוטן ווי אויך פעלץ אויסאַרבייטונגען האָט מען ביי אים געקאָנט באַקומען .

ר׳ מיכאל מיט זיין לעבנס באַגלייטערין רחל גיטל הי"ד, וואָס איז געווען אַן אמת'ע עזר כנגדו האָבן אויך געגעבן זייערע קינדער, זעקס זין און איין טאָכטער, אַ פיינע דערציונג. אויך זיין וווינונג ביי שמחה עסטרייכער אין הויז איז געפירט געוואָרן אויף אַ בכבודיקן אויפן, דאָס איז געווען אַ אָפּענע שטוב.

נאָך אַ שווערן אַרבעטס־טאָג האָט ר׳ מיכל געפונען צייט פאַר אַ נויט באַדאַרפטיקן מענטש, געזאָרגט פאַר קהלישע ענינים, געזאָרגט פאַר אָרעמע לייט זיי זאָלן האָבן אויף שבת און יום טוב. און גאָר באַזונדער איז ער געווען טעטיק אין לינת הצדק און אין לינת החולים, ער פלעגט גיין צוזאַמען מיט דעם וויצע־פרעזעס פון דער קהלה, ר׳ בירך סטעמסקי צונויפנעמען קמחא דפסחא, מחמת ער האָט געקענט זער גוט די פאַרהעלטנישן פון יעדן איינעם. געוויסט ביי וועמען בעטן און ביי וועמען אַוועקקוקן.

ר׳ מיכאל געהערט צו דעם מין ערלעכע יידן פועלי־צדק וואָס האָבן אויך געהאַט אַ וואַרעמע באַציונג צו חסידות און ער און נאָך עטלעכע פינטשעווער חסידים ווי שלמה טשאַרנאָבע און שלמה אוקס א.א. האָבן אַראָפּגעבראַכט דעם פינטשעווער רעבן, ר׳ אליעזר פינקלער זצ"ל קיין סאָסנאָוויץ. ווייל סאָסנאָוויץ אַלס פרנסה שטאָט האָט צוגעצויגן אַסאַך פאַראָרעמטע יידן פון די קליינע שטעטלעך און דאָרפס יידן. זיי האָבן פאַרזאָרגט דעם רבין מיט אַ דירה אויף דער דעמבלינסקי גאַס, האָבן זיך מתחייב געווען אַוועקגעבן פאַרן רבין אַ געוויסן פראָצענט פון זייערע הכנסות. טראָץ דעם שווערן פרנסה עול האָבן זיי געפונען צייט אָפּצוגעבן זיך מיט גייסטיקע ענינים און חסידישע דערהויבנקייט. שווערע זענען געווען די אינדערוואָכנס, האָט מען געדאַרפט אביסל דבקות אין דער האָפענונג אויף ישועה און גאולה פאַר זיך און פאַרן כלל ישראל.

ר׳ מיכאל צוליב זיינע עסקים פלעגט פאָרען קיין לייפּציג אויף דער מעסע איינקויפן פיטער אויסאַרבייטונגען. געוויס האָט ר׳ מיכאל ווי אַ סאַך אַנדערע נישט געטראַכט אַז די דייטשן וועלן זיין די רוצחים פון זיי. אַז אַזאַ דאַנק וועלן זיי באַקומען פאַרן אויסברייטערן דעם דייטשן מאַרק, פאַרקויפן די פּראָדוקציע איבער די דייטשע גרעניצן אין אויסרייסן די יידן מיטן וואָרצל.

די וואַרעמע באַציונג צו ארץ־ישראל וואָס ס'האָט געטראָגן ר׳ מיכאל אין האַרצן, האָט אויך מיטגעהאָלפן זיין זין

חיים יבל"א עולה זיין קיין ישראל, אויפבויען אַ שיין משפחה לעבן וואָס איז ממשיך מיט זיינע קינדער און אייניקלעך אַ לעבן וואָס איז אין גייסט פון דער היים ווי ער האָט דאָס צוגעזען ביי זיין פאָטער, וואָס איז געווען דער אויסדרוק פון אַ יידישן אַרבעטס מענטש, וואָס האָט געהאַט אַ וואַך אויג און וואַרעם האַרץ פאַר יעדן מענטשן.

ר' לוי יונגסטער ז"ל

מאת ב. דגיאלי

בשנת 1917 בסוסנוביץ היה כבר מצמרת תנועת המזרחי וצעירי מזרחי, עסקן מסור בלבו ונפשו, לוחם למען השפה העברית וחולם למען ציון ברוח התורה והמסורה. היה ממניחי היסוד לבית ספר המזרחי שהלימודים התנהלו על טהרת השפה העברית. הוא היה משושביני גדולי התורה שבאו לסוסנוביץ הרבנים עמיאל מאנטוורפן, עוזיאל מארץ־ישראל, הרב י.ל. קובלסקי מוולוצלאבק והרב זלוטניק מגומבין. היה בין משתתפי קונגרסים ציוניים, מעורב בין הבריות, תוסס ואהוב על כל מי שבא במגע אתו, היה לוחם וחולם נאמן ומגשים. בשנת 1921 עלה ארצה ונתקבל בשמחה ובהתלהבות על ידי הססנוביצאים בתל־אביב. היה פעיל בחיים הציבוריים בהפועל המזרחי. חזר לפולין בשנת 1929 ניצל מהשואה כשהצליח לעזוב את פולין ועלה לארץ ישראל ב־1940 הוא התקרב לתנועת ז'בוטינסקי התנועה הרביזיוניס־טית, נפטר בתל־אביב אחרי מחלה ממושכת. השאיר משפחה ענפה, אשה, בנים ובנות נכדים ונינים, קהל רב ליווהו למנוחת עולם בבית העלמין בנחלת יצחק: הספידוהו הרב כ.פ. טכורש וחיים בר אבא על חלקו בייסוד צעירי מזרחי בפולין ובעיצוב התנועה הדתית לאומית. מר יוסף קלרמן מתנועת ה„חרות" בארץ, מר משה קרונה על חלקו בייסודה וקידומה של התנועה הדתית לאומית, והרב מובשוביץ מבית הכנסת בו התפלל. מקומו בין החולמים הלוחמים והמאמינים.

ר' ברוך לנצמן ואשתו שפרינצה

ר' ברוך לנצמן ואסתר שפרינצה ז"ל

אויף אזא איד קען מען זאָגען מי יגור באהליך, מי ישכון בהר קדשך הולך תמים ופועל צדק והובר אמת.

א יידישער בעל מלאכה שהיה שמח בחלקו תמיד עסוק במלאכתו ר' ברוך עם העזר כנגדו אשתו שפרינצה שחכמת נשים בנתה ביתה, גדלו דור 4 בנים ובנות ברח' שקלרנה פנת דקרטה שבסוסנוביץ השתדלו לתת חינוך יהודי לבניהם.

ר' ברוך לנצמן אחרי יום עבודה קשה מהיותו עצמאי במלאכתו בסדנתו מצא תמיד זמן לעזרה לזולתו, התעסק בצרכי צבור באמונה, היה עסקן בחברת מלביש ערומים בלינת הצדק לא בדבורים אלא בפועל ממש ובצניעות. צאצאיו

מצבת שפרינצה ע"ה

רק אחד שנשאר לחיים ארוכים מאיר לנצמן ונכדו נחום נמצאים בארץ, מאיר אחרי שורה ארוכה של פעילות צבורית עוד בסוסנוביץ ואחרי גלגולים במלחמה בצבא הפולני וטל־טולים הגיע לארץ וממשיך בפעילות צבורית והוא הרוח החיה והמדרבן בהוצאת ספר יזכור של קהילת זגלמביה — סוסנוביץ.

ב. ד.

ציון לשבח

יוסף לנצמן ז"ל

יוסף לנצמן

בנם של הלה ומאיר לנצמן יו"ר ארגון יוצאי סוסנוביץ יוסף לנצמן נולד בסוסנוביץ בשנת 18.12.1929 עלה ארצה בשנת 1940. בגילו הרך התאקלם מהר ודבק בתנועת הנוער קומתו התמירה והזקופה מלא חיים ותקוה התחיל ב„הפועל" ובשנת 1944 נתן **השבועה** בשורות ההגנה (מספרו בהגנה 3400 ת') בנשק זה המופקד בידו על ידי ארגון ה„הגנה" בארץ ישראל, — אלחם באויבי עמי בעד מולדתי, בלי כניעה, בלי רתיעה, ובמסירות נפש, בהליכותיו הנאות והשקט הנפשי שבו, עבר קורסים והגיע לדרגת מ"כ הוא היה נעלם מהבית לימים ושבועות כשחזר מן הפעולות, לנוח יום או לילה היה עונה בחיוך לשאלות האמא, אל דאגה אמא יהיה טוב. וכשפרצה המלחמה יוסף היה מבין הראשונים שיצאו נגד האויב של מיליונים ערבים שבקשו כליוננו, אם בשכונת התקוה אבו כביר דרך באר טוביה ונגבה. צעד עם לוחמי המולדת וחרף את נפשו כגבור על כבוד ישראל, בהיותו בן 18 וחצי נפל בקרב על נגבה ב־12 ליולי 1948 ה' תמוז: והגורל הטרגי של יוסף שהתקשר עם אדמת נגבה לנצח.

במכתב שנמצא בין חפציו שנכתב יומיים לפני האסון כותב להוריו אני מרגיש בטוב, אל דאגה ואל יאוש אני מקוה שבקרוב אוכל לראות אתכם.

דמותו וזכרו שמור בלב כל חבריו ומכיריו ובהגנה לעד.

יזכור עם ישראל את בניו הנאמנים והאמיצים אשר חרפו נפשם במלחמות ישראל, יזכור ישראל ויתברך בזרעו ויאבל על זיו העלומים וחמדת הגבורה וקדושת הרצון ומסירות הנפש, אשר נספו במערכות הכבדות, יהיו גבורי הדרור והנצחון חתומים בלב ישראל לדור ודור.

חבר הנהלת ותיקי ההגנה בת"א והמרחב
ב. ד.

ר' ירמיה איגרא

זלמן פרייפעלד

אַ גאַר באַזונדערן און אייגנאַרטיקן לעבנס שטייגער האָט געפירט, ירמיה איגרא, א וועלטס־מענטש מיט ברייטע אייראָפעישע האריזאנטן. און גלייכצייטיק אַ פייערדיקער חסיד. אַ באַקאַנטער גרויס־סוחר מיט פארבינדונגען אין אַלע עקן פון פּוילן און אין אַ סאַך אויסלענדישע שטעט אין גלייכצייטיק געלעבט אין די ד' אמות פון זיין טריסקער שטיבל.

נישט באַוויליקט אָנצונעמען אַ אָפיציעלן מעמד פון אַן עסקן. דאַקעגן זיין וווינונג אויף טאַרגאָווע 8, האָט געמאַכט דעם איינדרוק פון אַ הילפס פאַראיין. יעדן פרימאָרגן האָבן געוואַרט ביי אים אַ באַדייטנדע צאָל מענטשן ביז נאָכן דאַווענען זיינעם. יעדן איינעם פריינטלעך אויפגענומען און יעדער איינער האָט אויסגעגאָסן פאַר אים זיין ביטער האַרץ און בעטן ביי אים הילף.

איינער דערציילט אים דאָס דער חתן פון זיין טאָכטער הייסט זיך **דערלייגן צום צוגעזאָגטן נדן** און ער ווייס נישט פון וואַנען דאָס צו נעמען און עס קאָן חלילה וחס ווערן אויס שידוך. ר' ירמי' פאָרזיכערט אים צי ערלעדיקן דעם ענין און אויב ר' ירמי' זאָגט צו וועט עס זיכער ערלעדיקט ווערן פאָזיטיוו.

אַ צווייטער באַקלאָגט זיך דאָס דער הויז־ווירט דראָט אים מיט אַ עקסמיסיע צוליב דעם גרויסן חוב פון דירה געלט. ר' ירמיה בארואיקט אים און זאָגט צו צו זאָרגן דערפאַר און ברענגען אַלעס אין אָרדנונג.

ווידער אַן אַנדערע אַז א פאמיליע מיטגליד איז קראנק, נויטיקט זיך אין אַ אָפעראַציע אָדער גאָר איינער ווידער מוז **אַרויספאָרן אויף פרישער** לופט, און האָט נישט דערצו די געהעריקע מיטלען. ר' ירמי' הערט אים אויס מיט האַרץ, איז געריררט אין אַזאַ ענין פון פיקוח נפש, און סטאַרעט זיך פאַר אַלעם אַלץ צו ערלעדיקן.

דאָס בילד האָט זיך כמעט יעדן פרימאָרגן איבערגעחזר'ט און ווען ער איז געווען אונטערוועגס האָבן אַסאַך נויטבאַדאַרפטיקע מיט אומגעדולד געוואַרט אויף זיין צוריקקומען.

ווען עס האָט זיך געהאַנדלט אין מאטעריעלע הילף וואָס ער אליין קאָן זיך דאָס דערלויבן דעקן האָט ער דאָס געטון פון זיין אייגן געלט פון זיין אייגענער טאַש און נישט דערציילט קיינעם דער מתן בסתר איז אים געווען אמנאָענסטן צום האַרצן.

און ווען דער ענין האָט פאַרלאַנגט אַ גרעסערע סומע, האָט ער זיך געוואָנדן צו זיינע פריינט ווי ר' משה מיאַדאוורניק, ר' פייוול אוסטרי, ר' נפתלי באכמייער און אנדערע, און זיי האָבן שוין בשותפות און בסתר ערלעדיקט יעדנס בקשה.

אסאַך מאָל איז געווען געגנוג אַן אינטערווענץ ביי אַ הויז ווירט צוריקצוהאלטן די עקסעמיסיע א.א.וו.

אַ פּאָר טעג פאַרן אויסברוך פון דער מלחמה איז ער מיט זיין פאַמיליע אַנטלאָפן קיין סלאמניק פון וואַנען ער איז פאַרשיקט געוואָרן אין טויטן לאַגער קיין בעלזשיץ דעם 4טן יוני 1942 און דאָרט אומגעקומען ה.י.ד. — יהי זכרו לברכה.

יוסל חריף ירושלים

פייוול אוסטרי ז"ל

ווי שווער איז מיר צושרייבן וועגן מיין ברידער פייוולס הויז, ווייל מיינע בעסטע יאָרן מקאן זאָגן, קינדער און יוגנט יאָרן האָב איך פאַרבראַכט אין זיין הויז. איך האָב זיך איינגעקוקט פון דער נאָענט ווי אַזוי ער האָט געבויט זיין לעבן. זייענדיק אַ פעיקער סוחר, אַ וואַרעמער חסיד און געהאַט אַ אָפענע האַנט און געפירט זיך ברייט.

ווי גרויס איז געווען דער מהלך ווען ער האָט פאַרלאָזט די דאָרפישע שטוב וואָס אין מיכאווער קרייז, ביז

פייל אוסטרי

סאָסנאָוויץ ווי ער ווערט רייך איינגעפונדעוועט אין לעבן פון דער שטאָט און באַקאַנט צווישן די ברייטסטע שיכטן פון דער באַפעלקערונג.

מיר דערמאָנט זיך אַן עפיזאָד פון פייוולס לעבן. איך אַליין זייענדיק דאַמאָלס אַ קליין יינגל, קומט אָן אַ בריוו פון פייוולען אַז ער האָט פאַרלאָזט זיין אַרבעטס פלאַץ ביי ר' שמחה עסטרייכער אין סאָסנאָוויץ און אוועק קיין קאָוונע אין דער ישיבה באגערנדיק לערנען אין אַ ישיבה. איך דערמאָן זיך נאָך היינט וואָס פאַר אַ רושם דאָס האָט געמאַכט אין דער דאָרפשער שטוב אונדזערע און ביי אַלע באַקאַנטע.

צוריקקומענדיק נאָך אַ צייט פון דער ישיבה האָט ער זיך אלס יינגער בחור געמאַכט זעלבסטשטענדיק, אויפגעמאַכט אַ געשעפט אויף דער מאדזשעיאָווער גאַס, אין דער דאָרפישער שטוב אונדזערע און ביי אַלע באַקאַנטע. הי"ד און עס הויבט זיך אָן דער גרויסער פונאנדערבלי מיט מזל.

פייוול איז געקומען קיין סאָסנאָוויץ אין סאַמע ברען פון די רעוואלוציע יאָרן. און פונקט ווי אַנדערע יידן אריינגעוואקסן אין דער שטאָט, ער איז נישט מיטגעריסן ווי דער עלטערער ברידער הערצקע הי"ד מיט דעם שטראָם פון דער רעוואלוציע, פאַרקערט, פייוול האָט זיך פאַרפלאנצט אין די ד' אמות פון אמונה און הנאה געהאַט אריינקוקן אין אַ ספר, געדאַוונט אין אַלעקסאַנדרער שטיבל.

ווען איך בין געקומען קיין סאָסנאָוויץ ווי מיין שוועסטער רוזיע הי"ד האָט מיך מיטגענומען. ווי זי האָט זיך שוין אויך מיט אַ צייט צוריק געפינען און דאָרט געאַרבייט. האָט פייוול געהאַט איין קינד יצחק יעקב הי"ד. און אַזוי האָט מיך דער גורל צוזאמענגעפירט מיט פייוולס הויז.

דאָס איז געווען אין יאָר 1914, די מלחמה האָט אויסגעבראָכן און איך בין שוין פאַרבליבן ארבעטענדיק ביי אים.

ממשפחת פייוול אוסטרי

פּייוול הויבט אָן גיין מחייל אל חייל, פּאָרט קיין ברעסלוי און בערלין, איינער פון זיינע נאָענטע פריינד איז דער נאָבעלער מענטש דער דייטשער ייד יוליוס נאַטמאַן הי״ד. זיי האָבן אַ לאַנגע צייט צוזאַמען געפירט געשעפטן און פּייוול ווערט איינער פון די גרעסטע הורט סוחרים פון גאַלאַנטעירע, געהאַט אומעטום צוטרוי.

אין הגם ער איז געווען שטאַרק פאַרטון אין זיינע עסקים, האָט ער נישט פרגעסן אַז ער איז אַמאָל געפאָרן קיין קאָוונע דערווערבן תורה וחכמה. יעדן פרימאָרגן פלעגט ער לערנען און נאַטירלעך האָט ער מיך אויך צוגענומען צום לערנען.

זיין שטוב דערמאָנט מיך אַ געמיש פון פאַרשידענע מענטשן וואָס האָבן זיך איינגעקריצט אין מיין זכרון. איך דערמאַן דאָ עטלעכע פון זיי: ר׳ שמואל פאַרזשענצעווסקי הי״ד אַ ייד אַ למדן, וואָס האָט געוווינט אין זעלבן הויז טאַרגאָווע 11 אַ למדן מופלג. גאַנץ אָפט פלעגט ער מיך רופן פאַרטאָג אין לערנען מיט מיר.

אַ שטענדיקער איינגייער איז געווען ר׳ שלמה נחום פאַריזער הי״ד אַ גאון, געהאַט אַ פענאָמענאַלן זכרון און אויך געקאָנט שפּראַכן און אַ צייט געווען בוכהאַלטער ביי פּייוולען.

געפלעגט האָט אויך אַריינקומען ר׳ שלמה גאַרפינקל ז״ל פון בענדין. אַן איידעלער ייד, וואָס האָט מיך שטאַרק מקרב געווען, געשטאָרבן אין דער ערשטער וועלט מלחמה. פון צייט צו צייט פלעגט ער נעכטיקן ביי פּייוולען אין הויז און פלעגט מיך וועקן פאַרטאָגס, און מיר געזאָגט קום וועט מען מאַכן אַ שפּאַציר איבער אַ ספר און אַ ביסעל לערנען.

גאָר באַזונדער שניידט זיך ארויס אין מיין זכרון ר׳ אברהם פינקלקרויט פון וואַרשע וואָס פלעגט פאַרבלייבן גאַנץ אָפט אויף שבת. געטראָגן האָט ער אַ טלית מיט אַ פּתיל תכלת געווען אַ שפּיליטער, געוווינט האָט ער ביי ר׳ דוד לעדן ער פלעגט מיר דערציילן אַ סך מעשיות וועגן וואַרשע, געווען אַ ייד אַ משכיל אין אַחלוש. געמוטשעט זיך ווי אַ סך זיינס גלייכן, געווען אָבער אַוווּנדערבאַרער דער־ציילער און איך האָב געשלינגען זיינע ווערטער.

פון דער ערשטער וועלט מלחמה דערמאָנט זיך מיר אַ פאַל מיט אַ דייטשן זעלנער. אַמאָל אין אַ פרייטיק גייענדיק אין אַלט סאָסנאָוויץ צוליב עפעס אַן ענין, האָב איך זיך אָנגעטראָפן אויפן „פּשעיאַזד״ אויף אַ סאָלדאַט וואָס שלעפּט אַ וועגעלע מיט שוואַרצע לאַבנס בכּנים און ער האָט מיך צוגערופן און זאָגט צו מיר. קום דאָ אַהער נאָכמיטאָג דאָ וועל איך שטיין אויף דער וואַך, ער האָט אַזוי איינזאם

קרובי משפחת אוסטרי

אויסגעזען אין זיין לאנדשטורם אוניפארם און געקוקט מיט ווארעמע גוטע אויגן. אהיימקומענדיק האָב איך געזאָגט פייולען און זיין פרוי אַז עס וואָלט כדאי געווען אים איינלאַדן צום טיש, געוועזן איז דאָס שבת חנוכה, ביידע האָבן איינגעשטימט.

נאָכמיטאָג בין איך אַוועק אויפן אָרט ווי ער איז געשטאַנען אויף וואַך און פרייטיק צונאַכט איז ער געקומען צום טיש, מיר האָבן נישט געוווסט אויב ער איז אַ ייד. מען מאַכט קידוש מען וואשט זיך, מען נעמט עסן די שבת־דיקע סעודה און ביי יעקב מאיר'ן באווייזן זיך טרערן אין די אויגן און ער זאָגט מיט אַ פארשטיקטער שטימע „איך בין יודע" „פאַסט אַלעס פאַרגעסן" נאָך איך דער מאן מיך גיט זאָגט ער, איך האָב געהאַט אַ פרומע גראָסמוטער" און ער ציטירט פלוצים די ווערטער וואָס ער האָט פאַרגעדענקט פון חומש, פון זיינע קינדער יאָרן. „האזינו השמים ואדברה והארץ תשמע אמרי פי" און ס'איז אַזוי וואַרעם געוואָרן פון די ווערטער ביים טיש, פון דאַמאָלט אָן האָט ער ביי אונדז געהייסן ר' יעקב מאיר, פייוול האָט באַזוכט זיין היים אין קעלן.

פייוול האָט אַדורכגעמאַכט דעם גאַנצן מארטירער וועג, נאָר ער האָט זיך געראַטעוועט מיט זיין זון יחיאל וואָס וווינט אין ניו־יאָרק.

איין עפיזאָד האָט מיר פייוול דערציילט. ווען ער איז געזעסן אין באַהעלטעניש האָט ער געהערט ווי צוויי קינדערלעך רעדן צווישן זיך, אַ ברידערל און אַ שוועסטערל, און דאָס ברידערל האָט געבעטן ביי זיין שוועסטערל אַ שלוק וואַסער האָט זי אים געזאָגט, וואָס טויג דיר טרינקען, וועסט באַקומען פעטע ריפלעך וואָס זיי דאַרפן אויף זייף. די קינדער האָבן זיך שטאַרק איינגעקריצט אין זיין זכרון. פייוול האָט נישט געקענט וועגן זיין פאַרלוירענעם רייכטום. ווי אַנדערש זענען געווען פון אמאָל אונזערע באַגעגענישן אין ישראל.

זעסט גיט ער אמאָל צו מיר אַזאָג, זעסט געוועזן אַ וועלט אַלץ ווי געוועזן, פאַרשניטן און ס'וואַקסט ווידער. יידן זענען נאָך אַלץ צו גרויס אין די אויגן פון אַ וועלט.

משה מיאדאווניק ז"ל

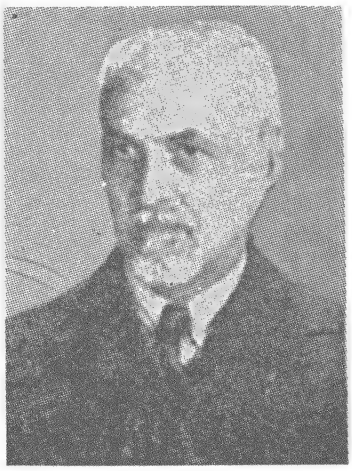
אויף דער טארגאווע גאַס אויף טרעפלעך האָט זיך געפינען די באַקאַנטע פאַרבן קראָם פון ר' משה מיאדאווניק ז"ל.

פאַרנומען מיט דער קלייט האָט זיך דער עיקר זיין טאָכטער און די פרוי.

זיין פרוי אַ דראָבנינקע האָט שווער געהאָרעוועט אַז ר' משה דער למדן זאָל זיך קאָנען אָנגעבן מיט לערנען.

ר' משה שטענדיק אַ פאַרטיפטער אין לערנען, דאָך ברייט זיך פאַרמאָסטן, געווען אַ שטילער גאָטספאָרכטיקער מענטש, אוהב את הבריות און געהאַט אַ עצה פאַר אַ געדריקט האַרץ. זיין שטילער גאַנג האָט אַרויסגערופן צו אים דרך ארץ.

יחזקאל לזינגר הי"ד

יחזקאל לזינגר

אחת הדמויות הפופולריות ועסקן רב פעלים היה ר' יחזקאל לזינגר. כעסקן ציבורי פעל יחזקאל לזינגר הי"ד בעיקר בין השכבות העממיות בהתאחדות בעלי המלאכה בעיר סוסנוביץ. כסגן יושב ראש ההתאחדות, עשה רבות לחיזוק אירגון זה, ונשלח על ידי ההתאחדות כנציג בעלי המלאכה היהודיים בעיר קילצה בלשכה הממשלתית למלאכה.

בשבתו בוועדת השומה הממשלתית כנציגם של בעלי המלאכה, עמד תמיד תחת לחץ כבד מצד השלטונות שדרשו לנשל את היהודי ממלאכת כפיים. לא אחת סבל וספג עלבונות מן הגויים כאשר הוכיח צדקת שולחיו. כן גם היה ציר בוועידה הראשונה של „חלוץ בעל מלאכה" אשר התקיימה בוורשה. יחזקאל לזינגר לא הסתפק בפעילותו בשטח זה. הוא היה בין יוזמי יסוד חברת „מלביש ערומים", אשר נטלה על עצמה את החובה האנושית לדאוג להלבשת והנעלת ילדי עניים ונצרכים. גם כאן כבשאר פעולותיו הציבוריות לא חסך עמל וזמן וכתת רגליו על מנת להפעיל את חלקה הגדול של יהדות סוסנוביץ למען הקל על הנוגעים בדבר.

בימים הקשים שבימי המלחמה כשיהודי סוסנוביץ היו בתוך צפרני הגרמנים ימ"ש, לא פסקה דאגתו וערנותו כלפי חבריו בעלי המלאכה, וכשעדיין קיוו היהודים שבעזרת עבודה יעילה יספקו את רצונה של החיה הנאצית פעל רבות למענם בסידורים „בשופים".

ביתו היה אכסניה שבה חושלה הרוח היהודית האיתנה. בביתו התאספו יהודי הרחוב קובלסקה לעריכת תפילות, לייעוץ ועידוד בימים הקשים. כן שימש ביתו כמרכז העצבים לאחד מארגוני המחתרת.

כל ימיו הלם יחזקאל לזינגר לעלות עם משפחתו שהיתה ציונית לארץ ישראל, אך יחד עם החלק הארי של משפחתו ושל יהדות אירופה כולה נספה בשואה הגדולה.

ד״ר הירש ליבערמאן

ד״ר הירש ליבערמאן, דער פירער פון דער פועלי־ציון אָרגאַניזאַציע אין סאָסנאָוויץ, איז געווען איינער פון די פּאָפּולערסטע און באַליבטסטע פּערזענלעכקייטן אין גאַנצן קוילן־ראיאָן פונם אזוי־גערופענעם זאַגלעמביע. צו אונזער באַוועגונג האָט ער געהערט זינט די יאָרן 1918—1919 און אַוועקגעגעבן איר אַ סך צייט און ענערגיע. ער האָט פאַר־טרעטן די פּאַרטיי אינם סאָסנאָוויצער שטאָטראַט און אין דער קהילה. ער איז געווען דער וויצע־פּאָרזיצנדער פונם „יידישן דאָקטוירים־פאַרבאַנד אין דער פּוילישער רעפּובליק״; דער פאָרשטייער פון אונזער ספּאָרט־באַוועגונג אינם אַלגע־מיינעם פּוילישן ספּאָרט־פאַרבאַנד פון זאַגלעמביע און אויבער־שלעזיען; מיטגליד פונם פּאַרטיי־ראַט און אַקטיווער טוער אין אַ סך אָרטיקע און צענטראַלע געזעלשאַפטלעכע אינס־טיטוציעס.

ד״ר הירש ליבערמאַן איז געווען אַ מוסטער פון אַן אידעאַלן מענטש. די איידעלע שטריכן פון זיין כאַראַקטער און זיין אינטערעסן־לאָזע איבערגעבנקייט צו געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט זענען אָפּטמאָל געווען אַ ביישפּיל פאַר זיינע מיט־מענטשן, און ער איז טאַקע אַ סך מאָל, צוליב זיין אַנטקעגן־שטעלן זיך דער נאַצי־מאַכט, געווען אַרעסטירט אַלס „לעבעדיקער משכון״, ביז ער איז סוף־כל־סוף דעפּאָרטירט געוואָרן קיין אשוויענטשים און פון דאָרט קיין בערגען־בעלזען, וואו ער איז אַן אויסגעשעפּטער פון הונגער געפאַלן אַלס קרבן פון נאַציזם.

יעקב קענער

ר׳ יונה מאנעלע דער בעדער ז״ל

אַ פּאָפּולערע געשטאַלט איז פאַרשטייט זיך געווען ר׳ יונה מאַנעלע דער בעדער אויף דער דאָמבלינער גאַס, אַ ייד מיט אַ פריילעכן פּנים, אויפגענומען די באַזוכער שטייענדיק אין פּאָדערהויז. אַ פיינער ייד וואָס האָט זיך נישט באַניגן געלאָזט מיט דער מקווה זיין פּרנסה, וואָס איז ב״ה געווען בנמצא. נייערט אויך עוסק געוועזן אין תורה לשמה און גמילות חסדים, ער גרינדעט די חברה משניות און שטיצט זי אונטער.

געהאַט קינדער תלמידי חכמים, אָרענטלעכע מענטשן. איינער פון זיי אַ גרויסער תלמיד חכם איז געוועזן אַ תלמיד פון דער מאַקאָווער ישיבה צוזאמען מיט ר׳ לייביש וויטלזון יבל״ט (וואָס וווינט אין ירושלים).

דריי זין וווינען אין ישראל און גייען אין די וועגן פון זייער אָרענטליכן פאָטער. דער יינגסטער פון זיי איז ראש ישיבה„ אין דער ישיבת „חדושי הרי״ם״.

מ. סתוי

ר׳ אלטער מארקאוויטש ז״ל

אַ שיינע געשטאַלט. פון די אקטיווסטע טוער פאַר דער פאַרווירקלעכונג פונעם ציוניסטישן אידיאל, איז געוועזן ר׳ אלתר מאַרקאָוויטש ז״ל. באַקאַנט צווישן אַלע שיכטן פון דער שטאָט, וואָס האָט געגלויבט אין חיבת ציון, נישט געקאָנט פאַרטראָגן די וואָס האָבן זיך נישט באַצויגן מיטן גאַנצן ערנסט צי דער ציוניסטישער אַרבעט.

אלטער מארקאוויטש

אויף אַלע געביטן פון ציוניסטישע טעטיקייט האָט ער זיך אָנגעזען מיט זיין אַקטיוויטעט, ליבשאַפט און איבער־געבנקייט, נישט האָבענדיק אין זינען קיין שום טובת הנאה, אָדער כבוד.

אַזאַ געזונט, טאַקט, און ליבשאַפט האָט ער אריינגעט־ראָגן אויף דעם געביט פון קרן קיימת און קרן היסוד, וואָס האָט אָנגענומען אַדאַנק אים ברייטע פאַרמען, מיט זיין סיסטעמאַטישער אַרבעט איז ער אַריינגעדרונגען אויך אין אַזעלכע קרייזן וואָס זיינען געווען ווייט פון אקטיוון ציוניזם.

ווי דער שטייגער פון אַזעלכע כאַראַקטערן צו וועלכע ס׳האָט געהערט ר׳ אלתר מארקאָוויטש, האָט ער אַסאַך מאָל דאָס אַלץ געטאָן אויף דעם חשבון פון זיין אייגענער פרנסה, אריינוואָרפענדיק זיך אין דער אַרבעט מיט לייב און לעבן, און געמאַכט האָט ער דאָס ווי אַ זעלבסטפארשטענדלעכקייט ווי יעדער ייד דאַרף דאָס זעלבע מקיים זיין בכדי מקרב צו זיין די גאולה און אויסגעלייזט ווערן.

אזוי האָט ער זוכה געווען פאַרווירקלעכן זיין אידעאל און עולה זיין אין לאַנד פון די אבות, און אויך דאָ איז ער געווען דער זעלבער — אריינגעטאָן אין טובת הכלל, און געהאַט אַ אָפן אויער און וואַרים האַרץ פאַר דעם נאָענטן, פאַר יעדן נייעם עולה.

אַ טרייער זון צום פאלק און טרייער פאָטער צו זיין משפחה, ווייל ביי אים איז געווען דאָס געזעלשאַפטלעכע און פריוואַטע לעבן ענג צענויפגעקניפט.

מיט פרייד האָט ער זיך איינגעקוקט אין דעם ווי דער אידעאל פאַרווירקליכט זיך און צו דעם באַדייטענדן חלק וואָס זיין פאַרטיי „מזרחי" האָט צו דעם בייגטראָגן.

צענדליקער בריוו זענען געבליבן ביי זיין משפחה — אויסדריקן פון דאַנק פאַר זיין ארבעט אָבער ער האָט זיך אין דעם נישט גענויטיקט ער האָט געהערט צו די וואָס זייער טיפע פאַרוואָרצלטע יידישקייט איז געבונדן מיט דער טיפער בענקשאַפט צו ארץ ישראל, געהערט צו דעם וואונדערבאַרן דור פאַרווירקלעכער, וואָס זאָגן נעשה ונשמע. געברענט מיט נשמה פייער, מיט גאולה פלאַם, צו די וואָס הערן די טריט פון משיח און העלפן בויען דעם וועג צו ציון וירושלים, פאַר דעם צוריק־קום פון דעם אויס־געפרוווטן שטאַם און גלות יסורים און פאַרפלאַנצן אים אויף אייגענע ערד. ער האָט געהערט צו די נחשונים, און שרעקט זיך נישט צו זיין פון די ערשטע און דינען ווי אַ ביישפיל פאַר אַנדערע.

זיין עולה זיין איז אויסגעפאַלן נישט אין קיין לייכט יאָר, דאָס איז געווען דאָס יאָר פון אומרועו 1936, ער האָט זוכה געווען צו אַ סערטיפיקאַט פון די פאַרדינסטפולע ציוניסטן. ער האָט געוווסט ווי דאָס צו שאַצן און צו וואָס דאָס פאַרפליכטעט.

אַוועק איז ער אויף דער שוועל פון זקנה דערלעבענדיק די יידישע מדינה און צו זיין שמחה איז נישט געווען קיין גרענעץ.

יהי זכרו ברוך.

ר׳ מיכאל מילעכיאר ז״ל

אַן איידל חסידישע געשטאַלט וואָס איז אָנגעפילט געווען מיט מעשים טובים ווי אַ מילגראָם, אַ אלעכסאנדער חסיד, אַ הדרת פנים, איך געדענק אים שוין מיט אַ גרויער באָרד און ליכטיקע גוטמוטיקע אויגן וואָס האָבן אויסגעדריקט גוטסקייט און גרייטקייט עפעס צו טאָן פאַר אַן אַנדערן.

אַ הויז פון צדקה וחסד איז געווען דאָס הויז פון ר׳ מיכאל, געפירט גרויסע מסחרים פון אויסלענדישע פרוכטן און פיש, אויך די פרוי אַן אַיידל מענטש, אַ שטילע טויב וואָס איז געווען אַן אמתע עזר כנגדו. אין דער שטוב האָט זיך געפילט אַן אַריסטאקראטישקייט, און גלייכצייטיג אַ וואַרעמע באַציאונג צום פשוטן מענטש.. דאָס הויז ווי די משפחה מילעכיאר האָט געווינט איז געווען דאָס ראגאווע הויז מאַנדזשעווער 20—טאַרגאווע 10, אויף מאָנד־זשעווער 20 איז געווען דאָס געשעפט און יעדן פרייטיק האָט מען פאַרקויפט פיש לעבעדיקע קאַרפן. מ׳דערציילט אַ מעשה וואָס עס האָט זיך פאַרלאָפן ביי ר׳ מיכאלן האָט געאַרבעט ר׳ יידל מ׳פלעגט אים רופן יידל־נײַנציקער געהאַט אַ פלאַטפאָרמע מיט אַ פאָר פערד און דערביי געווען אַ ייד א יודע ספר, ר׳ יידל איז געווען אַן אַייגענער מענטש און מען האָט אים אַלעס אָנגעטרויט. ר׳ מיכאל האָט אַמאָל באמערקט אַז עמיצער דערלויבט זיך נעמען אַ פיש און נישט באַצאָלן, האָט ער געבעטן ר׳ יידלען ער זאָל אויפ־פאַסן. ר׳ יידל האָט באַמערקט אַז די נעמערקע איז אַ גאַנץ אָנגעזעענע בעל הביתטע און גרייט געווען אַרויסנעמען דעם קאַרפן. ר׳ מיכאל האָט אים אַ שלעפ געטאָן ביי דער האנט צו זיך און געזאָגט אים שטיל, איך האָב דיר נאָר געהייסן היטן אָבער נישט כאַפן ביי דער האַנט און פאַרשעמען אַ מענטש, אָט אַזוי איז ער געווען. ר׳ מיכאל האָט געהאַט גוטע זין און געראָטענע פיינע טעכטער וואָס זיינען געגאַנגען אין די וועגן פון זייערע אבות. משה׳לה האָט שטענדיק געהאַט אַ זמר׳ל אויף די ליפן. ווען די מלחמה האָט אויס־געבראָכן איז זיין זון מלך געווען ביים רוסישן מיליטער, דורך וועגן און אומוועגן איז ער צוריק געקומען. איך געדענק ווי איצטער ווען ער איז פאַרבייגעגאַנגען די מאנדזשעווער גאַס און קינד און קייט האָבן זיך געפרייט מיט מלך׳ס צוריקקום. דאַכט זיך אין יאָר 1915 אָדער 1916 איז מלך נפטר געוואָרן און דאָס האָט שטארק דערדריקט ר׳ מיכאל׳ן, הגם ער האָט נישט מהרהר געווען. דאָס געזונט איז בא אים אונטערגעבראָכן געוואָרן אויך די לאַגע איז געוואָרן אַ שווערע.

ר׳ מיכאל איז אַוועק אין דער אייביקער רוה און די גאַנצע שטאָט האָט אים באַוויינט.

ווען איך בין געקומען אין לאַנד יאָר 1934 האָב איך אין מאה שערים אין ירושלים געטראָפן ר׳ יידל ניינציקער ז״ל וואָס האָט געאַרבעט ביי ר׳ מיכאל מילעכיאר, געווען שוין דאַמאָלט אין טיפן עלטער געהיטן דעם בור מיט

וואָסער אין מאה שערים, און אַזוי שטייענדיק ביים בור אויפן שוק מאה שערים פלעגט ער מיר דערציילן מעשיות אויף מעשיות וועגן די מעשים טובים פון ר' מיכאלן.

די זקני העדה פון דער שטאָט סאָסנאָוויץ קאָנען נישט אויסמיידן די ליכטיקע געשטאַלט פון ר' מיכאלן.

שמואל קריסטל ז"ל

שמואל קריסטל

נולד בעיירה פאצאנוב (פלך קילצה — פולניה) בי"ח שבט התרל"ט — 1879; אביו היה הרב אברהם זלמן קריסטל ואמו אסתר (לבית יעקב בז'סקי).

נשא לאשה את לאה, בת רבי שאול (ממשפחת הרבנים גיטלר מבנדין).

משחר־ילדותו היה ממקורבי רבי יצחק יעקב ריינס, מראשוני חובבי ציון החרדים; בהשראתו הצטרף לתנועה הציונית של „המזרחי" והתמסר בכל התלהבותו לעשיית נפשות לרעיון הציוני, לעליה, לחינוך לאומי ברוח המסורת ולהחיאת השפה העברית, כאחד מראשוני הפעילים במרכז העולמי של „מזרחי" וכעסקן מורשה לפעולת הקרנות הלאומיות. עסק שנים רבות בהסברת הרעיון הציוני. הרצה על עניני ארץ־ישראל בחוגי היהודים החרדים והחסידים בעיר מגוריו סוסנוביץ והמחוז, במקום שם ייסד רשת בתי־ספר לאומיים אשר שפת ההוראה בהם היתה עברית.

השתקע בארץ עם משפחתו בז' אלול התרפ"ד (6.9.1924). הצליח לגאול שטחי קרקע ניכרים למען המולדת. עד הסתלקותו המשיך בעסקנותו הציבורית, בחוג תלמידי־חכמים מוותיקי תנועת המזרחי בחסותו של הרב י. ל. הכהן מימון.

נפטר בשיבה טובה בשבת חנוכה כ"ח כסלו התשכ"א.

צאצאיו: צבי, אברהם זלמן (המזכיר הכללי של התאחדות בעלי התעשיה בישראל), יעקב (משרד רואה חשבון), חיה (אשת ד"ר יעקב הלל ממשרד הבטחון), ויהודית ז"ל (אשתו המנוחה של אלוף פקוד הדרום אברהם יפה).

בערנארד ראמאן

איינער פון די ערשטע איינוואנדערער קיין סאָסנאָוויץ איז געווען בערנארד ראמאן. שוין אין יאָר 1890 האָט ער געדינט אין אַ בילדער געשעפט אין אַ הילצערנעם ביידל אַנטקעגן דער באַן סטאַציע. און אין אַ צייט ארום האָט ער דאָס איבערגעטראָגן אויף דער מאנדזשעווער גאס, ווער פון דער עלטערער גענעראציע געדענקט נישט ראמאנס געשעפט.

געווען איינער פון די גרינדער פון דער דייטשער שול וואָס אויף טאַרגאָווע 11 וואָס אַרום איר וועלכע עס האָבן זיך גרופירט יידישע אינטעליגענץ. אַ פאָטער פון פיר קינדער, מילא, פעליקס, שמואלעק און רוזיע.

בערנארד ראמאן

דריי פון זיינע קינדער זענען אומגעקומען אין די דייטשע טויט לאגערן, אַפּגעראַטעוועט האָט זיך נאָר דער זון פעליקס.

וווינענדיק העכער פערציק יאָר אין בעלגיען. די נאַצי תקופה איבערגעלעבט אין פראַנקרייך און אין סוף מלחמה געוועזן אין שפאַניען לאַנגע יאָרן געווען דירעקטאָר פון דער דזווינט באַנק אין בריסעל, אַקטיווער ציוניסטישער טוער. דער גרינדער און קאסירער פון קרן קיימת לישראל אין בריסעל. היינט צו טאָג וווינט ער צוזאַמען מיט דער פרוי זיינע פון דער היים זיסקינד גוטשא אין חיפה.

בערנאד ראמאן איז אומגעקומען אין אַנהויב פון דער דייטשער אקופּאַציע. דערשלאָגן צום טויט אויף דער גאס אין סאָסנאָוויץ דורך די דייטשע רוצחים.

זלמן וולפנזון

אחרי מחלה קצרה מת בכסליו תרצ"ז בסוסנוביץ הסוחר הנודע זלמן וולפנזון בנו של ר' אייזיק בר. הנפטר היה סוחר ובעל־בית חשוב בעיר ומכובד כאיש ישר. עם מינוי ועד הקהילה הקומיסרית מטעם השלטון הפולני בסוסנוביץ נתמנה הנפטר כאחד מחברי המועצה, אך בעקב הסכסוכים שקמו במועצה התפטר ממשרתו וידידיו ראו בזה מעשה נועז.

בהלויה השתתף קהל גדול, וביחוד מחוגי האינטליגנציה היהודית. בבית־העלמין הספידו הד"ר הרצמן והחזן ערך „אל מלא רחמים".

ר' ישראל מיכל ברקוביץ

בסוף חשון תרצ"ז ליותה סוסנוביץ היהודית לבית עולמו את אחד מבעלי בתים החשובים בעיר, ר' ישראל מיכל ברקוביץ, שמת בגיל 76. הנפטר היה מהעסקנים הצנועים העוסקים בצרכי ציבור ללא תעמולה צעקנית, אלא בשקט ובצנעא תוך מחשבה כיצד להקל על צער האומה. זמן ועמל רב מסר לטובת קופת גמ"ח המקומית במשך עשר שנים לא החסיר אף יום אחד מלשבת במשרד המוסד ולגלות ענין בפעולתו, ואף בשנה האחרונה לחייו בהיותו כבר חלש השתתף בפעולת ה„קמפיין המליוני" ומילא תפקידו בשלימות.

בהלויתו השתתפו קהל רב מכל השכבות, וליד הקבר הפתוח הספידו הרב מנחם האגר שהשאיר רושם נמרץ על השומעים. הנפטר — מוצאו ממשפחת רבנים, את שנות נעוריו בילה בישיבת מיר ואחרות. אחר כך השקיע עצמו בהשכלה כללית והתעלה בעולם ההשכלה. עדות לכך מספר ספרים גדול שהשאיר בדפוס ובכתב־יד.

ר' לייביש פדרמן

שבע שנים נפטר בר"ח כסלו תרצ"ז בסוסנוביץ ר' לייביש פדרמן, חסיד נכבד ומופלג בתורה ויראת שמים, ממייסדי החברה־קדישא בסוסנוביץ ובמשך ארבעים וחמש שנים היה נשיא החברה.

בבית־הכנסת העירוני ערכו אתו הקפות והמו"ץ רבי יהונתן שטארק הספידו.

המו"ץ ר' חנוך יונגסטר

ביום ח' באדר תרצ"ד נפטר בבנדין כשהוא בן 63 שנים אחרי מחלה קצרה המו"ץ לשעבר בקטרינה ר' חנוך־הניך יונגסטר, היה מעורב בין הבריות, כאב לחסידי סוכאצ'וב ב־בנדין ובכלל היה איש חשוב ולדן מופלג; הוא נסע לביקור לחתנו המו"ץ הרב יהונתן שטארק בקטרינה ושם לקה לפתע בשיתוק ולמחרת נפטר לעולמו. הלויתו נערכה על ידי חסידי סוכאצ'וב בבנדין וכבוד גדול נעשה לו בהלויתו בנאומי הספד מפי גדולי העיר.

הרץ ליפשיץ

ביום ז' בניסן תרפ"ט מת פתאום הרץ ליפשיץ, מחשובי העיר סוסנוביץ, סוחר תבואות, שבשנות חייו רכש לו אהדה רבה אצל כל תושבי העיר, ללא הבדל דת; עם הקמת בתי־משפט פולניים בעיר הוא נבחר כשופט־שלום ראשון בסוסנו־ביץ; הנפטר היה בעל צדקה והשתתף בכל המפעלים ה־חברתיים.

שאול מייטליס

ממשפחת מייטליס הוותיקה בבנדין וזגלמביה, סוכן ל־עניני מכס בבית־המכס הגדול הרוסי אשר במונדזיוב;

האשה מלכה מקובר

מלכה מקובר אשת השו"ב הסוסנוביצאי במשך עשרות שנים ר' יעקב מקובר מתה בת 85 בסוף שנת תרצ"ז. היא היתה האחות הבכירה של הרב מבנדין רבי ישכר־בריש גרויברט מבנדין; היה זה טיפוס מיוחד במינו, בקיאה בכל ספרי המקרא, וידעה את כל התנ"ך ממש בעל פה, בקיאה במדרשים, תלמוד, למדנית נדירה, ופטירתה נחשבה לאבידה שאינה הוזרת.

באותו זמן בערך נפטר גם אחיה הרב הגאון הנודע רבי יהודה ליב גרויברט מטורונטו בקנדה, לשעבר ראב"ד בסטא־שוב הפולנית וממנהיגי המזרחי, עסקן נודע בין רבני פולין ומחבר ספרים חשובים והוא שהספיד בבנדין את אחיו ר' ישכר־בריש אחרי פטירתו בשנת תרע"ב ובילה בעיר כמה שבועות בקשר להעברת כס הרבנות לבן הרב הנפטר רבי יקותיאל זלמן גרויברט (שעבר אחר כך לכהן כרב בברוקלין באמריקה).

יהודה צוקרמן

בסוסנוביץ מת בן 64 יהודה צוקרמן שהיה ידוע בעיר בקרב עסקני הצבור, היה למדן, בקי בתנ"ך ובעל זכרון נדיר; במשך שנים כיהן כשמש בבית־הכנסת האשכנזי.

בשנים האחרונות התפטר מכהונתו ועבר לשבת ב„מושב זקנים". אחר זמן סבל במחלת עצבים ונתקבל לבית חולים לחולי עצבים ושם מת בטבת תרצ"ו.

מאוריצי רייכר

בסוסנוביץ מת בסוף סיון תרצ"ו הסוחר ובעל־בית מיקירי העיר מאוריצי רייכר. בישבו ליד הרדיו קיבל שבץ לב שממנו נסתלק; מנכבדי ותשובי העיר, איש ישר ונדבן גדול, בעל אופי אציל, ועם זה צנוע נדיר. הוא לקח חלק חשוב בשטח הפעולה החברתית, היה נשיא כבוד של איגוד הסוחרים והתעשינים, חבר הנהלת ה„דוברוצ'ינושץ" במשך שנים רבות, אחד ממייסדי „מושב זקנים" ומוסדות שונים אחרים יהודים ובלתי יהודים.

בהלויתו השתתפו אלפי אנשים מכל השכבות. ליד קברו הספידוהו היו"ר יוסף ספיר בשם אגוד סוחרים ותעשינים, הנשיא ד"ר הרצמן בשם ה„דוברוצינושץ" ו„מושב זקנים", שהראה על הפעולות הכבירות של הנפטר לטובת הסוחרים ומוסדות ציבוריים, והחזן עם מקהלתו סיימו את תפילת האב, ובנו יחידו אמר קדיש.

פיקוד הדרכה • בסיס הדרכה מס׳ 1 • בית ספר לקצינים

תעודת גמר

מס׳ אישי 2153000 דרגה צוער שם פרידריך אברהם, חיל חי"ק

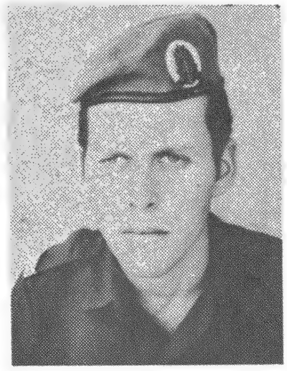
השתתף בקורס קצינים בסיסי **מחזור** מרץ 73

מתאריך 19.3.73 עד תאריך 26.6.73

וסיים אותו בהצלחה

מפקד בית הספר

26.6.73
תאריך

פרידריך אברהם (רמי) הי"ד, בן רחל ואריה

צבא. הגנה לישראל

2391 .3.3

י' שבט תשל"ד
11 ינואר 1974

למשפחת פרידריך שלום רב.

בנכם רמי ז"ל שרת תחת פיקודי במלחמת יום הכיפורים כקשר על גבי נגמ"ש.

את תפקידו מלא רמי באמונה ובמסירות, תוך גילוי כושר לחימה וכושר מקצועי מעולה.

רמי נפל ב־19 באוקטובר ממערב לתעלה, באזור ג'בל־ג'ניפה.

לא הכרתיו אישית, אולם מפקדו הישיר העביר אלי חוות דעת חיובית ביותר על כך כי בצע תפקידו על הצד הטוב ביותר.

בזכותו ובזכות חבריו הצלחנו לבלום את התקפת האויב ולפתח התקפה שבמהלכה נטלנו את היוזמה לידינו והעברנו המלחמה אל שטח האויב.

אנו משתתפים בצערכם הרב ודמותו של בנכם תשאר עמנו כפי שהיה בעת המלחמה.

בידידות ובהוקרה

עמיר יפה — סא"ל
מפקד הגדוד

צבא הגנה לישראל

ינואר 74
ימ' 3.3. 3029

משפחת פרידריך יקרה!

בתוקף תפקידי כמפקד ביה"ס לקשר הייתי מפקדו של בנכם אברהם ז"ל שהיה צוער בקורס קציני קשר ואלקטרוניקה בפרוץ מלחמת יום הכפורים. אברהם נפל בקרב מספר ימים לפני הפסקת האש בגדה המערבית של תעלת־סואץ, כאשר לפי מיטב ידיעתי הגיע לתפקיד האחרון בהתנדבות.

משיחה עם חבריו ושחזור מעשיו בצה"ל מצטיירת דמותו כחייל המתנדב לכל משימה וזכור לחבריו כטוב לב במיוחד. אברהם ז"ל התנדב לסיירת ונאלץ לעזוב מסיבות בריאות וכך הגיע אלינו לחיל הקשר. בקורס הקצינים היה סמל בעזרה לזולת וחבריו מספרים כיצד דאג לכל מחסורם החל ממכשירי כתיבה וכלה בקפה וכוזה נשאר בזכרונם.

אברהם ז"ל הוסמך לקצונה והעלה לדרגת סג"מ בר"ק כפי שהוסמכו חבריו. לצערי לא זכה לענוד את הדרגות אולם בלבנו יזכר כסג"מ פרידריך אברהם ז"ל קצין בצבא ההגנה לישראל.

משתתף אני בצערכם הכבד יחד עם חבריו וכל חיילי היחידה ותקוה אני שלא תדעו עוד צער.

שלכם

פ. שחר
שחר פנחס — אל"מ
מפקד היחידה

שמואל רודאווער — סטארשי פעלצ׳ער

שמואל רודאווער

ווען עמיצער רופט זיך אָן אַ סאָסנאָווצער, איז דער בעסטער באווייז דאָס צו באשטעטיקן „אויב ער האָט געקאָנט רודאווען, ווייל ווער אָט דאָס נישט געדענקט זיין דראָבנער געשטאלט, מיט די לאַנגע וואָנצעס, מיט דעם קליינעם וואַליזקעלע אין דער האַנט וואָס אין אַלע שעה׳ן פון טאָג און נאכט האָט ער געאַיילט — טראָגנדיק הילף ליידינדיקע־קראנקע. גאַנצע דורות יידן האָט ער געהיילט און געראַטעוועט. יעדעס קינד (ווייל דאָס איז געווען זיין ספעציאַליטעט) האָט זיך ארויסגעריסן פון טאַטע מאמעס הענט בכדי באגריסן דעם פאַן רודאווע.

און ווי אָפט פלעגט ער זיך באַווייזן אין וואסילעווקעס אַפּטייק און קויפן רפואות פאַר זיינע אָרעמע פאַציענטן, און אויף צולאָג איבערלאָזן אַפּאָר גילדן אונטערן קישן אויף פלעגע פאַרן חולה. אַסאַך מאָל פלעגט ער אַליין ברענגען אַן עוף אין אַ אָרימער שטוב אריין און אָנגעוויזן ווי אַזוי צוצוגערייטן אַ דיעטישן מאכל.

אויסער זיין פאַך אַרבעט אין דער יידישער גאַס איז רודאווער געווען באשעפטיקט אין משך פון 40 יאָר אין דער וואָל פאַבריק ביי דיטלען און אויך געווינט אין די דיטל־הייזער.

דריי זין האָבן די רודאוועס געהאַט, דער עלטסטער שמעון אַ דאָקטאָר דענטיסט אין סאָסנאָוויץ, ער איז באגאנגען זעלבסטמאָרד צוזאַמען מיט זיין זין יורעק 20 יאָר אַלט ביים ליקווידירן דעם געטאָ שראדולע און נאָך דעם אומקום פון זון רישעק אין אַ דייטשן לאגער.

דער צווייטער זון איגנאצי איז געווען דירעקטאָר פון דער יידישער האַנדלס באַנק. פלוצים געשטאָרבן פון אַ האַרץ אָנפאַל זייענדיג אינדערהיים ביים מיטאָג. זיין פרוי מרים־מארישא איז געווען די טאָכטער פון מענדל און פראַניע כריוועך אומגעקומען אין געטאָ שראדולע.

דער דריטער זון ד״ר הענריק רודאווער ווינט צו זאַמען מיט זיין פרוי (ז.ד. זיסקינד) אין ראשון לציון.

שמואל רודאווער ז״ל איז נפטר געוואָרן אין חודש יגואר 1940 אין סאָסנאָוויץ אין עלטער פון 79 יאָר נאָך דעם ווי ער האָט אויפגענומען דעם לעצטן פאציענט אין זיין ווינונג.

אזוי ווי ער האָט געלעבט אזוי איז ער נפטר געוואָרן.

שרה רוטשטין (גורזשלני)

מיין פאָטער שמחה גורזשלני ז״ל, פון סוסנוביץ, ווארשאווסקא 22 האָט געהאַט אַ שלאָסעריי און וואָסער־לייטונג וואַרשטאַט. עס האָבן ביי אים געאַרבעט פיל אַרבע־טער, ער איז אויך געווען וויצע־פּרעזעס אין האנדווערקער פאַריין־צעך. ער האָט אין זיינער צייט עקזאַמינירט פיל אַרבעטער צוזאַמען מיט דער איזבה־זשעמיעשניצא פון קיעלץ און האָט פילע אַדורכגעפירט די עקזאַמינעס.

ער האָט אויך אַרויסגעשיקט פיל בחורים וואָס האָבן מיטגעמאַכט אַ הכשרה פון שלאָסער־פאַך און איבערגעשיקט זיי אין פאַלעסטינא־אמט אין וואַרשא אין דאָרט האָבן זיי באַקומען סערטיפיקאַטן און זענען אַהער געקומען קיין ישראל.

אייניקע וואָס איך האָב אויסגעשריבן די באַשטעטיקונגען וועמענס נעמען איך געדענק נאָך זענען געווען:

1) מנשה יונגסטער — דער זין פון לוי ז״ל, סאָסנאָוויץ.
2) מאיר־הערש יונגסטער — דער זין פון לוי ז״ל סאָסנאָוויץ
3) הרמן פון דעמבלינסקה גאַס סאָסנאָוויץ
4) וואגא (שרגא) אַ זין פון אַ גלעזער פון מאַנדזעיאוו
5) שקלארציק — אַ זין פון הערשל שקלארציק אַ מכולת אין סאָסנאָוויץ
6) דאטנער סאָסנאָוויץ
7) שטורכיין פון דאָמבראָווע
8) צום סוף אויך ראטשטיין יעקב, וועלכער איז מיין מאַן.

אויך נעמען וועלכע איך געדענקט שוין נישט
מיין מוטער ביילה־לאה איז געשטאָרבן פריער.

י.ח.

ר׳ נתן שליבינסקי

ר׳ נתן שליבינסקי — אחד מראשוני היהודים בסוסנוביץ, נולד בדזיאלושיץ שבמחוז פינטשוב בשנת 1878 למשפחת סוחרים ובעלי אחוזות. מצבם הכלכלי של הוריו עד לשנת

1900 היה יציב. הם סחרו עם ה„פריצים" ובעלי החוות הגויים שבפלך קילץ ופרנסו בכבוד את משפחותיהם מרובות הילדים. כשהחל להתערער הבסיס הכלכלי, ורעל האנטישמי חדר לכל חצרות בעלי המשקים, החליט נתן שליבינסקי לעבור לסוס־נוביץ. היות וסוסנוביץ לא היתה אז מאוכלסת ביהודים (הקהילה היהודית רק התחילה להתארגן) — עבר לגור בפרברים שהקיפו את העיר ויגויזדוב, פוגון, קטרינה, שלצה, מילוביץ, דינדובקה וראדוחה.

אחרי שמשפחת שליבינסקי עברה בכל השכונות האלו ונתנסתה בחבלי הקליטה הקשים האופייניים לתקופה ההיא — עברה סוף סוף לסוסנוביץ ור' נתן התחיל לעבוד בנגרות אצל נחמן בייטנר בבנית תבניות ליציקות פלדה עבור בתי החרושת למטויות צמר וכותנה של „שיין" ו„דיטל", מפעלים שהעסיקו אז מאות רבות של פועלים נוצרים — אך לא עבד בהם אף פועל יהודי אחד.

ר' נתן שליבינסקי היה בין מייסדי חברת „לינת החולים" בסוסנוביץ והסביבה — בשנות מלחמת העולם הראשונה. בתקופה ההיא היו מגפות קשות ומספר החולים בין יהודי העיר היה רב וקשה היה מצב החולים העניים. האגודה „לינת החולים" הציבה לעצמה מטרה לעזור לחולים על ידי בקורסי בביתם ובבית־החולים, על ידי קנית אביזרים ומכשירים להשאיל לחולים, שידם לא השיגה מימונם. החליטו על עזרה כספית במקרים מיוחדים לאלה מבין החולים ראשי משפחה שהיו צריכים לכלכל את משפחותיהם בעת מחלתם.

יש לציין, שבזמן ההוא עוד לא היו מפלגות ותנועות פוליטיות בישוב היהודי ולכן השתייכו הרבה יהודים לאגודות פילנטרופיות ובהן מצאו כר פעולה נרחב לעסקנות חברתית.

ר' נתן שליבינסקי והמורה ר' אברהם לוין היו מיסדי חברת „לינת חולים" והשקיעו בה מזמנם וממרצם עשרות שנים. הפעולות באגודה זאת הכשירו הרבה פעילים לתנועות הפוליטיות שהחלו בפעולותיהן בשנות העשרים עם קבלת עצמאות פולין לאחר מלחמת העולם הראשונה.

יוסף חריף

יהושע שליווינסקי ז"ל

אַנ'אייגנאַרטיקער טיפּ, קודם־ כל וואָס ס'וואָלט אונז נישט געשאַדט אַז ס'זאָלן זיך געפינען צווישן אונז אַסאַך אַזעלכע ווי ער אין ארץ־ישראל, דאַמאָלסט וואָלט מען געקענט מקיים זיין דעם פּסוק: „ומשפטים בל ידעום"... הגם, זייענדיק אַ סטאָליער בן סטאָליער, באַזיצט יהושע צי לאַנגע יאָרן צוויי טאַלאַנטן און באַגאַבונג, טעאַטער און מוזיק אָפּערן און פינאַנסן, און נאָר אין אַ אויסנאַם־פאַל, אין אַ יומא דפגרא האָט ער זיך געקענט פאַרגינען אַזאַ לוקסוס, צונויפנעמען איינציקע מעלאַמאַנען און אריינ־פאָרן קיין קאַטאָוויץ זען אַ וויכטיקע אָפּערע, ווייל אין אַ וואָכעדיקן טאָג פון אַגאַנץ יאָר איז אונזער יהושע געווען אריינגעטאָן ראשו ורובו אין פינאַנצן. קודם־כל איז ער געווען ביי פּוע"צ איינער פון די בעסטע פּרעסע־קאָמיסאַרן. למשל: די אַרבעטערצייטונג וואָס איז פאַרקויפט געוואָרן פאַר גראָשנס, געווען אַ וואָכן־צייטונג, פאַרשפּרייט געוואָרן אין הונדערטער עקזעמפּלאַרן אין סאָסנאָוויץ, אָבער די צייטונג האָט שטענדיק צוריקגעגעבן אַ געווינסן פּראָצענט אויף דעפיציטן. היות ווי יהושע איז נישט געווען קיין גרוי־סער בעל־רחמים אַנטקעגן אַ חבר אַ שווערער צאָלער, ווען ס'האָט זיך געהאַנדלט וועגן פּאַרטיי־געלטער.

יהושע האָט אויסגענוצט די גראָשנס וואָס האָבן זיך צענויפגעזאַמלט אין גרויסע סומען און ער האָט עס אַריי־געגעבן אין דער אָוונט־שולע. ער איז אויך געווען אין דער ווירטשאַפטס־קאָמיסיע פון דער פּאַרטיי. יהושע איז נאָך ביזן היינטיקן טאָג געבליבן אַ הייסער דיסקוסאַנט, נאָר ער האָט שטענדיק אויסגעפירט וואָס ער האָט באַדאַרפט.

ער האָט געהאַט דעם כבוד צו באַקומען דעם ערשטן פּאַרטיי־סערטיפיקאַט און צו זיין אין יאָר 1932 קיין ארץ־ישראל דעם סערטיפיקאַט וואָס איז צוגעטיילט געוואָרן פאַר די פּאַרטיי אין אונזער שטאָט. יהושע איז געבליבן דער זעלבער אויך דאָ, און דאָס קענט איר זען, ווי שיין ס'האָבן זין אויפגעהאַלטן די בוימער אויף שדרות־רוטשילד, ווייל יהושע טוט יעדע זאַך לויט די טראַדיציע פון טאַטנס שטוב, וואָס איז אַליין געווען אַנ'עסקן אין לינת־החולים — אַנ'ערלעכער ייד און פועל צדק.

און אויך דאָ האָט אים דער גורל צוזאַמענגעפירט מיט די לעבעדיקע בוימער אין ארץ־ישראל. ווער נאָך ווי יהושע ווייס, וואָס מ'קען אַלץ מאַכן פון אַ בוים. ווען איר כאַפּט זאַך אַמאָל צווישן די בוימער און די גערטנער פון תל־אביב וואָס ער גיט דערוויל אַכטונג, אַז ווייסע חברהניקעס זאָלן נישט ברעכן דאָס געפלעגטע גרינס אין גאָרטן, וועט ער אייך זיכער אגב אורחא דערציילן וועגן אַ נייע אָפּערע וואָס מ'גיט לעצטענס.

אַזאַ איז יהושע שליווינסקי.

יאָסל חריף (אוסטרי)

דער גרויסער בער ר' דוד שוואַרצבוים

איך געדענק אים פון מיינע קינדער יאָרן, ווען איך בין אָנגעקומען קיין סאָסנאָוויץ. איינעם פון די וווּנדערבאַרע געשטאַלטן, וואָס סאָסנאָוויץ האָט פאַרמאָגט, איז געווען ר' דוד שוואַרצבוים דער גרויסער בער.

אין פליק זענען אַסאַך פון זיינע מעשים טובים באַשטאַ־נען פון קלייניקייטן, וואָס פלעגן אַרויסרופן אַ שמייכל אויף די ליפּן, נעמט למשל אַזאַ ענין ווי אַרומגיין איבער די שילן, שטיבלעך און בתי מדרשים און אָנטרינקען די קינדער וואַסער מיט זאַפּט, און ער פלעגט שטאַרק הנאה

האָבען ווען זיי מאַכן אַ ברכה און ער זאָגט נאָך אַ הויכן אמן.

און נישט בלויז פאַר יידן האָט ער געזאָרגט נאָר אויך פאר נישט יידן, ביי דער וויענער סטאציע איז געוועזן אַ פלומפּ מיט זיס וואַסער (סאָסנאָוויץ האָט יאָרן לאַנג נישט געהאַט קיין גוט וואסער ביז מען האָט געבראַכט וואַסער פון גראניץ) אויף דער פלומפּ האָט ער אָנגעהאָנגען אַ קיפּערן שעפּטעפּל מיט צוויי אויערן און אויף דעם טעפּל געווען אויסגעקריצט אַ „שהכל נהיה בדברו".

און אויך די בהמות האָט ער נישט פאַרגעסן, אויטגעס טאַריעט אַ זלאבעק אָנצוטרינקן די בהמות, מחמת ביי דער סטאציע זענען געשטאַנען דראָשקעס פארשפּאנטע מיט פערד.

איינע פון זיינע מצוות איז אויך געוועזן טראָגן טשאָלענט אין ריזיקע טעפּ פאַר די ארעסטירטע אין תפיסה אויף טאוואראווע גאַס. און אויך גויים האָבן נהנה געוועזן פון דעם שבתדיקן מאכל.

איינמאָל אין אַ פרייטיק פאַרנאַכט איז אַ ייד פארביי־ געגאַנגען אין שיל אַריין און ר׳ בער האָט באַמערקט אַז זיינע שיך זענען פארשטויבט, ער האָט דעם ייד אריינגע־ רופן געבעטן זיצן און שמייכעלדיק געזאָגט אים, אַ וודאי פאַרגעסן אָפּפּוצן די שיך. רב בער האָט די שיך אָפּגעפּוצט מיט אייגענע הענט, בכדי דער ייד זאָל נישט פאַרשעמט ווערן אין שיל.

ווער קאָן אויסרעכענען די אלע מעשים טובים, ער פלעגט אויך אויסבאָרגן געשיר אויף שמחות און חתונות, און אויב עס פלעגט טרעפן אַז אַ כלי האָט זיך צעבראָכן ביי אַרעמע מחותנים האָט ער קיין געלט נישט גענומען. ביי רייכע האָט ער גענומען, בכדי שטיצן די אָרעמע.

זיין אייניקל פאלע האָט מיר דערציילט אַז איינמאָל האָט זי אים געטראָפן טראָגן אין אַ טעפּל אַ קרופּניק אויף דער דעמבלינסקא גאַס צו אַ אָרעמע קימפּעטאָרן, אַ מהלך וועג פון זיין דירה, קיינמאָל נישט געשפּאַרט אַ גאַנג און פון אַלעם געוווסט ווע מען דאַרף העלפן.

זיין זין איז געוועזן אַ פארמעגלעכער סוחר, געוווינט אין בענדין און געשטיצט דעם טאָטן מיט דער פולער האַנט. אנמאָל האָט אים דער זין דערלאַנגט אַ מתנה אַ פיינעם פעלץ, נעמט ר׳ בער און הענגט אַרויס אַ שילד אויף דעם הויז אַז ביי אים איז פאַראַן א פיינער פעלץ און מאכט זיך אַז אַ בחור וואָס פאָרט זען אַ כלה און וויל אויסזען לייטיש קאָן זיך ביי אים באָרגן דעם פעלץ און אויסזען ווי א בכבודיקער קאנדידאט אויף אַ חתן. אַ פיפיקער בחור איז געקומען צו ר׳ בערן און פאָרגעשטעלט זיך אַז ער איז אַ אייניקל פון דעם און דעם, האַלט ביי ווערן אַ חתן, ר׳ בער האָט געגלויבט, געגעבן אים דעם פעלץ און מער אים נישט געזען.

אלתר שווארצבוים זיין זין וואָס האָט געוווינט אין בענדין האָט געמאַכט אַ שמחה און פאַרבעטן אויך דעם פאָטער, ווי דערשטוינט איז ער געוואָרען ווען ער האָט דערזעען הגם אין דרויסן איז געוועזן אַ פראָסט אז דער פאָטער איז געקומען אָן פעלץ. פרעגט אים דער זון, טאַטע וואָס איז מיט דיר, איך האָב דיר געקויפט אַזאַ פיינעם פעלץ, פאַרוואָס טראָגסט דו אים נישט. ענטפערט ער דעם זון, אַוועקגעבאָרגט, פאַרשטייסט אַוועקגעבאָרגט אַ בחור וואָס שטייט אין שידוכים, דער חתן בחור דארף דאָך נייטיקער דעם פעלץ ווי איך. גיי רעד מיט אים מיט דעם טאַטן האָט דער זון געטראכט, ער האָט אַ שמייכל געטון און דעם טאטן ווידער עפּעס געקויפט אָבער קיין פעלץ מער נישט.

אין ווידער דערציילט מיר פאָלע זיין אייניקעל, איינמאָל אין אַ שבת צונאכט קום איך צום זיידן אין שטוב, זאָגן אים אַ גוט וואָך. ער האָט אויפגעהויבן צו מיר זיינע גוטע אויגן פון איבער אַ באַרג צעהאַקטע האָלץ, איך פרעג אים זיידע וואָס עפּעס אָנגעהויבן צו דער פולער וואָך מיט האָלץ האַקן, גיט ער אַ שמייכל און ענטפערט, הערסט מיין קינד אויף אסטראגורקע וווינט אן איינזאמע קראנקע פרוי און האָט נישט מיט וואָס אָנצוהייצן דעם אויוון, טראָג איך צו אַ ביסל האָלץ, דער זיידע האָט זיך אויסגעגראדט אין זיין גאנצער הויך און איך... האָב אים געזען נאָך העכער...

אויך זיין פרוי איז נישט אָפּגעשטאנען אין עוסק געווען אין מצות און מעשים טובים. די באָבע חוה איז געוועזן אַן איידעלע געשטאַלט מיט אַ ווארעם הארץ, אַשטילינקע, ר׳ בערן אַלץ נאָכגעגעבן און געלאָזט זיך באגניגענען מיט גאָר ווייניק, געוועזן איז זי אויך אַ גבא׳טע אין דער ווייבערשער חברה קדישא, נאטירלעך „על מנת שלא לקבל פרס" אין אויך געזאָרגט פאַר מלבושים און מלביש ערומים געוועזן אָרעמע כלות, געזאָרגט פאַר זייערע חופה קליידער און גאַר געפרייט זיך אַז צו דעם ציידענס מצוות איז זי אויך אַ שתופטע, און האָט אַ חלק אין זיינע מעשים טובים.

מיר האָבן נאָר דאָ געפּרווט דערציילן וועגן אַ קליינעם טייל פון זיינע מעשים, וועגן זיין אָרענטלעכקייט און ליבע צום מענטש. אָבער די מעשה וואָס מיר דערציילן אייך איצטער איז אזוי אויסטערליש, אַז זי בעט זיך ממש מען זאָל זי אויפשרייבן.

איינמאָל ווען ר׳ בער איז געגאַנגען דאַוונען אין בית־ המדרש, עס האָט נאָר וואָס אָנגעהויבן דעמערן אויף טאָג, דער שניי האָט געסקריפּעט אונטער זיינע טריט, האָט ער זיך אָנגעשטויסן אויף אַ לעבעדיק אונטערגעוואָרפן נפשל, אַ נאָר וואָס געבוירענס, ר׳ בער איז שוין אין בית המדרש צום ערשטן מנין נישט געגאנגען, נייערט צו־ געטוליעט דאָס פיצל צום טלית זאַק און פארקערעוועט צו זיין טאָכטער רבקה, וואָס האָט געהאַט פינף קינדערלעך און וועדענדיק זיך צו איר מיט זיין גוטן הומאָר, העך רבקעלע ווערסט האַבן קינדערלעך זעקס, און היות דאָס

איז געווען אַ יונגעלע האָט מען געפּראַוועט אַ ברית און אפילו גויים זענען צום ברית געקומען.

אַ נאָמען האָט מען דעם געגעבן משה, משה גורדן ניעוויאַדאָמסקי, און דאָס קינד איז אַ גראַטענס געווען, אין חדר געגאַנגען, בר־מצוה געוואָרן, געלערנט אַ פאַך, געוואָרן אַ בעקער, געטריי צו זיינע עלטערן און צום ייִדן, און דער ייִדע האָט אים ליב געהאַט ווי אַן אייגן אייניקל און נישט געוווּסט האָט ער אַז ער איז נישט אַ זין פון מיין שוועסטער ביז ער האָט זיך צום פּריזיוו געשטעלט איז אים דער סוד באַוווּסט געוואָרן.

אָט אַזוי האָבן מיר אַרויסגעבראַכט אַ טייל פון זיינע מעשים טובים אין גוטן שם באַרימהאַרציק צו יעדן באַשעפע־ניש.

אין די צייטן פון די נאַציס איז ער אַרויסגעפאַלן פון טראַמוויי און צעבראָכן אַ פיס, אַ באַקאַנטער גוי האָט אים דערקענט אונטערגעהויבן אהיים געבראַכט און ער האָט זיין כשרע נשמה אויסגעהויכט און נאָך צו קבר ישראל אויף דעם סאָסנאָוויצער בית הקברות געקומען אַלט זייענדיק דריי און צוואַנציק יאָר.

זיין זכות זאָל אונדז ביישטיין.

מאת חיים טריגר

עדינה שווייצר

האם והבת שווייצר

עדינה שוויצר ז"ל חונכה בתנועה הציונית של בנדין מגיל צעיר. עוד בהיותה ילדה התנהגה כמו אמא אל חברותיה שבאו אליה לעת צרה, והיא תמיד עזרה להם, היא נהנתה לתת את שמלותיה היפות לחברותיה העניות, ודרשה מהוריה סכומים גדולים בשביל קיטנות הקיץ וכך שלמה גם

עבור ילדות שהוריהם לא יכלו לשלם עבורן. בגיל גמנסיה היתה מבלה את כל זמנה החפשי בהכנת הרצאות על תולדות הציונות, אשר היתה נותנת בתנועה.

בשנת 1940 ניסתה לעלות ארצה דרך רומניה, אבל לא הצליחה וחזרה ללמברג, (שהיתה אז תחת הרוסים). אח"כ החליטה לעזוב ולחזור אל חברותיה בבנדין תחת הגרמנים.

שם היתה בין הפעילים בהצלת יהודים, היא עבדה ב־מערכת עתון מחתרתי. בביתה בעלית הגג היו מתכנסים אנשי מחתרת ואנשים שהגרמנים חפשו במיוחד התחבאו אצלה. היא לא נסתה להציל את עצמה, כל זמנה הקדישה להצלת אחרים.

כאשר הגיעו כמה דרכונים מפרגווי, כולם בחרו בה לקבל דרכון יחד עם חנוך מולצ'סקי כי ידעו שהיא תמשיך בהיותה באמריקה במאמץ הצלתם, היא לא רצתה לקבל את הדרכון ורצתה להשאר בגטו בנדין, ובקושי שכנעו אותה.

הגרמנים הובילו את בעלי הדרכונים בערמה במקום למחנה אמריקאי לאושוויץ, שמה נספו בענויים קשים, ועדינה אז בת 20.

כאן בארץ מצאו אצל דוד של עדינה, איש העליה השניה (הרשום בספר הזהב), מכתב מאמא של עדינה ז"ל משנת 1914 שאז היתה צעירה כמו עדינה בגטו בנדין, בו היא כתבה: „אני תמיד עוקבת אחרי חיי החלוצים בארץ ישראל. ענה לי, אריה (שוויצר), האם יתכן שאי פעם תהיה ירושלים עיר הבירה שלנו כמו בימי קדם?"

כזו היתה האם וכזו היתה הבת.

כבוד לזכרן....

אהרן שעניצקי

אהרן שעניצקי געבוירן אין סאָסנאָוויץ אַרום 1900, זיין פאָטער איז געווען אַ מאָדערנער העברעאישער לערער און פון אים האָט אהרן גערירשנט די גרויסע ליבע צו קינדער און אַ שטאַרקע אינערלעכע נייגונג צו דערציערישער אַרבעט. שפּעטער האָט ער די דאָזיקע נאַטירלעכע נטיה דערגאַנצט מיט פּעדאַגאָגישע שטודיומס, מיט אַלגעמיינעם וויסן און

מיט דערפאָלג זיי אַנגעווענדעט אויפן פּראַקטיק פון יידיש־וועלטלעכן שול־וועזן.

נאָכן פאַרענדיקן העכערע פעדאַגאָגישע קורסן אויפן וואַרשעווער אוניווערזיטעט, ווידעמט ער זיך בלב ונפש דער לערערישער פּראָפעסיע, ביי וועלכע ער איז שוין געבליבן אַלע זיינע יאָרן ביי אים איז די יידישע לערער־פּראָפעסיע באַוואוסטזיניק געווען פאַרבונדן מיטן אידעאַל פון דערציען אַ נייעם דור אויף די יסודות פון וועלטלעכקייט און יידישע שפּראַך. ער האָט זיך צוליב דעם אויף זיין גאַנץ לעבן פאַרבונדן מיט די באַראָכאָוו־שולן און מיט דער „צישאַ״.

אונטער זיין אָנפירערשאַפט האָבן די וואַרשעווער באָראָכאָוו־שולן דערגרייכט די העכסטע מדרגה פון פּעדאַגאָגישער שלימות און די פולסטע אַנערקענונג זיי מצד דער „צישאַ״־אָנפירונג, כיי מצד דער מלוכה׳שער שול־מאַכט. אין דעם גרויסן דערפאָלג וואָס די „צישאַ״ האָט געהאַט מיט אירע מענדעלע און שלום־עליכם־אויסשטעלונגען אין פּוילן, האָט שעניצקי געהאַט אַן אַנגעזעענעם חלק. די וואונדערבאַרע לייסטונגען פון די קינדער פון דער וואַרשעווער באַראָכאָוו־שול (נאַוואָליפּקי 68), וועלכע צענדליקער טויזנטער באַזוכער האָבן ממש באַוואונדערט, זיינען געווען אין אַ גרויסער מאָס דער רעזולטאַט פון שעניצקיס חדשים־לאַנגער מיפולער אָנשטרענגונג.

ער איז געווען טעטיק אויך אויף אַנדערע געביטן. אונטער זיין דירעקטער אָנפירונג האָט זיך די „געזעלשאַפט אָוונט קורסן פאַר אַרבעטער״ אַנטוויקלט צו אַ צענטראַלער קולטור־אינסטיטוציע אינעם יידישע לעבן פון פּוילן. ער האָט מיטגעאַרבעט אינעם „יונגבאַר״; איז געווען אַ מיטגליד אין דער פּועלי־ציון־פראַקציע פון דעם ציש״א; פאַרוואַלטונגס־מיטגליד פונם פּראָפעסיאָנעלן פאַריין פון די יידישע לערער און מיטגליד פונם הויפּט־ראַט פון דער פּאַרטיי.

דעם 7־טן סעפּטעמבער 1939 האָט ער צוזאַמען מיט אַנדערע אָנפירנדיקע חברים, פאַרלאָזט דאָס באַדראָטע וואַרשע און דערנאָך אַ היפּשע צייט פאַרנומען אין ראָוונע, אונטער דער סאָוויעטישער הערשאַפט, דעם אַמט פון אַ שול־פּרינציפּאַל.

אין 1941, ווען די לאַגע אין דער ווֹאלינער געגנט איז געוואָרן באַדראָט, צוליב דעם נאַציסטישן אָנפאַל אויפן ראַטנפאַרבאַנד, האָט ער זיך צוזאַמען מיט אַ גרופּע חברים דערשלאָגן קיין טאַשקענט, מיטן ציל פון דאָרט זיך צו לאָזן קיין פּערסיען, כדי דערנאָך צו דערגרייכן צו די גרענעצן פון ארץ־ישראל.

זיין ציל האָט ער אָבער נישט דערגרייכט. ער איז געבליבן אין טאַשקענט, אַן אויסגעמאַטערטער פון לאַנגע חדשים וואַנדערן און דאָרטן איז ער דורכגעגאַנגען דעם גאַנצן ליידנסוועג פון אַ יידיש־פּוילישן פּליט מיט אַלע זיינע באַגלייט־דערשיינונגען, פון אַרבעטסלאָזיקייט און הונגער, פון צערונענע האָפענונגען און עפּידעמישע קראַנקייטן, ביז אַ טיפוס־קראַנקהייט האָט אים צום צווייטן מאָל אָוועקגעלייגט און ער איז פון דער דאָזיקער קראַנקהייט שוין מער נישט אויפגעשטאַנען.

יעקב קענער

רשימת אישים ועסקנים שנפטרו בסוסנוביץ והסביבה — בשנות תרפ״ט — תרצ״ט

(לפי העתונות הזגלמבאית)

ר׳ שמואל פאַרזשענצעווסקי הי״ד

ר׳ שמואל איז געווען אַ גרויסער תלמיד חכם. געשטאַמט פון זדונסקאָ־וואָלע, געוווינט אויף טאַרגאָווע 11, אין דעם זעלבן הויז ווי עס האָט געוווינט צי יענער צייט אויך פייוול אַסטרי ז״ל און זיי זענען געווען שטאַרק באַפריינדעט. מיך האָט ר׳ שמואל שטאַרק מקרב געווען. ער פלעגט מיך פיל מאָל אויפוועקן פאַרטאָג און מיט מיר געלערנט. דאָס לערנען האָט ביי אים געהאַט אַ באַזונדערן טעם. געווען אַ ייד אַ חכם פלעגט אריינלאַכן אין זיין באָרד. אויך זיין פרוי איז געווען אַ איידעלע און בכלל האָט זיך געפילט אין דער שטוב אַן איידעלע אַטמאָספער, מען האָט גערעדט שטיל, אגב אסאך מאָל איבערגעלעבט שווערע צייטן. דער בעסטער פריינד פון ר׳ שמואלן איז געווען שלמה נחום פאַריזער, ווייל אויך ער איז געווען אַ גרויסער תלמיד חכם און זיי פלעגן שטענדיק רעדן און לערנען. שווערע וויכוחים געפירט מיט ר׳ אהרן קרעל ז״ל וואָס פלעגט אין דער ערשטער מלחמה קומען אין סאָסנאָוויץ איינהאַנדלען גאַרן פאַר וואַרשע ווי ער האָט געוווינט. און היות ווי ר אהרן איז געווען אַ הייסער גערער חסיד זענען די וויכוחים געווען זער אָנגעוואַרעמטע און דערנאָך האָב זיי זיך איבערגעבעטן.

די איינציקע טאָכטער זיינע געפינט זיך היינט צו טאָג אין תל־אביב.

ווי פלעמעלעך גייען אויף אין זכרון די זעלטענע יידן וואָס האָבן געטראָגן אין זיך עפּעס אַ ירושה פון דורות און אין צווישן איז אַלץ איבערגעריסן געוואָרן, מיר שטייט ר׳ שמואל פאַר די אויגן ווי זיינע ליפּן הערן נישט אויף איבער־חזרן דברי תורה.

כמה מילים לתמונה של **חנוך מילשטיין** ז״ל

צום אייביקן אנדענק מיינע עלטערן חנוך בן אהרון מילשטיין און שיינדל בת משה מילשטיין. אומגעקומען אין אוישוויץ ה.י.ד.

ווען איך דערמאָן זיך מיין פאָטער ז״ל וועל איך נישט מגזים זיין בשבחים ווען איך וועל זאָגן דאָס ער איז געווען אַ ייד אַ ירא שמים, ערליך און ליב געהאַט יושר. מיין פאָטער ז״ל איז געווען איין אוהב ישראל אין נוסח פון רבין פון סאָכאָטשאָוו, איינער פון די גרינדערס פון סאָכאָטשעווער שטיבל אין סאָסנאָווצע. גרייט געווען יעדעס מאָל צו העלפן נויטבאַדאַרפטיקע. איך געדענק דאָס יעדעס מאָל האָט ער קובע געווען עתים לתורה איך האָב אים געזען זיצן פאַר־טיפט איבער די גמרה שעה׳ן וויינ.

עס פלעגן דערציילן זיינע חברים פון דער ישיבה דאָס אלע פשעטלעך אין דער ישיבה האָט ער געשריבן פאַר זיי.

אפילו אין דער שווערסטער צייט זעט מען אים מיטן שמייכל אלע מאָל מיט האָפנונג. אין געטאָ האָט ער געטרייסט יעדערן און געשטאַרקט די מענטשן אַרום אים.

מיין מוטער ז״ל שטייסט מיר תמיד פאַר די אויגן, דיין ברייטע האַנט אין צדקה, געדענקן יעדע שוטב ווו עס פעלט אויף שבת, לויפן און העלפן קראנקע. טייערע מוטער פיל יידישע מאַמעס גוטע האָב איך געקענט, אָבער די ביסט געוועזן אַ מוסטער פון אַ פרוי און מוטער.

ליידער האָט נישט געהאָלפן אייער מי זיך אויסצובאַהאַלטן אין איין באַנקער ווען דער געטאָ איז שוין געוועזן לאַנג יידן־ריין. די נאַצישע חיות האָבן אייך אויך דערגרייכט. זאָלן די ווערטער זיין איין זכרון לנצח.

טאָכטער **בלה הוניגמן** (מילשטן)

ר׳ שמחה קלמן נייער הי״ד

איינער פון די איידעלע געשטאַלטן אין סאָסנאָוויץ, דער אייגענטימער פון אַן אייזענגעשעפט אויף דער מאָד־שעווער גאַס 22, אַן איידעלער ייד, אַ ראַדאָמסקער חסיד. וואָס האָט מיט זיין איידעלעם אויסזען און פיינעם באַנעמען ארויסגערופן צי זיך דרך ארץ. ס׳האָט אויסגעזען ווי די אייזן קראָם איז ביי אים אַ נעבן זאַך. אַ ייד אַ למדן, אָבער געוואָלט ווייזט אויס מקיים זיין תורה און מלאכה.

און אַזוי פינקטלעך איז ער געווען אָפּגעהיטן אין תורה און אין דרך ארץ. געהאַט זיינע פעסטע פרייזן, געהאַנדלט באמונה כלפּי יידן און נישט יידן.

אַלע האָבן אים דערפאַר געשעצט, פון זיין גוטן פּנים אין אַ שוואַרצער קליינער באָרד האָבן ארויסגעקוקט אַפּאָר גוטע אויגן, פון זיי האָט אַרויסגעשטראַלט אמונה און אהבת הבריות.

און ער דער איידעלער פיינער ייד איז געווען פון די ערשטע קרבנות וואָס זענען געפאַלן אויף דער שוועל פון זיין קראָם. אויף דער מאָדזשעווער גאַס, ביים אָנקומען פון די דייטשן איז ער געפאַלן אויפן טראָטואַר. מיט זיין טראַגישן אומקום האָט זיך אָנגעהויבן דער חורבן. דאָס איז געווען איינער פון די איידעלע געשטאַלטן וואָס דער סאָסנאָ־וויצער ישוב האָט פאַרמאָגט דער קדוש ר׳ שמחה קלמן נייער הי״ד.

ר׳ יוסף מאיר ראטער הי״ד — דער מצבה קריצער

איין איידעלער טיפּ איז געווען דער פעטער ר׳ יוסף מאיר ראטער הי״ד, אַ כענצ׳ינער חסיד, א שיינער בעל תפילה. אַ בעל מוסף אין די ימים נוראים. געהאַט אַן אָפענע האַנט פאַר צדקה וחסד. די שטוב איז געווען אַ וואַרעמע מיט וואַרעמע הערצער, אַ הייסע באמיאונג צו דער משפחה און אויך צו פרעמדע. נישט געווען קיין שבת ווו ס׳זענען נישט געזעסן קיין אורחים ביי דער סעודה. און גאָר באַזונדער האַרציק איז געווען די באנעמונג צו יתומים. אויסגעהאלטן יתומים מפרנס געווען מיט כבוד און דאָס אַלץ איז געטאָן געוואָרן בצנעה, נישט געוואָלט מ׳זאָל דערפון רעדן.

אַ הייסע טאַטע צו די קינדער, און גאָר אַ באַזונדער אָרט האָט פאַרנומען דער שבת. ער פלעגט זיך פירן אַז ביים טיש אויסער די האַרציקע זמירות פלעגט ער זאָגן דברי תורה, דברי טעם, און אַלץ מיט חסידישער פאָלקס־טימליכקייט, האַרצקייט, וואָס האָט אונדז די ערומיקע טיף גערירט, געזאָגט האָט ער דאָס, און עס האָט זיך געהערט ווי אַ ווינדערלעך מעשה׳לע.

אַ גאָר באַזונדערע באַציאונג האָב איך געהאַט צו דעם פעטער ר׳ יוסף מאיר און דער מומען חנה הי״ד, זי די מומע חנה איז געווען אַ איבערגעגעבענע „עזר כנגדו״ געווען זער אַקטיוו אין סאָסנאָווצער פרויען פאַראַיין, און געהאָלפן ווי זי האָט נאָר געקאָנט טראָגן הילף. אין דעם גייסט האָט זי אויך דערצויגן אירע קינדער.

מיר דערמאָנט זיך אַן אינטערעסאַנטער פאַל, דאָס איז געווען אַ פרייטיק ווען מ׳האָט געדאַרפט אויסצאָלן די ארבעטער (אויסער מצבה קריצן האָט זיך אויך דער פעטער פאַרנומען מיט פאַרשידענע בוי ארבעטן, איידעלע שטיין אַרבעטן און אויך מאָזאיקע). מיט דער אויסצאָלונג האָט זיך פאַרנומען זיין זון גדליה. אין אַ פרייטיק באַמערקט ער מיט שרעק אַז די קאַסע איז לער, דאָס געלט איז נישטאָ. ער וויל באַלד דאָס מעלדן דער פאָליציי, אָבער אינצעווישן באַווייזט זיך דער פאַטער און זאָגט רואיק: היות ווי ער איז קאַסירער פונעם תלמוד תורה און מ׳האָט שוין אַ צייט לאַנג נישט אויסגעצאָלט די מלמדים, האָט ער דאָס געלט גענומען פאַר דעם צוועק. און דערביי אַ זאָג געטאָן: וואָס איז דער געוואַלד, איך האָב דערווייל געבאָרגט געלט אויס־צוצאָלן די ארבעטער, וועט קאָסטן אַ ביסל צינזן, עד שירחם אין תלמוד תורה.

דעם פאַטערס אויפקלערונג איז אין דער שטוב אָנגענומען געוואָרן אין פולער פאַרשטענדניש.

פון אַלע קינדער ווו אלע האָבן באַקומען אַ גוטע ערציאונג, האָט זיך אויסגעטיילט גדליה, וואָס איז געווען אַ תלמיד חכם, געלערנט מיט אַן עולם אין בית המדרש. געהערט האָט ער צו דער פועלי אגודת ישראל, דאָרט האָט ער געזאָגט אַ שיעור פרייטיקצונאַכטס, און אויך אויסגע־טייטשט די פרשת השבוע. צו אַלעם געהאַט אַ קאָרעקטן צוגאַנג און אויך זיין לבוש און באציאונג צו מענטשן איז געווען כולו כבוד.

אַזוי האָט די היים ביים פעטער יוסף מאיר געלעבט מיט פרייד, פיל מאָל אויך מיט זאָרג אָבער פיל מיט אמונה און בטחון ביז דעם היטלערס מבול.

מיר דערמאָנט זיך אַ פאַל וואָס האָט זיך איינגעקריצט אין מיין זכרון אויף מיין גאַנץ לעבן אין דער צייט ווען מען איז שוין נישט זיכער געווען מיט דעם מאָרגן, בין איך אַ מאָל געקומען צו אים און מען האָט געזוכט זיין טאָכטער וואָס האָט זיך ביי אים אויסבאַהאַלטן, און דאָרט האָט איך אָנגעטראָפן עטלעכע יונגעלייט נישט קיין סאָס־נאָווצער, פון דעם אומגעגנט, וואָס האָבן באַקומען אַן אָרט אין זיין שטוב, נישט קוקענדיק אויף דעם וואָס דאָס אייגענע הויזגעזונט געפינט זיך אין סכנה. מען האָט זיך באַצויגן צו זיי ווי צו אייגענע.

פון דעם דאָזיקן טאָג, דערמאָנט זיך מיר אַ זאַך פון דער מומע חנה. אַ ברויט האָט זיך נאָך געפונען אין שטוב, הגם מיט סכנה, איז אָנגעקומען עס צוקויפן. און ווער רעדט נאָך פון פוטער און די מומע חנה הי״ד גיט אַ זאָג מיט אַ ווייכע שטים — קינדערלעך... שנייט דין, און שמירט מיט רחמים...

אין דעם דאָזיקן זאָג פון דער איידעלער פרוי האָב איך באַנומען די גאַנצע טראַגיק פון אונדזער לאַגע...

פון דער דאָזיקער האַרציקער משפחה איז קיינער נישט פאַרבליבן.

אויפן סאָסנאָווצער בית הקברות זענען אפילו די מצבות נישט געשוינט געוואָרן. נישט רעדענדיק שוין פון די צייטן פון די נאַציס. אויך די פוילישע כוליגאַנעס האָבן די מצבות נישט געשוינט און געשענדעט יידישע קברים.

און פון דעם אַלעם איז נישט פאַרבליבן קיין מצבה אפילו פאַר דעם מצבה קריצער ר׳ יוסף מאיר און זיין משפחה וואָס זענען אומגעקומען אין אוישוויץ און אין אַנדערע לאַגערן פאַרפייניקט געוואָרן הי״ד.

זאָל דאָ כאָטש פאַרצייכנט ווערן זייערע נעמען לזכרון:

ר׳ יוסף מאיר בן אהרן דוב ז״ל ראַטער
פרוי חנה פון דערהיים קיטנער
זון אהרון דב בער פרוי לייטשע און דריי קינדער
זון גדליה יעקב פרוי קאַראָלע קיסנער און צוויי קינדער
זון שלמה פרוי און צוויי קינדער
טאָכטער אלתה׳לע מאַן כאַפער און צוויי קינדער
טאָכטער מלכה מאַן יאַסקאָוויטש און דריי קינדער.

דוד פריוור

אחרי מחלה ארוכה מת בסוסנוביץ בן 38 העסקן הנודע בעיר דוד פריוור; איש העם במלוא מובן המלה, צנוע ועניו. השתתף באקטיביות בשורת חברות ומפעלים, אחד המייסדים וממשתתפי „מכבי" ואחר כך של „לירה".

דוד, או לפי כינויו „דודק", תפש מקום כמנהל „מושב זקנים", והוא היה לזקני המוסד לא רק מנהל, אלא גם כאבא שלהם; הוא הפקיר עצמו לזקנים ולמוסד.

אלפי אנשים ליווהו למנוחת עולמים. ליד קברו הפתוח נשאו נאומי אבל הד״ר הרצמן בשם „דוברוצינגושץ" ומושב־זקנים, בשם „מכבי" — יוסף גולדנברג, בשם „לירה" — שיווק.

ישראל זילברשץ

בדמי ימיו מת העסקן הציוני ישראל זילברשץ בראשית אב תרצ״ו, שישב זמן רב בדומברובה־גורניצ׳ה ואחר כך בקטוביץ, נחשב כציוני משכיל ואינטליגנט מודרני, אקטיבי למען הקרנות הלאומיות ואף תרם מפעם לפעם סכומי כסף גדולים לקק״ל וקרן־היסוד, והתרים גם אחרים.

הרב קלמן חיימדס הספידו במלים חמות בהרימו על נס את מעלותיו, בהזכירו בין השאר גם את חשקו ללימודי התורה שהיתה מושרשת בקרבו עוד לפני היכנסו בעול הפרנסה. רבים מתושבי דומברובה וזגלמביה באו ללוותו לבית־עולמו.

איזידור פירסטנברג

בתמוז תרצ״ה מת בסוסנוביץ איזידור פירסטנברג, עסקן נודע, בן 72, היה ממיסדי הבנק של אומנים וסוחרים זעירים ובמשך שנים רבות חבר בהנהלת הבנק, סגן יו״ר של מועצת הפיקוח של הגימנסיה היהודית, חבר ההנהלה של „דוברוצינגושץ" ובכלל הקדיש זמן רב לענינים יהודים.

בהלויה שהתקיימה בסוסנוביץ השתתף קהל רב של אנשים מכל שכבות האוכלוסיה היהודית. ליד קברו הפתוח נשאו נאומי הספד רב מנחם האגר, הד״ר מילודיסטה והד״ר הרצמן.

ישעיהו רוטנר

בנגדין היהודית איבדה אחד מבעלי־הבתים ואנשי־ציבור החשובים שלה בישעיהו רוטנר, שבמשך שנים ניהל בית־מסחר ליינות. המנוח היה עסקן פעיל בשטה החברתי. במשך שנים היה חבר המועצה העירונית, יו״ר חברת לינת החולים ותפס משרות חשובות במוסדות שונים, וכן הקים בזומבקוביץ מעונות קיץ לנזקקים ועזר להרחבת היישוב היהודי בעיר. הוא מת בי״ז חשוון תרצ״ג.

בקשר לפטירתו נתקיימה בלינת־החולים ישיבה מיוחדת של ההנהלה שעיבדה את סדר ההלויה. למטרה זו נבחרה ועדה מורכבת מה״ה ש. פרידלר, ש. לבקוביץ, ווייצנברג. הנפטר הועבר ללינת־החולים ששם הספידו הרב; ליד הקבר הפתוח נפרד ממנו בשם ההנהלה סגן היו״ר שנברג וקורנפלד.

אדוארד (יצחק) נאכנר

בסוסנוביץ מת בי״ב בטבת תרצ״ב אדוארד נאכנר, אחד האזרחים הקשישים, בעל־בית ותעשין. הנפטר היה ידוע בעיר כאיש ישר, לא דחה שום עזרה ציבורית; במשך שנים כיהן כגבאי בבית־הכנסת האשכנזי ונכבד בכל השכבות של ה־אוכלוסיה היהודית.

ר׳ בריש הרציגר

ר׳ בריש הרציגר מבנדין נפטר בי״ד בשבט תרצ״ו כשהוא בן תשעים, נין לרבי בריש הרציגר הרב מבנדין ש־נחשב בין גדולי הרבנים בפולין וממקורבי האדמו״ר מרדומסק

בעל ה„תפארת שלמה״; טיפוס הדור הישן, התרחק מעניני הפוליטיקה המקומית, נודע כלמדן חריף, מתמיד בתורה ויהודי חסיד.

טוביה בייטנר

בסוף ניסן תרצ״ז מת בבנדין בגיל 65 העסקן הדתי ר׳ טוביה בייטנר שהיה חביב על הציבור בזגלמביה. הוא היה פעיל מאד בשטח שומרי־שבת ועניני דת, אחד העסקנים ה־חברות אחרות.

מלוויו לביתו עולמו הכניסוהו לשטיבל של חסידי זבירצה ששם ישב כל ימיו בתפילה ובלימוד בתורה, ומשם נשאוהו ל„הכנסת אורחים״ ואחר־כך לבית־המדרש ששם ערכו אתו הקפות, והספידוהו המו״צים ר׳ דן, ר׳ הנוך דוב פרידברג ור׳ הרשל רפפורט.

מרת אסתר פרומט אנגלרד

אחרי מחלה קשה וממושכת מתה בוינה האשה אסתר פרומט אנגלרד, אשת הרב ישעיהו אנגלרד מסוסנוביץ ובת הרבי ר׳ נחום רבינוביץ מקרימולוב. בהלויה שהתקיימה בערב יום־כיפור תרצ״ח בסוסנוביץ השתתפו מאות איש מכל שכבות האוכלוסיה היהודית בעקב החג לא נישאו כל הספדים.

ר׳ יעקב לייב אברמצ׳יק

חבר מועצת הקהילה היהודית בסוסנוביץ במשך 16 שנים, בעל־בית וסוחר נודע, התחבב על כל האוכלוסיה על כל שכבותיה בסוסנוביץ, ולפתע מת במעון הרחצה קריניצה כשהוא בן שבעים ואחת. בהלויתו שהתקימה בסוסנוביץ השתתף קהל גדול מכל שכבות האוכלוסיה. הוא מת בי״ז באלול תרצ״ג (1933).

הינדה אנגלארד

בגיל 73 מתה בסטשימישיץ בי״ד בשבט תרפ״ט האשה הצדקנית הינדה אנגלרד, אלמנתו של הנדבן הנודע ר׳בי נחום אנגלארד מגדולי היחוס בפולין ואחותו של רבי ישעיהו קשוינזר המנוחה הצטיינה במידות טובות ובמעשים טובים והיתה „עזר כנגדו״ של בעלה שהצטיין מאד במצות הכנסת־אורחים ונפטר בשם טוב.

ר׳ זלמן ארנסט מבנדין

חסידי רדומסק בבנדין סבלו אבידה קשה בפטירתו של ר׳ זלמן ארנסט ביום כ״ד בכסליו תרצ״ב (1931) שהיה דמות בולטת בשטיבל רדומסק ונותן הטון בכל ענין חשוב.

בהלויתו השתתף קהל גדול, ובו גם הרב דוד הלברשטאם גיסו של האדמו״ר מרדומסק מסוסנוביץ לפני השטיבל הר־דומסקאי הספיד את הנפטר הרב מבנדין והרב הלברשטאם שבמלים חמות תיארו את הנפטר כאדם חשוב. אחר זה הכניסו את הנפטר לשטיבל וערכו אתו הקפות.

האדמו״ר הא״י רבי אלתר בידרמן

בסוסנוביץ נפטר ביום שני דר״ה (תשרי) תרצ״ד רבי אלתר בידרמן הנודע בכינויו „הרבי הארץ־ישראלי מסוסנוביץ״. היה חביב מאד על כל האוכלוסיה היהודית בסוסנוביץ ובכל עיירות זגלמביה; בשבועות האחרונים נעשה לו ניתוח קל בבית־החולים בקראקא, הניתוח הצליח והוא חזר לסוסנוביץ. בליל שבת הרגיש עצמו טוב וערך „שולחן״ לחסידים. אך אחרי הסעודה חל שינוי והרגיש כאבים חזקים, הוזמנו רופאים טובים שעשו מאמצים להקל עליו את היסורים, ולבסוף נשאר להם רק לקבוע את פטירתו. הוא היה נין לרבי משה מלילוב, בנו של רבי דוד מלילוב, שעלה לא״י והתישב בירושלים ואחר זמן קצר נפטר ונקבר בהר הזיתים.

בהלוויה שנערכה ביום ראשון בשלוש אחרי הצהרים הש־תתפו אלפי אנשים לא רק מערי ועיירות זגלמביה אלא גם מערים ועיירות קרובות, ואף משלזיה העילית באו ללוותו. לפי צוואתו הוא הועבר אחר כך לארץ־ישראל שבה קנה לו עוד בהיותו בן 25 קרקע בה הזיתים, ושם מנוחתו כבוד.

חיים בינקובסקי

העסקן העממי הנודע חיים בינקובסקי מת בסוסנוביץ באב תרצ״ה בגיל 62. הנפטר היה טיפוס של הדור הישן, איש העם במלוא מובן המלה, ובעצמו אומן פעל במשך שנים רבות במסירות במערכת בעלי המלאכה. הוא היה ממיסדי איגוד האומנים ובנק האומנים שבו היה חבר המועצה עד יומו האחרון. בבחירות האחרונות לקהילה הוא נבחר כפרנס ונטה תמיד לצד החוגים הלאומיים.

בהלויתו השתתף קהל גדול מכל שכבות האוכלוסין ה־יהודי. ליד הקבר הפתוח הספידוהו: בשם בנק האומנים — הד״ר הרצמן ובשם האיגוד — אקשטיין.

ר׳ שבתי גולדפיין

גבאי במשך שנים רבות בבית־הכנסת האשכנזי בסוסנוביץ נפטר בראשית אדר״א תרפ״ט; חובב נגינה ותמיד היתה דאגתו נתונה לבית־הכנסת שלו היה מסור בלב ונפש שיכהנו בו חזנים טובים ומעולים הראוים לתפקידם. כגבאי פעל הרבה לתועלת בית־הכנסת. העדרו מבית־הכנסת הורגש זמן רב.

ר׳ חיים המבורגר

סוסנוביץ היהודית לוותה בכ״ט חשון תרצ״ב למנוחת עולמים את אחד מבעלי הבתים החשובים שלה ר׳ חיים המ־בורגר. הנפטר היה טיפוס נעלה של הדור הקודם שעסק ב־צרכי ציבור באמונה, והיה רחוק מהגמוניה שהשתררה אחר כך ברחוב היהודי. בצוואתו ציוה לתת אלף זהובים לקופת גמ״ח, אלף זהובים לבית־העלמין היהודי אלף זהובים לבית־היתומים, 250 זהובים לתלמוד־תורה, שתי מיטות למושב־זקנים.

ליד קברו הפתוח נאמו הרב מ. האגר שעורר את בני העיר לזכור בימי משבר אלה את המשפחות היהודיות ה־רעבות ללחם ולהמשיך בפעולת הגמ״ח של הנפטר.

לזכר יקירנו אהרן וויצמן הי"ד

אהרן, בנם של משה ופסיה ווייצמן, נולד ב־15 בינואר 1922, בבנדין. הוריו עלו לארץ ישראל עם ראשוני העליה הרביעית מבנדין בשנת 1924, ולא עזבוה, לעומת עולי בנדין אחרים דאז, שלא החזיקו מעמד, ירדו לפולין וניספו, למרבה יגוננו, בשואה האיומה, בידי קלגסים נאצים טמאים.

אהרן, בבואו לארץ, היה ילד רך, בן שנתיים. בנעוריו למד בבית־הספר „תחכמוני" בתל־אביב, שברוח המסורת, והיה מהתלמידים המעולים ואהוד על מוריו, מחנכיו וחבריו לספסל־הלימודים. בסיימו בהצטיינות את לימודיו, הצטרף להסתדרות הנוער העובד ועבד בבית־המסחר לחמרי־בנין בתל־אביב.

בפרוץ מלחמת העולם השניה, התנדב לצבא הבריטי — הוא אז בן 17 — ונשלח לחזית שביוון ונפל בשבי באי כרתים. הועבר למחנה השבויים בגרמניה, בהתענו שם חמש שנים רצופות. בהישלחו מהשבי אחרי המלחמה, עבר לחיפה ועבד בבית־החרושת למוצרי־מתכת „וולקן".

בפרוץ מלחמת השיחרור (נובמבר, 1947), התייצב כחבר ה„הגנה" בשורות הלוחמים, בהדיפת הכנופיות של הפורעים הערבים בחיפה, אשר הותקפה מכל צד.

במכתבו האחרון להוריו, שהגיע אליהם רק אחרי נפילתו, הוא כתב: „...האל הרחום והחנון, אשר בחסדו הרב שמר עלי בשרתי בצבא האנגלי וגם בהיותי כלוא שנים רבות בשבי הגרמני, יפרוש את כנפיו אף הפעם עלי וישמרני מכל רע..." ברם, משאלת־ליבו לא ניתנה לו: הוא כרע ונפל על משמרתו, כאשר חש להציל חברו, שנפגע מכדורי צלף ערבי.

לאהרן היו תכניות רבות להגשמה, אולם כל חלומות־חייו עלו בתוהו.

ביום ו' בניסן תש"ח (15.4.48) הובא למנוחת־עולמים בבית־העלמין שבחיפה. ספדו לו רעיו ואנשי־ציבור, בציינם את מידותיו הנעלות כחבר טוב־לב, הנכון תמיד לעזור לזולת וכבן מסור ונאמן לעמו ולארצו, שלמענם הוא מוכן לתת נפשו.

אהרן, יקירנו! לא זכית לראות במו־עיניך את המדינה היהודית העתידה לקום, כי מות־גבורים הקדימך. דע לך, שמותך לא היה לשווא, כי בזכותך וברוח ההקרבה של אלפי בנינו הנפלאים, אשר נפלו במערכות ישראל, אנו ממשיכים את חיינו ובנין ארצנו.

לא נשכחך וזכרך היקר ינון תמיד בקרבנו!
אחותך וגיסך

אסתר ושרגא רוזנבלום

(המלבה"ד: מ. ה.)

אהרן וויצמן

פייגעלע ווין ז"ל

געבוירן אין בענדין (פוילן).

געשטאָרבן ח' אדר תשל"ג (1973) אין מעלבורן (אויסטראַליע)

פסיה ומשה וויצמן ז"ל

יוצאי בנדין (נפטרו בישראל)

ג ל ר י ה   ב ת מ ו נ ו ת

גאלעריה אין בילדער

ראש העיריה מסלבקוב ר׳ איטשע בער מקובסקי, ובנו ר׳ מנדיל מקובסקי גזבר עירית סלבקוב

אחיותיו: פייגל, גיטל, שרה, יוכבד. אחיו: איסר שלמה ויהודה
מאיר לנצמן

בנימין ליכטיג יליד ב:דין, מעסקני העיריה בסלבקוב

ר׳ יהודה ליב בורנשטיין ובתו חייה.
אביו ואמו ואחיותיו של חנוך בורנשטיין

רייצה ואחותה

ביילי פישעל מבנדין — הסבתא של דגיאלי פישעל
היו לה 2 בנים 2 בנות 18 נכדים, מהם 4 בישראל,
1 בקנדה, 1 בפריז; היתר נשמדו.

הסבא והסבתא של גוטה פישל

בבית המלאכה של משפחת סקורא בעריש. האבא של שמואל סקורא מאמריקה.

אבנר ובנו

ר' יוסף טשארניכה ואשתו — הורי האחים שחורי בישראל.

ד"ר טייכנר מסוסנוביץ

ר' ישראל צימרמן — מחסידי רדומסק

י. יוסף קאמינסקי, כורך ספרים

יודנהרץ מסוסנוביץ

הבת של דן דווינסקי

דער קעלצער מלמד גוטליב מסוסנוביץ, חותנו של א. שחורי.

זכריה פדרמן

שמואל ליברמן ואשתו, **עסקן** בלינת החולים סוסנוביץ

אַ גרופע פּ״צ „פרייהייט״ סוסנוביץ

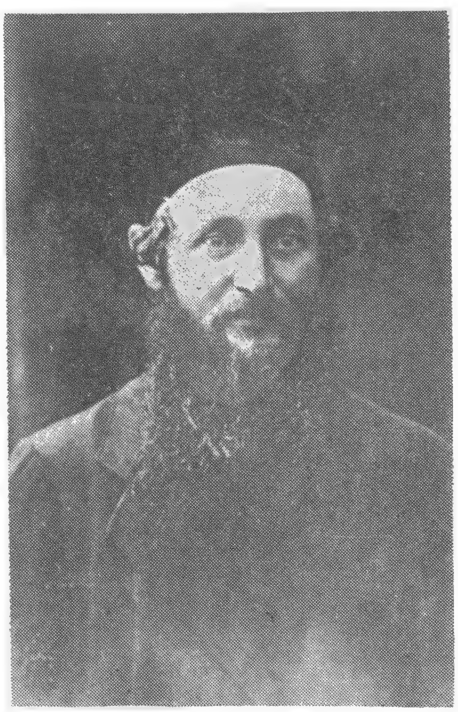
שרגא רוזנבלום מבנדין בישראל
והברו לייביש רוסס הי"ד, נספה בשואה

ישראל (סרולקא) ובנו יהודה הי"ד רוזנבלום מבנדין נספו בשואה

משפחת פרוכטצווייג מסוסנוביץ

ר' יוסל קורצטג, המוהל בסוסנוביץ

בני משפחת ווייצמן, יוצאי בנדין

עומד באמצע: משה־צבי וויצמן ז״ל.
יושבת מימין לשמאל: פסיה ווייצמן ז״ל; על ברכיה — אהרן,
שנפל במלחמת השיחרור (רשימה עליו בעמ׳ 93);
בשורה השניה משמאל לימין: אסתר רוזנבלום (לבית וויצמן)
ויואל ווייצמן (כעת בסידני, אוסטרליה);
למטה יושבת: שרה סגל (לבית וויצמן, כעת במלבורן שבאוסטרליה׳

מארינקע

גולדצוויג מבנדין ההמארשעליג

משפחת הנוך ויינרייך

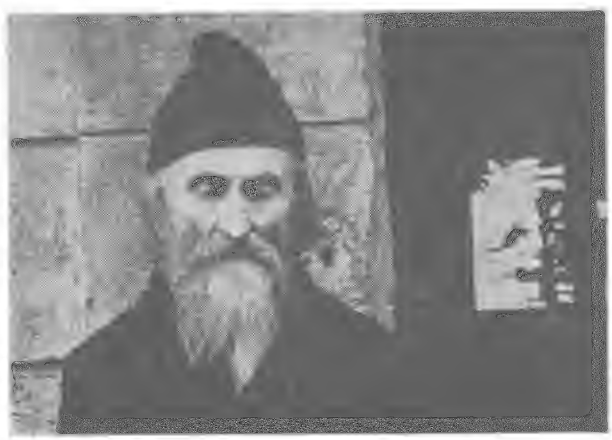
צדוק פלבנר יוצא בנדין, נמצא בישראל. רוכב אופנים.

גולנזר ואשתו

פאמיליע יוסקוביץ

בינם אורבך

צבי דונסקי

חבר השוה״צ שנרצח כחבר המחתרת בסוסנוביץ

בני יונגסטר

אסתר מיגוס מבית זשעליונקה ובתם חוה, נספו באושוויץ
טולה זשעליונקה מבית לזינגר, נספה באושוויץ
דינה בת משה וטולה זשעליונקה, נספה באושוויץ

פריבר

פרלשטיין

על אלה אני בוכיה עיני עיני ירדה מים.
על עם ה׳ ועל בית ישראל כי נפלו בחרב.

איכה א׳ ט״ז.

השואה והמרי
חורבן וכליון

אומקום און גבורה
חורבן און פארטיליקונג

יזכור

מצבת זכרון בצרפת

מצבת זכרון במרתף השואה שעל הר ציון בירושלים

לוח זכרון של חברי המחתרת מבנדין

FRATERNAL ORDER OF
BENDIN-SOSNOWICER
SICK AND BENEVOLENT SOCIETY INC.

FAMILIES OF

FAMILIES OF

לוח זכרון בטורונטו (קנדה)

למען ידעו...

מאת יחיאל גראנאטשטיין

(ליום הקדיש)

„יתגדל ויתקדש שמיה רבא" — — —

לדורות הבאים, לבנים שנולדו מאז השואה ואשר יוולדו בעתיד — **למען ידעו.**

קדיש להורים שנספו בימי האימים והבלהות ההם לאחים ואחיות שנהרגו בידי גויים מרושעים, אוכלי־אדם מתורבתים, קדיש **לעוללים שראשיהם נופצו אל סלע.**

למעלה מחצי־יובל שנים חלף מאז ועד הלום — שנות־ אבל שלא יתמו עד סוף **כל הדורות,** עד שנזכה ויעלה הרצון מאת הבורא יתברך שמו ויחיה את המתים, והמוכפשים בעפר יקומו, ונראה עין בעין את האובדים מן הימים ההם.

„יתגדל ויתקדש שמיה רבא" — — —

על כנפי הרוח נישאות דמעותינו לשם — לקברים האלמונים **והבלתי־נודעים, לבורות** המכוסים אדמה דשנה, פורחת ומצמיחה, למאידנק, לאושביץ, לטרבלינקי ולסוביבור, ולכל מקום אחר בו עבדו תאי־גז וכבשנים במלאכת השריפה. עד שהארובות לא הספיקו לפלוט את כל העשן — עשן שריפות הגופות.

לא, עשן זה טרם התנדף. עדיין לא התפזר, ולא התאפס. ואם עינים לך פקוחות — תראה אותו עדיין מיתמר מעליך בחלל ומביט לעברך במיליוני־עינים מפוייחות, חרוכות, כשהן **כביכול לוחשות** חרישית, מרמזות:

— **בני הכר את אביך שעלה באש.**

— **ואני, אמך** אני, נפלתי ירויה לתוך הבור.

— **ואנחנו, שלמהלה** ואיצלה, ומשהלה, וברלה — אחיך. **הרם עיניך** והסתכל בנו, אל תסיר מבטך מאתנו.

— וגם אנחנו פה, הדודים שלך: איצ'ה־מאיר, ויענקל, וליפא, ודוד, ושלמה, ואהרן, כולנו פה, ממלאים אנחנו את החלל כולו, ברחף נשמות ערטילאיות, ללא גופות. אל תשכ־ חונו, זכרו, אל תשכחונו! אוי, אם תוציאונו מלבכם, אהה!

יתגדל ויתקדש — — — —

כצאן תחת שבטו של הרועה מועברים ונמנים ונפקדים כל באי־המחנה. מופשטי־בגדים הם כביום היוולדם. מבוהלים ומפוחדים. **דבר לא נותר להם כי אם המבט הלוחש והמופנה לשמים, ליושב במרומים.**

מדי בוקר עוברת שם תפלה־של־יד מיד ליד, מצריף לצריף, **מבלוק אחד למשנהו. גדרות־תיל מפרידות ביניהם,** אך אין בכוחן למנוע העברתה של תפילה־של־יד על רצועתה הארוכה מיהודי ליהודי. והם כורכים אותה בדחילו ורחימו ומברכים, מתוך יסורי־נפש, נאנחים ונאנקים, ברכת „אשר **קדשנו במצוותיו". גדול הפחד,** גדולה מאוד הסכנה, אך **גדול יותר הרצון** שלא להיכנע, הרצון להישאר יהודי עד לרגע האחרון **בחיים.**

ויהודי־צדיק שנקלע למחנה מתחפר מתחת ליצועו ומדליק בימי חנוכה נרות־מצווה והם מעלים אור מאופל, מחשכת־חייהם.

ולקראת חג־הפסח אופים מצות, מתוך סיכון־נפש, על פלטות של תנורים שבתוכם נצרפים־מתלבנים רימוני־יד בשביל החזית הגרמנית...

ובנות יהודיות צעירות אוספות פתקאות־נייר ורושמות להן את סדר הימים למען דעת מתי שבת וחג וימי צום...

ויתגדל ויתקדש שמו של הקדוש ברוך הוא גם במחנות המוות.

למעלה מחצי יובל שנים חלף מאז. ואנו כבר כה רחוקים ומרוחקים מן הימים ההם, כאילו מדובר היה במאורעות מלפני דורות.

חצי יובל שנים. והרי לעינינו קרה הכל. כאילו אתמול היה הדבר, רק **אתמול...**

נחזיר־נא מבט אחורנית ונראה... הנה הם, הבתים שלנו, מלאי־שמחה וחדוות־חיים. הנה אבא ואמא, האחים והאחיות, הדודים והדודות, הנה כל יהודי העיירה, יהודי כל העיירות היהודיות על אדמת נכר... הנה הם בבתי־הכנסת המרובים, ברחובות ובסימטאות, בחנויותיהם ובבתי־המלאכה שלהם.

נטה נא אוזן ונשמע אותם משוחחים, צוחקים, בוכים, שמחים, לומדים ורוקדים... הנה הם בלבושם היהודי הטיפוסי, בקפוטות המשי ובכובעי הקטיפה העגולים בשבת ויום־טוב. אהה, השבתות והחגים האלה בעיירה! נסתכל־נא לתוך דירותיהם של אחינו היהודים שם: מסבים לשולחנות הורים וילדיהם, מנעימים זמירות לא־ל ברוך ומבורך ומתענגים בקדושת היום.

לא. הם אינם עוד. אינם.

אמרו־לי, כיצד קרה הדבר? כיצד יכול היה עולם נאור וחפשי לראות עשן מיתמר מכבשנים שאליהם הושלכו בני־אדם — והמשיך להתקיים?

אכן, מדוע?

מדוע אין לי אבא ואמא? הרי עדיין יכלו לחיות, להגיע לזקנה, לשיבה ואף לגבורות? מדוע שיכלנו אותם? מדוע שיכלו הורים את ילדיהם והם היו גדלים ומתבגרים וממלאים בשמחתם ובעליצותם את הבתים, את החצרות, את בתי־הספר, את בתי־התפלה, את חיי־כולנו?

מדוע?

ואף על פי כן, וגם מתוך הבכי והקינה — — —

„יתגדל ויתקדש שמיה רבא" — — — —

משה ירקוני (זילונקה)
חבר המערכת

דפים אלה

במקום מבוא

בזכירה — סוד הגאולה והקיום
(דברי חז"ל)

הדפים האלה, המובאים במדור הזה, מקפלים בתוכם **את הפרשיות הטראגיות** של בית־ישראל בחבל זגלמביה **ובקהילת סוסנוביץ בפרט.**

אין ברשימות, המופיעות כאן, סיפורי־עלילה דמיוניים, **שנכתבו בידי אנשי־עט, אלא דברי־עדות** נאמנה המה של **ניצולי השואה באיזורנו, המעלים** בזכרונותיהם את קורותיהם **ותוויותיהם המסוערים והמזעזעים, המתוארים בפשטות** וב־צורה ריאליסטית למדי, מאותה התקופה רבת־האימים **והסיוטים, אשר פקדה את בני־עמנו** בדורנו בלב־ליבה של **אירופה „הנאורה" בשנות הארבעים** המוקדמות של המאה העשרים.

תכנית שטנית זו, הקרויה „הפיתרון הסופי", תוכננה **ובוצעה** על־ידי גרמניה הנאצית, נוכח שתיקתם המוחלטת של עמי „העולם התרבותי" והסכמתם האילמת.

לא למען סיפוק ייצר ההתרפקות על העבר והלכי־רוח נוסטאלגיים, לא לשם השתוקקות־הכתיבה של השרידים נמסרת עדות זו, אלא מתוך תחושת החובה, המפעמת בליבם ושבועת־האמת הטבועה בדמם עוד מימי־הגיהינום: לזכור, **לא לשכוח ולספר את הכל, מה שקרה וכיצד.**

חובה עלינו לחשוף את כל הפרטים של המציאות המרה ואת כל נתיבי היסורים והתלאות שעברנו; **חובה עלינו** לגלות את כל העובדות המעציבות על אחים שטעו, גם את כל גילויי ההקרבה, הגבורה והמרי שהנצו; חובה עלינו לספר ולחזור ולספר איך הצליח הצורר הגרמני, תוך כדי השמדת בני־עמנו, לפורר ולהפריד בין הנותרים בגיטו על־ידי נטיעת תקוות־שווא ואשליות להישארות בחיים, ובדרכי ערמה זו עלה בידו להחליש את כוחנו ולבצע את זממו — „החיסול הסופי".

המעלעל בדפים אלה, ימצא לרוב סיפורי־העדות של שרידי השואה, הספוגים כאב ותוגה, ביטוי־מה להבלטת ה„אני" והקרובים במשפחה ובחברה, התייחסות מובנת בדרך־הטבע. ברם, סיפורים אלה במקובץ מצטרפים יחד לחטיבה מושלמת ומהווים מסכת אחת של יסורי־תופת ושאול, של סבל ואבדון, של חורבן ומרי של עמנו הדווי בגולה האומללה. שומה עלינו, השרידים שניצלנו בדרך־נס מהתבערה הנוראה הזאת — ואולי על־פי צו ההשגחה העליונה, — למלא את יעודנו, מתוך הכרת השליחות בחיים, לזכור ולהזכיר ולהנחיל את התודעה והאמת על השואה האיומה כמורשת לדורי־דורות, על־מנת ללמוד ולהפיק את הלקח הדרוש, כי הקיום והחיים של עמנו, ככלל וכפרט מובטחים אך ורק בחיי חופש ועצמאות במולדתנו העתיקה והמתחדשת.

הועיד לנו הגורל להיות דור החורבן והתקומה כאחד, **ושניהם הכרוכים יחדיו, יירשמו לעד בתולדות עמנו.**

זכר השואה ולקחה היווה גורם חשוב לחידוש הגבורה בישראל, והוכח בעליל, כי לוחמינו הנועזים וחיילי צה"ל הגיבורים, שחרפו נפשם בכל מערכות ישראל, שאבו לא **מעט עוז־רוח ונכונות להקרבה במלחמות הקיום של עמנו מהלקח של השואה והשמדת עמנו בגולה על־ידי העמלק הנאצי וגרוריו, זכרם לדראון־עולם.**

על־כן צו־חיים הוא לנו, השרידים שחמקנו ונחלצנו ממלתעות החיה הנאצית הטורפת, להוסיף לפעול למען החדרת תודעת השואה והעמקתה בקרב עמנו, מתוך הכרה, שתרומה מסייעת היא לחישול הרוח והכוח, לחיסון הנפש במבחנים הקשים, המשמשים ערובה לקיום עמנו ועתידו.

ובכך גם נכבד ונקדש את זכר קדושינו המושמדים והטבוחים, שבמותם ציוו לנו את החיים. צוואתם הבלתי כתובה ודמם השפוך זועקים וגועשים אלינו ממעמקים:

זכור, אל־דמי לך! אל דומי!

משה ירקוני (זשעלאנקא)

די בלעטער

אנשטאט א פאַרוואָרט

„אין געדענקשאַפט — דער סוד פון קיום און גאולה"
(דברי חז"ל)

אין די דאָ געבראַכטע ווייטיקדיקע בלעטער פון שואה־אָפּטיילונג פון דעם ספר זענען איינגעראַמט טראַגישע קאַפּיטלען פון חורבן בית־ישראל אין פּוילן, פון די קרוב הונדערט טויזנט יידן אין זאַגלעמביע און קהילת סאָסנאָוויץ בפרט, וואָס זענען מער נישטאָ. פון די בלעטער הערט זיך זער דערשיטערדיקער געשריי וועגן די גרוילן און בלוטיקע מערדערייען פון די נאַצי־תליינים.

די דאָזיקע פאַרשרייבונגען, וואָס זענען אויסגעווייקט אין בלוט און טרערן, זענען נישט סתם דערציילונגען, פאַרצייכנט דורך א געניטער שריפטשטעלערישער האַנט, נאָר באַגלויבטע עדות־זאָגונג, איבערגעגעבן דורך אָפּגעראַטעוועטע זאַגלעמביער לאַנדסלייט. וועלכע שילדערן מיט פּשוטקייט און רעאַליסטיש זייערע דערשיטערדיקע זכרונות, אויפטרייסלענדיקע געשעענישן און אויפגעברויזטע איבערלעבונגען פון יענער פאַרכטיקער תקופה. דער שוידערלעכער פאַרברעך, וואָס די ערד האָט קיין ענלעכעס נאָך נישט געוווּסט איז געשען אין סאַמע האַרצן פון אייראָפּע, אין די ערשטע פערציקער יאָרן פון דעם יאָרהונדערט.

דער טייוולאַנישער פּראָגראַם פון ענדגילטיקער „לייזונג" פון דער יידן־פראַגע איז פּלאַנירט און אויסגעפירט געוואָרן דורכן סאַדיסטישן נאַצישן מערדער־פאָלק, ביי דער פאָלקאַמער שווייגעניש און שטומער צושטימונג פון „נאַבעלע" פעלקער, וואָס זענען איינגעשלאָסן אין דער „ציוויליזירטער" וועלט.

נישט לשם באַפרידיקונג און אָנרעגונג פון שילדערן דעם ביטערן עבר, נישט צוליב שרייב־גלוסטן ווערט דאָ איבערגעגעבן דאָס שמערצלעכע עדות־זאָגן, נאָר דאָס פליכט־געפיל, וואָס האָט זיך איינגעזיגלט אין אונדזער נשמה, מקיים זיין די שבועה, וועלכע לאָזט אונדז נישט רוען און ברויזט אין בלוט: נישט פאַרגעסן, דערציילן אַלץ, וואָס איז געשען און ווי אַזוי דאָס האָט געקענט פּאַסירן.

מיר האָבן געשווירן צו אַנטפּלעקן און אויפדעקן אַלע פּרטים פון דער גרויזאַמער ווירקלעכקייט, אין וועלכער מיר האָבן געלעבט אין א כסדרדיקן טויט־שרעק, אַלע יסורים און פּיין־וועגן; באַווייזן נישט שיינע טאַטן פון יידן, וואָס זענען געשטרויכלט געוואָרן און אַראָפּ פון גלייכן וועג, וועלנדיק אַזוי אַרום זיך ראַטעווען. אַנטקעגן אַזעלכע פּאַרפירטע ברידער, אין קעגנזאַץ צו פאַרשידענע שאָטן־זייטן אין אונדזער דעמאָלטיקן לעבן, מוז מען פאַרשרייבן אין די בלעטער העלדישע דערשיינונגען פון זאַגלעמביער אונטערגרונט, פון רומפולער זעלבסט־אָפּפערונג, שוץ און בונט, גבורה און אויפשטאַנד, וואָס האָבן זיך באַוויזן דאָ און דאָרט, אַפילו אין אוישוויץ גופא, פּרווונדיק אויפרייסן די קרעמאַטאָריעס.

עס ליגט אויף אונדז א הייליקער חוב צו דערציילן, אָן אַ סוף, ווי אַזוי עס איז געלונגען די פאַרשאָלטענע דייטשע הענקער צעטרייסלען און אָפּטיילן די איבערגעבליבענע אין געטאָ, איינפּלאַנצן מיט כלערליי איינפאַלערישקייטן האָפענונגען און פאַלשע אילוזיעס צו בלייבן ביים לעבן. מיט „מות־שוועבקונג", מיט ביטערקייט און פאַרבלענדענישן איז געלונגען דעם תליין אָפּשוואַכן אונדזער כוח, אויספירן זיין סאַדיסטישן פּלאַן וועגן דער טאָטאַלער ליקווידאַציע.

דער לייענער פון די בלעטער וועט געפינען אין די שילדערונגען, וואָס ברויזן מיט ווייטיק און אומעט, געוויסע סוביעקטיווע עמאָציעס, אויסדרוקן פון אייגענעם „איך", אַ פאַרשטענדלעכע דערשיינונג בדרך־כלל. די אַלע צונויפגענומענע דאָ דערציילונגען בילדן איין פאָלקאַמענקייט, איין גרויסע מגילה פון גיהנום, פון פאַרניכטונג, פונעם חורבן פון אונדזער פאָלק אין לאַנגען און פאַר'חושכ'דיקן גלות.

מיר, די על־פּי־נס אָפּגעראַטעוועטע שרידים פון דער גרויסער שׂרפה, פון די טויט־לאַגערן, און גאַז־קאַמערן — אפשר לויט א געבאָט פון דער השגחה עליונה — זענען פאַרפליכטעט צו דערפילן אונדזער באַשטימונג, אין אַנערקענונג פון אונדזער שליחות, צו דערמאַנען און איבערגעבן אין ירושה דעם אמת וועגן דער שואה, בכדי אַרויסברענגען דאָס באַוווּסטזיין, אַז אונדזער קיום איז נאָר געזיכערט, דערגרייכנדיק פולן אויפקום און זעלבסטשטענדיקייט אינעם אַלטן, תחיית־המתים'דיקן וויגעלע־לאַנד.

זעט אויס, אז מיר זענען דורכן גורל באשטימט געוואָרן צו זיין דער דור פון אומקום אָבער צוגלייך אויך פון ווידער־אויפריכטונג. אָט דיביידע עובדות, וועלכע זענען געקניפּט און געבונדן, וועלן פאַרצייכנט ווערן אין דער געשיכטע פון אונדזער פאָלק, פון עם־עולם.

די שואה איז געווען א וויכטיקער גורם אין דער באנייאונג פון יידישער גבורה. אונדזערע דרייסטע און גע־וואגטע קעמפער, די העלדישע חיילים פון צה״ל, וואָס האָבן זייער לעבן איינגעשטעלט אין אלע ישראל־מלחמות, האָבן נישט ווייניק געשעפּט גרייטקייט צו זעלבסט־אָפּפערונג פאַר אונדזער עקזיסטענץ אין אָנבליק פון דער פאַרטיליקונג פון יידישן פאָלק דורכן נאצישן עמלק און זיינע פאַרבינדעטע נאָכלויפערס.

מיר, די שארית־הפליטה, די צופעליק־אָפּגעראַטעוועטע יחידים פון די רייבצײַן פון דער בלוט דורשטיקער חיה, וואָס האָט געוואָלט אונדז אלע פאַרצוקן, זענען מחויב צו טאָן אלץ, כדי פאַרטיפן דאָס באוווסטזיין פון דער שואה צווישן דער יוגנט פאַר שמידן דעם רוח און כוח, הארטעוון דעם גייסט למען אונדזער קיום און געזיכערטן עתיד, קעגן די געפאַרן, וואָס לויערן נאָך אויף אונדז דאָ־און־דאָרט.

דערפילנדיק די מיסיע, וועלן מיר באַעערן און פאַר־הייליקן דעם ליכטיקן אנדענק פון די פאַרשניטענע טאַטעס־מאַמעס, ברידער־שוועסטער, פרויען און קינדער, וואָס האָבן אונדז מיט זייער מאַרטירער־טויט דאָס לעבן באַפעלן.

זיי, די אומגעבראַכטע על קידוש השם והעם, זענען צו קבר־ישראל נישט געקומען, אָבער זייער נישט־פאַרשרי־בענע צוואה און זייער אומשולדיק בלוט שרייען ארויס פון אונדזערע נשמה־טיפקייטן: זכור, געדענק׳זשע יידיש פאָלק, נישט פאַרגעסן, נישט שטילשווייגן און נישט רוען!

(פריי איבערגעזעצט פון העבראיש און געבראַכט צום דרוק — מ א ט ע ק ה א מ פ ע ל)

ונתתי נקמתי באדום...

שיר־קינה זה, המוגש ליום הקדיש הכללי בעשרה בטבת, נמצא בארכיון ר. רינגלבלום, ומן המכון ההיסטורי היהודי בוורשה הועבר העתק לקיבוץ לוחמי הגיטאות. המחבר האלמוני, בלא חתימת שמו, היה כנראה תלמיד־חכם עז־אמונה ועז רגש ובשורית אלו נתן ביטוי לזעמו הצורב.

המלביה״ד — הרב יצחק ידידיה פרנקל

הנקמה הגדולה, הנקמה הצפויה,
באדום הרשעה, באומה הבזויה,
אשר הרבתה פצעה העמיקה כאב.
הלא היא כמוסה, טמונה בלב —
בלב אל נקמות אשר יופיע,
ייקץ כישן, יצריח, יריע.
האדם — אף אם כאלונים חסון,
לבו כארי, והוא רוכב על האסון,
עז כנמר, בשכלו ירקיע שחקים,
קל כצבי, ירוץ בברקים,
ולוא מלא דעת ושירה כים
וכארזים גבהו, גדול ורם
ועל כנפי דמיונו יעוף כנשר —
לא יוכל למצוא דבר פשר:
מה ואיך תהיה זאת הנקמה,
אשר תשקיט הקול הנשמע ברמה,
— קול דמי מיליונים צועקים מאדמה,
הקול המזעזע של יציאת נשמה,
לא נשמה — רק נשמות לרבבות
של גויות נרצחות כגוית נבות....
של קדושים וטהורים שנקברו חיים
בלוית צחוק־תופת על השפתים —
על שפתי הרוצחים „המקולטרים״
שעלו בפראותם על חזירי היערים...
מה ואיך תהי זאת הנקמה,
שתוכל לגמול ולשלם נחמה,
על השמדת אמהות על בניהן,
על נחלי הדמע שנגרו מעיניהן,
דמעות קדושות, דמעות־עשוקים,
מדוכאים ומעונים, מובסים ומבוקים,
שגורשו מבית תענוגיהם ככלבים,
כצאן לטבח מובלים, נסחבים,
לאן ואיפה — מי יודע ?
ואת קול זעקתם אין שומע,
כי הקשיחו לבותם אלה האכזרים,
אלה — בצורת אנוש — חזירי־היערים.
מה ואיך תהי זאת הנקמה,
על עלבונה של אחות רוחמה
אשר דכאו לארץ חיתה,
גזלו שארה כסותה ועונתה,
וערום ועריה מתבוססת בדם,
בדם של שבר הגדול כים,
בדם של חרב רשע ממותת,
בדם תבוסה השותת ותוסס...
ו„בדמיך חיי״ אין אומר לה עתה,
לא בפמליא של מעלה ולא במטה,
כי השלטון לאדום אשר על חרבו חי,
ואין אומר לו: הרף! אין אומר לו: די!
והוא סובא לדם, ישתהו בשיר...
ושב על קיאו, מיער החזיר.
מה ואיך תהי זאת הנקמה,
על מכרו האומה הקדושה לאמה.
ושפחה כי נואמת לגברת:
הרימי המצנפת, הסירי העטרת!
עשי עמי והכיני בידיך,
חרב וזין וצוארי עולליך,
שמלה ונעלים בשביל מעניך,
למען ידרכו באנקה על גבותיך...
עשי עמי... זנך כלום,
הן אם תמותי, הן אם יפול בך מום —
הלא על אלה תרגז הארץ,
תתפקע מחמס שוד וקרץ —

אשר מלאוה על כל גדותיה,
בני אדום — מיער חזיריה.
מה תוכל היות הנקמה בהמה,
אשר שחתו רחמים באף ובחמה
לגרות היהודים איש ברעהו,
למען איש את אחיו, יסחבהו
לגרוש, לאבדון או לקבורת־חמור...
הפכו לאכזרים בני עם הבכור,
אלה השוטרים — אשר לא כבארץ חם
הוכו בשביל אחיהם שעונו שם —
רק השוטרים „האינטליגנטים" של היום
שבם נתגלה הרפש, זוהמת האום,
שמסרו את עצמם לרשות השר
ועבדו „באמונה" כאילו שמחו לאיד
הם חדדו הסכין בעת נפל השור...
עזרו לרעה והשלימו את הבור...
מלאו חוריהם טרף, גזל וחמס,
ונשמתם לא זעה, לבם לא נמס,
כי בידיהם מובילים אחיהם לטבח
ובאותה שעה עיניהם לשחד, לריוח...
— מחמס יעקב זה אשר יסמר שער,
תכם בושה את אדום חזיר־היער...
— מה תוכל היות הנקמה החמורה,
בעד אבדן אלה שאין להם תמורה :
חברי רבי עקיבא, חכמי תעודה,
צדיקים וחסידים, שארית יהודה,
הנהם — שלשלת של תורה וקדושה,
ועתה — הה ! מה מכתי אנושה —
נלקחו לשבי — לא לשבי של תפיסה,
כי אם לשבי שסופו מיתה —
מיתה שאינה יפה בקרונות סגורים.
בין חמרי־צואה ובשדה קבורים
וכמה מהם היו מאושרים,
שנרצחו על אתר, והובלו לקברים.
ככה נשמדו האריות והכפירים
על ידי הכלבים, מיער החזירים.
הימצא אפוא בבן־תמותה כח,
ובראש אנוש — שכל ומוח,
לחשב ולתכן נקמה מתאמת,
אשר בד בבד ובפלס אמת,
תהי לזאת הרשעה הבוקעת זבול,
לאלה המעשים — שלום וגמול ?
— אם שתי דמעות עשיו לפני אביו
בהאצילו ברכתו ליעקב החביב,
הורישו לו שלטון עלינו זה כמה,
לתת אותנו לבז ושמה —
מה יהיה הגמול לימי הדמעות
שנגרו מעינינו בפרוע פרעות,
לנחלי הדם, לאלפי העקדות,
לשממות הקהלות, לחורבן העדות,
לעוללים מנופצים, לנשים מעונות,
לגרושים וטלטולים, למיתות משונות,
לאלה הנתלים, הנהרגים ונשרפים,
בשנות דור ודור, בימות אלפים
— מה יהיה הגמול ? — מי ישער שער —
לאדום הבזויה, לחזיר־היער ?
רק יוצר תבל, בורא רוח וגויה,
הוא יוכל לברא מחדש בריאה —
ובריאה חדשה, זו הנקמה תופיע,
ה ו א יתן נקמתו וידו יודיע
במלכות הרשעה, בממשלת הזדון,
ה ו א ישלם הגמול יגרה מדון,
ישלם לחיק אדום שבעתיים
וימחה זכרו מתחת השמים...

אזעקה ראשונה מסוסנוביץ

מתוך פרוטוקול שנרשם בתל־אביב ב־20 אוגוסט 1944 מפי ד.ל. שהגיע לארץ־ישראל דרך רומניה ביום 17 ביולי 1944 ועזב את זגלמביה בינואר אותה שנה.

הגרמנים נכנסו לחבל זגלמביה ביום ראשון 3 לספטמבר 1939, מאז התחילה השתוללותם ברציחת יהודים והצתות בתיהם. כל אלה היו לחם חוקם יום־יום.

בסוף אוקטובר 1939 התארגנו הקהילות בזגלמביה מחדש. נתיסדו מועצות היהודים. מוניק היה באותו זמן ראש מועצת היהודים בסוסנוביץ. הוא עמד במגע עם הגסטאפו וממנו קבלו יהודים ידיעות רבות. נתקבלה אז הפקודה מאת הגיסטאפו לארגן את מרכז המועצות זגלמביה ושלזיה. לפעולת מרכז זה נכנסו מועצות היהודים מזבירצ׳ה עד ווארוביץ (אחרי קשאנוב) וביניהן המועצות של דומברובה, סוסנוביץ, בנדין, כשאנוב, וואדוביץ, יאבורזנו, צילאדז, מונדזיוב. המרכז היה בסוסנוביץ ובראשו הועמד מוניק מר־ן (לייטער דער צענטראלע). תוארו הרשמי היה: דער עלטעסטע דער יודנרעטע. הגרמנים השתמשו במועצות היהודיות ובמוסדותיהן כדי להרדים את העירנות היהודית. כך למשל חשבו מקודם שיסוד המשטרה היהודית הוא לטובת היהודים. אולם אחר כך ראו שזו היתה טעות. המשטרה נהייתה כלי שרת בידי הגיסטאפו. לשוטרים היהודים ניתנו אלות והיו מצוינים בסרטים על שרוולם. אחר כך קיבלו גם כובעים מיוחדים, ולמרבה הלעג — כובעי תכלת־לבן.

יצאה גזירה קשה על עבודת הכפיה היהודית (ארבייטראיינזאץ). עבודת כפיה זו אורגנה מקודם בידי המועצה היהודית. המועצה פנתה בקריאה לאוכלוסיה היהודית, שיתנו אנשים לעבודה בגרמניה. הנוער נקרא להירשם לעבודה זו. בעדה יקבלו שכר ואוכל. בהושענה־רבה יצאה הקבוצה הראשונה (כ־200 איש) של הארבייטס־איינזאץ. חלק היו מתנדבים וחלק נלקח בכפיה. כשנודע אחר כך שהם עובדים בשלזיה העילית בתנאים קשים מאד, האוכל רע וחזרו מהם כמה חולים — לא עזרו כל פניות המועצה. לא היו מתנדבים לעבודה. אז נוסד בסוסנוביץ משרד גרמני לעניני העבודה של הפולנים והיהודים. בראש המשרד עמד „זונדר־בעאויפטראגטער פיר פרעמדפעלקישע ארבייט". במשרד היו שתי מחלקות. אחת ליהודים (י.) ואחת לפולנים (פי.) כשלא היו מתנדבים — היו מתחילים בחיפושים וחטיפות והיו שולחים לעבודה בכפיה נערים מבני 18 ומעלה ונערות מבנות 16 ומעלה. החטיפות והחיפושים נמסרו למשטרה היהודית.

משרד העבודה הגרמני הזה הוציא גזירה חדשה: כל יהודי מבן שמונה עשרה ומעלה חייב לשאת פנקס עבודה, וכל אחד צריך לרשום את מקום עבודתו, כדי שלא יהיו משתמטים מעבודה.

באוקטובר 1939 הוצאו העסקים והחנויות מידי בעליהם היהודים. הוכנסו בהם טרויהנדלר—קומיסארים. יהודים מומחים נשארו בעבודה בעסקיהם הקודמים במשכורות קטנות. הקומיסארים היו צריכים לנהל את העסקים, להכניס את דמי הפדיון על חשבון סגור מיוחד בבנק (שפער־קונטו) וכו׳. הגרמנים אמרו, שתפקידם הוא לשמור על העסקים היהודים עד לאחר המלחמה, ואז יימסרום לחיילי החזית המשוחררים. גם הבתים היהודים ושאר נכסי דלא ניידי הוחרמו. חברה גרמנית ניהלה את בתי היהודים, קיבלה שכר דירה ושמרה עליהם למטרה הנ"ל. בבתים לא קבלו הבעלים היהודים, ולא כל שכן יהודים אחרים, שום עבודה, ואף לא עבודה אדמיניסטרטיבית פשוטה. פנקסי עבודה היו שונים: ורודים — לפקידים בחנויות, צהובים — לעובדים בלתי פרודוקטיביים, כחולים — לפקידי הקהילה, לפועלים בבתי חרושת ולעובדים בעבודה שחורה. מעת לעת היו מיפקדים וביקורות והיו שמים חותמת בפנקס. בשעת אחת הביקורות עוכבו חמש מאות איש ונשלחו לגרמניה. פעם, בשעת החלפת הפנקסים, היתה בקורת רפואית. ואלו שצוינו על ידי הרופאים כבעלי כושר עבודה מיוחד נאסרו מיד ונשלחו למחנה המעבר (דורכגאנגסלאגער, נקרא בקיצור: דולאג) בסוסנוביץ. לא נתנו להם אפילו להיפרד ממשפחותיהם. הרשו למשפחות לשלוח בשביל קרוביהם בגדים לדולאג. מאז נשאר הדולאג בסוסנוביץ. למשלוחים כאלה קראנו „האלבע אויסזידלונג".

בסוסנוביץ היתה על היהודים אסורה ההליכה ברחובות הראשיים ובסביבת תחנת הרכבת. אחרי 8 בערב היתה ההליכה ברחובות אסורה על היהודים בכלל, ובבית אסור היה להעלות אור. הישיבה בחושך, ביחוד לאחר שרוב החיפושים והחטיפות מהבתים נערכו בלילות, הטילה אימה. רבים מהחטופים היו נשלחים למקומות לא נודעים ועד היום לא ידוע היכן הם.

יום אחד גזרו, שכל היהודים מרחוב ספולנה חייבים לצאת במשך שעה אחת. נגרמה מהומה שלא תתואר. רבים היו באותה שעה בעבודתם מחוץ לבית ושוטרים יהודים התרוצצו כמטורפים על פני הדירות האלה להריק משם את החפצים.

גרדומים ותליות היו רבות בסוסנוביץ. פעם תלו הגרמנים

שני יהודים ברחוב על שום שנתפסו בעשיית רשיונות מעבר מזויפים. 4 יהודים נתלו פעם אחרת משום שהשתתפו במכירת רשיונות למלבושים. הם עונו 4 חדשים בכלא ולמקום התליה הובאו חבושים וזבים דם מכף רגל ועד ראש. בשעת העלאתם לתליה חייבים היו 10 יהודים מכל בית שבסוסנוביץ לעמוד ולהסתכל בעינוייהם.

רוב בני העיר היהודים היו מתפרנסים על העבודה בקהילה ומפעליה. המשכורת היתה נמוכה מאד אלא שבמקום העבודה היה מטבח והם קיבלו בו אוכל להחיות את הנפש בלבד. הקהילה עזרה הרבה לדלים ולנכים, שלא היו מוכשרים לעבודה, היתה משלמת שכר דירה של מעוטי היכולת, לבל יגורשו ע"י חברת הבתים הגרמנית, שלה היו שייכים כל הבתים שבעיר. הקהילה ארגנה גם שיעורי הדרכה מקצועיים בשביל הנוער. אולם האמהות נמנעו מלשלוח את בניהן לשיעורים אלה, הואיל ומקומות אלה היו על פי רוב הראשונים לכל מיני פורעניות, גירושים, חטיפות וכו'.

בסתר היו מלמדים תורה לתינוקות, לכל היותר 2—3 בבית אחד. פחדו מאד לכנס יותר במקום אחד. כל כינוס של אנשים זרים במקום אחד היה מסוכן.

———

„ספר הזוועות" תעודות, עדויות ודו"חים על שואת היהודים במלחמת העולם השניה, כרך א בעריכת בנימין מינץ וד"ר ישראל קלויזנר, בהוצאת ראובן מס, ירושלים, תש"ה. עמ. 122—127.

על מנת להשפילם גזרו הגרמנים לשאת מגן דוד צהוב

— אך הם נשאוהו בגאון ובכבוד

אהרן גלברט

על חורבנה של קהילת צ'ילאדו

נולדתי בעיירה צ'ילאדז הסמוכה לבנדין בשנת 1883, גמרתי בית־ספר עממי, עסקתי במסחר, היו לי שני ילדים.

הישוב היהודי בצ'ילאדז החל רק לפני כשמונים שנה, אחרי שהעיר נמצאה בתחום שאסור היה ליישוב יהודים, ורק בתקופת שלטון הרוסים בוטל האיסור והיהודים החלו לשבת כאן. בעיירה ישבו כחמש מאות משפחות יהודים, כלומר, כ־2.500 נפש.

בחמישי לספטמבר 1939 נכנסו הנאצים הגרמנים לצילאדז, ואתם באו פליטים יהודים רבים שעזבו יחד את העיר עם החיילים הפולנים שנסוגו וכעת חזרו, עד שבעיירתנו נמצאו רק 300 יהודים, אך במשך הזמן חזרו כולם העירה. יחסם של הנאצים אלינו היה רע, בעוד שיחס האוכלוסיה הנוצרית היה מאופק. הנאצים התנהגו כלפי היהודים בטירור ובאכזריות. הפולנים שדדו ובזזו את בתי היהודים שנמלטו מכאן. פחד נפל על היהודים בשעה שהתחילו לקחת ערבים במספר 12, אך מספר יותר גדול לקחו לעבודה ובעוד שהערבים הראשונים שוחררו היו מכים באכזריות את אלה שהלכו לעבודה.

ב־10 למאי 1940 לקחו הנאצים את כל הבתים. אך נתנו לנו להשאר בהם. אנחנו שילמנו שכר דירה. בעל שני בתים היה משותף בתור „הויזמייסטר", עד שביום אחד באה הוראה שליהודים אין כל זכות לתשלום בעד עבודה. הוא קיבל 30 זהובים לחודש.

לפי פקודה נאלצו להקים „יודנראט" בראשותו של הר״ש נוסבויב עם עוד חמשה חברים. נוצר תמחוי עממי; באה הוראה לשאת את הטלאי הצהוב על השרוולים, ורק בשנת 1942 ביטלו את הפסים והחליפום לטלאי צהוב עם המלה „יודע". עד לשנת 1941 עדיין היה המצב סביל. מותר היה לנו ללכת לכל מקום, ונקבעו שלושה חנויות לחלוקת מזון לפי כרטיסי־מזון. לעומת זה היה כל חינוך ליהודים אסור.

עבר עלינו מאורע הנקרא בפינו בשם „יום הרביעי המלא דם". וכך היה הדבר: ביום רביעי ביולי 1940 הקיפה הגיסטאפו את כל העיירה שמנתה כ־2500 נפש, עיכבה כל עובר ושב וריכזה את כולם בנקודת־ריכוז. היא עיכבה את כולם מגיל 18—60 ואת השאר שיחררה. מלבד זה סידרה חיפושים בבתים ללא הבדל דת ושדדו כל מה שמצאו. אך בעיקר היה זה מכוון נגד היהודים. את כל הדגלים הלאומיים שמצאו אצל הפולנים הם תחבו לתוך כיסי היהודים, וכן עשו יהודי אחד כנושא דגל בכדי ליצור תמונה של יהודים העורכים הפגנה וזו היתה טענה להכותם מכות קשות.

נוצרו שלוש נקודות־ריכוז, שבהן היו חוקרים כל אחד. על היהודים ציוו להשתטח על הקרקע עם פניהם לארץ, והנאצים היו דורכים עליהם; ולבסוף, בערב אסרו 130 אנשים, בהם 31 יהודים שנשלחו לסוסנוביץ, אחרי התערבות הועד המרכזי שוחררו.

בשנת 1941 נאלץ היודנראט לפי הוראה שקיבל למסור קונטינגנט של 205 אנשים, ובראשם רוזנברג, שמילא את תפקידו: אנשים זקנים, משפחות שלמות שלא סגדו לענינים כספיים נשלחו לבנדין שם הכניסום לקרונות רכבת ונשלחו לכוון בלתי ידוע. באותו זמן שלח ה„ארבייטס־איינזטץ" היהודי אנשים צעירים בגיל 17—50 למחנות בגרמניה לשם עבודה.

בסוף 1941 סיפק היודנראט את הקונטיגנט השני שלו במספר 300 איש מיד, והתחיל לעשות את ההכנות לסידור הגיטו בסוף 1942, ומאז החל הגיטו היהודי בסוסנוביץ להתקיים. במטרה להעלים את הפשע הגדול שעליהם הוטל לעשות בבנדין ובסוסנוביץ, הם הוציאו הוראה שעל כל היהודים לבוא לרישום, ועל כל אחד הוטל להתלבש יפה. הם לא אמרו לנו כלום. הם רק החתימו את כרטיסי העבודה ואמרו לנו ללכת. בזה הם הראו כי רישום אין כל קשר עם תכניות „משלוח", ותחבולה זו הביאה לקרבנות של 10.000 יהודים בבנדין ובסוסנוביץ.

כ־700 יהודים הוכנסו בסוף שנת 1942 לגיטו, מסכנים, נשדדים ובלחץ איום. נוצרים הביאו ומכרו צרכי אוכל או עשו חליפין עם חפצים בעלי ערך וכיוצא בזה, עד שבחודש מאי 1943 היה הגיטו מוכן ומוקף גדר הוציאו את כולם מהבתים, את העובדים ב„שופים" העמידו במיוחד, ואת אלה שלא עבדו לחוד, את העובדים העבירו לבנדין בגיטו, ואת האחרים העמיסו לקרונות ושלחום לכוון בלתי ידוע.

הגורל רצה שאני אהיה בין ה־37 האנשים מצ'ילאדז שנשלחו לעבודה ונוכחתי בפעולת החיסול של יהודי בנדין. אני נצטרפתי לקבוצת 350 יהודים שנשלחו לעבודה לגרמניה ונדדתי ממחנה למחנה: ראסנין, גרוס־מאסלונסא, קלעבבענדארף, לאנג־ביכאו, פועל־ברוק. בנדודי ממחנה עבודה לבחנה עלי לציין שקאפא יהודי אחד בשם סאלו מאהלער ישאר בזכרוננו בעקב יחסו האכזרי. הוא היה פי אלף גרוע מהגיסטאפו.

באד רייכנהאל, 3 ספטמבר 1946.

יוסף גרייצר — ברק בלאט

על חורבן קהילת דומברובה גורניצ'ה

הישוב היהודי בדומברובה היה בן מאה שנים. בשנת 1939 נמצאו בדומברובה כ־6.000 יהודים. המקורות הראשיים לפרנסתם היו — ברובם אומנים ופועלים, ומיעוטם — סוחרים זעירים.

מפעלים ומוסדות יהודיים בעיר היו: קהילה יהודית, בית־כנסת עירוני, בית־המדרש, בתי־תפילה של חסידים שונים, בית־עלמין, שלוש ספריות, שתי ישיבות, בנק יהודי, בנק לגמילות־חסד, שיעורי ערב, חוג דרמטי, קואופרטיב, איגודי אומנים שונים, כמעט כל המפלגות הפוליטיות הציוניות. כיום אין כמעט יהודים בדומברובה. הכל נחרב והושמד עד היסוד. ספרים ישנים מרובים נמצאו ברשות הקהילה, והכל הושמד.

בשנת 1938 התארגנו הסוחרים הנוצרים בקרטל ועשו תעמולה שנוצרים לא יקנו אצל יהודים. מרגליהם עמדו ליד כל בתי העסק היהודיים. כל מי שנכנס לבית מסחר יהודי רשמו את שמו ופרסמוהו אחר כך בעתונות.

לפני כניסת הנאצים הגרמנים היתה העיר ללא כל צבא ושוטרים, התושבים הנוצרים השתמשו בהזדמנות זו פרצו לבתי המסחר היהודים ושדדו הכל.

ביום 3 לספטמבר 1939 באו צבאות הנאצים־גרמנים, מיד עם היכנסם תפסו 15 יהודים כערבים, שאם יקרה להם משהו יתלו אותם. יהודים מוצאים מעסקיהם ומעבודותיהם.

החוק הראשון כלל גזירות לשאת על השרוולים טלאי לבן; הוגבלה זכות היהודים להימצא ברחובות; על היהודים הוטל להציע עובדי כפיה.

באוקטובר 1939 אוגרנה מחדש ועדה של הקהילה היהודית, חלק מחברי ועד הקהילה נאסר ובמקומם באו חדשים. הקהילה נקראה בשם „יודן־ראט", שצורף כסניף ליודנראט בסוס־נוביץ.

יהודים הולכים לעבודה. בראש העבודה עומדים פולנים. היהודים מתענים קשה בעבודה. נשדדו בתי־מסחר יהודים.

בסוף שנת 1939 נעצרו עשרים יהודים כערבים ונשלחו לבית־הכלא אשר בבנדין.

בראשית 1940 הוטלה על הקהילה דמי עונשים של כסף. מיד אחרי ששולמה הקונטריבוציה הוכרז על שניה של 5 ק"ג זהב, 30 ק"ג כסף ופרוות. חיי היהודים נעשו הפקר. אנשי הגיסטאפו הולכים למעונות יהודים עם כלבים ורוצחים יהודים באופנים שונים.

מרץ 1940: בעלי תעשיה ובעלי בתי־עסק גדולים מופקעים

27 לאוקטובר 1940: הוקם „ארבייטס־איינזאץ" במחנות העבודה.

בראשית שנת 1941 לא היה אף יהודי בבית־עסק משלו.

אוגוסט 1941: יהודים רבים גוייסו לעבודה לגרמניה.

בשנת 1941 סידרו הנאצים ברחוב אחד גיטו מסוגר. מה־גיטו לקחו יהודים לעבודה. הנאצים נכנסו לגיטו פנו לבית־הכנסת הוציאו יהודים עטופים בטליתות, גזזו את זקניהם והכום מכות קשות.

יוני 1942: התקיימה ה„אקציה" הראשונה; אספו גברים, נשים וילדים ושלחום לאושוויץ.

אוגוסט 1942: התקיימה ה„אקציה" השניה. במשך שנתיים הכריזו על גיוס לעבודת כפיה בגרמניה.

בסוף 1942 וראשית 1943: נוצר גיטו יהודי ברחוב מיע־יסקא. משם הועברו לגיטו הכללי בשרודול בסוסנוביץ, ששימש גיטו ליהודי סוסנוביץ, בנדין והסביבה.

הוקם מחנה כפיה בבנדין; ששם קבלו עבודה כחמישים יהודים, ואז נעשתה דומברובה גורניצ'ה נקייה מיהודים.

רוב החומר נמסר בידי ברק בלאט, כי יוסף גרייצר נשאר אצל הגרמנים רק חדשים. ב־11.11.1939 הוא נמלט לצד הרוסי בעברו נהר.

יחס הפולנים ליהודים היה רע מאד. עוד בימים הראשונים לכניסת הנאצים היו מראים להם ברחוב מי יהודי כדי שיק־חוהו לעבודה.

היהודים בדומברובה לא ארגנו התנגדות. לא כן בבנדין וסוסנוביץ.

מיהודי דומברובה נשארו בחיים כחמישים איש, מהם עברו חצי במחנות עבודה; והשאר הציל עצמו על ידי בריחה לרוסיה.

יהודי בשם איזאק בורנשטיין היה לפני המלחמה יו"ר הסתדרות הציונים הכללית בדומברובה. אחרי כניסת הנאצים נעשה לראש ה„יודנראט" וגרם צרות צרורות ליהודים ה־מקומיים. אף הוא ניספה בשואה.

הרופא ד"ר גליקשטין ורעיתו ד"ר שמידל נלקחו מהנאצים כערבים בשנת 1939 ולא חזרו עוד.

את משפחת רכניץ, בעלת מכרות פחם, לקחו הנאצים בשנת 1940. את האחים קליין, בעלי בית חרושת גדול למתכת, אחד מהאחים נשלח למיסלוביץ בשנת 1940, השני שניסה להימלט נתפס. בשנת 1943 נורה למות.

אסתר זינדמאן

על חורבן סטשמישיץ היהודית

עד למלחמת העולם הנאצית ישבו בסטשמישיץ כ־500 יהודים, שעסקו במסחר ובאומנות. בעיירה נמצאו בית־כנסת, 2—3 בתי מדרש, בתי־תפילה אחדים של חסידים, ספריה אחת, חוג דרמטי, בנק אחד, קופת גמ"ח, גורדוניה, התאחדות (צ.צ.), מזרחי, בית"ר ואחרים. כעת הכל הרוס, בית־הכנסת נחרב.

בימים הראשונים לספטמבר 1939 נכנסו הנאצים הגרמנים לסטשמישיץ, ומיד רצחו 50 יהודים, שחזרו העירה (אחרי שניסו לברוח מהעיר). הריצום והשליכום לנהר הפשמשה. אחר כך הוציאום יהודי המקום מהנהר והביאום לקבורה. אחרי זמן קצר החלו לגזוז זקנים, שדדו רכוש יהודים, גרשו בעלי בתי־מסחר יהודים מחנויותיהם, היו סוחבים יהודים לעבודת כפיה ומסרו להם לנקות בתי־שימוש, לשטוף רצפות אצל הגרמנים, במשטרה. והיו מרביצים קשה בשעת העבודה, היו רותמים יהודים בעגלות־משא ומצוּוים לסחוב. היו מוציאים יהודים עטופים טלית ותפילין לרחוב ומתקלסים בהם. בלילות היו אנשי המשטרה מסובבים על הבתים, עורכים חיפושים ומכים את האנשים.

בשנת 1941 היו מטילים עונשי כסף, זהב, פרוות, מוצרים חשמליים ועוד. הקהילה היהודית היתה לוקחת ערבים ושולחת אותם לעבודה. ב־27 לאוקטובר 1940 היו לוקחים 75 איש ושולחים למחנות; באפריל 1941 לקחו 150 איש למחנות; ב־15 למאי 1942 ערכו את ה„משלוח" הראשון. מקודם ערכו רשימה של בלתי עסוקים. המשטרה היהודית הלכה אחרי כן והוציאה את האנשים האלה מהמיטות, שלחו אותם לאיזה מקום, אך יותר לא ראו אותם עוד.

בשנת 1942 הוקם הגיטו. היה זה גיטו סגור, מגודר בחוטים דוקרים. גרו שם משפחות אחדות בחדר אחד, קיבלו קצת אוכל, והיו יכולים לקנות את השאר.

בתשעה באב 1942 התקיימה ה„אקציה" השניה. בלילה לקחו אנשים זקנים, חולים, ילדים, והביאום למקום הריכוז לבנדין ויותר לא שמעו עליהם.

ב־23 ליוני 1943 חיסלו יהודי במקום. בחמש בבוקר החלו לזעוק שכל היהודים צריכים לצאת מבתיהם. יצאו בלבני לילה. אנשים רבים הסתתרו בעליות ובשדות הדגן. היו מובילים אותם למקום אחד, ומיד מיינו את כולם, צעירים לחוד, נשים לחוד, גברים לחוד, זקנים וילדים לחוד, החלו לירות באלה שהסתתרו בדגן ונרצחו רבים מהם. רבים נרצחו בדירותיהם, 105 נשים נשלחו למחנה אורטמונד, וקצת גברים נשלחו לבלכהאמר. אנשים אחדים נשארו כדי לקבור את הנרצחים. סטשמישיץ נעשתה נקיה מיהודים, אחרי שאת הנשארים שלחו למחנה מארקשטאט.

יחס האוכלוסיה הלא־יהודית ליהודים היה רע מאד. יהודי המקום לא ארגנו כל התנגדות לנאצים. מספר הנשארים בחיים מגיע לכ־75. את ה„קאצעט" עברו כמעט כולם.

עשוועגע, 7 ליוני 1948.

שמואל וונגר

על מונדזיוב החרבה

הישוב היהודי במונדזיוב היה בן כ־500 שנים.
בשנת 1939 ישבו בעיירה כ־1200 נפשות יהודים.
כשבעים אחוז מהם עסקו במסחר ו־30% באומנות.
בעיר בית־כנסת ישן, בית־מדרש, בית־עלמין, לינת־הצדק, חוג דרמטי, קופת גמילות־חסדים, הסתדרות ציונית כללית, פועלי־ציון, ארגון רביזיוניסטי.
בבית־עלמין היתה מצבה ישנה של גאון גדול שמת בה לפני כ־250 שנה, וכתב את הספר „עמק המלך".
בעיר נמצא בית קטן ישן שהיה שייך לשמואל וונגר בו התאכסן פעם הקיסר נפוליון הגדול, לפני עלותו על מוסקבה.
בשלישי לספטמבר 1939 הרס צבא פולין הנסוג את גשר הברזל שקישר את העיר עם העיר מיסלוביץ שמעבר לנהר פשמשה השחורה.

ב־4 לספטמבר 1939 נכנסו הנאצים הגרמנים לעיר, ועוד בימים הראשונים אירעו מעשי שוד. האוכלוסיה הפו־לנית שדדה את כל החנויות והמעונות היהודיים. ומיד נמצאו פולנים שהתחנפו לגרמנים כתורגמנים ובהלשנותיהם גרמו רעות רבות ליהודים. ב־11 לנובמבר לקחו הגרמנים כמה יהודים כערבים לבטחון, שישבו בבית־הכלא ב־מיסלוביץ חודש שלם.
יהודים נסחבו לעבודת כפיה. בחורף 1939 אירע בכפר ניבקה הסמוכה למונדזיוב דבר נורא שהחריד את כל ה־סביבה. פעם אחת, נתאסף כמנין יהודים ביום זכרון להתפלל בבית גלעצער. מישהו הודיע למשטרה הגרמנית, וזו נחפזה לשם ורצחה ארבעה אנשים. היו אלה: דויד גלעצער בן 20, ארביסמן בן 30, בן השו"ב מניבקה אברהם שטרנפלד ופולני נוצרי שהיה אז בביקור אצל משפחת גלעצער.

בשנת 1043, אחר שהוקם הגיטו ליהודים בסוסנוביץ, העבירו הגרמנים את היהודים שנשארו עוד לשם וכך נשארה העיירה ללא יהודים. רק יהודי אחד בשם אברהם בייטנער היה חבוי כל הזמן בבונקר אצל פולני, ושוחרר על ידי הרוסים.

היחסים עם הפולנים המקומיים לא היו אף פעם טובים, פרט לכמה שהיו בעלי לב חם ועזרו ככל יכולתם ליהודים.
נשארו בחיים מיהודי העיר כשלושים. כמעט כולם עבדו במחנות עבודה. בבונקרים הסתתרו כחמשה אנשים.

מרדכי ווגנר, יליד 1881, סוחר, נדבן ועסקן, לפני המלחמה היה חבר הועד היהודי, בתקופת הנאצים לא עסק בעסקנות במשלוח הראשון נשלח לאושוויץ לתנור הגאזים. היה זה ב־15 למאי 1942.
שוואנדורף, 29 לאפריל, 1947.

קאטוביץ

בפני ל.ש. הופיעו שני פליטים, שהגיעו הנה לאחר הרפתקאות רבות מקאטוביץ, והעידו את הדברים האלה, על הנעשה ביהודים בעיר זו:

ביום הראשון לכיבוש קאטוביץ בידי הגרמנים נורו בערך 800 תושבי העיר. כמעט כולם פולנים. היו בין אלה רק 8 יהודים. בשני הימים הראשונים היו הגרמנים עסוקים בעינויי פולנים בלבד. ביום השלישי התחילו לענות את היהודים. בראשונה התחילו בשוד ובגזל. חנויות ובתים של יהודים הורקו. סחורות, רהיטים וכל הבא ליד נשדד. ביום הרביעי לכיבושם תקפו הגרמנים את בית הכנסת. אחרי זה פרקו את הקהילה הקודמת וארגנו מועצת זקנים יהודית חדשה. עבודתה הראשונה של המועצה היתה, לפי צו גרמני, לפקוד את כל היהודים שנשארו בעיר (מאות משפחות יהו־דיות ברחו מקאטוביץ מיד עם פרוץ המלחמה). נתברר, שבקאטוביץ נמצאים עדיין כששת אלפים יהודים.

השבועות הראשונים עברו בעיקר בהחרמות של עסקי יהודים, דירות יהודיות, שוד סחורות, הכנסת קומיסארים נאצים לבתי חרושת ומכרות יהודים. לאחר שסיימו את עבודתם זו התחילו לחשוב איך להיפטר לגמרי מהיהודים.

ביום 19 באוקטובר 1939 באו אנשי הגיסטאפו למשרדי המועצה היהודית, והצהירו: סמוך לוילנה מארגנים מקום ריכוז חדש בשביל יהודים, מין „בית לאומי"... לשם יישלחו יהודי צ׳יכוסלובקיה, אוסטריה וגם יהודי פולין. מקאטוביץ מוכרחים לעבור לשם כל היהודים מגיל 15 עד 50. ארגון ה„נסיעה" מוכרח להיות בידי המועצה. לפי הפקודה מוכרחים כל היוצאים לשם לקחת אתם מעדרים וכלי עבודה אחריב. לכל יהודי מותר לקחת אתו 500 זהובים, 30 ק"ג חפצים וצידה לדרך לשלושה ימים. כל היהודים היוצאים היו צרי־כים להמצא למחרת מוכנים בבית האכספורט הפולני. משם היו צריכים להישלח לרכבת. למחרת באו למקום המיועד כש־מונה מאות יהודים. אנשי הגסטאפו לקחו מהם את תער־דותיהם ומסרו לכל אחד ואחד מספר. מיד נשלחו לתחנת הרכבת, הוכנסו לקרונות רכבת שעמדה כבר שם, ושבה נמצאו כארבע מאות יהודים מפראג. כשכל היהודים כבר היו בתוך הקרונות נכנסו סוכני גיסטאפו והחלו בחיפושים. נלקח כל דבר ערך. אצל כמה מהמגורשים לקחו את כות־נותיהם. לפני עזבם את הקרונות נשארו אנשי הגיסטאפו נאומים קצרים: מי שיעשה נסיון לבריחה יירה במקום, צריך לשבת בתוך הקרונות בשקט גמור. לא לצעוק, אם לא — יקבלו מכות וכו׳. דלתי הקרונות נסגרו. לפניהם הועמדו משמרות. הרכבת עמדה בתחנה כל היום, כי חיכו לרכבת של המגורשים מסוסנוביץ. ליהודים המסוגרים בתוך קרונות הרכבת לא הרשו להגיש אפילו טפת מים. למחרת יצאה הרכבת עם מגורשי קטוביץ, פראג, וינה, סוסנוביץ (בערך 1200 יחד) לא לוילנה אלא לגליציה המזרחית.

לאחר כמה ימים הגיעה רכבת המגורשת לתחנה ניסקה, לא רחוק מהגבול הרוסי. המגורשים הוכרחו ללכת בערך 15 קילומטר ברגל בגשם שוטף, עד הגבול. הכושלים והה־עייפים נורו בו במקום. על שפת הנהר סאן (שהיה הגבול) נמצאו עוד כמה מאות יהודים מאוסטרבה המורבית. כל היהודים נאספו ואנשי הגיסטאפו נתנו פקודה שעל כל היהודים לעבור את הנהר. רבים טבעו.

גירוש שני היה בקאטוביץ שבוע אחר הגירוש הראשון. הפעם גורשו כל היהודים מגיל 14—60 בערך 300 איש, ושוב לגליציה המזרחית, לגבול הסוביטי.

ספר הזוועות, כרך א, בעריכת בנימין מינץ וד"ר ישראל קלויזנר, עמודים 152—153, בהוצאת ראובן מס, ירושלים, תש"ה.

רוזה מונצ'ניק, — ניבקה

על חורבן יהודי ניבקה

בכפר ניבקה ישבו כששים משפחות יהודים, שהתפרנסו ממסחר זעיר ואומנות אחרת:

בחודש ספטמבר 1939 נכנסו הגרמנים, לניבקה „וחגגו" כניסתם ברצח יהודים ובחיפושים מתמידים. כך חיינו עד שנת 1941. יחד עם זה נוסדה ה„קהילה היהודית" בראשות מר קליינר שלא הצטיינה ביחס טוב לאוכלוסיה היהודית. דרשה קרבנות. בעת שיהודים היו מתפללים התפרצו הגרמנים לבית־התפילה ובהשתמשם באמצעי טירור נגד כל הנוכחים, וביניהם גם אבי ברצחם בו במקום שלושה יהודים, נוצרי אחד ושמונה נאסרו, הם תלו את האשמה בו (באבא) כאילו הוא אחראי לפשע כלכלי. לפי בקשת הקהילה היהודית העביר אותו מרין, ראש הקהילה היהודית בסוסנוביץ, לשם, ומר הוכצייט קיבל את המשרה.

אופיינית העובדה, שהגרמנים פחדו אז שיטילו עליהם את האחריות והם אמרו שהיו נאלצים להתגונן מפני היהודים שאיימו עליהם בסכינים בשעה שעברו את המקום. היו שם ארבע הרוגים ושמונה פצועים, וביניהם אבי פצוע קשה. מרין שיחרר אותם ממאסרם כשיצאו מבית הכלא נאלצו לחתום על הצהרה, שהם נאסרו רק במקרה. מלבד זה לא קרה כלום עד סוף 1941.

בסוף 1941 קבלנו מראש העיר הוראה לעזוב את העיר ולעבור לשבת בכפר דנדובקה הסמוך לניבקה, בגיטו הפתוח. שם ישבנו 3—4 חדשים. לצרכי מחייה קיבלנו 10 תלושי־לחם ליום, ואת השאר נאלצנו לקבל בשוק החפשי.

במרץ 1942 קבלנו ידיעה מהמשטרה הגרמנית שלמחרת תתקיים ה„אקציה" הראשונה לפינוי המקום מיהודים. ה־משטרה הקיפה את הגיטו מכל הצדדים, לא הרשתה לקחת חפצים וכולם הובלו לסוסנוביץ, שם עברו „סלקציה", ה־קשישים נשלחו לאושוויץ הצעירים יותר לעבודה לגרמניה. לעומת זה כל אלה שהיו להם כרטיסי־עבודה נשלחו לבתיהם ומכיון שבתיהם היו נקיים מיהודים נאלצו להישאר בסוס־נוביץ. כל משפחתי התחבאה בגורן של „פולקס־דויטשה". מנהל הגסטפו בעניני יהודים היה דרייאר. ברמאות הוציאנו מהגורן על ידי המיליצייה היהודית שהסבירה שיש לה פקודה למסור אותנו לידי ה„צ. ק.". משם עברנו כולנו לסוסנוביץ, שם חיינו זמן קצר.

קשים היו החיים בסוסנוביץ, הגם שלא היה בה גיטו, יום יום נערכו חיפושים ומכמה בתים הוצאו אנשים ונשלחו לאושוויץ. מספר רחובות הוגבלו בשביל יהודים. במאוחר יותר היו חוטפים גברים ונשים וכו' שלחו אותם למחנה המעבר בסוסנוביץ שם מיינו אותם. אנשים חיפשו דרכים שונות בשביל להציל את עצמם. בעזרת כרטיסי־עבודה למשל, אף שדבר זה לא הועיל בהרבה — השתדל כל אחד להשיג כרטיס כזה, וגם אני לאחר שהשגתי נכשלתי עם הכרטיס שלי.

והנה נתקבלה הוראה שעל כל היהודים להופיע לשם התימת צילומיהם בידי מרין וצ'ארנה. כ־35—30 אלף יהודים מסוסנוביץ ומהסביבה הלכו להחתים את צילומיהם בסוס־נוביץ הישנה תוך חשש מעונש. משטרה וגיסטפו בפיקודו של מנהל הגיסטאפו דרייאר הקיפו את הככר ולא נתנו לאיש לעזוב. רצחו אנשים רבים עם קת הרובה וביריות, בלי אפשרות לגלות את מספרם, כי ההמונים היו צפופים מאוד. לעת ערב — הדבר אירע באפריל 1942 — הגיעה מפקדת ה־ס.ס. והחלה במיון האנשים לשלוש קבוצות: קבוצה ראשונה נועדה ל„משלוח", וביניהם טוידי; קבוצה שניה היתה של אנשים שעדין לא הוכרע גורלם וקבוצה שלישית סוחף נאלצו כולם לשבת על הקרקע. מי שקם נורה מיד. בעלי כרטיסי עבודה והמלצות. והיות שאנשים רבים חפצו להתגנב לקבוצות 2 ו־3 — נורו. במזג אויר קשה כשהגשם כך נאלצנו לשבת עד הבוקר. בבוקר שוב עשו משתי הקבוצות 1 ו־2 חטיבה אחת, מפני שהקבוצה ה־3 שוחררה בלילה. אחרי שעמדו בשורות עד הצהרים הכניסו אותם לבתים ומשמר חזק עלינו. אנשים רבים עלה בידם לברוח אז וביניהם שני אחיי ואחותי. אני הצלחתי לברוח בקרעי את הכתובת „יהודי" מעל שרוול מעילי. ברחוב נעצרתי שוב והועברתי לנקודה ששם מצאתי את אמי ואחותי. בתנאים קשים החזיקו אותנו שבוע ימים. אנשים איבדו עצמם לדעת, רבים הצליחו להציל את נפשם באמצעים שונים. משם נשלחו רבים לאושוויץ. בישבנו בקומה ראשונה לקחנו שמיכה ודרך החלון הברחנו את אמא והאחות, בנסיבות אלה נהרגה אשה אחת. האחות נחטפה ונשלחה לנקודה אחרת. אני הצלתי את עצמי בזה שנכנסתי ל„ארבייטסאיינזאץ". שם מוינו מחדש כרטיסי־עבודה. לאחר שעה בא מפקד הגיסטא־פו והורה שלא לשחרר שום איש, ושכולם ישולחו ל„דולאק" ששם יחליט הרופא מי המוכשרים לעבודה והאחרים ישלחו לכבשנים.

משם נשלחתי לסודעטן־גאו גאבעסדארף מחוז טראוטינאו עם עוד כששים איש. במחנה הנ"ל שבו פגשנו כ־300 נשים עבדנו במטויה בשביל הצבא. היה זה מחנה כפיה לעבודה

שהוקם בשנת 1941 וחוסל ב־15 למאי 1945. רצה הגורל שלא הרחק ממחננו שכנו שבויי־מלחמה אנגלים כ־30 איש שעבדו אתנו יחד ועזרו לנו. היו ביניהם גם יהודים מהבריגדה ה־יהודית שלא גילו את זהותם.

את חוזק ידה של מנהלת המחנה שלנו שארלוטה רוזל לא הרגשנו בתקופה הראשונה. היתה הוראה שבשעה ארבע בבוקר עלינו ללכת לעבודה, בשעה 9 ארוחת הבוקר — ממרק קמח ושני ק"ג לחם לשבעה ימים; לארוחת הצהרים מרק תפוחי אדמה (בלתי מקולפים), ובארוחת ערב מרק, כל אחד נאלץ לעבוד 12 שעות ביממה. לכותבת שורות אלה נזדמן לעבוד במשמרת לילה. במחלה חום־קדחת אפשר היה להישאר בבית לפי הוראת הרופא. במקרים קשים היו שול־חים למחנה ההשמדה באושוויץ, וכך התענו קשות עד שנת 1943 אז נשלחו 20 נשים גרמניות לשיעורי ס.ס. עם מנהלת המחנה שלנו רוזל. אחרי חודש הן חזרו עם כעשרים אנשי ס.ס. גברים ציוו על כולנו להתפשט ערומות לצחוקם של העומדים במסדרונים הובלנו לרופא ואחרי קביעת מצב בריאותנו נתן לנו מספר. מספרי היה 21827, מרגע זה הפסקנו לשאת את שמותינו.

החיים במחנה נעשו קשים יותר, האוכל נעשה דל משהיה על שיחה עם שבוי אנגלי היו גוזזים את השערות. עבודתנו היתה: עיבוד פשתן לחוטים.

בינואר 1945 שלחו מהמחנה חמשים איש למחנה אחר, והמפעל נאלץ להפסיק בעבודתו מחוסר פחם. אספו אותנו וגייסונו לחפירת תעלות מגן, בתנאי לחץ נאלצנו לעבוד מ־ינואר 1945 עד ל־15 במאי.

ב־16 למאי 1945 עזב ה־ס.ס. את המחנה, לאחר שנודע שהצבא הרוסי הולך וקרב. מנהלת המחנה נתנה לנו את מעיל השרד שלה לשריפה סביב האש רקדו כ־250 צעירות את ריקוד השחרור.

באד־רייכענל, 4 נובמבר 1946. באראק 6/פ.

המסילה המובילה לאושוויץ

צירל ראקוטש (לבית טסטילר)

בגיטאות סלאבקוב ודומברובה

„...לסלבקוב נכנסו הנאצים שלושה ימים אחרי פרוץ המלחמה. הישוב היהודי בסלבקוב מנה אז כ־900 נפש בקרב אוכלוסיה כללית של 4.000 נפש.

ביום העשירי של המלחמה נמלטנו לדזיאלושיץ שם נפרדתי מבעלי. חזרתי לסלבקוב והוא נסע לאחותו לעיר חלם.

בתקופת הגרמנים עבדתי בבית־החרושת של האחים שיין במשך שנתיים. אף הפקידות היהודית המשיכה בעבודתה. בית החרושת העסיק כאלף פועלים. היה לי מעון משלי ליד בית־החרושת. הסטנופיסטים והשוטרים הגרמנים התיחסו אלי בטוב.

אחר זה סידרו הנאצים גיטו פתוח בסלבקוב. ליו״ר ה־קהילה היהודית נתמנה מר לאקס, למזכיר — מאקובסקי, ואחי — נחמן טסטילר — סגן יו״ר. באותו זמן עבדתי בהגנה ציבורית — והגיעה אלינו בתור אורח מרת זמיגרידר־קונופקה. היתה לה משפחה בסוסנוביץ. את הבן סידרה אצל פולניה — אך הוא ניספה.

כשהחלו ה„משלוחים" בערי הסביבה — סידרתי את בני הצעיר אצל ידידה יהודים בדומברובה גורניצ׳ה. את הבן השני הצלחתי להוציא מחוץ לתחום.

ביוני 1942 התקיים „משלוח" אחד בסלבקוב, וכבר אמרו שסלבקוב „נקיה מיהודים". נשארו כמה משפחות אומנים. בני הנוער נשלחו למחנות עבודה או ל„שופס" אשר בבנדין ובסוסנוביץ. סלבקוב וסטשימישיץ יצרו „שופ" משותף ל־חייטות בשביל צעירים, מאוחר יותר העבירו אותן לגרמניה. תשעים אחוז מהצעירות הללו נשארו בחיים אחרי המלחמה.

יודעת אני, שאיזה צבז׳ינסקי, פולני — נער צעיר — ש־למד את המקצוע אצל החייט לנדסמן — הוציא מן הגיטו בחורה, אולי בת 15 והסתירה במרתף ביתו. מה שמפליא יותר הוא שאביו נשא אשה בפעם השניה מהסביבה. הנער היה בנו מאשתו הראשונה. למרות שאמו החורגת היתה בעלת לב קשה, גידלה את הנערה הזו משנת 1942 עד לשחרור הסביבה מהגרמנים במשך כשנתיים וחצי. אחרי גמר המל־חמה הנער נשא אותה לאשה. שלוש בנות של החייט לנדסמן נמצאות בישראל.

בעת ה„משלוח" גרשוני הז׳נדרמים הגרמנים מביתי עם בני — והלכנו עם האחרים. סגרו אותנו בבית־חרושת ל־בירה שלא היה פעיל, והיה מוקף חומה גבוהה מזוגגת בזכו־כית, שם החזיקו את היהודים במשך שלושה ימים ולילות ואחר כך הוציאום משם.

היו״ר, סגנו ומזכיר הקהילה שוחררו, הם ניספו. שני בני אחי נלקחו למחנות. הבכור — בן 16, והצעיר — בן 14. הם נשארו בחיים.

במשך שלושת הימים שישבו בבית־החרושת לבירה שיח־ררו הגרמנים אנשים אחדים, אני הייתי בתוך הקבוצה הזו. בישלנו, אפינו לחם והבאנו אוכל מבפנים. שלוש פעמים ביום באנו לבית־החרושת לבירה. ביום השלישי, בהסכמת השוטר היהודי הגנבתי החוצה את בני.

בדומברובה גורניצ׳ה

„...אחרי שהוציאו את כל היהודים מבית־החרושת לבירה, ציוה ראש העיר לנותרים — בערך כעשרים איש — לעבור לגיטאות אחרים — לבנדין, סוסנוביץ ודומברובה. נסעתי לדומברובה שנספחה לשלזיה־העילית המזרחית — שם היה גיטו פתוח.

נרשמתי ל„שופ" של החייטים ועבדתי שם במשך 8 חדשים. שני בני היו אתי. אך יום אחד נערכה „סלקציה". כולם מוינו לקבוצות. אם הבעל והאשה — עבדו השאירום. אם היו להם שני ילדים לא יכלו להישאר.

לי היו שני ילדים, הייתי אבודה לולא שמייטאנה, יד ימינו של מרין. היה זה בעת שגרתי עוד בבית החרושת בסלבקוב, במעוני היפה. אחי הציע, יום אחד, להשכיר חדר לשמיטאנה שהיה אחרי מחלה ורצה לנוח. הסכמתי להצעה, והוא גר אצלי.

כעת הכירני והצילני. „זוהי הפקידה שלנו — אמר לגרמנים — ועברתי לקבוצה מספר 1. אחרי ה„משלוח" הזה החלטתי לברוח.

אלפיים איש עוד נשארו. למרות שקיבלתי „זונדר" (אישור לעבודה) הייתי מנהלת המחסן והמטבח — החלטתי לברוח...

מרין

„...באותו תקופה ראיתי לא פעם את מרין, ראש היודנ־ראט בסוסנוביץ, בנדין ודומברובה. רבו התלונות עליו. היתה לו אשה שלא חי אתה, בת שדומני שנשארה בחיים אחרי המלחמה. כולם רגזו עליו, מפני ששלח אנשים למחנות

עבודה. ברם היתה לו גישה אחרת לענין המחנות. למכירי הטוב היה בן, בגיל 16, שהגרמנים לקחוהו למחנה עבודה. והיות שלמרין היו אפשרויות רבות, בקשוהו שיוציאוהו מה־מחנה. אך מרין אמר: יישאר שם. כמה שנישאר — נישאר גם במחנות".

בפברואר 1943 עוד לא היה רעב בגיטו סוסנוביץ, לא לכלוך, לא יריות, והכל הודות לו.

לזכותו של מרין ייחשב, שגרמנים, מפקדי אזורים, היו מעבירים למקומות אחרים, אם התנהגותם ליהודים לא היתה טובה. אנשי הגיסטאפו המקומי פחדו להתנגד לו. התיווך בא תמיד מ„למעלה". לגיסטאפו המקומי לא הורשה לפעול כרצונם.

שמעתי, שאיש גיסטאפו אחד בא פעם אחת ליודנראט, קרא למרין ורצה לירות בו, אך מרין ברח...

היהודיה צ'ארנה היתה כה פופולארית בין הגרמנים התחשבו בה עד שאנשי הגיסטאפו היו באים אליה לביתה. היא היתה ממשפחה טובה, והיו אומרים, שכאשר היה יום הולדת לצ'ארנה בא איזה פקיד גיסטאפו גבוה למסור לה את איחוליו. כמתנה להולדתה שיחרר יהודים שעמדו לישלח ל„מחנה ריכוז", מ„מחנה המעבר". היה זה בשנת 1942־43.

מרין נסע לא פעם לברלין. בראשית 1942 כבר ידע, שהגר־מנים שולחים את היהודים לאבדון. הוא היה עוד איש צעיר — פחות מארבעים.

הבריחה מדומברובה גורניצ'ה

„...החלטתי לברוח לשטח החסות („פרוטקטוראט"). הגבול היה בין הערים וולברום, אולקוש וזבירצה. אחותי מתה באוסטרובצה הקיילצית ונשארו ילדיה — רציתי להגיע אלי־הם, שלחתי להם מברק בבקשה שישלחו לי תעודות אריות לפי כתובת בוולברום.

עברתי את הגבול הירוק בסיוע תגרנית, פולניה. נסעתי עד לוולברום. בה היה אז „משלוח". ייתכן שתעודותי הגיעו, בלי שהיה מי שיוכל למסור אותן לידי. הסתתרתי ביער ושהיתי שם עם הילדים שבעה ימים ולילות. שלחתי בן לכפר להביא אוכל. שם הכפר היה דומיאנוב. האכרים ראו אותנו והתפלאו.

שכבנו ביער ,ובעיירה נערך „משלוח". עשרה ימים החזיקו את היהודים בשטח הגבול שליד וולברום. העיר היתה מוקפת במשמר, אין יוצא ואין בא. אחרי עשרה ימים רצחו הנאצים ביריות חלק מהיהודים, חלק גווע מרעב, והשאר נשלחו משם. האכרים מסרו לי עובדות אלה.

המשכתי לחכות להזדמנות לנסוע ברכבת מוולברום. אחרי שישבתי ביער שבעה ימים החלו גשמים ואני עם הילדים נמצאנו ביער הפתוח. כמה זמן אפשר לחיות כך? במיוחד פחדתי אז מן ה„יונאקים", כלומר, נערים פולנים שחטפו יהודים בדרכים וביערות ומסרום לגרמנים תמורת כסף.

ובכל זאת נכנסתי לבסוף לכפר ודפקתי על דלת בית אחד. יצאה נערה והזהירה אותי שאלך למקום אחר, כי שם מסתובבים אנשים שונים... אחריה יצאה גם בעלת־הבית וגרשה אותנו משם. התחוללה סערה, ורעם פגע בגורן של נחלה זו. אנשים החלו להתאסף, פחדתי שיכירוני.

בקרבת המקום זרם נהר, ועליו גשר — ומעבריו, על גדות הנהר, צמחו שיחים. הסתתרתי עם הילדים בשיחים אלה. בגשר עבר אדם מפוזן שהגרמנים הוציאום משם. הוא שמע רשרוש בשיחים וקשקוש במים וגילה אותנו. ביקשתיו שיקח אותנו אתו. אך הוא ענה שהוא גר בחצר ואין בטחון בה. אך הבטיח שישלח מי שהוא לקחת אותנו.

אחרי זמן קצר הגיע נער, נמוך קומה ושחור שער „בואו אחרי" — אמר. הוא הוביל אותנו לצריפו. שם היה עז, תרנגולות, כלב וחתול. ומן הצד מאחורי גדר עמדה פרה. היתה שם גם אשה עם ילדים אחדים. הורדנו מעלינו את הבגדים הרטובים והאשה תלתה אותם על קצות כיריים. הביאו לנו תבן לשינה. „התפללו לאם הקדושה" — אמרה האשה.

למחרת בבוקר אמר הנער שיעביר אותנו דרך היער ומשם נלך לבד. כשהלכנו ליער ראיתי יהודים, חזרתי לדומברובה גורניצ'ה...

בריחה שניה

„...בפברואר 1943 ברחתי בפעם שניה לשטח ה„פרוטק־טורט" בעזרת פולניה בשם וואוראוו, ילד אחד השארתי אצל האשה הזו. התעודות עבורי הגיעו לפי הכתובת של מכריה — מצד השני של וולברום, לכתובתה של המורה — הגברת קונווישר. התעודה היתה על שמי האמיתי — ראקוטש — והייתי צריכה להטביע אצבע במקום הריק שנשאר במיוחד לשם כך. אבל לא היתה לנו דיו טובה, וקל היה להכיר שהתעודה מזויפה.

הגברת קונווישר נתנה לי במתנה מגבעת. — כי בה: „יהיה לך מראה אחר לגמרי". חבשתי את המגבעת ונסעתי לאוסטרובצה קיילצקי. לקחתי אתי את שני בני באוסטרובצה. כבר היה אז אחרי החיסול. הגיטו היה סגור — נשארו בו רק שארית. הנוער היה מגויס ועבד עבודת כפיה ב„שופים".

אחרי שלושה שבועות נסעתי משם לוורשה, לדודנית שעבדה לפי תעודות אריות בקואופרטיב „ספולעם" כזבנית. היתה אלמנה, איבדה את בעלה בלבוב, גרה בחדר כדיירת־משנה. נסעתי אליה עם הילדים...

אחר כך החלפתי פעמים אחדות את המעון. במשך ששה שבועות עברתי שש פעמים ממקום למקום נאלצתי לעזוב אחרי כמה ימים. עשקוני, רימוני, סגרו לי את הילדים, דרשו ממני כתובת קרובתי כדי לעשוק גם אותה... הביאוני למתח. ברחתי מוורשה, קרובתי נרשמה לעבודה בגרמניה ונסעה לשם עם המשלוח.

עם קרובתי זו אירע מקרה מיוחד: במשלוח שבו נסעתי — בעת בדיקת התעודות נפל חשד על 11 תעודות. את התעודות שלחו לפולין לשם בירור, ו־11 יהודים נעצרו

לחקירה. במשך החקירה לא עצרה קרובתי כוח בעצביה וקפצה דרך החלון החוצה. עם רגל שבורה ועמוד שדרה פגום הובילוה לבית־החולים. את יתר היהודיות הרגו בירויות. משך תשעה חדשים ריפאו אותה. מדי פעם בא איש הגיסטאפו להוודע על מצבה. כשאחד מהעובדים בבית־החולים ראהו מרחוק מיד הביא לה קב משענת, הגם שכבר יכלה ללכת... לבסוף שלחוה הגרמנים לראוונסברוק, ומשם חזר אחרי ה־מלחמה, נישאה לאיש ויש לה ילד.

כשעזבתי את וורשה רציתי לחזור לאוסטרובצה. חפצתי לזרז את עניני קרובי. ברם בדרכי לאוסטרובצה עברתי דרך ראדום, עיר מולדת בעלי, ואף שהיה לי כרטיס לאוסטרובצה יצאתי מן הרכבת בראדום. ידעתי שהיה שם גיטו וחשבתי שאולי עוד אמצא מישהו מהקרובים. את הילדים השארתי בתחנת הרכבת עם כרטיסים והלכתי לבדי העירה. פולני חד פשאלסקי, הסביר לי היכן נמצא הגיטו. מצאתי שם קרוב של בעלי, והוא יעץ לי לנסוע לגרבטקה, עיירת מעונות־קיץ ליד ראדום.

נעניתי לעצתו, נסעתי לגרבטקה וגרתי שם ממאי 1943 עד לינואר 1945. אמנם החלפתי את מעוני כמה פעמים, אחרי שבכל מקום הכירוני שיהודיה אני. לפני הכל בגד בי שם המשפחה, כי במשך שנים גרה בראדום רופאת־שינים יהודית בשם ראקוטש. מלבד זה לא ידעתי את מנהגי הנוצרים, וכאשר היה חג לא חגגתי כמו אחרים... אחרי שצבא הסוביטים כבש את ראדום אמרו שכיני: — „גברת ראקוטש — כעת את כבר יכולה להודות. אז מה? את מודה״?

מצבת זכרון במונטריאול

ד"ר פ. פרידמן

התסביך המשיחי של תקיף בגיטו הנאצי מאניק מרין מסוסנוביץ

בעית ה„יודנראטים״ [1] — ועדי הקהילה היהודית בימי ה־כיבוש הנאצי, — טרם נתבררה כדבעי בספרותנו. יש דנים אותם לכף חובה, ויש הרוצים ללמד זכות עליה באמרם, כי בין השליטים התקיפים האלה היו רבים שרצו להציל מה שאפשר היה להציל ולשם כך קיבלו עליהם את עול־העבודה האיום הזה. בעית ה„יודנראטים״ דורשת טיפול מיוחד ועיון רב. מתוך מחנה שליטי־הקהילות בולטים פרצו־פים של אישים אחדים אשר היו לסלע־מחלוקת בספרות החורבן שלנו. יש ביניהם שהעזו והרחיקו ללכת בתכניו־תיהם ובמעשיהם יותר משאר מקימי הגיטאות עצמם. פעולו־תיהם של: יעקב גנס בגיטו וילנה, מרדכי חיים רומקובסקי בלודז, משה מרין בבנדין, יוסף דיאמנט בראדום ושל אחרים עוררו שנאה ובקורת קשה בציבור היהודי. סופרים והסטוריונים מכנים אותם בשמות גנאי ומציינים אותם כבוגדים וצוררי־עמם. תגובה כזו טבעית, לקרבנות החורבן הנאצי. ברם, מבחינה היסטורית וחברתית אין לנקוט בשיטת הסברה פשטנית ושטחית כזו. תקיפי הגיטאות היו אישים בעלי סתירות פנימיות רבות ומשונות ביותר, אנשים אשר הגיעו לשפל המדרגה אחרי מאבק פנימי ונפתולי נפש תחת לחץ נורא מצד הצורר הגרמני. ביסוד לבטי הנפש שלהם היה הרעיון החיובי שעל־ידי תכסיסי פוליטיקה יצליחו להציל לכל הפחות חלק מהישוב היהודי מכליון. רעיון זה — קיפל בתוכו עזות נפש בצד תמימות באדם שהאמין בשלי־חות מיוחדת. — אחדים דימו, כי הם בחירי ה׳, שנבחרו כדי להביא לגאולת העם. הקומפלכס המשיחי הזה התפתח ביתר בהירות אצל תקיף הגיטאות השליזאיות, משה מרין. כדאי, איפוא, להתחקות על התפתחות האשליה המשיחית בימי עליתו, שיאו ונפילתו של משיח־שקר וגואל־שוא זה. ניתוח פסיכולוגי וסוציולוגי של תופעה זו יביאנו לידי הבנה יותר עמוקה של התהליכים הנפשיים והמוסריים בליבות היהודים בתקופת הכבוש והכליון הנאצי.

לשתי הערים התאומות סוסנוביץ ובנדין אשר בזגלמביה, איזור מכרות הפחמים והברזל בשלזיה על גבול פולין וגר־מניה, היתה בשנת 1939 אוכלוסיה של 180.000 איש בקירוב, וביניהם 55.000 עד 60.000 יהודים. ביום 4 לספטמבר 1939 נכנסו הגרמנים לסוסנוביץ. תיכף התחילו במעשה־תעתועים ביהודים. מספר יהודים נסחבו על־ידי הגרמנים אל בית־מרחץ ושם עונו קשה: הוכו מכות רצח, שערות ראשם נתלשו ועל זקנם ופיאותיהם בא הכורת. רבים נפצעו ואחרים נהרגו.

אחרי שהשערוריה הזאת נמשכה זמן מה דרש פתאום הקצין הגרמני המפקד על הפרעות, כי ראש קהילה היהודית יתיצב לפניו. נשיא הקהילה, לייזרוביץ, שהיה בין היהודים המעונים, פחד להיענות לדרישה זו ונשאר במקומו. הקצין חזר פעמים אחדות על דרישתו ואיש לא נענה לו. המצב נעשה מתוח ומסוכן. לבסוף יצא ממחנה היהודים הפצועים בר־נש צעיר, קטן־קומה ורזה בשם משה מרין. הוא נתכבד מיד על ידי הגרמנים במכות הגונות ובעיטות. אך אחרי שקיבל מנה יפה מצאו הגרמנים שאיש זה ראוי להיות הממונה על הקהילה היהודית והמתווך בינה והשלטונות הנאצים, ובזה התחילה עליתו לגדולה של משה מרין.

מי היה משה מרין? אדם בשנות השלשים, אבל במראהו היה כבן 25 לכל היותר, בשל קומתו הקטנה וגופו הכחוש. משקלו לא היה יותר מ־40 קילוגרם. ארשת פניו היתה חותכת־ומלאת מרץ, עינים ערניות וחריפות־מבט. הוא היה בן למשפחה ידועה בעירו. בימי מלחמת העולם הראשונה, בתקופת הכיבוש הגרמני היה אביו ממונה על הקהילה ה־יהודית מטעם הגרמנים. אף־על־פי־כן לא שלט מרין בשפה הגרמנית. לפני מלחמת העולם השניה היה מרין סוכן מסחרי ורגיל היה לבלות ימים ולילות בבתי הקפה במשחק הקל־פים והביליארד, שהפסיד בהם כסף רב. הוא נפרד מאשתו וחי חיי רווק. הדבר העיקרי שאהב מרין לעסוק בו היתה פוליטיקה, אך לא יצא לו שם טוב גם במקצוע זה. רינגלבלום רושם ביומנו ב־26—27 אפריל 1940: „שמעתי כריקטריסטיקה מענינת של ,מרין המלך׳. לפני המלחמה היה מרין במדה ידועה פושט את רגלו (במובן הפוליטי). למעשה הוא קפץ ממפלגה למפלגה. בראשונה היה חבר פועלי־ציון ימין, אח״כ ציוני כללי. זמן מה היה ממצדדיו של הרב האגר, תמיד היה ועסק בפוליטיקה״. לפני פרוץ המלחמה היה מרין — כפי המסופר — חבר ועד הקהילה היהודית. במשך השבועות הראשונים לכיבוש הנאצי לא היה למרין ולתפקידו אופי רשמי קבוע. בסוף אוקטובר 1939 נספחה העיר סוסנוביץ אל ה„רייך״ ושלטונות העיר הגרמנים נתארגנו מחדש. אז התחילה הקריירה הגדולה של מרין. בסוסנוביץ נוסד — כדוגמת הקהילות היהודיות הדתיות בגרמניה — ועד הקהילה הדתית היהודית, ובראשו הועמד משה מרין. אחרי שבועות אחדים ארגנו הגרמנים — כדוגמת הצנטרא־פעריין בגרמניה — את „ועד הקהילות היהודיות בשלזיה המזרית העליונה״.

ונקרא בקצור בשם „מרכז". כך נעשה מרין לראש ומנהיג על היהודים ב־27 קהילות שלזיה, בה 100.000 יהודים.

מרין היה מעין מרץ וכוח ארגוני. מובן, שלא היה אף שמץ של בחירה דימוקראטי במינויו של מרין. הוא משל במחוז ביד חזקה. מינה ופיטר ראשי קהילות וחברי ועד. בראש כל קהילה עמד „רודן" קטן שנתמנה על ידו ונשמע לו. מרין הטיל מסים גבוהים על היהודים, הוציא מהם מלבד זה סכומים גדולים מיוחדים („קונטריבוציות"), החרים רהיטים ודברי חפץ בשביל הגרמנים, שדרשו ממנו לספק להם מכל טוב וגייס על־ידי מחלקת העבודה יהודים רבים לעבודה בשבילם. היות והיהודים הבינו כבר מהו פירושה של „עבודה" אצל הגרמנים, היה הגיוס לעבודה אמצעי בידי מרין לאיים על אנשים שלא סרו למשמעתו או להענישם. מי שלא שילם את הסכומים הדרושים איימו עליו תיכף ב„עבודה" או מחנה. מובן, שלא חסרה במדינתו של מרין משטרה יהודית. מאידך גיסא, היו גם בתי־ספר לילדים, אך צריך היה לסגור אותם אחרי חדשים אחדים בפקודת הגרמנים.

„המרכז" של מרין — ועד הקהילות — עבר בדיקנות ושלימות עוד יותר גדולה מאשר הקהילות היחידות. עבדו במרכז קרוב ל־1.200 פקידים. מלבד זה היה למרין מעין „מטה ראשי", שקראו לו „טרסט של מוחות", זה היה מורכב מהפקידים הגבוהים של המרכז, ראשי המחלקות וראשי ה־קהילות הגדולות. המזכירה הראשית היתה מרת פנקה טשארני, מי שהיתה לפני המלחמה מזכירה של הגימנסיה היהודית בסוסנוביץ. היא היתה מלווה את מרין לכל הישיבות החשובות עם הגרמנים ובנסיעותיו הרבות כמתרגמת (מחמת ידיעותיו הקלושות בשפה הגרמנית).

מרין לא הסתפק בכל הגדולות האלה. תכניותיו היו הרבה יותר רחבות. הוא ידע לקשור קשרים ישרים עם השלטונות המרכזיים הגרמניים. מהצד השני הצליח ליצור, דרך המדינות הניטרליות, קשרים ישירים עם ההסתדרויות היהודיות הגדולות מחו"ל, כיצד עלה לו בתנאי הטירור הנאצי להשיג כל אלה — אי אפשר לדעת ואין למצוא פתרון לזה בכל המסמכים והזכרונות מימים אלה. על כל פנים, מרין היה אחד מיחידי הסגולה היוצאים מן הכלל בין היהודים, אשר מותר היה להם בגרמניה הנאצית לנסוע ממקום למקום ולנהל מו"מ עם שלטונות גרמניים מרכזיים ועם קהילות יהודיות שונות. מרין נסע לפראג, למריש־אוסטראו ולברלין. כפי המסופר, היה מנהל בברלין מו"מ עם אדולף־אייכמן בענין הגירת היהודים. בפולין ביקר מרין את ורשה, קראקא ולודז, ואפשר גם ערים אחרות. באוגוסט 1940 הפתיע את יהודי לודז בהב־טחתו לסדר תשלום של 100.000 דולר מכספי ה„ג'וינט". ויש לשער, כי בוודאי קיבל תמיכה הגונה מה„ועד האמריקאי לעזרה" גם בשביל הקהילות של שלזיה, שהיו תחת רשותו.

מה היתה מטרת נסיעותיו הרבות האלה?

ההיסטוריון של גיטו סוסנוביץ והביוגרף של מ. מרין, ד"ר פאול וידרמן, מספר בספרו שכעבור שתי שנים (באמצע 1942) גילה מרין את מצפוני לבו למזכירה שלו, פנקה טשארני: „לפני לא היה לשום אדם שלטון כזה על היהודים כמו שיש לי במחוזי. אני רציתי להרחיב את השלטון הזה כמעט על כל יהודי אירופה. אך נמצאו אנשים קטני רוח, אשר מפני גאותם הפרטית חסמו בעדי את הדרך וע"י כך דנו את קהילותיהם לכליון. האשמים בדבר הם ד"ר הירש מברלין, ביברשטיין מקראקא, רומקובסקי בלודז וצ'רניאקוב בוורשה".

קשה להגיד אם וידרמן הצליח לרשום בדיוק מה שאמר המנהיג, מלה במלה. אך תוכן הדברים עולה ומשלים דברים הידועים ממקורות אחרים. מלבד הבקורים של מרין בקהילות הנ"ל, ידוע מתוך ספרי זכרונות שונים על ועידה שנתקיימה בין שלשת „תקיפי הגיטאות": מרין, רומקובסקי וצ'רניאקוב בספטמבר 1940, ועידה שנקראה בפי ליצני־הגיטו בשם „ועידת שלשת הקיסרים" („דריי־קייזער־קאָנפערענץ"). ק־רוב לוודאי כי הועידה הזאת לא הביאה לידי שום תוצאות ממשיות, היות ואף אחד משלשת ה„קיסרים" לא רצה לוותר על „תכנית־ההצלה" שלו ועל התפקיד הראשי שלו בתכנית זו. כנראה, לא הצליח מרין גם בבקוריו במקומות האחרים. באביב 1942 נתן מרין מעין סקירה על המו"מ הזה בפני אסיפת מקורביו („טרסט המחות") בדברים אלה:

„אתם שמעתם בודאי, רבותי, כי אני ביקרתי בלוית מרת טשארני כמעט בכל המרכזים היהודיים, ואני יודע בדיוק מה מתרחש שם. היינו בברלין ובפראג, ומה ראינו? דכדוך־נפש, חוסר יד חזקה, שתוכל להשתלט על המצב. המנהיגים ה־יהודים הגרמנים והצ'כיים הם אובדי־עצות... הזכרתי להם, כי לפני חצי־שנה הייתי אצלם והצעתי להם ליצור איגוד מרכזי של כל הקהילות היהודיות תחת שלטון הגרמנים, אך האנשים האלה לא רצו אפילו לשמוע על כך. הם לא רצו להוציא את השלטון מידם ובלבם רחשו אי־רצון ליהודי פולין... הם התנגדו לזה בעיקר מחשש, שמא תהיה העיר סוסנוביץ לעיר הבירה של האיזור המרכזי והשלטון יעבור לידי".

האם האמין מרין באפשרות להגשים תכנית נועזה זו? האם לא הבין כי הגרמנים לא יסכימו בשום אופן ליצירת שלטון יהודי מרכזי כגון זה? מתוך ידיעות ושמועות שרשם ביומנו רינגלבלום יוצא, כי היו למרין גם תכניות מחוץ לגבולות פולין, דבר שבוודאי הרים את קרנו בעיני היהו־דים. „מרין נתקבל בסבר פנים יפות" — כותב רינגלבלום — „במורבסקה אוסטרבה ובפראג. הוא הצליח לשחרר את היהודים אשר נשלחו ממורבסקה אוסטרבה אל המחנה בניסקו (בגליציה המערבית)... בכלל שיחק לו מזלו במקרים רבים. חושבני, כי הוא מוכן לעשות כל כדי להשיג רשיון ההגירה בשביל היהודים ולשם כך לא יימנע מלהשתמש בכל האמ־צעים, לפני זמן מה השתדל להשיג יפוי־כח מאת העסקנים היהודיים בוורשה. בוודאי היה נחוץ לו הדבר בגלל יהודי גרמניה השואלים: מי הוא? בזמן האחרון העטה על עצמו בושה וכלימה כי הבטחותיו להשיג 20.000 סרטיפיקטים לא נתקיימו. דבר זה הכשיל מאד את עמדתו, אבל עלה בידו לדחות לחדשים אחדים את גירוש היהודים משלזיה... „המלך

מרין׳ עומד עתה לעבור לקראקא ולמלוך על היהודים בפלך הראשי ובכלל על כל יהודי ה„רייך" והפרוטקטורט. במקום אחר רושם רינגלבלום: „מלודז באה השמועה כי מרין כביכול נתמנה לראש הגיטו הלודזאי".

בוורשה ביקר מרין כנראה פעמים אחדות. מלבד הביקור בסתיו 1940 (ראה להלן) ידועים גם אי אלה פרטים מעניינים על בקורו באפריל 1941. מרין היה גיסו של אברהם גאנצווייך, ויש אומרים כי הוא המליץ על גאנצווייך בפני הגיסטאפו. כידוע, נתמנה גאנצווייך על־ידי המשטרה הגרמנית בוורשה לראש משרד מלחמה ב„ספקולציה", קבל רשות לארגן בולשת פרטית שלו ותוך זמן קצר נחשב ל„מלך הגיטו" בוורשה. כאשר בא מרין לוורשה באביב 1941, גייס גאנצווייך את כל פקידי המשרד שלו (שנקרא בשם „דאָס דרייצענטל", כי נמצא ברחוב לשנה 13) ואת שוטריו וערך למרין קבלת־מלך אמיתית, אשר גולת־הכותרת שלה היתה חגיגה פומבית מפוארת לכבוד מרין בתיאטרון של הגיטו הוורשאי (ראה ב. א. ראזענבערג: דאָס דרייצענטל, בלעטער פאר געשיכטע, באנד 5 (922 נר. 1—2. ז׳ 203).

כמו רומקובסקי, התקיף של גיטו לודז, כן גם מרין האמין באמונה שלימה כי ניתנה בידו שליחות הסטורית חשובה, אשר אין להחמיצה, והחורגת מגבולות ה„מרכז" השלזאי הצר. גם מרין ציר לו מעין „פילוסופיה של גאולה" המורכבת מסיסמאות שגורות בימיו וממליצות ציוניות שטחיות. „היהודים היו תמיד עם קשה עורף" — התפלסף מרין — „כמו שקרא להם משה רבינו. הם מעולם לא רצו להישמע למנהיגיהם ולמלא את פקודותיהם. לאורך כל דברי ימינו לא היה לנו עוד מנהיג שידע להכריחם למשמעת... אני היחידי אשר ידעתי להכריח את עדתי למשמעת מוחלטת". ואחר הדברים האלה התפרץ מסתרי־לבו משא־נפשו הכמוס: „בת־קול פנימית אומרת לי: ,אתה משה נועדת להוציא את עמך מעבדות־היטלר, כמו שעשה לפנים משה רבנו, אשר הוציא את עמו מעבדות מצרים׳. אני מאמין מעומק לבי בבת־קול זה".

בתקופות של אנדרלמוסיה ושל שלטון דיקטאטורי לא יחסרו מעולם לתקיפים — יותר מאשר בימי שלום ושלוה — חנפנים, מלחכי־פינכא, או סתם אנשים תמימים אשר יחזקו בלבם את שגעון־הגדלות. כדבר הזה קרה גם למרין. היה מעשה באסיפת נוער גדולה שקרא מרין לפני הגירוש הגדול ביוני, 1942. הוא רצה לדבר על לב הנוער, כי לא יתנגדו לו ולפקודותיו בשעת הגירוש, וטען כי הוא מוכרח לעשות זאת לטובת הכלל. אחד הרבנים של סוסנוביץ, אשר רצה לתמוך במרין, פתח את דבריו בפסוק מן התורה: „ולא שמעו אל משה מקוצר רוח ומעבודה קשה", והוסיף: „משה מרין הוא כיום הזה בבחינת משה רבנו בשעתו... הוא מורה לנו את הדרך שעלינו ללכת בה..."

על פי נוסח אחר היה הרמז למשה מרין עוד יותר פניגירי. הרב גרוסמן מ„המזרחי" המליץ בנאומו בין שאר דבריו על מרין: „ממשה עד משה לא קם כמשה". למשמע דבריו אלה פרצו קריאות־בינים בין השומעים: „חרפה ובושה שרב בישראל ישמיע דברים כאלה".

בין כה וכה דבק מרין בהרהורי הגאולה שלו. אם להאמין לדברי הביוגרף שלו, פ. וידרמן, לא היה גבול לחלומותיו... ולחוצפתו. „אני לא ארתע — הודה מרין בשיחתו עם פנקה טשארני — להקריב מתוך הצבור שלנו 50.000 איש כדי להציל את 50.000 הנשארים. ואחר כך יעלה שמי לגדולה בכל העולם (היהודי). בארץ־ישראל, בארץ מולדתנו החדשה, יקבלו אותי כמנצח, רק אז אוכל להופיע בכל הדרי. הכשרונות של מנהיג ומארגן שיש לי ימצאו רק אז שדה פעולה המתאים להם. אני אעמיד צבא גדול ומזויין בנשק מודרני, אשר יהיה לערבון ולמשען לנו בפוליטיקה הבין־לאומית".

יש גבול לשחצנות, ומי שעובר את הגבול הזה — דבריו נעשים טפלים ומגוחכים. מרין לא הרגיש, כי בדבריו הוא עבר את הגבול מן הנשגב אל המגוחך. אבל הרגישו בזה מיודעיו ומבקריו, חבריו ופקידיו. חלומותיו המשיחיים נעשו ללעג.

הביקורת על מעשי מרין הלכה והתפשטה. בימים שקדמו לגירוש הגדול, במאי 1942, הגיעו הדברים לידי ויכוח יסודי. מרין קרא אז לאספת „טרסט המוחות" שלו והציע כי ה„מרכז" יפקח על הגירוש כדי למנוע בעד הגרמנים מלהוציאו אל הפועל בעצמם. לאחר דבריו אלה התפתח ויכוח ממושך. אחדים מחברי הועדה יצאו נגד הצעתו של מרין והביאו סמוכים לדבריהם מ„משנה תורה" להרמב"ם (הלכות יסודי התורה, פרק ה׳, סעיף ה׳), האומר: „וכן אם אמרו לכם עכו"ם: תנו לנו אחד מכם ונהרגהו ואם לאו נהרג כולכם — יהרגו כולם ואל ימסרו להם נפש אחת מישראל". „ויכוח הרמב"ם" נמשך זמן רב וחברי הועד לא יכלו להגיע לסיכום. לבסוף הוחלט למסור את הדיון בשאלה מוסרית־הלכתית חשובה זו לאסיפת רבניה ודייניה של סוסנוביץ. על הישיבה הזאת מספר אחד מהיסטוריוני גיטו סוסנוביץ כדברים האלה: „בימים האלה כינס מרין להתיעצות את כל רבני ודייני בנדין־סוסנוביץ, בה השתתף גם הרב לעווין (בנו של הרב הירש הניך לווין, גיסו של הרבי מגור) והרב גרוסמן מה„מזרחי" וביקש לפסוק שאלה גדולה: „הגרמנים דורשים 10.000 יהודים לגירוש. הגיסטאפו הפחיתה מהמספר והעמידה אותו על 5.000 ואפשר אוכל עוד להוריד את המספר. האם עלי ליטול על עצמי את תפקיד ביצוע הדבר הנדרש ממני?" הרב לווין ענה בשלילה: „ישראל אעפ"י שחטא — ישראל הוא". אף הרב גרוסמן טען, שדרישתו של מרין עומדת בניגוד לדת ישראל. מרין אמר שהוא מקבל מראש את הכרעתם של הרבנים בענין זה, ויצא לחדר שני לחכות לה. אחר דיון ממושך הודיעו הרבנים והדיינים למרין שסוף סוף אין מוצא אחר, אלא לנקוט בדרך הרע במיעוטו. הם מאחלים לו שיהיה המציל והגואל של **החלק הנשאר** (ההדגשה היא שלי — פ.פ.), בשם הרבנים דיבר הרב גרוסמן[2].

הויכוח במועצת ה„מרכז" וחוות־דעת הרבנים לא שינו אמנם את יחסן השלילי של המפלגות ותנועות הנוער אל מרין, כאשר שלח מרין 2.500 הזמנות לאנשים שנועדו לגירוש להופיע ברצונם הטוב בלשכת הקהלה, הוציאו המפלגות ה־יהודיות קול־קורא משותף אל תושבי הגיטו הקורא אותם להתנגדות פסיבית. סוף דבר היה כי במקום 2.500 מועמדים הופיעו במשרד הקהילה בסך־הכל 11 איש. מרין נתמלא חימה. הפעם טיפל במו ידיו בהנהלת המפעל. המשטרה היהודית הקיפה את בתי היהודים, את האנשים שנשפטו לגירוש העמידו שורות שורות ומרין בעצמו מסר אותם לידי הגרמנים. בראש התהלוכה העצובה הזאת צעד במתינות ובהדרת כבוד רב קהילת סוסנוביץ אנגלארד ואחריו הלך העסקן הידוע של „המזרחי" חיים קופרמינץ. עדי ראיה מוסרים את השיחה שהתנהלה באותה שעה בין הרב אנגלארד וקופרמינץ. „אנו הולכים על קידוש־השם, רבי", אמר קופרמינץ, „ועלינו לקבל את הדבר באהבה. זהו רצונו של הקב"ה", „ברוך השם גם על זה" — ענה הרבי — „אל נא תיפול עלינו רוחנו, אנו צריכים להיות למופת לאחרים".

כאשר צריך היה להכין טרנספורט שני, הכריח מרין את פקידי הקהילה להשתתף בעבודת המשטרה. המפעל נמשך עד אמצע יולי 1942, וחל לא רק על קהילת סוסנוביץ, אלא גם על שאר קהילות שלזיה. קרוב ל־15.000 גורשו למקום בלתי ידוע ולא שבו עוד.

ההתנגדות למרין נתגלתה אפילו אצל חוגי חבריו העובדים אתו ב„מרכז" ובשלטון הקהילות. מרדו בו פקידים גבוהים וראשי „יודנראטים" אחדים. כפי הנראה נתקיימו הסכסוכים והשינויים הרבים ביותר בקהילת בנדין. יעקב ארליך, חבר פועלי־ציון וראש קהילת בנדין, פרש ממשרתו, כי לא רצה לשמש מכשיר עוור למרין. את וולדק בוהם, אשר נתמנה לראש קהילות סוסנוביץ ובנדין, העביר מרין ממשרתו, כי הלה מתח עליו בקורת פומבית. זמן מה היה ראש קהילת בנדין בנימין גרויבארט. בנו של הרב המנוח. אך גם הוא הועבר ממשרתו, ובמקומו נתמנה חיים מרין, אחיו של משה. כנראה הרגיש מרין, שמערערים עליו, שהוא נוהג פוליטיקה של ניפוטיזמוס, כי חיים מרין נסתלק ממשרתו ובמקומו בא חיים מולצ'דזקי.

משה מרין השתמש באחיו חיים גם בתור שליח מיוחד לקהילות מחוזו, בקהילת כזשאנוב (10.000 יהודים) עמד בראש אדם הגון ומכובד, יוסף אומלויף, שלא היה ממצדדיו של מרין. פרץ סכסוך בינו ובין אחד מחברי ה„יודנראט", ז'ק וובר, בעל השפעה בכח הנאצים (קראו לו בכזשאנוב „קויזלינג יהודי" לרגלי יחסיו הקרובים לגיסטאפו). בדצמבר 1939 שלח מרין שמה את אחיו חיים והלה הוציא לפועל ריאורגניזציה שלימה של ה„יודנראט", והעמיד בראשו את בצלאל צוקר, איש נכבד ועצמאי. אך צוקר לא הראה סימני־הכנעה יתירה למרין וכנראה גם מתח עליו ביקורת. על כל פנים הוא נאסר לפתע פתאום על־ידי הגיסטאפו ונעלם. היו שמועות כי ידו של מרין היתה בכך. אך איש לא עמד על אמיתות הדבר.

בין ראשוני עוזריו של מרין היה מנהל מחלקת העבודה, מאיר בז'סקי. מרין עשה תעמולה גדולה בין הנוער, כי יתנדבו לנסוע לעבודה לגרמניה והבטיח להציל אותם ואת שאר יהודי סוסנוביץ ממות. מאיר בז'סקי ראה את ענין ה־„עבודה" בגרמניה באור ריאלי יותר, ובתחילת 1941 ויתר על משרתו כמחאה כנגד הפוליטיקה של מרין. הנדל אלטמן, חבר הועד הציוני ורע קרוב של מרין משכבר, מתח עליו בקורת חריפה וכעונש נשלח למחנה־מעבר ואחר־כך למחנה עבודת־כפיה. אלטמן חלה ומרין ניפחה על ידי חבריו לשחררו, אך בתנאי, שאלטמן יכתוב מכתב־חרטה. אלטמן סירב ומת במחנה.

מלחמה קשה ניטשה בין מרין ותנועות הנוער המאורגנות יפה וחזקות מאד בערי זגלמביה. כעסקן ציוני הבין מרין בערכו של הנוער, ורצה לקנות את לבם. הוא הטה אוזן קשבת למתרחש בקרב הנוער, ואת הבקורת נגדו שבאה מצד זה לא ניסה לדכא באמצעי כפיה, אלא על־ידי שידול והסברה. היה מעשה, ובאחת מאספות הנוער, שנתקיימה בבית היתומים הגדול, נשמעו דברים קשים כנגד ה„יודנראט". אחרי זמן מה כינס מרין לאסיפה את הנוער הציוני, והודיע בה, שהוא מוכן לעזור להם בארגונם ובפרט לתמוך בהם על־ידי יסוד קורסים ללימוד השפה העברית וכו'. נציגי הנוער דחו את ההצעה הזאת. אך מרין לא התיאש. הוא קרא עוד הפעם לישיבת נציגי הנוער, אך גם הפעם ללא־הועיל. לבסוף, אחרי נסיונות אחדים בלתי־מוצלחים הקים מרין על־יד ה„יודנראט" „לשכת התיעצות לנוער". זו היתה מורכבת מנציגי תנועות הנוער החלוצי: גורדוניה, השומר הצעיר, הנוער הציוני והקיבוץ. בתור נציג ה„יודנראט" בלשכת הנוער נתמנה ד"ר ליברמן. אבל אחרי ישיבות אחדות התפטר ליברמן ממשרתו. וכן עשו גם הנציג השני והשלישי שנתמנו מטעם ה„יודנראט". הנציג הרביעי היה יוסף קוז'וק, אחד ממנהלי תנועת הנוער ופקיד גבוה ב־„מרכז". אך כאשר ציוו עליו לסייע במפעל גירוש היהודים מעיר קלובוצק הסתלק קוז'וק מעבודתו ב„יודנראט".

ובין כך וכך המשיכו תנועות הנוער לא רק את עבודתן רשמית, אלא הרחיבו את פעולותיהן במחתרת, שהיתה מכוונת לא רק נגד מרין וה„יודנראט", אלא בעיקר נגד הגרמנים. הן הוציאו כרוזים ומגילות וניהלו תעמולה בעל־פה בין האוכלוסיה היהודית קראו אל הפועלים היהודיים למעשי חבלה במפעלי התעשיה הגרמנית, הפיצו כרוזים וחוברות אנטי־נאציות בין החיילים הגרמנים, עשו הכנות למרד בגיטו. אספו כלי נשק ולמדו את חבריהן להשתמש בהם, הכינו תעודות ודרכונים מזויפים עבור חבריהם, ארגנו הברחות אנשים וידיעות מהגיטאות לחוץ־לארץ, ביחוד דרך הגבול ההונגרי והסלובקי, שלחו שליחים לחו"ל ואל ערי פולניה אחרות וכו'.

חברי ההנהגה הראשית של תנועות נוער אחדות אשר

בוורשה באו לסוסנוביץ לשם עבודה ארגונית. אליעזר גלר, מההנהלה הראשית של גורדוניה, בא פעמים לסוסנוביץ, בפעם הראשונה ב־1941 בילה כאן חדשים אחדים כדי לארגן את ההנהגה בכל מחוז זגלמביה. לא ידוע אם נפגש אז עם מרין. אך אין ספק, כי בהיותו בפעם השניה בספטמבר 1942, היו לו פגישות אחדות עם מרין, שהתיחס אליו ברוב הוקרה והיה מקבלו תמיד בסבר פנים יפות. גלר הציע למרין תכנית להצלת מספר צעירים על־ידי תעודות „אריות" מזויפות ו־שליחתם כ„ארים" לעבודה בגרמניה ובאיטליה. מרין הסכים תחילה. אולם אחר־כך חזר בו ואסר על גלר לפעול בכיוון זה במחוזו. בקיץ 1942 בא לסוסנוביץ מרדכי אנילביץ מ־הנהלת „השומר הצעיר" (מי שהיה אחר כך לראש לוחמי גיטו ורשה) ובילה כשבועים בעבודה ארגונית במחוז זגלמ־ביה.

סופו של דבר היה כי היחסים בין מרין ובין תנועות הנוער הורעו בהחלט. מרין לא יכול היה להשלים עם העובדה שיש בגיטו גורם עצמאי זולתו. הוא דרש ממנהיגי הנוער משמעת ורצה שהם ינהלו את פעולותיהם תחת לשכת־הנוער שלו. יתר על כן: הוא דרש כי המכתבים הבאים מלשכת־הקשר אשר בג׳ניבה (שויצריה) יגיעו לפי כתבתו הוא. מנהלי הנוער, כמובן, לא הסכימו לכל אלה. מרין איים לדכא את פעולות הנוער ומינה קומיסר מיוחד לתנועות הנוער, את חיים מולצ׳דזקי, אשר לא היתה לו שום השפעה. לבסוף ניסה מרין אפילו לייסד תנועת־נוער משלו. אך בזה לא רק שלא הצליח אלא הבאיש את ריחו בעיני הנוער. ליצני הגיטו קראו לארגון חדש זה בליגלוג בשם „נוער־מרין" („מערין־יוגענד" רמז ברור ל„היטלער־יוגענד"), ובזה דנו את כל הענין לצחוק. לבסוף פקעה סבלנותן של תנועות הנוער ונתקבלה ההחלטה להתנקש במרין ולהרגו. ראש השומר־הצעיר בסוסנוביץ, צדידונסקי, קבל על עצמו את התפקיד הזה. אך ההתנקשות (בסתיו, 1942) לא הצליחה. מרין היה מוקף, כרגיל, בשמירה חזקה של שוטרים יהודים.

בינתים ערך מרין, לפי פקודתם של הגרמנים את ה־„מחזה הענקי" של אוגוסט 1942. האוכלוסיה היהודית של שלש הערים: בנדין, סוסנוביץ ודומברובה, נזעקה לשלשה מקומות־מועד ושם התחיל המפקד הגדול. לבדיקה זו, שנעש־תה על־ידי קציני הס"ס נתקבצו בערך 50.000 ומהם יצאו לשלום פחות מהחצי. השאר נשלחו להורג. את המחזות האיומים ואת הצער הגדול קשה לתאר. אך אפילו האסון הנורא הזה לא שיבר את רוחו של מרין ולא ריפא אותו מחלומותיו. הוא הוסיף להתפלסף ולהמשיך בהרהורי „הצלה" שלו. „אני מרגיש את עצמי" — היה אומר „כקברניט, אשר אנייתו קרובה להיטבע בים, ורק על ידי השלכת חלק גדול של המשא יקר־הערך לתוך הים אפשר להציל את השאר ולהגיע אל חוף בטוח".

„החוף הבטוח" שאליו הגיע מרין עם עדתו היו שני פרברים עלובים וצרים אשר לתוכם דחקו וצמצמו הגרמנים את שארית השחיטה. בחריצות של נמלה מתחיל מרין מחדש במעשי בראשית. הוא מלא מרץ ויוזמה: לארגן, לבנות, ליצור! לשם מה ולמה? כנראה שמרין לא הציג, או לא רצה להציג לעצמו, שאלת־גורל זו. מרין התחיל בריאורגניזציה שלימה של המשטרה היהודית והשיג על־ידי כך שתי מטרות כאחת. ראשית, רכש מחדש את לבות ההמונים, כי סילק את השוטרים השנואים ביותר אשר הצטיינו באכזריות יתירה בשעת הגירוש (ואשר השתתפו במפעל זה בפקודתו של מרין). שנית כל רגשי ההתמרמרות מחמת הגירוש הופנו על־ידי כך ממרין אל השוטרים. מרין ניסה מחדש לרכוש את לבות העם והופיע שוב בנאומים ארוכים לפני הקהל, אלא שהפעם לא השתדל כבר למשוך אליו את הנוער, כי אם יצא נגד תנועות הנוער בדברים חריפים. אפייני מאד הוא הנאום שנאם מרין בחצר הגדולה של ה„יודנראט" בגיטו החדש של שרודולה (פרבר העיר סוסנוביץ). בדבריו אלה יש גם מעין וידוי וחשבון־נפש פומבי. „יודע אני" — אמר מרין — „על מזימות והכנות של כמה צעירים וצעירות.... (גם) על ה„תעודות האזרחיות' הנכריות הבאות משויצריה... אני מזהיר אתכם... אני עומד בכלוב לפני נמר זועם ורעב. אני תוחב לתוך לועו בשר, בשר אדם, בשר אחי ואחיותי... משום מה? משום שרוצה אני להחזיק את הנמר בכלובו, שלא יצא משם וידרוס ויטרוף את כולם בבת אחת... ומדרך זו לא יטני איש! אני לא אעשה מה שעשה צ׳רניאקוב בוורשה... אני לא אאבד את עצמי לדעת!.. אני אומר לכם כי אוסיף לתחוב לתוך לועו של הנמר את בשר אחי ואחיותי! והלואי יבוא יום... שאתם תוכלו לשפוט אותי! ואם אזכה לחיות ולהגיע שיהודי מטריפולי יובילני לתליה, אקרא, כשהחבל כרוך על צוארי: „שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה!"... אני אצא למלחמה על כל המבקשים להפריעני מעבודתי... לא אניח לנערים, שיפריעוני מעמלי הקשה, העקוב מדם!!... לא!... הנני להילחם בהם בכל האמצעים שבידי, ותבוא ה־היסטוריה ותדון אותי!"

כאן מנשבת כבר מתוך דבריו קנאות קיצונית ואמונה ב„שליחות הסטורית", שאין דוגמה לאכזריותה בתולדות עמנו, ובתולדות האנושות בכלל. ברם תקוותיו של מרין לברך „שהחיינו" על גבי תליה — נכזבו. אחרי ש„מדינתו" של מרין נצטמצמה ונתכווצה לגיטו צר וקטן אחד, לא היה זקוק יותר לגרמנים, והם שילמו לו במידה שהיו רגילים לשלם גמול לכל נושאי־כליהם. בשלהי יוני 1943 קיבל מרין הזמנה אדיבה לישיבה אצל ראש הבולשת הגרמנית. הוא בא בלוית פקידים גבוהים אחדים (פנקה טשארני, חיים מרין, ד"ר לוינשטין ובורנשטין). הם לא שבו עוד. לפי השמועות שהגיעו לסוסנוביץ הם הובאו למחנה ההשמדה אושוויץ ושם נהרגו. הגרמנים לא נתנו שום ביאור רשמי, מה קרה למרין וחבריו. הקומיסר של הגיסטאפו, דרייאר, מסר בלי שום פרושים לסגנו של מרין סמיטאנה, אגרת קצרה מאת מרין, אשר התאריך ושם המקום נתלשו ממנה. ושם היה כתוב: „הכל בסדר גמור. המשיכו בעבודה כמקודם".

סופו של מרין הטיל אימה ובהלה על הגיטו. רבים, ביחוד

מבני ההמון הפשוט, האמינו בו למרות הכל וקיוו כי הוא יוכל למצוא פתח הצלה והרגישו אהרי מותו כצאן בלי רועה. היו כאלה שראו בו את „מלאכם־גואלם". אך מאידך גיסא, רבם ממתנגדיו הרגישו רווחה בהעלם התקיף העריץ. לכולם היה ברי דבר אחד: סופו של מרין הינו אות שהגיע זמן הכליון הגמור. וכן היה. ה„אקציה" הגדולה התחילה בראשון לאוגוסט 1943, והיא מחתה כליל מעל פני האדמה את שארית הישוב היהודי בשלזיה.

1. סיפור המעשה אשר במאמר זה מבוסס על הספרים והמאמרים האלה: וידרמן, פאול: החיה הצהובה
שטרנפינקל, נתן

א.: חיסול היודי סוסנוביץ

רינגלבלום, עמנואל: יומן

ליור, דוד: עיר המתים תל־אביב, נ. טברסקי, 1946.

פלדמן אבנר: בגיטו ובמחנות, בייווא בלעטער כרך 30, 2 (1947).

באכנער, מרדכי: חורבן כזשאנאוו, רעגענסבורג־מינכען, 1949.

קצטניק: סלמנדרה, תל־אביב, דביר, 1946.

2. וידרמן: שם, עמ' 98. ויכוחים דומים התנהלו גם בקהילות אחרות. כן, למשל, התנהל ויכוח כזה בעיר לודז, כאשר תקיף הגיטו, מרדכי חיים רומקובסקי (בסוף שנת 1941) פנה אל הרבנים לבקש מהם עצה מה לעשות על־פי הדין: אם להיענות לדרישת הגרמנים למסור להם מספר יהודים ועל־ידי כך להציל את השאר, או לסרב (יעקב נירנבערג די געשיכטע פון לאדזשער געטא, בקובץ: „אין די יארן פון יידישן אומקום", ניו־יארק, 1948, ע' 258); דבר דומה קרה בעיר וילנה, אשר רבניה באו אל יעקב גאנס מפקד של הגיטו מטעם הגיסטאפו, והגידו לו שאין לו רשות למסור אף נפש אחת מישראל להרג בידי שונאים נסמכו בענין זה על הפסוק הנ"ל אשר ב„משנה תורה" להרמב"ם (מ. דווארזעצקי: ירושלים דליטא אין קאמף און אין אומקום, פאריז, 1948, ע' 294). ויכוח דומה היה בקהילת טורק (בין לודז וקליש, בפולניה. ראה מאמרו של ש. גלבוע: די דין־תורה, במכה"ע „פון לעצטן חורבן", חוב' 6 (1947), ע' 44—47), בעוד קהילות אחדות בסביבת לודז, ב„זאמעל־געטא" היידמיהלה דרשה הגיסטאפו מה„יודנראט" למסור לה רשימת אנשים המועמדים לגירוש, ואם לאו איימו הגרמנים להוציא לפועל המפקד לגירוש בידיהם הם. ועד הקהילה פנה אל הרבנים בשאלה מה לעשות. אחרי שקלא־וטריא ממושך מילאו הרבנים את ידי הפרנסים לעשות את הרשימה, יען כי לפי דברי הגרמנים הגירוש הזה משמעו משלוח לעבודת כפיה ולא למוות. בעיירה אושמיני בליטא הועמדה שאלה דומה בפני הרב דמתא והוא פסק למסור לגרמנים מספרים של זקני העיר כדי להציל על ידי כך את שאר היהודים (זליג קלמנוביץ: יומן בגיטו וילנה, בייווא בלעטער כרך 35 (1951) ע' 41 וכ'). מתוך ספר שו"ת לר' אפרים אשרי: דברי אפרים, ניו יורק, 1949, אנו למדים, כי שאלה מוסרית זו עמדה על הפרק גם בגיטו של קובנה. בקונטרס „מעמק הבכא", נוסף לס' „דברי אפרים" (ע' 95—103), בשאלה סי' א' דן הרב ר' אפרים אשרי בבעיה: „אם מותר להציל עצמו, וע"י זה יגרום שייהרג חבר" הוא עונה באופן שלילי בסמכו על הפסוק הנ"ל ב„משנה תורה" של הרמב"ם, ומעיר כי הרמב"ם נסמך בדבריו על דברי הירושלמי, שאסור למסור אף נפש אחת מישראל.

כנראה הקונפליקט המוסרי הטראגי הזה העסיק את מוחות היהודים בקהילות רבות. אך נשארו לנו לפליטה ידיעות מאומתות רק ממקומות אחדים, מתוך החומר שיש בידינו אפשר לראות כי הדעות היו מחולקות בענין זה.

על תנועות הנוער ופעולות המחתרת בזגלמביה יש ספרות שלימה ונזכיר כאן רק את הספרים והמאמרים החשובים ביותר: רניה (קולקילקו): בנדודים ובמחתרת, ירושלים, 1945; אהרן ברנדס: קץ היהודים במערב פולין, מרחביה, השומר הצעיר 1945: גלס (זרובבל), העורך: חנצה ופרומקה, בנות החלוץ בפולין שנפלו במלחמת הגיטאות, תל־אביב, הקיבוץ המאוחד, 1945; ישראל קלויזנר עורך: חזית יהודית באירופה, ירושלים, ראובן מס (בלי תאריך), ע' 86—95.

ארכיון גשורי, ירושלים.

שושנה אגוזי — שטרנפלד

ניווקה

א.

לא ידוע התואר המשקי הרשמי של ניווקה הסמוכה למונדזייב שבאזור זגלמביה, לא ידוע אם היה זה כפר, מושב, משק ואולי עיירה. היה זה מקום נאה ונקי, ואף שמספר בניניו ורחובותיו מועט — היה גדול ועשיר במחצבים. מכרות הפחם ובתי החרושת למתכת הגדולים שבמקום העסיקו אלפי פועלים, מהנדסים, חימאים ומיכניקאים. חוילות נאות עם גני־נוי שופעים פרחים קישטו את המקום. בית קברות ענקי של הנוצרים השקיף מסביב בעצבון. הפולנים הנוצרים הלכו לעבודתם כשפחד בלבבות, חלק גדול מהם עבד בעמקי האדמה במכרות הפחם. הכורים ציפו בחרדה ליום המחר, בלי לדעת אם גורלם יפגע בהם לרעה בין גושי הפחם השחור שמתחת לפני האדמה. ואמנם לעתים קרובות מאד אירעו אסונות כשגושי פחם גדולים נקרעו ממחצבתם בצוקים וכיסו על פועלים מחוסרי הגנה, במעגלות הצרים. את ה„מגן" היחידי ראו הכורים ב„ברברה הקדושה" שבפניה המאובנים חייכה כאל אנשי שלומה, מדי שחר. דרכו הראשונה של הכורה אחרי שירד מקרון הרכבת המיוחדת להובלת העובדים למטה או למעלה לעמקי המכרה היה: לכרוע ברך לפני „ברברה הקדושה" להתפלל שיזכה לשוב לחיק משפחתו. פעם בשנה היו הכורים עורכים מסיבה חגיגית לכבוד הפטרונית שלהם „ברברה הקדושה". היה זה החג הגדול והנכבד ביותר לפועלי המכרות.

מספר משפחות היהודים שישב בניווקה לא היה גדול. כשבעים משפחות. הם חיו בשלום וברעות עם הנוצרים. היה זה ציבור מגוון מכל המעמדים והשכבות. בהם אומנים, אנשים אינטליגנטים, סוחרים, חרושתנים, אנשים אמידים ויהודים שומרי מסורת. בניווקה הקטנה לא חסר גם שו"ב עם בית־שחיטה משלו, בית־כנסת ו„מקוה". במקום היו גם בעלי־בית הדורי־פנים, יהודים מזוקנים חבושי שטריימלך בימי שבת וחג, ולא נעדרו במקום גם בני נוער תוסס.

החיים היהודיים והחסידיים ההומים התרכזו בחצרות בתי ר' הנדל גליצר. יהודי עשיר בעל בתים וחצרות, ולו בנים ובנות טובים ואינטליגנטיים. בחזית הרחוב הראשי עמד בית נאה בעל קומות. בחדרים הנשקפים לצד הרחוב נמצא בית־מסחרו של בעל־הבית גליצר. חלק ממנו נועד למוצרי מזון, וחלק שני — למוצרי ברזל. נוסף לכך ניהל הבן אברהמ'צה מחסן גדול למוצרי מתכת. בקומת הבית תפס בעל־הבית עם משפחתו מעון של ארבעה חדרים. בימים ההם היו מייחסים אמידות מיוחדת לחיים כאלה בדירה מעין זו. הקומה הראשונה ששימשה כניסה לחצר עם מדרגות עץ וגזוזטרה לצד החזית, ישב השו"ב ר' יחיאל עם משפחתו ועקיבא מונצ'ניק עם משפחתו. השוחט, אבי, היה אדם חביב ומקובל על הבריות, הנוצרים והיהודים כאחד. פניו המחייכות והאצילות קסמו לכל רואיו, קטן כגדול. לבושו ההדור עורר תשומת לב גם מרחוק. קראו לו ר' יחיאל השוחט. זקנו השחור היה מטופח תמיד. בעל לאשה ואב לשבעה ילדים מחונכים היטב.

הבית הגדול של ה. גליצר עמד בפאתי ימין, לידו מעבר רחב לחצר למכוניות הגדולות שהיו מוציאות ומכניסות סחורות ברזל. מצד שמאל נמצאה שורת תאים שהיו שייכים לשכנים. שניים מהתאים הללו נועדו למשחטה לעופות. בתא אחד היה אבי שוחט את העופות, ובתא השני היו יושבות נשים נוצריות ומורטות את הנוצות מהעופות. בערבי יום־טוב, ובפרט בערב יום־כיפור, היתה החצר מתמלאה נשים, ובידיהן תרנגולות מקרקרות, אווזים וברווזים, אחרי סידור אמירת הכפרה הובאו לשחיטה לחצר שצורתה „ח" גם הקלויז לתפילה נמצא באותה חצר. בצד שמאל, גר ר' מרדכי שניידרמן עם רעיתו העדינה ושבע בנותיהם הנאות ובן יחיד מוניק, שהיה קרוב משפחה לבעל הבית, והתפרנס מחנות־מכולת שהחזיק בבית זה. ר' מרדכי שניידרמן ידע לנגן יפה בכינור וצליליו הענוגים נשמעו יפה מרחוק. בבית זה שמו משכנן גם משפחות נוצריות שהתיחסו בכבוד הראוי לבעלי־הבתים היהודים. בימי שבת וחג, כשהיהודים היו הולכים לבית־התפילה, היו בני הנוער הנוצרי מתפנים לפינות, ובלבד שלא להפריע למי שהוא בקדושת השבת. הם היו מסתירים את הסיגריות שלהם וכלי־משחק שונים והיו אומרים: „היהודים הולכים להתפלל. אל נא נפריע להם". מן החצר הראשונה היה מעבר לחצר השניה והשלישית. רוב דיירי החצרות היו נוצרים. בחצר האחרונה נמצאה „המקוה". החצר הראשונה היתה מיושבת ברובה מיהודים ובאו בה לביטוי חיי היהדות בכל עוזם ויפים.

בביתנו לא רפו התנועה והקולות מעולם. תמיד באו בעני־ינים שונים. אם היה זה בדין תורה — כי למי יפנו אם לא לר' יחיאל השו"ב? בשאלות כשרות וטריפה — מי הבקי

יותר מהשו״ב? גם בעניני מסחר היו פונים לשו״ב, לטכס עצה וכדומה, ועניך גמילות־חסדים בוודאי שיש לפנות לשו״ב. ידיו היו איפוא מלאות עבודה. אמי המנוחה, רעית אבי — אף היא לא שקטה. חוה׳לה הרעיה הצנועה והטובה היתה דואגת לכל אחד, לכלה עניה שיש לספק לה את הוצאות הכנת הבגדים, לקרובה עם דאגות אחרות. ועל אף משפחתה הגדולה ידעה להקדש זמן רב ל„איגוד נשים" שטיפל ב־ענינים סוציאליים מרובים.

כשאבא היה הולך לעבודתו, בועדת השחיטה (לעתים נסע למשך כמה ימים) קראה לנו האם ואמרה: „ילדים! אבא הולך לעבודתו. הבה נלוהו בברכה". וכולנו קראנו פה אחד: „לך לחיים ולשלום, אבא. הצליח וחזור בבריאות". היתה זו ברכת הדרך בשעת הליכתו לעבודה.

אבי הצטיין בקולו הנעים, ואת זמרתו שמעו בנשימה עצורה. בלילות שבת, כשכל יהודי המקום היו זורקים מעליהם את החולין של ששת ימי השבוע, טובלים במקוה ולובשים בגדי שבת, היה אבי חובש את השטריימל המטופח יפה את מעיל השיריאין וחוגר את אבנטו, ואז כאילו שכינה היתה שורה על פניו. הוא לקח אתו את ארבעת בניו לתפילה. העינים היו אז נוצצות בניצוצי עונג שבת. הבית היה מלא אור. מנורות־הכסף הגדולות עם עשרת נרותיהן הדולקות שעמדו על השולחן המצופה מפה לבנה כשלג הפיצו אור מסביב. מאחורי חלונות הקלויז עמדו אנשים שרצו להקשיב לזמרת אבא בקבלת פני השבת „לכה דודי לקראת כלה", כשקולו הצלול נשמע למרחוק.

עם סיום התפילה בקלויז שב לביתו והמשיך בזמרה המסורתית של הפזמונים: שלום עליכם, אשת חיל, ואחריהם השמיע בנעימה את הקידוש. אחרי תפילת שחרית ביום שבת היה מנעים בטעמי המקרא את קריאת התורה, ואף קריאה זו — שהיתה למעלה מהשיגרה — נתנה סיפוק ל־שומעיו. הצעירים שלא היתה שעתם פנויה לתפילה היו אומרים: אנו הולכים לשמוע את ר׳ יחיאל שוחט בתפילתו. כך חלף שבוע אחר שבוע.

ההשראה העילאת היתה ניכרת מאד גם בתכונה מסביב לימי חג. כשהגיעו ימי חג הפסח היה החצר מתמלא ספרים לניקוי אבק החמץ, כרים וכסתות ושמיכות לאיוורור וניקוי הארונות, בחצר ובבית היתה התכונה רבה, וידי כל בני הבית מלאות עבודה.

יפה היה הטבע בימי חג השבועות, כשהשדות היו ירו־קים, השמש, הירח וכל צבא השמים היו יפים הכל פורח וצומח, הכל מרנן, ונדמה כי כל העולם שמח ואומר שירה בחג הבכורים, חג הטבע. לחג השבועות היו מקשטים את הבית והקלויז בענפים ירוקים ועלים ירוקים ארוכים, ש־צמחו על גדות הנהר והאגמים.

ביום תשעה־באב היה אבא מקריא את מגילת איכה ש־קורין לזכר חורבן ירושלים והמקדש בנעימת־יגון המחרידה בכובד צערה את רגשות האדם. מאידך נהגו הילדים ב־פזיזות — אף הוא הפך למסורת — לתלוש אגוזים דוקרנים ולזורקם על המתפללים בקלויז, ובעלי־זקן התקשו להוציאם מזקניהם העבותים.

ההשראה השיגרתית של שלוש הרגלים פינתה מקומה בימי הסליחות להשראה של רצינות וימי־תשובה, של אימה וכוננות לקראת יום־הדין. ימי הסליחות היו בניבקה תחת רישומם של כיסופים ויראה. לאחר גמר התפילות נשמעו איחולי ברכות לשנה טובה ומבורכת. ביום שני של ראש־השנה היו כל יהודי ניבקה הולכים ל„תשליך" לנהר הפשמשה הלבנה, מעברו השני נתכנסו יהודי הכפר יענזור אף הם לתשליך. אמירת התפילות התערבה ביופי הטבע.

לשיא יום־הדין היתה שעת אמירת „כל נדרי" קולו הרועד והנעים של בעל־התפילה הדהד. אימת היום וצום העיבו על יפי הטבע, השפעת היום הורגשה יותר עם הת־קרב שעת הנעילה, עם חתימת גזר־הדין לשכר או חובה, שחללו של הקלויז מלא חרדת קודש, כאילו ציפו בקוצר רוח להכרעת הדין לכף זכות. תקיעת השופר בישרה ש־תפילות יום־כיפור עומדות להסתיים.

ענין רב עורר אצלנו בחצר בית גליצר בערב סוכות. במחסנו של גליצר עמדו במוכן קירות־קרש ששימשו סוכה רחבת־ידים לדיירי הבית. שנה שנה היו האבות והבנים מקיימים את מצות הקמת הסוכה עם הנחת סכך ממעל. בסוכה ישבו למעלה משלושים בעלי־בית עם בניהם (נשים היו פטורות ממצוה זו). יפים היו פני הסוכה מבפנים. הקירות היו מבהיקים מלובן, וקישוטים נאים מילאו את חלל הסוכה. כל אחד היה משתדל להוסיף נוי על חבירו. עששית הכסף שהיתה תלויה במרכז הסוכה הפיצה אורה וקרניה המגוונים על כל המרחב. לוית חן הוסיפו הוילונים היפים על עניבותיהם. וכשהגיעה שעתה של ארוחת ליל ראשון של סוכות בסוכה השקיעו אמותינו את כל יכולתן במאכלי החג. את היפה והמשובח ביותר שלחו לסוכה. היו משפחות שמשך ימות השנה לא יכלו להרשות לעצמן ליהנות מאכילה טובה. לסוכה היו מביאות מסולתא ומשמנא. מה נהדרות היו הזמירות, ושמע נגוני החסידים הגיע למרחוק. אבי היה מנעים זמירות בעיקר מנגוני סבו האדמו״ר מחנצ׳ין ששפע נגונים נעימים ויפים.

בעונת החורף, כששלג הלבן הלבין את העצים; גגות הבתים והשבילים — היינו אנחנו הילדים — עם פנינו הקפואים והענוגים — דוהרים במגלשי־קרח. „העולם הלבן" היה בכללו חביב עלינו. בעונת החורף חל „חג המולד" הנוצרי, במרכזו ענין רב הושקע בעץ־האשוח הנוצרי. אנו אהבנו ללכת ולראות במעשי הנוצרים המקשטים את האשו־חים. באותם הימים חלו ימי החנוכה שלנו. בחוץ ירד שלג ובשמים האפלים נוצצו אורות נרות־חנוכה הדולקים שעמדו על חלונות בתי היהודים. ומבתיהם נשמעו צלילי הפזמון לחנוכה „מעוז צור ישועתי".

בעונת החורף היו ידי בני הנוער עמוסות משחקים

ותנועה. השלג גרם לנו הנאה מרובה. באמצע החצר התאספנו ילדים וילדות והקימונו „גולם" משלג, דמות של איש־שלג, עם קדירה על ראשו בכובע, ועיני פחם גדולות נעוצות בראשו, ענף עץ קטן ודק בפיו הנראה כסיגריה, ובידו מטאטא. מי יכול לתאר את עליצות בני הנוער שהצליחו להקים איש־שלג כזה! שעות על שעות יכולנו לעמוד על ידו ולשמור עליו ששובבים אחרים לא יפרקוהו.

וכה נמשכו חיי היהודים בניבקה בשקט ובטחה, ברוח המסורת, עד שעב שחור העיב על פני פולין. האויר נעשה דחוס. הפולנים הנוצרים שינו יחסם ליהודים. אשה גרמנית בשם פריסטור תפסה מקום מכובד בסיים הפולני והפיצה ידיעות שהיהודים הנם מלוכלכים, שאין לקנות מהם דבר; הוצאה גזירה על השחיטה, וניכר היה שהשלטון הפולני בשותפות עם האנדקים האנטישמים פעלו בלשון בשותפות לרעת היהודים, כאילו לא היו להם בעיות כלכליות ומדיניות אחרות, כאילו לא היו מחוסרי עבודה במדינה, ובמקום לפעול לטובת כל התושבים עסקו בתעמולה ארסית נגד יהודים כרגיל שימשו הם כ„שעיר לעזאזל" שבגללו נמצאו אוכלוסי המדינה הפולנים בדכאון ובחוסר אמון והשלטון היה חסר אונים.

מובן שהתחלנו להרגיש במועקת הפרנסה אצל השו"בים והקצבים. במרכז הלחץ הכלכלי תפסה מקום עליה במחיר בשר כשר. הפוליטיקה לבשה רצינות. חיי היהודי נעשו הפקר במדינה. הפרעות ביהודי פשיטיק ושחרור הפורעים מבית־המשפט הטביע את חותם הצדק במדינה. החיוך היהודי נעלם מהפנים. בין הפולנים והיהודים כאילו קמה מחיצה בין־לילה. עומס המסים על היהודים הלך והכביד. היהודים החלו לנהוג מתינות וזהירות בכל הליכותיהם. החלו חיי עוני וזוועה.

אבא היה מתחמק בחשאי מהבית בהלכו לשחוט, בהשאירו את כולנו בלב חרד ודמעות בעינים. „הוה מצליח בדרכך, אבא, ותשוב בשלום" — לחשו שפתותינו. הסכנה היתה מרחפת באויר. בערבים נשארנו בבית, כי חששנו מפרעות הפולנים שחיפשו אמתלות לתלותן ביהודים. לעתים קרובות פגעו ביהודים וברכושם, ובעתונות היהודית אפשר היה כמעט בכל יום לקרוא ידיעות באותיות קטנות (מחשש „עין הרע"...) על התפרעות פולנים ברובעי יהודים, על שוד בתי מסחר ורכוש יהודי. ועל הכל: בזיון הדת היהודית וחילול הכבוד היהודי. אתגר המלחמה הבאה כבר הורגש מאחורי הדלת. מהומות ואי־סדרים הציצו מן החרכים.

אך גם הפולנים הרגישו כנראה באסון המתחולל לבוא. מרגלים נאציים פשו במדינה, הם זרעו שנאה ומריבה בין האוכלוסין, ויד השלטון קצרה מהושיע. באה פקודת גיוס כללית, שחלה אף על היהודים השנואים. צעיר וזקן, סוס ורכב גויסו לצבא. הוכרז על מצב מיוחד, ונתנה הוראה לכסות היטב את החלונות כדי שבלילות לא יראה אור בחוץ. האשמדאי הגרמני התאנה גם לפולין. כך העיק המצב המתוח יותר ויותר, עד שהגיע ספטמבר 1939.

יום בהיר אחד התעוררנו עם עלות השחר בשל רעש מחריש אזנים שהגיע מן החוץ. אבי ניגש לחלון ופניו חוורו מהתמונה שחזו עיניו. הכביש המרכזי החוצה את ניבקה היה מלא בני־אדם, זקנים, נשים וטף, עם חבילות על שכמיהם ובידיהם עגלות עמוסות קצת רכוש ומטלטלים, לולים עם תרנגולות, וכלבים נובחים הולכים אחריהם. קרני השמש שרק הופיעה באופק האירו את פני ההמונים הנפחדים, שהלכו והצטופפו ללא מטרה, מבלי לדעת לאן ילכו.

אבי פתח את החלון וקרא להמונים בקול: „לאן פניכם מועדות, אחים ואחיות?" במקום תשובה באו קריאות מן החוץ: „המלטו על נפשותיכם. צבאות הנאצים עברו את הגבול הסמוך ואומרים שכאן תהיה החזית. הצילו את עצמכם וברחו מכאן".

ובכן — משמע שמלחמת הנאצים בפולין החלה, ויהודי פולין זקוקים לרחמי שמים. הרגשנו אמנם מזה שבועות והדשים שמשהו איום עומד להתרחש, בלי לחשוב שהמלחמה תפרוץ בחיפזון כזה ובלי להכריז עליה קודם, כמקובל בין עמים דמוקרטיים. לא חשבנו הרבה. בכאב בלב ובידים רועדות נגשנו לפעולה בלי לאמר מלה. ארזנו צרור לבנים ובגדים, צרכי אוכל, קצת חפצים, כסף ושוה כסף והצטרפנו לזרם ההמונים שבכביש תוך תפילה ובקשה מהשוכן ב־מרומים שהכל יעבור בשלום ונוכל לשוב לביתנו. מי העלה אז על דעתו שמלחמה זו תימשך שנים? ומאידך, גם הגרמנים הנאצים היו בטוחים בנצחונם במשך ימים או שבועות, אף הם התאכזבו מרה. בינתים אנו, בני ההמונים הפשוטים, נתונים בסבך ובצבת ועלנו ללכת „עם הזרם" לכל אשר ישאהו הרוח. ראינו את עצמנו במצבו של אברהם אבינו בשעה שנאמר לו: „לך לך".

כאן השעה דוחקת. אין פנאי לחשוב מה לקחת, לאן נלך ומאין תבוא עזרה. האם צבא פולין מוכן לפעולת הגנה נגד האויב האכזרי, ומשום מה לא נראו חיילינו בסמוך לגבול. יצאנו את הבית כשאנו עמוסים חבילות והצטרפנו לזרם ההמונים העוברים ברחוב. הלכנו ברגל, מחוסר אמצעי תחבורה וכלי־רכב. דבר המותרות היחיד שלקחנו אתנו היה — האפניים, שעליו העמסנו את רכושנו המעט.

התחלנו ללכת. לאחר כברת דרך הגיעה לאזנינו אוושת מטוסים. חשבנו לתומנו שאלה הם המטוסים שלנו, של צבא פולין, הנחפזים להשיב מלחמה שערה. אך מיד נתברר שהמטוסים הם לא שלנו אלא של הנאצים, כאחד התכסיסים הראשונים בחרו להם להביא לאנדרלמוסיה באוכלוסיה. בעוד אנחנו נסחבים אחרי שיירה ארוכה של הולכי־רגל ועגלות טעונות נשים טף וחפצים החלה התרוצצות פרועה של אנשים ממקום למקום ללא ידיעה ברורה כשכל אחד מסתכל בפני זולתו מצפה לעזרה ולישועה ממנו. כל המסתכל בבהלת האנשים הנחפזים ובהתרוצצות ממקום למקום עם חבילות נייר ודבק בידיהם יכול היה לחשוב, כי הבהלה היתה תכונה רגילה של ערב יום־כיפורים בעיירה. אך הפעם העיד הדבר

על גודל המבוכה, החרדה והיאוש שפקדו את האנשים בלי לדעת בשל מה. העצבנות והמתיחות גברו יותר ויותר. בהלת הבריחה אחזה בכולם וכל אחד פנה לארוז חפציו לדרך.

מעלינו הופיעו האוירונים הגרמניים. רעש הפצצות מילא את האויר וענני האבק מכל מה שנפגע החלו להתאבק ולהת־פתל. האוירונים רדפו אחר ההולכים ברגל העייפים והחלשים. ופתאום הלם איום. כמו תוך פקודה נפלנו כולנו עם פנינו לקרקע. נשמעו צווחות אנשים שנפגעו והחלו לקרוא לעזרה ולהתיפח. אחד הקרובים לנו החל להתאנח, השני — לבכות, השלישי — להתפרץ ביסורים. ביקור קצר זה של אוירוני האויב השאיר אחריו תוך דקות מספר הרוגים ופצועים. קשה לתאר את האימה שאחזה באנשים שבריצתם המבוהלת, כאילו מתוך איזה שכחה עצמית, שכחו את בני משפחתם וקרוביהם. כולם החלו לברוח בכוון למזרח. פה ושם מונח בצדי דרכים אדם ללא רוח חיים. המון הבורחים היה משולל רגש הדדי של גורל אחד לכולנו, והם דחפו את הגויה לתוך בור. הכבוד היחיד שחלקו לנופל היה שלא דרכו עליו.

עייפים ורעבים, לא הספיק לנו הכוח לשאת אתנו את מעט החפצים שנטלנו עמנו. בדרך נתקלנו בכלי נשק: רובים, מכונות־יריה, מכוניות, שריונים וכו' אשר נעזבו ע"י הצבא הפולני הנסוג. אולם אפשר היה להיתקל גם במזוודות תלבושות וחפצים יקרי ערך, שהיו פזורים כדברים שאין תועלת. אלה שהספיקו להגיע לכפר קרוב או לעיירה נוכחו מהר מאד לדעת, כי הבריחה לא תועיל, מכיון שהצבא הגרמני משיג את כולם במהירות עצומה. כך נמשך מסע ההולכים ברגל שהחל בניבקה עד לוולברום עיירה יהודית עם תחנת־רכבת במסילת־הברזל סוסנוביץ—דמבלין שלד נהר הויסלה.

מוולברום לצד מזרח קשה היה להמשיך. ככר השוק בעיירה היתה מלאה בצבא המרצחים הנאצים. רצוצים נכנסנו לתוך בית־הכנסת הגדול העירוני ונפלנו על הרצפה חסרי אונים ונעדרי רצון־חיים. חשבנו כי ננוח ונרגע מעט ואז נחשוב מה הלאה. אך לא הספקנו לנוח זמן רב. אחרי דקות אחדות נשמעו דפיקות חזקות בדלת, מלוות קריאות רמות: „לפתוח! ובלי לחכות עד שהדלת תפתח היא נפתחה בסערה, ולעינינו עמדו ארבעה חיילים נאציים, וקראו גברים — החוצה! אבינו ואחינו הבכור אברהם נלקחו, ואילו אמנו ויתר הילדים והנשים החלו לבכות מרה. אחרי זמן קצר ראינו שוב את אבא שחזר אלינו, אך לא את האח. וכך ישבנו עד הערב. רק אז ציוו עלינו לחזור למקומותינו בהבטיחם לנו שאצלם יוטב לנו יותר. את הגברים הצעירים שעצרו, וביניהם גם אחי ובחורים אחרים מניבקה, שלחו הנאצים לזבירצה לעבודה. אחרי ארבעה ימים שוחררו גם הם. אך מראה פניהם היה רע. ונותרו בהם עקבות עינויים ויסורים שעד היום איננו יודעים מה עשו להם.

התחלנו איפוא לחזור בדרך שבאנו, מוולברום לניבקה. בלב חרד ותוהה שרכנו את דרכנו דרך שדות ויערות, מלאי מחשבות נוגות, לבסוף שבורים ורצוצים הגענו לתחום מושבנו ניבקה. נתקלנו אמנם במשמרות חיילים שהרשו לנו להגיע לביתנו, שנשאר על תלו. אחרי שהיינו כמעט כולנו שוב יחד במעמד אחד השבנו, שהשמש תתחיל שוב להשפיע עלינו מאור זיוה. ובמבוכתנו נדמה היה כאילו קול ממרומים אומר: *מה הבהלה? הסתכלו נא בי, בשמש. מה יפיתי אני ומה יפה עולמו של הקב"ה!* אך קול זה טבע בתוך רחשי הבל משונים שבקעו מהסביבה וממראה עינים או משמע אזנים. הקהל המבוהל והמדוכא מהיחס העוין של הנאצים הסתגר בבתים. כל לחש ורחש קל מבחוץ היה מביא עמו רעד וזעזוע נפשי, וכל רגע נדמה היה, כי הנה הגיעו הקלגסים הנאציים כדי לסיים את מעשה הרצח ההמוני.. אך מנוחתנו לא ארכה הרבה.

בניבקה מת אז יהודי אמיד, בעל מלבנה, אחיו של הנדל גלייצר. היו לו ילדים אנשי תרבות ודעת. להתפלל אז בבתי־תפילות כבר היה בחזקת איסור, ויהודים החלו להתפלל בלחש כל אחד לעצמו, תפילת יחיד. בני הנפטר גלייצר קבלו בקושי רשיון לערוך בביתם מנין אבלים כנהוג לפי המסורת. שלושת הימים הראשונים עברו בשלום. היום הרביעי היה יום־שבת באו אלינו האבלים והזמינו את אבי ואחי ללכת להתפלל. הלך רק האח, כי במוצאי־שבת רצה אבי ללכת לשחוט.

בין מנחה למעריב פשטה הידיעה הרעה בחיפזון על פני כל הבתים, שחיילי ס.ס. גרמניים, לבושים מדים שחורים בלוית כלבים גדולים, הקיפו את בית גלייצר. זעקות־שבר איומות נשמעו משם. אחותי רחל (היחידה מאחיותי ואחיי שנשארו בחיים) הלכה לראות מה מתרחש שם. והמחזה שראתה שם היה חושך, אימה, זוועות ואכזריות מאין כמוה... שעות רבות עברו עד שהרשו לה להזור לביתה. היא חזרה כשהיא שבורה בגוף ובנפש, עם עינים צבות, ובמוצאי־שבת כבר ידענו מה גדול שברנו. המרצחים הגרמנים רצחו בדם קר שלושה בחורי־חמד מבין המתפללים, בהם את דוד בנו של גלייצר, אחי אברהם, תוך קריאה, שאין להרשות ש־בחורי־חמד כאלה יימצאו בקרב היהודים. ולכלביהם פנו בשאלה: הנעם לכם הדם היהודי? כל הלילה לא עצם איש עין בבית הזה. כל דיירי הבית שפכו דמעות על דמי הקרבנות החפים מפשע הללו. למחרת בבוקר לבש אבי קצת עוז, ובפחד בלב הלך „לראות" את התמונה האיומה. לאחר זמן קצר חזר. אך שונו פניו עד לבלי הכיר. חוורון היה נסוך על פניו ועליהם שפוך צער וכאב. זקנו השחור הפך לבן. כל דמותו התכווצה בבכי מר התישב על שרפרף קטן לקונן על הרצח האכזרי של בנו בכורו אברהם שמת על קידוש השם, בהלכו להתפלל במנין אבלים. ביום השלישי נערכה הלויתם של שלושת הבחורים שנרצחו. השמים נעשו כהים אפורים; רוחות נהמו כאילו בחרי אף על הדם הנקי שנשפך, ושלג רב ירד. בעצבון חרישי לוינו אותם, את הנרות הרכים שנכבה אורם, למנוחת עולמים בבית־העלמין הישן אשר במונדזיוב הסמוכה. אכן לא זכינו להעמיד על קברותיהם מצבת־זכרון ראויה לשמה. במקום זה כיסתה את גויותיהם אבן שטוחה ענקית מחולקת לשלוש. באותו יום הופיעה ידיעה

בעתונים שיהודים התנפלו על הגרמנים בסכיני־מטבח, וכהגנה על עצמם נאלצו הללו להשתמש בכוח. השקר האכזרי הזה הוסיף עוד יותר על כאבנו ועל כאבם של כל אלה שראו ושמעו על הפשע האכזר הזה של הגרמנים הנאצים.

זמן קצר אחרי כן עברנו לגור בעיירה הסמוכה מונדזיוב. מקודם ישבנו במשך זמן קצר אצל לנדא בבית אשר ברחוב גדאנסקה. אחר כמה זמן הוציאו את היהודים מהבתים היפים שבעיר. עברנו איפוא לגור אצל ר׳ ישראל יחיאל בייאר. היה זה יהודי בעל נפש רחבה ולב טוב. הוא גר בקומה התחתונה ואנו — בקומה העילית. היה זה בית־קומה קטן עם חצר. מתחת למדרגות היה לנו מרתף שבו אצרנו עצים ופחם לעונת החורף. באותה חצר עמד עוד בית קטן אחד בן שני חדרים, שבו ישבה אלמנה ושתי בנותיה. משפחה זו הגיעה לכאן מהעיירה אושבינצים אחרי שתושביה היהודים גורשו ממנה על ידי הנאצים ונשלחו לערים הסמוכות וחלק גדול מהם התישב במונדזיוב. יהודי העיירה התייחסו לפליטים בחמימות מרובה. אף פליטים מגרמניה ישבו במונדזיוב. היתה זו עיירה עם ישוב יהודי ישן בן כמה מאות שנים ספוגה יהדות ולבביות כאחד. יהודי מונדזיוב חיו בעיר חיים טובים ושקטים, ובהם בעלי־בתים עשירים וסוחרים. בכל ימי חמישי בשבוע היה קיים בעיר יריד גדול, שהשפיע שפע פרנסה ליהודים. אך עינו של עמלק הנאצי היתה צרה בחיי השלוה של היהודים. עקבות המלחמה הורגשו בכל מקום, ואף ב־מונדזיוב. הורגש מחסור בצרכי מזון, ובמיוחד באספקת לחם. כל יהודי נתחייב לעסוק במשהו ולהצטייד בכרטיס מיוחד. היהודים, מקטן ועד גדול, צוינו בסרט לבן על השרוול השמאלי של המעיל עם „מגן דויד״. אנו נשאנו את הסרט בגאוה, בעוד שבעיני האויב הוא נחשב כאות־קלון. אחרי זמן קצר החליפו את הסרט הלבן במטלית צהובה עם הכתובת „יודע״ (יהודי).

לא עבר זמן רב ועל ראשינו ניתכו גזירות והגבלות. העינים נעשו עצובות אצל כל אחד. המצב לא בישר טובות. היו חוטפים את בעלי־הבתים הנכבדים בעיר ונותנים אותם במעצר עד שימסרו תמורת חופשם בזהב, כסף ופרוות. את הכל החלו להוציא מבתי היהודים. אבי אסף מספר חפצים בעלי ערך, זהב, כסף, וחפצי־מזכרות מהסבא ז״ל והניח בתיבה, חפר בור עמוק במרתף ושם קבר את התיבה, תוך תקוה שאם נצליח לעבור את המלחמה העקובה מדם יהיה לנו במה להציל את נפשותינו. במונדזיוב גרנו בתקופה מתוחה ומרובת דאגות כשנתיים. ברם כל יום קללתו מרובה מחברתה.

והנה הקיפו בלילה אחד הנאצים את כל העיירה, הוציאו ממטותיהם את כל היהודים וגירשום בידים ריקות לככר השוק, בלי שיכלו לקחת אתם משהו מבתיהם. החורף באותה שנה היה קשה מנשוא, ועלינו היה לעמוד בככר השוק רועדים מכפור וקור וגם ממוראות הימים, משך כל הלילה, עד שהשמש החלה לשלוח את קוי אורה הראשונים. משמר כבד של מאות מרצחים מזוינים שמרו עלינו. יצאה פקודה, שעל נשים וגברים, ילדים, נערים ונערות — על כל אחד לעמוד בקבוצה נפרדת. נוצר מתח. עינים בוכיות נישאו למרום והשפתים לחשו תפילות ותחנונים. בכיות הילדים נגעו ללב. אך לבות האבן של שואפי דם — החיות הנאציות — לא נזדעזעו. להיפך. הם המטירו מכות במגלבים שבידיהם על ימין ועל שמאל. כך עמדנו ללא רוגע וללא שינה, בלי לדעת מה ילד יום. שמועות התהלכו, שעומדים לשלחנו מכאן, ובהישמע רעש מכוניות היינו בטוחים כי באים לנתקנו לנצח מעיירתנו. באותם הימים והשבועות נשלחו כבר מאות ואלפים יהודים למחנות הריכוז השונים, בהם היו שרויים בסבל ובמצוקה כשאלפים מהם נמים וגוועים מרעב, קור ומחלות קשות. בינתים מנו אותנו, העבירונו ממקום ל־מקום על פי המיון, עד שהגיעה שעת הצהרים.

אנו, הנערות, היינו הראשונות לסבל. הפרידו אותנו מחיק הורינו ומשפחותינו וסחפונו לסוסנוביץ הסמוכה, לרחוב שרודול, שם היה „מרכז האיסוף״ של ה„סחורה החיה״. היינו צפופים באולם גדול כדגים מלוחים בחבית, בהבדל, שבחבית שוכבים הדגים בשקט. ואילו ברחוב שרודול היתה התנועה רבה. באויר נתערבבו קולות שונים, צעקות, בכיות, אנחות ויללות בלי לדעת מה יקרה, ומה יהיה גורלנו. ברם ידענו שמצבנו בכל רע. הגיעו אלינו ידיעות שהנאצים תפסו את היהודים המכובדים והאמידים ביותר בסוסנוביץ על מנת לסחוט מהם רכוש. ידיעה שניה סיפרה שתלו בסוסנוביץ ברחוב המודזיובאי יהודי אמיד על שסחר בכרטיסי לחם. המרצחים הנאצים לא הסתפקו בזה, אלא הכריחו את כל התושבים במכות שיבואו להיות נוכחים במאורע האיום הזה. כמה סבל וכאב החניקו הלבבות היהודים בקרבם. מר היה הגורל היהודי. בראש הקהילה היהודית עמד אז לפי בחירת הנאצים מוניק מרין. תוך קרבתו היתירה לנאצים הגרמנים הציעו לו היהודים מכל טוב ורק כדי לעזור להם „להוציא יקר מזולל״. מרין נעשה עשיר מהון יהודי שהיו מציעים לו מפעם לפעם. הוא לקח כל מה שהציעו לו והבטיח להש־תדל בשבילם. אך לא היה בידו לפעול רב טוב, מפני שהוא היה יד ימינו של מלאך־המות. ולבסוף הקים לו לאויבים בנפש את האוכלוסיה היהודית. קללות מרות ניתכו על כתובתו. אף אבי ז״ל עשה ביקור אצל מרין ובקשתי שטוחה לפניו לעשות משהו לטובתי ולטובת אחותי. להוותי עלי לציין שמרין היה קרוב־משפחה אתנו (המו״ץ מזבירצא היה אחי אמי; ואמו של מרין היתה אחות הרבנית מזבירצה). אך תחנוני אבי לא הרכו את לב האבן של מרין. ואז ראיתי את פני אבי היקר בפעם האחרונה שבישר לי את „הבשורה הטובה״ שאנו נשלחים לגרמניה למחנה עבודה.

היה זה באביב 1942, כשהפרידו ביני לבין אחותי והכניסו אותנו למסע־רכבות אחדים. אנו, כ־300 נערות, נשלחנו מסוסנוביץ בקרונות רכבת בליווי עשרות אנשי־צבא, בהובילם אותנו לאזור הסודטים (הוא האזור שהיה מיושב לפני המלחמה גרמנים שהשתייכו למדינת צ׳יכו־סלובקיה, לפני המלחמה נכבש האזור בידי הנאצים, אחר־כך את כל

צ׳יכו־סלובקיה). אנו כנערות צעירות שמחנו במקצת על שמרחיקות אותנו מהאירועים האיומים שהתרחשו באזור זגלמביה, בלי לשער מה מחכה לנו במקום החדש, שהיה הרחק מאזורנו ומהאוירה המלחמתית האיומה שכפו הנאצים בארצות הכיבוש.

הרכבת דהרה בחיפזון פראי. הנופים הירוקים היפים עברו לפני עינינו במהירות. אכן נאה העולם. אך משום מה מזלזלת בכך האנושות וחפצה להרוס כל זה? משום מה מוציאים ילדים צעירים מחיק אמותיהם ומשפחותיהם באכ־זריות ומובלים לארצות רחוקות בלתי נודעות, בלי לדעת מה מחכה ובלי לדעת מה אירע עם שאר חברי המשפחה. כל אחד מאתנו שאל אותה שאלה, בלי לקבל כל תשובה. אינני זוכרת כמה שעות נסענו. ברם נדמה היה לנו, שהנסיעה היא נצח. לפנות ערב, אחרי שהשמש התחבאה תוך בושה מ־אחורי ההרים הגענו למקום קטן השופע ירק, יערות ועצים, כמעט ללא עקבות של תנועת אנשים חיים.

קבלת־הפנים היתה „ידידותית". כבר היו מוכנים צריפי־עץ עם חדרים גדולים, ובכל חדר שלוש שורות של מיטות כפולות כלומר: קומת־קרקע וקומה עליונה. על כל מטה מתבן סדין של שק ושמיכה. המפקחת על המחנה היתה אשה כפרית זקנה שלבה היה טוב אלינו והשתתפה הרבה בצערנו וצרותינו. היא הרשתה לנו לכתוב גלויה למשפחתינו. שמחתינו היתה גדולה על שניתנה לנו הזדמנות להתקשר עם ה„בית" והמשפחה. התישבנו על המיטות וכתבנו על ברכינו (שולחנות לא היו לנו). געגועינו למשפחותינו הגיעו לידי ביטוי אף בחלל הגדול של הצריף. כל אחת מאתנו נאנחה קשות בשעת הכתיבה: מי יודע מה נשמע שם בבית הרחוק. אם יש לקרובינו מה לאכול וכמה זוועות ופור־עניות עוברים עליהם. דאגותינו לגורל קרובינו לא נתנו לנו מנוח. בלילה הראשון אף אחת מאתנו לא עצמה עין. רעיונות ומחשבות רבות עלו בנו: מה יהיה אתנו? והאם עוד נזכה פעם לנסוע חזרה הביתה?

למחרת, עם עלות השחר, ניתנה הוראה לקום במהירות, לסדר את המיטות ולהתיצב בשורות — ארבעה בשורה, נערכה ספירה, ונשלחנו לעבודה. אחרי כעשרים דקות הגענו לכפר, שבו בתים קטנים, ובאמצע בנין גדול עם כניסה גבוהה של ברזל. מצד השני של השער עמד „שומר", לאחר שהחליף דברים עם מפקחת המחנה נפתחו שערי הברזל לרווחה, ואנחנו הובלנו בלב פועם לבית־החרושת. תנועת המכונות השונות נשמעו עוד בחוץ. היה זה בית־חרושת בעל היקף גדול. מאות נשים וגברים הועסקו שם. בבית־החרושת היו עשרות מחלקות, לאריגה, טויה, סריקה, סלילה חביתה בכל מחלקה היו מצויים בעלי־מקצוע וסתם פועלים. אנו נפרדנו. בכל מחלקה סודרו כמה נערות שעמדו ליד מכונה לידה עמדה גרמניה או גרמני שתפקידם היה להד־ריכנו בעבודה. אני הועמדתי לפני מכונה גדולה, עליה היו מתוחים 350 חוטים שהתגלגלו מחבילות חבלים גדולות. כל חבילה היתה בעלת משקל של 3—4 קילו, וכל החוטים פנו לכוון אחד ובאמצעות המכונה הם נשזרו על גליל ברזל גדול, ואחרי שנתמלא הוציאוהו משם והובילוהו בעגלה למאזניים משקלו הגיע אז בערך כ־400 קילו. תפקידי היה לבדוק אם חוט לא נקרע, ותוך ריצת המכונה לעשות קשר, אחרי שהגליל כוסה כולו — שמתי גליל חדש במקומו וק־שרתי את החוט המתקרב לקצו עם החוט החדש. לא עבר זמן רב ואני הסכנתי לעבודה. פעולה זו דרשה גם ידיעה באריגה. במחלקת האריגה עובדו שקים שנשלחו לחזית ה־גרמנית. החלק המכריע של המוצרים נשלח בשביל הצבא. שקשוק המכונות האוטומטיות החריש את שמיעתנו, ובערב, כשהלכנו מהעבודה למקומנו צעקנו כולנו, כי החרש באזנינו כאילו נטע בקרבנו את ההרגשה, שאחת אינה שומעת את חברתה. עברו ימים, שבועות, ובאיטיות הסכנו לעבודה, לחיים אלה ולצרותינו.

והנה קם קשר בינינו לבין קרובינו „מהתם". מפעם לפעם באו מכתבים מן הבית „הרחוק". האפשר לתאר את שמחתנו? הידיעות שהכילו המכתבים לא היו מעודדות ביותר, להיפך — היו מעוררות עצבות. הורי פירטו במכת־ביהם את מי שוב גירשו ממונדזיוב. במשך הזמן באו כולם בבית חתמו את שמותיהם, דבר שגרם לי עונג מיוחד. סוף־סוף נוצר קשר משפחתי בין קרובים ורחוקים. אך אחרי זמן לא רב שוב נעשו המכתבים נדירים. חיים אחי צעיר נשלח למאוטהאוזן עם עוד נערים ממונדזיוב, הוא לא חזר משם. הוא היה נער שקט, ושם גווע מרעב.

פעם אחת כתב לי אבא ז"ל, שהוא נוכח בחתונה אחת וניגן בכינור והרוית טוב. המפקחת על המחנה שאלה אותי אם אבי הנו „מוסיקאי". אני ידעתי את האמת המרה. אבי היה שוחט וה„כינור" היה סכין השחיטה (באידית: חלף). תיארתי לי את לב אמא המסכנה שחיכתה בכליון עינים עד שזכתה לראות את אבי חוזר. פיסת הלחם היהודית היתה רטובה בדם, חלף הזמן, יום אחר יום, תוך תודה לשוכן מרום בעד היום שעבר, בשעת חירום כזה היה עלינו להודות בעד כל יום שנשארנו בחיים, על אף התנאים הבלתי נורמליים ועל אף התעלומה הגדולה שאיש לא ידע מה יהא בסופנו.

העבודה בבית־החרושת הפכה לדבר שבשיגרא. האוכל שהוקצע לנו הלך ופחת מזמן לזמן. לשעת הצהרים היינו מקבלים קצת מרק, ופעם בשבוע, בימי ראשון חתיכת בשר סוס מסוסי־מלחמה שנפלו. לא הרחק מצריפנו נמצאו צריפים שבהם שכנו פולנים רוסים בלגים שנשלחו לעבודה, הם היו חפשיים בתנועותיהם ורק במטלית על הצד השמאלי של החזה, סומן הפולני לדוגמא באות „פ".

מצב היהודים הלך ורע מיום ליום בכל מקום. אף ב־מחנות הורע המצב ונעשה רציני. בראשית 1943 נפסק קשר הדואר. נותקנו לגמרי מהעולם בלי לדעת מה נעשה בבית, במשפחה. המשמר על המחנות הוגבר. את השמירה עלינו קיבל שלטון הס.ס. לקימה לעבודה החלו להעיר אותנו בשעה ארבע לפנות בוקר, ספירת האנשים עשרות פעמים

ועמידה ארוכה בחוץ בקור נורא. הקור הגיע ל־42 מתחת לאפס. נוסף לכל אלה הם אילצונו ללכת לעבודה בשיר וזמר. השינים נקשו מקור, הלב כאב מצער, ואנו נאלצנו לשיר. רק היושב במרום הבין את רוח שירתנו. בחזרנו מהעבודה, כשאנו רעבות ועיפות, עומדות שוב בשורות, — לא היה לנו מצב־רות לשיר. אנשי הס.ס. רצו להראות לעוברים ושבים שהרגישו בנו, שמצב־רוחנו עליז...

שנת 1943 היתה שנה ללא תקוות טובות, חלפו ימים, שבועות וחדשים. במחלקה לאריגה היה לנו אמן מקצועי, מרצח, הנאתו היתה לעבר בין שורות העובדים ולכבד אותו במכה חזקה. המוכה סבל מכאבים משך שבועות. גם אני לא הצלחתי להתחמק ממנו וקיבלתי מכה ומהלם התכווצתי כולי, ולדאבוני אני מרגישה את עוצם המכה עד היום. על נערה אחת במחנה השפיעה רצחנותו עד לשגעון. היא חלתה מבחינה פסיכית בשל הפחד ממנו ואיבדה עצמה לדעת ב־קפיצה מהקומה השלישית. ברגע האחרון נחטפה בידי השומרים החרוצים. הם הובילו אותה מיד למקום שממנו לא הורה עוד. יום בהיר אחד, בהיותו בעבודה בבית־החרושת, הגיע קול יריה לאזנינו. היתה זו ירית המרצח שהרג עצמו. אין לתאר את שמחתנו, בלי שיכולנו להראות זאת בגלוי, שלא ייחשב בעיני הס.ס. כשמחה לאיד. ברם הרגשנו יפה שגם העובדים הגרמנים היו שמחים על שנחלצו ממרצח פראי כזה. ממלא מקומו היה יותר טוב. אך בזה בלבד לא בא פתרון למצב, מפעם לפעם נגרמו לנו צרות אחדות.

פעם אחת באה לפתע המפקחת עם ידיעה שקבלה מה־מפקד הראשי בכבודו ובעצמו איכמן שלמחרת עומדת לבקר במחננו ועדת בקורת של כמה עשרות אנשי ס.ס. וס.א. ולערוך „בדיקה" אצלנו. שיחררו אותנו מהעבודה בבית־החרושת. במקום זה נרתמנו לעבודה במחנה, עבודת ניקוי וסידור, ניקוי החצר. בתי־השימוש, כדי שהכל יהיה נקי להפליא. לבנו לא ניבא לנו טובה. מדי פעם נכנסה אשה אחרת ממפקדת הס.ס. ונתנה הוראות אחרות. כל הלילה לא יכולנו לישון ומכל תנועה קלה ביותר עברה עלינו חרדה. למחרת בבוקר קמנו, סידרנו את המיטות ושוב נקינו והכינו. קול צעדים הטיל עלינו אימה. הגיעו כ־15 אנשים צעירים, בריאים, עם עינים רצחניות, מאנשי אייכמן, והסתכלו בנו. המפקד, בגיל עשרים בערך, ציין מעגל גדול באמצע החדר וציוה על כל אחת להתפשט „ערום ועריה" ולהסתובב עשר פעמים. ומי שניסה להתנגד קיבל מכות מרצועת עור על הגוף הערום והרזה. אין לשער את כתמי הבושה שנגמרו לנו בשל מצבנו המוזר הזה. הם השקיפו בנו וכמה נערות הועמדו מן הצד. אותן שלחו ל„בית הבראה" משם לא חזרו יותר. למחרת היום בלכתנו לעבודה לא יכולנו להסתכל אשה בפני רעותה. בכל בית־החרושת שוחחו על ה„תערוכה". והיו מומחים מקצועיים במפעל שהביעו את צערם על הנעשה. אבל היו גם רבים ביניהם שעוד פיזרו מלח על פצעינו. במשך שבועות לא יכולנו להשתחרר מרגש הבושה. המפ־קחת על המחנה אמרה פעם ללא כוונה „מחזה פראי". אך היא נאלצה לענות „אמן" בעל כרחה אחרי מעשיהם של הנאצים, באשר היתה אשת ס.ס. „פקודה היא פקודה" — היתה אומרת. ברם הסובלים היינו אנחנו.

בשנות 1943—1946 שרר קור איום. הכפור העצום חתך בבשרינו כבאיזמל, השלגים העמוקים הקשו על הליכתנו. רגלינו היו נעולות בנעלי עץ כבדים. השלג נדבק לנעלים אלה. אנו עשינו את דרכנו לעבודה בכבדות. הרוח הציץ אלינו פנימה דרך חרכי הצריף. הרעב החל להציק יותר ויותר. כולנו הפסדנו במשקל והעברנו את הימים במכונות חסרי אונים. מענין לציין, שעל אף אורח החיים הקשה אצלנו קיבלנו עידוד ורוח טובה מאיזה כוח טמיר. מבלי לדעת מה שיהיה עלינו קווינו שנצליח להתגבר על הכל ולהישאר בחיים, לשוב הביתה לחיק המשפחה ויהיה לנו מה לספר מהקורות אותנו במצבים השונים.

מצב רוחנו היה זועף ביחוד בתקופת החגים. כל אחת מאתנו נזכרה בכאב ב„תורה הזהב" כשכל בני המשפחה ישבו כשתילי זיתים סביב לשולחן המשפחה האור הזרוע בכל הבית, המאכלים הטעימים שיכלו רק לגרות את הקיבה הרעבה אצלנו. ובינתים יורד השלג בכל עוזו והרוח דופק בפראות בחלון ומפריע בעד המחשבות הטובות והנעימות, בהשאירו אותנו במציאות המרה.

שנת 1944 הביאה אלינו קצת עידוד ותקוה. שאיפות פנימיות חיסנו את רוחנו. ולא אחת קרה שאחת מאתנו הביאה מן החוץ קטע של עתון שמצאה בחצר, החביאה והביאה אלינו לקריאה. החדשות שהרוסים פרצו דרך החזית הגרמנית וצועדים קדימה הוסיפו לנו נוחם. אך נאלצנו להיות זהירות ולשמוח בחשאי ולא להבליט את שמחתנו. אך נשות הס.ס. הרגישו כנראה בכך והן הגבירו את השמירה עלינו בשבוע הזה ואף גרמו לנו צרות חדשות, שמרו על כל צעד ושעל אם מישהו לא הגיש שוב „משהו" ולבסוף מצאו את „משהו" זה אצל מרת מאלה שטרנברג מסוסנוביץ. כעונש על פשע זה גזזו לה את שערותיה הבלונדיות היפות ויצוו עליה ללכת בראש מגולח לעבודה. על חברה שניה איימו ביריה בעון של חשד באהבה נסתרת.

הביקורת על העבודה הוגברה. באויר הורגש מתח. הרגשנו שמצב זה לא יימשך הרבה, ושדבר מה עלול להתפר־צץ. אכן לא בכל עידן כשהאדם מצפה לגאולה ולפדות מעת צרה היא אינה נחפזת לבוא. והנה שוב באה המפקחת על המחנה ומוסרת שקיבלה הוראה שיש לפנות את האזור. לאן נעבור מכאן היא איננה יודעת. אך כנראה שכאן תהיה החזית ומשום כך יש לעזוב את המקום. מצד אחד הבינונו, שקץ המלחמה הממושכה הולך וקרב. ומאידך גיסא צפה השאלה, אם רגלינו החולות, הנענות מסבל, תוכלנה להובילנו למרחקים. השכמנו בשעה ארבע בבוקר ובידינו חבילה קטנה של „לחמא עניא" כעין צידה לדרך. בינינו היתה חולה אחת בשם ברונה למברגר, שלגמרי לא יכלה עוד לעמוד וללכת. חשבנו, מה יהא עליה? מי ינחה אותה? אני הסכמתי

ללכת בשורה הראשונה ולהחזיק את ברוניה תחת זרועי. ברגע האחרון לפני עזבנו הגיע מנהל בית־החרושת עם פקודה שלא ללכת, היות ויש לו עבודה דחופה בשבילנו במרתפי בית־החרושת. קרה לנו ממש נס. נשארנו במקום. לקול המנהל הקשבנו כצו של מלך. שוב עבר זמן מסוים. עם עלות השחר הלכנו לעבודה בבית־החרושת ולעת ערב שבנו לצריף. בשעות ליל שמענו יריה ממרחקים בפעם שניה שוב יריה. היו אלה משמרות רוסיים שהיו בסיור בסביבה, התגנבו חרש בלילה בהרי הסודטים לתור את המקום.

משמרת המחנה כבר הספיקה להודיע על האירוע, תפסו משמר־נייד רוסי בהרים. אנו הבינונו יפה את משמעות הדבר. היו כמה נערות שמצבן היה קשה, חולות, חלשות. נערה אחת מסוסנוביץ בשם פיורה; כמעט שלא יכלה לדבר מחולשה, היא אף הפסיקה לתת לה לאכול. ברם אנו לא נתנו לה למות. ולחזות במפלת הנאצים. המפקחת על המחנה הכינה בשבילה ארון לקבורה, תוך חשש שאחרי כן קשה יהיה להשיג זאת. היא אף הפסיקה לתת לה לאכול. ברם אנו לא נתנו לה למות. כל אחת מאתנו הגישה לה בחשאי פרוסה. וכך חלפה שנת 1944 במתיחות.

במחנה הגיעה אלי שמועה שאחותי היחידה נמצאה במחנה לא רחוק המחנה שבו ישבה אחותי היה המרכז הגדול ביותר באזור הסודטים. שם נמצאו כאלפיים נערות צעירות.

בינתים הזמן עשה את שלו, חדשי שנת 1944 חלפו עברו בהיפזון כזה, עד שפעמים רבות שכחנו כמה זמן של סבל ופגעים כבר היה מאחורינו. החורף של שנות 44—1945 עלה על חורפי השנים הקודמות בעצמות הקור, השלגים, רוחות סוערים וגשמים. הכפור חדר לעצמות בגופות הרזים. ברם עידוד חם שבא מאי־שם היזק את רוחנו, אף כי התקוה היתה מהולה בפחד, שהמרצחים הנאצים עלולים ברגע האחרון לגמול לנו רעה, כפי שכבר אירע לא מעט. שמענו, שבמחנה בלכהאמר שנועד לפינוי הוציא כ־8.000 אנשים בימי חורף קשים על מנת להרחיקם מקו־החזית. אנו שיערנו לעצמנו, שהשלדים למחצה של המפונים לא יחזיקו מעמד בטיולם משם. אף אחד מאתנו לא ידע אם יש לו שם איזה קרוב או מודע, בלי שיכולנו לפעול משהו לטובתם ורק להתפלל ליום מחר יותר טוב.

ואותו יום מחר יותר טוב הלך והתקרב, אך כפי שכבר ציינתי לעיל, היה מעורב בפחד שמא יקרה בנו דבר בלתי צפוי

ביום החמישי למאי 1945 השכמנו קום בבוקר לקול יריות שהגיע מבחוץ. מלאי תמהון על שאינם מעירים אותנו לעבודה. הדבר איננו מתקבל על הדעת. ובעצם רצינו לדעת מה קרה? אנו רוצים לפתוח את החלון ולתת לקרני השמש הראשונים להיכנס לצריף. אך החלון סגור מן החוץ יחד עם התריסים. הדלתות נעולות מן החוץ בבריחי ברזל. דבר זה הטיל עלינו אימה, מה יהיה? אין לנו כח ולא כלי־מלאכה שנוכל להעזר בהם, ורק בכיה, צעקות ותחנונים הם האמצעי היחיד. לפתע אנו שומעים קול אשה, שאנו אבודים. בערב יעוף הצריף באויר יחד אתנו קולות היסטריים נשמעו מכל פינה. על כל אחת מאתנו השפיע הדבר אחרת. אחדות אכלו לשובע מן הצידה האחרונה שנשארה. אחדות שכבו על משכבן והתכסו עד למעל הראש, והחלק המכריע התרוצץ על פני החדר. כך נמשך הדבר עד שעות אחרי הצהרים. טאנקים צבאיים שמו קץ לאוירה המתוחה. מוכנית רצנו כולנו לדלת להקשיב, ונדמה ששומעים שיחה בשפה הרוסית. העומדת כבר להגיע העזרה המקווה? ולפתע — דפיקות חזקות בדלת וקריאות: „אוטוויראט" (לפתוח)! בכח פרצו לבסוף את הדלת, וכולנו רצנו בצעקות החוצה. אף החולים קשה מלאו לפתע תנועת חיים, וראינו כיצד המתים למחצה קופצים מעל מיטותיהם וברגלים משותקות רצים החוצה — למראה מחזה זה נפל עלינו פחד. קשה לתאר את אשרנו ואת הנס הגדול שאירע אתנו, כשהרוסים סיפרו לנו שניצלנו ממש ברגע האחרון. הגרמנים הניחו רימונים תחת הצריפים שעמדו לעוף ולפוצץ על יושביהם בשעה שש בערב. על פי נס שוחררנו שלוש שעות קודם, בשעה שלוש אחרי הצהרים, עוד טרם שמלאך־המות הנאצי הספיק לפרוש את כנפיו על 350 נפשות צעירות.

פעולתי הראשונה היתה — להתקשר עם אחותי הנמצאת במחנה „פארשניף". בלי לשאול או להגיד אף מלה לקחתי אפניים של חייל רוסי והתחלתי לנוע. לא היה לי כוח ברגלים, ובכל זאת התאמצתי לנוע קדימה. במעלה הרים ובמורד הרים — חליפות. דרך של כמה קילומטרים עשיתי במשך כשעתיים. גם במחנה פארשניף. בעלי המום היו שם רבים. גם אחותי היתה פצועה בשתי רגליה. היא אספה את „שארית" רכושה ושתינו שמנו פעמינו חזרה למקום שממנו באתי, למחנה שלנו. הדרך היתה קשה. שתינו רצוצות, רק לעת ערב הגענו למחנה. אחרי שובנו היתה תנועה במחנה. כבר לא חסרו צרכי מזון. הרוסים פרצו לבתי־מסחר גרמניים והביאו לנו מכל טוב. אף אחד לא חשב לפי שעה לעזוב את המחנה. ראשית — משום שכוחותינו לא הרשו לנו זאת. שנית — למי לפנות? ושלישית — לעשות נקמה בגרמנים.

בעזרת הרוסים הספקנו למצוא כמה נשי ס.ס. ולהביאן למחנה, גזזו להן את שערות ראשן, הרביצו להן. אך לצערנו הגדול נאלצנו לרסן את עצמנו, מפני שכבר הוכרז על שעת חרום. על כל פנים הרוסים לא חסו עליהן. לאט לאט התחזקנו, הוספנו כוח ואומץ ועזבנו את המקום. ברם קשה היה לנסוע על פני העולם. מפעם לפעם הגיע אלינו מי שהוא שסיפר על החורבן היהודי הגדול שעשו הנאצים. אך קשה היה להאמין. אני ואחותי ועוד כמה צעירות סוסנוביציות, וביניהן האחיות שטרנברג, התישבנו בעיר טראוטינאו אשר בצ'כיה ליד הגבול הגרמני. אחותי נאלצה להישאר בבית־החולים ולרפא את רגליה.

ביום קיץ בהיר אחד נפגשתי עם אדם שהיה בצבא

הרוסי והוא דיבר על לבי לנסוע לפולין. אחותי והצעירות האחרות נשארו במקומותיהן ואני נוסעת „הביתה" לחפש את המשפחה. אך בבואי לפולין אחזתני סחרחורת. מצאתי עולם הרוס ושמם, ריק וחדל־אונים. בסוסנוביץ הסתובבו כמה עשרות יהודים צעירים וזקנים, בלי לראות לגמרי פני ילדים. בתי־המסחר היהודים לשעבר — מתנוססים עליהם שלטים אריים. נפגשתי בשני צעירים ממונדזיוב, והוסכם שכולנו נלך ברגל למונדזיוב. בבואנו לשם לא מצאנו כל יהודי. נגשתי לחצר ביתו של ר' ישראל יחיאל נייאר ז"ל ששם גרנו. נשארתי על עמדי כמשותקת. הבית היה ריק, אך ללא כל שינוי. אותן המדריגות עם הגזוזטרה, אותה כניסה לנייאר, ואפילו המנעול על המרתף עודנו תולה... אך לפתע נתעוררתי ממחשבותי, לקול רצחני טרי המכוון אלי בפולנית: „צו טי יישצ'ה ז'ייש?" (מה — את עודך חיה?). כל היהודים כאן ניספו. נשארה לי הדרך היחידה, ללכת לבית־העלמין המקומי שהיה הרוס ולשפוך דמעותי על מצבת אחי שניספה בידי הנאצים.

ברוח נכאה ובכאב נסעתי חזרה לאחותי. הדרך — אף היא לא היתה קלה. ברם אינני מוצאת לנכון לתארה, כי בטוחה אני שכל אלה שנצלו מן השואה עברו את כל אותן התלאות. הגעתי אל אחותי וסיפרתי לה מה ראיתי במונדזיוב, בסוסנוביץ ובמקומות הידועים לנו. נשארנו לשבת בצ'כיה משך כמה חדשים, מכיון שאחותי נאלצה לשכב בבית החולים. לבסוף, אחר טפול ממושך חזרה אחותי לאיתנה, ושוב יכלה ללכת ולנוע כרגיל.

החלנו לחשוב על „תכלית": לאן ללכת? מה לעשות? ומה בכלל מגמתנו? שאלות רדפו שאלות, אחרי חורבן־עולם איום כזה, אחרי ההרס — היה צורך להחליט כיצד להתחיל בחיים חדשים, אחרי כל מה שעבר עלינו, אחרי שנשארנו ללא משפחה, ללא בית, ללא קרובים — העיקה עלינו שאלת החיים באורח לא יתואר. ואם גברים חזקים יותר מטבעם לקבלת החלטה במצבים דומים — לאשה או לצעירה שהסכינה לשבת בבית הורים באפס מקצוע היתה בעית הסידור החדש קשה פי כמה. ראשית כל נוכחנו לדעת שכאן, בצ'כיה, צר לנו המקום. עלינו לחפש לנו מקום בין יהודים ולחיות כיהודים. אליבא דאמת עלינו להודות, שהצ'כים היו אנשים טובי־לב והתיחסו אלינו יפה. אך חיי היהדות משכו אותנו בעבותות קשים בחזרה אליהם. היינו יותר מדי זמן בין הגויים. שבענו טיב־לבבם של זרים לנו. ברם לאן לפנות אחרי כל מה שעבר עלינו. איך נוכל למצוא קצת חמימות מזו שהסכנו לחיות בה בבית הורים? והאם בכלל עוד קיימת בעולם חמימות מעין זו? ואם איננה במציאות, האם נצליח בכוחות עצמנו להקים לנו שוב את „סוכת דוד הנופלת"? והיכן נוכל למצוא את החוטים הראשונים שמהם נוכל לארוג את היסוד לחיים מחודשים שיהוו המשך לחיים שחלפו ואינם עוד? הישנם חוטים כאלה במציאות? והיכן אפשר למצאם?

שמנו פעמינו לפראג בירת צ'כיה ששימשה מרכז לניצולי המחנות. לא מצאנו שם את מנוחת הנפש. שוב עזבנו את פראג ההומיה. באזור הסודטים הצ'כי חצינו קצת באורח ליגלי קצת בגניבה את הגבול והגענו לגרמניה. באנו למחנה הפליטים בצילסהיים. השם „מחנה" אמנם היה מלווה בריח משונה שנדף מהמחנות של עוני ופורעניות לאסירים. הרי שהינו שנים על שנים במחנות הללו, ומה רב היה סבלנו בהם, ושוב מחנה. אך מחנה הזה היה שונה מהמחנות השגרתיים. מחנה זה שימש כנקודת אספקה לאנשים בודדים שהוקמה בידי הג'וינט האמריקני ונשיאות ה„צלב האדום", בפיקוחם של מנהיגים ועסקנים יהודיים, שדאגו לסידור בתי־ספר ותרבות, אספות, שיעורים ללימוד מקצועות וכיוצא בזה. בקיצור: המפעל הזה בא לעזור לשרידי השואה, לפליטי המחנות להגיע שוב למצב נורמלי אנושי.

החיים החלו לזרום באפיק „נורמלי". אנשים צעירים בעלי רצון חזק לחיות ולהקים מחדש את חייהם החלו להיות פעילים, תוך דאגה לעצמם ולאחרים. המוכשרים עזרו לחלשים. וכך הוקמו בתי־מלאכה במקצועות שונים לגברים ולנשים. זוגות החלו לדאוג לחיי העתיד ולקשרי נשואים, כי החמימות של חיי משפחה היתה חסרה לכל אחד. הנהלת המחנה דאגה לחיי יהדות ומסורת, הקימה בית־כנסת לתפילה וללימוד תורה, מקוה, מינוי רב ושוחט. ותוך כך החלו להתארגן מחדש גם חיי כלכלה ומסחר. הפליטים היהודים החלו להרגיש, שיש לדאוג שוב לקיום ליום המחר ולשקם לו את חייו באיזה צורה שהיא. העולם הגדול נוכח לראות שגם היהודים זקוקים לארץ משלהם ככל העמים בעולם. ההכנות נעשו בחגיגיות. ארוסין והתונות נעשו שוב שיגרה. שוב התאחדו לזוגות, והזוגות הקימו להם משפחות ובתים עם ילדים. שוב נולדו ילדים יהודים שהכניסו קרני שמחה וחמימות משפחתית בחיים שהיו שבורים ורצוצים.

אף אני ואחותי באנו בברית הנשואים במחנה צילסהיים. החיים החלו שוב להתמלא תוכן, ענין, יופי, וביום בהיר אחד נתפרסמה הבשורה הטובה שהחלו לרשום את החפצים לעלות לארץ־ישראל. קשה לתאר את חדות לבם של הבודדים והגלמודים, שעכשיו יוכלו לעזוב לאנחות את האדמה הגרמנית הרוויה דם יהודים, ולהרחיק נדוד עד הגיעם שוב לקיבוץ יהודים ולהיות בין יהודים, במדינה משלהם. והנה הוכרז על יום הקמת והכרזת עצמאותה של „מדינת ישראל" ב־29 לנובמבר 1948. במחנה הורם דגל יהודי כחול־לבן. בני הנוער עם המבוגרים, אנשים ונשים, רקדו בהתפעלות ברחובות מרוב שמחה. אך השמחה עודנה היתה מהולה באבל, אחר שהבריטים עוד המשיכו לגרום צרות ליהודים בארץ־ישראל. התעוררה תסיסה בין עמי ערב השכנים לארץ־ישראל שהתנגדו למדינה יהודית בסביבתם. אך בדרך כלל שרר מצב־רוח טוב. ידענו כי לא קל להגיע למדינה עצמית, ואפילו אחרי אבדן ששה מליון קרבנות יהודים. ובכל זאת היינו שרויים בתקוה שאכן הגיעה השעה גם למדינה יהודית והפליטים היהודים יוכלו להתישב בה ולחיות בה במנוחה.

מחנות הפליטים אשר בגרמניה הטמאה החלו להעלם באיטיות. קבוצות עולים עזבו את המחנות בחשאי, ונערכו מסיבות־פרידה לחברים. בין הנשארים היו שהתקנאו בעולים. אך היו גם רבים שבכלל לא חשבו לעזוב את המחנות, מחוסר כוח ורצון להפליג בדרך כה ארוכה. מהם שבחרו למצוא להם מקומות מגורים בערי גרמניה הגדולות ולשקם את חייהם דווקא בין אלה שרובם היו מרצחים במלחמת ההשמד ביהודים.

אני ומשפחתי עזבנו את גרמניה לנצח בנובמבר 1948. הדרך היתה קשה. עד לנמל מרסיל אשר בצרפת נסענו ברכבת. במרסיל חכינו לאניה שתובילנו למחוז חפצנו. ומה רבתה שמחתנו עם בוא האניה היתה זאת אניה יהודית עם מלחים יהודים, רבי־החובלים וכל העובדים היו יהודים. הדגל היהודי התנוסס בבטחון מעל תורן האניה. האניה הפליגה לים, והיו אלה ימים יפים ושקטים, והשמש האירה לנו פנים. שבעה ימים בילינו בנסיעה על פני האניה בים. ביום האחרון לפני בואנו לחוף מדינת ישראל מלאו נוסעי האניה בטחון עצמי שהביעו את רגשותיהם בשירים בעברית: „הבאנו שלום"; „אנו באנו ארצה" וכדומה. דמעות שמחה ועצב זלגו מעינינו. בכולנו פעם רגש שאין לתארו. הר הכרמל עם השמים התכולים של חיפה קיבלו בגעגועים ובגיל את העולים החדשים. האם תוכל המולדת החדשה־ישנה לגמול לנו על כל מה שעבר עלינו בארץ־הדמים פולין וגרמניה? נשתדל למצא נחומים בארצנו על העבר האיום.

העברה לגיטו שרודולה

מרדכי רוז'ני

דרך הנדודים של קבוצה אחת

הספור שלפנינו הוא קטע מספר זכרונות נצולים בודדים מקהילה יהודית גדולה שהושמדה בימי השואה הגדולה לעם היהודי. ברצוני לספר כאן על קבוצת חברים, ילידי סוסנוביץ שבפולין וחניכי קן „השומר הצעיר" במקום.

כבכל ישוב יהודי בגולה לא חסרה העיר שלנו את קן „השומר הצעיר" שהיה אחד מקיני היסוד של תנועתנו ב־פולין. כמובן שעיקר פעולת הקן כמו של כל התנועה היתה המטרה הסופית — הגשמה עצמית של כל בוגר תנועה ז.א. יציאה לקיבוץ הכשרה לקראת עליתו ארצה והכשרתו לחיי הקבוץ בארץ.

בקיץ 1938 הגיע תורו של גדוד הבוגרים „סוללים" לצאת להכשרה. הימים ימי פוגרומים אנטישמיות פרועה וריח של מלחמה כבר רחף באויר. מצב זה של יהדות פולין עוד חזק יותר את ההנחות הציוניות על הכרח בנין מולדת לעם היהודי בארץ ישראל ושאין עתיד לעמנו בארצות הגולה. מסיבות רבות ומובנות לא קל היה להשאיר את המשפחות והקרובים לנו לגורלם הם, אבל האמונה בצדקת דרכינו נתנה לנו את הכח לצאת (יחד עם עשרות צעירים) לבנות את ביתנו החדש בקבוץ ההכשרה שברדום — במשך חדשי הקיץ של 1938 יצאו 13 חברי הגדוד לרדום, שאר חברי הגדוד נשארו זמנית להמשיך בפעולה החנוכית בקן, עד שיוחלפו על ידי מדריכים צעירים מהשכבה הבוגרת. לא תארנו לנו אז שהפרידה הזאת מההורים, המשפחות המסועפות היקרים לנו, חברי הגדוד הנותרים תהיה לנו פרידה לעולם ושיותר לא נוסיף לראותם.

לא ארבה בתאורים על חיינו בקיבוץ ההכשרה, עובדת היותנו קבוצה גדולה מעיר אחת, עזרה לנו לא במעט בקליטתנו בעבודה ובחברה ע"י עזרה הדדית והעבר המשותף של שנים רבות של חיינו המשותפים בקן.

הימים ימי ספר הלבן בארץ ישראל ושערי הארץ נעולים לעליה המונית. בכל זאת עלו חלוצים ארצה בכל הדרכים. הקיבוץ שלנו ברדום השתייך לקבוצת הקבוצים הצעירים ועדיין לא הגיע תורנו לעליה. ביולי 1939 הגיעו עלינו ידיעות שמתקרב תורנו לעליה. לא היה גבול לשמחתנו כי לרגע זה חלמנו בשנות חנוכינו בתנועה, בשיחות הקיבוץ, בשירי המולדת, בפגישות עם שליחים מארץ ישראל במחנות הקיץ ובכל המפעלים האחרים והרבים — עיקר חלומותינו היתה העליה.

אבל הגורל רצה אחרת. באוגוסט התחיל המצב הפוליטי להתדרדר מטה מטה ובאויר כבר הורגש האסון העתיד לבוא — המלחמה.

חברינו קלמן טנצר שנשאר בסוסנוביץ בהנהגת הקן הוזמן למועצת החירום של תנועתנו בורשה ובדרך חזרה עבר דרך רדום, בכדי לבלות אותנו ערב אחד בצוותא. אם כי שמענו רבות מהורינו על מלחמות, קשה היה לחזות שואה שבאה עלינו. בזמן שישבנו מתוחים עם קלמן טנצר שחזר לעבודתו בקן לפי צו התנועה, לא תארנו לעצמנו שלעולם לא נראינו יותר.

ב־18 לאוגוסט קבלה חברתנו ר. קריאה טלפונית לבא לסוסנוביץ, בטענה שאחד ההורים חלה, ידענו שזוהי דאגת ההורים לבת, השארנו את ההכרעה בידיה, הקשר המשפחתי הכריע והיא חזרה הביתה עברה שבעה מדורי גיהנום בשנות המלחמה וניצלה.

הגיע יום ה־1 בספטמבר 1939, אם כי ידענו ששואת המלחמה מתקרבת, בכל זאת האמננו — אולי יקרה הנס. שום נס לא קרה ובבוקר יום השישי התעוררנו לקול נפץ הפצצות הגרמניות. כמובן שאחת המחשבות הראשונות במצב החדש הזה היו, מה עם יקירינו בבית. ידענו שקרבת סוסנוביץ לגבול הגרמני עלולה להעמיד אותנו בקו הראשון המידי של המלחמה. ואכן מיד באותו יום נותק כל הקשר עם סוסנוביץ.

היינו אובדי עצות כמו שאר הקבוצים מצ'נסטוכוב, בנדין, דומברובה, פיוטרקוב וכו' גם מהשדורים ברדיו לא היה ברור המצב באיזור שלנו. ניסינו לנחם אחד את השני, אבל המאורעות התפתחו במהירות כזאת שלא היה זמן להר־הורים רבים. העיר רדום היתה רכז תעשיתי גדול (פ.או.פ.) והגרמנים הפציצו אותה ללא הרף, את בתי החרושת לנשק ושאר המפעלים וכמו במקומות אחרים בפולין סבלה האוכ־לוסיה האזרחית חסרת מגן רבות. ביום הראשון ה־3 לספטמבר קלטנו מהשדורים הגרמניים כי נכבשה סוסנוביץ ע"י הקלגסים הנאצים. לא תארנו לעצמנו שה־1 בספטמבר והימים הבאים אחריו הם התחלה לשואה כה גדולה לעמנו בכלל ולכל אחד מאתנו בפרט.

ביום רביעי ה 6 בספטמבר החליט הקבוץ לעזוב את רדום. הגרמנים התקדמו במהירות לא רצינו ליפול לידיהם.

ארזנו צרורות אישיים עם רדת החשיכה יצאנו ברגל לכיוון מזרח. מחזות ההרס שנתגלו לעינינו, הבתים הבוערים, ארו־בות הלבינים שנשארו מבתי העץ הכפריים, עדרי הבקר המפוזרים בלי רועה, פגרי האנשים והבהמות על הכביש הכל יחד המריץ אותנו להתקדם הלאה הלאה מזרח, להתרחק יותר ויותר מהחיה הנאצית. כמובן שבצעדת לילה כזה הלכנו קבוצות קבוצות אטניות וגם הקבוצה שלנו של הסוסנוביצאים הלכה יחד, פחדנו לאבד זה את זה. הפחד מלהשאר מאחור זרז גם את החלשים שבינינו.

למחרת לפנות ערב התקרבנו לגשר הגדול של הנהר ויסלה בסביבת עירה אחת. היתה זו נקודה איסטר־טגית חשובה בדרך הנסיגה של הצבא הפולני, עד רדת החשיכה אי אפשר היה להתקרב לגשר. הצבא נלחם בעוז להגנת הגשר ברובים כנגד אוירונים. עם חשיכה עלינו על הגשר שהיה זרוע פגרי אנשים. בקושי פלסנו לנו מעבר בן הסדקים והחורים שבגשר. המעבר היה כרוך בסכנת נפשות ובערבוביה הגדולה בין אלפי החיילים והפליטים הגענו איכשהו לצדו השני.

תמונה לא פחות מחרידה נתגלתה כשנכנסנו לעירה מסויימת. העירה בערה כתוצאה מהפצצות הגרמניות על הגשר. בלילה השני התקדמנו לאט לאט מזרחה, הכביש היה תפוס ע״י הצבא והאזרחים שנדחפו בין החילים כדיורסנטים (חבלנים גרמניים). עם אור הבוקר שכבנו בצדי הכביש לנוח — ההתקדמות בשעות היום היתה בלתי אפשרית נוכח „קציר המקלעים״ של האוירונים הגרמניים. עם חשכה יצאנו שוב לדרך. בבוקר הגענו ללובלין. פנינו לקיבוץ השומר במקום והם קבלונו בזרועות פתוחות. האכילונו במזון מבושל שזה 4 ימים לא בא לפינו. התחלנו לטפל ברגלינו המיובלות מההליכה הממושכת, אבל גם בלובלין לא ניתן לנו לנוח זמן רב. בשעות הבוקר התחילה הפצצה כבדה על העיר שנמשכה ללא הפוגה עד הערב. היתה סברה שבאותו יום עברה את לובלין השיירה של הממשלה הפולנית שעזבה את ורשה לפני התחלת המצור עליה. את כל היום בילינו בחפירות וקשה היה להוציא את הראש. בערב, במוצאי־שבת, החלטנו לצאת לדרך הלאה מזרחה. בקבוצות קטנות המשכנו דרכנו בכיוון לרובנה מי ברגל ומי ברכבות הבודדות שהובילו פצו־עים מהחזית מזרחה. דרך קובל למקום המפגש שקבענו לנו מראש ברובנה. ככל שהתרחקנו מזרחה ההטרדות הגרמ־ניות קטנו. ביום השלישי אחרי שבוע של סבל הגענו לרובנה. כמובן שהכתובת היתה לקבוץ השומר שבמקום „במנהרה״ הם קבלו אותנו יפה מאד ודאגו לנו בכל. בינתיים נהפכה העיר לעורף חשוב הן עבור רבבות הפליטים שזרמו ממערב וגם לאנשי הצבא הפולני הנסוג שנסה להתארגן מחדש. גם לקבוץ התחילו להגיע עשרות שומרים. כמובן שהדבר יצר בעיות רבות, אבל הצרה היתה כללית והתנחמנו בזה שהננו יחד. עברנו את השלב הראשון של המלחמה בלי קרבן בנפש. אם כי בימים אלה בערים הכבושות ע״י הגרמנים שרר כבר טרור איום והיו הרבה קרבנות בנפש. באותם הימים הראשונים דוד ש. חברנו, אבד כבר את אביו ואחיו ברצח ברחוב העיר אבל אנחנו עוד לא ידענו על כל זה. בינתיים התקרבו הגרמנים לנהר בוג, מספר הפליטים גדל משעה לשעה. לבוב, רובנה, ברנוביץ ומאות הערים והעירות נתמלאו פליטים ובמיוחד בלט האחוז הגבוה של יהודים שהספיקו לברוח בטרם עת מפני הקלגסים הגרמניים. בינתיים הגיעו גם לרובנה חברי הנהגת התנועה שעזבו את ורשה ברגע האחרון לפני התחלת המצור. הגרמנים התקדמו במהי־רות והצבא הפולני אם כי נלחם בגבורה המשיך לסגת בכוון לגבול הרומני. הגבול הרוסי לא בא בחשבון בגלל „אהבת״ הדורות בין הפולנים והרוסים. ביום החמישי 14 לספטמבר הפציצו הגרמנים לראשונה את רובנה והמצב נעשה מתוח מאד. בשבת ה־16 לחדש בשיחת הריכוז השומרי ברובנה (בינתיים נהפך הקיבוץ הקטן לרכוז גדול) החלטנו להתכונן לקראת עקירה מהמקום בכיוון הגבול הרומני. עבדנו כל הלילה בהכנת תרמילים ואספקת מזון מינימלית ולמחרת ה־17 בספטמבר הצטרכנו לצאת לדרך, אבל הגורל רצה שוב אחרת. למחרת ה־17 בספטמבר בשעות הצהריים שמענו ברדיו על חלוקת פולין, על הסכם ריבנטרופ־מולוטוב. כעת אחרי 25 שנה, מאז המאורע הגדול הזה אפשר לנתח את ההסכם איש איש לפי השקפתו. אבל כשאני נזכר לי ברגע ההוא בעומדי בחוצות רובנה קשה לתאר את השמחה הספונ־טנית שפרצה מיד בהשמע הידיעה. זה היה כעין נס גדול. ברגע של יאוש גדול כשהצבא הפולני נמצא בנסיגה מבוהלת כשהגנת הגבורה של ורשה הולכת ודועכת, היתה ההודעה הזאת מהפכה שאפשר להגדירה מדמע לצחוק. בין רגע נתמלאו הרחובות המוני בני אדם. כולם יצאו לרחובות לקדם את פני הצבא האדום. כמובן שהשמחה הגדולה ביותר היתה אצל אחינו בני ישראל והיתה זאת הרגשת הצלה ואף אחד לא נסה באותו רגע להתעמק, מה ילד מחר?

אבל כשהתאספנו אנו ,חברי הרכוז השומרי באותו ערב אחרי שעות של חויות בלתי נשכחות של פגישה ראשונה מאז המהפכה הבולשביסטית עם הטנקים הראשונים והטורים הארוכים של כל חיילות הצבא האדום, כשבחוץ חרשו שרשרות הטנקים את הכבישים והוחל בפירוק הנשק מאת הקצינים והחיילים של הצבא הפולני התישבנו אנו לעשות את חשבוננו אנו.

עברה השמחה הראשונה שהיתה קשורה בתקוות הצלה מהגרמנים אבל עינינו היו נשואות להמשך הדרך המובילה לעליה לא״י.

כאשר נתבשרנו על צירוף וילנה לליטה החלטנו לנצל את ההזדמנות ולחתור בכיוון זה ומשם לחפש דרכים ארצה. נראה היה לנו, כלחלוצים הרבים אחרים, שליטא, כמדינה עצמאית תפתח שעריה לעליה. בוילנה נוצר ריכוז חלוצי גדול. חיי פליטים, ואנחנו כחלוצים רצינו להתארגן — ולו גם זמנית — בעבודה ובצוותא. חורף קשה, רעב, תמיכת ג׳וינט — חיי מחסור תוך מאמץ להבליט אופי מיוחד כקבוצה חלוצית זה היה החורף הראשון בדרך הנדודים.

חיפשנו קשרים עם הארץ ועם תפוצות התנועה. מוילנה עברנו לפוניבז׳ ויצרנו תנאים מינימליים להמשך הקיום.

יחפים ורעבים ללא קורת גג ההעברה לעומק ליטא היתה לנו הצלה וכאשר פסקו להטריד דאגות הקיום האלמנטרי התעוררה הדאגה להורים ומשפחות שנשארו תחת עול הנאאצים. הצלחנו לקשור קשר מכתבים עם סוסנוביץ אשר סופחה לשלזיה הגרמנית ופעולות הדאר היו תקינות. קיבלנו מכתבים משם, למדנו לקרוא גם בין השורות והבינונו את המצב לאשורו. הצלחנו להעביר חבילות מזון.

ב־22 ביוני 1941 פרצה מלחמת גרמניה ברית המועצות — ושוב לקחנו את מקל הנדודים ליד. היינו קבוצה גדולה מסוסנוביץ ועז היה רצוננו להמשיך דרכנו יחד. נמוגו כל החלומות על ליטא כתחנה בדרך לא״י ונפתחה מחדש דרך נדודים ארוכה שנמשכה 4 שנים.

היה מסע רגלי תחת הפגזות והפצצות מהאוויר, דרך בילורוסיה הפולנית. ימי סבל ורעב ויחס עויין של האוכלוסיה המקומית. ראינו פוגרומים ראשונים בעיירות ובכפרים, עם כל נסיגה של הצבא האדום.

רכבת פליטים הובילה דרכנו לעומק רוסיה. ראינו את ההרס הנורא של המלחמה בכל הדרך הארוכה, עקובה מדם. הגענו לקויבישוב. אך בכל תחנות הדרך היינו תמיד יחד כקבוצה. מקויבישוב רצו השלטונות לכוון את הרכבת ל־סיביר. קבוצתנו החליטה אחרת: רצינו לפנות מזרחה, כאשר עינינו נשואות לא״י במבצע דרמטי נטשנו את הרכבת ובדרך לא דרך הגענו לצ׳קלוב כתחנה אל המזרח הסובייטי. מנוחה קצרה ומחשבה על המשך הדרך.

הגענו לטשקנט, עיר הלחם. מכאן העבירו אותנו לעיירה קרובה לסמרקנד. ידענו כי מכאן מובילות רכבות לגבול פרס ולים הכספי.

היינו שם פליטים ראשונים. קיבלונו יפה ועזרו לנו להסתדר בעבודה. מטרתנו היתה: להתקיים, לנוח קצת ולהמשיך בחתירה אל הגבול, ומעבר לגבול. שלחנו מרגלים לעיר הדרומית ביותר — אשהבד, והוטל עליהם לבדוק אפשרות לעבור לפרס.

הגבול היה סגור על „שבעה מנעולים".

לא ניתן לנו לנוח. האופי המיוחד של הקבוצה: נוער שאיננו שותה, מבקש עבודה, צורת ההתנהגות שלא היתה דומה להתנהגות פליטים אחרים — כל זה עורר תשומת לב מיוחדת מצד השלטונות והתחילו לעקוב אחרינו. אם כי לא היתה שום כוונה לפתוח במחתרת אנטי־סובייטית. סבלנו סבל רב מרדיפות מאסרים, נלחמנו על זכותנו להיות קבוצה ציונית חלוצית.

צרות אלו ליוונו כל שנות חיינו בברית המועצות וקיומנו היה בלתי חוקי.

בין היתר נרתמנו לעזרת היהודים אשר יחד עם פולנים אחרים שוחררו ממחנות בסיביר, עם ההסכם שיקורסקי — והחלה נדידה יהודית לאיזורים החמים של רוסיה. רבים מהם הגיעו אל הסביבה שלנו. קבוצתנו נטלה על עצמה את חובת העזרה והארגון. הרי היינו „מסודרים" בעבודה ומאורגנים. עסקנו בארגון בתי הולים, מרכזי חינוך, עזרה כלכלית. כקבוצה חלוצית העושה שלא על מנת לקבל פרס עוררנו אמון כללי וכל מי שמוכן היה להושיט יד עוזרת התלכד סביבנו.

נוצרו קשרים עם א״י דרך טהראן, וחיפשנו דרך לעליה בעזרת צבא אנדרס. גם תוכניות אלה לא נתגשמו. קם הצבא הפולני האדום, היחסים עם לונדון ואנדרס נמתחו ונתחדשו הרדיפות גם נגדנו תמיד ראו אותנו כקבוצה דיברסנטית המבקשת קשרים עם אנגליה. וכל מה שאנו רצינו היה להחזיק מעמד תוך עזרה הדדית ולעלות ארצה בבוא היום.

גם בימי צבא אנדרס וגם עם הקמת הצבא הפולני האדום עשינו מאמצים להצטרף אל שורות לוחמים, כדי להשתתף במעשי נקם בצורר הנאצי. אנשי אנדרס לא קיבלו אותנו מטעמים אנטישמיים וגם הצבא הפולני החדש חשש להופיע כצבא „יהודי" ונזהר מלקבל יהודים רבים. התייצבנו פעמים אחדות והחזירו פנינו ריקם.

עם שחרור לובלין ביולי 1944 — נרתמנו לפעולה חדשה: לחזור במהירות לפולין, להפגש עם שארית הפליטה.

ראשוני חברינו הגיעו כחודשיים אחרי שחרור לובלין. היו פגישות מזעזעות עם שרידי עמנו ועם שרידי המרד, ביניהם עם אנטק צוקרמן, רוז׳קה ואבא קובנר.

נתנו יד לעזרת יהודים שחזרו מרוסיה לפולין סייענו בארגון הבריחה היהודית מפולין ולעצמנו חיפשנו דרך לעליה לא״י.

נסתיימה מלחמת העולם, חלק מחברינו נרתם לעניני עליה ובריחה ועמדנו בראש הפעולה הזו למען שרידי מחנות ההשמדה ולמען היהודים שחזרו מברית המועצות. בתנועת השומר הצעיר היינו בין המדריכים הראשונים שהתמסרו להעפלה הבלתי חוקית לא״י. השתתפנו בהקמת בתי ילדים, הוצאנו והצלנו ילדים יהודים ממנזרים והחזרנום לחיק היהדות.

פעולה זו קיבלה מימדים נרחבים עם גל הרפטריאציה של אלפי יהודים מרוסיה לפולין. הוקמו מחנות בגרמניה ובאיטליה. הוקמו קיבוצי הכשרה ועליה, כחלק מהפעולה הציונית הענפה באירופה אחרי השואה.

עוד צפויים היו שבעה מדורי גיהנום — (בתוכם קפריסין) — עד אשר ראינו את חוף המולדת. אחרוני חברינו הגיעו ארצה עם חיסול המחנות בקפריסין.

בכל הסיפור הזה לא הזכרנו שמות אך נציין שנים מחברי קבוצתנו שהלכו אתנו ואל החוף לא זכו להגיע **קלמן טנצר** ז״ל אשר נפל בפעולה מחתרתית בעת השלטון הנאצי, ו**יעקב שברץ** ז״ל, אשר נפל קורבן הפעולה הציונית־חלוצית הבלתי חוקית בלבוב הסובייטית.

„בצרון" רחון, ניו יורק ניסן אייר תשי״ג, חוברת ה (161).

זלמן פרייפלד — סוסנוביץ

יום־כפור במחנה פלשוב־יולג

יום הכפורים שנת תש״ד — 1943. יהדות פולין כמעט שלא היתה קיימת עוד. נשאר קומץ יהודים במחנות ובגיטו לודז שניתנה להם הזכות לחיות באופן זמני חיי עבדים ולעבוד בתנאים קשים ובלתי אנושיים עבודה מפרכת את הגוף ומשפילה את הנפש. — ממרחק הימים של יותר מחצי יובל שנים קשה לי לתפוס כיצד הצלחנו שרידי בני אדם מעונים ומדוכאים, מודרכים ע״י בחורים חסידיים להתגבר על ענויי הגוף ומצוקת הנפש ומאין שאבנו את הכח והמרץ להתכונן תוך התלהבות לחגיגת היום הקדוש, יום הכפורים בצורה נאותה ומתאימה. —

למעטים בלבד ידוע על קיומה של מחתרת בעלת גוון מוסרי־דתי במחנות הנאצים. ברוב המחנות התארגנו באופן ספונטני קבוצות יהודים שהציבו להם למטרה, למרות הסכון לחייהם שהיה בדבר זה לשמור על ערכים דתיים־מוסריים שדוכאו וחוללו בציניות אכזרית ע״י הקלגסים הנאצים — ולקיים את רגש האחוה ורוח הסולידריות בין חבריהן. — הם קיבלו על עצמם את המשימה הקשה להגן על אסירי המחנות מפני ירידה מוסרית ואבדן צלם האלוקים של האדם היהודי וסיסמתם היתה שעל אף הכל עלינו להשאר יהודים ובני אדם עד הסוף. בקבוצות המחתרתיות הללו שחבריהן היו בני גילים שונים ובעלי השקפות שונות שהצטרפו אליהן מפני שמצאו בהן עידוד מוסרי, לא שמעו מעולם מלים ובטויים גסים והיחסים ההדדיים היו יחסי אחווה וידידות אמיתית. כאמור עמדו בראש הקבוצה במחנה פלשוב חסידים צעירים שפעלו את פעולות הסתר במסירות ובלהט נפשי והיו מוכנים תמיד למסור את נפשותם למען האחים לצרה.

מלאי אמונה היו שרים לעתים קרובות את הימנון „אני מאמין״ שהלחן שלו נוצר ע״י בחורים אלה בגיטו קרקוב.

לדאבוננו הצעירים הנפלאים אלה נפלו כמעט כלם בזמן יותר מאוחר במחנות שונים וביניהם הפעילים ביותר האחים אליעזר ומרדכי, בני החסיד הנלהב ירמיה איגרא מסוסנוביץ. — אחד מהמעטים שנשארו בחיים היה משה פרידריך מהעיר סלומניק, שהיה בעל השכלה כללית נרחבה וגם בר אורין ובקיא במקורות היהדות. הוא הגיע ארצה ובהגנת גוש עציון בימי מלחמת השחרור נפל מות גיבורים.

המנהיגים הצעירים הללו השתדלו לשוות ליום הכפורים שבמחנה צורה כזאת שיהיה בה דמיון־מה ליום הקדוש שהיינו רגילים אליו בהיותנו חפשים בחיק משפחותינו כשהמנגינות החגיגיות של תפילות היום בקעו מבתי הכנסת בערי פולין והאוירה ברחובות היהודים היתה ספוגה קדושה ואצילות. —

אחד מאסירי פלשוב היה החזן מקרקוב, יוסלה מנדלבאום. חזן ידוע זה היה הש״ץ שלנו בתפילת „כל־נדרי״ בצריף שהיה מואר אור עמום. תפילתו שהיתה חדורה עצבות ומלאה רגש והתרוממות הרוח החדירה בלבנו ועוררה בקרבנו געגועים אל ימי העבר הקרוב מחוץ למחנה. החוויה העמוקה והמעמד המיוחד במינו העלו במחשבותינו את זכר ימי האינקוויזיציה בספרד בהם ערכו האנוסים את תפילותיהם בסתר.

למחרת אחרי הצהרים ביום הכפורים חזרנו ממקומות העבודה אל המחנה עיפים, רצוצים ומושפלים כרגיל. מעל הספסלים המלוכלכים, המקום הפרטי היחידי של יושבי המחנה, ערכנו תפילות „יזכור״ בהתלהבות גדולה ליקירנו שהושמדו או מתו.

פתאום נשמעו הדי יריות מהמחנה הסמוך לנו. הפסקנו כבר להתפלל, כעבור זמן קצר נודע לנו שמפקד המחנה, אומן גטה ימ״ש (הנידון בקרקוב אחרי המלחמה למוות ושם הומת) החליט לירות במספר יהודים, כדי לציין באופן כזה את היום הקדוש ליהודים...

חיים דונסקי

צווישן נאַצים און זייערע העלפער

איך האָב געהאַט אַ שכן א שוסטער. מען האָט אים גערופן סטאַניסלאַוו וואַיסאַ. געווען איז ער אַן אמתער היטלעראַוויעץ, אַקטיוו אין דער פּוילישער פאַשיסטישער פּאַרטיי, האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ קרוב למלכות. אין אַ באַשטימטן טאָג באַווייזט זיך אַן ס.ס.מאַן און רופט אויס „הייל היטלער". פון זיין היטל האָט אראָפּגעשיינט דער טויטער קאָפּ און ער ווענדעט זיך צו מיר: „דו הייסט דונסקי חיים? האָסטו שוין היינט געדאַוונט? נעם דעם טלית אין איך וויל זעען ווי דו דאַוונסט". איך האָב אים געענטפערט, אַז איך האָב שוין היינט געדאַוונט. „דאָס הייסט — האָט ער מיר געזאָגט — אַז דו ווילסט נישט אויספירן דעם באַפעל פון דער דייטשער געהיים פּאָליציי דאַן קומסטו מיט אויף דער דריטער מאַי גאַס".

דאָרט איז געהאָנגען אַ שוואַרצע פאָן און דאָס איז געווען דנס אָרט פון יסורים און פּיין. מיך האָט מען צוגע־נומען מיט די קינדער. ווען איך בין אריין האָט מען אַרויסגענומען אַ בריוו, ווייזט אויס, אַ מסירה פון סטאַניסלאַוו וואַיסאַ. דאַן האָט מען יעדן פון אונדז געגעבן פּאַפּיר, יעדער זאָל עפּעס אַנשרייבן, יעדער האָט אויפגעשריבן, דאַן האָט מען געזען, אַז דאָס איז נישט דער זעלבער כתב יד. די קלענערע טעכטערלעך האָט מען אהיימגעלאָזט, נאָר מיך מיט דעם עלטסטן זון האָט מען פאַרהאַלטן.

אין אנהויב האָט דער ס.ס.אוויעץ אָנגעהויבן טרעטן אויף מיין פיס און דאַן מיך געפרעגט, צי איך וויל פאָרן קיין פּאַלעסטינע ווען איך האָב געענטפערט יאָ, האָט מיך אריינ־געפירט אין צווייטן צימער, ווו עס זענען געשטאַנען פיר דייטשן מיט קייטן אין די הענט, איינער, אַ ריז, איז געשטאַנען אין געוואַרט אויף באַפעלן. איינער, אַ ציווילער, איז געזעסןביים טיש און געשריבן. זיי האָבן אים טיטולירט ריכטער. זיין ערשטע פראַגע איז געווען וויפל איך פאַרדין, אויך מיין זון האָט מען געשטעלט די זעלבע פראַגע. און דאָ האָבן זיי גענומען שלאָגן מיך און מיין זון דאָס צימער איז פאַרשפּריצט געוואָרן מיט בלוט, מיין בלוט און מיין זונס בלוט. נאָך אַן ערך אַ האַלבע שעה שלאָגן האָט מען מיך געהייסן אויסווישן דאָס בלוט. כהאָב געווישט מיט מיין טיכל, און אויך מיט אַ צייטונג. איך האָב זיך ביים ווישן מיין אייגן בלוט אַ ביסל אָפּגערוט, דאַן האָבן זיי אַוועק געפירט מיין זון אין אַ באַזונדער צימער, און מיך ווידער גענומען שלאָגן, ווידער איז אַלץ פול געוואָרן מיט בלוט. נאָכן קאַטעווען אנדער האַלבן שעה. פרעגט מען מיר, צי איך בין געווען אין פּוילישן מיליטער. איך ענטפער, אַז יאָ.

„דו ביזט אַ פּחדן — זאָגט דער אזוי גערופענער ריכטער צו מיר — זעסטו פאַר דיין זון האָב איך רעספּעקט".

אוועק אין לאַגער בין איך נאָך אין יאָר 1940. איך בין געווען אין לאַגער סאַקראַ, אַ דורכגאַנגס לאַגער. מיר האָבן דאַן געבויט אַ ברייטן שאַסיי פון זעקס און דרייסיק מעטער. ווען איך בין געקומען האָב איך זיך דערוווסט, אַז מען האָט דאָ דערשאָסן צוויי־הונדערט סאָוויעטישע געפאַנגענע, דעם צווייטן לאַגער האָט מען גערופן מערטייל, אַ שפּינעריי. אין דעם לאַגער איז געווען אַ צונויפמיש פון פאַרשידענע נאַציאַנאַליטעטן אַלץ איז מיר נישט אָנגעקומען אַזוי שווער ווי וואַשן אַ העמד. דאָרט זענען געווען צוויי מיידלעך, וואָס האָבן דאָס פאַר מיר געטון. מיר איז געלונגען אַרויסצושיקן אַהיים אַ בריוו, מיט אַ געוויסן טשעכישן געפאַנגענעם. אין דעם בריוו האָב איך געבעטן צוויי פאָר לאַטשן פאַר די מיידלעך און פאַר מיר אַ ביכל. אוי, ווי שטאַרק האָט זיך מיך פאַרוואָלט אַ יידיש ביכל, אין איך האָב געבעטן אפשר טאַקע עפּעס פון שלום עליכם, מיט דער צייט איז די פּאַסילקע אָנגעקומען, אָבער נישט אין מיינע הענט. ווען די פּעקלעך זענען פאַרטיילט געוואָרן, איז מיר געווען פאַרדעכטיק, פאַרוואָס מ'רופט מיך באַזונדער, מען האָט מיר געוויזן די זאַכן, מיר האָבן זיך געשטעלט טרערן אין די אויגן. צווישן אַנדערע זענען דאָרט געווען צוויי פאָר לאַטשן פון מיין וואַרשטאַט און אַ ביכל. דאַכט זיך שלום־עליכמס „בלוטיקער שפּאַס". מען האָט מיר גענומען אויספאָרשן. ווער ווייסט, ווי דאָס וואָלט זיך געענדיקט, ווען נישט דער קאַפּאָ, אַ ייד, איז צו צום אויספאָרשער, וואָס האָט געהאַלטן אין איין פרעגן, ווי אַזוי און מיט וועמען איך האָב געשיקט א בריוו. דער קאַפּאָ האָט מיך דערלאַנגט אַ פייערדיקן פּאַטש און געבעטן מיך איבערגעבן אין זיינע הענט דערנאָך האָט ער מיך געזאָגט, אַז מיט דעם פּאַטש האָט ער מיך געוואָלט אויסלייזן פון זייערע הענט. מען האָט מיך איבערגעגעבן אין די איידעלע הענט, פון די שומרי המחנה דער קאַפּאָ האָט מיר געראָטן,

כ׳זאָל אריינלייגן שמאַטעס אויפן רוקן און אויפן הינטערשטן טייל, זיי האָבן דאָס באַמערקט, און די 25 שמיצן האָב איך דערפאַר באַקומען אויפן נאַקעטן לייב.

לאנג האָט געדויערט ביז איך האָב זיך אויסגעהיילט פון די שמיץ, אָבער די באליידיקונג איז געווען נאָך פיינלעכער און ווייטאגלעכער.

התעללות בעבודת כפייה

יעקב שיוועק

א געפאנגענער ביי די נאצים

דאָס איז געווען דאָנערשטיק אָוונט יולי 1939, ווי איך בין געשטאַנען מיט אַ גרופּע מיטגלידער פון דער יוגנט־אָרגאַניזאַציע בית״ר אין סאָסנאָוויץ אויפן וואָקזאַל און געוואַרט אויפן צוג קיין וואַרשע, כדי פון דאָרט עולה צו זיין קיין ארץ ישראל.

זענען מיר אַזוי געשטאַנען אַרומגערינגלט פון אונדזערע עלטערן, שוועסטער, ברודער, נאָענטע חברים און סתם יידן. ווער האָט דאַמאָלט געקאָנט טראַכטן, אַז אָט די אַלע וועלן פאַרשווינדן און מיר וועלן זיי מער נישט זען. קיינמאָל וועל איך נישט פאַרגעסן דעם בליק פון מיין פאָטער ז״ל וואָס האָט מיך באַגלייט ביז טשענסטאָכאָוו און געזאָגט מיר: „געלויבט צו גאָט, אַז דו וועסט זיין אין הייליקן לאַנד, איך האָב דאָס נישט זוכה געווען״.

לויטן פּלאַן האָט די שיף „פּאַריטאַ״ געדאַרפט פאָרן ביז צו די טעריטאָריאַלע וואַסערן פון ארץ ישראל און דאָרט האָבן געדאַרפט וואַרטן אויף אונדז קליינע שיפלעך, און צופירן צו די ברעגן פון לאַנד. אָבער צוליב סיבות, וואָס זענען מיר נישט באַוווּסט ביז היינט צו טאָג, האָבן קיין שום שיפלעך אויף אונדז נישט געוואַרט, נאָך זעקס וואָכן וואַנדערן איבערן ים — אָן וואַסער, אָן פּראָדוקטן, זעענדיק, אַז דער שיפס קאַפּיטאַן און די מאַטראָזן, וועלכע האָבן געמאַכט אַ רושם פון פאַרברעכער און ים רויבער, האָבן באַשלאָסן אונדז צוריק פירן קיין רומעניען, האָבן מיר באַשלאָסן צו שטעלן אַ ווידערשטאַנד אויף דער שיף. מיר האָבן דעם קאַפּיטאַן און די מאַטראָזן געבונדן מיט שטריק און אַ חבר אונדזערער, וואָס האָט געענדיקט אַ מאַטראָזן שול אין איטאַליען, האָט געפירט די שיף ביז צו די די ברעגן פון תל־אביב, אַנטקעגן די גורדון־גאַס. מיר האָבן צעבראָכן די מאַשינען פון דער שיף. יוגנטלעכע פון תל־אביב האָבן אונדז געהאָלפן אַראָפּגיין מיט דער הילף פון שטריק און קליינע שיפלעך. גאַנץ תל אביב איז געקומען אונדז העלפן, ווייל דאָס ערשטע מאָל אין דער געשיכטע ווי קיין תל־אביב זענען אָנגעקומען אַכט הונדערט אומלעגאַלע עולים. אַ טייל האָט זיך אויסגעמישט צווישן דער תל־אביבער באַפעלקערונג, אָבער דעם גרעסטן טייל, און איך צווישן זיי, האָבן די ענגלענדער אַוועקגעפירט קיין סאַראַפענד. נאָך צען טאָג זענען מיר באַפרייט געוואָרן און באַלד אויפן ערשטן טאָג נאָך דער באַפרייאונג זענען אָנגעקומען די ידיעות, אַז די מלחמה איז אויסגעבראָכן. אַזוי בין איך אָפּגעריסן געוואָרן פון מיין היים, עלטערן, ברודער, שוועסטער, פון אַ פאַר־צווייגטע משפחה. מען האָט מיך געשיקט קיין באר טוביה, אין דרום פון לאַנד, אַרומגערינגלט מיט אַראַבישע דערפער, וואָס האָבן אָן אויפהער באַשאָסן דעם מושב. דאָרט האָב איך אַדורכגעמאַכט אַ לאַנדשאַפטלעכע הכשרה. בייטאָג געאַרבעט און ביינאַכט אויף שמירה מיט געווער.

אין אייראָפּע האָט געבושעוועט די מלחמה. די דייטשן האָבן פאַרנומען פּוילן, פראַנקרייך, האָלאַנד, בעלגיע, טשע־כאָסלאָוואַקיע און אַ טייל פון די סקאַנדינאַווישע לענדער. אין סיריען און לבנון זענען די דייטשע פאַרבינדעטע פון דער ווישי־רעגירונג אין פראַנקרייך. און דאַן באַווייזט זיך אין דער פּרעסע אַן אויפרוף, אונטערגעשריבן פון משה שרת ז״ל אין נאָמען פון „ועד לאומי״, וועלכער רופט די יוגנט פון ארץ־ישראל מאָביליזירן זיך אין די יידישע אָפּטיי־לונגען אין דער בריטישער אַרמיי, אויפצומאָרגנס האָב איך זיך שוין געפונען צווישן די הונדערטער מאָביליזירטע אין סאַראַפענד.

נאָך אַ קורצע צייט פון אינטענסיווע איבונגען ווער איך אַוועקגעשיקט מיט דריי גרופּן קיין מצרים, און פון דאָרט אויף דעם ענגליש־איטאַליענישן פראָנט אין דער מדבר פון ליביען, אין דער געגענט פון מאַרסאַ־מאַטרוך. אונטער אַ האָגל פון באָמבעס און שווערע אַרטילעריע בויען מיר פעס־טונגען און שוץ־גרובן, צוזאַמען מיט אויסטראַלישע גרופּן פון דער בריטישער אַרמיי.

אין אַ געוויסן שבת ביינאַכט סוף 1940, ליגן מיר אין די שוץ גרובן און מיר וואַרטן צו רירן פון אָרט. דער הימל הענגט אַ צעברענטער איבער אונדז. דאָס פייערט אַזוי די ענגלישע שווערע פעלד און שיפס־אַרטעלערי די איטאַליע־נישע פּאָזיציעס. עס מאַכט אַ רושם ווי די ערד וואָלט אויפגע־ריסן אונטער אונדז. דאָס דויערט אַזוי אַ גאַנצע נאַכט.

איידער עס האָט אָנגעהויבן טאָגן זעצן מיר זיך אַריין אין לאַסט־אויטאָס און פאָרן אָפּ אין דער ריכטונג פון די איטאַ־ליענישע פּאָזיציעס. מיר פאָרן פאַרביי די פּאָזיציעס אָן איין שאָס צענדליקער טויזנטער איטאַליענער גיבן זיך איבער. עס פאַלן די שטעט סידי־באַראַני, סולום, טובראַק, איינע נאָך די אַנדערע, מיר פייערן אַ גרויסן נצחון. ענגלישע טרופּן

מאַרשירן ווייטער און נעמען איין גאַנץ טריפּאָליטאַניען. מיר בלייבן אין טוברוק אַלס באַזעצונג טרופּן. אין חודש מערץ 1941 באַקומען מר אַ באַפעל, פּאַקן זיך און גרייטן צום וועג. מיר רירן פון אָרט, לויט אַלע סימנים אויף אַ נייעם פראָנט. מיר זעצן זיך אַריין אין די אויטאָס און פאָרן צוריק קיין מצרים, אָט זענען מיר אין אלעקסאַנדריע.

ענדלעך גייען מיר ארויף אויף אַ ריזיקער טראַנספּאָרט־שיף, אויף וועלכער עס געפינען זיך שוין טויזנטער בריטישע סאָלדאַטן. אונדזער שיף הויבט דעם אַנקער און שווימט אַרויס אויפן אָפענעם־ים. עס ווערט אונדז אַביסל לייכטער אויפן האַרץ. דער ים איז איבערפילט מיט שיפן פון אַלע מינים און אַלץ שווימט אין איין ריכטונג. אָט גייט אַ ריזיקע קאָלאָנע פון ענגלישע קריגס־שיפן. צעשטערער, טאָרפּעדאָ שיפן, אַ שיף וואָס טראָגט עראָפּלאַנען. עראָפּלאַנען בילדן אַ שירם איבער אונדזערע קעפּ, מיר פילן זיך זיכער. נאָך אַ צוויי טעג שטילע רייזע קומען מיר אָן קיין פּירעאוס־גריכלאַנד, אונדזער אָפּטיילונג באַזעצט זיך אין אַן אַליוון פלאַנצונג, נישט ווייט פון בארימטן היסטאָרישן אַקריפּאָלוס אין אַטען.

וואונדערבאַרע צוויי וואָכן האָבן מיר פאַרבראַכט אין אַטען וואָס איז אַרומגערינגלט מיט גרינע בערג און אין דער זייט דער היסטאָרישער אַקריפּאָלוס, דאָס אויג איז נישט זאַט געוואָרן צו קוקן אויף דער שיינקייט. די מילדע זון פון גריכישן פרילינג האָט געוואַרעמט אַנגענעם. ממש אַ קעגנזאַץ צום אַפריקאַנישן מדבר מיט דער ברענענדיקער זון, וויסטעניש און זאַמד־שטורמען. אָבער נישט לאַנג האָט אַנגעהאַלטן דער גן־עדן.

ערב פּסח אין אָוונט ווערן מיר פאַרבעטן פון דער יידישער קהילה צום סדר וואָס איז געווען פּרעכטיק פאַרגעברייט, עטלעכע וואָכן האָט זיך די קהילה געגרייט צו דעם סדר. פּלוצים זענען אָנגעלאָפן אין שול נאָך פאַרן סדר שליחים פון אונדזער אָפּטיילונג און אונדז גערופן תיכף זיך שטעלן אין די מחנות. מיר פאַרלאָזן אַטען און לאָזן זיך אין טראַנספּאָרטן אויף צפון. אַזוי זענען מיר אָנגעקומען אויף דער גריכיש־יוגאָסלאַווישער גרענעץ, צווישן די הויכע אָלימפּוס בערג שטעלן מיר אויס פּאָזיציעס פאַר אַרטילעריע ארום און ארום איז שטיל און רואיק. אין דעם פאַרשאָלטענעם טאָג, דעם 20סטן אַפּריל, דער געבורטס טאָג פון רוצח היטלער ימח שמו וזכרו. שטייען מיר אין דער פרי צום אַפּעל, און אונדזער אָפיציר לייענט פאָר דעם טאָג־באַפעל, אין דעם אויגנבליק דערשיינען פּלוצים פון צווישן די בערג הונדערטער עראָפּלאַנען, מיר ווערן אַטאַקירט פון מאַשין־געווער און באָמבעס און עס פאַלן די ערשטע קרבנות אויף דער גריכישער ערד. די דייטשן באַהערשן די לופט אָן אויפהער. מיר הערן אין ראַדיאָ, אַז יוגאָסלאַוויען איז געפאַלן. מיר זעען אויף די וועגן טויזנטער אַנטלאָפענע יוגאָסלאַווישע סאָלדאַטן. אויף די אָלימפּוס בערג, וווּ מיר געפינען זיך, שאַפט זיך אַ שטאַרקע פאַרטיידיקונגס ליניע. עס קומען אָן מאַסן אויסטראַלישע אָפּטיילונגען און גראָבן זיך איין צווישן די סקאַלעס. צווישן די בערג שנייט זיך אַ שאָסיי, דער איינציקער שאָסיי פון צפון אויף דרום קיין אַטען. דאָ דאַרף פאָרקומען אַן אַנטשיידענע שלאַכט. אַזוי איז עס טאַקי געווען. די דייטשן רייסן זיך דאָרט מיט הונדערטער טאַנקן און עראָפּלאַנען פון דער גריכיש־יוגאָסלאַווישער גרענעץ, און דערנענטערן זיך צו אונדזערע פּאָזיציעס. די ערשטע טאַנקן באַווייזן זיך אונטן אויפן שאָסיי צענדליקער בלייבן שטעקן אין דעם שמאָלן שאָסיי ברענענדיק פון דעם פייער וואָס אונדזערע פּאָזיציעס דערלאַנגען. דער ערשטער אָנגריף איז אָפּגעשלאָגן. מיט די ערשטע שטראַלן פון דער זון באַווייזן זיך נייע עראָפּלאַנען און שיסן ביז נאַכט. מיר קאָנען נישט אַרויסשטעקן דעם קאָפּ. ווי ביטער איז אונדז געווען אויפן האַרצן, אַז מיר האָבן קיין איין ענגלישן עראָפּלאַן נישט געזען. עס האָט זיך אונדז אויסגעדאַכט, אַז מען האָט אונדז געלאָזט הפקר. אינצווישן צייט האָבן זיך הונדערטער טאַנקן אַדורכגעריסן צווישן די בערג. מיר באַקומען אַ באַפעל, אַז יעדער איינער זאָל אויף זיין אייגענער האַנט אַנטלויפן און זיך דער שלאָגן קיין אַטען. פאָלג מיך אַ גאַנג, דאָס זענען ארום צווייהונדערט קילאָמעטער. די ערשטע צען קילאָמעטער קומט אויס צו גיין צווישן די בערג, ווייל דער שאָסיי ווימלט פון דייטשן. מיר גייען צווישן בערג און טאָלן. דאָס איינציקע, וואָס מיר טראָגן מיט זיך, איז אַ געלאָדענע ביקס און אַ וואַסער פלאַש פון שאָסיי הערן מיר אַ שטאַרקע שיסעריי. אויסטראַלישע אָפּטיילונגען פירן אַ העלדישן קאַמף, בכדי מעגלעך צו מאַכן אונדזער ריקצוג. אַזוי זענען מיר אָנגעקומען קיין לאַריסאַ, אַ שטאָט אויף דעם הויפּט שאָסיי אויפן וועג קיין אַטען. דער גאַנצער שאָסיי איז פאַרפילט מימט מיליטער, אַלץ ציט קיין אַטען. דער גאַנצער מאַרש קומט פאָר ביינאַכט, בייטאָג שטאַרבט אַלץ אָפּ. די הימלען פאַרפולט מיט עראָפּלאַנען. מיר קומען אָן קיין אַטען, ווו די שטאָט איז איבערפולט מיט מיליטער. פון אַטען פאָרן מיר מיט דער באַן צו דרום פון לאַנד. אויפן וועג ווערן מיר באָמבאַרדירט. מיר קומען אָן אין אַ פּאָרט־שטאָט ארגוס, און פון ארגוס מיט שיפן, אָבער די שיפן, וואָס האָבן אונדז געדאַרפט אויפנעמען, שטייען אין פלאַמען. מיר פאַרלאָזן ארגוס, פאָרן אַ גאַנצע נאַכט צווישן בערג און טאָלן, און דאַן קומען מיר צו אַ פּאָרט־שטעטל קאַלאַמאַטאַ. באַלד ווערן מיר ווידער באָמבאַרדירט. מיר אַנטלויפן אין די אַרומיקע בערג און באַהאַלטן זיך צווישן די סקאַלעס. ביינאַכט קומען מיר אָן אין פּאָרט. דאָרט געפינען זיך שוין טויזנטער סאָלדאַטן. מען דערציילט אונדז, אַז עס דאַרפן אָנקומען שיפן אונדז אויפצונעמען. אינמיטן נאַכט באַווייזן זיך צוויי שיפן, אויף די שיפן נעמט מען אַרויף נאָר פאַרוווּנדעטע, אַביסל שפּעטער אויך געזונטע. צוויי אַזייגער ביינאַכט, די שיפן זענען אָנגעפּראָפּט מיט מיליטער, פאַרלאָזן זיי דעם פּאָרט. עס הייבט אָן טאָגן, מיר באַקומען אַ באַפעל צו גיין אין די בערג אויף אַ גאַנצן טאָג, און דאַן וועלן ווידער קומען שיפן אונדז

אויפנעמען. אַ גאַנצן טאָג ליגן מיר פארשטעקט צווישן די בערג, מיר קאָנען דעם קאָפּ נישט ארויסשטעקן. דער רויש פון די עראָפּלאַנען הערט נישט אויף.

פארנאכט פאַרלאָזן מיר די בערג און ווילן זיך צוריק־קערן צום פּאָרט, פּלוצים עפענט זיך אויף אונדז אַ פייער פון מאשין־געווער פון די ארומיקע בערג, און אָט זענען די דייטשע־פּאראשוטיסטן וואָס רינגלען אונדז ארום. אונדזערע אָפיצירן אָרגאַניזירן באַלד אַ קעגן אָנגריף. מיר אַטאַקירן און פאַרטרייבן זיי פון די בערג. עס ווערט פינסטער. טויזנטער שטייען ווידער ביים ברעג און וואַרטן אויף שיפן וואָס דאַרפן אונדז אויפנעמען, אָבער קיין שיפן זעט מען נישט אלע אָפיצירן ווערן גערופן צום גענעראל. אונדזער אָפיציר בן־אהרון, אַ חבר פון קיבוץ „גבעת־חיים”, אַ באַוווּסטע פערזענלעכקייט אין לאנד, געוועזענער פארקער־מיניסטער נעמט אויך אנטייל אין דעם צוזאמענטריף און גיט אונדז איבער די טרויעריקע בשורה, דער גענעראל האָט באַשלאָסן דאָס מיר גיבן זיך אונטער. אַ שוידער האָט אונדז ארומגענומען. עס הערן זיך שאָסן פון אלע ווינקלען, דאָס זענען געוועזן זעלבסטמאָרד־שאָסן. מיר האָבן באקומען אַ באַפעל פארניכטן דאָס געווער אין אריינוואַרפן אין ים. אסאך פון אונדז האָבן דאָס געווער מיטגענומען און צוריק־צו־וועגס אין די בערג. אונדזערע אפיצירן און אונטער־אפיציר האָבן אונדז געהייסן אָפּראַזירן זיך, אָפּוואַשן און אוועקשטעלן זיך אין אָרדנונג, נישט געבראָכן, און אויב שוין יאָ גיין אין געפאנגענשאַפט, דאַן אזוי ווי סאָלדאַטן.

דאָס איז געווען די נאַכט פון 29סטן אפריל, עס הייבט אָן טאָגן מיר הערן אַ רויש פון מאָטאָציקלען, עס דערנענטערט זיך דער ערשטער דייטש צו אונדז, ער זיצט אויף אַ מאָטאָציקל, ווענדעט זיך צו אונדז, „גוט מאָרגן, קאַמעראַדן”, נעמט ארוס פון אַ לעדער־טאַש דעם האָקנקרייץ־פאָן לייגט אים אויס אויף דער ערד, באַפעסטיקט אים פון אַלע פיר עקן און פאָדערט אונדז אויס נישט פארשטעלן דעם צייכן בכדי די עראָפּלאַנען זייערע זאָלן אונדז נישט באָמבאַרדירן אויף דעם פּלאַץ.

אין דעם טאָג ווערן אויפגעזאַמלט צען טויזנט בריטישע סאָלדאַטן, צווישן זיי 1500 יידן, ארץ ישראל־סאָלדאַטן, מיר ווערן אַוועקגעפירט מיט דער באַן קיין קארינט, אין דעם ערשטן געפאַנגען־לאגער פון גריכנלאנד. אין דעם לאַגער ווערן מיר שרעקלעך אויסגעהונגערט. אַלע פּאָר טאָג באַקומען מיר אַ פּאָר לעפל רייז מיר פאַלן פון די כוחות. נאָך דריי וואָכן ווערן מיר אוועקגעפירט קיין סאַלאָניקי. צענדליקער קילאָמעטער גייען מיר אונטער דער ברענענדיקער זון, הונגעריק און דאָרשטיק. אין סאלאניקי ווערן אויפגעזאַמלט טויזנטער בריטישע זעלנער.

נאָך עטלעכע וואָכן ווערן מיר אריינגעזעצט אין אַ לאַסט־באַן. יעדער וואַגאָן ווערט אנגעפּאַקט וויפל עס לאָזט זיך און מען פירט אונדז אין דעם פארשאָלטענעם היטלער־לאנד. מיר פאָרן איבער יוגאסלאוויע. פאַר בעלגראַד הערט מען עטלעכע שאָסן. פון עטלעכע וואַגאָנען הויבן געפאנגענע אָן אנטלויפן. אין בעלגראד שטעלט זיך די באַן, פון דעם וואַגאָן, ווו עס פעלט אַ געפאנגענער, ווערן אלע איבריקע ארויסגענומען און מערדערלעך געשלאָגן מיט שטעקנס. די געוואַלדן דערגייען ביז דעם הימל. נישט די ארץ־ישראלדיקע ווערן געשלאָגן, נאָר ענגלענדער און אויסטראליער. דאָס געשלעג הערט דאַן אויף ווען עס זאַמלען זיך צענויף הונדערטער יוגאסלאווער און קוקן זיך צו צו דעם פאר־ברעכן. .עס דערהערט זיך דאָס עפענען פון די וואַגאָנען. אין אונדזער וואַגאָן קומט אריין אַ דייטש און שלעפּט ארויס די ערשטע צוויי געפאנגענע. מיר זענען זיכער געווען, אז דאָ וועט פאָרקומען עפּעס שלעכטס, אָבער נאָך עטלעכע מינוט זענען זיי צוריקגעקומען מיט אַ קאַסטן ווייס ברויט, ווורשט און עפּל, דאָס איז געווען א מתנה פון דעם יוגאָסלאַווישן רויטן־קרייץ. דאָס האָט אונדז געראַטעוועט דאָס לעבען.

נאָך עטלעכע טעג זענען מיר אָנגעקומען קיין מארבורג, עסטרייך, און ווערן אריינגעפירט אין אַ גרויסן געפאנגען־לאגער, סטאלאג. אין דעם לאגער האָט מען שוין אָנגעטריבן ענגלישע און פראנצויזישע סאָלדאטן. מיר ווערן אָפּגעזונדערט פון די נישט־יידישע געפאנגענע און עס האָבן זיך אָן צרות. אלע נישט יידישע געפאנגענע באקומען פּאַקעטן פון רויטן קרייץ, מיר נישט. די באַציאונג צו אונדז איז אַ שלעכטע. מיר דערוויסן זיך פון אַן עסטרייכישן סאָלדאַט, אַז די קאָמענדע פון לאגער ווייסט נישט וואָס צו מאכן מיט אונדז און וואַרטן אויף אַ באַפעל.

ענדלעך ווערן מיר פונאנדערגעשיקט אין קליינע אר־בעטס לאגערן אין די טיראָלער בערג. איין גרופּע פון 35 געפאנגענע, אין וועלכער איך געפין זיך, האָט מען געשיקט אין דאָרף דורנסבאך. פון דאַרף גייען מיר ארויף עטלעכע שעה גאנג צווישן הויכע בערג. דאָרט איז פאַרהאַן אַן אָפּגעזונדערט הייזל דאָס איז אַ פריי אָרט פאַר די טוריסטן „בערג־שטייגער”. דאָרט האָבן מיר געאַרבעט ביים פאריכטן די בערג וועגן. טעג גייען פארביי און מיר קריגן נישט קיין שפייז. די 4 וואָך־סאָלדאַטן דערקלערן אַז עס איז שווער צוצופירן עסן, מיר פאלן פון די כוחות. אונדזער מזל איז געווען וואָס נישט ווייט פון אונדזער לאגער האָט זיך געפינען אַ האָטעל, די אייגנטימער פון האָטעל האָבן געוווּסט פון אונדזער לאגע. זיי האָבן געבעטן די וואכמענער אז נאָך דער אַרבעט זאלן מיר קומען צו זיי אין הויף און זיי וועלן אונדז געבן אַביסל עסן. יעדן טאָג נאָך דער ארבעט זענען מיר געקומען אויפן הויף פון האָטעל און די באַלעבאָסטע האָט שוין געהאַט צוגעגרייט אַ גרויסן טאָפּ מיט זופּ און אַ שטיקל ברויט. אַזוי האָט אונדז די פאמיליע געראַטעוועט, פון הונגער־טויט.

נאָך דריי וואָכן האָבן אונדז די וואכמענער אַראָפּ־

געפירט פון באַרג און צוגעפירט צום נאָענטן באַנהויף. אויף דער באַן הויף האָט מען שוין געטראָפן אַנדערע גרופן פון אונדזערע געפאַנגענע און מיר זענען געפאָרן אין אַ סטאַלאַג קיין מארבורג.

אריינקומענדיק אין לאגער האָט מען דערשפירט אַן אַנדערע אטמאָספער, יעדער פון אונדז האָט באקומען אַ האַלב ברויט און ווורשט און די באציאונג צו אונדז איז געוואָרן אַ מילדע. מען האָט אונדז צוזאמענגעזאַמלט אויף איין פלאַץ. עס זענען שוין דאָרט געווען אַסאַך צעווילע מענער און העכערע אָפיצירן דאָס זענען געווען פאָרשטייער פון שווייצארישן רויטן קרייץ. זיי האָבן אונדז דערקלערט, אַז מיר ווערן היינט אַוועקגעשיקט אין אַ גרויסן לאגער קיין ברעסלאו, דאָרט וועלן מיר זיין אונטער שטענדיק אויפזיכט פון אינטערנאציאָנאלן רויטן־קרייץ.

באלד האָט מען אונדז אויסגעשטעלט אין רייען און מען האָט אונדז געפירט צום הויפט־ארויסגאנג ביים טויער. דאָ האָט יעדער איינער באקומען אַ גאַנץ ברויט און ווורשט אויף עטלעכע טעג פאר דער רייזע. מיר זענען אָנגעקומען קיין לאמענסדאָרף נעבן ברעסלאו, דאָס איז געווען אַ גרויס געפאנגענלאגער פון פארשידענע פעלקער. דאָ האָבן מיר דאָס ערשטע מאָל באקומען פאקעטן פון רויטן קרייץ. אַ דאנק די פאקעטן האָבן מיר אויסגעהאלטן די פיר יאָר געפאנגענשאפט.

תשעה באב 1941, דער עלטסטער פון די ארץ ישראל געפאנגענע ווענדעט זיך צום לאגער קאָמענדאנט און קלערט אים אויף די באדייטונג פון היינטיקן טאָג, און בעט, ער זאָל דערלויבן די יידישע געפאנגענע מאַכן אַ געבעט־אפעל. מיר שטעלן זיך אויס אויף דעם הויפט פלאַץ פון לאַגער אין דער פולסטער מיליטערישער אָרדנונג. ארום אונדז שטייען טויזנטער געפאַנגענע ענגלענדער, פראנצויזן, פּאָליאקן און קוקן זיך צו. צווישן זיי האָבן זיך געפונען אַסאַך יידן, וואָס האָבן נישט אויסגעזאָגט זייער אָפשטאַם. יוסף אלמוגי האָט דאַן געהאלטן אַ דערמוטנדיקע רעדע, און נאָך דעם האָבן מיר געזינגען די התקוה מיט שטארקע שטימען.

נאָך אַ קורצער צייט אָרגאניזירט יוסף אלמוגי אַ גרופּע פון 129 געפאנגענע און מיר פאָרן ארויס מיט אַ קליינעם אַרבעטס לאגער נעבן גלייוויץ. דאָרט האָבן מיר געאַרבעט בא דעם אדאָלף היטלער־קאנאל. אונדזער ארבעט איז באשטאַנען פון שויפלען זאַמד. נעבן אונדז האָט געארבעט אַ גרופּע פּוילישע ארבעטער. דעם ערשטען טאָג האָב איך דערזען איינעם, וואָס איך האָב זיך מיט אים געקאָנט נאָך פון די קינדער יאָרן ער האָט מיך באַלד דערקאָנט, אָבער איך האָב מיך נישט געמאכט וויסן איך האָב געהערט ווי ער זאָגט צו די איבריקע פּאָליאַקן: „ווי איז דאָס מעגלעך? יענקל איז דאָך געפאָרן קיין פאלעסטינע, ווי קומט ער דאָ אהער? זיכער האָב איך אַ טעות. ער איז אוודאי בלויז ענליך צו אים". איך האָב נישט געוואָלט, אז מען זאָל וויסן אינדערהיים, אז איך בין אין דייטשלאַנד און דערצו אין געפאַנגענשאפט.

דאָך האָב איך געוואָלט וויסן וואָס עס הערט זיך אינדערהיים, איינמאָל האָב איך יוזעקן געגעבן אַ ווונק. יוזעק קום אין קלאַזעט, ווייל דאָרט האָט מען געקאָנט רעדן אומגעשטערט זיי איז געווען שטרענג פאַרבאָטן מיט אונדז צו רעדן. ער איז צו מיר צוגעפאַלן ווי אַ ברודער און האָט מיר דערציילט, אַז ער פאָרט יעדן שבת אַהיים, מיין משפחה געפינט זיך אין פיאסקי. אַלע לעבן. איך האָב אים געבעטן גאַרנישט דערציילן, איך וויל זיי נישט מצער זיין. איך האָב אים געגעבן ענגלישע ציגאַרעטן, שאָקאָלאַד, קאַפע און ער האָט געשוויגן. מיט מיר זענען געווען חברים פון קראָקע, טשענסטאכאָוו און אנדערע שטעט פון פוילן. מיר האָבן געהאַט דאָס רעכט צו שרייבן 6 מאָל אין חודש.

אין הערבסט 1941 זענען מיר אַוועקגעשיקט געוואָרן אין אַ צוקער־פאַבריק, אין סודעטן־געביט. מיינע חברים האָבן געשיקט בריוו קיין קראַקע, טשענסטאכאָוו און האָבן באקומען תשובה. איך האָב באַשלאָסן פארבינדן זיך מיט מיינע עלטערן.

איך האָב געשריבן אַ בריוו אַהיים דערציילט וועגן אלעם, און אין אַ וואָך ארום האָב איך באקומען תשובה. פון דאַמאָלס אַן האָט אָנגעהאַלטן דער בריוו־פארקער צווישן אונדז. מיר האָבן געהאט רעכט יעדן חודש שיקן פופציק מארק. איך האָב טאַקע אַזוי געטאָן.

סוף יאָר 1942 האָבן מיר געאַרבעט איז אַ פאַבריק פון צעמענט אין סודעטן געביט, און אין אַ געוויסן טאָג האָט מען אונדז געמאָלדן, אַז מיר ווערן איבערגעפירט אַרבעטן אין קוילן־גרובן, נישט ווייט פון סאָסנאָוויץ. די באַן דערנעענטערט זיך צו דער געגנט, וווּ איך בין געבוירן, וווּ עס געפינען זיך מיינע עלטערן, ברידער, שוועסטער, משפחה. און מיר קומען אָן קיין שאָפּעניץ, צוויי קילאָמעטער פון סאָסנאָוויץ, 7 קילאָמעטער פון מיין היים, איך שרייב ווייטער אָפיציעלע בריוו אָבער פון מיינע בריוו ווייסט מען נישט אין דער היים ווו איך געפין זיך, איך דערהאַלט ענטפער און צווישן די שורות לייען איך ארויס, אַז אין דער היים איז ביטער, און איך טראַכט ווי אזוי מיט עפעס צו הילף קומען מיינע נאָענטע. מיר האָבן דאַן גאָרנישט געפעלט, צו עסן איז געווען פון אלעם גוטן, אפילו ציגארעטן און שאָקאָלאַד, טיי, קאַווע, אַלץ פון רויטן קרייץ, אפילו וואָלענע וועש.

פון מיינע עלטערן האָב איך אויך באַקומען די אדרעסן פון מיינע ברידער וואָס זענען דאַמאָלס שוין געווען אין די לאַגערן אין דייטשלאַנד. דער ברודער מאָטל מיט נחמנען זענען געווען אין קשעפּהיץ, יהושע אין לאָזיסקא, שמשון אין פאזשימער.

איך האָב צו אלעמען געשריבן און אויך דערהאלטן תשובה. זיי האָבן מיר געשריבן, אַז מיט זיי געפונען זיך אַ סך זאגלעמביער. מיין ברודער שמשון, וואָס וווינט היינט אין בני־ברק, האָט מיר שפּעטער אַסך זאַכן דערציילט, אַז דאָרט זענען געווען יידן עלטסטע, ולאדעק גאַטפריינד.

שווארצבאָרד, וואידיסלאַווסקי א.א. ווען מען האָט שוין געמאַכט שראַדולע יידן־ריין, איז צו זיי אָנגעקומען אַ גאַנצע משפחה פרוי. זין און טאָכטער. פון זיי האָבן מיר זיך דערוויסט וועגן די לעצטע יידן אין סאָסנאָוויץ און גאַנץ זאגלעמביע. אין יאָר 1942 האָב איך באַקומען אַ קאַרטל פון מיין קוזין יצחק גוטמאַן. ער איז געווען אַ מוזיקער, געענדיקט די קאָנסערוואַטאָריע אין קאַטאָוויץ און אין קראָקע. ער האָט אויך געהאַט אַ ברודערל הערשעלע, וואָס איז צו זיבן יאָר געווען אַ גוטער פיאַניסט, פּראָפעסאָרן פון מוזיק האָבן אים פּאָראויסגעזאָגט אַ גרויסע צוקונפט, געווען אַ וואונדערקינד. יצחק האָט מיר געשריבן, אַז אַ דאַנק הערשעלען איז זיי דאָס לעבן פיל לייכטער, ווייל הערשעלע פאַרזיסט דאָס לעבן מיט זיין פיאַנאָ־שפּילן דעם קעניג פון סאָסנאָוויעץ מאָניעק מערין.. אַרבעטענדיק אין יאַוואָזשנע האָב איך געהערט ווי פּאָליאַקן רעדן וועגן יידישן קעניג מערין.

אין 1942 האָב איך געשריבן אַ בריוו צו מיין ברודער שמשון קיין פּאָזשימיער, דעם בריוו האָב איך געשריבן אין אַ מין יידיש־דייטש, אָבער פאַרשטיין האָט מען אים געקאָנט. איך האָב זיי צוגעגעבן מוט. געשריבן אָפענע דבורים, אַז מיר וועלן די שונאים איבערלעבן און נאָך דערלעבן אַ גוטע צוקונפט, און מיר וועלן זיך אַלע צונויפטרעפן אויף אייגענער ערד. מיין ברידער שמשון, קומענדיק קיין ישראל, האָט מיר דערציילט, אַז דער דייטשער לאַגער־פירער, וואָס מען האָט אים גערופן דער קליינער, האָט איבערגעגעבן דעם בריוו דעם יידן עלטסטן וולאַדעק, וועלכער איז אַרומגעלאָפן צווישן די יידן מיט דעם בריוו און געזאָגט, אַז דער קליינער פּלאַצט זיכער פון דעם בריוו וואָס ער מוז אים איבערגעבן, אָבער ער האָט געמוזט דעם בריוו איבערגעבן, ווייל ער איז געשיקט געוואָרן דורך דער ווערמאַכט.

אין דער צייט אַרבעט איך אין קוילן־גרובן. איך אַרבעט מיט נאָך דריי פּאָליאַקן אין איין שפּאַרע. איך מאַך זיך נישט וויסן פאַר זיי, דאָס איך בין אַ פּוילישער און טאַקע פון דער געגענט. איך וויל זעען מיט וועמען איך האָב דאָ צו טאַן איך מאַך דעם אָנשטעל, אַז איך פאַרשטיי נישט די פּוילישע שפּראַך. איך רעד מיט זיי מיט די הענט, גיי אָן פאַר אַן ענגלענדער. דערווייל הער איך זיך איין וואָס זיי רעדן צווישן זיך, איינער פון זיי דער הויפּט־גורניק, אַ סימפּאַטישער גוי פון אַ יאָר אַכטאונצוואַנציק, דער ציילט פאַר די איבעריקע די לעצטע נייעס פון ב.ב.ס. פון צייט צו צייט פלעגט ער אויך ברענגען אומלעגאַלע פּוילישע צייטונגען. אין די שעהן פון אָפּרו פלעגט ער אויך דערציילן וועגן יידן און דערביי געשאָלטן די דייטשן מיט די ביטערסטע קללות.

צו יענער צייט זענען שוין אין יאַוואָזשנע קיין יידן נישט געווען. מען האָט זיי אויסגעזידעלט קיין שראַדולע. דערביי האָט ער צוגעגבן דאָס אַנציקווייז פירן די נאַציס אַוועק די יידן קיין אוישוויץ „דא פיעצא”. ביטער איז מיר געוואָרן אויף מיין האַרץ. נישט געגעסן, נישט געשלאָפן, נאָר געטראַכט, וואָס קאָן איך דאָ העלפן, בכדי עמעצן צו ראַטעווען.

אויך האָט דער גורניק, וואָס מען האָט אים גערופן דראַבקא, דערציילט, אַז מען האָט אַוועקגעפירט אַ יידישע משפחה פון יאַזאָזשנאַ, פאַר וועלכער ער וואָלט אַוועקגעגעבן דאָס לעבן — אָבער די אויסזידלונג איז אזוי פלוצלינג פאָרגעקומען, דאָס מען האָט גאָרנישט געקאָנט העלפן.

דאָ בין איך געקומען צו דעם פונקט וואָס איך האָב געזוכט, צו די צוויי אנדערע אַרבעטער האָב איך קיין צוטרוי נישט געהאַט. דראָבקא איז געקומען יעדן טאָג אַ פּאָר מינוט פריער צו דער אַרבעט, בכדי אַלץ צוצוגרייטן. דאָס האָב איך טאַקע אויסגענוצט. מיט דער ווינדע האָבן זיך שטענדיק אַראָפּגעלאָזט עטלעכע פּערזאָן. איך בין אַראָפּ פון די ערשטע דאָסמאָל האָב איך באַוויזן צו זיין אונטן פאַר דראבקא. אין דעם אויסברוך, ווו מיר האָבן געאַרבעט, האָט מיין קאַרביד לאָמפּ געוואָרפן אַ שיין אויף דעם ארום. „קטא טאָם?” האָט דראבקא אויסגעשריגן, איך האָב געענטפערט: „סוואָי קאָלעגאָ דראַפּקא”. ער איז געבליבן שטיין דערשטוינט און דערביי צוגעגעבן, איך האָב שטענדיק געטראַכט אַז דו מוזט זיין פון אונזעריקע. ער האָט מיך אַרומגענומען און געדרוקט צו זיך.

כמעט מיט טרערן אין די אויגן דערציילט ער מיר, אַז אַלע יידן גייען אויס, זיי ווערן פאַרברענט אין אוישוויץ, און אויב די מלחמה וועט זיך שנעל נישט ענדיקען וועלן אויך דאָס זעלבן סוף האָבן די פּאָליאַקן, אָבער זיי וועלן דאָס נישט דערלעבן. אויפן מזרח פראָנט לערנען זיי די סאָוויעטן שכל, די ענגלענדער ווידער מאַכן אַ גוט שטיקל אַרבעט אין זייערע שטעט. די ענגלענדער באַצאָלן פאַר אונדזער חרוב־געוואָרנער וואַרשע.

דאַן האָב איך אים געפרעגט, צו די צוויי מיטאַרבעטער מעגן וויסן פון מיר, וויסן קאָנען זיי, האָט ער געזאָגט, אָבער נישט דערציילן זיי פון וואַנען איך בין און פון קיין שום געהיימע זאַך נישט וויסן.

ווען די צוויי זענען געקומען צו דער אַרבעט, האָט ער זיי געפרעגט, צו זיי האָבן אַ ביסל „סאַמאַגאָנקע”. זיי זענען באַלד געלאָפן און געשאַפן אַ ביסל היימישע משקה. דאָס ערשטע קאַווע־טעפל האָבן זיי מיר אָנגעגאָסן. איך האָב עס נישט געקאָנט נעמען צום מויל. יענעם טאָג האָט די נאָרמע שטאַרק אונטערגעהינקט.

יעדן טאָג עלף אַ זייגער האָבן מיר שוין געהאַט געמאַכט אונדזער נאָרמע. דרייסיק וועגעלעך קוילן און אַוועקגעזעצט זיך אין אַ ווינקל. ביז דעם טאָג האָב איך זיך איינגעהערט און נישט געמאַכט פאַרשטיין.

דער שטייגער, אַן ס.ס.מאַן פון רוהר־געביט איז שטענדיק געווען צופרידן פון אונדז, אפילו ווען ער האָט אונדז באַמערקט זיצענדיק, האָט ער זיך נישט געמאַכט זען. ער

האָט געהאַט זיין נאָרמע, דעריבער איז ער געווען אַזוי צעפרידן פון אונדז. שטענדיק איז ער ארומגעגאַנגען מיטן רעוואָלווער ביי דער זייט און אָנגעוואָרפן אַן אימה אויף אַלע אַרבעטער. אַסאַך פּוילישע אַרבעטער, וואָס האָבן די נאָרמעס נישט אויסגעפירט, האָט מען געפירט קיין אוישוויץ. פון זיין האַנט זענען אויך געפאַלן צוויי ארץ ישראלדיקע גע־פאַנגענע, איינער פון זיי זאַסלער, א זון פון שמש פון דער גרויסער שול אין תל אביב. זאַסלער איז געווען אַ צבר, אַ פריילעכער חברה־מאַן געשפּילט שיין אויף אַ האַרמאָשקע, שטענדיק פריילעך. ער פלעגט זאָגן, אז כל זמן ער וועט זיך געפינען אין דייטשלאַנד, וועלן זיי פון אים קיין נוצן נישט האָבן, ער וועט פאַר די דייטשן נישט אַרבעטן. און אַזוי איז עס טאַקע געווען.

אונטער דער ערד האָבן מיר געאַרבעט צו דריי, פיר פערזאָן אין אַ גרופּע. יעדע גרופּע האָט געדאַרפט מאַכן איר נאָרמע. זאַסלער, אַנשטאָט אַרבעטן, האָט געשפּילט אויף זיין האַרמאַשקע. איינמאָל איז אים באַפאַלן אַ דייטשער שטייגער מיט געשרייען און זידלערייען. דער סוף איז געווען, אַז ער האָט מיט דעם קאַרביט לאָמפּ דעם דייטש געעפנט דעם קאָפּ. דעם נאַצי האָט מען אַוועקגעפירט אין שפּיטאָל. צומאָרגנס איז געקומען דער שטייגער, וואָס איז געווען צוגעטיילט צו אונדזער גרופּע, זאַסלערן אַוועקגעפירט אַן אַ זייט און דערשאָסן.

דעם טאָג, וואָס איך האָב זיך באַקאַנט מיט מיינע מיט־אַרבעטער, און כאַפּענדיק דעם לחיים איז די אַרבעט נישט געגאַנגען. עס איז שוין עלף דער זייגער און מיר האָבן ערשט פּופּצן וועגעלעך, און אָט קומט ער אָן דער שטייגער. „וואָס איז לאוס״? שרייט ער. אליין אַ גרויסער אוהב פון ביטערן טראָפּן. האָט ער באַלד דערשמעקט, אַז מען האָט דאָ געמאַכט אַ כוסה. וואָס פאַר א שמחה ביי אייך, וואָס איר האָט געטרונקען? האָט ער געפרעגט. דראַפּקע דערקלערט אים דאָס ער האָט היינט נאָמענסטאָג, אויב אַזוי גענוג אויף היינט, און אפשר איז נאָך פאַרהאַן ביי אייך אַ טרינק. קאָנט איר עס ענדיקן און דערנאָך רוען. דראַפּקע האָט ארויסגענומען דאָס פלעשל און אויך אים מכבד געווען.

אַזוי זענען די טעג געפלאָסן איך בין נאָך אַרומגעגאַנגען מיט די מחשבות ווי אַזוי קאָן מען העלפן מיין משפּחה. איך האָב צוגעגרייט אַ פּאַקעט מיט אַלעם גוטן: שאָקאָלאַד, טיי, קאַפע, ציגאַרעטן און געבעטן דראַפּקען, ער זאָל מיר דאָס מיטנעמען און איבערגעבן מיינע עלטערן. מיין געוויסן איז דערביי נישט געווען רואיק, מחמת איך האָב פאַרשטאַנען, וואָס עס דראָט אים פאַר אַזאַ ענין, ווען מען כאַפּט אים אין באַציאונג מיט יידן, און ער דאַרף באמת זיין אַ גרויסער צדיק ער זאָל עס מאַכן.

איך האָב געוואַרט ביז ער וועט זיך ווענדן צו מיר. און טאַקע אין דריי טעג שפּעטער האָט ער מיר אַליין פאָרגעש־לאָגן, אַז אויב איך האָב נישט קיין מורא צו געטרויען אים, זאָל איך צוגרייטן גוטע זאַכן, און היות זונטיק אַרבעט מען נישט, וועט ער צופאָרן צו מיינע עלטערן און דאָס איבער־געבן, און אויך איבערגעבן אַ גרוס פון מיר.

מיר האָבן באַשלאָסן, אַז ביים ערשטן באַזוך, זאָל ער פאָרן אָן פּאַקעטן, נאָר אָנקניפּן אַ קאָנטאַקט, איך האָב אים געגעבן פינפהונדערט מאַרק, ער זאָל זיי איבערגעבן. אויך אים האָב איך געגעבן אַ ביסל גוטע זאַכן, געלט האָט ער נישט געוואָלט נעמען. דאָס ביסל גוטע זאַכן האָט ער גענומען פאַר זיין פרוי מיט זיינע צוויי קינדער. די צייט איז געווען אַ ביטערע אויך פאַר די פּאָליאַקן.

און אָט האָב איך דערלעבט דעם זונטיק, וואָס דראַפּקע דאַרף פאָרן קיין סאָסנאָוויץ און פון דאָרט קיין פּיאַסקי גיין צו פוס. די נאַכט פון זונטיק אויף מאָנטיק איז פאַר מיר געווען אַ וואָך־נאַכט, מיינע אויגן האָבן זיך נישט פאַרמאַכט, און ווי שרעקלעך לאַנג האָט זיך די נאַכט געשלעפּט, און עס וויל נישט טאָגן. דער געשריי „אויפשטיין״, וואָס די דייטשן האָבן גערעוועט, האָט מיך געטראָפן אַ וואַכעדיקן. איך בין נישט אַנטשלאָפן געוואָרן אין דער דאָזיקער נאַכט.

דאָס מאָל בין איך מיט האַרץ־קלאַפּעניש געגאַנגען אין דער ריי, איך האָב נישט געפילט ווי איך שטעל די טריט.

און אָט זיץ איך שוין אין דער ווינדע און לאָז זיך אַראָפּ אין דער שאַכט. איך בין כמעט געלאָפן מיט דעם קאַרביד־לאָמפּ אין די שמאָלע טונעלן אונטער דער ערד, אָנגעשלאָגן מיין קאָפּ יעדעס מאָל אין אַן אַנדערער בעלקע און אָט זע איך שוין דאָס ליכט פון מיין אַרבעטס־לאָך, ווו מיר האָבן געאַרבעט. דראַפּקע איז שוין דאָרט געווען און איך בין אין איין אָטעם געלאָפן צו אים... „וואָס הערט זיך?״ -- האָב איך קוים ארויסגעשעפּטשעט. „אַלץ אין אָרדענונג. דאָ האָסטו אַ בריוו פון דיין טאַטן אַליין״ מיין האַרץ ציטערט, זיי לעבן נאָך! איך האָב געעפנט דעם בריוו און האָב דערקאָנט מיין טאַטנס גרויסע שיפע יידישע אותיות, זיין האַנטשריפט. ער שרייבט מיר, אַז ער האָט דערהאַלטן די פינפהונדערט מאַרק, און דאָס איז פאַר זיי אַ גרויסע זאַך. עס פרייט אים פון מיר צו הערן גוטס... אָבער בעסער וואָלט געווען ווען איך וואָלט געווען אין ירושלים. ער וויל נישט אַסך שרייבן, ווייל מיין פריינט דאַרף וואָס שנעלער פון דאַנען אַוועק. אויך אַ צושריפט פון דער מאַמען און פון אונדזער אייניקל שרהלע, אַ מיידעלע פון צען יאָר.

דראַפּקע האָט מיר דערציילט פון דער היים. מיין פאָטער, וואָס איז אין די יונגע יאָרן געווען אַ בלעכער, אַרבעט אַלץ בלעכער אין קוילן־גרובן. אַלע ברידער געפינען זיך אין אַרבעטס לאַגערן. די שוועסטער, וועלכע האָט געוווינט אין זשאַרקי האָט געשיקט איר מיידעלע צו אונדז, און זי מיט איר מאַן זענען געבליבן באַהאַלטן ביי אַ פּוילישער משפּחה. שפּעטער האָב איך זיך דערוווסט, אַז דער גוי האָט זיי דערמאָרדעט, און דאָס געלט ביי זיי צוגענומען.

דראַפּקע האָט מיר אויך געזאָגט, אַז עס איז לייכט צו־

צעפאָרן, און אויף דעם נאָענסטן זונטיק, זאָל איך צוגרייטן אַ פּאַקעט, וועט ער עס מיטנעמען. איך האָב צוגעגרייט אַ פיינעם פּאַקעט, פון שאָקאָלאַד, קאַווע, טיי, ציגארעטן און 5000 מאַרק. און ווידער איז זונטיק, און ער פירט אויס בשלימות די שליחות און גייט צופיס קיין פּיאסקי. אזוי האָט עס אָנגעהאַלטן עטלעכע חדשים.

אין דער צייט איז פון אונדזער לאגער אַוועקגעפאָרן אין סטאלאג — לאַמסדארף אַ גרופּע קראַנקע און אויף זייער אָרט זענען אָנגעקומען אַן אַנדערע גרופּע ארץ ישראלדיקע געפאַנגענע. צווישן זיי איינער, וואָס מען האָט אים גערופן לוי פעלדמאַן. געוועזן איז ער פון פּוילן, איז פון אָנפאַנג מלחמה אַוועקגעפלויגן מיט אַ פּוילישן עראָפּלאַן קיין ענגלאַנד אין די לעצטע וואָכן איז ער געוואָרן אַראָפּגעשאָסן אין אַ לופט־שלאַכט איבער פראַנקפורט און איז גענומען געוואָרן אין געפאַנגענשאַפט.

אָפיצירן־פליער האָבן די דייטשן נישט געשיקט צו קיין ארבעט, ווייל פון ארבעטס לאַגערן האָט מען געקאָנט לייכט אַנטלויפן דעריבער האָט זיך אונדזער פעלדמאַן (היינט ארבעט ער אין טעלעגראַפן אָפּטיילונג אין תל־אביב) געטוישט מיט די סטאַלאַג נומערן מיט דעם פּאָליאַק.

דער פליער איז געקומען מיט אַ רעקאָמאַנדאַציע פון דער ועדת הבריחה. דאָס איז געווען אַ גוט אָרגאַניזירטע גרופּע, פון ענגלענדער, פראַנצויזן און אויך ארץ־ישראל חברה האָבן מיט זיי מיטגעארבעט. ער האָט געבעטן, מען זאָל אים העלפן מאַכן פּליטה. דער סערזשאַנט פרידלענדער האָט מיר איבערגעבן דעם ענין, איך זאָל עס איבערגעבן דראַפּקאַ, וואָס איז אליין געווען אַ מיטגליעד אין דער פּוילישער אונטערגרונט־באַוועגונג.

צומאָרגנס איז פעלדמאַן מיטגעגאַנגען צו דער ארבעט, איך האָב אים באַקאַנט מיט דראַפּקאַ. די צווייטע וואָך פון זיין קומען האָט פעלדמאַן געמאַכט ויברח, און נאָך צוויי חדשים האָט ער ווידער באָמבאַרדירט דייטשע שטעט, און מיר האָבן פון אים דערהאַלטן אָפיציעלע בריוו דורכן רויטן־קרייץ.

אגב, אַנטלויפן איז געווען שווער, מען האָט געדאַרפט צוגרייטן פּאַפּירן, און פאַלשע פּאַפּירן האָט מען נאָר געשאַפן פאַר אויסנאַם געפאַנגענע, באַרימטע פליער אָדער הויכע קאָמענדאַנטן, אָפיצירן. ווען אַנדערע געפאַנגענע האָבן באַשלאָסן אַנטלויפן, האָבן זיי עס געמוזט מאַכן אויף אייגענער אחריות, און דאָס איז קיינמאָל נישט געלונגען, ווייל אויף אַלע וועגן, באַנען, באַן־סטאַציעס און אויטאָבוסן האָבן זיך געפונען פּאָליציי, געהיים־פּאָליציי, סס. מענער, און געסטאַפּאָ און האָבן גוט קאָנטראָלירט, און זעלטן ווען וואָס עס האָט זיך געקאָנט אַדורכרייסן. ווען מען זיי האָבן געכאַפּט האָט דער טויט נישט אויסגעמיטן.

אין יאָר 1943 זענען פון אונדזער לאַגער אַנטלאָפן צוויי געפאַנגענע. מען האָט זיי געכאַפּט און צוריקגעבראַכט אין לאַגער. דער לאַגער־קאָמענדאַנט איז געווען אַ שרעקלעכער רשע און רוצח. ער האָט גענומען די צוויי אַנטלאָפענע איינער פון זיי האָט געהייסן אייזענבערג און דער צווייטער קראַוזע, ביידע פון לאָדזש, צוזאַמען מיט מיר געקומען אויף איין שיף. אין ארץ ישראל זענען זיי געווען, ביז מאָביליזירן זיך אין מיליטער, אין די פּלוגות בית״ר. דער קאָמענדאַנט האָט זיי ארויסגעפירט מיטגענומען מיט זיך אַן אונטער־אָפיציר, ארויסגעפירט זיי אין פעלד, כלומרשט זיי זאָלן ווייזן ווי אזוי און מיט וועלכן וועג זיי זענען אַנטלאָפן. אייזענבערג און קראַוזע גייען פאָראויס, און די דייטשן הינטער זיי. דער לאַגער קאָמענדאַנט נעמט ארויס דעם רעוואָלווער און גיט דערביי אַ ווונק דעם אָפציר, ער זאָל אים נאָכטאָן. דער לאַגער קאָמענדאַנט האָט אויסגעשאָסן גלייך אין קראַוזעס קאָפּ און אים אויפן אָרט דערשאָסן. דער אונטער־אָפיציר איז געווען אָרענטלעכער און האָט אים געשאָסן אין אָרעם. אייזענבערג איז געגעבן אַ פאַל אויף ער האָט געהערט ווי דער קאָמענדאַנט זאָגט צום אונטער־אָפיציר מען זאָל ברענגען די דאָקטאָרין, וועלכע איז געווען אין דינסט אויף דער שאַכט, דאָס זי זאָל פעסשטעלן דעם טויט פון די צוויי געפאַנגענע.

די דאָקטאָרין איז באַלד געקומען. .זי האָט געעפנט די אויגן פון קרויזע און פעסטגעשטעלט דאָס קרויזע איז טויט. דאַן האָט זי געעפנט די אויגן פון אייזנבערגן און האָט אויסגעשריגן, „דער הונט לעבט נאָך!״ אייזענבערג האָט דאָס אַלץ געהערט. דאַן האָט דער קאָמענדאַנט באַפוילן דעם אונטער־אָפיציר, ער זאָל אים געבן נאָך אַ קויל. דער אונטער־אָפיציר האָט זיך ארויסגעדרייט מיט דער טענה, אַז עס דערנענטערן זיך ציווילע מענטשן און דאָס איז נישט געווונטשן. דאַן האָט דער קאָמענדאַנט באַפוילן, מען זאָל אים נעמען אין שפּיטאָל קיין שיעמיאַנאָוויץ. דער ענגלישער דאָקטאָר אַ געפאַנגענער, האָט אים עטלעכע מאָל באַזוכט אין שפּיטאָל, און האָט אונדז דערציילט, אז אייזענבערג קומט ווידער צו די כוחות און ווערט געזונט.

איינמאָל, ווען דער ענגלישער דאָקטאָר האָט אים באַזוכט, האָט ער אים געטראָפן אין אַ שרעקלעכער לאַגע, ער איז געווען אינגאַנצן געשוואָלן. דער דאָקטאָר האָט פעסטגעשטעלט, אַז מען האָט אים געמאַכט אַן איינשפּריצונג מיט אַ פאַרזשאַווער נאָדל. אייזענבערג איז דערפון געשטאָרבן.

נאָך דער באַפרייונג האָט מען גערופן אונדזערס אַ קאָרפּאָראַל בכדי צו דערקענען דעם קאָמענדאַנט דעם רוצח. אין פעלד־געריכט האָט אים דער קאָרפּאָראַל באַלד דערקאָנט און אים געשפּיגן אין פּרצוף, אויסגעריסן די אויגן און אויפגעהאָנגען, אַ נקמה פאַר אייזענבערגס און קרויזעס פאַרגאָסן בלוט. אויך דעם אונטער־אָפיציר האָט מען געפונען, מען האָט אים אָבער באַפרייט.

פרילינג 1943, שוין צוויי מאָנאַט ווי דראַפּקין פאָרט יעדן

זונטיק צו מיינע עלטערן מיט אַ פּאַקעט און מיט געלט. איך האָב געוווסט, אַז דאָס איז נישט קיין רעטונג. יעדן טאָג קאָן מען זיי אויסזידלען. און מען האָט שוין געוווסט, אַז אויסזידלען הייסט אוישוויץ און דער אויוון. איך האָב אָנגעהויבן זאַמלען דייטשע מארקן. צווישן דער באַפעלקערונג האָבן זיי געהאַט אַ ווערט, און בכדי קאָנען ראַטעווען האָט מען געדאַרפט געלט. מיין איינציקע האָפענונג איז געווען אַז דראפּקא וועט עמיצן אויסבאַהאַלטן, אויב נישט אַלעמען, איז כאָטש וועמען פון זיי.

דאָס איז געווען פסח 1943, דראפּקא קומט מיט אַ פריילעך געזיכט צו דער ארבעט און דערציילט, אַז די יידן אין ווארשעווער געטאָ האָבן געמאַכט אַן אויפשטאַנד. דאָס ערשטע מאָל ווי יידן הרגענען דייטשן. איך הער זיך איין ווי די נייעס פארשפרייט זיך צווישן די ארבעטער און זיי רעדן דערפון. איינמאָל, איז אַ מאָנטיק, טרעפענדיק זיך מיט דראפּקענען, און ער דערציילט מיר וועגן דעם זונטיק־באַזוך ביי מיינע עלטערן ווו ער האָט דאָרט געזען צוויי איינינקלעך, שרהלע, אַ מיידל פון אַ יאָר צען פון מיין שוועסטער פייגא און אַ ייִנגעלע, שלמהלע פון אַ יאָר אַכט פון מיין ברודער יחיאל. ער דערקלערט מיר, אַז שלמהלען איז ער גרייט נעמען און אַוועקפירן אין דאָרף צו זיינע עלטערן. זיין פאָטער ארבעט אין אַ טאַרטאַק און זיין דירה איז אָפּגעזונדערט פון אנדערע ארבעטער. שלמה איז בלאָנד און רעדט פויליש ווי אַ פויליש קינד. אָבער שרהלע האָט ער מורא צו נעמען, ווייל זי איז אַ שווארצינקע מיט אַ טיפּיש יידישן אויסזען.

דערהערנדיק דאָס האָב איך קיין וואָרט נישט געקאָנט ארויסרעדן. ער האָט מיר גוטברידעריש געקלאַפּט אין פּלייצע. איך האָב אים געזאָגט, אַז איך האָב גענוג געלט, אויב ער וועט דערין נויטיקן. מיר האָבן באַשלאָסן, אַז דעם נאָענטסטן זונטיק זאָל ער צופאָרן און איבערגעבן דעם פּלאַן, איך האָב מיטגעשריבן אַ בריוו צו מיין ברודער יחיאל, ער זאָל מיטשיקן שלמהלען מיט דראפּקאַן. נאָך זיין צוריקקומען דערציילט מיר דראפּקא, אַז מיינע עלטערן און מיין ברודער קאָנען נישט דעצידירן וואָס צו טאָן. ער גלויבט, זיי וועלן שלמהלען מיטשיקן מיט אים. זיי האָבן אים געבעטן, אַז דעם נאָענטסטן זונטיק ווילן זיי זיך זען מיט אים.

אין דעם טאָג איז דראפּקא נאָך נישט געווען גרייט דערצו. ער האָט זיך געמאַכט קראנק, אַ פּאָר טאָג נישט געאַרבעט און אַוועק צו זיין פאָטער איינאָרדענען דעם ענין. ווען ער איז געקומען צוריק, האָט ער מיר געזאָגט, דאָס עס איז אים נישט אָנגענעם צו זאָגן, אַז מען דאַרף געלט. איך האָב אים געזאָגט, אַז איך האָב צוגעגרייט צען טויזנט מארק. באַרואיקטע האָבן מיר זיך דאַן געשטעלט צו דער ארבעט.

אויף נאָענטסטן זונטיק האָב איך צוגעגרייט אַ פּאַקעט, און ווען איך בין געקומען מאָנטיק צו דער ארבעט מיט דער האָפענונג זיך צובאַגעגענען מיט דראפּקאַן און הערן ווי אַלץ איז אריבער, האָט ער מיר מיין פּאַקעט צוריקגעגעבן, און האָט מיר דערציילט, אז קיין סאָסנאָוויץ איז ער געפאָרן מיט דער באַן און פון סאָסנאָוויץ האָט ער געוואָלט פאָרן מיט דעם טראַם, וואָס פאָרט צו ביז סוף פילסודסקי גאַס און פון דאָרט צופוס קיין פיאַסקי, ווו ער מאַכט דאָס יעדן זונטיק. דאָס מאָל האָט ער נישט געקאָנט פאָרן, ווייל מען האָט געפירט מאַסן יידן איבער די גאַסן פון סאָסנאָוויץ. ער האָט געפרווט פאָרן דורך טשעלאָדז און פון טשעלאַדז אויף פיאַסקי אָבער דער טראַמוויי און די גאַסן זענען געווען פול מיט פּאָליציי און סס..

דראפּקין איז צוגעפאָרן דעם קומענדיקן זונטיק מיט דעם פּלאַן, אַז אין די נאָענסטע צוויי וואָכן נעמט ער שלמהלען. אַזוי האַלטן מיר שוין ביי שבועות 1943. איז יאַוואָזשנער האָבן זיך צו יענער צייט נאָך געפונען צוויי יידישע משפחות, איינער אַ גלעזער, וואָס האָט געאַרבעט אין קוילן־גרוב, און אַ צווייטע משפחה, אַ יונגע פרוי מיט אַ ייִנגל פון אַ יאָר דרייצן און אַן אלטער פאָטער. די פרוי האָט געהאַט אַ ביר־שענק און אויך אַ קלייטל. זי האָט צוגעשטעלט ביר פאַר די דייטשע אָפיצירן. מיר האָבן אויך געהאַט דאָס רעכט צו קויפן שווארץ ביר.

איינמאָל בין איך געפאָרן אַהין איבערפירן עטלעכע קאַסטנס ביר. די שענק איז געווען איבערפולט מיט אָפיצירן, וואָס האָבן געטרונקען, און דער אַלטער פאָטער איז געזעסן אין שטוב ביי אַ בלאַט גמרא. דער ייד האָט אונדז געגעבן אַסך ספרי קודש און אויך יידישע חזנות־פּליטן. עטלעכע מאָל איז דאָס ייִנגל געקומען צו אונדז אין לאַגער. אונדזער מחנה האָט געקויפט אַסך ביר. פון דער פרוי האָבן מיר זיך דערוווסט אַז אַ טייל יאַוואָזשנער יידן זענען אין געטאָ שראָדולע, און אַ טייל אין אוישוויץ. דערווייל פאַרטשעפּעט מען זיי נישט, צוליב דעם ביר־האַנדל, אָבער אויך זיי זענען נישט זיכער מיטן מאָרגן.

אַ באַקאַנטער געפאַנגענער האָט מיר דערציילט, אַז ער האָט זיך אמאָל געטראָפן מיט דעם גלעזער ביי דער ארבעט. דער גלעזער האָט אים דערציילט, אַז די דייטשן נויטיקן זיך אין זיין ארבעט און ער האָט געגלויבט, אַז ער וועט אדורכלעבן די ביטערע צייט.

דאָס האָט מיר אויך געגעבן אַ בלאַסע האָפענונג, אפשר? וועט דאָס נס אויך געשען מיט מיין פאַמיליע צוליב מיין פאָטערס ארבעט, אין די פיאַסקע קוילן־גרובנס.

איך האָב די גאנצע צייט געשיקט בריוו אַ היים, מיט דער אָפיציעלער דייטשער פּאָסט. די פּאָסטקאַרטלעך, וואָס איך האָב דערהאַלטן, זענען נאָך ביי מיר, צענזורירט פון דער דייטשער ווערמאַכט. די אנדערע בריוו וואָס זענען געשיקט געוואָרן פון מיין טאַטן דורך דראפּקא, האָב איך פאַרניכטעט.

מיינע עלטערן האָבן מיר אויך געשיקט אַ פאָטאָגראַפיע פון דער גאנצער משפחה, אויך דורך דראפּקא. די פאָטאָ־

גראפיע האָבן מיר נאָך געמאַכט פאַר דער מלחמה, ווו איך געפין זיך אויך אויף איר. מיין פאָטער האָט דאָן צוגעשריבן, אז לויט ווי ער פארשטייט וועט אָט די פאָטאָגראַפיע בלייבן די איינציקע געדעכעניש פון מיין פאמיליע, און זאָל כאָטש די פאָטאָגראַפיע אַמאָל אָנקומען קיין ארץ ישראל. אָבער צו מיין מזל האָבן דריי מיינע ברודער דורכגעלעבט דעם מבול. זיי געפינען זיך אין ישראל, אויפגעשטעלט משפחות, געבוירן קינדער, וואָס טראָגן די נעמען פון מיינע עלטערן און נאָענטע.

און אָט גרייט איך ווידער אַ פּאַקעט דראפּקא גרייט זיך ווידער פאָרן, און דאָס מאָל קאָנקרעט נעמען שלמהלען מיט זיך. און אָט קומט דער מאָנטיק פרי, דראפּקא קומט צו דער ארבעט און גיט מיר איבער די טרויעריקע בשורה.

אלץ איז געענדיקט! מיין היים איז אויסגעזידלט קיין אוישוויץ, אָט איז געקומען דער שווארצער טאָג פון מיין לעבן. איך האָב זיך אָפּגעגעבן אַ גענויעם דין וחשבון וואָס מיט זיי האָט פּאסירט, אויך דעם בריוו, וואָס איך האָב געשיקט מיט דער פּאָסט פאר געפאנגענע איז צוריקגעקומען. און אויף אים אַ סטעמפּל „אויסגעזידלט". אויך דער בריוו האָט זיך ביי מיר אויסגעהיטן. פון מיין ברודער יחיאל האָב איך דערהאלטן אַ פּאָסט קאַרטל געשיקט פון בענדין, פון שניידער־שאָפּ. ער האָט מיר געשריבן, אַז טאַטע מאמע און אייניקלעך געפינען זיך שוין ביים זיידן פנחס... דער זיידע פנחס ז"ל איז שוין אויפן עולם האמת פונעם יאָר 1935.

דאָן האָב איך געבעטן מיין חבר דראפּקא, אפשר קאָן ער מיך פארבינדן מיט מיין ברודער יחיאל. ער האָט נאָכגעפרעגט און האָט מיר געבראכט תשובה, אַז קיין בענדין איז אוממעגלעך צו קומען און זען זיך מיט יידן, זיי ווערן שטאַרק באַוואַכט. אין אַ קורצער צייט ארום האָב איך זיך דערוווּסט פון דער פרוי פון דער ביר־שענק, אַז די אָפּיצירן האָבן איר איבערגעגעבן, אַז אויך בענדין איז שוין יידן ריין.

אין יענער צייט האָבן זיך פיר מיינע ברידער מרדכי, יהושע, שמשון און נחמן געפונען אין פארשידענע לאַגערן אין שלעזיען. איך בין אָבער נישט געווען זיכער, צו לעבן זיי און וו זיי געפינען זיך.

סוף זומער 1943 האָב איך שוין נישט געהאַט פאַר וועמען צו זאָרגן. מיינע עלטערן, מיין ברודער יחיאל און אונדזערע אייניקלעך זענען שוין מער נישט געווען. נישט געהאַט מער צו וועמען צו שרייבן, פאר וועמען צו זאָרגן, פארשוווּנדן אלע האָפענונגען צו ראטעווען עמעצן. אַלץ אָוועק מיטן רויך, וואָס האָט זיך געטראָגן פון די אויוונס טאָג און נאַכט. סערז'שאנשט פרידלענדער האָט געוווּסט פון מיין מצב, ווילנדיק מיך ארויסרייסן פון מיין עצבות האָט ער מיר געזאָגט, איך זאָל מיטפאָרן מיט אַ דייטשן זעלנער פון אונדזער וואַך קיין סאָסנאָוויץ, ווייל די דייטשע וואַך האָט געהאַט איר אָפּטיילונג אין סאָסנאָוויץ, און פון סאָסנאָוויץ האָבן זיי געבראכט די נויטיקע פּראָדוקטן. און איך וועל דארפן העלפן ביים איבערפירן. מיט אַ ביטער הארץ האָב איך מסכים געווען, ווילנדיק כאָטש נאָך אַמאָל זעען מיין היים, כאָטש שוין אָן אויסגעליידיקטע. איך האָב מיטגענומען ענגלישע ציגארעטן, שאָקאָלאַד, קאַפע, רעכענדיק אַז מיט די זאַכן וועל איך עפּעס קאָנען אויפטאָן. קומענדיק קיין סאָסנאָוויעץ האָבן מיר געהאַט כמעט אַ גאַנצן טאָג פריי, און דאָס טאָקע האָב איך זיך באַמיט אויסנוצן. די פּראָוויאַנט־אָפּטיילונג האָט זיך געפונען נעבן דער נייע פּאָסט, אנטקעגן דעם ראטוש, אין די הייזער פון די באַן־ארבעטער און אויף דעם הויף שניידט אדורך די באַן פון קאַטאָוויץ קיין בענדין.

געפינענדיק זיך אויפן הויף פון דער באַן־ליניע האָב איך דערזעען ווי עס קומט אָן אַ באַן, זי איז געבליבן שטיין. דאָס זענען געווען לאַסט־וואַגאָנען אָנגעפּראָפּטע מיט יידן, אויף די טרעפּ פון די וואַגאָנען האָבן געוואַכט באוואָפנטע עס־עסלייט. די קליינע פענסטערלעך פארקראַטעוועט מיט שטאכל דראָט, פון צווישן די שפּארעס האָב איך געזען בלאַסע קינדערשע פּנימלעך. אַ ייִנגעלע האָט ארויסגעשטעקט זיין הענטל מיט אַ טעפּל, און האָט מיר געוווּנקען, איך זאָל אים ברענגען אַ ביסעל וואסער פון פּלומפּ, און ער זאָגט מיר אין אַ ענגליש: קוק, מיין בריטישער פריינט. (איך האָב ביטער געשמייכלט, געוואָלט אויסבעסערן אַז איך בין אַ יידישער פריינט). דאָן האָב איך געוואָגט זיך ווענדן צו אים אין ענגליש, סאָלדאַט, לאָז געבן דעם קינד אַ טרונק וואסער, דאָן ענטפערט ער מיר, דאָס איז נישט דערלויבט, אין קורצן קומען זיי אויף אָן אָרט. דאָרט וועלן זיי אלץ באַקומען, איך האָב געוווּסט וואָס דאָס אָרט הייסט... די באַן איז אוועק אין דער ריכטונג פון שאַפּעניץ. דער וואכמאַן האָט מיר געזאָגט, אַז מיר האָבן צייט ביז פארנאכט און איך קען זען די שטאָט. איך האָב באלד איינגעשטימט, אים אוועק־געפירט אָן אַ זייט, געגעבן אַ שטיק שאָקאָלאַד און מיר זענען אוועק אויף דער דריטער מאַי גאַס, עק מאָדזשעוווער. איך האָב זיך איינגעקוקט אין אַפּטייק געשעפט, ווו עס זענען געזעסן פרעמדע יורשים... ער האָט באַמערקט מיין בליק אויף דער מאָדזשעוווער גאַס, האָט ער מיר געזאָגט, אַז מיר קאָנען שפּאַצירן. פון מאָדזשעוווער האָבן מיר פארקערעוועט אויף די דעקערטא, פארבייגעגאַנגען דעם שול־פּלאַץ, געקוקט אויף דעם הויז, ווו עס האָבן אַמאָל געוווינט די צוויי שוועסטער אקסענהענדלער, צפורה און רבקה, איך האָב זיך דערמאָנט ווי איך בין געווען מיט צפורהן אין יאָר 1935 מיט נאָך עטלעכע בית"ראָוויצעס, צווישן זיי טאַלא לאַזינגער, די שוועסטער פון מרדכי לאַזינגער, וועלכער געפינט זיך איצטער אין תל־אביב, אויף הכשרה אין סלאָמניק. די פארקוילטע שול האָט אויסגעזען ווי אַ מאַגאַזין און עס האָבן זיך דאָרט ארומגעדרייט דייטשע זעלנער, אָט גיי איך פארביי דעם

לאָקאַל פון אונדזער פּאַרטיי, די גאסן כמעט ליידיק, דאָס רוב געשעפטן פאַרהאַקט מיט ברעטער. קיין ייד האָט מען נישט געזען, פון דאָרט זענען מיר ארויס אויף פּילסודסקי און ווידער צו דער דריטער מאי גאַס, דאָרט האָב איך באַמערקט ווי מען פירט אַ גרופּע יידן גוט געקליידעט מיט רוקזעק אויף די פּלייצעס, נישט קיין אלטע, די פרויען האָבן געטראָגן הויזן און אויך רוקזעק אויף זיך. ווען נישט די וואַך פון די פּאָליציסטן, וועלט מען געקאָנט מיינען, אַז דאָ גייט אָן אָרגאַניזירטער אויספלוג. ביי יעדן אַ מגן דוד אויף דער ברוסט, געפירט האָט מען זיי צו דער סטאַציע, אַ טרויעריקער אויספלוג קיין אוישוויץ.

דער וואכמאַן האָט מיך געפרעגט, צי איך וויל זיך אַדורכפאָרן אין טראָם, איך האָב זיך באַלד מיט אים ארייַנגעזעצט אין טראָם און מיר פאָרן קיין אלט־סאָסנאָוויץ, ביז דער מילאָוויצער הוטע און פון דאָרט האָבן מיר אוועקגעשפּאַצירט קיין פּיאסקי, ווו איך בין געבוירן געוואָרן און דערצויגן צו דעם הויז, פון וועלכן איך בין אַוועק קיין ארץ־ישראל אָנגעטראָפן באקאנטע פּאָליאַקן, זיי האָבן אויף מיר געקוקט, אָבער נישט געכאַפּט זיך וואָס דאָ קומט פאָר. אין פּיאסקי איז אויך געווען אַן אַרבעטס־לאגער פון ענגלענדער, איך האָב באַמערקט אַז זיי קוקן אויף מיר צו שטאַרק. איך האָב געוווסט פון די בריוו, וואָס איך האָב דערהאלטן פון דער היים, אַז די פּאָליאַקן האָבן געוווסט, אַז איך געפין זיך אין דער ענגלישער ארמיי. איך האָב זיך ווי עס איז ארויסגעדרייט, אריינגעזעצט אין אָנקומענדיקן אוי־טאבוס צוריק קיין סאָסנאָוויץ.

אין דער צייט פארלאָזן מיר יאוואזשנע און מיר קומען אָן אין אַ לאַגער נעבן בויטן, אויך דאָ ארבעטן מיר אין קוילן־גרובן און אַנדערע ארבעטן פון אויבן. איך ארבעט אין אַ גרופּע ביים פאָרלייגן אַ קאַבעל. דאַן דערוויסן מיר זיך, אַז איין קילאָמעטער פון אונדז געפינט זיך אַ לאַגער מיט יידן.

דעם ערשטן טאָג פון מיין ארבעט האָב איך באמערקט עטלעכע פערזאָן אָפּגעריסענע און אָפּגעשליסענע באָרוועסע, אויסגעדאַרטע, אויסגעפייניקטע, שלעפּן אַ וואָגן, פיר פערזאָן איינגעשפּאַנט ווי פערד און די איבריקע שטופּן נאָך דעם וואגן און אויף יעדן איינעם באהעפט מגן דודס, אויף דער פּלייצע און אויף דעם ארבל, און איינעם אויף דעם געזעס. עטלעכע מאָל אין טאָג איז דאָס געשפּאַן פאַרביי, פון זייער לאַגער קיין בויטן און צוריק. דער וואגן איז געווען צוגעדעקט מיט אַ צעריסענעם פּלאַנטדעק, דער וועג איז נעבן אונדז געגאַנגען בארג ארויף, אזוי אַז דאָס געשפּאַן האָט זיך אויף אַ רגע פארהאלטן איך האָב ביי מיר געהאַט פּלייער ציגארעטן, נאַטירלעך איז דאָס געווען די גאנגבארסטע סחורה, ביי דעם געשפּאַן איז געגאַנגען אַ וואַך פון 2 אלטע דייטשן איינער האָט זיך דערנענטערט צו אונדז, מיט אונדז איז געשטאנען אַ וואַכמאַן פון דער ווערמאכט, ער איז שוין געוועזן אויף

אונדזער זייט צוליב דער מתנת־יד, וואָס ער האָט באַקומען. איך האָב דאַן דערלאנגט ביידע דייטשן יעדן אַ שעכטל ציגארעטן און געפרעגט ווער עס זענען די לייט? דאָס זענען יידן זייער ארבעט באשטייט אין דעם וואָס זיי פירן צו קבורה זייערע פארשטאָרבענע קאָמעראדן, און פון וואנען זענען זיי? דער ענטפער קומט: פון בענדין—סאָסנאָוויעץ, קאטאָוויץ און סביבה, אלע יוגנטלעכע.

איך פרוו זיך דערנענטערן צו זיי, אָבער די יידן רוקן זיך אָפּ פון מיר, זייער וואכמאַן בעט מיך אומקוקענדיק זיך אין אלע זייטן, אַז איך זאַל זיך צו זיי נישט דערנענטערן. איך האָב ביי מיר געהאט מיין פרישטיק און מיטאָג איך האָב עס ארויסגענומען און געווינקן דעם וואכמאַן, אַז איך וויל זיי דאָס געבן, ער אָט זיך אומגעקוקט אין אלע זייטן און מסכים געווען. איך האָב דאָס דערלאנגט דעם ערשטן אין דער ריי, און דאָ איז צווישן זיי אויסגעבראָכן אַ ביטערער געראנגל איבער דעם ביסל עסן. מיין הארץ האָט געבלוטיקט צוקוקענדיק דאָס בילד. באלד האָבן אלע געפאנגענע נאָכגעטאָן מיין ביישפּיל. פערציק מאן האָבן אוועקגעגעבן וואָס זיי האָבן נאָר געהאט צום עסן. דערלאנגט עס דעם אלטן וואכמאן, ער זאָל עס צעטיילן אין ארדנונג, אז יעדער זאָל דערפון באקומען.

היות ווי דאָס איז געווען אויף אַ פריי פעלד איז דאָס געווען מעגלעך. איך האָב זיי געפרעגט אפשר געפינט זיך צווישן זיי אויך אַ שיוועק, זיי האָבן מיר דערויף נישט געענטפערט.

אויף מיר האָבן זיי געמאַכט אַ רושם, אז די חושים זענען ביי זיי אָפּגעטעמפּט. דער איינציקער סימן פון אינטע־רעס האָבן זיי ארויסגעוויזן ביים געראנגל ארום דעם ביסל עסן, מענטשן—חורבות.

ווען מיר זענען צוריק אין לאגער האָבן מיר דאָס איבערגעגעבן פרידלענדערן. באַלד איז געוואָרן אָרגאַניזירט הילף, יעדער איינער האָט אַראָפּגענומען פון זיין שפּייז פּאקעט. אַנדערע — וועש, זאָקן. מיר האָבן זיך פארבונדן מיט דער וואך פון יידישן לאגער, אונטערגעקויפט, און אַזוי זענען מיר צוהילף געקומען אונדזערע אומגליקלעכע ברידער.

אין אַ צייט ארום האָבן מיר זיך דערוווסט, אַז דער לאגער איז געוואָרן ליקווידירט און מען האָט זיי אוועק־געשיקט...

נאָך אַ פּאַסירונג ארום דעם יידן לאַגער. ארבעטנדיק ביי דעם אויבנדערמאנטן קאבל, האָב איך אמאָל פונדער־אונטער א וואַך. איך מיט נאָך אַ געפאנגענעם, אַ תימנער, וויטענס באמערקט ווי עס גייט אויפן שאָסיי אַ גרופּע יידן האָבן זיך אוועקגעשטעלט נעבן דעם וועג, געהאלטן אין די הענט פעקלעך מיט עסן הינטער זיך און געוואַרט ביז די גרופּע וועט זיך דערנענטערן וועלן מיר זיי דערלאנגען דאָס עסן. ווען זיי האָבן זיך דערנענטערט, האָבן אלע זיך געשטופּט אין אונדזער זייט כאפּן דאָס ביסל שפּייז, עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ געראנגעל צווישן זי. פאר זיי איז

געגאַנגען אַ ציווילער דייטש. דער דייטש האָט דאַן באַפוילן די גרופּע שטיין בלייבן און צערעוועט זיך אויף אַ ווילדן אופן: „איר פאַרפלוכטע יידן, שווינען, שמוציקע ראַסע". דאָס בלוט קאָכט אין מיר, דער תימנער האָט מיך געפרעגט דעם באַדייט פון די ווערטער. איך האָב אים איבערגעזעצט. גור אריה דער תימנער האָט זיך אָנגעצונדן געכאַפּט אַ קילאָף, מיט וועלכן ער האָט געאַרבעט און דערלאַנגט דעם דייטש איבערן קאָפּ, דער דייטש האָט זיך באַגאָסן מיט בלוט, אַוועקגעפאַלן אויף דער ערד, און מיט אַן אָפענעם קאָפּ האָט מען אים אַוועקגעפירט אין שפּיטאָל.

עס איז אַנטשטאַנען אַ געדרודער, מיר אַלע און אויך די וואַך האָבן באַשלאָסן צו זאָגן, אַז דער דייטש האָט זיך אויסגעדריקט אויף אונדז ענגלענדער באַליידיקנדיק און דעריבער האָט גור אריה אַזוי רעאַגירט. עס איז פאָרגעקומען אַן אויספאָרשונג און עס איז פאַראָרדנעט געוואָרן, אַז קיין שום ציווילע מענטשן זאָלן נישט קומען מיט אונדז אין באַרירונג.

אין יענער צייט האָב איך אַמאָל געהערט, ווי עמעץ פון אַזאַ גרופּע יידן האָט גערופן: „יענקל, יענקל". ליידער האָב איך קיינעם נישט דערקענט. אַזוי האָט מיך געקאָנט רופן נאָר זעער אַ נאָענטער און היימישער. ערשט נאָכן קריג האָב איך זיך דערוווּסט, אַז דאָס איז געווען ישראליק האָניגמאַן, דער זון פון הערשל קצב פון אַלט סאָסנאָוויץ, אַ ברודער פון בעקער דוד האָניגמאַן.

אויך מיין ברידער שמשון האָט מיר דערציילט, אַז ווען ער איז געפאָרן איבער פּאַריז אין יאָר 1950 קיין ישראל, האָט ער זיך געטראָפן מיט דעם זעלבן ישראליק האָניגמאַן און ער האָט אים דערציילט, אַז ער האָט מיך געזען אין ענגלישן אוניפאָרם.

אין יאָר 1944, ווען מיר געפינען זיך נעבן בויטן, אין דערוואַרטונג אויף ענדע קריג, האָט מען צוגעטראָגן אַ נייעס פון ראַדיאָ אַז, די סאָוויעטן גייען פאָראויס און אַז די ענגלענדער, אַמעריקאַנער און פראַנצויזן האָבן דעראָבערט פראַנקרייך און נאָך לענדער דייטשע שטעט זענען באָמבאַרדירט געוואָרן און מיר האָבן דערהערט פון דער נאָענט דאָס שיסעריי פון דער אַרטילעריע. דעם 31 יאַנואַר האָבן מיר דערזען ווי מען פירט געפאַנגענע פון מזרח צו מערב.

אין אַ פאַרנאַכט האָט מען אונדז געהייסן פאָרן. אין דרויסן איז געווען אַ שטאַרקער פראָסט. די וועגן פאַרלייגט מיט שניי, די קעלט שניידט אין די ביינער ממש, אַסך פון אונדז האָבן זיך צוגעגרייט שליטעלעך און אַזוי האָבן מיר גרופּענווייז געפירט דאָס געפּעק, און נאַטירלעך די פּאַקעטן פון רויטן קרייץ. מיר זענען געווען אַ גרופּע פון אַ150 ארץ ישראלדיקע געפאַנגענע און אין דער שפּיץ אונדזער קאַרפּאָראַל לוי. קראַנקע זענען געבליבן אין לאַגער, זיי זענען נאָך עטלעכע וואָכן באַפרייט געוואָרן דורך די סאָוויעטן. מיר זענען געגאַנגען אין דער ריכטונג פון גליוויץ. מען האָט ביי זיך נישט געקאָנט באַשליסן, אַנטלויפן, באַהאַלטן זיך אָדער מאַרשירן ווייטער? מיר האָבן צופיל נישט געטראַכט, הונדערטער טויזנטער זענען געגאַנגען און מיר מיט זיי.

מיר דערנענטערן זיך צו גליוויץ. אין יענעם מאָמענט האָבן מיר געמיינט, אַז מען וועט אונדז דאָ לאָזן. דייטש מיליטער און פּאָליציי האָבן נישט געלאָזט גיין ווייטער. אין גליוויץ איז פאָרגעקומען אַ פאַרביסענע שלאַכט מיט דער רויטער אַרמיי, דער הימל איז געווען איינגעהילט אין פלאַמען, אַ שטאַרק שיסעריי פון אַרום און מיר אין דער מיט פּלוצים האָט מען אונדז אָנגעהויבן אונטערטרייבן. ביינאַכט זענען מיר צוגעקומען צו דער אָדער, מיט שטורעם האָט מען אונדז דורכגעיאָגט דורך דער בריק, געלאָפן זענען ציווילע און ווערמאַכט. דאָס איז געווען די צווייטע נאַכט פון באַרימטן 1000־קילאָמעטערדיקן מאַרש. אַרום האַלבע נאַכט האָב איך געהערט עפּעס אַ געשושקעריי, מיין חבר יחזקאל ראָזנבלום, אַ חבר פון דער שיף „פּאַטריע", וואָס מיר האָבן זיך די גאַנצע צייט געהאַלטן צוזאַמען, זאָגט מיר אויפן אויער אַז צוויי יידן האָבן זיך אַריינגעדרייט אין אונדזערע רייען. מיר האָבן געהאַלטן דעם גאַנצן באַגאַזש צוזאַמען מען האָט די צוויי יידן מלביש ערומים געווען אין ענגלישע אוניפאָרמען און אַזוי זענען זיי שוין דערגאַנגען ביז צו דער באַפרייאונג.

די צוויי יידן האָבן דערציילט, אַז זיי זענען געווען אין אוישוויץ, מען האָט זיי געפירט אין אָפענע וואַגאָנען, די באַן איז אַ סך מאָל אָפּגעשטאַנען אַ גאַנצע נאַכט און צוזאַמענס זענען שוין געווען אַסך טויטע, פאַרהונגערטע און פאַרפרוירענע, זיי זענען אַראָפּ געשפּרונגען און אַריין אין אַ זייטיק וועלדל, אַרויס אויף אַ שאָסיי, וואָס איז געווען איבערפילט מיט אַנטלויפנדיקע דייטשן, מיליטער און ציווילע, מיט צענדליקער טויזנטער געפאַנגענע סאָוויעטישע זעלנער. זיי האָבן דערזען אַ גרופּע, וואָס האָט זיך זיי אויסגעוויזן ווי יוגאָסלאַוון, האָבן זיי זיך אַריינגעדרייט אין די רייען און גענומען מיטגיין, ווי דערשטוינט זענען זיי געוואָרן, ווען זיי האָבן דערהערט ווי מיר רעדן עברית. איינער פון זיי איז געווען פון וואָלינער געגנט, ער האָט גערעדט עברית דער צווייטער פון קעלצער געגנט.

נאָך צוויי טאָג און צוויי נעכט מאַרשירן האָבן מיר געמאַכט אַ גרעסערן אָפּרו. דאַן האָבן מיר, איך און מיין חבר יחזקאל, באַשלאָסן מאַכן אַ ויברח.

מיר האָבן זיך איינגעוויקעלט אין אונדזערע קאָלדרעס. דער פראָסט האָט געברענט, די ליפּן האָבן זיך געקלאַפּט און מיר האָבן זיך אַוועקגעזעצט אין אונדזערע שליטענס. מיר זענען געווען וואַרעם אָנגעטאָן, די אויגן האָבן זיך פאַרמאַכט צום שלאָף. געוווּסט האָבן מיר אַז שלאָפן טאָר מען נישט, ווייל מיר קאָנען איינשלאָפן אויף אייביק.

נאָך דעם קורצן אָפּרו מאַרשירן מיר ווייטער. אינמיטן נאַכט האָט מען אונדז אַריינגעפירט אין אַ דאָרפיש הייזל

איבערנעכטיקן, די באַלעבאַטים האָבן אונדז גוט אויפגענומען, האָבן פאַר אונדז אויסגעבעט געלעגערס מיט שטרוי. אָבער אויפצומאָרגנס האָבן אונדז די נאַציס אויפגעוועקט צום ווייטערדיקן מאַרש. צו מיין אומגליק האָב איך נישט געקאָנט באַוועגן מיט די פיס, פון אַסך גיין זענען די פיס ביי מיר ווי פאַרשטיינערט געוואָרן, מיין חבר יחזקאל האָט מיך גענומען שלעפן און פאַמעלעך האָבן מיינע פיס אָנגעהויבן פאָלגן. אַזוי איז מען אָפּגעגאַנגען 1000 קילאָמעטער.

איך דערמאָן גאַנץ אָפט יחזקאל ראָזענבלום, וואָס האָט געשפּילט אַ וויכטיקע ראָל אין מיין לעבן. איך האָב אים דערקאָנט אין וואַרשע צוויי טאָג פאַר אונדזער אוועקפאָרן קיין ארץ־ישראל. מיט אונדז איז געווען נאָך א חבר שמואל ביאַלקע פון בענדין, ער איז געפאַלן אין העלדישן קאַמף פאַר דער אנשטייאונג פון אַ יידישער מדינה.

מיר געפינען זיך שוין אין מאַרש דעם דריטן טאָג. נאָכדעם ווי מיר זענען אריבער דעם טייך אָדער הייבן מיר אָן באַמערקן פאַרברעכענס, וואָס די געשיכטע האָט נישט זייערס גלייכן. צו יעדער גרופּע סאָוויעטישע מיליטער לייט זענען געווען צוגעטיילט די אַזוי גערופענע שיסער. ווען עמיצער איז געפאַלן האָבן זיי אויגעשריגן: „אויפשטיין" אויב ער האָט זיך נישט זאָפאָרט אויפגעשטעלט האָט ער אים אריינגעשאָסן אין פּנים און איז גלייך אוועק צו אַ צווייטן קרבן. אויף די וועגן זענען פון ביידע זייטן געלעגן צענער טויזנטער געפאַנגענע סאָוויעטישע זעלנער אַלע מיט אַ קויל אין פּנים. שרעקלעך איז צו דערמאָנען דאָס בילד. זעלנער, וואָס האָבן געקעמפט אויף די פראָנטן, האָבן זיך געלאָזט שיסן אין פּנים אריין, ווען מיט די בלויזע הענט האָבן זיי געקאָנט אנטוואָפענען די דייטשן און זיך פונאַנדערלויפן...

מיט גייען שוין עטלעכע טעג. יעדן טאָג 15־20 קילאָמעטער, עסן באַקומען מיר נישט, די פּאַקעטן האָבן זיך אויסגעלאָזט, אויסגעהונגערט הויבן מיר אָן פאַלן פון די כוחות נאָך אַ טאָג גיין פירט מען אונדז אין אַ סטאַדאָלע איבערנעכטיקן. ביטערע קעלטן, פאַרשנייטע וועגן, ערגעץ ווי אין פעלד כאַפּט מען אַ געפרוירענע ריב אָדער מען שלעפּט צו אַ פּאָר קאַרטאָפעל, אַ רויער קאַטאָפעל ווערט אַ לוקסוס.

אין אַ געוויסן טאָג האָבן מיר איבערגעלעבט אַ גרויסן יום טוב. דאָס פערד, וואָס האָט געשלעפּט דעם וואָגן מיט ידער דייטשער וואך, האָט זיך אויסגעגליטשט און צעבראָכן אַ פוס, עס האָט זיך נישט געקענט מער אויפשטעלן, בכדי פּטור ווערן פון פערד האָבן זיי איינגעשטימט, אַז מיר זאָלן דאָס פערד אוועקשעכטן און אָפּקאָכן. אַזוי האָט יעדער פון אונדז באַקומען אַ שטיקל פערד פלייש ממש דערהאַלטן דאָס לעבן.

אַזוי האָבן מיר זיך דערשלעפּט אַמאָל צו אַ דאָרף אויסגעהונגערטע, אויסגעמאַטערטע זענען מיר אוועקגעפאַלן אויף דעם שטרוי אין סטאָדאָלע, רעזיגנירט, מיינענדיק, אַז דאָ בלייבן מיר שוין און גייען אויס פון הונגער אָבער שטענדיק איז געשען עפּעס אַ נס, און מיר האָבן עפּעס געפונען צום עסן, אַזוי האָבן מיר אַמאָל אויף אַ בוידעם געפונען זעק מיט מאָן, יעדער איינער פון אונדז האָט זיך אָנגעפּאַקט די טאַשן מיט דעם מאָן, און געראַטעוועט זיך פון הונגער־טויט. אַן אַנדער מאָל פאַלנדיק אויפן שטרוי צו אַ נאַכט אָפּרו, ווען מיר האָבן געפילט אַז ווייטער גיין וועלן מיר נישט קאָנען, איז ווידער געשען אַ נס און עס האָט זיך באַוויזן אַן אויטאָ מיט שפּייז פון אונטערנאַציאָנאַלן רויטן קרייץ און מיר זענען ווידער געראַטעוועט געוואָרן.

ערב פּסח זענען מיר אָנגעקומען אין קליינעם לאַגער נישט ווייט פון נירענבערג. אין דעם לאַגער זענען מיר געבליבן אַ פּאָר טעג. איינמאָל האָט מען אונדז ארויסגעפירט פון לאַגער צו דער אַרבעט ביי באַן־ליניעס. צו דעם אַרבעטס פּלאַץ זענען מיר צוגעפאָרן מיט פּאַסאַזשירן־צוג וואָס איז געווען אָנגעפילט מיט דייטשן. ווי נאָר מיר זענען אָנגעקומען צום באַנהאָף באַמבערג איז דער צוג געוואָרן באָמבאַרדירט דורך די אַמעריקאַנער. ממש אין דער לעצטער מינוט איז אונדז געלונגען אַראָפּצושפּרונגען פון דער באַן און באַהאַלטן זיך אין אַ שוצאָט. ווען מיר זענען אַרויס, האָבן מיר נישט דערקאָנט דאָס אָרט, אַלץ איז געווען אין פלאַמען צענדליקער וואַגאָנען און לאָקאָמאָטיוון איבערגעקערט און די באָמבעס האָבן אויפגעריסן וואַסער רערן און פאַרפלייצט דעם שטח אַרום. די דייטשן האָבן איבערגעשראָקענע פאַרלאָזט די באַהעלטענישן, און מיר האָבן אָנגעהויבן נישטערן אין די חורבות און זוכן שפּייז.

מיר האָבן טאַקע געפונען פון אַלעם גוטן ברויט, וווּרשט, פלייש און פאַרשידענע געטראַנקען. ווידער האָבן מיר זיך דערהאַלטן דאָס לעבן.

פרילינג, אַפּריל, מיר מאַרשירן צו מערב זייט, מיר האָבן געדאַרפט רוען ביז האַלבער נאַכט און נאָכדעם איבער די בריק איבערן דונאַו, בייטאָג האָבן די אַמעריקאַנער באַשאָסן דעם דורכגאַנג, אַזוי ווי מיר זענען אַריין אין דאָרף און מיר האָבן קוים באַוויזן זיך אַוועקלייגן אויף שטרוי האָט זיך דערהערט אַ שרעקלעך גערויש פון הונדערטער עראָפּלאַנען און עס האָבן זיך דערהערט אויפרייסן. דאָס האָבן די אַמעריקאַנער באָמבאַרדירט די אַרומיקע געגנט.

אין האַלבער נאַכט האָבן מיר אָנגעהויבן מאַרשירן אין דער ריכטונג פון דער בריק, אַלץ אַרום האָט געברענט. די דייטשן זענען געלאָפן ווי פאַרסאַמטע מייז איבער די בריק איבערן דונאַו איז געווען צעשמעטערט. מען האָט אונדז דערפאַר אַריינגעזעצט אין לאָדקעס און איבערגעפירט אויף יענער זייט דונאַו. אָוונט צייט זענען מיר אָנגעקומען אין אַ דאָרף און אַריין אין סטאָדאָלעס. ווייטער זענען מיר שוין נישט געגאַנגען.

דאָס איז געווען די נאַכט פון 28טן און 29טן אַפּריל

1944. דער קאָמענדאנט פון אונדזער וואך האָט גערופן דעם קאָרפאראל לוי צו זיך. אַ שפאנונג האָט אונדז אלעמען באַהערשט. ווען קאָרפאראל לוי איז צוריקגעקומען האָט שוין געטאָגט און ער האָט אונדז איבערגעגעבן די נייעס, די דייטשע וואך־פאסטנס פארלאָזן אונדז. זיי ווערן גערופן צו די קאמפס־ליניעס און זיי געבן אונדז איבער דעם אלטן וואך־מאַן ער זאָל אונדז איבערגעבן צו די אמעריקאַנער. מיר האָבן געזעען ווי די וואכפאסטענס פארלאָזן אונדז, אָבער גאנץ פרי האָט זיך באוויזן נעבן אונדז אַ גרופע יונגע ס.ס.־לייט אין פולער באוואָפענונג, מיט פאנצערס און לופט אפוועך. זיי האָבן געפרעגט דעם אלטן וואכמאן וואָס ער מאכט דאָ. דער וואכמאן האָט זיי געוויזן דעם באפעל און דערקלערט, אַז מיר זענען בריטישע געפאנגענע און ער מוז אונדז איבערגעבן די אמעריקאנער. זיי האָבן זיך אָפּגעטראָגן. דאָך איז די סכנה פאר אונדזער לעבן, דווקא אין די לעצטע מינוטן פאר אונדזער פרייהייט געווען גרויס.

אַ זייגער 9 פרי האָט זיך דערטראָגן צו אונדז אַ שטאַרקע שיסעריי פון אלע מינים וואָפן. אַ פּאָר הונדערט מעטער פון אונדז האָט זיך געצויגן אַ וועלדל, מיר האָבן דערהערט אַ גערויש פון די טאַנקן, וועלכע ברעכן זיך דורכן וועלדל, צענדליקער טאַנקען האָבן זיך ארויסגעשארט און זיך געלאָזט אין פארשידענע ריכטונגען. צוויי ריזן טאַנקן האָבן זיך דערנענטערט צו אונדז, אונדז האָט זיך אַ רגע אויסגעדאכט, אַז דאָס זענען דייטשן. באַלד האָבן מיר דערבליקט אויף זיי דעם אמעריקאנער ווייסן שטערן, ווי אין חלום האָבן מיר געגאַפט און אנטקעגנגעלאָפן די טאַנקען, פלוצים דערזעען מיר פון אַ טאַנק אַרויסשטעקן אַ פּנים, פארבלוטיקט און נישט ראזירט און פרעגט אונדז ווער מיר זעננן. ווען ער האָט דערהערט, אז מיר זענען ברטישע געפאנגענע פון ארץ ישראל, האָט ער זיך אָנגערופן צו אונדז אין אַן אמעריקאנער יידיש: „איר זענט יידן?”

די שמחה פון דער באגעגעניש לאָזט זיך נישט באשרייבן. דעם 29טן אפריל 1941 זענען מיר געפאנגען געוואָרן אין גריכענלאנד, דעם 29 אפריל 1945 ווערן מיר באפרייט.

דער יידישער טאַנקיסט בעט אונדז תיכף ארייגגיין אין שייער נישט ארומדרייען זיך, די געפאר איז נאָך גרויס, די דייטשן שטעלן נאָך אַ ווידערשטאַנד.

נאָך עטלעכע מינוט קומט ער צוריק אין א דזשיפּ מיט פארשידענע קאָנסערוון און שאָקאָלאד און גיט אונדז דאָס איבער. באלד איז דאָס גאַנצע דאָרף אָנגעפילט געוואָרן מיט אמעריקאנער סאָלדאַטן, וואָס האָבן געשטראָמט פון אלע זייטן, מיר האָבן זיך געלאָזט איבער די דייטשע וווינונגען געפונען אייער, ווורשט, ברויט, אין די קעלערס האָבן מיר געפונען פארשידענע געטראנקען, קאָנפיטורן פון קערשן און פלוימען, מאגעלין, וואָס מען האָט שוין לאנג נישט געפילט דעם טעם. מיר האָבן נישט געוויסט ווי געפערלעך עס איז די פרעסעריי און ווי דאָס באלאסטעט אונדזערע

הונגעריקע אויסגעדארטע מאָגנס, חברה זענען טאקע קראנק געוואָרן אויף דיזענטעריע. די אמעריקאנער האָבן געבראכט דאָקטוירים וועלכע האָבן אונדז געוואָרנט, מיר זאָלן זיך נישט כאפן צום עסן מיטאמאָל, ווייל דאָס קאָן אונדז אומברענגען.

דעם זעלבן טאָג האָבן זיי אונדז געפירט קיין רעגנסבורג, דאָרט זענען געוואָרן קאָנצענטרירט אלע קריגסגעפאנגענע די גאסן פון רעגנסבורג האָבן געווימלט פון מיליטער לייט און געפאנגענע אויך קאצעטניקעס זענען אָנגעקומען אין זייערע אויסטערלישע געשטרייפטע פידזשאמעס. קיין דייטש האָט זיך נישט געוויזן אין גאס.

די געשעפטן זענען געוואָרן אויפגעריסן און די קאצעט־ניקעס האָבן זיך באקליידעט. די דייטשן זענען שטומע געלעגן פארהאמערט אין זייערע וווינונגען. מען האָט גרופּירט די געפאנגענע אין גרופּעס, צו דרייסיק מאן און איבערגעפירט אין אַ גרויסן לאגער נעבן לופט פלאץ, די לעצטע סטאציע פון נאצי־לאנד.

דעם 8טן מאי זענען מיר געפלויגן קיין ריימס פראנקרייך און פון דאָרט, איבערן לאמאנטש, קיין ענגלאנד. אָנקומענ־דיק קיין ענגלאנד אויפן פּלי פלאץ האָט מען אונדז אויפגענומען מיט או ארקעסטער, אָפּגעפירט אין אן אָפּרו־לאגער נישט ווייט פון „דערבי”. אין אונדזער אָפּרו־לאגער איז אונדז געקומען באזוכן אַ פירער פון ארץ ישראל יישוב, דוד רמז ז״ל. ער האָט אונדז אויפגעקלערט די לאגע פון יישוב. מיר האָבן פאַרשטאַנען אַז דער מצב איז אַ שווערער דער יישוב ראנגעלט זיך פאר עליה. הגנה, אצ״ל, לח״י שטייען אין אַ ביטערן קאמף מיט דער מאנדאט־מאכט. נאָך עטלעכע חדשים זענען מיר אין אַ גרויסער טראנספּאָרט־שיף אָפּגעפאָרן קיין מצרים און פון דאָרט קיין ארץ־ישראל. סוף סוף ווערן מיר באפרייט פון דער בריטישער ארמיי.

עס קוט דאָס יאָר 1946, דער יישוב שטייט אין קאמף קעגן די ענגלענדער, עס רוקן זיך אָן די טעראָר־אקטן פון די אראבער. עס דערציילט מיר א חבר פון דער ארמיי, אַז עס אָרגאניזירט זיך אָפּטיילונגען פון באפרייטע פון דער ענגלישע ארמיי, אין עטליכע טעג שפּעטער בין איך שוין געווען אויף דער ערשטער פארזאַמלונג אין דער גימנאזיע „הרצליה”. איך גיי שוין ווידער אין חדר. דער מדריך שושני דערקלערט מיר ווי אומצוגיין מיט אַ האַנט־גראנאט....

ווידער בין איך טעטיק, צוזאמען מיט הונדערטער חיילים משוחררים, אין די פלוגות חי״ש און חי״ם א.א. כ׳באקום די מעלדונג, בייגאַכט פון 29טן נאָעמבער, צו שטעלן זיך אויף דער גרענעץ תל־אביב—יפו.

ענדע 1947 געפין איך זיך אויף פראָנט־אפשניטן, צווישן שכונת התקוה און סלמה, אבו־כביר, מנשיה.

דעם 1טן אפריל 1948 ווער איך מיט איבער הונדערט געוועזענע זעלנער פון דער בריטישער ארמיי אָוועקגעשיקט קיין חולדה, דאָ אנטוויקלט זיך דער גרויסער קאמף פאר באַפרייען דעם וועג קיין ירושלים.

אין די זומער חדשים 1948 ווער איך געשיקט פון איין פראָנט אויף דעם צווייטן.

גאנצע וואָכן געפין איך זיך אין די משלטים אין אל קבב, מודיעין און אנדערע.

דערלעבט דעם וואָפענשטילשטאַנד, און באפרייטן אויס־געקעמפטן היימלאנד, אין דער פרייער מדינת ישראל.

מחנה שבויים של חיילים ארצישראליים ע״י בויטן

בשבי הגרמנים — אך כלוחמים זקופי קומה

יידישע סאָלדאטען פון ארץ ישראל
אין א דייטשען געפאנגען־לאגער ביי בויטען
אין געפאנגענשאפט ביי די דייטשען אָבער — אלס קעמפער
מיט אויסגעגלייכטע רוקנס.

משה ירקוני

בסערת החורבן והתקומה

באחד בספטמבר 1939 התקיפה גרמניה את פולין ביבשה ובאוויר, גייסותיה הסתערו על פולין בכוחות עצומים ופרצו אליה בנחשולים אדירים. המכונה הצבאית הגרמנית רבת העצמה הופעלה ע״י היטלר וללא מעצור מצד גורם בינ־לאומי כלשהו. מלחמת העולם השני פרצה.

כשבוע לפני פרוץ המלחמה גוייסו רבים מתושבי סוסנו־ביץ בחלקם יהודים, ל„גדוד ההגנה הלאומית בסוסנוביץ" חיילי הגדוד נשלחו לגבולות שלזיה העילית ומהרגע ה־ראשון נלחמו בגבורה ובחירוף נפש נגד הפולש הגרמני. בקרבות העקובים מדם נפלו רבים מהיהודים, וביניהם ה־ביתרים דדק גלברד, שמעון גסטפריינד, יהודה יאסני, ברנרד פישל, מנלה אופטובסקי ועוד. רק מעטים מהגדוד שרדו וחזרו לאחר מכן לסוסנוביץ, ביניהם משה ז׳לונקה ו־משה פלדבוים.

עם כיבושה של העיר סוסנוביץ החל הצבא הגרמני בהשתוללותו וביצע מעשי הרג רצחניים ביהודיה. מאות ואלפים הוכנסו למכלאות ועונו קשות, ורק לאחר שהגרמנים הוכיחו את יכולתם התחילו לשחרר את היהודים הכלואים, אך השאירום תחת פיקוחם החמור.

כבר בימי המלחמה הראשונים עמדה הנהגת בית״ר בסוסנוביץ על חומרת המצב החדש, ובהתחשב בעובדה שבי־ת״ר היתה ידועה כפעילה העיקרית במסע החרם נגד גרמניה וסחורותיה מאז עלות היטלר לשלטון, הכרחי היה להשמיד את כל המסמכים המסוכנים, לכן התכנסו כמה ביתרים ובראשם מפקד הקן, משה פלדבוים, אחיו אליעזר, פנחס פוטוק, משה טשרנוכה, הם חדרו בחשאי למועדון בית״ר ברחוב מלכובסקה, אספו את כל התעודות, רשימות ומסמכים ושרפום בו במקום. את דגל הקן, שכה רבה היתה גאוותם עליו, שמו בקופסת פח, סגרו הרמטית והטמינוה באדמה במרתף ביתו של צימרמן ברחוב סנקביצ׳ה.

מאז פסקה בית״ר להתקיים רשמית, אך המשיכה את קיומה במחתרת. באוקטובר 1939, החודש השני למלחמה, הוכנסו החיים בעיר למסלולם הרגיל כביכול, לא עוד אפיינו רציחות ויריות ללא אבחנה וכליאת יהודים והשפלתם את שלטונם של הגרמנים במקום, אלה הוחלפו בצווים ופ־קודות שהועברו לאוכלוסיה היהודית ע״י היודנראט שבראשו העומד מוניק מרין.

אולם בלב הנוער היתה חרדה עמוקה לקראת הבאות, ובפרט בקרב חברי בית״ר שרבים מהם עמדו על סף העליה לארץ ישראל. חלק מהם, קבוצה בת 12 איש, אף הוחזרו מהדרך משניאטין שעל יד הגבול הרומני, ימים ספורים לפני פרוץ המלחמה.

בחיפושי דרכים

לאחר שחזרו רבים מהביתרים שנדדו בדרכים וגם המעטים ששרדו מהצבא, התכנסו ביתרים מבוגרים להת־ייעצות והחליטו, לאחר דיון נוקב וממצה, להתארגן בקבוצות קטנות ולנוע מזרחה לעבר שטח הכיבוש הסובייטי ומשם להמשיך בחיפוש דרכים בכדי להגיע לארץ ישראל, ואילו על הביתרים שמסיבות שונות לא יכלו להצטרף, הוטל להמשיך בפעילות מחתרתית במקום בהתאם לתנאים שיווצרו.

היוצאים התפלגו לקבוצות והחלו להתקדם בדרכים שונות לעבר הגבול. הם קבעו את מקום המפגש בלבוב הנמצאת בשלטון הרוסים ומשם לגבול הרומני שעדיין לא נשמר בקפדנות, אולם הקשיים והכשלונות לא איחרו לבוא ושמו לאל את התכניות.

חוליה אחת עם משה פלדבוים בראשה נתפסה על הגבול ע״י הסובייטים ואנשיה הושמו במאסר. יתר החברים, שעשו מאמצים למצוא אותם ולשחררם, לא הצליחו ובינתיים עוכבה התקדמותם והגבול לרומניה נחסם הרמטית ואי אפשר היה כבר להגיע אליו. הביתרים נאלצו, איפוא, לחפש דרכים חדשות. קבוצה אחת עם אליעזר פלדבוים וברומר כיוונו צעדיהם לעבר ווילנה. אחדים הצליחו אחדים נתפסו ונאסרו. קבוצה שניה עם ז׳לונקה, מיגוס ויצחק פדרמן התמקמה בעיירה בולכוב שעל יד הגבול ההונגרי כדי למצוא דרך להונגריה; קבוצה אחרת עם לויט ושטרנפלד נשארה בלבוב, יתר החברים התפזרו במקומות שונים בציפיה להזדמנות.

באביב 1940 נפוצה שמועה כי בסוסנוביץ נוצרה אפ־שרות לעליה לארץ ישראל. שמועה זאת חדרה והגיעה לכל מקום בו נמצאו ביתרים סוסנוביצאים, ולמרות הקשיים שה־דרך חזרה היתה כרוכה בהם, לא היססו רבים וחזרו לגי־הינום הנאצי. מאידך, הביתרים שנשארו תחת השלטון הסוביטי — רובם נעצרו ע״י השלטונות והוגלו לעבודות כפיה בערבות סיביר.

פעילות מחודשת

עם שובם של הבית"רים מהשטח הסובייטי עמדו שוב כנגד המציאות המרה של חוסר מוצא מן המצב, כי השמועות על אפשרות לעליה נתבדו בינתיים, אך הם לא נפלו ברוחם; הם החליטו להגביר את פעולותיהם הארגוניות והתר־בותיות במתכונתן המחתרתית. לסוסנוביץ הגיע גם מספר ניכר של בית"רים משלזיה שטוהרה מיהודיה ואלה השתלבו בתוך הקבוצות המאורגנות. הפעילות בקן חודשה כשבראשו מפקדה מורכבת מהביתרים משה ז'לונקה, אליעזר פלדבוים, שרגא ברומר, יונה אקשטיין וזלמן לויט. ובהשתתפותו ה־פעילה של הבית"רי צבי פדרמן (המכונה קוצ'יק) שבמיוחד התמסר לטיפול ועידוד הצעירים.

למרות הגזירות והנגישות של הגרמנים נמשכו חיי היהודים בסוסנוביץ תוך הסתגלות מוזרה והבעת תקוות־שווא על קיצה הקרוב של המלחמה האיומה.

היודנראט עשה מאמצים להעניק ליהודים הרגשה „טובה" וכדי להקל על המחסור במצרכים השיג רשות מהשלטונות לעבד שטח קרקע נרחב לצרכים חקלאיים. את השטח הזה הילקו לחלקות ואלה נמסרו למשפחות שהביעו את רצונן לעבדן. בית"ר, ככל יתר ארגוני הנוער הציוניים ניצלה את חלקות חבריה לפעולותיה החברותיות והתרבותיות באווירה הולמת את השקפותיה.

הלם נגרם לבית"רים עם הגיע הידיעה המרה על הסתלקותו של ראש בית"ר, זאב ז'בוטינסקי. ידיעה זו היכה בתדהמה את כל הציבור היהודי, אוהדים ומתנגדים גם יחד הרגישו באבידה העצומה לעם כולו ורבים ראו בכך סימן מבשר רעות. כי הרי באזני רבים מהם הדהדה אזהרתו — „חסלו את הגולה — אחרת הגולה תחסל אתכם".

הביתרים קיימו מסדרי אבל לזכרו של ז'בוטינסקי ביחי־דות יותר גדולות מהרגיל, גם בבתי התפילה המרובים בעיר נערכו תפילות אזכרה לעילוי נשמתו של המנוח הדגול.

על אף הרגשת היתמות שאפפה את המשפחה הז'בוטינ־סקית החליטה בית"ר להגביר את פעילותה הארגונית־תרבו־תית שהיוותה בזמנים הקשים ההם סם־מרפא לחיסון הרוח והגוף מצרות הזמן והמקום, וגם את פעילותה בשטח העזרה ההדדית שהיתה באותם הימים הכרחית ומחוייבת המציאות.

מצב זה נמשך קרוב לשנה. בתמוז 1941 התכנסו כל חברי בית"ר מסוסנוביץ ובנדין לעצרת זכרון ליום השנה לפטירתו של ראש בית"ר, זאב ז'בוטינסקי וליום השנה של מייסד התנועה הציונית, ד"ר הרצל ושל המשורר ח.נ. ביאליק. מאות רבות של בית"רים ואנשי התנועה זרמו אל החווה החקלאית בבנדין, בה עמדה להתקיים העצרת (נסיונותיו של המורשה מטעם היודנראט על החווה בבנדין לאסור על קיום העצרת נכשלו לאחר שהוזהר בחומרה והוא נסוג). בשקט רב־רושם נאמו מר דיאמנט, יו"ר בית הצה"ר בבנדין ואליעזר פלדבוים מסוסנוביץ. בדברי ההספד וההערכה ש־הוקדשו למנהיגים הדגולים הורגשה גם החרדה לימים הבאים, נוכח הגזירות הקשות שנסתמנו באופק. בהדגשה יתירה נקבע הצורך לשמור על נאמנות לצרכי כלל היהודים ועל טוהר המצפון והמעשה בכל התנאים.

המפנה לרעה — קרבנות הראשונים

ואמנם המפנה לרעה לא איחר לבוא. מיד לאחר פרוץ המלחמה בין גרמניה לרוסיה ביוני 1941 חלה הרעה בולטת במצבם של יהודי סוסנוביץ והאיזור כולו. הדבר החל ב־דרישת הגרמנים להעמיד לרשותם עובדים יהודיים למחנות עבודה בגרמניה. היודנראט של מרין קיבל על עצמו בכוחותיו הוא לספק את המכסות הדרושות. תחילה ניסו לגייס את המועמדים ע"י התנדבות וכאשר ההיענות היתה חלשה יחסית, ציוה בתוקף סמכויותיהם להתייצב לפי החוק, וכשהנד־רשים לא הופיעו לא היססו שליחי היודנראט לקחת במקומם בני־ערובה מהמשפחה. דבר זה הביא לשימוש בפרוטקציה, סחיטה העדפה ומסחר בחיי אדם. הוא נוצל גם ע"י שליטי היודנראט כדי לבסס את שלטונם הבזוי. להטיל את מרותם ולשלוט בתקיפות יתר.

אחד התכסיסים הערמומיים של מרין והיודנראט שהיו מכוונים להקל על שליטתם היתה יצירת מחלקה מיוחדת של תנועות הנוער הציוניות. הפיתוי קסם לכמה מעסקני התנועות שתפסו עמדות חשובות במחלקה ומהוצאה לה — דבר שאפשר להם לזכות ביתרונות שונים לעצמם ולחבריהם, ובעיקר הובטחה להם החסינות מפני השילוח למחנות ב־גרמניה.

חברי הנהגת בית"ר הביעו חששות כבדים לשיתוף פעולה כלשהו עם היודנראט, ולאור הדרישה להצטרף ל־מסגרת נתכנסו לישיבה כדי לדון בעניין זה. ההכרעה אמנם לא היתה קלה, אולם לאחר דיון ושיקול דעת רציני ותוך התייעצות עם חברי בית"ר מבנדין החליטו לסרב ולא להיכנס למסגרת תנועת נוער זו שהיתה בחסותו של היודנראט, היות ולאור המציאות של אז נתגלה היודנראט כמכשיר עיוור בידי הנוגש הגרמני. יחד עם זאת הוחלט לא לנתק את הקשר עם ארגוני הנוער במקרה הצורך בשטחים אחרים, ותפקיד המקשר הוטל על חבר ההנהגה אליעזר פלדבוים.

עמדה זאת נתקבלה גם אצל חברי בית"ר בבנדין ולפיה גם נהגו, יתירה מזו, קבוצת חברי בית"ר שנאותו בהתחלה להשתתף ב„שורות הסדר היהודי", בחשבם שתפ־קידם העיקרי יהיה לעזור לאחיהם היהודים בצר להם, התפטרו מתפקידיהם וזרקו את סמליהם וכובעיהם לרגלי היודנראט. גם הביתרי הוותיק מסוסנוביץ, משה גלידמן, ש־שימש מפקד המשטרה בבנדין, התפטר מתפקידו כאשר ראשי היודנראט דרשו ממנו לבצע בכח את המשלוחים למחנות העבודה.

רק פעם אחת הסכימה הנהגת בית"ר לבוא לישיבה מיוחדת באולמי היודנראט, כשנתקבלה הזמנה ע"י המקשר א. פלדבוים משליח מיוחד שבא מוינה בשם אריה מנצנר שבא, כפי שנמסר, לדון בענין ארגון יציאה משטחי הכיבוש הגרמניים ועליה לארץ. משנכנס ראש היודנראט מרין,

וניסה להשתתף במהלך הדיונים, העירו נציגי בית״ר לשליח כי הנושא קדוש הוא ומשרדי היודנראט אינם מקום מתאים לדיון בנושא זה, לכן ביקשו לקבוע פגישות נוספות במקום אחר, כל זה לא יצא לפועל, ומכל השליחות לא יצא דבר (כידוע ביקרו לאחר מכן גם שליחים מורשה באיזור, כ־מרדכי אנילביץ ואליעזר גלר, אך משום מה גם הם כוונו אל שליטי היודנראט), רק איבת מרין כלפי הביתרים גברה עוד יותר והמשלוחים למחנות מבין הביתרים גדלו, בינתיים החלו להגיע ידיעות מחרידות על חיי העבדות וה־עינויים במחנות בגרמניה, וגם הידיעה המעציבה על מותו הטראגי של הקרבן הראשון ממחנה סקראו הביתרי אנשל זמישלני עשתה רושם מדכא.

האחראים לבית״ר ראו את המצב לאשורו והחליטו להתכונן לבאות ולתכנן פעולות מרד והתגוננות. ברור היה לביתרים כי בכוחותיהם הדלים בלבד לא יוכלו לעשות רבות ויש למצוא בעלי־ברית מחוץ לגבולות הגיטו, המסו־גלים לספק נשק והדרכה ולהכין מקומות מקלט לזמן הצורך. בית״רים בודדים הורידו את הטלאי הצהוב, שכל יהודי חייב היה לשאת לפי החוק, והסתננו לאיזורים האריים שבשלזיה, על מנת לחפש קשרים עם המחתרת הפולנית שלדעתם בוודאי היתה קיימת, אך עוד טרם הספיקו הבית״רים ליצור קשרים של ממש, נחלו כשלון טראגי שהיה גורלי לכל תכניתם. ליאון וולנר מחוז׳וב שהיו לו מהלכים בקרב החוגים הפולנים עוד מלפני המלחמה, פנה למכריו הפולניים בבקשת עזרה וקשרים עם המחתרת, אך אלה טמנו לו מלכודת והסגירוהו לגסטפו, וולנר עמד בכל העינויים האיו־מים בעוז רוח ובגבורה בלתי רגילים ולא גילה דבר לבסוף נידון למוות יחד עם קבוצת אנשי מחתרת פולניים.

בחורף, בשלהי שנת 1941, הופיעו מודעות גדולות מטעם הגסטפו על קירות הבתים בסוסנוביץ ובקאטוביץ על הוצאה להורג פומבית של 20 „פושעים״ (כך נקראו מורדים על ידי הגרמנים) פולניים, וביניהם בהדגשה „**דער יודע ליאון ולנר — פערברעכער**״ (היהודי הפושע ליאון וולנר). בעמדו מול כיתת היורים הכריז וולנר בקול: „הדם היהודי סוער! עם ישראל חי! ונפל חלל מכדורי המרצחים הגרמניים.

וולנר היה, איפוא, הלוחם והמורד הראשון באיזור שהומת ע״י הגרמנים. לאחר מקרה וולנר נאלצו הביתרים וההנהגה להגביר עוד יותר את זהירותם ולרדת עוד יותר למחתרת, הקשר לא נותק. אולם דבר זה לא עזר להם כלפי שליטי היודנראט. אלה ראו בבית״רים אלמנט מסוכן בגלל התנגדותם לדרכי מרין והיודנראט ומשום כך רדפום וחטפום לשם משלוח למחנות. במיוחד נרדפו ונחטפו מספר פעמים חברי מפקדת בית״ר, ז׳לונקה, אקשטיין, סרומור ואחרים, אך הצליחו תוך תחבולות שונות להתחמק מידיהם ולהשאר במקום, ברוב המקרים — בשל היותם בעלי מקצוע מבוקשים וחיוניים במפעלים המקומיים.

גירושים ומרי

והנה נתרגשה על יהודי המקום צרה חדשה „אומזידלונג״ — גירוש. תחילה הוסבר שזאת היא העברה רגילה של חלק מהאוכלוסיה למקומות אחרים ועל כן הטיפו שליטי היודנראט לביצוע מסודר אך סוגי האנשים שנקבעו למשלו־חים הראשונים לאומזידלונג, כגון זקנים, חולים, נכים וחשוכי מרפא, הכניסו מבוכה בין התושבים וגרמו לבהלה.

ראש היודנראט, מרין, זימן לאסיפה כמה עסקנים מכל החוגים על מנת להסביר להם את עמדתו ולהצדיק את מעשיו. חבר התנועה ויו״ר החוג הדתי „אחדות ישראל״, שבתאי יונגסטר, שנכח באסיפה, יצא בנאום חריף ובאומץ הוקיע את שליטי היודנראט כמשתפי פעולה עם האויב הגרמני ובהפקרת ההמונים היהודיים. שבתאי יונגסטר נתן ביטוי הולם לעמדת הבית״רים, באומרו כי אם אמנם נגזר על גירוש יהודים, אם לחיים או למוות, חייבים ראשי הציבור להיות הראשונים ובראש המחנה, ולא ההמונים. מרין נפגע קשות מהעזות פנים זו, ובשחצנותו האופיינית הודיע כי יבצע את פעולות האומזידלונג בהתאם לקווים שהתוו ובכך פיזר את האסיפה.

גורלו של שבתאי יונגסטר נחרץ לאחר מכן בבית־הקברות היהודי, שם הסתתר, ובגלל הלשנת השומר הפולני השיגוהו הגרמנים ורצחוהו נפש.

מרין ושליחיו מהיודנראט עמדו בדיבורם. פעולת המש־לוחים לגירוש ולמחנות התנהלה כסדרה ולפי רצונם של הגרמנים: קרבנותיהם העיקריים והראשונים היו דלת־העם והחוגים הבלתי רצויים אליהם השתייכו גם חברי בית״ר. עדיין רבים הסומכים על חסינותם ומשלים את עצמם, כי בהם לא תגע הרעה, אך אכזבתם באה באיחור טראגי.

מחזות אימים ומעשי זוועה התרחשו בעת ביצוע הפעולה. המרצחים הגרמנים מגלים ע״י טיפולם האכזרי בזקנים, חולים וילדים את טיב ה„העברה״. באחת הפעולות בבית החולים גילתה אחות אחת, הבית״רית הלינקה זיגעל, התנגדות לחיות הטרף הגרמנים ושילמה בשל כך בחייה.

לאחר כל משלוח באה ארגעה מצד שליטי היודנראט, כי לא יהיו עוד גירושים, אך חולפים מספר ימים והפעולות מתחדשות. כך חיה האוכלוסיה היהודית בצל הפחד והמוות. כל בית ומשפחה שרויים באבל וביגון מתמיד.

לאחר תקופה קצרה של שקט יחסי הופיעו בתחילת אוגוסט 1942 מודעות גדולות מטעם היודנראט, שעל כל היהודים להתאסף באחד המגרשים בעיר ב־12 לאוגוסט 1942 כדי להחתים את תעודותיהם. מרין והיודנראט גייסו כל מיני עסקנים וקראו לאסיפות המוניות כדי לשכנע את היהודים שיתיצבו מרצונם הטוב, בהבטחה ששום רע לא יאונה להם.

להנהגת בית״ר היה ברור שריכוז היהודים בנקודה אחת פירושו הפעם צעד נוסף לחיסולם, והחליטו לנקוט צעדים ולהקשות על היודנראט את ביצוע הפשע. בימים האחרונים שלפני תאריך הכנס הופיע כרוז כתוב באותיות גדולות שקרא תגר על הגרמנים והיודנראט וגרוריהם, והזהיר את היהודים שלא להתייצב לריכוז כי טומנים להם מלכודת, ובעיקר שלא יתייצבו הזקנים היהודים, הכרוז שרישומו היה

עצום נכתב במרפדיה של אקשטיין ברחוב טרגובה 4, והודבק בשערי כמה בתים ע״י בית״רים, שרגא ברומר וזלמן לוויט. כרוז זה היה הראשון מסוגו — בפומביותו ובתוכנו.

על אף העובדה שהכרוז הורד במהרה ע״י שליחי היודנ־ראט, היה תוכנו לשיחה בפי כל. אולם מעטים נשמעו לאזהרתם. האוכלוסיה היהודית נטתה הפעם להאמין לדברי היודנראט לאחר נסיון תרמית של הגרמנים באחת העיירות בה התייצבו היהודים לנקודה אחת ושוחררו לאחר שהוחתמו תעודותיהם, אולם בסוסנוביץ וכן גם בבנדין היו תוצאות הריכוז עגומות למדי. למעלה משליש האוכלוסיה, כ־25 אלף יהודים מהאיזור נשלחו למחנות ריכוז והשמדה.

לאור המצב החליטו שוב האחראים לבית״ר לחדש את מאמציהם על מנת למצוא קשר עם החוץ, ומאחר שנגוזה כל תקווה למצוא קשר עם מחתרת פולנית בסביבה, הפנו הפעם מבטיהם לעבר חבריהם במקומות אחרים. לבית״רים נודע על המצב בגיטו וורשה ועל הארגון הצבאי היהודי הקיים שם, שבתוכו פעילים ד״ר וודובינסקי, מי שהיה מפקד גליל בית״ר בשלזיה ופרדק יאסני, אחד ממפקדי בית״ר סוסנוביץ שהיה בוורשה עוד לפני המלחמה סטודנט באוניברסיטה; כן גם נודע על פעילותו וקשריו עם המחתרת בוורשה של יולק ברנד, מי שהיה מפקד המחוז האחרון בבית״ר שלזיה וזגלמביה.

על כן נוצלה ההזדמנות שניתנה רשות לשלוח חבילות מזון לוורשה ונשלחו שלש פעמים חבילות מזון על שם ד״ר וודובינסקי בצירוף מכתבי סתר עם רמזים על המצב ובהם בקשה נמרצת ליצור קשר דחוף. ואמנם נתקבלה תשובה מד״ר וודובינסקי שאישרה את קבלת החבילות בתו־ספת דברי עידוד. הוחלט אז לשלוח שליח. השליחות הוטלה על הבית״ריה מינה שרף, מסביבת בילסקו, שחזותה היתה ארית מובהקת והשפה הגרמנית שגורה בפיה. מינה שרף לא יכלה להגיע לגיטו וורשה, אך הצליחה להגיע להרובישוב, שם נמצא יולק ברנד שעסק בסידורם של מאות בית״רים מוורשה בכפרי הסביבה, כפרים אלה שימשו גם בסיס לאימונים והכנות למרד. יולק ברנד ראה בחומרת המצב והבטיח לבוא לעזרה בקשרים עם המחתרת ובנשק, אולם כשעברו ימים ושבועות וכל עזרה בוששה לבוא, נשלחה שנית מינה שרף להרובישוב וחזרה כשבשורת איוב בפיה כי יולק ברנד נפל בפעולה נגד הגרמנים.

גם לאחר מכן לא הצליחה להגיע עזרה ממשית מוורשה. ד״ר וודובינסקי מצא את עצמו לאחר דיכוי המרד במחנות ריכוז, ופעל רבות כרופא בהצלתם ובעידודם של היהודים שהיו עמו (הוא נשאר בחיים ומשמש כיום פרופסור־מרצה באוניברסיטה בארה״ב), ואילו פרדק יאסני, הבית״רי מסוס־נוביץ, זכה עוד להיפגש עם חבריו הסוסנוביצאים באושוויץ לשם הובא לאחר שנתפס עם אחדים מחבריו ממורדי גיטו וורשה, לאחר תום הקרבות שבהם השתתף ונלחם בגבורה. הוא הוצא להורג באושוויץ.

בינתיים הלכו ונתדלדלו שורות בית״ר, ולמרות הב־טחותיהם של הגרמנים ועוזריהם מהיודנראט נמשכו המש־לוחים גם לאחר מכן. אולם בקרב האוכלוסיה היהודית פג האימון ליודנראט ורעיון ההתנגדות והמרי התחילו לחדור לכל השכבות והחוגים באוכלוסיה היהודית, קרה ובתוך מגפיים שיוצרו בשופ של גורצקי והיו מיועדים לחיילים גרמנים בחזית, נתגלו כרוזים בהם סיסמאות נגד המלחמה. עם הגילוי נעצרו 20 איש מעובדי השופ ולפי השמועות עמדו להיות מוצאים להורג, מרין ניצל את העובדה כדי לכנס אסיפות המוניות בהן הוכיח כי מסכנים את קיומם של כל היהודים ע״י מעשים בלתי אחראים כאלה. הוא הצליח לשחרר את 20 העצורים וע״י כך הופיע שוב כמציל וגואל לכלל היהודים וחיזק מחדש את מעמדו. הוא חיפש שעיר לעזאזל, ובחשדו, בגלל אופיו השמאלי של הכרוז, בשני חברי השומר הצעיר, דונסקי ומינץ, עצרם וכלאם, למרות שבמקרה לא היה להם כל קשר עם הכרוז. דונסקי ומינץ עמדו בגבורה בעינויים והצהירו בגלוי על התנגדותם לפעולות הבוגדניות של היודנראט כמשתפי פעולה עם המרצחים הגרמנים. הם הוסגרו לגסטפו והוצאו להורג. עמידתם הגאה ומותם בגבורה עוררו רגשי כבוד גם בין הבית״רים שעמדו דום לזכרם, ותיזקו עוד יותר את ההכרה בצורך להתלכד לתנועת התנגדות מאוחדת. מפקדת בית״ר הסמיכה, איפוא, את המקשר א. פלדבוים, לבוא בדברים עם עסקני התנועות האחרות, כדי ליצור ארגון משותף להתנגדות ולפעול בצוותא. תפקיד דומה קיבל על עצמו גם מפקד בית״ר בבנדין, דב זלמנוביץ׳ (שעמד בקשר עם המפקדה בסוסנוביץ הודות לכיסוי וההסוואה כשוטר יהודי), אך הסתבר שקיימת תסיסה בכל החוגים ורובם התפכחו מה־אשליות, היו רבים עסוקים בחיפוש דרכי הצלה לעצמם ולחבריהם ע״י סידור ניירות אריים וניירות אזרחי חו״ל (מעטים אמנם נצלו ע״י כך). הבית״רים מסוסנוביץ ובנדין, שדאגתם היתה לא רק הצלת יחידים ע״י הפקרת הכלל היהודי, התערו בתוך המוני העם והפיחו בהם את רעיון המרי וההתנגדות בכל התנאים. כתוצאה מפעילות זו נתפס בבנדין אחד מראשי בית״ר דוד שטיין. הוא הוסגר לגסטפו ועונה עד מוות, כן גם נאסרו ע״י הגסטפו הבית״רים חיים ברייטברד ואהרן מרין. הם הובלו למסלוביץ ומשם לאושוויץ והוצאו להורג כנאשמים בהשתייכות למחתרת, ואילו דב זלמנוביץ נפל מאוחר יותר בפיצוץ הקרמטוריון במרד המחנה אושוויץ.

בינתיים הלך והחמיר מצב היהודים באיזור והמשלוחים למחנות ולהשמדה נמשכו. תעודות העבודה, במפעלים רבים איבדו את ערכן, וזה איפשר לשליטי היודנראט לערוך ציד על הבית״רים הפעילים ששולחו למחנות ריכוז, ביניהם משה ז׳לונקה, שחדרו ברח׳ קובאלסקא 8 שבבית לזינגר שימש „כמרכז העצבים״ של המחתרת הבית״רית. היהודים שנותרו אולצו לעבור לגיטו בשרודולה, וגם שם לא פסקו האקציות, למרות הבטחותיהם של הגרמנים והיודנראט. ראשי היודנראט ומרין בראש, נתפסו, לאחר שסידרו לעצמם ניירות לחוץ לארץ והתכוננו להימלט. הם נשלחו לאושוויץ וחוסלו.

היהודים בגיטו ראו בעליל את הסכנה המתקרבת. רעיון ההתנגדות וההתחפרות בבונקרים נהפך, לא מעט בהשפעת קומץ הבית״רים לנחלת הכלל. כל מי שיכול השיג נשק או מכשיר כלשהו להתגוננות, ומשהגיעו ימי החיסול הסופי של הגיטו נמצאו כמעט כל היהודים בבונקרים הם לא נכנעו בנקל. רבים מצאו את מותם בתוך הבונקרים שהגרמנים פוצצו בפצצות או הציפו במים. רבים נפלו תוך כדי בריחה ומאבק עם הגרמנים. היו גם שהתנגדו בכח לגרמנים ואף גרמו להם אבידות, אולם רובם נאספו והובלו במשלוחים לאושוויץ.

הבית״רים המעטים שנותרו בגיטו נטלו חלק פעיל בסבל ובמאבק של אחרוני היהודים מסוסנוביץ ועודדום למעשים; רבים קפצו מקרונות, תוך נסיעת ברכבת לאושויץ. אחדים נורו או מצאו את מותם תחת גלגלי הרכבת, כפי שזה קרה לבית״רים שני האחים טופיול. אחדים הצליחו, ביניהם הבית״רים יונה אקשטיין ונתן לזינגר, אך לאחר מכן שוב נפלו בידיהם של חיות הס״ס הגרמנים והובלו עם שאר היהודים בטרנספורטים האחרונים למחנות הריכוז.

וכך נגדע ענף בית״רי זה בסוסנוביץ אשר ינק את חיוניותו, אמונתו ותקוותו מהאילן השרשי ורב־הענפים של בית״ר הפולנית, אשר גם הוא נעקר מן השורש ע״י סערת הדמים האיומה שעברה על יהדות מזרח אירופה.

במחנות הריכוז וההשמדה

לאחר חיסולו הסופי של הגיטו בסוסנוביץ מצאו עצמם רוב חברי בית״ר מפוזרים במחנות ריכוז והשמדה שונים בגרמניה ובשטחי שלזיה העילית והתחתית. אך גם שם, מאחורי גדרי תיל מחושמלים, בבור היסורים שבו נרמס יום־יום באכזריות כל יצור אנוש ע״י חיות טרף הגרמנים ועוזריהם באמצעות משטר האימים, בשיטות הביזוי וה־השפלה, בעבודת־פרך ורעב ועינויים על־אנושיים, נתגלה אופיים המחושל של הבית״רים הסוסנוביצאים. הם ידעו לעמוד במבחן הכבוד היהודי וההדר הבית״רי. גם במחנות ידעו לשמור על צלם אלוהים. על אף זממם הנפשע של הגרמנים לנצל את חולשת האדם בעת מצוקה ע״י הבטחת הקלה, הם לא נתפתו למלא תפקידים שעלולים היו להיות לרעת אחיהם היהודים. גם שם העדיפו את טוהר המצפון על תועלתיות זמנית ובטחון מדומה, ופעלו ככל יכולתם למען עזרה הדדית לעידוד והגשת סעד לחבריהם. כל זה בא לידי ביטוי בצורות שונות, כדוגמת הפעילות שגילה הבית״רי משה טשרנוכה במחנה קלטנדורף, שידע בזריזותו לרכוש בגניבה מצרכי מזון ולהתחלק בהם עם חבריו במחנה (אף שפעם נתפס והולקה בפומבי), או הבית״רי שלמה פרומר במחנה בוכנוולד ששימש מקור סעד ועזרה לכל חבר ויהודי מסוסנוביץ. צלחת מרק שהגישה הבית״רית רבקה ז׳לונקה לאשה רעבה והמומה באושוויץ אף היא כעוגן הצלה דמתה בתנאי התופת שם, ושירי התהילה שחיברו אסירות יהודיות במחנה הנשים לבית״רית חיה פרשקר על טוב ליבה ויחסה האמהי לחברתן לגורל, אף הם מעידים על ערך פעילותה.

פעילותם הבידורית של אופטובסקי ודטנר במחנה בונצלאו אף היא תרמה להעלאת המוראל ולחיזוק הרוח. והיו מאות ואלפים של מעשים כאלה, שלכאורה היו פחותי־ערך, אך בתנאי החיים הקשים במחנות — חשיבותם היתה רבה בטיפות כושר ההתנגדות הנפשית של האסירים היהודים.

על אף היותם מהראשונים במלתעות החיה הנאצית, הם לא נשברו ברוחם ולא התמוטטו והיו ערים ככל יכולתם לעומד להתרחש. הם הטיפו לעירנות ודריכות, ובהתאם לת־נאים האוביקטיביים שבכל מקום הם היו מבין יוזמי התאים המחתרתיים ופעיליהם. הם היו הפעילים במרידות שפרצו ובבריחות שאורגנו, ורבים מצאו את מותם כתוצאה מפעילות זו.

ראוי לציין את בריחתו הנועזת של הבית״רי נתן לזינגר, ממחנה הריכוז בלכהמר וממחנות אחרים שלאחר מכן הצליח להסתתר במקומות סתר וביערות, עד שלבסוף זכה להצטרף לצבא הלוחמים ולשחרור סוסנוביץ. כתוצאה מבריחתו נחשד הבית״רי אליעזר פלדבוים בשיתוף פעולה ובתכנון הבריחה, וכתוצאה מכך סבל ונרדף על צוואר ולבסוף נורה ע״י הגרמנים בצדי הדרך בזמן האבקואציה.

והבריחות של יונה אקשטיין ואריה לידה, שהודות להן נשארו בחיים, ונסיונות הבריחה של משה מנדלבוים ומשה ז׳לונקה ועוד בחורים מסוסנוביץ שעמדו בגלל זה להיות מוצאים להורג ביריה ובנס ניצלו, אך ששה צעירים מצאו את מותם במקרה זה. הבית״רי שרגא ברומר, מצא את מותו בפעולה מסתורית במעמקי האדמה שבמכרות הפחם, לייבקה פרשקר מסוסנוביץ. השתתף יחד עם משה ז׳לונקה בפריצה ובמרידה בקרון המוות בדרך למחנה מאוטהאוזן. גילה התנגדות וכשנתפס ממש נלחם בשיניו, אך לבסוף הוצא להורג ביריה עם עוד קבוצת יהודים. ורבים אחרים במקרים דומים שמותם ומעללי גבורתם לא נודעו כתוצאה מההשמדה הטוטלית.

השחרור והמאבק לחרות

אכן, רבות הן פרשיות הסבל וגילויי הגבורה של חברי בית״ר מסוסנוביץ, ואך מעטים מהם זכו לאחר ששתו מכוס התרעלה עד תומה, לראות במפלתו של הצורר הגרמני וליום השחרור.

הראשונים מהשרידים המועטים מבית״ר סוסנוביץ וה־סביבה שהיו בידי האויב הגרמני בעברם את כל דרך היסורים הנוראה על פני גיטאות ומחנות ריכוז והשמדה ויצאו שלמים ברוחם ובאמונתם, חזרו מהמחנות לסוסנוביץ ומצאו את ביתם ועירם חרבים ושוממים, אין קרוב ואין גואל. לאחר שחזרו גם בודדים מחבריהם מהשטח הסובייטי ומגלות סיביר, נתגלתה לעיניהם האמת בכל מערומיה על חשבון הדמים האיום והנורא ועל העולם האדיש המתנכר לרצח בני עמם, התעורר שוב הניצוץ הבית״רי בליבות „המוזולמנים" למחצה ולחלוטין מאתמול. פעם נוספת הוכיחה להם המציאות המרה את אמיתות תורתם, כי אין גאולה

לישראל אלא בשחרור מולדתם ובהקמת מדינתם בארץ ישראל, והחליטו להתמסר בכל נפשם ומאודם להגשמת רעיונם החברים, שרידי בית״ר סוסנוביץ שהיו מפוזרים בכמה ארצות באירופה, היו בין הפעילים ביותר בארגון ובהדרכת ניצולי השואה למטרת העלאתם ארצה והצטרפותם ללוחמי החופש למען העם והמולדת.

אחד מהראשונים שזכה לחזור לסוסנוביץ מיד לאחר שחרורה, היה חברנו ישראל שווייצר, ועל אף המלחמה שהיתה עוד בעיצומה והקרבות הקשים שהתחוללו עדיין להד־ברת החיה הנאצית, התמסר שווייצר, בכל מרצו ובכל להט נפשו, לטובת שארית הפליטה מיהודי סוסנוביץ ומה־איזור כולו. הוא עשה רבות באיסוף השרידים הפזורים, ושימש אח ורע לניצולים המעטים שחזרו מהגיהינום. הוא פעל רבות לארגונם ולסידורם הזמני, ובכח שכנועו הרב הורה להם את הדרך לחיים חדשים בעתיד, למדינה עצמאית בארץ ישראל. לאחר שדאג להכשרתם ולסידור ענייניהם, הועברו השרידים קדימה בנתיב הגאולה להגשמת מטרתם.

ראוי להזכיר את נתן לזינגר כאחד מהראשונים שעסק בהברחת ניצולים לאיטליה מרומניה ואת פעילותם בשטח זה של החברים משה פלדבוים, אליקים פדרמן ושמעון ברלינסקי, בשטחי אוסטריה, את פעילותו הענפה והברוכה של שמואל אורבך בשטחי הכיבוש של גרמניה, ואת פעילותם רבת ההיקף של יונה ואליעזר אקשטיין באיטליה, את זו של פנחס פוטוק באיזור הבריטי בגרמניה, ופעילותם של האחים דטנר, אריה לידה וברוך צ׳רנוכה ורבים אחרים שפעלו בשטח הארגון וההסברה, הבריחה וההעפלה, בכל מקום הימצאם.

וכך התערבו שרידי בית״ר סוסנוביץ בתוך תנועת הנדידה האדירה של העקורים היהודים מכל קצות אירופה, שפסעו בנתיב היסורים החדש, פרצו גבולות ועברו מדינות בחתרם לעבר המולדת, לארץ ישראל. על אף הקשיים והמכשולים שהערימו עליהם שליחי השלטון הזר בארץ, חתרו הם בספינות המעפילים הרעועות ופרצו את שערי הארץ הנעולים ע״י המשעבד הבריטי בהגיעם למולדת, ובראותם את המציאות שהשליט הכובש הבריטי הזר בארץ חלומותיהם, המפעיל את כל כוחו הצבאי לדיכוי השאיפה לחיי חופש של העם המעונה בארצו, התעוררו שוב הבית״רים מסוסנוביץ והוכיחו את נאמנותם לרעיון. על אף התלאות והצרות שעברו עליהם, למרות פצעי הגוף והנפש שעדיין לא הגלידו, חיפשו את דרכם ומצאו את מקומם בשורות הלוחמים במחתרת לשחרור העם והמולדת מעול השעבוד הזר ומאימת הגלות הערבית הצפויה. רבים מחבריהם ובני עירם שזכו ועלו ארצה לפני המלחמה עמדו בקו החזית הראשון במלחמה למען עצמאותנו זמן רב לפני זה, מהם כאלה שעקב מלחמתם העיקשת למען הקמת מדינת ישראל סבלו ונמקו בבתי כלא בארץ ובגלות אפריקה, כבנימין זרעוני (קרנר), שהיה מראשוני המייסדים והמפקדים הבכירים של הארגון הצבאי הלאומי, דוד גליקסמן (סטארי), חיים זמישלני (בן־יעקב), יוסף ווויטלזון, ואלתר גסטפריינד הי״ד, שמצא את מותו בהיותו במחנה המעצר הבריטי בלטרון. חבריהם האחרים תרמו את חלקם הפעיל בכל מערכות האומה מתוך התנדבות, אם בפלוגות הגיוס של בית״ר, או בשורות המחתרת הלוחמת של האצ״ל, או בשירות הצבא הבריטי והבריגדה, כחיים טריגר, אליהו ברלינסקי ורעיתו טובה, אברהם רוטבלום (אדמוני), ישראל זונאבנד, יאדזיה דפנר, שמואל פוכר, צבי איזראלביץ, ישראל מלינסקי (בן זאב), יעקב שיווק שטיינפלד, יצחק פישל, יוסף קצקה, יצחק לנצנר, דוד מנדלבוים, דוד שחורי וישראל גינזבורג שהיה אחד מהפעילים הבולטים בשטח ההעפלה בארץ, ואלימלך שחורי שהיה מהמתנדבים הראשונים ליחידות העבריות בצבא הבריטי שהתגייסו ל־מלחמה בגרמנים.

אחד הראשונים מן האודים המוצלים מיוצאי בית״ר סוסנוביץ שהגיע לארץ היה משה ז׳לונקה (ירקוני) באחד מימי אוגוסט 1945. הפליג בספינת דייגים קטנה מאיטליה, כשעל סיפונה 35 מעפילים. כגנבים בלילה עלו על החוף, כי שערי הארץ היו נעולים ומסוגרים בפני השרידים. העלבון הצורב ואש המחאה בוערת בלבו ועד מהרה מוצא הוא את דרכו ומשתלב בשורות המחתרת הלוחמת. לאחר שכ־תוצאה מפעולות המחתרת ומאבק היישוב כולו קועקעו יסודות השלטון הזר בארץ ולאחר ההכרזה על הקמת המדינה ופירוק האצ״ל, מתגייס הוא לצה״ל ומסיים את שירותו במחצית 1950.

כזאת היא דרכם גם של האחרים משרידי בית״ר מסוסנוביץ בהגיעם ארצה, מי במוקדם ומי במאוחר; לאחר שנות הסבל האיום שעבר עליהם התייצבו לדגל ולנשק במלחמת השחרור של העם והארץ והתגייסו לשורות הארגון הצבאי הלאומי ולצבא ישראל. ישראל שוורצברד, יהושע שיוועק, ירחמיאל שטיינפלד, פנחס פוטוק ורעיתו אדה, והאחרים — חנוך, יוסף ויעקב דטנר, אליקים פדרמן, אליעזר אקשטיין שמעון ברלינסקי ושמואל אורבך ורבים אחרים תרמו את חלקם בשחרור הארץ ובהשגת עצמאות ישראל שעלתה וקמה מתוך אוקינוס הדם והדמע של המוני בית ישראל. בגמר משימתם חזרו לאלמוניותם ופנו כל איש להקים את אוהלו וביתו, מבלי לדרוש גמול או פרס, אך חדורי הכרה שאכן מילאו את צוואתם הבלתי כתובה של אחיהם ואבותיהם הקדושים והגבורים. בלבם תפילה ובפיהם זעקת הנקם והשילם, וכל כולם תקוה ואמונה עמוקה כי עם ישראל חי ויחיה לנצח.

מאת: משה ירקוני

פרקי גבורה מתקופת השואה

שודר ב„קול ישראל" בחנוכה תשכ"ו

רבות הן פרשיות הסבל והגבורה של יהודי זגלמביה בכלל, וחברי הבית"ר בפרט — בתקופת השואה.

מנבכי העבר עולים בזכרוני דמויותיהם היקרות של חברי הבית"ר שנפלו בגבורה בצורות שונות ובזמנים שונים. החל באלה שלחמו יחד אתי נגד הפולש הגרמני בימיה הראשונים של המלחמה ונפלו בקרב בחזית שלזיה, — כדוד גלברד, שמעון גסטפריינד, יהודה יסני, דב פישל, אופטובסקי ואחרים. הגיבורים מהמחתרת הבית"רית בגיטו, — ליאון וולנר, שהוצא להורג ביריה עם אנשי מחתרת פולניים בסוסנוביץ, הביתרי מבנדין, דוד שטיין שנתפס בפעולה מחתרתית הוסגר לגיסטפו ועונה עד מוות; פרדק יסני מסוסנוביץ שלהם בגיטו וורשה הובא לאושוויץ ונורה; הביתרי יצחק פדרמן ואשתו (אחותי), חוה, שהוכרעו לאחר מבצע התגוננות נגד פורעים אוקראינים מבז'ז'ני, ומפקד ביתר מבנדין, דב זלמנוביץ, שנפל מפיצוץ הקרמטריום במרד במחנה אושוויץ. רבים מחברי במחנות ההשמדה שהיו פעילים במרידות ובריחות ומצאו את מותם בגבורה.

אך במיוחד נחרת בזכרוני מרד „הגוססים" בקרון המוות ומעשה גבורתם של משתתפיו שמרביתם נפלו חלל ביניהם ביתרי צעיר מסוסנוביץ, לייבקה פרשקר, וחברי אברשקה. **קרה זה קרוב לסוף המלחמה**, באפריל 1945, כשהחיה הנאצית כמעט הובסה כליל.

ומעשה שהיה כך היה, בתחילת ינואר 1945, לאחר ימי חג החנוכה, אותם חגגנו במחנה הריכוז בתנאים האפשריים לאורם התחזקה אמונתנו בחופש ובחרות הקרב ובא. הוצאנו ממחנה בונצלאו שבגרמניה למצעד המוות. רבים נפלו ונורו בדרך ותכניות בריחה נרקמו במוחינו. לאחר אחד מנסיונות הבריחה שנכשל ושבו נפלו חמישה מחברי ועוד כ־18 עמדו להיות מוצאים יחד אתי להורג ביריה. בנס ניצלנו ברגע האחרון. (אחרים מלבדי נמצאים בארץ, משה מנדלבאום מרמת־גן ואהרן באצ'ה מקיבוץ נצר סירני), נותקתי מהמחנה באמצע הדרך עם עוד קבוצת יהודים, כ 90 במספר, ושולחנו למחנה פלסבורג. היה זה מחנה השמדה אכזרי ביותר בו הוקם בחפזון בית־חרושת לנשק חדש פנצרפאוסטים. כעבור שבועות מספר לאחר הפצצה חזקה של חיל צבאות הברית באיזור, הועלינו בחפזון לרכבות דחוסים ודחוקים כ־150 איש בקרון. הרכבת נעה בשטח מצומצם ללא מטרה ימים ולילות. יום יום הוציאו את המתים שגוועו מרעב ומאפיסת כוחות. כשבועיים לאחר מכן כשנותרו בקרון כ־40 איש וכשהרכבת נעה לאיטה על יד עיר גרמנית לאידועה, הגיעו לאזנינו הד' התפוצצויות יריות עזות, דרך האשנב הקטן שבקרון ראינו שזו התקפת חיל הרגלים של צבאות הברית על המקום הרכבת החישה את קצב נסיעתה במטרה להימלט מהמקום, ואנו התעוררנו לפעולה וניסינו לפרוץ החוצה. שער הקרון היו מסוגרים והאשנב היה קטן, לכן תפסנו מכל הבא ליד ופרצנו חור גדול בקרון, וע"י סידור מסויים עם חוט ברזל שקשרנו ע"י ציר הגלגלים הורדנו אחד אחד את הבחורים אל מתחת לגלגלי רכבת. לאחר שהורדו כ־15 איש האיטה הרכבת את נסיעתה ונעצרה, ולתוך הקרון התפרצו כ־6 קלגסי ס"ס מצויידים באלות ומגלבים. לאחר שגילו את הפירצה הניפו מהלומות אכזריות על כולנו ומיד לאחר מכן הובאו לקרון עשרה מהבחורים וביניהם לייבקה פרשקר. התברר לנו שהוא וחבריו מתוך נאמנות להבטחתם רצו לעבר אותו המקום שהותקף על מנת ליצור קשר ולהחיש עזרה למחנה וליהודים שנותרו ברכבת, אך לרוע מזלם נתקלו בעמדות הגרמניות שהקיפו את המקום. אנשי הס.ס. — הביאו לקרון 3 שרפרפים שעליהם הושכבו אחד אחד לאורכם כל הבחורים, ו־4 אנשי ס.ס. הניפו עליהם מכות איומות באלותיהם מכף רגל ועד ראש. בהגיע תורו של לייבקה, כשהמהלומה הראשונה הונפה על גופו. הוא תפס ברגלו של איש הס.ס. שעמד ליד ראשו ונשך בו עמוק בבשר ירכו. הגרמני הקים זעקה והורד מהקרון כשהוא פצוע וזב דם. לאחר מכן הורדו כל הבורחים מהקרון והוצאו להורג ביריה. על ריצפת הקרון גססו אחדים מחברינו וגם מתים התגלגלו. חברי אברשה ואני עוד עמדנו בפינה כנאשמים בארגון הבריחה וחיכינו לטיפול מיוחד. כשהתקרבו הקלגסים אלינו כדי לבצע את זוממם, ניתר אברשה ממקומו וסחב שמיכות שהיו תלויות וזרקם על הגרמנים. בזעקות וקללות התנפל עליהם הוציא מידיהם את המקלות והרביץ בהם. אחדים מאתנו הצטרפו למאבק ובמהומה שנוצרה התכוננו לקפוץ מהקרון דרך השער הפתוח. אברשה נתקל ברגלו נפל על המסילה המקבילה ונחבל קשות, אך הוא הרים אבנים וידה בגרמנים בכדי לחפות על בריחתנו; קטר הרכבת עבר והשאירו קטוע שתי רגליו מתבוסס בדמו כשהוא זועק זעקות אימים, עד שנדם. אני נתפסתי מתחת לקרון הרכבת ועברתי לקרון אחר והרכבת המשיכה במסעה למחנה מטהאוזן להשמדה. במטהאוזן המשרפות לא פעלו יותר, המפקד הגרמני ברח. היה זה כבר בתחילת מאי 1945 וכעבור ימים מספר שוחררנו ע"י הצבא האמריקני.

שמואל רון (רוזנצוויג)

נדודים ומרי

בשנים שקדמו למלחמת העולם השניה התגוררה משפחתנו בעיר קטוביץ בשלזיה העילית בפולין.

אבי היה סוחר אמיד בעל בית מסחר סיטונאי לסחורות סידקית והיו לו קשרי מסחר ענפים בערי הסביבה עם יהודים, פולנים וגרמנים משני צדי הגבול הפולני־גרמני. המשפחה היתה מסורתית — מתקדמת. שפת הדיבור בבית היתה בעיקר פולנית, אבל ידענו גם אידיש. כמו־כן ידענו גם גרמנית רהוטה וקראנו ספרות גרמנית ופולנית.

עד פרוץ מלחמה למדתי בבי״ס תיכון. במשך זמן קצר בלבד השתייכתי לתנועת הנוער השוה״צ, אבל עזבתיה וחזרתי אליה רק לאחר־מכן ב־1940.

בימים האחרונים לפני פרוץ המלחמה הורגשה כבר מתיחות רבה בעיר, היו בה תושבים גרמנים רבים, אשר רובם ככולם הזדהו עם המשטר הנאצי. עובדה זו יצרה אווירת סכנה ופחד אצל היהודים, אשר לא פיללו, אמנם, כי המלחמה בפולין תסתיים כל־כך מהר, אבל חששו לפרעות דווקא בזמן הראשון לכיבוש הגרמני. רבים מתושביה היהודיים של קטוביץ יצאו על־כן את העיר מיד ביום הראשון למלחמה באחד בספטמבר 1939 וגם משפחתנו בתוכם. ביערות בסביבת רדומסקו (נובע רדומסק) השיגונו הגרמנים. החלטנו לחזור לקטוביץ. בינתיים נודע, כי הגרמנים גרשו את כל יהודי קטוביץ מיד עם כיבוש העיר על ידם.

אבא החליט, איפוא, להשתקע בסוסנוביץ. רק חלק זעיר מרכושנו הצליח להעביר לסוסנוביץ. כל אשר היה לנו בקטוביץ ובסניף בית המסחר של אבא בחוזשוב נשדד על ידי הגרמנים. אבא, אשר רגיל היה לעסקים בקנה מידה גדול, סבל קשות מאבדן הרכוש, מתנאי החיים החדשים והקשים ומן הצורך להתפרנס על מכירת חפצים מהרכוש המעט שנותר לפליטה וממסחר „שחור".

הקהילה היהודית בסוסנוביץ בשנים 1940—1941

לא הייתי בסוסנוביץ בימים הראשונים אחרי כיבושה, אבל מפי חברים שמעתי כי עם כניסתם לעיר ריכזו הגרמנים את כל האוכלוסיה היהודית במגרש צבורי. הוציאו כמה אנשים להורג במקום ושאלו מי ניהל עד כה את ענייני היהודים. מוניק מרין, מיהודי המקום, — בנו של עסקן ציוני ידוע, אבל הוא עצמו קוביוסטוס, מושחת ובעל אמביציות מופרזות, הרים את ידו ונתמנה במקום ע״י נציג השלטון הגרמני בראש היודענראט.

דיכוי האוכלוסיה היהודית פעל בהדרגה. בתחילה נהגו היהודים מחופש תנועה ויכלו אפילו לנסוע מעיר לעיר ברכבת — פרט לשעות העוצר בלילות, שחלו על כל האוכלוסיה, גם הלא־יהודית. באו קונטריבוציות ונגישות שונות, אבל אפשר היה להתקיים. היהודים גורשו מן הרחובות המרכזיים בעיר ומבתי פאר גם ברחובות הצדדיים, אבל לא נכלאו בגיטו. במשך הזמן צומצם איזור המגורים היהודי לכמה רובעים שנקבעו בהם שערי מעבר.

בבתי המסחר הגדולים שבבעלות יהודית הוכנסו קומיסרים גרמניים. למעשה פסק המסחר בתנאים תקינים, הן בגלל דחיקת רגלי היהודים והן בגלל המחסור במצרכים. לעומת זאת שגשג השוק השחור. בהתחלה ביצעו הגרמנים עבודות ציבוריות ושילמו שכר גם לפועלים היהודיים, לאחר זמן קצר הפכו לעובדי כפייה ללא שכר. כדי להתקיים צריך היה לסחור וכולם עסקו ברוכלות, ברחובות ובהסתר, בכל סחורה שאפשר רק להעלות על הדעת, מחתיכות סבון וסכיני גילוח ועד לדולרים ומטבעות זהב.

במשך תקופה מסויימת נזקקו הגרמנים לבעלי מלאכה יהודיים, בעיקר לנגרים, אבל גם לחייטים, סנדלרים ופחחים. בעלי מלאכה אלה התפרנסו די יפה בחלק משכרם הרשמי ובעיקר מ„סחיבות" חומרי גלם עבור השוק השחור. כמו־כן נמשכו יחסי מסחר עם פולנים ועם גרמנים.

גרמנים פתחו בתי־מלאכה ובתי־חרושת, ביניהם כאלה שעבדו בשביל הצבא. מפעלים אלה נקראו „שופים". במשך תקופה ממושכת נהנו עובדי השופים היהודיים מחסינות בפני גיוס למחנות עבודה, עובדי השופים קיבלו תעודות מיוחדות שהיו מסוגים שונים ובצבעים שונים. תעודות אלו הוצאו ע״י הממונה על עבודת הכפייה. בשפה העממית קראו היהודים לתעודה הזאת „זונדר".

התעודה הקנתה זכות להישאר במקום ולא לצאת לעבודת כפייה. (במרוצת הזמן התמחיתי, בין היתר, בזיוף תעודות כאלה עבור פעילים שונים בתנועה, עלי להעיר כאן בסוגריים כי אנשי השומר הצעיר צידדו בקבלת ה„זונדרים" —

אמיתיים ומזוייפים — כדי להגן על חבר הפעילים וכדי לשמור על הקיום עצמו בכל דרך שהיא).

התנאים במחנות העבודה — להבדיל מן „השופים" שהיו בעיר עצמה — היו גם הם בהתחלה, (כלומר ב־1940 וגם ב־1941), כאלה שאפשר היה לעמוד בהם. עוד ב־1941 היו מקרים שאנשים הוחזרו מן המחנות בגלל מחלה. היתה גם אפשרות של התכתבות עם האנשים שנלקחו למחנות, תחת פיקוח צנזורת היודענראט. כמו־כן אפשר היה לשלוח למחנות חבילות מזון. במרוצת הזמן הוחמרו התנאים יותר ויותר עד שעם הפעלתה ההדרגתית של מדיניות ההשמדה הפכו מחנות העבודה לסניפים של מחנות ההשמדה.

היודענראט

לא אעמוד בהרחבה על פעילותו של היודענראט שתואר בפרוטרוט בספרו של דויד ליוור „עיר המתים". אם כי שם מדובר בקהילת בנדין, וזכרונותי־אני, מתייחסים בעיקרם לקהילת סוסנוביץ, אין להפריד בנקודה זו של פעילות היודענראט, בין שתי הקהילות, הן בגלל קרבתן הגיאוגרפית והן מפני ששתיהן נוהלו ע"י מוניק מרין ועוזריו. אציין רק, כי בתחילת הכיבוש התייחסו יהודים רבים אל היודענראט ברצינות כאל שלטון אוטונומי יהודי וראו בו כעין גלולה להמתקת רוע הגזירה. אנשי תנועות הנוער החלוציות היו הראשונים שראו בו מכשיר נאמן בידי השלטון הנאצי לביצוע מדיניות הדיכוי, ולאחר מכן — ההשמדה. „עמך", פשוטי העם — סבלים ועגלונים — גילו גם הם גישה ואינסטינקט בריא וראו כבר אז באנשי היודענראט בוגדים וסחטנים שפלים. זכורה לי המימרה העממית (אכן ישנה חשיבות היסטורית גם לפולקלור של התקופה):

דער אידישער עלטעסטענראט, בלויז גניבה און פעררעט
(ועד זקני העדה אינו אלא גניבה ובגידה).

ואכן, דווקא בגלל תחושתם הבריאה ויחסם נטול האשליות ליודענראט נשלחו אנשי השכבות הנ"ל ראשונים למחנות השמדה.

ההתפקחות ביחס ליודנראט באה משהתחילו לבצע משלוחים המוניים למחנות כפייה. כאמור לעיל בשלב ראשון עוד לא שימשו כמחנות השמדה, אבל ההרגשה כי אין משם דרך חזרה, היתה קיימת.

פעילות ב„השומר הצעיר" — ותנועות הנוער החלוציות בגיטו.

בקיץ 1940 הצטרפתי לתנועת השומר הצעיר, שפעלה במחתרת. היתה לי זיקה לתנועה זו עוד קודם לכן בילדותי (והשתתפתי פעם גם במושבת־קיץ של התנועה), בהיותי תלמיד הגימנסיה לא מצאתי זמן לפעילות בתנועה. חזרתי אליה יחד עם חברי ליפק מינץ שהיה מרוחק אז מהתנועה, כי לא היתה לו לפני כן כל זיקה אליה. ברם, עם פרוץ המלחמה הבינונו, כי התנועה עונה לצרכי השעה. מיטב הנוער בגיטו השתייך או הצטרף לתנועות הנוער החלוציות. אחד האנשים שהשפיע עלינו יותר מכל אחד אחר בכיוון זה היה קלמן טנצר. הוא היה ראש קן השוה"צ עם פרוץ המלחמה.

השוה"צ והתנועות האחרות פתחו בפעילות נרחבת, תרבותית וסוציאלית, למען שכבות העם ולמען הנוער. חברי התנועה עצמה קראו הרבה ולמדו הרבה. התנועה גילתה ערנות ועניין רב בשאלות האקטואליות שעוררה המלחמה וגיבשה לעצמה גישות ועמדות מוגדרות לבעיות השעה. התנועה ראתה את עצמה כחלק מן העולם האנטי־פשיסטי העומד במערכה נגד הנאצים וברוח זו אף חינכה את הנוער.

סיסמת השעה היתה — „להחזיק מעמד"! חשיבות רבה היתה לאור סיסמה זו לרעיון ולמעשה של עזרה עצמית והדדית, לא רק לגבי חברי התנועה עצמה. חברים רבים עסקו בפעולות שונות לעזרתן של משפחות נזקקות מבחינה כלכלית או מבחינות אחרות. כך, למשל, שמרתי במשך תקופה מסויימת יחד עם חברי ישראל אופנהיים (כעת במשק להבות הבשן) — במשפחה אחת על חולת־רוח תוקפנית. קלמן טנצר העלה על נס, בשיחות אישיות, את היהדות החרדית וביקש ללמוד ממנה את הדבקות הבלתי ניתנת לערעור באמונה ואת שמירת המצוות בשטח העזרה לזולת. דווקא מפני שהתנהגות זו הפכה בתקופה האכזרית ההיא תופעה נדירה והיתה רחוקה מלהיות נחלת רבים, היה לה משנה חשיבות.

השוה"צ קיים בי"ס יסודי במחתרת, שכן השלטון הגרמני גזר על סגירת בתי הספר לילדים יהודיים ובפני ילדים יהודיים. נעשה מאמץ לרכז בתוכו ילדים רבים ככל האפשר משכבות העוני שלא הצליחו לגמור בי"ס לפני המלחמה. הפעולה נעשתה לשמה, ללא כל כוונה למשוך את הילדים לתנועה. המורים היו כולם מתנדבים. בתקופה מסויימת השתתפתי גם אני בהנהלת בי"ס כזה. ייחסנו חשיבות רבה לא רק ללימודים, כי אם לעצם קיומה של מסגרת חינוכית מאורגנת. ביודענו כי חינוך מאורגן איננו לרצונם של השלטונות הגרמניים הסווינו את עבודת ביה"ס במשחק קלפים ומשחקים אחרים, שכן אלה היו כשרים בעיני השלטון.

לפעולה זו היתה משמעות ציבורית חשובה מאוד. ראש היודענראט, על אף התנגדותו לפעולה מחתרתית כלשהי, נאלץ בסופו של דבר לתמוך בחינוך המאורגן, כי מעוניין היה להעמיד פנים של דואג לטובת הציבור. עסקנים ציונים, ביניהם עורך „זאגלעמביער צייטונג" לשעבר בעיר דומברובה גורניציה דרשו ממנו לאפשר לנוער להמשיך בפעולה החינוכית. בעקבות התערבות זו הוקם ליד בית התבשיל לנצרכים של היודענראט, מועדון לילדים ולנוער ומחלקה לטיפול חינוכי שבראשה הועמדו פעילי הנוער הציוני. יוסף קושוך וסמק מייטליס.

קיום התנועות בכללן לא יכול היה להישאר בבחינת סוד לפני היודענראט, אשר העלים עין מפעולתן בשלב זה. למרין היו אמביציות לרכוש את אמונו של הנוער ולקבל את הכרת הנוער בו כמנהיג נאמן לעם.

בענין זה של היחסים עם היודנראט נטוש היה ויכוח מר וקשה בין התנועות השונות ובתוכם אנשי „הנוער הציוני" שגרסו כי יש לנצל את עזרת היודענראט לפעולות מועילות חינוכיות והסוציאליות. מאידך גרס השומר הצעיר כי כל שיתוף פעולה עם היודענראט מחזק את עמדתו הפוליטית בציבור היהודי. על אף העובדה שבאותו שלב עוד לא העלינו על הדעת, כי תהיה השמדה טוטאלית, היינו משוכנעים כי בכל מחיר עלינו לערער עמדת היודענראט ולחתור תחתה להוקיעה כי היא מכשיר למדיניות דיכוי בידי השלטונות. היו גם דעות שונות שטענו שבשטחים מסויימים יש לשתף פעולה ובאחרים יש לנקוט עמדה אופוזיציונית מובהקת. במיוחד היו שצדדו בשיתוף פעולה עם ה.י.ר. בשטח העבודה התרבותית וה„אומשיכטונג" (מעבר למקצו־עות פרודוקטיביים), שכן פרוש הדבר אפשרות של פעולה במסגרות פחות יותר לגליות.

עובדה היא כי יוסף קוזשוך אשר הסכים לשתף פעולה עם הי.ר. בשטח העבודה החינוכית־סוציאלית למען הילדים והנוער נגרר גם למילוי תפקידים אחרים שהוטלו עליו על ידי הי.ר. במשך תקופה מסויימת אף הסכים לשמש כמנהל של אחד האזורים בגיטו ובתפקיד זה מילא את כל השלי־חויות שהוטלו עליו ע"י הי.ר. אין בשורות אלה כדי להטיל צל על כוונותיו הנאצלות של קוזשוך אלא אז נראתה לי וליתר אנשי השוה"צ גישתו כמוטעית שכן בשתפו פעולה עם הי.ר. סייע בידו בעקיפין ובניגוד לכוונותיו להרים את רוח הכוננות של הנוער לקראת יום הפקודה.

כאמור יצאתי לעבודה עם ילדים מבני דלת העם כמדריך וכמורה למלאכת־יד ולציור. מקצועות אלה מותרים היו בהוראה, ובהסוואתם גם הגנבנו לימודים כלליים. עבודתי זו נעשתה בידיעת התנועה, אבל לא בשליחותה הרשמית. מגעי עם הילדים בני שכבות העוני הגבירו את הכרתי הלאומית ואת רגשי הזדהותי עם המוני העם הנמקים בעוניים.

עד סוף 1942 המשיכה התנועה להתקיים גם בחלק הגיטו במתכונת של התקופה הטרום מלחמתית. היו בה כל השכבות — בני מדבר, צופים, צופים־בוגרים ובוגרים. בסוסנוביץ הורגש מחסור בפעילים בוגרים גם בשנים ה־אחרונות לפני המלחמה. לא כן בקן בבנדין, בו נשאר מספר פעילים רב יותר וע"כ עמד על רמה כללית גבוהה בהרבה מזו של קן סוסנוביץ. הייתי פעיל בתנועה במשך כל תקופת הגיטו וכל עוד המשיכה להתקיים קבוצת שרידיה האחרונים. בשנים 42־1941 היוו את מנהיגות הקן בסוסנוביץ החברים: קלמן טנצר, צבי דונסקי, אינה גלברד ואני. בבנדין: חייקה קלינגר (אח"כ רוזנברג — נפטרה בקיבוץ העוגן ב־1958), דויד קוזלובסקי והאחיות אידזיה, אירקה, ולאה פסחזון — בנותיו של מנהיג בונדאי מפורסם. השתיים האחרונות הצטרפו לתנועה עוד בגיל צעיר. אירקה היתה בעלת כשרונות רבים ואישיות מקסימה. זכור לי, בין היתר, כי תירגמה יחד עם נסקה קלוגמן משיריו של ביאליק לפולנית.

בשנים 42־1941 מנינו בסוסנוביץ 150—200 איש מכל הגילים. אותו מספר חברים היה גם בבנדין. כאמור היה הבדל בהרכב האנושי בשני המקומות. בבנדין רב היה מספר הבוגרים והכוחות האינטלקטואליים, שעה שבסוסנוביץ רב היה מספרם של נערים פשוטי־עם, אלא שבמסירותם לתנועה לא נפלו מחבריהם בבנדין.

הקשר בין שני ריכוזי התנועה בסוסנוביץ ובבנדין היה הדוק מאוד והיתה הנהגה משותפת לשני המקומות.

מהלכים והשפעה רבה על הנוער בשוה"צ בתקופה זו היו לספרו של הפילוסוף הפולני המתקדם ספסובסקי „שחרור האדם" הספר דן בבעיות האדם ושחרורו מנקודת מבט דתית, הפסיכולוגיה ושיטות החינוך השונות לאור המרכסיזם. המחבר היה גם ידוע כאוהד יהודים. אקטואליות הנושא, גישתו העיונית המעסיקה והמתקדמת של הסופר וכן נדירותה של ספרות מסוג זה בתקופה ההיא הן שתרמו רבות להשפעתו הרבה של הספר בחוגי השוה"צ בתקופה ההיא. כמו־כן היה אז פופולרי מאוד, על אף היותו מיושן, ספרו של ברזוזובסקי „להבות", וכאן המקום לציין, כי בכלל אופיינית לתקופה ההיא פעלתנות רבה בכל תנועות הנוער ובמיוחד בהשומר הצעיר. יתכן — משום שהיה זה האפיק היחידי להפנות אליו את מרץ הנעורים שנותר לטובי הנוער היהודי וכן בגלל גורליותם של המאורעות והמתיחות הכללית ששררה בכל החוגים, גם ברחוב הלא־יהודי, בגלל המלחמה.

היתה פעילות רבה בשטח החינוכי, בעזרה הדדית ובה־סברה פוליטית (בקרב המבוגרים בלבד). היה צמאון רב ללמוד ולדעת. ידענו כי בוורשה התקיימו „אוניברסיטאות" במחתרת וגם אנו קראנו, למדנו והתווכחנו הרבה. קיימנו חוגי לימוד שונים. היו ויכוחים רבים וערים בשאלת החזית השניה ובשאלת היחס לברית המועצות. בעייה זו פילגה את התנועות, אם כי כולם ללא יוצא מן הכלל התפללו וציפו לנצחונם של הרוסים. רבים קיבלו את הדעה כי החזית השניה אינה נפתחת, לא בגלל חוסר יכולתם של בעלות הברית המערביות, אלא בגלל רצונן להתיש את כוחם של הגרמנים והרוסים כאחד. הדעות התפלגו בשאלת האוריינטציה שלנו כיהודים על ברית המועצות. בויכוח זה הועלתה בעיית יחסה של ברית המועצות ליהודים. אנשי השוה"צ דגלו באוריינטציה בלתי מסוייגת על ברית המועצות. סטאלין והצבא האדום נחשבו כמצילי האנושות ורוסיה כמנהיגת האנושות המתקדמת. בדרך־לא־דרך הגיעונו ידיעות על ביקורו של מייסקי בארץ ועל התענינות בביאליק באוניברסיטת מוסקבה. נאחזנו בידיעות מסוג זה כסימפטומים ליחס חיובי מצד מוסקבה ליהדות ולציונות. היו גם בודדים שגרסו שיש ללכת מזרחה לנסות לפרוץ דרך החזית לצד הרוסי ולהצטרף אל הרוסים במלחמתם בנאצים.

התנועה הקרובה ביותר אל השוה"צ מבחינה אידיאולוגית היתה „דרור—פרייהייט". תנועה זו ראויה לשבח על פעילותה הרבה ועל כושרה לקיים במשך כל תקופת האימים ההיא על אף הקשיים האוביקטיביים העצומים — את אחדותה הרעיונית והארגונית. חבר הפעילים של התנועה חי חיי

קומונה. הם קיימו קיבוץ למבוגרים ובית יתומות. פעילותם לא הצטמצמה בחוגיהם הם, אלא חדרה לשכבות רחבות והם נהנו מפרסיטז'ה רבה בציבור הרחב.

זגלמביה אמנם נחשבה כבעלת קו אחיד באופי היודענ־ראטים, אבל היו אי־אלה הבדלים לוקאליים. בבנדין גילה היודענראט גישה נוחה במקצת לפעולות התנועות מזו של סוסנוביץ. הודות לכך הצליחו התנועות לקיים מכבסה, בית יתומות ואת המפעל החשוב ביותר של חוות ההכשרה בשרודולה אשר שימשה נקודת אור באפלת הימים ההם באווירה הארץ־ישראלית והחלוצית ששררה בה. בחווה התקיימו אסיפות סוערות, ויכוחים, מסיבות שבת וחג, והירבו לשיר בה ולרקוד הורה. יש לציין כי השירה מילאה תפקיד חשוב בהווי התנועות, ניתן היה לבטא בה את סערת הנפש ומועקתה יותר מאשר בכל צורה אחרת, אופיינית לתפקידה של החווה הסיסמה שהיתה מקובלת אז: „כי משרודולה תצא תורה".

השוה"צ ופרייהייט קיימו פעולות משותפות והיתה מועצה משותפת לשתי התנועות אליה הצטרפו — בשלב מאוחר יותר, כשעל הפרק עלתה שאלת ההגנה — אנשי גורדוניה. בפעולות המשותפות היתה לי האפשרות להיפגש עם פרומקה פלוטניצקה, שהיתה שליחה נודדת מטעם מרכז „החלוץ" בוורשה. הצטיינה באישיות מקסימה והיתה בעלת יכולת ארגונית רבה. היתה לה יד בכל הפעולות הארגוניות, היתה פשוטה, לבבית ועממית בהופעתה. לנו, ששפתנו היתה פולנית, קסם במיוחד דבר היותה מעורה וספוגה בתרבות אידיש. בחורף 1942־1941 ביקרה אצלנו בשליחות מטעם התנועה טוסיה אלטמן וגם הופעתה השאירה רושם רב. מטרת שליחותה היתה להטיף ולהכין את אנשינו לקריאת יציאה מחוץ לחומות הגיטו, על מנת להקים שם בסיסי עזרה והצלה לנצורים בגיטו. היא דרשה מאתנו להעיז, אמנם תוך זהירות מכסימלית. ולא כמעשה גבורה חד־פעמי, כי אם כמאמץ נועז, מתמיד שיש הכרח לעשותו.

טוסיה אירגנה, בין היתר, גם חוגים לפסיכולוגיה ומסרה לנו על הקשרים עם חלק מהצופים הפולניים באמצעותה של אירנה אדמוביץ, על אף היותנו מנותקים מן העולם ידענו על המתרחש מתוך שמועות שהיו חודרות לגיטו מן העולם החיצוני. בהתחלת קיומו של הגיטו אפשר היה להשיג עתונים גרמניים בצורה ליגלית. לאחר מכן נאסרה הכנסת עתונים לגיטו והיינו משיגים אותם באורח בלתי ליגלי. מקלטי הרדיו הוחרמו מיד עם כניסת הגרמנים. במשך הזמן התקנו שרות האזנה חשאי משלנו. סידר אותו חברי ליפק מינץ שהקשיב בעיקר לשידורים הפולניים של רדיו לונדון.

קשרינו עם הפולנים בצד הארי היו רופפים מאד. מחתרת קומוניסטית כמעט שלא היתה בנמצא ולא הורגשה כל פעילות מצדה. המחתרת הפולנית הלאומנית שפעלה בהדרכת ממשלתו הגולה בלונדון של הגנרל סיקורסקי לא היתה מעוניינת בקשר עם ציבור יהודי מאורגן כלשהו. אם כי קשרי ידידות אישיים בין יהודים בודדים לבין אנשי מחתרת זו היו קיימים. גם לאבי היו קשרים כאלה ולא פעם השיג עתונות מחתרתית פולנית מידידיו. במיוחד את ביולטין המחתרת „ביולטין אינפורמציני". אגב, באותה תקופה פעלה המחתרת הזו רק בשטח ההסברה ברחוב הפולני.

כאמור לא הורגשה פעילות מצד הקומוניסטים. ידענו על כך שבסוסנוביץ חי הסופר הפולני השמאלי המפורסם אמיל זגדלוביץ שהתפרסם מאד תודות לספרו „זמורי". הוא נפטר בסוף שנת 1942 ונקבר בחשאי בהיותו עטוף דגל אדום. צלום שלו לפני קבורתו הופץ במחתרת. היו חברים שהכירו כמה קומוניסטים פולנים ובהם את ידידתו של זגדלוביץ שקראו לה פאני מריה.

בסיכומו של דבר לא היתה באותו שלב, כל עזרה ממשית ממחתרת פולנית כלשהי ולא היה עדיין ברחוב הפולני גוף מחתרתי בעל אוריינטציה פרו־יהודית שאפשר היה לצפות לעזרה ממנו.

בינתיים התפתחו המאורעות בקצב מהיר. המצב החמיר, מיום ליום ניתכו על ראשינו גזירות חדשות ומהלומות חדשות. על אף כל מאמצינו לשמור על אנשינו „והחלטתנו הנחושה" להשתמט מן הגיוסים למחנות (אשר אז נחשבו עוד כמחנות „עבודה" ולא כמחנות השמדה) לא הצלחנו למנוע את שילוחם של רבים מאנשינו. שורותינו נתדלדלו, מלחמת הקיום החמירה. האפשרויות לעבודה חינוכית ו־סוציאלית נצטמצמו והדגש עבר בהדרגה לפעולות בעלות אופי פוליטי בעיקרן, בקרב חוגי מבוגרים בלבד.

על אף החמרת המצב בזגלמביה עדיין היה באזורנו באופן יחסי טוב הרבה יותר מאשר ב„גנרל־גוברנמנט". אנו שלחנו בדרכים שונות חבילות מזון לחברינו בוורשה.

הארגון הלוחם

בקיץ 1942 פשטו שמועות על החלטת הגרמנים לבצע השמדה טוטלית. מעטים התייחסו לשמועות אלו ברצינות. שררו עדיין בזגלמביה תנאי חיים נוחים בהרבה מאשר בשטח הגנרל־גוברנמנט, ודבר זה נתן מקום לאשליות.

הראשון שהצליח לפזר את האשליות, לפחות בקרב תנועות הנוער היה מרדכי אנילביץ אשר הגיע בשליחות ה־תנועה לזגלמביה בסוף מאי או תחילת יוני 1942. לבואו של מרדכי היו כמה מטרות.

המטרה העיקרית היתה ללכד את שורות השוה"צ לאחר המשבר הרעיוני וסכנת הפילוג שהופיעה בעקבות פעילותה של קבוצה טרוצקיסטית בסוסנוביץ. בראש הקבוצה עמד עורך־דין צעיר, ארליך, קלסתר פניו כשל איש רוח, היתה לו השפעה כמעט היפנוטית (בפרט על נשים). קבוצה מאנשי השומר הצעיר נטתה אחרי הטרוצקיסטים וההנהגה המקומית מצאה לנכון להיעזר במרדכי בפעולת הסברה בגנות הפורשים.

מטרה אחרת לביקורו, שלא היתה ידועה ברבים, היתה לברר את האפשרות להיעזר בראש היודענראט, מוניק

מרין, בהשגת היתר יציאה לחו"ל, על מנת להזעיק את העם היהודי והעולם כולו נוכח מזימת ההשמדה של הגרמנים. מרדכי חלם על הקמת ארגון נוער יהודי בארצות החופשיות, אשר יבצע פעולות נקם בגרמנים ובכך יעורר את העולם הנאור ויתריע על סכנת ההשמדה המתקרבת.

מטרה נוספת, אשר תוך זמן קצר הפכה להיות למטרה מקרית, היתה להכשיר את הקרקע לקראת הקמת ארגון נוער לוחם לפעולות הגנה בנאצים. זכורני כי במסגרת הרצאותיו על הפרישה הטרוצקיסטי כשעמד להרצות פעם על נושא עיוני לפי ספרו של ספסובסקי „על חרות האדם", שינה מרדכי אנילביץ את הנושא וסיפר על ידיעות שקיבל מאיש השוה"צ על פעולות טבח שערכו הגרמנים בסביבות וולוצ־לבק. האיש נימנה על קבוצת קברנים שמונתה על ידי הנאצים כדי לקבור את הקרבנות. הוא הצליח להימלט ולחזור לגיטו וורשה. ידיעות דומות נתקבלו מעדי ראייה על פעולות השמדה בטרווניקי ובחלמנו. ובמקומות אחרים, ידיעות אלה נתאשרו על ידי חברים שקיימו קשרים עם פולנים וגרמנים מקורבים למקורות המוסמכים. הרחוב — העם, סרב להאמין לידיעות מעין אלו. יתר־על־כן בעד אמירת האמת שנאו ורדפו אותנו. עדות להלך־רוח זה תשמש האפיזודה הבאה — קבלתי סטירת לחי מאב של חברי על שסיפרתי בביתם מהשמועות הנ"ל ועל שאמרתי לו „גם אני וגם אתה נדונים למוות".

בואו של מרדכי שימש, על כן, מיפנה בהלך־הרוח ובדרכי הפעולה של התנועה והמקורבות לה. התנועה עברה לארגון מחתרתי לוחם. הפעולה החינוכית פסקה כמעט לחלוטין. החברים אורגנו ב„חמישיות" שחויבו בקיום קשר קונספירטיבי ובמשמעת חמורה. הוטלה חובת סודיות גמורה אשר להרכב הקבוצות ופעולותיהן. כל חמישיה בקבוצה וכל חבר בתוכה קיבלו תפקידים מוגדרים. הייתי אחראי לקבוצת בחורות בעלות קלסתר פנים „אריים" שנועדו לפעולות בצד הארי. בשלב זה התחלנו להתמחות בתעשיית תעודות אריות למיניהן.

הפצנו כרוזים שקראו להתנגד ליציאה ל„עבודה" ב־מחנות. עסקנו גם בהפצת עתון מחתרתי בשפה הפולנית בשם „פשיטום" (בטאון הנוער היהודי המהפכני). מייסד ועורך העתון הראשון היה מרדכי אנילביץ כל זמן שהותו בסוסנוביץ עירנו. החברים ליפק מינץ, צבי דונסקי ואני עסקנו בצד הטכני של הכנת העתון והכפלתו. בהתחלה לא היתה לנו מכונת הכפלה והכפלנו בצורה פרימיטיבית על לוחות שיש. בשלב מאוחר יותר השגנו מכונת שיכפול. היה לנו „שרות האזנה" לשידורי רדיו מחו"ל. ליפק מינץ היה המאזין וסיפק לנו ידיעות על המתרחש בחזיתות, ובעולם בכלל, ממקורות אנטי־נאציים, ואנו הבאנו ידיעות אלו בעתוננו.

בשלב זה עדיין לא היתה עמדה אחידה בתנועות החלו־ציות בנוגע להגנה מזויינת. אליעזר גלר שבא באותו קיץ לזגלמביה בשליחות מורשה מטעם הוועד המרכזי של הסתדרות גורדוניה התנגד לפעולה לוחמת. הוא לא האמין בסיכוייה. זכורני כי פיקפק בחזותי הארית כשהופעתי בפניו כאחד מאלה המיועדים לפעול בצד הארי.

עבודת ההסברה נגד הפורשים איבדה מהר מערכה, שכן הויכוחים הפוליטיים הועמדו בצל נוכח החמרת המצב ות־חושת הסכנה המתקרבת עם גבור זרם הידיעות על פעולות ההשמדה שהתנהלו כבר במלוא הקיטור ברחבי פולין. בסופו של דבר הצטרפה לטרוצקיסטים קבוצה קטנה בראשותו של סבק מרין. רישומה של הקבוצה ופרישתה לא היה ניכר.

גם המטרה השניה — השגת קשר לחו"ל, לשוויץ ול־ארה"ב — באמצעות מוניק מרין — ראש היודענראט — איבדה מערכה. מרדכי טעה מרחוק בהערכת מעמדו של מרין אצל הגרמנים וחשבו ל„כל יכול". הסתבר כי גם לוא רצה לא היה ביכולתו של מרין לסייע בהשגת מטרה זו. בינתיים הצלחנו בכוחות עצמנו ובעיקר הודות לאמצעים של החברים שפעלו בשוויץ — נתן שוואלבע והייני בורנשטיין — לקשור קשר עם החברים הנ"ל, והם עזרו במשלוחי כסף ועיקר פעולתם היתה אספקת תעודות אזרחות לארצות דרום־אמריקניות (פעולה זו מתוארת בהרחבה בספרו של דוד ליוור „עיר המתים").

תוצאות מעשיות לשליחותו של מרדכי אנילביץ היו בהת־ארגנותנו לקראת פעולות הגנה והצלה. מרדכי אשר חש בכל ישותו את חומרת הסכנה הצליח להקנות לנו ולהדביק אותנו בגישתו הריאליסטית חסרת האשליות ולהחדיר בנו את רוח הכוננות לקראת הבאות. מאידך יש להעיר כי לא היתה זו משימה קשה, שכן לנו, לחברי התנועה, היתה נכונות מלאה להתגוננות פעילה מפני הגרמנים וכשמרדכי ניסה בשיחות אישיות אתנו „למשש את הדופק" ולבחון על מידת נכונותנו לעמוד במבחן, הרגשנו עצמנו נעלבים ונראה היה לנו, כי היה זה מיותר לבוא מוורשה ללמד אותנו מה לעשות. הוא היה טיפוס מובהק של מנהיג שרכש לו במהירות אמון כל מי שבא במגע אתו ועורר יחס של כבוד אליו, על אף גילו הצעיר, אפילו אצל אנשי היודענראט ומרין בראשם. עדות נאמנה ליחס זה תשמשנה שתי האפי־זודות הבאות: —

א) פעם הוחרמו מספר מכונות תפירה שהיודענראט קיבל צוו לספקם לגרמנים. בין היתר נלקחה גם המכונה של אחת מחברותינו, אחותה של חנה וירניק, שכל קיומה תלוי היה במכונה זו. מרדכי שלח „פתק" על פיסת ניר עתון לא־פורמלי למוניק מרין והמכונה הוחזרה מיד לבעלתה.

ב) אותה הנה וירניק (חיה כעת בארץ) נאסרה פעם ע"י משטרת הגיטו. מרדכי שוב שלח פתק קצר ונמרץ למרין והבחורה שוחררה מיד.

ברור כי יחסו ה„חיובי" של מרין לפניותיו של מרדכי נבע לא רק מאהדה ויחס של כבוד, כי אם בעיקר מפחד מפני ה„כוח" העומד מאחורי מרדכי. העמדת הפנים של

מרדכי, כי מאחוריו כוח מאורגן רציני היו לה כפי שמעידות האפיזודות הנ״ל אי־אלו תוצאות חיוביות — מאידך, נראה לי כעת, מתוך פרספקטיבה של שנים, כי היתה בה גם משום שגיאה וחוסר זהירות, שכן מרין יכול היה בקלות, ולוא גם מתוך פחד מפנינו, להסגיר אותנו לידי הגרמנים ולחסלנו כליל. למעשה לא היינו עוד ארגון לוחם וכוחנו היה אפסי. כל „נשקנו" אותה שעה היה קצת חומצות מתוצרת פרימי־טיבית כמה אגרופי ברזל ומוטות.

כנראה שהיו למרדכי מעט אשליות בהתחלה בדבר ה־אפשרות לשיתוף פעולה מצד היודענראט. אך מהר נוכח לדעת כי לא ישיג היתר נסיעה לחו״ל ואף לא כל שיתוף פעולה. נוצרה אף מתיחות מסויימת בין מרדכי לבין היודענראט, אבל היא לא הגיעה לנסיון של הפעלת כוח לחיסולנו מצד היודענראט. הערכנו אז מאוד ושאבנו עידוד מעמדתו הנועזת של מרדכי כלפיהם והופעתו כתובע ולא כמבקש. עם ביקורו של מרדכי ניתנה לי הזדמנות ראשונה לצאת כ„ארי" מעבר לחומות הגיטו. נלויתי למרדכי כשומר ראשו בביקורו בזבירצה לשם הכשרת הקרקע להקמת ארגון לוחם שם. בין היתר עמד להיפגש עם איש ציבור ידוע שם בכינוי „פילוסוף".

לאחר שהתברר כי תקוותיו של מרדכי לזכות בשיתוף פעולה מצד היודענראט היו תקוות־שווא. הוא נטשן והתרכז בהכנת ובהקמת הארגון הלוחם. אלא שבעצם המו״מ עם היודענראט היה משום דקונספירציה של המחתרת.

לא זכור לי מה קדם למה, אבל בזכרוני מופיעים קשורים שני מאורעות: עמידת הבריטים בטוברוק ומכתבו של יוסף קפלן מוורשה על התחלת ההשמדה ההמונית והתאבדותו של צ׳רניקוב. עם התקבל המכתב התקיימה בלילה פגישה בחוות שרודולה בהשתתפות נציגי תנועות השוה״צ, דרור וגור־דוניה. לא זכור לי אם בפגישה זאת השתתפו גם אנשי הסתדרות הנוער הציוני והשומר הדתי.

מבין החברים שהשתתפו בפגישה זכורים לי:

אריה ליור — איש גורדוניה, כעת בארץ, פקיד בועד הפועל של ההסתדרות בת״א.

חייקה קלינגר — השוה״צ — נפטרה ב־1958 בקיבוץ „העוגן".

דוד קוסלובסקי — השוה״צ — נפל בדרך ליער.

משה אורבייטל — נקרא בכינוי „אורבוס" (הביא לפגישה את הידיעה על הנחיתה בדייפ הצרפתית והנוכחים חשבוה כפתיחת החזית השניה).

האחיות פסחזון — הנזכרות לעיל — נפלו כולן.

לאור הידיעה המוטעית על פתיחת החזית השניה, דיבר מרדכי אנילביץ על הצורך בהצטרפותנו לחזית השלישית — היא החזית הפרטיזנית. באותה תקופה הגיעונו כבר ידיעות על פרטיזנים של „הארמיה קריובה" (צבא המדינתי) הפולנית באיזור לובלין. ידענו גם על פעולות הפרטיזנים ביוגוסלביה. אז כבר היה ידוע גם על הצטרפות השוה״צ כפרקציה יהודית לפ.פ.ר. המפלגה הקומוניסטית הפולנית.

באותה פגישה לבש רעיון הארגון הלוחם עור וגידים. כן הוסכם אז על פעולה מאוחדת בשטח ההגנה. כלומר, שהארגון הלוחם יהיה משותף לתנועות החלוציות. לפי הערכה אופטימית קיוו לגייס מכל התנועות כ־200 לוחמים. אבל גם מספר קטן זה היה מוגזם, כי השורות נתדלדלו והלכו עקב המשלוחים התכופים למחנות.

מלבד הארגון הלוחם של התנועות החלוציות הוקם ארגון קטן נפרד בעל מטרה דומה ע״י הקומוניסטים ואוה־דיהם. אפילו, עד כמה שידוע לי, אנשי הארגון הפורש לא חיפשו דווקא אנשים בעלי השקפות קרובות להם, כי אם בעיקר בעלי כוננות ורצון לחימה. כן ידוע לי שפנו לאהרן פלדברג נמצא כעת בארץ וגר בירושלים שהיה אז בהשומר הדתי. בין ראשי הקבוצה היה בובו גראוברד בן של עסקן ציוני וחבר היודענראט. הוא עצמו היה פעם בזמנים שונים, חניך הנוער הציוני וחניך השוה״צ. דבר קיומה של הקבוצה הזאת הגיע לשלטונות ואנשיה הוצאו כולם להורג (ידוע לי כי ב„יד ושם" נמצא מסמך המעיד על כך). לא ידוע לי אם הקבוצה פעלה תוך קשר רשמי עם המפלגה הקומוניסטית ומטעמה ואם ראתה את עצמה כגוף מפלגתי, אם כי פעיליה היו קומוניסטים. כמו כן לא ידוע לי אם חיסול הקבוצה היה תוצאה של הלשנה מצד היודענראט. שמעתי, מאידך, על קשרים של הקבוצה עם היודענראט מתוך מגמה לנצל קשרים אלה לטובת הארגון. לפי דעתו של אהרן פלדברג יש מקום לחשד, כי אמנם היתה הלשנה מצד היודענראט.

הוחלט בפגישה הגורלית הנ״ל בחווה, על הקמת הארגון. שררה אז אחדות דעים מלאה. אופייני גם להווי התנועות בימים ההם, שבאותה פגישה עניינית ורצינית שרנו בהת־להבות. נחרתו בזכרוני השירים שמרדכי שר — „שמע בימים ההם ובזמן הזה", „אנחנו בוני ציון" ואחרים, — וכן תנועו־תיו והופעתו הדינמית בשעת מעשה. כבר הזכרתי את מקומה החשוב של השירה בהווי שלנו. זכורה לי גם ההתנגדות הנפשית לשיר „אונזער שטעטל ברענט" בגלל נימת היאוש שבו והפסיביות שבאה לביטוי במילה „נעביך" והיא אשר צרמה את אזנינו.

דבר זה מזכיר לי גם את שאלת יחסנו לכלל היהודים. היה זה יחס אמביוולנטו שאהבה ושנאה שימשו בו בערבוביה זלזלנו בהמונים על היעדר רוח מלחמתית אצלם, על אדי־שותם וחסר אונם. נמנענו מפגישות תכופות עם ההמונים בהם זלזלנו וראינו עצמנו כאוונגארד, כזה היה הלך־הרוח הכללי במחננו. זכורה לי הבדיחה המרה, שנפוצה בזמן מאוחר יותר ושיחסו אותה למרדכי אנילביץ, על שני ה־יהודים הנפרדים איש מרעהו באמירת „אין דבר, נפגש כחתיכות סבון על המדף".

אם כי אין להבין זאת כרצון להיבדל מן העם. להיפך — ייחסנו לעצמנו תואר של אוונגארד מתוך הכרה ברורה

ותחושת תפקידנו ללכת עם העם ולמענו, ואת הצלת עצמנו ראינו כמוצדקת רק במידה שנוכל לפעול למען הגנתם והצלתם של אחרים.

מגמתנו היתה להקים קבוצות יהודיות במסגרת תנועת הפרטיזנים הכללית. דעתנו היתה, כי אין אפשרות אוביקטיבית לנהל מלחמה יהודי נפרדת על הכבוד היהודי וכי הדבר ניתן להשגה רק עם השתלבות במלחמתם של כל הכוחות האנטי־נאציים נגד הפולש. הזכרתי כבר כי הארגון קיבל לאט צורה ארגונית של מחתרת צבאית. עם זאת מעולם לא התגבשה המסגרת הארגונית בצורה מושלמת. צבי ברנדס היה המפקד המוכר ונציגו האישי של מרדכי אנילביץ, כל עוד מרדכי חי וראינו עצמנו בסניף של הארגון הלוחם בוורשה. ברם, לעתים רחוקות „נתן" צבי פקודות כמפקד. לא היו תוארים ודרגות. לא התגבשה מפקדה של ממש לידו של צבי. ידוע היה כי האנשים המרכזיים הפועלים יחד עם צבי הם פרומקה פלוטניצקה, הרשל שפרינגר, ולפעמים חייקה קלינגר. הבחורות היו רחוקות מהופעה צבאית גם הרשל שפרינגר היה בעל כושר מנהיגות מסויים, בעל יוזמה ומרץ, אבל עם זאת מנוגד לגמרי באופיו לנוקשות צבאית ומלחמתית ובמידה שידוע לי מעולם לא השלים בלב קל לקו המלחמתי.

בזכרונותיהם של חברים אחרים הוזכר רבות ברוך גפטק. ברוך היה באמת האדם היחידי בארגון שהיה בעל תכונות צבאיות. הוא היה בעל שרירים, ספורטיבי, שרת פעם בצבא הפולני. ידע להשתמש בנשק ושימש כמדריך לשימוש בנשק ולתורת הלחימה בכלל, אלא שמבחינה אינטל־קטואלית לא מסוגל היה לתפוס עמדה של מנהיג ומפקד בעל אוטוריטה.

בתחילת קיץ 1943 הוקם קשר עם הפרטיזנים הפולניים מטעם פ.פ.ר. במידה שידוע לי מאז כי המקשר בין התנועה בוורשה לבין פ.פ.ר. היה אריה וילנר. בגלל ההסתה והלך־הרוח האנטי־יהודי באוכלוסיה הפולנית והפחד מפני ההאשמה על ז'ידו קומונה הידועה הסכימה פ. פ. ר. לקבל כפרטיזנים רק יהודים בעלי קלסתר פנים אריים, ודאי שלא הסכימה לקבל קבוצות יהודים המופיעים כיהודים ומדגישים את יהדותם. הוצעתי לפעולה פוליטית הסברתית ביער מטעם התנועה הפרטיזנית ואחד התנאים לכך היה שוב — קלסתר פנים ארי. הקשר המקומי בינינו לבין התנועה הפרטיזנית של פ.פ.ר. בזגלמביה, במידה שבכלל היתה כזאת, היה לקוי מאוד ובוצע באמצעות מקשרים מקריים ולא קבועים. ידוע לי כי בשלב יותר מאוחר הצליחה אינה גלברד לקשור קשרים עם אנשי המחתרת הפולניים בקרקוב.

בזמן המרד בגיטו ורשה הגיעונו ידיעות על מהלכו. כמו כן הגיע אלינו מכתבו ההיסטורי האחרון של מרדכי אנילביץ, בו הוא נפרד מאתנו ומודיע שהוא מאושר על שחלומו להיות בין ראשוני הלוחמים התגשם.

מבין הניצולים מלוחמי הגיטו שהצליח לצאת דרך תעלות הביוב, הגיע אלינו בחור בשם מרק, שהיה בעל קלסתר פנים ארי. הוא בא אלינו בקריאה לצאת ליערות ללא כל דחיה. הוא עמד בקשר עם סוכן פולני בשם סוכה — בנו של שומר בית שגר בסוסנוביץ ברחוב מודזשיובסקה. אותו סוכן היה, כביכול, מקשר בין הפרטיזנים של פ.פ.ר. ביער לבין העורף. מטעם הארגון נפגש עם הסוכן חברנו צבי ברנדס, אשר שימש כמפקד הארגון וכנציגו האישי של מרדכי אנילביץ בסוסנוביץ.

נתארגנו כמה קבוצות שעמדו לצאת זו אחר זו ליער. בראש אחת מהן עמד דויד קוזלובסקי. היתה מסיבת פרידה שעל אף רצינותה שררה בה גם רוח הומור ומשהו ממשחק בצבאיות. ללוחמים נתנו מנות של עוגת גבינה (קעז־קוכען) אשר במצוקת הימים ההם שימשה כאות הכרה עליון. כש־נפרדתי אישית מדויד קוזלובסקי ולחצנו איש יד רעהו, ביקש שאתן לו את מכנסי הבריצ'עס שלבשתי כדי לשוות לעצמו הופעה חיילית. הוא אמר לי באידיש, אף כי דברנו פולנית: „איך וויל שטארבען אין אזעלכע הויזען" (ברצוני למות במכנסיים כאלה). החלפנו בינינו את מכנסינו, ואכן הוא נפל בהיותו לבוש במכנסיים בהם רצה למות...

הסוכן סוכה נתגלה כבוגד. הוא הוביל את האנשים ליער למקום בו חיכה להם מארב. יתכן וקבוצות נוספות היו נופלות בדרך זו, אלא שבדרך נס ניצלו שני בחורים מקבוצת קוזלובסקי הם הצליחו להתחמק מן האש שנפתחה על הקבוצה, להימלט מן המקום ולחזור העירה. השניים היו ישראל ואייזיק (את שם משפחתם שכחתי). הם הגיעו אלינו מהעיר ז'רקי. הם חיים, נמצאים בארץ והיו עד לפני שנים מספר חברים בקיבוץ שובל שבנגב. השניים סיפרו את כל הפרטים כיצד הובלו למקום המארב ע"י סוכה. אם כי ידענו כי מרק עצמו היה חף מפשע ונפל בעצמו קרבן למעשה בגידה ורמייה, לא יכולנו להשתחרר מהרגשת תרעומת עליו ועל אנשי „דרור" שהיה מחבריהם. הדבר מעיד כי גם באותם ימים קשים לא יכולנו להתגבר ולהתעלות מעל הניגודים בין חברי תנועות כל כך קרובות ולהגיע לתחושת אחדות מלאה ללא מחיצות תנועתיות. זוהי עובדה מעציבה מאד שאין להתעלם ממנה, אבל יתכן גם שזוהי הרגשתי הסוביקטיבית בלבד. איני בטוח כי אמנם תחושת המתח בין התנועות באה לידי ביטוי בצורה בולטת דווקא אז, במקרה של מרק ונפילת הקבוצות שיצאו ליער, או שאני נזכר בה כעת בהקשר זה בדרך אסוציאטיבית בלבד.

הכשלון השפיע קשה על צבי ברנדס, אשר ראה עצמו אחראי לו מבחינה מוסרית. צבי עבר זעזוע נפשי קשה ואמר כי לולא הרגשת האחריות שלו כלפי תפקידו היה מתאבד.

על אף חיסול גיטו וורשה ונסיוננו הכושל לצאת ליער

עדיין היה הדגש בדיונינו על ההגנה. מאידך, נדמה היה באותו זמן, כי נפתח פתח הצלה קטן למעטים בעזרת תעודות אזרחות דרום־אמריקניות — הונדוראס, פרגוואי ואורגוואי. נתן שוואלבע והייני בורנשטיין שישבו בשוויץ הצליחו לקיים קשר מכתבים אתנו ולהמציא תעודות אזרחות כאלה על כתובותיהם של אנשים מהימנים. התעודות מטעם הקונסוליות של הארצות הנ״ל בשוויץ היו אוטנטיות וב־התחלה גם התחשבו בהן הגרמנים ובודדו את בעלי התעודות במחנה מיוחד. בשלב מאוחר יותר התחילו להבחין בין תעודות „טובות" לבין תעודות „לא טובות"; תעודות של אזרחות פרגואי ואורגוואי נחשבו כ„טובות" ותעודות הונ־דוראס נחשבו כ„לא־טובות" חלק מבעלי התעודות ניצל באמת ויש ביניהם החיים כיום בארץ.

ענין התעודות הנ״ל עורר ויכוחים רבים וגם הכניס דמורליזציה מסויימת בשורות הארגון והתנועות. חלק ניכר מאנשי התנועה והמנהיגות בראשם ראו בפעולת הצלה זאת הפרעה לענין ההגנה והתנגדו לקבלת התעודות. מאידך, היו פעילים אשר הטיפו ברבים נגד התעודות, אבל דאגו בסתר להבטיח לעצמם תעודות כאלה. מבין אלה ישנם אנשים הנמצאים היום בארץ ואף תופסים עמדות חשובות, ועל־כן אני נמנע מלנקוב בשמות. הדבר הגיע, כמובן, גם בעין צרה על מקור הצלה זה הנמצא בידי תנועות הנוער. מרין בא בטענה אל התנועות על שהם „מכינים כליה ודוחים הצלה".

בין העסקנים והפעילים, אשר עסקו בקבלת התעודות ובחלוקתן היו ויכוחים בשאלה למי לתת תעודות וכן איזו תעודות, למי תעודה „טובה" ולמי תעודות פחות טובות. לפי ההוראות משוויץ נועדו התעודות לעסקנים ציוניים ובחלקן חולקו לפי עקרון הוותק בעסקנות ציונית, מפתח מפלגתי ופעילות אז.

השוה״צ ופרייהייט היו כאמור עקרונית נגד פעולות הצלה באותו שלב, כלומר בקיץ 1943. אנשי גורדוניה היו חלוקים בדעותיהם. הנוער הציוני חייב את פעולות ההצלה והתחיל בהכנת מקומות מחבוא בצד הארי וכן במשלוח אנשים בתעודות מזוייפות כפועלים פולניים לעבודה אצל איכרים גרמניים. יש לציין לזכותם של אנשי הנוער הציוני כי הצליחו להציל בפעולותיהם חלק מאנשיהם וכי מאידך היו גם שותפים לפעולות הגנה, אספו נשק ופעיליהם יאנק צימרמן והיפק טננורצל. נפלו בגבורה בהתגוננם בנשק ביד כשבאו לקחתם. כאמור, באותו שלב, באמצע קיץ 1943, עדיין נמנעו השוה״צ ופרייהייט מפעולות הצלה כלשהן.

בהשפעת המאורעות עם התקרב מועד חיסולם של גי־טאות סוסנוביץ — בנדין, כשדבר חיסולם נראה לנו כוודאי ומאידך נתברר לנו עד כמה מעטים סיכויי הלחימה נוכח המחסור בנשק ובאנשים והיעדר סיכויים לעזרה פעילה כלשהי מצד הפולנים עברנו לפעולות הצלה. פעולות אלו הצריכו, נוסף ליוזמה, להעזה ולכושר המצאה, כסף רב.

אעפ״י שפעלנו בתנאי מחתרת קיימנו קשרים עם אנשים שונים ולא מעטים מחוץ לאנשי התנועות. קבלנו מרבים כסף, שניתן לנו מתוך שיקול שהדבר יזכה את הנותנים באפשרות הצלה על ידינו, מתוך אהדה גרידא.

באותו זמן „נפתחה" גם דרך הצלה להונגריה, בה פעלה רשת הצלה שעמדה בקשרים עם שליחי הארץ בתורכיה וב־שוויץ.

נמצא עובד רכבת גרמני, אשר קיבל על עצמו להעביר אנשים להונגריה תמורת 10 אלפים מרקים. הארגון בחר ב־4 נציגים — אחד מכל ארבע התנועות: השוה״צ — אני; דרור — ברוך גפטק; גורדוניה — דוב (שכחתי את שם משפחתו). בחור זה הגיע אלינו משטח הגנרל גוברנטמנט לפעולות הצלה. הוא איבד את כל קבוצת חבריו והיה שבור לגמרי. היה זה איש־תנועה מובהק. לא פעם אמר: „אינני יכול להיות בלי קבוצתי, אין טעם בחיי"; ואיש השומר הדתי, אשר את שמו שכחתי בינתיים גם כן. נעשתה לנו מסיבת פרידה. במסיבה לא דובר על האפשרות של הצלה אישית, המטרה היתה הצלת הקבוצות אותן ייצגנו והצגת הבעייה בחו״ל. בתוך המסיבה משך אותי צבי ברנדס הצדה, נשק אותי והשביעני לחזור עם נשק. צבי היה מיואש ומאוכזב. הוא לא האמין יותר, לא במצפון העולם וגם לא בעזרה ממשית מצד מנהיגי יהדות העולם.

כאמור התמחיתי כבר אז בייצור תעודות מזוייפות. יצאנו לדרך בתעודות של פועלים פולניים בלווית עובד הרכבת הנ״ל. קבענו אתו שיטת רמזים, אשר בעזרתם כיוון את התנהגותנו בזמן הנסיעה. עד לתחנת אושביץ נסענו ללא הפרעות, אך באותה תחנה נעלם מורה הדרך שלנו ולא יכולנו להמשיך. עד היום לא הצלחתי לפתור את תעלומת היעלמו: אם היה זה מקרה ולא יכול היה לחזור אלינו, או שבכוונה רצה להפילנו בפח והתחמק מאתנו. הוא, בכל אופן, גם לא הסגיר אותנו, אלא השאירנו אובדי עצה ודרך. תחנת הרכבת היתה מלאה אנשי ס.ס. התחלקנו לשני זוגות ברוך גפטיק עם איש השומר הדתי הצליחו להסתלק משטח התחנה. אני עם דוב לא הצלחנו לצאת ממנה והסת־תרנו בין צינורות הביוב למשך הלילה ורק למחרת חזרנו לבנדין. זה היה באחד מימי אוגוסט 1943. באותו יום הוחל בחיסול גיטאות בנדין וסוסנוביץ. רצינו לחזור לשטח החווה להתגנב לאחד הבונקרים בשדותיה. בסביבה ראינו הרבה שוטרים־פרשים נאציים, אשר הטילו הסגר על החווה בעזרת כלבים וזרקורים. לא היתה, איפוא, אפשרות להימלט. ואחד פולני, הבחין בי, נטפל אלי ודרש ממני לבוא אתו למשטרה. לא היה לי כסף במה לשחדו ולא היה לי נשק. הוא דרש ממני את מזוודתי ואיים בשימוש בכוח, אך כנראה לא נועז ביותר. היה לי אולר בכיס, הכנסתי ידי לכיס בתנועה כאילו היה לי נשק. הפולני נבהל ועזבני. המשכתי עוד זמן מה לעקוב יחד עם הפולנים אחרי הטרנספורטים היהודיים.

הפולנים הסתובבו ברחובות והסתכלו בטרנספורטים של היהודים המובלים לטבח. בין אלה היו לא מעטים שעזרו לחפש ולתפוס יהודים.

לא יכולתי, כמובן, להישאר זמן רב במקום אחד. לבסוף פניתי לעבר ב ז׳ י ט ן, היתה שם משפחה גרמנית קתולית, ידידי ביתנו מלפני המלחמה. קויתי להיעזר בהם ולהשיג את עזרתם למען הצלת משפחתי, אשר נמצאה אז בזבירצ׳ה, לשם עברה זמן מה לפני חיסול גיטו סוסנוביץ. גרמנים אלה, אעפ״י שלא היו מחסידיו של היטלר, לא האמינו לסיפורי על השמדת יהודים. הם לא האמינו בקיומם של מחנות השמדה, של גאזים וכל יתר זוועות הנאצים. הם קיבלו את דברי כבדותות וכהגזמות ולא גילו כל נכונות לעשות משהו לעזרת משפחתי. עזבתי אותם במפח נפש. המשכתי להסתובב בסביבה, שכן בעיר זו, שהיתה כולה גרמנית, היתה הסכנה פחותה מאשר בין פולנים. היתה לי תעודה מזויפת עם שם שיכול היה להשתמע כפולני. דוב, אשר כאמור לא יכול היה להיות בלי חבריו לתנועה החליט לחזור לגיטו, על אף ידיעתו כי הגיטו נמצא בתהליך חיסולו, וכפי שנודע לי אח״כ נהרג ע״י שוטר גרמני, ידוע לשמצה באכזריותו.

הלך הרוח הכללי השפיע גם על תנועות הנוער, שאגב, מאותם טעמים ואחרים, כמעט שלא היתה להם כל אחיזה במקום. היו שם רק שתי קבוצות של אנשי השומר הדתי וקבוצה קטנה של קומוניסטים שניסו להתארגן. אני אישית הכרתי כמה מאנשי השומר הדתי ושני קומוניסטים, אשר עזרו בהכנת הבונקר היחידי שהזכרתי לעיל. אנשי השומר הדתי עסקו בעיקר בעבודה חינוכית ובעזרה הדדית: בין הבודדים שגילו נכונות לפעולות הגנה והצלה התבלטו דורקה הרצברג — חברת השוה״צ — שהיתה חברתו של צבי ברנדס, ובחור בשם רוזנברג, ממנהיגי השומר הדתי, אשר את שמו הפרטי שכחתי. אשר לשני הקומוניסטים הנ״ל לא ידוע לי אם ייצגו קבוצה כלשהי. הם בכל אופן טענו, כי יש להם אוהדים, היו עוד אנשים בודדים אשר התקשרו בדרך זו או אחרת עם המחתרת הבנדינית, או שפעלו על דעת עצמם בחיפוש אחרי אפשרויות הצלה. הרוב המכריע, בכל אופן, כולל הנוער, היה עד כדי כך נתון לאדישות ולאשליות, כי אליה הרעה לא תגיע.

עד היכן הגיע קוצר הראייה המדהים של יהודי זבירצה והלך־הרוח של אדישות ואזלת־יד נוכח המתרחש מסביבם תעיד העובדה שכבר אחרי חיסול גיטאות סוסנוביץ ובנדין, וכשכבר היה ידוע, כי כל יהודי פולין הושמדו, יום אחד בלבד לפני חיסול גיטו זבירצה עצמו עדיין התקיימה תחרות ספורטיבית ולא גילו כל חרדה לקראת הבאות כאילו לא קרה דבר.

העיר היתה כבר ריקה מידוהים. לנתי כמה לילות בבית יהודי חרב. לבסוף עברתי לגיטו זבירצ׳ה, בו נמצאו הורי ואחיותי לשם עברו עוד בסוף 1942. בגיטו זה עדיין התנהלו כביכול, החיים כתיקונם. אגב, לפני שיצאתי מן החווה בשליחות, שלא יצאה לפועל להונגריה, לא היה סיפק בידי להיפרד מהורי. חברתי הלה שנצר, אשר כינויה בארגון היה קסיה נסעה אז לזבירצ׳ה להודיע להורי על שליחותי.

לא קל היה לי להחליט לחדור לגיטו זבירצ׳ה, שכן גם הורי היו שם „בלתי לגליים". אבי עסק בהסתר בתלושי מזון גרמניים. הם לא היו רשומים כתושבי הגיטו, אלא שהשלטונות היהודיים העלימו עין מנוכחותם. גם אני עצמי הייתי מוכר למשטרה היהודית כאלמנט חשוד עוד מימי ביקורו של מרדכי אנילביץ בקיץ 1942. כמו־כן הסתתרתי אצל הורי בזבירצ׳ה בסוף 1942, שעה שחיפשה אחרי משטרת סוסנוביץ כשאסרה את חברי ליפק מינץ וצבי דונסקי. ברם, בהסתתרי אצל הורי נאסרתי ע״י מפקד משטרת הגיטו עצמו. ממאסר זה הצלחתי להתחמק תודות לאביהם של יוזוק ובולק קוזשון, אשר התערב לטובתי אצל מוניק מרין. לאחר מכן ביקרתי עוד מספר פעמים בזבירצ׳ה בשליחות האירגון בנסיונות להקים תאים גם שם וידוע לי, כי משטרת הגיטו חיפשה אחרי.

בבואי לבקר את הורי שם נהגתי להופיע בתעודות של נוצרי. היה תמיד חשש שימצאו יהודים שיסגירו אותי.

יש לציין כי מבחינת הכוננות להגנה, או אף להצלה בלבד, היה גיטו זבירצ׳ה הגרוע בכל גיטאות זגלמביה. היה שם בית־חרושת למדים עבור חיל האויר הגרמני. בגלל חיוניותו של בית־חרושת זה שררה שם בקרב היהודים האשליה, כי הם לא ייפגעו, שכן בית החרושת לא יוותר על פועליו. לא רק שלא היתה שם כל אחיזה להגנה, אלא שלא רצו אפילו לשמוע על הכנות הצלה כשהן. שעה שבסוסנוביץ ובבנדין עסקו רבים בהכנת בונקרים, הרי שבזבירצ׳ה כמעט ולא נעשה דבר. לי, בכל אופן, היה ידוע על קיומו של בונקר אחד ויחידי. לאחר מכן עם חיסול הגיטו התברר באמת כי היו בונקרים מעטים מאוד, אולי עוד 3—4 נוסף לזה שעליו ידעתי לפני כן.

חזרתי לסוסנוביץ, גם אחותי היתה שם. היא הציעה שנתאבד ברגע האחרון. החלטנו בכל אופן עוד לנסות להסתתר בבונקר.

משהגענו בלילה לבונקר נתגלה כי מקומו נודע לרבים שבאו להסתתר בו. ראיתי שבבונקר זה אין טעם להישאר. יצאתי על כן עוד באותו לילה כשאני יחף, לבל ישמעו את צעדי, לתור אחרי מחבוא למשפחתי. זמן מועט אחרי שיצאתי נתפסתי ע״י גרמנים. לפנות בוקר הובאתי אל מגרש, בו התחילו לרכז יהודים רבים שעמדו להישלח לטבח. אנשים רבים באו מצוידים בחבילות מזון ובגדים כאילו התכוננו לנסוע סתם למקום מגורים חדש.

פגשתי שם בחור אחד שלמד אתי פעם בביה"ס. הוא היה בחברת משפחתו וראיתי כי יש לו זוג נעליים מיותר, המשפחה היתה בכלל מצויידת מחבילות רבות. כאמור הייתי יחף ובידים ריקות. בקשתי מחברי שיתן לא את נעליו המיותרות, שני מרקים לקניית כרטיס רכבת וסכין גלוח, שאוכל לחתוך בו את הוורידים במקרה שניסיון בריחתי ייכשל. אמו של הבחור גרשה אותי. לא נרתעתי, קללתי אותם ולעגתי להם על שהולכים למוות עם החבילות המיותרות. כדי להיפטר ממני נתנו לי סוף־סוף את מבוקשי.

כשרוכזו במגרש יהודי הגיטו הייתי עד למקרים רבים של זעזועים וטרוף. סוף סוף הבינו לקראת מה מובילים אותם. ראיתי אמהות שזרקו את תינוקותיהן שמא יימצא מישהו שיצילו אותם. ראיתי גילויי אדישות שלאחר יאוש וכן תופעות מזעזעות שונות שהמילים כדי לתארן הן מעבר ליכולת הביטוי שלי. ברגע האחרון הגיע בחור עם רשימה של 50 איש בעלי מקצועות דרושים לגרמנים, שהוחלט להפרידם ולהשאירם בחיים. הבחור היה מאוהב באחותי לנקה. בראותו אותי צרף אותי כאחרון על דעת עצמו, במקומו של מישהו אחר לרשימת 50 הניצולים. למחנה הניצולים שכל 50 בעלי מקצוע מלכתחילה, צורפו לאחר־מכן עוד כ־150 איש שנמצאו בבונקרים ובודדים שהצליחו להסתנן אליו. מחנה זה המשיך עוד להתקיים למעלה מחודשיים אחרי חיסולו של גיטו זבירצה.

חיסולו של גיטו זבירצה

באותו מחנה היתה עוד כל משפחתי וכן היה בו קרובי קרל רוזנצוויג, שהיה אדם עשיר. ביודעו כי אני קשור עם חברים העוסקים בעניני הצלה, רצה להפקיד בידי סכום כסף גדול מתוך שיקולים שונים, שמא יינצל בעזרתנו, או שמא יינצל בדרך אחרת ואז יישמר בשבילו הכסף. באותו מעמד לא רציתי לקבל אצלו את הכסף — מדובר היה בסכום של 30 אלף מרקים בדולרים ובזהב. הגרמנים ערכו במחנה לעתים קרובות חיפושים אחרי דולרים וזהב, ועינו קשות את אלה שהדבר נמצא אצלם. סרבתי על כן להסתיר את הכסף אצלי, כל עוד לא היה לי סיכוי להבריחו החוצה, לאחר מכן כשנערך חיפוש והיתה סכנה שהכסף יימצא אצל קרובי הסכמתי לקבלו.

בהיותנו במחנה הצליחה לחדור פעמים מספר אלינו וגם לצאת חברתנו קסיה, אשר פעלה בצד הארי. היא באה להיפגש אתי וכן למסור על ניצולים הנמצאים בצד הארי ולקיים את הקשר בין הנמצאים במחנה לבין הנמצאים מחוצה לו. היא סיפרה, כי היא וחברנו מאיר שולמן — הוכבאום, שמוצאו מן העיר כזשנוב ואשתו נחמה מסתתרים אצל פולני אחד בשם נובק שהוא סחטן וקשה לסמוך עליו, כי נשארו ללא אמצעי קיום וזקוקים לכסף למען הצלתם והצלת אחרים. החלטתי למסור לה את הכסף של בן־דודי, בלי ידיעתו. סיפרתי על כך לאבי, בתחילה התקיף אותי קשות וטען כי דיני כדין גנב. בעמל רב הצלחתי בסופו של דבר לשכנע את אבי בצדקת המעשה וכשנזדמנה קסיה בפעם השניה לתוך המחנה, בין היתר, במטרה לגייס כספים נוספים לפעולות הצלה, השיג אבי בעצמו סכום כסף אצל יהודים אחרים במחנה. הכסף של קרובי שמסרתי לקסיה שימש בסיס לפעולות ההצלה המאורגנת ולהתערבותו של מפקד המשטרה היהודית הניק ברנבלט, אשר התאהב בה, ואכן קסיה גם נישאה לו ועזבה אותו רק ב־1957 בעלותה ארצה עם בנה היא גרה כעת בחולון בשם מרים ברנבלט. מלבד קסיה הצליחה גם לחדור למחנה בשליחות מן החוץ פולה כץ, (כיום פלה ווינטראוב, גרה בתל־אביב). היא הצליחה להסתדר במקום יותר בטוח מזה של קסיה. היא השקיעה מאמצים רבים כדי להציל אותי ואת משפחתי. בשלב מסויים יכול היה כבר מעשה הצלת המשפחה לצאת לפועל. היה מוכן מקום מחבוא וכן מלווים בטוחים שהיו צריכים להוביל לשם את כל המשפחה, אלא שאבי נרתע ברגע האחרון. כשבאת פלה להוציאנו נסוג אבי מכל התוכנית. קם התחיל מתפלל בדבקות. בין היתר, חשש שהגרמנים יתנקמו ביהודים אחרים על בריחתנו, כי פעם הצהירו, שיוציאו להורג 5 יהודים בשל כל יהודי שיימלט מן המחנה.

החלטתי אז יחד עם אחותי הגדולה לנסות שוב — והפעם שאני אעבור בגלוי את השמירה הגרמנית. נסיון זה היה כרוך לא רק בהעזה, אלא היתה גם בעיה כיצד למנוע פעולת תגמול כנגד הנשארים, לעתים קרובות ספרו אותנו וכאמור איימו הגרמנים כי יוציאו להורג 5 איש על כל אחד שיימלט מן המחנה. לבסוף הוכנס בשמי ובמקומי יהודי אחר מבין המסתתרים. משהובטח הדבר הלכתי בכוון ליציאה כאילו הייתי פקיד גרמני. ליד המשמר הרמתי ידי לברכת „הייל היטלר". המעשה הצליח, יצאתי בשלום והגעתי לבנדין, בה עוד המשיך להתקיים מחנה קטן של יהודים אשר הושארו, לפי שעה, בחיים כדי לאסוף ולמיין את הרכוש היהודי, בעיקר רהיטים וחפצי־בית שונים. כוונתי לא היתה להגיע לאותו מחנה, כי אם למצוא את החברים הנמצאים בצד הארי ולנסות בעזרתם לפעול למען הצלת משפחתי. ידעתי רק את הכותבת של קסיה אצל נובק ברחוב קוסטילנה, אלא שהיה זה מסוכן למדי ללכת אליה, לפי כתובת זו. למזלי פגשתי אותה במקרה ברחוב עם אהרן ברנדס ושניים, שלושה אנשים שאינני זוכר את שמותיהם. באותו יום ולילה הסתתרנו במרתף בית הרוס. למחרת הגענו למקום בו נמצא מאיר שולמן. החלטנו ללכד את שרידי הפעילים, להשיג מקומות סתר ולפעול למען הצלת אחרים. בעזרת מאיר וקסיה הרחבנו את מספר מקומות מחבוא וכעבור שבועות מעטים התרכזו במקומות אלה כל חברי המחתרת לשעבר בסוסנוביץ־בנדין, שעדיין חיו. היינו ביחד קבוצה של כ־20 איש.

פעולות המחתרת לאחר חיסול הגיטו

מרכז הפעולה היה בבונקר בעיירת כורי פחם מיכלקוביץ אצל משפחה פולנית קוביליץ. יש לציין לטובה משפחה זו,

אשר הסכימה להציל יהודים אמנם תמורת כסף, אבל לא רק תמורתו. במיוחד זכורים לטובה זוג ההורים קוביליץ, אשר ראו במעשה הצלת יהודים משום חובה פטריוטית פולנית המשולבת במלחמת שחרורו של העם הפולני מעול המשעבדים הנאציים ומעשה אנושי חשוב. לעומתם נראה לי כי בנם מיטק החשיב בעיקר את הכסף, אם כי גם הוא עשה רבות ואף הסתכן למען הצלתנו.

בונקר זה הפך, כאמור, מהר מאד למרכז פעולות ההצלה באזור. בו התאספנו להתייעצויות וקבלנו החלטות. פה רוכזו כל המאמצים שלנו. פה הוסתרו אנשים זמנית נוסף לאלה שישבו בו „ישיבת קבע", ובכל המבנים הוא שימש בסיס עיקרי לפעילים בצד הארי למען הצלה, הרוח החיה בתקופה ההיא בבונקר במיכלקוביץ ובכל פעולות ההצלה היה מאיר שולמן־הוכבאום (חי כיום בארץ בחולון). חלקו של מאיר בפעולות אלו לא תואר במידה מספקת בזכרונות שפורסמו מהתקופה ההיא והוא כמעט נשכח בעיקר בגלל היותו בחור פשוט, צנוע ובלתי־מפלגתי. רואה אני חובה לעצמי להעלות בשורות אלו את דמותו ופעלו.

כפי שספר לי למד לקרוא ולכתוב רק בגיל 15. לא הגיע לעולם לדרגת השכלה שתקנה לו מעמד מכובד בחברה, אבל הצטיין באינטלגנציה, כושר המצאה והתמצאות, בתושיה ובזריזות בלתי רגילים, עד שלא פעם החשבנוהו בימים ההם לגאון. לא היתה מלאכה ואומנות שמאיר לא היה בקיא בה. הוא ידע באמצעים פרימיטיביים ביותר לעשות כל דבר שהיה בו צורך חיוני אז: לתפור בגדים ואף שמלות נשים, לזייף כסף, חותמות ותעודות, לבשל וודקה, לתקן ואף לייצר נשק, לבנות בונקרים שהצטיינו בסידורי הסוואה. אפשר היה לחשוב כי הוא מומחה בפיסיקה, כימיה וחשמל, למרות שמעולם לא למד אותם מבחינה תיאורטית וידע כל שימוש מעשי אפשרי בשטחים אלה. נוסף לכך ידע לקשור קשרים ולנהל מו"מ עם אנשים מכל מיני חוגים, מחוגי המשכילים והפקידים הגבוהים ועד לאנשי ס.ס. ופושעים מהעולם התחתון. על כולם הצליח להערים, היה לו חוש מפותח מאוד לגלות את מי ניתן לשחד וכיצד לבצע זאת. יש להודות, כי במידה והצלחנו בפעולותינו היה זה בעיקר וראשית כל הודות לכושר ההמצאה של מאיר. כשקרה דבר מה שהביא את כולנו במבוכה והיינו אובדי עצות היה מאיר שוכב לישון לשעה קלה כדי להשתחרר מההלם ולהגיע לצלילות ראש. משקם משנתו היה הפתרון מוכן בידו. הוא ידע לתכנן פעולה וגם לבצעה. הוא נעצר פעם ע"י הגיסטאפו והובל לאושוויץ. בדרך ניהל מו"מ עם אנשי הגיסטפו וניסה לשכנע אותם שיקבלו שוחד ממנו בסך של מיליון מרקים על אף שלא היה לו כסף. בסופו של דבר הצליח להתחמק מידיהם ולברוח מן הרכבת בשעת נסיעתה. הוא נפצע קשה בברך אך הצליח בכל זאת להגיע לקטוביץ. מבלי שידע את כתובתי, ועל אף שקטוביץ איננה עיירה קטנה וצריך היה לנהוג בזהירות רבה, הצליח לגלות את מקום הימצאי ולהגיע למחבואי. כשאני עצמי הייתי באותו זמן במאסר בביליץ. אם כי הייתי בעצמי במקום מחבוא זה רק יום אחד והרגשתי את עצמי בלתי בטוח הצליח לשכנע את הגויה שהחזיקה אותי שתרשה גם לו להישאר ועד מהרה, הפך שם לבן־בית. כשהגיע לאחר מכן להונגריה הועמד בצל ע"י עסקני המפלגות שעסקו שם בהצלה בגלל היותו מחוסר קשרים מפלגתיים. אעפ"י כן הצליח, בזכות האינטואיציה שלו וכשרונו להסתדר, להגיע ל„רכבת המיוחסים" שאורגנה ע"י קסטנר ונשלחה לברגן־בלזן. מאיר הצליח תמיד להציל גם את אשתו ולא רק את עצמו, ואכן הגיע בסופו של דבר בתום המלחמה יחד אתה ארצה וחי כעת חיים צנועים כפועל בבית חרושת בחולון.

באותו זמן הצלחנו לחדש את הקשר עם הועד הלאומי היהודי שפעל בוורשה בצד הארי. המקשרת שלנו בועד, כלומר האיש אתו עמדנו בקשרים, היתה צלינה — היא צביה לובטקין. לא הכרתיה אז אישית, ידעתי עליה רק מרחוק. השליח המקשר בינינו לבין צביה בוורשה היה איש מחתרת פולני בעל כינוי סטניסלב. לאט לאט הרחבנו את פעולות ההצלה על חוגים שונים: קרובי משפחה של חברי המחתרת, עסקני ציבור וכן אחרים. הכוונה ליהודים אשר היו במחנות עבודה שונים וכן כאלה אשר היו בצד הארי במקומות לא בטוחים. הרחבנו גם את פעולתנו על אנשים ששילמו כסף רב עבור עזרתנו, שכן היינו זקוקים לכסף למען הצלת אלה שכסף לא היה בידם.

כאמור מנתה קבוצתנו המחתרתית כ־20 איש. הפעילים העיקריים בקבוצה היו: —

קסיה — היא **הלה שנצר**, כעת שמה מרים ברנבלט, גרה בתל־אביב, עלתה עם בנה מפולין ב־1957. בעלה נשאר בפולין.

פלה כץ — כעת **וינטראוב**, נשואה, גרה בתל־אביב.
אהרן ברנדס (אחיו של צבי — כעת בקיבוץ נגבה).
אברהם זילברשטיין — כעת בירושלים.
מאיר שולמן — כעת בחולון.
החתום מטה.
דורה הרצברג — נספתה.
שרה קוקילקו — נספתה.

השתיים האחרונות ביצעו רק תפקידים מיוחדים, אבל בדרך כלל לא נשלחו החוצה מן הבונקר. דורה בגלל חזותה היהודית ושרה בגלל קושי נפשי לעמוד במתח הקשור בתפקידים מסוג זה.

בתוקף תפקידי כמעט שלא נשארתי במקום אחד משך 24 שעות. פעלתי בכל אזור זגלמביה ושלזיה. הבסיס לפעולות היה כאמור בבונקר במיכלקוביץ, אבל הרביתי גם להיות בכל מיני מקומות מחבוא אחרים. משכני העיקרי והבטוח ביותר היה בקטוביץ. היה לי קשר עם כנופיית מבשלי שכר, אשר עשתה בשבילנו שרותים שונים. פעם הוצאתי ע"י כנופיה זו לביתה של אשה בעלת התנהגות מפוקפקת בקטוביץ.

עדותי מדלגת, על הפרק החשוב ביותר בתולדותיו של הארגון הלוחם בזגלמביה שאין אני רואה עצמי מוסמך למסור עליו עדות, כי בארץ חיים אנשים היכולים למסור עליהם ממקור ראשון וממשיכה בשורות אלו בימים שלאחר חיסול הגיטאות ונפילתם של רבים מחברינו, בימים בהם התחילה להתקבץ ולהתארגן קבוצת שרידי הארגון והמשיכה לפעול בשטח ההצלה בלבד.

אשר לארגון בכללו יכולני רק לסכם כי הארגון בתור שכזה ופעולות המרד והלחימה, אשר למענן הוא קם, לא קבלנו בזגלמביה את הממדים להם ציפינו, וכי הוא לא הצליח ולא הספיק להגיע לכלל גיבוש אירגוני ורעיוני בבוא שעת המבחן הגדולה — ימי החיסול הטוטאלי.

אשר לקבוצת הפעילים ששרדו אחרי החיסול יכולני לקבוע בוודאות, כי אף אחד מהחברים לא עשה שום צעדים מכוונים וממשיים למען הצלתו הוא, פרט למקרים, כשבשם התנועה איש זה או אחר נשלח להונגריה, או נמסרו לו תעודות דרום־אמריקניות שבזכותן ניצל, העובדה שנשארנו בחיים היתה הפתעה גמורה לכל אחד מאתנו לחוד ולכל הקבוצה בכללה, שכן היתה זו יד המקרה בלבד שדווקא חברים אלה נשארו ואחרים לא נשארו. המקריות שבדבר וההפתעה בעקבותיה אף הביאונו במבוכה ולא ידענו בהתחלה מה לעשות עם עצמנו במצבנו החדש, עד שהתאוששנו והחלטנו להמשיך בפעולות הצלה ולהציל את מי שניתן עוד, מובן שאצל כל אחד פעל יצר החיים והאינסטינקט הטבעי של לחימה למען הקיום. משכה וגירתה גם את התקוה לזכות ולראות בנצחון על היטלר ובלידתו של עולם חדש כתוצאה מנצחון זה על כוחות השחור. אך כל אלה לא הגיעו אותנו עד לימים האחרונים של קיום הגיטו לפעולות של הצלה עצמית. יתכן מאד, כי גישה זו היתה מוטעית ולולא שללנו בעוד זמן את פעולות ההצלה המאור־גנות היינו מצליחים להציל מספר גדול יותר של חברים. עובדה היא שאנשי הנוער הציוני כן הקדישו מרץ רב לפעולות הצלה וידוע לי על קבוצה גדולה, באופן יחסי, של חבריהם בראשותו של ליאון בלאט, אשר ניצלו וחיים כיום אתנו בארץ.

אשר לקבוצתנו עלי להדגיש כי את הצלתנו יש במידה רבה לזקוף לזכות כשרונותיו הבלתי רגילים של מאיר שולמן בהתמצאות ובפעולה בתנאים כל כך בלתי רגילים מאיר ואשתו יצאו הראשונים מבינינו לצד הארי וסביבם התרכזו יתר אנשינו. מאיר היה גם הראשון שפעל למען הצלת אחרים עם יציאתו מן הגיטו.

המשך תיאור המאורעות

בימים הראשונים בהיותנו בצד הארי כמעט שלא היו לנו כל אמצעי קיום. כדי להמשיך להתקיים ולפעול היינו זקוקים לכסף רב. אמנם היו לנו אי אלה סכומים במקומות שונים, אבל הם טרם רוכזו. הסכום הראשון שאיפשר לתכנן פעולות מאורגנות כלשהן היה סכום הכסף שמסרתי בידי קסיה במחנ בזבירצה, לפני בריחתי ממחנה זה.

כספים נוספים השגנו באותו שלב משרידי היהודים שנשארו במחנות החיסול: קמיונקה בבנדין ושרודולה בסוס־נוביץ. יהודים אלה השיגו כספים בדרכים שונות. כאמור הם עסקו עבר הגרמנים במיון הרכוש היהודי שנשאר בגיטו לאחר חיסולו. הם גילו מטמונים שהוסתרו ע״י המושמדים וחלק מהם הצליחו להסתיר מעיני הגרמנים. כמו״כ הצליחו להע־עלים מעיני הגרמנים חפצים יקרי־ערך שונים ולמכור אותם מחוץ לגיטו. מצבם החומרי של „ניצולים" מעטים אלה אשר הצליחו להישאר בחיים כחודשיים אחרי חיסול הגיטאות היה טוב למדי. הם לא היו רעבים והתלבשו יפה.

פלה כץ ואני היינו המקשרים בין אנשינו שבצד הארי לבין היהודים שהיו במחנות. הקשר היה כרוך בסכנות רבות ובתכנון זהיר. הקבוצה שליד מאיר ובראשו המשיכה בינתיים בהרחבת רשת הבונקרים בסביבה. כאמור היה מאיר הרוח החיה, איש העצה וזייפן התעודות העיקרי.

לרגל תפקידי כשליח בצד הארי נדדתי לרוב בין מקומות המחבוא השונים. ברם, כאמור ה„בסיס" שלי היה אצל סופיה קלמנס בקטוביץ. באותה תקופה נתגלה לנו כי שגינו לפני־כן בתקופת „ההתגוננות" והזלזול בהצלה. לא עשינו מספיק והחמצנו אפשרויות רבות של הצלה עוד בתקופת קיומו של הגיטו. בקטוביץ כמעט כבר לא היה את מי להציל, אך התגלתה כמכרה של אפשרויות רבות. על אף היותה עיר גרמנית היתה בה מחתרת אנטי־נאצית וחוגים אנטי־נאציים של פולנים ושל גרמנים. חברתנו אדלה גוטרמן — (חיה כעת בוורשה) הצליחה לקשור קשרים עם אנשי מחתרת פולניים ובאמצעותה הגעתי גם אני לאחד מפעילי המחתרת הפולנית, פבל יבורסקי אשר הציג את עצמו כקומוניסט פולני, אם כי עבד במסגרת פ.פ.ס. (המפלגה הסו־ציאליסטית הפולנית) — ולא במסגרת פ.פ.ר. — המפלגה הקומוניסטית. מלבדנו הכרנו גם פולניה אחת מפעילות המח־תרת, אשר הגרמנים חיפשו אחריה. אני ואדלה עשינו בשבילה שרותים שונים בעיקר שליחויות. על אף קשרינו אלה עם אנשי המחתרת הפולניים, הם מעולם לא ראו בנו, ואנו גם לא ראינו את עצמנו כחלק מן המחתרת שלהם. הקשר היה אישי ולא ארגוני. מלבד הקשר עם האנשים הבודדים אותם הכרנו, לא ידענו דבר על אירגונם והם לא שיתפו אותנו בכך.

יבורסקי קשר אותי עם פקידים גרמניים גבוהים אנטי־נאציים, ברובם ממוצא פולני. ביניהם היה פקיד גבוה ב־משרד העבודה הנאצי שם עסקו בשליחת אנשים לעבודה.

האיש יבורסקי עצמו היה תמיד חידה בעיני. קשה היה לי להבין מה היו המניעים לכוונותו הרבה עד כדי הקרבה לעזור ליהודים. אני בכל אופן מדבר עליו בהערצה רבה ונראה לי, כי המניע העיקרי לפעולתו היה הדחף ההומניטרי, מין דרגה גבוהה של אהבת הבריות ולאו דווקא העניין הפוליטי. הוא היה אדם מוכשר מאד, מבריק בפקחותו

ובהשכלתו, ובין היתר איש עסקים מצליח שצבר כסף רב. לא זו בלבד שלא היה לו ענין כספי בפעולות העזרה, אלא אף תרם הרבה מכספו. הוא עזר ליהודים וללא־יהודים, לפעמים גם לאנשים שהכירם מעט מאוד. הוא נחון בסגולות תרומיות רבות. הוא ידע לקשור קשרים עם פקידים רמי־מעלה ועם פשוטי־עם כאחד. היה אמיץ לב ואף פעם לא נרתע מסכנות.

אדלה, ובשלב מאוחר יותר גם אני, התידדנו אתו מאוד והוא ראה בנו ידידים אישיים. בהתחלה הופעתי לפניו כיהודי נרדף הבא לבקש את עזרתו, אך משהתידדנו הרגשתי את עצמי בחברתו כאיש חופשי. במרוצת הזמן הרגשתי אפילו את עצמי חופשי לשוחח אתו על נושא שכאב לי כיהודי, על אכזבות החוג אליו השתייכתי ומהתנהגותם של המוני בני עמנו, על שלא גילו התנגדות חזקה לנאצים. לא יכולתי להסתיר לפניו הלך־רוח זה שלי ושל חברי. והיה זה דווקא הגוי יבורסקי, אשר הצדיק את המוני העם. הוא לימד עליהם זכות וטען כי באותם תנאים לא היו גם עמים אחרים נוהגים אחרת. הוא אף הצביע לדוגמא על עשרות אנשים — גויים — מוכרים לשנינו, אשר לדעתו לא היו נוהגים אחרת משנהגו היהודים בתנאי הגיטו. הוא לא ראה בפסיביות של ההמונים בגיטו עילה להטיל כתם על היהדות.

טענותיו אלו של יבורסקי נראו לי כעת בזמן היותי בצד הארי באור אחר מכפי שחשבתי על אותם דברים וכפי שנראו לי בהיותי בגיטו. מצאתי אחיזה לטענותי אלו כשיכולתי להסתובב כאדם חופשי בין גרמנים ופולנים ולראות מקרוב את התנהגותם ואת הצד הקטנוני והחלש אצל רבים מהם. ראיתי לא פעם שוטרים גרמניים עלובים ומגוחכים. פג הרושם שהיה לנו, בגיטו כאילו כל הגרמנים הם רבי־כוח ובעלי הופעה גברית רבת־רושם.

באמצעותו של יבורסקי, אבל לא רק באמצעותו, נתגלו אז לפנינו אפשרויות רבות שקודם לכן לא חלמנו עליהן. אפילו נשק היה קל באופן יחסי, להשיג — אלא שלא היה בשביל מי להשיגו. כמו־כן רבו האפשרויות להשגת תעודות, כספים ובונקרים.

ברם, ידידים מסוגו של יבורסקי היו מעטים מאוד, רוב הפולנים המשכילים בעלי ההשקפות הליברליות איכזבו אותנו. מלבד השתתפות בצער, גם אם היתה לפעמים כנה, לא היו מוכנים לעשות דבר למעננו. דווקא אצל פשוטי־עם מצאנו יותר נכונות למעשים ולא תמיד על מנת לקבל שכר. לרוב היה לנו קל יותר להיעזר באנשי העולם התחתון מאשר באינטלגנטים, שכן הראשונים רגילים היו להסתכן שעה שהאחרונים סלדו ממעשים „בלתי חוקיים". לא קל היה להתעסק ולהסתמך על גנבים, זונות ומבריחים, אבל לא היתה לנו ברירה. קשה היה לסמוך על כוונותיהם, על נאמנותם ועל נכונותם תמיד לשמור סוד.

טיפוס אחד מאלה — אלואיז זבישובסקי, היה בדרך כלל תמיד שיכור ואחד מלקוחותיה הקבועים של סופיה קלמנס. הוא היה אדם מסוכן שעסק בכל מלאכה שחורה: גניבה, שוד, ייצור בלתי חוקי של שכר והברחות. משנודע לו, כי אני יהודי, כלל לא שינה את יחסו אלי. פעם בהיותו שיכור רצה לאנוס את אחת בחברותינו שהזדמנה אז אצלי, היינו שלושתנו בחדר, והסכנה היתה לא רק שיצליח לבצע את זממו, כי אם גם בכך, שלוא הצלחתי להתגבר עליו ולהניאו ממעשהו, יכול היה להקים מהומה גדולה שהיתה מעוררת תשומת־לב רבה בכל הסביבה. שימוש בכוח נגדו לא בא, איפוא, בחשבון. נקטתי על־כן בתכסיס של ידידות וחברות מעושה ובשידולים רבים הצלחתי בסופו של דבר להניעו. איש אחר מאותו חוג דרש פעם שנעבור למקום מחבוא אצלו. חשנו כי לא סתם לשם שמיים ברצונו להסתכן וכן יתכן כי הוא מעוניין בדבר לשם סחיטת כספים והוא עלול גם להסגיר אותנו. לזכותה של סופיה קלמנס יש לציין כי היא תמיד הגנה עלינו בפני מזימותיהם של אנשי הכנופיה ובהיותה בעלת השפעה רבה עליהם הצליחה פעמים רבות להניעם ממעשים רעים נגדנו. פעם אף קיבלה מכות נאמנות מידי בריון אחד בשם צ׳סלב אשר דרש מאתנו „דמי שתיקה".

מצבנו הכספי כגורלנו בכלל היה רב תהפוכות. זוכר אני כשאזל סכום הכסף הראשון היו ימים שהסתובבתי בבנדין ובקטוביץ ללא פרוטה בכיס, אף לא לנסיעה בחשמלית, לעומת זאת היו זמנים שהיה לנו כסף רב והיתה בעיה כיצד להובילו ולהחזיקו.

דוד ליוור — מחבר הספר „עיר המתים", אשר עבד כמחסנאי במחסן החפצים השדודים ע״י הגרמנים אחרי חיסול הגיטו במחנה הקטן שהושאר זמנית ע״י הגרמנים — וכן יוזשי יורה שעבד גם הוא באותו מחנה דאגו להספקת כספים וחפצים שונים למכירה. כדי לקבל מהם את הדברים התגנבתי פעמים מספר לתוך המחנה. הכניסה היתה כרוכה בסכנות, כי בין הבית האחרון במחנה לבין הבית הקיצוני באיזור המיושב ע״י פולנים וגרמנים היתה שמירה גרמנית מעולה, שהסתייעה גם בשוטרים יהודיים. הייתי מתקרב אל אחד השוטרים היהודיים, אשר הכיר אותי וידע על מטרת בואי והוא היה נותן לי לעבור. לשם הסוואה היה גם מוכן בשבילי כובע לבן של שוטר.

כאן עלי להזכיר גם את הגרמנים המעטים שעזרו לנו. בין הגרמנים בעלי התפקידים השונים במחנה היה אחד שהציג את עצמו כסוציאל־דמוקראט וכאנטי־נאצי מובהק. הוא למד גם אי־אלו ביטויים נפוצים באידיש והיה אומר לי: „איך ווערדע שמירה שטעהען, געה ארײַן".

היה עוד גרמני אחד אתו עמדנו בקשרים ואף סיכן פעמים רבות את חייו למעננו, אם כי מטעמי זהירות שמר על דיסטנץ מסויים בינינו. הוא לא רצה לדעת את כתובותינו ולא יכולנו לבקר בביתו. פגישותינו היו בכל מיני מקומות מקריים. הוא סיפר לי, כי היה נוכח פעם בהוצאת יהודים להורג. היה זה זעזוע קשה מאוד עבורו, ובספרו עליו הגיע

להתרגשות רבה. כל פעם שהוזכר הדבר היה מזדעזע. במקרים אלה הייתי חזק ממנו והייתי צריך לעודדו ולחזקו. הוא הזהיר אותנו על סריקות מתקרבות ופעם ניצלתי הודות לאזהרתו בעוד מועד. ידוע לי כי זמן רב הסתיר אשה יהודיה וכלכל אותה שלא על מנת לקבל פרס.

שינוי ניכר לטובה במצבנו חל עם קשירת הקשר עם הונגריה דרך סלובקיה. הדרך להונגריה „נסללה" ע"י חברים שהצליחו עוד בזמן הגיטו להימלט להונגריה. אחד החברים הצליח להעביר לנו כתובת של איש הקשר שלנו קורינסקי בברטיסלבה, ברחוב דלובה 6. קורינסקי זה היה חבר פריי־הייט שהגיע לסלובקיה ומשם ניסה לארגן פעולת הצלה בשבילנו. (נדמה לי כי נשאר בחיים ונמצא בארץ). בהיותי אחרי כן במחנה אושוויץ פגשתי יהודים מסלובקיה, אשר סיפרו לי כי בבית ליד הכתובות הנ"ל היה בית ועד לפעילי התנועות החלוציות, והם עסקו בפעולות הצלה. החברים בסלובקיה שלחו לנו כספים באמצעות שליחים שונים, ביניהם גרמני אחד.

מקור לכספים שימשו לנו גם, כאמור, יהודים בעלי אמצעים שהוצאנו אותם מן המחנה לצד הארי תמורת כסף שהיה נחוץ לנו להצלת אחרים.

באמצעות הקשר שהיה לנו עם פקידי הארבייטס־אמט הצלחנו לשלוח אנשים בודדים ולפעמים גם קבוצות קטנות כפועלים פולניים, שנשלחו לעבודה אצל אכרים גרמניים בגרמניה עצמה.

קשה לי, לבדי, לסכם את תוצאות פעולות ההצלה שנעשו על ידינו ולקבוע כמה אנשים ניצלו הודות לפעולות אלו, כי לא הכרתי את כל הניצולים ולא על כולם ידוע לי, וגם מבין אלה שאז הכרתי במשך ימים מספר לא כולם זכורים לי. עזרתנו התבטאה בצורות שונות: הברחה להונגריה, הברחה לעבודה בגרמניה, אספקת ניירות אריים, מקומות מחבוא זמניים, עזרה כספית, כרטיסי מזון ועוד. יתכן כי לו נפגשנו כל הפעילים שנשארו בחיים היינו יכולים על ידי העלאת זכרונות משותפים לקבוע מספר קרוב למציאות של הניצולים.

אציין רק את החברים הפעילים שניצלו ושהכרתים מקרוב:

מאיר שולמן ורעיתו **נחמה** (הצטרפו לרכבת ברגן־בלזן בהונגריה).

דוד ליוור, אשתו **מרים** ובנם ניצלו דרך הונגריה.

אברהם איזביצקי (מוזכר במאמר שפורסם ע"י יואל ברנד, כאחד מלוחמי הגיטו, אם־כי לוחם דווקא לא היה. ראויה לציון אפיזודה יפה: אברהם זה נפרד מאתנו עם צאתו בדרכו להונגריה בניגון חסידי אהוב עליו והבטיח לחזור על אותו ניגון אם נזכה עוד להיפגש בארץ. כשנפגשנו אחרי שנים בתל־אביב הזכיר לי את הדבר וחזר על הניגון).

חייקה קלינגר — נפטרה בקיבוץ העוגן — ב־1958.

הלנה שנצר — הידועה בכינויה קסיה — כיום מרים ברנבלט, בארץ.

אברהם זילברשטיין — כעת בירושלים

אהרן ברנדס — בקיבוץ נגבה.

פולה ברנדס — אחותם של צבי ואהרן — כעת בחדרה.

רניה קוקילקו — מחברת הספר „נדודים ומחתרת", כעת בארץ.

פלה כ"ץ — כעת בתל־אביב.

אציין שני מקרים מעניינים מפעולות הצלה למען אנשים בלתי מוכרים לנו. פעם בסוף 1943 — יצאתי יחד עם דורה הרצברג, לאחר מילוי שליחות, ממחנה החיסול בבנדין. היה זה לפנות ערב, זמן קצר לפני תחילת שעת העוצר. נתקלנו באשה יהודיה עם ילדה בת 4, שעשתה רושם של מי שנמצאת ביאוש עמוק. בגלל שעת העוצר הקרובה לא היה זמן להתעכב על ידה. לא היינו בטוחים מי היא. נגשנו אליה במהירות ומבלי להיכנס בשיחה אתה מסרנו לה את השעונים שהברחנו אז מן המחנה והסתלקנו. לא ידעתי יותר דבר על גורלה של האשה וילדתה לאחר־מכן. לפני שנים מספר בעומדי ליד תחנת אגד בירושלים, ניגשה אלי אשה ושאלה אותי אם אינני אותו האיש שמסר אז לידה את השעונים. הסתבר כי הכירה גם את אבי וסיפרה כמו־כן כי אותו ערב היה גורלי עבורה, שכן נשארה ללא כל אמצעים כספיים והשעונים שנתנו לה הצילוה.

מקרה דומה קרה גם עם נערה אחת בשם מריסיה אשר פגשה אותי במקרה בצד הארי שעה שהיתה זקוקה לכסף להצלתה. היא קיבלה את הסכום המבוקש וניצלה הודות לכך, והגיעה לאחר מכן למקום מבטחים אצל כומר קתולי.

כאמור לעיל היה לנו באותו זמן קשר עם צלינה — היא ליובטקין ועם הועד הלאומי היהודי, שעסק בפעולות הצלה בצד הארי בוורשה. הקשר לא היה תכוף. פעם קבלנו ממנה מכתב המלצה עם רשימה של אנשי ציבור ועסקנים ציוניים שעלינו לעשות למען הצלתם. חלק מהאנשים שהופיעו ברשימה כבר לא היו בחיים ובוורשה עדיין לא ידעו על גורלם. היו גם מעטים שאנו ידענו עליהם כמשתתפי פעולה ולא היה לנו ענין בהצלתם. מלאנו אחרי ההוראות כמיטב יכולתנו, אבל ברור שלא אחרי כל ההוראות ולפי שיקולינו.

כשלון הבריחה להונגריה

אינני יכול לזכור את סדר הנסיעות לסלובקיה ולהונגריה הייתי בכל אופן בין האחרונים שהוחלט על נסיעתם. בטרנס־פורט האחרון. מרבית חברינו היו כבר בהונגריה. מלבדי נשארה עוד דורקה הרצברג שצריכה היתה לצאת לדרך שבוע אחד לפני. זה היה כבר בינואר 1944. נשארה גם פלה כ"ץ שרצתה עוד להציל את משפחתה.

כשקבלתי את הידיעה מאבי דחיתי לפי שעה את יציאתי להונגריה. גם דורקה דחתה את יציאתה והחליטה להישאר

ולעזור לי בנסיון להצלת אבי. אחרי שקבלתי את הכסף מסופיה לא ראינו עוד צורך לעכב את נסיעתה של דורקה והיא הסכימה לצאת בטרנספורט הקרוב ביותר להונגריה, בדרך שממנה לא חזרה עוד.

אותה שעה היה הקשר עם ברטיסלבה ועם בודפשט כמעט סדיר ועסקנו בהעברת סתם־יהודים, שכן כמעט כל חברי הארגון כבר עברו להונגריה לפני כן. נדמה היה לנו כי הדרך בטוחה וגם אם תתאחר בכמה ימים אות חיים מן האנשים שיצאו אין בכך סיבה רצינית לדאגה.

ימים אחדים אחרי יציאתה של דורקה הצליחה פלה כ״ץ לרכז סביבה את בני משפחתה: אם, אחות, גיס וילד של קרובים שניספו, והחליטה לצאת לדרך גם היא. אני צריך הייתי ללוות אותם. מדורקה טרם נתקבלה כל ידיעה, אבל לא החשבנו זאת. כל טרנספורט היה קשור בעשרות סידורים ופרטים מיוחדים וקשה היה לדקדק אחרי כל הפרטים. ההשגחה על הברחת האנשים היתה אז בידי שני פולנים: בז׳וכנסקי מבילין ומיטק קוביליץ הנזכר, בנם של בעלי הבונקר במיכלקוביץ. מן הנסיון הקודם נדמה היה לנו, כי אנו בידים נאמנות. לבטחוננו הוסיפה גם העובדה שבז׳וכנ־סקי היה ידוע לנו כידיד ותיק של קוביליץ, אשר ביחס להי־מנותו לא יכלו להיות ספקות כל־שהם. קבלנו גם ידיעות טובות מטרנספורטים קודמים על נאמנותו של בז׳., אשר אף הוא העביר על גבו אנשים שנחלשו בדרך. היו לנו ידיעות כי הוא נמנה על המחתרת הפולנית והוא קשור עם הפרטיזנים.

באותם ימים היתה אדלה גוטרמן אחת הפעילות העיקריות שלנו. לפני כן לא נתבלטה, כי לא היתה קשורה קודם לכן בהשומר הצעיר והתקרבה אלינו בשלב מאוחר יותר. אדלה היתה בלתי מפלגתית, אבל הכרנוה כבעלת אופי וכשרונות. היא אמרה לי כי לבה מנבא לה רעות ושידלה אותי שלא אלווה את הטרנספורט. לא ראיתי תחושה שאינה מתבססת על עובדות משום גורם בעל משמעות רצינית.

סמכתי על נסיוננו בעבר והחלטתי להילוות לטרנס־פורט. תפקידי היה ללוותו עד לקבוצת המבריחים בבילין. על אף היסוסיה החליטה אדלה גם היא להצטרף אלינו כדי שלא אשאר לבדי בכל מקרה שלא יקרה. בבילין נפגשנו עם בז׳. התנהגותו לא עוררה כל חשד לא בעיני ולא בעיני אחרים.

מאסרי ע״י הגסטפו ובריחתי מבית הסוהר

היינו בבית קפה ליד תחנת הרכבת וחכינו למועד יציאת הרכבת אשר צריכה היתה לקחת את קבוצת היוצאים עד לתחנה בשם ילסניה ממנה עמדו לצאת בלילה לגבול ברגל בלווית המבריחים. בז׳. אמר לי לצאת לרציף ולחכות שם לאחד הפרטיזנים, אשר צריך להופיע שם ואשר אכירנו לפי סימנים מיוחדים הוא אשר יוביל את הקבוצה עד ילסניה. יצאתי מבית הקפה כדי לקנות כרטיס יציאה לרציף. בעומדי ליד אשנב הקופה נתפסתי מאחורי בשתי זרועות חזקות אשר הובילוני חיש לעבר שני אנשי גיסטפו גבוהי־קומה. השניים קידמו אותי בצחוק: „אינך מכיר אותנו, אבל אנחנו מכירים אותך, תבוא אתנו, כל תנועה חשודה מצדך תגרום למותך במקום״. הם החזיקו בי והעבירוני מחוץ לשטח התחנה כדי לא לעורר תשומת לב ברחוב, הובילוני דרך סימטאות אל משרד הגיסטפו.

ראשית כל חיפשו אצלי נשק תוך כדי החזקת אקדח טעון ליד ראשי. אחד מהם אמר: „רצית להציל את אביך, היכן הוא נמצא כעת?״ הבנתי כי בז׳. בגד, לא יכול היה להיות כל הסבר אחר למאסרי ולא היה יסוד לחשוד במישהו מלבדו. השערתי נתאמתה כשנודע לי, כי גם מיטק קוביליץ נאסר.

חוקרי הגיסטפו דרשו ממני פרטים על אירגון ההצלה. הכחשתי שאני יהודי, כל קשר לארגון כלשהו וכל ידיעה על קיומו. בין חפצי נמצאה תמונתו של מרכוס פוהורילה — אחד מאנשי הציבור בבנדין. החזקתי בתמונתו בגלל מראהו הארי. כשהוציאו את תמונתו אמרו: „הרי זה פוהורילה״ והבנתי כי גם הוא נפל בידיהם. לא היה, איפוא, טעם להמשיך ולהכחיש שאני יהודי, מה גם שכרגיל היו עומדים על כך מהר לפי סימן המילה, כדי למנוע עינויים מיותרים הודיתי שאני יהודי, אלא שמסרתי שם מזוייף, כדי שלא ידעו את זהותי האמיתית. הודאתי באמת חסכה לי לפי שעה עינויים נוספים. נכבלתי באזיקים והושלכתי לתא במרתף, בו היה אשנב פתוח.

כעבור שעות אחדות הוציאוני שוב לחקירה ולגנד עיני עמדה אדלה וכל הקבוצה שבאה אתי. בהמשך החקירה התברר לי כי לא רק דורקה הרצברג, אשר נסעה לפנינו, כי אם אנשים אחרים מחברינו שלא ידענו עד כה על גורלם נמצאים גם הם בידי הגיסטפו. כך הוזכרו שמותיהן של עליזה — אשתו של הרשל שפרינגר ושרה — אחותה של רניה קוקילקו. הן יצאו זמן קצר לפני כן מן הבונקר במיכלקוביץ כשפניהן מועדות לשלזיה העילית (הגרמנית גם לפני 1939), כדי לטפל בכמה מחבריהן מקיבוץ דרור שהסתתרו שם ולהעביר גם אותם להונגריה. לא ידעתי, כמובן, כל פרטים על מאסרן וכן לא הבנתי כיצד הגיעו לידי אותה גיסטפו בבילין.

תוך העימות עם קבוצת האנשים ועם אדלה בתוכם המ־ריצו אנשי הגיסטפו את אדלה שתשפיע עלי להודות, אך אדלה החזיקה מעמד. איש גיסטפו בעל אגרופים חזקים הכה בי וצעק כל הזמן „איפה שאני מרביץ לא יצמח עוד עשב״. את החקירה הם ליוו בבדיחות אירוניות ולפעמים גסות ומשפילות. אחד החוקרים נתן לי מחמאה על שהחזקתי מעמד יפה בחקירה. לפני שהוחזרנו לתאים פשטו ממני בגדי ונתנו לי ללבוש את בגדי הסקי של אדלה, בהם נראיתי מגוחך מאוד. לאדלה, לעומת זאת, נתנו חלוק בלוי וקרוע. יתכן כי הלבישונו בבגדים אלה לא רק לשם התעללות גרידא, כי אם כדי שלא נוכל לברוח מן המאסר. שכן בבגדים אלה נתבייש לצאת לרחוב ונעורר מיד תשומת לב אם אמנם נעשה

זאת. בעת החקירה רמז אחד החוקרים משהו על קשרינו עם הונגריה, אך כנראה שלא ידע הרבה ולא הזכיר דבר זה שנית. אחי החקירה הזאת הוחזרנו לתאים — היינו בבית המועצה המשטרתי הזמני וחכינו להעברה לבית הסוהר.

פגישה נוספת נערכה ביני לבין מיטק קובילי שנאסר גם כן והוחזק באותו בית מעצר משטרתי. אמרו לו כי מוטב שיודה בכל, מאחר שאני כבר ממילא גיליתי הכל. אותו דבר אמרו לי עליו, הצלחנו ברמז קל לרמוז איש לרעהו כי אין זה נכון והכחשנו כל היכרות בינינו. ידענו אמנם, כי צפויים אנו למכות ולאיומים, אבל אם נחזיק מעמד לא יוציאו מאתנו דבר ואם נודה — אבודים אנו וכל הקשורים אתנו נסיתי גם לבלבל קצת את החוקרים בכך שמסרתי להם כתובת של אחד ממקומות מגורי הזמניים אצל פולני אחד שנתגלה כפרובוקטור, עסק בסחיטת כספים מקרבנותיו היהודים והסגיר רבים לגיסטפו. טענתי כי היה זה מקום מגורי היחידי וכי בכל יתר הזמן מאז עזבתיו הסתובבתי כבן בלי בית ביערות ובשדות מחוץ לעיר. למזלי לא הוסיפו יותר לחקור אותי. מאחר שהודיתי בכל שאני יהודי לא היה להם כנראה ענין רב להמשיך בחקירתי, שכן בתור יהודי גורלי ממילא נחרץ ועלי להישלח להשמדה.

בתא האסירים היה אסיר אחד, ראש תא האסירים, שהאסירים קראו לו בכינוי קליפקטור. היתה לו רשות לצאת לפרוזדור ללא ליווי. הצעתי לו את נעלי הטובות תמורת נעליו הקרועות בלבד שיסדר לי אפשרות בהזדמנות נאותה לצאת לכמה דקות לפרוזדור כדי שאוכל לחטוף שיחה קצרה עם אדלה דרך האשנב אשר בתא סמוך. העיסקה יצאה לפועל. ראיתי את אדלה. היא מסרה לי היכן נמצאת בת אחותה והשביעה אותי שאם אצליח לברוח אטפל בהצלת הילדה.

נדמה היה באותו מעמד כי הפעם אין כל אפשרות וסיכוי לברוח. היו אתי בתא רוסים ופולנים, פליליים שניסו לא פעם לחשוב על בריחה ללא הצלחה עם שבוי רוסי אחד מצאתי במקצת שפה משותפת. הוא סיפר לי, כי קרא מיצירות שלום עליכם ברוסית. ברם, מקריאת כתבי שלום עליכם ועד לתוכנית בריחה משותפת היה מרחק רב. כל תנועה שעוררה את תשומת לבם של אסירים אחרים — ומזה אי־אפשר היה להימנע בתנאים שלנו — היתה מסוכנת, שכן בתא שרצו מלשינים ופרובוקטורים.

ברם, ההזדמנות באה באורח בלתי צפוי לגמרי. באחד הימים שאלו הגרמנים אם נמצא נגר בין האסירים. חיבבתי קצת נגרות, אך מעולם לא הייתי נגר. הצעתי מיד את עצמי. היות והיה זה מאסר משטרתי ומרבית האסירים היו שם רק ימים מעטים כמוני, לא הכירו כל הגרמנים מהנהלת בית הסוהר את כל העצורים ולא דקדקו ביחס לזהותי. נלקחתי יחד עם אסירה אחת, אוקראינית, שלא ידעה גרמנית, ובליווי שני שוטרים גרמניים חמושים ברובים מכודנים. שני המלווים היו, כנראה, טירונים בתפקידם. הם קיבלו בתמימות ובאימון את ספורי בדרך למקום העבודה, כי אני פולקס־דויטשה ונאסרתי על עבירה קלה בעסקי שוק שחור. הובאנו לנגריה עזובה, בה נשארו עוד כל הכלים. היה בה חלון ראווה והגרמנים לא רצו שחלון הראווה יישאר גלוי ויגלה לעיני עוברים ושבים כי המקום עזוב ופרוץ. לא היה כל צורך בנגר, שכן הם התכוונו רק לכסות את חלון הראווה בסיסמאות שונות. האוקראינית נצטוותה לערוך נקיון יסודי במקום. אעפ״י שלא ראו בי אסיר מסוכן, הרי בהיותי גבר מצאו לנכון לשמור עלי יותר מאשר על האוקראינית. לה הרשו גם לצאת החוצה לנקות את השמשות מבחוץ. ברגע מסויים ביקש אחד השוטרים מחברו שישאר לכמה רגעים לבד לשמור עלינו, כי הוא רוצה לגשת לבית מרקחת קרוב. משהלך האחד הצעתי לשוטר הנשאר שאני אעזור לפועלת הנקיון לנקות את השמשות מאחר שהיא אינה מסתדרת לבדה ולא תצליח לגמור עד לשעה מאוחרת. בית המלאכה נמצא ליד הצטלבות בחנתי חיש מהר את המקום. ניצלתי רגע שהשוטר היחידי שנשאר לשמור עלינו הסתובב כשגבו אלינו, קפצת והתחלתי לרוץ, לא ידוע לי כמובן מה היתה תגובת השוטרים לבריחתי, ברם, ברור לי שקשה היה להם לקבוע לאיזה כיוון ברחתי בגלל ההצטלבות. לא יכולתי להמשיך בריצה זמן רב, כי גם בלי לרוץ עוררתי תשומת לב בבגדי הסקי הנשיים המשונים שעלי ובכך שהייתי מלוכלך.

נכנסתי בכניסה הראשונה שנראיתה לי ריקה ומתאימה, עליתי לגג והסתתרתי ללא נוע באחת הפינות. אעפ״י־כן הרגישו בי שכנים. נראיתי כפועל בבגדי עבודה מלוכלכים ומשונים קצת. אמרתי לשכנים כי אני עוזרו של בונה ארובות, אשר עומד לבוא לכאן ואני מחכה לו. הם קצת התפלאו על כך ואמרו שימסרו על כך לשומר הבית שזה ענינו.

הסתלקתי מהר שמא יבוא שומר הבית. משיצאתי ראיתי את גבו של אחד השוטרים שליווני כשהוא רוכב במהירות על אופניים. נכנסתי מהר שוב לבית סמוך והסתתרתי שנית בעליית הגג עד שהחשיך. לא ידעתי מה אעשה. היה לי קר מאוד והרגשתי אז כי רטיבות וקור מציקים יותר מרעב. על אף הסכנה שבדבר רציתי להצית אש על מנת להתחמם ולהתייבש במקצת, ברם, לא היו לי גפרורים ולא מצית וכל נסיונותי להצית אש ע״י שיפשוף עצמים שונים שהיו על עליית הגג לא הצליחו. משהחשיך לגמרי והקור הציק לי יותר על המידה ירדתי לרחוב והלכתי ללא מטרה. בביליץ לא היה עוצר לילה, כי העיר היתה כולה גרמנית. אעפ״י כן היה מסוכן להסתובב בלבושי ברחוב. הסכנה היתה הן בכך שעלול הייתי להיתפש ע״י המשטרה והן בגלל החושך המוחלט ששרר בעיר לרגל ההאפלה נגד הפצצות. ואכן בגלל החושך הכבד עליתי על חוט תייל ונפצעתי בחזה וברגל. המשכתי בדרכי ונזכרתי בכתובתה של משפחה פולנית, אצלה הסתתרה ידידתו הקומוניסטית של פבל יבור־

סקי ואשר פעם ביקרתי אצלה יחד עם אדלה גוטרמן. השעה היתה שתים אחר חצות כשדפקתי בדלת באמתלה שאני מחפש את אדלה. בעלת הבית — שמה היה סופיה — הכירה אותי ונתנה לי להיכנס הביתה. מובן שלא אמרתי לה דבר על כך שאני ואדלה נאסרנו וכי אני ברחתי ומחפשים אותי. לעומת זאת בדיתי סיפור אחר שיתקבל על דעתה; אמרתי לה כי אני עובד בבית חרושת לנשק. מסרתי את שם בית החרושת שראיתיו כתוב על שלט בעוברי במקום שעות מספר קודם לכן סיפרתי לה כי עבדתי ליד דוד חמצן שהתפוצץ וברחתי משם משום שאני מפחד שיאשימוני בחבלה בימים ההם קרו מקרים רבים כאלה שהגרמנים האשימו בחבלה פועלים פולנים בכל מקרה של תאונה בבית חרושת. היא לא ידעה, ומובן שלא סיפרתי לה כי אני יהודי וכי אין לי ברגע זה כל תעודות היא האמינה לסיפורי, ריחמה עלי והשאירה אותי עד הבוקר בביתה. אכלתי אצלה, נחתי קצת וגם קיבלתי ממנה הלוואה לנסיעה ברכבת לקטוביץ. היא התנצלה בפני כי לא יכולה להחזיק אותי יותר בביתה מפני שיש לה דייר משנה מאנשי הגרמניים. אני כמובן לא הייתי מעוניין להישאר יותר בבילין וכל משאת נפשי היתה להסתלק משם במהירות האפשרית ולחזור לקטוביץ.

לפנות בוקר עזבתי את הבית. חששתי ללכת לתחנת הרכבת בבילין מחשש בפני מלכודת והעדפתי ללכת ברגל במרחק שתי תחנות נוספות בדרך מבילין לקטוביץ, ורק שם עליתי לרכבת. באחת התחנות בין בילין לקטוביץ — היא תחנת דזידזיצה ישנה צומת דרכים ובדרך כלל נערכו שם ביקורות קרובות. גם הפעם עלו שוטרים צבאיים לבדוק את התעודות. כאמור הייתי לבוש בגדי פועל מלוכלכים וניסיתי להעמיד פנים שקטים. כנראה שלא הצלחתי בכך, כי לאחר שלמזלי ירדו השוטרים, לפני שהגיעו אלי, מפני שהרכבת התחילה לזוז, פנו כל היושבים בתא אלי במבטי אהדה שהעידו כי הרגישו בהתרגשותי ומובן היה להם שהנני כשר בעיני השלטונות. לא חשדו בי כל, שאני יהודי כי אז לא הייתי כנראה זוכה לאהדתם. כן יש לציין אשר לרוח הזמן ההוא, כי עד לביקורת ובזמנה דיברו כולם גרמנית. כשיצאו השוטרים ובהשפעת התקרית אתי, שעוררה אהדה ספונטנית אלי, התחילו לדבר פולנית.

בהזדמנות זו ברצוני לספר על תקרית שקדמה בכמה שבועות לזו שסיפרתי עליה ושיש בה כדי ללמד על הלכי הרוח ברחוב הפולני בסוף 1943, משהתברר כבר כי הגרמנים הם בקוו ירידה ומפלתם ודאית, אם כי רחוקה עדיין.

באחד הרחובות בסוסנוביץ נטפל אלי פעם נער פולני מוכר עתונים אשר הכיר אותי, אמר לי את שם משפחתי ואמר כי הוא מכיר את אבי ויודע את כתובת הבית בה גרה משפחתנו. הוא דרש ממנו בתוקף ללכת אתו לגיסטפו. כל בקשותי והפצרותי שיעזבני לא הועילו. הצעתי לו את שעוני ועט נובע „פליקן", אך הוא לא ויתר. יתכן כי לו היה לי סכום כסף גדול אולי הייתי מצליח לשחדו. לרוע מזלי לא היה לי כסף. ניסיתי, איפוא, תכסיס חדש. הלכתי אתו לתחנת המשטרה כדי שלא יקים רעש ובדרך אמרתי לו ברוח ידידותית, כי למעשה יתכן שמזלי האיר לי פנים בכך שפגשתי אותו, כי מזמן אני מחפש נער נוצרי זריז ונבון למבצע ממנו שנינו נתעשר ידוע לי מקום סתר, בו נטמן באדמה ע״י יהודים, מטמון עצום של כלי זהב וכסף, אבל הצרה היא בכך שהמקום הוא ליד קסרקטין גרמני ואני כיהודי חושש להסתובב שם שמא אעורר מיד חשד, — שעה שהוא כנער נוצרי מוכר עתונים לא יעורר כל תשומת־לב מיוחדת. הוא היה בן עניים ועניין המטמון משך אותו ונתקבל גם על דעתו. הוספתי לו הרבה פרטים בדויים על מקום המטמון והדרך לגלותו. קבענו פגישה למחרת, אליה הוא יביא כלים מתאימים ופנס כיס. בינתיים הסתלקתי וניצלתי. מאז אסור היה לי להיראות ברחובות סוסנוביץ, שמא יפגוש אותי שוב הנער אשר הסתובב כל היום ברחוב עם עתוניו. אגב, נודע לי גם כי אותו נער נטפל גם לליאון בלאט, מפעילי הנוער הציוני שהוזכר לעיל, ושליאון אף תיכנן לרצוח אותו, כדי למנוע את הסכנה המתמדת מצידו. ברם, לזמן ארוך לא יכולתי להימנע מלהופיע שוב באותו איזור, בו פגשתי את הנער. פעם בנוסעי בחשמלית קפץ הנער לתוך הקרון ופנה אלי בתרועת נצחון כי הפעם תפס אותי ויותר לא יתפתה לעוזבני. כדי לא לעורר תשומת לב מצד רבים ירדתי מיד אחריו ללא ויכוח. הבנתי כי בדיות לא תעזורנה עוד. היות ובסביבה ראיתי עוד נערים מוכרי עתונים התעקשתי להיעצר על יד שער בית אחד ומיד התלקטה סביבנו קבוצת נערים מוכרי עתונים, כולם בני 13—16. ניסיתי את האפשרות היחידה שבאה בחשבון והיא לפנות לרגש הפטריוטי הפולני שלהם. אמרתי להם, כי אני קשור במחתרת פולנית אנטי־גרמנית, כי מפלת הגרמנים כבר אינה רחוקה וכי יש מי שינקום את דמי במקרה שימסרו אותי, לא על שהסגירו יהודי, כי אם על ששיתפו פעולה עם הגרמנים שהם אויבי ומשעבדי העם הפולני וכי כל מי שעוזר לגרמנים פועל נגד האינטרס הפולני ומכתים את עצמו כבוגד ואויב העם. דברי השפיעו על רוב הנערים ובהשפעתם נעתר לבסוף גם המלשין לעוזבני.

אזכיר גם את יחסם של שלושה רופאים אלי, שגם הוא אופייני להלכי הרוח בתקופה הנדונה. שלושתם היו פולנים, אלא שאחד מהם גם הופיע כפולני והשניים האחרים הופיעו כגרמנים, כנראה פולקסדויטשה והסתירו את מוצאם הפולני.

כאמור נפצעתי בבריחתי ממעצר בבילין ונוצרה מוגלה בפצעי, הן בחזה והן ברגלי. הדבר הציק לי מאוד והתחיל להיות מסוכן היה זה בינואר 1944. הלכתי לרופא הפולני, שהכרתיו עוד מלפני מלחמה כי טיפל פעם בבני משפחתי. לא הסתרתי לפניו את זהותי. הרגשתי כי הוא מתייחס אלי באהדה מהולה בפחד. הוא רצה לעזור, אבל גם שמח

להיפטר ממני שלא אעורר עליו חשדות. דברתי אתו על היהודים השרידים המעטים שנותרו ושאלתיו אם הוא מוכן לעזור. בדבריו באה לידי ביטוי השתתפות בצער, אבל חוסר נכונות למעשים כלשהם. מאחר שהרגשתי עד כמה גדולה פחדנותו העדפתי שלא להכביד עליו יותר ולא הופעתי אצלו שנית. פניתי לרופא אחר, אשר כאמור הופיע כגרמני. הצגתי את עצמי גם כן כגרמני. דברנו גרמנית. ברם, תוך כדי שיחתנו הפלטתי ביטוי פולני. הוא שאלני על מצב הורי, שכן אצטרך להיכנס לבית החולים, כי בטיפול אמבולטורי בלבד כבר אי אפשר לעזור לי. על השאלה אשר למצב הורי עניתי בפולנית תשובה מתחמקת דו משמעית ומשתמע גם שאין מי שישלם עבורי בבית החולים. הוא עבר גם כן לפולנית, אלא בלחש. לא שאל על פרטים נוס־פים, לא קיבל אצלי כסף והסכים להמשיך לטפל בי ללא תשלום, אלא שטיפול אמבולטורי כאמור כבר לא יכול היה לעזור. הופעתי אצלו עוד פעמיים־שלוש ללא תועלת. מצב הפצעים החמיר. בהתחלה התייחס בחשדנות אלי שמא אין לסמוך עלי, ברם, מהר רכשתי את אימונו ונפרדנו כידידים. זכיתי לאהדתו כפולני בלתי כשר בעיני השלטונות, אבל הוא לא ידע כי אני יהודי.

יחסו של הרופא הזה עודד אותי לפנות לרופא שלישי תוך שיקול שקיים סיכוי לזכות באהדתו הנסתרת — מה גם שמצב פצעי לא הניח מקום לאפשרות של הימנעות מטיפול רפואי. פניתי לד״ר קובלסקי — מנתח מפורסם — שמעתי עליו עוד בשנים קודמות. הופעתי לפניו כגרמני וגם הוא לפני כגרמני. הפעם הפלטתי בכוונה תוך שיחתנו מילה פולנית. הוא היסס רגע, הסתכל אם אין שומעים אותנו ועבר לפולנית. הוא הרגיש מיד, כי אינני אדם כשר אבל לא חשד בי כי אני יהודי, על כל פנים לא בשלב זה. הוא הציע לי להסתתר בבית החולים „שלו", שהיה אגב, שייך לקונצרן הפחם של הרמן גהרינג. כמו כן הציע לי להינתח אצלו, שכן הניתוח היה כבר הכרחי ולא דרש, כמובן, כל תמורה כספית. בית החולים היה בשכונת וולנוביץ בקטוביץ. בנוכחותם של אחיות, חולים או אנשים זרים אחרים דברנו רק גרמנית והופענו כגרמנים נאמנים. כשהיינו לבדנו דברנו פולנית. היה זה גילוי נאה של סולידריות בין פולנים, אבל לא גילוי של אהדה ליהודי, שכן עוד יום לפני מאסרי לא חשד בי כי אני יהודי.

במרץ 1944 נותחתי בבית החולים של קובלסקי. שמי בבית החולים היה אדוארד קלמנס. כשעדיין שכבתי בבית החולים הלשינו עלי, כנראה, לגיסטפו וסוכניה באו לאסרני. באותו שלב טרם מסר המלשין פרטים מלאים עלי, כי לאחר שהרופא טען כי במצבי אני מוכרח עדיין לשכב בבי״ח הסכימו להשאירני לפי שעה ל־4 שעות נוספות, בתנאי שחדרי יהיה סגור, ופרט לרופא ולאחות לא יורשה איש להיכנס אלי, ומובן שלא תנתן לי האפשרות לברוח. באותו לילה בא הרופא אלי לביקור מיוחד הוא ביקש את האחות להשאירנו לבדנו וסיפר כי בא כעת במיוחד אלי לאחר שנחקר אודותי ע״י הגיסטפו. הוא אמר כי העיד עלי שאני גרמני. מהגסטפו דרשו ממנו לבדוק אם אני נימול והוא העיד כי אינני נימול. הוא הסכים להביא לי בגדים ולאפשר לי להימלט על אף הסכנה הנשקפת לו מכך. הרגשתי שדבריו כנים והוא עשה רושם, כי צר לו על שאינו יכול לעזור לי יותר מזה. הצטרכתי להרגיע אותו והפצרתי בו שינקוט בכל האמצעים הדרושים לבל יבולע לו. הוא לא הזכיר יותר את ענין יהודתי ואין לי ספק עד היום, כי רצה בכנות לעזור לי. ברם, אנשי הגיסטפו הקדימו לבוא, הם לא חיכו 24 שעות ובאו לאוסרני בטרם הרופא הספיק להביא לי בגדים ותוכנית בריחתי סוכלה.

היו עוד מקרים לא מעטים, בהם זכיתי באהדה ובעזרה מעשית מאנשים שוגים שהבינו שאני איש מחתרת ובתור שכזה, מוכנים היו להגיש עזרה.

כשבאו לאסרני היו כבר בידם נתונים מלאים ומפורטים על זהותי האמיתית. פרטים מסויימים בנסיבות מאסרי ונתונים נוספים שנודעו לי אח״כ בהיותי כבר באושוויץ העידו כי הוסגרתי ע״י פרובוקטור יהודי בשם **ברוך פרטיג—כהנא** שמוצאו מן העיר כזשאנוב.

להלן שורה של נתונים, אשר בצרופם הביאוני למסקנה בדבר בגידתו של הנ״ל. בזמן ביקורם הראשון של אנשי הגיסטפו אצלי בבית החולים של ד״ר קובלסקי כשהסכימו לפי בקשתו של הרופא להשאירני 24 שעות נוספות בביה״ח הופיע גם ברוך. משהבחין בי ניסה להמלט, כך שלא אראה אותו. הוא נעצר ע״י אנשי הגיסטפו, אשר החליפו אתו מספר משפטים והניחוהו ללכת. לא חשדתי אז בדבר. הנחתי כי ברוך בא כנראה להזהיר אותי בפני ביקורם הקרוב של אנשי הגיסטפו, אבל איחר את המועד, ידעתי, כי הוא מקיים קשרים עם הגיסטפו לטובת עניננו. יש לזכור כי ברוך היה חברי ואני הכנסתיו למחתרת.

נשלחתי מבית החולים לאושוויץ ושם נודע לי כי אחרי מאסרי נעצרה גם סופיה קלמנט וכן נעצר עוד בעלה של דירת סתר אחרת, שרק אני לבדי השתמשתי בה ומלבדי ומלבד ברוך איש לא ידע עליה. למאסרו של איש זה לא יכולתי בשום אופן למצוא הסבר אחר פרט להלשנה מצד ברוך. ברם, זה עדיין לא הכל. נאסרו גם פבל יבורסקי הנזכר לעיל ואיש מחתרת פולני אחר, אתו עמדנו בקשרים — זיגמונד סטנקיביץ — עם שניים אלה קיימנו קשרים רק אני, אדלה גוטרמן, אשר נאסרה עוד קודם לכן יחד אתי בביליץ בינואר 1944 ואותה שעה עדיין היתה במאסר, וברוך כהנא. מלבד שלושתינו אף אחד מבין אנשינו לא ידע עליהם. סטנקיביץ היה מטובי האינטלגנציה הפולנית המתק־דמת, אדם בעל השכלה גבוהה ושאר־רוח; הוא היה אוהב־יהודים לא רק להלכה, כי אם גם עשה רבות. ידוע לי כי מוצאו היה מווילנה.

את ברוך צרפתי למחתרת עוד ב־1942 כשהגיסטפו עוד

היה קיים הכרתיו כשהגיע לסוסנוביץ אחרי שהצליח לארגן יחד עם עוד אסיר אחר בריחה מבית הכלא בקטוביץ. הדבר נראה כמעשה גבורה המעיד על אומץ־לב ונכונות להסתכן. היו גם המלצות על קבלתו לארגוננו מחברים שהכירוהו מלפני־כן. הוא עבד אתנו, עסק במסחר שחור ובהברחות לשטח הגנרל־גוברנמנט וממנו. בחורף 1942־1943 נעלם מעינינו לזמן רב, איש לא ידע מה קרה לו. היו שמועות כאילו נתפס ונורה בגבול או במקום אחר. במשך שנה שלמה לא ראיתיו ולא ידעתי עליו דבר. כעבור שנה, בחורף 1943—44, כשפעלתי בצד האחרי אחר חיסול הגיטו, עמדתי פעם בבנין הדואר בקטוביץ ליד תא טלפון ציבורי ולהפ־תעתי הרבה הופיע לפני ברוך. שמחנו שנינו לפגישה הבלתי צפויה. ברוך סיפר לי סיפור שבקושי נתקבל על הדעת. אך באותם ימים טרופים קרו הרבה דברים שאינם מתקבלים על הדעת ולא קל היה להבחין בין סיפורים על מעשים שקרו באמת לבין בדיות מצוצות מן האצבע לפי סיפורו נאסר לפני שנה, כשנעלם מעינינו, ע״י הגרמנים. הצליח להימלט מן המאסר ולהצטרף אל פרטיזנים פולניים מיסודו של האירגון הפולני האנטישמי הידוע לשימצה. כידוע היה זה אירגון פשיסטי של נאצים פולניים, אשר שמו להם כתפקיד להשמיד את שרידי היהודים. יהודי שנתפס על ידם ביערות נהרג באכזריות בערים נהגו להסגיר יהודים לידי המשטרה הגרמנית. הם גם שרתו את הגרמנים במלחמתם נגד חוגים מתקדמים ושמאליים באוכ־לוסיה הפולנית. ברוך התפאר לפני כי לא זו בלבד שהצליח להסתיר בפניהם את יהדותו אלא שאף הצליח להתחבב עליהם, אבל מאחר שבכל זאת קשה היה לו לבטוח בהם ובחל בהם החליט לברוח גם מהם. סיפור בריחתו מן המאסר הגרמני היה מוגזם. לפי דבריו הצליח לדחוף מקרון רכבת בזמן נסיעתה את איש המשמר שליווה אותו. התגבר על אהרים שניסו לעצרו, להתחמק מידיהם ולקפוץ מאותה רכבת. הוא הראה לי סימני פצעים בראשו ואף חלקיקי אבנים נשארו לו מתחת לעור הראש לאחר שהפצעים הגלידו. כן סיפר לי כי כעת בקטוביץ הוא נמצא בחוג של גרמנים בעלי משרות גבוהות וגם איש גיסטפו ביניהם. הוא מופיע כגרמני ומצבו בטוח. כאמור לא עוררו סיפוריו כל חשד בעיני, מה גם שידעתי כי הוא בחור זריז וממולח שהצליח לברוח ממאסר גם ב־1942 וגם אז היו לו קשרים עם גרמנים.

ברוך הסכים באותה פגישה לתת יד לפעולות הצלה ועמד אתי בקשר הדוק. היה זה כאמור כבר בתקופת סיומה של פעילותנו כשעסקנו בעצם בחיסול פעולתנו והעברת שארית האנשים להונגריה. אז הספיק למעשה ברוך להכיר רק אותי, את יבורסקי ואת סטנקיביץ. לא ידוע לי דבר על הנסיבות, בהן הפך ברוך כהנא להיות פרובוקטור וסוכן גיסטפו וכן לא ידוע לי דבר, וספק אם יש מישהו בעולם היודע זאת, מה עבר עליו באותה שנה בה נעלם מזירת המאורעות שלנו ועד לשובו ולפגישתו הגורלית אתי בדואר קטוביץ.

אחרי שברחתי ממאסר בבליניץ בינואר 1944, נשבעתי בנפשי ברגע מסויים, כי לא אוסיף להסתכן מאחר שנסים אינם קורים יום־יום, וכי מוטב שאפסיק כל פעילות, אסתפק בישיבה באחד ממקומות הסתר שעמדו לרשותי ואחכה שם עד יום הנצחון והשחרור הנכסף ברם, פגשתי מיד את פלה כ״ץ ונוכחתי כי עדיין רבה העבודה לפנינו, אף כי נשארנו מעטים מאוד. חזרתי על כן מיד לפעילות אשר נמשכה זמן קצר בלבד עד מארץ 1944 כשנפלתי שוב בידי הגיסטפו בשוכבי בבית החולים של ד״ר קובלסקי, כפי שסופר.

באותה תקופה קצרה של פעילות נזדמן לי להשתתף בפגישה מעניינת עם אנשי מחתרת פולניים. הסתבר כי הגיעו אז מוורשה שליחי מחתרת פולניים מאנשי פ.פ.ס. בין היתר צריכים היו, לפי בקשת הועד הלאומי היהודי שפעל במחתרת בוורשה, להכין תזכיר על מצב שרידי היהודים המסתתרים בצד הארי באיזור זגלמביה ושלזיה. שליחים אלו הגיעו ליבורסקי וההוא הפגיש אותם אתנו. לפגישה באתי אני וברוך כהנא שכינויו היה אז בולסלב. מלבדנו לא היה קיים כבר כל גוף מחתרתי יהודי מאורגן, פרט ליהודים בודדים שהסתתרו במקומות שונים בכוחות עצמם. לי, בכל אופן, לא ידוע על איזושהי קבוצה מאורגנת בתקופה ההיא, ולפי מיטב ידיעותי אין גם כל עדות שתרמוז על קיומה של קבוצה כזו. הפגישה עם השליחים הפולניים התקיימה בביתה של משפחה פולנית, שאת שמה שכחתי בינתיים. המשפחה גרה ברחוב פומבסטנצוב בקטוביץ. השליחים ביקשו פרטים על קבוצתנו ועל יהודים בכלל המסתתרים בצד הארי, ומה העזרה שהמחתרת הפולנית יכולה להגיש לנו. מצבנו הכספי הניח את הדעת, באופן יחסי, העזרה הכספית שהוצעה לנו היתה צנועה ביותר. כך שלמעשה לא היה לה ערך רציני בשבילנו ברם, מלבד העזרה הכספית הציעו הפולנים עזרה בליווי אנשים הרוצים להצטרף לפרטיזנים שלהם הפועלים בשטח הגנרל־גוברנמנט. כן הציעו לנו עזרה בתעו־דות אריות. סיפרנו להם על הניירות והמומחיות בהכנת חותמות וניירות שגילה מאיר שולמן, אשר אז עוד היה אתנו ימים מעטים לפני צאתו להונגריה. לא זו בלבד שלא הזדקקנו לעזרתם בשטח זה אלא שהפולנים אף ביקשו להזמין אצלנו איזו חותמת מיוחדת מתוצרתו של מאיר. אינני זוכר רק אם החותמת המבוקשת סופקה להם. הם גם הציעו לנו נשק ברם, האמת היא כי גם לנשק כבר לא היינו זקוקים אותה שעה. לא ניצלנו גם את הצעתם בנוגע להעברת אנשים לשטח הגנרל גוברנמנט, שכן העדפנו את העברת אנשינו להונגריה, שעה שלהם לא היו קשרים עם סלובקיה.

סיפרנו לפולנים על הפרובוקטור רומן בזוכנסקי, אשר הסגיר אותי וכל הקבוצה בבליניץ. הם מסרו, כי ידוע להם עליו וכי גם להם חשבונות אתו, ותקוה להם כי תהיה ההזדמנות להיפרע ממנו.

אף כי לא היתה תועלת ממשית רבה מפגישה זו התרשמתי ממנה עמוקות היתה זו הפעם הראשונה שאנשי מחתרת פולניים חיפשו אותנו והציעו לנו עזרה. היה בכך משום מפנה השוב לעומת המצב לפני כן. היתה בכך משום עדות כי סוף סוף התעורר המצפון לפחות אצל חוג אחד מן המנהיגות הפולנית במחתרת, אלא שלצערנו הרב קרה הדבר מאוחר מאד, כשבעצם לא היה כבר כל ערך מעשי למפנה חשוב זה. כאמור התברר לנו כי ממדי ואפשרויות העזרה מצדם מוגבלים למדי. אעפ״י כן היתה משום חויה עזה בפגישה הזאת והרגשת הקלה כי שוב איננו בודדים לגמרי במערכה.

כאמור נשלחתי לאושוויץ אחרי מאסרי בבית החולים. שם פגשתי גם את ליאון וויינטראוב (שנשא אח״כ לאשה את פלה כ״ץ ושניהם נמצאים כעת בתל־אביב). ליאון סיפר כי בבית הסוהר בקטוביץ נפגש עם זיגמונד סטנקיביץ, אשר נאסר, כנראה באותו זמן בו נאסרתי אני. סטנקיביץ מסר לוויינטראוב, כי בחקירתו נסתייע הגיסטפו בעדותו של כהנא נגדו ונגד אחרים. כאמור נאסרו סטנקיביץ ויבורסקי באותו זמן. לאחר עדותו זו של וויינטראוב לא היה לי עוד ספק בדבר שברוך כהנא היה המלשין. אגב, סטנקיביץ בפגשו את וויינטראוב לא ידע כלל כי וויינטראוב קשור אתי ובוודאי שלא ידע כי וויינטראוב ייפגש אתי באושוויץ. כמו־כן הגיעו אלי ידיעות באושוויץ, כי נאסרו גם אנשי מחתרת פולניים אחרים, אשר כהנא הכיר אותם הודות לפגישתנו עם שליחי המחתרת מוורשה שהוזכרה לעיל חרדתי לגורלה של המשפחה הפולנית אשר בביתה נפגשנו ברם, לא זכור לי אם שמעתי על מאסרה של משפחה זו. כמו־כן הייתי חרד לגורלה של משפחה פולנית אחרת, אשר אצלה הסתירה אדלה גוטרמן את בת אחותה הקטנה בצאתה ללוות אותי במסענו הגורלי לביליץ אשר בסופו נאסרנו שנינו. כאמור השביעה אותי אדלה בבית הסוהר בביליץ שאם אצליח עוד לצאת משם אעשה הכל אשר בידי למען הצלתה של ילדה זו. לא זכור לי גם אם שמעתי על מאסרה של משפחה זו. בכל אופן שמחתי מאוד לפגוש אחרי כן את בת־אחותה של אדלה בארץ.

בין הפולנים הקשורים אתנו שנאסרו בעקבות הלשנותיו של ברוך כהנא היה חברם של יבורסקי וסטנקיביץ בשם נגדזה. איש זה היה פקיד גבוה בארבייטס־אמט הגרמני והוא השיג עבורנו תעודות אמיתיות ממשרדו ששימש למשלוח יהודים כפועלים לעבודה כחקלאיים אצל איכרים בגרמניה ולפעמים לעבודה בבתי חרושת גרמניים. למזלנו הרע נוצר הקשר עם נגדזה בסיום פעולתנו ובזמן בו היו לנו רק מועמדים מעטים מאוד שבאו בחשבון להצלה בדרך זו. את אנשינו, אנשי הארגון, העדפנו כאמור לשלוח להונגריה; השתמשנו, איפוא, בתעודות שסופקו לנו ע״י נגדזה רק בשביל יהודים בודדים שנתגלו מפעם לפעם, היו בצרה ונזדקקו להצלה בדרך זו. לא זכורים לי כעת שמות של אנשים שניצלו בדרך זו. במידה שידוע לי היה נגדזה כחבריו איש מחתרת אנטי־נאצית מיסודה של פ.פ.ס. דבר מאסרו והשערה כי גם הוסגר ע״י כהנא הגיעו אלי גם כן כבר בהיותי באושוויץ.

כאמור צרוף הפרטים והשמועות השונות לא השאיר בלבי ספק כי ברוך כהנא הוא הבוגד וכי הוא האשם במאסרי ובנפילתם של אנשים נוספים, אנשים יקרים, ביניהם מטובי העם הפולני ומן המעטים ביניהם אשר הושיטו לנו עזרה מתוך מניעים אנושיים טהורים ושלא על מנת לקבל פרס. מה מכאיב וטרגי הדבר שאנשים אלה נפלו דווקא מידו של בוגד יהודי עלי להודות כי, משבשלה והתגבשה בי ההכרה, כי ברוך כהנא הוא הבוגד הוצתה אש שנאה ותאוות נקם להטה בי, השתלטה עלי ולא נתנה לי מנוח זמן רב. גם בלילות הטרידו אותי חלומות זוועה על ברוך ועל נקמתי בו. גם אחרי שנודע לי, כי הבוגד מצא את סופו ויצאה לו מידי אנשי הגיסטפו, (שחיסלוהו בצורה אכזרית אחרי שניצלוהו, והוא נמצא עם ראש מרוסק באחד הגנים הציבוריים בקטוביץ), לא נחה דעתי ולא שככה אש השנאה והנקמה אשר בערה בי זמן רב אחרי כן עדיין כאבתי את כאב האכזבה על שניטלה ממני האפשרות לנקום בו במו ידי את סבלי באושוויץ ואת דמם של הקדושים והטהורים אשר נשפך בעטיו. יתכן כי אש השנאה, יצר הנקמה והתקווה לספק יצר זה הם אשר נתנו לי כוח להחזיק מעמד במשך זמן רב בסבל הנורא שבחיי אושוויץ.

לבסוף אוסיף עוד פרטים מספר על מאסרי, חקירתי ע״י הגיסטפו, תנאי המאסר ואי־אלו פגישות מעניינות בבית הסוהר במיסלוביץ בו שהיתי זמן־מה בטרם נשלחתי לאושוויץ.

לאחר שנאסרתי הביאו אותי תחילה לחדר־חולים בבית הסוהר המרכזי בקטוביץ. שם החליפו לי תחבושות לפני שהובאתי לחקירות בגיסטפו. נחקרתי ע״י שתי רשויות בנפרד: הן ע״י אנשי גיסטפו והן ע״י אנשי ס.ס. צבאיים.

בגיסטפו חקר אותי פולטין — דמות ידועה ליהודי סוסנוביץ ובנדין. שמעתי עליו גם קודם לכן מפי מאיר שולמן, כי גם אותו חקר בזמנו לפי דברי מאיר, אשר מוכן היה לנסות לשחד כל אחד ויהא הקצין הגבוה ביותר, היה גם פולטין מסוגל להטות אוזן להצעת שוחד נכבדה. לי, בכל אופן, לא היתה כל אפשרות כזאת, כי לא היה לי כל כסף באותו מעמד. חקירתי ע״י פולטין היתה אנושית במובן זה שלא התעלל בי ולא הכה אותי. הוא ניסה לסחוט ממני הודאות בדבר עברי ובדבר קיומה של מחתרת. עם זאת לא האריך בחקירה. כנראה שלא ראה טעם רב בבזבוז זמן על חקירת יהודי נוסף המיועד ממילא לחיסול.

הועמדתי גם לחקירה בפני אנשי צבא מפלוגות ס.ס. היתה זו חוליה בת שלושה אנשים שהשתייכו לחטיבה בעלת תפקידים מיוחדים. הזכרת שמם בלבד היתה מעוררת אימה ופחד אצל יהודים ואצל פולנים. הם הרבו לחקור אותי על יהודים מסתתרים. מחקירתם

הנמרצת ושאלותיהם הרבות הבנתי כי חיפשו איזו קבוצת יהודים מסתתרים ממשית שהיו להם ידיעות כלשהן עליה. ברם, לי כלל וכלל לא היה ידוע על קבוצה כזאת. בשלב מאוחר יותר כשהייתי כבר באושוויץ, נודע לי, מתוך צרוף קטעי פרטים שונים ששמעתי מפי יהודים יוצאי כזשאנוב ובעיקר מפי אחד מהם בשם דויד ליפשיץ, כי אכן הסתתרה באותו זמן קבוצה קטנה של יהודים בסוסנוביץ וביניהם מיוצאי כזשאנוב.

חקירה זו אישרה את הסברה כי לא רק אנשי גיסטאפו עסקו בבילוש אחרי יהודים, כי אם גם אנשי הצבא הסדיר במדים. לעומת חקירתו „הרכה" יחסית של פולטין הצטיינה חקירתם של אנשי ס.ס. באכזריותה. כל שנסיתי לתת תשובה מתחמקת ובלתי מלאה על שאלה כלשהי קבלתי מכות בשרשראות הברזל בהן כבלו אותי ובקת האקדח. בזו אף פצעו לי את הראש הם הוציאו אותי מחדר החולים בבית הסוהר כשאני לבוש פיג'מה דקה אם כי היה יום קר בחודש מרץ (1944) והסתובבו אתי במכונית קטנה ברחובות שונים בסוסנוביץ, על מנת שאראה להם בתים בהם מסתתרים יהודים. האמת היא, כפי שציינתי כי גם בזמן שניהלנו פעולת הצלה נרחבת באופן יחסי ובשיאה של פעולה זו לא ידענו על „קבוצות" של יהודים מסתתרים בסוסנוביץ, לא כל שכן שאנו לא ארגנו בונקרים בסוסנוביץ, כי מצאנו שהמקום אינו נוח לפעולות כאלו בגלל היותו ידוע מקודם כעיר בעלת אכלוסיה יהודית ניכרת וכן בגלל היותה עיר פולנית ולא גרמנית. מטעמים אלה היה זה מקום מיועד לפורענות. כמסופר עדפנו לארגן מקומות מחבוא במקומות חשודים מבחינה זאת ככל האפשר פחות. פרט לקבוצה מאנשי הנוער הציוני, אשר היה לה בסיס אצל משפחה פולנית בשם בוז'דאי הסתתרו אולי רק יחידים באופן פרטי מבלי שמישהו מלבדם ידע על כך.

מבית הסוהר בקטוביץ הועברתי לבית הסוהר בעיירה מיסלוביץ. בית סוהר זה היה מפורסם לגנאי במשטרו ותנאיו הקשים. בדרך־כלל ישבו בו פולנים: אסירים פוליטיים וגם פליליים. היו שם כמה מחלקות. המפורסמת ביותר היתה המחלקה הראשונה, אשר לפי השמועה ישבו בה אסירים פוליטיים שנדונו כבר למוות.

אותי הכניסו למחלקה השניה. גם זו היתה מפורסמת בתנאיה הקשים. במחלקה זו היו רוב האסירים פוליטיים. התא היה באולם של בית חרושת לשעבר, היינו בו כמה עשרות איש. התא היה מלא מיטות בשתי קומות. בכל מיטה שכבו שני אנשים. בכל תא היה מעין ממונה פנימי על התא שקראו לו „זקן האסירים". בתאי שימש בתפקיד זה קצין לשעבר בצבא הפולני, שהצטיין באכזריותו — בזכות זאת מונה לתפקיד — ובשנאתו הזאוולוגית ליהודים. כל אסיר חדש קיבל מקלחת קרה וצריך היה לעמוד במשך כמה שעות בקור אחרי המקלחת מבלי להתנגב. בהיותי פצוע הכאיב לי „טכס" זה שבעתיים. מלבד זאת עוד היה „טכס" נוסף פנימי, מין „קבלת פנים" שהאסירים עצמם אירגנו לכל חבר־לצרה חדש קראו לזה „מתן לקח" בשוט, שהיה עשוי מזנבו של שור. השלב הראשון של „טכס קבלת הפנים" התבטא בשלוש צליפות חזקות בשוט על הישבן החשוף. באם המוכה הוציא הגה מן הפה קיבל מנה נוספת. אני הובאתי לבית הסוהר יחד עם עוד שני נערים יהודים שנתפסו לאחר בריחתם מאיזה מחנה עבודה. שלושתנו נתכבדנו בטכס בתא. אחד הנערים שהיה בן 16—17 נאנח. על שלא עמד במבחן קיבל תוספת מכות. אחרי המכות קרא זקן התא — הקצין הפולני — בשמותינו. היינו צריכים לענות בצעקה חזקה תוך כדי קפיצה לדום. בהיותי פצוע בחזה וברגל קשה היה לי לקפוץ ולצעוק בקצב הדרוש, וההתעללות בליווי מכות נמשכה למעלה מרבע שעה. לאחר שזקן התא הואיל לתת אות, לסיום ניגשו אלי כמה אסירים והסבירו לי שלא אחשוב, כי רק אני כך נתקבלתי, אלא שזהו טכס חובה לכל אסיר חדש. אחד שרצה כנראה להביע לי את הוקרתו על שקבלתי את המכות כגבר אמר לי כי כבר לפני היה „יהודון" אחד, אשר ידע גם הוא לעמוד בכבוד, אלא שהוא ניתלה כבר. לפי תיאור היהודי התברר לי כי היה זה בולק קוזשוך, איש נוער הציוני בסוסנוביץ שהצ־טיין בגבורתו ומסירותו.

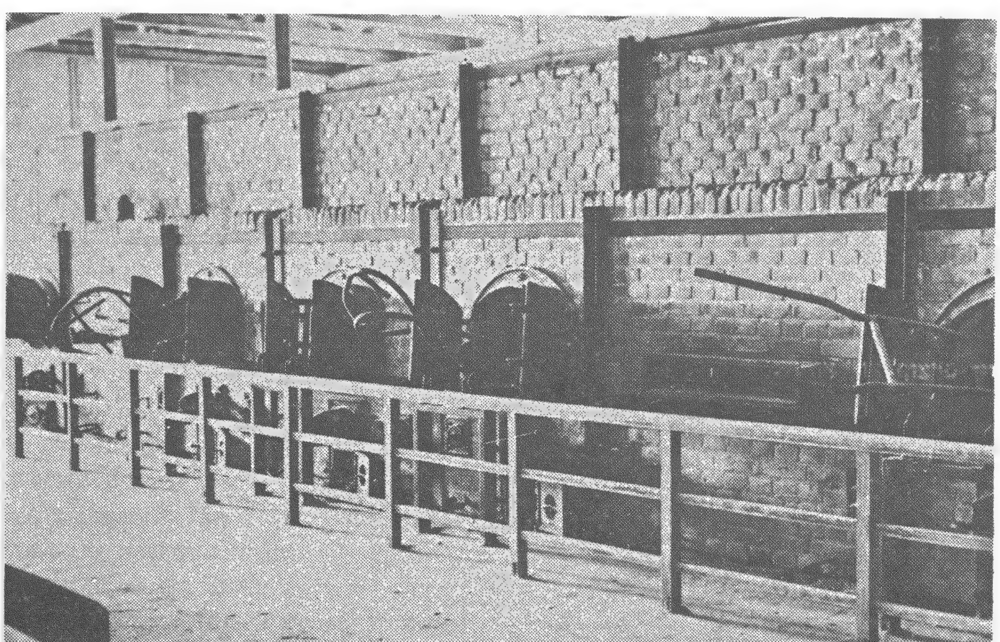
כשהוצע לי אחרי־כן למכור את בגדי שהיו עדיין במצב טוב תמורת לחם סרבתי. סרובי עורר יחס כבוד אלי, שכן יש לזכור כי הופעתו החיצונית של האסיר קבעה במידה ניכרת את מעמדו בקרב האסירים. אנשים שמסרו את בגדיהם הטובים ולבשו סחבות איבדו את זהותם העצמית ואת כבוד האדם ושימשו מטרה נוחה להתעללות. בתגובה לעמידתי זכיתי להצעה מצד אחד האסירים שהיה כומר שאישן במיטתו, כי כאמור היו שניים במיטה. התיידדתי עם מהנדס אחד שקראו לו אינז'ניר אוטקה. בלילה התקרב אלי אסיר שקראו לו „פן סטניסלב" והציג את עצמו כקצין קשר לשעבר של פ.פר. לעניינים יהודיים. הסתבר כי הוא הכיר את עלוננו המחתרתי והוא שמח מאוד לשמוע כי הייתי בין עורכי העלון. הוא שוחח אתי ארוכות וניסה להסביר בדרך השיטה המרכסיסטית את המניעים להשמדת היהודים על ידי הגרמנים. הוא גם הכיר כמה מאנשינו ולדעתו היינו פרקציה יהודית מוכרת של הפ.פ.ר.

הכרתי שם עוד אדם, טיפוס מעניין, שידוע היה בבית הסוהר בשם „הבלגי השחור". כשנודע לו כי אני אחד מפעילי המחתרת האנטי־נאצית התקרב אלי. פעם גם ישנו יחד במיטה אחת. הוא סיפר לי בסוד כי הוא יהודי והיה קצין בצבא הבלגי ונאשם ע"י הנאצים בריגול. לפי השמועה עמדו להע־בירו לווילמלהספן. הוא היה לבוש בגדים מרופטים מאוד. שדווקא ייחס חשיבות רבה מאוד להופעה החיצונית ולשאיפה להיראות כ„בן אדם". יום לפני שעזב אותנו נתתי לו את בגדי מאחר שידעתי כי אני ממילא הולך לאושוויץ ובתור שכזה לא היה לי מה להפסיד. ביום פרידתנו גילה לי את סודו כי הוא יהודי, אם כי כולם חשבוהו כנוצרי. הוא אף סיפר לי כי אביו רב מפורסם. נדמה לי כי אמר לי

כי הוא בנו של הרב הרצוג. הוא אף ביקש שאם אשאר בחיים אחרי המלחמה שאשאל עליו במשפחתו. היה נמוך קומה, בעל מבנה גוף חסון מאוד, עם קרחת במרכז הגולגולת. מסביב לקרחת היה לו שער שחור וגם שפמו היה שחור. מכאן כינויו — „הבלגי השחור". לפי דבריו שימש פעם כנספח צבאי בלגי באנגליה ובסין הוא ידע סינית, אנגלית, נוסף לצרפתית וגרמנית, וגם עברית. הוא ניסה לדבר אתי עברית, אלא שלצערי לא ידעתי אז את השפה. היה לו שם משפחה בדוי ששכחתיו, נשמר בזכרוני רק כינויו.

עלי להודות לו במידה רבה על רגש התקוה והאמונה בהצלה, גם על סף האבדן, כשנדמה היה כי כלו כל הקצין. הוא תמיד עודד אותי וטען כי כל עוד אדם חי אסור לו להתייאש ויש עוד פתח להצלה. הוא האמין כי שנינו נשאר בחיים ונזכה לראות בסופם של הנאצים. בספרי לו כי אני עומד להישלח לאושוויץ וכי משאת נפשי היא להיות אדון לחיי ולגמור אותם לא בידי מתעללים, השיג לי באורח פלא מנה גדולה של מורפיום. נדמה לי שעזר לו בכך המהנדס אוטקה. בזכות אותה מנה של מורפיום שנתן לי תמיד היתה לי ההרגשה כי אני באמת אדון לחיי והצלחתי להחזיק מעמד אח"כ באושוויץ ולהישאר בחיים. במשך כל חיי אהיה אסיר תודה על כך ל„בלגי השחור". הוא היה אדם מוסיקלי מאוד ואהב מאוד מוסיקה — מאחר שגם אני חובב מוסיקה שוחחנו לעתים קרובות על נושא זה ונהגנו בלחש לזמר מנגינות שונות אהובות על שנינו במיוחד משל שופן. בפרידתנו נתן לי מזכרת שנלקחה ממני אח"כ באושוויץ. בין האנשים האחרים הזכורים לי מבית הסוהר במיסלוביץ ראוי להזכיר גם עו"ד אחד פולני שהיתה לו רשות לצאת מפעם לפעם מבית הסוהר. הודות לכך הוא סיפק לנו ידיעות על הנעשה בחזיתות. מאחר שהיו אז נסיגות בלתי פוסקות של הגרמנים, שימשו לנו ידיעות אלו מקור עדוד רב אחרי שהייתי כ־19 ימים במיסלוביץ נשלחתי לאושוויץ. בדרך לאושוויץ צורפו לטרנספורט שלי יהודים בודדים וגם משפחות מעטות שנתפסו במקומות שונים.

לא אספר על מחנה ההשמדה באושוויץ, אשר תואר כבר לכל פרטיו על ידי אחרים. אציין רק כי היו לי גם שם קשרים מסויימים עם אנשי מחתרת שניסו אף לארגן בריחות. אך מאחר שלא מילאתי כל תפקיד בעל ערך אינני מוצא לנחוץ להרחיב את הדיבור על כך.

הקרמטוריון במחנה הריכוז לשריפת הגוויות
— המצאה גרמנית לפתרון הסופי...

פרדקה אוקסנהנדלר—קז'וך

פרקי סוסנוביץ

להלן קטעי זכרונות ופרקי־עדות של יוצאי סוסנוביץ, חניכי „הנוער הציוני" לשעבר. הדברים לקוחים מתוך חומר, שנאסף על־ידי „בית לוחמי הגיטאות" בשיתוף עם קבוצת חברי „הנוער הציוני" מסוסנוביץ הנמצאים בארץ, וביזמתם. החומר הזה מגלה פרשיות ומוסיף פרטים לעלילת ההתנגדות של הנוער היהודי בפולין מקווים אנחנו כי נוכל להרחיב את המפעל ולכלול בו את סיפור כל התנועות שתרמו למרי היהודי ולפעולות ההצלה בסוסנוביץ ובאזור זגלמביה.

זכרונותי השל פרידא מזיא נרשמו בעיקרן בשנת 1944. מרבית ההערות בשולי הדברים הן משלה.

פרידא מזיא (אוקסנהנדלר־קוז'וך):

זמן קצר לאחר שהגרמנים כבשו את עירנו, נועדנו יחדיו פעילי ה„נוער הציוני" בסוסנוביץ והחלטנו להמשיך בחיי התנועה אלינו — נוספו עתה חברינו מהעיר קטוביץ שנש־ארה „יודנריין", מאחר שסופחה אל הרייך[1].

תחילה מאמינים היינו, כי המלחמה לא תארך הרבה. אולם עד מהרה נוכחנו לדעת, כי הדמורליזציה שבאה בעקבות המלחמה משתלטת והולכת והורסת כל חלקה טובה בבני־האדם ידענו, כי אסור לנו להיכנע לאוירה וגמרנו אומר לשמור אמונים לערכי התנועה, ולא לשנות מדפוסי החיים שנתגבשנו בה עד כה.

החלה תקופה של השתלמות אינטנסיבית. בקבוצות בנות 5 חברים היינו נפגשים בצנעה 2—3 פעמים בשבוע, כדי לקרוא דבר־מה, ללמוד ולהשכיל. פעמים נתקיימה פגישתנו בעליית־גג, פעמים במכבסת־בית, ופעמים במקלט. לעתים רחוקות היינו מתכנסים גם בביתו של אחד החברים, כדי להאזין למאמר שמישהו קראו בלחישה, או להרצאה. באורח זה למדנו את תולדות הציונות, הסטוריה כללית, ספרות ועוד. דנים היינו בבעיות שונות — ענינים להלכה וענינים מחיי יום־יום בפגישות אלה שררה תמיד אווירה של עידוד הדדי והגברת התקוה והאמונה, אף על פי שהמצב החמיר מיום ליום. נתרבו בינינו החברים שהיו רעבים ללחם, שהוש־לכו מדירותיהם, ששכלו את בני משפחתם. לא היתה ברירה בידינו אלא לנשוך שפתיים ולא לתת לרפיון הרוח, להשתלט עלינו.

ובינתיים גדלו הילדים ללא עול תורה וחינוך; משוטטים היו בחוצות העיר מזוהמים ורעבים. ניצבנו בפני השאלה הנוקבת: מה לעשות? ידענו, כי לנו, חברי התנועה, אסור לשבת כעת בחיבוק ידים, על אף הסכנות והקשיים שארבו לנו, נטלנו על עצמנו את המשימה הכבדה ופתחנו בפעולה חינוכית בין הילדים. נתארגנו קבוצות וגדודים כבימים עברו.

ניצבנו בפני בעיות מסובכות וקשיים גדולים — שהיו תולדי המלחמה העוני, הלחץ ושלילת החוק.

כיצד להעמיק, למשל, את הרגשת הכבוד הלאומי בנפשו של הילד, אשר יהדותו היא — הגורם לסבלותיו? כיצד להקנות לו ערכי מוסר, בה בשעה שעל סביבותיו מושלים השקר, הגניבה, הקורופציה והניצול חסר המצפון? כיצד לעשות את הילדים רגישים לעדינות וליופי בשעה שסביבם שולטת הזוהמה, האכזריות והדלות המנוולת.

...נטלנו על עצמנו את חינוכם של הילדים. ולתכלית זו הקימונו שני מוסדות: „עזרה עצמית" ובתי־ספר. זוכרת אני את מפקד הקן בהשתתפות נציגי כל הקבוצות, כאשר הוכרז על המגבית הראשונה של „עזרה עצמית". זוכרת אני את דבריו של עזריאל[2] שנאמרו במעמד זה:

לכולנו קשה. כולנו צעירים ורק למעטים בינינו יש הכנסות יודע אני היטב שכולכם נאבקים עם המצוקה הגדולה, והפרוטה אינה מצויה אצלכם. אני חוזר עתה מצ'נסטכוב, בה הכרתי מקרוב את מצב היהודים — העוני בצ'נסטכוב גדול עוד יותר. ההגבלות על היהודים חמורות פי כמה. מצבנו טוב לאין שיעור ממצבם, ועלינו לעזור להם. רבים מאנשינו נשארו ללא אמצעי קיום. גם כאן נשארו משפחות של חברינו אשר נשלחו ל„ארבייטסאיינזאטץ"[3] או שברחו לרוסיה — ואת כל אלה אסור לנו לשכוח. עדיין לא ברור לי על מה נוציא את הכספים שנאספו היום. על מזון או על בגדים בשביל הקרובים לנו כאן ובגנראל־גוברנאמאן, מחו אולי על משהו אחר".

וזוכרת אני את התוצאה המפתיעה של מגבית התנדבות זו — 1860 רייכסמארק, כלומר: יותר מ־25 ר"מ לגולגולת בממוצע. היכן לקחו אנשינו סכומים אלה? — מאוכל־נפשם חסכו חברינו. מוכרים היו מחפצי הבית השונים ואת תרומתם הגישו.

באותם ימים פנה עזריאל אל ועד הקהילה[4], ותיאר בפני חברי הועד את התנאים האיומים בהם נתונים הילדים והציע

להם להקים תחנת־הזנה. ההצעה נתקבלה ובית־התמחוי הוקם. בו היו הילדים מקבלים חינם 2 ארוחות ליום. יותר מ־1000 ילדים גילאי 6—11 נהנו מן המפעל. במקום הזה התחלנו, חברי „הנוער הציוני", גם בפעולה הארגונית־חינוכית. לימדנו את הילדים קריאה וכתיבה, חשבון, סיפרנו להם על ארץ־ישראל, לימדנום שירים עבריים — כמובן, הכל היה באורח בלתי ליגאלי, מאחר שהרשיון אשר ניתן ע"י הגרמנים היה להזנה בלבד. ציבור ילדים נוסף, שהוקדש לו זמן רב היה בית־היתומים היהודי. כך הוקמו שני מוסדות החינוך הבלתי־חוקיים — בבית הספר היסודי והגימנסיה — מוסדות מפוזרים לא רק על פני בית־התמחוי ובית־היתומים, אלא גם בבתים פרטיים רבים. את עניני בת־הספר ריכזו בנציון קוז'וך [5] ומרדכי דנציגר [6].

הצופים הצעירים, תלמידי ה„גימנסיה" שלנו, היו מורי הילדים הקטנים יותר. לתכלית זו אורגן למענם קורס מדריכים מיוחד. זוכרת אני את מאות הבעיות שהיו מעלים מורים נערים אלה. רבות היו הבעיות, הקשיים והמכשולים ונאלצנו לפלס לנו דרך ולהתקדם.

קשה היה להשיג ספרי־לימוד ולהעבירם מבית לבית, כיון שכל יום נערכו השיעורים במקומות אחרים, והספרים כבר היו חומר בלתי־חוקי. אפילו למי שנשא עמו מחברות ורשימות ארבה סכנת מאסר. ובכל זאת הקיפה הגימנסיה חוגים רחבים. גדל בלי הפסק מספר התלמידים וכן גדל מספר המורים המבוגרים, מורים ממש, שנכנסו בעול הפעולה החי־נוכית על אף הסכנה שבדבר. שוחחתי על כך עם אחד המורים — ידידנו האמיתי הד"ר שטינברג [7] שהערכנוהו מאד היתה זאת דמות של אידיאליסטן. הוא התמסר להוראה בתנאים החדשים לא בשל התשלום, אלא בשל אהבתו העמוקה לנוער. באחד משיחותיו עמי אמר לי: אתם כמעט היחידים שלא התמוטטו באנדרלמוסיה הכללית. אתם היחידים העושים מאמצים מפרכים כנים, וללא פראזות נבובות — כדי להעלות בקרבכם את הערך שאנו קוראים לו „אנושיות" אינני יודע אם הייתי מוצא בקרבי את הכוח ליצור מה שאתם יוצרים. אבל מאחר שנתקבלתי בחבורה כשלכם, רצוני ללכת יחד אתכם. אל תתפלאי שאני מעדיף לכתת רגלי בדירות שונות, על פני עבודה שקטה במשרד. טוב לי עמכם, משום שיש בקרבכם מרץ ושמחת יצירה על אף המכשולים.."

...באותו זמן אירגנו גם חוגים ליהדות, להסטוריה ול־ספרות. בעמל רב הקימונו ספריה קטנה, אך טובה למדי.

בימים ההם הופיעו גם העתונים הלא־חוקיים הראשונים זוכרת אני כמה נתיגענו וטרחנו עד שהוצאנום לאור. תחילה היינו כותבים אותם במחברות רגילות אחר כך הדפסנום במכונות־כתיבה על גליונות נייר־משרדי שקשרנו בסרטים. רבה היתה הטרחה, אך רצופה היתה אהבה ומ־סירות אין קץ! כמה שוקדים היינו לקשטם בציורים, לגוון את תכנם ולשוות להם צורה נאה! אך רב היה גם הצער ורבות היו הדמעות שנתלוו לעבודה זאת...

...עדיין שמורים בזכרוני דברי התלונה על מר גורלנו — דברים שהיו עדיין פורצים כסימני־שאלה נוקבים ללא תשובה בצדם. זוכרת אני, למשל, את דבריה של בת־עמי שהיתה אז בת 15: „מדוע נשארת אני אדישה לעצב, למחלה, ואף למותו של מישהו. מדוע אינני רגישה לכל זה? ואילו טרטור הטאנקים ונקישת צעדיהם של החיילים — מעוררים אותי".

בשלהי סתיו—1942 נסע אליעזר [8] למיכוב, ושב מתיחות ומריטת עצבים, שוב הסתננות בלתי חוקית אל מעבר לגבול, תעיה בשטח בלתי מוכר לחלוטין וחיפושים אחרי נשק ואחרי פרטיזאנים. לא קל לשהות בעיר זרה לגמרי, לחפש מקום לינה ללא תעודת־זיהוי כלשהי, לשוטט ברחובות ולע־שות היכרויות, להסתכן בשיחות עם בני־אדם זרים כמעט. על נושאים חלקלקים וטומני־סכנות

יצר החיים באליעזר היה חזק מאד — הוא ציין את הדבר על כל צעד ושעל — וכך הסביר מדוע מוכן הוא להעמיד את עצמו בסכנה ולנסוע: „אני רוצה לחיות, אבל להשלים עם כל מה שראיתי פה לא אוכל. לעולם ייסרנה מצפוני, וקודם־כל עלי לנקום. אני רוצה לקנות לעצמי את הזכות לחיים" — כך טען באסיפה שנערכה לפני יציאתו, כאשר הצבענו על המכשולים העומדים בדרכו.

מנסיעה זו שב אליעזר והביא את האקדח הראשון ושני רימוני־יד. מה רבה היתה אז שמחתנו למראה האקדח הגדול והמיושן. באהבה ובחרדת־קודש היינו מפרקים ומרכיבים אותו, משמנים ובודקים אותו — רק עתה, בהעלותי את זכר הפרשה הזאת, מיטיבה אני לדעת, כמה נעדר־שחר היה מבטחנו בנשק זה. אולם בימים ההם ראינו בו קרן־הצלה ופתח־תקוה לכלים שיבואו אחריו. התחלנו להאמין, כי יעלה בידינו לפעול, כי רעיון ההגנה יצא מן הכוח אל הפועל.

כשבועיים אחרי כן הגיע לסוסנוביץ אליעזר גלר [9] (גורדוניה), שליח מוורשה. הוא סיפר על ההכנות הנעשות בוורשה ועל האפשרויות למאבק. החדשות מתקבלות בשמחה. ובכן יש לנו חברים לרעיון, ואין אנו בודדים. העם מתעורר ומוכן להלחם על כבודו. יחד עם בשורת המאבק מביא הוא ישועה נוספת — כיסויים לעליה בלתי חוקית היוצאת מוינה על פני הדאנובה. מנותקים היינו מכל העולם ואת תקותנו לעלות כבר גנזנו — אך דייה היתה שמועה זו, כדי לעורר בנו מחדש את כל החלומות והשאיפות — „לשוב לארץ אבותנו.." החלטנו לבדוק את אמיתות הידיעה. לתכלית זו היה מישהו צריך לצאת לוינה התחלנו לחפש אפשרויות ומצאנו אותן. אשה גרמניה הסכימה להשאיל לנו את הפספורט שלה לימים מספר (כמובן תמורת תשלום הגון). על חברתנו מאטה שווארדט הוטל לבצע את המשימה ולנסוע — היא נולדה בגרמניה, ונתחנכה בה, ושלטה יפה בלשון הגרמנית מה ארוכים היו ימי הצפיה בעת העדרה — האם הכל יעבור „חלק"? ברכבות הן רבות הבדיקות, והרי התצלום בפספורט אינו שלה — צפיה ודריכות והן מלוות תפילה, כי לא יכירוה, כי יצליח מסעה.

זוכרת אני, כי חולה הייתי — שכבתי במטה והרהורי נתונים היו בה. והנה נפתחה הדלת והיא נכנסה לחדרי. ועם בואה נתפרקה המתיחות. היא היתה מעוצבנת ומתוחה כדי כך, שקשה היה לה לדבר. בערב מסרה דין־וחשבון — היא היתה בכל מקום ודיברה עם כל אלה שאת כתובותיהם קיבלה. תיארה בפניהם את המצב אצלנו, והבהירה את משמ־עות הגירוש לאושוויץ[10], סיפרה על הלכי הרוח ועל רצון ההתנגדות המתגבש אלנו. היא סיפרה, כי אפשרות לעליה — אין. חבורה אחת יצאה לדרך, נתפסה, ואנשיה נאסרו. שוב צריכים היינו לגנוז את התקוה שנתעוררה בלבנו.

התנאים החמירו והלכו. יד הגרמנים כבדה יותר ויותר. הטרנספורטים למחנות־העבודה ולאושוויץ תכפו והלכו — רעיון ההגנה וההתנגדות הבשיל בקרבנו. לא השלינו את עצמנו שנוכל להילחם בגרמנים, אבל רצינו לפחות למות בכבוד. מתוך הערבוביה ואי־הבהירות כיצד לפעול, נסתמנו תכנית ממשיות. ברור היה לנו, שהכול מוכרח להישאר בקונספירציה מוחלטת, כי לא יתכן שבכל הדברים האלה תכריע מועצה שמספר חבריה הוא 20. לפיכך בחרנו ועדה בת שלושה חברים ומסרנו לידיהם את כל הסמכויות. חברי הועדה היו — עזריאל, יעקב[11] ואליעזר — עליהם הוטל לקבוע את צורות הפעולה, לארגנה ולהיות האחראים לה.

עזריאל התקשר עם ראשי הארגונים האחרים והביא להקמת מפקדה בין־תנועתית לעניני הגנה. מלבדו נכנסו למפקדה: הרשל שפרינגר, פרומקה פלוטניצקה, צבי ברנדס ושלמה לרנר — נציג אחד לכל ארגון נוער ציוני־חלוצי[12]. המפקדה הזאת קבעה תכנית משותפת לפעולות מכריעות וסופיות, ועד אז — קואורדינציה ועזרה הדדית בהכנות.

עזריאל טיפל בצד הכספי של ארגון ההגנה, גייס את האמצעים ובו־בזמן היה גם נציגו הרשמי של הנוער המאורגן בקהילה[13]. אליעזר טיפל בענינים הטכניים, כגון: גילוי מקורות נשק רכישתו ואימון החברים. יעקב אירגן את העבודה בשורותינו. תחילה מסר הוראות מיוחדות לבודדים, ולאט־לאט יצר ארגון־הגנה שלם, מחולק לשלשות ודרש כוּדיות מוחלטת. כל אחד שהוצע לו להצטרף לארגון קיבל 24 שעות לשיקול והכרעה. משהכריע חיוב, נשבע שבועת אמונים והתחייב מלא את כל הפקודות ללא ערעור, גם ללא ידיעת הסיבות והרקע למתן הפקודות. איש לא הכיר יותר מ־3 חברים בקבוצתו. ההוראות ניתנו בצורה כזאת, שאיש לא יוכל לעמוד על המשימה בשלימותה ולא יבחין שגם אחרים משולבים בה.

זוכרת אני — שהחורף כבר היה בעיצומו, כאשר צוויתי לצאת לקטוביץ ולהכין תרשים של כמה רחובות, תוך ציון תיבות הדואר. משחזרתי שלחוני באותה מטרה, תחילה להינ־דנבורג ואחר כך לביטום וגליביץ. לא היה לי מושג מתכ־לית המעשה ולא הייתי רשאית לשאול לה. הסרתי מעל בגדי את „הכוכב" („יודנשטרן") — אות שייכותי הלאומית — יצאתי מן הגיטו נסעתי. כעבור חדשים אחדים נתבררה לי תכלית ה„טיולים" האלה: הוחלט לשגר מכתבים ל־משפחות בגרמניה, אשר בניהן החיילים נפלו בשדות־הקרב. ראינו במשפחות השכולות הללו קרקע טובה לזריעת התמר־מרות ורעיונות מהפכניים רצינו איפוא לציידן בידיעות אמיתיות מן המתרחש. מישהו (רות לנדוי)[14] קיבל הוראה לרשום את הכתובות על סמך מודעות־האבל בעתונים ופינקס הטלפונים, והיו כאלה, שרה ברגמן[15] והניה רוטנר[16] שה־עתיקו את המכתבים למשלוח. לפי תכניות ערוכות מראש נסעו חברים לערים שונות ושיגרו חבילות מכתבים. המשלוח נעשה מערים בהן לא היו יהודים כלל, ודבר זה היה בו כדי לטשטש את העקבות...

כתוצאה מן הפעולות הללו נתרכזו בידינו תכניות ותרשימים של אוביקטים ממלכתיים וצבאיים. הגדלנו את כמויות הנשק, רכשנו כמויות ניכרות של בנזין, נפט וכימי־קלים שונים; גנבנו מדים וסמלים צבאיים מתוך מחסן־צבאי, מדים מסוימים תפרנו בעצמנו (לעובדי טראם, לאחות־רחמניה גרמנית, לפקיד בחברת החשמל ועוד). התמחינו בזיוף תעודות מצאנו קשרים עם מבריחי־גבול ועם פרטיזנים. בין פעולות התעמולה וההסברה כדאי גם לציין הסתרת הכרוזים בתוך המדים הצבאיים ובנעלי־הקש שנשלחו לחזית הרוסית בעונת הכפור הגדול — כרוזים שכללו פרטים על הנעשה בעולם וידיעות רבות על הפצצת גרמניה.

מן הגנרל־גוברנמנט הגיעונו שמועות, אמנם עמומות למדי, על קיומן של חבורות פרטיזנים יהודים. על אף חיפושינו המרובים לא מצאנו את הדרך אליהם. עשינו איפוא מאמצים, כדי לבוא בקשר עם ארגונים פולניים בשטח זגלמביה[17]. אך באותו זמן לא היו אלה פעילים באזורנו כלל.

היה זה בינואר 1943, כאשר נקראנו לדירת אחד מאנשינו. שם נפגשנו עם שנים מחברי „הנוער הציוני" שנמלטו ממחנה־היהודים בקראקוב והסתננו אלינו מעבר ל־גבול אחד מהם, לולק רוזנצווייג מצ'נסטוכוב, השני חיים טננוורצל[18] — ממיאכוב. בערב התכנסנו, קבוצה קטנה של בוגרי „הנוער הציוני" כדי לשמוע ממה שעבר עליהם. בעת גירוש היהודים ממיאכוב הצליח חיים להתחמק ולהגיע לגיטו בקראקוב. משחוסל הגיטו מינוהו הגרמנים למפקד מחנה־היהודים בבונרקה לולק היה בטרנספורט המגורשים מצ'נ־סטוחוב. הובילו אותם בתוך קרונות־משא נעולים — הסתכן וקפץ בעד אשנב קטן תוך מירוץ הרכבת והצליח להגיע לקראקוב ולהתקשר עם חיים, אשר הכניס אותו באורח רשמי למחנה. פה התקשרו עם שימק דראנגר ועם דולק ליבסקינד[19] (שני חברי „עקיבא") והחלו לתכנן פעולות הגנה. בקראקוב נתארגנה אז קבוצת פרטיזנים יהודית. הם השיגו נשק ופתחו בפעולות־חבלה. רכבת במסילת קראקוב־זקופאנה הורדה מ־הפסים. אירעו תאונות־רכבת בגלל נזקים במסילה, היא מוקשה ופוצצה ה„ציגנריה" (בית הקפה הגדול ביותר של אנשי־הצבא) נפרק ורבים מבין הגרמנים אבל גם מספר חברינו פחת והלך, משנתפשו בעת הדבקת כרוזים אנטי־

גרמניים, ואחרים בשל התנפלויות על גרמנים. רבים הוסגרו לשלטונות ע"י מלשינים, יהודים או פולנים משחוסלה כל החבורה כמעט התגנבו השנים והגיעו אלינו — כיון שידעו על קיום הקבוצה המאורגנת של „הנוער הציוני" סיפוריהם המרובים על הפעולות והכשלונות, על החקירות והעינויים חיזק בנו את ההכרה שיש ליצור כוח מתנגד ומתקומם וההתלהבות לפעולה גדלה והלכה.

באותו חורף 43—1942 נצטוותה הקהילה היהודית להעביר את כל תושבי הרובע היהודי שבעיר אל הפרברים המרוחקים מן המרכז. לשם כך פונתה שכונת־הפועלים „שרודולה". הפועלים שהתגוררו בה הועברו לדירות היהודים, ועלינו היה להשתכן בבתים שלהם. לקחתי חלק בעבודת ההכנה של מבצע זה כעובדת במחלקת הבריאות. לא אחת ניצלנו את ההפסקות בעבודת המשרד ויצאנו לטייל בשטח כדי להכירו. היו שם בתים קטנים בני 2—3 חדרים, ללא כל נוחיות, והשכונה כולה כאילו הוטלה בתוך שדה ריק, בקלות ניתן להקיפה. בפרט זה ראינו את עיקר הסכנה. ידענו כי לא יתנו לנו מנוח, שכן לפעולים שעזבו את בתיהם הובטח, כי יחזרו אליהם מקץ שנה. ברור היה לנו, כי ביום צרה לא יהא מנוס מכאן אך מוצא לא היה —עברנו אל הגיטו יחד עם המשפחות. פעולתנו התנהלה עתה בשני כיוונים: א) בניית מחבואים בשטח הגיטו; ב) חיפוש אחרי פולנים שיסכימו להחביא אנשים מסוימים.

שונים היו המחבואים שלנו — קראנו להם בונקרים — חלק של מרתף או עליית־גג שקיר מיוחד נבנה על־מנת להסתירו מעין־רואים, בור חפור בתוך גן וכדומה. משנתקלנו על גבול הגיטו בבית שטרם נסתיימה בנייתו, ורק מחציתה של קומת הקרקע הוקמה, החלטנו לבנות שם את הבונקר המרכזי של „הנוער הציוני". זוכרת אני את בניית הבונקר הזה: יום־יום נקבעו האנשים, כל אחד לשעות מספר, בהתאם לכוחו ולזמנו לפעמים התנהלה העבודה ברציפות מ־5 בבוקר עד 5 לפנות ערב. מתחת יסודות הבית הוצא העפר. כל היום פוררו אנשינו במכושים את האדמה הקשה. אחד חופר, שני אוסף את העפר לתוך דליים, ושלישי מרוקן את הדליים ומחזירו אל מקום החפירה. היינו טירונים גמורים בעבודת הבנייה, ולא אחת נתמוטט הבור שנכרה ועמו גם הקיר, ברגעים כאלה היה הספק מכרסם את הלב — שמא אין תכלית לכל עבודתנו. אולם לאט־לאט בכוח הנסיון, נתמחינו והיינו לבנאים ממש. למדנו לתמוך את הקירות ולע־שות עבודה מחושבת היטב עד שהקימונו חדר של 3×3×3 — מחבוא ל־20 איש. התקנו אצטבאות רחבות לשכיבה, ציידנו את החדר במצרכים ההכרחיים (צנימים, ריבה, כדי מים, נרות וכד׳). נסיון הגרושים בעבר לימדנו, כי ההצלחה האירה פניה לאלה שהתחבאו בבונקרים ויצאו מהם בתום האקציה. אולם לא השלינו את עצמנו כי הבונקר יצילנו גם בחיסול הסופי של הגיטו. הוחלט איפוא להתחיל גם בהכנת ניירות אריים וכן דירות ברובע הפולני. היתה זו משימה קשה. הפולנים פחדו להחביא יהודים בדירותיהם. צפויים היו בשל כך לעונש מות. אם ניאות מישהו להצעה, הרי עשה את הדבר תמורת סכומי־כסף גדולים שלא עמדו לרשותם של רבים. רגש האנטישמיות חזק היה בלב הפולנים. ואף על פי כן נמצאו בהם מעטים, שהסכימו להצעה — כמובן לא מתוך מניעים אידיאולוגיים או רצון לעזור, אלא כפי שציינתי לעיל בשל התשלום הגדול.

בראשית אפריל 1943 עלה בירי לקשור קשרים עם פולני מן הגנרל־גוברנמנט וממנו השגתי תעודת־זיהוי של פולניה וגם רשיון־נסיעה בין הגנרל־גוברנמנט לבין הרייך. החלטנו שאצא לדרך ב־15 באפריל (תוקף הרשיון היה יפה ל־3 חדשים). בהתהלכי עם עזריאל בגן שליד ביתי שוחחנו בדבר הענינים שעלי לסדר ובדבר הכתובות שעלי לפנות עליהן. בסיומה של השיחה אמר לי: „את הנך הראשונה המנסה לנסוע על סמך הניירות האלה. אני מניח שהכל יעבור בשלום. אבל עלינו להביא בחשבון גם אפשרות של כשלון. במקרה כזה היי אמיצה, רק אל תודי שיהודיה את. אין ביכולתם להוכיח את הדבר, וזה בלבד עשוי להצילך. עליך להיות מוכנה לכל". היתה זאת הפעם הראשונה שראיתי דמעות בעינו, וקולו נתרעד בשעה שאמר „להתראות, חברה!"

לאחר יומיים חזרתי הביתה. השעה היתה 11 בלילה. כאשר התגנבתי לתוך הגיטו, כבר המתינה לי כל חבורת הבוגרים. מסרתי איפוא מיד הדין־וחשבון על מה שסידרתי. זליג ביוק מפעילי „הנוער הציוני" בקרקוב, מסר לידי את החותמות הדרושות, והוא גם הביאני למקור, שם אפשר היה לקנות ניירות אריים. קוצר־רוחם של הנוכחים גבר. הם לא האמינו למשמע אזניהם וביקשו לראות את הכל מיד. התרתי את חבילת העוגות והוצאתי מתוך הקרם את השלל היקר. סיפרתי על זליג הנמצא בקראקוב וחי בה כנוצרי. הוא גילה לפני את האפשרויות על משלוח אנשים למחנות עבודה פולניים כאריים. אמנם התנאים שם קשים. אבל יש סיכויים להחזיק מעמד עד לאחר המלחמה. והלא זוהי התכלית כולה. דעתי היתה שאין להחמיץ הזדמנות זו, שכן עלינו להסתייע בכל אפשרות שיש עמה סיכוי להצלה. היו גם דעות מנוגדות לדעתי: אסור לנטוש את העמדה, ויש להישאר במקום ולהת־גונן בן בסופו של הדיון החלטנו לשלוח את הצעירים (בני 15—17), שכן צעירים הם מדי, מלהשתלב בפעולה האחראית ומרובת הסכנות במקום. מלבד זה אין לנו די נשק, אפילו לבוגרים. כעבור שבוע יצאו לדרך ארבע הבנות הראשונות.

בו־בזמן הגיעו משווייץ הדרכונים הראשונים בשביל „אזרחי־חוץ". בעלי הדרכונים התיצבו במשטרה ונשלחו למח־נות העצורים, ושוב מתגלים סיכויים להישאר בחיים. ארוכים היו הויכוחים והדיונים, אם מותר לנו להסתייע בדרכונים אלה ולעזוב את המקום — בחשבון באו הפעם המבוגרים בלבד. איש לא מוכן היה להכריע. בידי מעטים כבר נמצאו הדרכונים, אבל לא הודיעו עליהם — קשה היה להטיל על שכם הנותרים את הגשמת התוכניות.

בערבו של ה־24 במאי בא כחתף המאסר של חמישתנו:

עזריאל, בן־ציון, יעקב, רות ואני. אותי שיחררו מיד כחולה. לא היה לנו כל מושג על סיבת המאסר. נדמה היה שהענין הוא רציני שהרי ביום המחרת צריך היה לצאת הטרנספורט לאושוויץ. התכנסנו, קבוצה של 8 מבוגרי התנועה, בגן מול בית־הסוהר. היינו מעוצבנים ונבוכים. בשעה שתים אחרי חצות החלטתי — על אף האיסור — לגשת אל בית־הסוהר ולהתקשר עם האסירים. המיליציה, שנדהמה מן הביקור בשעה כה מאוחרת, לא חסמה בפני את הדרך, וניתן לי לשוחח עם עזריאל דעתו היתה שהמאסר קשור בקבלת הדרכונים מחוץ־לארץ, ואין זה מעשה של הגסטאפו, כי־אם של ועה־הקהילה היהודית מזמן מבקשת לקחת לידיו את כל הסידורים הנוגעים בהשגת הדוקומנטים. תיכננו את הצעדים שיש לעשות במקרה שהשלטונות יתערבו בכל זאת, וכל הדבר יקבל אופי חמור יותר. חזרתי לגן. התחלנו לרכז שם נשק ומדים. ברור היה לנו, שלא נוותר על האסירים בשום פנים ואופן.

שבוע ימים החזיקו אותם במאסר — ושבוע ימים היינו במצב „הכן", יומם ולילה נמצאנו בגן שליד בית־האסורים וארבנו למתרחש. בסופו של דבר נתברר, כי לחששו של עזריאל היה יסוד; ועד הקהילה מסר על הכל לגסטאפו, כדי להרתיע אותנו מעקשנותינו, וכדי שנמסור עקב זה לידיו את ענין הדרכונים. אנשינו שוחררו, אלא שהדבר קיבל עתה אופי שונה לגמרי.

כל מי שקיבל דרכון חייב היה להודיע על כך לגסטאפו ללא דיחוי שבוע לאחר מכן הגיעו שוב ניירות ובין השאר — גם לששה מחברינו. לילה שלם ישבנו על המדוכה — מה לעשות? אנשינו הוסיפו לסרב — ולא היו מוכנים לנסוע. אני זוכרת את פאלה[20] היא בכתה כל אותו לילה: „איך יכולה אני לצאת ולהשאיר את כולכם כאן, ומה יהיה על תוכניות ההגנה?" אני זוכרת את דבריו של אשר[21] שקיבל מכתב ובו הודעה, כי הניירות כבר נשלחו אליו: „מאז ומתמיד הייתי חסיד של פעולת ההגנה, אלא שאסור, כי פעולה זו תהא מכוונת ומודרכת ע"י מסקנות של יאוש ושל 'בין כך ובין כך הכל אבוד'. יש לעשות ואחר כך — לחיות. לא אסע מכאן כל עוד לא אפעל פעולה כלשהי רק אז אוכל לומר לעצמי, שמותר לי לחיות. ומצפוני טהור — נקמתי לפי יכולתי וכוחותי".

אבל את דיוננו מדריכה ודאות אחת — אם בעלי הדרכונים לא יתייצבו כחוק, יחשבו הם כמרגלים, והמשטרה תתחקה על עקבותיהם, ואז לא יהוו אלא נטל ומעמסה על כולנו. נפלה איפוא ההחלטה, שעליהם להתייצב לפני הצהרים ולהודיע על הניירות שנתקבלו. כולנו ליוינו אותם בבוקר. קודרים ועצובים היו פניהם של „הנוסעים לחיות"; קשה היה גם לנו, שדיברנו על לבם ושידלנום לצעד זה. נסינו לעורר מצב־רוח עליז, אך העלינו חרס. פאלה התיפחה ולולק נעץ בנו עינים כאילו ביקש לומר: „הוציאו רק הגה מפיכם, רק רמז בלבד — ואשאר!" „לא, לולק. הרבה עברת בחיים, דייך. כעת סע, ואל תטעה ואל תקפוץ מן הקרון. הפעם כיוון הקרון שלך הוא לא לאושוויץ". מוסיפים אנו לשכנעו, ובלבנו ידיעה ברורה, שאילו היה מעיז להתנגד לנו, היה ודאי נמלט פעם נוספת וחוזר אלינו.

למחרת מתפשטות שמועות מוזרות על המסע הזה, וכעבור ימים אחדים מתאממת הידיעה — כולם נשלחו לאושוויץ.

מוסר הכליות אינו מרפה — כלום רשאים היינו לשכנע אותם שיצאו לדרך זו? כיצד נטלנו על מצפוננו אחריות כזו? באיזו קלות איפשרנו את משלוח אנשינו לקראת המוות?! באיזו הכנעה נטולת מחאה הלכנו לקראת האבדון. של אלה, שכה עז היה רצונם לפעול?!

מרגע זה נעשה ענין הדרכונים בלתי אקטואלי. אין איש מתייצב עוד ואין איש מודיע על קיומם. ה„מאושרים" שניירות הגיעו אליהם מבוקשים עתה ע"י המשטרה. דירותיהם הוחרמו, והם עצמם מתחבאים, כשחייהם תלויים להם מנגד.

התכנסנו בביתי, ושוב עלתה על הפרק השאלה: מה הלאה? הושמעו דברים על אפשרויות ההצלה הטמונות בשליחת אנשים למחנות־עבודה. תחילה היתה התנגדות מוחלטת לענין. איש לא היה מוכן לדבר. את הצעירים בלבד ראינו צורך להציל באורח זה. חישבנו את אמצעי ההגנה שעמדו לרשותנו. ועדת השלושה התפטרה — אחרי ככלות הכל דלים היינו והאמצעים שבידנו אפסיים. בתום הדיונים שארכו קרוב ל־24 שעות ובבחינת הבעיות על כל צדדיהן. התגבשה עמדתנו — גמרנו אומר לכוון את מאמצינו להצלה. רק בחוסר ברירה נמסור את החיים, ואף זאת במחיר יקר. הפעם נבחרה ועדה של שלושה, אלא שתכליתה היה — עניני הצלה.

רות יודנהארץ־באויק:

ביום 5.2.1943 נקראתי אל לאלה צימרמן[22], והיא הסבירה לי, כי יכולה אני להתקבל לארגון ההגנה. היא אמרה לי כי חייבת אני להרהר בענין שכן אין זה דבר של מה בכך, והוא כרוך בסכנת נפשות. היא קבעת לי 24 שעות הבאתי את תשובתי החיובית וחתמתי על השבועה בזה הנוסח:

„אני נשבעת, — כשם שהתחייבתי לחיות חיי־כבוד, כן אמות מות־כבוד, על מנת לנקום את העוול שנעשה לעמי".

„על פי שבועה זו אני מתחייבת לקיים את התקנון על כל דקדוקיו" (לצערי אין תקנון זה זכור לי עכשיו).

מקץ שבועות אחדים התחילו להעביר לשרודולה[23] את כל בעלי הכרטיסים המסומנים באותיות „צ" או „ב"[24]. את הפולנים יושבי שרודולה העבירו לעיר. אופטימיסטים שבנו האמינו, כי אלו שסומנות באות „א" לא ייכלאו בגיטו ויישארו בעיר; אבל בראשית פברואר החלו גם אלה לקבל ידיעות על העברה לגיטו.

בינתים הופיע בסוסנוביץ נאטער רוזנצווייג, יליד קא־טוביץ, שכל העת היה בוורשה, ועתה הגיע לכאן, אל הוריו. מפיו נודע לנו על חיסולם של כל היהודים יושבי האזור ועל התנאים האיומים בגיטו הוורשאי. דבר זה דירבן אותנו להתחיל במעשי הצלה, נוסף על פעולות הגנה. בקבוצות נפסקים עתה בין החברים כל הקשרים הרוחניים וכל קשרי הידידות, שקודם לכן לא נעכרו ולא נפגמו בשום סודיות וחשדנות; ידידות זו, שהיתה לנו כמה פעמים מקור הכוח והעידוד. רוב אנשינו משתייכים עתה לאירגון ההגנה. מוטלת עליהם סודיות חמורה וכל אחד עסוק בענייניו.

העבודה נעשית בחוליות בנות שלושה: שני חברים וראש החוליה. רק לראש יש מגע עם חוליה אחרת והוא המוסר את הפקודות; השאר אינם יודעים אותן. אני למשל הכרתי רק את לאלה צימרמן ודאנקה פירסטנברג. מבינינו מכירה רק לאלה לבדה את מישהו מחוליה אחרת. שיטה זו ממעטת את הסכנה, שעכשיו מחריפה היא והולכת בשל ועד הקהילה אשר התאושש מן הדיכאון של הגירוש שנערך ב־12.8.42, ועריכת רשימות אנשים חייבי גירוש היא כבר לגביו דבר של מה בכך. ואכן, משגיח הוא על הנוער, לבל ייתפס חלילה למעשה העלול לעורר את חמת הגרמנים. אבל הנוער אינו יושב בחיבוק ידים יאנק צימרמן ועוד מישהו עובדים בתוך ה„שופ" של גוראצקי, שם תופרים מגפים בשביל החיילים. בכל זוג מגפים מטמינים הם כרוז קטן, הקורא לגרמנים להפסיק את הקרבות בחזית. אלפי מגפים כאלה נשלחו, עד שנתגלה הדבר. ועד הקהילה פותח במאבק גלוי עם ארגוני הנוער. „נבער את כל מי שיערער את השקט ויביא על האוכלוסיה היהודית אשר בזגלמביה להשמדה. זגלמביה בטוחה כי לא יאונה לה כל רע. יהודי זגלמביה לא יושמדו ועל כן יש להחניק כל ניצוץ של מרי. הקהילה תדע להחניקו למען שלומה של האוכלוסיה כולה".

אנו פותחים במאבק גלוי כמעט עם ועד הקהילה (גם פרטים אלה לא היו ידועים לי, כי החוליה שלי לא עסקה בכך). תשעים אחוז מיהודי סוסנוביץ מתגוררים כבר בשרו־דולה, שתי משפחות בחדר אחד, התנאים ההיגייניים במקום איומים; פושטות שמועות על סגירת הגיטו אבל הגיוס לעבודה עודנו נמשך בלי הפסק. סגירת הגיטו [25] מוכיחה כי גורלה של סוסנוביץ כגורל כל שאר הערים; למרות הבטחותיה של הקהילה היהודית יש לחפש דרכים ולהיחלץ מהגיטו ביום־פורעניות. אני מקבלת פקודה ראשונה מלאלה, להביא מדים של חייל גרמני על־פי כתובות נתונה לי. (עבדתי כאחות־רחמניה ב„שופ" של דיטל, שבו חודשו מדים גרמניים ישנים ונתפרו חדשים) בצאת הפועלים מן „השופ" נערכת בכליהם בדיקה מדוקדקת. לפעמים בודקים גם את הבגדים שעליהם. המדים מונחים ארוזים בצרורות לעיני עשרות הפועלים. בעליית־הגג נמצאים המדים שהובאו מן החזית ולא נוקו עדיין; בעליית־הגג מעטים העובדים. מכאן הצלחתי ליטול חליפה אחת ולשימה בתוך צקלוני. תחילה הבאתי את המדים של המרפאה, ולבשתי אותם מתחת לסינורי הלבן וכך הוצאתם העירה. לימים התמחיתי במלאכה זו והיא נעשתה פשוטה ויום־יומית. היו ימים שלא קבלתי כל פקודה, ולעתים היתה לאלה מודיעה לי, כי עלי להביא בבת אחת שלושה או ארבעה זוגות מכנסים עשרים כובעים וכדומה כאחות־רוחמניה היה בידי רשיון מעבר, ורשאית הייתי לצאת לבדי מבית החרושת, שבדרך כלל היו בו הכניסה והיציאה מלוות אנשי מיליציה, כי בית־חרושת זה נמצא מחוץ לגיטו. רשיון־מעבר זה התיר לי כמו־כן להלך בשעות העבודה, אם היה צורך בכך, ברחובות האריים; כך קל היה להביא את המדים למקום הקבוע שמחוץ לגיטו.

בינתים ננעל הגיטו. היה זה בחודש מרץ. האוכלוסיה היהודית היתה כבר בפנים. תנאי הדיור וההיגינה היו איומים; אבל גרמנים לא נראו בדרך כלל בגיטו ודבר זה נתן לנו הרגשת חופש כלשהי. מבחינת המזונות היה מצבנו בכל רע; מבחוץ לא הגיע כמעט דבר, מלבד כמות המזון הזעירה שהיו מבריחים העובדים בסדנאות, שם היו מזדמנים עם גויים, שמכרו להם מיני מזונות במחירים מופקעים. חברי המועצה היו מרגיעים אותנו ואומרים, כי בגיטו אין כל מקום לפחד, שהרי מעטים אנחנו והגרמנים מפיקים מאתנו תועלת רבה. הגיוס לעבודת־כפיה נמשך עוד, אבל בשיעורים קטנים, כיון שהצעירים בגיטו מעטים היו

למארין נודע בדרך כלשהי כי ה„נוער" מחביא מישהו מהגנרל־גוברנמנט (הוא נתכוון ללולק רוזנצווייג). ראש המיליציה גולדמיניץ [26] קיבל פקודה לתפסו (הוא ניגש למלאכה זו בזריזות רבה חמש או שש פעמים נתפס לולק, אך בכל פעם היה מתחמק מידי המיליציה, לפני שהספיקה למסרו לגרמנים פעם אחת הביאוהו עד לרחוב סקלאדובה [27], אבל גם משם ברח. היתה זו הבריחה הראשונה והאחרונה מסקלאדובה מיום הקמתה. תפיסתו של לולק והסגרתו הפכה לשאלת־כבוד של המועצה היהודית ושל גולדמינץ. אבל לולק לא נפל לידיהם.

בחודש מאי קבלתי פקודה להביא אל הגיטו חליפות אחדות. דבר זה כרוך היה בסכנה, כי אל הגיטו היו האנשים חוזרים מן העבודה בשורות מלוכדות, מוקפות אנשי מיליצ־יה, ולעיתים קרובות היו בדרך גרמנים קופצים לתוך איזו שורה, כדי לבדוק את האנשים ולערוך חיפוש אחרי מזון מוברחים מן העיר.

במשך כמה ימים שיחקה לי השעה. יום־יום הייתי מביאה חליפה ומוסרת אותה לידי לאלה. אם המדים היו פרומים היינו שלשתנו שוקדות לתפרם: דאנקה פירסטנברג, לאלה ואני.

ביום שמונה־עשרה לחודש מאי איתרע מזלי. בקושי הוצאתי חליפה מן המחסן. ניצלתי מבדיקה בצאתי מתוכו. אך בהיותנו כבר בדרך, לא הרחק מן הגיטו, קפץ אל שורותינו גרמני עם כלב; קרוי היה בפינו „הונד מיט הונד" (כלב עם כלבו). היה ידוע היה כשוטר המסוכן ביותר בסוסנוביץ. ממנו אי אפשר היה להסתיר דבר, כי כלבו

גילה את הכל קמה בהלה והאנשים התחילו מריקים את ילקוטיהם. אחדים השליכו את הילקוטים עם כל אשר בהם. בין פועלי משמרתנו היו כמה נערות מן „הנוער הציוני". ביניהן אנקה ביאטוס, הניה רוטנר ועוד אחדות. אף אחת מהן לא ידעה, כמובן, מה נמצא בילקוט שמתחת לסינר הלבן. הגרמני לא בדק את כולנו, אלא אחדות מאתנו. משהגיע אלי שאל: 'וואס האסטו דאַרט אין טאַשע" („מה יש לך שם בילקוטך"?)

רגלי כשלו כשתחב את ידו לתוך הילקוט. אבל ברגע זה נשמעה צעקה איומה מן השורות הסמוכות. בדרך כלל שרר שקט מוחלט בשעת הבדיקה. הגרמני פנה לראות מה קרה ומשך את ידו מילקוטי. בשעה שהסיח את דעתו ממני החלפתי בינתים את מקומי. האנשים הכירו כי מסתירה אני דבר־מה. סבורים היו כי מבריחה אני מזון והקלו עלי את ההתחמקות. הניה ההולכת לפני הוציאה מידי את ילקוטי והגישה לי ילקוט אחר. הבינותי כי היא שהשמיעה את הצעקה, כדי להפריע לגרמני בחיפושיו. לאחר שהגרמני יצא מן השורה, ועמו חמשה אנשים שמצא אצלם מצרכי מזון, החזירה לי הניה את הילקוט.

לא שוחחנו אף פעם על הדבר. אבל ברור היה לי, כי היא ידעה מה טמון בילקוטי ונתכוונה להצילני. בהכנסי לגיטו היה בדעתי למסור את הילקוט ללאלה. אבל מצאתי אצלה פתקה: „קחי אליך, אך לא לדירה. בואי אלי בשעה ארבע".

תחת מדריגות ביתנו מושלכים היו רהיטיהם של הדיירים שהדירות הצרות לא יכלו להכילם. היינו משתמשים בהם כבעצי־הסקה. בין גרוטאות אלו הנחתי את ילקוטי. אבל כאשר באתי, לאחר פגישתי עם לאלה, לקחתו — לא מצאתיו עוד שם. ליד הרהיטים עמד שכננו והביט מחריש. העמדתי פנים כי באתי להוציא איזה כסא. אבל למראה מבטו ניטלה ממני מנוחתי. רצתי להודיע את הדבר ללאלה; היה בדעתי לשוב מיד הביתה. בדרך סרתי אל הניה, כדי לקחת ממנה את ילקוטה. חששתי כי היעדר ילקוטי עלול לעורר חשדות אצל בני המשפחה ושאר דיירי ביתנו. הניה לא שאלה אותי דבר ויצאה ללוות אותי. בהתקרבנו לביתי ראינו כי מוקף הוא אנשי מיליציה. בבואנו הביתה ביקשו מאתנו את תעודותינו. והניחו לנו. אבל בערב אסרו את אנקה. בביתנו התגוררו ארבע נפשות שעסקו בתפירת מדים; כיון שאנקה היתה היחידה הידועה כחברת ה„נוער" הוטלה כל האשמה עליה; אני, האחות־הרחמניה, לא הייתי חשודה בעיניהם. אנקה, שלא היה לה שום מושג מכל הענינים האלה, יצאה מהחקירה בשלום. בשובה הביתה סיפרה כי במיליציה היו נוכחים גם אנשי גסטפו, ומן השאלות שנשאלה הבינה כי בביתנו נמצאו טמונים באדמה מדים של איזה גנרל שנרצח איש לא היטיב לדעת כמוני, כי בדותא היא שאין לה שחר. אולם לאחר כמה שעות נתפשטה השמועה בכל הגיטו הכול סבורים היו, כי הגנרל ודאי נקבר שם בימים שהגויים עדיין התגוררו בשרודולה; היה מי שחשב כי זאת היא פרובוקציה מצד הגרמנים. אך איש לא יכול היה להבין, משום מה מסרה המיליציה את הענין לידי הגסטאפו במקום לטשטשו. אני ראיתי לפני כל העת את מבטו הלועג של שכננו וידעתי, כי סופה של האמת להופיע.

סופיה מינץ קב־ונקי:

גיטו סוסנוביץ 1943. בגבולות הגיטו — ב„שופ" לתוצרת נעלים של בראון נמצאים עוד באופן ליגלי כ־450 איש — את אלה הותירו מפעולת החיסול האחרונה באוגוסט 1943 כדי לעזור בניקוי הגיטו יום־יום יוצאים הם בקבוצות מאורגנות לעבוד בהוצאת הדברים מהדירות ובסידורם. יום־יום ימצא כל אחד בין החפצים השונים משהו יקר, איזה חפץ מחפצי הבית והמשפחה או משל ידיד קרוב, יום יום מתקיימות סלקציות. מספר האנשים הנשלחים לאושביץ קבוע בכל יום, שונה היא רק שיטת הסלקציות. פעם השיטה היא 20 ימינה, 20 שמאלה, ופעם — טור קדימה, טור אחורה — כנראה משעממת העבודה למפקדי המחנה.

המחנה נמצא בחלק הנמוך ביותר של הגיטו. מעליו בקו ישר — בית החולים היהודי ובו עוד חולים מעטים וקצת מסתתרים, אשר מצאו מקלט בו.

משמרות המיליציה היהודית וחוליות הגרמנים מוציאות במשך כל היום מהבונקרים את אלה שלא התייצבו לצו — אשר ניסו להאריך את חייהם בימים, בשעות...

הקבוצה שלנו — אנשי „הנוער הציוני" — מאורגנת: שומרים אנו על קשר, עושים תכניות ומצליחים להבריח מספר אנשים שהם ליגאליים במחנה העבודה אל מחוץ לגיטו — אל החלק ה„ארי" של העיר ולהכניס במקומם בלתי ליגא־ליים שהסתתרו עד עכשיו בבונקרים (מספר האנשים במחנה הוא קבוע). יש לנו כמה אקדחים מיושנים ואנו מתכוונים להשתמש בהם ברגע האחרון. כל הזמן מגיעות שמועות נוראות על אלה שהלכו בטרנספורטים, על אלה שנורו בנסותם להתנגד, והשמועה המזעזעת ביותר היא אולי הידיעה על הרופאה, שהזריקה לילדיה רעל, כדי שלא יפלו חיים בידי הגרמנים כולנו יודעים כבר מה צפוי לנו. רק מעטים מנסים עוד לחזור על סיפורי־הבדים, כי באושביץ קיימים מחנות־עבודה וכי לגרמנים דרוש מאד כוח העבודה היהודי.

בין האנשים הנמצאים במחנה ישנו גם ציוני ותיק, רופא מוכר, הד"ר ש. עם ילדו בן החמש. האב מיואש ומדוכא, ואינו רוצה לשמוע אפילו על נסיון בריחה. אך הילד... את הילד רוצה הוא להציל בכל מחיר. לאחר שנכשלו כל הנסיונות לשכנע את הד"ר ש. כי גם הוא צריך לנסות לברוח, הוחלט כי אני אנסה, למחרת היום, לצאת את המחנה עם הילד. נשארו לי רק שעות ספורות כדי להכיר את הילד, להתיידד אתו ולרכוש את אמונו. ניגשתי אליו, וביקשתי להתחיל עמו בשיחה או במשחק — אולי לספר לו אחד מסיפורי הילדים שנשמרו עוד בזכרוני — אך כל טרחתי היתה לשוא — הילד יָשַב והחריש ורק הסתכל בי במבט בוחן. לא נתיאשתי וניסיתי את כוחי עוד פעם. התחלתי

בסיפור אחר, בשיחה על נושא שונה... אך כל תגובה לא באה מצידו. הילד ישב שקוע במחשבותיו ובשום פנים לא הצלחתי לחדור בעד קיר השתיקה. מאין ברירה עזבתי אותו והלכתי לאביו לבקש ממנו אינפורמציה נוספת על בנו — איזה פרט חדש שאוכל להסתייע בו במשימתי הקשה. חזרתי אל הילד, ישבתי לידו, ולפני שהתחלתי לדבר אליו הפנה הילד פתאום את פניו אלי ואמר:

„אינני יודע מה לעשות. אינני יודע מה לעשות. אולי את הגברת תעזרי לי. תתני לי עצה אני לא רוצה להישאר פה. אני מפחד — הגרמנים יהרגו אותי. אני מפחד. אני רוצה לברוח. אבל אבי... מה יהיה עם אבי? הוא מפחד לברוח, והרי אינני יכול להשאיר אותו כאן... מה לעשות? הגידי לי את גברת... מה לעשות? אולי טוב יהיה, שאבקש את אבי שיעשה לי את אותה הזריקה שהרופאה עשתה לילדים שלה... זה כמעט ולא כואב, ואז הם לא יוכלו להרוג אותי".

לא היה מענה לדברי הילד. הוא נשאר עם אביו בגיטו.

קארול טוכשניידר:

שנת 1942 עמדה בסימן המשלוחים למחנות־העבודה וה־גירושים האחרונים לאושביץ, שהחלו במאי אותה שנה.

למרות מאמצינו למנוע את הוצאת חברינו למחנות־העבודה נתרבה בהם מספרם. הוחלט לקיים קשר תמידי עם חברינו במחנות, לעודדם ולאמץ את רוחם ע"י מסירת ידיעות על הנעשה בתנועה. התפקיד הקשה הזה הוטל על בנציון קוז'וך, שריכז בידיו את כל הקשרים עם החברים בעשרות מחנות העבודה. תפקיד זה חייב מאמצים רבים והיה כרוך בסכנות.

במכתבים לאנשים במחנות עודד בנציון את רוחם, ליבה בקרבם את התקוה כי יבוא יום ונזכה כולנו לעלות לארץ. אבל בעידוד נפשי לא היה די. אירגנו גם עזרה חומרית לחברינו במחנות. לכל אחד מהם נשלחה בקביעות חבילת מזון אחת לחודש. בימים ההם היה לכך ערך חומרי רב וגם עידוד כלשהו: שכן ידע מקבל החבילה, כי יש מי שזוכר אותו וחושב עליו.

באחד במאי 1942, שבו הקיפו הגרמנים כמה בתים והוציאו מתוכם את כל היהודים, על נשיהם וטפם, לא היה ברור לנו לאן נשלחו האנשים הללו.

יש לציין את התנגדותו הראשונה של עזריאל קוז'וך, שסיכן את נפשו וסירב לשתף פעולה עם המועצה היהודית, שהיתה מכשיר בידי הנאצים לביצוע גזירותיהם. אחר הגירוש השני נתברר לנו, כי עומדים אנו לפני חיסול סופי. התחלנו מטכסים עצות כיצד להתגונן מפני החיסול. בחודש יולי הגיע אלינו מרדכי אנלביץ מוורשה, כדי להדק קשרים בין תנועות ההתגוננות.

יום 12 באוגוסט 1942 הוא תאריך הסטורי בדברי ימי הקהילות בכל האזור. ביום זה היו צריכים כל האנשים להופיע במגרש אחד, כדי לחתום על תעודות־הזהות שלהם, מועצות כל האזור הזמינו את האנשים, להופיע במקום שנקבע להם, וכל מי שיעז להפר את הפקודה צפוי לגירוש. פרנסי הקהילות נשאו נאומים, כדי לשכנע את האנשים שיתיצבו. אז הוטל על בנציון ויעקב צימרמן להפיץ כרוזים, בהם הוזהרו האנשים מלהתייצב בנקודת הריכוז. בשעת נאומו של משה מארין, ראש המוע־צה, הופצו כרוזים. אבל לצערנו מעטים היו האנשים, שהעיזו להמרות את פי הרשות ולא להתיצב במקום הריכוז. בו ביום אספו הנאצים על המגרש את כל היהודים, שנקראו לחתום כביכול על תעודותיהם, את כולם הקיפו שוטרים ואנשי גיסטאפו, התחילה פעולת מיון: מי לחיים ומי למוות, מי לגירוש, מי למחנה עבודה ומי נשאר לפי שעה במקום. תוך שלושה ימים גורש כשליש מהאוכלוסיה לאושביץ

ושוב מקבל עליו בנציון תפקיד של ריכוז הפעולה — למחנות־עבודה. להוציא את חברינו ואת הוריהם בכל מיני תחבולות משורות הנידונים לגירוש. לבוש מדי שוטר ולידו פרדקה אוקסנהנדלר — באחות רחמניה, היו שניהם מסכנים את חייהם למען הצלת חברינו.

אחרי גירוש זה נמוגו כל האשליות. בחרנו מתוכנו ועד־פעולה, בו היו עזריאל, בן־ציון, יעקב צימרמן ואליעזר בלאט. על ועד זה הוטל להכין נשק, תכנית פעולה, ודרכי התגוננות להבא; בין השאר היה עליו גם לקשור קשר עם הפרטיזנים הפולנים.

ברור היה לנו, כי לכולנו, למי במוקדם ולמי המאוחר, צפוי גורלם המר של אחינו. התנהל ויכוח עקרוני: באיזו אמצעים עלינו לנקוט להבא? מה הדרך שעלינו לבור לפעולה? אם להקדיש את כל המרץ להצלת נפשות או להתגוננות. נשבענו כי איש מאתנו לא יגיע חי לאושביץ. אחרי ויכוחים ממושכים נתקבלו ההחלטות הבאות: א) לחפש אפשרויות הצלה לבחורות הצעירות שמראיהן ארי; ב) על האחרים שומה להתגונן ולמות עם נשק ביד; ג) לנהל פעולות הסברה בקרב האוכלוסיה.

לפעולות הצלה ניגשנו מיד. בעניני ההגנה נשלח אליעזר בלאט אל הכפר הפולני מיאכוב שמעבר לגבול להשיג שם נשק, ובסכום של 2000 מרק הצליח לרכוש אקדוח תופי, והביאו אלינו.

החלטנו לחפש קשרים עם הפרטיזנים של המפלגה השמאלית. חשבנו שמהם נוכל לקבל נשק ובעזרתם נמצא מקום מקלט לעשרות הבחורים שלנו. במשותף עם אנשי „השומר הצעיר" ו„גורדוניה" התקשרנו עם „פרטיזן". נשלחה מאתנו חבורה ראשונה בת 6 אנשים. אבל מר היה גורלם של חברינו אלה. הפרטיזן, פרובוקטור היה והסגיר את חברינו לידי אנשי הגסטאפו, שרצחו את כולם ביער. רק במקרה נודע לנו הדבר.

מעתה החלטנו לסמוך רק על כוחות עצמנו. בינתים התקרב המועד להעברת היהודים לגיטו סגור. מיום 1 במרץ 1943 היו כל היהודים מרוכזים בצפיפות בגיטו הסגור. בגיטו בוצעו משלוחים למחנות־עבודה והמיליציה היהודית שיתפה פעולה עם הגרמנים בהוצאת האנשים. התחלנו

מחישים את קצב הצלת הבחורות. הצלחנו לשלוח 4 בחורות לגרמניה לעבודה כפולניות וחכינו לידיעות מהן. חלק מן הבחורות הוצאנו אל מחוץ לגיטו, לפני שהגיע תורן להישלח; למען לא תיפולנה לידי המיליציה, פתחנו גם בפעולות נגד המיליציה.

הודות לאחד מאנשינו שעבד במיליציה ידענו מתי יוצאים הללו לערוך ציד בלילות. אירגנו זוגות אנשים מזוינים במקלות וסכינים. וברגע שהמיליציה הופיעה בחוצות הגיטו התנפלנו עליה וחלקו לה מכות רבות.

הרגשנו כי מתקרב היום המכריע ואסור לנו לבטל את הזמן. נבחר על־כן ועד חדש, שמצווה היה להקדיש את כל עתותיו להכנה ההתגוננות ולביצועה. לועד נבחרו עזריאל קוז׳וך, בן־ציון קוז׳וך, קארול טוכשניידר.

הצלחנו לרכוש עוד 2 אקדוחים ומדי שוטרים גרמניים. נסינו כמו כן להשיג נשק בכוח הזרוע, בהתנפלויות על גרמנים. אבל בכך נכשלנו. הכינונו גם בונקרים תת־קרקעים בשביל אנשינו לשעת סכנה. נסינו להתקשר עם קבוצות נוער חלוציות אחרות בבנדין, כדי לארגן התגוננות משותפת. אך הדבר לא יצא לפועל.

המצב החמיר והמשלוחים לאושביץ נעשו תכופים יותר ויותר. הצלחנו להוציא חלק מאנשינו כנוצרים אל מחוץ לגיטו ולהרי הקרפטים. יום הדין התקרב, ובליל ה־1.8.43, במוצאי שבת, כותרנו ע״י הגרמנים, שבאו לחסל את הגיטו.

1. קאטוביץ — הגדולה בערי האזור, סופחה לרייך על יסוד פקודתו של היטלר מ־8 באוקטובר 1939. תושביה היהודים גורשו בראשית 1940 לסוסנוביץ הסמוכה והעיר נשארה „יודנריין". (כלומר, ללא יהודים).

2. עזריאל קוז׳וך — ידוע בכינויו יוזאק, היה ראש הקן של „הנוער הציוני" בסוסנוביץ לפני השואה והרוח החיה של כל מפעלי הנוער היהודי בתקופת המלחמה, ממייסדי הקואורדינאציה ה־יהודית. נרצח בשעת פעולת הצלה בזמן הגירוש הגדול, ב־2 באוגוסט 1943, בידי פאוקרט (ראש מחנה בירקנאו) שניצח על מבצע הגירוש.

3. גיוס בדרכי־כפיה למפעלים חיוניים של המשק המלחמתי הגרמני (ארבייטסאיינזאץ).

4. עם הכיבוש הוקם בסוסנוביץ מטעם הגרמנים „ועד הקהילה היהודית" ובראשו מוניאק (משה) מארין. לימים אורגנו ועדים־מטעם גם בקהילות אחרות בסביבה. ועדים אלה אוגדו במרכז „צנטראלה דר יידישן אלטסטנרעטה אוסט־אוברשלזינס" בראשותו של אותו מארין. גופים אלה שימשו את מדיניות הגרמנים לגבי היהודים ואין לראות בהם נציגות של האוכלוסיה היהודית. מארין עצמו ציית לפקודות הגרמנים, לחם נגד המחתרת החלוצית והשתתף בפועל באקציות. נרצח באושביץ ביוני 1943, הוא, אחיו ועוזריו הקרובים.

5. בן־ציון (בולאק) קוז׳וך — אחיו של יוזעק מפעילי „הנוער הציוני". אחרי הגירוש עשה רבות בתחום ההצלה בצד הארי. נתפש והוצא להורג בתליה, כפרטיזן, ב־10 בנובמבר 1943.

6. מרדכי (מוטאק) דנציגר — מפעילי הקן בסוסנוביץ. נשלח לאושביץ כאחד מקבוצת האנשים שקיבלו דרכונים לדרום־אמריקה.

7. ד״ר שטינברג — לפני המלחמה מורה בגימנסיה. בתקופת המלחמה התגורר בדומברובה והיה בא לסוסנוביץ. הוא היה אחד מ־3 פקידי הקהילה שהחזירו את תעודות הפקידות שלהם, בשעה שמארין, ראש הקהילה, תבע ממאות פקידיו שילכו לאסוף יהודים לטרנספורט, הגירוש.

8. אליעזר (ליאון) בלאט — הגיע לסוסנוביץ עם המגורשים מקאטוביץ. מילא תפקידים מרכזים בחיי התנועה, באירגון ההגנה בגיטו ובפילוס דרכי הצלה והברחה. בשנת 1944 נתפס והובא לאושביץ. הצליח להימלט מן המחנה. כעת בארץ.

9. אליעזר גאלאר — ממקימי תנועת „גורדוניה" ברחבי הגנרל־גוברנמנט. בימי חיסול הגיטו בוורשה יצא לסוסנוביץ. לימים מפקד אי״ל בשטח טאבאנס־שולץ בוורשה, במרד אפריל — מפקד השטח.

10. דרך סוסנוביץ היו עוברים הטרנספורטים של יהודי גרמניה ואוסטריה. יהודים אלה האמינו כי אין זה אלא גירוש רגיל. ראינו חובה להעמידם על הסכנה.

11. יעקב — יאנעק צימרמן, חבר הקן בקאטוביץ. אחד הפעילים והמסורים בהגנה, הדפיס את העלונים הבלתי־חוקיים ולעתים קרובות סיכן את עצמו, כדי להציל האנשים ממחנות־הגירוש. נפל ב־2 באוגוסט 1943 כשהנשק בידו.

12. הרשל שפרינגר — חניך „פרייהייט", חבר „דרור", מן הדמויות הבולטות במחתרת היהודית באזור, ממארגני הבריחה לסלובקיה, ממקימי אי״ל בבנדין וחבר מפקדתו.

פרומקה פלוטניצקה — מראשי המחתרת החלוצית בפולין הכבושה חניכת „פרייהייט", חברת „דרור". באביב 1940 יוצאת לזגלמביה לבקש דרך לעליה. בספטמבר 1942 יוצאת שנית לזגלמביה לשם ארגון ההתגוננות, על אף החלטות התנועה והאפ־שרות לעבור לארץ נייטראלית. כדי להזעיק את העם היהודי בעולם, נשארת במקום עד הסוף, נפלה ב־3 באוגוסט 1943 עם קבוצת חברים, תוך התגוננות, בבונקר בבנדין.

צבי בראנדס — מפעילי השומר הצעיר במחתרת, ממארגני ההתגוננות בזגלמביה, חבר מפקדת אי״ל בבנדין.

שלמה לרנר — חבר „גורדוניה" ממקימי המחתרת החלוצית בזגלמביה, חבר מפקדת אי״ל בבנדין.

13. בתקופה זו עדיין היה קיים בקהילה מדור הנוער בשם „יוגנד־בעראטונגסשטעלע" (תחנת ייעוץ לנוער). בראש המדור עמד עזריאל, שקיבל עליו את התפקיד בתנאי שלידו תהיה מועצה בין־ארגונית. מפעולות המדור: הכשרה חקלאית בסטשימישיצה וב־בנדין וקורסים מקצועיים לנוער („אומשיכטונג").

14. רות לנדוי, הגיעה ארצה אחרי ישיבה בבית־הסוהר.

15. שרה ברגמן, פעילה בהגנה, אחר הגירוש האחרון היתה באוסטריה כפולניה. חיה בארץ.

16. הניה רוטנר — נולדה ב־1925. מפעילות קבוצתו של בולאק

קוז'וך, עשתה רבות בשטח „ע"ע" (עזרה עצמית), לימדה צעירים בבית־הספר הבלתי־ליגלי ובזמן ההגנה עבדה באחת השלשות. נתפשה ע"י גרמנים ב־3 באוגוסט 1943 נרצחה באושביץ.

17. זגלמביה דומברובסקיה — אותו חלק מאיזור המכרות והתעשיה של שלזיה העילית, אשר השתייך לפני מלחמת העולם הראשונה לרוסיה. מרכזיו העיקריים: סוסנוביץ בנדין, דומברובה גורניצ'ה.

18. חיים טנגוואורצל — הגיע לסוסנוביץ מקראקוב, פעיל בארגון ההגנה, נשלח להרים לתור דרך להצלת חברים והגיע לסלובקיה. חזר לסוסנוביץ נתפס והוצא להורג יחד עם בנציון קוז'וך ב־10 בנובמבר 1943.

19. שמעון דרענגער ואהרן ליבסקינד — מראשי המחתרת של תנועת „עקיבא" וממחדשי פעולתה בגגרל־גברנמנט, ממארגני ומ־מפקדי איל בגיטו קראקוב.

20. פאלה — צפורה פוסלושני, פעילה בעבודה חינוכית בקן בימי המלחמה ולאחר מכן בארגון ההגנה; ניספתה באושביץ.

21. אשר גליצנשטיין — כינויו יפאק — מפעילי ההגנה וה־בריחה. נתפס ב־2 באוגוסט 1943. התנגד בנשקו ופצע גרמנים אחדים.

2. לאלה צימרמן — אחותו של יעקב (ראה הערה 11); פעילה בקן בקטוביץ ואחר כך בסוסנוביץ; השתתפה בפעולות הצלה רבות ובהגנה; נתפסה ע"י הגרמנים ב־2 באוגוסט 1943 ונשלחה לאושביץ.

23. שרודולה, פרוור פועלי של סוסנוביץ.

24. בעקבות הקמת הגיטו באוקטובר ונובמבר 1942 נצטוו יהודי סוסנוביץ להופיע בפני עדה רפואית. המתיצבים מוינו לפי הגיל, המקצוע ומצב בריאותם. בהתאם לתוצאות המיון חולקו להם כרטיסים המסומנים באותיות א. ב. צ.

25. הגיטו בשרודולה נסגר ב־10 במרץ 1943.

26. רומאק גאלדמינץ — ראש המשטרה היהודית בסוסנוביץ, ציית ציות עיור למארין ומילא כל הוראותיו. לאחר חיסולו של מארין חזר בו ובימי הגירוש האחרונים עזר רבות לנוער הציוני; נרצח בידי הגרמנים בסוף 1943.

27. ברחוב סקלאדובה, בבית מספר 5, בו שכנה לפני המלחמה גימנסיה יהודית, הוקם מחנה מעבר (דורכגאנגסלאגער). במחנה זה היו מרכזים את היהודים העומדים להישלח לגרמניה למחנות עבודה.

„ידיעות" בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד, כז בניסן תשי"ט. מס' 21 (מאי 1959). עמ. 42־58.

יהודי בגיטו

אריה לײדה תל־אביב

מײן טאטנס צוואה

דאָס יאָר 1939 האָט מיך באַגעגנט אלס זעלנער אין דער פוילישער ארמײ דער 72טער פולק איז געשטאַנען אין קאַטאָוויץ און דאָס לעצטע יאָר פאר דער מלחמה האָבן מיר זיך געפונען אויף דער גרענעץ בײ מיקאלאײב.

אין אונדזער פולק האָבן זיך געפונען נאָך סאָסנאָווצער יידישע זעלנער. אין טאָג פון מלחמה־אויסברוך באלד בײ דעם ערשטן קעגן אַנגריף זענען עטלעכע געפאלן. איך וויל דאָ כאָטש דערמאנען זײערע נעמען גאסטפרײנד, ליבערמאן, אפאטאווסקי די וואָס איך געדענק נישט זײערע נעמען וועלן מיר מוחל זײן.

אונדזער פולק איז צעקלאַפּט געוואָרן בײם ערשטן צוזאמענשטויס. ביז לובלין בין איך געלאָפן מיט אַ גרופּע פון 16 זעלנער. און בין צווישן זײ געווען דער אײנציקער ייד. מיט אַ שלעזישן סאָלדאַט בין איך געווען גוט באפרײנדעט און ער האָט מיך געוואָרנט: „זאָלסטו וויסן, אַז אלס ייד ביזטו פארלוירן. זאָג אז דו ביסט אַ פאָלקסדויטש און אַז דו וווינסט אין קעניגסהוטע”.

אונטער לובלין האָבן די דײטשן אונדז אנטדעקט אנטוואָפנט און גענומען אין געפאנגענשאפט. איך האָב זיך אָנגעגעבן אלס פאָלקסדויטש און האָב זיך געקאָנט פרײ באוועגן. צוזאמען מיט נאָך צווײ געפאנגענע אין דער באגלײטונג פון א דײטשן סאָלדאַט, זענען מיר אין יום כפור אוועק אין אַ שטעטל און דעמאָלט האָב איך צום ערשטן מאָל זיך אָנגעשטויסן אויף אַ שוידערלעך בילד. הונדערטער יידן, געהילט אין טליתים, האָבן גערײניקט דעם מארק, מען האָט זײ שרעקלעך געפּײניקט, געשלאָגן און געצוווּנגען צוזאמענקלויבן דאָס מיסט אין די טליתים.

שפּעטער זענען מיר אוועק קײן קיעלץ. און דאָרט איז פאָרגעקומען אַ סעלעקציע, די יידן האָט מען אײנקוואטירט אין אַ באַזונדערן בלאָק און אויך איך בין אוועק אין יידישן בלאָק. פון קעלץ האָט מען אונדז געפירט קײן דײטשלאנד ארום דרעזדן, סטאלאג 7”, דאָרט האָט מען מיך און נאָך אַ גרופּע צוגעטײלט צו אַ ציגל־ברענערײ, ווו מיר האבן געארבעט ביזן יאָר 1940, דעמאָלט האָט מען אלע יידן, וואָס האָבן געהערט צום גענעראל גאָווערנאָמענט באפרײט, אײן טראַנספּאָרט ארום 1500 מאן, האָט מען אַ וואָך פריער אַוועקגעשיקט קײן לובלין, אָבער די גרופּע איז אויסגעשאָסן געוואָרן און עס זענען געבליבן פון איר נישט מער ווי 20 מאן.

ווען מיר זענען אָנגעקומען קײן סאָסנאָוויץ זענען נאָך די יידן געווען מיט קלײנע אויסנאמען אויפן אָרט. דער ראש פון יודנראט, מאָניעק מערין האָט אונדז גערופן און פאָרגעלײגט, אַז אַלע זעקס געוועזענע געפאנגענע זאָלן ווערן מיליציאנטן. מיר האָבן דעם פאָרשלאָג נישט אָנגענומען.

מיר דערמאָנט זיך אַ שרעקלעכער אויסדרוק פון מאָניעק מערין בעת מען האָט ארויסגעשיקט 5000 יידן און מאָניעק, האלטענדיק, ווי בײ אזעלכע פאלן, אַ רעדע, האָט געזאָגט: „הײנט איז מען פּטור געוואָרן פון 5000 שנאָרערס”.

אין יאָר 1941 האָב איך חתונה געהאט מיט יאדזע לעוואוויטש, און אין צווײ יאָר ארום איז בײ אונדז געבוירן געוואָרן מײן ערשטן ייִנגעלע, זאב (וואלוועלע). ווען מײן קינד איז געוואָרן 4 חדשים אלט, האָט מען מיך אַוועקגעשיקט קײן אויבערשלעזיען אין לאזשיסקא גורגע אין אַן עלעקטריעווערק. אין דעם ווערק האָבן געארבעט ארום 150 זאגלעמביער יידן. פון לאגער איז אײנער אנטלאָפן, זײן נאָמען געדענק איך נישט, געווען איז ער דער אײדעם פון זשעזשאקן. פון דאָרט האָט מען אונדז געשיקט קײן אוישוויץ, אין אַ צאָל פון 1000 יידן, צונויפגעזאמלטע פון אלע קלײנע מחנות.

אָנקומענדיק קײן אוישוויץ האָט מען אונדז ארײנגעשטופּט אין אײן בלאָק, אין סאמע מיט האָט זיך אַוועקגעשטעלט אַ געוויסער בר־נש מיטן צונאָמען „מאיר חסיד” און אָנגעהויבן אלעמען שלאָגן און דערבײ געשריגן: „איר וועט דאָ קראפּירן”.

העסלער האָט אדורכגעפירט אַ סעלעקציע, געהײסן לויפן און ער האָט זיך צוגעקוקט, בײם לויפן זענען ארום פינף מאן געפאָלן און די האָט מען גלײך געשיקט צום פארגאזן.

אין אוישוויץ בין איך געווען נאָר אַ פּאָר וואָכן, די טויזנט מאן, צו וועלכע איך האָב אויך געהערט, האָט מען אַוועקגעשיקט קײן ווארשע. מען האָט אונדז דערלאנגט אַ ברויטל און אזוי זענען מיר נאָך צווײ טעג אָנגעקומען קײן ווארשע, ווו עס האָבן אויף אונדז שוין געווארט דרײ

הונדערט קאַפּאָס און אויך ס.ס.לייט, ען האָט אונדז געטריבן פון די וואַגאָנען און דערביי געשלאָגן מכות רצח.

קומענדיק אין לאַגער אין פּראַגע, האָבן זיך דאָרט שוין געפונען אַרום 3000 גריכישע, האָלענדישע, פראַנצויזישע און בעלגישע יידן אין משך פון דריי חדשים צייט זענען פון אונדז געפאַלן, פון טיפוס און נישט דערעסן און אויך צוליב דער ביטערער קעלט, אַרום 3000 מאַן.

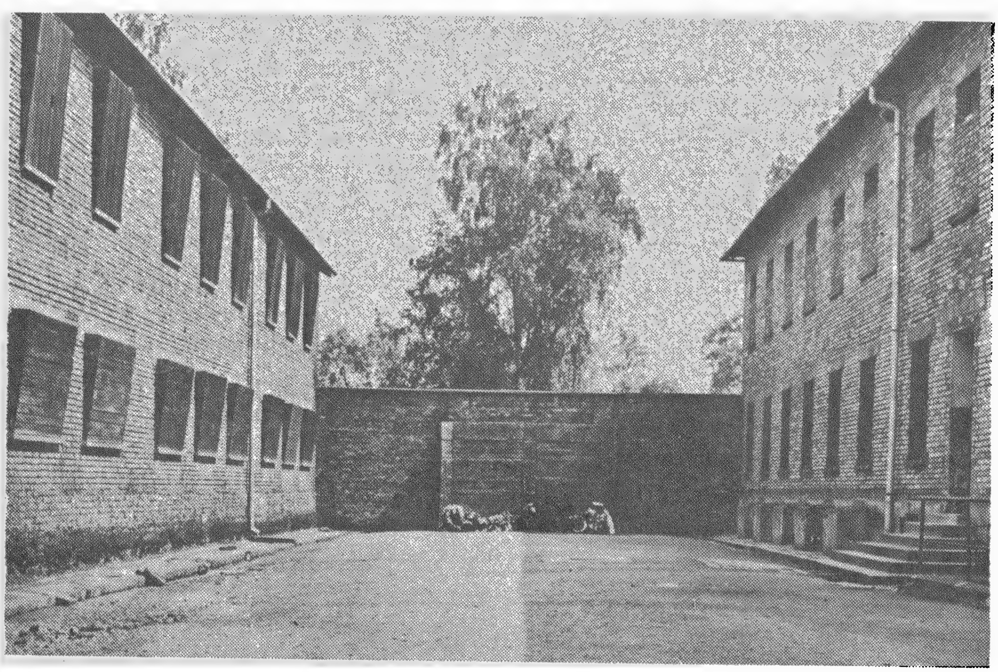
אַפּריל 1944, איז געקומען אַ נייער קאָמענדאַנט פון לובלין און מיר האָבן באַקומען צוגעטיילט בעסער עסן און אויך אָנגעהויבן זאָרגן פאַר היגיענישע באַדינגונגען. איך האָב געאַרבעט אויפן געגנשער בית הקברות. צוזאַמען זענען מיר געווען אַרום 70 מאַן. אונדזער אַרבעט איז באַשטאַנען פון צונויפנעמען און סאָרטירן אַלט אייזן פון די יידישע הייזער און די דייטשן האָבן דאָס פאַרקויפט דער פּוילישער באַפעלקערונג.

אַזוי אַרום בין איך געקומען אין באַרירונג מיט פּאָליאַקן און איך האָב זיך פאַר זיי פאַרטרויט, אַז מיר מוזן עפּעס טוען און זיי האָבן אונדז געראַטן אַנטלויפן. איין פּאָליאַק, איך געדענק נישט זיין נאָמען, האָט מיר איבערגעגעבן אַן אַדרעס, צו איינעם, וואָס מען רופט „טאַטוש“, אַ סאָציאַליסט. ער האָט אונדז דערביי געוואָרנט, אַז ווי מען גייט אַרויס פון געטאָ, וואַרטן אויף אונדז פּאָליאַקן, וואָס גיבן אויס יעדן ייד פאַר 5 קילאָ צוקער. דאָס האָט אונדז אָפּגעהאַלטן. דאָך איז איינער פון אונדז אַנטלאָפן און ער לעבט איצט אין פּאַריז, דער גאַנצער לאַגער איז דערפאַר באַשטראָפט געוואָרן מיט קלעפּ און אויסהונגערן.

דעם לאַגער־קאָמענדאַנט האָט מען גערופן אומשמיסי, ווייל יעדן ייד, וואָס ער האָט אָנגעטראָפן אויפן וועג, האָט ער אומגעוואָרפן.

געווען דאָרט איינער, וואָס מען האָט אים גערופן דער ציגיינער. אים האָט פאַרשאַפט אַ גרויס פאַרגעניגן אויסצוזוכן יונגע יינגלעך און מיט אַ ספּרענזשינע שלאָגן זיי איבערן שטערן, ביז דאָס בלוט האָט גערונען, דאַן האָט ער גענומען דעם אומגליקלעכן אונטערן אָרעם און אַריבערגעפירט אין אַ צווייטער זאָנע, וווּ עס איז פאַרבאָטן גיין און דאָרט אים דערשאָסן. ערשט נאָכדעם האָבן מיר דעם דערשאָסענעם געדאַרפט צוריקנעמען אין לאַגער און פאַרברענען. די זאַנדער־קאָמאַנדע וואָס האָט זיך געפינען אין לאַגער האָט אויך געברענט די מתים וואָס מען האָט געבראַכט פון פּאַוויאַק.

געווען אַ דייטשער קאַפּאָ, ווילישׂ האָט מען אים גערופן. ער האָט געהאַט אונטער זיך 250 יידן, ער האָט טאָג־טעגלעך פאַרשטיינערט צענדליקער קרבנות. ער האָט אויסגעקליבן אַ ייד, אומגעוואָרפן און אַליין געוואָרפן אויך אים ציגל ביז ער האָט אים געטויט. אין אַ געוויסן טאָג האָט ער זיך באַרימט עפענטלעך פאַר אַלע, אויפן פּלאַץ, ווו מיר האָבן געאַרבעט: „ביז היינט האָב איך דערמאָרדעט דרייהונדערט ׳יוגנס׳ און פון היינט אָן ׳שלוס׳. מער טויטע איך ניכט“. זאָל מען נישט מיינען, אַז ער האָט דאָס געטאָן אויס הומאַניטאַרע.... געפילן, אַז עס האָט זיך אין אים דערוועקט אַ חרטה־געפיל. ניין! גאַנץ פּשוט ער האָט דערביי געהאַט אַ קאַלטן חשבון, היות ווי עס איז געווען באַוווסט,

די טויט־וואַנד אין אושוויץ

אַז ער הרגעט אוועק די מענטשן, איז יעדער, וואָס האָט נאָך געהאַט כוח אין די פיס, אַנטלאָפן פון אים. ביי אים זענען געבליבן ארבעטן בלויז שוואכע און צעבראָכענע מענטשן־שארבנס, און ער האָט נישט געקאָנט אויספירן זיינע נאָרמעס, דאן האָט ער ערשט צוגעזאָגט, אז ער וועט די קרבנות מער נישט טויטן...

ווידער האָט ער אויפגעזאמלט קרעפטיקע ארבעטער, אויך איך האָב ביי אים געארבעט אויפן געגשער בית הקברות, וואָס איז גאַנץ געבליבן. ווען קיין יידן אויסער אונדז און די פון פאוויאק זענען מער נישט געבליבן אין וואַרשע, האָבן מיר זיך אַסאַך מאָל איינגעקוקט אין די מצבות. דער איינציקער סימן פון אמאָליקן יידישן לעבעדיקן וואַרשע, וואָס האָט דערמאָנט דאָס אמאָליקע נאָרמאלע לעבן און נאַטירלעכן טויט.

איינמאָל זענען מיר, צען קאַצעטניקעס, געגאַנגען מיט אַן ס.ס.מאַן אין געטאָ צוזאמענעמען האָלץ און זיך אָנגעשטויסן אויף צוויי יידן. זיי זענען געווען באוואָפנט און צו אונדז געזאָגט: „גייט אוועק, ווען נישט שיסן מיר”. דער ס.ס.מאַן האָט דאָס געהערט און האָט תיכף אַליאַרמירט די קאָמאַנדע, אָבער אינצווישן זענען די צוויי אַנטלאָפן און מען האָט זיי נישט געכאַפּט.

ווידער אמאָל האָבן די ס.ס.לייט געפונען אין אַ בונקער 14 יידן צווישן זיי צוויי פרויען און צוויי יונגע יינגלעך פון אַ יאָר 10—11. זיי האָבן זיי דערשאָסן אויפן אָרט. אויך זיי האָט מען איבערגעגעבן די קאָמענדע הינטערן פאוויאַק צו פאַרברענען.

ווידער אין אַ געוויסן טאָג ביים זוכן האָלץ האָט אַ פּאַליאַק אויסגעגעבן אַ יידיש מיידל, וואָס איז געזעסן אונטער אַ שטיקל אָפּגעריסענעם דאַך אין אַ ווינקל פון אַ צעשמעטערט הויז. דערנעבן איז געלעגן איר טויטער פאָטער. די ס.ס.לייט האָבן זי אויסגעטאָן נאַקעט און געפונען בא איר אַ זעקל בריליאַנטן. זיי האָבן זי באַלד אויפן אָרט דערשאָסן.

געווען מיט אונדז אַ בעלגישער יונגערמאַן, אַ פרומער. גערופן האָט מען אים מאיר און אין יאָר 1944 אין פּסח האָט ער זיך אָפּגעבאַקן עטלעכע מצות און זיין פרייד איז געווען רירנדיק.

אַ פּאָר טאָג פאַרן וואַרשעווער אויפשטאַנד האָט מען אונדז אָנגעהויבן גרייטן צום אַוועקפירן און דאָס מאָל קיין דאַכאַו. דריי טעג האָט מען אונדז געהאַלטן אין דרויסן אונטער אונטער דער ברענענדיקער זון מיט גאָר קנאַפּ עסן און ווייניק טרינקען. דער לאַגער קאָמענדאַנט האָט אויסגערופן, אַז ווער עס האָט נישט קיין כוח צו גיין זאָל זיך גלייך מעלדן, וועט ער פאָרן מיט אַן אויטאָ, דריי הונדערט מענטשן האָבן זיך געלאָזט פאַנגען און מען האָט זיי גלייך אַוועקגעשאָסן.

ווען מיר זענען שוין פאַרבליבן אַ גאָר קליינע צאָל איז אָנגעקומען אַ נייער טראַנספּאָרט אונגאַרישע יידן און פון אַלע צוזאמען זענען געווען אַרום 4000 צום מארש, אַזוי האָבן מיר מאַרשירט אַרום 120 קילאָמעטער, ווער עס האָט זיך נאָר אָפּגעשטעלט איז גלייך געשאָסן געוואָרן. מיר האָבן שרעקלעך געליטן פון דורשט. ווען די פויערים האָבן אונדז געוואָלט דערלאַנגען אַ פּאָר עמערס וואַסער, האָבן זיי די ס.ס.לייט געשלאָגן און דאָס וואַסער אויסגעגאָסן. איינמאָל זענען מיר געבליבן שטיין ביי אַ טייך, האָבן די ס.ס.לייט אַוועקגעשטעלט מאַשין־געווער פון ביידע זייטן, אָבער דער דורשט איז געווען אַזוי שטאַרק, אַז הונדערטער האָבן זיך נישט באַהערשט אין אָנבליק פון וואַסער און געלאָפן לעשן זייער דורשט. די דייטשע רוצחים האָבן דאַן גענומען שיסן מיט מאַשין־געווער און דאָס וואַסער איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ טייך יידיש בלוט.

דער לאַגער עלסטער האָט דאַן מיט אַ טייוולאָנישן שמייכל דערקלערט, אַז דאָס האָט ער געטאָן פון רחמנות, ווייל ער איז פאַראַנטוואָרטלעך פאַר אונדזער לעבן און מיר וואָלטן זיך זאַך געקאָנט אין וואַסער דערטרינקען... ערשט ווען מיר זענען ביינאַכט אָנגעקומען אין אַן אָרט, וואָס איז געווען אַפּלאַכלאַנד די ערד איז געווען אַזוי פייכט, אַז עס איז גענוג געווען אַראָצובייגן דעם קאָפּ, גראָבן אַביסל מיט די הענט און עס האָט זיך באַוויזן וואַסער און מיר האָבן געשטעלט דעם דורשט.

נאָך דעם טרויעריקן מארש האָט מען אונדז פאַרלאָדן ניינציק מענטשן אין איין וואַגאָן. דער דורשט האָט ווידער אָנגעהויבן פייניקן. ערשט אין דרעזדן האָט מען אונדז געבראַכט וואַסער. אָבער אין דער שרעקלעכער שטופּעניש איז דאָס וואַסער געוואָרן כמעט פולשטענדיק אויסגעגאָסן.

אָנקומענדיק קיין דאַכאַו האָט מען אונדז דריי וואָכן צייט געגעבן עסן און טרינקען, עס איז אַרומגעגאַנגען אַ קלאַנגג, אַז דאָס האָבן צוגעשיקט גייסטלעכע, פון דאָרט זענען מיר אוועק אויף ארבעט אין וואַלד לאַגער. דאָרט האָט מען געבויט אונטער דער ערד אַ פלי פלאַץ. די מענטשן וואָס זענען געווען 4—5 יאָר צייט אין קאַצעט, האָבן די שווערע ארבעט נישט געקאָנט אויסהאַלטן און זענען געפאַלן ווי די פליגן.

אין וואַלד־לאַגער האָב איך זיך אָנגעטראָפן אויפן קלויזנבורגער רבין, איצט אין קרית סאנדז ביי נתניה. היות ווי אין דעם לאַגער איז מיר אויסגעקומען ארבעטן ביי מיין פאַך רימעריי, האָב איך גענאָסן פון געוויסע פּריווילעגיעס און אויך דאָס עסן איז געווען בעסער. ערב ראש השנה האָט דער רבי געבעטן ביי מיר, אפשר קאָן איך אים פאַרשאַפן אַן עפּל אויף אַ „שהחיינו”. איך האָב אים געבראַכט אַן עפּעל, דער רבי האָט אָבער דעם עפּל נישט געגעסן, נאָר אים אַוועקגעשיקט פאַר די קראַנקע אין שפּיטאָל. איך האָב זיך אַסאַך מאָל איינגעהערט אין זיינע רייד און באַוואונדערט זיין אמונה, דעם פיזישן און גייסטיקן אויסדויער פון זיין פאַרפּייניקטן גוף, ער האָט נישט געגעסן פון אַלגעמיינעם קעסל און ריזיקירענדיק מיטן לעבן, האָט ער ימים נוראים צוזאַמענגעשטעלט אַ מנין אין לאַגער, דורך פאַרשיידענע קאָמבינאַציעס האָבן מיר אים געהאָלפן.

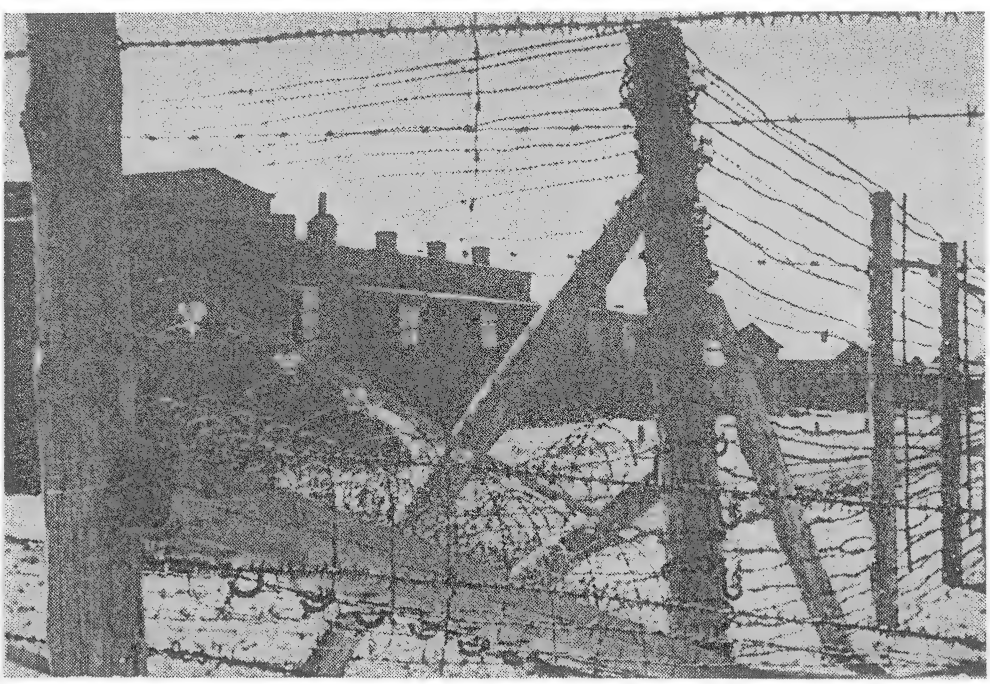
צוויי חדשים פאַר דער באַפרייונג האָט מען מיך אוועקגעפירט אויף אַ הויף אין אַ פּריוואַטע ווירטשאַפט. דאָרט איז געווען אַ סטאַציע פאַר פערד, וואָס זענען געקומען פון פראָנט אויף קוראַציע. עס האָט זיך דאָרט געפינען אַ שמידער, אַן אונגאַרישער ייד, מיט שרעקלעך געשוואָלענע פיס, אַ קראַנקער מאַן און מיר האָבן צוזאַמען געאַרבעט.

צוויי טעג פאַר דער באַפרייונג האָב איך זיך צונויפגערעט מיט אַ פּאָליאַק פון אונטער לאָדזש, גערופן האָט מען אים סטעפּעק און ער האָט מיך צוגערעט צו אַנטלויפן. ווען איך האָב געזוכט דעם עפּל פאַרן רבין און אים באַקומען פון אַ דייטשער פרוי האָב איך דערנאָך אויסגענוצט די באַקאַנטשאַפט. כ'האָב געוווּסט אַז אין שייער ביי איר האַלט זיך אויף אַ ייד. און אויב איך האָב האָב זיך דאָרט אויסבאַהאַלטן צוויי טעג. אָבער די דייטשקע האָט נישט געוווּסט אַז מיר געפינען זיך אין שייער. זי האָט זיך דערפון ערשט דערוווּסט ווען די אַמעריקאַנער אַרמיי איז אַריין און באַפרייט דעם לאַגער.

אַרום איינס אַ זייגער מיטאָגצייט האָב איך אַרויסגעקוקט פון אַ שפּאַרונקע און דערזען דעם ערשטן אַמעריקאַנער טאַנק, איך בין אַרויס אַנטקעגן דעם טאַנק און טאַקע מיט אים צוגעפאָרן צום לאַגער וואָס איז שוין געווען עוואַקואירט. געבליבן זענען צענדליקע קראַנקע. אין משך פון צוויי שעה צייט האָבן די אַמעריקאַנער סאָלדאַטן מאָביליזירט דאָס גאַנצע דאָרף, איינגעאָרדנט אַ שפּיטאָל פאַר קראַנקע און אַ דאַנק דער שנעלער הילף זענען אַלע געבליבן לעבן.

איצטער בין איך אַ תל־אביבער איינוווינער, האָב אַ פרוי און צוויי געראָטענע זין. איינער איז שוין אַ זעלנער אין צה״ל ווידער אַרבעט איך אין אַן אייזערנעם ווערקשטאָט.

אָבער אַפילו אין די פריילעכסטע יום טוב טעג דערמאָנען זיך די אַלע נאָענטע און כאָטש מען מוז גיין ווייטער, גייט מען שטענדיק צו „יענע טעג". דערמאָן איך זיך איצטער די ווערטער פון מיין טאַטן ביי דער אויסזידלונג אין סאָסנאָוויץ, ווי ער ווענדעט זיך צו מיר צום יונגסטן זון זיינעם, ווען מיינע ברודער און שוועסטער זענען ערגעץ ווער ווייס ווו, מיין טאַטע קוקט אויף מיר מיט זיין וואַרעמען און טרויעריקן בליק און זאָגט צו מיר: „מיין קינד, מיר, אַלטע לייט, וועלן דאָס גיהנום נישט איבערלעבן. אָט האָסטו דעם שליסל פון דער שטוב, נאָר געדענק, אויב וועסט בלייבן לעבן נעם נקמה".

הגדר סביב אושביץ

משה פייוואלאָוויטש — פאגאן—אשדוד

אין טאל פון פון ייסורים און פיין

דאָס איז געווען אין יאָר 1939 אָנהויב מלחמה, ווי אלץ איז שוין געווען געשפּאַנט אין מען האָט פארגעפילט אַז עפּעס שרעקלעכעס ריקט זיך אָן. דאָס האָט זיך שוין ארויסגעזען פון די פּליטים וואָס זענען בעירום ובחוסר כל געקומען פון דייטשלאַנד און אסך פון זיי האָבן געפונען אַ דאַך איבערן קאָפּ אין יידישע היימען.

און די דערציילונגען וואָס זיי האָבן דערציילט וועגן די וואנדאלן, די נאצישע חיות האָבן געמאכט אויפציטערן די הערצער, נאָך איידער מען האָט זיי פארטריבן פון די ווילדע ערטער.

אויך די פּאָליאקן האָבן שוין געווארט אויף דעם, ווען וואָס זיי וועלען מאַכן מיט אונדז אַ חשבון, האָבנדיק אַזאַ מוסטער פאר זייערע אויגן.

ווען דאָס אומגליק האָט זיך אָנגעהויבן, בין איך געווען 15 יאָר אלט. נישט געווען קיין שטוב ווי אַ זין אָדער פאָטער זאָל נישט ווערן מאבילעזירט אין אָט האָבן זיי זיך די דייטשן ארייגעריסן ווי אַ הוראגאן. אין אויך מיין פאָטער האָט מען ארייגעצויגן אין דער פּוילישער ארמיי. דאָס איז געווען אין חודש סעפּטעמבער 1939. מיר האָבן וועגן זיין גורל גאָרנישט געוווסט, איך בין געבליבן מיט מיינע פיר שוועסטערן און מיט דער מאמען. פון דער ערשטער מינוט האָבן זיי אָנגעהויבן זייען טויט צווישן דער יידישער באפעלקערונג, בכדי צו האַלטן אונדז אין שטענדיקער שרעק, פארכאפּענדיק די שענסטע יידן אלס ערובניקעס, און געפאָדערט הויכע קאָנטריבוציעס. עס האָבן זיך א שיט געטאָן פארשידענע גזירות. אויך האָבן זיי אָנגעהויבן פונאנדערשיידן צווישן יידן און דער איבעריקער באפעלקערונג און צווינגען ־ראָגן דעם מגן דוד אויף דעם אָרעם. אַ סך פון די גוים האָבן זיך צוגעאיילט אויפצייכענען אויף זייערע הייזער סימנים אז דאָ וואוינען ריינע אריער. געווען גאסן וואָס יידן האָבן נישט געטאָרט דאָרט שטעלן אַ פוס. ווי אויף די טראָטוארן נאָר גיין אינמיטן גאס.

איך בין שטענדיק שוין אין די נאכט שעהן פון דריי אַ זייגער אן געשטאנען אין די רייען נאָך ברויט. הגם אין דער שעה איז שוין די ריי געווען גענוג גרויס, און אַ סך מאָל אַ פארשלאָפענער און געפרוירענער איידער מען ..יז צוגעקומען צום פענסטערל איז שוין קיין ברויט נישט געווען. אָדער עס זענען געווען פאלן ווען די פּאָליאקן האָבן דערקאנט ווען מען אַלץ ייד האָבן זיי אויפמערקזאם געמאכט די דייטשע פּאָליציי, אָדער גאָר אליין ארויסגעוואָרפן פון ־ר ריי, און אַזוי זענען די גוים געוואָרן אונדזערע שפּייזער, דערלאנגענדיק אונדז אַ שטיקל ברויט פאר גוטע געלט.

דאן זענען די דייטשן צוגעטרעטן ארויסצושטויסן יעדן יידן וואָס האָט נאָר פארנומען אַ שטיקל ווירטשאפטלעכע פּאָזיציע. יעדעס מאָל איז צוגעפאָרן א לאסט אויטאָ צו די יידישע קראָמען און אויסגעפּלינדערט יידיש האָב און גוטס.

נאָך עטלעכע וואָכן האָט אונדזער פאָטער צוריקגעקערט זיך אַהיים. נאָך דעם צוזאמענברוך פון דער פּוילישער ארמיי. דאן ווערט אויפגעשטעלט דער בארימטער יודנראט און מיט דער הילף פון דער יידישער פּאָליציי האָט מען אָנגעהויבן פארפּאָלגן די יידן וואָס האָבן זיך אויסבאהאלטן. עס איז ארויס אַ באַפעל אַז יעדער ייד פון אַ חודש צייט אַוועקגעבן פאר שטאטישע ארבעט, קערן, רייניקן שניי, א.א.וו. אין אַנהויב האָבן די יידן זיך אויסגעלייזט מיט געלט און געשיקט אַנדערע אויף זייער פּלאץ און עס האָבן זיך געפונען גענוג יידן וואָס האָבן געדארפט דעם זלאָטי.

מיר האָבן באשלאָסן אז דער פאָטער וועט אַוועקפאָרן צו אַ קרוב אין אַ דאָרף אין דעם מיעכאָווער קרייז אין גלוס. דאָרט האָט געוווינט די באָבעס אַ שוואָגער וואָס האָט באַרבעט זיינע אייגענע פעלדער, און זאָל ער דאָרט בלייבן ביז דער שטורם וועט אריבער. יאָ דאַמאָלט האָט מען נאָך געגלויבט אַז דאָס גיהנום־פייער וועט זיך איינשטילן. נאָך די ערשטע תליות און כל מיני הריגות, פארשיקונגען און סתם פייניקונגען האָט דער פחד איינגעגעסן זיך גוט אין די ביינער. איך געדענק נישט גענוי, אָבער אלענפאלס איז דאָס געווען אַ יום טוב, דאכט זיך גאָר סוכות, האָבן זיי פארברענט אונדזער שול אין פאגאָן. די אלטע לייט האָבן אונדז געטרייסט קינדערלעך איצטער וועלן די חיות האָבן אַ שווארצן סוף, אויב זיי האָבן שוין אָנגעהויבן צופארטשעפּען זיך מיט די הימלען.

אָבער די טעג זענען אוועק אנדערש, דער דלות און נויט, פיין אין יסורים, האָבן זיך פארצויגן וואָס אַמאָל ענגער איבער אונדזער העלדזער, און איך אלעס יונגער יינגל האָב אָנגעהויבן טראָגן דעם עול אלס דער איינציקער מאנפערשוין אין שטוב, פארן ביטערן אויסקום, מפרנס זיין אַ שטוב.

היות ווי דער זיידע אברהם פּלינארסקי און דער פעטער

אַברהם אוסטראָווסקי הי״ד, זענען געווען צושטעלער פון מילך אין דער גאנצער געגנט, זיי האָבן געליפערט מילך און מילכיקס אין די שטעטלעך, בתי יתומים א.ג.א. צו זיי האָט מען צוגעשטעלט מילך פון פאַרשידענע געגענטן און אויך האָט מילך געפלעגט אָנקומען אין קאַנען מיט דער באַן. נאָך דער היטלער אינוואַזיע האָט מען די ליפערונגען איבערגעגעבן אין גוייִשע הענט, און ייִדן האָבן זיך נישט געטאָרט מער באַשעפטיקן מיט פאַרקויפן מילך, און מען האָט בכלל פאַרבאָטן אַז אַ ייִד זאָל זיך דאָרט געפינען.

און היות ווי איך בין געווען יונג און דער אויסזען מײַנער נישט אַזוי אויפפאַלנד ייִדיש, האָט איך געפּרוווט קומען אין קאָנטאַקט מיט די נײַ־געבוירענע סוחרים וואָס האָבן געירשנט אונדזער פּרנסה. דאָס זענען געווען באַקאַנטע ־ריסטן דאָס זענען געווען נאָענטע מענטשן וואָס האָבן פריער אויך באַקומען דורך אונדז מילך פאַר זייערע קונים.

איך האָב זיך באַמיט איצטער דורך זיי, וואָס זענען געוואָרן די הויפּט פאַרטרעטער צו באַקומען אַ חלק מילך פאַר אונדז, דאָס הייסט פאַר די ייִדן, און איך האָב עס אויס־געפירט. און אַ טייל פון דער מילך צוגעשטעלט צום ייִדן וואָס האָט געוווינט נישט ווייט פון דער באַן־סטאַציע.

דער ייִדיש ווערט קראַנק אויף אַ לינגען אָנצינדונג אין זער אַ שווערן מצב. דאָס איז געווען אין מערץ 1940, און אַזוי גיי איך מיר ווי שטענדיק צו דער סטאַציע און נאָכדעם ווי איך האָב באַקומען עטלעכע קאַנען מילך און האַלט שוין ביים פאַרלאָזן דעם פּלאַץ האָבן מיך פּלוצלינג פאַרהאַלטן צוויי מאַן אין ציווילע קליידונג און זיי ווענדן זיך צו מיר אין דער דײַטשער שפּראַך, און אָנגעהויבן ..רומשמעקן צו איך בין אַ ייִד, זיי האָבן מיט אַ לעמפּל ארײַנגעלויכטן אין מײַנע אויגן אַ פאַרבלענדעריש ליכט ־חמת עס איז נאָך געווען פינסטער אין דרויסן, אין הייבן מיר אָן זידלען ווי וואַג איך דאָ נעמען מילך, און אַז איך ־ין אַ ייִד. איך מאַך דעם אָנשטעל אַז איך פאַרשטיי נישט קיין וואָרט און אַזוי ווי קיין אויסווייז אין מײַן עלטער האָט מען נאָך אין יענער צײַט נישט געדאַרפט, האָבן זיי מיך נישט געקאָנט אויסלעגיטימירן. אײַגנטלעך האָב איך אין האַרצן געטראַכט דאָס זיי וועלן אַנווענדן אַנדערע געמיינע באַליידיקענדיקע־מיטלען, בכדי צו איבערצײַגן זיך אויף זיכער אַז מײַן פאַרברעכערישקייט מיט דעם וואָס איך בין אַ ייִד און נעם דאָ מילך וואָס דאָס איז שטרענג פאַרבאָטן. איך בין געבליבן ביי מײַנעם ביז איינער האָט אָנגעהויבן מיט מיר רעדן פּויליש. און ער זאָגט מיט זײַן גאַנצער גיפטיקייט דאָס אויב מען וועט אַנטדעקן דאָס די ביזט אַ ייִד וועסטו פאַרשווונדן פון וואַנען מען קומט שוין מער נישט צוריק.

אַזוי האָבן זיי מיר צוגעפירט צו דער פּאָליציי אויף פּילסודסקי גאַס, אומגעפער אַ האַלבן קילאָמעטער פון דער באַן אויף דעם וועג האָבן זיי מיך געוואָרנט, „בעסער גיב אויס ווער די ביסט. און ביי מיר אַ פעסטער ווילן בײַצושטיין דעם נסיון ביז צום סוף. אין דער טיר פון קאָמיסאַריאַט שטייט אַ דײַטשער פּאָליציסט אויף דער וואַך, און זיי גיבן אים איבער אַז זיי האָבן געכאַפּט אויף דער באַן־סטאַציע אַ ייִד וואָס האַנדלט מיט אַ פאַרבאָטענעם מסחר פאַר ייִדן און דערצו נאָך אָן אַ מגן דוד אויף זײַן אָרעם, פאַר דעם אַליין האָט שוין געדראָט נישט קיין קליינע שטראָף. ווי אַחיה האָט דער פּאָליציסט אָנגעכאַפּט מיר פאַרן אויער, מיר האָט זיך אויסגעדאַכט אַז מײַן אויער געפינט זיך שוין אַ אָפּגעריסענער אין זײַן טומענע לאַפּע און הויבט אָן שרײַען אויף מיר, דאָס איך זאָל זאָגן דעם אמת צו איך בין אַ ייִד און אויב איך וועל נישט מודה זײַן וועלן זיי מיך פּשוט ליקווידירן. און איך זאָג קלאָר און דײַטלעך דאָס איך בין אַ קריסט, און דאַן פרעגט דער פּאָליציסט פון דעם ציוויל געקליידעטן, ווי רופט מען אים, זײַן נאָמען? איך האָב מײַן משפּחה אין דער מינוט איבערגעביטן אויף מאַריאַן און דאַן הער איך דעם ויכוח צווישן דעם פּאָליציסט און דעם ציוויל. אַז דאָס איז דאָך איין ריין „פּאָלנישער נאָמען" און אַזוי בין איך אַרויס ממש על פּי נס פון זייערע רוצחישע הענט.

אין האַרצן האָב איך גאָט געדאַנקט פאַר דעם חסד, וואָס מיר איז געטון געוואָרן און איך האָב צוריק אַהיים געשפּאַנט מיט מײַנע פופצן יאָר. ווען איך בין אַהיים געקומען און האָב דערציילט וואָס מיט מיר האָט פּאַסירט און ווי אַזוי איך בין ניצל געוואָרן פון אַ זיכערן טויט, האָבן די נאָענטע ביטער געלאַכט, איצטער האָסטו שוין אַ באַווייקונג פון דער מאַכט צו האַנדלען. אָבער איך בין געוואָרנט געוואָרן פון מײַנע באַקאַנטע פּאָליאַקן וואָס זענען געווען אונדזערע פרײַנט אַז סוף סוף וועט מיך עמיצער פאַרמאַסערן און דאַן וועט זײַן צו שפּעט. בעסער דאָס שפּיל מיט מײַן יונגן לעבן אויפהערן באַצײַטנס, איידער מען כאַפּט מיך אַ צווייט מאָל.

אינטערעסאַנט, אַ פּאָליאַק וואָס האָט אויך געהאַט גרויסע מילך געשעפטן האָט פון מײַן פעטער אַברהם אוסטראָווסקי באַקומען טויזנטער לערע קאַנען און צוגעזאָגט פאַר דעם צו שטעלן מילך פאַר דער משפּחה, ער האָט דאָס מקיים געווען אין דער ערשטער צײַט און דערנאָך איז דאָס אים געווען צו לעסטיק. מיר דערמאָנט זיך זײַן נאָמען, געהייסן האָט ער „לודזיק" און געהאַנדלט דווקא אַזוי אוממענטשלעך.

אין צווישן האָט זיך דער טאַטע צוריקגעקערט אַהיים, די נאַציס האָבן זיך פאַרפעסטיקט, טויזנטער לויפן אין ראַטן־פאַרבאַנד, און היות ווי מען האָט געמוזט אויסווייזן אַז מען אַרבעט און אויב מען איז שוין צוגעטיילט אויף אַרבעט אין אַ שאָפּ. אויך איך האָב באַקומען אַזאַ באַש־טעטיקונג און דאָך איז מען נישט זיכער געווען אויב מען וועט אונדז נישט צוכאַפּן. ווײַל טאָג איין טאָג אויס האָט מען צוגעכאַפּט סתם אַזוי ייִדן אין גאַס, אין אַקציעס.

אין דער צײַט האָב איך באַקומען אַ באַפעל צושטעלן זיך. איך האָב שוין געוווסט אַז דאָס וועט גורם זײַן צו גענוג צרות, אויב איך וועל זיך נישט צושטעלן, איך בין דאַן אַוועק צו דער משפּחה זיך געזעגענען. קיינמאָל וועל

איך נישט פֿאַרגעסן די בליקן פון טאַטע מאמע, שוועסטער און משפחה וואָס האָבן מיך באַגלייט מיט זייער פאַרטרערטע אויגן. נאָך היינט זע איך זייער בליקן, דעם בליק פון דער מאמען ביי דער אָפענער טיר. זי האָט געקוקט ווי פון אַן אַנדער וועלט.

דאָס גאַנצע צושטעלן און די ליסטעס וואָס דער יודענראט האָט צוזאמענגעשטעלט, איז נישט מער געווען ווי אַ טריק איינצושטילן דעם עולם דעם צעשראָקענעם, בכדי פאַנגען אים אין דער נעץ, און אַזוי זייענדיק אויף דעמבלינסקי אויף דעם זאמעלפלאץ אין דער שולע, און דורכגייענדיק די קאָמיסיע זענען מיר אריבער אין דולאק אויף דער סקלאדאָווא, און פון דאָרט אויף דער באַן־סטאַציע. גייענדיק אונטער אַ שווערע וואך פון יידישע פּאָליציי ווי אויך באוואפענטע דייטשן, האָב איך באמערקט מיינע אומפארגעסלעכע עלטערן ווי זיי באַגלייטן מיך. איך האָב זיי דאַן דאָס לעצטע מאָל געזען און אזוי זענען זיי אויף אייביק פארשוונדן פון מיינע אויגן.

אין דעם לאגער מעכטאל ביי בויטן — אויבערשלעזיען זענען מיר אָנגעקומען אַ פּאָר הונדערט יונגעלייט א סאך קאָן מען נאָך זאָגן יינגלעך. דאָרט זענען מיר אזוי צו זאָגן אָנגעקומען אָלס קנעכט צו די נאבעלע ראסע, דאָס איז געווען אַן עלעקטריציטעט ווערק. דאָרט האָב איך נאָך באקומען בריוו פון דער היים. אין איינעם אַ בריוו האָב איך זיך דערוווסט אז מיין ליבע מוטער איז פאַרשוונדן פון דער שטוב און מען ווייס נישט וווּ אהין מען האָט זי פארנומען, און נאָכדעם האָט מען אויך פארשיקט מיין פאָטער. פון מיינע פיער שוועסטערן זענען געבליבן בלויז איין שוועסטער בראָניא וואָס וווינט היינט אין ניו־יאָרק מיט צוויי טעכטערלעך. די איברקע זענען ווי אוננוצבארע וועזענס אוועקגעפירט געוואָרן קיין אוישוויץ ווייזט אויס.

מען האָט אונדז צוגעטיילט צו אַ קאַטאָרזשנער ארבעט. צו אונדזער גליק זענען מיר געווען אַ גרופּע פון 25 יונגע חברה, וואָס זייער עלטער איז געווען צווישן 15 און 20 יאָר. אונדזער ארבעט איז באַשטאַנען פון אויסלאָדן מאטעריאלן פון די וואגאָנעס וואָס זענען אָנגעקומען טאָג אויף טאָג אין דעם בוי פלאץ וואָס מען האָט דאָרט געבויט אַ קראפטסטאַציע פאר עלעקטרישן שטראָם, יעדן טאָג האָט מען אויסגעלאָדנט אַ 4—5 וואגאָנעס צעמענט, פון יעדן וואגאַן אַ 400 זעק, אָדער געמאָלענע שטיינער, אָדער ציגל און עס האָט נישט געטאָרט בלייבן אויף צומאָרגענס קיין שום זאַך. אַלעס האָט געמוזט ווערן אויסגעפארטיגט, אפילו ווען מען זאָל דאַרפן בלייבן ביז טיף אין דער נאַכט אנדערע האָבן געארבעט ביי גראָבן יסודות אין אַ שווערן ליימיקן באָדן. אינטערעסאנט אַ סך מאָל האָבן זיי זיך אין די גריבער איינגעגעסן מיט זייערע לאמעס און נישט געקאָנט ארויסשלעפן, האָבן זיי זיך אָנגעשפאַרט אויף די וואגאָנעסקעס ווייל זיי זענען געווען צו שוואך. דאָס האָבן די דייטשן פיינט געהאט און אויב אַ וואַגאָנעטקע איז נישט פול געוואָרן

אין דער פאָרגעשריבענער צייט האָט זיך איבער זייערע ריקנס באלט צעשווישטשעט די אייזערנע ריטער, אָבער וואָס עס איז נאָר אונטערגעקומען אונטער די הענט פון די ווילדע נוגשים.

פיר אַ זייגער פארטאָגס האָט מען אונדז ארויסגעשלעפט פון די בעטן. מען האָט אונדז צוגעטיילט 200 גראם ברויט שווארצע קאפע און דאָס האָט געדארפט קלעקן ביז מיר זענען צוריק געקומען. אָוונטצייט האָבן מיר באקומען אַביסל זופּ, ממש מוטנע וואסער, מען קאָן זיך פאָרשטעלן אונדזער הונגער.

אין לאַגער מערטאָל ביים אויסלאָדען זעק מיט צעמענט, האָבן זיך צווישן אונדז געפינען עלטערע יידן ווי למשל שקלארצ׳יק פון סאָסנאָוויץ, און זיי האָבן זיך געבראָכן אונטער דער לאסט פון דער ארבעט, היות ווי מען האָט געמוזט פיל מאָל טראָגן דעם צעמענט זער ווייט ביז די מאגאזינען פיפציק אָדער הונדערט מעטער אויף די פלייצעס זענען מיר גאנץ אָפט געפאַלן. און די שלעק זענען באַגלייט געוואָרן מיט מוסר זאָגן און זידלערייען אַז מיר מאַכן סאַבאָטאַזש. מיר האָבן געאָטעמט ממש מיט שטויב און די חושים זענען פאר צרות אָפגעטעמפּט געוואָרן. אונדזערע קערפּערס זענען ממש געוואָרן איין בארג צעמענט, און ביים אויסלאָדן רויטע ציגל, זענען די ציגל נאָך רויטער געוואָרן פון אונדזערע צעבליטעקטע הענט.

זייענדיק דעם פינפטן חודש אין לאגער בין איך פארוונדעט געוואָרן דורך דער באן און אַזוי בין איך געבליבן אַ מאָנאַט צייט אין דער „קראנקן שטובע” נישט גייענדיק צו דער ארבעט, און נאָך דעם חודש, הגם איך בין נאָך געווען ווייט פון זיין געזונט, האָב איך זיך פרייוויליק געמאָלדן צו דער ארבעט האָבענדיק מורא טאָמער וועט מען מיך אריינשטעלן אין דער רשימה מיט נאָך קראנקע און פארשיקן פון וואנען עס איז זיכער קיין צוריק נישטאָ, אין אַן אייביקן העהלונגס לאַגער. אין מיין באזיץ איז נאָך געווען מיין זייגער איך האָב אים אַוועקגעגעבן דעם אויפזעער, כדי ער זאָל אביסל אַוועקקוקן פון מיין ארבעט ביז איך וועל קומען צו זיך.

אין דער צייט דאָס איז געווען ארום אָקטאָבער 1942, האָט מען אונדז איבערגעפירט אין דעם קאָנצענטראציאנס לאגער מארקשטאט. ווען נישט דאָס איבערבייטן דאָס פלאץ וואָלט איך מער נישט אויסגעהאַלטן אפילו אַ קורצע צייט. ווי עס האָט זיך ארויסגעוויזן זענען טאַקע די נייע אָנגעקומענע קיין מעכטאל אזוי אָפגעשוואכט געוואָרן אַז זיי זענען געפאַלן ווי פליגן. די אָפגעשוואַכטע האָט מען אויפגעזאמעלט און בכדי נישט מאכן קיין רעש און קיין פאניק האָט מען זיי געזאָגט אַז מען פירט זיי אין אַ ערהאלונגס לאַגער... (מיר האָבן דאָס אָנגערופן „מנוחת עולמים”).

אין מארקשטאט איז שוין געווען אַ גרעסער לאַגער בערך א צוויי ביז דריי טויזנט נפשות. מיר האָבן דאן געהערט פון מענטשן וואָס זענען געקומעז פון סאָסנאָוויץ און

אומגעגענט, וואָס האָבן דערציילט שוידערלעכע זאַכן. וועגן וועגן פולשטענדיקע ליקווידירונג פון סאָסנאָוויצער יידנטום, אונדז האָט באַהערשט אַ פולשטענדיקע אַפּאַטיע. שווער געווען אַ מענטש זאָל קאָנען זאָגן אַז ווער פון אונדז וועט בלייבןביים לעבן. זאָל דאָ מיט עקל דערמאָנט ווערן דער לאַגער „קאַפּאָ" משה מעכטינגער, ער האָט נישט ארויס־געלאָזט די נאגייקע אויס זיינע הענט. און די ספּעציעלע באַהאַנדלונג וואָס ער האָט אונדז געגעבן. עס דאַרף אויך דערמאָנט ווערן ישראל ר. פון בענדין אַ אויסטערל־שע חיה אין מענטשלעכן געשטאַלט, וואָס נישט איינמאָל האָבן די דייטשן אים געשענקט אויסצייכנונגען פאַר די איבער־געגעבענע באַהאַנדלונג צו די קרבנות. ער איז געווען אַ ספּעציאַליסט פון קאָפּען אין בויך פונקט אין אַ פוטבאָל, ביז דער קרבן האָט אויסגעהויכט די נשמה.

מיר דערמאָנט זיך אַ פאַקט נאָך אַ אפּעל פון קאַפּאָ ישראל ר. און מעכטינגער אין אַ באַשטימטע נאכט ווען מיר האָבן זיך געלייגט אויף אונדזערע נאָרעס זיי איז נישט ווילגעפעלן די זויבערקייט פון דעם דיל, מיר האָבן דעם דיל געוואשן יעדן אָוונט, און דער דיל האָט נישט באוויזן אויסצוטרוקענען עס איז געווען ווינטער. דאָס האָט געהייסן אַז מיר האָבן אים נישט גענוג געשייערט און באַלד האָבן זיי אָנגעהויבן מיט דער „עבודת הקודש" זייערער, מיט מכות רצח אלע וואָס האָבן זיך נאָר געפונען אין באראק וואָס איז באַשטאַנען פון פערציק מאַן. מיר זענען אַנטלאָפן כמעט נאקעטע אין דרויסן אויף דעם פראָסט ווי דער שניי האָט געבריט אין די באָרוועסע פיס.

די צוויי פאראנטוואָרטלעכע וואָס זייער גורל איז אויסגע־פאַלן דעם אָוונט צו מאכן זויבער דעם באראק האָבן נישט געקאָנט פלאַץ האַלטן נאָך דעם טיפּול וואָס זיי האָבן באַקומען, דאָס איז נישט געווען פאַר מענטשלעכע כוחות אויסצוהאַלטן.

צווישן אונדז האָט זיך אויך געפונען זער אַ פרומער ייד. פון פאַך אַ זייגערמאכער וואָס האָט מיט זיך מיטגע־בראכט זיין ווערקצייג (דאכט זיך היינט אין ניו־יאָרק) דער דייטשער מייסטער האָט פאַר אים אויסגעטיילט אַ פלאַץ, אין דאָרט האָט ער פאראַכטן זייגערס.

הגם די אכזריותן האָבן קיינמאָל נישט אויפגעהערט, אָבער לעמל האָט גענאָסן פון א רואיק לעבן, געווען מיט דעם מייסטער זער באפריינדעט, ער האָט אים צוגע־טיילט מער ברויט, ביי דער ארבעט פלעגט אָט דער לעמל איבערחזרן אַ פרק משניות, אין אמאָל אַ דף גמרא, איינמאָל האָט דער דייטשער מייסטער, ווי מען פלעגט אין דער שטיל דערציילן, אַ רמז געוועזן אַז דער ניגון איז אים נישט פרעמד אין געפלעגט אַ זאָג טאָן, אז ער קאָן זיך אויס אויף די זאכן. עד היום ווייס איך נישט אויב ער האָט זיך מתוודה געוועזן פאַר לעמלען וועגן זיין אָפּשטאַם.

נאָך דער קריג האָט מען מיר איבערגעגעבן, אַז די וואָס האָבן זיך מיט אים געטראָפן האָט ער געזאָגט אַז ער איז אַ דייטשער ייד, און ער האָט זיך באַמיט אַז יידן זאָלן אויסמיידן קלעפּ, דעריבער האָט ער געמוט, זידלען, שרייען, שילטן, בכדי פארדעקן זיינע כוונות, קאָן זיין אַז לעמל ווייס וועגן אים מער.

מיר זענען געוועזן פארטיילט אין פארשידענע גרופּן, עס דערמאָנט זיך מיר איינער פון אונדזער גרופּע וואָס האָט זיין הונגער נישט געקענט באַהערשן. אין אַ באשטימטן פלאַץ, איז געוועזן אָנגעוואָרפן אַסך שמוץ. דאַכט זיך אַז דאָרט איז געוועזן אַ חזרים שטאל, ער האָט זיך דאָרט אַהין שטענדיק פארקליבן, בכדי עפּעס ארויסגראבלען פון מיסט צום עסן. דערפאַר פלעגט ער באַקומען מכות רצח, טייכן בלוט האָבן זיך געגאָסן פון אים, פון דער נאָז, פון מויל, און ער ביים זייניקן, נישט געקאָנט זיך צוריקהאלטן און דאָס גראבלען אין מיסט האָט אים אינגאנצן פאַרכאַפּט. פון צייט צו צייט פלעגט ער אויסנוצן יעדע מעגליכקייט אָוועקכאַפּן זיך פון ארבעטס פלאַץ, בכדי גראבלען אין מיסט און געפינען עפּעס צו שטילן זיין שרעקליכן הונגער.

א באַזונדער ראָל האָבן געשפּילט די שלעגערס, פאראַן געווען ביי אונדז אן אויבער־קאַפּאָ אַ דייטשער ייד, גערופן האָט מען אים פארשטאט, אויך איינער פיק און דער בארימ־טער רבי ווי מען האָט גערופן ישראל ר. געוועזן פויפסטלעכער ווי דער פויפּסט און טריי אויסגעפירט די מלאכה, צו דער צופרידענהייט פון זיינע נאַציסטישע הערשער.

אין גרויסע פרעסט ווען עס איז אונמעגלעך געוועזן ארבעטן ביים בעטאָן האָט מען אונדז אַוועקגעשטעלט אין באַפוילן ציען נעגל פון ברעטער, אויסרייניקן זיי, פלעגט טרעפן אז איך האָב נישט געפילט אז איך האַלט עפּעס אין דער האַנט, אלץ איז געוועזן איין שטיק אייז, די הענט, די פיס, ד'י אויערן, איינמאָל האָט מען מיר געטראָפן ביי אַ שרעקלעכער עבירה דער מייסטער ברייליע (גערופן האָבן מיר אים קאפּעלושניק) אַז איך ווארם זיך די הענט, ער האָט דאָס באמערקט פון דערווייטנס, ער האָט מיך ווילד געשלאָגן אין אויף צולייג אויסגעהאקט עטלעכע ציינער, אין דערביי ווילד געהאָוועט: איר פארפליוכטע יודן אונדזערע ברודער פארגיסן זייער בלוט אויף דעם פראָנט און איר וועט דאָ האָבן אַ לייכט לעבן?... אזוי אַרום האָט ער געוואָלט נקמה נעמען לויט זיינע נאַצישע באַגריפן אין זיינע פענסיאָנערן. שלאָגן פלעגט ער מיט אַ לאָפּאטע, אַדער קרייצהאַק, וואָס ער האָט נאָר געהאַט אין דעם מאָמענט אונטער דער האַנט.

איך האָב דעם פינסטערן פארשוין געטראָפן נאָך דער קריג אין מערב דייטשלאַנד, ליידער איז נישט געווען צו ווענדן זיך צו ווענדן, נישט געוועזן ווער עס זאָל זיך מיט זיי אָפּרעכענען, כאָטש נעם אין שטעל אויף די קרבנות, זיי זאָלן עדות זאָגן, אין ווי וויי טוט דאָס וואָס אַסאַך פון זיי דרייען זיך אַרום פראנק און פריי, אומבאשטראָפט ביז היינט צו טאָג. אין די משפטים אנטקעגן זייערע זינד מאַכן אַ רושם פון אַ גלעט איבער זייערע פינסטערע רציחות.

איינצעלנע זענען געווען ביי אונדז וואָס האָבן אונדז דערמוטיקט און פלעגן זאָגן אַז דאָס איז אַ ענין פון אַ קורצן צייט אָפּשניט און אויף אונדז ליגט דער חוב פון **מאַכן אַלע אָנשטרענגונגען, זיין שטאַנדהאַפט און אויסצוהאַלטן,** אַנדערע האָבן ווידער געזאָגט אַז די גדולי הדור אין פאַר־שידענע תקופות האָבן געבעטן אַז זיי זאָלן צו אַזאַ מצב חלילה נישט קומען.

מיר דערמאָנט זיך אַ בעקער מיט דעם נאָמען פרישמאַן, אַנטקעגן אים האָב איך אויסגעזען ווי דוד קעגן גוליתן. **קינדערלעך ווער עס הייבט אָן מיט יידן וועלן האָבן אַ** שווארצן סוף, און אין אונדזער דור איז ליידער פּאַרקערט, דערשלאָגן און מיט אַ צעבראָכן הארץ איז דער ייד אורמ־געגאַנגען. איך האָב אים געזען דאָס לעצטע מאָל אין יאָר 1944 ווען מיר זענען איבערגעפירט געוואָרן אין קאָנצענ־טראַציע לאַגער פאָלבריק אין דער אויבנדערמאַנטער פרישׂ־מאַן איז געווען אַזוי געשוואָלן אז ער האָט זיך קוים באַוויגן, **נישט געקאָנט רירן מיט די פוס און נישט מיט די הענט פון** הונגער און שוואַכקייט און וואַסער טרינקען אָנשטאָט עסן. דאָס איז שוין געווען אַ קלאָרער סימן פון סוף, און טאַקע נאָך אַ קורצער צייט האָט מען אים צוגעטיילט צו דער גרופּע... פון זיין מין.

פון צייט צו צייט איז ערשינען דער הינקענדיקער סוחר, אַ אומווערדיקע בריאה וואָס אַזוי צו זאָגן אָפּגעקויפט **אַלע קראַנקע ווי אַלטע שמאַטעס... און געשיקט זיי צו ערהאַלונג.**

אין לאַגער פאָלברוק האָב איך זיך באַגעגנט מיט חברים **וואָס זענען געבליבן ביים לעבן און געקומען צו אונדז איינ־**צעלנע פון דעם לאַגער גרעליץ וואָס דאָרט האָט געהערשט אַ טיפוס עפּידעמיע, די קרענק האָט פאַרשלינגען אַסאַך קרבנות. **ליידן און פיין וואָס עס איז זיי שווער אַרויפצובריינגען אויף** דעם פּאַפּיר, דעם צער און פּיין פון די קראַנקע אין די פּלעגע פון די קאַפּאָס.

דאָ האָט מיך אויך דערגרייכט די בשורה וועגן מיין פאָטערס אומקום הי״ד אויך ער איז געפאַלן אַ קרבן פון אַ קאַפּאָס האַנט. מיר איז באַוווּסט אַז דער קאַפּאָ רוצח איז געווען פון טשעלאַדז און ער האָט זיך געוואָלט **אויספיינען פאַר די נאַציִם מיט זיין אכזריותדיקייט.**

פון אַזוי פיל צער און ביטערע איבערלעבונגען בין איך ממש געווען אויף דעם ראַנד פון צוזאַמענברוך. מיינע חברים האָבן מיך געטרייסט און אפשר טאַקע צוליב דעם אַלעם מוזט מאַכן אַלע אָנשטרענגונגען און איבערלעבן די נאַצישע בעסטיע.

אין דער מחנה זענען געווען קראַנקע וואָס זענען נישט און מיר איז געלונגען צו באַקומען פון אַרבעטספּלאַץ צוערשט „טאַבאַרעס״ און נאָכדעם אין אַ שלאָסעריי. דאָס איז געווען דער לעצטער קאָנצענטראַציע לאַגער ביי מיר, „לאַנגענבילאַו״ היינט ביעלאַוואַ דאָרט האָבן זיך געפאָדערט שלאָסערס, איך האָב געזאָגט אַז איך בין פון דעם פאַך. איך בין אריין אין די „צירין ווערקע״ און געוואָרן אַ העלפער פון אַ פאַכמאַן

אַן אַלטער דייטש. אונדזער פּערסאָנאַל איז באַשטאַנען פון אַ 50 מענטשן, דאָס איז געווען **אַ גרויסע שלאָסעריי. אונדזער** מצב האָט זיך פאַרבעסערט ווייזט אויס **דאָס זיי די דייטשן** האָבן שוין **אַרויסגעפילט אַז דער סוף דערנענטערט זיך,** אין געהיים האָבן מיר באַקומען צוגעוואָרפן אַ שטיקל ברויט פון די דייטשישע בירגער וואָס האָבן אויך אין דעם ווערק געאַרבעט.

אין דער מחנה זענען געווען קראַנקע וואָס זענען נישט אַרויס צו דער אַרבעט, די קראַנקע האָט מען אויפגעהערט שיקן צו דערהאַלונג, ווייזט אויס אַז דער פאַקט וואָס די אַמעריקאַנער אַרמיי און די סאָוויעטישע האָבן אויף זייער קאָפּ געשמעטערט אויפרייס מאַטעריאַלן האָט אַביסל טאַר־מאַזירט זייער פאַרטיליקונגס אַרבעט זעענדיק זיך באַזיגט.

נאָכדעם ווי איך האָב באַזוכט די קראַנקן שטובע האָב איך מיר אַדאַפּטירט איין קראַנקן, ליידער **געדענק איך** נישט זיין נאָמען. איך ווייס אויך נישט אויב ער איז פאַר־בליבן ביים לעבן. אין איין טאָג בין איך אַריין אין די קראַנקן שטובע און האָב זיך געטיילט מיט אים מיט מיין זופּ וואָס איך האָב באַקומען צו אָוונט ברויט. איך האָב אים דערמו־טיקט אַז אָט אָט דאַרף מען האָפן אַז די גאולה קומט בקרוב, דערמאָנט זיך די שטוב פון יענע ביטערע טעג ווי מיין פאָטער ז״ל האָט געטיילט זיין ביסן מיט זיין חבר, וואָס האָט מיט אים געאַרבעט און נישט אליין אַראָפּגעשלינגען, און דאָך האָט מיך אַרומגענומען אַ געפיל טראָץ דעם אַלעם בייזן **וואָס איך האָב געזען, אַז בכדי ממשיך צו זיין טאָר מען זיך** פון קיין גוטע מעשים נישט אָפּזאָגן ווייזט אויס אַז דאָס איז דער קיום פון מענטש, און זיין תכלית און דאָס שלעכטס וועט סוף כל סוף פאַרשווינדן.

איידער איך שליס טייל פון מיינע דערציילונגען וואָס מען קאָן זיי סיי ווי סיי נישט אויסשעפּן, וויל איך נאָך דערמאָנען איבערלעבונגען וואָס וועלן קיינמאָל נישט פאַר־ווישט ווערן אין מיין זכרון. דאָס איז געווען אין מאַרקשטאָט **ווי איך האָב זיך באַמיט צו באַקומען אַ שטיקל פּאַכמעניש**ע **אַרבעט הערנדיק אַז מען באַדאַרף** סטאָלאַרעס האָב איך זיך **געמאָלדן. אין דעם לאַגער האָבן** אויך געאַרבעט מענטשן פון דרויסן, דאָס הייסט פון דער פריי, פּאָליאַקן, טשעכן א.א. פאַר זיי נאַטירלעך איז געווען אַן אַנדערע באַשפּייזונג ווי **פאַר אונדז. ס׳איז געווען אַ מאַגאַזין אין קעלער מיט קאַר־טאָפּל, קרויט, בוראַקעס און נאָך אַזעלכע** דעליקאַטעסן וואָס די נשמה איז אויסגעגאַנגען צו זיי.

איך האָב זיך צוגעפּאַסט אַ שליסל און אין דער מיטאָג־צייט געפּלעגט זיך אַריינכאַפּן אין דער שאַצקאַמער... און עפּעס אַרויסבאַקומען פון די געשמאַקע שפּייזן — אַ קאַרטאָפל, אַ בוראַק, אַמאָל האָט זיך געמאַכט אויך אַ מער, אָדער גאָר אַ ציבעלע. אַ צייט לאַנג איז דאָס מיר געלונגען, ביז מיינע פאַך קאָלעגן האָבן דאָס דערגאַנגען. דערזעענדיק מיך ביים אַרויסגאַנג פון קעלער מיט מיין רויב, זיי האָבן אויפגעבראָכן די טיר און אַנגעהויבן שלעפּן וואָס עס האָט

זיך נאָר געלאָזט װעלענדיק טועם זײן אַ גוטן ביסן, דערבײ רעזיקירענדיק מיט דעם לעבן.

מען האָט דאַן אַלאַרמירט אַן אַפּעל ספּעציעל פאַר די יידן אין לאַגער, אָבער מען האָט נישט אויסגעפינען קיינעם און צום גליק האָט איינער דעם צווייטן נישט אויסגעגעבן.

נאָכדעם האָב איך געמוזט אַ צייט פאַרגעסן אין די גוטע צייטן און דריי חדשים צייט איז מיר, נישט איינגעפאַלן פּרוּוון מיין מזל אין קעלער. אין אַ באַשטימטן טאָג מיינענדיק אַז די דייטשן האָבן שוין פאַרגעסן, ווידער אין דער מיטאָג שעה און דאָ בין איך אריינגעפאַלן גלייך אין דער נעץ, ווייל זיי די דייטשן האָבן געלאָקערט. מען האָט מיך געכאַפּט און איבערגעגעבן צו מיין קאַפּאָ און היות ווי ער האָט נישט איינמאָל געהאַט אַ חלק און אָפּגעלעקט אַ ביינדל פון מיין רויב, האָט ער מיר בעת מעשה דערלאַנגט עטלעכע געזונטע פּעטש אָפּאַר קאַפּעס מיט די פיס און אויף צולייג צוגעזאָגט איבערפירן מיך ווו מען דאַרף און ערשט דאַן וועט קומען די אמתע שטראָף. צו דעם אָבער איז עס נישט געקומען. דער קאַפּאָ אליין איז נישט געווען פאַראינטערעסירט אַז דער ענין זאָל ווערן צופיל אויפגעבלאָזן.

היות ווי איך האָב געארבעט מיט אַנדערע פאַכלייט אין דרויסן בין איך געקומען אין קאָנטאַקט מיט זיי און ווער עס האָט געהאַט אַביסל געלט האָט ביי זיי געקאָנט קויפן דאָס טייערסטע, אַפילו אַ ברויט.

איינמאָל אזוי גייענדיק מיט אַ ברויט פאַרשטעקט אונטער דעם העמד אויף דעם בויך האָט מיך דער וואכ־פאסטן רעווידירט און געפונען דעם ברויט, פאַרשריבן מיין נאָמען און טאקע דעם זעלביקן אָוונט האָב איך זיך איינגע־הערט און גוט געפילט און פיל עס נאָך עד היום די מוזיק פון שמיץ וואָס זענען געפאַלן אויף מיר. באַשטימט איז מיר געוואָרן הונדערט שמיץ. איך האָב זיך געזעגנט מיט מיין יונגן לעבן, ווי וועל איך דאָס אויסהאַלטן, די ערשטע צוואַנציק שמיץ האָב איך נאָך געפילט, דאַן האָט מען מיר באַגאָסן מיט עמערס קאַלט וואַסער וואָס האָט פון מיר אַראָפּגעריינען צוזאַמען מיט בלוט. דאָס האָט געהייסן אַז זיי מונטערן מיך.

נאָך היינט דערמאָנט זיך מיר דאָס היסטאָרישע בענקל פאַרבונדן די הענט און פיס הינטער אים, און פאַר די אויגן שטייט מיר דער קאַפּאָ מעכטינגער וואָס האָט זער ערנסט געציילט די שמיץ וואָס זענען געפאַלן.

און נאָך די אלע איבערלעבענישן וואָס האָב איבערגעטראָגן לעב איך היינט אין דער נייער פּאָרט שטאָט אשדוד ווי איך בין בעאַמטער, פיר אָן מיט אַרבעט, זע די אנטוויקלונג פון דעם וויכטיקן פּאָרט, האָב דאָ געבויט אַ פאַמיליען לעבן, האָב צוויי גערעטענע זין. אָט לעב איך איצטער דאָס לעבן וואָס עס האָט אויסגעזען אין די ביטערע טעג ווי אַ אונגלויבלעכן חלום.

פאַר מיינע אויגן גייט אויף דאָס זעלבשטענדיקע יידישע לעבן דער כח פון יידישן מענטש. ווי דער ערד באַקומט אַ נייע הויט. ווי אויך די וואַסערן ווערן געצווימט. און דער ים

הגדר החשמלי סביב אושוויץ

עלעקטרישע דראָטן צוימען ארום אושוויץ

לאמטערנס ווינקן אין די ווייטקייטן. טרעפט אויך אַמאָל ווען אַ דייטשע שיף שווימט אָן און אין הארצן גיט עפּעס אַ ציק און עס דערמאָנט זיך דער אמאָליקער פינסטערער פּאָרט.

אויך מיין לעבן באהעפט זיך צו דער גרויסער באנייאונג וואָס גייט דאָ אויף פאר מיינע אויגן. און אונדזער דור וואָס איז זאַט פון יסורים אין פיבערט אויס די טעג וואָס ווערן געבוירן אויף אונדזער צוריקגאנג פון דעם אַמאָל, צום בראשית פון פאָלק, לאַנד און מענטש, ווי מען דאַרף נישט באהאַלטן אונדזער יידישקייט, פאר גיפטיקע בליקן פון אונדזערע שונאים, אין טעג פון שבת און יום טוב פאלט אמאָל אַ טרער, אין דער בליק צעצינדט זיך און קוקט אויף היימען חרובע, און עס שווימען ארויס די ליכטיקע געשטאלטן, וואָס זענען מיט רויך אַוועק און אין דמיון באַלעב איך זיי, ווי איך וואָלט זייער הייסן אָטעם פון ליבשאַפט צו מיר דערפילט.

שושנה ארליך—זיו, תל־אביב

קנעכטשאפט און פיין

באלד אויף צעמאָרגנס נאָכן אָנקומען פון די דייטשן, בין איך אראָפּ אין גאַס עפּעס קויפן, און אָנגעטראָפן זיך אויף ס.ס. לייט, וואָס זענען געשטאַנען אין אַלע עקן, און האָבן יעדן דורכגעשפּיזט מיט זייערע בלוטדורשטיקע ווילדע בליקן.

אויף דער גאס איז שוין געווען יידיש בלוט פארגאָסן. איך בין צוריק, נישט געקאָנט גיין ווייטער, און האָב זיך צוריקגעקערט אין שטוב.

אָוונט־צייט האָבן זיי אָנגעהויבן אריינדרינגען אין די הייזער און אויך צו אונדז זענען זיי געקומען און געפרעגט אויף די מענער, און באלד טאַקע צוגענומען דעם טאַטן, מיין ברודער און פעטער.

מען האָט זיי אַוועקגעפירט אין שעני'ס פאַבריק און דאָרט האָט מען זיי שרעקלעך געפייניקט. דער טאטע איז צוריקגעקומען אויף צעמאָרגנס, מיר האָבן אים קוים דערקאָנט, די באַרד ארומגעגאָלט, דאָס מויל פון שרעק אויסגעקרומט, דעם פעטער האָט מען פארהאלטן אַלס אַן ערובניק. דער טאַטע האָט געזען ווי מ'האלט אים מיט נאָך אַנדערע יידן אויסגעדרייט מיטן פנים צו דער וואנט. מיין ברודער האַט מען אוועקגעפירט אין תפיסה אויף דער סאוואראווע גאס, 14 טאָג איז ער דאָרט געזעסן צווישן טויט און לעבן. נאָך פערצן טאָג האָט מען 14 יונגע בחורים אַוועקגעפירט אונטער דער שטאָט און געהייסן זיי אויסשטעלן ביי אויסגעגרובענע גרובער, אויסלייגן זיך מיטן פנים אראָפּ, און ס'האָט זיך דערהערט אַ זאלפּ.

צווישן די געפאלענע איז אויך געווען מאיר גאָלדבערג, שווער געווען צו רעדן מיט מיין ברודער נאָך זיינע איבערלעבענישן. ביינאַכט פלעגט ער שרייען פונעם שלאָף און איבערגעלעבט די שרעק פון ס'ניי.

אויך מיך האָט מען אמאָל פאַרהאַלטן און געהאַלטן ביים אוועקשיקן קיין דייטשלאנד, איך האָב ארויסגעשריבן צעטלעך אהיים אַז איך וועל שפּרינגען פון דער באַן. מיין משפחה האָט איינגעלייגט וועלטן מיך ארויסצונעמען. געלונגען ארויסצונעמען מיך איז צוליב מיין ברודער וואָס האָט צו יענער צייט געארבעט אין דער פאַבריק ביי „לאנצן”, און צוליב זיין מייסטער האָב איך זיך אריינבאַקומען אין דעם זעלבן ווארשטאַט.

ווען ס'איז דערשינען דער באַפעל אין געטאָ שראַדולע אַז יידן דארפן זיך שטעלן אויף דעם זאמלפונקט, האָט דער טאטע געזאָגט, איך וועל גיין ווי אלע יידן וועלן גיין. איך האָב זיך גֶעבעטן ביי אים אַז דאָרט אהין האָט מען צייט צו גיין, און אַז ער זאָל זיך נישט שטעלן צום זאמלפונקט.

אונדזער משפחה איז אַראָפּ אין בונקער. אין בונקער איז געבוירן געוואָרן אַ קינד און מיין מאַמע איז געווען די הייוון. איבעריק צו דערציילן דעם גורל פון אַזאַ שעפעלע וואָס איז אין אַזאַ פינסטערע צייט אויף דער וועלט געפאַלן און דער טויט האָט שוין געלויערט אויף אים, נאָר וואָס אָנגעכאפּט דער מאַמעס ברוסט אין מויל און זיך צום לעבן באַהעפטן.

פלוצים איז זי אָנגעקומען, די אויסזידלונג, מען פילט דער סוף קומט, מען רייסט אויף די קעמערלעך ווו די מענטשן האָבן זיך באַהאַלטן, מענטשן אנטלויפן ווי געיאָגטע חיות, באַהאַלטן זיך אין קיך אונטער די טרעפּ, ווו זיי האָבן נאָר געקאָנט, ווו ס'האָט זיך נאָר אויסגעדאַכט אז מען קאָן באַקומען אַביסל שוץ. ליידער האָט דאָס זייער ווייניק געהאָלפן און זיי האָבן אַלע ווינקעלעך אויסגעפלינדערט.

ביז היינט דערמאָנט זיך מיר ווי אַזוי איך האָב געוואָלט שיצן מיין לעבן, איך האָב זיך אנידערגעזעצט אונטער די טרעפּ און פאַרדעקט מיין קאָפּ מיט אַ בויגן פאַפּיר, און ביז היינט פאַרשטיי איך נישט ווי אַזוי מ'האָט מיך נישט מיטגענומען מיט דעם גאנצן טראַנספּאָרט.

בלייבענדיק אזוי אליין האָב איך זיך אָנגעהויבן ארומקוקן וואָס עס טוט זיך. נאָך דער דאָזיקער אַקציע האָט מען

מיך געוואָרנט איך זאָל אַראָפּ אין קעלער ווייל די ס.ס. לייט האָבן זיך עס זעלבן אָוונט ווידער אָנגעהויבן ווילדעווען.

מיר דערמאָנט זיך ווי לוסעק קראַמאַלאָווסקי האָט מיר געזאָגט איך זאָל זיך זוכן אַ באַהעלטעניש. איך בין מיט מיין שוועסטער אסתר אַראָפּ אין קעלער זי האָט זיך אויסבאַהאַלטן און ביי דער אויסזידלונג אין אַ צווייטן הויף.

נאָך דעם דאָזיקן שרעקליכן אָוונט זענען מיר געווען זער באַטריבט, האָב איך זיך געווענדעט צו לוטיקן ער זאָל אונדז מיטנעמען צו דער ארבעט אויף דער קאַמיאַנקע. ער האָט אונדז מיטגענומען און דאָרט זענען מיר געבליבן זיצן אויף דער קאַמיאַנקאַ און נישט צוריק מער קיין שראַדולע.

אזוי האָבן מיר אַ גרופּע בחורים און מיידלעך געאַרבעט ביי דער ליקווידאַציע. מיר האָבן געדאַרפט סאָרטירן יידיש האָב און גוטס פאַר די דייטשישע יורשים, און הגם דאָס זענען געווען רעשטן פון יידיש פאַרמעגן מיט שווערער מי אויפגעזאַמלטע האָט דאָס הארץ געריסן ווען מען האָט זיך אָנגעשטויסן אויף שבתדיקע מלבושים פון מענער און פרויען, פעלצן, גאַרדינען און אין טאַשן ווו ס'זענען פאַרבייט געווען — פּערל, גאָלד, בריליאַנטן און אויך געלט און פאַרשידענע ווערט זאַכן. אויסגעהיטענע ווירפּראַוועס, געשטיקטע בעטצייג און וווּנדער שיינע טישטעכער, לייכטער, קאַנדעלאַברעס, חנוכה לייכטערס. מען דאַרף נעמען אין אַכט אַז דאָס זענען שוין געווען די רעשטן, ווייל נישט אַמאָל האָט דער יודנראַט אליין אויפגעזאַמלט. און וואָס איינצעלנע דייטשן און זייערע מיטהעלפער האָבן געראַבעוועט, פון דעם האָט מען געקאָנט דרינגען ווי פאַרמעגלעך סאָסנאָוויץ און איר סביבה זענען געווען.

איינמאָל האָב איך זיך אָנגעשטויסן אויף מלבושים פון דער משפחה ראָזענבערג אַ שוועסטער־קינד מיינע געפינענדיק אַ בילד צווישן די קליידער. אָט האָסטו דיר אַ משפּחה באַגעגעניש האָב איך מיר געטראַכט.

אין דעם לאַגער זיינען מיר אויך געשלאָפן. איך און מיין שוועסטער זיינען געשלאָפן צו זאַמען. אין שלאָף האָב איך אַ מאָל דערפילט אַ בלענצענדיק ליכט פאַר מיינע אויגן דאָס איז געווען אַ געסטאַפּאָוויעץ וואָס פלעגט נישט איינמאָל מיך צווינגען גלייך קוקן אין די אויגן און ער האָט אויסגעקרומט זיין פּרצוף און אַוועק.

מיר דערמאָנט זיך אַ סילוועסטער־אָוונט מ'שטיינסגעזאָגט וואָס זיי די באַצווינגער און רוצחים האָבן אָרגאַניזירט, זיי האָבן דאָך געדאַרפט אַ ביסל פאַרווייַלונג, מיר האָבן באַקומען אַ באַפעל פריילעך צו זיין, אזוי האָט זיך זיי געוואָלט. זיי האָבן אונדז אויפגעזאַמלט, מיר מיט אונדזערע צעבראָכענע הערצער, שפּענדלעך פון גרויסע ליכטיקע משפחות וואָס זענען שוין לאַנג געווען אין אוישוויץ. ווי טרויעריק איז מיר געוואָרן אויף מיין הארצן ווען דער ראש פון דער געסטאַפּאָ האָט זיך צו מיר געוואָנדן — הער מאָל דו — זינג אונדז וואָס. איך האָב אים דערקלערט אז זינגען קאָן איך נישט, דאַן זאָגט ער — דעקלאַמיר — זאָל זיין אין פּויליש. איך האָב געמישט אין מיין מוח און מיר האָט זיך דערמאָנט אַ טרויריקע סטראָפע פון אדאם־אַנעק'ס אַ ליד. ער איז אַרויס אַ צעפרידענער. מיין דעקלאַמירן האָט אים ווייזט אויס געפעלט צו זיין פולער סילוועסטער שמחה.

ווי פרעמד האָבן מיר זיך דאַמאָלס דערפילט, דערשלאָגענע לעצטע רעשטלעך אויף זאַגלעמביער באָדן וואָס מיר זענען אויף איר אויסגעוואַקסן. מיר האָבן געפרעגט פאַרוואָס קומט אונדז די דערנידערונג ווייניק אונדזער בלוט. אויך אונדזער זמר ווילט זיך זיי, די נאַצישע חיות.

אויך צווישן די רשעים איז אנגעגאַנגען אַ קאָנקורענץ צווישן דעם הויפּטמאַן און אַ געוויסן לאַרענץ, אַ צעווילן פאָלקס־דייטש און איינמאָל ווען איך בין געשטאַנען ביי די וואַליזן ווו מען האָט אויפגעזאַמלט די ווערטפולע זאַכן, איז אַריין דער הויפּטמאַן און הייסט זיך ווייזן די וואַליזן. איך האָב געציטערט ווען ער האָט געשריגן ווו זענען די גוטע זאַכן געוויס גיט איר דאָס אַלעס אַוועק דעם לאַרענץ... און אויף וויפל רשע ער איז געווען האָט ער זיך כלומערשט צולאַכט, פאַרקרומענדיק זיין פּרצוף ווען איך האָב אים אין מיין תמימות דערקלערט, הער הויפּטמאַן נעמען זי אין אַכט אַז דאָ איז שוין דער סוף...

ער איז אַוועק און האָט באַפוילן באַפרייען מיך פון שטיין ביי די בעסערע זאַכן. עס זענען אויך פון צייט צו צייט אין דער קליינער צאָל פאַרבליבענע געמאַכט געוואָרן סעלעקציעס.

אין אַ באַשטימטן פרימאָרגן האָט דער זעלבער הויפּטמאַן אַרויסגערופן לוטעקן אין דערשאָסן אויך לוטעקס פרוי און די צוויי טעכטער זייערע זענען אומגעקומען.

מיר האָבן דערפילט אַז עס וועט פאַרקומען די אַלגעמיינע אויסזידלונג, מיר זענען שוין געווען די לעצטע, געווען אפילו קלאָגן וואָס האָבן אונדז געוואָרנט דאָס ווער עס קאָן זאָל אַנטלויפן.

מיר דערמאָנט זיך אַ פאַל פון קאַמיאַנקע איך האָב געוואָגט בעטן ביי אַ אָפיצער ער זאָל מיר דערלויבן גיין קיין סאָסנאָוויץ, ער האָט מיר געגעבן באַגלייטונג. איך בין געפאָרן מיטן טראַם און ער האָט מיך לויט מיין ביטע צוגעפירט צו אונדזער „טרויהענדלער", ער האָט זיך דאַן געפונען אין געשעפט ביי איגרא אויף טאַרגאָווע גאַס. איך בין צו אים אריין דורך אַ אונטער־טיר און באַלד באַקומען חרטה ער האָט מיר פאַרגעשלאָגן אַזאַ פאַנטאַסטישע סומע פאַר אויסבאַהאַלטן מיך און מיין שוועסטער אַז איך האָב אפילו נישט געקאָנט וועגן דעם טראַכטן. איך בין אַוועק פון אים מיט גרויס עגמת נפש און גאַרנישט אויסגעריכט.

דאַן האָב איך זיך געווענדעט צו אַ געוויסע מאַריאַ פיינער איר מאַן און קינדער זענען שוין נישט געווען אינדערהיים. זי האָט מיר געזאָגט אַז זי באַהאַלט עמעצן אויס,

זי האָט נישט געשטעלט קיין שום פאָדערונגען אָבער זי האָט מיר אויפריכטיק געזאָגט אַז די שכנים קוקן מיט פארדאכט און ביי איר איז די טיר שטענדיק געווען אָפן. אויך פון דאַנען בין איך אַוועק מיט גאָרנישט.

ארויסגייענדיק פון דאָרט כאָטש איך בין געגעאַנגען אין באַגלייטונג פון אַ דייטשן סאָלדאַט האָבן די שקצים נאָכגעשריגן „זשידאווא". צוריק גייענדיק אין לאגער האָב איך רעזיגנירט פון ווייטערע פרוון ארויסצוקומען פון לאַגער. אויך מיין שוועסטער האָט געקאָנט ראטעווען ביי אַ קריסטן אָבער זי האָט נישט געוואָלט ראטעווען איר לעבען אליין.

אין יאַנואר 1944 זענען מיר אלע ארויסגעשיקט געוואָרן, נאָכן אפעל ווען מיר זענען אריינגעשטופט געוואָרן אין די פּראכט־וואַגאָנען האָב איך דאָרט געטראָפן אסאך באקאנטע, צווישן זיי אויך ד״ר ליבערמאַן. איך האָב געוואָלט שפּרינגען. ד״ר ליבערמאַן האָט מיר געטרייסט זאָגענדיק — ביזט נאָך יונג — יונגע מענטשן וועלן דורכהאלטן. ד״ר ליבערמאַן איז געווען אויסערגעווענטלעך דערשלאָגן, אויף זיין און אונדזער פּנים האָט זיך געשפּיגלט דער צער. סאָסנאָוויץ איז געווען יידן ריין...

אַנקומענדיק קיין אוישוויץ האָט מען גלייך אָנגעהויבן מיט דער סעלעקציע. איך בין געשטאַנען מיט מיין שוועסטער, בראַנקא עסטרייכער און שלענעצקא. מיך האָט מען באַלד געפרעגט ווי אלט איך בין נאַטירלעך האָב איך צוגעלייגט אַ פּאָר יאָר אזוי בין איך געבליבן אין דער גרופּע פון די ארבעטס פעאיקע. אין דעם מאָמענט האָב איך באַמערקט אַ געוויסע פרוי טשארנעס זי איז געווען זער אַ שיינע מיט אַ דריי יאָריק קינד אויף דער האנט זי איז שוין געווען אין דעם אויטאָ פון וועלכן מען קומט נישט צוריק, און איינער פון דער זאנדער קאָמאנדע האָט זי ארויסגעשטופּט אָבער שוין אָן קינד. זי לעבט ביז היינט צו טאָג.

אונדזער גרופּע האָט מען אַוועקגעפירט, צוגענומען די קליידונג לויט דער באשטימטער פּראָצעדור אָבער איך האָב דאָך באוויזן באַהאַלטן ביי מיר אַ ביסל זאַכן. אַ צייט לאַנג האָב איך אויסבאהאלטן אַ גרויסן זייגער. דעם זייגער האָב איך געוואָלט מיט אלע מעגלעכקייטן אויסהיטן, איך האָב אים באהאלטן אין דעם פּיצל ברויט וואָס מען האָט אונדז דערלאנגט, עס איז אָבער געווען צוקליין צו פארהוילן דעם זייגער, און ער, דער זייגער, האָט ארויסגעשפּאַרט פון ברויט אָרויס, צוקומענדיק צו דער טיר וווּ מען האָט געדאַרפט אדורכמאכן אַ נייע פּראָצעדור האָט די דייטשע לאגער האַלטערן וועלכע קאָנטראָלירט צו מען האַט נישט עפּעס אויסבאהאלטן דערזען דעם זייגער. זי האָט ממש אָנגעהויבן רצווען ווי אַ חיה. „דו אַ זעלכע און א זעלכע" מיט אלע פּיינע קללות, ווי ה'אגסטו אריינברענגען אַ זייגער דו ביסט געפערליך און מען דארף דיך באַלד שיקן ווו מען האָט אַנדערע געשיקט. זי האָט מיר מיט דער גאנצער קראפט מיט איר שווערער פויסט דערלאנגט אין פּנים, איך האָב ממש פארלוירן דאָס באוואוסטזיין, דערנעבן איז געשטאנען אַ יידישע שטובאָווע וואָס האָט אַ מאַך געגעבן צו איר מיט דער האַנט, ווייזט אויס זיי האָבן זיך געקאָנט און אדאנק יענערס אריינמישונג האָט זי מיך געלאָזט ביים לעבן. דאנקנדיק גאָט האָב איך געפּטערט דעם זייגער.

ווען מ'איז מיך געגאַנגען אָפּשערן האָב איך דערלאנגט אַ מיידל אַ פּאַר דאַלאָר וואָס איך האָב נאָך באוויזן אויסבאהאלטן זיי זענען געווען פארוויקלט אין אַ שטיקל שטאָף, אָבער ווען איך בין צוריקגעקומען האָב איך געזען דאָס שטיקל שטאָף אויף דער ערד און די דאלארן זענען שוין געווען ביי די געסטאפּאָווצעס. צו מיר איז דאן צוגעקומען העס און מיך געפרעגט ווי אלט איך בין ווען איך האָב אים גזעאָגט ניינצן יאָר האָט ער אויסגעדרייט דעם פּרצוף מיט פאַרוואונדערונג און אַ שמייכל געטאָן.

שווער איבערצוגעבן וואָס מען האָט איבערגעלעבט שוין אויף דער שוועל פון דעם שוידערליכן גיהנום.

יעדן טאָג זענען ארויסגענומען געוואָרן פרויען צום אומברענגען די געשרייען האָבן געלעכערט דעם מוח. איין מאָל דערמאָנט זיך מיר אונדזער בלאָקאָווע וואָס איז געווען אַ יונגע און זער א שיינע מען האָט געזאָגט אַז זי איז אַ רב'ס אַ טאָכטער איז אריין אין איר צימער און זיך יאָמערליך צעוויינט און געזאָגט „איך קאָן נישט מער" די העלפערס אירע האָבן געשאָקלט מיט די קעפּ און געזאָגט זי איז אַ פארלוירענע, געבעטן זי שווייגן, און ביי דאָס איריקע „איך האָב גענוג".

אַ געוויסע פרוי דאפנער קומענדיק אין לאגער האָט זי דאָרט געטראָפן אַ טאָכטער פון איר זי האָט זיך מיט דער טאָכטער נישט לאַנג געפרייט מען האָט זי פארשריבן צום טראַנספּאָרט, זי האָט ספּאזמירט און געשריגן, געריסן פון זיך די קליידער, דאָס העמד פון דער ברוסט און געשריגן — קוקט איך בין געזונט, קרעפטיק, ארבעטספעאיק — און דאָס אַלץ האָט נישט געהאָלפן, זי איז אוועק מיט דעם וועג ווי אסאך אַנדערע...

אויך דאָס דערמאָנט זיך מיר ווען מען האָט מיך אויסטאטואירט דעם נומער אויף דער האַנט, נומער 74333, מיין שוועסטערס נומער איז געווען 74332. די וואָס האָט אויסטאטואירט האָט געהאט א פּנימל פון זער אַן איידל קינד זי האָט געשטאמט פון לאָדזש. ווי דערשטוינט בין איך געוואָרן ווען זי האָט מיך געפרעגט אויב ס'טוט מיר ווי... ווייזט אויס נישט אויסגעלאָשן געוואָרן אין דעם גיהנום ביי איר דאָס געפיל פון רחמנות...

שרעקלעך האָט געווירקט דאָס עסן, מען האָט מער געבראָכן ווי געגעסן, און דאָס האָט געהייסן אַ טויט אורטייל אויך די ארומיקע האָבן געמיינט אָט אָט פירט מען מיך אַוועק...

מיין שוועסטער האָט נאָך אויסבעהאלטן אין דער קאיע

צוויי ברילאנטענע רינגלעך, און ארויסגייענדיק צום אפעל זענען זיי דאָרט פארבליבן, איינע וואָס האָט זיך אויסבאַהאלטן איז דאָרט פארבליבן מיר האָבן געהאט אויף איר אַ חשד. ווי עס זאָל נישט זיין, מיט אַזויפיל טויט־שרעק אויסגעהיטן עפעס פאר אַ שווערע נויט און געבליבן ביי גאָרנישט. אונצווישן האָט מען אונדז אוועק געפירט אין אַן אַנדערן בלאָק.

און אָט בין איך אָנגעקומען אין ארבעטס לאַגער. די וואָס זענען שוין ביי דער ארבעט געווען האָבן אונדז באַדויערט. אין ערשטן טאָג פון דער ארבעט זענען אָנגעקומען קאפּאָס, דאָס זענען געווען פארברעכערס, אינטערוועלט־מענטשן, רוצחים, וואָס מען האָט זיי צוליב דעם צוועק באפרייט פון די תפיסות און געגעבן פירענדע שטעלעס, זיי די הערשער פון אונדזער בידנע לעבן.

איך האָב געוואוסט אַז עס געפינט זיך אַן אונטערגרונט באוועגונג אין לאַגער צו איר האָבן געהערט די מיידלעך וואָס האָבן געארבעט ביי אויפרייס מאַטעריאל, און זיי האָבן ארויסגעפירט צו ביסלעך אויף פארשידענע אופאנים דעם פולווער און איבערגעגעבן אין דעם מענער לאַגער, וואָס האָט געדארפט העלפן מינירן די גאַז קאַמערן.

די מיידלעך זענען געכאַפּט געוואָרן צווישן זיי אויך קינדער פון זאגלעמביע. נאָך שווערע פיינען און אויסהינגערן האָט מען זיי אויפגעהאָנגען. צו דער עקזעקוציע זענען זיי שוין געגאנגען ווי נישט לעבעדיקע. מען האָט אונדז אַלעמען צענויפגעפירט אויף דעם עקזעקוציע־פּלאַץ, הער האָט געהאלטן אַ גרויסע רעדע, מען זאָל זיך אראָפּנעמען אַ מוסר השכל, וואָס עס קומט פאַר אַזעלכע מעשים.

איך האָב פאַרמאַכט מיינע אויגן נישט געקאָנט קוקן, איינע פון זיי דאכט זיך רוז'קא האָט מען זי גערופן האָט געשריגן צו אונדז מיט די לעצטע כוחות, איר וועט נאָך דערלעבן זייער מפּלה און וועט נקמה נעמען.

מיר דערמאָנט זיך אַ העלדן, ווען מען האָט זי געפירט צום גאַז אויוון אַלץ שטראַף פאר איר פּרוּוו צו אנטלויפן פונעם לאַגער, מאלע האָט מען זי גערופן. געכאַפּט האָט מען זי שוין ווייט פון אוישוויץ אין ביעלסקא, זי האָט געדארפט קומען אין קאָנטאַקט מיט דער דרויסנדיקער וועלט, און מאכן וויסן וואָס דאָס הייסט אוישוויץ און אנדערע לאַגערן

ווען מ'האָט זי געפירט איבערן לאַגער צום טויט האָט זי זיך געווענדעט צו אונדז, האַלט אייך, זייט שטארק. וויינט נישט, ווייל קיינער האָט זיך נישט געקאָנט צוריקהאלטן און פארהאלטן די טרערן.

געפאלן איז זי ווי אַ העלדן. דעם לאַגער עלסטער האָט זי פריער געגעבן פעטש און געשפיגן אין פּרצוף, דאָס איז געווען אַן אייזערנע געשטאלט, פון אַ זעלטענע העלדן נאַטור וואָס דאָס יידישע פאָלק האָט ארויסגעגעבן. זי איז צום שייטערהויפן נישט דערגאנגען. זיי האָבן געוואָלט דעם קרבן לעבעדיק פארברענען. זי האָט זיךביים שייטערהויפן אויפגעשניטן די אָדערן זיי האָבן זי נישט געטויט.

דאָס שרעקלעכע בילד וועל איך אייביק געדענקען און איך וועל אייביק דערמאָנען איר ליכטיקן אנדענק דעם אנדענק פון אַ שטאָלצע יידישע טאָכטער.

פון צייט צו צייט איז פאָרגעקומען בלאָק שפּערע אין אַזעלכע טעג האָט ממש דער הימל געברענט פון די אוישוויצער קרעמאטאָריע קוימענס האָט געקנוילט שווארצער רויך און באַגלייט האָבן זיי פייער־צונגען.

איך הער נאָך דאָס געשריי פון די לעבעדיקע פארברענטע קליינע עופעלעך. יידישע שאָנקענידקע קינדערלעך, און דאָס דייטשע קולטור פאָלק אין 20־טן יאָר הונדערט האָט פאר זיי אפילו גאַז געזשאלעוועט, און פארברענט זיי אין פשוטע גרובער לעבעדיקערהייט.

דאַמאָלט האָב איך געטראכט אין מיין ערלעכער יידישער אמונה, אז איצטער וועלן זיך עפענען די הימלען און אפשר גאָר האָט זיך מיר אויסגעדאכט, בין איך שוין גאָרנישט אויף דער וועלט, נאָר ממש דאָרט אויף יענער וועלט...

ווי ווייט זייער אכזריות איז דערגאנגען קאָן אילוסטרירן דער עפּיזאָר, מיינע אָפּגעגאָלטע האַר האָבן נאָר וואָס אָנגעהויבן ווידע אויפשפּראָצן. אין אַ געוויסן טאָג ווען איך האָב זיך אַוועקגעזעצט צו דער ארבעט ביי דער מאשין איז אַן אַ פארוואָס צוגעגאנגען די קאַפּאָ און האָט מיך אַ הויב געטאָן ביי די פיצלעך האָר און אזוי מיך געהוידעט ארויף און אראָפּ ווי אַ באַלעם, איך האָב שטארק געוויינט. געוויינט האָב איך מער פון דערנידערונג און אומבאהאלפנקייט ווי פון ווייטאָק, הגם די יסורים זענען געווען שרעקלעכע.

און ווידער אמאָל האָט אַ געסטאפּאָוויעץ אָנגערייצט זיין הונט אויף מיר. בכדי מיך אָנצושרעקן. דאָס האָט פאסירט ווען איך בין געגאנגען צו דער ארבעט. דער הונט האָט זיך געשטעלט אויף די הינטערשטע לאַפּעס קעגן מיר. איך בין געבליבן שטיין אַ שטומע פארשטיינערט פאַר שרעק, און פאַר דעם דייטש איז דאָס געווען אַ פאַרוויילונג אַזאַ...

איך און מיין שוועסטער האָבן נישט געארבעט אין דער זעלבער שיכט, איינמאָל בין איך געקומען אַביסל פריער און האָב נאָך געטראָפן מיין שוועסטער וואָס האָט געארבעט ביי אַן אַנדער טיש, איך האָב זיך מיט די אויגן מיט איר אדורכגערעדט. דאָס האָט די אויפזעערן נישט געפאלן, און איך האָב געכאַפּט שטאַרקע פעטש און זי האָט מיך געשלאָגן אַ צייט מיט אירע פויסטן אין מיין פנים.

עסן האָט מען געטיילט אין דרויסן. ביז צום עסן האָט מען געדארפט קניען. ווען מען איז געלאָפן כאפן דאָס עסן האָבן זיי ווידער געשלאָגן.

פעלענדיק א מאָל מענטשן צום טראַנספּאָרט האָט מען געכאַפּט ווען ס'האָט זיך געלאָזט.

געטראָפן אַמאָל אויך אַ ווונדער, מען האָט געפירט אויף אַ קאָנצערט — „אַ קאָנצערט אין אוישוויץ”. די דיריגענטן

איז געווען אַ פראנצויזן, איר דיריגירן האָט געמאַכט אַ רושם, אז זי איז לויטער נשמה. איר שפּילן האָט פאַרטראָגן אונדז אין אַנדערע וועלטן. ס'האָט זיך אונדז אויסגעדאַכט אַז דאָס איז אַ חלום. אויף האָבן מיר געמיינט אַז דער קאָנצערט איז נאָר אַן אָנשטעל און באַלד נאָכדעם מאַכט מען מיט אונדז אַ סוף.

דער רושם פון קאָנצערט, דאָס סאלא שפּילן אויף אַ פידל פון די דיריגענטן האָט אונדז פארכאַפּט און גלייכצייטיק באאונרואיקט, טראכטענדיק, אפשר זענען דאָס די לעצטע קלאנגען וואָס מיר הערן.

קיינמאָל האָבן זיי אונדז נישט געזאָגט אַז זיי פירן אונדז, בעת זיי האָבן אונדז אמאָל געפירט זען אַ קינאָ בילד, האָט מען זיך אָנגעשטויסן אויף דעם בלאָק פון פרויען וואָס מען מאַכט איבער זיי עקספּערימענטן. זיי זענען געלעגן און געקוקט אויף אונדז מיט שטאַרקע בליקן, וואָס איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן. .דאָס זענען געווען בליקן שוין פון אַ טויטע וועלט, ווי אלע גליסטונגען צום לעבן זענען אָפּגעטויט.

אויך צו די קרעמאטאָריעס האָט מען אונדז אמאָל געפירט, מיר האָבן דערזען דאָס גיהנום אויף דער ערד. מיר האָבן באמערקט ווי מען האָט דאמאָלט פארבייגעפירט צו דער פארניכטונג אַ גרופּע אונגארישע יידן.

און נאָך די אלע איבערלעבענישן האָב איך דאָך דערלעבעט צו דעם מארש פון אוישוויץ ווען די דייטשן האָבן שוין געזען זייער מפּלה.

אסאך איז שוין אוודאי געשריבן געוואָרן וועגן דעם. געזאָגט האָט מען אַז די רוסן זענען שוין נאָנט, אַז זיי זענען אין סאָסנאָוויץ. געגאַנגען בין איך מיט מיין שוועסטער צוזאמען. די פיצלעך זוילן צוגעבינדן מיט אַ שטריקל, דער פראסט ברענט, יאנואר 1945.

איך טראכט וועגן מיר און מיין שוועסטער. מיר זענען ביידע נאָך אַזוי יונג, און לעבן איבער אזא גיהנום'דיקע וועלט.

אַ געוויסע צייט האָט מען אונדז געפירט אין אָפענע קוילן וואגאָנען, נאָר וואָס האָט מען געפירט קוילן אין זיי, און מיר האָבן זיך אויסגעריסט אינגאַנצען נישט צו דערקענען. אַ ס.ס. אָפיצער האָט אריינגעקוקט און שפּאטיש געפרעגט — איך לעבט נאָך ?...

יאנואר 1945 ווען די מפּלה איז זיי שוין געהאָנגען איבער די קעפּ, זענען מיר זיי געווען נאָך איבעריק.

פון נישט עסן זענען מענטשן געפאלן ווי די פליגן. די שוואכע וואָס זענען אָפּגעשטאנען זענען אין דעם טויטן מארש געשאָסן געוואָרן.

און ביי אַלע צרות האָב איך און מיין שוועסטער געטראכט אַז מיר וועלן זיך דערשלעפּן ביז צום סוף, ביז דער באפרייאונג וואָס איז שוין געווען אַזוי נאָענט.

פון דערווייטנס האָט זיך שוין ארויסגעוויזן די שאפּע אין וועלכע מיר האָבן געדארפט נעכטיקן און באקומען א קאַרטאָפל, פּלוצים פיל איך ווי מיין שוועסטער לאָזט ארויס איר האנט פון מיינע און פאלט. אירע אָפענע אויגן קוקן צום הימל. איך בויג זיך אַראָפּ צו איר, וויל זי אויפהויבן, רעד צו איר — און זי שווייגט, זי שעפּטשעט ארויס קוים באַוועגענדיק די ליפּן — דאכט זיך איך בין דורכגעשאָסן — און איז פאַרשוויגן געוואָרן אויף אייביק. זי איז פארבליבן אויף פרעמדע אומטרייע פעלדער. א פאריתומ'טע און איינזאמע בין איך געבליבן אויף גאָטס וועלט.

דער ס.ס. מאן וואָס האָט אונדז געפירט האָט צוגעלייגט די לופע צו מיין אקסל און זאָגט צו מיר ווילסט אויך דאָס זעלבע, דאן שיס איך דיך אויך, דאַן בלייבט איר צוזאמען.

אמעריקאנער עראָפּלאנען זענען געפלויגן איבער אונדז, מיר האָבן פאלענדיק גערופן הילף, און אזוי גייענדיק, זענען פּלוצים די רוצחים פארשוווּנדן ווערלענדיק אויסהיטן זייער פעל.

פּלוצים זעען מיר ווייסע פענער און אַזוי זענען מיר צוגעקומען צו אַ וואַסער ווו די בריק איז געווען אויפגעריסן. דאָרט האָט מען זיך אָנגעטראָפן אויף ברעטער און הענגענדיקע לייטערס און אזוי זענען מיר אַדורך.

מיר האָבן זיך אָנגעטראָפן אויף ענגלישע זעלנער וואָס האָבן אונדז דערלאנגט אַ האַנט און געהאָלפן אריבערגיין איבערן וואַסער. זיי האָבן אונדז אַוועקגעפירט אין אַ לערע שולע, און באקומען עסן צו זעט, אָבער דאָס אָפעסן זיך האָט נישט איינעם געקאָסט דאָס לעבן.

צוויי טעג זענען מיר געווען מיט די ענגלענדער און דערנאָך זענען אָנגעקומען אמעריקאנער. געקומען אויך אַ ראבינער פון דער אמעריקאנער ארמיי, און צווישן אכצן מיידלעך אויך מיך אריינגענומען און אוועקגעפירט קיין בוכענוואלד. דאָרט האָט אונדז איבערגענומען דער ראבינער שעכטער פון אמעריקע און האָט אונדז גענומען אונטער זיין שוץ.

און אָט פאָרט מען אין אַ באַן מיט מענטשן גלייך, מען פירט אונדז אין דער שווייץ, דאָס איז געווען פרייטיק פאַרנאַכט. פּלוצים, צוזאמען מיט די זונפארגאנג שטעלט זיך אָפּ די באַן.

פאַר מיינע אויגן האָט זיך באוויזן אַ בילד וואָס זעט מיר היינט אויס צו זיין אַ חלום פון ווייטע יאָרן. אַ גרופּע מענער האָבן זיך אַוועקגעשטעלט מקבל שבת זיין געשטאנען זענען זיי אויף אַ בערגל אין פעלד, און אַט דערהערט זיך דער אלט באַקאַנטער ניגון, דאכט זיך אויס, מיין טאטנס ניגון פון סאָכעטשאווער שטיבל. ס'האַט זיך אויסגעדאַכט אז די הימלען עפענען זיך מיט רחמים, הגם דאָס הארץ באשווערט. פאר מיינע אויגן גייט אויף מיין משפחה, ווו איז מיין ליבער ברודער משה וואָס איז אריבער די סאָוויעטישע גרענעץ, גלויבענדיק אז דאָרט וועט מען זיך באַציען מיט רחמים צו געפלאָגטע.

אבער אויך ער איז נאָך שווערע תפיסה יאָרן און קאָ־טארגע ארבעט אויסגעגאנגען אין דאָרטיקן שפיטאָל.

איך טראכט שטענדיק פון מיין שוועסטער, דבורה.

איך טראכט שטענדיק פון מיין שוועסטער אסתר, וואָס איז געפאלן אויפן וועג שוין אזוי נאָנט צו דער אויסלייזונג, מיין שוועסטער דאָבע וואָס איז לויט עדות דערציילן, אויך אין וועג געפאלן, די שוועסטער דבורה און ברידער מענדל וואָס איז צוזאמען מיט עלטערן אַוועק קיין אוישוויץ. מיין ברידער דער בן־זקונים נאָך גאָר אַ קינד, דער שפיגל פון אונדזער היים.

צוויי יאָר בין איך געוועזן אין דער שווייץ, אין דער שווייץ בין איך אַ ביסל געקומען צו די כוחות, געהאט אפילו די מעגלעכקייט דאָרט צו בלייבן. אבער מיין גאנצער באַגער איז געוועזן ארץ־ישראל, און מיין חלום איז סוף כל סוף מקוים געוואָרן.

אויף דער שיף מיט וועלכער איך בין געפאָרן האָבן זיך געפונען צוויי הונדערט אומלעגאלע עולים, איך בין געוועזן צווישן די וואָס איך האָב געהאט אַ סערטיפיקאט, איך האָב זיך געפרייט וואָס אויך די וואָס האָבן דאמאָלס געהייסן אומלעגאלע, זיינען בשלום אָנגעקומען אין לאנד.

געקומען בין איך מיט אַ פארמעגן פון צוויי ענגלישע פונטן אין טאַש, דאָ האָב איך זיך אָנגעטראָפן אויף דער ווינדערבאָרער פרוי ד״ר שיבה שרה וואָס האָט מיר פיל געהאָלפן.

היינט צו טאָג וווין איך אין תל־אביב מיט מיין מאַן טאָכטער און זין, לעב ב״ה אַ גליקלעך משפחה לעבן, מיינע ליבע קינדער טראָגן די נעמען פון מיינע ליבע עלטערן.

עוברים לגיטו
מען פיהרט זיך איבער אין געטאָ

יוסף וויינבערג

די זאגלעמביער טראנספארטן

געוועזן איז דאָס אין די ערשטע אויגויסט טעג פון יאָר 1943.

גרויסע טראנספּאָרטן פון יידישע מענטשן האָט מען דעמאָלט געבראַכט קיין בירקענוי. פאר פיל פון זיי איז עס געוועזן דער לעצטער וועג — למות, צום טויט. די אנדערע האָבן באקומען נומערן אויף זייערע אָרעמס, פון נומער הונדערט צוויי און דרייסיק טויזנט ביז קנאַפּע הונדערט פינף און דרייסיק טויזנט. דאָס זענען געוועזן די טראנספּאָרטן יידן פון זאגלעמביע: בענדין, סאָסנאָוויץ, דאָמבראָוואָ, טשעלאדז, און אויך פון קאַטאָוויץ, וואַדאָוויץ, טשעבין מיט די ארומיקע שטעטלעך.

די נומערירטע מענער האָט מען פארשפּארט אין א נייעם לאגער, וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען „קאראנטין".

עטלעכע טעג שפּעטער האָט מען אונדז, די עטלעכע טויזנט יידן, פונאנדערגעטיילט אין 16 בלאָקן. צוזאמען מיט די הילצערנע באראקן, האָבן אונז די נאצישע רוצחים באַשאָנקען מיט בלאָק־עלטסטע. יעדער גרופּע פון פינף־זעקס הונדערט מענער האָט פאר דעם טויער פון בלאָק געטראָפן איר בלאָק־עלטעסטן, וועלכער האָט געהאלטן פאר זיין חוב צו האלטן פאר זיי אַ דרשה וועגן פינצטערן סוף, וואָס דערווארט אונז גאָר אין קורצן און דאָס איז דער טויט.

דערביי האָבן כמעט אַלע בלאָק־עלטעסטע געהאלטן פאר זייער חוב טאקע בידים צוצוהעלפן דעם גורל אין אָט דער דאָזיקער אומפארמיידלעכקייט. מיט זיי האָט אָנגעפירט דער טרויעריק־בארימטער מערדער, דער לאגער־עלטסטער טין. זיי האָבן זיך באַלד אויסגעזוכט צווישן די ניי אָנגעקומענע די שטובעדינסטן, וואָס זאָלן האַלטן די אָרדענונג אין די בלאָקן און גלייכצייטיק העלפן די בלאָק־עלטעסטע אין אויספירן זייער מיסיע...

אין אָט די באדינגונגען פון אויסבאהאַלטן די קראנקע און שוואַכע האָבן מיר זיך געפונען אין אַ שווערער לאַגע. עס איז נישט גענוג געווזן אויסצובאהאלטן די מענטשן אַ געוויסע ארבעט לויט די דייטשע נאַרמען האָט דאַך געמוזט אַדורכגעפירט ווערן. יעדער ארבעטער האָט געהאט אַ פעסטגעשטעלטע נאָרמע. און ארבעטער האָט געמוזט טעגלעך אַזויפיל און אַזויפיל קוביק מעטער אויסגראַבן. אַזאַ צאָל ציגל האָט דורך דעם ארבעטער געמוזט טעגלעך איינגעבויט ווערן...

די מינדעסטע ארבעט האָט געהאט איר חשבון. בכדי דער לאגער זאָל קאָנען פארענדיקט ווערן אלס שווער־ארבעט, איז נויטיק געוועזן אַז אין אלגעמיין זאָלן לויט דער צאָל פון מענטשן אין לאגער אויסגעפירט ווערן ווייניקסטנס 75 פּראָצענט פון די נאָרמען.

דאָס פארעכענען דעם לאגער צו שווער־ארבעט איז געוועזן פון גאָר גרויסער באדייטונג, ווייל פאר שווער־ארבעט איז צוגעטיילט געוואָרן אַ רייכער עסן פון העכערע קאלאַריעס.

יעדע וואָך איז אויפגעשטעלט געוואָרן אַ גענויע ליסטע פון די אויסגעפירטע דורך דעם צווייטן קאָמאנדאָ־ארבעטן. די דאָזיקע ליסטע איז דורך דעם דייטש באַגוט באַשטעטיקט געוואָרן און אַוועקגעגאנגען קיין אוישוויץ.

עס איז לייכט צו פארשטיין, אַז די גאנצע אויפשטעלונג איז געוועזן פאלש, איך בין נישט מגזם אויב איך זאָג, אַז דאָס צווייטע קאָמאַנדאָ, ווו עס זענען געוועזן אויסבאהאלטן אַזויפיל קראנקע און שוואכע מענטשן, האָט נישט אויסגעפירט קיין פערט־חלק פון די ארבעטן, וואָס זענען אויפגעוויזן געוואָרן יעדע וואָך אין דער אויפשטעלונג.

דער דייטש האָט קלאָר געקאָנט די סיטואציע און דאָך האָט ער די אויפשטעלונג באשטעטיקט. עס האָט זיך אָבער באַלד ארויסגעוויזן, אַז אויך דאָס ערשטע קאָמאנדאָ מוז פעלשן זיינע ארבעטס־אויפשטעלונגען. דאָרט איז די סיטואציע נישט געוועזן אַזוי דראסטיש, ווייל די צאָל פון ארבעטס פעאיקע מענטשן איז געוועזן אַ סך אַ גרעסערע. דאָך איז די פאַקטיש אויסגעפירטע ארבעט געוועזן מיט 75 פּראָצענט. עס האָט געדראָט, אַז דער לאַגער זאָל באַקומען צוגעטיילט עסן אין אַ קלענערער צאָל און נישט פאַר שווער־ארבעטער און מיר האָבן אויך מורא געהאט, אַז אויב דער חשבון פון דער אויסגעפירטער ארבעט וועט זיין צו אַ נידעריקער, קאָנען די דייטשן זיך באַרעכענען, אַז דער גאַנצער לאַגער איז גאָר נישט לעבנס־באַרעכטיקט און דאַן האָט געדראָט אַ סעלעקציע. .

אויף דעם ערשטן קאָמאַנדאָ האָט די דאָזיקע אויסשטעלונג געמאַכט צבי דאנציגער. איך האָב אים אויסגעלערנט ווי אזוי מען מאַכט דאָס. אָבער ווען ער האָט דאָס ערשטן מאָל געברענגט דעם פאַלשן ארבעטס־חשבון, האָט ער ארייַנגעכאַפּט גאנץ בכבודיקע פּעטש פון „עס־עס" לאגער פירער.

די פּעטש האָט ער אַריינגעכאַפּט נישט פאַר דעם, וואָס ער האָט געפּלשט די אויפשטעלונג, נאָר ווייל ער האָט די פעלשונג געמאַכט אויף אַ אומגעלומפּערטן אופן. די פּעטש האָבן גאָר נישט געשטערט דאַנציגערן, ער זאָל די אַנדערע וואָך ווידער פעלשן די אויפשטעלונג. נאָר דאָס מאָל שוין מיט אַ פאַרבעסערטער טעכניק, און אַזוי חדשים לאַנג.

אַלע פאַראַנטוואָרטלעכע פון לאַגער זענען אַריינגעצויגן געוואָרן אין דער פעלשונג. דער דייטש באַגוט און אויך דער פון ערשטן קאָמאַנדאָ, ווייל זיי האָבן געהאַט אַ גוטן ווילן, דער „עס־עס" לאַגער פירער, ווייל מיר זענען געווען אין יאָר 1944 און עס האָט געדראָט אַז אויך דער אמת וועגן דער גאָר נישטיקער צאָל פון דער אויסגעפירטער אַרבעט זאָל אויפגעדעקט ווערן, דאַן וועלן די העכערע עס־עס באַפעלן אויפלייזן דעם לאַגער.

און זיי די „עס־עס"־אויפזעער פון לאַגער, שיקן אויף דעם רוסישן פראָנט זיך לאָזן הרגענען. דאָס הייסט אַז דער „עס־עס"־פירער, האָט יעדע וואָך אַוועקגעשיקט קיין אויש־וויץ, אין דער צענטראַלע די פאַלשע אויפשטעלונג, האָט קלאָר געוווסט וועגן וואָס עס האַנדלט זיך. אויב ער האָט צבי דאַנציגערן געגעבן פּעטש, האָט ער געוואָלט דעמאָלט אים צווינגען, ער זאָל די פעלשונג קלאָרער מאַכן.

דער נייער לאַגער־עלטסטער ווערנער האָט מיט די ענינים פון אַרבעט גאָרנישט געהאַט קיין געמיינזאַמעס, דאָך איז אונז זיין הילף געווען אַ טייערע, ווייל ער האָט פאַרגעש־לאָגן די נאָמינאַציע פון די קאַפּאָס, פאַר אַרבעטער און אויך אויף אַלע אַנדערע געביטן אין לאַגער גופא. עס איז וויכטיק געווען, אַז די דאָזיקע מענטשן זאָלן אונז העלפן און נישט שטערן. אַלטער בריקנער איז געווען דער קרוב למלכות פון לאַגער־עלטסטן און מיט זיין הילף אויפגעטאָן אַ סך וווּנדערבאַרע זאַכן.

דאָס בילד וועגן דער חברשאַפט פון די מענטשן און דעם גייסט, אין וועלכן זיי האָבן געלעבט און אַנטוויקלט זייער טעטיקייט, פאַרלאַנגט איך זאָל שרייבן וועגן צוויי מענטשן דער שוין דערמאָנטער משה קובאָוויצקי און יחיאל פיינער פון סאָסנאָוויץ...

משה קובאָוויצקי איז געקומען צו אונז אין לאַגער פון אַן אַנדער וועלט. ער איז נישט געווען מיט אונז אין בירקענוי. געקומען איז ער אויך פון אַ לאַנד ווי בעלגיע פון וואַנען די מענטשן האָבן געהאַט אַ קלענערע ווידער־שטאַנד און לעבנס קאַמפּס־קראַפט, ווי די פּוילישע יידן.

ער איז געקומען אינמיטן יאָר, ווען מיר זענען שוין געווען אין סאַמע מיטן פון אונזער אָרגאַניזאַציע. ער איז געקומען אַלס אינזשיניער. פון דער ערשטער רגע האָט אונזער חברה אים געשאַפן אַן אויפריכטיקע פריינטשאַפט. געניי ווי פאַסטל איז ער געווען אויסגעקאָכט אין אַלע אונזערע אַקציעס. ער האָט קיין סך נישט גערעדט. דאָס ליגט נישט אין זיין כאַראַקטער. ער איז געווען נעבן אונז; זיין אַנוועזנהייט האָט זיך אויסגעדריקט מיט אַן אויפ־ריכטיקער אַפּראָבאַציע פון דעם, וואָס מיר האָבן געטאָן און אויב עס איז נויטיק געווען אויך מיט פּאַקטישער באַטייליקונג.

משה קובאָוויצקי האָט אייביק געטראָגן דעם קאָפּ הויך. אַליין אַ קליינער האָט ער דעם מענטש תמיד געקוקט גלייך אין די אויגן אריין; דעם מענטש מיין איך צו זאָגן, יידן און אויך די „עס־עס" ער איז געווען רואיק אַלץ געטאָן אָן בהלה, אָן געלויף, די דאָזיקע, רואיקייט האָט געווירקט אויף אונז אַלעמען, וואָס זענען אייביק געווען אין אַ פיבערדיקן געלויף און געיעג. ער האָט געווירקט אויף אונז ווי אַ לייכטער באַלזאַם. זיין אָמט האָט אים געגעבן דאָס רעכט צו וווינען מיט נאָך צוויי אַנדערע אין אַ באַזונדער שטיבל. דאָס שטיבל איז געווען פאַר אונז אַן אָרט פון גייסטיקער אָפּרו. דער לאַגער האָט גאָרנישט אונטערגעגראָבן די וועלט אָנשויאונגען און די וועלט־פילאָזאָפיע פון קובאָוויצקין; פאַר־קערט, ער האָט זיך נאָכמער געשטאַרקט אין זיינע עטישע אָנשויאונגען, זיין שטיבל איז אַ סך מאָל פאַרוואַנדלט געוואָרן פאַר אונז אין אַ בית ועד לחכמים אין פולסטן זין פון וואָרט.

איצט איז נויטיק געווען צו געפינען די געהעריקע מענטשן אַלס קאַפּאָס און פאָרארבעטער. עס האָט געדראָט, אַז די דייטשע באַרופס־פאַרברעכער, וואָס האָבן זיך געפונען אין לאַגער, זאָלן דורך די „עס־עס" נאָמינירט ווערן אַלס קאַפּאָס און פאָרארבעטער. מיט דער הילף פון לאַגער־עלטסטן ווערל, האָט זיך אונז איינגעגעבן זיי שנעל צו פאַרוואַנדלען אין שטראָפס־העפטלינגען.

דאָס איז נישט געווען קיין שווערע אויפגאַבע, ווייל די אַלע מענטשן זענען געווען באַרופס־פאַרברעכער; גניבה און רציחה איז געלעגן אין זייער בלוט עס איז גענוג געווען אים געשיקט אונטערצורוקן אַ גנבה און ער איז געווען אַ בעלן דערויף. דאָ האָט מען אויפגעדעקט די גנבה. עס איז געמאַכט געוואָרן אַ מעלדונג און דער געוועזענער קאַפּאָ איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ שטראָף־העפטלינג. מיר האָבן געברענגט דערצו, אַז אַלע דייטשן זענען געוואָרן שטראָף־העפטלינגס און געאַרבעט אויף דעם צווייטן קאָמאַנד, אונטער דער אויפזיכט פון אונזערס אַ יינגל.

עס איז נישט געווען גענוג צו עלימינירן די רשעים. מיר האָבן געמוזט געפינען טיכטיקע יידישע קאַפּאָס און פאַר־אַרבעטער; מענטשן מיט אָנפירערשאַפט־פעאיקייטן און מיט אַ גוטן ווילן. די דאָזיקע מענטשן, דאָס הייסט דריי קאַפּאָס אין אַ צען פאָרארבעטער, האָבן מיר געקאָנט געפינען אין גרעסטן טייל צווישן דער זאַגלעמביער חברה, וואָס נישט אַלע האָבן פריער אין קאַראַנטין־לאַגער אויסגעפירט זייערע פונקציעס מיט גרויס כבוד.

פאַר אונז איז דאָס געווען אַ מאָראַלישער פאַרמעסט מיט דער דייטשער רשעות; אונזער לעצטער גייסטיקער געוואָלט־אויסדרוק קעגן דעם פון זיי פעסטגעשטעלטן סדר העולם. זיי האָבן מיט דעם דאָזיקן סדר העולם נישט נאָר

געהרגעט מענטשן, נאָר עס איז זיי אויך געלונגען פון די לעבעדיקע אוועק צונעמען זייער דמות אלוהים, דאָס געטלעכע פרצוף, די מענטשלעכקייט, די איידלקייט. אויסווילן די מענטשן, וואָס זענען שוין אַמאָל טיילווייז געוועזן די קרבנות פון היטלערס מאָראַלישער פארשקלאַפונג איז פאַר אונז געוועזן דער גרעסטער זיג, וואָס מיר האָבן געקאָנט אָפּהאַלטן. איבער דער דייטשער בעסטיע.

אין דער שטוב פון אלתר בריקנער זענען מיר געזעסן עטלעכע אינטימע חברים. די חברים האָבן מיר געגעבן דעם צוטרוי אָנצופירן מיט דער דאָזיקער אויפגאַבע. זאב לאָנדנער האָט געבראַנגט איינעם נאָך דעם צווייטן די געוועזענע שטוב־דינסטן, פאָרארבעטער און קאַפּאָס פון קאראַנטין לאַגער און מיר האָבן זיי געזאָגט, וואָס מיר פאַרלאַנגען פון זיי.

דאָס, וואָס מיר האָבן פאַרלאַנגט פון זיי איז נישט געווען קיין לייכטע זאַך. זיי האָבן געזאָלט נאָמינירט ווערן קאַפּאָס און פאָרארבעטער מיט דער אויפגאַבע צו העלפן די מענטשן לעבן. די קראַנקע, וואָס מיר האָבן נישט געוואָלט געבן אין קראַנקבוי, האָבן געזאָלט האָבן די מעגלעכקייט בשעת דער גאַנצער צייט פון דער ארבעט צו שלאָפן און די שוואַכע זיך אויסצורוען; איבערהויפּט האָבן מיר פון זיי פאַרלאַנגט זיי זאָלן מיט מסירות נפש אונטערשטעלן זייער רוקן, אויב עס איז נויטיק באַזאָרגן, אַז די מענטשן זאָלן נישט ארבעטן אין דער גראַבע, נאָר זיך אויסרוען.

דאָס איז געווען מעגלעך, ווייל די „עס־עס"־וואַכע האָט נישט געהאַט דאָס רעכט ארויפצופאָרן מיט דעם מענטשן אין דער גרובע; זיי זענען געבליבן וואַכןביים אויסגאַנג פון דעם גרובן־אויפצוג: אין דער טיפעניש פון דער ערד איז קיין „עס־עס"־וואַך נישט געווען.

מיר האָבן אויך צווישן אונז פארטיילט פארשידענע אויפגאַבן. אַזוי האָבן ביים אויסריקן פון יעדער שיכט זיך געפונען עטלעכע פון אונז, אויך אין מיטן דער נאַכט, בכדי צו זאָרגן, אַז אַלץ זאָל פאָרקומען לויט דעם סדר און לויט אונז׳ערע פּלענער.

דאָס אַלץ, גענוי ווי אונזער גאַנצע טעטיקייט, האָט גע־מוזט געטאָן ווערן בסוד סודות. אומבאַמערקטערהייט. דער גרעסטער טייל פון די מענטשן האָבן זיך דערפון נישט אָפּ־געגעבן קיין דין וחשבון. אַ סך האָבן דעם דאָזיק סדר גע־נומען אַלס אַ נאַטירלעכע דערשיינונג.

עס איז מיר געגעבן געוואָרן אַיבערצולעבן דאָס שרעק־לעכע גיהנום פון דייטשע קאָנצענטראַציע־לאַגערן, אויס־זידלונגען און אויך קרעמאַטאָריום. מיליאָנען זענען אומגע־קומען, אין רגעים פון חשבון הנפש זיך איך דעם אורשפּרונג דעם אינהאַלט פון מיין זכות. די טעג פון א מענטש זענען געציילט. איך גלויב, אַז איך האָב אַ חוב צו דערפילן, אָפּ־צוגעבן אַן עדות־שאַפט.

די ייִנגלעך, וואָס מיר האָבן באַשאָנקען מיט אונזער צוטרוי און איבערגעגעבן דעם גורל פון מענטשלעך לעבן, נישט אומגעקומען, קיין איינציקער נישט געשטאָרבן; די שוואַכע זענען שטאַרק געוואָרן און די קראַנקע — געזונט.

אין דעם גיגאַנטישן געפעכט צווישן דודן, יידישע בחורים פון די זאַגלעמביער שטעטלעך און דעם רוצחישן נאַצישן גלית וועגן דער נשמה, דעם דמות אלהים, דער איידלקייט פונם מענטש, האָבן דעם זיג אָפּגעהאַלטן די יידישע קינדער.

די לעצטע

די בענדינער און סאָסנאָוויצער יידן זענען געוועזן פון די לעצטע וועלכע זענען אָנגעקומען קיין אוישוויץ. זיי האָבן שוין גענוי געוווסט אַז זיי ווערן געפירט צום טויט. באַלד ביי דער באַן־סטאַציע אין אוישוויץ, האָבן זיי געשטעלט אַ ווידערשטאַנד און נישט געוואָלט גיין קיין בירקענאַו צו די קרעמאַטאָריעס. די ס.ס. האָבן ארומגערינגלט די יידן און מיט מאַשין געווער זיי אלע ביי דער באַן דערשאָסן.

ירחמיאל שולקלפר

מיין עליה לרגל צו דער אנטיהילונג פונעם דענקמאל אין אושוויץ

אין טאָג פון 21־טן יאָרטאָג פון באַפרייען דעם אויש־וויצער לאַגער, איז פאָרגעקומען די פייערלעכע אַנטהילונג פון מאָנומענט אין אוישוויץ־מאנאוויץ צום אָנדענק פון די מאַסן שקלאַפן, וואָס זענען אומגעבראכט געוואָרן אין דעם דאָזיקן קאָמפּלעקס פון דייטשן קאָנצענטראציע לאַגער.

מאַנאָוויץ איז געווען דער לאַגער פון „אי. ג. פארבן אינדוסטרי”, די בארימטע דייטשע פאַבריק פון כעמיקאַלן וואָס האָט עקספּלואַטירט אומברחנותדיק מאַסן שקלאַפן, צווישן זיי די גרעסטער טייל יידן פון גאַנץ אייראָפּע

דער דענקמאָל איז געשטעלט געוואָרן פון אַ ברייטן געזעלשאַפטלעכן קאָמיטעט, אַן אָפּטיילונג פון וועלכן עס איז אויך געווען אין פראַנקרייך.

צו דער אַנטהילונג איז געפאָרן אַ גרעסערע פראנצויזישע דעלעגאַציע פון געוועזענע דעפּאָרטירטע אין מאַנאָוויץ. בראָש פון דער דעלעגאַציע איז געשטאַנען פּראָפעסאָר ווייץ פון שטראַסבורג.

די דעלעגאַציע איז אויפגענומען געוואָרן מיטן געהעריקן כבוד דורך די פוילישע אויטאָריטעטן, וואָס האַבן צוגעש־טעלט אַלע מעגלעכע קאָמוניקאַציע מיטלען כדי צו דער־מעגלעכן די געסט צו באַזוכן אַזוי גוט וואַרשע, פּראגע און די לאַגערן אין אוישוויץ.

פאַר דער אַנטהילונג פון דענקמאָל האָבן גענומען אַ וואָרט: דער פאָרזיצער פון אוישוויץ־קאָמיטעט קראווטשיק, פאָרשטייער פון וואיעוואדישן ראט כשאַנאָווסקי, אַ דעלעגאַט פון דער סאָוויעטישער אַרמיי וואָס האָט באַפרייט אוישוויץ, און דער פירער פון דער פראנצויזישער דעלעגאציע פּראָפע־סאָר ראָבערט ווייץ פון שטראַסבוג.

אין די רעדעס איז אָנגעוויזן געוואָרן אויף דער שקלאַפן אַרבעט אין די פאַבריקן פון „אי. ג. פאַרבן” ווו צענדליקער טויזנטער אינטערנירטע זענען געפאַלן אויסגעשטאָרבן און פאַרפייניקט געוואָרן.

דער געשטעלטער דענקמאָל דאַרף אויף אייביק דערמאָנען דעם דאָזיקן פיין פון דער נאָענטער פאַרגאַנגענהייט און דינען אַלס וואָרענונג פאַר דער מענטשהייט אָז זי זאָל ניש טדערלאָזן צו איבערחזרן ענלעכע פאַרברעכנס.

עס איז פאַר מיר פערזענלעך, דעם געוועזענעם קאַצעט־לער אין אוישוויץ־מאנאָוויץ, געווען אַ באַזונדערס שווערע איבערלעבונג צו געפינען זיך אין דאָזיקן אָרט פון מיין אוממענטשלעכן פיין, 21 יאָר שפּעטער. צוזאמען מיט דער

הכנס של ניצולי המחנות והפרטיזנים. נואם: י. שולקלפר.

פרייד צו האָבן די זכיה און דערלעבן די מפּלה פון אונזערע הענקער און קומען צום דאָזיקן טרויעריקן אָרט, ווו עס זענען לײדער געבליבן מיינע בעסטע חברים און פריינט, האָב איך געטרוימט און געזאָגט אַ שטילן קדיש פאַר זייער אָנדענק.

עס איז אַ חוב פון אַלע יידישע דעפּאָרטירטע וואָס האָבן דערלעבט די באַפרייאונג, צו באַזוכן דעם דאָזיקן מקום קדוש. זיכער וואָלט אַלע יידישע געוועזענע אינטערנירטע און שקלאַפן גערן געזען אַ מער יידישן כאַראַקטער פון דענקמאָל. עס האָט לײדער געפעלט אַ קדיש בציבור און עס האָבן געפעלט בולטע צייכנס אַז דאָ זענען בעיקר אומגעקומען יידן, וועלכע היטלער ימח שמו האָט פון דער ערשטער ריי געוואָלט אויסראָטן.

ביי דער געלעגנהייט וויל איך אויסדריקן מיין האַרציקן דאַנק די אַלע וואָס האָבן אָרגאַניזירט די רייזע און דעם באַזוך פאַר זייער זאָרג צו פאַרוואַנדלען די דאָזיקע נסיעה אין אַן אמתע עליה לרגל צו א מקום קדוש.

זייענדיק אין פּוילן האָב איך, פאַרשטייט זיך, נישט געקענט באַשטיין מיין שטאַרקן ווילן צו באַזוכן מיין היים־שטאָט סאָסנאָוויעץ. לײדער קען איך נישט אָפּגעבן מיינע לאַנדסלייט קיין צו גוטע גרוסן. לײדער האָב איך נישט געטראָפן קיין סך סאָסנאָווצער, און פון אַמאָליקן לעבן אין דער שטאָט איז, פאַרשטייט זיך נישטאָ קיין זכר.

יידן־מערדער פון זאגלמביער ראיאן באקומט זיין פארדינטע שטראף

מיט עטלעכע טעג צוריק האָט דאָס קרייזגעריכט אין סאָסנאָוויץ באַטראַכט דעם פּראָצעס פון אַ געוויסן קולטשינ־סקי, וועלכער האָט אויף זיין געוויסן פיל טויזנטער יידישע לעבנס.

קולטשינסקי ווערט באשולדיקט, דאָס בעת דער אקר־פּאַציע האָט ער זיך פּערזענליך באַטייליגט ביים אדורכפירן סעלעקציעס און כאַפּונגען („לאַפּאַנקעס״), אויספּרעסן געלד און מאָרדן די יידישע באַפעלקערונג אין דאָמבראָווער זאגלעמביער ראיאָן.

אין יאָר 1941 איז דער באַשולדיגטער — אַ געוועזענער גימנאַזיע־פּראָפעסאָר — אַראָפּגעפאָרן קיין סאָסנאָווצע, ווו ער האָט איבערגענומען די ליטונג פון דער יידישער אָפּ־טיילונג ביים ארבעט־פּאַרזאָרגונגס־אמט. לויט זיין פאַראָרד־נונג איז אַדורכגעפירט געוואָרן אַ רעגיסטראַציע פון דער יידישער באַפעלקערונג אין זאגלעמביער ראיאָן, און די וועלכע האָבן זיך אַרויסגעוויזן פאַר נישט פעאיק צו דער אַרבעט — זיינען געוואָרן פאַררעכנט אלס קאַנדידאַטן קיין אשוויענטשים.

דעם באַשולדיקטן ווערט אויך פאַרגעוואָרפן, אַז ער האָט אַרויסגעפּרעסט געלט ביי זיינע קרבנות, וועלכע האָבן זיך געוויטיגט אין באַשטעטיגונגען צו בלייבן ארבעטן אויפן אָרט און נישט אָפּגעשיקט צו ווערן אין די קרעמאַטאָריומס.

עס איז אינטערעסאַנט, אַז קולטשינסקי פּרוווט נישט נאָר לייקענען זיין שולד, נאָר באַמיט זיך אפילו פאַרצושטעלן ווי אַ...באַשיצער און פאַרטיידיקער פון די יידן, צוליב וועלכע ער איז כלומרשט געקומען אין אַ קאָנפליקט מיט דער געשטאַפּאָ...

פאַרן געריכט טרעטן אַרויס קרוב פערציק עדות. דאָס זיינען אַלץ אַזעלכע וואָס זיינען על פי נס ניצול געוואָרן פונעם היטלעריסטישן גיהנום און זיינען גוט באַקאַנט מיט די „מעשים טובים״ פון באַשולדיגטן.

דער 12טער אויגוסט 1942 וועט בלייבן לזכרון אין דער מאַרטיראָלאָגיע־געשיכטע פון דער יידישער באַפעלקע־רונג אין זאגלמביע. אין דעם דאָזיקן טאָג האָבן די דייטשן צונויפגעזאַמלט אויף די גרעסטע ספּאָרט־פּלעצער אין סאָס־נאָוויץ, בענדין און דאָמבראָווע העכער הונדערט טויזנט יידן, בכדי אדורכצופירן זייער טייוולאַנישן אויסראָטונגספּלאַן. זיי האָבן זיך דערביי באַנוצט מיט פאַרשידענע מיטלען, כדי אָפּצונאַרן די יידן. אַזוי האָבן זיי לכתחילה דערקלערט, אַז זיי זיינען נאָר אויסן דורכצופירן אַ קאָנטראָל און נאָכן איבערשטעמפּלען די דאָקומענטן וועלן אַלע אָפּגעלאָזט ווערן אַהיים...

גאַנצע צוויי מעת־לעת זיינען טויזנטער יידן — מענער, פרויען און קינדער, זקנים און זקנות — געשטאַנען אונטער אַ שלאַקס־רעגן און ביי אַן אומדערטרעגלעכער היץ, אָן אַ שטיקל ברויט און אָן אַ טראָפּן וואַסער — געשטאַנען און געוואַרט, ביז עס וועט קומען קולטשינסקי מיט זיינע געשטאַ־פּאָ־אַגענטן, כדי אדורכצופירן די אַזוי גערופענע „סעלעקציע״.

דער באשולדיגטער האָט יעדן אָפּגעמאָסטן מיט זיינע ציינישע בליקן און אויפן אָרט געפּסקנט: „מי לחיים ומי למות", צום טויט אָדער דערווייל צום לעבן. זקנים, פרויען און קינדער זיינען באַלד צוגעטיילט געוואָרן צו דער גרופּע, וועלכע איז געווען באשטימט אָפּגעשיקט צו ווערן אין איינער פון די קרעמאטאָריעס... יונגע און געזונטע האָט מען דערווייל באשטימט צו בלייבן אויפן אָרט אַרבעטן ביז... עס וועט קומען זייער ריי אין אויוון אריין... קולטשינסקי האָט אויך געשאַפן אַ דריטע גרופּע, פון וועלכער ער האָט גערעכט אַרויסצופּרעסן געלט און ווערטזאכן און דערווייל צו שענקן דאָס לעבן...

די עדות שילדערן פאַרן געריכט די פּיינלעכע סצענעס, וועלכע האָבן זיך אָפּגעשפּילט אויפן דאָזיקן פּלאַץ, ווען פיל יידן האָבן געפּרופט איבערלויפן פון איין גרופּע אין דער צווייטער, כדי אזוי אַרום צו ראַטעווען דאָס לעבן. די דייטשן האָבן דאן געעפנט אַ שיסעריי און אויפן אָרט אומגעבראכט הונדערטער יידן. די יינגערע און געזונטע האָט מען צוגעטיילט צו ארבעט און די איבעריקע — דער גרעסטער טייל — זיינען אַוועקגעשיקט געוואָרן אויף זייער לעצטן וועג קיין אשוויענטשים...

דער עדות פרוי ראָזנבערג גיט איבער וועגן אַ שוידערלעכן פאל וועלכן זי האָט געהאט די מעגלעכקייט צו אָבסערווירן אויפן דאָזיקן פּלאַץ: נישט ווייט פון איר איז געשטאַנען אַ פרוי מיט אַ קינד פון ניין חדשים, וועלכעס האָט שטארק געוויינט. קולטשינסקי איז דאן צוגעגאנגען צו דער מוטער און זי אויפגעפאָדערט, אז זי זאָל בארויקן איר קינד. און ווען דאָס קינד האָט דאָך נישט אויפגעהערט צו וויינען — האָט דער אָנגעקלאָגטער דערשאָסן דאָס קינד צוזאמען מיט דער מוטער.

דער עדות פעליקס שילדערט פארן געריכט, ווי ער האָט זיך געפונען אין געטאָ אין שטעטל סוכא ביי זשיוויעץ צוזאמען מיט נאָך 400 יידן. .קולטשינסקי איז דאָרט אראָפּגעקומען, כדי אדורכצופירן די סעלעקציע. דער עדות מיט זיין פרוי האָבן זיך צוגעשטעלט צו דער סעלעקציע. אָבער זייער קראנק קינד האָבן זיי איבערגעלאָזט אינדערהיים (מען מוז דערביי באמערקן, אַז די וועלכע האָבן געהאַט קליינע קינדער — זיינען צוזאמען מיט זיי באשימט געוואָרן צום טויט). נאָך דער סעלעקציע האָט דער אָנגעקלאָגטער באפוילן צו קאָנטראָלירן די אנוועזנדיגע לויט דער רשימה. און ווען עס האָט זיך ארויסגעוויזן, אַז דאָס קינד פון עדות געפינט זיך נישט אויפן פלאץ — האָט ער תיכף באפוילן עס צו ברענגען. פארן דאַזיקן „פארברעך" איז דער עדות פרוי און קינד געשלאָגן געוואָרן ביז בלויט מיט א נאגייקע און גלייך אָפּגעשיקט געוואָרן קיין אשוויענטשים.

געווען אויך עדות, וועלכע האָבן דעם אָנגעקלאָגטן פארטיידיגט, אַז די דאָזיקע „עדות" זיינען געבראכט געוואָרן אין געריכט פון תפיסה, ווו זיי געפינען זיך און וואַרטן אויף אַן אורטייל פאר אייגענע „מעשים טובים"...

אויף דער פראגע פונעם פראקוראר, פאַר וועלכע חטאים זיי געפינען זיך אין דער תפיסה, דערוויסן מיר זיך, אַז איינע — יענצעל — האָט אַלס שעף פון דער געשטאַפּאָ אין בענדין באפוילן אונטערצוציינדן די יידישע שול צוזאמען מיטן יידישן קווארטאל, ווו עס זיינען דאן לעבעדיקערהייט פארברענט געוואָרן פיל יידן.

דער צווייטער עדות גורעצקי — האָט זיך פארנומען מיט רויבן יידיש האָב און גוטס.

רעד פראקוראר קאקאָשקא, האָט אין זיין באשולדיקונגסרעדע געשילדערט די מארטעריאלאָגיע פון דער יידישער באפעלקערונג אין פוילן בעת דער אקופּאַציע און אַנגעוויזן, אַז עס עקזיסטירט גאָרנישט אַזאַ שטראָף, וועלכע זאָל קאָנען פארגיטיקן פאר די דאָזיקע שוידערלעכע פארברעכנס.

קולטשינסקי איז דורכן געריכט פארמשפט געוואָרן צום טויט.

„דאָס נייע לעבן" ווארשע 12 אָקטאָבער 1948.

ראובן וינטרויב

והיה לך לאות על ידך

והיה לך לאות על ידך
חרות בבשרך בדם לבך
אות דמים, אות קלון
על שמד רצח. ואבדון
למען תספר ותזכור
את ליל האופל והשחור
עת כעפר, כדומן נדמית
כשלב בלהות חזית נראית
ראשך קרחה, רגליך צבות
עיניך עמוק בחורים שקועות
בקרך תהו, בלי תקוה ותוחלת
ערבך בהו בנשיה צוללת
רעבת ללחם, לפת חררים
חטטת באשפות, בתים חצרים
כסותך סחבות בלות סחבות
אבדו עשתונות מרוב מכאובות
מצעך חרש, רוחב אמה
אתרע מזלך מרבצך אדמה
כף ומזלג, כוס וצלחת
לא לך המה, יורד השחת
יומך יסורים, לילך מכאובות
אפסה התקוה, נגוזו חלומות
השמש לא לך היא זורחה
גם החטה לא לך היא צומחה
שכח לא תוכל ולא לזכור
ולנצח בלבך לנטור ולשמור
כי עבד היית בארץ גרמן
ובנס נצלת מבכורי השטן.

מ. ש. גשורי

ביבליאגראפיע פון יידישע ביכער און ארטיקלען וועגן חורבן און גבורה אין זאגלעמביע

1. פינקס בנדין. רעדאקטאר: א.ש. שטיין, מיטרעדאקטארן: דוד ליוועך און מרדכי האמפעל, תל־אביב, ארגון יוצאי בנדין בישראל, 1959. 432 עמודים.

2. ספר זכרון ק״ק זבירצה והסביבה, העורך: ש. ספיבק, תל־אביב, ארגון יוצאי זבירצה והסביבה, תשי״ח (1958), 570 עמודים.

3. קהילת ז׳ארקי, עיירה בחייה ובכליונה, רעדאקטאר: יצחק לדור, תל־אביב, ארגון יוצאי ז׳ארקי בישראל, תשי״ט (1959), 324 עמודים.

4. ספר כזשאנאוו, לעבן און אומקום פון אַ יידיש שטעטל, רעדאקטאר: מרדכי באכנער, אריינפיר־וואָרט: יצחק ש־ווארצבארט, מינכן־רעגענסבורג, תש״ח—תש״ט, 1949, 375 עמודים. פרטים וועגן צענטראל־יידנראט אין סאָסנאָווצע.

5. וולברום עירנו (אונזער שטאָט וואלבראם), ספר־יזכור, העורך: מאיר שמעון גשורי (ברוקנר), בהוצאת ארגון יוצאי וולברום בישראל, תל־אביב, אלול תשכ״ב. 950 עמודים.

5א. ספר קהילת יהודי דומברובה גורניצ׳ה וחורבנה, בהוצאת ארגון יוצאי דומברובה גורניצ׳ה בישראל, תל־אביב תשל״א, 696 עמודים.

6. פרוספקט ספר־הזכרון לקהילת סוסנוביץ והסביבה, ה־מו״ל: הועדה להוצאת „ספר זכרון סוסנוביץ והסביבה״ ע״י ארגון יוצאי סוסנוביץ בישראל, 8 עמודים עם מצבת זכרון לקדושי זגלמביה בבית הקברות נחלת־יצחק.

7. „פנקס זאגלעמביע״, מעלבאָרן, אויסטראליע, 1960, ארויס געגעבן דורך דער זאגלעמביער לאנדסמאנשאַפט אין מעלבאָרן, מיט בילדער (יידיש און ענגליש), 12 גרויסע זייטן.

8. ספר זכרון שטשעקאטשין, העורך ישראל שווייצר.

9. קינדער־מארטיראלאגיע, נוח גריס, בוענאס־איירעס (דאָס פוילישע יודנטום נו. 61).
אקציעס: אסתרקע, דעם 12טן אויגוסט 1942 אין בענדין.

10. פוילישער איד. רעד. אב. גאלדבערג, נויורק, נומער 18, אויגוסט־סעפט. 1943 ז. 14,
די הריגה אין סאָסנאָוויץ — ז. 3.

11. פוילישער איד, נומער 20, פעברואר 1944, ז. 18:
יינגע ציוניסטישע פירער געפאַלן אין שלאַכט קעגן נאציס אין בענדין זז. 4—5.

12. פוילישער איד, נומער 23, מאי־יוני 1944:
דער בעוואָפנעטער ווידערשטאַנד אין בענדין—סאָסנאָוויץ (ענגליש) זז. 5—6.

13. רזשעשעווסקי בינעם: פּילץ אין די יאָרן פון חורבן, ניו־יאָרק, 1952, זז. 31:
אויך וועגן דער יידישער פּאָליציי אין סאָסנאָווצע.

14. ייוואָ־בלעטער, חודש־שריפט פון יידישן וויסנשאפטלעכן אינסטיטוט, ווילנע, ב׳ 19, נומער 2, מארץ—אפריל 1942:
שפיזמאן ל.: יידן אין זאגלעמביע בעת דער יעצטיקע מלחמה, זז. 221—231.

15. ייוואָ־בלעטער, חודש־שריפט, באנד 30, נומער 2, 1947:
פעלדמאן אבנר: אין געטאָ און אין לאגער, זז. 223—248.

16. טורקעלטאוב מ.ל.: אין קאמף פארן לעבן (זאגלעמביע 1943—139), מינכען 1948.

17. אוטו קראוס — אריך קולקא: בית־חרושת למוות אושוויץ, יד־ושם, ירושלים, תשכ״א:
יהודי שלזיה העילית: סוסנוביץ ובנדין עמ. 172.

18. איך „חיים״ יהודים בסוסנוביץ? מה מצב יהודי פולין בשעה זו? מפי אלה שעזבו את פולין.
„הארץ״ גל. 7135 י אדר א׳ תש״ג 15.2.43 עמ. 6.

19. על יהדות פולין שגורשה, מפי עדי ראיה,
„הבוקר״ גל. 2224 (כנ״ל) עמ. 4.

20. מה בגיטו סוסנוביץ, מפי אלה שהגיעו לארץ,
„דבר״ גל. 5358 (כנ״ל) עמ. 1.

21. איך נטבחו יהודי סוסנוביץ,
„הצופה״, גל. 1492 יז כסלו תש״ג 26.11.42 עמ. 1.

22. גביית עדות על הזוועות,
„המשקיף״ גל. 1106 כב טבת תש״ג 30.12.42 עמ. ב.

23. עתונאי נאצי על עוני היהדות הפולנית: אמצעים אדמי־ניסטרטיביים נגד היהודים בסוסנוביץ,
„הארץ״ גל. 6234 כח שבט ת״ש 7.2.40 עמ. 5.

24. קליינר רבקה, סיפורה של ילדה בת 8 פליטה מפולין

על רציחות בסוסנוביץ —
ביולטין הועד למען יהודי אירופה הכבושה, אוקטובר 1944, עמ. 15—17.

25. אותו דבר ב„הבוקר" גל. 2740 כב חשון תש"ה 8.11.44 עמ. 2.

26. איך ניצלו הגרמנים בפולין את עבודת הילדים היהודים בסוסנוביץ —
ביולטין ועדת ההצלה, יולי ב' 1945 עמ. 15—17.

27. אבי רות: יריות מתוך המערה; השמדת יהודי זגלמביה ע"י הנאצים והתגוננותם הנואשת
הצופה גל. 1799 י כסלו תש"ד 7.12.43 עמ. 2—3.

28. המחתרת היהודית בסוסנוביץ ובזגלמביה והתגוננותה (מפי חברי הנוער הציוני שנמלטו משם)
ביולטין הועד למען יהודי אירופה הכבושה, יוני 1944, עמ. 15—16.

29. קטע זכרונות של חברת המחתרת היהודית (הציונית) בזגלמביה,
ביוליטין ל.י.א. הכבושה, נובמבר 1944, עמ. 10—12.

30. קלינגר חייקה, שני ביקורים (קטעי יומן),
„משמר", גל. 1130, כח ניסן תש"ז, 18.4.47 עמ. 3.

31. שנה להתקוממות בזגלמביה (מתוך הביולטין של הועד למען יהודי אירופה הכבושה),
„העובד הציוני" שנה ז גל. כב—כג, כז אלול תש"ד 15.9.44, עמ. 4.

32. אנשי מחתרת בגיטו סוסנוביץ,
ידיעות בית לוחמי הגיטאות — חשון תשט"ו, נובמבר 1954 עמ. 26.

33. פרידה מזיא: מפי ניצולים,
„בהסתדרות", אייר תש"ד, אפריל 1944, מ. 7—9.

34. מזיא (אוכסנהנדלר—קוז'וך) ועוד. „פרקי סוסנוביץ" „ידיעות בית לוחמי הגיטאות גל. 21, כז ניסן תשי"ט, מאי 1959, עמ. 42, 58.

35. דגן חיים: החלטנו לעבור אל הפרטיזנים — פליט מהנוער הציוני מספר על מלחמות הנוער היהודי באיזור סוסנוביץ,
„הבוקר" גל. 2429, כ' תשרי תש"ד — 19.10.43 עמ. 1.

36. הודעה מטעם הגסטפו על הריגת תא התנגדותי יהודי בבנדין,
„ידיעות יד ושם", גל. 8—9 ניסן תשט"ז, מרץ 1956 עמ. 9.

37. השמדת יהודי צ'נסטכוב; הקוויזלינגים המקומיים והתגוננות היהודים בבנדין ובסוסנוביץ. מפי א.א. חבר המחתרת של הנוער הציוני בבנדין ובסוסנוביץ.
ביולטין ועד ההצלה, פברואר 1945 עמ. 7—14.

38. ואלנשטיין אריה: מלחמת הגבורה של הנוער היהודי בבנדין,
„הארץ" גל. 7449 י"ב אדר תש"ד, 7.3.44 עמ. 3.

39. חברי תורה־ועבודה קדושי ההתגוננות בבנדין, פעילי תורה־ועבודה משה אופנהיים, משה לוין, צבי קורץ, יצחק מאיר שנקר שניספו שם.
„הצופה" גל. 1784 י"א חשון תש"ד, 9.11.43 עמ. 1.

40. חורבן והתגוננות בבנדין וסוסנוביץ,
„העובד הציוני" שנה ז' גל. 2 (94), ט חשון תש"ד. 7.11.43 עמ. 3.

41. עזאי פנחס: הקיימת עוד יהדות פולין? לא, תיאור הרציחות והשילוחים והמרידה בבנדין,
„הארץ" גל. 7459, כד אדר תש"ד, 19.3.44 עמ. 1, 3.

42. ל(נצ'נר) חייקה, פרשת בנדין (גורל היהודים ופעולות החלוץ בימי השואה שם),
מבפנים, סיון תש"ד, יוני 1944. עמ. 123—134.

43. קדושי ההתגוננות בבנדין
„הצופה" גל. 1785, יב חשון תש"ד, 10.11.43 עמ. 2.

44. קלינגר חיה: לנקום ולחיות (קטעים מתוך יומן בגיטו).
משמר, גליון 327, יג אלול תש"ד, 1.9.44 עמ. 2.

45. קלינגר חיה: הרעיון שהסעיר את רוחנו (על המחתרת החלוצית בזגלמביה, וביחוד בבנדין וקשריה עם פעילי המרד בגיטו ורשה).
משמר, גל. 518, ז' אייר תש"ה, 20.4.45 עמ. 3.

46. קלינגר חיה, בראנדס אהרן: אלה דברי העדות מניצולי בנדין, חברי השומר־הצעיר.
משמר, גל. 186, כב אדר תש"ד, 17.3.44, עמ. 2.

47. רוזנברג יעקב ועוד: פרקי בנדין,
ידיעות בית לוחמי הגיטאות, גל. 22, כז ניסן תש"ך, אפריל 1960, עמ. 124—130

48. רוזנברג יעקב, גוטמן אלכסנדר: שדדנו נשק מגרמני (המחתרת של הנוער הציוני בבנדין סוסנוביץ).
ידיעות יד ושם, גל. 19—20, ניסן תשי"ט, מאי 1959 עמ' 12—13.

49. מלחמת הגבורה של היהודים בגיטו ורשה ועל המרידות בגיטאות בנדין, צ'נסטכוב,
מולדתי — שנה עשירית, תש"ה עמ. 128—133.

50. ייזכרו שמות גבורים (מכתב למערכת), על חברי המחתרת החלוצית בזגלמביה מרכוס פוהורילה והארי בלומנ־פרוכט.
ידיעות יד ושם, גל. 23—24, אייר תש"ך, מאי 1960, עמ. 21.

51. בראנדס צבי, חבר המפקדה של הארגון הלוחם היהודי בבנדין, מדריך בשימוש בכל דרכי ההגנה, עוזר בהשגת נשק, נרצח 7 אוגוסט 1943,
משמר, גל. 825, יח ניסן תש"ו, 19.4.46 עמ. 5.

52. פלוטניצקה פרומקה, מראשי המחתרת והמאבק בבנדין, נפלה 3 אוגוסט 1943 בבונקר,
משמר, גל. 825, יח ניסן תש"ו, 19.4.46 עמ. 6.

53. פרומקה וחנצ'ה, לזכרן, מכתבה האחרון של פרומקה,
„דבר הפועלת", שנה ט, גל. 12, ג' טבת תש"ד, 30.12.43, עמ. 170—172.

54. קבוצת פרומקה (לזכרה של פרומקה פלוטניצקה),
„דבר הפועלת", שנה י"א, גל. 8—9, ט חשון תש"ו. 16.10.45. עמ. 121—122.

55. כן. השקפתך ניצחה (גלויה מאחות פרומקה מארגנטינה),
„דבר", גל. 6215. כד טבת תש"ו, 28.12.45 עמ. 2.
56. אינגסטר שבע, יעקב צימרמן (מפעילי המחתרת בבנדין),
העובד הציוני, ש"ז, גל. כב־כג, כז אלול תש"ד, 15.9.44
עמ. 5.
57. ארליך ישראל: סוסנוביץ, דברי אזכרה
הצופה, יז אדר א תש"ג, 22.2.43 עמ. 2.
58. ויס שבתי: קהילת סוסנוביץ,
„גזית", חשון—כסליו תש"ו, אוקט.—נוב. 1945, עמ. 1—2.
59. פרידה קוז'וך: איך נפלו גבורים: יוסף קוז'וך ממורדי
גיטו סוסנוביץ,
העובד הציוני ש"ז גל. כב—כג, אלול תש"ד, 15.9.44, עמ' 5.
60. באושבינצים העיר ובסוסנוביץ (מפי עד ראיה),
ביולטין ועדת ההצלה, דצמבר (ב) 1945, עמ. 6—10.
61. בנדין — סוסנוביץ.
ביולטין הועד למען יהודי אירופה הכבושה, אוקטובר—
נוב. 1943, עמ. 10—11.
62. עוד לפרשת בנדין וסוסנוביץ,
ביולטין הועד למען יהודי אירופה הכבושה, נואר 1944,
עמ. 8—10.
63. פלינקר דוד: מוניק מערין (ראש היודנראט בזגלמביה
ששיתף פעולה עם הגרמנים)
הבוקר, גל. 3494, ה אייר תש"ז, 25.4.47, עמ. 3.
64. ההתגוננות בחבל זגלמביה (בנדין, סוסנוביץ)
„מפרשת השואה": תעודות על סבלות היהודים תחת
שלטון הנאצים. א. חזית יהודית באירופה, בעריכת ד"ר
ישראל קלונזר, בהוצאת ראובן מס, ירושלים.
65. שואת ילדי היהודים באירופה; פרק ח: ילדים שנמלטו
מרשתות המות — סיפור שתי אחיות ממשפחת קלינר
שהיו בגיטו סוסנוביץ ונוצלו,
„מפרשת השואה", ג—ד, כנ"ל. עמ. 55—58, 61—63.
66. עדות מ.ל. מבנדין,
„מפרשת השואה", ג—ד: מחנות ההשמדה בפולין, עמ'
58—60.
67. צום 3־טן יאָרצייט פון דער יידישער זאגלעמביע — י,
גאסטפריינט,
„אונזער האָפנונג" עשועגע נומער 10, 9.8.46.
68. צום אנדענק פון סטשאקאווער יידן, דב רב,
„דאָס וואָרט" מינכן נו. 60, 7.6.48.
ביולטין ז'יד. אינסטיטוס היסטאריצ'ני, וורשה, גל. 33—44,
ליפיץ—גרודזין 1962.
69. תעודות על השמדת יהודי זגלמביה במשך הכיבוש ה־
נאצי, פולנית).
70. שוד רכוש יהודי בידי היטלראים בקאטוביץ — י. יארוס
(פולנית).
ביולטין ז'יד, אינסטיטוט הסט. נו. 38, 1961, עמ.
105—117.
71. דאָס גייסטרייכע אמאָליקע יידישע זאַגלעמביע (צום
13־טן יאָרטאָג נאָכן אומקום) צום אנדענק פון פּאַרטי־
ליקטע קהילות־מרדכי האמפעל.
„היינטיגע נייעס", תל־אביב, 17 יולי 1956.
72. הרב ר. אריה צבי פרומר — קוזיגלוב — תולדותיו:
„אלה אזכרה" אוסף תולדות קדושי תש—תשה, כרך
ראשון, ניו־יורק, תשט"ז, עמ. 117—123.
73. הרב ר' יהושע השיל הורביץ־שטרנפלד האדמו"ר מ־
חנצ'ין־אולקוש, תולדותיו:
„אלה אזכרה" אוסף תולדות קדושי תש—תשה, כרך
שלישי, ניו־יורק, תשי"ט, עמ. 928—301.
74. בנדין, אושוויצים, זאבירצה, סוסנוביץ — פרטיכל מפי
עדים.
„ספר הזוועות" על שואת היהודים במלחמת העולם
השניה, כרך א', בעריכת בנימין מינץ וד"ר ישראל
קלונזר, י"ל ע"י ועד ההצלה המאוחד ליד הסוכנות
היהודית לא"י, תש"ה, בהוצאת ראובן מס, ירושלים,
עמודים 122—127.
75. קאטוביץ, שלזיה — גירושים,
„ספר הזוועות" וכו' כנ"ל, עמ. 152, 154.
76. עדויות מפי מגורשי אושבינצים לסוסנוביץ,
„ספר הזוועות" וכו' כנ"ל, עמ. 179—180.
77. חבלה (סבוטז') במחנה־הסגר במיסלוביץ (פולנית),
„תנועה תת־קרקעית בגיטו ובמחנות" בעיבוד בטי אייזנ־
שטיין, וורשה, 1946, עמ. 170—173.
78. סאָסנאָוויץ, בענדין, קאַטאָוויץ
„איבער שטיין און שטאָק", מ. צאנין תל־אביב, 1952,
עמ. 275—279.
79. הירש ברנבלאט נידון לחמש שנים מאסר,
הצופה, כג שבט תשכ"ד, 6.2.64.
80. מרידות בזגלמביה (מתוך הספר „חלוצים במחתרת וב־
קרב" של לייב שפיזמן), הוצאת „קרית ספר" בע"מ,
ירושלים, תשכ"ד 1964:
א. ממכתביה של פרומקה פלוטניצקה, עמודים 277—278,
ב. דרישת־שלום מארץ־ישראל — דוד ליוור, עמ. 279.
ג. מכתב אחרון, חתום בידי פרומקה, הרשל, צבי, קוז'וך
ושלמה ל., עמ. 280—281.
ד. המחתרת בבנדין והסביבה, דוד ליוור, עמ. 281—288.
ה. המרד בסוסנוביץ, נ.א. שטרנפינקל, עמ. 288—280.
81. „ידיעות בנדין" בהוצאת ועד ארגון יוצאי בנדין ב־
ישראל, עלון מס. 1, חנוכה תשכ"ה — דצמבר 1964.
המערכת: מרדכי המפל, אריה בן־טוב, 16 עמודים.
82. לדמותו של הגאון הצדיק רבי חנוך צבי הכהן לוין
מבנדין (האוהב־ישראל — הרב מבנדין) מאת אהרן
סורסקי,
„בית יעקב" ירחון לעניני חינוך, ספרות ומחשבה,
אדר תשכ"א, גל. 22.
83. הרב הגאון ר' אריה פרומר (הרב מקוזיגלוב) הי"ד,
„ספר זכרון זבירצה" והסביבה, תשי"ח, העורך: ש. ספיבק
תל־אביב, עמ' 477—478.

84. הרב ר׳ שלמה חנוך רבינוביץ — אדמו״ר מרדומסק — סוסנוביץ, רבי וחסיד,
„אלה אזכרה״, כרך שני, ניו־יורק תשי״ז, עמ. 236—245.

85. הרב ר׳ מנחם מנדל הכהן לוין מבנדין,
„אלה אזכרה״ כרך רביעי, ניו־יורק, תשכ״א, עמ. 270—274.

86. הרב ר׳ נתן נחום הכהן רבינוביץ — האדמו״ר מקרימולוב
„אלה אזכרה״ כרך חמישי, ניו־יורק, תשכ״ג, מ. 96—101.

87. זוכוביצקי שמואל: פרידה מיהודי פולין, גורל יהודי קטוביץ, צנסטכוב, בנדין וסוסנוביץ בימי השואה ושארית הפליטה בפולין,
„הבוקר״, גל. 3939 — ה׳ תשרי תש״ט 8.10.48 עמ. 3—4.

88. הועד הלאומי היהודי בפולין (מכתב שנתקבל מפולין על השמדת שרידי היהודים בגיטאות בנדין וצנסטכוב),
„דבר״ גל. 5726 כ״ב איר תש״ד 15.5.44 עמ. 1.

89. ברגעיהם האחרונים של יהודי פולין (מתוך מכתב על בנדין וצ׳נסטכוב),
„מלחמתנו״ שנה ב׳ חוברת ט (כא) אלול תש״ד, ספטמבר 1944, עמ. 15—18.

90. אידיש לעבן אין די נייע פוילישע געביטן, אמנון אייזנשטאַדט.
„פינקס סאָנדאמירש״.

91. „און די ערד האָט נישט צוגעדעקט דאָס בלוט״: צעלינא קזשעמינסקא, אמנון אייזנשטאַדט,
„פינקס סאָנדאמירש״.

92. הסופר ק. צטניק: חייתי על כוכב־לכת אחר ששמו: אושוויץ, זוועותיו של הנורא והגדול במחנות המוות נגולו לפני בית־הדין,
„דבר״ ניסן תשכ״א.

93. עדויות: פרידה מזיא,
„השואה והמשפט״ פרשת משפט אייכמאן ותקופת השואה, הוצאת „אנציקלופדיה של גליות״, ירושלים תשכ״ב 1961, עמודים 143—145, חלק א.

94. עדות יחיאל דינור המכונה „קצטניק״
„השואה והמשפט״ כנ״ל, חלק ב׳, עמודים 70—71.

95. מחנות־המוות באושוויץ תואר בעדויות ק. צטניק ועדים אחרים,
„דבר, סיון תשכ״א.

96. יומן ומשפט, מאת משה תבור (על התעלפות צטניק),
„דבר״, סיון תשכ״א.

97. מזכיר הגסטפו אמר: „אינני נאצי״ והציל מנהיגת מח־תרת יהודית מהשמדה באושוויץ, מאת יצחק נימצוביץ.
„ידיעות אחרונות״ מוסף לשביעי של פסח, כ׳ ניסן תש״ך.

98. פרשת יהודי זגלמביה בכיבוש הנאצים,
„ספר הפרטיזנים היהודים״ כרך ב, הוצאת „ספרית פועלים״ עמודים 111—133.

99. יידן אין זאגלעמביע בעת דער איצטיקער מלחמה, פון ל. שפיזמאן,
„ייוואָ־בלעטער״, שריפט פון יידישן וויסנשאַפטלעכן אינ־סטיטוט, 1942, עמ. 221—231.

100. ילדים במחתרת (מתוך המדור „בגיטו ובבונקר״)
„ילדים מוצלים״ של ברכה חבס, הוצאת „עם עובד״, ת״א, תש״ח, עמודים 125—150.

101. „פרקי סוסנוביץ״ — זכרונות של ניצולים שונים,
„ידיעות״ בית לוחמי הגיטאות ע״ש יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד, כז ניסן תשי״ט, מאי 1959, עמודים 42—58.

102. בית ילדים שומרים, מאת נסיה אורלוב־רוזניק,
„ספר השומר הצעיר״, כרך ב׳, הוצאת „ספרית פועלים״, עמודים 311—316.

103. שימעק לובעלסקי פון ניווקע — ע. רינגלבלום
„בלעטער פאַר געשיכטע״, צייטשריפט פון ייד. היסט אינסט. אין פוילין, 1959, באנד 12.

104. עדויות מפי חברי „הנוער הציוני״ מבנדין וסוסנוביץ שנמלטו לקושטא —
„מפרשת השואה״ יו״ל ע״י הועד למען יהודי אירופה הכבושה (ועד ההצלה ליד הסוה״י).

105. ארבעה חדשים במיסלוביץ (מתוך „הנסיעה שלא הצ־ליחה״).
רוניה קוקילקו: בנדודיה ובמחתרת.

106. התסביך המשיחי של תקיף בגיטו הנאצי משה מרין מסוסנוביץ — הד״ר פיליפ פרידמן —
„בצרון״ ירחון, ניו־יורק, ניסן—אייר תשי״ג, חוברת ה׳ (161).

107. אנו עוברים את גבול ה„רייך״,
„התועים בדרכי המות״, נתן עק, „יד ושם״ ירושלם, תש״ך, עמ. 134—145.

108. קהילת סוסנוביץ (קהילות ישראל בתפוצות הגולה) — שבתי ויס.
„גזית״ ירחון ליצירה אמנותית־ספרותית, חשון—כסליו תש״ו, כרך שמיני, גל. פו—פז, תל־אביב, עמודים 1—2.

109. כיבוש זגלמביה, עמודים: 166, 168, 169, 171; דינדובקה — 184, 189,
„מגילת פולין״ חלק חמישי, החורבן, כרך ה׳, אנציק־לופדיה של יהדות פולין, יו״ל ע״י התאגדות יהודים חרדים יוצאי פולין, ירושלים—ניו־יורק, העורך י.ל. לוין.

110. דער ראַדאָמסקער רבי און זיין איידעם
„חורבן אייראָפע״ געזאַמעלטע מאמרים, פון ד״ר יצחק לעווין, ניו־יאָרק, תש״ח.

111. מרדכי (מוטיק) שטורכיין, יליד דומברובה, מת בישראל, מאת אלישבע,
„קהילת ז׳ארקי״ עיירה בחייה ובכליונה, העורך יצחק לדור, תש״ח, — 1050 עמ. 196—197.

112. סאָסנאָוויצער יידן זענען נישט געגאַנגען ווי שאָף צו דער שחיטה, פון משה ירקוני
„יידישע צייטונג״, תל־אביב, ח׳ אב תשכ״ה.

113. כנס בית״רי זגלמביה שבפולין:

א) זכרונותיו של מפקד גליל — דוד יוטן, „חרות״ 4.6.1965.

ב) על בית״ר סוסנוביץ שאיננה עוד — חיים טריגר, „חרות״ 4.6.1964.

ג) בפרוץ הסער — משה ירקוני (ז׳ילונקה), — „חרות״ 4.6.1964.

114. אין יענע טראגישע טעג — איירי הירשמאן
„בשער״, פאַריז, 4 מארץ 1947.

115. דער ערשטער ראש־השנה אונטער היטלערס ממשלה,
„דאָס נייע לעבן״, ווארשע, 23 סעפטעמבער 1949.

116. די ניצול געוואָרענע דערציילן,
„אונזער שטימע״, פריז, 26, ינואר 1946.

117. תשעה באב — יוחנן (גאָלדקראנץ),
„אונזער מאָמענט״, רעגנסבורג, 5 אויגוסט 1947.

118. דער לעצטער פעריאָד פון חורבן בענדין, יוחנן ג(אָלד־קראַנץ),
„יידישע צייטונג, לאַנדסבערג, 15 אויגוסט 1947.

119. יידישע זאַגלעמביע אַמאָל און היינט, י. גורטמאַן,
„אונזער וואָרט״, לאָדזש—ווארשע, יוני 28, 1947.

120. די יידישע שטאָט בענדין — הענעך פאַזמאַנטיר (צום דריטן יאָרצייט פון דער ליקווידאַציע).
„לאַנדסבערגער לאַגער־צייטונג״, 9 אויגוסט 1946.

121. די לעצטע אקציע אין בענדינער געטאָ — הערשל פויגל,
„אונזער מאָמענט״, רעגנסבורג, 22 אפריל 1947.

122. חורבן בענדין — רעניא,
„איבערגאַנג״, מינכען, 10 אויגוסט 1947.

123. די ליקווידאַציע פון זאַגלעמביער געטאָס, י. בן־איש,
„יידישע צייטונג״, לאַנדסבערג, 17 אויגוסט 1948.

124. זאַגלעמביע אונטער די נאציס, י. גאָלדקראַנץ,
„אַרבעטער וואָרט״, פאַריז, 3 נאָוועמבער 1945.

125. צום 3טן יאָרצייט פון יידיש זאגלעמביע, ל. גאַסט־פריינט,
„אונדזער האָפנונג״, עשוועגע, 9 אויגוסט 1946.

126. די ליקווידאַציע פון זאַגלעמביער געטאָ(ס), פ. ווידערמאַן,
„דאָס פרייע וואָרט״, פעלדאפינג, 2 אויגוסט 1946.

127. אַ שרעקלעכער טאָג אין געטאָ, ז. מונטשיק,
„בדרך״, איטאליע, 12 אָקטאָבער 1945, עמ. 28—30.

128. די ליקווידאַציע פון די זאַגלעמביער געטאָס, יהודה פעפער,
„לאַנדסבערגער־לאַגער־צייטונג״, 2 אויגוסט 1946.

129. דער אָנהויב און סוף פון די יידן אין זאַגלעמביע, ש.פ.
„איבערגאַנג״, מינכן, 10 אויגוסט 1947.

130. צוויי יאָרצייטן (מ. טענענבוים און פ. פלאָטניצקי),
„דרור״, לאָדזש, אויגוסט־סעפטעמבער 1947, עמ. 5—7.

131. דער העלדישער חלוץ פון בענדין (ב. גאָפטעק), יוחנן גאָלדקראנץ
„אונדזער מאָמענט״, רעגנסבורג, 30 נאָוועמבער 1947.

132. די געטאָ־קעמפערינס פרומקע און חנהטשע פלאָטניצקי — א. פלאָטניצקי, אליעזר, י. פערליד
„אילוסטרירטע פאָלקס בלעטער״. פאַריז, מאַרץ—אפריל 1945, עמ. 17—24.

133. מרדכי אנילעוויטש, זיין לעבן און קאַמפּסוועג — יוסף שמיר,
השומר הצעיר, מינכן, אפריל 1946; משמר, וואַרשע—לאָדזש, מאַי 1947; 5, אויפגאַנג, וואַרשע (נומ. 1 ,1947): 3—4.

134. פון עמק הבכא,
„ידיעות״, ארץ־ישראל, נומער 5, יוני 2 1942 (יד ושם).

135. פון עמק הבכא,
„ידיעות״ ארץ־ישראל, נומער 6, 9 יוני 1942, זז. 3—4 (יד ושם).

136. פון עמק הבכא,
„ידיעות״, ארץ־ישראל, נומער 11, 18 יולי 1942, זז. 2—4 (יד ושם).

137. ליידן, פיין און חורבן,
„אויפברויז״, נומער 3(18), 22 יוני 1942, זז. 7—8 (ייווא).

138. ליידן, גלויבן און קאַמף — מוישע פייבושקעוויטש,
„אונזער שטימע״, פאַריז, 13 יולי 1946.

139. דאָס רויטע זאַגלעמביע אונטער דער פאַשיסטישער אָקופּאַציע, מי
„ביולעטין״, בונד, נומער 2(12), יאנואר 1941, זז. 6—7 (יד ושם).

140. כראָניק,
יוגנט שטימע, נומער 4(7), אפריל 1941, זז. 8—9.

141. ליידן, פיין און חורבן,
„אויפברויז״, נומער 3(18), יוני 22, 1942, זז. 7—8.

142. אונזערע קינדער דערציילן,
„אונזער וועג״, פאַריז, 30 אפריל; 15 מאי 1947; 23 מאי 1947; 3 יולי 1947.

143. געשענדעטע יידישע קברים אין פוילן — יצחק באַרנ־שטיין,
„ציוניסטישע שטימע״, מינכן, 12 נאוו. 1948.

144. אויסלענדישע יידן פון דייטשע לאַגערן וואָס זענען גע־קומען צו קבורה אין סאָסנאָוויץ,
„דאָס נייע לעבן״, לאָדזש, 14 אויגוסט, 1947.

145. מאַניעק מערין — פ. ווידערמאַן,
„איבערגאַנג״, מינכן, 6 אויגוסט, 1948.

146. אין די יאָרן פון יידישן חורבן, די שטים פון אונטער־ערדישן בונד.
„אונזער צייט״, ניו־יאָרק, 1948.

147. די הריגה אין סאָסנאָוויץ,
„פוילישער איד״, רעדאקטאר אב. גאָלדבערג, ניו־יאָרק, נומער 18, 1943, אויג. סעפט. ז. 3.

148. יונגע ציוניסטישע פירער געפאַלן אין שלאַכט קעגן נאַציס אין בענדין,

„פוילישער איד״, כנ״ל, ניו־יורק, נומער 20, פעבר. 1944, זז. 4—5.

149. דהי ארמעד רעזיסטאַנס אין בענדזין־סאָסנאָוויץ (ענגליש)
„פוילישער איד״ כנ״ל, נומער 23, זז׳ 5—6.

150. פרטים וועגן צענטראַלן יודנראַט אין סאָסנאָווצע,
„ספר כזשאנאוו״, מרדכי בוכנער, מינכן—רעגנסבורג, 1949.

151. אין געטאָ און אין לאַגער, אבנר פעלדמאַן,
„ייווא־בלעטער״, באַנד 30, זז. 259—279 ניו־יאָרק.

152. באריכטן, בריוו, כראָניקעס, צוואות, אויפשריפטן וכו׳,
„קידוש השם״, אַ זאַמלונג, רעדאגירט פון ש. ניגער, ניו־יאָרק, 1948.

153. יידן אין זאגלעמביע בעת דער איצטיקער מלחמה, לייב שפייזמאַן,
„ייווא־בלעטער״, באַנד 19, ניו־יאָרק זז׳ 221—231.

154. דער לעצטער מארש אין קאַצעט לאַגער יאווארזשנע אין יאנואר 1945, אברהם ראָזנצווייג,
„באפרייונג אין לעבענאו״ (באותיות לטיניות), לאופען, באווריא, 1947.

155. אַ רייזע איבער הונדערט חרוב־געוואָרענע קהילות אין פוילן, סאָסנאָוויץ, בענדין,
„איבער שטיין און שטאָק״ — מ. צאַנין, תל־אביב, 1952.

156. לידער פון די געטאָס און לאַגערן,
ש. קאטשערגינסקי.

157. השומרים בבנדין על משמר עמם, חיה רוזנברג (קלינגר),
„העוגן״, 1958.

158. מיומנה של חיה קלינגר, קטעים שנכתבו במחצית השניה של שנת 1943,
דפי יומן, „העוגן״.

159. איך נפלו לוחמי הגיטאות (על ההתנגדות בגיטו בנדין)
„מסיבות״, למועדים, לימי תנועה וזכרון, שושנה צנ־סטוכובסקה, 1945.

160. הודעה מטעם הגיסטפו על הריגת תא־התנגדות של יהודים בבנדין (פקסימיל),
ידיעות יד־ושם, רשות הזכרון לשואה ולגבורה, מס׳ 8—9.

161. ימינו האחרונים... (מכתב מבנדין מיום 17 ביולי 1943)
„חורבן ומרד של יהודי ורשה״, עמ. עא—עב.

162. נפילתו של בונקר הלוחמים בבנדין — רניה,
מתוך „בנדודים ובמחתרת״ עמ. קטז.

163. על קיבוץ הכשרה של תנועת „דרור״ בבנדין בימי הנאצים,
מתוך „בנדודים ובמחתרת״.

164. על גורלם של יהודי זגלמביה בכלל ומאבק תנועת „השומר הצעיר״ בגיטו בנדין,
מיומן בגיטו, חייקה קלינגר, מרחביה, 1959.

165. קורות התנועה החלוצית במערב פולין,
קץ היהודים במערב פולין, אהרן בראנדס, מרחביה, 1945.

166. יומנו של חייל עברי בשבי הנאצים, 1940—1945.
„בבכלי השבי״, שלמה פלודש, תל־אביב 1946.

167. על פגישות עם שארית הפליטה,
אגרת, משה איינהורן, ניו־יורק ליוצאי וולקוביסק, 1956.

168. חיי נשים במחנות המוות,
נשים בלשכת הגיהנום, רעיה כגן, מרחביה, 1947.

169. יהדות פולניה בצפרני הנאצים,
יון המצולה החדש, תל־אביב, מסדה, 1941.

170. דאָס גייסטרייכע אמאָליקע זאַגלעמביע — מרדכי המפל
היינטיקע נייעס, תל־אביב, 17 יולי 1956.

171. „פנקס זאַגלעמביע״ קאָמוניקאַט פון אויסטראַליע,
„נייע ישראל צייטונג״, תל־אביב, 17 אפריל 1962.

172. „אין גרעאַנגעל פארן לעבן״ (פערזענליכע איבערלע־בונגען פון דער שוידערלעכער תקופה 1939—45 — חורבן סאָסנאָוויץ — הדפס בוים־פריוועס, המשכים מרר־בים „נייע ישראל צייטונג״, תל־אביב, 27 אפריל 1962.

173. מזרח אויבערשלעזיע, עמודים 189—190.
אלגעמיינע ענציקלאָפעדיע: יידן 1, דובאנאָוו־פאָנד, ניו־יאָרק, 1963.

174. זאגלעמביע (סאָסנאָוויץ און בענדין), עמ. 237—238.
אַלגעמיינע ענציקלאָפעדיע כנ״ל.

175. דער יידישער ווידערשטאַנד, עמ. 225—226.
אַלגעמיינע ענציקלאָפדיע כנ״ל.

176. די געטאָ־דיקטאַטאָרן, עמ, 33—34,
אַלגעמיינע ענציקלאָפעדיע כנ״ל.

177. דער פארנעם פון יידישן ווידערשטאנד, סאָסנאָוויץ עמ. 45.
אַלגעמיינע ענציקלאָפעדיע כנ״ל.

178. די יידישע באַפעלקערונג אין פוילן ערב דער צווייטער וועלט־מלחמה, עמ׳ 139,
אַלגעמיינע ענציקלאָפעדיע כנ״ל.

179. די יידישע געטאָ־אדמיניסטראציע: די יידנראַטן, סאָס־נאָוויץ, עמ. 193,
אַלגעמיינע ענציקלאָפעדיע כנ״ל.

180. ווידערשטאַנד (אין בענדין און סאָסנאָוויץ), ז׳ 345,
„קידוש השם״ געזאַמלט און רעדאַקטירט פון ש. ניגר, ציקאַ־ביכער פארלאג, ניו־יאָרק תש״ז.

181. יזכור (בענדין), חנהטשע און פרומקע פלאטניצקי, ז׳ 345—349,
„קידוש השם״ כנ״ל.

182. יצחק פסחזאָן, ז׳ 349—350.
„קידוש השם״ כנ״ל.

183. „שמע ישראל, ז׳ 636—638.
„קידוש השם״ כנ״ל.

184. די לעצטע „בונקערס״, ז׳ 638—640.
„קידוש השם״ כנ״ל.

185. די בשורה פון אויפשטאנד, ז׳ 640—641,
„קידוש השם״ כנ״ל.

186. מרד ה„גוססים״ בקרון המות — משה ירקוני,
„חירות״ ת״א, עמוד 3, 26 דצמבר 1965.

187. הדסה פריוועס: אין רויך פון בזשעזשינקי, פארלאג י.ל. פרץ, 1966, 262 עמודים, הפרקים: וכך התחיל הדבר, גיטו שרודולה, אושויץ, בזשעזשינקי אוישוויץ, שחרור.
188. חנה וירניק—שלזינגר: עדות אחת עמוד 73, 6 עמודים על זגלמביה,
„ילקוט מורשת" כתב־עת לתיעוד ועיון, שנה א חוברת א, כסליו תשכ"ד, נוב. דצמב. 1963.
189. קאפיטלען פון גבורה:
א) די מומע האגאנעסקא גרייט צו א שיינעם אוונט (על בנדין וסוסנוביץ),
ב) די געשיכטע פון יידישער זעלבסטשוץ אין בענדין, „פוילישער איד", ירחון, הפדרציה האמריקאית ליהודי פולין, ניו־יורק, גל. 25, ספטמבר אוקטובר 1944, עמודים 4—6, 23.
190. בחבל המרד היהודי (הכורים היהודים בזגלמביה) — יואל מסטבוים,
„דבר", גל. 5725 (כא אייר תש"ד — 14.5.44) עמ. 2.
191. יריות מתוך המערה (השמדת יהודי זגלמביה ע"י הנאצים והתגוננותם) — אבי־רות,
הצופה, גל. 1799 (י' כסלו תש"ד — 7.12.43) עמ. 2—3.
192. המחתרת היהודית בסוסנוביץ בזגלמביה והתגוננותה (מפי חברי „הנוער הציוני" שנמלטו משם).
ביולטין הועד למען יהודי אירופה הכבושה, נובמבר 1944,
193. קטעי זכרונות של חברי המחתרת היהודית (הציונית) בזגלמביה,
ביולטין הועד למען יהודי אירופה הכבושה,
(נובמבר 1944), עמ' 10—12.
194. שני ביקורים (קטעי יומן) — חייקה קלינגר,
משמר, גל. 113 (כח ניסן תש"ז — 18.4.47) עמ. 3.
195. שנה להתקוממות בזגלמביה
(מתוך הביולטין של הועד למען יהודי אירופה הכבושה), העובד הציוני, שנה ז', גל. כב—כג (115—114), כז אלול תש"ד, 15..44, עמ. 4.
196. מימי המחתרת הציונית בזגלמביה, פרדקא מזיא,
גליונות, כרך שבע־עשרה, חוב' ד (ק), אדר—ניסן תש"ה, עמ' 304.
197. מוניק מרין, ראש היודנראט מזגלמביה ששיתף פעולה עם הגרמנים — דוד פלינקר,
הצופה, גל. 1999 (י' אב תש"ד, 30.7.44), עמ. 2.
198. איכה נטבחו יהודים בפולין — שין (מפי עד־ראיה וחבר
199. סוסנוביץ — ישראל ארליך,
„הצופה", גל' 1567, ז' אדר א, תש"ג, 22.2.43, עמ' 2.
200. קהילת סוסנוביץ — שבתי ווייס,
גזית, כרך ח, חוברת ב—ג (פו—פז), חשון—כסלו תש"ו. אוקט. נוב. 1945, עמ. 1—2.
201. שתי עדויות זוועה — גדליה אלקושי,
הגלגל, כרך ב, גל. 32, כ' אייר תש"ה, 3.4.45, עמ' 14, 20.
202. קץ היהודים במערב פולין — ק"ן (יצחק למדן)
גליונות, כרך שבעה־עשר, חוב' 3 (ב), אדר־ניסן תש"ה, עמ' 304.
203. בעקבות הימים — לאיזון הרגש והלקח — א.ש. שטיין (על „סלמנדרה" לק. צטניק, „עיר המתים" לד. ליור, „קץ היהודים במערב פולין" לא. בראנדס ועוד).
דבר, מהדורת צהרים, כח שבט תש"ח, 8.2.48, עמ. 2.
ההגנה בזגלמביה, ביחוד על גורל יהודי זבירצה),
(נדפס תחילה בביולטין הועד למען יהודי אירופה הכבושה).
204. „עיר המתים" — אברהם בלאט (תירגם מכתב־יד א. ש. שטין, ת"א, נ. טברסקי, תש"ו).
הצופה, גל. 2639 (י' אלול תש"ו), (6.9.46) עמ. 6.
205. ספרות הפרטיזנים היהודים — שמואל פרידמן (אלישיב) (על ספרים שונים).
מערכות, כרך י, חוב' א(לה), טבת תש"ז, ינואר 1947, עמ. 61—68.
206. גביות־עדות שנתקבלו מ„יד ושם" רשות הזכרון לשואה ולגבורה — המחלקה לגבית עדות: לאה כץ, ילידת יינדזיוב שעברה לגור בסוסנוביץ, קורות חייה במשך תקופת השואה, 25 עמודים, בפולנית.
ארכיון „יד ושם" מס. 03/1389.
207. עדות קולקטיבית על פעילות של חברי „הנוער הציוני" בסוסנוביץ ובנדין, בחתימת פרדקא מזיא. 183 עמודים.
ארכיון „יד ושם" מס. 03/1773.
208. מחברת זכרונות מגיטו סוסנוביץ, מאת אסתר שטרן־מכאלי (פולנית) 18 עמוד במכונת כתיבה,
ארכיון „יד ושם" מס. 03/689.
209. עדות רבקה גוטליב על ממכר ילדים קשורים בשקים, מסוסנוביץ, 8 עמודים, יידיש,
ארכיון „יד ושם" מס. 03/695.
210. עדות שמואל רון על פעילות תנועות הנוער החלוציות בגיטאות סוסנוביץ—בנדין, עברית 58 עמודים.
ארכיון „יד ושם" מס. 03/1290.
211. עדות אדלה בינקובסקה מסוסנוביץ על עבודתי המשרדית במחנה כפיה ווהנסדורף וראוונסברוק. 8 עמודים בפולנית.
ארכיון „יד ושם" מס. 03/990.
212. עדות גוסטאבה ליכטיג מסוסנוביץ על עזרה שקיבלתי מהגרמני אוסקר שינדלר, 6 עמודים בפולנית.
ארכיון „יד ושם" מס. 03/2572.
213. עדות איטה קופלוביץ מסוסנוביץ על קורותיה במלחמת השואה עד השחרור, 11 עמ. בפולנית.
ארכיון „יד ושם" מס. 03/1590.
214. עדות איטה היידה מדומברובה גור. על החיים בגיטו ובמחנות ועל שימוש בשערות אדם ליצור בדי צמר, פולנית, 31 עמודים.
ארכיון „יד ושם" מס. 03/2046.
215. החיים בגיטו ובמחנות עבודה בסוסנוביץ ואחרים, עדות שלמה ביינישוביץ, עברית, 40 עמ.
ארכיון „יד ושם" מס. 03/2042.

216. עדו.. הרופא ד״ר שמואל מיטלמן מדומברובה גור. על שרותו הרפואי במרפאות ובמחנות, בגרמנית, 28 עמודים.
ארכיון „יד ושם״ מס. 03/2646.

217. עדות רוזה מונצ׳ניק מניבקה על קורותיה במחנות אצל הגרמנים, יידית, 5 עמודים.
ארכיון „יד ושם״ מס 03/573.

218. עדות קארל פרידמן מפוגון על עינויו במחנות עבודה, יידית, 7 עמוד.
ארכיון „יד ושם״ מס. 1157/1127.

219. עדות שמואל וועגנער ממונדזיוב על התנהגות הגרמנים ביהודי ניבקה והסביבה, יידית 4 עמודים.
ארכיון „יד ושם״ מס. 1423/220.

220. בערעק בלאט מדומברובה מעיד על מה שעבר על יהודי דומברובה. יידית, 5 עמוד.
ארכיון „יד ושם״ מס. 1865/422.

221. שיינדל קוואשנייבסקה מצ׳ילאדז מעידה על התנהגות ברוטלית של הגרמנים, פולנית, 4 עמודים,
ארכיון „יד ושם״ מס. 03/688.

222. צירלה ראקוטש מסלאבקוב מעידה על הגיטו בסלאבקוב ובדומברובה, פולנית, 11 עמ.
ארכיון „יד ושם״ מס. 03/673.

223. מניה לרנר מאושפיצין מעידה על בריחות ונדודים במלחמה ונתונים על החיים במחנה, פולנית, 17 עמודים.
ארכיון „יד ושם״ מס. 03/2021.

224. אהרן גלבארט מצילאדז על המאורעות במקום, יידיש, 3 עמודים.
ארכיון „יד ושם״ מס. 378/341.

225. בלה ריינהארץ מחאשניצה כותבת על סטשמישיץ ועוד. פולנית. 7 עמודים.
ארכיון „יד ושם״, מס׳ 03/1400.

226. עדות מוניה דוידוביץ־שוורץ מסוסנוביץ על יפיה ופרסומה הבינלאומי וקרירה בקרקס, פולנית, 13 עמודים.
ארכיון יד־ושם.

227. בילה זוננפלד מדזיאלושיץ מעידה על כיבוש סוסנוביץ ויציאה למחנות עבודה בהתנדבות ומחנות שונות, פולנית 12 עמודים.
ארכיון „יד ושם״, עמ. 03/1278.

228. סופיה קב־וקני מסוסנוביץ מעידה על גיטו סוסנוביץ, יודנראט ועוד, פולנית. 16 עמוד.
ארכיון „יד ושם״ מס. 03/687.

229. גוסטה גרזועש מסוסנוביץ מספרת על הקמת הגיטו בש־רודולה והיודנראט ועוד, יידיש, 4 עמ.
ארכיון „יד ושם״ מס. 378/340.

230. יוסף גרייצער מדומברובה מעיד על התנהגות הפולנים והגרמנים במקום. יידית 4 עמ.
ארכיון „יד ושם״ מס. 1590/317.

231. אסתר זינדמאן מסטשמישיץ מעידה על התנהגות הנאצים מיד עם כיבוש העיר והשתוללותם במשך כל ימי המלחמה יידיש. 4 עמודים.
ארכיון „יד ושם״, מ. 2470/632.

232. וולף פלדמן מסוסנוביץ, גביית עדות. באידית,
ארכיון „יד ושם״ ירושלים, מס. 2339/2377, 5 עמודים.

233. מניה מונצ׳יק, מסוסנוביץ, גבית עדות, אידית,
ארכיון „יד ושם״ ירושלים, מס׳ 2266/2293 עמודים 3.

234. גיזה קליין, קשאנוב־סוסנוביץ, גבית עדות, אידית,
ארכיון „יד ושם״, ירושלים, מס. 2433/2507 .6 עמודים.

235. רגינה פייגנבוים, מסוסנוביץ, גבית עדות, באידית,
ארכיון „יד ושם״ ירושלים, מס. 2487/2544, 4 עמודים.

236. זלמן קשאנובסקי מסוסנוביץ, גבית עדות, אידית באותיות לטיניות.
ארכיון „יד ושם״, ירושלים, מס׳ 2327/2366, 1 עמוד.

237. רוזה שילדקרויט, גבית עדות, אוטוביוגרפיה, אידית,
ארכיון „יד ושם״, ירושלים, מס. 1856/1703, 4 עמודים.

238. פרימעט הוניג, סוסנוביץ, גבית עדות, באידית,
ארכיון „יד ושם״, ירושלים, מס. 1987/1813, 6 עמודים.

239. סאלא רוספשה, סוסנוביץ, גבית עדות, אידית,
ארכיון „יד ושם״, ירושלים, מס. 2075/1873, 3 עמודים.

240. מרים מוזס, סוסנוביץ, גבית עדות, אידית,
ארכיון „יד ושם״, ירושלים, מס׳ 2327/2366, 1 עמוד.

241. מרים נייברגר, סוסנוביץ, גבית עדות, אידית,
ארכיון „יד ושם״ ירושלים, מס. 2327/2369, 1 עמוד.

מאיר פרדלסקי

בזרועות הכליון

בנפש מרה ובידיים רפות הנני לוקח עטי בכדי להעלות על הכתב מעט מזעיר את הקורות אותי בתקופת מלחמת־עולם השניה בשנים 1939—1945.

עובדות ודברים אשר התרחשו בביתי, בעירי ובמחנות ריכוז אשר הייתי בהם, ואשר חזיתי מבשרי

אוד מוצל מאש אני. הורַי, אמי קריינדיל ז"ל, אבא יצחק יהודה ז"ל, שני אחי מרדכי זלמן ז"ל וישראל דוד ז"ל, ואחותי ברייינדיל ז"ל ניספו בידי הנאצים ימ"ש. ואותי הותיר אלהים כנראה בכדי להעלות זכרם עם זכר כל הקדושים מבני עמינו שהושמדו בידי הצורר. משפחתי, בין 200 משפחות יהודיות בפוגון תאבי חיים היו. מי בעושר, מי בעוני היו אלה חלק אינטגרלי של כל יהדות הגולה, עם כל החיוב והשלילה של החיים הגלותיים האלה. בהכרה מלאה הנני אומר שכל אלה לא רצו למות מות קדושים, ומשהרגישו שהגרזן מונפת עליהם החליטו להיאבק, מי בנשק ביד ומי בדרכים אחרות. לדאבונינו הגדול ביצעו הרוצחים הגרמנים את זממם לפי תוכנית ערוכה מראש ויכלו לנו.

נער הייתי כשפרצה המלחמה, ודי לי לעצום לרגע את עיני ולהיזכר בילדותי שעברה עלי בחדר של ר' חנוך לרר, את לימודי החילוניים בבית־ספר מארציק ברח' אוסטרר־גורסקה ואחרי זה בגערער שטיבל ברח' מוצזיובסקה. חדר אחד בדירה שלנו שימש כבית תפילה לחסידי זבירצ'ה, ובלילות שבת למד שם בחור יקר־ערך, מאיר שיקמן הי"ד, אשר ניספה במחנות ריכוז, והוא אשר הכניס אותי — בהסכמת הורי — תחת כנפי התורה. המעבר מבית ספר חופשי לשטיבל חסידי היה די קשה, אבל מעניין ומועיל: ביתינו היה דתי אבל רחוק מחסידות: בגערער שטיבל למדו אז כמה עשרות בחורים יומם ולילה. בזמנים הקשים ביותר היו הם חדורי־אמונה בעזרת ד'. עזרה ומסירות הנפש אחד לשני ולכל אחד שפנה לעזרתם היתה ידועה לכל. פעמים רבות אספנו כספים וצרכי מזון ושלחנו למקומות מצוקה בערים שונות בפולין. גורלם לא היה שונה מגורל שאר בני עירנו וחבל על דאבדין.

לבשתי בגדים חסידיים וגרבתי גרביים שחורות, גדלתי פיאות, ישבתי ללמוד גמרא וכל הכרוך בה, וגם הספקתי עוד לבקר אצל הרבי זצ"ל. עזבתי את הווי העולם הזה ונכנסתי לתוך ד' אמות של הלכה כך מצאה אותי המלחמה.

שבתוצאותיה אנו מרגישים עוד היטב היום וירגישו אותם הדורות הבאים.

יהיו נא קדושינו חרותים בלבינו בלב כל הדורות הבאים במאבקם לחיים כנגד הקמים עליהם לכלותם, ואנו הנשארים מצווים לזכור ולא לשכוח את אשר עשה לנו עמלק הגרמני.

ב־1.9.39 קרה הדבר, הגייסות הגרמניים עברו את הגבול לפולניה ובתוקפנותם המיטו אסון שאין דוגמתו בהיס־טוריה על אירופה בכלל ועל היהודים בפרט. ביום השלישי הגיעו הגרמנים לעירנו סוסנוביץ ובאותו יום עצמו התנפלו, ירו ורצחו עשרות אנשים באיזורים שונים בעיר. פחד גדול נפל על כל תושבי העיר ובמיוחד על היהודים מפני הבאות. הרבה יהודים ברחו מהעיר לכפרים לפני כיבוש הגרמנים, בחשבם שלשם הגרמנים לא יגיעו מהר כל כך, אבל הצבא הפולני לא התנגד, ועל התקפה נגדית אפילו לא חלם. היחידות של הצבא הפולני התפזרו ונמלטו על נפשם או נלקחו בשבי והגרמנים התקדמו באין מפריע במהירות והגיעו בימים ספורים לשערי וורשה הבירה. בלית ברירה התחילו האנשים אחרי ימים ספורים לחזור הביתה ממקומות מרוחקים ופחות מרוחקים. ובדרכם השיגה אותם יד השודדים הגרמנית אשר שדדה את נפשם והרבה מהחוזרים נורו על אשר העזו לנסות למלט את נפשם. רבים גם הרחיקו עד מזרח פולניה ועברו לאיזור שהיה מוחזק בידי הרוסים. גם אלה לא „ליקקו שם דבש". חלק גדול מהם נפל בידי הגרמנים כשאלה פרצו מזרחה.

יד הברזל של הגרמנים הורגשה מהיום הראשון שהופיעו בעירנו מיד התחילו הגזירות שהגבילו את היהודים בכל. הורגש גם מיד מחסור במצרכי מזון. במאפיית הלחם של הפולני וורובל לא הרשו למכור לחם ליהודים. וכשמישהו ניסה להתגנב לתור בכדי לקבל ככר לחם הוציאוהו הגרמנים ששמרו על התור, במהלומות רצח. אחי ישראל התגנב לתור ללחם ומכיון שקלסתר פניו לא העיד עליו כיהודי הצליח להגיע כמעט עד דלת המאפיה, ואז הכיר אותו איזה פרחח והצביע עליו כיהודי, והילד אז בן 10, התחיל לרעוד ולבכות ריחם עליו האופה והגיש לו ככר לחם בכדי שיסתלק מהר. הרגיש בכך הגרמני, הוציא את הלחם מידי אחי ובכמה בעיטות הבריח אותו מהמקום על האופה איים בנשקו לבל יעז לחזור על מעשהו שנית.

יהודים נהרגו ונחנקו בתא הגזים...

היהודים פחדו להתאסף ולהתפלל בציבור ובהגיע הימים הנוראים התפלל כל אחד בביתו. ביום הכיפורים כשאבא ז״ל היה עטוף בקטול ובטלית והתפלל בחדרו התפרצו הגרמנים לבתינו, הוציאוהו לרחוב והכריחוהו יחד עם יהודים אחרים — שגם אותם הוציאו באותה צורה — לטאטא ולנקות את הרחובות עטופים בטליתות. מובן שהדבר נעשה בעזרת הפושעים הפולניים אשר הצביעו על מקום מגוריהם של היהודים. באותו יום עצמו אחרי הצהרים התפרצו הקלגסים שנית לבתינו ושוב הוציאו את אבי ז״ל והובילוהו לבית הכנסת שם אספו יהודים מספר ורצו להעלותם על מוקד יחד עם בית הכנסת. למזלנו הגדול לא הצליחו להוציא את זממם לפועל. בהתערבות הקהילה היהודית הרפו מתוכניתם המרושעת, אבל הספיקו לענות את השבויים, לכבדם במכות רצח ולפצעם בנשקם. לאבא ז״ל נתנו פטיש ביד ואילצו אותו לשבור את שמשות בית־הכנסת. יהודי אחר הדליק מדורה ואחר הכניס ספרים לתוכה. שלישי שוב שאב מים ושפך על המדורה. כך חילקו המענים תפקידים בפראות. לאחר שהופרעו במלאכתם ונאלצו לשחררם, הוציאו את אבא ז״ל עם דלי על הראש, אחרים בלי בגדים או נעליים. מוכים ופצועים רצו ברחוב וברחו ממעניהם. שבועיים ימים שכב אבא ז״ל עד שהחלים „מטיפולם המסור״ של הגרמנים ימ״ש. ואחרי שהגרמנים עזבו את שטח בית הכנסת התפרצו אליו הפולנים והרסוהו עד היסוד. דודי, משה דוד טאוזביץ הי״ד מבנדין, גוייס לצבא הפולני ונפל בשבי הגרמני. כשגמרו בכבוש פולניה התחילו לשחרר את השבויים. דודי ז״ל היה בקבוצת שבויים יהודים, בהגיע תורם להשתחרר, הוציאו אותם הגרמנים לשדה בבילה־פודלסק ע״י לובלין ופקדו עליהם לרוץ. אז המטירו עליהם אש רצחנית והפילו הרבה חללים — אחד מהם היה דודי ז״ל, שהשאיר אשה ושבעה ילדים (הם באו לגור בבתינו).

בתשרי 1940 התחילו הגרמנים לשלוח יהודים למחנות עבודה בגרמניה. ביניהם היה דודי הי״ד שהשאיר אשה וילדה. אחרי 6 שבועות במחנה עבודה שלחו את דודי הי״ד יחד עם 23 איש ממחנה העבודה אנברג למחנה השמדה אושוויץ, באמתלה שאינם רוצים לעבוד כל מאמצינו להצילם לא הועילו ואחרי שבועיים הגיעה הודעה מאושוויץ שדודי מת. גם האחרים קיבלו אותן הידיעות. זמן קצר אחרי כן הגיעו 3 תיבות עפר של הקרבנות הראשונים מסוסנוביץ שנשרפו באושוויץ. הראשון דודי נחמיה מלנוביצר הי״ד שגר בפוגון והוריו בבנדין, השני קרביץ הי״ד והשלישי בחור בן 17 (שאת שמו איני זוכר) שלושת תביות העפר הוטמנו בקבר אחים בבית הקברות בסוסנוביץ. ככה הגיעה משפחה נוספת לבתינו. הטרגדיה היתה גדולה, בזמן קצר נרצחו שני דודים במיטב שנותיהם ובצורה כה אכזרית. דפרסיה עמוקה שררה בבתינו, בכי יגון בכל פינה ואין מנחם.

המלחמה ממשיכה, צרות חדשות משכיחות קודמות. החיים נעשים קשים מיום ליום. הגרמנים דורשים יותר ויותר אנשים למחנות עבודה, שנהפכו במשך הזמן למחנות רכוז. בשורות רעות מגיעות ממקומות אחרים על דיכוי, גזירות, ריכוז יהודים בגיטאות, העברת יהודים למחנות עבודה וכו׳. מכיון שאף אחד אינו שש להתיצב מרצונו לידי הגרמנים, פושטים אלה — גם בעזרת המיליציה היהודית — על בתי יהודים מוציאים אותם מהמיטות בחשכת הלילה ושולחים

אותם למחנות. אנו ערים לילות שלמים ומקשיבים למתרחש ברחוב, בזמן התנפלויות היינו מתחבאים אצל שכנים נוצרים או במחבואים אחרים. פעם, אחרי תקופה קצרה של שקט יחסי, התפרצו הגרמנים בשעה 11 בלילה לבתינו במטרה לקחת אותי למחנה עבודה ברגע שאמי ז"ל עצרה אותם בכניסה הספקתי לקפוץ מחדר לחדר של הורי ונשכבתי צמוד לאבי ז"ל במטתו. הגרמנים, כשלא מצאו אותי רצו לקחת את אבי ז"ל במקומי. אבי ז"ל התנגד בטענו שהוא חולה, התחיל למשוך את בגדיו מהכסא שעל ידו, הוציא תעודה רפואית להוכיח את טענותיו, ובינתיים הסווה אותי בבגדיו אז נטפלו לאחי מרדכי ז"ל שהיה אז בן 14, אבל היה מפותח ונראה כבן — 18 ואסרוהו בכח. לא הועילו כל התחנונים של אמי ז"ל ובכי אחותי הקטנה הוא הועבר לדולג — מחנה מעבר — ברח' סקלדובה, ואחרי השתדלויות רבות הצלחנו לשחררו.

בתקופה הראשונה מיד אחרי פרוץ המלחמה התאספנו בקבוצות קטנות בחורים מבתים שונים ללמודי קודש. זמן מה למדנו. אצל משפחת ביגלמכר ברח' קולונטיה. הבית היה מאוכלס רק יהודים והסכנה שהגרמנים ירגישו בנו לא היתה גדולה, ככה למדנו שמה עד שעברנו לגיטו שרודולה.

פעם בלכתי ברחוב תפס אותי שוטר גרמני, הכניס אותי לבנין המשטרה והטיל עלי עבודת סבלות. מקרים כאלה של חטיפות לעבודה קרו לעשרות מידי יום. אחרי יום העבודה הכניסו אותי לחדר בו היו כמה שוטרים, ואלה התחילו להנחית עלי מכות. כשנפל כובעי מעל ראשי וגילו את פיאותי התחילו למשוך בפיאות משני הצדדים. אחרי כן גזרו לי פיאה אחת והבטיחו לי שבפיאה השניה יטפלו בהזדמנות הקרובה. קבלתי כתוספת כמה בעיטות באחורי ולבסוף זרקו אותי מהמדרגות החוצה.

באותה תקופה חייבים היו כולם לעבוד, לכן נרשמנו לעבודה אני בעיריה, אמי ז"ל למחלקת החייטות ואחי ז"ל הלך לעבוד בנגריה גרמנית.

באדר 1940 היו חילופי יריות ברחוב שלנו בין פולנים ובין המשטרה הגרמנית. שוטר גרמני אחד נהרג ושני נפצע ברגליו מול ביתנו. אחרי רגעים ספוים הוקף הרחוב שלנו במשטרה וצבא גרמני התחילו חפושים אחי המתנקשים שהסתלקו בינתיים. היתה סכנה סבירה שהגרמנים כדרכם יתנקמו בתושבי האיזור ובמיוחד בגברים ויעלו את בתינו באש כפי שעשו במקומות אחרים במקרים כאלה.

אבי ז"ל ואני הצלחנו דרך גן בתינו להגיע לבית שהיה ברחוב אחר. נערים פולנים הבחינו בנו והתחילו לצעוק: „יהודים בורחים" בו בזמן הסתובבו ברחוב פטרולים גרמניים. איתרע מזלנו שהצלחנו לשכנע את הנערים ותודות לפרוטות אחדות שנתנו להם הצלנו אז את חיינו. התברר שהיתה זו כנופיית גנבים ולא התנקשות פוליטית. כך ניצלו תושבי הרחוב מהרס וחורבן בפסח 1942 הסבנו לסדר אצלנו 5 משפחות, שתי דודותי האלמנות עם ילדיהן, דודי שמואל בר ורעיתו שגורשו מביאסק, אלמנה ובתה שגרו בבתינו ואנו. סדר פסח עבר באווירה חגיגית מהולה בדאגה עמוקה לעתיד. אבי ז"ל אמר אז שהוא שמח שהשנה הוא חוגג את חג הפסח בחיק משפחתו וזה היה החג האחרון שמשפחתנו היתה בצוותא, כי מיד אחרי החג נלקח אבי ז"ל למחנה עבודה ויותר לא ראינו אותו. מאז נלקח אבי למחנות התחיל מצבנו הכלכלי להתערער. הוצאנו כסף רב בכדי לשחררו ולא הצלחנו. הוא נשלח לבלכהמר ומשם למחנות אחרים. כל זמן שאמי ז"ל היתה בשרודולה היה בינינו קשר מכתבים סמוי וגם עזרה שלחו לי בכל הזדמנות אחרי שהגיטו שרודולה התחסל, הקשר נפסק לעולמים. הוא נפטר במחנה ריכוז בדומה להרבה אלפים יהודים במחנות — ד' ינקום דמם.

זמן קצר אחרי פסח 1942 התחילו הגרמנים לשלוח יהודים למחנות השמדה. הם היו מתנפלים על בתים יהודים באופן פתאומי והוציאו כל אחד שמצאו בכדי למלא את מספר הקרבנות במשלוח, לפי תוכניתם מראש.

ערב ראש חודש אלול 1942 ביום ד' נדרשו להתייצב כל היהודים בעירנו במגרש הספורט בסוסנוביץ העתיקה. בעזרת היודנראט הצליחו להחדיר ללב כולם כי ההתייצבות היא אך ורק כדי להיפקד ולחזור הבית, וככה הצליחו לאסוף כמעט את כל תושבי סוסנוביץ במגרש ולבצע את זממם. גם בבנדין ודומברובה התקיימו כינוסים דומים באותו יום. אני סרבתי להתייצב וטענתי בבית שכדאי להתחבא עד יעבור זעם. אמי ז"ל לא הסכימה לדעתי ולעזרתה בא השכן שטרקמן — משפחתו דרה כדיירי משנה בדירתנו — ונשלחו במבצע זה למחנות השמדה ריב גדול היה אז בינינו ובסופו של דבר נכנעתי להם וכלנו הלכנו — כצאן לטבח.

כשכולנו היו כבר לכודים במלכודת שהטמינו לנו הקיפו את המגרש בשמירה מזוינת והתחילו במבצע הנפשע. חילקו אותנו ל־4 קבוצות: הראשונה — אלה שהיו דרושים לגרמנים בעיר שוחררה מיד. השניה היתה מיועדת למחנות עבודה והעבירו אותם לדולג על גורל הקבוצה השלישית לא החליטו עדיין והשאירו אותה במגרש. הקבוצה הרביעית היתה מיועדת להשלח למחנות השמדה. לפי המצאתם השטנית אפשר להבין שרק חלק קטן מהנאספים נעזבו לנפשם, את כל הרכוז העצום של אנשים שנפל בידיהם בתחבולות ערמה רצו לכחד מעל פני האדמה. ואנו חשכו עינינו כששלחו אותנו לקבוצה רביעית. מאוחר יותר איחדו את הקבוצה השלישית והרביעית. הוקפנו רוצחים שניצלו כל הזדמנות כדי לירות בנו ולהרביץ ללא רחם. אנשים — בחסות החשיכה — רצו להציל את נפשם ובחרוף נפש ניסו לעבור לקבוצה שנייה או לצד אלה שעוד לא עברו את טבילת האש ולנסות מזלם שנית. אלה נתקלו בחומת קלגסים נאצים ובידם הרוצחנית. אין בכוחי לתאר את השעות האלה שהיינו בין הנדונים, נשים טף וזקן. אני בטוח שהרבה יתארו את הסבל הנורא שעבר עלינו בימים אלה ובפרט במגרש הספורט ולכן אקצר. למחרת העבירו את כולם למקומות ריכוז שונים בעיר אותנו

העבירו לרח' טרגובה 4. באמצע הדרך הצליחה אחותי ברינדיל בת 7 להסתלק מהשורה וברחה שכנה נוצרית אספה אותה לביתה. טרגובה 4 בית גדול עם חצר ענקית היה עתה מאוכלס כמה אלפי אנשים עמדו חיכו לגורלם המר היינו במקום הזה כמה ימים וברצוני לתאר את הנעשה שם בציטוטה מברוך ממגנצה לש. טשרניחובסקי: —

נאקות חלל, בכי עוללים
קול תחנוני־נשים;
שברי כלים, קרעי בגד
כתמי־דם ברפש,
קול הקוראים: „הכום ,שחטום"
מחריד לב ונפש, גלי קצף, ימי עברה
עוברים על גדותיהם
ואני בתוך.

מאמצים נואשים עשינו בכדי להשתחרר מהתופת הזה, אבל ללא הועיל. הגרמנים העבירו קבוצה אחרי קבוצה מהריכוז לרכבת ומשם למקום שאין חוזרים ממנו לעולם. לא בנקל הצליחו להוציא את האומללים מהמקום. האנשים התנגדו בכל כוחם ולא רצו לעזוב את המקום. הזעקות והבכי של כולם היו עד לב השמים ואין עונה. האם אין אל בשמים? בברוטליות השתלטו הגרמנים עלינו ולא מעט קרבנות נפלו בחצר הבית של טרגובה 4. אז. אמי ז"ל נפצעה ברגלה ברצותה לקפוץ דרך חלון לחדר בו אספו אנשים שהבטיחו להם להשתחרר. השיג אותה איש גסטפו ששלף אקדוחו לירות. אמי ז"ל התעלפה והגרמני פטר אותה בכמה בעיטות וקללות. היו מקרים לא מעטים של נסיונות נואשים של הצלה. בכל מיני דרכים ניסו גם האנשים בחוץ לשחרר את קרוביהם והרבה הצליחו בכך.

כשאנו היינו מיועדים כבר להוביל לטבח, ברגע האחרון ממש מצאנו מחבוא שאליו הגענו דרך הגג לעליית־גג בבית הסמוך ומעלית־הגג דרך חור בתנור הגענו לחדר שהיה מלא ניצולים אלה הגיעו לפנינו. האנשים בתוך החדר עזרו לנו להכנס ולהתאושש קמעה מהמתח העצום שהצטבר בנו. אחי־ישראל הי"ד נרדם ואת אמא ז"ל השכיבו במיטה כדי לעצור את שטף הדם שברגלה הפצועה. פתאום צץ ראשו של שוטר יהודי בחור התנור ופרץ בצעקה: „מה אתם עושים פה?" התחלנו להתחנן בפניו שיעלים עין ולא יסגיר אותנו לידי הצוררים.

אזי הוא ענה: „לא אתן את ראשי בגללכם". התחילה מהומה התחלנו לברוח מבלי לדעת לאן. אני ואמי ז"ל ברחנו לעלית־גג סמוכה ולא הספקנו לקחת אתנו את שני אחינו ז"ל. השוטר התרכך בינתיים ושני אחי נשארו במקום, ולא ידענו מה עלה בגורלם.

החפושים אחרי הנמלטים גברו וכל פעם שהגיעו המרצחים לעלית־גג בה התחבאנו פרחה ממש נשמתנו. הצלחנו לסגור את הכניסה לעליית־הגג ומבחוץ נראה כאילו שאין בפנים נפש חיה עלית־הגג שהתחבאנו בה גבלה בחצר טרגובה 4, הגיעו אלינו הזעקות האיומות של האנשים שהובלו לטבח. היריות לא פסקו אף לא לרגע, לא עשו הבחנה בין זקן או טף.

בל נשכח את הרוצחים האיומים האלה אשר העלו את פשעיהם לשיא שאין שני לו בהיסטוריה.

דם יונק ושב על כתנתך
ולא ימח לנצח, לנצח.

בערב בשכוך פעולתם הרצחנית הצלחנו להתחמק מה־מחבוא ומה רבה היתה שמחתנו כשפגשנו את שני אחי בבית שניצלו גם הם כמונו. גם אחותנו הקטנה הבינה את הנעשה ופרצה בבכי גדול מסרנו מיד על נס הצלתנו לאבי ז"ל ובתקוה לאיזה נס כללי שיתרחש המשכנו בחיינו המש־פחתיים. זמן קצר אחרי זה הוכרחנו לעזוב את מקום מגורינו שהיה בין נוצרים ולעבור לאיזור יהודי. קבלנו חדר אחד בקולונטיה 10. בתוך החדר הזה סדרנו מחבוא שלא פעם הציל אותי. בזמן חיפושים ניצלנו את המחבוא ליצור סוכריות לפרנסת ביתי. אז גם נוצר הגיטו בעירנו, חלקו בשרודולה וחלקו בעיר עתיקה סוסנוביץ. אחר כך העבירו את כולם לשרודולה קבלנו תעודות חדשות ששוב חלקו אותנו לארבעה קבוצות: בעל תעודה כחולה מסומנת „ " מיועד לגיטו שרודולה. בעל תעודה כחולה מסומנת „ " מיועד לגיטו סוסנוביץ־עתיקה בעל תעודה צהובה מיועד למחנה עבודה. ובעל תעודה ירוקה מיועד להשמדה. בתעודות החולה היו סימנים נוספים. אצל ילדים ואנשים מבוגרים סימנים אחרים. אנחנו קבלנו תעודות כחולות. בתעודה שלי היה גם הסימן „ " אחרי זמן קצר דרשו את כל האנשים שבתעודתם מסומן מרכאות כפולות להתייצב למחנות עבודה. מחקתי את הסימן שלי וכתבתי במקומה סימן אחר. פירוש הדבר: איני ראוי לעבודה מבחינה רפואית. ככה יכולתי להסתובב ברחוב מבלי שיאסרו אותי, וכשקבלתי דרישה אישית להתייצב, ירדתי למחבוא שסדרנו במרתף הבית בו גרנו בשרודולה. במרתף התחבאו יתר בני משפחתי מפני שהגרמנים היו לוקחים בני משפחה במקום האיש שלא התייצב אחי ישראל ז"ל היה איש קשר בינינו דבר הכרחי ביותר לקיומנו. ככה ישבנו במרתף מפורים עד פסח 1943. בגטו היו יום יום עורכים חפושים וחיינו במתח מתמיד. במרתף בין השאר התכוננו גם לפסח. השגנו קצת חיטה כשרה שבררנו אותה משרשים לאור הנר טחנתי אותה בכדי לאפות לי מצה שמורה. לאשרי הימים האחרונים לפני פסח היו שקטים וחשבנו שהגרמנים יעזבו אותנו במנוחה בימות החג ערב פסח בבוקר יצאתי מהמחבוא למאפיה שהיתה סמוכה לבתינו בכדי לאפות לי את המצות וכהרף עין הופיעו שוטרים יהודים ודרשו תעודות. השוטר שבדק את התעודה שלי מצא שאני מופיע ברשימת הנועדים למאסר. התחלתי להיאבק אתו ובעזרת החברים שהיו אתי ברחתי, אבל ברחוב תפשו אותי והביאו אותי למשטרה היהודית. שמה גם מצאנו שזייפתי את התעודה שלי וספגתי מכות רצח משם העבירו אותי לדולג ואחרי פסח שלחו אותי למחנה עבודה באובר־לזיסק.

במחנה זה היו כ־150 יהודים. העבודה היתה בתחנת חשמל עצומה ואנו הועסקנו בכל מיני עבודות קשות. התנאים במחנה, האוכל והמגורים היו לא מן הגרועים ביחס למחנות כפיה אחרים. מצאתי גם קשר מכתבים הביתה דרך פולני שהיה מסוסנוביץ וידענו הכל מה שנעשה בגיטו שרודולה בכלל ואצל משפחתי בפרט. בקיץ 1943 הגבירו הגרמנים את המשלוחים מגטו שרודולה למחנה כפיה והשמדה, ועד התחלת חדש אב לא נשאר כבר מכל הקהילה היהודית המפוארת על כל גוניה, ענייה, עשיריה, חכמיה, מלומדיה. המבול הגרמני מחה הכל מעל פני האדמה. בשורת איוב זו הגיעה אלינו למחנה והמהלומה היתה כבדה מנשוא. תשעה באב שחל בימים אלה חדר בכל רמ״ח אברינו ושס״ה גידינו. התפרצות הבכי היגון אחרי החורבן של כל משפחתנו עלה עד השמים האיכה שלנו האשימה ברצח והטביעה אות קין על כל עמי העולם — על אחדים יותר, ועל אחרים פחות — בלי יוצא מהכלל כי בשתיקתם היו אלה שותפים זוטרים לרוצחים הגרמנים שייזכרו לדראון עולם. ושוב אני רואה לנחוץ לצטט את ברוך ממגנצה לש. טשרניחובסקי: —

אז קללתי גוי מחצבתו
שדי־אם שינקתי,
אז קללתי כל תקוותי
כל שהיו עמי,
ארור אתה גוי אכזרי!
ארור יהיה שמך
לעולמי־עד, ומארת עליון
תלין נצח עמך!

בתקופת החגים ביקר במחנה שלנו הקצין ס.ס לנדנר. ידענו שצרה מתרחשת לבוא עלינו. אחרי שהיו שני מקרים של בריחה מהמחנה הורע מצבנו.

בהתחלת נובמבר 1943 הודיע לנו פתאום שאנו מועברים למקום אחר העמיסו אותנו על מכונות משא ותחת משמר כבד העבירו אותנו לבירקנאו־אושוויץ. יש לשער את הא־מוציה שתקפה אותנו בהגיענו לשם. בראותנו את העשן היוצא מן הכבשנים, חשבנו שכל אלה שמגיעים הנה הולכים ישר לכבשנים. באותו יום הגיעו גם משלוחים ממחנות טשעבינה ושרפיעניץ. ההרגשה היתה איומה. קבלת הפנים שנערכה לנו ע״י העובדים שם הוסיפה על פחדנו. המלים הראשונות שנחרתו היטב בזכרוני — ואותו השמיע יהודי היו: הסתכלו על העשן מהארובות, פה לא באתם לחיות. מחר יצא עשן כזה מגופכם וכדומה דברי כבושין אשר אני מתבייש להעלות על הכתב שיצאו מפיהם של אחינו ישראל, ודי לאותה בושה.

למחרת עברנו סלקציה ואז נפרדתי בכאב מהרבה חברים אשר לא זכו להכלל בין השפוטים להמשך העבדות ואולי גם לחיים אחרי שעברנו טיפול במקלחות, כתובת קעקע על היד (מספר שלי מאושוויץ 160235), בגדים ונעלי עץ, וכל זה במכות אכזריות בתוספת קללות עסיסיות, הועברנו למחנה בבירקנאו בלוק 8. זה היה מחנה מעבר אשר ממנו הוציאו למחנות כפיה ויום יום לכבשנים ובתנאים רגילים של חיי המחנה גם אי אפשר היה להחזיק מעמד זמן רב. במחנה הזה פגשתי הרבה מכירים וחברים שלמדנו יחד, שנשארו עוד מהמשלוחים האחרונים של גיטו שרודולה. ביניהם אני זוכר עוד את שמעון בלום, האכערמאן, הארוביץ, יעקב נייגעבורן, יעקב ז׳עלאנקה ומשה שטערנברג. בנס נשארו אלה עדיין בחיים ותקותם להמשיך היא אפסית. את חברי משה ש. מצאתי שוכב על המיטה מבלי שיוכל לרדת ממנה מאפיסת כוחות. הוא אמר לי, אתה בוודאי עדיין לא אוכל טרף, אתה יכול לתת לי את מנת הבשר שלך. עד כדי כך הגיע מסירות הנפש של בחורינו, פאר החסידות בפולניה —. אני עניתי לו שאני אוכל כל מה שאני מקבל, ובכל זאת באותו יום נתתי לו את מנת האוכל שלי. למזלי פגשתי את אלעק ברמהרציג שמשפחתו התחבאה בביתנו בזמן שגרנו בפוגון והוא היה מחלק אוכל בבלוק 4, קבלתי ממנה מאפיסת כוחות. הוא אמר לי, אתה בוודאי עדיין לא בזה גם את חברי יעקב נייגעבורן וז׳עלאנקה אפשר לנו להסתתר בבלוק 4 בעת שהוציאו בבלוק שלנו לעבודות שונות שבתנאים שלנו נגרמו לא מעט קרבנות. חרב פיפיות היה מונח על צוארנו, המשמידים הגרמנים האין ספור מצד אחד ומשרתיהם במחנה מצד שני. מצער הדבר, אבל אינני יכול שלא להזכיר את אלה שהיו אתנו בספינה אחת, שהיו מכים למוות את אחיהם על שום דבר, רק לשם סדיזם, אוי לי אם אומר, אוי לי אם לא אומר (ב״ב פט:) הפחד מפני ראשי הבלוק היה גדול מאוד נוכחותו הטילה מורא על כולם בלי יוצא מן הכלל. פעם ארגנו הופעת אמנים בבלוק שלנו ושרו לכבודו שיר כדלהלן:

אנחנו הגברים מבלוק מס. 8
שומרים על השקט ביום ובלילה
שהבלוק עלטעסטער
יוכל בשקט ללכת לישון
ואנחנו לא נהיה חייבים
לעמוד במגרש המסדרים בלי סוף.

אחרי 3 שבועות בגיהנום הבירקנאי נתמזל מזלי לעזוב את המקום הארור הזה. נשלחתי למחנה ריכוז בוורשה, כשהגענו לוורשה וירדנו מהקרונות עברנו בין שתי שורות של מקבלי פנינו ה־ס.ס. וספגנו מהלומות במקלות שבידיהם. זעזוע קשה עבר עלינו בראותנו את העיר היהודית הרוסה ושרופה בלי נפש חיה. הגענו לוורשה זמן קצר אחרי נפילת הגיטו בידי הגרמנים. במשך הזמן שעברנו והסתובבנו בין החורבות נפגשנו בתמונות מחרידות. כל פינה העידה על הגבורה העילאית ועל אומץ בלתי רגיל, על המלחמה לחיים ולמות של הכלואים בגטו נגד הכובש ההיטלראי. הם נפלו מות גיבורים. אין בי הכוח הנפשי בכדי לתאר את כל מה שראו עיני בגיטו וורשה בין סוכות 1943 עד אב 1944. וורשה היהודית הושמדה אחרי קרב הירואי עם מבקשי נפשם באכזריות רבה וראויים הם קדושיה בגבורתם להעמידם

בשורה אחת עם דור המכבים. יהי זכרם נר לרגלנו לבנינו ולדורות רבים.

יחידות מיוחדות של גרמנים חיפשו אחרי יהודים שהסתתרו בבונקרים מתחת לאדמה וגם בין החורבות. מהם הגיעו דרך תעלות ביוב מחוץ לגיטו, ומהם שנתקלו ברודפיהם והגנו על נפשם בנשק שבידיהם. בעבודתנו שהיתהת בעיקר סילוק ההריסות ופינוי השטחים. עלו טרקטורים על השטחים הריקים ופתחו לועים באדמה בכדי לגלות בונקרים ומה רב היה הכאב בראותי פעם טרקטור שפתח בור ובתוכו היה בונקר מלא אנשים שלפי כל הסימנים מצאו את מותם יום או יומיים קודם לכן. זה היה כבר למעלה מחצי שנה אחרי גמר ההתקוממות הוצאנו מהריסות ברזלים ולבנים שניקינו אותם מהטיח, והגרמנים מכרו אותם לקבלנים פולנים. את עבודת נקוי הלבנים עשינו בישיבה, ובחורף סבלנו סבל רב מהקור שהפיל הרבה קרבנות אדם. גם סלקציות היו תופעה רגילה במחנה שסחפו אתם תמיד מאות לכבשנים. המגורים היו ברחוב גנשה בין בית העולם מצד אחד וחורבות של הקהילה היהודית מצד שני. תנאי המגורים היו גרועים וגם האוכל זעום. גרוע יותר שלא החלפנו בגדינו בכלל והופיעה מכת כנים איומה במחנה. כתוצאה מזה פרץ טיפוס בהרות שסחב עמו קרבנות רבים. לחולי הטיפוס הוקצו כמה צריפים שבהם שכבו החולים בלי לקבל כל עזרה רפואית או תרופות כלשהן. כשהגיע תורי לחלות במחלה האיומה הזאת נוכחתי לדעת עד כמה אכזריות הגרמנים מגיעה. במטות בלי מזרון השכיבו שני חולים תחת שמיכה אחת ערומים לגמרי, החלונות פתוחים משני הצדדים וב־מיטות קודחים החולים עד מוות ממש את הצרכים עשו בתוך החדר. העובדים מופיעים שלוש פעמים בכדי לחלק אוכל, ולאף אחד לא איכפת אם החולה טעם משהו מן האוכל הקר שהגישו לו. כל בוקר עברו בין המיטות ונעצו כל חולה אם עדיין הוא חי, ולא זרקו אותו פשוט דרך החלון הקרוב להם לחצר ושם אספו את המתים בערימה ושרפו אותם בחצר הסמוכה. אותי השכיבו במיטה עם ינעק הרטמן. גם חברי הטוב יואל ליפשיץ קדח וכמעט שנטרפה עליו דעתו. מצבי לא היה כל כך קשה ולכן נתתי דעתי לעזרת חברי. כשהגעתי למסקנה שכל יום נוסף שאני נמצא בין האומללים האלה מקרב את קצי החלטתי להסתלק ויהי מה. ההזדמנות באה אחרי שבוע כשביקשו מתוכנו אנשים להביא מים למטבח. התנדבתי, מיד קבלתי בגדים ואחרי הסבוב הראשון שהבאתי מים הסתלקתי וחזרתי לבלוק שלי מס. 2. למחרת חייב הייתי להתייצב לעבודה עמדתי במסדר ושני חברים תמכו בי משני הצדדים. הייתי מאוד חלוש סחרחורת תקפה אותי כל רגע. ככה עזבתי את מחנה העבודה, הקאפו, שראה את מצבי הושיב אותי בלית ברירה ע״י המדורה. מוזלמן — עור ועצמות הייתי. הקאפו רק קילל ולמחרת לא הסכים לצרף אותי ליחידה שלו. ככה נדדתי מיחידה ליחידה, העיקר שלא יחזירוני לצריפי החולים הודות לקונרד חרמש קבלתי שמירה בלילה בצריף המגורים (נוסף על עבודה יומית) בשכר זה קבלתי תוספת מזון וככך התאוששתי.

בעבודה באנו במגע עם פולנים אשר עזרו לנו באוכל בזכות שעבדנו בשבילם וגם מכרנו להם חפצים שמצאנו בין ההריסות. בניסן 1944 הגיע אלינו מפקד מחנה ריכוז בלובלין, ה־ס.ס. אומשיץ וכנופיתו. אחרי שחיסלו שם את היהודים העבירו אותם אלינו. עם בואם הורע מצבנו פי כמה. הם הנהיגו סדורים חדשים בכדי שלא נבוא במגע עם הפולנים בעבודה. עונשים בצורת עבודת פרך הוטלו עלינו על כל דבר קטן. אחרי יום עבודה הטילו עלינו להביא למחנה 4 לבנים שלמות, לא שהיה צורך בהן אלא הדבר נעשה כדי לענותנו. המציאו עבודות שטניות עבורנו: להעביר אבנים ממקום למקום, בריצה, להפוך את המעיל מצד שני ולהעביר באמצעותו חול ממקום למקום. ולמחרת להחזיר את האבנים או את החול למקומם הקודם, ועוד. באותו זמן הגיעו אלינו אלפי יהדים הונגרים מאושוויץ. הם הועברו למחנה שגבל במחנה שלנו, ברח׳ גנשה.

בתמוז, כשהרוסים התקרבו לוורשה והאדמה התחילה לבעור מתחת לרגלי המענים צצה השאלה מה יקרה עמנו? האם נזכה להשתחרר בקרוב או חס וחלילה הסגל שחיסל את היהודים בלובלין ירצה לחזור על הדרך שנית. בימים האחרונים של תמוז הגבירו את השמירה על המחנה ואנו הפסקנו לצאת לעבודה מחוץ למחנה. הם העסיקו אותנו בתוך המחנה בהפירת בורות עמוקים ועבודת סרק אחרות. לפי תכניתם השטנית (שנודעה לי אחרי כן) נועדו הבורות להיות הקברים שלנו למזלנו לא הצליחו להוציא את זממם לפועל. המתח והפחד מפני הבאות היה גדול. שמועה רדפה שמועה והשפיעה עלינו במידה בלתי רגילה, מה ילד יום. ביום רביעי, כשהיינו במסדר הוקפנו שומרים גרמנים ולא הורשינו לחזור למגורים הוגד לנו שאנו עוזבים את המחנה ברגל בצעדה של 100 ק״מ. מי שאין בכוחו ללכת יסיעו אותו יחד עם החולים. אחרי הצהרים הגיעה אלינו הבשורה המח־רידה. אומשיץ ועוזריו רצחו ביריות את כל החולים וכל אלה שהביעו את רצונם להסיעם עם החולים. בין החולים היה גם חברנו הטוב מיכאל דנציגר הי״ד. קמה פניקה גדולה במחנה וחרדה לגורלנו. התקוה היחידה שפעמה בנו שהמחתרת הפולנית בוורשה תבוא לעזרתנו ותנסה לשחררנו ברגע האחרון. הרוסים הגיעו כבר לפרגה בפרבר של וורשה. בלילה הם טסו מעל למחנה והאירו אותו בזרקורים. היינו בטוחים שגילו את מקומנו וזה הפיח בנו תקוה.

בח׳ באב לפנות בוקר הוציאו אותנו הגרמנים דרך רחובות וורשה תחת משמר כבד לצעדה שאפשר לכנותה צעדת המוות. הרבה הרבה מאתנו מצאנו את מותם בצעדה הזאת מידי הסדיסטים הגרמנים צמאי הדם.

במחנה נשארנו כמה מאות איש. שלושה ימים אחרי שעזבנו את המחנה פרצה המחתרת הפולנית למחנה ושחררה אותם. לצערנו נפלו רבים מאלה במשך המהפכה.

הצעדה כאמור היתה ברגל אבל מדי פעם הריצו אותנו ומי שכוחו עזבהו ולא יכול היה להמשיך חיסלוהו אומשיץ וכנופיתו ביריה. היום הראשון לצעדה היה יום חם מאוד

והתיש את כוחנו במהירות. גם הצמאון הציק לנו. על אוכל אף אחד לא חשב אפילו. היו בינינו שהצליחו לברוח ולהסתלק, אבל אלה שהצליחו לעשות זאת היו מועטים, כי גם בהליכה היינו מוקפים בשרשרת של ס.ס. ומכונת יריה בידיהם, מוכנים לירות בלי אזהרה מוקדמת. יש לציין שכל אחד מאתנו עודד ועזר לשני בכל כוחו בכדי שלא ישאר בין הנחשלים ויפול לטרף בידי הכלבים הגרמנים.

בצהרים הגענו לנהר. הרשו לנו להתקרב למים ולשתות. אבל כשהראשונים התקרבו שלחו בהם הגרמנים כלבים ופתחו ביריות. ראינו את הנהר ומים לא שתינו אחרי צעדה של כ־35 ק"מ הגענו לשדה ובו הושארנו ללינת לילה. למחרת קיבלו כמה מאות איש מנות לחם, כי הלחם לא הספיק לאלפים הצועדים והמשכנו ללכת. ביום השני היה יום חם כקודמו ומספר אנשים שכוחם עזבם גדל משעה לשעה. הכדורים של ה־ס.ס גאלו אותו מהיסורים. ס.ס. אומשיץ ימ"ש ועוזריו עלו עם רכבם על המזדנבים, רדפו פצעו אותו ואח"כ המיתום. הרצח הזה לאור היום היה מחריד. הצמאון הציק לנו מאוד וגם הרעב דבק בנו. מרוב יאוש שאבו האנשים טיפות מים משלוליות השופכין בצדי הכבישים, שתו וסיכנו בכך יותר את חייהם, אנו עוברים דרך כפרים ויערות, אבל השמירה עלינו היא כה חמורה שאין אף אחד מהתושבים מעיז להתקרב אלינו אפילו רצו להעניק לנו מצרכי מזון.

אין לתאר את הרצון לחיים באותו זמן שהחיים אינם שווים כקליפת השום. הרצון לחיים היה הדבר היחיד שהמריץ אותנו להמשיך, בתקוה שפעמה בלב שעל אף הכל נתגבר ונזכה לנקום על כל מה שעולל לנו החיה הנאצית.

גם ביום השני עברנו ליד נהר, אבל לרוות את צמאוננו לא זכינו. ביום השלישי הלכנו רק מחצית היום. תשישות מרעב וצמא אחזה בכולם ומספר האנשים שלא יכלו להמשיך גדל בצורה מבהילה. רבים נפלו מידי הידיים רצחניות. המצב היה חמור עד כדי כך וכנראה שגם הסדיסטים האלה הבינו שאפילו במכונת יריה לא יצליחו להמשיך להצעיד אותנו הם הבטיחו לדאוג לנו למים, ולאוכל. אבל גם המים, משום מה, לא הגיעו.

באותו יום קרה לנו נס שהציל אותנו ממות בצמא. חנינו בשדה פתוח ובעלי חוש ריח מבינינו טענו שעל האדמה הזאת שאנו נמצאים אפשר למצוא מים בעומק לא רב. השמועה התפשטה בן רגע במחנה. כלנו התנפלנו על האדמה והתחלנו לחפור בורות, מי בקערה שבידו, מי בכף שבידו, וגם בכף היד ממש. חפרנו בכוחות האחרונים, ובעומק של מטר בערך הופיעו מים. את התמונה הזאת בה ניצלו אלפי אנשים מיואשים מצמא אין לתאר, כל אחד בדמיונו יכול להבין את זה בנקל. כל הלילה חופרים וחופרים ומוציאים מים בכלים שבידינו, מסננים אותם דרך החולצה או מטלית ושותים, שותים עד לרוויה. הנס היה גדול מאד, כי, אם לא היינו משיגים מים אותו יום עליל היה להגמר בצורה טראגית לרובינו. הרגשנו נצחון מוסרי ראשון על מבקשי נפשנו.

ביום הרביעי לצעדה הגענו לעיירה שיכלין וחנינו בחורשה בקרבת תחנת הרכבת נתנו לכולם תבשיל מרק, האוכל הראשון אחרי 4 ימים. השמים התכסו עננים ואחרי ארבעה ימים שהתפללנו לטיפת מים, קיבלנו את המים בקתונים. נרטבנו עד לשד עצמותינו והרבה מאתנו התקררו וחלו. הגשם ירד בלי הפסק עד שעות הלילה ואחר כך לסירוגין עד הבוקר. ומשירדה החשיכה חייבים היינו לשכב לישון בתוך שלוליות המים שכיסו את כל השטח. אסור היה לנו לקום, לעמוד או להסתובב בשטח. ומי שניסה לעשות זאת מיד הרגיש נחת זרועו או מקלו של מישהו מהשומרים עלינו. מדי פעם בפעם פתחו גם ביריות מעל ראשנו בכדי להכריחנו לשכב על האדמה וכך מים מלמעלה ומים מלמטה, רצוצים ושבורים, רועדים מקור ובגדינו ספוגים מים עברנו לילה אחד נוסף בסבלנו. אני וחברי יורק סחטנו כל פעם את השמיכה שהתכסינו בה בכדי להקל מעלינו את כובדה. התיישבנו על הברכיים והורדנו את הראשים, כי לא יכולנו לסבול יותר את האדמה הרטובה.

למחרת ביום החמישי למסענו הביאו אותנו לתחנת הרכבת והכניסו אותנו לקרונות משא, 90 איש בקרון. בערב זזה הרכבת לכיוון גרמניה. בתוך הקרונות הקצו לנו מקום משני צדי הקרון וכל השטח האמצעי היה מיועד לקאפוס הגרמנים והשומרים הסדיסטים. היינו חייבים לשבת בצפיפות איומה ולשמור על שקט מוחלט האדים מבגדינו והשמיכות הרטובות יצרו אויר דחוס ללא נשוא, וכבני אדם חיים ,במיוחד במצב כזה, מישהו התחיל לרטון, או לבקש ששכנו ייאפשר לו ליישר את הרגל. אזי התחילו הקאפוס לפעול. הם הנחיתו עלינו מהלומות על ימין ועל שמאל, בלי הבחנה, זרקו עלינו אבנים ומקלות ואנו עוד חייבים היינו להחזיר את כלי המשחית בכדי שיוכלו המזיקים להשתמש בהם שנית. הקפוס, שברובם היו במחנות רכוז בגלל עברם הפלילי שמחו לחזור לאדמת מולדתם. בדרך זו התבטאו בכל הזדמנות, ולנו רגילים היו להבטיח: „אתם הולכים ישר לכבשנים". ביום הראשון למסענו נתנו לנו לאכול בשר מקופסאות שהיו מלוחים מאוד ומנות לחם ואילו לשתות לא קבלנו מאומה. הצמאון למים שוב גדל והיו מקרים שאנשים הוציאו מפיהם שיני זהב ומסרום לקפוס בכדי לקבל קצת מים. להם ימ"ש לא היה חסר דבר מיום ליום הורע מצבנו הגופני וגם הנפשי בצינוק שישבנו בו למעלה מארבעה ימים עד שהגענו לדכאו היו גם קרבנות לאין ספור שלא החזיקו מעמד במסע הזה. הם מתו בעינויים, והיו כאלה שהוכו עד מוות בידי הקפוס והסדיסטים הגרמנים. בקרון שלנו שנחשב לטוב ביותר הרגו בנוכחותנו בחור חולה שקדח ולא פסק מלבקש מים. מהקרון הסמוך פרצו 17 איש את הרצפה וברחו. גורלם לא ידוע כשהגענו למחנה רכוז דכאו, נדהמו שלטונות המחנה מהמראה של האנשים במסע שהגיע זה עתה. בלי יוצא מהכלל נראו כולם כרפאים ללא כל דמיון לאנשים. נוסף על הכל מספר הקרבנות בינינו לא היה דוגמתו באף טרנספורט אחר. רבים מאוד מבינינו

עברו לחדר־חולים ואנו עברנו למחנה מעבר את הקפוס העבירו אז למחנה עונשים בשל הברוטליות שלהם לגבינו, ואפילו את ה־ס.ס. העמידו לדין על שחרגו מכל מסגרת בהתנהגותם לגבינו. מכך אפשר להסיק על מדת סבלנו במסע המות מוורשה לדכאו.

בדכאו נשארנו כמה ימים בלי עבודה ואפשרו לנו להתאושש קצת. אחרי זה העבירו חלק מאתנו ואותי למחנה רכוז במילדורף. וממילדורף הועברנו למחנה מסונף ע״י הכפר אמפינג בתוך יער. חברי הטוב, יואל ליפשיץ נשאר במחנה הראשי מילדורף ולא התראינו יותר עד לאחר השחרור. מה רב היה הצער כשנוכחנו לדעת שאותם הגרמנים שאתם באנו מוורשה לדכאו המשיכו לטפל בנו גם במחנה הרכוז החדש למזלנו הגדול עזבו המרצחים את המחנה שלנו אחרי כמה שבועות גרנו באהלי קרטון מפוזרים בשטח היער שהיה מגודר כשאר מחנות רכוז. כל שאר שירו־תים לא היו כלל במחנה חוץ ממטבח, את הצרכים עשינו מחוץ לשטח המגורים. וכשהוקמו השירותים הכריחו אותנו המפלצות הגרמנים לנקות את השטח במו ידינו. רובנו יצאו לעבודה בסביבת מילדורף, מרחק של 5—6 ק״מ ברגל, לשדה תעופה ענק שבנו הגרמגנים מתחת לאדמה. העבודה שלנו היתה לשאת מלט למערבלים הענקיים שעבדו 24 שעות ביממה העבודה היתה בשתי משמרות, כל משמרת 12 שעות. ואם להוסיף לזה את זמן ההליכה לעבודה ואת זמן המסדרים שערכו כל יום משעה עד שתיים שלוש, יוצא שהיינו מועסקים במשך היממה כולה. חלק מאתנו עבד בסביבת המחנה בעבודות בניה שונות ובשרותים במחנה. למזלי עבדתי בהקמת המחנה והשרותים ואחרי כן הקמנו צריפי החורף. צריף חורף כזה היה בנוי בתוך האדמה ורק גגו המשופע היה מחוץ לאדמה. הגג היה מכוסה אדמה. בפנים הצריף משני צדדיו מדפים מוגבהים ששימשו לשינה. השטח החופשי באמצע היה מטר אחד רוחב על 4 מ׳ אורך והוא שימש ל־40 — 50 איש. גם האוכל היה מועט מאוד ובכלל לא הצטיין בטיבו. האוכל הקלוקל, העבודה הממושכת והמפרכת, היחס הבלתי אנושי הביאו תוצאות ובזמן קצר אחרי שהגענו למחנה התמלאו חדרי החולים מאד משם הדרך לקבר ההמוני מחוץ למחנה, היתה קצרה. במקום העבודה שלי הכרתי מקרוב את הרבי מקלוזנבורג אשר הגיע למחנה רכוז עוד בוורשה. היו בינינו עוד רבנים ואנשים מכל שכבות האינטלגנציה, אבל הוא התבלט מכולם. בהתנהגותו ההירואית ומסירות הנפש, בתפילתו הקורעת לבבות ובשמי־רתו הקפדנית על כל חג מחגי היהדות. עורר אהדה גדולה וגם חיבה מכלנו ויראת כבוד אפילו מצד הגרמנים. הוא הקרין השפעה חזקה והפיח בנו אמונה להחזיק מעמד על אף הכל, ובזמנים כאלה מצב נפשי חשוב לא פחות ממצב גופני, ואולי אפילו יותר. עבדנו יחד בגמר הבניה של צריפי החורף. אני הייתי מוציא מהצריף את כל הדברים שנשארו אחרי הבניה ותפקידו של הרבי היה אחרי כן לטאטא את הצריף. היו בינינו שיחות ממושכות על העבר, ההווה והעתיד. גם עזרה הדדית היתה קיימת. תקופה מסויימת הייתי מביא לרב תבשיל שהטבח רומק בישל באופן נפרד ביותר ובסיר מיוחד עבורו. פעם מצא אותו המיסטר הגרמני עומד ומתפלל תפילת שמונה־עשרה. מכיון שהרבי לא ענה לו על גערתו. הסברתי לו אני שאדם זה העומד בתפילה הוא הרב הראשי שלנו הלה פטר אותו במלים: התפלל רק בשביל הנצחון שלנו והסתלק.

גם סלקציות לא היו חסרות במחנה זה. פעם בסלקציה אחת כשידי היתה חבושה אחרי תאונה בעבודה, רגע לפני שהרוצחים הופיעו במגרש המסדרים, ניגש אלי האחראי היהודי על המחנה אלפונס ובבעיטה פקד עלי להסתלק. אני, למוד נסיון, עפתי מהמגרש והסתתרתי במגורים מתחת לערימה של שמיכות. אלפונס עבר כך דרך כל היחידות והוציא אז כמה בחורים שלמראית עין נידונו להשמדה וכך הציל אותנו. זו לא הפעם היחידה שניצלתי מסלקציות בדרכים שונות בסלקציות היו לוקחים למשלוחי־מוות שלדי־אדם (מוזלמנר), חולים ופצועים.

כשגמרנו לבנות את מחנה החורף חייבים היינו לצאת לעבודת נשיאת המלט. במילדורף, היה מצב בביגוד וההנעלה בכי רע לרבים מאתנו היו נעליים קרועות לגמרי והשטח הבוצי והחורף הקר עוד הוסיפו נופך על סבלנו הרבה התעטפו בנייר של שקי המלט בכדי לשמור קצת על חום הגוף. בהתחלה התחשבו עוד עם היחפנים למחצה ולא הוציאו אותם לעבודות חוץ, אבל כשאלה התרבו לא התחשבו כלל והוציאו את כולם לעבודת המלט ככה עלה הסבל ועמו הקורבנות שהגיעו לממדים מבהילים. הרבי מקלוזנבורג חלה אז ושכב זמן ממושך בצריפו. הפעם דאגו לי בני עירי לעבודה כעגלון ובזה עבדתי כבר עד השחרור. היו במחננו כמה שוורים וסוסים שהיוו תחבורה לצרכים במחנה. הקאפו של היחידה הזאת, קראקאור (שהיינו יחד מהמחנה כפיה הראשון) סידר שאחד חייב תמיד להשאר במחנה בכדי לשמור על האורווה והאינונטר שבו מכיון שלי לא היה מושג מעגלונות, זה היה הטשוב שלי. בעבודה הזאת באנו במגע עם הכפריים בסביבה וככה יכולנו לארגן לנו אוכל די והותר. וגם עזרנו לאחרים. הרבה פעמים הבאתי אוכל לחדרי־חולים בשביל החולים. פעם נתתי לאחד מהחברים תפוחי אדמה דרך החלון. במקרה ראה מפקד המחנה, התפרץ לאורווה וצווח בכעס: מי הוציא דרך החלון תפוחי אדמה? (אסור היה לנו לתת מהמזון המיועד לבהמות). קראקאור, לנצנר ואני שהיינו בפנים האורווה לא ידענו שהוא ראה את המעשה והכחשנו את הדבר. גם זה שקיבל את המזון טען שהוא לא ראה מי שנתן לו. הוא שחרר את קראקאור ואת שלושתינו פקד להכניס לצינוק. הצינוק בצורת בור פשוט באדמה מכוסה מלמעלה ועליו שומר גרמני. יממה שלמה ישבנו בתוך הבור בלי אוכל ומים, אפילו בלי שמיכה. ואחרי שהוציאו אותנו הביאו אותנו למסדר והוקיעו אותנו על פשענו בפומבי.

הגיע גם למחננו משלוחים עם אנשים חדשים. בכדי למלא את התקן במחנה — אשר לדאבוננו הגדול התמעט

בצורה מפחידה היה טרנספורט של יהודים הונגרים אשר הגיעו אלינו ממחנות עבודה בחזית המזרח. הם עבדו קרוב מאוד לחזית וקיבלו אותם הדברים שקיבלו הגרמנים. כשה־גרמנים היו בתהליך של רגרסיה העבירו את אלה למחנות רכוז. הם הגיעו אלינו לבושים היטב ובריאים בגופם. הם הסבו לנו צער, הותיקים והסחוטים, בזה שהוכיחו את כוחם בעבודות שהטילו עליהם כפי שהיו רגילים בזה עד עתה. התחננו לפניהם להאיט את עבודתם בכדי לא לקפח אותנו, אבל הם לעגו לנו פשוט. אני עבדתי אז בחפירת בורות לצריפי חורף. הגרמנים היו רגילים כבר ששמונה מאנשינו חופרים בור כזה במשך שלושה־ארבעה ימים. הבחורים החדשים האלה גמרו את העבודה הזאת במשך יום. כך הוכיחו עצמם בכל מקנמות עבודה אחרי יום־יומיים דרשו כל מנהלי העבודה הגרמנים — ששלמו לשלטונות עבור הפועלים שספקו להם — הטובים יותר יצא, שכולנו היינו מוכרחים לצאת לעבודה הקשה ביותר. לנשיאת המלט. קמה „צעקה" גדולה במחנה, ואז החזירו כל אחד למקום עבודה שהיה בו כל הזמן ואת כל החדשים שלחו לעבודת מלט. לצערנו הגדול גם האנשים האלה לא החזיקו מעמד זמן רב בתנאי החיים האלה. אחרי זה הגיעו אנשים מגיטו לודז' וביניהם הרבה ילדים בגיל 10—12 בערך. הילדים קיבלו יחס מיוחד והדאגה לשלומם ובריאותם הקיפה את כולם. הגיע גם טרנספורט נשים, שהיו במחנה מיוחד ועבדו עבודות שונות.

שנת 1945, ההפצצות על גרמניה תכפו והלכו מיום ליום. קבוצות אנשים מאתנו נסעו יום יום למינכן הרחוקה מאתנו כ־50 ק"מ בכדי לעבוד בפינוי ההריסות. התחילו זמנים קשים ביותר אצלנו. העבודה נהיתה קשה, האנשים התמעטו והעבודות הנוספות הטילו עול נוסף על שכמנו. גם אספקת מזון לא הגיעה תמיד בזמן והוסיפה סבל על סבלנו. ההפצצות הגיעו גם למילדוף הקרובה ואנו התכבדנו פעם בפצצות אחדות שנפלו בגבול מחננו, יתכן בטעות. פעם נפלה פצצה בתוך קבוצה של אנשינו שעמדו לחזור למחנה. 45 קרבנות אדם והרבה פצועים היה אז מחיר גורלנו. בהפצצה אחת על תחנת הרכבת מילדורף נפגעה רכבת מזון. האנשים שלנו שעבדו בפינוי ההריסות מצאו בקרונות אלה כמות עצומה של סוכר וטבק. זה קרה אחרי שכמה ימים לא חילקו אוכל בכלל במחנה והסוכר היה להצלה. הבחורים חזרו למחנה עמוסים סוכר וטבק, מה שהעלה את חמתם של השומרים. הם יצאו מכליהם והתנפלו עלינו בגידופים ובמהלומות. הציקה להם שמחתנו בחורבנם. הם חיפשו אצל כל אחד ולקחו את שללו. בכל זאת הצליחו הבחורים להעביר כמה ימים את הסוכר ולהחיות את נפשם.

בעת ההיא ידענו כבר על נסיגת הגרמנים ומפלתם בכל החזיתות ושאפנו בכל לבנו לגמר המלחמה. ושוב צפה השאלה מה יהיה גורלנו. כי יום נקם בלבי, ושנת גאולי באה (ישעיהו ס"ג). זהו הרגש שפעם בלבנו.

הגיע אפריל 1945 ואתו הניחושים על המצפה לנו. בשעלה בזכרוננו הפתרון שרצו להעניק לנו אומשיץ וכנופיתו ימ"ש, אחזה בנו צמרמורת וחלחלה והיאוש התחיל לכרסם בנו.

באותו תקופה ניתנה פקודה להעביר את כל אנשי מחנות הרכוז להרי טירול ולהשמידם. את המחנות להרוס ולמחות מעל פני האדמה בלי להשאיר עקבות המעידות על פשעיהם הנתעבים. אנו שעברנו דרך ארוכה של יסורי שאול ורצינו לחיות. אפילו חרב חדה מונחת על צווארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים (ברכות י').

באופן פתאומי הגיעה הבשורה שאנו מועברים מהמחנה. ב־24 לאפריל עזבנו ברכבת משא את המקום לכוון טירול. הפעם גורלם של הנשארים החולים ואחרים היה שונה מגורל אחיהם בוורשה. הם שוחררו ע"י הצבא האמריקאי, בהתחלת חודש מאי וחסכו בזה את כל התלאות אשר מצאו אותנו במסע האחרון הזה.

הגענו לעיירה בשם פואינק ועצרנו בתחנת הרכבת הצפיפות בקרונות לא היתה שונה מבפעם הקודמת. רק היחס השתנה קמעה. בקרון שלנו היה איש ס.ס מוורשה שומר הוא התאכזר אלינו בכל הזדמנות ובהיוודע לו שיש בינינו יהודים מפולניה, התחיל למסור לנו ידיעות ממצב המלחמה. אבל גם הבטיח לנו שלא יישאר זכר מאתנו לפני מפלתם הסופית. סיפר שבעל כורחו הוא משרת בס.ס. ועל שאלתנו אם הוא קיבל גם פקודות להתאכזר בצורה בלתי אנושית, על כך ענה בחיוך ובחר לשתוק. כאלה היו משרתי היטלר ימ"ש. מטבעם גזלנים, רוצחים ואנשי העולם התחתון.

יומיים נשארנו בתחנת הרכבת פואינג ולפי השמועות לא היה באפשרות הגרמנים להמשיך את המסע הזה בגלל החזית המתקרבת, והדרכים וקווי מסילות הברזל היו עמוסים בצרכי מלחמה. אוכל לא קבלנו בכלל, וגם התחלנו לחשוש לחיינו. הפניקה גדלה משעה לשעה. השמירה עלינו היתה חזקה ובכל זאת הצליחו מספר אנשים להימלט ולברוח.

ביום ששי אחה"צ הכריז האחראי על המסע על שחרור הטרנספורט. אתם חופשים, אתם יכולים ללכת לאן שאתם רוצים. הרגע הזה עליו התפללנו בכל לבנו וחכינו יום יום שיבוא. והנה הגיע הרגע הזה. השחרור הפתאומי היכה בתדהמה את כולנו והשמחה היתה מהולה בהרבה הרבה צער. לצערנו הגדול היה השחרור הזה בעוכרנו. כי היה זה שחרור סרק או פעולה פרובוקטיבית. אחרי הקריאה הזאת של מפקד המסע התפרצנו מהקרונות והתחלנו להתפזר לכל עבר. זמן קצר לפני כן הסתלקו פתאום שומרינו. חלק נשאר עוד בקרונות, חלקם מתוך אושר, וחלקם מתוך חולשה גופנית. אני ועוד קבוצת אנשים יצאנו לרחוב בעגלה הראשונה שפגשנו, זרקנו את הגרמני ממנה, עלינו על העגלה ונסענו, נסענו בלי לדעת לאן אנו נוסעים. אחרים עשו כמונו. התפרצו לתוך בתים, ביקשו או לקחו בכוח מזון ובגדים והתנפלו על גרמנים לשם נקמה רבע שעה אחרי זה התחרטו הגרמנים על מעשם, הוציאו פקודה לירות על כל אחד שעזב את הטרנ־ספורט. אח"כ היתה פקודה שניה לא לירות, אלא לשבות ולהחזיר את האנשים לרכבת. הרבה קרבנות נפלו בזמן קצר

זה. האנשים לא ידעו מה שנעשה סביבם. אנו אחרי שנסענו כמה קילומטר, נטשנו את העגלה והמשכנו ברגל. שמענו יריות בלי הפסק ולא ידעתי מה פשרם. החלטנו להתחבא בגורן עד יעבור זעם. חשבנו שאלה הם חילופי יריות בין הגרמנים והאמריקאים וציפינו לבואם כל רגע. אחרי ששהינו בגורן כחצי שעה שמענו צעקה בגרמנית: כולם החוצה! עבר פטרול גרמני והלשינו עלינו הגרמנים. אף אחד מאתנו לא זז. התחילו לירות מעל לגורן ולאיים שיציתו את הגורן אם לא נצא. אף אחד לא ענה. הבטיחו לא לנגוע בנו לרעה באם נצא ונסגיר את עצמנו. יצא אחד מאתנו ולפניו חייל גרמני דרוך עם מכונת יריה והסביר לו שהמלחמה נגמרה ואנו השתחררנו מהטרנספורט בפואינג, ומכיון שפוחדים להסתובב בחוץ מפני שלא יפגע בנו איזשהו רוצח ברגע האחרון, לכן התחבאנו. הגרמני, שגם הוא לא ידע מה הוא המצב, יעץ לנו ללכת העיר, כי באנדרלמוסיה הזאת באמת עלול מישהו לפגוע בנו. אנו לתומנו יצאנו בכוון העיר פתאם הגיחה מכונית משא ממנה קפצו גרמנים חמושים והתחילו לירות עלינו וצעקו: ידיים למעלה! כך נסתם הגולל על החופש שנמשך כשעתיים.

הגרמנים גייסו את כל מי שרק יכלו, סרקו את הסביבה, ירו ושבו את המשוחררים המדומים וגרמו לנו קרבנות אדם יומיים לפני השחרור הממשי.

בלילה המשכנו לנסוע והגענו לתחנת הרכבת בטוצינג. הגרמנים התחילו לחלק לנו אוכל ובמפתיע היתה הפצצה אווירית. הופצצה גם הרכבת שלנו. התפרצנו מהקרונות והתפזרנו בשטח .אחרי כרבע שעה הגיחו אווירונים שנית, והמטירו אש קטלנית עלינו. הפעם לא כולם הספיקו להתרחק מהקרונות. ונפלו מאתנו הרבה חללים ופצועים. בפעם הזאת לא הספקתי לקפוץ מהקרון והותקפתי בהלם חזק. הקרון שלנו היה מנוקב ככברה ואני טבלתי בדם כולים. לא ידעתי אם אני חי או לא. מסביב כולם נאנקים. אני שוכב ועלי שוכבים בחורים ספק חיים ספק מתים. חברי מצאו אותי ועזרו לי להתאושש.

ובתוך המהומה הזאת תפסו הגרמנים עמדות בכדי לשמור שחלילה אף אחד מאתנו לא יסתלק. רבים מאתנו שהחזיקו מעמד בגיהנום הנאצי נפחו נשמתם בפתח שחרורם ודוקא בידי אלה שרצו לשחררם. את גודל האסון הזה, את גודל הפניקה שהשתררה אין בכוחי לתאר במלים.

ויש נספה בלא משפט (משלי י״ג) ואנו שלמנו בלי צדק ומשפט את המחיר היקר ביותר עלי אדמות במלחמה ארורה זאת.

לפנות ערב הוציאו מהקרונות את ההרוגים והפצועים. חילקו את הטרנספורט לשתי שלוחות, אחת יצאה לכיוון פלדאמפינג ושם השתחררה, אנו נסענו וחזרנו, כנראה שה־גרמנים לא הצליחו להעביר אותנו למטרתם.

ביום שני, 30.4.45 בבוקר הגענו לתחנת הרכבת זס־האופט. ה־ס.ס. בקרון שלנו מספר שמכאן אין כל סיכויים להמשיך, אבל עדיין החלטתם נחושה לחסל אותנו ברגע האחרון. רשעים, אפילו על פתחו של גיהנום אינם חוזרים בתשובה. פתאום הגיעו אמבולנסים והתחילו להוציא מה־קרונות את הפצועים. הם לא רצו שהאמריקאים ימצאו ברכבת פצועים שלא הגישו להם כל עזרה. למזלנו המקום בו היינו עתה היה מקום מרפא ובתי חולים והגרמנים החליטו למסור את העיר הזאת לידי האמריקאים בלי התנגדות, וכנראה שזו היתה גם הסיבה שלא פגעו בנו ברגע האחרון.

השתרר שקט מסביבנו. השומרים נאלמו כאילו לא היו. אנו, למודי נסיון מר מהשחרור המדומה, פחדנו לצאת מהקרונות כי אולי הכינו לנו הגרמנים מלכודת ותהיה להם אמתלה לפגוע בנו. בכל זאת התגנבו בודדים מאתנו החוצה וזמן קצר אחרי זה חזרו בצעקה אדירה: **טנקים אמריקאים הגיעו.** ואסיים בציטוט מח.נ. ביאליק:

אין זאת כי רב תצררתונו
אם לחיות טרף הפכתונו
ובאכזריות חמה
את דמכם נשת לא נרחמה
אם נעור כל הגוי ויקם
ויאמר: נקם!

שבורים ברוחנו, רצוצים בגופנו והמומים מהנעשה סביבנו. רק הרגע ירדה החרב החדה מצווארנו וניצלנו ממוות. רק לפני חצי שעה עמדו צוררינו לכלותינו, והנה אינם. ברגשות מעורבים יצאנו מצפרני המוות, שסיוטו רדף אותנו כצל זה כמה שנים. מעבדות השתחררנו אבל לחרות לא הגענו. לא תארנו לעצמנו את גודל השואה שפקדה אותנו, בעשרים ואחת ארצות שבהם היו חיי היהודים מוש־רשים במשך אלף שנים ויותר.

כשזה פסק ואנו נשארנו אחד בעיר ואחד ממשפחה, עמדה לפנינו השאלה: איה מקומנו בעולם כעת? לאן ללכת, לחזור לאותם המקומות ובין אותם האנשים אשר ראו בנו תמיד נטע זר, ואשר לגבינו זה נהיה בית קברות בלי מצבות. זאת לא יכולנו לשאת. בעומק נפשנו שאפנו להגיע לקצת מנוחה, לפנה משלנו, למקום שההיסטוריה הועידה לנו. לא תארנו לעצמנו שלחיות בתור עם בין כל העמים ולהגיע למי מנוחות עוד רבה הדרך לפנינו כל אדם היה יכול לחזור לארצו, למולדתו שקיבלה אותו בזרועות פתוחות. אבל לנו, היהודים, לא חיכתה אף ארץ, וגם לא רצינו לראות יותר את ארץ מוצאנו שהקיא אותנו, כמולדת. אבל המקום שעליו חלמנו מימי ילדותנו, דורות על גבי דורות, הדרך היתה חסומה. מקל הנדודים המשיך להיות גורלנו.

מזה־האופט עברנו למחנה צבאי בפרימן ע״י מינכן, ומשם למינכן בבנין בי״ס במגרש־פדרו ואחרי כן עברנו לרכוז גדול של יהודים בפלדאמפינג.

ביום כפור 1945 ביקר במחננו המצביא אייזנהאור ופמלייתו. בקבלת פנים חגיגית לכבודם בבית הכנסת אמר הגנרל אייזנהאואר: יש לי הכבוד לבקרכם ביום הקדוש

לכם מכל השנה. יודעים אנו מה עבר עליכם ומבטיחכם שנעשה כל אשר ביכולתנו בכדי שכל אחד מכם יגיע למקום חפצו ההבטחה של הפמליה הנכבדה, אשר אז היו כובשיה ושליטיה של כל אירופה לא הביאה כל פרי. עמי העולם שהיו אדישים לגורלנו בזמן המלחמה, עזבו אותנו לאנחות אחריה. המשכנו לחיות בתקוה היחידה שבכוחות עצמנו נתגבר ונשיג את המטרה שעליה חלמו דורות. אם אין אני לי, מי לי (פרקי אבות).

בפלדאמפינג התארגנו קבוצות נוער אשר יצאו את גרמניה במגמה להגיע לארץ ישראל בכל מיני דרכים. לא הצלחתי להכלל באחת הקבוצות הללו את הזמן היינו מבלים במועדון „בית הרצל" ומחכים לבאות. מפלדהאמפינג עברתי למינכן וממינכן לערדינג ומערדינג עברתי לקבוץ הנוער הציוני בחווה חקלאית בריטהופן. על החיים בגרמניה ובין הגרמנים איני רוצה להרחיב במלים. אגיד רק בלקונית את הרגשתי האמיתית: בראותי את הגרמנים על זקניהם וטפם, אבות ובנים, ואני נשארתי יתום, מסתובב גלמוד בין כל אלה, נשבעתי בלבי לעזוב את אדמת הרוצחים במהירות האפשרית. נפגשתי עם אנשים וחברים מקודם שגורלם התאכזר להם ונדדו כמוני ממקום למקום, שעד עתה לא ידע אחד על קיומו של השני. והשאלה הראשונה היתה: האם מצאת או שמעת על מישהו ממשפחתי? זו היתה דאגתנו העיקרית שלא נתנה לנו מנוח. רציתי להאמין שבכל זאת נמצא מישהו הקרוב לנו. אבל האכזבה לא איחרה לבוא על כל צעד ושעל בכינו את השריפה אשר שרף ד' ואין מנחם. תקוותינו היחידה היתה בחזון יחזקאל ובנבואת ישעיהו (כ"ו, י"ט) יחיו מתיך, נבלתי יקומון. הקיצו ורננו שוכני עפר.

בריטופן עברנו הכשרה חקלאית ויצאנו בעליה בלתי לגלית מגרמניה במטרה להגיע לארץ ישראל. רבת סבל היתה דרכנו. תככים פוליטיים מנעו מאתנו להגיע למקום שבו רצינו לבנות את עתידנו. בדרך לא דרך מוסתרים במכונות משא עברנו דרך אוסטריה ובעזרת החשיכה עברנו ברגל דרך הרי האלפים את הגבול לאיטליה. המשכנו במשאיות מכוסות ולרוע מזלנו גילתה אותנו המשטרה האיטלקית בהיותנו כבר למעלה מ־50 ק"מ בפנים הארץ. אחרי שישבנו יממה בבית כלא במרתף בעיירה קטנה, בצפיפות איומה, האיטלקים החזירו אותנו לאוסטריה. בלילה אחרי זה גנבנו את הגבול לאיטליה בפעם השניה. לא קלים היו הטיפוסים בשבילי ההרים המושלגים, פעם אחרי פעם, אבל החלטתנו היתה נחושה להגיע למולדתנו בכל הדרכים כי זהו העוגן היחיד להצלתנו ועתידנו.

לזרעך נתתי את הארץ הזאת (בראשית טו, יח). זאת זכותנו ומקומנו הנצחי בעולם.

באניית משא רעועה הפלגנו באישון לילה מאיטליה. את שאיפתנו העמוקה הבענו בשמה של האניה „מולדת". שמונה ימים שטנו בים הפתוח וחפשנו דרך לפרוץ את הבלוקדה הפירטית של האנגלים. אחרי שהספינה הגיעה למצב שהיינו מוכרחים להזעיק עזרה, התקרבו אלינו המשחתות הבריטיות והציעו את עזרתן. עברו אליהם החולים והנשים, ואנו הצעירים סרבנו לעזוב את האניה. הגענו לנמל חיפה ובראותנו את חופי הארץ פרצה מגרוננו באופן ספונטני שירת „התקוה". מראה הכרמל, המחשבה להיות עם חופשי בארצו אחרי כל מה שעבר עלינו העלה לגבהות את גאוותנו הלאומית. אבל דא עקא אנו דורשים מהאנגלים להסתלק ולתת לנו לרדת לחוף באופן חופשי הם מתנפלים עלינו בכוח להוציאנו מהספינה. אנו מחזירים מלחמה שערה. הם באלים, ובגז מדמיע, סילוני מים, ואנו בכל דבר שבא ליד. יש בינינו המון פצועים. בכוח נשקם השתלטו עלינו והעבירו אותנו לגלות נוספת, גלות קפריסין. גם שמה היינו מוקפים חומה ובריח. מגבלות על גבי מגבלות. על כל דרישה לשפר את מצבנו חייבים היינו ללחום, בהפגנות שנסתיימו תמיד בקרבנות אדם מצדנו. תקופת גלות קפריסין נחשבת כמאבק של עמנו לעצמאות פוליטית.

לא ימוש מזכרנו כל אלה אשר לא זכו ליום הגאולה, יום שחרור ארצנו משעבוד.

בעלית הנוער זכיתי לעלות לארץ ישראל בתקוה ובאמונה שלמה שפה נבנה את עתידנו למען בנינו ובני בנינו עד עולם.

שמואל אורבך

לאור הנר

ליל ה־11 לאוגוסט 1942 היה ליל שימורים בקהילה הקדושה של סוסנוביץ העיר. יהודים שומרי מסורת הקדימו קום להספיק לתנות מרי לבם לפני קונם ולהתפלל בציבור; אמהות הוציאו את בגדי החג האחרונים שנשארו לפליטה, רחצו ילדיהם כבערב חג, בכדי שיוכלו להופיע נקיים ומסודרים כפי רצון הממונים עליהם, למגרש הספורט ברחוב יוהננה על מנת להחתים את תעודות זהות שלהם.

מחמש בבוקר אותו יום החל לזרום נהר אדם לאותו מגרש, לפי הוראת היודנראט ועד לשעה 10 בבקר, השעה ה־

יעודה, התיצבו כדת וכדין קרוב לשלשת רבבות מיהודי סוסנוביץ — זקן נער וטף.

בסוף יולי פורסמה הוראת היודנראט לתושבי סוסנוביץ היהודיים שעל כולם ללא יוצא מהכלל להתיצב במגרש הספורט ב־12 לאוגוסט ולהחתים את תעודות הזהות שלהם, שבלעדם היו נדונים לכליה.

רובו של הציבור היהודי לא נטה להאמין מלכתחילה שזו הסיבה להתיצבות זו. יותר ויותר שמועות בדוקות ומאושרות חדרו לגיטו על הטרנספורטים שיצאו כאילו למח־נות־עבודה ושאף אחד לא הגיע לשם וגם לא חזר משם; היתה הרגשה כללית שטומנים להם פח ומשהו איום ונורא עומד להתרחש ובכל זאת רצו לקוות ולהאמין לנס שאולי יתרחש. החלו להתיעץ אם להתיצב או לא? שמועות אלו, על החששות וחוסר האימון, הגיעו גם לאזני היודנראט בראשו מוניק מרין והללו הועברו לידיעתו של מפקד הגיסטפו לאיזור שלזיה — דראייר.

דראייר זה, ששנאתו ליהודים ועורמתו לא ידעו גבול ומעצור החליט להערים על יהודי סוסנוביץ. ימים מספר לפני מועד ההתיצבות כנס את יהודי מונדז׳יוב, עיירה קטנה הסמוכה לעיר, לשם אותה מטרה. רוב תושבי העיירה אמנם התיצבו בתחנת האיסוף, שם החתימו את תעודות הזהות ושלחום הביתה כברק חלפה הידיעה בסוסנוביץ והתפשטה בין היהודים, כי אכן אמת בפי אנשי היודנראט, שרק לשם ההחתמה נקראו להתיצב.

ואכן, התיצבו כלם כאיש אחד באותו בוקר נאה של ירח אוגוסט, נקיים ולבושים חג, וכשנפסק זרם אנשים הוקף המגרש באנשי הגיסטאפו עם דראייר בראשם החל מיון הנאספים ולחלקם לארבעה גושים. אנשי גוש ראשון חוזרים לבתיהם, גוש שני — לרוב צעירים וכשרים לעבודה גופנית קשה — להשלח למחנות עבודה, גוש שלישי נעצרו לבירור והרביעי, שהווה את רוב יהודי העיר — מיועד להשלח לאושביץ.

בניסן תש״ב, מרץ 1942 נתלו ע״י הגרמנים 4 יהודים בסוסנוביץ: נחום קוהן ובנו מאיר, יהודה וורמן והניך פפר. האחרון, גר כדייר משנה בביתו של אברמצ׳יק ברחוב טרגובה 15. מולו גר שוטר מהמשטרה היהודית יששכר וינר. פפר הצליח במשך כמה חודשים להסתתר מעיני הגרמנים שחפשוהו עד שאותו שוטר וינר הצליח לגלותו ומסר אותו לטדק, שהסגיר אותו לגיסטאפו. אחרי המקרה הפך וינר למלשין בגלוי והוכח בעליל לעיני כל פרצופה ותפקידה של המשטרה „היהודית״, הזרוע המבצעת של היודנראט.

בראשית מאי 1942 החלו הגרמנים לשלוח „הזמנות״ למשפחות יהודיות להתיצב עם משפחותיהם בבנין התלמוד תורה שברחוב יסנה. גם משפחתנו שמנתה שמונה נפשות נקראה להתיצב. החלטנו לא להופיע ומצאנו מחבוא בחנותם של האחים לייזרוביץ׳ בשוק וורמן. כמונו היו עוד הרבה משפחות שלא נענו ל„הזמנות״. כעבור 4 ימים, הקיפה המשטרה „היהודית״ את הבתים 2 ו־9 ברחוב טרגובה, הוציאו משם את כל דייריהם והובילום ישר לתחנת הרכבת ומשם לתחנת ההשמדה אושביץ.

ילד לומד תורה ליד האם

אף במחשכי החיים לא כבה האור של תורה ודעת.

זה קרה בכ״ז אייר תש״ב — 10.5.1942. באותו יום החלה לפעול בסוסנוביץ מכונת ההשמדה הגרמנית, מתוך שתוף פעולה מלא בין היודנראט והמשטרה „היהודית״.

בשבת אחרי המשלוח הראשון מברכים ולמחרתו ראש חדש היה. באותו יום החלה המשטרה „היהודית״ להוציא יהודים מבתיהם ורכזה אותם במקום מיוחד. כך זה נמשך עד יום רביעי אחרי הצהריים. למחרתו נשלח הטרנספורט השני, בעקבותיו של הראשון, לאושביץ.

אחרי המשלוח השני הפיצו אנשי היודנראט ברבים, שבכך תמו המאסרים והמשלוחים, הרבה יהודים נטו להאמין וחזרו לימי חג השבועות לבתיהם, ביניהם גם משפחתנו אנו. ביום ראשון של חג מלאו בתי הכנסת יהודים מתוך תקוה שבחג לא יהיו מאסרים וחפושים. אבל בערב נקראו השוטרים להתיצב במשרדי היודנראט. בחצות הקיפה המשטרה את האיזור שלנו, הוציאו את כולנו מהבתים ורכזו את כלם בבנין בית הספר שברחוב רמבלינקה. כהרף עין נתמלאו אולמות הבנין רבים התרכזו בפנות לשם הזכרת נשמות, והיתה להם זו ההזדמנות האחרונה. למחרת החג העברנו ברגל לבנין התלמוד תורה. כל הזמן, הן בבית הספר והן בדרך לת״ת שמרו עלינו רק אנשי המשטרה „היהודית״.

ביום שלישי החלו לגלח ולספר. ליד הספר עמד משגיח, שוטר יהודי, שידע ל„טפל״ ביהודים הדתיים אלה שהתנגדו להורדת זקנם. כשהגיע תורו של אבי הי״ד, ניסה לשאול את השוטר האם אי אפשר להשאר מגודל זקן? על כך ענה לו השוטר: לשם מה לך הזקן בין כה אתה הולך למות. ואז ענה לו אבי בשקט — אם כבר למות הרי כדאי למות עם זקן. כתשובה התפרץ השוטר והרים את ידו על אבי להכותו, זנקתי עליו ורציתי לחנקו. לשמע הצעקות נכנס ד״ר טייכנר הוא בקש שיפסיקו להכריח את היהודים האדוקים לגלח את זקנם בכוח.

למחרת, יום רביעי, ה־23 למאי באו אנשי הגיסטאפו יחד עם אנשי המשטרה „היהודית״ סדרו את כל המבוגרים בשורות והחלה הצעדה ברגל לבנדין. את הילדים הובילו בעגלות. בבנדין הכניסו אותם לבנין בית היתומים, לשם דחסו קרוב לאלף יהודים ביניהם רבים מיהודי בנדין.

בינתיים נעשו מאמצים ע״י משפחתנו מבחוץ. הגיעו להסכם עם גולדמינץ, מפקד משטרת „היהודים״ בבנדין, ש־תמורת תשלום הגון לא נצורף לטרנספורט. למחרת הוצאו כל האנשים שנשארו והועברו לתחנת הרכבת. בצהריים הופיע הגרמני קוטשינסקי ממשרד העבודה ובחר בבודדים מהצעירים להשלה לעבודה. ביניהם היינו אחותי ואני. בעברנו מול השער ראינו שכל עבודת דחיסת היהודים לקרונות והשמירה עליהם נעשתה אך ורק ע״י המשטרה „היהודית״. ב־2 בצהריים הוגפו דלתות הקרונות והרכבת זזה לדרכה האחרונה. הורי שוחררו בינתיים הודות לכופר ששולם לגולדמינץ ונשארו בסוסנוביץ עד ה־12 לאגוסט, הוא תאריך ההתיצבות הכללית ליהודי העיר במגרש הספורט.

היו אלה ימים טרופים לעמנו דרוש היה כוח פיזי ועוד יותר אמונה בלב, בכדי לשמור על צלם האדם שבנו. בימי הזעם ההם חפשנו, אנו הצעירים מסוסנוביץ, מחבוא וסעד אצל המבוגרים מאתנו. אחד מאלה המבוגרים היה צבי גדרמן הי״ד (קוטשיק), שהמזל לא האיר לו פנים. בסוף יוני 1939 נפרד ממשפחתו ומבני עירו בדרכו לארץ ישראל בעלית „אף על פי״. הגיע לשניאטין, עד לגבול פולין־רומניה ונתקע עם אחרים. ימים ספורים לפני פרוץ מלחמת העולם חזר לסוסנוביץ ונשלח למחנות מהראשונים. כשנפגשנו במחנה בלכהמר ידע והצליח לעודד אותנו במילה טובה ולעזור לפרקים בפת לחם. הרצון לחזור הביתה לא נתן לו מנוח. בספטמבר 1942 נפל למשכב בחשבו שיוחזר הביתה. הגורל רצה אחרת והוא נשלח לאושביץ.

מבלכהמר נשלחתי למחנה צויטטאו שבצ׳כיה. בסוף שנת 1943 הגיעו שמועות אלינו שמחנות שלמים מחוסלים ותושביהם נשלחים להשמדה לאושביץ. ביזמתו של חיים גולדפריינד מסוסנוביץ, עתה בישראל, הוכרז על מבצע כופר נפש במחנה, שבו תרמו כל אלה שמצבם שפר במקצת לחם למען האחרים, שידם לא השיגה לקנות לעצמם פת־לחם. ראש המחנה, אהרן ברוינר מבילסקו, שלא נמנה על ל״ו צדיקי עולם, תרם חלקו למבצע.

בפסח, באפריל 1944, הועברנו למחנה פלברך הסמוך לגרידיץ. פה פגשתי רבים מבני עירנו ומהם נודע על רבים שאינם כבר, אלה שלא עמד להם כוחם ומצאו את מותם במחנה. בסוכות 1944, בשובנו מהעבודה הרגשנו שמשהו עומד להתרחש ואמנם לא טעינו. כהרף עין נתנה הפקודה להתפשט לסלקציה. במרכז המחנה עמד רופא מהס.ס. ולידו רופא המחנה היהודי. למזלי נשרטתי שריטה קלה באותו יום ברגלי השמאלית ונחבשתי. בהתיצבי לפני הרופא לחש הלה משהו והרופא היהודי ענה לו מיד, שאני חזק מאד ומסוגל לעבודה גופנית קשה ואמנם נבחרתי עם עוד 300 הגברים הבריאים להשלח למחנה גרוס־רוזן. למחרת הועברנו לשם וממרחק רב הזדקרה לעינינו הארובה הגבוהה שפזרה את הפיח השחור ותלתלה תקפה את כולנו פה עברנו מחדש את כל הסדרים שבמחנות. שוב ושוב חפשו וחטטנו אחרי כל הבדיקות והחפושים, הרבים, כסף וזהב. יום יום צעדנו לתחנת הרכבת ובחזרה. היינו היחידים שיצאנו לעבודות חוץ, ושלא חוסלנו תוך 24 שעות אחרי בואנו לכאן. בסוף ינואר הורע המצב. רבבות יהודים ממחנות שלזיה הגיעו לגרוס־רוזן ומצב האספקה נעשה בכי רע.

ב־11 לפבראור אחרי הפצצת המחנה ע״י הרוסים הביאונו לתחנת הרכבת ודחסו אותנו לקרונות, למעלה ממאה איש בקרון למזלנו היו הקרונות פתוחים, כך שיכולנו לשאוף אויר צח ולמרות זאת היתה הצפיפות רבה. לידי היו עוד מסוסנוביץ חנן אסטרייכער הבן הצעיר מרח׳ מונדזיובסקה 19 ובניק פלדבוים. נסענו שלשתנו כמה ימים ולילות ללא אוכל וללא טפת מים, אחרי כמה ימי נסיעה הרגיש פלדבוים ברע, השמיט לפתע ראשו הצדה, עיניו נפתחו לרוחה ומפיו

נפלטה האנחה האחרונה. נסינו לעודדו אך ללא הועיל. השכבנו אותו בפינה, ושלג לבן החל לכסות את היקום מסביב, מעטה של לובן החל לכסות את גופו כאלו הלבישוהו תכריכים. באחת התחנות הורדנו את גופתו יחד עם גופות האחרים. הגענו למחנה הרצברג בסביבות נירנברג. המראה דכא אותנו וירדנו מהקרון שבורים ורצוצים, כך שלא הייתי מסוגל לצאת לעבוד יותר. פניתי לרופא, במקרה פגשתי כאן את הד״ר זברנני מסוסנוביץ. איני בא כאן ללמד זכות עליו, אחרי כל מה ששמעתי על התנהגותו בהיותי במחנות טרם שבאתי לכאן. אחרי שאמרתי לו ששמי אורבך, שאלני האם אני בנו של קלמן אורבך מסוסנוביץ. כשעניתי לו בחיוב הרגיע אותי והחזיק בי עד ראשית אפריל בבלוק החולים ועשה מאמץ בסלקציה האחרונה לרשום אותי בין אלה, שצריכים לנסוע ולא ללכת ברגל. בראשית אפריל כשצבא ארצות הברית התקרב למחנה הועברתי לדכאו. לא היה לי הכוח לעמוד על רגלי וזחלתי עם אחרים שהיו במצבי כק״מ משער המחנה, כשמשני צידי הכביש עומדים הגרמנים, אזרחים, ומסתכלים עלינו, אותם גרמנים שטענו וטוענים עד היום שלא ידעו ואפילו לא שמעו על קיום המחנות והכבשנים.

בסוף אפריל נקראו שוב כל היהודים במחנה דכאו להת־יצב ושוב הוכנסנו לקרונות, הפעם בסגורים, בדרכנו לגבול האוסטרי. ב־28 לחודש הגענו לזיפלר שבאוסטריה בקרבת הגבול הגרמני. כשירדנו מהקרונות שמענו יריות. כפי שנודע היו אלה יריות התנגדות מצד ראש העיר להבאתנו לשם. גם פה נפלו רבים מיריות אלה. פה הכריז קצין הס.ס. שאנו חפשים. בערב אותו יום גורשנו בחזרה לגרמניה. למהרת בבקר נכנס הצבא הגרמני לעיירה מיטנוולד ושוחררנו שלדי אדם וגלי עצמות.

אחד הראשונים שהתחיל לטפל בחולים ושבורים היה הד״ר דוד ודובינסקי שהקים בית חולים ורב חלקו בכך שרבים מאתנו נצלו ונמצאים כאן כיום.

לבסוף יוזכר נא לטובה קרל דמרר, ראש המחנה בבלכהמר שבשלזיה, היהודי האמיץ בעל הלב החם. יהודי מסוסנוביץ היה בגורלו נפל לעמוד בראש המחנה בתקופה הקריטית ביותר 1942. בערב ראש השנה נסגר המחנה מחמת הדיזנ־טריה. בצהריים כינס את תושבי המחנה למסדר ובו השמיע: „ילדים, כלנו נמצאים באותו גיהנום, אך אסור לנו לאבד את התקוה. נתחזק ונאמין שיבוא יום והשמש עוד תזרח גם לעמנו המעונה ועכשיו נשיר את התקוה״. שירה אדירה פרצה מנערים חלושים וכסם־מרפא היו אז בשבילנו המלים: לשוב לארץ אבותינו עיר בה דוד חנה.

כקרן אור היתה בשבילנו הופעת יהודי גא זה, והוסיפה לנו כח ואמונה בימים הטרופים.

בא׳ באלול, מדי שנה בשנה, מדליק אני נר נשמה לזכר הורי היקרים ולזכרם של קדושי קהילת סוסנוביץ, שנרצחו ע״י הנאצים בעזרתם הפעילה של ברנשים שונים שאבדו את צלם אלקים. לאור נר זה נכתבים גם שורותי אלה בדם ובדמע.

כשנפרדתי מאבי בבית היתומים בבנדין פנה אבי ז״ל אלי בדברים אלו: „שמע בני, איננו יודעים מה יהי עלינו ואיך נמשיך, ובאם חו״ת תצטרך למסור את נשמתך לצור עולמים השמר וזכור למסרה כיהודי״.

וגם עוד מקרה אשר לא מש מזכרוני. בתחנה גרוס־רוזן בחודש ינואר 1945 הסתמן כבר קץ משטר הנאצים הארורים, התחילו להזרים נרדפים שאריות אדם מכל המחנות של שלזיה התחתית, ההמון נאמד אולי בחצי מיליון איש, אפסו ונסתמו כל מקורות אספקת מזון, וגם הנאצים חדלו לדאוג לפרנסתם כך וכך לא הפיקו מהם שום תועלת, ולשם מה להאכיל אותם?

ביום כזה ישבתי ע״י שולחן ריק מכל דבר, שבור ורצוץ ימים רבים לא בא אוכל לפי ופתאום נתקלו עיני בפירור. הפירור דמה ללחם, הפירור היה תקוע בסדק השולחן, גודלו גודל מיקרוסקופי, שלפתי את כפי שהחזקתי, כמו כל אסיר, כציוד אישי בגרב והידית של הכף היתה מחודדת כסכין הכנסתי בכות את החוד לסדק השולחן, בכדי לחלוץ את הפירור הנכסף. אבל דבר מה נשבר בקרבי. בושה בפני עצמי כיסתה את פני ובקול אמרתי: רבונו של עולם לאן הגעת שמואל, שמוכן אתה כחריק־כתולעת מזוהמת לחדור לסדק לחפש פירור מלוכלך אשר אין בו כה וכה, שום תועלת תזו־נתית לאדם רעב. אך מסתבר שרצון החיים חזק הרבה יותר, כבודו ושכלו הישר לא עומדים לו ברגעים כאלו. התכופפתי מעל לשולחן והתאמצתי בכל כוחותי, הוצאתי את הפירור והנה הוא בפי...

ועוד הימים במחנה גרוס־רוזן. ביום אחד הגיע בן־אדם רחוק במראהו ממראה יהודי ופנה אלינו בשפה הפולנית: „יהודים נמצאים כאן? טוב, טוב מאד, אני מתבולל גמור, כך חונכתי. מוסתר הייתי בין גויים בוורשה, במרד הוורשאי תפסו אותי ומשם הגעתי לכאן. והנני מזין את עיני בדמותכם היהודית! אחי היקרים עכשיו אין צורך להסתיר יהדותי, הנני חוזר למקורי, לא אשקר יותר לא אחמול על גופי, אראה להם לנאצים הארורים כי יהודי אינו פחדן, לא אשמע יותר את גידופיהם השחצניים, הנני יהודי, אתם שומעים יהודים! זעק וברגע של טירוף ו„אקסטזה״ רץ החוצה הישר לגדר המחושמלת בין המגדלים הוא „לא הצליח להצמד היטב לגדר ונשאר בחיים, הגרמנים ירו בו לא היה זה כדור של רחמים, הם רק פצעו אותו. כך הוא שכב גוסס ביסורי מות נוראים עשר שעות. הם הסתכלו בו. בתום עשר שעות יצאה נשמתו. גם אותו אף פעם לא אשכח את האח הקרוב, אשר כל כך רחוק היה והתקרב בכל נפשו למקורו ונרדף ממנו. אזכור אותו כדמות נעלה, אשר נרקמה ונשתלה בחזרה בזהר אגדתי של קדושים ראשונים. הגוף נשרף והנשמה פורחת מעל ראשנו. אזכור גם כן את צחוקם הארור של קלגסי היטלר. את שמו אינני זוכר, אבל זכרו יחיה תמיד בקרבי. ויכתב האיש היהודי הקדוש והטהור הזה, שאפילו את שמו לא הספקתי לרשום בזכרוני בספר שלנו, וכמו אש תמיד צורב בלבי ודורש נקמה בעד דמו השפוך. הי״ד! ויכתב בספר

הזכרון לעולמים, למען ידעו בנינו, כי לא הלכו יהודים כצאן לטבח. בימי חג כשאני מתיחד עם נשמת הורי וקרובי ולנגד עיני דמותו של אבי ז"ל, והנני משנה את שמו, לוחש אני: „שמע אבי הנני בארצנו הקדושה הנבנית לתפארת, כוחותי חזרו לה מחדש במולדתנו המחודשת, הקמתי כאן משפחה. נולדו לי בנים ולאחד מהם את שמך קראתי עליו".

וכשיגדל הבן אגיד המ אתה במותך ציווית. נגן ונשמור על הכל, הלוא אתה גם־כן בכל היקום הזה הכל מה שסובב אותנו לנצח נצחים.

נתן לזינגר

המאבק לחיים בצל המוות

כניסתם, של הכובשים הגרמניים לסוסנוביץ ביום ה־4 לספטמבר 1939 היתה סוערת ומלווה קרבנות יהודיים. הרצי־חות וההתעללויות הפילו מורא ופחד בקרב היהודים, שניסו להסתתר בבתים ובמרתפים.

משפחתנו התרכזה במקום אחד באותו יום בבית שברחוב קובלסקה 8, פרט לאחי הבכור מרדכי ואשתו שרה, שהיו כבר בארץ ישראל.

לאחר ימי האימים הראשונים שעברו על יהודי סוסנוביץ נעצרו רבים כבני ערובה שהושמו ע"י הגרמנים במעצר במחסני ביה"ח של שיין וביניהם אבי ששוחרר לאחר שסולק פדיון כופר הדרוש ע"י הכובשים הגרמניים.

מדי יום הוציאו הגרמנים גזירות וצווים חדשים שהיו מכוונים כלפי היהודים כגון הגבלות התנועה והליכה ברחוב, איסור להתאסף בקבוצות שלמעלה מ־4 איש וגם צווי החרמה של כל הסחורות והעסקים של היהודים, עם אזהרה חמורה שמי שיפר את הצו צפוי לעונשים כבדים. ניסינו ככל יכולתנו להתאים את עצמנו למצב החדש ולהתקיים בתקווה שכל זה יעבור. אך זה לא עזר, שוב עלה בגורלנו לעבור ימי פחדים ואימה. היה זה לאחר מקרה עם יהודי אחד שעקבו אחריו ברחוב והגיעו לביתו ושם גילו מחסן גדול עם נעליים ובחקירה הוא הודה שזה שייך לאבי. הסחורה הוחרמה כמובן ואני עם אבי נאסרנו. אמנם אני שוחררתי מיד אך אבי הוחזק במעצר 7 ימים ולאחר מאמצים רבים וכסף רב ששולם כפדיון כופר שוחרר.

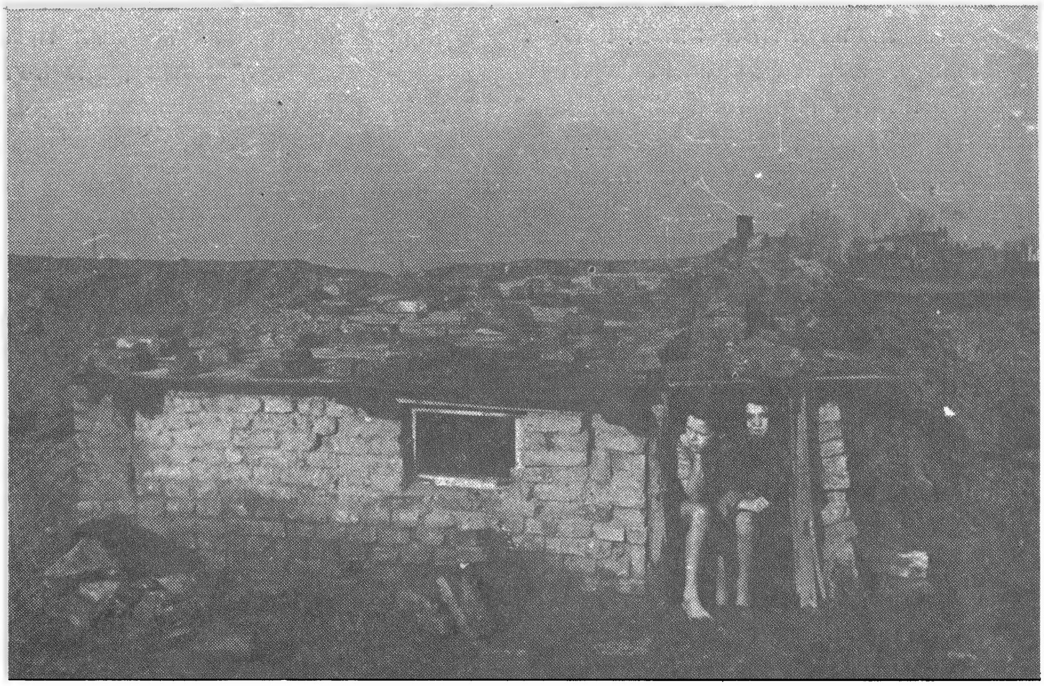
לאחר מכן הוטל על אבי לאסוף ולארגן את כל בעלי המקצוע בענף העור והנעליים כדי לסדרם בעבודה בשופ' של הסנדלרים, שנועד לבצוע עבודות לגרמנים. היה זה בתקופה שיהודים התחילו לחפש בטחון וחיים ע"י סדור בעבודה. באותו זמן גם החלו לשלוח צעירים לעבודה בגר־מניה וגם אני שולחתי אז למחנה. היה זה באוקטובר 1940 כשנשלחתי למחנה עבודה זיוויץ, אולם הצלחתי לאחר 11 יום להשתחרר בתואנה שאני חולה שחפת.

כשחזרתי לסוסנוביץ סודרתי בעבודה כפקיד בקופת חולים היהודית שהיתה באפוטרופסות היודנרט. השתדלתי להתאקלם בעבודתי זו, כי לא זו בלבד שזה הבטיח לי את השארותי בבית ליד הורי אלא גם נתן לי ספוק שבתוקף תפקידי יכולתי להקל בסבלם של הנזקקים מהאוכלוסיה היהודית, לא פעם הוזהרתי ע"י הממונים בגלל אשורים שהוצאתי לחברים שנעזרו בכך במצוקתם ובמצבם הקשה. אולם נשארתי והמשכתי בעבודתי.

החיים בעירנו נעשו קשים ומרים מיום ליום. הגזרות החריפו סיוט השילוחים למחנות והגירושים העיקו על לב כולם. מחזות זוועה שהתרחשו בעירנו ע"י חיות הטרף הגרמניים גרמו ליגון ובהלה בקרב האוכלוסיה היהודית וחוללו למפנה בהלך מחשבתם של הנוער היהודי בעיר. רעיון ההתנגדות וחיפוש דרכי קשר והצלה חדרו לכל חוגי הנוער בעיר. אם כי מצבנו המיוחד לא אפשר פעולות ממשיות לפי ההיקף וגודל האסון, ובמצב זה לקחתי חלק בפעילות מצומצמת בהתאם למקום ולזמן. ובפרט באותו יום המר והנמהר בכנוס הגדול של כל יהודי עירנו במגרש הספורט. בזמן הסלקציה פעלתי רבות כדי להעביר לחלק המשחורר, חברים ובפרט את משפחתי ואת משפחת אחותי טולה עם בעלה משה ז'לונקה ובתם דינה, וגם עזרתי להצלת אחרים, אולם נעצרתי ע"י אנשי הגיסטאפו ולמהרת פוטרתי מעבודתי בקופת החולים ועברתי לעבוד בשופ' של הפרוונים ברובע בפוגוני. בינתיים עברו כל היהודים וגם משפחתי לגיטו שרודולה. תנאי החיים נעשו קשים יותר ולאחר סכסוך עם שוטר מהמשטרה היהודית בגלל יחסו האכזרי ליהודים, נעצרתי ונשלחתי למחנה לז'שיוויעץ.

במחנה בשיוויעץ היו התנאים לא מהגרועים ביותר. אפילו הצלחתי לקשור שם קשרים חשובים. אך הידיעות המזעזעות שהגיעו אלינו מהבית שהגיטו עומד לפני חיסולו הסופי הדריכו את מנוחתי, מה גם שפיסי כבר לא היה בבית אלא במחנה ריכוז. החלטתי לכן לברוח מהמחנה הביתה. בהגיעי לגיטו ניסיתי לשכנע את הורי שיצטרפו אלי לבריחה להונגריה, אך הם דחו את זה בגלל הסכון הגדול שבדבר.

נגשתי לכן לבנית בונקר ולהסתתר כמו רוב דרי הגיטו. אך ביום השני לאקציה של טיהור הגיטו נתגלה הבונקר ויחד עם עוד מאות ואלפי אנשי הגיטו הובלנו ברגל בכוון

האם והבן במחבואים — בציפיה אל הבלתי ידוע

בנדין. בהגיענו לתחנת הרכבת לבנדין הרגישו מנהלי הרכבות בזוג המגפיים שנעלתי לטשו עיניהם אלי וסחפו אותי הצדה בכדי להורידם מרגלי ואז, הפרידו אותי ממשפחתי ויותר לא ראיתי אותם. דחפו את כולם לקרונות שבהם מובילים בקר ולאחר שהתמלא כל קרון עד אפס מקום זרקו עוד פנימה מספר רב של מתים והרוגים קרבנות של נסיונות בריחה והתנגדות. ולאחר שסגרו את הדלתות, הרכבת זזה בכוון לאושוויץ. את מה שהתרחש בתוך הקרון קשה לתאר בשפת אנוש. המושג „גיהנום" חיוור הוא לעומת המחזות המזעזעים שקרו בו. לי על כל פנים נתחוור כי זהו מסע למוות והחלטתי לא להשלים ולהלחם לחיי בכל כוחותי. עשיתי כל המאמצים להתקרב לפנה בו היה האשנב ובעזרת עוד עקשנים כמוני הצלחנו להוציא ולעקם את הסורגים של גדר תיל עד שנשאר חור דרכו אפשר היה להוציא את הגוף. אולם ידעתי שבקצה הקרון על המדרגות יושב חייל גרמני מזויין בתת מקלע מוכן לירות בכל רגע, לכן לקחתי מקל והלבשתי עליו את כובעי ונענעתי בו, וכך הצלחתי להטעות את הגרמני שירה והריק על כובעי את כל מלאי הכדורים שהיו במחסנית. ניצלתי את הזמן הקצר שהיה צריך להחליף את המחסנית וקפצתי מהאשנב החוצה באמצע הנסיעה. ואחרים קפצו כך אחרי.

היה לילה אפל. נפלתי לתוך תעלה שהפרידה בין מסילת הברזל והדרך נחבלתי קשות בכתפי וברגלי. לאחר שחזרתי להכרתי הרגשתי שאני מוטל בשלולית דם ועם כאבים חזקים בכל זאת הערכתי את המצב והחלטתי להמשיך במאמצי להשאר בחיים. הסתכלתי סביבי ומרחוק ראיתי נקודת אור ואליה החלטתי להגיע. ללכת ברגל ממש לא יכולתי. בכל כוחותי זחלתי לעבר אותה נקודה ובהגיעי למקום דפקתי בדלת הבית. אשה שפתחה את הדלת הכניסה אותי פנימה. בקשתי ממנה מים אך פתאום הופיע בעל הבית. התברר שהוא איש ס"ס. הוא אסר על האשה לתת לי מים ואמר בפנותו אלי שתיכף יקח אותי למקום בו כבר לא אצטרך מים...

הוא נכנס לחדר שני להתלבש. אני הספקתי בינתים לשתות את ספל המים שהאשה נתנה לי. התעודדתי קצת, ברחתי מיד מהבית והתחבאתי מתחת למדרגות הבית. איש הס.ס. יצא בזעם כדי לתפוס אותי. ראיתיו מתרחק ומחפש אף ירה כמה יריות ולבסוף וויתר ונכנס הביתה. יצאתי ממחבואי והרף כל כאבי סחבתי את עצמי עד לכביש המוביל לשופניץ. משם בעזרת עגלת פחם שנזדמנה לי במקרה הצלחתי להגיע עד לסוסנוביץ.

בהגיעי לסוסנוביץ פניתי לבית מס. 42 שברחוב וויסקא. הבית שממול לדולאג. שם קיוותי למצוא קשר ועזרה. אך דרי הבית הפולניים השגיחו בי ורדפו אחרי לתפסני ולמסור לגרמנים.. ככלב מוכה ברחתי מפניהם, קפצתי דרך הגדר ישר לתוך הדולאג שם היו באותו זמן מרוכזים 300 יהודים בעלי תפקיד ביודנראט ואנשי משטרת הגיטו של היודנראט.

השוטרים הגרמניים ע"פ הלשנת הפולנים החלו לחפש אותי. הם ערכו מיד מפקד ואף כי התברר שיש אחד יותר לא הוציאונו כי אם צורפתי לטנספורט וזה הודות למנהל הדולג היהודי קוגלמן מסוסנוביץ. כעבור יומיים לאחר

שחבשתי את פצעי וחזרתי במקצת לאיתני נשלחתי למחנה אננאברג שמפקדו היהודי או בשפת המחנות יודאן אלטר־סטר היה **ישעיה גליטמן** מסוסנוביץ.

לא עבר זמן רב במחנה אננאברג והתחלתי לחשוב על בריחה מהמחנה. יום אחד ביקש אחד מאנשי הס.ס. חשמלאי שיוכל להתקין לו אנטנה לרדיו על גג ביתו שעמד מחוץ למחנה. אני התנדבתי לעבודה כמומחה ובעלותי על הגג לסדר את האנטנה ירדתי מיד מצדו השני וברחתי, אולם לא הצלחתי להתרחק ותפסוני וכעונש נשלחתי למחנה הרכוז בלכהאמער בו היודאן אלטסטר היה קארול דאמרר יהודי יוצא דופן מבין כל האחרים שמילאו תפקיד דומה.

המחנה בלכהאמער דמה לעיר עבדים גדולה. שטח המחנה השתרע על עשרות קילומטרים ומאוכלס עשרות אלפי אסירים ושבויי מלחמה מכל האומות והלאומים שהיו משועבדים לגרמנים. גם העבדים עצמם היו מחולקים לדרגות בהתאם להשתייכותם הלאומית ולפיהם נקבעו זכויותיהם וה־יחס כלפיהם. לדרגות הנמוכות ביותר השתייכו כמובן ה־יהודים.

צורפתי לבלוק במחנה היהודי שהכיל אנשים מסוסנוביץ ובנדין וביניהם רבים ממכרי וביניהם ע. גלדבוים הי״ד. בורה, טיביאש, יעקובוביץ, הרצברג, בהם נעזרתי לרפא את הפצע ולהתחזק, ולאחר שהות קצרה בתנאי החיים במחנה גמלה בלבי ההחלטה לברוח. אולם הפעם החלטתי לשתף בתכניתי גם את חברי שאת אמונם רכשתי. לקחנו בחשבון את כל הגורמים והאפשרויות שבמקום ולפיהם פעלנו. השתדלנו קודם לבוא בקשרים במקומות העבודה עם אסירים נוצריים שהיו ברשותם אישורי יציאה מהמחנה וקנינו אותם בכסף ובעזרתם ניתן היה לצאת מתחום המחנה המגודר לפי סדר מוסכם וקבוע מראש. הראשון שהצליח לצאת היה יעקובוביץ וטוביאש מסוסנוביץ ולאחריו עוד 5 בחורים הסתלקו מהמחנה ומשנפל החשד עלי כמארגן נאלצתי גם בדרך זו לברוח מהמחנה וכמתוכנן רצתי לעבר תחנת הרכבת. בעלותו על הרכבת נתקלתי באחד הגרמנים שהיה מנהל העבודה הוא הכירני ורצה לעצור אותי, אך ברחתי מפניו והתחילה רדיפה דרמתית מתא לתא ומקרון לקרון באמצע הנסיעה. עד שהגענו לקניגס־הוטא, משם קפצתי מהרכבת ונעלמתי מעיניו וכך הגעתי שוב לסוסנוביץ.

קשה לתאר את הרגשתי בבואי לסוסנוביץ ה„טהורה" מיהודים. הלכתי לבית משפחתנו שברחוב קובלסקי 8 שם קיבלה אותי שומרת הבית בקללות ובגידופים ואיימה למסור אותי לגסטפו.

באין ברירה ברחתי וקפצתי מעבר לחומה שברחוב הסת־תרתי למשך הלילה בכנסיה. בבוקר השכם עטפתי לבנה בניר השחרתי פני בפיח וכך בהסוואה של מנקה ארובות הלכתי לבנדין.

בבנדין נמצאו עוד מספר יהודים שעסקו בחיסול השופ של רוזנר. וגם כמה עשרות שהצליחו להסתתר בבונקרים ובמחבואים אחרים. הודות לקשרי הצלחתי להשיג מידי ב. כהנא מכזנוב תעודות מזויפות של פולני בשם פאלקא ולדיסלאב מכפר שע״י טרנופול ולהסתתר בדירתה של נוצריה אוהדת יהודים (היא שרתה בבתים יהודיים לפני המלחמה). אולם חשתי באי בטחון במקום, בפרט לאחר מבצע הבריחה המוצלחת של כמה יהודים מבכלהאמער שכה הרגיש ושם ללעג את הגרמנים שרצו לתפוס אותי ולהתנקם בי. לכן באתי בקשרים עם ב. כהנא וחבריו שפעלו למען יציאתם של יהודים מחופשים כפולנים לעבודה בכפרים גרמניים ויצאתי לכפר איטמאכאו שע״י ברסלאו. עבדנו שם ביחד עם פועלים ופועלות אוקראיניים. נאלצנו לנהוג בזהירות רבה כדי לא לגלות את זהותנו. אולם קרה מקרה משעשע לכאורה שגרם לנו לכשלון טראגי. אחת החברות ה. גוטרמן מדומברובה שהתגוררה ביחד עם אוקראינית ושלא התחבבו במיחוד דברה מתוך שנתה בשפת אידיש. האוקראינית עטה על הגלוי והודיעה על כך לגרמנים. הבחורה נעצרה לחקירה ע״י הגיסטפו. תחילה עמדה בעינויים הקשים, אך לבסוף נשברה הסגירה את כל הקבוצה היהודית. כולם נעצרו אך אותי בודדו והעבירוני לבית הסוהר לנייסה שע״י ברסלאו שם נחקרתי ע״י הגסטפו תוך עינויים איומים. אולם את זהותי האמיתית לא גיליתי בגלל הבריחות הקודמות מהמחנות וטענתי ששמי מ. זליגפלד. הם החליטו להעבירני לשם זהוי לבלכ־האמער והיות שידעתי שצפויה לי בבלכהאמער תליה בפומבי. ניסיתי בדרך לברוח אך נתפסתי כבלו אותי באזי־קים בידי וברגלי וכנדון למות הובילו אותי יחד עם כל חברי לקבוצה לאושויץ. ביניהם גב׳ בירמה ובנה מירוסלב דיוגוט, סטרוזום ואחרים.

בהגיענו לאושוויץ עברנו השלבים הרגילים וכן גם בדיקות ראיות. אני למעשה נועדתי להשמדה אך לא השלמתי עם גורלי והחלטתי עוד להאבק לחיים אף בצל המות. בעת הבדיקה הוצא מהשורה ע״י הרופא אחד מחברנו מ. בירמן שגופו היה מכוסה פצעים ופרונקולים וצורף לקבוצה שנלקה להשמדה. ניצלתי רגע מתאים ותפסתי את מקומו. ולמרות שהושמע עוד השם פלקה וולדיסלאב, זליגפלד, לזינגר, לא עניתי, נשארתי בקבוצת הכשרים לעבודה ונשלחנו למחנה בירקנאו.

בבירקנאו של אושוויץ היתה כבר כל מחשבה ותכנית של בריחה חסרת סיכויים, ולכן פעלתי עם חברי ש. רוזנצוויג, ל. וויינטרויב, ז. שאייר בכוון אחד בכדי להחלץ מהגיהנום הזה. בעזרתו של יולק פיינר הצלחנו להצטרף לטרנספורט של יהודים יוצאי איטליה לעבודה לשרלוטנבורג וקורפו. אך הכוון השתנה והגענו לריבניק לעבודה במכרות הפחם והיות והיהודים האיטלקים לא שלטו בשפה הגרמנית נתמניתי כמתורגמן תפקיד זה העניק לי יתרון חופש תנועה ואיפשר לתכנן עם 5 חברים תכנית של בריחה מהמחנה. עלה בידי ראשית להתקשר עם יוזשק פדר שעדיין היה בסוסנוביץ בקשתי בגדים אזרחיים ל־6 איש כיוון שבתלבושת הפסים של אסירי המחנה אי אפשר היה לנוע ואמנם הבגדים הגיעו

עם שליח מיוחד והוסתרו במקום סתר. ערכנו תכנית מדוקדקת ביום קלקול קרוניות בעבודה שמאפשר ניתוק זמני מהשגחת הגרמנים, החלפנו את הבגדים ובשתי חוליות נפרדות בנות 3 איש ברחנו מהמחנה היות והיה לנו מרחק רב לרוץ ליער, נודע בינתים לגרמנים והם רדפו אחרינו. תוך כדי ריצה מטורפת נתפסה השלישיה השניה. רוזנצוויג קולנדר ולובלסקי, שנים שלמו בחייהם ואחד ניצל שמואל רוזנצוויג (רון). ואני עם חברי וינטרויב שאייר הצלחנו שוב להגיע לבנדין.

בבנדין מצאתי את המחבוא הקודם בדירתה של יאגושה האשה הנוצריה שמרה עלי ועל א. רטמן מסוסנוביץ מתוך אמונה (היא היתה באפטיסטית) ומסירות נפש. לאחר זמן קצר הצלחתי להתקשר עם משפחת סטורוזום ואחרים שהתחבאו כמוני התחלנו לפעול להצלת אחרים ועד מהרה נהפך המחבוא שלי למטה מבצעים שתכנן וארגן את בריחתם והצלתם של חברים ויהודים ממחנות השמדה. ביניהם ה. סטירוזום, ע. גוטרמן והאחיות כץ.

את הפעילות הזאת עמדנו להגביר כיון שידענו באותם הימים על סף שנת 1945 שהגרמנים מרגישים בקץ שלטונם המתקרב ולכן הגבירו את פעולות החיסול של היהודים במחנות, אך האפשרויות היו מצומצמות וכן גם התוצאות.

נודע לנו על הקרבות הקשים המתחוללים ע״י צ׳נסטוכוב הם נסתיימו בנצחונם של הצבא האדום. נסיגתם המבהולת של הגרמנים גרמה למצב חרום בבנדין. כל מי שנראה ברחוב נורה. עד שתוך יום אחד נתרוקנה העיר מהגרמנים ולבנדין נכנסו היחידות הסוביאטיות.

יצאנו ממחבואינו ובשמחה קבלנו את המשחררים. קצין סוביטי אחד נעתר לבקשתי ומסר לי רובה וכובע וביחד עם יחידתו צעדנו לעבר סוסנוביץ ממנה ברחו הגרמנים עוד קודם לכן. לא נעצרנו וצעדו בכיוון קטוביץ לגרמניה. בדרך ליד קטוביץ נתקפתי ברגשי אשם על שלא נשארתי בסוסנוביץ ולכן עזבתי את שורות הצבא וחזרתי לסוסנוביץ. הסתובבתי ברחובותיה השוממים של העיר. הפולנים התארגנו לבריגדות של מתנדבים. יהודים לא נראו, יהודים בודדים החלו לצאת ממחבואיהם. הראשון שראיתי היה דוד שווייצער ואחריו עוד בודדים.

בלבי לא יכולתי להשלים עם העובדה המחרידה, והחלטתי לצאת לאושוויץ. המחנה באושוויץ היה הרוס בחלקו אך מספר חולים שלא הספיקו הגרמנים לחסלם נותרו בה ומרביתם פרפרו בין החיים והמות. כל היהודים הוצאו קודם לכן למצעד המוות. בעיר אושוויץ נפתח משרד שהוציא אישורים לאסירי המחנות הבודדים שהופיעו לפניהם היאוש והאכזבה כירסמו לבי. ניסיתי להרהר אולי אפשר לעשות משהו.

חזרתי לסוסנוביץ ושם נתקימה אסיפה של כל הניצולים היהודיים שדנו בבחירת וועד יהודי שמתפקידו היה לדאוג לניצולים שיגיעו ולקשר הדדי. עוד הסתובבתי בסוסנוביץ מספר ימים אך האדמה בערה מתחת לרגלי ולא מצאתי מרגוע לנפשי. החלטתי לצאת לרומניה שם נודע לי נמצא „וועד ההצלה הארצישראלי״.

בבואי לבוקרשט שברומניה נתקבלתי ע״י וועד ההצלה בלבביות ובתמיהה. כיוון שהייתי הראשון מניצולי המחנות שהופיע לפניהם. אף אני הייתי נרגש כשפגשתי שם את מר יוסף קלרמן שהיה מורי ורבי מימי ילדותי. בבית ספר ובתנועה וגם יתר חברי המשלחת הישראלית הישרו עלי מצב רוח יותר טוב. נשאלתי הרבה שאלות אך המעט מה שאספתי לא נתקבל על דעתם בנקל. בקשתי קשר עם הבריגדה העברית וסידור עליה לארץ. ונעניתי לחכות בסבלנות בתור בינתים סודרתי בקבוץ שרוב החברים היו יוצאי סוסנוביץ ובנדין, ביניהם גב׳ מ. סקורה, גב׳ לנדאו, גב׳ טוסיה הרצברג, שטיינפלד. כל אלה הגיעו בזמן המלחמה להונגריה ומשם לרומניה.

לאחר ישיבה של חדשיים בקבוץ באפס מעשה פקעה סבלנותי והחלטתי לצאת לאיטליה להתקשר עם הבריגדה הישראלית שחנתה שם משנודע הדבר לוועד הארצישראלי הם הטילו עלי להעביר לשם קבוצה של 10 בחורים (שנשרו מהצבא וישיבתם במקום לא היתה רצויה).

יצאנו בכוון הגבול להונגריה ומשם לגבול יוגוסלביה. בעיר לובליאנה שביוגוסלביה נעצרנו ע״י משמר יוגוסלבי והושמנו במעצר. בלילה קפצנו מחלון הבית והמשכנו לטריאסט. שם שוב נעצרנו ע״י האנגלים, אך לאחר חקירה הצלחנו להשתחרר ולהמשיך בדרכנו לאיטליה. הגענו לעיר אודינא שבאיטליה, שם במקרה עבר על פנינו משאית צבאית שסמל ישראלי קבוע עליה. רצתי אחרי המכונה וצעקתי עד שנעצרה. ומתוכה יצא חייל עברי ארצישראלי ולמרבה הפלא היה זה בחור מסוסנוביץ בשם מ. אסט הפגישה היתה נרגשת. הוא התקשר מיד עם הבסיס בטרביזו ולאחר שעה קלה הועברנו למטה הבריגדה.

המלחמה נסתימה. החיים בין החיילים העבריים בטרביזו היו מלאי ענין והשיבו את רוחי. האווירה הארצישראלית ששררה במחנה השפיעה לטובה אם כי לא יכולתי להשתחרר מרגשי האשם שהעיקו עלי על שלא נעשו שום פעולות להצלת חברי מהמחנות מאז ינואר 1945 כשהייתי כבר משוחרר לדעתי אפשר היה לעשות רבות להצלתם. לו היתה קיימת הבנה מספקת ונכונות לפעול אצל הגורמים הקובעים הן בארץ והן בחו״ל. סיפוק רב מצאתי בעיסוקי החדש בקישור שליחויות לאיסוף השרידים לעליה. טרביזו נהפכה למרכז בפעילות זו.

באחד הימים נתבשרנו ששתי מכונות עם אנשי המחנות מאוסטריה ממטהאוזן הגיעו למחנה. רצתי לעברה ושאלתי אם יש מישהו מסוסנוביץ נעניתי שבמכונה השניה ישנו אחד וכשהתקרבתי וקראתי בא לקראתי למרבה התמהון גיסי משה ז׳ילונקה. פגישתנו היתה נרגשת ביותר אך השמחה לא ארכה אלא דקות מספר, כי מיד נשאלתי על גורל יתר קרובינו וספרתי לו את האמת המרה... השתדלתי

לעזור לו להתגבר על הדכאון אך הוא חפש בבדידות פורקן. ממנו נודע לי על שעבר את אנשי המחנות שהוצאו למצעדי המוות. הוא השתחרר ב־5 למאי אך לסוסנוביץ לא חזר כי אם הודיע בכל הזדמנות שאם מישהו נשאר בחיים ימצאנו בארץ ישראל. הוא בא בקשרים עם חיילים עבריים שיכלו לספק לו את האינפורמציה הדרושה על הנעשה בארץ. הוא תבע בלי שהיות לנוע לחוף הים התיכון. את דעתו השמיע במשפטים קצרים ומקוטעים על החיים שהגורל וההשגחה השאירו בידינו על מנת ללמוד לקח ולהקדישם לשחרור הארץ ולמאבק על חרות העם במולדת. ואמנם זכה להיות מהראשונים לעלות. תורי בא באחד מימי אוקטובר 1945 הפלגתי עם קבוצה של 130 איש ניצולי החרב כשאני עמוס במטען של זכרונות עגומים וחוויות מזעזעות, כאב נורא בלב על קרובים ויקרים שלא זכו להגשים חלומם. חתרנו על אף האיסורים והמכשולים של השליטים האנגליים, בהחלטה נחושה להגיע לחוף מבטחים, להתחיל בחיים חדשים, לארצנו החפשית והעצמאית.

חיים ויטלזון

מנתיבי האימה והזוועות - לבית הורי בירושלים

ראיין וכתב משה ירקוני

תחושות הצער והיגון, הבדידות הגעגועים, בגלל הניתוק ממשפחתי, היו מנת חלקם של מרבית יהודי אירופה בתקופת השואה. אולם לגבי ולאחותי רבקה הקדימו מעל שנתיים.

לא היה זה כתוצאה מחוקים הנפשעים של הגרמנים, אלא עקב החוקים השרירותיים של השלטון הבריטי, המאנ־דטור של ארץ־ישראל, שאסר עלינו בגלל הפרש זעום בגיל להצטרף אל משפחתנו שעלתה לארץ ישראל בפברואר 1937.

עובדה זו גררה אחריה בשבילי 11 שנות סבל שקשה לתארן, כל תקופת המלחמה ואחריה היו חיים של נידודים ורעב, של אימה וזוועות, של דיכוי ומרד, — ורק האמונה העזה בהתגשמות שאיפותי לעלות ארצה אל בית הורי בירושלים, היא שהוסיפה לי כוח לשאת בסבל ובגורל האכזרי. והביאה את התושיה להיחלץ מידי חיות הטרף הגרמניות, כשסכנת המוות ריחפה מעל ראשי, לעבור בשלום בעזרת ה' את כל מדורי הגיהנום, ואת כור היסורים הנורא המתואר בסיפורי זה.

לאחר עלייתם ארצה של משפחתנו, סודרנו אני ואחותי אצל קרובי משפחתנו. אני התגוררתי אצל דודי ישראל ויטלזון, ואחותי אצל משפחת טננברג. ראינו את חיינו ושהותנו בסוסנוביץ כזמניים, וקווינו בבוא הזמן לקבל היתר לעליה, ולהצטרף אל משפחתנו אך משום מה בושש התר זה להגיע ונשארנו תקועים עם פרוץ המלחמה בסוסנוביץ.

לא נסחפתי בבהלה שאחזה את רוב תושבי סוסנוביץ ביום השבת הראשון לפרוץ המלחמה ולא ברחתי מהעיר, התגוררתי אז אצל הסבתא (אשתו של משה לאדזשער) ברחוב טרגובה.

הגרמנים נכנסו לסוסנוביץ ביום ב', בסערת אש, וגרמו לבהלה ולפחד נורא. כולם רצו לבתיהם ואני עמם. תוך כדי ריצה נפגע ונהרג שמחה נייער. כולם נעלו את בתיהם מאחוריהם.

למחרת הופיעו חיילים גרמניים בפתחי הבתים והכריזו כי על כל הגברים לצאת, אחרת יירו. יצאתי בידים מורמות ועם רבים אחרים הובלנו לבנין העיריה, שם החלו הזוועות. ולאחר מכן הריצו אותנו למחסני שיין. שם המשיכו גם הגרמנים לזרוע אימה ופחד בין העצורים היהודיים, והפילו קרבנות רבים.

במקרה אחד, כשנשלחתי יחד עם אחרים הביתה, כדי להביא כלים לעבודה, החלטתי לא לחזור יותר וברחתי לבנדין. בבנדין הסתתרתי בדירתו של חבר בשם וולדברנד. בלילה התעוררנו לקול זעקות שהגיעו לאוזנינו מהרחוב הסמוך. הצצנו החוצה וראינו מחזה מחריד, בית הכנסת שהיה שם וכל הבתים סביבו על תושביהם הועלו באש על ידי הגרמנים. האנשים האומללים ניסו להמלט ולהציל נפשם ממלכודת האש, אך חיילים גרמנים עמדו מסביב וירו בכל מי שהצליח להינצל. כך נשרפו חיים התושבים על בתיהם.

למחרת בבוקר ברחתי מהמקום וחזרתי לסוסנוביץ. גם שם לא פסקו הגרמנים למרר את החיים על ידי חטיפות לעבודה ויריות בגלל כל דבר פעוט. לימים הוכנס קצת סדר, והאנשים התרגלו, אך אני התהלכתי עם כאב צורב ומועקה כבדה בלב, על כי נקלעתי לתוך הגיהנום הזה, אותו יכולתי למנוע, לו יכולתי לעלות ולהצטרף למשפחתי בירושלים. כל מחשבותי לכן היו נתונות למציאת דרך לעליה.

שמועות פשטו בסוסנוביץ, שקיימת אפשרות לעליה מ־שטח הכיבוש הרוסי — דרך רומניה, ואלה שימשו לי עידוד ורוממו רוחי. התארגנו בקבוצה שחתרה להגיע

לשטח הכיבוש הרוסי, ובהיותי בטוח בסיכויי העליה, לא רציתי להשאיר את אחותי רבקה בסוסנוביץ, צירפתי גם אותה לקבוצה וכך יצאנו לדרך.

כבר בתחנה הראשונה, בקרקוב, הוברר לנו, שהדרך כרוכה בקושיים ובסכנות רבות. התחרטתי לכן ששיתפתי גם את אחותי בכך וניצלתי את ההזדמנות כשאחד מחברינו החליט לחזור לסוסנוביץ, ושלחתי גם את אחותי חזרה.

(אחותי רבקה שהתה זמן־מה בבית משפחת טננברג בסוסנוביץ, לאחר מכן נתפסה, ונשלחה למחנות בגרמניה, עברה את דרך־היסורים בעבודה מפרכת, ברעב, בקור וב־מיצעדי־המוות, אך החזיקה מעמד, בתום המלחמה מצאה את עצמה בשוודיה, ועלתה משם עם התר ארצה).

אני, עם חברי קבוצתי, המשכנו בדרכנו לעבר שטח הכיבוש הרוסי, למרות הידיעות הבלתי־מעודדות, שהגיעו לאוזנינו, על חטיפות ומאסרים ויריות משני צדי הגבול. לאחר ימים מיספר הגענו לגבול לנהר סאן. המתננו ללילה ובחסות החשיכה נכנסנו למים וחצינו את הנהר סאן. בהגיענו לעבר השני של הנהר, התרחקנו במהירות מן המקום, רטובים עד לשד עצמותינו. התקדמנו מהר ככל האפשר, אף כי חשתי צמרמורת עזה בכל גופי.

למחרת מצאנו את עצמינו בעיר לבוב, שם הסתדרנו זמנית במקומות לינה לפליטים. התנאים שם היו קשים. להתקדם לגבול הרומני היה כבר בלתי־אפשרי. לכן חיפשנו דרך להסתדר במקום. הקבוצה נתפרדה חברי וולדנברנד ואני, נסענו מלמברג לזלוטשוב.

בזלוטשוב מצאנו משפחה מכובדת, בשם סאפראן, שהס־כימה לאמץ אותנו ולהכניסינו לביתם. היה להם למשפחת סאפראן בן בארץ־ישראל, ובאמצעותם נוצר הקשר גם עם משפחתי בארץ. מר סאפראן גילה הבנה רבה ודאגה כנה לי ולחברי, הוא השתדל להעניק לנו קן משפחתי.

הרגשתי ברע בימים הראשונים וחליתי בדלקת ריאות קשה, התברר שהיתה זאת תוצאת הלילה כשעברנו את הנהר אושפזתי בבית החולים למשך שלושה שבועות. לאחר שהבראתי, חזרתי לבית סאפראן, שם חיינו את חיינו בתקוה, שהכל יסתיים בכי טוב.

בתחילת שנת 1941, התקיימה הרשמה, של כל הפליטים, על ידי השלטונות הסובייטיים, כל אחד חייב היה להצהיר על תוכניתו בעתיד: אני הודיתי שברצוני לעלות לארץ־ישראל, כיון ששם גרים הורי.

כשבוע לאחר מכן, חטפו ואסרו את כל הפליטים ושלחו אותם לסיביר. חברי וולדנברנד יעקב זיסקינד ואני הצלחנו להסתתר. לאחר כמה ימים כשנסתיימו החטיפות, יצאנו, ועברנו לגור בכפר הקרוב יוזשבני, שם הסתדרנו ועבדנו בכל מיני מקומות וצפינו לימים טובים יותר.

אולם ב־22 ליוני 1941, החלו להלחם הגרמנים — בסובייטים. לאחר יומיים, הגיעו הגרמנים לאיזורנו, ומיד עם כניסתם נתנו חופש לאוקראינים, לעשות ביהודים כרצונם וכטוב בעיניהם. האוקראינים בחסותם ובסיועם של הגרמנים הוציאו מהבתים את רוב היהודים הובילו אותם למבצר ה־עתיק שמחוץ לעיר, ושם, רצחו ביריות, בגרזנים ובסכינים 3500 איש ואישה.

למחרת, הגיעו הרוצחים הגרמנים לכפר שלנו, מיד

צעיר יהודי בגיטו מסתתר מהחטיפות

החלו בחטיפות יהודים ואספו כ־165 יהודים. הובילו אותם למקום, שם היה בור גדול ומעל שפת הבור פתחו ביריות ורצחו את כולם.

חברי ואני הצלחנו שוב להתחמק ולהסתתר במרתף תפוחי אדמה עם הסוואה מתאימה, וכך ניצלנו מהגורל המר

לאחר יומיים, הודיעו הגרמנים, שכל היהודים שנותרו חיים, רשאים לצאת ממחבואיהם, וכל רע לא יאונה להם.

הניצולים היססו תחילה, אך לאט לאט, החילו לצאת, נוצר ועד יהודי שהחל בהרשמה לעבודה, הוצאנו את היהודים הנרצחים מהבור וקברנו אותם בקבר אחים אחד. המשכנו לעבוד בכל מיני עבודות קשות, בעיקר עבודות בכבישים. המזון היה דל מאוד, והרגשתי שכוחותי עוזבים אותי, החלטנו לכן, חברי ואני, להסתלק. ברחנו בחזרה לזלוטשוב העיר.

בבואנו לזלוטשוב, חזרנו לבית סאפראן, וככל היהודים, נאלצנו להירשם לעבודה. עבדנו במחנה צבאי של ה„וור־מאכט".

במחנה אחר שבו עבדו כ־300 יהודים היה מנהל העבודה בנו של סאפראן, שהיה מהנדס. הוא קשר קשרים עם פרטי־זנים מהיערות הסמוכות, ואירגן את היהודים לבריחה מהמ־חנה ליער. אך בגלל הלשנה, נודע הדבר לגרמנים, המהנדס סאפראן נאסר ונידון למוות. הגרמנים קשרוהו בחבלים והובילוהו לכיכר העיר להוצאת גזר־הדין. תוך כדי הליכה הצליח סאפראן להשתחרר מכבליו והתנפל על איש ה־ס.ס. האוקראיני, חטף את רובהו, ובתנופה הכה בקת הרובה והפילוהו. הוא ניסה עוד לכוון את הרובה לגרמנים, אך נפל מכדוריהם.

לאחר המקרה הזה הוחמר המצב, יהודים רבים שילמו בחייהם מנקמנותם של הגרמנים, והעובדים במחנות לא הורשו עוד ללון בבתיהם אלא לגור במחנות בהם עבדו התנאים היו קשים, המזון דל, ונאלצנו לחפש דרכים כדי לארגן ולקבל מזון נוסף.

באחד הימים יצאתי מהמחנה לחפש מזון, במקרה נית־קלתי בסיור של שוטרים גרמנים ופולני השוטר הפולני הכירני כיהודי. נעצרתי והובלתי לגיסטאפו, שם הוכנסתי לחדר חקירות, ארבע אנשי ס.ס. התנפלו עלי והתעללו בי באכזריות איומה. היכוני בשוטים ובמקלות, הפילו אותי על הארץ ודרכו על גופי, דמי ניגר. לאחר שעתיים של מכות ועינויים קשים, הובלתי לפי פקודת המפקד הגרמני, לבית הסוהר הגדול, ושם נזרקתי לתוך תא גדול ואפל, נשארתי שכוב שם (כפי שנודע לי) שעות רבות, בלי הכרה, פצוע וזב דם.

כשהתעוררתי וחזרתי להכרתי, הבחנתי מיד בתופת האיום ששימש המקום, כ־120 נפשות יהודיות היו בו, בעיקר נשים וילדים, הגניחות והזעקות היו מחרידות, אוכל כמעט ולא הוגש לנו, פרט לקצת מים מזוהמים, שנקרא „מרק", הא־נשים גססו מאפיסת כוחות, וכל יום הוצאו מהתא, מספר אנשים אותם הרגו.

חשתי שכוחותי עוזבים אותי וקיצי קרב, אך בעיני רוחי עלו דמויות הורי ובני משפחתי חיזקו את רוחי ותישלו את רצוני לא להיכנע למציאות המרה ולהחזיק מעמד.

לאחר 8 ימי שהיה, הוצאתי מהתא האיום, והיה זה שוב הודות לפעלו של אותו אדם מופלא סאפראן, למרות שהיה הוא עצמו שבור ואפוף יגון, השקיע מאמצים על־אנושיים כסף לשוחד על מנת להצילני מהגורל האכזר שהיה צפוי לי, בתא האפל שבבית הסוהר.

הועברתי למחנה עונשין בלצקי, שם עבדו היהודים עבודת פרך. שבועייתם הייתי משוחרר מעבודה, הודות למזון טוב ומנוחה, חזרתי מהר לאיתני.

בערך כחודשיים לאחר מכן הוצאו כ־80 איש מהמחנה ונשלחו למחנה חדש בסאסוק. אני הייתי ביניהם. לימים הגיעו לשם עוד יהודים מזלוטשוב וממחנות אחרים, והמחנה התרחב עד ל־350 איש. העבודה בסאסוק היתה קשה מאוד, במחצבה תחת פיקוחם של שוטרי ס.ס. אוקראיניים, שהת־עללו בנו באכזריות רבה, וקרבנות רבים היו שם.

לקראת האביב, ימים ספורים לפני חג הפסח 1943, באו הגרמנים למחנה והוציאו משם את כל החולים והחלשים למקום בלתי־נודע למחרת נודע לנו שבאותו יום כיתרו אנשי ס.ס. גרמניים ואוקראיניים את הגיטו זלוטשוב, אספו את כל האנשים, הפרידו את הילדים, ואת הזקנים העלו על משאיות והובילום מחוץ לעיר, לבילוכוביץ, שם היו תעלות גדולות ועל ידם ירו בהם בתוך התעלות ורצחו את כלם.

בילדים טיפל במקום. בעיר היתה אבן גדולה שעליה הטיחו את ראשי הילדים, מרוסקים בלי רות חיים זרקו אותם למשאית שהובילתם לתעלות.

בהיוודע הדבר במחנה, פרצה זעקת־שבר ובכי מפי רבים — רובם היו מזלוטשוב —, אחדים ממש יצאו מדעתם, ורות עצב ודכאן השתלטה על כולם, הרגשנו שאת אותו גורל האכזרי מכינים הרוצחים גם לנו. החלטנו לכן להיות ערים ולהתארגן במחתרת להתנגדות ולמרד. ואמנם הדבר קרה יותר מוקדם מששיערנו.

באחד הימים הגיעה למחנה תיגבורת חזקה של אנשי ס.ס. גרמניים ואוקראיניים, עם נשק קל ומכונות יריה, כיתרו את המחנה, הציבו עמדות למקלעים מסביב ובפנים.

כל אסירי מחנה נקראו למיסדר ברחבת המפקדים, ה־פעם לא נשארנו לעמוד, נצטווינו לשבת, ומפקד המחנה איש ה־ס.ס. וורטונג, נשא נאום והסביר, שכיוון והחזית עם הרוסים מתקרב למקום, והיות והיהודים הם קומוניסטים, אזי החליטו השלטונות הגרמניים לשלוח את כל היהודים ל„הימעל קומאנדו", כלומר „השמימה", היינו נידונים למוות.

הם לא שעו לבקשותיו של ראש המחנה היהודי פוקס, שישארונו בחיים, שבעבודתנו נמשיך להיות יעילים.

המפקד הגרמני הוציא כמה יהודים וציוה עליהם לצעוד, תוך כדי הליכה ירו בהם, והרגום במקום. והוא פקד על המקלענים להתכונן לירות בכל אנשי המחנה שישבו במרכז המגרש.

פתאום התרוממו שניים מחברינו על רגליהם בזעקה אדירה, **יהודים! נקמה!**, ולפי אות מוסכם קמנו כל 70 חברי המחתרת ובצעקה **הורה! מוות לרוצחים!**, רצנו והתנפלנו על הגרמנים. אחדים הצליחו להוציא מהם את נשקם, נאבקו בהם בחירוף־נפש וגרמו להם אבידות, אולם רוב חברינו נפלו חלל, רק בודדים הצליחו להגיע לגדר חוטי תייל, שגובהה היה כשלושה מטר למרות היריות והכדורים ששרקו מכל עבר, הצלחנו לטפס ולעבור את הגדר.

כשדרכו רגלי מעבר השני של הגדר הבחנתי מיד בשדה החיטה שהשתרע על פני קילומטרים רבים, וזה במרחק כחמשים מטר מהגדר. רצתי בכל כוחותי אל השדה ונבלעתי בתוכו. המשכתי להתרחק מהמקום בזחילה, עד שהתעיפתי. רציתי להתרומם, אך היריות ריתקוני לארץ, כך שכבתי כל היום. הדי היריות מהמחנה הלכו וגברו, לאחר מכן נשמעו הפצצות חזקות ועננֵי אש גדולים עלו השמימה. כפי שנודע לי אחר כך, עם ההתקוממות שלנו התעוררו גם יחד היהודים במחנה, רבים הצטרפו, רבים ברחו התבצרו בבתים וגילו התנגדות, ואף גרמו אבדות לרוצחים. הגרמנים החליטו אז להעלות באש את כל הבתים בבורחים ירו וחיסלו את כולם.

הערב בא והחשיכה ירדה על המקום, חשתי בכאבים מהפצעים הקלים והשריטות בחלקי גופי, העייפות גברה עלי ונרדמתי. עם שחר התעוררתי. דממת מוות שררה במקום, והרעב החל להציק לי, לכן אכלתי את הגרעינים הבלתי בשלים, וגם עלים שימשו לי מזון. נשארתי בתוך שדה החיטה גם ביום השני ולנתי בו בלילה.

עם השכמת הבוקר לא יכולתי להיתגבר על הצמאון, החלטתי לצאת מהשדה ולנוע לעבר הכפר הקרוב. בזהירות התקרבתי לבתי הכפר הראשונים, מקרוב צילצלו פעמוני הכנסיה. היה זה יום ראשון והכפריים התכוננו ללכת לתפילה. עמדתי ליד בית ואשה כפרית הרגישה בי, ולשאלתה עניתי גלויות, שברחתי ממחנה סאסוב הקרוב. היא הצטלבה מרוב תמהון, בידעה מה שקרה לאסירי המחנה היהודיים, וכי את כולם רצחו שם.

האשה הכניסה אותי לביתה, נתנה לי בחפזון מים ואוכל, קצת בגדים, והראתה לי את הדרך ליער — באמרה שמסוכן להישאר כאן ורצוי שאלך ליער.

הגעתי ליער. המשכתי להעמיק בו עד שמצאתי מקום נוח ונשארתי שם יומיים, ולאחר שאזל לי המזון שקבלתי מהאשה הכפרית, החלטתי לצאת מהיער לכיוון הכפר השני הקרוב.

בבואי לכפר נכנסתי לבית הראשון בו התגורר איכר פולני עני עם אם זקנה, בקשתי הראשונה היתה מים, ולאחר מכן סיפרתי להם בגלוי על מצבי ועל התלאות שעברתי, וכי בנס ניצלתי מהטבח האיום במחנה הקרוב. האם הזקנה התרגשה מאוד מכל מה שסיפרתי ופנתה לבנה ואמרה לו, שאני בעזרת אלוקים ניצלתי ונשלחתי אליהם, ועל כן, על מנת להוכיח את נאמנותם לאלוקים, מוטלת עליו החובה לעזור לי, להישאר בחיים. הבן הסכים לדבריה, הכניס אותי לרפת שם בפינה סידר לי מחבוא והסווא אותו היטב בקש. שם נשארתי כל היום. בחצות הלילה יצאתי מהמחבוא לביתו למיספר שעות, ועם שחר חזרתי עם אוכל למחבואי, וכך חייתי שנה שלמה.

המלחמה התפתחה, והחזית התקרבה לאיזור. הגרמנים החליטו להתבצר בכפר. ראש הכפר הודיע גם לבעל הבית שלי, שביתו ישמש לאיכסון חיילים גרמניים, הוא, האיכר, סיפר לי הכל, וסוכם שאין ברירה ואני מוכרח לעזוב את הבית, הוא הלבישני בבגדים כפריים, וגם נתן לי מזון מספיק, והוביל אותי בכיוון ליער הגדול, מרוחק מהכפר, שם — אמר לי, נמצאים פארטיזנים יהודיים אליהם אוכל להצטרף.

נפרדתי בלבביות ובברכות מהאיכר והמשכתי לבדי בעומק היער.

לאחר שעת הליכה, נעצרתי פתאום על ידי קריאה, מי שם? עניתי ביידיש שמי ושאני ניצול המחנה סאסוב, מיד קפצו עלי כמה אנשים וביניהם שניים מחברי שהצליחו גם הם להינצל מהמחנה ההוא, התחבקנו ומרוב התרגשות בכינו וצורפתי אליהם.

היתה זו קבוצה פראית של פארטיזנים שחיו ביער בת־נאים קשים, כל נסיונותיהם למצוא קשר עם יחידות גדולות עלו בתוהו. היה להם קצת נשק, כמה רובים עם קתות מקוצצים מעט תחמושת, מיספר רימונים ואירגנו להם מעט מזון מהשדות והכפרים הסמוכים.

לימים נודע הדבר לגרמנים והם שיגרגו יחידות גדולות של אוקראינים עם נשק להשמיד אותנו ביער. בהיתקלות הראשונה נכנסנו עמם בקרב, והפלנו בהם חללים אחדים, אך גם מאתנו נפלו 10 קרבנות.

הם קיבלו תיגבורת ונשק נוסף ואילו אצלנו אזלה התחמושת, ומספר חברינו נתדלדל עד שנשארו שלושה איש ואני ביניהם. נאלצנו לכן להעמיק ביער ולהסתתר בבור שחפרנו ממש באצבעות ידינו, הרחבנו אותו והסווינו אותו כראוי וכך חיינו בו כחדשיים.

כל כמה ימים יצאתי לשוטט בשדות ובכפר הקרוב בכדי למצא קצת מזון. יום אחד פגשתי באשה כפרית, שאמרה לי, שבעוד כמה ימים יחול שינוי במקום. ואמנם 3 ימים ולילות הדהדו רעמי התותחים ויריות עזות סביבנו, עד שביום אחד השתרר שקט.

יצאנו מהמחבוא ונתקלנו בשמחה בחיילים רוסיים. היה זה בקיץ 1944.

התהלכתי שיכור משמחה בימים הראשונים. ולא יכולתי לשכוח. את אלה שעזרו לי בהצלתי, לכן ראשית דרכי היתה לאותו איכר עני ואמו בכפר, בו הוחבאתי כשנה.

פגישתי אתם היתה נירגשת ושמחה, למחרת לקחתי את האיכר ונסעתי אתו לעיר זלוטשוב, שם כבר התכנסו הרבה ניצולים יהודיים. ועד יהודי התארגן שם, היצגתי לפניהם את האיכר וספרתי הכל מה שעשה למעני, ובזכות כך קיבל מהם כסף וחפצים רבים.

נפרדתי מהאיכר והתגייסתי כיתר היהודים בני גילי לצבא הפולני. כעבור ימים מיספר צעדתי בשורות הצבא הפולני, במטרה למגר את הפולש הגרמני ולשחרר את פולין. תוך שבוע עברנו ברגל 400 קילומטרים והגענו ללובלין, שם סודרנו במחנה צבא במאידאנק הסמוכה, ששימש קודם לכן מחנה השמדה ליהודים. עקבות הרצח והזוועה עוד ניכרו בו, והקרמטוריום עדיין עמד על תילו, ואף היתה לנו חוויה נעימה כשניתפסו ששה מהמרצחים קצינים גרמניים, שהובאו למחנה וניתלו שם. אולי סיוטי העבר לא פסקו להטרידני, והכיסופים לבית הורי בירושלים כירסמו בלבי. לאחר גילויי השנאה והאנטישמיות של הפולנים כלפי היהודים, החלטתי לעזוב את המחנה ולעבור ללובלין כדי לחיות עם יהודים. בלובלין פעל כבר ה„ג׳וינט" ואירגונים יהודיים אחרים. לאחר זמן נודע לי שסוסנוביץ שוחררה ונסעתי לסוסנוביץ.

פגישתי הראשונה עם השרידים המעטים היתה נירגשת מאוד — אך מהולה בעצב בראותי את סוסנוביץ עירי, ריקה מיהודיה שהושמדו. התארגנו בקבוצות ועם הקבוצה הראשונה יצאתי מסוסנוביץ לנתיב הנכסף בכיוון לארץ־ישראל.

לאחר נידודים רבים ועל אף מכשולים שונים הגענו לאחר 3 שבועות לאיטליה, למחנה הצבאי של הבריגדה הישראלית בטרביזו. שם נשארנו יומיים וספגנו לתוכנו את האווירה הישראלית, המשכנו בנדודינו לעבר חוף הים התיכון, כעבור שבוע מצאתי עצמי בסנטה־מריה שליד בארי על חוף ים התיכון.

בסנטה, ניתקבצו אלפי יהודים שהגיעו לכאן בתקווה לעלות במהרה לארץ־ישראל פה גם נפגשתי עם רבים ממכירי בהם ידיד משה ז׳לונקה (שהצליח לעלות מיד) חכינו בציפיה מתוחה ליום המיוחל שבו נוכל לעלות ארצה, אולם נתאכזבנו. בשל תככים פוליטיים וסירובו העקשני של השלטון הבריטי נתעכבה עליתי ועברו שנים נוספות של ניתוק ממשפחתי בירושלים. שנות סבל וגעגועים עזים.

בערך שנה הייתי בסנטה־מריה עד שפקעה סבלנותי ונסעתי משם עם קבוצתי לגנוא, בתקווה להחיש את עלייתנו כמעפילים. אך גם בגנוא נשארנו כחצי שנה. יום אחד הועברה קבוצתי לתחנה האחרונה — למונטה־פונטה. שם חכינו קבוצה גדולה של 600 יהודים ששה שבועות לאניה שצריכה היתה להגיע ולהעלות אותנו ארצה.

לילה אחד הגיע האניה, עלינו עליה בחסות החשיכה, ולאחר שנתמלאה, זזה האניה מהחוף אל הים הפתוח, אך, לאחר כמה שעות נסיעה, נתגלתה תקלה רצינית באניה, ומים החלו לחדור לתוכה. באין ברירה נאלצה האניה לחזור לחוף, ונצטווינו לרדת. נשארנו שום יומיים במקום, עד שבאה אניה גדולה משוודיה, שעל סיפונה נמצאו כבר כ־800 איש ואשה. עלינו על האניה שנשאה את השם: „חיים ארלוזורוב" והתרה במלוא הקיטור לעבר חופי ארץ ישראל.

השמחה וההילולה באניה היתה גדולה — אך לאחר כמה ימים אזלו מי־השתיה, הרווינו לכן את הצמאון בביצים וב־ציפיה חכינו לרגע שנגיע לחוף, אולם פתאום נתגלו אניות מלחמה בריטיות, שאותתנו לאניה שלנו להיעצר.

כל העולים קמו כאיש אחד והחליטו לא להיכנע — ותשובה נמסרה לבריטים שפנינו למולדתנו ואין להם הזכות לאסור עלינו את נסיעתנו הביתה. האניות הבריטיות הקיפו אותנו ובהיותנו כבר במים הטריטוריאליים הצליחו 5 חיילים אנגליים מאחד האניות לעלות על האניה שלנו ופקדו עלינו להיכנע. העולם קיבלו את פניהם בצעקות וזרקו עליהם קופסאות וחפצים שונים, נערה אחת תפסה מוט ברזל התנפלה על הקצין האנגלי והניפה מהלומה על ראשו ופצעתו, היתר התנפלו על החיילים, נאבקו עימם וסחבו אותם למטה וסגרו אותם בחדר. האניה המשיכה במלוא הקיטור אל החוף ובכוח רב עלתה על חוף בת־גלים בחיפה. החיילים הבריטיים התקרבו לאניה, אך ניתקלו בהתנגדות עזה מצדנו, לבסוף השתמשו בנשק ובפצצות גז דמיעות. בכוח גברו עלינו, הכניסונו לאניה, ולמרות שהמאבק לא פסק, הובילו אותנו בכוח לקפריסין.

בקפריסין הוכנסנו למחנות מגודרים בגדרי תייל עם מיג־דלי שמירה וזקיפים עם נשק מסביב, דבר שעורר בי זכרונות מהמחנות הגרמניים. במחנה קיבלתי מכתבים מהבית מירו־שלים בהן נחמו ועודדו אותי והביעו שמחה ותקווה כי בקרוב נתראה.

יום אחד הגיע למחנה שלית מהארץ, הוא היה מירושלים (גולומב) והביא דרישת שלום מהבית ומהורי. בשיחתי אתו נתגלה לי דבר אותו לא כתבו לי בני משפחתי — על אחי יוסף ואלימלך ואחותי אהובה שהם כרבים מבני הנוער הישראלי בשמעם את שקרה ליהדות בגולת אירופה לא יכלו להישאר אדישים והצטרפו לשורות מחתרת הארגון הצבאי הלאומי על מנת להילחם למען חרות העם והמולדת ושיחרור משיעבוד מהשלטון הזר בארצנו. כן סיפר לי על אחי יוסף שנתפס לאחר אחת הפעולות הקרביות על מרכז השלטון הבריטי בה שימש כמפקד מחלקה, הוא יוסף, נאסר ונכלא בלאטרון ולאחר מכן הוגלה מהארץ לשנים במחנות בגלות אפריקה, לשמע הדברים האלה התמלא לבי גאווה ורגשי געגועים גברו בלבי, אולם לא יכולתי לעשות דבר. תורי הגיע. בתום שנה, בפברואר 1948, עליתי על אניה שהביאה אותי לארץ הנכספת. הארץ היתה בסערת מלחמה נגד הערבים שרצו בעזרת האנגלים להחניק את עצמאות מולדתנו בטרם קמה.

שמחתי היה גדולה בהגיעי לבית אחותי מלכה בתל־אביב, נשארתי אצלה 3 ימים, התגעגעתי כבר לראות את הורי ואחי בירושלים, אך הדרך היתה קשה. לבסוף נסעתי במשורין עם ליווי מזויין של אנשי „ההגנה" והגעתי בשלום לירושלים.

הפגישה עם הורי, אחי ואחיותי היתה נרגשת מאוד, המציאות המרה העיבה קצת על חדוות חיינו. המצור על

ירושלים, המחסור במזון ובמים, הפצצות והפגזים, הפצועים והחללים הרבים לא פסחו על אף בית אחד, והולידו ריגשי עצב ואבל. אך הרוח היתה חזקה והעמידה איתנה. לא יכולתי לעמוד בצד ולשקוט נוכח גבורת לוחמי ירושלים במלחמת הקיום של עמנו, והחלטתי להצטרף לכוחות המגן של ירושלים, למלחמה ולנצחון ולחיי חירות בארצנו החופשית.

ק. צטניק

הדבר התחיל

א.

יום הששי, אחד בספטמבר שנת 1939, בבוקר.

באויר היה מורגש, שמעשה סנסציוני ממשמש ובא. המלה „מלחמה" היתה מדגדגת את הבריות רק כמין ספורט, כצפיה להתרגשות־הרוחות. בטוחים היו, שהיטלר לא יעז, למרות איומיו. אמנם כבר התהלכו שמועות על יריות אצל הגבול השליזי־העילי, הפולני—הגרמני, ואף־על־פי־כן סבורים היו, שאין אלה אלא מקרי התנגשות קלים ליד הגבולות: הבריון מבקש להפיק את זממו בכוח של כפיה, מאיים בתחבולות הערמומיות שלו, וכל המעשים הללו אינם אלא מעשי־להטים: הוא מאיים. אבל במלחמה לא יכניס את עצמו.

כך היו מפרשים את הדברים באותו היום ההסטורי בעיר, שלא היתה רחוקה אלא עשרות קילומטרים מן המקום, ששם נורתה היריה הגרמנית הראשונה, שגרמה את חורבנה של אירופה.

ואף־על־פי־כן נמצאו בקרב האוכלוסים אנשים רובם בעלי חנויות, שטענו את סחורותיהם על אבטובוסים גדולים של משא והוליכום אל פנים המדינה, לשם זהירות, על כל צרה שלא תבוא. למראה מחזות כאלה היה מורגש ברחוב אוירה של מלחמה, ולא עוד, אלא שהדבר פעל פעולה מידבקת על אחרים. משפחות התחילו לחבוש ולצרור מה שאפשר לצרור. בתי הנתיבות היו מלאים מזוודות־עור מהודרות וחבילות דלות של כלי־מיטה. הרכבות היו דומות לניירות־זבובים פרושים בבית־תמחוי לעניים בימים חמים ביותר.

הארי נסע הביתה מבית־החרושת. שם היה הכל נוהג עדיין כמנהגו — אם אפשר לאמור כך; בקרון הרכבת החשמלית שהארי נסע בו נכנס טירון־צבא פולני, תר וחיפש בעיניו, ופתאום ניגש אל גברת אחת, הדף אותה ממקום־שבתה וקרא:

— יהודיה מצורעה. וכי מעצמך אינך יודעת לפנות מקום לחייל פולני?

כל הנמצאים בקרון געו בצחוק. ולא עוד, אלא שברנש אחד הדור בלבושו ירק אחרי הגברת שיצאה מן הקרון וקרא אחריה בלשון משובשת ובמבטא גרמני:

— אין אנו צריכים כאן אלא להיטלר בשביל היהודים הארורים הללו. הוא היה יודע כבר כיצד לעשות סדרים בהם, היה משמיד את כולם כעכברים.

הכל צחקו מתוך הסכמה לדבריו.

הארי צפה וראה זאת מאחת הפינות, ובלבו נתעורר רגש של תיעוב לעולם כולו, לאדם, ואף לעצמו.

למחר, ביום השבת, כבר התנהלו בדרכי מטרפולי (סוסנוביץ), בכבדות ובלא הפסק, עגלות אכרים רעועות, רתומות לסוסות עלובות, ועליהן אנשי־צבא הנמלטים מן המערכה. לפי מראיהם דומה היה, כאילו נמצאו זה שלוש שנים בקרב. איש מהם לא ידע, היכן היה והיכן נמצא עכשיו הבטליון שלו, אי־סדר קבוע ורפיון־ידים מוכן מראש שלטו בקרב הצבא הפולני למחרתה של התחלת המלחמה.

החיילים הבורחים מן המערכה סיפרו, שמבתיהם של פולנים שפכו עליהם זפת רותחת, ומן החלונות ומעל הגגות ירו בהם. בתי־הקיבול של הטנקים הפולנים היו ממלואים חול תחת בנזין. הגשרים שטמנו תחתיהם מוקשים לא נתפוצצו, והקצינים נתנו צו לרוץ לעבר מחנה האויב.

אנשים צעירים, שלא זכרו את תחילתה של מלחמת העולם הראשונה, הביטו אל המחזה הזה ועדיין לא תפסו אותו כמות שהוא. עדיין ראוהו כענין של התעוררות הרוחות לשם ספורט.

ביום הראשון לאחר הצהרים, בשעה שתים, ישב הארי אצל ידידו דניאל וורמונט ושתה תה עם המסובים לשולחן. פתאום נכנסה במרוצה הנערה המשרתת וסיפרה בעינים נבהלות ובקול מאנפף, כי בחוץ מתרחש דבר־מה חדש. ניגשו אל החלון וראו המון עם רץ בבהלה. לא היתה שעה קלה והרחוב נתרוקן כולו, השערים הוגפו, ומקצה הרחוב השני כבר נראה צבא־החלוץ הגרמני הראשון שמישמש ועבר סמוך לכותלי הבתים, ולאחר רגעים אחדים התחילה יריה פרועה, השתוללות של אש ומות. טנקים נכנסו אל רחובות פתוחים ושקטים שלא היה בהם אף חייל פולני אחד ושלא נורתה משם אף יריה אחת אל הגבורים הגרמנים, וניסרו וניקבו בתים שקטים ומעונות שרויים בשלוה אידילית. רוכבי אופנוע מזוינים במכונות־יריה הריקו אש אל חלונות של בתי אזרחים. אנשים שנתאחרו בדרכם ולא הספיקו להסתתר היו מוטלים על המדרכות ובתוך הביבים, כציפרים הרוגות ביריה תוך כדי טיסה.

היריה ברחוב לא פסקה. האליל „וודאן" הוה מרקד את ריקודיו ברחובות והיתה הילולא של מות ואש, שניתכו על אזרחים חסרי־מגן שכנים רצו ונקבצו יחד ועוללים על ידיהם. בדירה הסמוכה הרס רימון חלק מן החדר והרג אנשים אחדים שעמדו אצל החלון. הכל ירדו אל המרתף שבחצר. אף הארי נטפל אליהם ורץ עמהם לשם. בתוך המרתף ישבו ושכבו על הקרקע אנשים ונשים וטף, יושבי הבית וזרים. הכל עצרו את נשימתם. האימה היתה מרחפת כמו בכנפים על ראשיהם ועל חייהם. עיני כולם היו מופנות אל דלת המרתף, בצפות אל המות האורב להם.

השעות הלכו ונמשכו, והדממה שבמרתף היתה מנענעת את בני האדם, כדרך שהרוח מנענעת את התלוי על עץ, ולחשה על אזנו של כל אחד ואחד:

„הדבר התחיל. הדבר התחיל..."

ירד הלילה והיריה פסקה. הארי עמד אצל דלת המרתף ולחץ את ראשו אל הקיר כדי לחוש מכאוב, כדי לצער את גופו. הוא היה מוכן לפרוץ את דלת המרתף ולרוץ הביתה, אף־על־פי שהיה בזה משום מעשה־שגעון. בחוץ ארב המות וחטף את בני־האדם כתרנגולת רעבה החוטפת את הגרגרים המושלכים לפניה. הארי הטיח את ראשו באבני קיר־היסוד. מה לעשות?...

עבר הלילה, והיום נכנס ובא בלאט אל המרתף כאורח־חורש רע. נכנס כמתחפש, הציץ בחצי־עין בעד החורים והסדקים הצצה של תם, כאילו לא ידע כלום, כאילו לא אירע כלום.

הארי יצא מן המרתף ופנה אל הרחוב דרך השער. חלל־העולם היה מלא זוהר־שמש למן הארץ ועד השמים ואולם אור היום היה זר לו הפעם, דבר שאינו שלו ואין לו שום נגיעה אליו. הרחוב היה דמום וריק, כחדר גדול וריק שיושביו פינוהו ועזבוהו. ובת־קול עלובה מושפלת מחרפה היתה מנהמת נכאים מתוך כל פינה ומתוך כל בליטה של חור. על המדרכות ובתוך ביבי־השופכין היו מתגוללים פגרים פגרי אדם, וידיהם ורגליהם פשוטות כשל צפרדעים בשעת שחיה.

הארי עמד רגע אצל השער כמהסס. האם כדאי לו עכשיו ללכת יחידי בתוך הרחובות הריקים והדמומים? ואולם לבו היה מושכו דווקא אל הסכנה. ומוזר הדבר: הפגרים לא הלהיבו אותו, כאילו נעשה לבו גס במות. רק אחת שאלה נפשו בשעה זו: לראות את סאניה, למהר אליה ולראותה.

הוא מצא את סאניה שוכבת על הדרגש בנעליה ובמעילה, מנמנמת נמנום כבד ופניה כבושות בידיה הוא עמד מרחוק והביט אליה, והמחשבות הסתובבו במוחו כאבק ברוח־סערה. הוא צנח בכבדות על כסאו שעמד ממולה, וראשו נתמלא מעט מעט עשן, כבית שתנורו שבור והוא מעשן בלי הרף, והחלונות סגורים.

ב. היהודי השלישי

אותו היום, לאחר שעות אחדות, קמה מהומה ורעש עם קולות דופקים על השערים ועל הדלתות:

— כל הגברים החוצה.

חיילים גרמנים, לבושי קובעים, ותת־מקלעים בידיהם, צרו על הרחובות ועל הבתים:

— כל הגברים חייבים לבוא אל בית המועצה!

בחצרות התאספו חבורות של גברים נבהלים. הגרמנים עמדו מסביבם עם תת־מקלעים מכוונים כנגדם, והאנשים הגביהו ידיהם למעלה בלי שנצטוו על כך.

— לרוץ! לררררץ!!

הגרמנים אף לא צרחו כבני־אדם. לא היתה זאת צריחה, אלא מין חריקה ונהמה, כנהמת חיות רעות כשהן נרגזות ביותר. את דבריהם אי־אפשר היה לשמוע כלל. נהמתם פרצה ובקעה כאילו מתוך כריסם או לועם. ולא עוד, אלא שאוזן מנוסה יכולה היתה להבחין, שגעייה זו אינה אלא דבר של לימוד, של אימון, על פי שיטה קבועה.

— כל גבר שיימצא בבית יירה ככלב!

הארי הפנה את ראשו, לחץ את ידה של סאניה בין הכף והמרפק, ומתוך לחיצה זו, שארכה רק שנייה אחת, ירד ורץ אל הרחוב.

סאניה רצה אחריו עד הדלת ביד פשוטה, ובידה השניה חסמה את פיה הפעור לצעקה.

— לרוץ! לררררוץ!!!

הארי רץ וידיו מוגבהות למעלה, כמנפנף בקצות אצבעותיו המורמות את דגל כבוד האדם המחולל, המבוזה והמובס, אחריו רץ גרמני אחד וחבט על כתפו בקת־הרובה:

— לררררוץ! שקי טינופת!...

הארי לא חש שום מכאוב, ורק חרפה אכלה את לבו ללא רחם. דעתו היתה צלולה. והמוזר ביותר הוא, כי ברגע זה של שיפלות אנושית עמוקה היה חושש רק לדבר אחד: שמא מביטה אחריו סאניה ורואה את המראה, כיצד חובטים אותו בקת־הרובה על כתפו וכיצד הוא רץ כמוג־לב נבזה וידיו הנבהלות מוגבהות למעלה.

על הרחבה הגדולה של בית־המועצה העירונית כבר הוזעקו אלפי אנשים. הללו התרוצצו ודחקו זה את זה כבני־צאן מבוהלים. כל אחד דוחף את חברו בצד ובכתף ומבקש לו מקום באמצע ההמון, כדי להרחיק מן הסכנה, אותם שנמצאו בשורות הראשונות היו מוטלים על הארץ מוכים ופצועים וזבי־דם. בני־אדם יללו והתפלשו בעפר מתוך היסורים ומתוך האימה, ככלבים מוצלפים, כחזירים ששפכו עליהם רותחים.

ההמון נע ונד מצד אל צד והתדבק באמצעיתו כגוש של בצק. אלה המחזיקים מעמד דרכו ורמסו ברגליהם את הכושלים ונופלים. כשנתאסף המון־עם גדול ביותר, התחילו הגרמנים להריץ את גוש־הבצק האנושי אל הרחבה של מוסכי בית־

החרושת של האחים גוטשטיין, ששם נמצא לפנים הקסרקטין.

הרחבה של בית־החרושת היתה מוקפת תיל דוקרני. שם רבצו המוני בני־האדם על הקרקע ונשמו לרווחה. בהפסקות של שעות אחדות היו מוסיפים לבוא מחנות חדשים מן הרחבה של מועצת העיר ונקלטו כאן בתוך ההמון.

לפנות ערב הגיע אל הרחבה קצין, ומתוך המכונית שלו הכריז:

— כל הפולנים יצאו!

הפולנים יצאו והתיצבו לצד אחד. הקצין הגרמני עבר עליהם, כמו בשעת מיפקד ואחר הודיע להם:

— רשאים אתם ללכת הביתה. אתם חופשים!

הפולנים הביטו אל הגרמני בפנים מחייכות חיוך של חנופה ובעינים מביעות תודה. כמה מהם הניפו את ידיהם כאילו לאות ברכת־השלום ההיטלרית וקראו:

— דאנקע!!.. דאנקע!!...

הם קדו והשתחוו, הסירו את כובעיהם מעל ראשיהם והשתחוו שוב ועזבו את המקום מתוך שמחה.

כל הלילה היה ההמון רובץ על הארץ, ואיש לא הרגיש רעב והסיח דעתו מיסורי הגוף.

בבוקר שוב באו הגרמנים. אחד מהם עמד והכריז:

— כל הגלבים יצאו הנה! עד שתים עשרה בצהרים יהיו שערות־ראשיהם וזקניהם של כל היהודים גזוזים!

המשמר מסביב לרחבה של בית־החרושת נתחזק. מעל גגות הבתים שמארבעת צדדיה הביטו קני מכונות־יריה אל בני־האדם, כעיני חיות־קדומים. הגרמנים עמדו וכלי נשק ממורטים בידיהם. האויר הלך ונעשה דחוס, והמצב היה בלתי ברור ובלתי מובן.

בשתים עשרה הגיעו אבטומובילים אחדים מלאים גרמנים. הללו קפצו מן המכוניות והתיצבו בשורה אחת. ידיהם צמודות לצידיהם ועיניהם מביטות אל ההמון הבטה של חיה טורפת, הבטוחה שטרפה לא יימלט ממנה.

— שקט!!!

אימה נפלה על כל הנאספים, לפתה את איבריהם, ונשי־מתם נעצרה באפם. השתררה דממות־מות

— כל הגזוז יסור הצדה!

עדיין נשאר המון רב של יהודים בעלי זקן, ששערם לא נגזז את כולם הריצו עתה אל תוך מוסך גדול של בית־החרושת.

— הכל יכרעו ברך!... אבל חיש!... מהר!...

ההמון כרע על ברכיו, כפקודת הגרמני. הפחד פרץ מעיניהם, כהבל מתוך סיר רותח. כולם הרגישו ברעה המרחפת על ראשיהם. זו היתה חרדה מפני סכנה קרובה, אך נעלמה. ליד הקיר, סמוך למבוא, התייצבו הגרמנים שורות שורות, עומדים חמורים ופניהם פני־פלדה. דומים היו כמצפים ציפיה רבת־תעלומות למין טקס, למין מעשה פולחן של אוכלי־אדם, בשעה שקרבנותיהם כבר מוטלים עקודים על גביהם.

אצל הדלת עמד שולחן קטן. שם ישבו גרמנים אחדים, שהיו משמשים מעין בית־דין חשאי. הראש שבהם נתן אות, ואכילת־אדם לפי חוקי הטקס התחילה. פתחו וקראו ליהודי הראשון:

— קרב הנה! עדיין אינך כאן?!

מתוך ההמון יצא יהודי כבן חמישים, בעל הדרת פנים ובעל זקן נאה, שזורקה בו שיבה במקצת. רגליו היו כושלות תחתיו. כל ימיו רגיל היה, שידברו אליו בדרך־ארץ. ואילו כאן הריהו עומד לפני דבר, שאבותיו ואבות־אבותיו לא שעירוהו. הרי הללו אינם דומים לגזלנים רגילים, המתנפלים עליך ביער ומבקשים את כספך. הללו מבקשים דבר אחר לגמרי... היהודי התחיל רואה עצמו כזבוב זה, שנלכד ברשת של קורי־עכביש, ועכביש שמן וכרסני מגיח ובא כנגדו, מסבב וכורך אותו ומהדק מסביבו את רשתו, ואחר כך הוא מתנפל עליו, נועץ את עוקצו בגופו מכרסם מוצץ.

ומשהבין היהודי את המצב שהוא נתון בו, לבש פתאום צורה של עוף, מין עוף משונה ארוך זקן, ומה תימא, שהגר־מנים געו בצחוק למראה העוף הנבהל בעל הזקן. לא היה סוף לצהלת־הצחוק שלהם.

— קרב הנה!...

והנה זז ופנה אליו אחד הגרמנים מן המסובים לשולחן, אדם בעל ידים שמנות, עב־כרס, שראשו רווי־דם וערפו תלוי מעל לצווארונו.

— מי הוא זה היטלר?!

הגרמנים, שעמדו מסביב, שוב נתנו את קולם בצחוק. זקנו של היהודי היה מתנענע נענוע משונה, כאילו הוצא מבית־גנזים תיאטרוני ישן והודבק ברפיון אל פניו של שחקן.

— התאמר?!... התאמר?!...

הגרמני הכרסני קם ועמד על רגליו. עיניו נתמלאו תשוקת־דמים אכזרית. הוא תפס מקל של תיל־פלדה והתחיל חובט את היהודי על ראשו ועל כתפיו. העוף פרח ממקום למקום, ניפנף בידיו כמו בכנפיים, וזקנו גדל וארך במידה משונה. והגרמני מוסיף להניף עליו את מקל־הפלדה ולדוש אותו, דש ומנהם:

— התאמר?!... התאמר?!

היהודי פעה כתינוק שנולד, היוצא לאויר העולם מתוך בכי צרחני. אכן משונה הדבר, שאדם בא בשנים יהא בוכה כתינוק שנולד.

—כן... הנני אומר... הנני אומר...

הגרמני הוריד את שבט־הפלדה ונשם כקטר.

— היטלר... איש הגון הוא...

— מה?! הכל געו בצחוק. — יהודי אומר, כי היטלר איש הגון הוא!...

ומיד התנפלו על היהודי מלאכי־חבלה מכל העברים. אחד מהם גזר בכידון רובהו את זקנו עם חתיכות בשר. וכך היו פושטים את עורו, כדרך שפושטים את עורה של בהמה בבית־הטמבחיים.

כשהיהודי היה מוטל על הקרקע „גמור", יצקו עליו דליים של מים, וכשלא הועילו בתקנה זו והיהודי לא התעורר, תפסו ברגלו האחת וסחבו את הפגר החוצה.

ההמון כרע בפיק־ברכיים, והמות פרש את כנפיו מעל לראשיהם, מנענע ומנדנד אותם. הבכי נחנק בגרונם. רבים הירהרו שהגיעה שעתם לומר וידוי, והרגישו בנפשם את קירב הרגע הגדול והנורא של קידוש־השם.

— השני !...

גרמני אחד הוציא וסחב מתוך ההמון עול־ימים, ששער־ראשו השחור מסולסל. הצעיר הלך כאילו היה כפול — אחד שהוא שניים. הוא מהלך, והמוות מהלך עמו. הגרמנים התבוננו בקרבנם החדש, כנהנים הנאה מוקדמת מן החתיכה הנאה שעלתה בחלקם. אחד מהם שאל:

— מי הוא זה היטלר?

הצעיר הירהר רגע, ואח"כ השיב תשובה פסקנית:

— צורר היהודים!

על עלבון כזה הרבו הגרמנים להכותו בקתות־רוביהם ולרמסו ברגליהם, עד שהוטל לארץ מחוסר־הכרה. אז יצקו עליו דליים של מים, וכשההרוג נתעורר ורוחו שבה אליו, שוב אכלו הגרמנים את שארית חיותו ומצצו את חייו מקרבו.

שלוש פעמים הרגו הגרמנים את האיש הצעיר שלוש פעמים עוררו את קרבנם לחיים, ושלוש פעמים נטלו את נשמתו.

בפעם השלישית, כשיצקו הגרמנים את דליי־המים על הפגר, אירע מאורע מופלא. אחד מן ההמון עמד וצווח:

— אני אומר לכם מה טיבו של היטלר!

הוא דחק ורץ בתוך ההמון, הפיל אנשים בדרך ריצתו, ואי אפשר היה לראות היטב את פניו. הוא קרב ובא אל השולחן, שהגרמנים היו מסובים שם, וצרח בפניהם:

— היטלר רוצח הוא!... רוצח!... ר...

יריה הפסיקה את צריחתו.

בשעת המעשה ביהודי השלישי לא צחקו הגרמנים וגם לא עינוהו.

והנה התיצבו הגרמנים אצל פתח בשתי שורות, חמשה עשר מטר אורך השורה, וקתות־רובים ומגלבים בידיהם.

— הכל יצאו.

ההמון החיל להדחק ולדחוף זה את זה אצל הקירות כעדר כבשים. גרמנים אחדים קפצו אל ההמון והתחילו מכים בקתות־הרובים על ראשי האנשים ולירות בתוך הקהל. ומיד התחיל ההמון לרוץ דרך השורות, ומשני העברים הומטרו על הרצים מהלומות ומכות־רצח. וכשפצו ויצאו החוצה היו ראשיהם הלומים ופצועים, עיניהם ממוסמסות צלעותיהם שבורות.

שבעי דם־אדם עלו התלינים על האבטומובילים ויצאו מן המקום ברינה וצהלה, כגיבורים מנצחים.

מה שנעשה עכשיו בחוץ, בקרב ה„ניצלים", אין לו שם ואין לו דמיון. היוצאים לא סחו כלום, אלא היו מפשפשים בידיהם ומגלגלים את עיניהם כחסרי־דעה. רגליהם נתקלו באנשים הרסוקים, בפגרים ובגוססים רבים הספיקו לגרור רגליהם אל אחת הפינות ושם פלטו את נשמותיהם בקללה שותתת־דם מפיהם.

יהודים הביטו זה אל זה ולא הכירו איש את אחיו. הבנים ראו את חרפת אבותיהם, והאבות היו מבכים את מיתתם המשונה של בניהם. זאת היתה יללה אילמת שאינה נשמעת לאוזן, עם ניגון מיוחד, ניגון של „איכה" — קינה על חורבנו של עולם שנתחלל ונתנבל.

ג.

באמצע הרחבה הבעירו הגרמנים מדורה, שם הועלו על המוקד הכובעים של היהודים הפולנים יראי־השמים, טליתות קטנות מצויצות, קפוטות ארוכות, פיאות וזקנים שנתלשו יחד עם הבשר.

זקן הגרמנים העיף על קבוצת היהודים שעמדו על רגליהם מבט רוצחני. הוא תחב את בוהן ידו לתוך אזורו והפליט מבין שיניו: מי מכם זרק בקבוק שבור על הכביש, כדי שיתפקעו צמיגי האבטומובילים שלנו?....

— הכל יכרעו ברך.

ההמון כרע על ברכיו.

ביום השלישי באו אבטומובילים אחדים וחבורה של גרמנים יצאה מהם.

האימה שמה מחנק לגרון. האנשים נתקטנה קומתם. כל אחד ביקש להתכנס לתוך עצמו ולהסתתר שם, להימוג ולהיות כלא היה. גופו של אדם נעשה לעצמו משא של צער ויסורים, כאילו היה זה תינוק שלו שאין להיפטר ממנו בשעת סכנה. דממת מות. רגעים הולכים ונמשכים. אבל הכל מרגישים, שעוד מעט והדממה תתפוצץ. עוד רגע ויתרחש דבר שיבקע את הדממה כמו במאכלת חדה, וכל העצור בתוכה יפול ויתפוצץ בקול רעש גדול.

וכך היה.

הגרמני ניגש אל ההמון וחטף מתוכו עשרים וחמשה יהודים כחוטף קטניות, והעמידם לצד אחד. לעשרה מהם ניתנו מעדרים בידיהם, ומיד הורגשה ברחבה קרבת המות. הכל הרגישו בחוש, שמלאך־המות בא לכאן לעשות מלאכתו, והבל־פיו ונשימתו היו מנשבים בפניו מלל כל אחד ואחד.

אנשי הקבוצה הנבחרה צועדים אל קצה הרחבה. בעלי המעדרים חופרים בור. הם חופרים וזורקים את רגבי העפר כעושה מלאכה מועילה. קרי־רוח הם ומאובנים, כאילו הרגישו וידעו זאת מכבר, כאילו צפו וראו אחרית דבר מראשיתו.

חמשה עשר בחורים כאלונים, ברורים ומובחרים, העמדו על שפת הבור שנחפר. מכונת־ירידה כרתה חמשה־עשר חיים צעירים ועננים, גידעה והפילה אל תוך הבור חמשה עשר גזעים.

המון העם עמד אחוז זוועה, וגורל המתגלגלים ונופלים אל תוך בור־המות נשתלב בתוך גורל חייהם.

ד.

הדבר היה במוצאי שבת.

משפחת שאפראן באה לבקר את משפחת פרילשניק. היו יושבים ומסיחים בענינים שונים ואולם הרצינות לא

נסתלקה מהארי. לא די שהחיוך הכמוס לא נראה עוד על שפתיו; אלא שפסק לדבר בכלל והיה שותק שתיקה גמורה.

סאניה שמחה לביקורם של השאפראנים. וביחוד זחה דעתה, כשראתה בחברתם את ה„בחור״. נראה, ששושנה נתכוונה הפעם להצהיל קצת את הלבבות העצובים בבית הפרילשניקים ולקחה עמה את ה„בחור״, שהיה קודם לכן מן האורחים הקבועים במסיבות יום הרביעי בבית שפרן.

ה„בחור״ — הנרי באום שמו — היה מותזק כאחד מציירי־הנוף גדול־הכשרון שבפולניה. צעיר גבה־קומה, תמיר ומסולסל־שיער. לסתותיו הבולטות וסנטרו הרחב שיוו לראשו מראה מרובע. ובראש זה היו קבועות שתי עינים קטנות, פקחיות ולציניות המחייכות תמיד. ואמנם השם „בחור״ היה נאה לו ולדמותו הגמישה והארוכה; וביחוד לטבעו הליצני. הנרי באום היה מפורסם לא לבד בציורי הנוף הנהדרים שלו, אלא גם בנטיתו לליצנות. לא היה דבר קשה ומצב חמור שלא ראה בו את הצד המגוחך המבדח את הדעת. ומביני דבר פישפשו ומצאו גם בציוריו גרעין היתולי, משהו מן הראיה הגרוטסקית.

כשנכנס ה„בחור״ אל בית פרילשניק ובירך בשלום את הארי, נתעכב אצלו קצת, הציץ בו בעיניו המחייכות ואמר:

— רואה אני, כי פניך אינם כתמול־שלשום. וכי מה הדבר? אין דעתך נוחה מן הבריונים? גלגל הוא החוזר בעולם: עד עכשיו היו הללו מרקדים לפני הנגינה שלך. עכשיו אתה מרקד על פי הנגינה שלהם. אבל סופם שישובו לרקד על פי הנגינה שלך. האמנות, ידידי, ידה תהיה תמיד על העליונה...

הארי העלה על שפתיו חיוך חיור, כאילו על־כרחו. אבל קימעא קימעא נתבהרו פניו, ואף הוא נמשך לתוך שיחת המסובים אל השולחן. סחו בעסקי המסחר והספסרות ברחובות, נענה ה„בחור״ ואמר:

— היום באו גם אצלי סרסורים אחדים. שמועה שמעו, כי יש לי סחורה למכירה. מתחילה סירבתי להראות להם את סחורותי. מה התיפזון? זו אינה תובעת ממני מזונות. אמרו לי: „ואף־על־פי־כן, מי יודע, מה ילד יום מחר?״ אמרתי להם: „שמא אראה לכם את הסחורה הטירולית שלי?״ אמרו לי: „אדרבה, קונים אנו הכל״. עמדתי והצאתי להם את „הקבוצה הטירולית״ שלי. הציצו בה ועיקמו את חוטמיהם: „לא, פאני. אילו היה זה בד נקי, היינו קונים אותו במקח השוה. אבל בד מלוכלך בצבעים — מי ירצה לקחת אותו בידיו?״...

כל המסובים ענו בצחוק רם להלצתו של ה„בחור״. אף הארי יצא הפעם מגדרו וצחק בכל פה. ופתאוס:

— טראאאך.

הבית נזדעזע. זגוגיות נתנפצו. התמונות נפלו מעל הקירות. הדלתות והחלונות נפתחו בכוח, ואפילו דלתות־הארונות נרעשו ונפתחו בסערה, כאילו אחד נעלם פרץ אותן מבפנים והכריז מתוך איום:

„בני־אדם, היזהרו. סכנה מתרגשת ובאה...״

ובני־האדם ישבו תחתיהם בלי־נוע, כהמומים רק ה„בחור״ לבדו התאושש ראשון.

— פא, פא. — נענע בידו, כמי שמציץ מתוך חלון רכבת ונפרד מקרוביו. — פא... אני נוסע אל עולם־האמת... —טראאאך.

ותיכף ומיד עוד פעם קול נפץ.

היו שלוש התפוצציות כאלה. עם השלישית כבה מאור החשמל. נדמה שהאדמה חלה ורועדת.

— שריפה...

בחלון מנגד הודלקו השמים. המדורה התלקחה. תמרות עשן שחור ולהבות־אש פרצו למרום. בעד החלון נראתה בבהירות השתוללות של אש, תפושה במסגרת־לילה שחורה.

— בית־הכנסת בוער. הלא בית־הכנסת הוא, הסינאגוגה.

ק. צטניק

לייזר שיקמן בחייו ובמותו

הארי פרילשניק היה מתעתד יום־יום לבקר את אליעזר שיקמן. במשך כל הזמן שהוא שוהה הפעם במטרופולי (סוס־נוביץ) עדיין לא הצליח לעלות אל דירתו אף לרגע אחד, כאילו גזירת המזל היא.

אליעזר שיקמן היה משורר מיוחד במינו. אף כתב את שיריו בדרך מיוחדה במינה — באחזו את העפרון בפיו, משום שידיו יבשו. כמעט כל איבריו יבשו — הוא היה משותק.

הוא היה דר בקומה העליונה של בית, שעמד בקצה רחוב מונדזיוב, רוחב־החנויות של היהודים. ואת העולם היה רואה עד למעקה הגזוזטרה שלו. וכדי לצאת אל המעקה היה מתגלגל על הקרקע, כצרור עצמות, שרות־חיים מפעמת אותו.

ואף־על־פי שעולמו היה דל וצר כל־כך, התייחד לו למשורר אליעזר שיקמן, שהיה בן עשרים ושתים, ראיה חדה, חכמת חיים והשקפה רחבה. כולו היה חידה משונה, יצור־פליאה של הטבע.

היו לו שתי עינים בוערות באש שחורה, שני כוכבי־לכת. וזה הכל — יותר מזה לא היה בו כלום. אף דיבורו היה לקוי, דיבור שכולו גימגום. היה מטה את ראשו, אם

לצד כתפו, או לאחוריו, אל ערפו, ומתוך פיו היו בוקעות ומבעבעות מלים מפותלות, כמו מתוך מיגאפון. הדמיון למיגאפון בא מתוך כך, שבשעת דיבורו לא היה הפה נראה, אלא צואר בלבד, צואר פשוט ומובלט כאילו לשחיטה. ואותו הצואר הוא שהיה מדבר אליך, אלא שהקול היה בוקע ועולה ממקום אחר, ששם נתעלם הפה מעין השומע.

פרילשניק הוקיר מאד את שיקמן וראה בו את רוח האדם העולה למעלה אפילו מתוך חומר פגום. הוא נתן ערך רב לשיריו, בייחוד ל„בלדות־הלילה" שלו. וכל־אימת שהיה בא למטרופולי, לא החמיץ אף פעם את ההזדמנות לבקר את המשורר המשותק. אליעזר היה יודע את העתים, אימתי פרילשניק בא, והיה מצפה לו בכליון־עינים. וכשידידו היה עולה אליו, היה צוהל לקראתו ומגמגם מתוך גרונו:

— פרי—לש—ניק. זהו עולמי. — ובעינים מבריקות רמז על קצה הרחוב, במקום שעמדו שלוש אילנות, והוסיף ואמר:

— ואלה — עונג יום־טוב שלי...

אליעזר היה חי את חייהם של שלושת האילנות, כאילו השאירו אותם במקומם רק כדי להשיב את נפשו הצמאה לחיות, שאלמלא כן אין להבין, מה מקומם של שלושת האי־לנות ברחוב החנויות מונדזיוב? באביב ראה אליעזר את פריחתם, בסתיו — את גסיסתם, ובחורף — את הענפים הלבנים והערומים, הדומים לעצמותיה של צפור מתה. היה מצפה בלב כלה לשוב האביב, עת יחדשו שלושת האילנות כוח ויוולדו עוד פעם.

ממרום, מן הגזוזטרה, היה משקיף על בני־האדם, שהיו נראים לעיניו קטנים, כראשי־פרגים. האנשים הקטנים רצים שם מלמטה, אצים אל החנויות עם נשים וילדים וצרורות, נכנסים ויוצאים, מתערבים בין סוסים וקרונות טעונים סחורה, נדחקים בצווחות וקטטות. אף זוגות נאהבים מטיילים שם, ואיש מהם אינו יודע, שלמעלה משקיפות עליהם עינים בוערות בתאות־נפש ורואות אותם במיעוט דמותם עד כדי פליאה, עד כדי גיחוך

אליעזר אינו מר־נפש. על כל פנים אין להכיר בו זאת. כשפרילשניק יושב אצלו הוא מחייך אליו כל אותה השעה בעויה המיוחדת לו. הוא אוהב את פרילשניק אהבת־נפש — אותו ואת שמורות־עיניו המורדות ואת נגינתו בכינור. ביחוד את נגינתו הממלאה חיות נפלאה את איבריו ה־משותקים.

הפעם התכונן הארי בכל יום ללכת אל שיקמן, אלא שהדבר נדחה מיום ליום. אין לבו פנוי לכך, ואין הוא יוצא אל הרחוב בכלל. לבסוף החליט החלטה נמרצה, כי מחר מחויב הוא לראות את שיקמן, ויהי מה.

ביום המחרת, כשאמר הארי לבקר את אליעזר שיקמן, הוציא מן הארון את הבגד שהטלאי הצהוב כבר היה תפור אליו, לבש אותו במהירות ויצא מן הבית בחשאי, כגנב.

כשיצא החוצה ללכת אל שיקמן, נודע לו ברחוב דבר הפורענות הגדולה שהתרגשה שוב על האוכלוסיה היהודית. הגסטאפו דורשת שימציאו לה ששת אלפים יהודים להגלותם מן העיר. כבר הוציאו את כל החולים מבית־החולים, את כל המשוגעים, הקבצנים והאוכלים בבית־התמחוי של הקהילה, ועדיין המנין חסר.

הארי שומע את דבר הפורענות הגדולה הזאת, ודומה שדעתו מבולבלת עליו ביותר, משום שדבר פשוט וברור כזה אינו מתישב במוחו בשום פנים. רגליו מוליכות אותו, והוא מהלך. לאן? כן... הלא נתכוון ללכת אל אליעזר. ראשו כאילו המום. הוא נפנה ונכנס לרחוב מונדזיאוב. כשהוא מתקרב אל הבית שאליעזר דר שם, הריהו רואה מרכבה של הגמינה ושני בעלי הכובעים כחולים־לבנים עומדים ליד השער — תופסים שם בני־אדם, אין לצאת ואין לבוא. ובו ברגע נושאים סדרנים דרך השער ומטילים אל תוך המרכבה — את אליעזר שיקמן.

הארי רץ ומתקרב אליו כדי פסיעות אחדות. אליעזר רואה אותו ומתחיל לחייך בעוית־פניו. הוא מבעבע מתוך גרונו מיני הברות, מבריק בעיניו ומרמז במבטו כלפי שלושת האילנות.

המרכבה זזה ונסעה, ואליעזר עדיין היה מגרגר ומבעבע דרך ה„מיגאפון" שלו, אלא שאי־אפשר היה לשמוע מה המשורר מבקש לאמר בדרך־מסעו האחרונה.

הארי הביט אחריו, ושמורות עיניו העמיקו לדעת.

יצחק פּוזמאַנטיר

אין טאָל פון מאַטער און פּיין

מיר איז אויסגעקומען צו זען פון דער נאָענט אַסך גרויזאַמע זאַכן, וואָס האָבן זיך פאַרלאָפן אין דער טרויריקער תקופה אין אונדזער שטאָט סאָסנאָוויץ.

אַגאַר באַזונדער קאַפּיטל זענען די ענינים וואָס האָבן זיך אָפּגעטוען אין „יודנראַט" אונטער דער הערשאַפט פון מאָניעק מערין א.א.וו. היות ווי איך בין געווען אַן אייגנטימער פון אַ דרוקעריי אויף טאַרגאָווע 8 און איך האָב געאַרבעט פאַר דעם יודנראַט, אַזוי אַרום האָב איך שטענדיק

געוווסט פריער וואָס פאַר אַ גזירות עס רוקן זיך אָן, אַסך שנעלער ווי אַנדערע, און פינסטערע גזירות האָבן נישט געפעלט.

איינער פון מיינע נאָענטע באַקאַנטע איז געווען מאיר בזשעסקאַ, הגם ער איז געווען מיטגליד פון יודנראַט, אָבער קיין שלום בית האָט נישט געהערשט צווישן אים און אַנדערע מיטגלידער און באַזונדער צווישן אים און מאַניעק מערין און די בעקאַנטע טשאַרנע, אַ פינסטערע געשטאַלט, וואָס האָט אויסגעמעקט פון זיך יעדן פונק פון מענטשלעכן געפיל, געווען די געטרייעסטע דינערין פון אשמדאי אליין, זי איז געווען אינטים מיט דעם געסטאַפּאָ־אָפיציר דרייער.

אין מיין זכרון האָט זיך איינגעקריצט אַ פאַל וואָס איך געדענק אים שטענדיק. אין אַ געוויסן אָוונט האָט מען געשיקט נאָך מיר, עס איז פאַראַן אָפּצודרוקן אַ פלאַקאַט וועגן אַ נייע גזירה. ווען איך בין געקומען אין יודנראַט, איז מיר אַנטקעגן געגאַנגען מאיר בזשעסקי, אַ צעטראָגענער מער ווי שטענדיק, און ער האָט זיך געווענדעט צו מיר: „הער זיך איין, דער אויפרוף זאָגט נישט אָן קיין גוטס. דער אויפרוף פאָדערט אויף די יידן, זיי זאָלן צושטעלן יונגע מיידלעך פון פופצן יאָר אָן". בזשעסקי האָט דערביי געציטערט פון כעס: „איך וועל זיך די הענט אין דעם אומשולדיקן בלוט נישט שמירן, און איך בעט דיך, אויב וועסט באַקומען אַ באַפעל דרוקן דעם פלאַקאַט, זאָלסטו אים נישט דרוקן".

פון צווייטן צימער, ווו עס איז פאָרגעקומען אַ זיצונג און מען האָט געגרייט די ליסטע פון די מיידעלעך ־רבנות, האָט זיך פלוצים דערהערט אַ געשריי און אַ קלאַפעריי מיט די פויסטן אין טיש, בענקלעך זענען געפלויגן, טשאַרנע האָט זיך צעשריגן ווי אַ חיה און געשריגן צו מאיר בזשעסקי, ער זאָל נישט שטערן דעם לויף פון דער נאָרמאַלער אַרבעט... דעם דאָזיקן אָוונט האָט בזשעסקי פאַרוווּנדעט מערין אין שטערן.

אין דאָזיקן טומל האָבן זיך באַוויזן יידישע פאָליציאַנטן, וואָס האָבן קודם כל מיך באַזייטיקט פון יודנראַט, מיט דעם האָט זיך פאַר מיר דער אָוונט נישט געענדיקט. ליידער האָב איך געמוזט דעם זעלבן אָוונט דרוקן דעם שענדליכן פלאַקאַט, וואָס האָט גערופן צושטעלן דעם טראַנספּאָרט פון אונדזערע אומשולדיקע שוועסטער, און אין דעם זעלבן טאָג, ווען מען האָט אויסגעפירט די גזירה, האָט מען אויך אוועקגעפירט מאיר בזשעסקי קיין בענדין אין שאָפּ (אגב מאיר בזשעסקי האָט אַסאַך געטון פאַר דער אונטערגרונט־באַוועגונג, ארויסטראָגענדיק מלבושים א.א.וו.), פון דאָרט האָט מען אים איבערגעפירט קיין אושוויץ.

מיינער אַ חבר הענעך ראַטענשטיין, וואָס וווינט היינט אין בעלגיען, האָט מיר דערציילט (טרעפנדיק זיך מיט אים אויף אַן אזכרה, אויפן בית הקברות אין נחלת יצחק) וועגן בזשעסקען אין אושוויץ. דער איידעלער מאַן האָט אויך דאָרט געטראָגן הילף ווו ער האָט נאָר געקאָנט, אַן אַלטער מאַן האָט געפירט אַ שווערן וואָגן — ער האָט דעם אַלטן מאַן אַוועקגעשטופּט און איינגעשפּאַנט זיך אין וואָגן. דאָס האָט די נאַציס נישט געפאַלן, זיי האָבן אים אַוועקגעשלייפט, ער האָט דאַן אָנגעהויבן שרייען, אָטעמענדיק זיין ברוסט: „שיסט, שיסט אין מיר".

די נאַציס האָבן זיך נישט געאיילט אַנטקעגנצוקומען זיין ווונטש, זיי האָבן אים אַרומגערינגלט, געפּייניקט מיט אַלע זייערע ראַפינירטע מיטלען, און דאַן ערשט אויסגעשאָסן די קויל אין אים.

אין מיין זכרון וועט אייביק בלייבן דאָס געדעכעניש פון דעם מענטש, וואָס האָט מיט אַ בענקל אין קאָפּ געצייכנט דעם שטערן פון מאַניעק מערין...

עס שווימען אויף אין מיין זכרון די טרויעריקע העלדן וואָס זענען מיטגעשווימען מיט דעם שמוציגן נאַצי־שטראָם און מיטגעהאָלפן די נאַציס רויבן און מאָרדן.

אַ טרויעריק־באַרימטער טיפּ איז געווען אַ געוויסער דאָקטאָר פלאַקס, ווי מען האָט אים גערופן, געפרעסט געלט, ווו עס האָט זיך געלאָזט, און לסוף אויסגעליפערט די קרבנות צו די רוצחים, צו דעם באַקאַנטן „איינסל" אין מיסלאָוויץ, וואָס פון דאָרט איז מען שוין מער נישט אַרויס.

אויך „טאַדעק" האָט זיך אויסגעצייכנט אין דער פינסטערער אַרבעט, איך האָב זוכה געווען צו זען דעם וויסטן סוף פון ד"ר פלאַקס, גייענדיק צופעליג אויף דער ערשטער מאַי גאַס אַנטקעגן שיינס פאַבריק, ביי דער אַפּטייק, מיט מיינעם אַ חבר משה וואַגנאַנסקי (וואָס איז געפאַלן אין אַן אויפשטאַנד אין אושוויץ ביי די קרעמאַטאָריעס). געגאַנגען איז דאַמאָלט ד"ר פלאַקס אין אַ גרופּע פון געסטאַפּאָוצעס וואָס האָבן וויזט אויס געהאַט אַ באַפעל פון אים פטור צו ווערן, זיי האָבן אים צוגעשיקט צו אַ קלייט עפּעס קויפן און אויסגעשאָסן עטלעכע קוילן אין זיין רוקן. געפאַלן איז זיין פגר אינ'מיטן גאַס. דערמיט האָט זיך זיין פינסטערע קאַריערע געענדיקט.

אויך דער צווייטער פאַרברעכער טאַדעק האָט געהאַט אַן ענלעכן סוף.

אין דעם זעלבן טאָג, ווען איך האָב צוגעזען ד"ר פלאַקס סוף האָב איך איבערגעלעבט אַ זאַך, וואָס קיין שום געשעעניש איז נישט בכוח געווען דאָס אויסמעקן פון מיין זכרון. אין שטאָט איז אַרומגעגאַנגען אַ קלאַנג, אַז מען האָט געבראַכט אַ טראַנספּאָרט טשעכישע יידן יונגע שיינע מענטשן מיט אַן אינטעליגענטן אויסזען. זיי זענען אַלע געהאַלטן געוואָרן אין שיינס פלאַץ און געפירט געוואָרן יעדן טאָג צו געוויסע אַרבעטן, דאַכט זיך אין קוצינסקיס אייזן־גיסעריי, פאַר יעדן אַרויסגאַנג צו דער אַרבעט האָט מען זיי מערדערלעך געשלאָגן. אין דעם זעלבן טאָג האָט מיך משה וויגנאַנסקי, געפירט צו דער סטאָלערי אין שיינס פלאַץ. דער פייניקונגס לאָגער איז פונקט אויסגעפאַלן אויף יענער זייט וואַנט פון

בתים יהודיים בחורבנם...
חרובע היימען...

דער ווארשטאַט. ער האָט אויסגעבויערט אַ לאָך אין וואַנט, און צוגעזען וואָס דאָרט טוט זיך. אַ האַלבע שעה האָב איך דאָרט פאַרבראַכט און אויסגעדאכט האָט זיך מיר, אַז דאָס דויערט אַן אייביקייט. עס האָבן זיך ארומגעדרייט געסטאַפּאָ־ווצעס, און בראש דרייער אליין, וועלכער האָט געגעבן סאדיסטישע באַפעלן, ווי אזוי צו פייניקן די קרבנות.

ווען איך בין געקומען אַהיים, האָב איך אויף זיך געבעטן דעם טויט, אַז איך זאָל שוין נישט דאַרפן אַזעלכע זאַכן צוזען.

איך האָב נאָך דאמאָלס געהאַט אַ פרוי און קינד ביי זיך. געוווסט, אַז מען לויערט שוין אויף קינדער, זיי ווערן פאַררעכנט אַלס אומפּראָדוקטיווער עלעמענט און מען דאַרף פון זיי פּטור ווערן. איך האָב געטראַכט ווי פירט מען אריין מיין יינגל צו אַן ארבעט, אין שיינס פּלאַץ איז געווען אַ פאַבריק פון עלעקטרישע מכשירים, און דערביי האָבן גע־ארבעט יידישע קינדער. אויך מיין זון האָט אַ דאַנק דעם אויבנדערמאַנטן משה וויגנאַנסקי באַקומען אַ פּלאַץ ביי דעם דייטשן פאַרוואַלטער פון דער פאַבריק. אַמאָל האָט מיר דער דייטש דערציילט, אַז ער האָט אַ פאַבריק אין בולצנלאו— דייטשלאַנד און אויב עס וועט אים געלונגען, וועט ער אַסך קינדער און אויך מיין זון נעמען צו זיך קיין בולצלאו, ליידער האָט אַנדערש פּאַסירט, מיט דער לעצטער אויסזידלונג איז מיין פרוי און זון אַוועק קיין אוישוויץ, פון וואַנען זיי זענען מער נישט צוריקגעקומען. געבליבן אין מיין האַרצן זענען די נעמען, וואָס איך חזר זיי איבער טאָג און נאַכט, ווי איך וואָלט זיי גערופן: קלאַרא און מארוש.

זאָל דאָ דערמאָנט ווערן דער אלעמען באַקאַנטער משר־גענער יעקב. וו. באַקאַנט האָט ער ליב געהאַט קויפן די בעסטע פּערפומען, דאָס איז געווען איינס פון זיינע משוגעתן. יעדן פרייטיק פלעגט ער קומען צו מיר אזייגער צוועלף און באַקומען ביי מיר אַ פלעשל פּארפום. איינמאָל פרייטיק, צוויי טעג איידער די דייטשן זענען אריין אין סאָסנאָוויץ, איז ער צו מיר געקומען זיבן אַ זייגער פרי. נעבן מיין דרוקעריי האָט געוווינט דער שניידער שמעלקע ווייסזאַלץ, און ער האָט מיר דערציילט, אַז יעקב דרייט זיך ארום מיין דרוקעריי פון זעקס אזייגער פרי, שוין עטלעכע מאָל דאָ געווען. ער איז אומרואיק און דאָס איז אַ שלעכטער סימן, ווען איך בין אָנגעקומען האָט פון פּארפום מער נישט גערעדט. ער האָט זיך צו מיר געווענדעט מיט זיין גאַנצער משוגענער אויפריכטיקייט, דאָס פּנים איז געווען בא אים באוואַקסן, אַ צעשויבעטער קאָפּ האָר אַ גרויסע באָרד, און זאָגט צו מיר: „ווייסט מען מוז טראַכטן צו אנטלויפן פון די דייטשן". ווען איך האָב אים געגעבן דאָס וואָכענטלעכע פלעשל פּאַרפום, ווי ער איז געווען געוווינט דערצו, האָט ער מיר האַרציק געדאַנקט און טרויעריק אַזאָג געטאָן, „ווער ווייס אויב מען וועט עס נאָך באַדאַרפן?" זיין נבואה איז מקויים געוואָרן אין אַ פּאָר טאָג ארום. ער איז געווען צווישן די ערשטע קרבנות.

ווען מען מיך גענומען אין באַוווסטן דולאַק, ווי מען האָט אונדז, באַגלייטענדיק מיט קלעפּ, פאַרלאָדן אין די וואַגאָנען, האָבן די דייטשן געשריגן: „דאָס זינד פאַר אייך די טראַנספּאָרט מיטל איינשטייגן שנעל, יעצט זענט איר

אונטער אונדזער באפעל". דער פוילישער המון, וואָס איז געשטאַנען אויפן פעראָן, האָט אפּלאָדירט און געשריגן: „אשאַד וואָס היטלער איז נישט געקומען מיט דריי הונדערט יאָר צוריק, וואָלטן זיך די לייז נישט געווען געמערט אזוי אין פוילן".

מען האָט נישט געוווסט וווהין מען פירט אונדז. אין מוח האָט געעגבערט דער געדאַנק: טאַקי אוישוויץ? אַבער קענענדיק גוט אויבערשלעזיען האָב איך פּלוצים דערזען דורך דעם קליינעם פענסטערל אַן אויפשריפט „טאַרנאָווסקיע גורי", דעמאָלט האָב איך זיך געווענדעט צו אַ געוויסן פישל, אַ קאַרטאָפל הענדלער, בוו צוקערמאַנען אין הויז האָט ער געהאַט זיין לאַגער: „מיר פאָרן נישט קיין אוישוויץ" — האָב איך מיט זיכערקייט באַטאַנט.

אַזוי האָבן מיר זיך דערשלעפּט נאָך אַ נאַכט צו אַ שטעטל גאַגאַלין, ווו מיר האָבן געהערט דאָס באַקאַנטע געשריי „אַלעס הערױס". פון דער סטאַציע האָט מען אונדז געיאָגט ביז אַ שאָסיי, און דאָ האָב איך דערזען אַ ריזיקן מאַן אין אַ לעדער מאַנטל און אויף זיין רוקן ארויפגענייט אַ געלער „מגן דוד". די געסטאַפּאָ האָט אונדז איבערגעגעבן דעם אויסטערלישן מאַן מיט דעם געלן מגן דוד. גלייך האָט זיך דערהערט זיין דונערנדיקע שטים: א—כ—ט—ו—נ—ג! איר זייט צו מיין באַפעל צוגעטיילט. איר קומט אין לאַגער „סאַקראַו"!" נישט מער ווי זעקס זעלנער האָבן אונדז געפירט, און דער מיטן מגן דוד בראש. אַזוי זענען מיר אַנגעקומען אין אַ וואַלד און עס האָט אָנגעהויבן גרויען דער טאָג. פישל, מיין שכן, זאָגט צו מיר, אז מיר וואָלטן איצטער געקאָנט לייכט אלע דערשטיקן און אנטלויפן, אָבער וווהין זאָלן מיר לויפן? אז אומעטום לויערט דער טויט.

אזוי האָט מען אונדז געבראכט אין לאַגער, וואָס האָט זיך געפונען אין וואַלד. אַרום פופציק מעטער פון מיר האָב איך באמערקט אַ פאַרצוימטן פּלאַץ און אינערווייניק דרייען זיך אַרום עלעגאַנטע און רייך געקליידעטע מענער און פרויען. ווי שאָטנס האָבן זיי אויסגעזען מיט שטאַרע אויגן. אַ נידעריקער עלטערער סאָלדאַט פון דער ווערמאַכט האָט מיר איבערגעגעבן אַז דאָס זענען האָלענדישע יידן, אינטע־לעקטועלע, צווישן זיי באַרימטע פּראָפעסאָרן געלערנטע מיט וועלטס־נאָמען, זיי האָט מען פשוט פאַרפייניקט מיט הונגער. ווי דער סאָלדאַט האָט מיר דערציילט גייען זיי אזוי אויס מאַסנווייז, זיי פאַלן פשוט, ווי פליגן, פאַרהונגערטע און פאַרשמאַכטע אזוי שוייגענדיק מיט פאַמעלעכע טריט, שטי־לינקע, זענען זיי אנטקעגן געגעאַנגען דעם טויט.

ווידער דערהערט זיך דאָס קול פון דעם ריז מיטן מגן דוד אויפן רוקן: „אכ—טו—נג דאָס גאַנצע געלט און גאָלד אָדער צירינג הערױס פון די טאַשן". געווען איז דאָס אַ וואָך פאַר פורים. דער שניי איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין בלאָטע, די טריבקייט און קעלט פון פרימאָרגן האָט זיך געקלעפּט צו די ביינער. יעדער האָט אַוועקגעלייגט דאָס געלט און וואָס ער האָט נאָר געהאַט ביי זיך, ביי זיינע פוס. נעבן מיר איז געשטאַנען אַ יונגערמאַן פון טשעלאַדז. ווען דער מיטן מגן דוד, וואָס איז געווען אַ האָלענדישער ייד מיטן נאָמען לוי, האָט אים געפרעגט: האָסט נישט מער? און באַטאַפּט אים דעם מאַנטל, האָט ער זיך אָנגעשטויסן אויף עפּעס וואָס איז, ווייזט אויס, געווען פאַרנייט אינעם מלבוש. דער יונגערמאַן האָט געמוזט מיט זיינע הענט אויפשניידן און עס האָבן זיך באַוויזן עטלעכע גאָלדשטיקלעך. פאַר דעם יונגעלטסטן איז דאָס געווען גענוג, און ער האָט אים געהייסן אויך דעם מאַנטל אראָפּנעמען פון זיך און לאָזן אים דאָ. נאָך שרעקלעכע קלעפּ האָט מען אים געלאָזט ליגן אין דער קעלט.

פון לאַגער האָט מען אונדז געפירט אַ דריי הונדערט מאַן קיין מאַרקשטאָט, פאַרלאָדן אין וואַגאָנען פאַר בהמות, און אַזוי זענען מיר אָנגעקומען אין לאַגער מאַרקשטאַט. דאָרט האָט אונדז איבערגענומען אַ יידן־עלטסטער מיטן נאָמען ברוך מייסטער (ריכטיק איז זיין נאָמען געווען זלינגר אַן אָפּשטאַמיקער פון שצאַקאָווע). ער האָט אונדז אריינגעוואָרפן אין בלאָקן און צומאָרגנס האָט ער אונדז געפירט צו דער ארבעט, דאָרט האָב איך זיך אנגעשטויסן אויפן טרויעריק באַרימטן משהל מאַסטינגער, אַ בענדינער. ער איז געווען דער קאַפּאָ, איך האָב אים געפרעגט: „משהל, דאָס ביזטו?" ער האָט מיך שטרענג געפרעגט פון וואַנען איך קען אים און באַלד מיר דערלאַנגט פּעטש און דאָס בלוט האָט אָנגעהויבן גיסן פון מיין מויל: „אויב וועסטו נאָכאַמאָל דערמאַנען מיין נאָמען, וועסטו קיין ליכט פאַר דיינע אויגן מער נישט זען".

זייענדיק ביי דער ארבעט האָב איך באַמערקט ווי אַ פראַנצויז האָט אַוועקגעלייגט אַ רוקזאַק מיט שפּייז. איך האָב אים צוגענומען און פאַרשטופּט אין אַ רער, איבערן גאַנצן וועג האָט מען אויסגערופן, ווער עס האָט צוגענומען דעם רוקזאַק מיט שפּייז ביים פראַנצויז. גייענדיק צוריק פון דער ארבעט האָט מיך דער פאָרארבעטער געפרעגט, וואָס כ'האָב ביי זיך. איך האָב אים נישט געענטפערט. דאַן האָט ער מיר געזאָגט איך וועל דאָס מעלדן אין לאַגער.

ווען מיר זענען געקומען אויפן פּלאַץ. האָט ער וואָרט געהאַלטן און באַלד האָט זיך דערהערט די באַקאַנטע שטים פון ברוך מייסטער: „פוזמאַנטיר, אויסטרעטן". ער האָט מיר באַפוילן אַוועקשטעלן זיך ביי דער שרייבשטובע. אַ האַלבע שעה צייט בין איך אַזוי געשטאַנען. דאַן האָט ער צוגערופן מעכטינגערן באַפוילן: „גיב אים פינף און צוואַנציק שמיץ". איך האָב זיך ביי אים געבעטן מיט טרערן אין די אויגן: „משה'ל, האָב רחמנות, ביזט דאָך אַ ייד". האָט ער ברוטאַל געענטפערט: „אויב וועסט זיך נישט אַוועקלייגן, וועט ערגער זיין פאַר דיר".

ער האָט גערופן באַראַקן אַ באַקאַנטן אכזריותדיקער שמייעסר און באַפוילן אים נעמען מיין קאָפּ צווישן זיינע פיס און מיך האָט ער געהייסן ציילן די שמיץ, איך האָב נישט

געציילט פינאונצוואנציק, האָב איך באקומען, ווייזט אויס, מער ווי טאָפּעלט.

די זעלבע נאַכט, ווען איך בין געקומען אין בלאָק צעקלאַפּטערהייט, וועל איך קיינמאָל נישט פאַרגעסן די וואָס האָבן מיך געראטעוועט. איינער פון זיי פישל פון סאָסנאָוויץ, לעבט נישט מער, קלמן כענצינסקי, צו לאנגע יאָרן, לעבט אין חולון. גייענדיק גלייך אויפצומאַרגנס צו דער ארבעט איז נעבן מיר געשטאַנען איגרא פון מאדזשעיוו. דער דייטשער אויפזעער האָט אַראָפּגעשריגן אין גרוב אריין, ווו מיר האָבן געאַרבעט: וואָס איז מיט אים? פאַרוואָס ארבעט ער נישט? איגרא ענטפערט אים: „ער האָט באַקומען איינצייליקע שמיץ און זיין לייב הענגט אויף אין פאָסן געריסן". „ווער האָט דאָס געמאַכט?" פרעגט ער. איגרא ענטפערט: „דער קאפּאָ מעכטיגער". דאַן איז דער דייטש אַראָפּ אין גרוב. און ווי דאָס זאָל נישט קלינגען פאראדאָקסאל האָט ער געזאָגט: „יאָ, אין גאָטס ווילן ווי קאָן דאָס איין ברודער דעם אנדערן מאכן?" ער האָט גערופן דעם פאכארבייטער פאלעק, אַן אונגארישער ייד און באַפוילן, ער זאָל מיך האַלטן אין דעם לאַגער ווי מען האָט די ארבעטס מכשירים און ווי די אָנפירער מיט דער ארבעט האָבן זיך אויפגעהאלטן. דעם זעלבן טאָג בין איך אַוועק אין רעוויר צום סאַניטאר בערגמאן, אַ דאַנק אים לעב איך אַוודאי. ער וווינט אין רמת־גן, אַן אייגענטימער פון אַ קאַנדיטעריי, אַ בענדינער ייד, ער האָט מיך געבראכט צום ד"ר גוטענטאָג, וואָס האָט מיך ארויסגעוויזן אַסך האַרץ, דער ד"ר גוטענטאָג געפינט זיך איצטער דאַכט זיך אין פוילן. נישט באַוויזן איינגאַנצען אויסהיילן זיך האָט מען ווידער אָנגעהויבן אַ נייעם מארש און מען האָט אונדז געפירט קיין פינף טייכן. דאָ האָט מען אונדז משנה צורה געווען, אָפּגעשוירן קורץ און אינמיטן קאָפּ אויסראזירט אַ פּאַס, אָנגעטועט אין קאצעטישע מלבושים, ווייס־בלויע פּאסן־קליידער, און ווידער מארשירן מיר פינף אין דער ברייט, טאָג איין טאָג־אויס.

ארבעטענדיק אין אַ בוי שטעלע, וואָס מען האָט גערופן „אוניאן בוי" דאָס איז געוועזן אין יאָר 1943, אַ שלאָגס רעגן האָט געגאָסן, אָבער די ארבעט האָט געמוזט אנגיין און אויספירן די פאַרגעשריבענע נאָרמעס. אין יענער צייט בין איך שוין געוועזן זייער שוואַך, מיטאמאָל האָב איך געהערט די שטים פון פאכארבייטער פאלאק, ווי ער ווענדעט זיך צום בוי־אונטערנעמער: „דיזער מאן האָט איין שענע שטימע". דאָס האָט געווירקט, אַז מען זאָל מיך און נאָך איינעם, אַ געוויסן אבראמטשיק פון סאָסנאָוויץ, צוטיילן צו שטאפּעלן ציגל. אין אַ געוויסן טאָג ווען דער אונטערנעמער און די אויפזעער זענען אוועק עסן און מיר האָבן זיך הונגעריקע אַוועקגעזעצט אויף אַ שטויס רערן, וואָס זענען דאָרט געלעגן, האָב איך אויפמערקזאם געמאַכט מיין פריינד אבראמציק, אַז עפּעס רודערט זיך אין דער רער, מיר האָבן זיך אַוועקגעלייגט איינע אין דער זייט און דער צווייטער אין דער צווייטער זייט און אַזוי האָט מען באַמערקט אַ פּאַר באַהאַלטענע חיה, אַ האָז.

מיר האָבן פארשטאָפּט מיט צעמענט איין עפענונג פון דער רער און אריינבאַקומען דעם האָז אין זאַק אריין, דאַן האָט אבראמטשיק גענומען אַ ציגל און דערהארגעט דעם האָז. אין דעם מאָמענט איז אָנגעקומען דער אויפזעער אונדזער און געפרעגט, פון וואַנען עס נעמט זיך דאָ בלוט. מיר זענען פארגליווערט געוואָרן פון שרעק. דער אויפזעער האָט דעם זאַק געעפנט, אים איבערגעדרייט און דער געטייטער האָז איז אויגעפאַלן. דאַן האָט דער „נאבעלער" דייטש, אין זיין גרויס רחמנות־געפיל צום האָז, געשריגן צו אונז: „איר זאוררהונדע, וואָס האָט איר דאָ געמאַכט? ווייסט איר דען נישט פון דעם געזעץ דאָס זאָ יונגע העזע דארפן נישט געטעטעט ווערדן", אבראמטשיק האָט באַקומען איבער קאָפּ אַ זעץ און איז געפאלן איבערן האָז, דאָס מענטשן בלוט האָט זיך אויסגעמישט מיטן בלוט פונעם העזל.

איך האָב דאַן באַקומען טויט־קלעפּ, צעשפּאָלטן מיר די נאָז און בלינד געמאַכט מיך אויפן לינקן אויג, געבליבן ביז היינט אַן אינוואליד און די שרעקלעכע מעשה מיט דעם האָז רויבט מיר נאָך היינט טאָג אין נאַכט די רו. אין אַ סאַך נעכט לעב איך איבער קאשמארן. דאָס שרעקלעכע בילד פון האָז און מיין את לצרה אבראמטשיק און זיין פאַרגאָסען בלוט שטייט פאר מיינע אויגן און באַגלייט מיך אויף טריט און שריט.

קורץ נאָך דער פאסירונג, האָט שוין אָנגעהויבן ברענען די ערד אונטער די דייטשן, האָבן אָנגעהויבן זאַמלען אַלע קאצעטניקעס צום גרויסן מאַרט אין גראסראזן, דריי וואָכן לאַנג האָט דער טויטן מארש געדויערט. עס זענען געפאַלן מאַסן מענטשן און צווישן זיי דער לעצטער בענדינער חזן (איך געדענק נישט זיין נאָמען). ער האָט פון צייט צו צייט געלאָזט זיך הערן מיט זיין שטימע און געטרייסט מיט זיינע תפילות אויף דער גרענעץ פון טויט. אין אַ געוויסן טאָג ווען מיר זענען צוגעקומען צו אַ דאָרף, צווישן ברעסלאו און אַפּעלן. יונג און אלט זענען געשטאַנען אין דרויסן, מיר האָבן ביי די דייטשן געבעטן אַ ביסל וואסער צו באַנעצן אונדזערע פארברענטע ליפּן. דאַן האָבן זיך ארויסגערוקט אלטע דייטשקעס דווקא מיט עמערס וואסער אין די הענט געשריגן: „וואסער ווילט איר האָבן?" און זיי האָבן די עמערס וואסער געגאָסן אויף אונדז, עס האָט זיך אויסגעדאכט, אַז מיר זענען פאַרכאַפּט געוואָרן אין אַ נעץ פון מכשפות. אָט האָסטו דיר אַ קולטור־פאָלק אונטער די הימלען. צום קאלטן טוש, וואָס זיי האָבן אונדז מכבד געווען אויף דער פראָסט, האָבן זיי אונדז נאָכגעשריגן: „וואָס נוצט אייך דען וואסער? איר קומט זאָ אונד זאָ צום טאָדט". היינט זאָגן די זעלבע דייטשן, אז זיי האָבן נישט געוווסט, וואָס מען טוט מיט אונדז.

אָנקומענדיק קיין גראָסראָזן האָב איך באַמערקט אַ גרופּע שאָטנס אויף אַן ארומגעצוימטן פּלאַץ. איך האָב אַ רוף געטאָן: „פאַראַן דאָ סאָסנאָוויצער?" דאַן האָט זיך אָפּגערופן כוינע, דער איידעם פון ר' יוסף קורצטאָג דעם מוהל, דער שוואָגער פון גרייצערן פון אייזן האנדל.

אין גראַסראָזן האָט דער הונגער מלאך המוותדיק שפּאַצירט. שווער געווען צו דערשלאָגן זיך אפילו צו אַ קאַרטאָפּלשאָלעכטס. איך בין אַמאָל אַריין אין קיך, געזען ליגן אביסל ריבן און אַ כאַפּ געטון אַ ריב, כ׳האָב נישט געקענט מער אריבערטראָגן דעם הונגער. און ריזיקירט מיטן לעבן.

ווי איך לויף אַזוי מיט מיין רויב צוריק אין בלאָק, גייט מיר אַנטקעגן דער שאַרפירער און באַגלייטונג מיט זיין ריזיקן דרעסירטן הונט, איך האָב זיך אויסגעגלייכט און די הענט אַראָפּגעלאָזט ביי מיינע זייטן, ווי עס האָט זיך געפאָדערט אין לאַגער, דער ריב האָט זיך אַקייקל געטאָן איבער דער ערד, און איך בין געבליבן פאַרשטיינערט, נישט וויסנדיק וואָס מיט מיר טוט זיך, פשוט פאַרשטאַרט געוואָרן פון שרעק, דער שאַרפירער האָט נאָר אַ פייף געגעבן, און דער הונט האָט זיך אויף מיר געוואָרפן און אָט ליג איך שוין אויף דער ערד און דער הונט האָט אָנגעהויבן רייסן פון מיר די קליידער. דאָס איז געווען אַ פאַרווײַלונג פאַר די הערן פון דער גערמאַנישער ראַסע. אָט דערפיל איך דעם הונטס שאַרפע נעגל אויף דעם געשלעכטס אָרגאַן. פלוצים איז מיין בליק געפאַלן אויף דעם הינטישן הער, ווו ער איז רואיק געשטאַנען מיט אַ סאַדיסטישן שמייכל אויף זיינע ליפּן און מיט הנאה צוגעקוקט זיך צום ספּעקטאַקל. אין מיר האָט זיך דערוועקט אַן אויסטערלישער כח, נישט צו פאַרשטיין פון וואַנען ער האָט זיך פאַרקליבן אין מיין אויסגעמאַטערטן גוף. הגם דער הינט האָט מיך כמעט באַזיגט און איך בין פון מינוט צו מינוט געוואָרן מער מאַטכלאָז, אָבער ממש אַ שמשון הגבור קראַפט איז אַנטשטאַנען אין מיר, ניין, דער הינט וועט נישט זיין מיין מלאך המוות. איך האָב איינגעקלאַמערט מיינע הענט אין דעם האַלדס פון כלב, דער הונט איז אָפּגעשפּרונגען אַפאָר מעטער הינטערווײַלעכטס און אַוועקגעפאַלן אַ טויטער.

איך בין געבליבן מיט דעם שאַרפירער אויף אויג, געוואַרט אויף אַ קויל פון רחמים. וואָס דען האָב איך געקאָנט דערוואַרטן אין אַנבליק ווען דער הייסגעליבטער הונט פון דעם דייטש ליגט טויט.

פלוצים הער איך אַ באַפעל: אויפשטיין!. ווי אַזוי איך בין אויפגעשטאַנען ווייס איך נישט עד היום. דאַן פרעגט מיך דער שאַרפירער: „ביזט דו אַמאָל געווען איין באָקסער?״ איך האָב געענטפערט ניין, דאַן האָט ער מיך געהייסן איינבייגן די האַנט, פרוּווענדיק מיין מוסקול דערלאַנגט מיר אַ זעץ אין אים. ער פרעגט מיך ווייטער: „וואָס איז געווען דיין באַרוף אינדערהיים?״ איך ענטפער אים. „איך האָב געהאַט אַ דרוקעריי אין סאָסנאָוויעץ״, „אַך יאָ — זאָגט ער — דאָרט האָב איך געהאַט משפחה אין ערשטן וועלט קריג, ביזט דו אַ ספּאָרטלער געווען״ ווו האָסטו דיינע איבונגען געמאַכט? איך ענטפער: „אין מכבי״, „זעסטו, וואָס דו האָסט געמאַכט מיט מיין „רעקס״? איך האָב זיך אָנגעהויבן טרייסלען, ער האָט מיך באַטראַכט אין מיין הולך אין די האָלץ טרעפּן, און זאָגט: „קאָם מיט מיר״, אַזוי בין איך געגאַנגען גלויבענדיק, אז דאָס גיי איך אַנטקעגן מיין זיכערן טויט, אָבער מאָדנע, דווקא דער אויסטערלישער הינטישער טויט, איז געווען מיין כפרה, ער האָט מיך אַריינגעפירט אין דער באַקליידונגס־קאַמער און האָט באַפוילן דעם אויפזעער געבן מיר קליידונג, שיך און דווקא מיט זוילן פון לעדער. דאַן האָט מיר געפרעגט אין וועלכן בלאָק איך געפין זיך.

קומענדיק אין בלאָק האָב איך זיך אַוועקגעלייגט ביז פרי אין פרימאָרגן, אַרויסגייענדיק פון בלאָק, איז אָנגעלאָפן אַ פּאָלאַק, וואָס איז מיט מיר געווען צוזאַמען אין „פינף טייכן״. ער זאָגט צו מיר: „קום, ווייל מען רופט אין דרויסן קרופּווערקן איינטרעטן״. נישט וואַרטענדיק מער אויף דעם גענאַד פון הינטישען באַלעבאָס, נישט פאַרלאָזענדיק זיך אויף די רחמים פון אים, בין איך טאַקע געלאָפן. דאָרט האָבן געאַרבעט נאָר גויים. איך בין מיט זיי אוועק. קומענדיק אויף דעם פלאַץ האָב איך גלייך מיט אַלעמען באַקומען אַ שטיק ברויט און אַ שטיק וורשט און אַזוי בין איך אָנגעקומען קיין בוכענוואַלד.

אין זכות פון כל נדרי ניגון

אָנקומענדיק קיין בוכנוואַלד דורך ווייַמאַר, צוועלף קילאָמעטער פון בוכנוואַלד, איז געווען אַ שטאַרקע זאַוויערוכע, ריטשקעלעך וואַסער האָבן גערונען פון די פאַרראַפּעטע אויגן און פייכטע נעז. מען האָט אונדז צוגעפירט צו די וואַשרוימען. נאָך אַ מאַרש פון דריי וואָכן, פאַרוואַקסענע, ווי די בערן און פאַרלויזטע, מיט לעכער, פון אומאויפהערלעכן קראַצן אונדזערע ברודיקע לייבער. עס איז אַרויס אַ באַפעל אז קיינער טאָר זיך פון דאַנען נישט רירן. טויזנטער זענען אָנגעקומען פאַר אונדז. אָנצוקומען אין די וואַשרוימען איז געלונגען נאָר די ערשטע, וואָס זענען געשטאַנען נאָענט. מיר איז אויסגעקומען שטיין צווישן אנדערע אומגליקלעכע דריי טעג און דריי נעכט, מענטשן זענען געפאַלן ווי פליגן. אין דאָזיקן מעמד הער איך עמיצער רופט מיך ביים נאָמען, מיט אַ שוואַך קול, דאָס איז געווען מיין שוואָגער. איך האָב אים דערקענט לויט זיין שטים. מיר זענען אָבער געווען אַזוי צעגויפגעדרוקט, אַז איינער האָט בשום אופן נישט געקאָנט צוקומען צום צווייטן. יענעם טאָג בין איך סוף כל סוף אָנגעקומען אין וואַשרוים, אָבער מיין שוואָגער איז פאַרשווונדן פון מיינע אויגן.

אין וואַשרוים ההאָט יעדער געמוזט אַוועקוואַרפן אויף אַ באַרג זיינע קליידער דער קאָסטיום איז באַשטאַנען פון אַ לאַנגן כאַלאַט אין ווייס בלויע פאַסן און אַזעלכע הויזן, אַזוי זענען מיר מוטער נאַקעט אין דער גרויסער קעלט אַריינגעלאָזט אין די וואַשרוימען און דער אייז קאַלטער טוש האָט אויפגעוועקט, דערפרישט און דערוואַרעמט. נאָכן אַרומוואַשן זענען געזעסן פריזיערס און האָבן אונדז געשוירן און אויך ראַזירט פאַרבאַ־גענע שטעלן ווייל די לייז האָבן

גענאָגט דעם מארך פון די ביינער. פון דאָרט זענען מיר ווידער אריין אין אַ צימער און מען האָט אונדז דעזינפיקציאנירט. פשוט באשיט מען געלן טאַלק, און דאָ ווידער האָט מען אונדז מלביש ערומים געווען.

כדאי צו באמערקען, אַז דאָס איז געווען כריסטמעס 1944, אויף דער שוועל פון זייער מפלה, אין דער זעלבער נאַכט האָט מען דעם לאגער באמבארדירט, אָבער זיי האָבן אלץ ממשיך געווען לויט דער דייטשער פארשאָלטענער פינקטלעכקייט, ווי זיי וואָלטן געהאַלטן ערשט פון פאָרנט. יעדן האָט מען צוגעטיילט צוויי נומערן אויסגעמאָלן אויף אַ שטיקל לייוונט. איינס צוגעשטאָכן צום מאַנטל, און איין נומער אויף די הויזן. און אויך אַ היטל האָבן מיר באקומען און אַ פּאָר שיך. ווער ווייסט פון וועמען ?. און נישט פאַרגעסן אויסראזירן אַ שרונט אינמיטן קאָפּ. דאַן האָבן זיך באַוויזן פּאָליטישע אַרעסטאַנטן מיט רויטע דרייעקן אויף זייער ברוסט און זיי האָבן אויסגעקליבן זיך מענטשן אין די בלאָקן. מיין מזל איז געווען ווערן צוגעטיילט צום ציגיינער־בלאָק, ווייל זיי האָבן געהערט צו דער זעלבער נידעריקער ראסע ווי מיר יידן. אין דעם בלאָק איז געווען אַ ציגיינער־קאַפּעלע. זיי האָבן געשפּילט יעדן פארנאַכט. אין אַ געווויסן אָוונט איז מיר עפּעס זייערס אַ ניגון געווען אַזוי באַקאַנט, אַז מיר האָבן זיך דערביי דערמאָנט די יידישע ווערטער און איך האָב באַגלייט די מוזיק פון דער ציגיינערישער קאפּעלע מיט דעם יידישן ליד.

דאָס האָט דערהערט דער בלאָק עלטסטער, ער איז צוגעקומען צו מיין בעט געזאָגט אז איך קאָן שיין זינגען און מיך צוגעפירט צו די ציגיינער, געפרעגט מיך, צי איך קען עפּעס אַזאַ מאָדנעם ניגון, וואָס יידן זינגען איינמאָל אין יאָר ווען זיי פאסטן און בעטן. ער, דער בלאַק עלטסטער, האָט מיר דערביי דערציילט, אז ער איז געווען אַ שניידער־געזעלן אין האנאווער ביי אַ יידישן מייסטער, וועלכער האָט ליב געהאַט צו זינגען, און די מעלאדיע האָט אזוי אָנגערירט אַ מענטשלעך האַרץ.

דאן האָב איך אָנגעהויבן פארציען די באקאנטע מעלאדיע פון „כל נדרי״, און דאָ איז געשען אַ מאָדנע פאַל. ער, דער גוי, האָט אונטערגעהאַלטן אין באַפוילן די ציגיינער, זיי זאָלן באַגלייטן מיט מוזיק מיין געזאנג. אַ דאַנק דעם ניגון פון כל נדרי האָב איך באקומען אומבאגרענעצט שפּייז.

אין אַ פּאָר וואָכן ארום איז געווען אַן אפּעל, דאַן האָט מען צעטיילט גרופּן, צום אַוועקפאָרן פון בוכנוואַלד. מיין נומער 128008 איז געוואָרן צוגעטיילט צי דער גרופּע יוליוס, אַראָפּקומענדיק אין בלאָק האָט מיך דער בלאָקעלטסטער געפרעגט, צי וואָס פאַר אַ גרופּע מען האָט מיך צוגעטיילט? איך האָב געענטפערט, גרופּע יוליוס, דאַן האָט ער מיך אַוועקגערופן אָן אַ זייט און געזאָגט: „ווען דער באַפּעל וועט אָנקומען, בלייב אין בלאָק״. כאָטש איך האָב געהאַט זיין דעקונג האָב איך געציטערט ביי יעדער ציילונג. ער האָט מיך צוגעטיילט צו די קלאָזעט־רייניקער. קורץ פאר דער באַפּרייאונג איז ער געקומען צו מיר און האָט מיר געזאָגט, אלץ האָב איך פאַר דיר ביז איצט געמאַכט, יידן טאָרן זיך מער דאָ נישט געפינען, דאָס איז דער באַפּעל. און ער האָט מיר אַוועקגעפירט צו די מוזולמענער. אין די הילצערנע בלאָקן צווישן די לעבעדיקע מתים, גוססדיקע מענטשן. מיר האָבן זיי געמוזט סאָרטירן, זיי זאָלן נישט פאַרנעמען צופיל פלאַץ. מיר האָבן זיי צוזאמענגעדרוקט ווי ציגל, איינעם צום אנדערן. ווייל דער אויוועז האָט נישט באַוויזן אַלע אויסגייענדיקע קערפער צו פארברענען, הגם דאָס פייער פון די קרעמאטאָריע האָט געברענט טאָג אין נאַכט. דער דאָזיקער דייטש האָט מיר יעדן טאָג געבאַכט עסן.

מיר דערמאָנט זיך אַן עפּיזאָד פון בוכענוואלד, וואָס עס האָט אויפגעטרעסעלט מיין נשמה, אין יאָר 1945, דריי וואָכן פאַר דער באפרייאונג דורך די אמעריקאנער ארמיי, האָט מען געבראכט זעקס טויזענט קינדער, בלויז יינגלעך. ווען איך האָב זיך וועגן דעם דערוווסט, האָב איך זיך אריינגעכאַפּט אין דעם בלאק, ווו זיי זענען איינקווארטירט געוואָרן דערזעענדיק פאר מיר די טויזענטער יינגלעך, נאקעט און באָרוועס, אין אַ ביטערע פראָסטיקע קעלט, האָט זיך ארויסגעריסן פון מיין האלדז דאָס ליד:

הוליעט הוליעט קינדערלעך
כל זמן איר זייט נאָך יונג,
ווייל פון ווינטער ביז צום פרילינג
איז אַ קאַצן שפּרונג...

אין דעם מאָמענט איז צו מיר צוגעלאָפן אַ יינגל, גענומען מיך האלדזן און קושן, און האָט זיך ביטער צעוויינט, איך האָב אים נישט דערקענט, און ער שרייט צו מיר: „פּאזמאנטיר פּאזמאנטיר, איר קענט מיך נישט ? מאכוש, אייער זון, איז געווען מיין חבר״. דאַן האָב איך אַ געשריי געגעבן: „דו ביזטו מאניעק ראפּאפּארט, אריהס זון, מיין שכן, וואָס מיר האָבן געוווינט אין כוינעס הויז ?״ ווידער לויפט אָן אַן אַנדער יינגל און כאַפּט מיך ארום ביי מיינע פיס, איך בין פון זיין אימפּעט ממש אומגעפאַלן, דעם האָב איך תיכף דערקאָנט ער און מיין זון האָבן צוזאמען געארבעט אין שאָפּ. איך פרעג אים, אויב ער ווייס עפּעס וועגן מיין מאכוש. ער האָט, ליידער, מאכושן נישט באַגעגענט. דער פאָטער פון דעם יינגל איז געווען שמואל ווואידזיסלאווסקי, אויך מיינער א שכן, טיר ביי טיר, איך ווייס נישט וואָס עס האָט מיט זיי פּאַסירט און אפשר ווי אלע דורך פיין, ליידן, דיזענטעריע, טיפוס, אומריינקייט, קעלט און הונגער זענען זיי אויסגעאנגען. וואָלט די באפרייאונג געקומען פריער מיט דריי וואָכן, וואָלט מען געקאָנט לכל הפחות ראטעווען איבער צען טויזענט יונגע לעבנס.

דווקא מאניעק ראפּאפּארט געפינט זיך אין לאַנד, האָט אַ פרוי און קינדער, לעבט אין נהריה און האָט זוכה געווען צו ארבעטן אויף דער פרעכטיקער שיף „שלום״.

דריי טעג פאר דער באפרייאונג זענען אָנגעקומען אין די בלאָקן ס.ס־לייט און ארויסגעגעבן אַ באַפעל אַלן יידן אויסטרעטן. קיין קליידונג האָט מען נישט געהאַט, געגאַנגען פשוט נאַקעט. טאַקע נאָענט צום פרילינג, אָבער עס האָט שטאַרק גערעגנט, דער ווינט האָט געוואָיעט און ממש אונטערגעטריבן אָן רחמנות.

מיר האָבן צוגעדעקט אונדזער נאקעטקייט מיט קאָצן, וואָס האָבן אונדז אַביסל געשיצט, און אַזוי האָט מען מאַרשירט אין אַ שלאַקס רעגן, אונדזערע אונטערטרייבער האָבן אונדז געיאָגט מיט דער גרעסטער אכזריות, ווילענדיק ווייזט אויס מיט אונדז אויף אַזאַ אויפן פאַרענדיקן. איידער מיר זענען נאָך אַרויס, קומענדיק אַ צוואַנציק מעטער פאַרן טויער, זענען שוין מענטשן געפאַלן ווי פליגן פון שוואַכקייט, ווי אויך פון שרעק. פלוצים האָט אויסגעבליצט אין מח ביי מיר אַ געדאַנק. איך האָב זיך געוואָרפן צווישן די טויטע און אַזוי ליגענדיק צווישן זיי אַ נאַקעטער, און רעגן, אין דער פינסטער, געהערט די אויפרייסן, וואָס האָט מיר אָנגעזאָגט, אַז ער דערנענטערט זיך די גאולה, די אמעריקאנער ארמיי.

דאָס האָט געמוזט זיין שוין ווייט נאָך חצות, האָט דער שלאָף גובר געווען איבער מיר און איך האָב איינגעדרימעלט. ווען איך האָב זיך אויפגעכאַפּט אין גרויס שרעק, האָב איך פארגעסן ווי איך געפין זיך. עס אָט אָנגעהויבן דעמערן אויף טאָג, מיר איז קלאָר געוואָרן, אַז אויב איך וועל אַזוי ליגן, וועל איך טאקע דאָ בלייבן, איך האָב אָנגעהויבן גיין אויף אַלע פיר. דערפילט דעם ריח פון קיר, און האָב זיך אַזוי ארום דערנענטערט צו מיין בלאָק. ביי דער טיר איז געשטאַנען אויף דער וואַך אַ טשעך אָדער גאָר געזעסן אויף אַ בענקל, ער האָט זיך ממש אָנגעכאַפּט ביים קאָפּ. זעענדיק מיך שטיין פאר אים און ער שרייט „סאקראמענטא דושא, קומסט פון יענער וועלט?" איך האָב אים מיט אַ שוואַך קול געבעטן, אַז איך וויל זען מיין געוועזענעם בלאָק־עלטסטן, וואָס האָט מיט מיט אזויפיל חסד געטאָן, ער איז אַריין, האָט אים אויפגעוועקט, און אָט שטייט ער פאר מיר און מיטאַמאָל האָט ער זיך צעוויינט. שוין לאנג האָב איך נישט געזען עמעץ זאָל אַזוי וויינען איבער אַ מענטשנס גורל... ער האָט באַלד ארויסגערופן צוויי העפטלינגען, באַפוילן ברענגען קאָצן, און מיך פאַרפאַקט אין זיי. אַזויארום אָנגעוואַרעמט מיין פארשטארטן גוף און געגאָסן מיר אין מויל טיי, איך וועל די מענטשלעכע טאַט קיינמאָל נישט פאַרגעסן. דאַן האָבן מיך אונטער די צוויי העפטלינגען גענומען איינער ביים קאָפּ און דער צווייטער ביי די פיס און אַזוי מיר אַוועקגעטראָגן פון בלאָק. צוקומענדיק צו דער זאמעלשטעלע, פון וואַנען מען האָט גענומען די מענטשן צו דער ארבעט, האָט ער געהייסן מיר דאָרט אריינוואַרפן, פלוצים הער איך אַן אויסגעשריי „שמע ישראל", עס האָט זיך ארויסגעוויזן, אַז דאָרט זענען שוין געווען אַ פּאָר צענדליק יידן.

דריי טעג זענען מיר אזוי אָפּגעלעגן און קיין ביסל שפייז איז נישט געקומען צום מויל, אויפן דריטן טאָג, ארום צוויי נאָכמיטאָג, האָט זיך געהערט אַ הורא־אויסגעשריי. הורא און הורא, די געשריין האָבן ממש אויפגעטרייסלט די לופט, איך ווייס נישט פון וואַנען עס האָט זיך צי מיר נאָך גענומען כח, און איך האָב זיך צוגעשארט צו דער שפּאַרע. עמעץ האָט געזאָגט, אַז די רוסן האָבן דעם לאַגער באפרייט. עס איז אנטשטאַנען אַ געדראנג יעדער האָט געוואָלט אַרויס פריער.

ווען מיר זענען ארויס, האָט זיך פאַר אונדזערע אויגן באַוויזן אַ מאַיאָר, אַ נעגער, פון דער אמעריקאנע אַרמיי, ער האָט מיך און אנדערע ארומגענומען און געקושט, דאָס איז געווען אַן אויסערגעוויינלעך בילד, ווי ווייסע און שווארצע קושן זיך ברידערלעך. נאקעטע זענען מיר געלאָפן אין די מאגאזינען כאַפּן עפּעס אַ מלבוש אויף זיך.

איך האָב זיך אָנגעטאָן אַ העמד און אַן אָנצוג. נעמענדיק די הויזן האָבן זיך נאָכגעשלעפּט אַ פּאָר קינדער־שיכלעך. איך האָב די שיכלעך באַטראַכט און דאָ האָט זיך מיר דערמאַנט די פרשה פון חומש, ווי יעקב אבינו האָט געקוקט אויף דעם כתונת פסים פון זיין זון יוסף און אויסגערופן: „בייזע חיות האָבן אים פארציקט". אפשר זענען דאָס די שיכלעך פון מיין קינד. וואָס די נאַצישע חיות האָבן פארציקט. איך האָב אין וואנזין געדריקט די שיכלעך צו מיין הארצן זיי מיטגענומען אין בלאָק און דאָרט אריינגעוויינט אין די שיכלעך.

צו מיר איז צוגעגאנגען אַ בחור פון אַ יאָר זיבצן און האָט מיך אָנגעהויבן טרייסטן, געפרעגט, פאַרוואָס איך וויין. איך האָב אים געוויזן די שיכלעך פון מיין זון, פון מיין מאכוש ער האָט מיך נישט געלאָזט וויינען געטוליעט זיך צו מיר ווי אַ קינד. דאן בין איך ערשט צוזאמענגעבראָכן געוואָרן, ארויסגעפילט דעם גאנצן חורבן. אָט דער בחור, וואָס האָט געשטאַמט פון כזשאנאוו, האָט מיך געפלעגט. איך האָב דאַמאָלס דערכגעמאכט אַ שווערע דיזענטעריע, ער פלעגט מיר ברענגען שאָקאָלאד און וואָס ער האָט נאָר געקאָנט פון אַלעם גוטן און אוועקגעשטעלט מיך אויף די פיס.

קומענדיק צו זיך בין איך אוועק אויפן באנהויף ווייטאר, באַמערקט אַ לאָקאָמאָטיוו מיט צוויי דייטשן, איך האָב זיי געפרעגט פון וואנען זיי קומען. זיי האָבן מיר אויף מיין פראגע נישט געענטפערט. איינער פון זיי האָט מיר דערקלערט, אַז ער פאָרט קיין לייפציג, דאַן האָב איך געבעטן, ער זאָל מיך מיטנעמען און ער האָט איינגעשטימט. איך בין אָנגעקומען אין אַ גרענעץ־שטאָט. ער האָט מיך געראטן צופאָרן אין אַ קליין דערנעבענדיק שטעטל, ווי אַסך פאר מיר האָבן שוין דאָס געטאָן און אזוי בין איך אָנגעקומען קיין כעמניץ.

אויף דער סטאציע אין כעמניץ איז צו מיר צוגעקומען א סאָוויעטישער אָפיציר און גוט איינגעקוקט זיך אין מיר, געווענדעט זיך צו מיר אין רוסיש: „קודא ווי כאטשיטע". איך האָב אים געענטפערט אויף פויליש „דא פאלסקי". „טי

יעוודעי?" — פאַלט אַ פראגע. „אַ ייד" — ענטפער איך. „קום מיט מיר — ווייזט ער מיר מיט אַ האַנט באַוועגונג. איך בין מיט אים אַוועק נישט ווייט פון דער באַן־סטאַציע האָט ער געוווינט אין אַ ווילּיע, ווען מיר האָבן זיך באקאַנט איינער צום צווייטן האָט ער זיך צעוויינט און געזאָגט: „קוק אויף דעם רויטן צייכן אויף מיין אקסל. איך בין אַ יידישער דאָקטאָר פון מאָסקווע". דאַן האָט ער אריינגערופן די דייטשע באַדינערין און באפוילן אריינברענגען ברויט, וואורשט און געפרעגלטן עוף, געפרעגט מיך, אויב איך בין מסכים צו אַ שטאַרקן להיים. איך האָב געענטפערט, אַז איך האָב שוין נישט קיין כוח צו טרינקען, אָבער מיר איז גוט צו טרעפן, דאָ אַ ייד, וואָס ווייזט מיר ארויס אזויפיל האַרץ און ברודערלעך געפיל, נעמט מיך אַזוי הארציק אויף. דאָס גיט מיר צוריק דעם גלויבן, אַז עס זענען נאָך פאַראַן יידן און מענטשן, וואָס האָבן דעם מבול איבערגעלעבט. דאָ האָט ער אַ יידישן זיפץ געטאָן: „ליידער זענען מיר אזוי ווייניק געבליבן, וועט מען טאַקי טרינקען לחיים". ער האָט מיך נישט אַוועקגעלאָזט, געגעבן וועש. מיינע זאַכן האָט ער געהייסן אוועקוואַרפן, ער האָט מיך באקליידט פון קאָפּ ביז די פיס און מיך באַגלייט צום באנהויף, אויסגעשריבן אַ באַשייניקונג, אַז איך מעג פאָרן מיט יעדן מיליטערשן טראנספּאָרט, ער האָט מיך ממש אריינגעזעצט אין וואַגאָן, ווו איך בין נאָר אָנגעקומען האָט מען מיך אַדורכגעלאָזט מיט דעם פּאַפּיר, וואָס ער האָט מיר געגעבן.

אזוי בין איך אָנגעקומען קיין קאליש און פון דאָרט קיין לאָדזש, פון לאָדזש קיין טשענסטעכאָוו און סאָסנאָוויץ. איך בין גלייך צוגעגאַנגען אויף דער טאַרגאָווע גאס נ. 8, ווו מיין דרוקעריי איז געווען. דער זעלבער „סטרוזש" איז געבליבן אויפן פלאַץ. ער האָט זיך געצלמט און געמורמלט „דו לעבסט?" ער האָט זיך פארטראכט און געזאָגט מיר, אַז פאַר אַ האַלב יאָר צוריק איז דאָ געווען מיין ברודער, וואָס פלעגט באַזוכן דעם ווארשטאַט.

דאַן האָב איך זיך געווענדט צו דער קהילה, אַבער ליידער האָב איך זיך דאָרט גאַרנישט דערוווסט, צוריק־גייענדיק פון דער קהילה האָב איך אַנגעטראָפן קאנאפּניצקען, וואָס געפינט זיך היינט אין עפולה. ער האָט אויסגעשריגן: „פאזמאַנטיר, דו לעבסט?" ער האָט מיך געפרעגט צי איך האָב געהאט משפחה אין בענדין און דערציילט אז ביי זיין שוועסטער געפינט זיך אַ געוויסע פראַנקע פאזמאַנטיר, וואָס איז געווען צוזאמען מיט מיין שוועסטער אין אוישוויץ. איך בין כמעט געפאלן אין חלשות.

די שוועסטער האָט מיר איבערגעבן, אַז חיים, מיין ברודער, לעבט אין לאָדזש (היינט — אין טאָראָנטע). ער איז געראַטעוועט געוואָרן ביי אַ יידישער משפחה, מיין שוועסטער געפינט זיך דאָ אין ישראל אין יקנעם. זי האָט אויפגעבויט אַ משפחה, האָט דריי קינדערלעך,

איך אליין האָב זוכה געווען אַרבעטן אין דפוס הממשלתי (רעגירונגס דרוקעריי) אין אונדזער מדינת ישראל. איך האָב א משפחה מיין פרוי פאלא איז פון וואלבראם. מיין קינד איז איצט אַכט יאָר אלט.

אָט דאָס אַלץ, מיינע טייערע, פארצייכן איך לזכרון פאר דורי דורות.

זאָל מען דערמאָנען די אלע, וואָס האָבן געשטרעבט צו דער דאָזיקער ערד, געחלומט צו דערלעבן אונדזער גאולה און געפאַלן פון טמאנע אכזריותדיקע הענט, נישט זוכה געווען צו זיין מיט אונדז. פארגעסט נישט די דייטשע רוצחים וואָס האָבן זיי אויסגעווארצלט.

פארגעסט נישט דעם חסד פון אונדזערע נאענטע, וואָס האָבן איינגעפלאנצט אין אונדז דעם טיפן גלויבן פאַרן המשך. ביז זייער לעצטען אָטעם צוג זענען זיי געווען מיט אונדז.

און אויך אין אונדזערע פריידן, אין דער באנייטער מדינה, דערמאָנען מיר די וואָס זייערע קברים טראָגן מיר אין אונדזער הארץ און וועלן זיי נישט פארגעסן. ווי גרויס און שיין אונדזער המשך וועט זיין, דארף מען שטענדיק ארויסהויבן די גרעסטע טראגעדיע פון אונדזערע פארשניטענע משפחות.

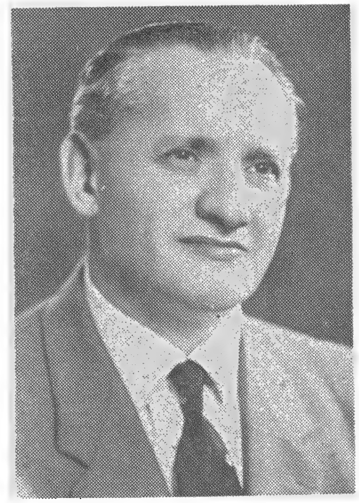
ישראל שווייצער ז"ל

דער פיינליכער צוריקקער

זינט דעם 28סטן אויגוסט 1939 ביז דעם 8טן סעפטעמבער 1945, במשך די זעקס יאָר וואָס כ'האָב זיך געפונען אויסער סאָסנאָוויץ און אויף אַ גליקלעכן אופן ניצל געוואָרן פון אומקום — האָב איך כסדר געטראכט וועגן מיין שטאָט.

איך פלעג זיך פאָרשטעלן אין דמיון די שטאָט און אויסמאָלן זיך אַ בילד ווי אַזוי עס קוקט אויס אונדזער סאָסנאָוויץ וואָס איך האָב איבערגעלאָזט דעם 28סטן אויגוסט 1939, בעת ס'איז פאראָרדנט געוואָרן די מאָביליזאציע פון ד'ער פוילישער ארמיי.

זייענדיק דער רעדאקטאָר פונעם אָרטיקן יידישן וואָכנבלאַט „זאגלעמביע שלעזישע וועלט" וועלכער האָט בשייכות מיט זיין מיסיע געהאט די „זכיה" צו זיצן אויף דער באַשולדיקונגס־באַנק פאַר אַן אָנגרייפערישן ארטיקל קעגן אנטיסעמיטיזם, האָב איך זיך אָפּגעגעבן אַ חשבון, אַז מיטן מאָמענט

ישראל שווייצר ז״ל
אחד מיוזמי הספר סוסנוביץ

ווען עס וועט אויסברעכן די מלחמה וועל איך זיין אַן אומגעוווּנטשענער עלעמענט פאַר די הערן פונעם דריטן רייך — און כ׳האָב אויסגעמיטן צו האָבן אַ קאָנטאַקט מיט זיי און פאַרלאָזן די שטאָט אויסער דעם האָב איך גאַנץ גוט געוווּסט, אַז אַלס אַקטיווער רעוויזיאָניסטישער עסקן, סעקרעטאַר פון הצה״ר, מיטגרינדער פון צה״ר—ישורון אין פוילן און איר אָנפירער אין סאָסנאָוויץ, ווי גלייכצייטיק געווען טעטיק אין אַנטי־היטלער קאָמיטעט, טאָר איך זיך נישט ווייזן פאַר די דייטשן.

די דאָזיקע סיבות האָבן מיר באַוויגן צו פאַרלאָזן סאָסנאָוויץ און אַוועקפאָרן אין מיין געבוירן שטאָט שטשעק־קאָטשין צו מיין שווער און שוויגער, ווו עס האָט זיך אַגב געפונען מיין פרוי און זון זינט אַ געוויסע צייט.

זעקס יאָר האָב איך דיך נישט געזען, סאָסנאָוויץ. זעקס בלוטיקע יאָרן פון בלוטיקן קאשמאר און שרעקלעכן געשפענסט, וואָס האָבן זיך איינגעקריצט אין מוח. — און די גרויליקע ידיעות, וואָס זיינען אָנגעקומען פון דאָרט האָבן נישט איינמאָל געמאַכט אויפציטערן דאָס האַרץ.

טראָץ די אלע ידיעות און איוב־בשורות וואָס זיינען דערגאנגען צו מיר פריער אין מערב־אוקראינע דורך אנטלאָפענע פון גיהנום און שפעטער אין רוסלאנד, האָט זיך פאָרט נישט געוואָלט גלויבן, אַז אַזעלכעס האָט געקענט פאַסירן. קען דען בכלל געמאָלט זיין, אַז אַ גאַנץ פאָלק זאָל אומגעבראכט ווערן? — האָט אינטענסיוו געארבעט די פאנטאזיע.

ווי איז מעגלעך, אַז דאָס יידישע פאָלק, וואָס איז דער סימבאָל פון אייביקייט, וואָס שחיטות און עינויים פון טויזנטער יאָרן האָבן אים נישט געקענט פארניכטן, זאָל גראָד איצט אין דער וועלט פון ציוויליזאציע און הויכער קולטור קענען פארניכטעט ווערן?

קען ווירקלעך געמאָלט זיין, אַז דאָס פאָלק וואָס נישט קיין פייער און שווערד, נישט קיין אינקוויזיציעס האָט עס געקענט פון דער ערד פארטיליקן — זאָל גאָר איצט אין די אויפבלי־יאָרן פונעם 20סטן יאָר־הונדערט אָפגעמעקט ווערן?

געפינענדיק זיך אויף דער רוסישער ערד האָט ביים פארטראכטן זיך דערוועגן אויפגעבליצט אַ געדאנק פונעם גרויסן טאָלסטאָי: „דער ייד וועלכער איז געווען דער ערשטער וואָס האָט אָנגעזאָגט גאָטס־ווערטער, ער, וואָס איז אַזוי לאַנג געווען דער היטער פון דער נבואה און וואָס האָט זי איבער־געגעבן דער איבעריקער מענטשהייט — דער ייד קען נישט אונטערגיין. דער ייד איז אייביק דויערנדיק ווי די אייביקייט אליין״.

זייענדיק דערצו נאָך באפליגלט מיטן אלטן בטחון־גייסט פון „נצח ישראל לא ישקר״ איז פונסניי געווען שווער משלים צו זיין מיטן געדאַנק, אַז די אַלע גרויליקע ידיעות וועגן טאָטאלער פארניכטונג פון יידן אין פוילן איז טאַקע אַ ווירקלעכקייט.

ארויסגעוויזן האָט זיך אָבער ליידער, אַז די אַלע ידיעות זיינען נישט געווען איבערגעטריבן פאַרקערט, די באשטע־טיקטע פאַקטן האָבן זיך ארויסגעוויזן מער שוידערלעכע און גרוילעכע ווי די פאנטאזיע האָט עס געקאָנט מאָלן

מארשירנדיק מיט דער פוילישער באפרייאונגס־ארמיי דעם גאנצן פראָנט־שליאַך איבער הונדערטער שטעט און שטעטלעך, ווו עס האָט אַמאָל געווימלט מיט יידן און אָנש־טויסנדיק זיך איבעראל אויף חורבות, וואָס דורך טויזנטער קילאָמעטער האָט זיך נישט געזען קיין ייד פאַר די אויגן — האָט זיך אָנגעהויבן פילן דער רגויסער פאָלקס־בראָך.

די ערשטע גרוסן פון סאָסנאָוויץ

גלייך נאָכדעם ווי אונדזער ארטילעריע־בריגאדע האָט באַטרעטן דעם באָדן פון דער געוועזענער פוילישער טערי־טאָריע האָב איך גלייך מיט דער מיליטער פאָסט אַוועקגע־שיקט א בריוו קיין סאָסנאָוויץ מיט דער ביטע מיר מיטצו־טיילן דרינגנדיק וויפל יידן עס זיינען פאַראַן אין סאָסנאָוויץ און אויב עס איז מעגלעך אנווייזן מיר עטלעכע אדרעסן.

ס׳האָט לאנג נישט געדויערט און כ׳האָב באַקומען אַן ענטפער, וואָס האָט אַלץ קלאָר געמאַכט. אינעם ענטפער איז געווען געמאָלדן: אַז עס זיינען נאָר פארבליבן רעשטלעך, און אָנגעגעבן מיר אַן אַדרעס פון אַ יידישן קאָמיטעט וואָס געפינט זיך אויף געדזשעוואוסקא 5.

איך האָב זיך נישט געפוילט און אויפן אָנגעוויזענעם אדרעס אוועקגעשיקט אַ בריוו, מיט די פרטים פון מיין אויטענטישקייט. און דאָסמאָל האָב איך לאַנג נישט געוואַרט אויף קיין ענטפער און ס׳איז מיר מיטגעטיילט געוואָרן, אַז פון דער גאנצער פארצווייגטער משפחה איז מער נישט פארבליבן נאָר איין איינציקער פעטער דוד שווייצער (געש־טאָרבן אין 1959 אין ישראל) און אַ קוזינקע פון דער טאביאש משפחה (לעבט איצט אין ישראל אַלס פרוי פון עלעק יאקור־באָוויטש).

זינט דאַן האָב איך שוין נישט גערוט, נאָר געמאַכט די גרעסטע אָנשטרענגונגען וואָס שנעלער צו קומען קיין סאָסנאָוויץ. אונדזער גורל האָט געוואָלט, אַז אַקוראַט אין חודש סעפּטעמבער, אינעם חודש ווען עס איז אויסגעבראָכן די מלחמה־זאַוויערוכע, האָב איך באַקומען דעם אורלויב און געפאָרן קיין סאָסנאָוויץ נאָך אַן אַפּוועזנהייט פון זעקס בלוטיקע יאָרן וועלכע האָבן אויסגעקוקט ווי אַן אייביקייט.

איך גיי איבער די סאָסנאָוויצער גאַסן
און עס גיסן זיך טרערן פון די אויגן

במשך דער רייזע פון פּויזן, ווו עס האָט סטאַנציאָנירט מיין בריגאַדע, ביז סאָסנאָוויץ האָב איך זיך געפילט ווי אין אַ פיבער, הענט און פיס האָבן געציטערט אין מיר, דאָס האַרץ האָט געקלאַפּט ווי מיט האַמערס. און די רייזע גופא איז געווען אַ געמיש פון חלום און וואָר, פון טרויער און פרייד, פרייד צוליב דעם, וואָס שוין בקרוב וועל איך זען מיין... סאָסנאָוויץ — און טרויער מחמת דעם וואָס עס זיינען נאָר געבליבן רעשטלעך פון דער גרויסער עדה יידן, אין דעם נאָר צוויי מיטגלידער פון מיין גרויסער פאַרצווייגטע משפּחה, וואָס האָט פאַרן אויסברוך פון דער 2טער וועלט־מלחמה געציילט העכער 120 נפשות.

פון אָט דער גאָר רייכע משפּחה זענען מער נישט פאַרבליבן ווי צוויי מענטשן. אַ קלאָרע באַשטעטיקונג פון דער תוכחה: „שניים בעיר ואחד במשפּחה".

איך האָב זיך פאַררוקט אין אַ ווינקל פון באַן־קופּע און פאַרזונקען אין געדאַנקען. אין מוח טויכן אויף בילדער פון גלאָררייכן סאָסנאָוויץ. אין יוני 1939 צו די שטאָט־ראַט וואַלן האָט די יידישע באַפעלקערונג געציילט 27 טויזנט נפשות. אָבער פון אָט די מענטשן האָט געשפּרודלט אַ ים מיט ענערגיע און איניציאַטיוו און געווען אָנזעעוודיק אין אַלע ווינקלען פון שטאָט. איז דאָך סאָסנאָוויץ געווען דאָס „פענסטער צו דער מערב־וועלט". גרענעצנדיק זיך מיט קאַטאָוויץ האָט טאַקע סאָסנאָוויץ געהאַט דאָס באַזונדערע „מזל", אַז גלייך נאָכן אריינמאַרש פון די היטלעריסטישע חילות, איז די שטאָט אָנגעשלאָסן געוואָרן צום „דריטן־רייך" און די אָרטיקע יידן האָבן מאָמענטאַל נאָך פריער ווי די פון „גענעראַל גוווערנאַמענט" דערפילט דעם דרוק פון דער דייטשער מאָרד־מאַשין.

שוין אין ערשטן טאָג פון זייער אריינקומען, איז זייער „טריאומף־מאַרש" באַצירט געוואָרן מיטן בלוט פון די ערשטע געמאָרדעטע דורך זיין יידן אויף אסטראָגורסקא גאַס. און באַלד אין ערשטן שמחת־תורה פון 1939, איז אַ געכאַפּטער טראַנספּאָרט יידן אַוועקגעשיקט געוואָרן אין די לאַגערן צו שקלאַפן־אַרבעט ביים בויען אויטאָ־סטראַדעס.

לויפט די באַן מיט אַ געוואַלדיקער שנעלקייט, פלעין זכרונות פון דער אַמאָליקער פאַרגאַנגענהייט, וואָס לייגן זיך ווי בליי אויף דער נשמה.

וואָס מער איך טראַכט וועגן דעם אַלץ מער פרעסט אויפן האַרצן. עס וואָלט זיך גערן געוואָלט פאַר אימיצן אַראָפּרעדן פונעם האַרצן, לייכטער מאַכן דאָס שווערע געמיט. אָבער פאַר וועמען?

פון אַלע מיינע מיטרייזענדע אין באַן זעט מען נישט קיין יידיש פּנים. די באַן בלייבט שטיין ביי סטאַציעס. פּאַסאַזשירן גייען אַראָפּ, פרישע קומען אַרויף, אָבער נישט צו באַמערקן קיין איינציק יידיש פּנים.

די פּאַסאַזשירן לאַכן, וויצלען זיך, רעדן, פּלוידערן וועגן אַלץ אין דער וועלט און פילן נישט, אַז דאָ צווישן זיי זיצט אַ ייד אָנגעטאָן אין אַן אָפיצירן־מונדיר פון דער פּוילישער אַרמיי, וואָס האָט געקעמפט אויף די שלאַכט־פעלדער קעגן די דייטשן, און באַפרייט אָט די, וואָס אַסאַך פון זיי זיינען געווען שותּפים צום טאָטאַלן מאָרד און איצט שמייכלען זיי אַזוי זאָרגלאָז און וויצלען זיך.

איך זיץ מיט פאַרנעפּלטע אויגן. די מחשבות דערקוטשען מיך ווי זלידנע פליגן און איך קען מיך פון זיי בשום אופן נישט באַפרייען.

זאָל איך אנטיילנעמען אין זייערע שמועסן? אָבער וועגן וואָס קען מען מיט זיי שמועסן? קען איך זיך מיט זיי צונויפרעדן? וועלן זיי פאַרשטיין די געפילן פון אַ ייד וועלכער פאָרט צוריק אין זיין שטאָט אריין נאָך אַן אַפּוועזנהייט פון זעקס יאָר, מיט אַ פאַראומערט האַרץ און פון מיט בענקשאַפט צו דעם וואָס עס איז מער נישטאָ?

איך דריי זיך אויס צו זיין מיטן רוקן און קוק זיך איין אין די פענסטער פון דער לויפנדער באַן און כ'ווייס נישט פאַרוואָס עס בליצט פּלוצים אויף אין זכרון אַ געדאַנק פון „שפת אמת": משה רבינו האָט געזאָגט צו יידן: „והדרך אשר יקשה מכם ושמעתיו". נישט שטענדיק קען מען העלפן יענעם ביים לייזן זיינע פּראָבלעמען, אָבער איין זאַך וואָס אַ מענטש דאַרף טאָן ווען ער קען נישט העלפן — איז אויסהערן יענעם. אריינטראַכטן זיך אין יענעמס ווערטער, לאָזן יענעם אַראָפּרעדן זיך פון האַרצן. „ושמעתיו" — האָט משה רבנו געזאָגט. איך האָב זיך צוגעהערט, איינגעהערט און אַז מען הערט זיך איין וואָס דער צוויטער זאָגט, דערהערט מען אויך וואָס דער צווייטער זאָגט. די הערצער דערנענטערן זיך, די מחיצות פאַלן און דאַן קען מען זיך אויך צונויפרעדן.

צי וועלן זיי אָבער וועלן אויסהערן?

און אויב יאָ, ווייס איך פון פאַראויס דעם תירוץ זייערן. — „מיר האָבן געהאָלפן, געראַטעוועט — און אונדז האָט מען נישט ווינציקער געפייניקט". זיי וועלן פּרווון מיך פאַררעדן און נישט וועלן אויסהערן, אפשר פרעגן, ווי אַסאַך פון זיי: לעבסט נאָך?"

„סאָסנאָוויעץ" — האָט דער פּלוצימדיקער אויסרוף פונעם קאָנדוקטאָר אויפגעוועקט מיך פון מיינע געדאַנקען. אַ ציטער אין האַרצן, איך כאַפּ אַ בליק אויף דער

סטאַציע. דער אויסערלעכער איינדרוק האָט זיך במשך די זעקס יאָר גאָרנישט געענדערט. עס שטייגן אויס פּאַסאַזשירן. אָבער וואָס פאַראַ? וויפל יידן פלעגן זיך דאָ באַוועגן בייטאָג און ביינאַכט? פלעגן ארבעטן און האנדלען און וואַנדלען קיין אויבערשלעזיען, קיין קאַטאָוויץ, קעניגסהוטע, מיסלאָוויץ, שאָפּיעניץ, ריבניק, טאַרנאָווסקאַ־גורא און ווו נישט? יעדע צוויי מינוט איז אָנגעקומען אַ באַן וואָס האָט אויסגעשפּיגן פון זיך יידן פון ארבע פינות פוילן — און באַנען וואָס האָבן ארייַנגעשלעפּט אין זיך די סאָסנאָוויצער יידן וועלכע האָבן אָנגעשלאָגן איבעראַל.

מיינע בליקן זיינען פאַרנעפּלט, בלאָנדזשען, און שטיל מיט הארץ־קלעמעניש רוף איך אויס: „את אחי אנכי מבקש". כ'וואָלט גערן אין איצטיקן מאָמענט ארויפגעפאַלן אויף אַ ייד און אויסגעשטרעקט אים מיין האנט צו אַ האַרציקע שלום־עליכם, אבער איך זע נאָר פרעמדע פּנימער. אָט בין איך אויך **דער אַנדערער זייט פונעם באַן־וואָקזאַל.** אויך דאָ דאַכט זיך, האָט זיך גאָרנישט געענדערט. די זעלבע דראָזשקעס און טעקסיס נעבן דער סטאַציע. די זעלבע טראַמווייען, אָבער דאָך... אַזוי אַנדערש.

עס פאַלט מיין בליק אויף דער שטאָקיקער געביידע פון „האָטעל וואַרשאַווסקי". ווער האָט נישט געקענט אין פרייערדיקן סאָסנאָוויץ איזאַקן, דעם אייגנטימער פונעם האָטעל, און דעם האָטעל גופא? די פענסטער גייען ארויס „וויז א וויז" דער באַן־סטאַציע. דאָרט פלעגן זיך אויפהאַלטן די פירנדיקע עסקנים פון חוץ לארץ און ארץ־ישראל, שליחים, כלל־טוער און געזעלשאַפטלעכע פערזענלעכקייטן פון פוילן, וועלכע פלעגן באַזוכן סאָסנאָוויץ.

דער זעלבער האָטעל שטייט. די זעלבע פענסטער קוקן אויף דיר. אָבער פון די יידישע שליחים און עסקנים איז קיין זכר נישט געבליבן. צוזאַמען מיטן אייגנטימער האָבן זיי געטיילט דעם גורל פון די פוילישע יידן.

אַביסל שפּעטער, ווען כ'האָב שוין געהאַט די זכיה צו קומען אין קאָנטאַקט מיט די רעשטלעך יידן אין סאָסנאָוויץ, האָב איך זיך דערוווּסט וועגן אַ טראַגעדיע וואָס האָט זיך אָפּגעשפּילט אין איינעם פון די האָטעל־צימערן:

גלייך ווי עס האָבן זיך אָנגעהויבן די ארעסטן אויף די יידן און ספּעציעל אויף די יידישע עסקנים האָט זיך אין איינעם פון די האָטעל־צימערן אויסבאַהאַלטן א יידישע־משפחה: אַ פאָטער, אַ מוטער און אַ זון. אַלע דריי זיינען געוועזן באַוווּסטע כלל־טוער אין סאָסנאָוויץ. אָבער די געסטאַפּאָ האָט אַדורכפירנדיק אַ גרונטלעכע רעוויזיע, אַנטדעקט אויך די משפחה און אַלע דריי ארייַנגעזעצט אין תפיסה.

נאָך דער אינטערווענץ פון „יידן־עלסטן" האָט מען צוגעזאָגט זיי צו באַפרייען. די באַפרייאונג איז אָבער געווען אַ שוידערלעכער אַקט פון גרויזאַמקייט.

אין אַ געוויסער נאַכט האָט מען זיי ארייַנגעפירט אין צעלע און מען האָט זיי מיטגעטיילט, אַז אין דער פרי מוז איין מענטש פון דער משפחה אומקומען. אַזוי איז געווען דער באַשלוס פון געסטאַפּאָ. דער ס״ס־מאַן, וועלכער האָט געבראַכט די פאַראָרדנונג, האָט לגבי דער אומגליקלעכער פאַמיליע אָנגעווענדעט אַן אויסערגעוויינלעכע אכזריותדיקייט. ער איז, זעט אויס, געווען אַ מענטש מיט פאַנטאַזיע. אפשר איז ער גאָר געווען אַ טעאַטער־קענער און אַ ליבהאָבער פון גריכישע טראַגעדיעס, ווייל דאָס וואָס ער האָט אויסגעטראַכט איז געווען ענלעך צו אַ טראַגעדיע פון דער גריכישער מיטאָלאָגיע: ער האָט נעמלעך באַפוילן, אַז דער טאַטע, די מוטער און דער זון מוזן אליין באַשליסן צווישן זיך ווער עס זאָל גיין צו דער תליה.

און אָט האָבן זיי זיך געפונען אין אַן אויסטערלישער לאַגע. יעדער איינציקער פון זיי איז געווען גרייט צו שטאַרבן כדי מציל צו זיין זיינע נאָענטסטע. אָבער אַלע דריי האָבן נישט געקענט שטאַרבן און אַלע דריי האָבן נישט געקענט בלייבן לעבן. מען האָט זיי שטאַרק געהיטן, זיי זאָלן נישט באַגיין קיין דרייפאַכיקן זעלבסטמאָרד. וואָלט דער זון געוועזן אויסגעקליבן דעם פרייוויליקן טויט, ווי וואָלט דער פאָטער געקענט אָננעמען אַזאַ קרבן? וויאַזוי וואָלט ער געקענט פירן זיין איינציקן זון צו דער עקידה? וואָלט דער פאָטער געוועזן אויסגעקליבן דעם טויט, וויאַזוי וואָלט דער זון געקענט מסכים זיין צו דעם? און געווען איז עס אַ משפחה וואָס איינער דעם צווייטן האָט שטאַרק פאַרערט און ליב געהאַט און שטענדיק גרייט געווען צו אָפּפערן זיך איינער פאַרן צווייטן.

דער מענטש וואָס האָט מיר די געשיכטע דערציילט איז אויף אַ ווײַלע שטיל געבליבן, פאַרויכערט א פּאַפּירוס און אַראָפּגעלאָזט דעם בליק צו דער ערד מיר האָט זיך דאַמאָלס אויסגעדוכט, אַז ער האָט ספּעציעל געמאַכט דעם דאָזיקן איבערייס, ווייל ער האָט נישט געהאַט קיין מוט צו דערציילן ווייטער:

— און דאַן — האָט מיין מיטשמועסער לאַנגזאַם פאַרגעזעצט — האָט זיך אין דער פרי געעפנט די טיר פון דער צעלע און איינער פון די ארעסטירטע איז „פרייוויליק" ארויס געגאַנגען צום טויט.

— ווער? ווער פון די דאָזיקע דריי איז אומגעקומען?

— איך אליין האָב זיך דערשראָקן פאַר דער פראַגע. איך, וואָס כ'אָב צום ערשטן מאָל געהערט די געשיכטע און האָב אפילו נישט געוווּסט ווער די משפחה איז געווען — האָב זיך דערשראָקן.

—ניין, ניין! — ענטפערט נישט אויף דער דאָזיקער פראַגע, — האָב איך אויסגעשריען אַ באַגאָסענער מיט שווייס ווייל ווען איך וועל וויסן ווער פון די דאָזיקע דריי עס איז אומגעקומען און ווער עס איז געבליבן לעבן, קען זיין אז איך וועלן דערפילן אַן אומחן צו די לעבן־געבליבענע און דאַמאָלס קען מען נאָך פאַרגעסן ווער עס איז געווען שולדיק, ווער עס האָט אויסגעטראַכט די סצענע פון דער טראַגעדיע?

— איר זענט גערעכט — האָט געענטפערט דער מענטש וואָס אים זיינען געווען באַקאַנט די פּרטים פון דער דאָזיקער געשיכטע. — איר זענט גערעכט! איך וועל נישט זאָגן ווער פון די דאָזיקע דריי עס איז געבליבן לעבן. איך וויל אויך נישט זאָגן וויאַזוי זיי לעבן ווייל דאָס לעבן פון די דאָזיקע צוויי איז דאָך פּונקט אַזוי טראַגיש ווי דער אומקום פון יענעם דריטן, וועלכער איז אין יענעם פֿרימאָרגן ארויסגעגאנגען צום אומקום.

שטייענדיק דאמאָלס ביים האָטעל פונעם געוועזענעם אינהאבער איזאַק האָב איך נאָך נישט געוווּסט וואָס פאַר אַ טראַגעדיע עס האָט זיך אָפּגעשפּילט אין איינעם פון די האָטעל־צימערלעך, אין וועלכן די משפּחה האָט זיך געהאַט אויסבאַהאַלטן. אָבער איינקוקנדיק זיך אין הויז, ווו עס האָט תמיד געווימעלט מיט יידן און דאָסמאָל נישט געזען קיין איינציק יידיש פּנים, האָט זיך פאַרגעשטעלט פאַר מיר די טראַגעדיע פון סאָסנאָווצער יידנטום.

מיינע אויגן זיינען געוואָרן פאַרטרערט און אין זייער פאַרטרערטקייט האָב איך געקוקט אַרום זיך און אַט פאַלט מיין בליק אויפן טעקסטיל־געשעפט וואָס געפינט זיך אין זעלבן הויז.

דער געשעפטס־אייגנטימער איז גאַרלינסקי. דער באַבּרילטער קריסט מיטן אַריסטאָקראַטישן אויסזען. מיין האַרץ צאַפּלט אויף. איז דאָך דאָס דער זעלבער וועלכער איז געווען דער אָנפירער פון דער ענדעקישע פאַרטיי אין סאָסנאָוויץ. איז דאָך ער דער זעלבער, וועלכער האָט אַרויסגעשיקט זיינע „כלאַפּצעס” צו פּיקעטירן די יידישע געשעפטן.

זיין שטענדיק אָנגעכמורעט פּנים האָט זיך גאָרנישט געענדערט אין לויף פון דער צייט, הגם זיין „אָושעם”־פּאָליטיק האָט אָפּגעהאַלטן אַ גלענצנדן „נצחון”. אויב אַזוי פאַרוואָס גלאַנצן אַזוי אומעטיק ביי אים די וואַסערדיקע אויגן? — כ’האָב שאַרף איינגעקוקט זיך אין זיין פּנים און שיער נישט אויסגעשריען: „טאַק, פּאַניע גאַרלינסקי. ווער זיינען איצט דיינע קאָנקורענטן? האָסט ליקווידירט די שווייצערס, די אבראַמטשיקס, די ראָזענזאַפטס און שטיינפעלדס — האָסט שוין אַ סאָסנאָוויץ אָן יידן, אָן יידישן האַנדל. פאַרוואָס שלאָגט אַן אומרו פון דיין פּנים און אַן אומזיכערקייט פאַר דיין מאָרגן?” איך האָב אָבער קיין וואָרט נישט געקענט ארויסברענגען פון מויל. עס האָט מיך געשטיקט אין האַלדז און מיין קול איז ערגעץ־ווו אַנטרונען. איך האָב געפילט, אַז מיין קערפּער ציטערט פון פיבער. עס האָט מיך אַרומגענומען אַ פלאַם פון נקמה. מיט איבערמענטשלעכע כוחות האָב איך זיך באַהערשט נישט אויסצוברעכן מיטן נקמה־דורשט. מיט אַ גרימאַסע אויפן פּנים שלעפּ איך אַוועק מיינע פיס, וואָס האָבן ווי אויף להכעיס אָפּגעזאָגט צו שטעלן אַ ווייטערדיקן שריט.

איך קוק אַרום זיך מיט פאַרנעפּלטע אויגן. סך הכל עטלעכע מעטער האָט זיך געפונען דאָס געשעפט פון זעליק פריוועס, ז”ל. די גרויסע שילד, וואָס הענגט נאָך איבער דער לענג פון איינגאנגס־טיר, זאָגט עדות וועגן די קעגנשטאַנדן וואָס מען קען דאָ באַקומען. אויסער ציגאַרעטן, גוטע האוואַנער־ציגאַרן, בריוו און שטעמפּל־מאַרקן, איז אין דעם געשעפט געווען דער פאַרקויף פון בילעטן אויף יידישע און נישט יידישע אימפּרעזעס, טעאַטער פאָרשטעלונגען, פאָרלעזונגען א.ד.ג. די נייגעריקייט ברענט אין מיר און איך כאַפּ אַ בליק אַריין. אַ געמאַלעוועטע בלאָנדינקע שפּרינגט שנעל אויף פון הינטערן בופעט און מיט אַ קאָקעטיש שמייכל זאָגט זי: „ביטע!”

כ’האָב שנעל אויסגעדרייט דעם קאָפּ און אַוועקגעלאָזט זיך מיט שווערע טריט און מיט אַ שווער האַרץ אין ווינקל פון מאָנדזשעווער גאַס. עס שווינדלט מיר פאַר די אויגן. אויס מורא אַז כ’זאָל נישט אַוועקפאַלן אין חלשות מוז איך זיך אָנהאַלטן ביי דער וואַנט.

גאַס, וואָס פאַר אַ באַוועגונג פון יידן איז דאָ געווען. אַריינקומענדיק אין עק פון דער גאַס האָט זיך דיר געוואָרפן אין די אויגן די מענטשן־מאַסע. עס האָט זיך אויסגעדוכט, אַז אויסער יידן עקזיסטירט נישט קיינער מער אויף דער גאַס. יעדעס ווינקל האָט געקאָכט מיט יידן. אַט דאָ אויף דעם אָרט, ווו איך האַלט איצט אָנגעלענט מיין האַנט איז דאָך געווען דאָס דעליקאַטעסן־געשעפט פון יאָסעלע קאַרלסברונער דער ייד מיטן הדרתדיקן רבנישן פּנים און געשטאַלט, צו וועלכן מען איז פון ווי ווייט געקומען איינקויפן פּרוכטן לכבוד שבת און ווער שמועסט וועגן מאַכן אַ שהחיינו לכבוד חמשה־עשר בשבט אָדער ראש־השנה. מען האָט געוווּסט, אַז די בעסטע און שענסטע פּירות קען מען באַקומען ביי ר’ יאָסעלען

איצט איז שטיל אויף מאָנדזשעווער גאַס. עס איז ממש שווער צו דערקענען די אַמאָליקע האַנדלס־גאַס וואָס האָט געגעבן חיונה טויזנטער יידישע משפּחות. איך דערקען זי אָבער לויטן צייכן פון די באַן־ליניעס, וואָס האַקן אַדורך דעם וועג פונעם ראָג ביז צו דער וואַרשאַווסקאַ גאַס. איך דערקען דיך, מאָנדזשעווער גאַס, לויט „בינדערס קאַמעניצע”, וואָס געפינט זיך אין עק גאַס און לויט די רעקלאַמעס פון קינאָ „ריאַלטאָ”. אַט דערנעבן האָט זיך געפונען דאָס גאַלאַנטעריי־געשעפט פון נחום קאַהן הי”ד. אינסטינקטיוו ציטערט אויף מיין האַרצן און גלייכצייטיק שפּיזן זיך אָן מיינע אויגן אין דעם אָרט, וואָס האָט אַמאָל געהערט צום יידישן געשעפטס־אייגנטימער. ווידער טויכט אויף אַ מוראַדיקע טראַגעדיע, אפשר די מוראַדיקסטע און געשפּענסטפולע וואָס לאָזט זיך נישט פאַרגעסן פאַר יעדן לעבן געבליבענעם סאָסנאָווצער איינוווינער: צוזאַמען מיט זיין זון מאיר הי”ד איז ער עפּעס טלעך אויפגעהאָנגען געוואָרן אַקעגנאיבער דעם טרויעריק־באַרימטן „ראַזוווי־פּלאַץ” און זייערע קערפּערס זיינען געהאָנגען דריי טעג און דריי נעכט.

אין דעם זעלבן מאָמענט ווען אין זכרון טויכט אויף דאָס געשפּענסטפולע בילד, זיינען אַדורך האַרט נעבן מיר צוויי יונגע שקצים און צעלאַכט זיך

„איר לאַכט, רוצחים״! — פאַרבייל איך מיין פויסט און וויל אויסשרייען: „דאָס בלוט פון די אומשולדיקע, וועט פאַלן אויף אייערע קעפּ. ווי לאַנג איר וועט לעבן זאָלן די נשמות פון די אומשולדיקע קרבנות מאַטערן און פּלאָגן אייער טרפהן געוויסן. איר זאָלט קיינמאָל קיין רו נישט געפינען ביז וואַנען איר וועט נישט אַדורכמאַכן די אַלע ליידן וואָס אַזעלכע ווי איר און אייערס גלייכן האָבן גורם געווען צו די יידן פון וועלכע עס האָט דאָ געזשומעט ווי אין אַ בינשטאָק״.

איך קען ווייטער נישט גיין. אין קאָפּ פּלאָנטערט זיך און איך פיל, אַז די פיס ברעכן זיך אונטער מיר. די דורכ־גייענדע מענטשן אָבסערווירן מיך מיט פאַרדאַכט, אָננעמענ־דיק מיך זיכער פאַר אַ שיכורן. יאָ, איך בין פאַרטשאַדעט פון די ליידן, מיט וועלכע עס איז באַהערשט מיין וועזן. איך וויל שרייען. אָבער ווער וועט דערהערן מיין געשריי. אַ געשריי פון אַ יחיד אין דער צייט ווען די קולות פון זעקס מיליאָן זיינען פאַרשטומט געוואָרן. זיי האָבן געשריגן אין זייערע לעצטע גסיסה־כאַרכלען און ס׳איז נישט געווען קיינער וואָס זאָל דערהערן זייער געשריי.

דערציילט דאָך דער מדרש: ווען מען האָט ר׳ ישמעאל בן אלישע, איינעם פון די עשרה הרוגי מלכות, געפירט צום שייטער־הויפן, האָט דעם קעניגס טאָכטער געבעטן דעם פאָטער אים צו באַפרייען מחמת ער איז געווען זייער א שיינער מאַנספּאַרשוין. דער קעניג האָט דאָס אָבער איר נישט צוליב געטאָן. צום סוף האָט זי געבעטן, אַז אַלס אָנדענק זאָל מען אָפּשינדן די הויט פון זיין פּנים. ווען עס איז געקומען צום אָרט ווו ער האָט געטראָגן דעם של ראש האָט ער געגעבן אַ געשריי און אין דעם מאָמענט — דערציילט דער מדרש — איז אַרויס אַ בת־קול: „אויב דו וועסט נאָך איין געשריי געבן וועל איך חרוב מאַכן די וועלט״. ער איז געבליבן שטיל, דער הרוג־מלכות.

אויך די הרוגי מלכות הרשע, ר׳ נחום כהן און זיין זון מאיר הי״ד האָבן געשוויגן, פאַרביסן געשוויגן. עס האָבן אויך געשוויגן די טויזנטער יידן, וועלכע האָבן גע־מוזט צוקוקן צו דער עקזעקוציע. זיי האָבן געשוויגן און... די וועלט איז נישט חרוב געוואָרן. זייער ווי געשריי האָט קיינער נישט געהערט. אָן אַנדערער בת־קול האָט זיך דאָסמאָל דערטראָגן איבער דער וועלט: „סאָסנאָוויץ יידן־ריין״! די רוישיקע מאַנדזשעווער גאַס — יידן ריין.

איך פיל, אַז אַ טרער באַנעצט מיין פּנים בעת כ׳האָב זיך געפונען אויף וואַרשאַווסקא גאַס. אָט דאָ אויף דער גאַס אין קינא „פּאַלאַס״ האָט דאָך זאב זשאַבאָטינסקי ז״ל געוואָרנט בעת זיין לעצטן באַזוך אין סאָסנאָוויץ עטלעכע חדשים פאַרן אויסברוך פון דער 2טער וועלט־מלחמה: „יידן, ליקווידירט דעם גלות, אויב נישט — וועט דער גלות אייך ליקווידירן״ שווער צו פאַרגעסן יענע נאַכט, ווען די וואַר־שאַווסקע גאַס און די אַרומיקע גאַסן זיינען געווען שוואַרץ פון מענטשן. צום רעפעראַט זיינען געקומען קעגנער און פריינט. אַ יום־טובדיקע שטימונג האָט זיך דאַן געפילט אין שטאָט.

נאָך מיט צוויי שעה פריער פאַרן באַשטימטן טערמין ווען דער רעפעראַט האָט געזאָלט פאָרקומען איז געווען באַשוואַרצט דער צוגאַנג צו דער וואַרשאַווסקא גאַס. אַ שוואַדראָן פּאָליציי האָט געמוזט אָפּהיטן די אָרדנונג. אָט זע איך ווידער פאַר זיך עטלעכע פּאָליציאַנטן, עס קוקט זיך איינער איין אין מיר. מעגלעך, אַז ער האָט מיך געקענט פון יענע צייטן. אָבער ווו זיינען די אַלע יידן?

מיינע אויגן שטרענגען זיך אָן לענגאויס דער וואַר־שאַווסקא גאַס פון דער אַנדערער זייט. אויף אָט דער זעלבער גאַס נומער 22 איז געווען דער זיץ־אָרט פון הרב מנחם האגער ז״ל.

אַך, וויפיל מאָל האָבן מיינע פיס געטרעטן אויף דעם אָרט אַריין און צוריק. סיי צוליב פּראָפעסיאָנעלע ענינים אַלס רעדאַקטאָר פון דער צייטונג, וואָס איז דערשינען ביזן טאָג פון אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, און געהאַט געמיינזאַמע אינטערעסן מיטן עלטסטן זון מיכאל האגער (איצט אַ טעקסטיל פאַבריקאַנט אין ישראל), וועלכער איז אין די לעצטע יאָרן געווען דער קאָרעספּאָנדענט פון „היינט״ אין וואַרשע און אין „אונדזער עקספּרעס״, סיי צוליב סיבות פון אידעאיש־נאַציאָנאַלן כאַראַקטער.

איז דאָך דאָרטן קאָנצענטרירט געוואָרן די פּאָליטישע אַרבעט פונעם נאַציאָנאַלן לאַגער, פון אָט דער נאַציאָנאַלער מחנה, וואָס איז מיט לייב און לעבן געשטאַנען אויף דער זייט פון הרב האגער אין זיין קאַמף ביים דעראָבערן דעם אָרטיקן כסא־הרבנות. אין קעגנזאַץ צום רעליגיעזן לאַגער, וואָס האָט זיך געקלאַמערט ביי די „קרנות המזבח״ פון טאַרגאָווע 2 (ווינקל מאַלאַכאָווסקא), ווו עס האָט געוווינט הרב ישעיהו ענגלאַרד הי״ד

יאָרן־לאַנג זיינען אָנגעגאַנגען די מחלוקתן צווישן די „האגעריסטן״ און „ענגלאַרדיסטן״. איז דאָך געווען דער קאַמף אַ קאַפּיטל, וואָס האָט געוואָרפן אַ פינסטערן שאָטן אויפן טעטיקייטס־געביט פונעם סאָסנאָווצער יידנטום, אַ פּרשה, וואָס האָט געקאָסט געזונט און אויפרעגונג, געשאַפט בייז בלוט און דערפירט ממש צו שפיכת דמים, שוין נישט רעדנדיק וועגן די שווערע טויזנטער זלאָטעס, מיט וועלכע דער רבנות־קאַמף איז געווען פאַרבונדן, און פאַרשאַפט אָפטמאָל חרבות און בזיונות פאַר דער גוישער וועלט.

ביזן טרויעריקן טאָג פונעם מלחמה־אויסברוך איז דער קאַמף נישט געווען פאַרענדיקט. דער כסא־הרבנות פון סאָס־נאָוויץ איז דורך קיין איינעם פון די צדדים נישט באַזעצט געוואָרן.

אויף אַ גליקלעכן אופן איז געלונגען הרב האגער צוזאַמען מיט זיין משפחה צו פאַרלאָזן אין ריכטיקן מאָמענט סאָסנאָוויץ, איבערלעבנדיק די מלחמה־יאָרן אין ראַטן־פאַרבאַנד, און צוזאַמען מיט דער אַרמיי פון גענעראַל אַנדערס קומען קיין ארץ־ישראל, ווו ער איז גלייך געוואָרן אַ פּאָפּו־

לערע פיגור אין ישוב, פאַרנעמענדיק דעם אַמט אַלס לייטער פון חברה־קדישא און פאַרזיצער פון דער צענטראַלער „מזרחי״־פאַרטיי אין ארץ־ישראל.

אָבער אויך דאָ אין ארץ־ישראל און שפּעטער נאָך דער אַנטשטייאונג פון דער מדינה האָט ער נישט פאַרגעסן זיינע געווזענע סאָסנאָווצער יידן. אַ דאַנק זיין איניציאַטיוו צום יאָרטאָג נאָכן אומקום פונעם זאַגלעמביער יידנטום, קומען זיך צונויף נעבן דענקמאָל אויפן בית־הקברות טויזנטער געוועזענע זאַגלעמביער יידן פון גאַנץ ישראל, וועלכע באַערן אויף אַ ווירדיקן אופן דעם אָנדענק פון זייערע נאָענסטע קרובים און דעם זכר פון זייערע פאַרשניטענע קהילות.

איינער פון זיינע זין, הרב אליעזר האַגער, האָט נאָך פריער געפונען זיך אין ארץ־ישראל, געלערנט אין דער ישיבה פון הרב קוק און פאַרפאַלקאָמט זיך אַלס רב. ביים היינטיקן טאָג פאַרנעמט הרב אליעזר האַגער דעם אַמט פון סעקרעטאַר פון מועצה הדתית אין תל־אביב־יפו.

שטייענדיק אַזוי אין ווינקל פון דער מאַנדזשעווער גאַס, נעבן לייבעלעס בידערס הויז, און די אויגן געוואַנדן צום הויז פון וואַרשאַווסקאַ 22, טויכן אויף אין זכרון פאַרשידענע עפּיזאָדן און בילדער פון אָט יענער תקופה.

איז דאָך די שטוב פון הרב האַגער געווען מער אַ רשות הרבים ווי א רשות היחיד. אַלע צימערן געווען תמיד איבערפולט מיט אַלערליי מענטשן. נישט געווען כמעט קיין אינסטיטוציע אין שטאָט, אין וועלכער הרב האַגער ז״ל זאָל נישט האָבן געווען פאַרזיצער אָדער ערן־פאַרזיצער.

זאָל ביי דער זעלבער געלעגנהייט דערמאָנט ווערן, אַז האַרט. ממש די לעצטע וואָכן פאַרן אויסברוך פון דער 2טער וועלט־מלחמה, זיינען געמאַכט געוואָרן פיבערהאַפטע הכנות צו גרינדן אַן אינסטיטוציע א.נ. „בית לחם״. אַלצדינג איז שוין געווען כמעט צוגעגרייט צו דער פייערלעכער פּראָקלאַמירונג, און עס איז געווען צו דערוואַרטן אַז הרב האַגער ז״ל מיט זיין אָראַטאָרישן טאַלאַנט וועט געלונגען צו באַווירקן די סאָסנאָווצער נדבנים צו עפענען זייערע קעשענעס. מיט זיין פּאָפּולערע לאָזונג: „אל תבטחו בנדיבים בבן אדם שאין לו תשועה״, לייגנדיק דעם דגש אויף דעם „בני אדם שאין לו״ — האָט ער תמיד געפונען דעם וועג צו־צוקומען צו די הערצער פון די יידישע מאַסן, ביי וועלכע ער איז געווען געוואַלדיק פּאָפּולער.

פון יענער תקופה האָט זיך מיר באַזונדערס איינגעקריצט אין זכרון אַן עפּיזאָד, וועלכן ס׳איז שווער צו פאַרגעסן

דאָס איז געשען אין 1938. די דייטש היטלער־רעגירונג האָט קעגן דעם ווילן פון דער פּוילישער רעגירונג אַריבער־געוואָרפן איבער נאַכט טויזנטער יידן, פּוילישע בירגער איבער דער פּויליש־דייטשער גרענעץ אין דעם גרענעץ־פונקט: זבאָנשין. די פּוילישע רעגירונג האָט זיי נישט געוואָלט אַריינלאָזן צו זיך, מאָטיווירנדיק, אַז דאָס קען שאַפן אַ פּרעצעדענס פאַר ווייטערדיקע אויסזידלונגען. אַזוי אַרום האָט זיך געשאַפן אַ פאַרצווייפלטע לאַגע, אַז טויזנטער יידן, וועלכע זיינען במשך צענדליקער יאָרן געווען איינגע־פונדעוועט און איינגעוואָרצלט מיט אַלדאָס גוטס אין דייטש־לאַנד, זיינען פּלוצים איבערנאַכט געוואָרן היימלאָזע מענטשן. באַרויבט פון דעם עלעמענטאַרסטן.

אין יענעם יאָר איז דער בעסטיאַלער טאַט נאָך געווען איינער פון די קלענסטע פאַרברעכנס, אויף וועלכע דאָס דייטשע קולטור־פאָלק האָט זיך געקענט דערלויבן. דעמאָלס, האָט נאָך קיינער נישט געטראַכט וועגן טויט־פאַבריקן און גאַז־קאַמערן און מען האָט נאָך נישט געחלומט ווען אַ טאָטאַלער יידן־פאַרניכטונג. אָבער עס איז געווען גענוג, אַז יידישע הערצער זאָלן ווערן אויפגעציטערט און באַזונ־דערס די יידן אין זאַגלעמביע, מחמת זייערע שטעט האָבן זיך דאָך געפונען אמנאָנטסטן צום גרענעץ־פונקט.

איבעראַל האָבן זיך אָרגאַניזירט קאָמיטעטן מיטן צוועק צו פאַרזאָרגן די אומגליקלעכע און היימלאָזע מענטשן מיטן סאַמע נויטיקסטן.

הרב האַגער ז״ל, שטעלנדיק זיך בראש פונעם קאָמיטעט האָט גלייך צונויפגערופן אַ באַראַטונג פון אַלע פאַרטיי־פאַרשטייער און געווענדעט זיך מיט אַן אַפּעל צו דער באַפעלקערונג צו געבן פון זיך דעם מאַקסימום.

הרב האַגער, טראָץ זיין גלענצנדן כוח־הדיבור און גע־וואַלדיקן כוח־השפעה האָט אָבער דאָסמאָל, בעת ס׳האָט זיך געהאַנדלט וועגן גרעסערע געלט־סומעס, נישט אַרויסגערופן די געהעריקע באַגייסטערונג און די גבירים האָבן ווי געוויינ־לעך נישט געמאַכט זיך הערן און אַזוי שנעל נישט געעפנט זייערע טייסטערס. דאַמאָלט האָט ער בכבודו ובעצמו באַשלאָסן צו גיין זאַמלען געלט און מלבושים. מיט אַן אויסערגע־וועגלעכער מסירות־נפש האָט ער בייטאָג און ביינאַכט באַזוכט די מתנדבים, געפאָדערט און געמאָנט און ביי אַ טייל אפילו געקלאַפּט אין טיש אַזוי לאַנג ביז ער האָט נישט דער־גרייכט די כומע וואָס ער האָט זיך געשטעלט פאַר אַציל.

איז אָבער געווען אַ ייד אַ גרויסער קמצן (צוליב פאַר־שטענדלעכע סיבות איז נישט כדאי דערמאָנען זיין נאָמען), וועלכער האָט זיך געפּרוווט אַרויסדרייען פון דעם גאַנצן עסק און מען האָט אים זעלטן געטראָפן אין שטוב. אָבער איינמאָל דערוויסנדיק זיך, אַז ער איז אַקוראַט אין שטוב האָט הרב האַגער צו אים אָנגעקלונגען וועגן אַדרינגענדיקן ענין. ווען דער קמצן איז געקומען האָט ער אָנגעהויבן זיך האַנדלען, און געפּרוווט צוזאָגן קליינע סומעס. דער רב האָט אים אויפמערקזאַם אויסגעהערט און פּלוצים אויפגעשטעלט זיך, פאַרלאָזט דאָס צימער און פאַרשלאָסן די טיר פון אויסנוויינינק.

דער באַטרעפנדער האָט געוואַרט און געוואַרט און די צייט איז געלאָפן און יענער האָט נישט געקענט אַרויסגיין פון זיין אַרעסט־צימער. נאָך עטלעכע שעה איז צו אים אַריין הרב האַגער און געזאָגט: „איך ווייס, אַז איר וועט אייך אָנהויבן מיט מיר דינגען און היות דאָס פּראָבלעם איז

ברענענדיק, די נויטווענדיק צוואָרטן אויפן געלט און איך האָב נישט געהאַט קיין צייט צו ריידן מיט אייך, דערווייל פאַרשלאָסן אין צימער כדי מיט זיך אליין צו מאכן אַ חשבון הנפש. איך וועל אייך אָבער פריער פון דאנען נישט ארויסלאָזן — האָט הרב האגער דערקלערט קאַטעגאָריש — כל זמן כ׳וועל נישט באַקומען פון אייך די פארלאנגטע סומע״.

דער קמצן האָט זיך אונטערגעגעבן.

קוקנדיק איצט אויפן הויז ווארשאַווסקא 22 דערמאָנט זיך מיר נאָך אַן אומפארגעסלעכער עפּיזאָד:

געווען איז עס אין 1933 אין דער תקופה פון דער ארלאזאראָוו מאָרד.

אין דער שרעקלעכער צייט, ווען ברידער־שנאה האָט געברענט און מענטשן האָבן פארגעסן רואיק זיך צונויפרעדן, איז הרב האַגער ארויס מיט אַ רוף צו אַלע ציוניסטישע גרופּירונגען און אויפגעפאָדערט זיי פאַרגעסן די ברידער שנאה, זען דעם גרויסן גאולה־ציל, וואָס מיר האָבן פאַר זיך און מיט פאראייניקטע כוחות גיין צום ציל. און ביי די אקציעס וואָס מען גייט צוזאמען, זאָל קיין שום איבעררייס נישט זיין.

ווער עס געדענקט יענע צייט אין פוילן, די וואַל־אַטמאָספער צום 17־טן ציוניסטישן קאָנגרעס, דער פארשטייט ווי שווער עס איז געווען אַזאַ זאַך צו דערגרייכן. הרב האגער מיט זיין מסירת נפשדיקער אנשטרענגונג און אַדאַנק זיין פּאָפּולאריטעט צווישן די ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס, אַוועקשטעלנדיק זיך אלס מוסטער און ראש המדברים אויף די וואַל־פאַרזאַמלונגען, האָט באַוויזן צו שאַפן אַזאַ „בורג־פרידן״ און אַ דאַנק דעם איז דאַמאָלס אויסגעמיטן געוואָרן אַסך שפיכת־דמים, מחמת זאגלעמביע האָט געשמט אלס פעסטונג פונעם רעוויזיאָניזם. און דאָס וואָס עס איז נישט געלונגען אין קיין שטאָט אין פוילן איז געלונגען אין זאגלעמביע און בפרט אין סאָסנאָוויץ אַ דאַנק דער פערזענלעכער השפעה פון הרב האגער ז״ל.

צו וואָס דאָס טראכטן? די דאָזיקע דערינערונגען לייגן זיך ווי שווער בליי אויף דיין פארומערט הארץ. ווו געפינען זיך איצט אָט די אַלע עסקנים און טוער פון די אָרגאַניזאַציעס? זיי האָבן נישט דערלעבט צו זען דעם אויפשיינענדיקן שטערן פון מזרח. נישט געהאַט די זכיה צו טרעטן אויפן אויסגעחלומטן באָדן פון אַ זעלבשטענדיקער סוווערענער מלוכה. זיי אלע זיינען ליידער פארשניטן געוואָרן אין קאַמף פאַר אַ בעסערן מאָרגן צוזאמען מיט זייערע טאַטעס און מאמעס און צוזאמען מיט די אַלע, וועלכע האָבן זייערע בעסטע כוחות אַוועקגעגעבן דעם דאָזיקן אידעאל צו דער־גרייכן.

טרויעריקע רעפלעקסן שוועבן אַדורך אין דיין זכרון. דו שטייסט און טראכסט. דיינע בליקן פאַלן אויף די רעקלאמעס פון קינאָ „האלטא״ און ווידער ווערן דיינע אויגן פארנעפלט.

איך באַגעגן דעם ערשטן ייד אין סאָסנאָוויץ

די פארבייגייער קוקן זיך איין אין מיר און איך אין זיי, אָט זע איך אַ יידיש פּנים. דאָס ערשטע יידישע געזיכט נאָך דעם ווי כ׳האָב זיך ארומגעדרייט אַ גאַנצע שעה אין סאָסנאָוויץ. זיינע אויגן זיינען האַלב מאַט. דאָס פּנים אויסגע־בלייכט. ער דערקענט מיך. זיינע אויגן שפּיזן זיך איין אין מיר. אָבער ער בלייבט נאָך אַלץ שטיין מיט פארהאַקטע ליפּן. ענדלעך פּלאַצט ער ארויס: „דאָס ביזטו, ישראליק?״ „יאָ — האָט זיך ארויסגעגליטשט אַ שלאַבריקער ענטפער פון מיין מויל — ווידער דערלעבט צו טרעטן אויפן היימישן באָדן אָבער מיט וואָס פאַר אַ האַרץ־קלאַפּעניש?״

— זיי גליקלעך, אַז דו ביזט נישט דאָ געווען. וואָס קענסטו וויסן וואָס פאַראַ טראַגעדיעס ס׳האָבן זיך אָפּגעשפּילט. ווער איז אומשטאַנד דאָס צו שילדערן און איבערגעבן. אַט בין איך איינער אליין פארבליבן פון מיין גרויסער פאַרצווייגטער פאמיליע. אלע זיינען זיי פאַרברענט געוואָרן.

טרערן גלאַנצן אין זיינע אויגן. זיין אויסגעבלייכט פּנים פארויטלט זיך און דו פילסט, אַז ס׳קומט אים אָן שווער צו רעדן, די אלע גרוילִיקע בילדער, וועלכע ער האָט איבערגעלעבט, שטייען ווי אַ שרעקלעך געשפּענסט פאַר זיינע אויגן און זיין הארצן איז איבערפולט מיטן קאָשמאַר פון יענע טעג.

איך טראכט, אים קומט אָן שווער דאָס רעדן און מיר קומט אָן שווער דאָס הערן וועגן אָט די אַלע גרויל־טאַטן.

א הערלעכער טאָג. די זון שיינט אין איר פולען פּראכט. די שטראַלן ווארעמען דעם קערפּער. איך פיל אַ היץ אונטערן שווערן זעלנערישן מונדיר, דער פלעצאָג באַש־ווערט די פלייצע. מיין פּנים ווערט באַגאָסן מיט אַ קאַלטן שווייס טראָץ דער ברענענדיקער היץ, אָבער וואָס פאַר אַ פארגלייך לגבי דעם שווערן באלאסט וואָס עס האָבן געט־ראָגן אויף זיך די, וועלכע זיינען מיט די פּעקלעך אויף די פלייצעס אוועקגעשיקט געוואָרן צום טויט. אויך זיי האָבן געפילט אַ היץ איבער זייערע קערפּערס, זייערע גומענס האָבן געלעכצט נאָך אַ ביסל וואסער, קינדער האָבן געבעטן אַ שטיקל ברויט און די זעלבע קריסטלעכע פארבייגייער זיינען מסתמא אויך דעמאָלט אַקוראַט פארבייגעגאנגען, אי־בערגעצלמט זיך און אַוועקגעדרייט זייערע קעפּ. קלינגען טאַקע אין די אויערן די ווערטער פון מקונן: „דבק לשון יונק אל חכו בצמא, עוללים שאלו לחם, פורש אין להם״. אויך איך פיל ווי עס טריקענען די ליפּן, איך וויל זיי אָבער נישט איינגעצן. הגם אברהם בראַנדעס, דער ערשטער ייד, וועלכן כ׳האָב באַגעגנט אין סאָסנאָוויץ, פאַרבעט מיך אריינצוגיין אין אַ רעסטאָראַן עפּעס טרינקען.

ניין! ניין! — דערקלער איך — כ׳וויל כאָטש אין דמיון פילן אַ טויזנטס חלק פון דעם וואָס עס האָבן געליטן און געפילט די וואָס זיינען אַוועק אין זייער לעצטן וועג.

די בליקן בלאָנדזשען ווידער און עס וואַרפט זיך אין די

אויגן דאָס אָרט פון געוועזענעם „האָטעל אָנגיעלסקי“. ווידער גיט מיין האַרץ אַ ציטער. דאָס איז דער האָטעל, וועמענס אייגנטימער עס איז געווען ר׳ שבתאי יונגסטער.

ער שטייט מיר איצט פאַר די אויגן מיט זיין הויכן שטערן פון אַ תלמיד־חכם און הייזעריקלעכער שטים אָט דער געוו. „מזרחי“־עסקן און שפּעטערדיקער פּאָרזיצער פון „ברית ישורון“, מיט וועלכן ס׳האָט מיך פאַרבונדן אַ פּער־זענלעכע פריינדשאַפט, האָט מקדש השם געווען ברבים איינ־שרייבנדיק זיך אין פאַנטעאָן פו די קדושים אין סאָסנאָוויץ.

וועגן דעם האָב איך זיך נאָך דערוווסט אויף וואַנדער־וועג.

אויף אַ זיצונג פון „יודנראַט“ בעת עס האָט זיך געהאַנדעלט וועגן צושטעלן אַ קאָנטיגענט יידן צו אַן אויסזידלונג לויטן פאַרלאַנג פונעם געשטאַפּאָ־שעף, און אויפן באַפעל פונעם „יידן עלטסטן“ מאָניעק מערין האָט דאַן שבתאי יונגסטער הי״ד אָנגערופן זיך: „ווי לאַנג איז מיר נאָך פאַרבליבן ס״ה צום לעבן? איך בין איצט אַלט 42 יאָר. מיין פאָטער איז געשטאָרבן אַלט זייענדיק 53 יאָר. צוליב די עטלעכע יאָר לעבן איז כדאי, אַז איך זאָל עובר זיין אויפן דין פון רמב״ם וועלכער זאָגט: „תנו לנו אחד מהם ונהרגנו ואם לאו נהרוג כלכם — יהרגו כולם ולא ימסרו להם נפש אחת מישראל“ (רמב״ם הלכות י״ס ד׳ התורה) — און דאָ, רבותי, האַנדלט זיך וועגן טויזנטער יידן, ווילט איר, אַז איך זאָל צולייגן אַ האַנט צו דעם? ניין, איך גיין צוזאַמען מיט די ברידער מיינע“ — האָט ער אויסגערופן. ער איז אַוועק צווישן די ערשטע און האָט זיין הייליקע נשמה אויסגעהויכט אין בירקענאַו.

די דיסקוסיע, וואָס איז נאָך נישט פאַרענדיקט

א טעות האָבן די, וועלכע האַלטן, אַז נאָר די וואָס האָבן מיט געווער אין האַנט אַקטיוו קעגנגעשטעלט זיך דעם שונא דאַרפן פאַרעכנט ווערן אַלס גבורים. אויך די, וועלכע האָבן אַרויסגעוויזן „נאָר“ אַ גייסטיקע גבורה, הגם דער טויט איז געווען אומפאַרמיידלעך און די אומפאַרמיידלעכקייט האָט באַהערשט דעם גאַנצן באַוווסטזיין — אויך די פאַרדינען זייער אָנערקענונג, געווען טאַקע פאַלן, ווען זינקנדיק אין טיפסטן שאול־התחתית פון פּיין האָבן אַסך יידן דערהויבן זיך צו די העכסטע הויכקייטן פון גייסטיקער גבורה וואָס עס האָט אַרויסגעוויזן ר׳ אברהם שטיגליץ הי״ד?!

ער שטייט מיר איצט פאַר די אויגן, אָט דער הויכער הדרת־פּנים־דיקער ברייט־ביינערדיקער ייד מיטן ציגאַר אין מויל און שטענדיק שיין צוגעקעמטער באָרד, די גראָבע פּיאות אַרונטערגערוקט הינטערן אויער. זיין אויסזען האָט געצויגן די אויפמערקזאַמקייט פון יעדן איינעם מענטש, און אויך פון די דייטשן, ווען די עס־עס־לייט האָבן געזוכט דעם שטאָטישן רב, האָט ער זיך אָנגעגעבן אַלס רב, וויסנדיק פון פאָראויס, אַז ער וועט דאַרפן אויסשטיין פיזישע פּיין און גייסטיקע ליידן און איז געווען געגרייט אויך צום טויט. ער האָט מקבל באהבה געווען די יסורים אבי אָפּצוראַטעווען דעם רב ר׳ ישעיהו ענגלאַרד הי״ד פון חרפות און בזיונות.

פון ערשטן קאַליבער, וועלכע זיינען געווען באַקאַנט דער יידישער געזעלשאַפט אין סאָסנאָוויץ, האָט ער זיך אויך געוואָנדן צו ר׳ לייביש שווייצער און אָנגעבאָטן אים אַ פאַראַנטוואָרטלעכן אַמט. אָבער ר׳ לייביש האָט זיך אָפּגעזאָגט מיטצואַרבעטן מיט אים הגם במשך צענדליקער יאָרן איז ער געווען טעטיק געזעלשאַפטלעך.

אויף וואָס פאַר אַן אויפן און ביי וועלכע אומשטענדן ער איז אומגעקומען איז מיר ביז איצט נישט געלונגען צו דערגיין, הגם עס געפינען זיך אין לאַנד זיינע צוויי זין. זיין קריסטאַל־ריינע פּערזענלעכקייט וועט לייכטן ביי די אַלע, וועלכע האָבן אים געקענט. כל זמן עס וועט טליען אַ פונק פון אַ יידיש לעבן ביי אַ סאָסנאָוויצער ייד, וועט דער נאָמען לייביש שווייצער אַרויסלייכטן ווי איינער פון די ווערטפולסטע פּערזענלעכקייטן וואָס דאָס סאָסנאָווצער יידנטום האָט פאַרמאָגט.

איך דערווייטער זיך מיט שווערע טריט. איך ענטפּער קוים אויף די באַגריסונגען פון אַלטע־בעקאַנטע, וועלכע פּרוּוון מיך צו דערקענען אין אָפּיצירן־מונדור. מיין קאָפּ וויבלט פון געדאַנקען, אָט געפין איך זיך נעבן געוועזענעם געשעפט פון ר׳ יוסף אבראַמטשיק הי״ד.

גייענדיק לענגאויס דער מאָנדזשעווער גאַס האָבן זיך געוואָרפן אין די אויגן שילדן מיטן נאָמען אבראַמטשיק. פלעגן טאַקע שלאַנזאַצקעס קומענדיק אויף דער מאָנדזשעווער גאַס און נישט וויסנדיק געבוי דעם נאָמען אַרויסהעלפן זיך מיט די אבראַמשיקס־שילדן און אָנרופן די גאַס „אוליצאַ אבראַמטשיצקאַ“ און נישט קיין ווינדער; יעקב לייב אבראַמ־טשיק מיט זיינע זין: יוסף, נח, נתן, הלל, משה און די טאָכטער, די פרוי פון נתן פעלדמאַן, האָבן מיט זיך

מיט אַ סטאָאישער רואיקייט, ווי עס פּאַסט פאַר אַ ייד, וואָס איז פול מיט אמונה און בטחון, האָט ער רעאַגירט אויפן איזדעקווען זיך פון די דייטשן, וועלכע עס האָט זיך פאַרגלוסט אַ „שפּיל“ צו טאָן און חוזק מאַכן פון יידישן ראַבינער.

ווי זינגט אהרן צייטלין אין זיין ליד: „ישראלס אשן“:

„ווען ירמיהו זאָל איצט זיצן אויף ישראלס אשן
וואָלט ער נישט אויסגעקלאָגט קיין איכה
און וואָלט די חורבות מיט קיין טרערן נישט געוואַשן“.

נישט די ברענענדיקע זון, וואָס שיינט איצט אַזוי העל, קען אָפּווישן די טרערן פון מיינע אויגן, וועלכע גיסן זיך אָן אויפהער בעת איך דערנענטער זיך צום נומער 11, דאָס הויז פון מיין פאָטער ר׳ לייביש שווייצער הי״ד, דעם געוועזענעם קהילה־פּרעזעס און ראַטמאַן. אָט דער יוסטער איינגעפונדעוועטער גביר, שאַרפער אַלכסנדער חסיד, אייגנ־טימער פונעם גרויסן טעקסטיל־געשעפט אין זיין הויז, האָט אין די לעצטע יאָרן פאַרן אויסברוך פון דער וועלט־מלחמה

פאַרנאַכלעסיקט זיינע געשעפטן, אָפּגעזאָגט זיך כמעט פון „עולם־הזה" און גענומען טראַכטן מער וועגן „עולם הבא".

וויפיל מי, כוחות און געלטער האָט ער געווידמעט דער „תלמוד תורה" אויף דער יאסנאַ־גאַס אין וועמענס שפּיץ ער איז געשטאַנען. זעלטן, אַז מען האָט אים געטראָפן אין געשעפט אָדער אין דער היים. תמיד געווען פאַרטאָן אין כלל־ענינים, באַזונדערס געדאגהט ווען דער תלמוד־תורה, וואָס איז געוואָרן פאַר אים דער אינהאַלט פון זיין לעבן.

און פון דאנען, פון יאָסל אבראמטשיקס געשעפט, ביז צום ראָג מאַנדזשעווער־טראַגאַווע איז אַ דיסטאַנס פון אַ קאַצן־שפרונג און עס וואַרפט זיך אין די אויגן דאָס עקיקע הויז פון טאַרגאָווע 12, וואָס איז געווען דאָס אייגנטום פון ראַדאָמסקער רבין הי"ד. אין דער מלחמה־תקופה האָט דאָרט רעזידירט דער יידן־ראַט. אָבער ביזן אויסברוך פון דער מלחמה האָט זיך געפונען אין דעם הויז די רעזידענץ פונעם ראַדאָמסקער רבין, ר' שלמה הכהן ראַבינאָוויטש הי"ד.

נישט געווען דוכט זיך קיין מענטש אין סאָסנאָוויץ, סיי אַ ייד, סיי אַ קריסט, וואָס האָט נישט געקענט דעם ווינקל פון דער שטאָט. פלעגן דאָך אויף יעדן שבת און יום־טוב קומען הונדערטער חסידים צום רבין, געשטראָמט איבער די גאַסן מיט זייערע שטריימלעך און זיידענע קאַפּאָטעס.

באַזונדערס אומפאַרגעסלעך איז געווען די חתונה פון זיין איינציקער טאָכטער מיטן קרימאַלאָווער רבינס זון, הרב ר' דוד משה ראַבינאָוויטש הי"ד, ווו עס קען אין פּוילן זיין פון וואָרט באַנוצט ווערן דאָס פאָלקס־וואָרט: „ווייַן האָט זיך געגאָסן ווי וואַסער". אין דעם פאַל איז עס נישט געווען קיין מליצה־וואָרט. די שבע־ברכות זיינען געפּראַוועט געוואָרן מיט פּראַכט און גלאַנץ, ווי עס פּאַסט פאַר איינעם פון די געוו. רייכסטע יידן אין פּוילן.

יעדן טאָג פלעגן קומען אַנדערע רביים מיט חסידים אָנטיילצונעמען אין דער שמחה און די חסידים האָבן געטאַנצט אין די גאַסן, אויף צעפּיקעניש די קריסטן, וועלכע האָבן מיט ציין קריצעניש געזאָגט: „אָט האָבן די יידן פּאַלעסטינע". יעדער שטיין איז דאָ דורכגעווייקט מיט יידישקייט און דביקות.

ווען די מלחמה איז אויסגעבראָכן האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז דער ראַדאָמסקער רבי באַזיצט אַן „אייזערנעם בריוו" פון געֵרינגען און עס קען מיט אים נישט פּאַסירן קיין שום שלעכטס.

אָבער אויך די קלאַנגען, ווי אַלע אַנדערע, וואָס האָבן געהאַט פאַר אַציל נאָר איינצודרימלען די וואַכזאַמקייט ביי די וועלכע האָבן פאַרגעפּילט דאָס אויף וואָס עס גרייט זיך, האָבן זיך אַרויסגעוויזן פאַר פאַלשע. אלס באַווייז דינט זיין טראַגישער טויט אין וואַרשעווער געטאָ צוזאַמען מיט זיין פרוי, זייער איינציקע טאָכטער און זייער איידעם הרב ר' דוד משה ראַבינאָוויטש הי"ד.

דער אומקום פון דעם ראַדאָמסקער רבין

ווען די מלחמה איז אויסגעבראָכן איז דער רבי געווען אין סאָסנאָוויץ, פון דאָרט האָט ער זיך געראַטעוועט קיין אַלעקסאַנדער, ווו ער האָט זיך אויפגעהאַלטן אַ געוויסע צייט ביז ער איז אַוועק קיין וואַרשע און דאָרט איז ער אַריינגעפאַלן צו די מערדער אין די הענט.

די נאַציִשע געסטאַפּאָ אגענטן האָבן זיך אַריינגעריסן אין זיין וווינונג אין וואַרשאַווער געטאָ און פון אים געפאָדערט, ער זאָל מיט זיי מיטגיין. „געוווּסט האָט יעדער ייד אין געטאָ, אַז וועמען די נאַציס נעמען מיט זיך מיט, דער דערלעבט שוין נישט צו זען די ליכטיקע שיין אויף דער וועלט. זיי פאַרשלעפּן זייער קרבן אין אַ טויטן־לאַגער, ווו עס זיינען אָנגעגרייט גאַז־קאַמערן און דאָרטן ווערן זיי דערשטיקט.

האָט דער ראַדאָמסקער רבי זיך אָפּגעזאָגט אויסצופילן דעם באַפעל פון די נאַציִשע אגענטן און שטאָלץ און ווירדיק געענטפערט:

„איך ווייס, אַז איר זייט געקומען מיך הרגענען, בין איך גרייט צו שטאַרבן ביי מיר אין שטוב און נישט ערגעץ אין אַ גאַז־וואָגאָן.

און ווי נאָר דער ראַדאָמסקער רבי האָט פאַרענדיקט דעם „אחד" פון „שמע ישראל" וואָס ער האָט געזאָגט, האָט אַ נאַציִשע קויל דורכגעלעכערט זיין מוח און צוזאַמען מיט אים איז אויפן אָרט אומגעבראַכט געוואָרן זיין גאַנצע משפחה.

ווען דער ראַדאָמסקער רבי איז אומגעקומען איז ער נישט אַלט געווען מער ווי 58 יאָר. ער פלעגט זיך אונטערשרייבן: „שלמה חנוך הכהן ראַבינאָוויטש". דער ראַדאָמסקער רבי הי"ד איז געווען פון די איינציקע חסידישע רביים אין פּוילן, וועלכער האָט פון זיינע חסידים קיינמאָל גאָרנישט גענומען פאַר זיך, נאָר אַלץ, וואָס ער האָט באַקומען און צוזאַמען מיט זיין אייגן געלט האָט ער אויסגעגעבן אויף די ישיבות, וועלכע ער האָט געגרינדעט און אויסגעהאַלטן. ראַדאָמסקער ישיבות א.נ. „כתר תורה" האָבן זיך געפונען אין פאָלגענדע שטעט און שטעטלעך: סאָסנאָוויץ, בענדין, לאָדזש, טשענסטאָכאָוו, פּיעטריקאָוו, פּאַביאַניץ, דאָמבראָווע, נאָוואָפּוילע, שטשאַקאָווע, בעלכאַטאָוו, קיעלץ, אַלכסנדר, קאַטאָוויץ, קראַקע, טשעבין, פּאַדגורזשע, כזשאַנאָוו. אָשוויענטשין, קראַסנע, באַרניע טאַרנע, נאָוויטאַרג, וואַראַוויטש, ניעפּאָלאָמיץ, ביליץ און אין ראַדאָמסק. אין די 26 ישיבות האָבן געלערנט 1.500 תלמידים.

מיטן אומקום פון ראַדאָמסקער רבין איז אונטערגעגאַנגען אַ גאַנצע רבישע דינאַסטיע. די נאַציִשע קויל, וואָס האָט אַדורכגעלעכערט דעם מוח פון ראַדאָמסקער רבין, האָט פאַרלאָשן דאָס ליכט פון לעצטן זכר פון דער גרויסער רבישער גזע וועלכע ציט זיך פונעם ערשטן ראַדאָמסקער רבין.

איך שטיי איצט פאַרן בנין און קוק אויף די שטיינער. אך, ווען די שטיינער וואָלטן געקענט רעדן, וואָלטן זיי

געהאַט צו דערציילן וועגן די קוואַלן פון טרערן, וואָס זיינען אויף זיי פאַרגאָסן געוואָרן. אין זכרון טויכט אויף אַגעדאַנק וועגן אַ געוויסן רבין, וועלכן מען האָט געפרעגט: פאַרוואָס איז דער בית־המקדש געבויט געוואָרן אויפן באַרג מוריה און נישט אויפן באַרג סיני? — האָט ער געענטפערט: ווייל אויפן הר המוריה איז אַ ייד געגאַנגען אויף דער עקידה.... רבונו של עולם, אָט דאָ אויף דעם פּלאַץ איז דאָך יעדער שטיין אַן עקידה און נישט פון קיין פאַר־איינצלטן ייד — נאָר פון טויזנטער. און מען וואָלט גע־דאַרפט אַזאַ שטיין אַרופברענגען קיין ירושלים און אים אַוועקלייגן נעבן „כותל־מערבי”. און יידן פון דער גאַנצער וועלט זאָלן באַוואַשן דעם שטיין מיט זייערע טרערן.

מענטשן רינגלען מיך אַרום. דאַמאָלס זענען דאָס געווען יידן געפינט זיך היינט אויפן דאָזיקן אָרט די „יידישע זשעשעניע”, דאָ הייסט עס, דאַרף פאַרגעזעצט ווערן דעם המשך פון יידישן קיום.

איז עס מעגלעך? — טויכט אויף אַ מחשבה, אַז די עטלעכע הונדערט יידן, וועלכע געפינען זיך איצט אין סאָסנאָוויץ, וועלן מיר קענען פאַרוואַנדלען צוריק אין דעם שעפערישן און ברויזנדן סאָסנאָוויץ פון אַמאָל?

פון מיינע ספיקות נעמט מיך אַרויס הרב ר׳ אברהם ענגלאַרד שליט״א, דער עלטסטער זון פון ר׳ ישעיהו ענגל־אַרד הי״ד.

היינט געפינט ער זיך אין אַמעריקע, אָבער בקרוב וועט ער עולה זיין קיין ישראל. ערשט נישט לאַנג איז פאָרגע־קומען דאָס גרונדשטיין לייגן פאַרן בית ראַדזין, ווו הרב אברהם ענגלאַרד פאַרנעמט דאָס אָרט פון ראַדזינער אדמו״ר.

דאַמאָלט, אין 1945, בעת מיין ערשטן באַזוך אין סאָס־נאָוויץ, נאָך 6 יאָר אָפּוועזנהייט, האָט ער פאַרנומען דעם אָפיציעלן אַמט פון סאָסנאָוועצער רב. צו דעם וואָס זיין פאָטער האָט נישט זוכה געווען בעת עס האָט דאָ פולסירט אַ פולבלוטיק יידיש לעבן מיט צענדליקער טויזנטער יידישע איינוווינער — האָט דער זון זוכה געווען, אָבער ביי וואָס פאַראַ אומשטענדן און אויף וואָס פאַרא אַן אופן?

מיר זיצן אין צימער, וואָס דינט אַלס „בית הכנסת”, די ווענט באַצירט מיט אַלערליי ספרים. אַלטע ש״סן, אָפּגעראַ־טעוועטע פון געטאָ און אַ ריי אנדערע ספרים, וועלכע הרב ענגלאַרד האָט שוין באַוויזן אויסצולייזן פון גוישע הענט נאָך דער באַפרייאונג.

דאָס ערשטע מאָל זינט זעקס יאָר ווי כ׳האָב די געלע־גנהייט אַדורכשמועסן זיך מיט אַן עד ראיה וועגן דער שרעקלעכער תקופה. ער רעדט און עס דוכט זיך מיר, אַז דאָס וואָס כ׳הער איז אַ געשפּענסטפולער חלום. איז עס אַלץ אמת? די פרטים, וואָס איך דערוויס זיך, שניידן ווי מיט שאַרפע מעסערס מיין האַרץ. הרב ענגלאַרד איז אַ לעבּ־האַפטער דערציילער, ער דערציילט און דו לעבסט מיט אַלץ וואָס עס האָט פּאַסירט. איך זע ווי צוגענאגלט צום

אָרט און זע, ווי זיינע שוואַרצע אויגן צינדן זיך אָן בעת ער דערמאָנט פונסניי די גרויל טאַטן פון יענע טעג. זיין קורץ שוואַרץ בערדל צעשאָקלט זיך און די הענט פלאַטערן, ווי זיי וואָלטן זיך געריסן אין דער הייך און געמאָנט גערעכ־טיקייט ביים כסא־הכבוד.

איך וויל אים נישט איבעררייסן אויף קיין מינוט, מהמת אַלצדינג וואָס ער דערציילט קוקט אויס פאַר מיר ווי אַן אומגלויבלעכקייט. אַפילו איך, דער פאַרהאַרטעוועטער מיליטערמאַן, וועלכער האָט אַדורכגעמאַכט דעם פראָנט־וועג ביז בערלין איבער טויטע גופים, האָב זיך געמוזט איינברעכן דערהערנדיק וועגן די גרויל טאַטן.

איך דערוויס זיך, אַז ער איז געווען אַ פּאַרטיזאַנער אין וואַלד נאָכפאָלגנדיק דעם רוף פון זיין ראַדזינער רבין ר׳ יעקב ליינער הי״ד. איך ווער אויך געוואָר וועגן די לעצטע מינוטן פון זיין פאָטער. וועלכער איז געווען אַ מקדש השם ברבים ביי פאָלגנדע אומשטענדן:

בעת דער טרויעריק־באַרימטער סעלעקציע פון 12־טן מאַי 1942, ווו עס זיינען אוועקגעשיקט געוואָרן צום טויט העכער 20 טויזנט יידן, האָט דעם זעלבן גורל געזאָלט טיילן הרב ענגלאַרד. מאָניעק מערין, וועלכער איז נאָך דאַמאָלט געווען דער „כל יכול” האָט זיך באַמיט אָפּצוראַטעווען דער־ווייל דעם רב מיט זיין משפחה אָבער דער רב האָט זיך קאַטעגאָריש אָפּגעזאָגט. „ניין! — האָט ער אויסגערופן — איך וועל טיילן דעם גורל פון דער עדה יידן”. און אויס־געקליבן דעם וועג פון וועלכן ער איז מער נישט צוריקגע־קומען.

ענדלעך האָב איך זיך אָנגערופן: די גמרא דערציילט, אַז בית ר׳ יוכיס טויט האָבן די דאַך־רינעס פון צפורה געגאָסן מיט בלוט, דאָס איז דערפאַר, האָט מען געזאָגט, ווייל ער האָט זיך מוסר נפש געווען פאַר כלל־ישראל אין אַ צייט פון אַ גזירה.

יאָ, יאָ אברהמעלע, האָב איך זיך אויפגעשטעלט אַ מידער און אַ צעבראָכענער. דער פאָטער דיינער איז געגאַנגען בראש פון די סאָסנאָווצער יידן אין זייער לעצטן וועג זייענדיק זיך מקריב פאַר כלל־ישראל אין דער צייט פון א שווערע גזירה אָבער די דעכער האָבן נישט געגאָסן מיט קיין בלוט.

מיט אַן אַראָפּגעלאָזטן קאָפּ, פילנדיק ווי הענט און פיס ברעכן זיך הינטער מיר, האָב איך פאַרלאָזט די וווינונג פון הרב ענגלאַרד און אינסטינקטיוו האָב איך זיך אָפּגעשטעלט ביים אַנדערן ראָג, אויף דער אנדערער זייט טאַרגאַוואָ גאַס.

אָט דאָ איז געווען די קאָפּעטעריע פון ב. מאַיאַרטשיק, ד׳ער רעוויזיאָניסטישער ראַטמאַן אין שטאָט־ראַט. אָט דאָ זיין דער קאָפּעטעריע פלעגן אַנגיין די שטרייטן צווישן די פּאָליטישע פּאַרטיי־פירער. נישט איינמאָל פלעגט מיר אויס־קומען צוליב פּראָפעסיאָנעלע טעמים צו זיצן דאָרט ביז שפּעט אין אָוונט.

הגם דאָרט ביי מאַיאָרטשיקן אין דער קאַפעטעריע איז געווען דער אומאָפיציעלער זיץ־פּלאַץ פון דער רעוויזיאָניסטישער פּאַרטיי מיט אַלע אירע אָפּצווייגונגען, האָט דאָס אָבער נישט געשטערט, אַז ס׳זאָלן זיך דאָרט צונויפקומען אויך פאַרשטייער פון אַנדערע פּאַרטייען דאָרטן זיינען באַשטימט געוואָרן זיצונגען און אָרגאַניזירט געוואָרן פּאָרטראַגן און רעפעראַטן פון אַלערליי געסט און ישראל־שליחים. ביז שפּעט אין אָוונט זיינען דאָרטן אָפּגעהאַלטן געוואָרן וויכוחים איבער ציוניסטישע און אַלגעמיינע פּראָבלעמען, נישט פילנדיק טיילמאָל ווי שנעל די שעהן זיינען פאַרשוונדן.

אַקעגנאיבער דער קאַפעטעריע ביים געשעפט פון יצחק צאַפּנער האָבן זיך גרופּירט די טרעגער, וועלכע האָבן זיך געקלאַמערט ביי זייער פאָרשטייער שלום פּילץ, וועלכער האָט זיי רעפּרעזענטירט אין דער קהלה אַלס פּרנס.

זייענדיק אַן אומפּאַרטייאישער דאַזאָר פלעגט ער נישט איינמאָל ווערן דאָס צינגל און די דעצידירנדע שטימע ביים אָפּשטימען אַלערליי קהלה פּראָבלעמען. נישט איינמאָל פלעגט מען זיך וויצלען אויף זיין אַדרעס בעת די צדדים פון דער קאַמפּאַניע וועגן כסא־הרבנות האָבן זיך געחנפעט צו אים וועלנדיק אים איבערציען אויף זייער זייט. ער אָבער ווי אַן אויפריכטיקער „האַרעפּאַשניק״, פלעגט שטענדיק טענהען, אַז די אינטערעסן פון זיינע ווײַלער פאַרלאַנגען, ער זאָל בלייבן נייטראַל. זיין אויפריכטיקע נייטראַליטעט האָט ער אָנגעהאַלטן ביז די דייטשן האָבן אויך אַ סוף געמאַכט צו אָט די גרופּע יגיע כפּימניקעס — די יידישע טרעגערס, וועמענס רעפּרעזענטאַנט און וואָרט־זאָגער ער איז געווען.

כלוצים טויכט אויף פאַר די אויגן די געשטאַלט פון פּרנס פון די רעכטע פּועלי ציון, ה׳ יוסף גאָלדבערג. זיין ברייטביינערדיקע הויכע פיגור האָט אים געגעבן דעם אויסזען פון אַן אַטלעט. אין מיין פאַנטאַזיע זע איך אים תמיד אַ פאַרשוויצטן און פאַרהאָרעוועטן, זשעסטיקולירנדיק מיט די הענט, וועלנדיק אַזוי אַרום יענעם איבערצייגן אין אמת פון זיין אַרבעטנדן ציוניזם.

און ער, יוסף גאָלדבערג הי״ד, האָט פאַרצייכנט אַ הערלעך בלעטל אין דער געשיכטע פון זיין קאַמף פון זיין יידישן אומקום. מיט דער קדושה פון אַ מאַרטירער איז ער אומגעקומען ממש הינטערן מעסער פון זיין בלוטיקן מערדער.

זייענדיק אין אוישוויץ האָט ער פּרובירט אויפרייסן אַ גאַז־קאַמער און אונטער די שווערסטע יסורים אומגעקומען בעת דער אויפרייס איז נישט געלונגען ממש אין לעצטן מאָמענט. זיין העראָאישער טויט און טראַגישער אומקום דערמאָנט מיט זיין ענלעכקייט דעם טויט און אומקום פון לעגענדאַרן הירש לעקערט.

וואָלט מען געוווסט ווו עס געפינט זיך דער קבר פון יוסף גאָלדבערג אָדער לכל הפּחות אַ טייל פון זיין אַש וואָלט מען געדאַרפט גיין אויף קבר אבות און אויסשרייען: יוסף, דיין נקמה־פּלאַן האָבן פאַרענדיקט דיינע חברים דאָ אין לאַנד פון אונדזער ווידער אויפגעלעבטן פאָטער־לאַנד און אומאָפּהענגיקער מדינת ישראל.

איך גיי ווייטער מיט אַן אַראָפּגעלאָזטן קאָפּ און וויש אַ טרער נאָך אַ טרער. אָט דאָ ווו מיינע פיס האָבן אינטיננקטיוו זיך אָפּגעשטעלט נעבן „וואַרמאַנס באַזאַר״, האָט זיך געפונען דער קליינהענדלער־פאַריין. אין האַרצן פון געדיכטן יידישן קליינהאַנדל האָט זיך געפונען אָט די אינסטיטוציע, אין וועמענס שפּיץ עס איז געשטאַנען דער פּאָפּולערער פאָלקס־עסקן הערמאַן מלינער. זייענדיק דערצויגן אין דער פּוילישער קולטור, געווען קאַפּיטאַן אין דער פּוילישער אַרמיי בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה, פלעגט ער צו די יידישע מאַסן אַרויסטרעטן אין דער פּוילישער שפּראַך. אָבער די יידישע מאַסן, די פאָלקס־מענטשן האָבן אים גוט פאַרשטאַנען. זיי האָבן געוווּסט, אַז הערמאַן מלינער האָט פאַר יעדן אַן אויפמערקזאַם אויער און זיינע אָפּטע אינטערווענצן אין מאַגיסטראַט, פאַרנעמנדיק אַ ריי יאָרן דעם אַמט אַלס לאַווניק און אין דער לעצטער קאַדענץ אַלס ראַטמאַן, האָבן על פּי רוב געבראַכט דעם געווונטשענעם רעזולטאַט לטובת דעם אינטערווענירטן.

ווי ווייטאַגלעך איז דאָס, וואָס אָט דער וואָרעמער האַרציקער פאָלקס־ייד האָט נאָכן איבערלעבן אַלע עינויים און ייסורים פון דייטשן פאַרניכטלער געפונען זיין טויט שוין נאָך דער באַפרייאונג, אויפן וועג צוריק אַ היים קיין סאָסנאָוויץ, און קיינער ווייסט נישט ווו זיין געביין געפינט זיך.

אָט דאָ נישט ווייט קעגנאיבער „וואַרמאַנס באַזאַר״, אויף טאַרגאָווע 11, האָט זיך געפונען די „דייטשע שולע״. נאָך ביזן היינטיקן טאָג איז פאַר מיר אומפאַרשטענדלעך הלמאי מען האָט דעם „בית הכנסת״ באַטיטלט מיטן „נאָמען: „דייטשע שול״.

וואָלט איך זיך פאַרמאָסטן אָנצושרייבן אַ גאַלעריע טיפּן פון סאָסנאָווצער יידנטום וואָלט איך די סעריע געדאַרפט אָנהייבן ביים שמש פון אָט דער שול יהודה צוקערמאַן הי״ד. אַ תנ״ך־קענער, וואָס האָט נישט געהאַט קיין קאָנקורענט אין שטאָט, מיט אַ פענאָמענאַלן זכרון, וויסנדיק פון אויסנווייניק די יאָר־צייטן פון אַלע מתפּללים.

אויך אים, פּונקט ווי דעם חזן פון אָט דער „דייטשער שול״, דעם עברית־לערער ה׳ בערנשטיין, האָט נישט אויסגעמיטן דער ביטערער גזר־דין און געטיילט דעם געמיינזאַמען גורל פון די סאָסנאָווצער יידן.

עס ווערט טונקעלער און די זון רוקט זיך אויף מערב. איך הייב אָן שטעלן גיכערע טריט אַקוראַט ווי איך וואָלט געוואָלט אַנטלויפן פון די געשפּענסטפולע זכרונות. אויב אָבער ביז איצט האָב איך דעם „שפּאַציר״ געמאַכט אויף דער רעכטער זייט פון דער מאָנדזשעווער גאַס האָב איך איצט אָנגעהויבן שטעלן די טריט אויף דער לינקער זייט

נעטער צום הויז נומער 26. איבערהיפנדיק עטלעכע נומערן געפין איך זיך ביים נומער 18.

עס גיט ראפטום אַ טיאכקע אין האַרצן. דאָ איז דאָך געווען דער באסטיאָן פון דער „מזרחי"־פּאַרטיי. דאָ, אונטערן פרייען הימל, ביי נטע אבראמטשיק אין הויז, פלעגן אָפּ־**געהאַלטן ווערן אַלע מיטינגען און פאָלקס־פאַרזאַמלונגען** פונעם נאַציאָנאַלן לאַגער. צי איז עס געווען פאַר קהלה־וואַלן, אָדער וואַלן צום שטאָט־ראַט, צי גאָר סיים־אָדער סענאַט־וואַלן. מען האָט געוווסט, אַז אַלע ציוניסטישע מאַניפעסטאַציעס און דעמאָנסטראַציעס האָבן פריער געהאַט זייער צונויפטרעף־פּונקט אויף מאָנדזשעווער 18.

אינסטינקטיוו פאַרהאַלט איך זיך. מיינע פיס דינען מיר מער נישט. ווי לאַנג איז עס דען גאָר? דוכט זיך אַז ערשט נעכטן איז עס געווען. דער לעצטער עפנטלעכער אַרויס־טריט פאַר די לעצטע שטאָט־ראט וואַלן פון יוני 1939.

געווען איז עס אַ שבתדיקער טאָג. די היץ האָט געברענט, **דער הויף און אַלע באַלקאָנען זיינען געפּאַקט מיט מענטשן.** עס טרעטן ארויס די בעסטע רעדנער פון די פּאַרטייען, **עטלעכע ווייזן אויף די ווכטיקייט צו שטימען פאַרן איינהייט־**לעכן יידישן בלאָק.

איך שטרייך אונטער דאָס וואָרט איינהייטלעך מחמת דאָסמאָל איז אויך די „אגודת ישראל" צוגעשטאַנען צום אלגעמיינעם בלאָק. אָבער אויסער דעם אלגעמיינעם יידישן נאָך צוויי ליסטעס. איינע פון די רעכטע און לינקע פועלי ציון און אַ ליסטע פון בונד.

היות צומאַרגנס האָבן געזאָלט פאַרקומען די וואַלן איז דאָס געווען די לעצטע וואַל־פאַרזאַמלונג, צו וועלכער די **פּאַרטייען האָבן זיך ווי געהעריק צוגעגרייט.** אויפן מיטינג פון די פועלי ציון זיינען ארויסגעטרעטן זרובבל און ד"ר ליבערמאַן, וועלכער האָט געשמט אַלס גלענצנדער רעדנער. ביי די בונדיסטן זיינען אויסער די אָרטיקע רעדנער ארויס־געטרעטן הערשל הימלפאַרב פון וואַרשע און דוד קליין פון טשענסטאכאוו.

אַ מידער און אַ דערשעפּטער צוריקקומענדיק פון די **„קעגנערישע" מיטינגען האָב איך געזאָלט** אַרויסטרעטן אויפן מיטינג פונעם איינהייטלעכן בלאָק. דער גורל האָט געוואָלט אַז דעם שבתדיקן טאָג האָט די בונדישע **„פאָלקס־צייטונג"** געבראַכט מיט קידוש לבנה אותיות די ידיעה וועגן „ווייסן **בוך" וואָס די ענגלישע מאנדאטאַר־מאַכט האָט איינגעפירט** קעגן יידן.

איך געדענק נאָך, ווי איצט וואָלט עס געווען, בעת איך האָב געפּאַכעט מיט דער צייטונג און איינגעקוקט זיך אין די פאַרטרויערטע פּנימער פון דער טויזנט־קעפּיקער מאַסע, רופנדיק צו שטימען פאַרן איינהייטלעכן יידישן בלאָק.

אַ הילכיקער „עוד לא אבדה תקותנו" איז געווען דער ענטפער אויפן ענגלישן ווייסן בוך. און מיט אַ געפיל פון דערמונטערונג זיינען די מענטשן געגאַנגען צומאַרגנס צו די וואַלן און געבראַכט אַ גלענצנדן נצחון דעם אלגעמיינעם בלאָק.

דאָס איז געווען דאָס לעצטע מאָל ווען די סאָסנאָווצער יידן זיינען מאסנווייז געגאַנגען אָפּגעבן זייערע שטימען פאַרן אָרטיקן שטאָט־ראַט.

ווי אין אַ קאַליידאסקאָפּ גייט אַלץ אַדורך דורכן מוח. איך כאַפּ אַ בליק אריין אין הויף. נישטאָ קיין זכר פון דער שול, נישטאָ קיין זכר פון דער מענטשן־מאַסע. פון גאַנצן הויף קוקט אַרויס אַ קאָפּ פון אַ קריסטלעכער פרוי און פרעגט לאַקאָניש: „דאַ קאַגאָ, פּראַשען פּאַנאַ"?

איך ענטפער נישט. ווי אַן אָפּגעשמיסענער אַנטלויף איך פון דעם אָרט, אויף איין טאָג איז עס צופיל. איך פיל, אַז לענגער דעם „שפּאַציר" קען איך שוין נישט מאַכן. אָבער ווי אַ מאַגנעט וואָלט מיך צוגעצויגן בלייב איך שטיין פאַרן הויז פון נומער 22. דער אייגנטימער איז געווען הערשל פּאַרטער און דאָרט האָט זיך געפונען די יידישע קהלה. אָט שטייען זיי פאַר מיינע אויגן די פירער פון די יידישע גאַסן אין סאָסנאָוויץ: ד"ר מעלאַדיסטאַ, דער פאָרשטייער פון ציוניסטישן לאַגער פון איין זייט, און ר' בירק סעצעמסקי — דער אגודה פאָרשטייער און פאַרטרעטער פונעם חסידישן **לאַגער פון דער אנדערע זייט.**

שווער געווען צו געפינען אַ געמיינזאַמע שפּראַך צווישן ביידע עקסטרעמע לאַגערן און ווי אַ ווייטער אָפּקלאַנג קלינגען אין מיינע אויערן שטרייטן ארום דעם קהלה־בודזשעט און דער עיקר ארום דער אַנגעווייטיקטער רבנות־פראַגע.

שטענדיק זיינען די קהלה־זיצונגען געווען איבערפולט מיט נייגעריקע מענטשן, וועלכע פלעגן זיך צוהערן צו די שטרייטן פון די פאָרשטייער פון די צוויי עקסטרעמע ריכטונגען. און אָפטמאָל זיינען די זיצונגען נאָך שטורמישע דיסקוסיעס אויפגעריסן געוואָרן, ווייל קיינמאָל האָט מען נישט געקענט געפינען קיין לייזונג.

און אויב מען דערמאָנט די ציוניסטישע עסקנים מוז מען זיך אויסגלייכן און אויסרופן: פּנו דרך! מאַכט אַ וואָרע פאַר דער געשטאַלט פונעם יונגן ציוניסטישן עסקן, מאַקס בזשעסקי הי"ד — מאַניעק מערינס פאַרטיי־חבר. נאָך ביזן היינטיקן טאָג איז שווער פעסטצושטעלן פונוואַנען עס האָט זיך גענומען אזויפיל ציווילער מוט ביי אָט דעם נידעריקן בחור, דעם געוועזענעם סעקרעטאַר פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין סאָסנאָוויץ, אַנטקעגנצושטעלן זיך און מיט געוואַגטקייט און מסירות נפש זאָגן מאַניעק מערין אַ דעצידירנדן ניין!

דאָס, וואָס טויזנטער אנדערע האָבן נישט געוואַגט, האָט ער יאָ געטאָן. ער, דער איינציקער, וועלכער האָט געהאַט דעם מוט צו זאָגן צום „יידן עלטסטן": דו ביזט אַ פאַררעטער פון די ציוניסטישע אינטערעסן און פון די אלגעמיינע פאָלקס־אינטערעסן. פאַר אָט דער געוואַגטקייט זיינער האָט ער טאַקע טייער באַצאָלט: אַוועקגעבנדיק

זיין יונג לעבן אין אַ מאָמענט ווען ער האָט געצויגן אויף זיך דעם כעס פון מאַניעק מערין.

אַ מידער און דערשעפּטער פונעם שטיק יידיש לעבן וואָס כ'האָב איבערגעלעבט בעתן עטלעכע שעהדיקן שפּאַציר איבער סאָסנאָוויץ בין איך געבליבן שטיין ביים הויז מאַנדזשעווער 26.

ווידער גיט אַ טיאַכקע אין האַרצן און די פאַנטאַזיע צעשפּילט זיך. אָט דאָ, אין דער דרוקעריי, האָט זיך דאָך געדרוקט און ס'איז געוואָרן ארויסגעגעבן די צייטונג: „זאגלעמביער שלעזישע וועלט".

און ווי אַ זלידנע פליג וואָלט זיך אָנגעטשעפּעט אין דיר און וויל נישט אָפּטרעטן, אַזוי טויכט אויף אין זכרון יענער פרייטיק פרי פון 1938, בעת אַ פּאָליציאַנט האָט זיך באַוויזן אין רעדאַקציע און מיט אַ פאַראָרדנונג פון דער צענזור קאָנפיסקירט די אויפלאַגע פון דער צייטונג. וואָס האָט פּאַסירט? כ'האָב אָנגעשריבן אַן אַרטיקל א.ג. „אַ סוף צו דער אנטיסעמיטישער וואַקכאַנאַליע", וואָס האָט נישט געפונען חן אין די אויגן פון צענזאָר און אין רעזולטאַט איז געקומען די פאַראָרדנונג. אַלס צולאַג בין איך אָנגעקלאָגט געוואָרן אין געריכט אונטער דער באַשולדיקונג פון העצן איין טייל באַפעלקערונג קעגן די צווייטער.

עס איז טאַקע פאָרגעקומען אַ פּראָצעס, וואָס האָט אַרויסגערופן גרויס אויפמערקזאַמקייט און די יידישע פּרעסע אין פּוילן האָט ברייט אַרומגערעדט דעם פאַל. דערביי זאָל ביי דער געלעגנהייט דערמאָנט ווערן אַ כאַראַקטעריסטישער פאַל: אַלס פּאַרטיידיקער אין דעם פּראָצעס (אָן האָנאָראַר) איז אַרויסגעטרעטן אַדוו' פיינע, אַ געוו. מיטגליד אין צ.ק. פון דער בונדיסטישער אָרגאַניזאַציע. אַלס עדות זיינע דאַמאָלט אַרויסגעטרעטן אַריי איינפלוסרייכע פּערזענלעכקייטן פון געוו. סאָסנאָווצער יידנטום און צווישן זיי ד"ר לייזעראָוויטש, דער לעצטער קהלה־פּרעזעס, אָ"ר הענריק ליבערמאַן.

דאָס געריכט האָט מיך באַפרייט, אָבער געגעבן אַ שאַרפע וואָרנונג נישט צו שרייבן מער אַזעלכע ווערטער, וואָס קענען אויפרייצן איין טייל באַפעלקערונג קעגן דער צווייטער טייל.

כ'קען איצט נישט געדענקען אויב איך האָב זינט דאַמאָלס אונטערגעוואָרפן זיך די וואָרנונג, אָבער איין פאַל געדענק איך נאָך איצט קלאָר און עס איז כדאי וועגן דעם צו שרייבן אין יזכור־בוך: ווען מיט עטלעכע וואכן שפּעטער האָט באַזוכט סאָסנאָוויץ דער טרויעריק באַרימטער גלח טשעטשאַק, אַרויסטרעטנדיק מיט אַן עפנטלעכן רעפעראַט, האָב איך געוואַרנט די געהעריקע אינסטאַנצן אין אַן אַרטיקל וועגן די קאָנסעקווענצן וואָס עס קען אַרויסקומען פון אָט דעם רעפעראַט, וואַרענענדיק גלייכצייטיק די מאַכט־אָרגאַנען, אויב זי וועט באַצייטנס נישט אָננעמען די געהעריקע פאָרזיכטס־שריט.

איצט, געפינענדיק זיך אין הויז מאַנדזשעווער 26, האָב איך זיך דערמאָנט אין דעם עפּיזאָד און מיט איראָניע באַמערקט: גלח טשעטשאַק האָט אָנגעהויבן פאַרזייען די שנאה, ער האָט די מלאכה אָנגעהויבן און די איבריקע טשעטשאַקס פון איין זייט און די דייטשע רוצחים פון דער אנדערער זייט האָבן די מלאכה פאַרענדיקט.

דריי טעג, פול מיט זכרונות און איבערלעבונגען, האָב איך דאַמאָלס פאַרבראַכט אין סאָסנאָוויץ צוריקקומענדיק אין מיליטער האָט נישט לאַנג געדויערט און איך בין דעמאָביליזירט געוואָרן.

צוריקקומענדיק קיין סאָסנאָוויץ האָב איך זיך ווידער אריינגעוואָרפן אין אימפּעט פון כלל־טוערישער אַרבעט, זייענדיק טעטיק דאָסמאָל אין דער „מזרחי"־פּאַרטיי, צוגעהאָלפן מיט ראַט און טאַט די צוריקגעקומענע עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל.

דעם 18טן פעברואַר 1948 האָב איך פאַרלאָזט סאָסנאָוויץ און צוזאַמען מיט מיין פאַמיליע אָנגעהויבן בויען אונדזער לעבן אין מדינת־ישראל.

אָבער אויך דאָ האָב איך זיך באַמיט אָנצוהאַלטן און אָנצוקניפּן ווייטער דעם קאָנטאַקט מיט די געוועזענע סאָסנאָווצער יידן און אין אַ געוויסער מאָס איז עס מיר געלונגען, און איך בין שטאָלץ דערמיט וואָס אויף אַזאַ אופן קען טיילווייז פאַרגעזעצט ווערן דער המשך פון אַמאָליקן גלאָררייכן סאָסנאָווצער יידנטום.

ירחמיאל שולקלאַפּער

אין גהינום

געקומען בין איך צו מיין משפחה אין פּאַריז אין יאָר 1937, יונג און פול מיט ברען, אָנגעזאַפּט מיט שטרעבונגען און אידעאַלן. אַ דערצויגענער אין אַ ציוניסטיש־סאָציאַליסטישער יוגנט־אָרגאַניזאַציע. אויך דאָ זענען געווען אַזעלכע ווי איך, וואָס האָבן נישט געגלויבט, אַז אפילו דאָס פרייע פּאַריז, איז די לעצטע סטאַציע פאַר אונדז יידן.

אונדזער פּאַרטיי „פרייהייט־פּועלי־ציון" האָט געהאַט אַ ברייט פעלד פון אַרבעט און חלוצישע דערציונג, ממשיך געווען דעם וועג פון אזא „עיר ואם בישראל" ווי סאָסנאָוויץ, וואָס האָט געהאַט אַזעלכע טיפע וואָרצלען פון ארבעטער־ציוניזם.

אזוי האָט מיך געפונען דאָס יאָר 1939, אין סאַמע ברען פון דער מלחמה קעגן די נאַציס און פאַרבינדן זיך מיט דער רעזיסטאַנס־באַוועגונג „מעדז׳ס״ וואָס פירט אָן צו יענער צייט מיט דער אונטערערדישער אַרבעט. דער וויכטיקסטער טייל פון איר אַרבעט איז געווען צו באַזאָרגן מיט אַרישע פּאַפּירן קודם כל פאַר דער יוגנט, העלפן איר אַרויסקריגן זיך איבער די גרענעצן, קיין שווייץ, שפּאַניע און אין געוויסע פאַלן אויך דערגרייכט ביז צו די ברעגעס פון ארץ־ישראל.

דערמאָנט זיך מיר אַ פאַל, ווען מען האָט אַ גאַנצן טראַנספּאָרט אין דער צאָל פון 1000 מאַן פון דעם לאַגער זימערזאַלץ (פראַנקרייך) פאַרלאָדנט דורך די נאַציס אין וואַגאָנען, אין וועלכע עס האָט זיך שוין געפונען אַ גרויסע צאָל קינדער, די רעזיסטאַנס האָט דאַן באַוויזן, ביי דער מיטהילף פון דעם סימפּאַטישן גייסטלעכן פון די חסידי אומות העולם, לאַבע גלאַסבערג, אַרויסרייסן אַ פּאָר צענדליק פון די נעגל פון טויט. מיר האָבן זיי גלייך אויסבאַהאַלטן אין דער געגנט פון ליאָן, צווישן דער דאָרפישער באַפעל־קערונג.

אינטערעסאַנט איז צו באַמערקן אַז גלייך אויף צומאָרגנס ווען דער אומגליקלעכער טראַנספּאָרט האָט דערגרייכט דאָס אוישוויצער גיהנום האָבן די מלאכי חבלה פעסט־געשטעלט, אַז די צאָל קינדער קרבנות שטימט נישט, זיי האָבן גלייך אַלאַרמירט אין ליאָן און די געסטאַפּאָ האָט גלייך באַלאַגערט דעם לאָקאַל פון דער פעדעראַציע פון יידישע געזעלשאַפטן, אַרעסטירט זעקס און אַכציק יידישער מענער, פרויען און קינדער, און זיי גלייך אַוועקגעשיקט קיין דראַנסי. אויך איך בין געווען צווישן זיי. פון דער דערמאָנטער צאָל זענען נאָר דריי געבליבן ביים לעבן.

אין דראַנסי זענען מיר געבליבן אַ קורצע צייט. מען האָט אונדז אַלס יידן אַוועקגעשיקט קיין בירקענאַו־אוישוויץ.

דערמאָנט זיך מיר אַן אויסטערלישע מעשה, וואָס האָט מיר ביז היינט צו טאָג קיין מנוחה נישט געגעבן. זייענדיק אין בוכענוואַלדער לאַגער האָט זיך אין אונדזער בלאָק געפונען אַ שווער־קראַנקער ייד מיט זיין זון, אונגאַרישע. לויט די געזעצן פון נאַצישן לאַגער יושר, האָט יעדער געמוזט אָפּנעמען זיין ביסל בידנע שפּייז מיט אייגענע הענט. אין אַ באַשטימטן טאָג ווען דער פאָטער האָט ממש געפּאָכעט מיט דער נשמה, האָט דער זון גענומען דאָס צעטל און געגאַנגען אין באַראַק, ווו מען האָט פאַרטיילט דאָס עסן, אָבער מיט דעם ביסל זופּ איז אים אָנגעקומען שווער, ווייל מען האָט געטיילט פאַר דריי אין איין מענאַשקע. אזוי אַרום אז קיין טראָפּן זופּ איז שוין פאר דעם פאָטער נישט געבליבן. אבער פאַרדאָס האָט ער מיטגעבראַכט די גאַנצע פּאָרציע ברויט. ווען ער איז דערשינען מיט דעם פּיצל ברויט האָט שוין דער פאָטער געשלאָסן די אויגן אויף אייביק. איך האָב אים געהאָלפן אַרויסטראָגן דעם פאָטער

אין דרויסן, מיר האָבן אים אַרויפגעלייגט אויף א שטויס מתים וואָס האָט זיך אָנגעזאַמלט אין משך פון א מעת־לעת. געזאַמלט האָט מען די טויטע פיר און צוואַנציק שעה ווייל די צאָל האָט געמוזט יעדן טאָג פּינקטלעך שטימען, סיי פון די טויטע און סיי פון די לעבעדיקע. דער זון האָט אינדערשטיל אָפּגעזאָגט קדיש מיט אַ דערשטיקט קול. צופעליק גייט פאַרביי אַ בלאָק עלטסטער און מיט דער גאַנצער נאַצישער גראָבקייט פרעגט ער אים וואָס דאָ איז פאָרגעקומען, און ער ענטפערט אים פשוט: „דאָס באַוויין איך מיין פאָטער וואָס ליגט דאָ אין דעם שטויס און וועט מיט די אַלע אַוועק אין די פלאַמען״.

אַ טייוולאָנישער שמייכל האָט זיך באַוויזן אויף דעם נאַצי־פּרצוף און דערביי האָט ער אים עטלעכע מאָל דער־לאַנגט מיט זיין פּאַלקע, זאָגנדיק: „האָסטו, שווייַן דו איינער, האָסט איבערהויפּט נישט געהאַט דאָס רעכט צו זיין מיט דיין פאָטער צוזאַמען, דאָך קומסטו אָן מיט אַ לייכטער שטראָף״.

נאָך דעם אויסטערלישן פאַל האָט זיך דער 20 יאָריקער בחור אַוועקגעזעצט אין אַ ווינקל. דאָס פּנים צעקלאַפּט, דער קאָפּ פאַרזונקען אין צער און אויטאָמאַטיש אַריינגעש־טעקט די האַנט אין בוזעם, אַרויסגעצויגן דאָס ברויט, וואָס דער פאָטער האָט נישט באַוויזן צו דערעסן און ער האָט מיט ציטערדיקע הענט געשטופּט דאָס ברויט אין שטענדיק־הונגעריקן מויל.

ביז היינט טראַכט איך פון דער מאָדנער אויסטערלישער ירושה וואָס זיין פאָטער האָט אים געלאָזט. דאָס טרוקענע שטיקל ברויט, די איינציקע ירושה פון זיין פאָטער, האָט ער אין זיין אבלות־מאָלצייט אויפגעגעסן...

איך שעפּ אַרויס ווידער פון מיינע דערמאָנונגען אַ פאַל, וואָס האָט געקאָנט זיין פאַר מיר גאָר טראַגיש. אָנקומענדיק פון פראַנקרייך, נאָך אַ שווערן ליידנסוועג קיין בירקענאַו, האָט מען אונדז געפרעגט, צי ס׳איז פאַראַן צווישן אונדז אַ מעכאַניקער. היות ווי דאָס איז געווען מיין ערשטער באַרוף אין מיין אַלטער היים האָב איך זיך אָנגעכאַפּט אין דעם און גלייך זיך געמאָלדן. מען האָט מיך גלייך אַוועק־געפירט אין אַ וואַרשטאַט, אָבער קיינער האָט מיך דאָרט נישט אויפגענומען, און מען האָט מיר נאָך עטלעכע שעה צוריקגעפירט פון וואַנען מען האָט מיך געבראַכט אין דעם זעלבן לאַגער.

אָבער צו מיין איבעראַשונג האָב איך אָנגעטראָפן אויף אַ גרופּע יונגע דעפּאָרטירטע, אויסגעפּוצטע אין גוטע מלבושים, אין לעדערנע קורטקעס. זיי האָבן צופרידענע מאַרשירט, ווי נאָך אַ גרויס געווינס. זיי זענען געווען אין מיין עלטער. אין דעם מאָמענט האָב איך געהאַט עגמת נפש פון מיין לא יצלח־דיקייט, וואָס איך האָב זיך געשטופּט ווערן אַ מעכאַניקער און אויסגעמיטן אַזאַ גוטע געלעגנהייט צו זיין צווישן זיי.

דאָס איז געווען מיין ערשטער רעפלעקס. אנשטאט צו דער אויסגעפוצטער געזעלשאַפט האָט מען מיך גאָר צו־געטיילט צו אַ קאַראַנטין בלאָק, ווו עס האָבן זיך געפונען עלטערע און צעבראָכענע מענטשן יעדן טאָג האָט מען ארויס־געטראָגן צענדליקער טויטע.

נאָך אַ געוויסע צייט האָט מען מיך אַוועקגעשיקט קיין אוישוויץ. דאָן האָב איך זיך ערשט דערוווסט וועגן דעם ביטערן גורל פון אָט די יונגע, וואָס איך האָט געגאַרט צו זיין צוזאַמען מיט זיי. דער אוניפארם, די לעדערנע מלבושים זענען געווען באשטימט פאר דער גרויליקער „זאנדער קאָמאנדע", וואָס האָט געדארפט באדינען דאָס גיהנום אליין, פשוט הייצן די אויוונס אין קרעמאטאָריום. איך בין על פי נס ניצל געוואָרן פון דעם דורך דעם צופאַל, וואָס איך האָב זיך געמאָלדן אלס מעכאניקער, און אפשר אַדאַנק נאָך אַזעלכע צופאלן בין איך ניצל געוואָרן און לעבן געבליבן.

און ווידער אַ פאַל, וואָס דאָס איז ממש אַ נס, מיר האָבן זיך געפונען אין אַ בלאָק אין אוישוויץ, ווו מיר זענען צוגעטיילט געוואָרן צו אַ פארהעלטנישמעסיק לייכטער אַרבעט, לויט די דאָרטיקע באַדינגונגען, דערפאַר אָבער האָבן אונדז דער בלאָק־עלטסטער און זיינע שמשים געגעבן צו פילען אונדזער לייכטער לעבן משטיינס־געזאָגט, מיט געפערלעכע מאָראַלישע ליידן און פארביטערט דאָס אָרעמע ביסל לעבן אויף שריט און טריט.

אין אַ באַשטימטן טאָג האָט מען אונדז געהייסן אויס־שטעלן צום אפעל בכדי דורכצופירן אַ גרינטלעכע סעלעקציע, און אַלע קראנקע און שוואַכע מוזן פאַרשווונדן, ווייל מען מוז מאַכן פלאַץ פאַר נייע טראַנספּאָרטן, וואָס דאַרפן אָנקומען.

די סעלעקציע איז געמאַכט געוואָרן דורך אַ דייטשן דאָקטאָר. מיין אכזריותדיקער בלאָק־עלטסטער האָט מיך צוגעשטעלט צו די קראנקע אין מיין ריי, ווען איך בין אָנגעקומען צום דאָקטאָר האָט ער אַ קוק געטאָן אויף מיר, מיך באַטראכט און אָנגעהויבן ווילד שרייען, ווי אזוי איך קום דאָ אַהער, ווען איך טויג נאָך צו דער ארבעט, איך האָב אים גלייך געענטפערט, אַז איך ווייס נישט פאַרוואָס מיין בלאָק־עלטסטער האָט מיך דאָ אַריינגעשטעלט.

ער האָט גלייך גערופן דעם בלאָק עלטסטן, דערלאנגט אים געזונטע פעטש און געזידלט: „אַ געזונטן און ארבעטס־פעאיקן מעטש שטעלסטו צו דאָ אַהער. אַ וועק מיט אים. מען האָט מיך צוגענומען און צוריקגעפירט אין מיין בלאָק.

געוווסט האָב איך אָבער, אַז מיין בלאָק־עלטסטער, דער סאדיסט, וועט מיר זיין חרפה נישט פאַרשווייגן. חברים און פריינט האָבן מיר געהאָלפן אויסבאהאלטן זיך און אריינבאַקומען זיך אין אַן אַנדערן בלאָק.

אוי, ווי גוט איז געווען אין דעם ביטערן מצב צו דערזען אַ ליכטיקע מינוט פון מענטשלעכער סאָלידאריטעט, דאָס וואָס איז אַ צופאַל זעט מיר דאָך אויס ווי אַ נס, וואָס איך בין דאָן פאַרבליבן ביים לעבן.

אין דעם לעצטן בלאָק בין איך לאַנג נישט פאַרבליבן. איך בין איבערגעשיקט געוואָרן פון דאנען קיין בונא־מאנאָוויץ, און דאָרט בין איך שוין פאַרבליבן ביז צום טראגישן טויטן מארש.

דער פאל קין

ווי אַזוי עס זענען פארקריפלט געוואָרן די מענשלעכע משפחה־באציאונגען אפילו צווישן די נאָענטסטע מענטשן, וואָס האָבן ביי געוויסע באַדינגונגען ארויסגעוויזן רחמים, קאָן מען זען פון דעם אויסטערלישן פאל, וואָס אפשר אַ פרויד וואָלט דאָס געקאָנט פונאנדערשיפרירן. מיר אָבער שטייט דער פאל ווי א קין־צייכן שטענדיק פאַר מיינע אויגן.

בעת דער דעפארטאציע פון פראנקרייך האָט זיך מיט מיר געפונען אַ ייד אין די דרייסיקער יאָרן אַן אסטמע־ליידנדער, נאָך אזויפיל הונגערן און שוידערלעכע היגיענישע באַדינגונגען האָט זיין מצב זיך שרעקליך פאַרערגערט. מיט ניסים האָט ממש דער מענטש דערגרייכט בירקענאו.

אַנקומענדיק אין צוגעטיילטן בלאָק, האָט צופעליק דער מענטש אָנגעטראָפן אויף זיינעם אַ לייבליכן קוזין, אַ בלאָק עלטסטן, געוואָלט ביי אים בעטן עפעס עסן. אָבער מיט דעם אנדערן צעקושט זיך. דער קוזין האָט אים גוט געגערט, צוגעטיילט גרעסערע פאָרציעס עסן און דער חולה האָט זיך געשטעלט אויף די פיס.

אין אַפאָר טאָג שפעטער, ווען מען האָט זיי צעטיילט, איז געקומען דער געוועזענער חולה זען זיין קוזין, דעם בלאָק אלטסטן, געוואָלט ביי אים בעטן עפעס עסן. אָבער דער קוזין איז צו אים צוגעשפרונגען, ווי ער וואָלט קיין שום שייכות נישט געהאַט מיט אים און מיט שרעקלעכע רציחה געפרעגט:

„פרעסן ווילסטו ?"

ער האָט אים באשטראָפט מיט פינף און צוואנציק שמיץ און דערנאַך געלאָזט אים ליגן אַ טויטן.

א מאָרד דורך אַן אייגענעם לייבלעכן קוזין, וואָס האָט אים געהאָדעוועט, ארויסגעוויזן מיטלייד, און אַ ביסל שפע־טער אויפגעשטאנען אזוי ווי קין און אים דערהארגעט.

יאָ שווער מיר היינט פאָרשטעלן זיך אז אזעלכעס האָט פאַסירט אין די מענטשלעכע געפאלנקייט פון אונדזערע אייגענע האָט גענידערט אסאך מאָל צו די נידריקסטע שטאפלען.

ווי ווייט עס איז געלונגען אין געוויסע טרויעריקע פאלן שוואכע נאטורן די נאציס דערנידעריקן און דעגענעדירן דאָס געפיל פון מענטש צו מענטש. ווען איך קוק זיך צו דעם קנויל פון טראגישע געשעענישן אין מיין איצטיקן לעבן הויב איך אָן באגרייפן ווי טייער דארף אונדז זיין דער געזונטער בוי פון פאָלק. פאראנקערט אין זיין רומפולן היסטארישן עבר אויף אייגענער זיכערער ערד ווו דער ייד זאָל זיין דער הערשערר פון זיין אייגענעם גורל.

ד״ר שמואל מיטלמאַן — חולון

אַ דאָקטאָר אין די מחנות

דריי זענען מיר געווען דאָקטוירים אין דאָמבראָווא גורניצ׳א פאַר דער מלחמה מיין פאָטער איז געווען אַ פעלדשער. איך האָב זיך פאַרפולקאָמט אין דעם באַרוף און האָב שטודירט מעדיצין, מיין סטודיום האָב איך געענדיקט אין קראָקאָוו און פּראַקטיצירט אין מיין געבורטס־אָרט, ווי עס האָבן געלעבט אַרום 6000 יידן, דריי יידישע דאָקטוירים געווען ביי אונדז ד״ר האַניגספעלד, שמידעל און איך.

נישט געווען קיין באַזונדערע פאַרטיילונג צווישן די פּאַציענטן וואָס האָבן געניטיקט זיך אין הילף. דאָס איז מער געווען פערזענלעך פאַרטרויען אַזוי אַז פּוילישע דאָקטוירים האָבן געהיילט יידן, און אומגעקערט, יידישע האָבן געהיילט פּאָלאַקן, נישט יידן.

גאַנץ שלעזיען צו וועלכער אויך דאָמבראָוואָ האָט געהערט איז אין יאָר 1940 איינגעשלאָסן געוואָרן אין רייך. פון דאַמאָלס אָן האָבן מיר אָנגעהויבן פילן די רעפּרעסיעס פון די נאַצים. מיט אַלע דערדריקענדיקע איינצלהייטן ווי דעם אָרעם באַנד אויף דער האַנד מיט מגן דוד, און דערנאָך צוואַנגס אַרבעט וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט דעם כאַפּן יידן אין די גאַסן, דערנאָך האָט די צוואַנגס־אַרבעט רעגולירט דער יידנראַט.

ד״ר האָניגספעלד איז אַוועק גלייך באַם אָנפאַנג, איך און ד״ר שמיגעל זענען פאַרבליבן אויף דעם אָרט. מיר האָבן באַקומען באַזונדערע אויסווייזצייכנס אין אַ פיערעקיקן פאָרמאַט מיט פאָלגענדן אינהאַלט:

ד״ר מיטלמאַן שמואל (ישראל)

בארעכטיק נאָר באַהאַנדלען יידישע פּאַציענטן. אָט אַזוי זענען מיר באַרייכערט געוואָרן מיט נאָך אַ נאָמען פון די נאַציס, די מענער ישראל און די פרויען שרה. בכדי מיר זאָלן קאָנען דורך די אַרישע באַפעלקערונג לייכט דערקאָנט ווערן.

פון מאָל צו מאָל איז קלענער געוואָרן די יידישע באַפעלקערונג דורך די רעפּרעסיעס וואָס האָבן זיך געשיט אויפן יידישן לעבן און פאַראַרעמט איז געוואָרן די באַ־פעלקערונג. אונדז איז נישט מער געבליבן נאָר ווערן אָנגעשטעלטע אין די דורך דעם יידנראַט אָנגעפירטע אַמבו־לאַטאָריעס צו אַמטירן.

עטלעכע פלעגע שוועסטער זענען אונדז אין דער אַרבעט באַהילפיק געוואָרן. אויך די שוועסטערן זענען נאָכהער קיין אוישוויץ אַוועק, מיט דעם אויסנאַם פון די כירורגישע אָפּטיילונג אין יידישן שפּיטאָל אין סאָסנאָוויץ האָבן מיר געהיילט אַלע קראַנקהייטן, וועלכע קאָנען באַ־האַנדלט ווערן אין אַמבולאַטאָריע. די מכשירים האָבן מיר מיטגעבראַכט פון אונדזערע פּריוואַטע קאַבינעטן.

לויט דעם באַפעל פון דער נאַצי מאַכט איז די צענטראַלע פון די יידן־ראַטן געווען אין סאָסנאָוויץ דאָרט האָט געשאַלטיקט און געוועלטיקט דער באַקאַנטער מאַניעק מערין.

דאָמבראָווע איז געווען נאָר אַ אָפּטיילונג, די אָנגעש־טעלטע האָבן זיך גאַנץ אָפט געביטן.

אַ געוויסע צייט האָט אַמטירט באַרנשטיין, עס האָט אָבער געהערשט אַ כלל, אַז פון די פריערדיקע קהלה לייט טאָר קיינער נישט זיין.

אין יאָר 1941 באַזעצט זיך אין דאָמבראָווע אַ פּוילישער דאָקטאָר, ליידער איז מיר זיין נאָמען אַרויס פון געדאַנק און ער האָט חשק באַקומען צו ירשה׳נען מיין דירה. דאָס איז אים ערשט געלינגען ווען אַלע זענען איבערגעזידלט געוואָרן אין געטאָ. דער פּוילישער קאָלעגע איז אין דעם פאַל געווען ווי מען זעט ווי זיינע הערן די דייטשן.

גלייכצייטיק מיט דעם שאַפן דעם געטאָ, איז אויך אַריבער די פּאָסט און טעלעפאָן אָפּטיילונג, אויף דערמיט האָט דער פּוילישער דאָקטאָר נישט געוואָלט שלום מאַכן אין האָט מיך פאַרמסרט אין דער פּאָליציי און האָט געהאַט אפילו די חוצפה צו קומען אין מיין וווינונג מיט אַ פּאָליציסט און מיט אַ פּאָסטבעאַמטן נעמען מיין טעלעפאָן אַפּאַראַט, הגם איך האָב שוין נישט געהאַט נייטיק מיין טעלעפאָן. האָב איך נישט געוואָלט אַז דאָס זאָל אים אָנקומען אַזוי לייכט אין דער טעלעפאָן איז דערווייל געבליבן ביי מיר.

אין יאָר 1942 בין איך גערופן געוואָרן צום סאָסנאָוויצער יידנראַט, ווי איך בין אין דער באַגלייטונג פון מערין, דעם ראש פון יידנראַט געקומען צום אויבערבאַנדשטורמפירער לינדנער. ער איז געווען דער לייטער פון אַ בוי־געזעל־שאַפט וואָס האָבן יידישע אַרבעטער (צו שקלאַפן אַרבעט) פאַרשיקט ביז צום רוסישן פראָנט.

לינדנער רעדט צו מיר גלייך אויף לשון „דו״, איך בין נאָך צו דעם נישט געווען געוווינט, און ער זאָגט מיר איך האָב קראַנקע אויף גריפּע אין אַננאַ־בערג די מוזן נאָך היינט אַרויסגעשיקט ווערן, פאָרסט דו אַהין מיט באַגלייטונג. ווייסט דו אָבער וואָס עס הייסט אוישוויץ ?

מיר איז ביטער געוואָרן אויף מיין האַרצן ווייל איך האָב געוווסט וואָס דאָס איז אוישוויץ, איך האָב אָבער קיין אַנדערן אויסוועג נישט געהאַט, נאָר פאָלגן. עס איז מיר נאָך דערלויבט געוואָרן צו פאָרן אַהיים און אַ קליינעם קאָפער מיט וועש מיטנעמען. ווען איך בין ווידער געקומען האָב איך געדאַרפט אין דער באַגלייטונג פון אַ־ס״ס מאַן גיין צו דער באַן. אינטערוועגס האָב איך נאָך עפּעס טראַגיש־קאָמישעס איבערגעלעבט. ווען איך בין צו דער

באַן אין דער באַגלייטונג דורך די גאסן צום באַנהאָף געגאנגען איז געגאנגען אַ ייד, און ער האָט אויפגעפאָדערט דעם ייד ער זאָל מיין האנט־געפּאַק טראָגן אין „מיטגוט" אויפגעבן, איך האָב אויך דאָס געמוזט פאָלגן.

אין דער באַן האָט דער ס"ס מאַן אַ לערן קופּע געזיכט. ווען מיר זענען געבליבן זעלבערצווייי האָט ער זיך צו מיר געווענדעט אין פּויליש „יאָ פּאנא זנאם", מיר זענען צוזאַמען אין דער שולע אין דאָמבראָווע געגאַנגען אין דער בערגמאַן־שולע. זאָגט ער צו מיר, ער איז געווען פון שלעזיען פון מיין היים, דעריבער האָט זיך צו מיר אזוי באַנומען.

באַלד נאָך דעם פאַרלאָזן די באַן האָבן מיר געדאַרפט אין אַ אויטאָבוס אריין, דער „שאָפער" האָט זיך אַנטקעגן געשטעלט אַ יידן מיט אַ מגן דוד אריינלאָזאָן, ווען אפילו אין דער באגלייטונג פון אַ ס"ס מאַן — ווי ער האָט דאָס פאַ־לאַנגט האָט ער מיך איבערגעלאָזט באַזאָרגט אַ ספּעציעלע דערלויבעניש און מיר זענען געפאָרן.

אזוי קומען אָן אין אנאבערג, דאָרט האָבן מיר אויך פון אַ שלעזישן וואכמאַן אַ סעפּאראַטן צימער באקומען.

איך האָב אויפגעציטערט, ווען איך האָב זיך אָנגעטראָפן אויף מיינע פּאַציענטן, זיי זענען אָנגעקומען גרופּן פון 50 ביז 100 מאַן, אַלע יונגע יידישע יינגלעך, אויסגעמאַטערט מיט הויכען פיבער וואָס האַלטן זיך קוים אויף די פיס, די האָבן דאָס געדאַרפט צו צוואַנגס־ארבעט געשיקט ווערן, ביז לענינגראַד פראָנט.

מען האָט נישט געדאַרפט קיין גרונטלעכע דיאַגנאָז, בכדי פעסטצושטעלן אַז זיי האָבן פלעק טיפוס. צו הילף האָב איך קיינעם נישט געהאַט אויסער אַ געוויסן לייטנער, די לאַגע איז געווען האָפנונגסלאָז. איך האָב צום גליק דעם קאָפּ נישט פאַרלאָרן, איך האָב געשיקט לייטנערן גלייך קיין סאָסנאָוויץ, פאַרבינד מיך מיט דעם ד"ר ליבערמאַן לייטער פון יידישן שפּיטאָל אין סאָסנאָוויץ און בעט הילף. איך האָב מיך אויך אַנטשלאָסן דעם לאַגערפירער אַ מיטגליד פון דער ארגאניזאַציע „טאָדט" דעם אמת צו זאָגן, אַז עס האַנדלט זיך אין פלעק־טיפוס. נישט וועגן גריפּע, דאָס לאַגער ווערט גלייך מיט שטעכלדראָט ארומגענומען. פון סאָסנאָוויצער יודנראַט האָב איך באַקומען צוגעשיקט פלעג־שוועסטער, דורך דער פאַרמיטלונג פון דעם באַצירקס ראַט פון אפּעלן האָט מען געמאַכט אַ בלוט־אונטערזוכונג אין בויטן, אַזוי האָט מען מיין דיאַגנאָזע באַשטעטיקט, דאָס האָט אָבער נישט לייכטער געמאַכט, די מעדיצינישע היילונג מיינע. איך האָב געמוזט זאָרגן פאַר דער אנטלויזונג און דעזינפעקציע דאָ האָב איך באַקומען הילף אָבער וואָס טו איך מיט די קראַנקע? ביי אַזאַ הויכן פיבער איז באַוווּסט אויך פאַראַן אַ שרעקלעכער דאָרשט, צוגרייטן טיי איז קיין רייד נישט געווען, איך האָב זיך באַמיט מען זאָל מינדנסטנס וואַסער פאַרטיילן אין עמערס אין אַלע צימערן. די קראַנקע

האָבן זיך געמוזט אַליין באַדינען און העלפן זיך. די שטאַרקערע האָבן די שוואַכערע געהאָלפן.

איצטער הויבט זיך אָן די הויפּט פראַגע, ווי נעמט מען מעדיקאמענטן, וואָס ווערן אין גרויסע מענגעס געברויכט. הגם דער יודנראַט האָט מיר מיט געלט געהאָלפן. אָבער פאַר דעם געלט האָב איך גאָרנישט געקאָנט קויפן, ווייל איך בין אינטער שטעכל־דראָט געזעסן דאָך איז מיר געלינגען די דערלויבניש צו באַקומען אין אַן אָרטיקע אַפּטייק צו גיין, דער אַפּטייקער האָט אויף מיר אופגעמאַכט גרויסע אויגן, ווען איך האָב פאַרלאַנגט אַזאַ מענגע פון מעדיקאמענטן. דערביי האָב איך געהאַט מזל, צופעליק האָט זיך דאָרט געפונען אַ סאָלדאָט פון דעם אָרטיקן מיליטער שפּיטאָל, אין האָט פאַרגעלייגט דעם אַפּטייקער ער זאָל מיר היינט געבן די מעדיקאַמענטן און ער וועט נעמען אַצווייט מאָל. אזוי האָב איך געקאָנט די קראַנקע העלפן.

איינמאָל איז אפילו פון אפּאלן העכערע באַזוך געקומען, אָבער נישט ווייטער ווי ביז צו די שטעכלדראָט, מען האָט מיך גערופן פרעגן אויף די קראַנקע און מיט וואָס מען קאָן מיר העלפן.

טראָץ אַלע שוועריקייטן איז מיר געלונגען אין פאַר־לויף פון 4 וואָכן די קראַנקע אויף די פיס צו שטעלן. צוועלף פון זיי זענעןליידער געשטאָרבן. זיי זענען געקומען צו „קבר ישראל". מיט דער גאַנצער טרויער צערעמאָניע אויף דעם דערנעבענדיקן בית־עולם פון די רוסישע קריגס־געפאַנגענע, וועלכע זענען פריער אין דעם לאַגער געווען און דאָרט צו קבורה געקומען.

צום סוף איז געקומען אַ דעלעגירטער פון לינדנער, מאַכט אַן אַפּעל פון אַלע געזונט געוואָרענע, הייסט זיי אויפמאַרשירן אויף דעם הויף און ער זאָגט דערביי „נו יאָ" איך בין צופרידן, אָבער דו בלייבסט ביי מיר. אין דאַן, ווערן די יונגע לייט ווידער גרופּענווייז צו דער ארבעט צוריקגעפירט.

אין אַ באַשטימטען טאָג האָט מיך צוגענומען אַ ס"ס מאַן קיין סאָסנאָוויץ, פון דאַמאָלס אָן האָב איך אָנגעהויבן אַרבעטן אין יידישן שפּיטאָל אין סאָסנאָוויץ, אין יעדן טאָג נאָך דער אַרבעט בין איך אַהיים־געפאָרן.

די ליקווידאציע פון דער יידישער באַפעלקערונג איז מיט שנעלן טעמפּאָ פאָרויס־געגאַנגען, אַ טייל פון זיי האָט לינדנער צוגענומען פאַר זיינע שאַפן און די איבעריקע קיין אוישוויץ. צווישן זיי איז אויך, צו מיין טיפן צער געווען מיין ניינצן יעריקער זון.

דאַן קום אויך איך, מיין פרוי, מיין טאָכטער צו ווערן קיין שראַדולע אויסגעזידעלט, אויך דאָ בין איך געווען טעטיק אין יידישן אמבולאַטאָריום. דאָ איז מיר אויסגעקומען באַ־דינען אַ פאָר הונדערט יידן, ווייל די איבעריקע זענען שוין נישט געווען מער. זיי זענען מיט דער גרויסער אויס־זידלונג פון גאַנצן קוילן ראַיאָן אויסגעזידלט געוואָרן, די וואָס זענען פאַרבליבן זענען געווען באַשעפטיקט אין דעם

שאף פון בראון. דער דייטש האָט אַ גרויסע ליבע געהאַט צו ברילִיאַנטן, ווייסט אויס אַז דאָס איז געווען די סיבה פון זיין „משטיינס געזאָגט" ליבעראַלע באַציאונג צו יידן. אָבער דאָס האָט אויך נישט לאַנג אָנגעהאַלטן. דעם 13־טן יאַנואַר איז דאָס אַמבולאַטאָריום ענטגילטיג ליקווידירט געוואָרן. אין אַזוי קום איך מיט מיין משפחה קיין אוישוויץ.

אונדזער טראַנספּאָרט איז נישט געווען קיין גרויסער, אין גאַנצן 400 מאַן. ווען מיר זענען אָנגעקומען קיין אוישוויץ האָבן מיר אָנגעטראָפן צוויי ס"ס לייט אין זייערע אוניפאָרמס, אויף דער ראַמפּע, איינער אַ הויף וואַקסיקער אַ מאָגערער מיט אַן ס"ס היטל אין סאָלדאַטן שיך מיט קורצע אויבער מאַנדזשעטן. זיין לענגלעך קלאָס געזיכט האָט פאַרגעשטעלט אַ 30־יעריקן מאַן, וועלכער האָט געמאַכט אויף מיר דעם איינדרוק פון אַ קרענקלעכן מענטש, זיינע האָר האָב איך ניט געקאָנט זען, ווייל ער האָט זיין היט קיינמאָל ניט אַראָפּגענומען. דאָס איז געווען טהילא. ער איז געשטאַנען ווי אַ סטאַטוע. נאָך זיין ווייזפינגער האָט זיך באַוויזן — רעכטס און לינקס, נישט אויסצורעדן אַ וואָרט, דאָס איז געווען דער אורטייל איבער מענטשן „מי יחיה ומי ימות", ווער צום לעבן און ווער צום טויט. דאָס איז געגאַנגען זער שנעל, זעלטן ווען ער האָט נאָך עמיצן צו זיין באַרוף געפרעגט, איך האָב צו די ווייניקע געהערט. אין אַ ריי צו פינף פערזאָן איז מען פאָרויס־געגאַנגען. ווען איך בין אין דער ריי געקומען האָט ער מיר דערפרעגט באַרוף: „דאָקטאָר מעדיצין" ענטפער איך, דאַן זאָגט ער צו מיר „מעלדן זי זיך", עס איז מיר געווען אַ ווונדער וואָס ער רופט מיך זי, אַזוי בין איך געקומען אויף דער רעכטער זייט, ד"ה צו דער גרופע וועלכע ווערן אין לאַגער געשיקט. מער האָט מיך אין דעם מאָמענט דער פאַרשוין נישט אינטערעסירט וואָס זיין נאָמען איז געווען טהילא, מיך האָט אינטערעסירט, וואָס איז געשען מיט מיין משפחה, איך האָב באַמערקט דאָס מיין פרוי און טאָכטער איז צוגעטיילט געוואָרן דורך דעם ס"ס מאַן העס (נישט ד"ר העס און נישט רודאלף העס) צו דער גרופע יונגע פרויען, דאָס הייסט אַז זיי קומען אין לאַגער, דאָס הייסט אַז זיי לעבן, אַז מיר לעבן נאָך.

פון דעם טראַנספּאָרט זענען 100 געקומען אין לאַגער אַממייסטן יונגע, זיי האָבן זיך געגויטיגט אין יונגע מענטשן, אין דאָקטורים, ווייל עס האָט דאַן געבושעוועט פלעק־טיפוס אין אוישוויץ. נאָך דעם באַקאַנטן באַרימטן באַד, האָט מען באַקומען נייע בגדים... וואָס האָבן אין דער גאַנצער טראַגיש־קייט אַרויסגערופן אַ שמייכל. און מיר האָבן זיך קוים דערקענט איינער דעם צווייטן. נאָך עטלעכע טעג קאַראַנטינע קומט פּלוצלינג לאַגער שפּערע, נאָכדעם בלאָק שפּערע און שליסלעך אויך אַ גרויסע סעלעקציע אין וועלכער 10,000 מענטשן זענען געשיקט געוואָרן אין די גאַזקאַמערן. און ווידער איז עס געווען טהילא, וועלכער האָט אַדורכגעפירט די סעלעקציע. מיר האָבן געמוזט ביז דעם האַלבן גוף נאַקעטע פאַרבייַ־מאַרשירן. ווען מיין ריי איז געקומען האָב איך מיך דערנענטערט צו טהילא, אין דעם אויגנבליק כאַפּט מיך אָן אַ ס"ס מאַן, און וויל מיך שלעפּן אויף דער לינקער זייט, אינסטינקטיוו רעד איך אַרויס איך בין אַרצט, ווייסט אויס טהילא האָט זיך דערמאָנט און ער רופט אויס הויך „שטיינבערג" דאָס איז געווען דער קאַראַנטין דאָקטאָר, אַ ייד, „מאָרגן צו דער אַרבעט" באַפעלט טהילא קורץ.

אַזוי בין איך ווידער געבליבן, און קום אָן קיין בירקענאַו אַרבייטסלאַגער ד', פון אָנהויב בלאָק 29 דערנאָך בלאָק 38 אין אַמבולאַטאָריום נאָכדעם ווי איך האָב שוין געהאַט ניינצן יאָר מעדיצינישע פּראַקטיק האָב איך געמוזט צום עקזאַמין שטעלן, און דער ד"ר פרעגט מיך ווי אַזוי מען היילט אַן אולקוס. איך האָב אַ קורצע זאַכלעכע תשובה געגעבן. אין אַזוי בליב איך אין בירקענאַו ד"ר געוואָרן, מיין פריִערער איז געווען ד"ר זענקטעללער, אַ פּוילישער דאָקטאָר. ער האָט געשטאַמט פון פּאָזנאַן אין לאַגער האָט ער זיך אויפגעפירט ווי אַ ריכטיקער ס"ס מאַן, ער פלעגט דערלאַנגען קלעפּ סאַי די קראַנקע און סאַי די דקטורים. צו די האָב איך אויך געהערט, געשלאָגן האָט ער אָן מינדעסטע סיבה. דערמאָנט זיך אַ פאַל, ער שרייט אויף אַ האָלענדער אין דער פּוילישער שפּראַך, און באַפעלט אים עפּעס, יענער נאַטירלעך פאַרשטייט אים נישט, דעריבער האָט ער אים אַזוי לאַנג געשלאָגן ביז עמיצער האָט דעם העפטלינג דאָס אויף דייטש איבערזעצט דעם פאַרלאַנג פון דעם רוצחישן פּוילישן דאָקטאָר דינער, איז טאַקע נישט קיין וווּנדער אַז טהילא האָט אַזאַ פאַרשוין אויסגעקליבן, בכדי אַדורכפירן די סעלעקציעס, ער האָט דאָס געמאַכט זייער פּערפעקט.

זענקטעללער האָט געוווינט אין בלאָק 31, דאָרט זענען מיר געווען 8 דאָקטורים, ד"ר ליבערמאַן פון סאָסנאָוויץ, מיין קאָלעגע פון דאָמבראָווע ד"ר שמידעל, ד"ר קרצענעלסאָן פון יתומים הויז אין ביאַליסטאָק, צוזאַמען מיט ד"ר קאַצע־נעלסאָן פון אייזנהויז אין ביאַליסטאָק איין פאַלאַק וואָס איך האָב זיין נאָמען פאַרגעסן. צוזאַמען מיט ד"ר קאַצענעלסאָן האָב איך געגרינדעט צוויי מאָל טעגלעך, פרימאָרגן און אָוונט דאָס אַמבולאַטאָריום. איך בין אויך געווען באַשעפטיקט באַם באַנדאַזשירן.

זענקטעללער איז געבליבן לעבן. אין יאָר 1947 איז ער געשטעלט געוואָרן פאַר דעם פּוילישן געריכט בכדי אָפּ־געבן דין וחשבון פאַר זיינע מעשים אין אוישוויץ, אויך איך בין געווען אַן עד אין דעם דאָזיקן משפּט.

ווי לעכערלעך זענען געווען זיינע דערקלערונגען ווען ער איז געוואָרן אויסגעפאָרשט, פאַרוואָס ער האָט מיך געשלאָגן, ווען ער שלאָגט מיך נישט האָט ער דערקלערט ציניש וואָלט מיך טהילא אומגעבראַכט. מער האָט ער נישט געקאָנט באַגרינדן זיינע ווילדע מעשים. אַנדערע דאָקטורים האָט ער געמוזט שלאָגן, ווייל זיי האָבן געגנבעט מעדיקאַ־מענטן... אויף דעם גרונד פון די אומזיניקע אַרגומענטן האָט

אים דאָס געריכט באַפרייט, דער פּראָקוראָר איז מיט דעם משפּט נישט געווען צופרידן און האָט אַפּעלירט. אין יאָר 1949, איז ער ווידער געקומען פאַר דעם משפּט, און פאַר מיר איז אומפאַרשטענדלעך, אַז הגם אַלץ איז געווען קעגן זיין באַפרייאונג איז ער ווידער באַפרייט געוואָרן פון יעדער שטראָף...

אין אַ באַשטימטן טאָג, פון וועלכן איך קאָן מיך דעם דאַטום נישט דערמאָנען, בין איך מיט נאָך אַנדערע דאָק־טורים אין אַ בלאָק געשיקט, ווי פינף אָדער זעקס הונדערט קינדער פון פאַרשידענע לענדער האָבן זיך געפינען, זיי זענען געווען אין עלטער פון 8 ביז 10 יאָר, מיר האָבן געוואָלט די קינדער אונטערזוכן אין קראַנקע אַפּזינדערן, אַ 5—6 קינדער האָבן געהאַט הויכן פיבער און אויך אַ אויס־שלאַג, וואָס דאָס האָט אָנגענומען אויף מאַזלען, צום שלוס דערשיינט טהילא און איינער פון די דאָקטורים מעלדעט אים וועגן דער אונטערזוכונג, טהילא באַפוילט דאַן די קינדער אריינגעמען אין אַ אָפּגעזונדערטן אָרט, באַלד קומט אָן אַן אמבולאַנס מיט ס״ס לייט און נעמען די קראַנקע קינדער צום פאַרגאַזן. אונדז האָט מען באַלד צוגענומען און איך האָב זיך נישט דערוווסט וואָס עס איז געשען מיט די איבריקע קינדער.

פון אונדזער אמבולאַטאָריום ווי איך בין געווען טעטיק האָב איך די געלעגנהייט נאָכצופאָלגן די מעשים פון טהילא און מענגעלע, ווי זיי האָבן דורכגעפירט די סעלעקציעס אין ציגיינער לאַגער איסאַ. ווי איך מיין, האָט יעדער איינער פון זיי אומגעבראַכט אַ מיליאָן מענטשן און אויף די 2 רוצחים׳ס געוויסן ליגן 2 מיליאָן קרבנות.

צווישן די לאַגער דאָקטורים האָט מען דערציילט דאָס נאָר איין פּערזאָן איז געווען אין אוישוויץ וועלכע טהילא האָט רעספּעקטירט, דאָס איז געווען אַ יידישער דאַצענט פון פּראַג, ער איז אַמאָל געווען אַ צוהערער פון זיינע פאַר־לעזונגען, מען האָט אים גערופן ווייגבערג אָדער שטיינבערג, ער איז געווען אין ציגיינער־לאַגער.

מענגעלע איז געווען דער שעף איבער טהילא. פון צייט צו צייט איז ער געקומען אין אמבולאַטאָריום אונטער־געפיפן אַ אריע, דורכגעגאַנגען דעם לאָקאַל און נישט אויס־צורעדן אַ וואָרט איז ער אַוועק. איך האָב זיך איבערצייגט אַז ער בעאָבאַכטעט און האָט אונדז אַלע געקענט.

די לעצטע סעלעקציע, וועלכע איך האָב געזען האָט טהילא דעם לעצטן ראש השנה דורכגעפירט, דאַסמאָל האָט ער אויך געזונטע צום פאַרגאַזן געשיקט, פון שרעק האָב איך זיך אויסבאַהאַלטן, בכדי נישט צו זיין אַנוועזנד ביי דער סעלעקציע. איך האָב דאָך טהילא גוט געקענט, אויף דעם אויפן איז מיר געלונגען ווידער פון טויט אַנטרינען.

ביי דער לעצטער סעלעקציע, וועלכע עס האָט דורכגע־פירט מענגעלע דעם 29.10.1944 האָבן מיר באַקומען אַ באַפעל מיט נאַקעטע אויבערשטע קערפּער טיילן צו דעם אונטערזוכונג זיך שטעלן. מענגעלע האָט אַלע פּערזענליך אינטערזוכט. ווען איך בין געקומען אין דער ריי זאָגט ער צו מיר „אויסנאַמסווייזע פאַרן זי מיט" איך בין געווען דאַמאָלס זער מאָגער. אינטערעסאַנט איז, אַז מען האָט זיך נאָך גענויטיקט אין דאָקטורים. איך בין ווידער געבליבן מיט ד״ר ליבערמאַן און שמידל צוזאַמען.

די באַגריסונג אין זאַקסהאַוזן איז מיר געבליבן טיף אין געדעכעניש, דאָס איז געווען אוונט ווען מיר זענען דאָרט אָנגעקומען, אין דער באַן האָט מען געהערט אַ דויערענדיקע הינטישע בילעריי, אין דאָס געשריי פון מענטשן. נאָכדעם ווי מען האָט די טיר געעפנט האָט זיך באַוויזן אַ אויסטערלישע בילד, צוויי ס״ס לייט מיט גראָבע פּאַלקיס, האָבן די אויסשטייגענדיקע דערלאַנגט קלעפּ, אין דערביי אונטערגעיאָגט, עס האָט געהייסן אַז מען מוז וואָס שנעלער ארויס, בכדי אויסצומיידן קלעפּ.

דאַן האָב איך געזען אַ שפּאַלער פון ס״ס מענער און הינט, אַזוי ווי די מענטשן זענען אָנגעקומען האָבן די הינט געריסן לעבעדיקע מענטשן פלייש, עס איז מיר היינט שווער צו באַגרייפן ווי אַזוי איך בין דאַמאָלס ארויס אַ לעבעדיקער. מען האָט פאַרזאַמעלט אייניקע הונדערט יידן אין פּאַלאַקן אין אַ גרויסער האַלע, מיר זענען אָנגעקומען אין דער עראַפּלאַן פאַבריק „פאָן הענקעל" נאָך אַ צוויי וואָכענדיקע קאַראַנטין, טרייבט מען אונדז ווידער צופוס צום לאַגער. נאָך צוויי וואָכן מוזן מיר ווידער דעם פּלאַץ פאַרלאָזן, דעם בלאָק־עלטסטן האָבן געפעלט דריי לעפל, באַקומענדיק קלעפּ האָט ער געזיכט דעם פאַרלוסט פון די דריי לעפל.

אוונט צייט אַמאָל האָט מען אָנגעפילט אַ צוג מיט העפטלינגען, וועלכע מען האָט אויסגערופן לויט אַ ליסטע, אויך איך בין געווען צווישן זיי. דריי טעג און דריי נעכט זענען מיר געפאָרן אַן אַ טראָפּן וואַסער, קיין ביסן עסן איז נישט געקומען אין מויל, ענדלעך זענען מיר אָנגעקומען אין אַ נישט איינגעריכטעטן לאַגער, ווי מיר האָבן זיך דערוווסט, איז דאָס געווען קאָופערינג אין קרייז פון לאַנסבערג, דאָ האָב איך געאַרבעט ביי בויען בונקערס אין ביים אויסלאָדענען פון מעטער לאַנגע אייזנשטאַנגען, שינעס א. אז. וו. ביי אַ שטאַרקער פראָסט אָן קליידונג, עס איז מיר שווער און ביטער געווען, אין קיין וואונדער איז נישט אַז אין אַ באַשטימטן טאָג האָב איך צעקוועטשט צוויי פינגער, די שמערצן זענען געווען אונערטרעגלעך. איך האָב זיך געוואונדעט אין אמבולאַטאָריום ווי צוויי לאַגער שרייבער פון אוישוויץ אין אַ טשעכישער דאָקטאָר אַרבעטן, זיי האָבן מיר געהאָלפן אין האָבן מיך געשיקט אין קראַנקן בלאָק דאָ האָב איך מינדעסטנס אַ ביסל זופּ באַקומען, דער הינגער איז געווען די גאַנצע צייט אונערטרעגלעך, נישט ווייניקער פייניקלעך און נישט צו איבערצוטראָגן, איז געווען די פּלאָג פון די לייז אין דעם בלאָק.

נאָך צוויי וואָכן קומט דאָ ווידער צו אַ סעלעקציע, אינטערוועגס צום זאַמל־פּלאַץ האָט מיר דער הונגער שטאַרק געפייניגט, אָבער שטאַרבן האָב איך נישט געוואָלט. דאַן

האָב איך באַמערקט אַ העפטלינג, וועלכער האַלט אַ רויען קאַרטאָפל אין דער האַנט און שניידט פעניצן פון אים. איך האָב אים געבעטן ער זאָל מיר דערפון עפעס געבן און ער האָט נישט אָפּגעזאָגט אין די אייניקע ביס האָבן מיר ווידער געגעבן אַ אונפאַרשטענדלעכע ווידערשטאַנדסקראַפט און לעבנס לוסט, אָבער דער וועג גייט אַלץ באַרג אַרויף, איז מיר שווער אָנגעקומען גיין. צוויי אַחים לצרה האָבן מיך געמוזט אינטערפירן.

ביי דער סעלעקציע בין איך מיט נאָך עטלעכע אין דער זייט געשטעלט, הייסט דאָס אַז מיר זענען געוואָרן צום טויט פאַראורטיילט. און דאָ הער איך ווידער די באַקאַנטע פּראַגע, זענען פאַראַן דאָקטורים, איך האָב מיך תיכּף געמעלדעט און מיט מיר נאָך אַ אונגארישער ייד, איך האָב באַקומען אַ קאָץ, אין דער פּראָסט האָט מען שוין געקאָנט איבערטראָגן.

אין לאַנסבערג בין איך אָנגעקומען אין קראַנקען לאַגער נאָך צוויי טעג, איך האָב געבעטן אַרבעט ביי מיין באַרוף, דאָס איז געוועןביים אפּעל ווען די דאָקטורים זענען אונגעפאָדערט געוואָרן.

אין לאַגער האָב איך געפינען אַ גרופּע פון זעכציק דאָקטורים, וועלכע זענען אַלס בלאָק דאָקטורים טעטיק געווען, אין די צוגעקומענע האָבן געדאַרפט ווערן זייערע געהילפן, אויף דעם אָרט האָט מען זיך געהאָלפן צווישן די דאָקטורים. איך בין אָנגעקומען אין בלאָק 62, דער בלאָק דאָקטאָר איז געווען אַ ייד פון טשעכאָסלאָוואַקיי ד״ר בערגער.

וואָס עס איז געשען קומט מיר פאָר ווי אַ נס, איך האָב באַקומען אַ באָד, ריינע וועש און אַ געשטרייפטן קאַצעט אַנצוג. זופּע האָט מען אונדז צוגעשטעלט לויט די טויטע, דאָס הייסט ממש אַ גן עדן. פון מיין דעק האָב איך זיך נישט געשיידט.

די קראַנקע זענען געווען אין אַ שרעקלעכן מצב. מיינסטנס פאַראייטערט, כּדי זיי צו העלפן האָב איך זיי אָפּראַזירט די האָר ביז צו דער הויט. אַזוי אַרום באַזייטיקט פיל מכות מיט אייטער, דאַן האָב איך די קעפּ געוואַשן וואָס עס האָט זיי אַביסל לינדערונג געבראַכט.

אויף יעדע 50 פּערזאָן שטאַרבן יעדן טאָג פון 2 ביז 3, אָבער אויך איך ווער קראַנק אויף פלעק־טיפוס. איך האָב געלאָזט ד״ר שמידל וויסן דאָס ער זאָל מיך באַזוכן, ווען ער איז געקומען האָב איך אים געבעטן אַספּערין, ער האָט מיר געבראַכט צוויי טאַבלעטן. מער האָט ער נישט געקאָנט.

נאָך צוויי וואָכן שטעל איך זיך ווידער אויף די פיס, און זיך מיין קאָלעגע, איך האָב אים געפינען אין דעם באַראַק פון די אינפעקציע קראַנקהייטן באַוווסטלאַז, אָבער איך האָב אים ליידער מיט גאָרנישט געקאָנט העלפן. ווען איך בין ווידער אויף דעם זאַמעלפּלאַץ געקומען האָב איך איינעם אַ דאָקטאָר געפרעגט אויף דעם ד״ר שמידעל, און ער האָט מיר געזאָגט אַז ד״ר שמידעל איז געשטאָרבן און מיר זאָלן ווידער אויף דעם אלטן פּלאַץ צוריקגעבראַכט ווערן.

מען קלינגט, מיר פאַרזאַמלען זיך, „ווער קאָן גיין״. פאַלט אַ פראַגע, דער זאָל גיין פאָרנט, ווער נישט דער קומטביים סוף, אַזוי איז געווען דער „פאַראַל״.

איך בין געווען נישט אַנטשלאָסן וואָס איך וועל מאַכן. איך וואַרט אָפּ, דאַן האָב איך באַמערקט דאָס אין דער ערשטער ריי פאַרטיילט מען ברויט, דאָס איז מיר פאַר־דעכקיט פאָרגעקומען.

ווען איך האָב מיין הינגער געשטילט. איך דריי זיך אויס אויף צוריק, האָב איך אָנגעהויבן פאַרשטיין, אַז פון פאָרנט איז עס געפערלעך, אין באַלד האָב איך געוווסט, דאָס די גיין צו ליקווידירן.

אין מיין דעק געהילט האָב איך מיט אַנדערע אויף טאָג געוואַרט אין דער נאָענט פון די באַנגאַלאָזעס. די ס.ס. האָבן באַפוילן אין דעם אָנקומענדיקן צוג איינשטייגן. אין דעם געדראַנג קאָן איך אָבער ליידער נישט אַריינקומען, אַ סך מיט מיר צוזאַמען זענען געבליבן אין דרויסן, אין דער צוג איז אַוועק, אָבער באַלד איז אַ צווייטער געקומען און מיר ווערן פאַרלאָדנט.

ווי איך האָב זיך דערנאָך דערוווסט זענען אין דער צווישן צייט אנדערע קאָנצענטראַציאָנס־לאַגערן פון די אַל־איִרטע טרופּן באַזעצט געוואָרן אין דאָס גרויסע געהיימניש־פון די דייטשן איבער די. ק.צ. איז אַנטדעקט געוואָרן. איך האָב באַמערקט אַז נאָך אַ צייט נאָך אַרונדרייזע אַרום מיטן נאַכט ווידער אויף דעם זעלבן פּלאַץ צוריקגעקומען.

די נאַציס זענען שטילער געוואָרן, מען האָט אונדז אַריינגעלאָזט אין לאַגער, קיינער האָט זיך נישט פאַרנומען מיט אונדז, איך האָב געפינען אַ ריינעם לערן בלאָק, און איך האָב זיך אויף אַ באַנק איינגעוויקלט אין מיין דעק, באַלד איז געוואָרן דער בלאָק פול, אויף צומאָרגנס ווידער קיין שום נייער, נאָר וואכלייט האָט מען גקאָנט באַמערקן, מיטאָג האָט מען זיך געשטעלט אין דער ריי אין יעדער איינער האָט באַקומען אַ שיסל זופּ, א ריינע אונפאַרגעסלעך גוטע אַרבעס זופּ.

וואָס זאָל דאָס אַלץ בעדייטן, די גאַנצע לאַגע איז געוואָרן אונפאַרשטענדלעך.

באַלד נאָכדעם ווערן מיר ווידער געטריבן. נישט וויסענדיק ווי מיר געפינען זיך. אַ קראַנקן בלאָק האָבן זיי געלאָזט אין פלאַמען.

ווידער ווערן מיר פאַרלאָדט אין אַ באַן און מיר פאָרן, אויף צומאָרגנס האָט מען ווידער געזען אַז מיר זענען אין קאָופערינג. אויף דער צווייטע גלייזע איז געשטאַנען אַ מיליטער צוג. דאַן זענען אָנגעקומען אַעראָפּלאַנען און באָמבאַרדירט, ווייזט אויס אַז דער מיליטערצוג איז געווען דער ציל צום באָמבאַרדירן, דער לאָקאָמאַטיוו איז אַוועק

אין דער צוג איז פאַרבליבן די ס״ס לייט אין סאָלדאַטן זענען אַנטלאָפן און דער צוג ברענט, מיר האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אונטער די וואַגאָנען. מיר האָבן גלייך געפונען דעם פּאַרפלעגונגס וואַגן און באַלד אויסגעלערט, אויך איך האָב עפּעס באַקומען. דאַן האָב איך רוהיג שפּאַציר״ט ארום אַ וועלדעל. אינצווישן האָבן אונדז די ס.ס. לייט גערופן אייננשטייגן צוריק אין צוג. וואָס זאָל איך מאַכן, אַוועק? ווהין? איך בין צוריק און מיר פאָרן ווייטער.

איינער פון מיינע שכנים האָט פון דעם שפּייז וואַגאָן אַ פלאַש בראָנפן צעראַבירט, ער האָט מיר געגעבן אַ זיפּ און פון דער משקה. דאָס האָט מיר זייער גוט געמאַכט. איך האָב מיך רעוואַנזשירט מיט ברויט. די משקה איז געווען דער איינציקער שוץ קעגן רעגן אינטערוועגס די אָפענע וואגאָנען, וועלכער איז נישט קאַרג געווען און גענידערט איבער אונז, מיר קומען אָן קיין מינכען, דאָ האָט שוין געהאט מער אַ זין צו אַנטלויפן. אין אַ גרויסער שטאָט קאָן מען זיך ערגעץ אויסבאַהאַלטן, אָבער אַ באַוואָפענטער סאָלדאָט האָט געהאַלטן וואַך. און אַזוי זענען מיר ווייטער געפאָרן ביז מיר קומען אָן קיין דאכאו.

מיר האָבן זיך געדרייט די גאַנצע צייט אין מינכענער געביט. אין דער נאָענט, פון דער שטאָט ווי דער גאנצער לאַגערקאמפּלעקס געפינט זיך, פון קאופערינג, לאנדסבערג, מילדאַרף א.ז.וו.

דאָ האָט זיך מער געפילט דער קריג אין באנהאָף זענען געווען אלטע ס.ס. מענער, די זענען געווען מער גענייגט טוישגעשעפטן צו מאַכן. איך האָב געהאַט גוטע סחורה, ברילען דאָס האָב איך נאָך געהאַט פון אוישוויץ, דאָרט האָט מען געזאָרגט מינדעסטענס צוויי פּאָר ברילן צו האָבן, און דערפאַר האָב איך פארלאַנגט ברויט, אָבער ברויט האָט אויך ביי די ס.ס. געפעלט, איינער האָט מיר אַנגעבאָטן ציגאַרעטן פּאַפּיר, פאַר מיר האָט עס נישט געהאט קיין ווערט, פאַר האָניק האָט מען מיר אָנגעבאָטן שוועבעלעך. אַלץ נישט קיין סחורה פאר מיר, אויף דעם באנהאָף אין דאכאו האָבן זיך נאָך געפינען ס.ס.לייט, אין העלמען, זיי האָבן אנגעבאָטן, די וועלכע קענען נישט גיין צו פאָרן אין די ווייסע אַמבולאנסן פון רויטן קרייץ אין לאַגער אריין און די אנדערע מוזן צופוס גיין.

אויף דעם לאגער פּלאַץ האָבן מיר געפינען אַרום 5000 פערזאָן דאָ האָב איך מיך סוף סוף מיט דעם ד״ר בערגער געטוישט מיט אַ לעפל האָניק אויף טרוקענע גרינצייג, וואָס עס האָט זער גוט געשמעקט.

אָוונט האָט מען אונדז געשיקט אין באָד אַריין, נאָך דעם באָד בין איך געבליבן אָן קליידונג, נאָר מיט די ברילן, הויזנטרעגער אין די שיך, נאַקעט האָט מען אונדז געטריבן. ווי אַהין? קיין מענטש האָט עס נישט געוווסט, אינטערוועגנס האָט מיר אַ קאָלעגע פון אוישוויץ ד״ר סענדעראָוויץ געזאָגט אַז ער האָט פיבער, זיכער איז דאָס געווען פלעקפיבער. איך האָב פאַר דער קרענק קיין מורא געהאָט מיר איז געווען קאַלט, און איך האָב מיך אין זיין פיבערנדיקן קערפּער געוואַרעמט, ווען מיר זענען אינטער איין דעק געווען, דריי טעג זענען מיר נאקעטע געלעגן, ערשט נאָכדעם האָב איך זיך דערוווסט אַז אין נאָענטן בלאָק געפינען זיך 5 פּאָלאַקן פון דאָמבראָווע, זיי האָבן אויך נישט געוווסט פון מיר, ווען יאָ וואָלטן זיי מיר פריער געהאָלפן.

שליסלעך זענען אין אַ זינטיג נאָכמיטאָג געקומען קאלעגן און זאָגן, מיר זענען פריי און די אַמעריקאנער זענען דאָ.

דאָס איז געווען דער 29 אפּריל 1945, מיר זענען שטום געבליבן ביי דער נאָכריכט, אָוונט צייט האָבן מיר באקומען פלייש קאָנסערוון... די אמעריקאנער וואָס זענען געווען נאָר 12 מענטשן האָבן געעפנט אַ קאַנאָנען שיסעריי, בכדי די דייטשן אָפּצושרעקן, באַלד ווערט דער לאַגער אָרגאַניזירט, מיר באַקומען העפטלינג אָנציגער, ווייל קיין אַנדערע זענען נישט געווען, עס זענען אויך אנטשטאַנען נאציאָנאַלע קאָמיטעטן פון טשעכן, פראנצויזן א.ז.וו. די פּאָליאַקן זענען דערווייל געבליבן אין דרויסן. אַזוי גייט אויך מיט די טשעכן דער ד״ר בערגער.

איך שעם זיך נישט אַלס דאָקטאָר, דאָס איך האָבן מיך פון עסן נישט צוריק געהאלטן, נאָך דער שרעקליכער אויסהונגערונג אין באַקום דיזענטעריע, איך האָב דאמאָלס געוויגן 31 קילאָ, זעקס וואָכן בין איך אַ געשוואָלענער געלעגן אין שפּיטאָל. אָבער אויך דאָ האָב איך מיך אָנגעטראָפן מיט ס.ס.לייט, זיי זענען דאָס מאָל די העפטלינג געווען.

מיט דער צייט ווער איך געזונט, מיין איינציקער ציל איז געפינען מיין משפחה.

ווען מיר זענען פארשיקט געוואָרן, האָט מען אַלץ געהאַפּט אַז מען וועט בלייבן לעבן און ווידער זיך טרעפן אינדערהיים, איך האָב געפּרוווט צוריקבאַקומען זיך קיין פּוילן. איבער מינכען קום איך אין ד.פּ. פריימאַן, דאָרט האָבן זיך געפינען אין זיינער צייט פּוילישע סאָלדאַטן ארום 4000 מאַן. עס איז אויך דאָרט געווען אַן אמבולאַטאָריום אָנגעפירט פון גייסטלעכע אָבער אָן אַ דאָקטאָר. דאָרט האָב איך געטראָפן אַ דאַמבראָווער גייסטלעכן, ער האָט מיך אויפגענומען און מיר געשענקט קליידונג, און איך בין ווידער אַ נאָרמאַלער מענטש געוואָרן.

מיין דאָקטאָר באַרוף זעץ איך פאָר אין אמבולאטאָריום אין מינכען, מען האָט מיר פאָרגעשלאָגן דאָרט צו בלייבן, אָבער איך האָט נישט געקענט מיך באַרואיגן און נישט צו וויסן וואָס עס איז געשען מיט מיין משפחה. ווידער געלינגט עס מיר מיט די אמעריקאַנער, אַריבער אין דעם לאגער ביי קאטבורג, ווי איך בין ווידער זעקס וואָכן געבליבן ביי אמבולאַטאַריום אַרבעט. אין אויגוסט 1945 ווענדע איך זיך קיין פּוילן ביי דער הערשענדיקער פעלקער וואנדערונג ווי אלע וואָס זענען פאַרבליבן, זיכן זיך קעגנזייטיק. די באַן גייט

נישט נאָרמאַל, עס איז נישט געווען אזוי איינפאַך אַזאַ שטרעקע אַ קורצע אין פאַרהעלטעניש, אָנצוקומען אַ היים.

ערשט אין דער צווייטער העלפט סעפטעמבער 1945 געלינגט עס מיר, אין דאָמבראָווע גאָרניטשאַ צו קומען, ווי איך געפין מיין טאָכטער און פרוי, וועלכע זענען דורך דער סאוויעטישער ארמיי באַפרייט געוואָרן. זיי האָבן אינצווישן באַקומען ידיעות דורך פאַרשידענע מענטשן אין פוילן אַז איך לעב.

אין ווי גרויס איז געווען דאָס וווּנדער נאָך דעם שרעקלעכן חורבן, און וויסטע מלחמה, אז מינדעסטנס דריי פערזאָן פון דער פאמיליע האָבן זיך ווידער אָפּגעפינען.

פון פוילן זענען מיר אין יאָר 1947 אויסגעוואנדערט קיין ישראל.

יהושע יונגסטער תל־אביב

מיינע איבערלעבענישן

פאַר מיינע אויגן גייען אויף יענע טעג וואָס וועלן שטענדיק בלייבן אין מיין זכרון, און בכדי מ׳זאָל וויסן וואָס די נאַצישע חיות האָבן געמאַכט פון אונדזער פאָלק, זאָל דאָס כאָטש אין קורצע שטריכן פארצייכענט ווערן פאַר די קומענדיקע דורות.

איך האָב אין יענער צייט געאַרבעט ביי פייקערטן אין אוישוויץ. פייקערט איז געווען אַ געפערלעכער רוצח און סאַדיסט, ער האָט אויך געהאַט די אויפזיכט איבער דעם שראָדאָלער געטאָ. אַלס עלעקטריקער איז מיין ארבעט געווען — איינאָרדענען די עלעקטרישע אַרבעט, פראָזשעקטאָרן, עלעקטרישער פארצוימונגען א.א.וו. אין אוישוויץ און אויך אין שראָדאָלע.

צו יענער צייט האָט מען געכאַפּט צוויי ברודער ווייסבער (וואַליזן מאַכערס) און נאָך אַ מיידל, וואָס זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אויף אַרישע פּאַפּירן, און זיינען אַריינגעפאַלן אין די לאפעס פון דעם רשע פייקער. פייקער האָט מיך גערופן און באַפוילן אוישטעלן אַ סלופּ און צו אים באַהעפטן אַ פראָזשעקטאָר, אַז אַלע העפטלינגען זאָלן זיך קאָנען איינקוקן, ווי דער שטייגער איז אין אַזעלכע פאַלן, צו דער עקזעקוציע — ווען מ׳וועט זיי הענגען.

מיר איז איינגעפאַלן אַ געדאַנק, כ׳האָב פייקערן געגעבן צו פאַרשטיין, דאָס אַזוי ווי ס׳איז שוין שפּעט און ס׳איז שוין שפּערע, מען טאָר זיך אין דרויסן נישט באַווייזן, האָט נישט קיין צוועק די גאַנצע אַרבעט, ווייל מ׳וועט דאָך דעם עולם נישט קאָנען צוזאמענעמען.

פייקערט האָט אָפּגעלייגט די עקזעקוציע אויף צעמאָרגנס, און האָט די צוויי פארמשפטע צום טויט מיט דעם מיידל וואָס כ׳געדענק נישט איר נאָמען, איבערגעגעבן אין די הענט פון דער יידישער פאָליציי. אָבער מעשה ניסים — זיי זענען פאַרשוואונדן פון געטאָ (מיר וואָלט זיך שטאַרק געוואָלט וויסן צו זיי זענען געבליבן לעבן). דאָס איז געווען אין דער צייט ווען איך האָב זיך געפינען אין געטאָ שראָדאָלא, און איך האָב געמוזט לויט פייקערטס באַפעל צוריק קיין אוישוויץ, ווייל מיין ארבעט אין געטאָ איז שוין געווען פארענדיקט.

דעם 23טן דעצעמבער 1943 האָבן זיך צו מיר געווענדט אין געטאָ שראָדאָלא ניין פערזאָן וואָס האָבן זיך אויסגעזוכט פלעצער ווו אַהין אַנטרינען ביי קריסטן אין סאָסנאָוויץ און סביבה, און מ׳האָט זיי געדאַרפט ארויסנעמען פון דאָרט, היות ווי איך האָב געהאַט די מעגליכקייט צוליב מיין ארבעט אין דער באגלייטונג פון דער דייטשער פאָליציי ארויס און אַריין גיין, און געפינען האָבן זיך דאַמאָלס פאָליציאַנטן פון טראנסליוואניע — האָב איך פאַר אַ „מתן בסתר” באקומען זייער הילף, אזוי איז מיר געלונגען זיי ארויסנעמען. די מערהייט פון זיי לעבן ביזן היינטיקן טאָג — ווער אין אויסלאַנד און ווער אין ישראל.

ווען איך בין צוריק אין לאגער, איז דער אריינגאַנג געווען באַוואַכט, און מ׳האָט מיך אָפּגעוואַרט, אין שפּיץ האָט געוואַרט דער לאַגער פאַרטרעטער קרעטשמער, אַן ס.ס. מאַן. מיט אים צוזאמען איז געשטאַנען דער מסור שפּיגעלמאַן. דער לאַגער פאַרטרעטער קרעטשמער, האָט דערלאַנגט אַ פייערדיקן פאטש דער טראנסליוואנישן פאָליציאַנט, פאַר זיין נאכלעסיגן באוואכן, און געלאָזט אַנטרינען די יידן. איך האָב זיך פאַרטיידיקט, אז איך האָב אפילו נישט געוווסט ווער ס׳גייט מיר נאָך. מיך האָט מען גלייך אַרעסטירט, ווען מ׳האָט מיך געפירט איינזעצן אין „האַפּטרום”, האָב איך קרעטשמערן געזאָגט לאָז מיר דרויסן, וועל איך אפשר קאָנען העלפען אויספאָרשן דעם ענין. ער האָט מיר דאָס דערלויבט.

צעמאָרגנס אינדערפרי איז איך מיט נאָך אַ גרופּע געלונגען זיך ארויסבאַקומען פינעם לאַגער, צווישן וועלכע ס׳איז אויך געזען אַ פרוי. מיר האָבן זיך אויסבאַהלטן אין דער סביבה פון שראַדאָלא ביז אין אָוונט.

פון דאָרט זענען מיר אַוועק צו אַ הויזווירטן פון מאַנדלבוימס הויז אין סאָסנאָוויץ אויף פיעראצקי גאַס. נאָך אַ לאַנגן איינבעטן זיך האָט אונדז די הויזווירטן מיטן נאָמען סאבינע דערלויבט בלייבן צוויי נעכט אין אַ קלאַזעט, וואָס האָט זיך געפינען אונטער אַ שעלטער פון לופט־שוץ.

מיר האָבן געהאַט אַן אַדרעס צו אַ געוויסן קריסט מיטן נאָמען וניק אָפּזיצענדיק אַ גאַנצע נאַכט אין דעם קלאַזעט, איז מיין פרוי גאַנץ פרי באַלד אַרויס, דאָס איז געווען זונטיק און אַוועק לויט דעם אָנגעוויזענעם אַדרעס. היות ווי מיין פרוי איז נישט געווען פון סאָסנאָוויץ און נישט געוווסט דעם וועג קיין פאגאן, לויט דער אָנגעגעבענער אַדרעס, איז דאָס איר אָנגעקומען שווער. אויפן וועג האָט זי זיך אָנגעטראָפן מיט אַ יונגן קריסט, און אַזוי ווי איר אויסזען האָט זי נישט פאַראַטן, איז ער מיט איר געגאַנגען ביז דעם הויז וואָס זי האָט זיך געוויטיקט און אָנגעקומען צו וניקס וווינונג, הערענדיק וואָס זי פאַרלאַנגט פון אים, זאָגט ער צו איר, ליידער קאָן ער גאָרנישט העלפן, ווייל ער האָט שוין פאַרפליכטונגען פון פריער כלפי אנדערע יידן, אָבער, ער וועט איר אָנווייזן אַן אַנדערן פלאַץ. און אַזוי האָט ער איר פאַרטרויט דעם נאָמען קאפעל, וועלכער איז געווען אַ רייכסדייטשער און זיין וווינונג האָט זיך געפונען אויף עק קאָוואלסקי גאַס.

אין דעם זעלבן טאָג ביינאַכט, בין איך אַוועק לויט דער אָנווייזונג פון מיין פרוי צו קאפעלן, כ׳האָב אים געזאָגט, ווער ס׳האָט מיך געשיקט. ער האָט געשטוינט ווי אזוי איך האָב זיך צו אים דערקליבן, ווייל סאָסנאָוויץ איז שוין געווען יודן־ריין, און נאָך אַביסל איבערטראַכטן זאָגט ער צו מיר, דאָס ער וויל זעען מיין פרוי אויב זי האָט נישט קיין יידישן אויסזען, און קומען דאַרף זי אין האלצינקקיס פאַבריק ווו ער ארבעט.

אויף צומאָרגנס איז מיין פרוי אוועק אין קאפעלס אַרבעטס פלאַץ, געהאַט האָט זי אַ סימן אז ער הינקט אויף אַ פוס. זי האָט געזאָגט דעם פאַרטיער אויף וועמען זי וואַרט, און ער האָט אים גערופן. ער האָט זיך באַלד באַוויזן, און זי האָט אים דערקלערט דעם צוועק פון איר קומען.

ער האָט איר געגעבן אַ צעטל פון זיין פרוי, אַז אויך זי זאָל זי זעען... אין דעם צעטל האָט ער געשריבן אַז זי פאָרט אין אַ אַרבעטס־איינזאַץ, און זי וועט זיך אויפהאַלטן ביי זיי, ביז דעם אַוועקפאָר.

אָוונט צייט איז זי ארויף צו דער משפחה קאפעל, דער מאַן איז נישט געווען אינדערהיים. די פרוי האָט אַרויסגעוויזן שטאַרקע אונצופרידנקייט, און האָט געלאַזט שטיין מיין פרוי א שעה צייט אין פאָדערצימער, ביז דער מאַן אירער איז געקומען. ער האָט זי פארבעטן אין צימער, און די פרוי האָט זיך פאַרקליבן אין אַ צווייטן צימער. דער מאַן איז צו איר אריין, און אין אַ ווײַלע קומט ער צוריק ארויס און זאָגט צו מיין פרוי, דאָס זיין פרוי איז נישט איינשטימיק...

מיין פרוי בלייבט אין פארלעגנהייט, און צווישן בין איך געוואָרן אומרואיק, אפשר האָט מען זי חלילה צוגענומען, און גיי ארויף צו קאפעלן, קאפעל האָט מיך מענטשלעך אויפגענומען, אָבער היות די פרוי האָט זיך נישט באַוויזן, האָט מיין פרוי באשלאָסאָן אריינגיין צו איר אין צימער, און האָט אונטערגעקויפט איר האַרץ מיט אַ פּאָר שיינע מתנות וואָס זי האָט נאָך געהאט אויסגעהיטן ביי זיך, און אַזוי האָבן מיר זיך אריינבאַקומען אין הויז פון פאמיליע קאפעל.

זייענדיק דאָרט, האָט מען שוין געקאָנט קויפן אויף שוואַרץ אַ ברויט און אויך מכבד זיין אונדזערע גאַסט געבער.

איך האָב געהאט אַן אַדרעס פון ראָזענעסן, וועגן אריבער די גרענעץ... אָבער די פרוי וואָס האָט אונדז געדארפט פירן, האָט געזאָגט, דאָס אונדזער רייזע איז נאָך ווייט, אַזוי זענען מיר אָפּגעזעסן צוויי חדשים ביי די קאפעלס.

אַמאָל האָט פאַסירט אַ שרעקלעכע זאַך, ווען מיך האָבן זיך געפונען אין צימער וואָס איז געווען נאָענט צו דער ארויסגאנגס טיר, האָבן מיר דערהערט זעלנערישע טריט, דאָס זענען געווען קריפא לייט מיין פרוי האָט זיך פאַרדעקט אין בעט און איך בין אריין אין דער שאַנק. מיר האָבן געהערט ווי זיי פרעגן אויב עמיצער וווינט דאָ, די פרוי ענטפערט זיי, דאָס דאָ וווינט אַ קריסטליך פאַרפאָלק וועלכע גרייטן זיך פאָרן אין ארבעטס איינזאץ, און מ׳רופט זיי קאָוואלסקי.

די קריפא לייט זענען אין צווישנצייט אריין אין קיך זיכן אַ געצייג צו עפענען די טיר. מיר האָבן שטיל אויפגעמאַכט די טיר, גענומען די שיך אין די הענד, כדי מ׳זאָל נישט הערן אונדזערע טריט אויף די טרעפ און אַראָפּ. נאָך ביז היינט קלינגט אונדז אין די אויערן זייער פראגע „פילייכט זענען דאָס יודן”.

וואָס מיר האָבן איבערלעבט ביז דאמאָלס איז שווער איבערצוגעבן. איך האָב זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ קעלער און מיין פרוי ווו אנדערש. מיר זענען דאן צוריק צו דער משפחה קאפעל און דאַן אוועק צו די פרוי וואָס האָט געדאַרפט אונדז אוועקפירן איבער די גרענעץ.

מיר זענען אַוועק קיין טשעכאָסלאָוואַקיי, פון דאָרט קיין אונגאַרן, און סוף סוף געקומען קיין ארץ ישראל.

אוודאי איז שווער איבערצוגעבן, וואָס מיר האָבן איבערגעלעבט, נאָך דעם באַזוך פון די נאציס ביי קאפעלן, און בכלל די צוויי חדשים וואָס מיר האָבן דאָרט פאַרבראַכט. איך האָב שטאַרק געוואָלט וויסן וואָס מיט קאפעלן איז געשען, ליידער האָב איך זיך גאָרנישט דערוווסט. ביז היינט איז מיר שווער צו באגרייפן, ווי אזוי אונדז איז געלונגען אויסבאַהאַלטן זיך ביי דער משפחה קאפעל, ווען קיין ייד האָט זיך שוין נישט באַוויזן אין דער גאנצער זאגלעמביער געגענט.

שווער צו טראַכטן און צו גלויבן אַז דאָס האָט געקאָנט פּאַסירן, און דער מענטש האָט געדאַרפט אין זיין געבוירן אָרט אויסבאַהאַלטן זיך ווי פאַר ווילדע חיות. נאָר אין חלום קומען צוריק די שרעקלעכע בילדער, און ביי דער דערוואַכונג דערפילט מען די איינזאַמקייט, ווי מיר זענען געבליבן, נאָך אונדזערע נאָענטע און טייערע — הי״ד.

איך וויל דערמאָנען מיינע נאָענטע און טייערע — מיין פאָטער מאיר יוסף יינגסטער געווען ראַטמאַן אין סאָסנאָוויצער שטאָטראַט א סאַכטשאָווער חסיד, נפטר געוואָרן אין יאָר 1923.

מיין מוטער פון דער היים ווערדיגער.

די שוועסטערן — ברײַנדל, ביילע מינדל און פייגל

די ברודער — פלטיאל, דוד און וואָלוויש.

ה. י. ד.

בנימין (פישעל) דגיאלי

מן השואה

משפחת מאיר ארנר ואשתו רבקה הי״ד, עם 6 בנות, מלכה, מטיל, יעבקה, ברונקה, יאדזה והאנקה ו־4 בנים בנימין, שלום, בירך, יעקב ילידי סוסנוביץ, עד מלחמת העולם 1914 עמד מאיר ארנר בפסגת המסחר בסיטונות בתפוחי אדמה וירקות. בין יושבי המזרח אצל האדמו״ר הרב ר׳ יצחקיל גליקמן והרבי מקומרנה בקרקוב.

בתקופת האשמדאי היטלר בשנת 1943 בט׳ באב עם הסל־**קציה בשרודולה בדרך לאושוויץ** ומשפחת ארנר היו ביחד ולא רצו להפרד מן האב שמת לפני זה בבית החולים היהודי ובא לקבר ישראל, הבת הצעירה הנקה שהיתה אחות ביחד עם ד״ר ליברמן הצילו זמנית חולים בבית־החולים היהודי וכששמעה שבסלקציה יבחרו בבנות לבושת והיתר יובילו לאושביץ, לקחה הנקה זריקות רעל והזריקה לאמה בראשונה ולאחיותיה ואחיה ולבסוף לאחרונה לעצמה, **כך שבחייהם ובמותם לא נפרדו, ולא נפלו בידי הנאצים לחללם.** הגבורה של הבת הצעירה „הנקה״ האחות הרחמניה מבית החולים היהודי בסוסנוביץ עוררה התפעלות. היחידי שניצל וברח לרוסיה יעקב ארנר חזר מרוסיה לסוסנוביץ וראה במו עיניו את גיא ההריגה וקץ היהודים מסוסנוביץ ובנדין, הוא היה מהפעילים בבריחה, הגיע לארץ וחי בקיבוץ ניר דוד תל־עמל. הקים משפחה עם רעיתו רחל, 2 בנות בן ונכדים.

המשפחה הענפה **ארנר** שמוצאם מוולברום והתישבו **בבנדין וסוסנוביץ** רובם נהרגו ונשרפו בשואה, הרצקי־ארנר אשתו בניו ובנותיו, קופל ושרה ארנר ובניהם — אליעזר **בנימין רצקי ומשפחותיהם**, יוסף וגיטל ליכטיג־ארנר בניהם ובנותיהם ונכדים. כולם גוז בשואה. ונשארו בחיים מכל **משפחה, בן או בת או נכד,** אשר הגיעו למדינת ישראל.

משה מיגוס — פאריז

דער אנהויב פונעם סוף

געווען איז דאָס אויפן דריטן טאָג נאָכן אריינמארש פון די נאַצישע רוצחים. אין דאָזיקן טאָג האָט מען אויפגע־זאַמעלט די גאַנצע באַפעלקערונג, געטריבן זיי צום ראַט־**הויז מיט די הענט אין דער הויך,** און אונטער דער דראָונג פון שיסן, באַפוילן שרייען און רופן, אלע איינוווינער זאָלן ארויס פון די דירות מיט די הענט איבער די קעפּ. אַזוי האָט מען אונדז ווי אַ סטאַדע צעשראָקענע שאָף, געפירט ביז צו דער באַן־סטאַציע. דאָרט האָבן זיי באַפוילן, מיר זאָלן פאַלן מיטן פּנים צו דער ערד און באַלד דערויף האָבן זיי געעפנט איבער אונדז א שיסעריי. נאָך דאָזיקן טיוולאָ־**נישן ספּעקטאַקל האָבן** זיי אונדז געהייסן לויפן אין געש־לאָסענע רייען ביז צום ראַט־הויז, וווּ מען האָט אונדז פאַרשפּאַרט אין די קעלערן, צונויפגעדרוקט ווי אין אַ פאַס, מענטשן זענען ממש אויסגעגאַנגען פאַר אַ טראָפּן וואַסער, עס האָט געהאַלטן דערביי, אַז מיר זאָלן אַדורכלעבערן אַ רער, וואָס האָט זיך געצויגן איבער דער וואַנט, הגם דאָס האָט געדראָט מיט אומקום.

אין יענעם מאָמענט האָט זיך אריינגעריסן עטלעכע נאַציס און איינער פון זיי האָט אַ רוף געטון, אַז דער ראַבינער זאָל זיך פאַר זיי שטעלן. ציטערנדיקע האָבן מיר זיך איבערגעקוקט איינער אויפן אַנדערן: וואָס וועט זיין? פּלוצים האָט זיך אַרויס געדרוקט די הדרת פּנימדיקע געשטאַלט פון באַקאַנטן ראַדאָמסקער חסיד, ר׳ אברהם שטיגליץ הי״ד **און ער האָט דרייסט געזאָגט:** „איך בין דער ראַבינער״ זיין מיין איז געווען אַזוי אַרום אויסצולעזן דעם רב.

מיט אויסערגעוויינלעכע יסורים האָט מען געפּייניקט

התחלת הסוף — דער אָנהויב פון סוף

דעם אײדעלן ר׳ אברהם, און צו דעם אלעמען האָט מען אים געצוואונגען גראָבן אַ קבר און מיט זײנע אײגענע הענט באַגראָבן צוויי קדושים, וואָס זענען נאָר וואָס דערשאָסן געוואָרן. ווען מען האָט אים צוריק אַרײנגעשלײדערט צו אונדז האָט זיך ווײניק אַרויסגעזען פון זײן שײנעם ליכטיקן פנים.

אָט אַזוי האָט זיך עס אָנגעהויבן, איך וועל דאָס גרויזאַמע בילד קײנמאָל נישט פאַרגעסן.

איצט, ווען אָט די אַלע געשעענישן ווערן אויפגע־זאַמעלט אין אונדזער יזכור־ספר פאַר די קומענדיקע דורות, איז אונדזער פליכט צו דערמאָנען דעם גרויסן חורבן, דאָס גרויזאַמע פאַרניכטן אונדזער קהילה מיט אירע ליכטיקע געשטאַלטן, וואָס וועלן קײנמאָל נישט אויפהערן שוועבן פאַר אונדזערע אויגן. אײביק, אײביק וועלן מיר טראָגן זײער אָנדענק אין אונדזערע הערצער, און מיר וועלן נישט אויפהערן פאָדערן נקמה פאַר זײער פאַרגאָסן בלוט און פאַרברענטן שטאָם, דעצײלן קינדער און קינדס קינדער וועגן אַ פאָלק וואָס האָט געלעבט זײן שטײגער, זײנע פרײדן, לײדן און שטרעבונגען און איז אַזוי אכזריותדיק אומגעב־ראַכט געוואָרן.

קײנמאָל, קײנמאָל וועלן מיר זײ נישט פאַרגעסן!

משה ירקוני (ז׳לונקה)

מתהוות הכליון למעלות החרות

„רשעים אף על פתחו של הגיהנום לא חוזרים בתשובה" — אימרת חז"ל זו נתאמתה בכל אכזריותה בדמות הגרמנים הארורים, ועל אף שחשו כבד בפרפורי הגסיסה של חלומם על אודות שלטון בן 1000 השנה, בעת שחילות צבא החופש חדרו כבר עמוק לשטחי גרמניה, ולאחר שהארצות שכבשו השתחררו כבר משלטון החיה הנאצית — לא נחה דעתם של פראי האדם הנאצים משרידי המחנות ואלה למרות שנות הסבל והרעב והעבודה המפרכת — לא נשברה רוחם לא התמוטטו, ותכננו להשלים את מפעלם הפושע ע"י הוצאת השרידים ממחנות העבודה למסע הידוע לשימצה „מצעד המוות".

המחנה בונצלאו צועד

היה זה בתחילת שנת 1945 אסירי המחנה בבונצלאו שבשלזיה התחתית חשו בפעמי הגאולה המתקרבת בהד התותחים הרוסיים שרעמו עוד ימים לפני כן. גם התמונה

שנצטיירה לעינינו כשעל הגבעות באופק נראו מאות ואלפים פליטים על מטלטליהם וילדיהם שורכים רגליהם ונוסעים בעגלות רתומות לסוסים, מחזה זה רחב ליבנו ועודד בשמחה את רוחנו, כי על כן היו אלה הפעם פליטים גרמניים שהתרחקו מהחזית במנוסתם מהצבא הרוסי הכובש, וזה הפיח תקוה בלבנו, כי הנה יום השחרור קרב ובא.

אך באחד מלילות ינואר 1945 התעוררנו בשעה 2 בלילה לקול צעקות הקאפוס והקלגסים הגרמניים, הוצאנו החוצה למסדר ברחבת המפקדים, שם הוסבר לנו שעומדים לפוצץ את המפעל והמחנה ובכדי שלא יפול בידי האויב, הרי שעלינו לעזוב אותו מיד .רוב האסירים האמינו בתום־לב (למרות נסיונן המר) בכנותם של הגרמנים הדואגים לבטחון חיי האסירים וראו בכך אות לשינוי לטובה. אות לגרמניה אחרת....

יצאנו את שער המחנה בשקט ובחפזון כגנבים בלילה, תחת שמירה מעולה של קציני ס.ס. ושוטרי הוורמאכט, מסודרים ב־6 גושים עם עגלות משא כבדות עמוסי חמרי מזון וחפצי המשמר שליווה אותנו. היה זה ליל כפור ושקט. נשמע רק חיכוך השלג בנעלי העץ שלרגלנו, וכשעלינו על הכביש נתגלתה לעינינו לאור הירח התמונה הקודרת של „מצעד הגולים" כשמחציתו של גוש מסודר בחמישיות ונע בכבודות והמחצית השניה סוחבת ודוחפת את עגלות המשא, כשבציר העגלה היו קשורים חבלים עשויים מלולאות שבהם נרתמו כסוסים בני אדם. לצידיה ומאחוריה היו דבוקים האסירים לדחיפה. היה זה מחזה דומה ל„עבדי הוולגה" אך פי כמה נורא ומזעזע ממנו. כך התקדמנו במצעדנו ובמוחנו השאלה על הצפוי לנו בעתיד הקרוב.

לאחר כמה שעות הליכה, עם הנץ השחר מצאנו את עצמנו במעלה הכביש ומימיננו בעמק נתגלה המחנה בבנצלאו וצריפיו האפורים נראו מרחוק כקופסאות, רבים מאתנו קפלו בתוכו שנתיים מלאי סבל עבדות ועם זאת גם תקוה וגע־געים פתאום הגיחה להקת אוירונים רוסיים שהפציצו את המחנה והמפעל. אכן בא הקץ לבונצלאו הרהרנו והמשכנו במצעדנו מערבה.

תוך כדי הליכה עלתה בזכרוני מסכת החיים בבונצלאו בה חייתי קרוב לשנתיים. המחנה בבונצלאו לא היה מהגרועים שבמחנות — לפי כל הדעות, אמנם לא חסרו בו כל הסממנים הידועים של דיכוי והשפלה, של רעב ועבודה מפרכת, אך תאי גזים ומשרפות לא היו בבונצלאו. יותר מזה במחנה בונצלאו רבים מהאסירים היהודים לא האמינו לש־מועות על קיומם של מתקני השמדה כאלה. במקומות אחרים סברו הם שכמו בבונצלאו נופלים קרבנות אלה שלא יכולים לעמוד בתנאי החיים הקשים, ומשום כך סיסמת הגבורה בבונצלאו היתה להחזיק מעמד, למרות ועל אף הכל לא להיכנע ליאוש, לא ליפול ברוח. לא לגווע ברעב, ולא להתמוטט. ורוח זאת שפעמה בלב האסירים היהודיים בבונצלאו הומחשה בכל מיני דרכים ואמצעים שונים.

לפני בואי לבנצלאו במרץ 1943 הייתי במחנה בלכהאמע ושם ביום הראשון נזדמנה לי ההכרות המוחשית עם המושג „מוזולמן". בדמותם של האסירים היהודיים מהולנד שהיו ענקי גוף אך שבורים ברוח. הם התהלכו עטופים בשמיכות עם גב כפוף והילוך מרושל, שלדי אדם שהתנועעו בקושי כצללים. בבונצלאו לעומת זאת היתה התמונה אחרת, שם היו בעיקר אסירים מסביבת סוסנוביץ ובנדין. אחר מכן הגיעו גם כל עובדי השופ „לאנד" מסוסנוביץ. רובם בעלי מקצוע בענף הנגרות, שידעו להסתדר, בדרכים שונות השיגו לחם או תפוחי אדמה בנוסף ל„מנות הרעב" שחולקו במחנה, ואף בימי הקיץ הלוהטים ביותר היתמר עשן סמיך מארובות הצריף בו בישלו את המאכלים אך מעטים היו שנפלו ברוחם נכנעו ליאוש ונהפכו למוזולמנים אדישים לחייהם ולגורלם. כאלה נאספו מדי פעם ע"י אדוני המחנה ונשלחו בטרנספורט „להבראה" כלומר להשמדה.

החורף בשנת 1943/44 היה קשה במיוחד במחנה בונצלאו האסירים היהודיים הועברו למחנה צריפים אחר והפיקוח בו הוגבר, גם מנת האוכל הופחתה וטיבה הורע, יודעי דבר העידו שבתוך הלחם מעורב היה אחוז גדול של נסורת עצים והמרק שקראו לו משום מה „שפינאק" עשוי היה ממים ועשב פשוט. גם הנגישות מצד בעלי התפקידים הגרמניים ובתוכם גם יהודיים החריפה. במיוחד בלט 'קאפו' אחד בשם איזשק. שהצטיין באכזריותו כלפי אחיו היהודיים, העבודה נעשתה קשה יותר ושעות העבודה הוארכו, כתוספת הוטל על האסירים היהודיים לשאת על הכתפיים לפני העבודה ואחריה את „הבינדער". היה זה מבנה שלדי לבנין עשוי ממאות לוחות עץ שכמה מאות איש יכלו לשאתו ביחד, ולהעבירו למקומו המיועד. חורף זה שבו הסבל הרעב ועבודה מפרכת הפיל חללים רבים בבונצלאו, אולם הרוב החליט בלבו להחזיק מעמד על אף הכל בפרט לאחר שהגיעו לאזנינו הידיעות המעודדות על המהלומות הכבדות הניתכות על רא־שי הגרמנים בחזיתות שונות. ידיעות אלה הפיחו רוח של תקווה ובטחון בלב, כי סופה שתבוא הגאולה ויתכן והיא קרובה. להחזיק מעמד היתה סיסמת הגבורה באותם הימים בבונצלאו, הדבר בא גם לביטוי בשיר על הבינדר ועל החיים במחנה שחובר ע"י השורות דלהלן:

א מענטשן־קנויל פון בלוט און פייער שוויס און טרערן,
בעשטימט פון גורל נאָך בונצלאו פערשיקט צו ווערן,
אום דאָ אלעס ווערקצייג נאָר צום שמידן
שטרענג באַוואַכט מיט ביקס געהיטן
ארומגעצוימט מיט שטעכל דראטן — ווייל מיר זענען יידן
צושיידט פון טאַטע מאַמע שוועסטער און ברודער
אַוועקגעריסענע פון הויז פון פרוי און קינדער
אָהן אַ היים און אָהן אַ לאַנד
ווי קנעכט פארשמאַכט אין שפאט און שאַנד
אונזער לעבן האָט דאָ נאָר אַ ווערט —
אלס שקלאַפן פאַר די בינדער.

(רעפרען) צום בינדער קומט ברידער צום בינדער טרעט איין

זאַל קיינער נישט פעהלן אַ פליכט דאַרף עס זיין
מיט געמיינזאַמע כוחות לאָמיר אויסטראָגן די לאסט
שטרעקט אויס די ארעמס און העגד איינגעפאסט!
כאָטש ס'נאָגט דיך שטאַרק דער הונגער
דאָך קיינעם נישט דערצעל
און כאָטש ס'ברעכט דיר די גלידער
ערפיל דאָך דעם בעפעהל.
הער רוק הענד אויף
אויף דעם אקסל נעם אַרויף
גלייך אויס דעם רוקן דזינג,
און די קניען נישט איינבוקן לאס!
הוי הויך הוי הויך אינם ווילדן מאסן געבריל
מאַרשיר מיטן בינדער צום דיעל.

טאָג איין טאָג אויס מיר שפרייזן אין קאלאנען
ווער מיט שויוול און ווער מיט האמער
און ווער צום רדיש פון די מאשינען
צו בויען אלעס, אויפשטעלן באַראַקן
צום שאכט, פארלאדונג און אַ טראָפען
צווערשט אָבער צום בינדער שפאַנען
יידישע ארבייטס שקלאַפן
נויט הונגער קעלט און שרעק טוען אונדז באגלייטן
ס'איז ביטער ס'לעבן — אָך ביז ווען נאָך אַזוי ליידן
ווי לאַנג נאָך פייניקן זיך פלאָגן
ווי שאָף אונדז טרייבן ווי הינט שלאָגן
אַ סוף זיין זאָל צום שקלאַפן לעבן
גענוג בינדער געטראָגן.

(רעפרען) צום בינדער.....
אין שלאף בייגאָכט ערשיינען העלע צוקונפט צייטן
אָט שוין באפרייט פון יאָך — צוריסן שקלאפן קייטן
נישטאָ שוין מער קיין דראָפטן צונעמען
אַלעס ציט צוריק אין אלטע היימען
ס'ערוואכט דאָס גליק און פרייד
אַלעס לעבט ווידער צוזאַמען.
נאָ אַ געשריי אויפשטעען! טוט דעם זיסן טרוים צעשטערן
דערשטיק מענטש אין זיך ס'געוויין און שטיל וויש אויס
די טרערן

און קום ווידער שנעל דעם בינדער הויבן
געשטארקט מיט האָפנונג מוט און גלויבן
אז ס'וועט דאָך אַמאָל פון אונדזער חלום
איין ווירקלעכקייט נאָך ווערן.
(רעפרען) צום בינדער...

רבות תרם לעידוד מצב הרוח ולהרמת המוראל בקרב העצוריט היהודיים במחנה אדם אחד מה־ס.פ. שהיה ידוע בסוסנוביץ ובבנדין תודות לפעילותו בשטח התרבות ואמנות התיאטרון היהודי. ס.פ. ששלט היטב בשפה הגרמנית, בהיותו חניך האקדמיה לתיאטרון בגרמניה, מילא גם תפקידים במחנה שאחרים במקומו הצטיינו באכזריותם כלפי אחיהם היהודיים והתפרסמו לשימצה, הוא לעומת זה הוכיח ונהג גישה חברית לחבריו היהודיים שהיו תחת פיקודו, והשתדל לזכות בהבנה ולהקל מסבלם ככל האפשר, בעיקר התמסר ס.פ. לפעילות אומנותית במחנה, הוא כתב שירים וסיפורים, וערך ערבי קריאה. כן ארגן להקת אמנים מבין אנשי המחנה (שבמיוחד בלטו בהם כוכבים מבחורי סוסנוביץ כמו אופאטובסקי, דטנר יוסף ואחרים), ערך הצגות שהיוו אטרקציה גדולה בחיי המחנה האפורים. אמנם יצירותיו לא היו מקוריות בהחלט, וסיפוריו לא נתנו ביטוי לרוח הזמן, ולא חשפו את טרגיות חייהם של היהודים, להיפך הם התאימו יותר לתקופת תחום המושב, דמויותיו דמו ליהודי כתרילעווקע וקבצנסק מוכי הגורל שתוארו ע"י הסופרים האידיים מנדלי ושלום עליכם, אולם הצגה אחת השאירה רושם עמוק בלבנו. היתה זאת הצגת המחנה קידוש השם לפי שלום אש. הצגה עשירה באפקטים ותפאורה נדירה ועיצוב דמותו של היהודי בעל „הביטחון" הרעידה את מיתרי נפשנו, בפרט בין אלה מאתנו שהיו עוד קודם חדורי רוח ההתחדשות הלאומית ובאלה שהכמיה לציון הגואלת דבקה בהם. אכן פעילות זו של ס.פ. היוותה סם־מרפא מעודד לאנשי המחנה המדוכאים, והשפעתו היתה ברוכה.

לקראת אביב 1944 נתבשרו אסירי המחנה בבונצלאו שהמחנה עומד להיהפך למחנה ריכוז בפיקוחו של הס.ס., ה־ידיעה הפילה מורא ופחד בלב כולם. קבוצות במחתרת רקמו תכניות על חפירת מנהרות ובריחה מהמחנה. שני הבחורים הראשונים שברחו לא הרחיקו לכת, הם נתפסו באותו יום במרתף של בית בעיר והוחזרו למחנה, כל אנשי המחנה הוזעקו למסדר ונאלצו לחזות במחזה נורא בו הופשטו השניים לגמרי והושכבו על כסא באמצע המגרש. כל אחד קבל 100 מלקות בשוט מפלדה עטוף בעור, גופם הפך לחבורה של דם ופצעים, אך הם החזיקו מעמד, התאוששו ולאחר כמה ימי טיפול מסור מצד החברים, פצעיהם החלו להגליד, אולם, יום אחד נלקחו ונשלחו בטרנספורט להשמדה ואזהרה נמסרה לכל המחנה, כי אם יברח מישהו מהמחנה, אזי כל אנשי קבוצתו ישלמו בחייהם, רגש האחריות כלפי חברים אחרים מנע בינתיים פעולות בריחה מהמחנה.

באחד הימים לא יצאנו לעבודה. כל אסירי המחנה הועמדו לבדיקה בפני וועדת ס.ס. שבראשה עמד קצין ששמו **שראמע** שנועד להיות מפקד המחנה, ערומים לגמרי עברו כולם לפני הוועדה, ובהתאם לכושרו הגופני נחרץ גורלו של כל אחד לימין או לשמאל. חלשי הגוף והחולים סודרו בצריף לחוד וכשרים לעבודה בצריפים אחרים.

הימים הראשונים בסדר החדש שבמחנה הריכוז פיזרו את חששותינו והפיגו את הפחד מהלב, כי למרבה הפלא חל שיפור ניכר בכל אורח חיינו, בסדר, בנקיון, בלבוש ובעיקר בעובדה שגדלו מנות המזון. איכותם שובחה, אפילו סיגריות ניתנו כפרמיות על העבודה ובפרט החולים והחלשים נהנו אף הם מיחס טוב ומזון מעולה. לאור עובדות אלו נאלצו גם הפסימיסטים המושבעים בתוכנו להודות, כי אכן סימן לטובה הוא אות לשינוי הקוו של הגרמנים ורבים ייחסו את זה למצב המלחמתי הנואש וחזרתם בתשובה, וכשהוציאו

ביום אחד את החולים והחלשים למסדר במגרש והוציאום מהמחנה, היו אך מעטים שפקפקו בכנות הודעתם של הגרמנים, כי הם נשלחו למחנה נופש להבראה.

רק לאחר שבועות מספר נתגלה פרצופם האמיתי של הגרמנים 'הטובים', גן העדן במחנה הגיע לקיצו והמצב חזר לקדמותו. הסבל, הדיכוי, הרעב, המצוקה שוב נהפכו להיות מנת חלקנו. אז גם הוגנב לאזנינו בדבר גורלם המר של חברינו החולים והחלשים. הם נשלחו למחנה סגור ומסוגר ללא אוכל ומים, ונידונו למיתת רעב.

לימים, בכל זאת, השתנה מצב רוחנו. לאחר תבוסתם של הגרמנים בחזיתות רבות, ועם התקרבות הצבא הרוסי הכובש לעברנו, בחדשי החורף האחרונים של שנת 1944. מפעם לפעם כשעבר איזה מטוס רוסי בסיור מעל למחנה, שאבנו ממנו עידוד וכח נפשי, כי כמבשר הגאולה שימש הוא לנו. באותם הימים החלו גם פליטים גרמניים לפקוד את שטח המחנה, הם ברחו ממקומות אליהם התקרבה החזית, הם באו ברגל ובעגלות רתומות לסוסים, עמוסים היו במטעני מזון, ורבים מבחורינו בעלי אומץ וכושר המצאה — עזרו להם להקל מה„מעמסה" ומזון משובח הוכנס למחנה. אז גם נתגלו תופעות של שינוי יחס מצד גרמנים מתוך חשבון או מפחד לעתיד. כשנתפסו שני בחורים שסחבו בגניבה מזון מהעגלות של הפליטים הגרמנים נענשו לפי צוו מגבוה לעונש מוות ברעב במאסר. אך התעלם ראש המחנה מחור בצריף, דרכו הוכנס אוכל לבחורים ואלה נשארו בחיים. וכך חיו אסירי המחנה בתקוה וציפיה לשחרור עד לאותו לילה גורלי.

במערבולת הגורל

השמש עלתה במרום והחום עלה. השלגים בכביש הפשירו והדרכים מלאו בוץ והקשו על הולכי הרגל, אסירי המחנה בונצלאו צעדו מערבה בלי הפסקה עד ערוב היום.

בלילה הראשון הסתדרנו ללינת לילה בכל מיני מקומות בכפר, ועם שחר שוב המשכנו בצעדה. בצאתנו מהכפר הרגשתי בהיעדרם של כמה מחברי שנשרו מהמחנה. הם הצליחו להתחבא בכפר, ומנעו בכך מעצמם את הסבל והגורל המר שפקד את מרבית אסירי המחנה בימים ובשבועות הבאים.

ימים ולילות צעדנו ללא מנוחה, בשלג ובבוץ תחת שמירה קפדנית של הגרמנים, מיום ליום בלו בגדינו. הקור העז חדר לעצמותינו והתחב לרגלינו, לאט גם אזל מלאי המזון והרעב התווסף לסבלינו. אחדים שסטו מהדרך לעבר השדות בכדי לחטוף איזה סלק בהמות או תפוח אדמה, נפלו בשדה מכדורי הגרמנים, גם אלה שמתוך עייפות פיגרו ונשארו מאחור נורו במקום.

בצהרי יום אחד נוצרה פתאום פקעת ועשרות אסירים נדחפו לנקודה אחת בצדי הדרך, התברר שסוס הרוג היה מוטל שם. האסירים התנפלו על הפגר וקרעו ממנו חתיכות בשר, כדי לשבור את רעבונם, לאחר שנתפזרו ע"י השומרים וחזרו למקומותיהם, היו אחדים מאושרים ותוך כדי הליכה הוציאו מכיסיהם ונגסו בבשר הנבלה.

כך צעדנו בדרך לא דרך ימים ולילות, בשורות מסודרות וכסוסים רתומים לעגלות המשא ודבוקים לצידיה.

באחד הלילות כשבועיים לאחר צאתנו ממחנה בונצלאו חנה המחנה בחווה גדולה באחד המקומות בגרמניה ולגורן הענקית שבחווה הוכנסו כל אסירי המחנה מבונצלאו. מרביתם נפלו כהרוגים מעייפות על ערימות הקש ונרדמו מיד, כמה עשרות שנשארו ערים הסתודדו בקבוצות ורקמו תכניות בריחה, אני הייתי ביניהם, בדקנו את האפשרויות לפי המצב והחלטנו להמתין עד הבוקר, כי נבצר מאתנו להוציא לפועל בלילה את הבריחה, בגלל השמירה החזקה והכלבים בחוץ.

שכבתי כאחרים לישון — אך להרדם לא יכולתי, שקעתי בהרהורים ובמחשבות על הסיכון שבצעדי הבא, שבו אני עומד להטות את גורלי לפי רצוני ובמו ידי. ניסיתי למצוא עידוד בעובדה שנשארתי בחיים במקרים ומצבים אחרים משך חמש וחצי שנות המלחמה, תודות ליזמה ותושיה בהכוונת גורלי ע"י מעשים עצמאיים, בעיני רוחי עלו וצפו התמונות כבסרט־נע מהעבר. הנה ראיתי את עצמי באותו בוקר ראשון של פרוץ המלחמה, בחפירות ההגנה שעל קו הגבול הגרמני כחייל פולני בגדוד הסוסנוביצאי, את הקרבות המרים שהתחוללו שם במשך היומיים הראשונים, ואת החללים הרבים שנפלו שם. נזכרתי באותה הסתערות סוערת שערכה היחידה שלנו על הגרמנים בקרב כידונים פנים אל פנים ושבה גברנו וחדרנו לשטח גרמניה, תוך אמונה ומתקוה שהתגבורות והכלים מאחורינו, אך האכזבה והבגידה היתה בעוכרינו, והם הגרמנים ערכו התקפת נגד ופרצו את החזית במקום אחר ונאלצנו לסגת תוך קרבות עקובי דם, הנסיגה וההליכה ללא מנוחה. הקרבות הקשים בכל מקום, כי נתקלנו באויב הגרמני, כפי שזה היה ע"י קרקוב, והקרב האכזרי ע"י הויסלה בטרנובזשג, הפצצות האיומות שע"י יאנוב לובלסקי, כל אלה הפילו חללים רבים בקרבנו, עד שלבסוף כשרק מעטים מהגדוד נשארו בחיים, ניתן האות לכל אשר ירצה ילך, כי המלחמה אבודה ופולין נכבשה ע"י הגרמנים.

דעות השרידים היהודיים נחלקו, אם להתארגן ולברוח, כדי לא ליפול בשבי הגרמנים או להשאר במקום, אני הלכתי עם קבוצה שחתרה לחזור הביתה על אף הקשיים, הנשארים נפלו בשבי. רובם נאספו למחנה שבויים מיוחד בביאלא פודלאסק שביום אחד הוציאו אותם ואמרו להם ללכת ובלכתם ירו בהם במכונות יריה וקטלו את מרביתם, ורק מעטים הצליחו להמלט.

קבוצתי שהחליטה לחזור הביתה (ממנו היינו מרוחקים מאות קילומטרים) הצליחה לאחר נדודים מלאי־תלאות בדרך לא דרך במחבואים ביום ובצעדת לילה מהירות שלא ליפול בשבי הגרמנים תוך 3 שבועות להגיע לסוסנוביץ.

והנה השמחה והעצב ששימשו בערבוביה בקרב קרובי וידידי בהגיעי הביתה, בשמעי את הסיפורים האיומים על

מעשי הזוועה שביצעו הגרמנים בהיכנסם לסוסנוביץ, ועל המציאות החדשה במקום שבאה בעקבות הפקודות והגזירות אלה היו לתופעה רגילה יום־יומית, השוד הגלוי מצד הגרמנים, החטיפות לעבודה ושילוח צעירים לעבודה בחזית, חשתי את אווירת הפחד והחרדה ליום המחר, והוברר לי ולחברי שכאן אי אפשר לחיות, בפרט לצעירים, והחלטנו לצאת מסוסנוויץ לעבר שטחי הכיבוש הסוביטיים ולרומניה, בתקוה למצוא דרך לעליה משם לארץ־ישראל.

ולאחר שדאגתי לאגור מלאי של מזון לבית הורי בעיקר תפוחי אדמה וכרוב לזמן מה, יצאנו בקבוצות נפרדות לדרך שלא היתה סוגה בשושנים, אולם אני עם קבוצתי הצלחנו ביום השלישי להגיע ללבוב, קבוצה אחת שצלחה את הנהר סאן במקום אחר נעצרה ע״י משמר גבול סובייטי נאסרה כל מאמצינו למצוא אותם ולשחררם עלו בתוהו. בינתיים הגבול לרומניה נחסם ונאלצנו להסתדר במקום. מצאתי מכרים בעיירה בולכוב ע״י סטרי ושם התמקמתי עם גיסי משה מיגוס ואליעזר פלדבוים, במרוצת הזמן מצאתי שם את אחותי חוה עם בעלה יצחק פדרמן, שהצטרפו אלינו לקולקטיו. משם היה קרוב לגבול ההונגרי, לכן קשרתי קשרים עם מבריחים במטרה לעבור את הגבול להונגריה, אך גלויה אחד הגיעה לידי מסוסנוביץ ששינתה את כל תכניותי ואף את גורלי הגלויה היתה מטולה לזינגר חברתי לחיים, שהיתה עתידה להיות אשתי, ובה כתוב היה שישנה אפשרות עליה מסוסנוביץ לאלה שהיו מאושרים לעליה, ולכן כדאי לי לחזור הביתה. הידיעה זיעזעה והרעידה את כל ישותי, כי הרי כפי שכתבה טולה, חלום חיינו עומד להתגשם, נוכל לעלות לארץ ישראל, לחזור הביתה, מיד התחלתי לחזור, סדרתי את כל הענינים, חוה ויצחק ליווני לתחנה, עודני שומע את זעקות הפרידה שהשמיעו, להתראות בארצנו! הם החליטו להשאר בתקווה שבבוא הזמן יעלו גם משם ארצה, אך הגורל פסק אחרת. לאחר זמן הוכרחו לעבור בבולכוב בגלל קרבת הגבול לבז׳ז׳ני, משם כעבור שנה הגיע האשמדאי הגרמני במסע הכיבוש לרוסיה הסוביטית, והגרמנים נתנו דרור למרצחים האוקראיניים לערוך טבח ביהודים. חוה ויצחק ועוד יהודים אחרים התגוננו כפי יכולתם והתבצרו במקום, אולם לאחר מאבק נואש הוכרעו ע״י הפורעים ונפלו ביחד הנאהבים והנעימים שבחייהם ובמותם לא נפרדו.

לא בקלות הגעתי לעיר הגבול פשמישל שעל הסאן. כשבאתי פגשתי שם אחדים מחברי, כמשה מיגוס, שלמה נחמיה, האחים ויסמן ואחרים ומהם נודע לי שנערכים חילופי אוכלוסיה של פולנים ופולקסדויטשן לשטח הגרמני, תמורת אוקראינים בני המקום. רק ליהודים אסור לעבור את הגבול, תקנתי את תעודת זיהוי לפולני וביחד עם אחרים התיצבנו בתור למשרד, פעם נכשל נכשלתי אך בפעם השניה קבלתי אישור ועברתי עם טרנספורט אחד את גשר הגבול. בהיותי כבר בצד הגרמני, הרגיש בי אחד הפולקסדויטשים שהכיר אותי כיהודי ורצה להסגירני אך כשעלינו לרכבת ׳נעלמתי׳, הוא עקב אחרי, וכך התחילה ריצה מטורפת מקרון לקרון תוך נסיעה, עם שהגענו לתחנת פאביאניץ במקום מויינו כל הפליטים משם לא יכולתי לברוח, לכן הזדהיתי מרצוני והודתי ביהדותי, אז קבלנו אנשי הס.ס. וגיסטפאו במכות איומות ונגישות, נכלאתי בתא בודד ואיימו להוציאני להורג, אולם צחוק הגורל הוא שמצאו בבדיקת חפצי את הגלויה מסוסנוביץ, שבה הרמזים על דרכי העליה האפשריים לארץ, כמו סלובקיה, הונגריה וכו׳ הדבר עורר בהם חשד כי אני מרגל וספק עלה בליבם אם אני יהודי, לאחר מספר חקירות מיוחדות והצגות סימני היהודי בגופי, שוכנעו והחליטו לשלחני למחנה הסגור שע״י לודז׳ שפירושו היה מוות, באורח מקרי הצלחתי להעביר פתק לעברו השני של הרחוב, שם היה הגיטו בפביאניץ. הפתק כתוב היה בעברית לכן הועבר לידיים הנכונות, ולתדהמתי הופיע במדרכת הרחוב בחור סוסנוביצאי, הוא ירחמיאל אסטרייכר (פלוטל) שהיה מוכר מאד בסוסנוביץ במרצו הרב ובמסירותו לענין הציוני הוא רמז לי כי דואגים לי, ואמנם טרח הרבה בזריזותו החתולית ובעזרת גורמים יהודיים, ע״י תחבולות שונות ושיחוד אנשי גיסטפו מתאימים, הועברתי מהכלא לגיטו במקום למחנה הסגור, לאחר כמה ימי שהיה במקום נסעתי הביתה לסוסנוביץ.

שוב בממלכתו של מרין

בבואי הביתה לסוסנוביץ בקיץ 1940 הרגשתי מיד בשנוי לטובה שחל בין האכולוסיה היהודית בממלכתו של מרין, היהודים התרגלו למצב והחיים חזרו למסלולם הרגיל כביכול, תקוות העליה נתבדו, היו כמה מקרים שעוליים עברו ברכבת דרך סוסנוביץ, אבל רק יחידים, ביניהם גם מר לוי יונגסטר ואחרים מסוסנוביץ. אולם שביב התקווה לעליה לא כבה, רק ציפו לשעת־כושר, האמונה היתה חזקה, כי בוא יבוא הדבר, אמונה זאת טופחה בין כל חברי תנועות הנוער הציוניות שהיו קיימות בסוסנוביץ לפני המלחמה ושהתארגנו מחדש בהתאם לתנאים על יסודות קונספירטיביים למחצה.

החלקות החקלאיות שנוצרו על שטח אדמה נרחב בקצה העיר הוסיפו נופך משלו ליצירת אווירה מתאימה ואיפשרו פעילות ברוכה בקרב כל תנועה ומסגרת חברתית, אולם מזמן לזמן צצו כל מיני בעיות מצד שלטונות היודנראט בצורת דרישות כגון מסים, תרומות כסף וזהב והיהודים נתנו בתוספת הברכה „שיהיה לכפרה" והמשיכו בחיים עם תפילה בלב, הלוואי ולא יהיה יותר גרוע. וכשבאה הדרישה מהיודנראט להתיצב בהתנדבות ׳לעבודה בגרמניה׳ אזי ההיענות היתה חלשה יחסית ולכן נדרשו הרווקים בתוקף להתייצב (פרט לבעלי פרוטקציה) הבחורים התחתנו וגם דאגו להוליד ילדים, כי מאוחר יותר דרשו כבר בעלי משפחות בלי ילדים, בכל זאת מספר בני נוער בלי תעסוקה בעיקר יצאו לעבודה בגרמניה. בודדים אף הצליחו לחזור הביתה, אך כל זה לא גרם לזעזוע עמוק בציבור, והחיים נמשכו בתקווה כי קץ המלחמה קרב ובא. אכן היתה זאת תקופת הזוהר של ממלכת מרין.

אולם המפנה חל לאחר ה־21 ביוני 1941 כשהסתערו גייסות היטלר על השטחים הסובייטים ונכנסו למלחמה עזה האווירה התחשמלה והמצב השתנה. ההוראות נהפכו לגזירות הדבר החל במסירת בגדי הצמר ומגפיים ופרוונים וכל הזהב ולאחר מכן חובת התייצבות לעבודה במחנות שהיו נתונים לפיקוחם של ס.ס. לשמע הידיעות חיו שם בתנאים אכזריים וזה הפיל מורא ופחד בין היהודים, לכן חפשו רובם להבטיח את עצמם בזונדר המבוקש, זאת התעודה שעובד הוא במפעל חיוני במקום ומפעלים ושופים נוסדו מכל המקצועות וסיפקו עבודת חינם לאלפי יהודים. נוסף לזה נגזר על צמצום איזור המגורים, מה שגרם לצפיפות ובתוך הצפיפות הביאו יהודים מנקודות אחרות באיזור שחסלוהו ואז נהיה עוד יותר צפוף ואזי הסבירו שיש צורך בואיסזידלונג כלומר העברה למקום אחר בגלל הצפיפות וגם יציאה למחנות עבודה למען המאמץ המלחמתי הגרמני, היו אלה אם כן הנימוקים המלאכותיים ששימשו הסוואה בזוייה לתכניתם הנפשעת של הגרמנים.

השמדת היהודים

אולם המכאיב והטראגי ביותר היא העובדה שהיודענראט של מוניעק מרין נטל לעצמו את התפקיד להיות המוציא לפועל של תכנית שטנית זו, ובחר לעצמו בעזרת מנגנונו ובכח המשטרה היהודית שלו להיות הפוסק „מי לחיים ומי למות" הוא מרין לא לקח לו לדוגמה את ראשי היודענראט מורשה וגם לא מביאליסטוק וממקומות אחרים ואפילו לא את הדוגמה של ראש היודנראט פוגל מהעיירה פילץ הסמוכה הוא פוגל העמיד פנים לפני הגרמנים שהוא מציית להוראו־תיהם ולמעשה גילה ליהודים את האמת האכזרית ופעל רבות ליצירת קשרים עם הפרטיזנים בסביבה על מנת להציל ככל האפשר. מרין שהיו לו קשרים יותר נרחבים פעל בניגוד לפוגל אחרת הוא עשה הכל כדי להטעות את ההמונים היהו־דיים וגרר אתו רבים וטובים ממנו לחיות באשליה, כי בשלחם את המוני אחיהם היהודיים להשמדה חייהם תנתן להם במתנה. אך האשמדאי הגרמני לאחר שניצל את השרות הנאמן שלו וגרוריו חרץ לבסוף גם את גורלם להשמדה.

תהומות הכליון — ואי הניצולים

אכן תהום פעורה נוצרה בין שליטי היודנראט וגרוריו לבין ההמונים שברחוב היהודי וכל זאת כתוצאה מהשיטה השפלה והפושעת של האשמדאי הגרמני שתיכנן להוציא לפועל את השמדת יהודי איזורנו במאמץ קל מצדו ובעזרת היהודים עצמם. וכך בערמומיות ידע לנצל את תכונותיו ויומרותיו של ראש היודנראט מוניעק מרין.

מוניעק מרין שזכה תחילה לכבוד והערצה מיהודי זגלמ־ביה שראו בו את האיש הנכון במקום הנכון שבכושר תמרוניו כלפי הגרמנים ובשיחודם הביא הקלה וחיים ליהודים באיזור — הפך את עורו ונהפך למכשיר בידי הגרמנים בביצוע זממם נגד היהודים.

מרין ניסה לשכנע את עצמו ואת עסקני הציבור בצדקת דרכו, וכשהעיז מישהו מעסקני הציבור להעיר לו שאסור לפי ההלכה להפקיר יהודי למות בידי אויביו, הוא לעג לאלה שהטיפו לו מוסר יהודי באומרו שיש לדאוג לבטחונם ולהבטיח את חייהם של יהודים יותר טובים על חשבונם של המוני העם הפשוטים. וכך נוצר המצב שעסקני הציבור שתחילה נרתעו והססו, נכנעו לו פרט ליחידים ופעלו לצדו מתוך חשבון ואשליה שחייהם וחיי קרוביהם יובטחו להם כתמורה ללויאליותם הנאמנה ועוד בעלי ייחוס וקרבה הצטרפו לאי הניצולים וגם עסקני תנועת נוער מסויימים ראו צורך להיות יעילים לצדו של מרין בניהול מחלקת „האומשיכטונג" (שלכאורה היו צריכים ללמד עבודה במקצוע לנוער — אך למעשה ניהלו רשימות כדי שבני־טובים ישארו ואילו העובדים ממש ישלחו למחנות). נוסף לזה המנגנון האדיר של היודנראט ומשפחותיהם ויחידות המשטרה היהודים ומ־פקדיהם עמדו לצידו של מרין בטוחים ומחוסנים כעין באי־ניצולים.

המוני העם היהודיים נקלעו לתוך מערבולת האימה והזוועה, שלכל פרט חלו דברי התוכחה „והיו חייך תלויים לך מנגד ופחדת יומם ולילה ולא תאמין בחייך" סיוט השילוח למחנות הכפיה וההשמדה ריחף כחרב דמוקלס מעל לראשיהם, אולם למרות אוויר היגון והסכנה לא נשברו ברוחם ההמונים היהודים, והם עמדו במבחן הכבוד היהודי בימים הקשים ההם. הם נאבקו בכל יכולתם למען החיים וכל חייהם היו מרידה מתמדת. ועל אף הגזירות והאיסורים הגרמנים והיודנראט הצטופפו הם במסגרותיהם החברותיות וכן גם בבתי התפילה המרובים שבחצרותיהם, וביניהם טופחה העידוד האמונה העזרה ההדדית ותיפושי דרך להתנגדות פעילה וסבילה והו־שטת יד לעזרת אחיהם הפליטים מהגנרל־גוברנמנט שהצליחו להמלט משם לאחר שהרוצחים הגרמנים חסלוה ואת יהודיה השמידו, ולא פסקה גם פעילותם של היהודים בשטח הכלכלי, למרות הגזירות וההחרמות שמטרתם היה להרעיבם, כח חיים עצום גילו ההמונים היהודים ולא נרתעו אפילו לאחר שהוקמו גרדומים בסוסנוביץ ובבנדין והם היו ראשוני הקרבנות בגלל עזרה לפליטי הגנרל גוברנמנט ולאחר מכן עבור הפרת חוקי הכלכלה הגרמניים. אווירת מחתרת ומרי ואחוות־אחים שררה באותם ימים אכזריים בסוסנוביץ והסביבה ונושאיה היו המוני העם היהודיים שהיו חדורת אמונה ותקווה שאולי יתרחש הנס והאשמדאי הגרמני לא יצליח לבצע את זממו ולכן נאבקו והשתדלו להתחמק מזרועותיו הדורסניות, אולם הנס לא התרחש וכך נזרקו יותר ויותר מיהודים הפשוטים לתהום הכליון, ובלב שותת דם חזו איך בשיטתיות נחתכו איברים חיים מכל משפחה לאחר כל אקציה ואקציה שבוצעה למרבה הצער בעזרת היודנראט והמשטרה (שלאחר כל אקציה הרגיעו את ההמונים באומרם שבזה נגמר) וכאב צורב חשו ההמונים היהודיים בידעם שכל כוונתם הוא בביצוע הפשע

כלפי אחיהם היהודיים להבטיח את בטחון קיומו של אי־הניצולים והאשמדאי הגרמני חגג את נצחונו משקריו ותכ־סיסיו הערמומיים ומהצלחתו לפורר את אחדותם של היהודים ואף לזכות בעזרתם בהקלת מלאכתו הפושעת, ולכן יכלו חיות הטרף הגרמניים להתמסר רק לתפקידים מיוחדים כגון האקציות של החולים מבתי החולים שהוצאו ע״י באכזריות איומה לגירוש וגם באקציות הילדים שבהם הוכיחו את גבורתם בניתוץ ראשי הילדים בכתלי בתים ובזריקותם על ערימת גל ובדחיסתם בשקים.

לימים גילה גם הצורר הגרמני את פרצופו האמיתי כלפי ראש היודנראט ואי הנצולים. לאחר שנתדלדלו ההמונם ומעט נשארו מהם אולצו לעבור לשטח גיטו יותר מצומצם, שבו נהפכו כשווים עם ההמונים היהודיים, אז גם התעוררו והתפכחו מהאשליות. רבים ניסו להנצל ע״י ניירות חוץ ואריות, אך האשמדאי הגרמני הקדימם וחיסל את ראשי היודנראט (כי הכושי עשה את שלו). שארית היהודים נאבקו לחייהם בכל יכולתם. כל יהודי חיפש אפשרות להתגונן ולהלחם לקיומו כולם התחפרו בבונקרים, ובזמן החיסול ניסו להתנגד ולברוח. רבים נפלו חללים, הגרמנים התגברו עליהם וכילו את מלאכת החיסול ביהודי זגלמביה. ניצלו לעבודת כפיה במחנות ריכוז והרוב לחדלון והשמדה.

לחיות או לחדול ביחד

אותו גורל של חיים וחדלון כשהתהליך ההדרגתי הוא חתיכת אברים חיים מהגוף המשפחתי פקד גם את בית הורי ומשפחתי. בתחילה לאחר שחזרתי מהשטח הסובייטי כשעוד חיינו בתקוה לעליה ארצה נשאתי לאשה את בת לוויתי טולה לזינגר שקשרים רגשיים קשרו אותנו עוד לפני המלחמה יחדיו עברנו בכל מיני נקודות הכשרה וקורסים בתנועת בית״ר ויחדיו רקמנו תכנית חיים בעתיד בארץ ישראל.

עברתי לגור זמנית לבית הוריה שמהיום הראשון שימש גם לבית פגישות כמעט יום יומי לחברה מהתנועה ולאחר מכן למוקד הפעילות המחתרתית.

הגזירות והחטיפות לא פסחו עלי בזמן השילוחים למחנות, מספר פעמים נעצרתי, פעמיים אף הוצאתי מהמיטה בלילה ע״י המשטרה היהודית, אך ברוב המקרים הצלחתי איכשהו להשתחרר או להמלט ומשהתחילו אקציות הגירוש נתפסתי במקרה במלכודת, בדרך נס יצאתי ממנה. היה זה בבוקרו של יום אחד כשהגעתי לבית הורי ברחוב ווייסקה 8, ומצאתי את שער הבית נעול ומוקף שוטרים יהודיים, הובהר לי מיד שנערך מצוד על הפליטים מהגנרל־גוברנמנט המיועדים לגירוש, ובראש הציידים עמד טאדעק (שנצר) בעצמו, וכיוון שידעתי שטאדעק נוהג גם לצרף אחרים בכדי למלאות את המכסה התגנב חשש בלבי לגורל משפחתי ובקשתי בתוקף רשות להכנס דרך השער, וכשנכנסתי פגשתי אמנם את כל החטופים מסודרים בשורות להליכה למקום הריכוז וביניהם הורי וכל המשפחה.

השוטרים לא שעו למחאותי על חטיפת משפחת הורי, והיפנו אותי אל טאדעק, וממנו דרשתי לשחרר את משפחתי, כי הם היו בעלי תעודות עבודה, אך הסכמתי לשם בירור לבוא למקום הריכוז.

השוטרים הובילו את כולם בשורות אל ביה״ר שיין. בדרך היתה לי הרגשה לא טובה וחפשתי אפשרות להודיע הביתה. במקרה ראיתי מכר שלמה בלומנפלד וביקשתיו לעלות לבית לזינגר ולהודיע על המקרה. בינתיים הגענו למקום הריכוז והתברר לי שאין עם מי לדבר ולברר, והטרנספורט עמד להשלח מיד. חפשתי דרכים להמלט, בינתיים הגיע נתן לזינגר ענוד סרט של סניטאר, לבסוף הצלחתי לסחוב כובע של שוטר וכך חמקנו וברחנו מהמקום וככה גם יתר בני המשפחה הצלחנו ע״י כל מיני התחמקויות ותעלולים לשמור זמן מה על שלמות המשפחה. עד לאותו יום מר ונמהר, הוא יום הכינוס הגדול ב־12 לאוגוסט 1943.

בבוקרו של אותו יום רצתי לבית הורי על מנת לנסות להשפיע על הורי לא לצאת לכינוס הכללי ולהתחבא. אולם הם ככל היהודים לא רצו להסתכן, בהיותם משוכנעים שיוחזרו לביתם — כפי שהבטיחו העסקנים בנאומיהם.

כל בני המשפחה עמדו כבר מוכנים ללכת ורק חכינו לאמי שנשארה בחדר והדליקה נרות שבת, לשאלתי הנדהמת למה היא מברכת על נרות שבת הרי יום רביעי היום — ענתה לי שיש לה הרגשה שלא תוכל לקיים את המצוה בליל השבת ולאחר שסיימה את הברכה, העייפה מבט עצוב לעבר הפינה בחדר מאחורי תנור החרסינה. במקום שם נהגה לבלות את רוב זמנה בתפילה ובתחנונים בהתייחדות עם אלוהיה ובצום כל ימי שני וחמישי. יצאנו מהבית בכיוון למגרש בו התאספו כל יהודי סוסנוביץ. היום היה שרבי והרגשת דכאון השתלטה על הכל. בשל ההשהיה בסידורים והתעללות השוטרים, לבסוף אורגנו הנקודות שבו העבירו הגרמנים סלקציה לכמה סוגים. רק חלק קטן שוחרר, מרביתם חולקו למחנות שונים משפחתי נפרדה, אבי אמי ואחותי בלציה נמצאו בתוך המחנה מס. 4 מועמדים לגירוש, שלאחר יומיים של התעללות אכזרית הועברו לבית הגדול ברחוב קולונטיה 4.

כל מאמצי להצילם עלו בתוהו, אולם לא הרפיתי ממאמ־צי, אבי מנחם הצליח בדרך נס לצאת משם בעזרתו של בן דודי ברקה ציטרין שעבד בשרות הסניטרי. הוא הצליח לדחוף אותו לתוך חבית של אשפה ולהוציאו, גם לאחותי בלה ניתנה אפשרות לצאת בתחפושת של אחות רחמניה, אך היא לא רצתה להשאיר את אמה לבד, בינתים הזמן דחק, ואני עוד חפשתי דרכים להצילם, לעזרתי בא בן דודי שלמה יודקביץ שבעצמו היה מוכה גורל וערירי, את אשתו ואת הילדים גירשו עוד קודם לכן, רק הבן הבכור משה שעוד היה ילד צעיר היה במחנה בגרמניה. ואילו אחותו מרים שהיתה כל הזמן בביתו עזבה וחזרה לבית הוריה לז׳רקי שבגנרל גוברנמנט, לאחר שהגיעו השמועות המחרידות משם על גירוש והשמדה. היא חשבה שאולי תוכל לעזור ולהנצל או

ליגה זשעלאנקה
אם המשפחה ונזקקים רבים

לחלוק את גורלם ביחד, ואמנם עשתה את דרכה עם כל המשפחה לטרבלינקה ביחד.

רצתי עם שלמה לביתו ברחוב דקרטה 14 מעלית הגג הורדנו את כל החבלים בעזרתם ניסיתי לטפס מהחצר השניה שברחוב טשיסטה לבית הגדול בקולונטאיה 4, השומרים השגיחו בי ונאלצתי לברוח, אולם לא ויתרתי ורצתי הביתה על מנת לסדר סולם מהחבלים עודני עסוקים בקשירת החבלים הגיעה לאזנינו השמועה שהעבירו את כולם מהמקום לרכבת לגירוש, אמי הלכה — ספרו לי — זקופת קומה כרגיל שלובת זרוע עם בתה — אחותי בלה שיכלה להנצל אך לא רצתה לעזבה לבד והלכה עמה אל החדלון ביחד.

רצתי אל אבי הביתה ומצאתיו אפוף יגון ויאוש עם עינים דומעות, הוא לא יכול היה לדבר, רק נאנח קשות בהשמיעו פעמיים את המלה למה? פירוש אחד היה למה, לא הלך אתם יחד. והשניה משמעותה היה למה התאכזר בו הגורל, כי עוד בשנת 1934 הוא מכר את כל רכושו ובאמצעותו של הרבי מזגיעזש קנה רשיון לעליה כרב ועמד לעלות עם כל המשפחה אך ברגע האחרון סוכלה התכנית ע״י שלטונות העליה וכך נשאר צפוי לכליון.

יצאתי מהבית בהרגשת דכאון. ברחוב ראיתי התקהלות בפינת הרחוב טשיסטה וכשהתקרבתי ראיתי קבוצת זקנים יהודים כ־12 במספר שערכו הפגנת יאוש וקוננו על מר גורלם וכי את אמם גרשו, התברר לי אז, כי הם התכוונו לאמי שדאגה לכלכלתם, והם הוסתרו במרתף בבית ברחוב טשיסטה. היו אלה יהודים שהועברו בזמנו מאושויץ בזמן שעמדו הגרמנים להפכו לבית המטבחיים הגדול. הדבר הזה לא היה ידוע לי פרט לאבי שהיה שותף לפעולת המחתרת זו ושל אמי ליבה הי״ד.

גירוש אמי ואחותי היוו הבקיע הראשון בשלימות משפחתנו, אך בזה לא נסתיים. הגזירות והחטיפות הלכו ותכפו מיום ליום, וביניהם ההעברה לגיטו שרודולה שבה חילק היודנראט מקום מגורים מצומצם לכל משפחה והשאירה בהזדמנות זו בחוץ את המשפחה שלדעתה לא מילאה את התחייבויותיה כלפי היודנראט, כך זה בעניני כספים או אם מישהו מהמשפחה לא התיצב לצורך שילוח למחנות לפי דרישתה, והפעם נפלתי גם אני ברשתם, נשלחתי לדולאג ומשם למחנות בגרמניה. בתחילה ועד לחיסולו של הגיטו השתדלתי ככל האפשר לעמוד אתם בקשר מכתבים. אף לאחר שנותק הקשר עוד קיננה בלב התקווה והאמונה שעוד נזכה לראות במפלתו של הצורר הגרמני ונוכל להתאחד בקרוב לחיים מחודשים אך תקוות שווא היתה זאת, כי מאוחר יותר נודע לי כי עם חיסולו הסופי של הגיטו חלקו הם את גורלם של רובם יהודי סוסנוביץ, וגורשו יחד ע״י חיות הפרא הגרמנים לאושוויץ ומרביתם הושמדו בתאי הגאזים באושוויץ, וביניהם אבי מנחם, אחותי הבכירה אסתר עם ילדתה חווה, ואחותי צעשה הי״ד, אחי הצעיר יעקב נשאר עוד במחנה אך לבסוף גם הוא נספה ורק אחותי רבקה נשארה בחיים (נישאה לברוך צ׳רנוכה כיום בישראל).

גורל דומה פקד גם את משפחת לזינגר שבהם היתה רעיתי טולה שילדתנו דינה היתה עמם, אמה של טולה רחל, כפי ששמעתי רצתה לקחת ממנה את הילדה על מנת לתת לה סיכוי להנצל, אולם טולה לא יכלה לעמוד בנסיון אכזרי כזה, ולא רצתה להשלים עם זה וחלקה אתם את גורלם לכליון ביחד כך קידשו יקירנו את ברית האימונים העילאית לפי העקרון המקודש לחיות או לחדול ביחד.

באותו זמן כשחיות הטרף הגרמניים השמידו את כל קרובינו, אני ואחרים כמוני במחנה טיפחנו בסתר לבנו עוד אשליה של חיים ובכוחות על אנושיים נאבקנו כדי להשאר בחיים, עד לאותו לילה בגורן בו עמדתי יחד עם חברים אחדים לפני צעד חדש וגורלי.

מהפה אל הפחת

השמש הפציע ואור קלוש חדר מבעד לסדקי הגורן והקים על הרגליים רבים ובעיקר את כל אלה שברצונם היה להנתק מהמחנה אחד אחד או בקבוצות קטנות. חפשנו מחבוא עד שהמחנה יעזוב את המקום, אני וחברי משה מנדלבוים הסתתרנו מאחורי אלומות קש במעלה הגורן והקשבנו בדריכות למתרחש בחוץ שם הסתדר המחנה להמשך המצעד. אולם המחנה לא זז וקולות וצווחות קציני ס״ס לא פסקו. כנראה שהרגישו בהעדרם של מספר גדול של אסירים. והגרמנים החליטו לפעול, קצין ס״ס בראש פלוגת חיילים עם רובים מכודנים פרצו לתוך הגורן ודקרו בכידוניהם בקש שם היו רבים מחברינו מוסתרים. מיד נשמעו זעקות חברינו שנדקרו אחדים למוות וזה הקפיץ אותנו מהמקום וקפצנו למטה מרצוננו לעבר השער על מנת להמלט. בשער נעצרנו ע״י מחלקת חיילים אחרת והעמידו אותנו בשורה מיוחדת ליד הקיר מיועדים להיות מוצאים להורג, הראשון מימיני היה בחור בשם ליפשיץ מסטשעמיעשיץ הוא הועמד ליד הקיר וקצין ס״ס פקד על חייל גרמני זקן לירות בו. החייל הזקן כבר הרים את הרובה לחצי גובה והתחיל לרעוד לשמע

צעקות היאוש של ליפשיץ אז חטף קצין את הרובה מהחייל הזקן וירה בליפשיץ 3 פעמים ישר ללב. לאחר מכן פנה המפקד אל חייליו להמשיך ביתר ה־18 שעמדו בשורה בו הייתי אני בתור. רגש של צער וכאב תקפני ומחשבה להתנגד חלפה במוחי, אולם לפני שהתקרבו החיילים אלינו הופיע בדרך נס על אופנועו הריטמייסטר הזקן, זה היה המפקד האחרון מבונצלה שבימים האחרונים במחנה בונצלאו הוכיח במעשים את רגשי החרטה ליחס האכזרי כלפי האסירים היהודיים, כנראה מתוך חשבון ופחד לעתיד. הוא נתן את האות להפסיק את הרציחות ולפי הוראותיו הוכנסנו לשורות המסודרות, ולאחר שניקברו ששת חברינו החללים בגבעה שממול בקבר אחים אחד, המשכנו במצעדנו מערבה.

לאחר יום של הליכה הגענו למחנה גורליץ שם נשארנו יומיים במקום טעמנו הפעם לאחר הפסקה ארוכה טעמו של אוכל מבושל וגם חבשנו את פצעינו והמשכנו במצעד.

בשעות צהריים נעצרנו ע״י פרשת דרכים שדרך אחת הוביל לאיזה מחנה ריכוז. המפקדים הגרמניים ביקרו במחנה וכשחזרו הודיעו שהמרגיש עצמו חולה או עייף יוכל להשאר. כ־90 איש הסתדרו בשורות ואני ביניהם. הקבוצה נותקה מהמחנה בונצלאו והועברה למחנה פלסבורג.

לאחר יומיים של שהותנו בפלסבורג הוברירה לנו טעותנו הפטלית נפלנו מן הפח אל הפחת, היה זה מחנה השמדה של בוכנוולד, בשיטות אכזריות ובעינויי רעב ובהתעללות וב־עבודה מפרכת מצאו את מותם מדי יום מספר רב של אסירים, אנשי ס״ס צעירים במספר רב הופקדו לשמור במחנה, המסדרים שם ערכו שעות רבות בבוקר ובערב בגשם ובקור, ולאחר חלוקת מנת הלחם הזעומה יצאנו לעבודה ב־פיקוחם של אנשי הס״ס שהריצו אותנו בליווי — קללות וגידופים שפלים ובליווי מהלומות במקלות ובמגלבים, עיקר העבודה היתה בעקירת עצים מיער בוצי בו שקענו עד לברכיים, וכשרתו לבניית בית חרושת לייצור נשק חדש קרוי פנצרפאוסטים. רבים כרעו תחתם תוך כדי עבודה, ואזי הס״סמנים הוסיפו עוד במהלומותיהם ודרכו עליהם ורמסום ברגליהם עד שטבעו בבוץ וכך מתו.

כשנסתיימה בנייתו של הבנין הראשון הצלחתי להימנות על עובדיה הראשונים במפעל לייצור הנשק, ורוכזנו גם בצריף מגורים ביחד במחנה ולאחר היכרות הדדית בין חברי הצריף ולאור הנסיונות הרבים בהם התנסו, נולדה התוכנית להתכונן למרד ובריחה, והוחלט לצבור חומ נפץ ודטונטורים, ולהתכונן לבאות, אני הייתי בין עובדי מחלקת הדוונטרים (פצצים) וביחד עם עוד שנים סחבנו חלקי המנגנון והסתרנו לעת עתה במקום העבודה עד לשעה ה־דרושה, ואילו חברי ממחלקת החומר נפץ עצרו כח ולא אכלו כרגיל את מנת הלחם שקיבלו בערב, ולקחו אתם לעבודה על מנת לעטוף אותו בשקי הט.נ.ט. ובדרך זו גם להגניב כמות חומר נפץ, אולם מתוך אי זהירות התערבב החומר נפץ עם הלחם. ולאחר אכילתו הותקפו אחדים מהם כאבי בטן חזקים, ושניים מהם מתו מתוך יסורים איומים.

למחרת בלילה היתה התקפה האווירית החזקה של צבאות הברית באיזור, ובשטח עצום סביבנו שרר אור של יום משך כל הלילה, כתוצאה מההתפוצצויות העזות והרקיטות ואלומות האור מהרפלקטורים.

רוב אסירי הצריף שלנו חיכו בקוצר רוח לפצצה הרא־שונה שתיפול במחנה, או להופעת יחידת צנחנים שתביא עזרה ונשק על מנת לפעול למען חיסול הגרמנים ושחרור אסירי המחנה, אך שום נס לא קרה, ואפילו פצצה אחת בתוך המחנה עד לשעות הבוקר לא נפלה.

בערך בשעה 5 בבוקר הובהלנו מהצעקות של אנשי הס״ס והקפוס, וגורשנו מהצריפים למגרש המסדרים, והוצאנו בחפזון מהמחנה לתחנת הרכבת.

כל אחד קבל ככר לחם שלם, והוכנסנו לקרון בהמות בצפיפות איומה למעלה מ־150 איש בקרון.

מרד הגוססים

ימים ולילות נסעה הרכבת לעתים הלוך וחזור בשטח מצומצם וללא מטרה תחת שמירה מעולה ומזויינת בכל קרון. כיכר הלחם שניתנה לנו, אזלה מהר והרעב הציק לנו עד לטירוף, אך אוכל ומים לא הוגש לנו וכך מתו יום יום רבים מרעב ואפיסת כוחות.

קבוצת קברנים מיוחדת עברה כל בוקר והכריזה שיש להודיע על מספר המתים בקרון, בודדים מאתנו ניצלו את ההזדמנות בשעת הורדת וקבורת המתים, וקטפנו קצת עשב להחיאת הנפש.

אולם רק פעם אחת לאחר 10 ימים הביאו לקרון לחלוקה מנה לחם וחצי דלי עם קפה לכולם, על הקפה התנפלו כולם כזאבים, ורובו נישפך על הריצפה. בחור אחד מבוגר דחף בשעת מעשה ופגע בקאפו, שהוציאו כעונש מהקרון והוא נורה במקום, ואילו בזמן חלוקת הלחם הוכנס סדר וכולם הוכרחו לשבת, בפינת הקרון ישבו שני אחים, המבוגר מהם היה כבר מת אך הצעיר הושיבוהו במצב שייראה כחי, וכך זכה למנת לחם נוספת שלאחר שהקאפוס עזבו את הקרון הוא חיבק ונשק בחזקה את המת, אולם לרוע מזלו לא נהנה בשלימות מירושתו של אחיו המת כי באמצע האכילה כשהת־ייפח בבכי על הגורל המר נגנבה לו בינתיים חצי מנת הלחם

וכך יום רדף יום ולילה רדף לילה ורכבת המוות ממחנה פליסבורג נעה לה לאיטה בשטחיה המצומצמים של גרמניה, צ׳כיה וסלובקיה, והימים הם ימיו האחרונים של חודש אפריל 1945, כשהחיה הנאצו־גרמנית כבר כמעט הובסה והודברה כליל, והשטחים הכבושים כבר שוחררו כמעט על ידי צבאות הברית, אולם פראי האדם הגרמניים מפליסבורג עדיין לא סיימו את משימתם כלפי אסיריהם היהודיים הכ־לואים בקרנות, ודועכים כנרות ואין פודה ומציל.

בוקר אחד ביום ה־16 למסע כשהרכבת זחלה לה לאיטה באחד המקומות הגיע פתאום לאוזנינו הד יריות והתפוצצויות עזות, וכשהצצנו דרך האשנב הקטן והמגודר ראינו שזוהי

התקפה וקרב כיבוש של חיל רגליים מצבאות הברית על ישוב גרמני מרוחק כקילומטר מאתנו.

ניצוץ של תקווה נדלק בלבנו כי הנה ניזכה להצלה ושיחרור, אך לרוע מזלנו לא התקרבו אלינו החיילים, ואילו הרכבת החישה פתאום את קצב נסיעתה ונמלטה מהמקום במלוא הקיטור.

בקרון בו נמצאתי נותרו עוד כמה עשרות יהודים, מח־ציתם כמעט גוססים, אך לשמוע הקריאה — לפרוץ! התעוררו כולם לתחיה נכונים לכל פעולה, כי לא יכולנו להשלים עם העובדה שהנה הוחמצה שעת כושר כזו לגאולה. במהירות הבזק החלטנו לפעול ולפרוץ אולם את שערי הברזל של הקרון אי אפשר היה לפתוח והאשנב היה קטן ומסורג, תפסנו לכן מכל הבא ליד — אולר, פטיש, מספריים ואפילו באצבעות ידינו ובשארית כוחנו פרצנו חור בריצפת העץ שבקרון, קשרנו חוט ברזל שנמצא במקום על יד ציר הגלגלים ולפי שיטה מוסכמת הורדנו את הבחורים אחד אחד אל מתחת לגלגלי הרכבת ותוך נסיעתה, שכל אחד מהנמלטים נטל על עצמו את המשימה לרוץ לעבר הכוח הלוחם ולהזעיק עזרה להצלת שארית היהודים ברכבת.

לאחר שהורדו כבר כ־12 בחורים ובהצלחה, האיטה פתאום הרכבת את קצב נסיעתה ונעצרה. רגשי חרדה וחשד התעוררו בלבנו וכיסינו את הפירצה בשמיכה, קולות וקללות של קלגסי הס.ס. הגיעו לאוזנינו, ומיד נפתחו שערי הקרון ולתוכו התפרצו חיות־הפרא הגרמניים בחמת זעם ובצריחות, הם גילו מיד את הפירצה ומכות איומות במגלבים ובאלות הומטרו על כולנו.

הקאפוס הביאו שלושה שרפרפים שהוצבו באמצע הקרון, וכל אחד מאתנו הושכב עליהם וארבעה קלגסים משני הצדדים הניפו מהלומות אכזריות באלות שבידיהם בכל חלקי גופנו. אחדים מחברינו נשארו לאחר המהלומות שכובים ללא רוח חיים.

בחור אחד שנתקף בפחד ורצה לחסוך מעצמו את מנת המכות הביע את נכונות (לרוצחים הגרמנים) לגלות את יוזמי הבריחה, הוא הצביע על בחור בשם אבראשה ועלי, שנינו הועמדנו לפינה לטיפול מיוחד וסופי, כי בינתיים הובאו לקרון עשרה מבין חברינו הבורחים שכפי שהתברר ניתפסו על ידי חיילים גרמניים בהיתקלם בעמדות הגרמניות, תוך כדי ריצתם לעבר חייל צבאות הברית על מנת להזעיק עזרה להצלת חיי היהודים שנותרו ברכבת המוות. הם הושכבו כמונו על השרפרפים והוכו באלות באכזריות איומה. בחור צעיר בשם לייבקה פרשקר מסוסנוביץ תפס תוך כדי שכיבה והלקאה ברגלו של אחד הקלגסים שעמד לידו ונשך בו עמוק בבשר ירכו. הגרמן הפליט זעקה והורד מהקרון פצוע וזב דם. קצין ס.ס. בא ופקד לעשרת הבורחים לצאת מהקרון על מנת להוציאם להורג ביריה, בחור אחד מהם נתקף בטירוף, הרים שרפרף וזרקו לעבר הגרמנים הרוצחים, ובזעקות מחרידות כלפיהם זעק „כלבים גרמניים ארורים עוד תשלמו בדמכם עבור כל הזוועות, סופכם קרב ובא"... כדור מוות השתיקו.

אני ואבראשה עוד עמדנו בפינה, ובידיעתנו מה צפוי לנו החלפנו ברמזים דעתנו להתנגד להמיתנו במכות, ואמנם כש־התקרב הרוצח הגרמני אלינו כדי לבצע את זממו ניתר אבראשה ממקומו וסחף בכוח את השמיכות שהיו תלויות למעלה בקרון (בימים הראשונים סודרו על ידי אחדים כ־תחליף למיטה) וכיסה בהם את הגרמנים, תפס מקל מאחד והמטיר מהלומות על ראשיהם. כולנו הצטרפנו למאבק. בתוך המהומה לא הרגשתי אפילו שנפצעתי מכידון בלחי השמאלית מתחת לעיני. ניצלנו את הערבוביה וזנקנו לעבר השער על מנת להימלט, אולם אבראשה ניתקל תוך כדי קפיצה מהקרון במוט ברזל ונפל בחוץ על המסילה המקבילה ונחבל קשות. הוא אך הרים אבנים וידה לעבר הגרמנים בקרון על מנת לחפות על בריחתנו, אולם קטר רכבת הגיע במקרה וגלגליו קטעו את שתי רגליו, והשאירוהו מתבוסס בדמו, וזועק זעקות מחרידות עד שהשתתק ונפח את נשמתו.

אף אני לא הרחקתי בבריחתי. מתחת לרכבת נתפסתי על ידי הקאפוס והוכנסתי לקרון הסמוך שיהודיה היו עדי־ראיה למחזה הטראגי (ביניהם אחד בשם מרדכי לווקוביץ הנמצא בארץ). הייתי המום ומיואש לחלוטין, אך אזני עוד קלטו את צריחתו של קצין ה־ס.ס. שפקד לסגור את שערי הקרונות באמדו „די שייסע געהט זאָ ווי זאָ אוף שמעלץ" כלומר: „הזבל הזה בלאו הכי הולך לאשפה". הרכבת זזה מהמקום ונסעה במשך היום והלילה עם שחר הגיעה לתחנה הסמוכה למחנה מאטהואזן.

במחנה הריכוז במאטהאוזן

הרכבת נעצרה בתחנה, וכשנפתחו שערי הקרון נפלטו מתוכם מתי מספר שלדי אדם מעוררים אימה, היו אלה שרידי הטבח האיום של אדוני „העם הנבחר". סודרנו בשורות אף כי בקושי עמדנו על רגלינו, תרתי במבטי על פני השרידים כדי לראות מי ממכירי נותר. שניים מלבדי נשארו בחיים מאותה קבוצה בת 90 איש שנותרה ממחנה בונצלאו. השניים הם לייבעלע זביעוז, וליפה האמפעל (שניהם מסוסנוביץ וכיום בישראל).

הגושים החלו לצעוד כשאנו נאחזים יד בכתף רעהו, וכך שרכנו רגלינו עד שהגענו למחנה מאטהאוזן. הקצינים והחיילים הגרמניים עזבו חיש מהר את המחנה ואנו נשארנו תחת פיקודם של האדונים החדשים.

הוכנסנו לחצר סגורה מאחורי בנין גדול ולפנינו הופיעו כמה גרמנים עם סימני הצלב האדום על זרועם, אחד מהם פתח בנאום ובלשון רכה ומליצית הביע את צערו על הסבל הרב שעבר עלינו עד כה וניחם אותנו שהנה כאן הגענו לחוף מבטחים, ועתידים להיגאל בקרוב, כי כאן נמצאים אנו תחת חסותו של הצלב האדום שיעבירו אותנו לשבדיה, וזה כמובן לאחר שנתרחץ ונחליף בגדים. הוא הראה לנו את

בית המרחץ שעל ידינו, וכן גם לאחר שנתחזק כאן מאוכל משובח שכבר מכינים עבורנו.

וכאן הצביע על חלונות המטבח שממולנו. ממנו הגיע לנחירי אפנו ריחות נעימים מתבשיל משכר. הכל למעננו — אמר, עלינו רק להזדיין בקצת סבלנות.

מאוחר יותר נודעה לנו האמת המרה והאכזרית, גרמנים אלה ודבריהם היוו חלק מהטכניקה הגרמנית להרדמת קרב־נותיהם לפני השמדתם, ואת תפקידיהם הם מילאו ביעילות רבה וכך היסוו בדרכי ערמה על פשעיהם.

כרגיל לאחר ציפיה ממושכת היו מעבירים את האומללים למרחצאות ושם במקום מים זרמו גזים מחניקים למות, והכבשן עם הארובה הגבוהה שבאותו בנין סיים את המלאכה ושרף את הגופות מבלי להשאיר זכר.

היתה גם שיטה אחרת של רחיצה במאטהאוזן. בימים של קרה מתחת לאפס, היו מוציאים את הקרבנות על המגרש, מפשיטים אותם ערומים לגמרי ושופכים עליהם מיים קרים עד שנהפכו לגושי קרח.... מחזה כזה היה יותר משעשע לשליטי המחנה הגרמניים.

אולם כלפינו היה כבר הכל מיותר ולא רק בשל אדישותם של אנשי הטראנספורט וגם לא בשל נדיבותם של הגרמנים, אלא בגלל העובדה שבאותו הלילה האחד למאי 1945, המפקד הגרמני ברח מהמחנה, כיוון שחיילי הצבא האמריקאי התקרבו למקום ולכן המקלחות לא פעלו כבר בהזרמת גזים במקום מיים וגם הכיבשן שמאחורי המיטבח עם הריחות הנעימים פסק לפעול.

מאוחר לאחר חצות חילקו לנו מנה לחם וקפה, התרחצנו במקלחות במיים, וערומים לגמרי הכניסונו לבלוקים הגדולים.

בבלוק הגדול בו הוכנסתי עם עוד כמה מחברי, היתה צפיפות איומה, בקושי נמצא והוקצב לנו מקום על דרגשי עץ, שהיו מסודרים בכמה קומות, הרעש וההמולה של כ־1500 שוכני הבלוק היה חזק מאוד. בכל זאת הרגשנו איזו הרגשה־הקלה, לא רק אנו שהשתחררנו מאימת המוות בקרון המוות, אלא גם האסירים הוותיקים שחיו בפחד מוות מתמיד במחנה מאטהאוזן, כי מלבד כל מיני מיתות משונות שבוצעו שם על ידי „אדוני העם הנבחר" היה שם גם נהוג מינהג מקורי כלפי היוצאים לעבודה במחצבה, למחצבה הזאת היו יורדים כ־187 מדרגות אבן גדולות, וכל קאפו שהוביל את קבוצתו לעבודה קיבל לפני יציאתו הוראה עם כמה מהם עליו לחזור ואחרי העבודה כשעלו האסירים במדרגות, הקאפו דחף את המיותרים בצורה קלה והקרבנות נפלו לתוך התהום במחצבה ונתרסקו שם.

הפעם היו האסירים משוחררים מאימת גורל זה כי לעבודה לא יצאו ונותני ההוראות המפקדים הגרמניים הג־בוהים נעלמו מהמחנה ונשארו רק בעלי הדרגות הנמוכות ששמרו בנשקם לבל יצאו האסירים החוצה מתוך הבלוקים.

תחי החרות! השבח למשחררים!

לאחר 3 ימים של חיי מתח וצפיה נחרד המחנה מידיעה מרעישה, כי הגרמנים נעלמו מהמחנה, ויחד לאחריה הבשורה המשמחת שהצבא האמריקאי קרב.

כל 25 אלף אסירי המחנה מטהאוזן רצו בשארית כוחותיהם לעבר השער והגדרות שליד הכביש וקבלו בהת־להבות עצומה את הצבא האמריקאי המשחרר בתרועות גיל ובזעקות שמחה בבליל שפות אך בתוכן אחיד.

תחי החרות! השבח למשחררים!

השמחה וההלולה שררו במחנה במשך כל היום והלילה. ולמחרת בבוקר התחילו הרופאים והסניטרים האמריקאים בעבודה, הם בדקו ומיינו את כל האסירים והפרידו את החולים, במיוחד את חולי הקיבה והדיזנטריה, שולחו אותם למחנה מיוחד — קרנטינה, תחת השגחה מיוחדת.

גם אני נשלחתי עם 2000 האסירים לקרנטינה, רבים מהם הוציאו שם את נשמתם אך הרוב וביניהם אני הצליחו להתגבר ולהשאר בחיים.

כעבור שבועיים הצלחתי לצאת מהקרנטינה לשטח המחנה. כל הבלוקים היו מצוחצחים וכתובת ענקית עוד היתה תלויה מעל שער המחנה:

תחי החרות: השבח למשחררים!

התהלכתי ברגליים כושלות בשטח המחנה הגועש והעליז ולמרות שרציתי להיות שותף לתוכן הכתובת ולשעת האושר — חשתי בכל זאת ריקנות בלבד ותחושת הבדידות והצער אפפוני.

התקרבתי לבנין הגדול שבעבר סמל את מרכז האימה והזועה. הוא כבר לא הפחיד אותי אולם הזדעזעתי בראותי על המגרש שמאחורי הבנין עמדה ערוכה ומסודרת, חומה גבוהה של גוויות שחיכו לקבורתם, ומצידו השני עמדה על תילה הארובה הגבוהה של הקרמטוריום שעוררו מחשבות עגומות בשל משמעותה הסמלית.

המשכתי ללכת בין הבלוקים ופגשתי את המשוחררים המאושרים מיד הבחנתי כי רובם הסתדרו לפי לאומיות בבלו־קים וגילו פעילות ארגונית ואפילו פוליטית. מבלוק אחד מקורטיפה בקעו קולות בשפה גרמנית. היה זה נאום מבלוק של האוסטרים שהועבר דרך רמקול החוצה ובו הושמעה ה־דרישה לעצמאות למולדתם, כי הרי הם היו הקרבן הראשון של הנאצים הגרמנים. הצביעות והארוניה הוסיפו להעיק על לבי לאחר שנזכרתי בכל אותם הטפוסים האוסטריים בהם נתקלתי שהיו כה נאמנים לפיהרר ולגרמנים. התרחקתי מהמקום והמשכתי בדרכי לבלוק אחר ומשם נשמעו זעקות גיל ושירה אדירה בשפה הפולנית. בהכנסי פנימה התברר לי שהם חוגגים את יומם האחרון במחנה, כי למחרת נוסעים הם הביתה לפולניה. הבודדים אליהם התוודעתי כיהודי קבלוני בחשדנות ובתמיהה ומבטי השנאה ירקו מעיניהם ואחרים בגלוי הצביעו לי לעבר בלוק היהודים ששם מקומי.

באתי לבלוק היהודים. איזה עצבות ומבוכה שררה שם! היתה אמנם גם שם פעילות של תנועה. יש כאלה שהספיקו כבר לצאת מהמחנה ולחזור. היו שבאו למחנה לאחר שברחו כבר מהארץ המשוחררת כי בבית לא מצאו אף אחד ושנאת

הגויים לחוזרים עוד גברה. ואף על מקרים של פוגרומים על נצולים ידעו לספר. ובכלל, הפרטים על המצב, על החורבן הגדול שעלו והתבהרו למעלה מהמשוער ואי הבהירות לגבי יום המחר ודרך החיים העיקו על הלב. אולם מבטי שוב נתקל בסיסמא שהתנוססה מעל לשער:

תחי החרות! השבח למשחררים!

תוך היומיים הבאים הספקתי ללמוד ולהכיר את כל הבעיות ואת המציאות המרה. כל בני העמים שהיו במחנה מטהאוזן קיבלו מיד חסות וקשר מארץ מולדתם ומשפחותיהם מהבית. ואילו היהודים התהלכו מיותמים וגלמודים, כתועי־מדבר ללא טעם בחיים. אמנם נעשו נסיונות, מטעם שלטונות המחנה לשדל את כל בני „בלי מולדת" להרשם על מנת לצאת ולהתישב ברגנסבורג שבגרמניה. חלחלה עברה בגופי לעצם המחשבה ופעלתי עם עוד אחדים מחברי בין הניצולים היהודיים כדי להניעם מלצאת ולהסתדר בחיים על אדמת גרמניה הארורה וכן גם בהחדרת ההכרה שקיימת רק פינה אחת בעולם הרחב אשר בה היהודי אינו זר ובן־מוות והוא אדון לעצמו ולגולו — ארץ ישראל.

באחד הימים הזדעזע הבלוק היהודי מידיעה משמחת, חיילים ישראליים באו לבקרנו, כל היהודים התאספו בבלוק בעיניים לחות ובוהות הסתכלו עליהם ובצמא שתו כל מילה שיצאה מפיהם והם סיפרו על היישוב הארצישראלי וחיי היהודים בארץ ישראל, על המאמץ המלחמתי וגיוס רבבות היהודים למלחמה בצורר הגרמני לצידם של צבאות בנות הברית. כן סיפרו על החורבן הגדול שבגלות אירופה ועל הלקח הנלמד ממנו. הם עודדו והבטיחו בשם העם היושב בציון להעלותנו בקרוב לארצנו ולעזור לבנות את חיינו מחדש במולדת היהודים.

אולם היו אלה רק מלים חשובות ומעודדות ללא תכנית ברורה מיידית ללא צעדים של ממש. אז עוד לא ידענו שאין זאת אשמתם של אורחינו היקרים וכי גורלנו תלוי ברצונם של הגויים שעדיין לא החליטו מה לעשות עם הניצולים היהודיים מגיא ההריגה.

אני עמדתי בפינה אחת בבלוק מרוחק למקום וברטט של קדושה האזנתי לדברי החיילים העבריים וכשסיימו את נאומיהם בהבטחה שידאגו לנו ושיבואו שנית לבקרנו לא יכולתי יותר לשלוט על עצמי ובעת שהתקרבו לדלת של הבלוק זרקתי את עצמי על רגליו של החייל הראשון וצעקתי לא! אתם לא תלכו מכאן בלעדי. לא אסמוך על הבטחות יותר. זה למעלה מעשר שנים היה צריך להיות מקומי במולדתי בארץ ישראל, אך הגורל התאכזר אלי, וכעת לא אשאר עוד כאן בגיהינום ארור, אלך לאן שתלכו אתם.

החיילים הישראליים כנראה התרשמו מדברי שנאמרו בעברית שנשתמרה בזכרוני והבטיחו תוך יומיים לסדר את מבוקשי. ואמנם למחרת נמסרה לי הודעה לבוא למקום מסויים מחוץ למחנה בערב לפנות ערב יצאתי עם עוד חברים כאילו לטיול העיר (רשיון לעזוב את המחנה לא ניתן לנו), כשהתרחקתי משער המחנה זרקתי עוד מבט אחורה על השער והשלט שהתנוסס עליו, „תחי החרות — השבח למשחררים".

במקום המפגש התאספו כ־40 איש, החיילים הארצי־ישראליים הובילונו למקום שהיו בו אהלים שם לנו בלילה ועם שחר עלינו על שתי משאיות שחיכו לנו ונסענו ללינץ ומשם דוברה העבירה אותנו דרך הנהר דונאו בכוון לזל־צבורג משם דהרו המכונות בכביש שבין הרי האלפים אדירי הנוף לגבול איטליה, סמוך לפנות ערב הגענו למחנ החיילים הארצישראליים בטרביזה.

פגישתי הראשונה בטרביזה היתה עם גיסי, נתן לזינגר, ממנו נודעה לי האמת המרה על גורל משפחתי ומהרבה מכרים שפגשתי מבין החיילים הארצישראליים. נודע לי מה שהתרחש בארץ ישראל, ועל אף האווירה הארצישראלית ששררה בטרביזה החלטתי לא להשאר במקום אלא להתקדם בכוון לים התיכון וכך נדדנו קבוצת יהודים שרידי החורבן ממקום למקום ברגל ובטרמפים דרומה על אדמת איטליה.

כשבועיים ימים התאכסנו ברומא במחנה הפליטים בשטח הצינה־ציטה ומשם נסענו ימים ושבועות במכונות צבאיות וברכבת ולפעמים גם על גג הרכבת עד שהגענו לעיר הנמל בארי ולכפר הסמוך לו סנטה קטרינה.

איזור החוף של בארי עד לסנטה קטרינה הומה כמוורת מאלפי הפליטים היהודיים שהגיעו הנה על חוף ים התיכון בציפיה לעליה לארץ ישראל. שם גם התחזקה והתגבשה תנועת האיחוד של כל יוצאי הארגונים הציוניים שמתוך הכרת ההכרח ההיסטורי גמרו אומר לוותר על כל ההבדלים האידיאולוגיים שהיו קיימים לפני המלחמה ולהיות מאוחדים בשאיפה ומטרה אחת להיות עם בני חורין במולדתם העצ־מאית בארץ ישראל (תנועת אחוד זו התפוררה לאחר ביקורם של נציגי המפלגות מהארץ ובהשפעתם).

ובינתיים ישבו האלפים משארית הפליטה על החוף וציפו בערגה ובגעגועים לעבר אופק הים, שם נמצאת ארץ חלו־מותיהם, בכאב צורב על שלא ניתן להם להגיע לשם.

יום בהיר אחד הופיעו באיזור נציגי החיילים הארצי־ישראליים עם רשימה של 35 איש, ביניהם הייתי גם אני. העלו אותנו על מכונית משא והובילונו למקום סתר בפרדס ושם הוחזקנו בבית בודד כמה ימים, ולילה אחד התקרבנו אחד אחד לחוף, שם עמדה סירת דייגים קטנה בשקט, עלינו לסירה, נדחקנו לתוך תא הדייגים צפופים כדגים ובחפזון זזה הסירה מהמקום.

תחילה חשבנו שהסירה תביא אותנו לאניה שבוודאי עומדת הרחק מהחוף, אך לאחר שהסירה שטה כל הלילה, הוברר לנו שזו הסירה צריכה להביא אותנו לחופי ארץ ישראל.

ימים ולילות שטה הספינה הקטנה, גלי הים שטפו אותה ולעיתים טלטלוה. ביום העשירי נתבשרנו כי מתקרבים לחוף הנכסף. חכינו ללילה במרחק מה מהחוף ובחצות במעטה החשכה קפצנו מהסירה לים. בחורים אמיצים על החוף

עזרו לנו להסתלק מהר מהמקום ואחרי שעה קלה מצאנו את עצמנו בקיבוץ משמרות, היה זה בסוף אוגוסט 1945.

מהרגע שדרכה רגלי על חוף המולדת ושבועות רבים לאחר מכן התהלכתי כאחוז שיכרון והכל התרונן בקרבי מרוב **אושר וסיפוק נפשי. אך לאט לאט** חזרה המציאות ותפסה את מקומה בתודעתי. בחדרי הקטן ברחוב וולפסון בתל־אביב, חשתי צורך נפשי במצב של התבודדות שהחל להיות רע וידיד לי, בלילות נדודים חזרו סיוטי העבר והרבה שאלות ניקרו במוחי ותבעו את פתרונם, ולא היו אלה דאגות יום־יום אישיות, כי הרי הסתדרתי בעבודה ושמחתי בחלקי — אלא שאלת עצם קיומנו בכלל כעת לאחר שחלק גדול **ממנו ובתוכם כמעט כל** קרובי וידידי הושמדו בגולה בגלל היותם חסרי מולדת על ידי העם הגרמני ובעזרתם של כל הגויים שעמדו מנגד על הדם הנשפך ובמישרין או בעקיפין סייעו להשמדתם ומנעו את הצלתם אפילו מאלה שהצליחו להיחלץ ממלתעות החיה הגרמנית והגיעו לחוף המולדת, כפי שזה היה גורלם של יהודי אנית „סטרומה", „פאטריה" ואחרים.

ולאור המציאות שבהווה תהליך ההשמדה הולך ונמשך, כי השליט הזר השואף להנציח בגלל האינטרסים שלו את שלילת החופש מעמנו ואפילו במולדתנו, ולכן סגר הוא את שערי הארץ משרידי החורבן האיום ובכוח דיכא כל רצון **לחיי חירות לעם האומלל הנע ונד.**

ובשעה שעיני מאות האלפים שרידי החרב והכליון ומיל־**יונים היו כלות לציון,** השתלט השליט הזר בהם **בהצהירו בשחצנות** שאל ליהודים לדחוק לראש התור, ושיישארו במחנות ובבית הקברות הגדול באירופה, ובארץ הנהיג השליט חוקי חירום והחמרת משטר הספר הלבן שמטרתו היתה לגזול את מולדתם של היהודים ולהשאירם לעד כמיעוט בגולה.

אך העם היושב בציון לא השלים עם גזירותיו של השלטון הבריטי וקרא תגר למזימות המשעבד, וגם שארית הפליטה השיבה ב-**לאו רבתי ומוחלט**, ועל אף המכשולים חתרו בספינות רעועות לעבר חופי המולדת.

והשליט הבריטי גייס את כל כוחו הצבאי להילחם במעפילים, ובאכזריות וברצח ובדם קר גירשו אותם בכוח למחנות בקאפריסין. גם בארץ גבר משטר הדיכוי וההש־תוללות האכזרית שעוררו בי לא פעם אסוציאציות מגיא ההריגה של הגרמנים, והולידו בקרבי רגשי זעם וכאב צורב.

ובאחד הימים משכה את תשומת לבי מודעה של המחתרת הלוחמת, שקראה למרד ולשיחרור העם והארץ מידי השלטון הזר, וגם ידיעה על משפטם של 20 לוחמי אצ"ל שנתפסו עם נשקם, וביניהם אחד ממכירי וידיד נעורי מזווירצ'ה יצחק ג., יצחק זה הצליח להיחלץ מצפרני החיות הגרמניים בעיצומה של המלחמה ולהגיע לארץ באמצע 1944, ועל אף הסבל והנידודים שעברו עליו המלחמה עם הגרמנים, הצטרף מיד למחתרת ונתפס בפעולה עם נשק בידו ובעמדו בפני השופטים הבריטיים הפך כיתר חבריו מנאשם למאשים, וכניצול השואה השמיע באוזני השופטים הבריטיים את **זעקת היהדות המושמדת** והטיח בפניהם את אשמת בריטניה בשיתוף פעולה עם המרצחים הגרמניים להשמדת עמנו על ידי השתקתם והסכמתם בחשאי ועל ידי נעילת שערי הארץ להצלתם, לכן נשבע בהשארותו בחיים להילחם נגד השיעבוד ולמען חירות העם והמולדת.

הצהרתו של יצחק ג. והסיסמאות שזעקו מהקירות, „חירות או מוות"!, „אם לא נילחם נושמד"! — מצאו הד חזק בלבי, וגמלה בי ההחלטה הנחושה להיצטרף למחנה של לוחמי החופש בישראל, שאש החירות בערה בקרבם, וברצון קבלו על עצמם את עול הסכנה והמאמץ להילחם למען שיחרור המולדת והקמת מלכות ישראל.

וככל שגבר מישטר הדיכוי והאכזריות של השלטון **הבריטי, כך גבר המרד והמאבק התרחב,** וכל החוגים ביישוב התלכדו, נוצרה אחדות לוחמת, שהשיבה למשעבד בדם ואש, ובקריאה מעל כל החומות „הלאה בני טיטוס הטמאים מארצנו הקדושה".

גם מלחמת המעפילים לא פסקה והדגישה והטעימה את בעיית התלישות היהודית וחשפה את בגידתה של **בריטניה,** והבהירה לעולם הרחב את המניע המוסרי להתקוממותה של המחתרת הלוחמת בארץ ישראל.

והסערה לא שככה גם לאחר שהשלטון הבריטי נקט באמצעי דיכוי נוספים ואסר את מנהיגי היישוב, ומאות ואלפים הושמו במאסר, ורבים הוגלו מהארץ, וגזרי־דין מוות בוצעו, אך אפילו ממעלות הגרדום בקעה שירת הדרור „להיות עם חופשי בארצנו".

וכך המשיכה המחתרת הלוחמת להלום במשעבד הזר, להכות בצבאותיו, לפרוץ את מבצריו, לכבוש את נשקו ולהילחם בו, עד שהתמוטטו מוסדות עריצותו נהרס יסוד **שליטתו, ונאלץ היה להעביר את בעיית ארצנו לאו"ם.**

ובאותו לילה ה־29 בנובמבר 1947, שנקבע ליום **ההצבעה** וההכרעה לאחר דיונים ממושכים בין אומות העולם, לגורל העם היהודי ומדינתו, עמדתי יחד עם מאות אלפי יהודי **הארץ בכוננות, ובציפיה** מתוכה חיכינו לשמוע מהרמקול את ההחלטה הגורלית.

בהישמע תוצאות ההצבעה, **פרצה שמחה ושאגה גדולה** ושירה אדירה מפי רבבות האנשים במקום התנשקו זה עם זה ורקדו ברחובות עד להתעלפות. לא נתנו את דעתם על הפרטים ועל הפגמים שבהחלטה, אך ידעו שזאת אינה מתנה שהוגשה לעמנו על מגש של כסף, להם הספיקה העובדה שהעולם הכיר בצידקת מלחמתנו וזכותנו לחיים עצמאיים בארצנו. וידוע ידעו כי את עצמאותנו וקיומנו עתידים אנו להשיג ולהבטיח בדם וביזע ובדמעות, ועלולים **לעמוד עוד בהרבה** מבחנים קשים בדורנו כדי להתקיים. העם לא יכזיב יוכיח שיעמוד בהם בגבורה עילאית כבעבר, כי רצונו של העם היא לחיות ולא להיות נתון לחסדי גויים, שסופה כיליון והשמדה כאותם שש המליונים מבני עמנו שהושמדו באירופה ולא זכו למעמד זה.

נסחפתי בסערת השמחה ובמעגלי הריקודים ונדחפתי לפינת בית ובו נשענתי. חשתי כי סערה מתחוללת בקרבי ודוק של דמעות כיסה את עיני. עמדתי דומם והרמתי את ראשי מעל להמון הצוהל והרוקד. מבטי נתקע בחלל החשוך ומבין ערפיליה הופיעו לנגד עיני־רוחי דמויותיהם היקרות של כל קרובי וידידי המושמדים, והמונים המונים של יהודים, שעם רבים מהם התהלכתי על פי התהום הפעורה שנפרשה לנו על ידי הצורר הגרמני, יחדיו סבלנו ולחמנו את מלחמת הקיום שלנו, יחדיו צעדנו בחשכת הליל הארוך בעולם הרשע, בעוז ובאמונה שנזכה לראות במפלתו של הצורר — ובנצחוננו —.

אך הם לא זכו, ובתוך התהום נבלעו. ראיתים באים מתהומות הכיליון למעלות החירות ומתמזגים עם ההמונים הצוהלים כשווים וכמנצחים, כי במותם הם ציוו לנו את החיים, וחייהם וגורלם המר נועד לשמש לקח לדור ולדורות הבאים, קרבנם לא היה לשוא, כי אם, שימש מנוף ומנוע לחידוש הגבורה ורוח ההקרבה בישראל, שהביאה חירות לעם ולארץ ושיחרור מעול השיעבוד.

הרגשתי רעד עובר בכל גופי, הדם פרץ לראשי, רציתי לזוז מהמקום להיצטרף לרוקדים ולשיר, — אך, ידי ורגלי כאילו התאבנו, גרוני נחנק, ולא יכולתי למצוא פורקן והקלה לעצמי, אלא לאחר שפרצה מפי זעקה אדירה:

תחי החירות! השבח למשחררים!

יצחק דן־דונסקי ניו־יורק—סוסנוביץ

איבער לענדער

ביי דעם אויסברוך פון דער היטלער קאטאסטראָפע, בין איך געווען צווישן אלע אין סאָסנאָוויץ מיט מיין פאַמיליע, מיין פרוי פעלא פון דערהיים אפאצינסקי און איינציק טעכטערל חוה לאה (עווא).

דעם 25־טן אקטאָבער 1939 בין איך אַוועק קיין לעמבערג מיט מיינע שוואָגערס לייביש־בער און אריה אפאַצינסקי וואָס זענען אויך געווען מיינע שוועסטער־קינדער. מיט דער האָפנונג אַז איך וועל זיך קאָנען אַריבער־באַקומען קיין אמעריקע ווי עס האָט זיך געפינען מיין עלטערע־ברידער משה, זייט דעם יאָר 1914. פון לעמבערג איז געווען אונמעגלעך אריבערבאקומען זיך קיין אמעריקא. דעם 31־טן דעצעמבער 1939 בין איך אוועק פון ווילנא. ווילנא איז דעמאָלט געווען אין ליטווישע הענט. דאָרט האָב איך אָנגעטראָפן אַסך פליטים, וואָס זענען אַוועק פון פוילן, דער היאַס אין ווילנע האָט מיר געהאָלפן ארויס־באַקומען מיינע פאַפירן פון פוילן, וואָס עס האָט מיר דערמעגלעכט צו באקומען די וויזע אין די פאראייניקטע שטאַטן. צו דער צייט זענען די פליטים אויסגעהאלטן געוואָרן דורך דעם דזשוינט, ווי אויך די ליטווישע יידן וואָס האָבן כלפי די פליטים ארויסגעוויזן אַסאַך האַרציקייט און ברידערלעכע באציונג. זיי האָבן זיך אריינגעוואָרפן אין דער הילפס ארבעט מיט לייב און לעבן. שטענדיק וועל איך געדענקען ווי די דאָזיקע טייערע יידן האָבן הילף אונדז געגעבן און צום סוף געטיילט דעם ביטערן גורל פון זייערע ברידער אין אייראָפע.

אין אויגוסט 1940 האָבן מיר פאַרלאָזט ווילנע קיין מינסק, מאסקווע און וולאדיוואסטאָק. די רייזע האָט געדויערט צען טאָג און אונדזער גרופּע האָט זיך אויך געפונען דער באוויסטער מאדזיצער רבי ר' שאול טאוב מיט זיין פרוי און קינד. ער האָט אונדז אין וועג געטרייסט מיט זיינע נגונים וואָס ער האָט הארציג אויסגעזינגען און וואָס האָבן אונדז גערירט ביז טרערן.

און אזוי זענען מיר אָנגעקומען קיין יאפּאַן, אינצווישן איז מיר אויסגעגאַנגען מיין אמערקאנער וויזע, און מיין ברודער האָט מיר אַ נייע באַזאָרגט ווי אויך אַרויסגעהאָלפן מיט געלט.

אין יאפּאַן איז נישט געווען אַזוי לייכט, נישט קענענדיק קיין שפּראַך. אין יוקאהאמא האָבן מיר ראש השנה געמאַכט א מנין אין האָטעל אימפּעריאַל ווי עס זענען אויך געווען אַ טייל פון רוסישן דיפּלאָמאַטישן פּערסאָנאַל. אין מיטן ראש השנה איז אויסגעקומען דעם רבין אַוועקצופאָרן. מיר איז אויסגעקומען באַגייען מיין וויזע אין יום כפור. איך האָב זיך אין קאָנסולאַט געבעטן אָפּלייגן דאָס אויף איבער יום־כיפור, זיי האָבן מסכים געווען און ערשט אין די ערשטע טעג סוכות בין איך אַרויף אויף דער שיף „הייאַן מרו". איסרו חג סוכות בין איך אָנגעקומען קיין סיאטעל וואשינגטאָן. יידן פון דאָרטיקן קאָמיטעט פאַר פליטים האָבן אונדז אויפגענומען אין פאַרהאַלטן ביז איבער שבת.

שבת האָבן מיר גומל געבענטשט אין דער שול פון סיאטעל וואשינגטאן, אונדזער גרופּע איז געווען די ערשטע וואָס איז אָנגעקומען מיט דעם דאָזיקן וועג אין דער פאַרשטאַט. דער קאָמיטעט האָט אונדז איינגעאָרדנט ביי יידישע פאַמיליעס אויף די צוויי טעג וואָס מיר זענען פאַרבליבן. מוצאי שבת האָט מען אונדז באגלייט צו דער באַן. אין יעדער איז אַוועק צו זיינע קרובים און איך בין אָנגעקומען צו מיין ליבן ברידער משה מיט זיין משפּחה. אויך

רחובות מיותמים. ילדים מיותמים...
פעריתומטע גאסן. פעריתומטע קינדער

דאָ איז מיר נישט געווען לייכט נישט באַזיצענדיק קיין שפּראַך און נישט האָבנדיק קיין באַשטימטן באַרוף. אָבער נאָך אַלעמען איז די שווערסטע תקופה פון מיין אקלימאַטיזירן זיך אין נייעם לאנד געווען פון קליינעם באַדייט, אַנטקעגן די מאָראַלישע ליידן, ווי די בענקשאַפט און שרעק איבער מיין פרוי און קינד נישט געגעבן קיין רו, איך האָב געהאַפט אַלץ אַז איך וועל מיינע נאָענטע אין ליבע קאָנען אריבערנעמען. דער גורל פון מיין פרוי און קינד האָט מיך צעבראָכן. הגם איך האָב באַקומען קאָנטאַקט מיט זיי, אפילו באַוויזן איבערשיקן הילף און וויפיל מיר איז נאָר דערמעגלעכט געוואָרן.

ווען אמעריקא איז אריין אין דער מלחמה האָט זיך אראָפּגעלאָזט אַ שווערער פאָרהאַנג אבער אַלעם. טראַכטענדיק פון מיין אלטער היים בין איך ממש אַ צעהושטער ארומגעגאַנגען נישט וויסענדיק וואָס מיט מיר טוט זיך. איך האָב שוין צו מיר אַליין געהאַט טענות, הלמאַי איך בין אַוועק ראַטעווען זיך און מיינע נאָענטע געלאַזט דאָרט.

גייענדיק אזוי אַמאָל אין אַ אָוונט פארזינקען אין מיינע שווערע מחשבות צו דער אָוונט־שול פאַר דערוואַקסענע האָט מיר אן אויטו איבערגעפאָרן און איך האָב באַקומען זעכצן וואונדן אין קאָפּ, איך בין געגומען געוואָרן אין שפּיטאָל אויף עטלעכע חדשים אין געפאַלן צו לאַסט מיין טייערן ברידער אין זיין משפחה. מיינער אַ שוואָגער איציק אָפּאָצינסקי פון בענדין, וואָס איז מיינער אַ קוזין האָט נאָכן געזונט ווערן פאָרגעלייגט איך זאָל אַריבער קיין ניו־יורק. איך האָב תיכף באַשלאָסן און בין אַוועק דאָרט אין מאי 1942. מיין קוזין האָט מיר אין אַלעם ארויסגעהאָלפן, איך האָב זיך אָנגעשלאָסן אין דעם בענדין־סאָסנאָוויץ פאַרבאַנד אין ניו־יורק און ווייטער געהאָפט אז סוף כל סוף וועל איך אַמאָל זוכה זיין אריבערנעמען מיין פרוי און קינד אַהער.

און אַזוי האָב איך דערלעבט די מפלה פון היטלערן מיט זיינע מיטהעלפער ימ"ש אָבער צווישן די זעקס מיליאָן אומגעקומענע זענען אויך מיינע נאָענטע געווען.

און עס האָט זיך אַנטפלעקט דער ריזיקער צעטל פון די נעמען וואָס זענען מיר אזוי נאָענט און טייער:

וואָס איך האָב זיך דערנאָך דערוויסט

דאָס האָט מיר מיין שוועגערין זלאַטע אפאשינסקי איבערגעגעבן, נאָך מיין פאַרלאָזן מיינע ליבסטע און טייערסטע, מיין פרוי און מיין איינציק טעכטערל, דעמאָלט 11 יאָר אלט, ווי אויך מיין גאַנצע משפחה וואָס איז פאַרבליבן אין סאָסנאָוויץ ענדע מאָנאַט אקטאָבער 1939, ווען איך בין געלאָפן קיין לעמבערג, און אין מאָנאט אָקטאָבער 1940, דורך סאָוויעטן פאַרבאַנד און יאפּאַן קיין אמעריקע.

ערשט ווען מיין שוועגערין מיט איר מאן יצחק יורא זענען אָנגעקומען קיין אמעריקע אין יאָר 1941 האָב איך זיך אַלס דערוווסט.

און אָט איז אַ בינטל ליידן וואָס זי גיט איבער. אין דעם הויז, וווּ מיין פאמיליע האָט געוווינט אין סאָסנאָוויץ, זענען די מערהייט איינוווינער געווען יידן, צווישן זיי האָט

זיך אַריינגעכאַפּט אין הויז אַ סאַדיסט, אַ דייטשער נאַצי מיט זיין פאַמיליע, מיט דעם נאָמען פּיערעצקי, ימח שמו וזכרו. ער איז געווען דער שאָפער פון אַ נאַצישן גדול, וואָס האָט באַשטימט דעם גורל פון די סאָסנאָווצער און בענדינער יידן, וועלכע ער האָט פאַרשיקט אויף אַרבעט און קיין אויש־וויץ צום אומקום. גערופן האָט מען אים דער לין לינדנער. זיין נאָמען האָט אָנגעוואָרפן אַ שרעק אויף דער יידישער באַפעלקערונג, איז געווען באַקאַנט מיט זיינע סאַדיסטישע שטיק.

דאָס הויז וואַרשאַווסקע 12 האָט צו אַלע צרות אויך געהאַט אַלס צוגאַב אים דעם רוצח, ער האָט פשוט באַפוילן, אַז אַלע זאָלן זיך צונויפזאַמלען אויפן הויף, אויסדרייען זיך מיט די פּנימער צו דער וואַנט, די הענט אין דער הויך, גרייט צום שיסן אין זיי.

אויך צו מיין פאַמיליע אין דער וווינונג פלעגט ער זיך אַריינרייסן אַ שיכורער מיט אַ ריזיקן כלב, אַ וואָלף. אַרויסכאַפּנדיק זיין רעוואָלווער פלעגט ער מיט סאַדיזם פרעגן: „האָט איר מורא פאַר מיר? זייט וויסן, אַז דער בייזער הונט קאָן אייך לויט מיין באַפעל צעררייסן אָדער איך קאָן אַייך דערשיסן".

די אָרעמע פרוי מיינע, איר שוועסטער און דאָס טעכ־טערל האָבן מורא געהאַט צו ענטפערן, ווייל ווי דער ענטפער וואָלט נישט געווען האָבן זיי געציטערט פאַר שרעק און בעסער געשוויגן.

אַזוי זענען אויסגעליפערט געוואָרן אונדזערע נאָענטע צו אַזעלכע טעמפּע רוצחים, וואָס דאָס יידישע לעבן, איז פאַר זיי געווען אַ סאַדיסטישער פאַרווייַלונגס שפּיל.

און איך, וואָס האָב מיך געראַטעוועט מיט דער האָפנונג, אַז מיין פאַמיליע וועט אויך אַריבערקומען צו מיר, ווייל אין אַמעריקע האָט מיך מיט וואַרעמקייט אויפגענומען מיין ברודער משה מיט זיין טייערער פרוי און טעכטערלעך. ביז אַמעריקע איז נישט אַריין אין קריג האָב איך אַלץ געהאָפט און געגלויבט, אויף קיין רגע נישט אַרויסגעלאָזט זיי פון מיינע מחשבות. און די מלחמה האָט זיך געענדיקט, איז שוין פאַר מיר קלאָר געווען, אַז מיינע טייערע פרוי און מיין איינציקע טאָכטער האָבן געטיילט דעם גורל פון מיל־יאָנען יידן אין אושוויצער גיהנום. הי"ד.

מאיר לנצמן

דער פאַרשטיקטער יזכור

נאָך 28 יאָר בין איך ווידער אָנגעקומען קיין פוילן אין מיין היימשטאָט סאָסנאָוויץ. איך האָב באַזוכט דעם אויס־טערלישן בית־הקברות, וואָס זייט די וועלט שטייט איז נאָך אַזעלכער אויף איר ערד נישט געווען, דאָרט איז צעשטויבט געוואָרן דאָס אַש פון מיינע נאָענטסטע. דאָרט איז אָפּגעמעקט געוואָרן מיין אַלטע היים. מיין געבוירן־אָרט. דאָרט האָבן זיך אָפּגעשפּילט די גרויזאַמסטע פּיין.

דעם 10 אַפּריל 1967 זענען מיר אָנגעקומען קיין וואַרשע, די וואַרשעווער זענען גלייך דורכגענומען געוואָרן מיט דעם געפיל, אַז זיי געפינען זיך אויף קבר־אבות. אַלע האָבן געוווסט וואָס זיי דערוואַרט באַם באַזוך אין די אַמאָליקע היימען און דאָך האָבן מיר געפיבערט און געגאַרט וואָס שנעלער דאָרט זיין.

דער ערשטער קאָלעקטיווער באַזוך איז פאָרגעקומען אין טרעבלינקע. די דייטשן קיין שום סמנים נישט איבער־געלאָזט, האָבן דאָ פאַרווישט אַלע שפורן פון זייערע גרויליגע מעשים. דער איינציקער סימן פון זייער בעסטיאַלישע מעשים זענען די שטיינער מיט אויפשריפטן, אַ זכר פון די וואָס האָבן אין פּיין דאָ אויסגעהויכט זייערע נשמות, די שטיינער דאַרפן דאָס דערמאָנען די פאַרוואָרצלטע יידישע קהילות אויף פוילישער ערד, וואָס זענען צוזאַמען מיט זייער רומפולער טעטיקייט אַוועק מיטן רויך.

דער וועג, וואָס פירט קיין טרעבלינקע זעט אויס ווי אַ בית־הקברות. מען זעט נישט קיין סימן פון אַ לעבעדיקן ייד. די, וואָס האָבן געלעבט נאָענט פון וואַרשע געדענקען נאָך גוט דאָס ברויזענדיקע יידישע לעבן פון דער דאָזיקער סביבה.

דער צווייטער פונקט נאָך טרעבלינקע איז געווען מאַידאַנעק, דאָ קאָן מען נאָך זען די שפורן פון דייטשישער פּינקטלעכער אַרבעט. פאַר אונדזערע אויגן אַנטפּלעקט זיך דער לאַגער אין זיין שרעקלעכסטן גרויל. די באַראַקן און גאַז־אויוונס, די שטעכל דראָטן, וואָס זענען געווען עלעק־טריזירט, עקזעקוציע־פּלעצער א.א.וו.

מיר זענען אַריין אין זאַל, ווו מען האָט כלומרשט געפירט די יידן אין באָד אריין. איבער אונדזערע קעפּ די גאַז־רערן, דאָס פענסטערל, דורך וועלכן דער ס.ס.־מאַן האָט קאָנטראָלירט די ווירקונג פון גאַז, צוגעקוקט זיך צו די אין קאָנוולסיעס אויסגעגאַנגענע לעבנס, מענער, אַלטע לייט, פרויען און קינדער. איצטער איז דער לאַגער פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מוזעאום זאַרגפעליק איינגעאָרדנט אַ מוסטער פון אַמאָליקן גיהנום.

אַט זענען די פריטשעס דריי שטאָקיקע ווי מענטשן האָבן אין פינסטערע נעכט געוואַרט אויפן טויט. אין אַנדערע באַראַקן ווידער זעט מען די האָר פון אונדזערע שוועסטערס און מאַמעס; פאַר אונדז אַנטפּלעקט זיך אַ לאַגער פון קינדער־שיכלעך, דער איבערבלייב פון יידישע באַחנטע קינדערלעך, וואָס די רויבער און מערדער האָבן נישט באַוויזן ארויסשיקן; מענגעס ברילן, פאַרשידענע קליידונג, וואָס די דייטשן האָבן אראָפּגעצויגן פון די קרבנות פאַר דער פאַרניכטונג.

ניין, מיינע טייערע, דאָס קאָן מען נישט שילדערן, נישטאָ דער כח, וואָס זאָל דאָס קאָנען ארויפברענגען אויף די ליפּן, דאָס מוז מען זען און ווער עס האָט דאָס געזען, ווערט זיכער קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

דער דריטער באַזוך איז שוין געווען אין צוזאַמענהאַנג מיט אונדזער ציל, די אנטהילונג פון דעם דענקמאָל אין אוישוויץ, אויף דעם גרעסטן בית־הקברות פון דער גאַרער וועלט, פון פיר מיליאָן לעבנס, וואָס זענען פאַרשניטן געוואָרן מיט די שרעקליכסטע טויטן אויך די איינוווינער פון מיין שטאָט און פון גאַנץ זאַגלעמביע האָבן דאָ אין די גאַזאויוונס זייער לעבן פאַרענדיקט.

אוישוויץ וואָס איך האָב עס נאָך געקאַנט פון פאַרן חורבן, אינגאַנצן פיר קילאָמעטער פון סאָסנאָוויץ, איז פאַרניכטונגס לאַגער איז געווען אין בירקענאַו, „ברזעזינקי". ערשט דאָ דערזעט מען וואָס עס באַדייט די דייטש־נאַצישע טייוול־מאַשין פון מאָרד און רויב אין איר גאַנצן פאַרנעם, דאָ באַנעמט מען וואָס דאָס הייסט היטלעריזם, נאַציזם. וואָס די ווילדע הארדעס האָבן אָפּגעטאָן פאַר די אויגן פון דער וועלט אין צוואַנציקסטן יאָרהונדערט, דאָ זעט מען דעם דייטשן אויפטו, זייער בלוטדורשטיקייט, דאָ באַווייזט זיך די דייטשע בעסטיע אין איר גאַנצער נאַקעטקייט.

איצט איז דאָס אַלץ אויסגעשטעלט צום דערמאַנען דער וועלט צו וואָס היטלעריסטישע חיה איז פעיק. אַלץ דערמאָנט אין גרויליקסטן טאַט.

אַט זענען די רעלסן פאַר די טראַנספּאָרטן, די שטעכל־דראָטן, די וואַנט פון טויט, די באַראַקן, אַלץ, דער גאַנצער לאַגער איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מוזיי.

קיין אוישוויץ זענען אָנגעקומען אַסאַך פאַרטרעטער פון פאַרשידענע לענדער, ווי: פראַנקרייך, בעלגיע, אַרגענטינע, **האָלאַנד, אַמעריקע, איטאַליען א.א.** מיינסטנס יידן, פאַרשטייער פון פאַרשידענע אינסטיטוציעס און אָרגאַניזאַציעס פון אַלע שטעט אין פוילן, שול יוגנט, פאַרטרעטער פון יידישן קולטור־קאָמיטעט און קאָנגרעגאַציעס.

דער צוזאַמענפאָר איז געווען אַן איינדרוקספולער, צום אָבער לײַדער וועגן ישראל האָט מען פאַרגעסן, ביי דער צערעמאָניע נאָר דורך אגב דערמאָנט, באַלד באָם אנהויב, ביי דער דערעפנונג, צו עס געפינט זיך דאָ אויך דער מיניסטער ד"ר יוסף בורג פון ישראל.

דער צוזאַמענפאָר איז געווען אַן איינדרוקספולער, צום באַדויערן קיין וואָרט פאַר דער יידישער פאַרטרעטונג איז נישט צוגעטיילט געוואָרן עס האָבן באַגריסט דעם צוזאַמענפאָר: דער פרעמיער ציראַנקעוויטש, אין נאָמען פון דער **פוילישער רעגירונג; אַ גענעראַל פון ראַטן פאַרבאַנד אין דער רוסישער שפּראַך** (דער גענעראַל וואָס האָט באַפרייט **אוישוויץ) און אַ דעלעגאַט פון וועלט־פאַרבאַנד פון אוישוויצער** מאַרטירער אין דער פראַנצויזישער שפּראַך.

אונדזער גרופּע, די ישראל־דעלעגאַציע, האָט זיך פאַרזאַמעלט נאָך דער אַנטהילונג פון דענקמאַל ביי די „געדענקטאָוולן", וואָס זענען באַצייכנט מיט דער יידישער און העברעאישער שפּראַך און געמאַכט אַן אזכרה, דער מיניסטער **יוסף בורג האָט מיט אַ צעבראָכן קול געזאָגט קדיש**, וואָס האָט ביי אַלעמען ארויסגערופן טרערן און טיפן צער.

עס זענען אויך געקומען יידן פון די פאַרוואָרפענסטע ווינקעלעך פון פוילן. געוואָלט זיך אויך טרעפן מיט די יידן פון ישראל.

דעם 19־טן אפּריל, דער 24־טשער יאָרטאָג פון אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ, האָבן מיר אַנטיילגענומען אין דער צערעמאָניע פון לייגן אַ קראַנץ ביים געטאָ־דענקמאָל אין וואַרשע, עס איז געשטאַנען אַ מיליטערישער ערן וואַך פון דער פוילישער ארמיי און דער אָרקעסטער האָט געשפּילט אַ טרויער־מאַרש.

דערנאָך זענען מיר אַלע אַוועק צום שטח פון חרובן ווארשעווער געטאָ, ווו סטעפאַן גראַיעק האָט אונדז געגעבן אַ גענויעם איבערבליק איבער די קאַמפן אין געטאָ. מיר האָבן אויך באַזוכט דעם דענקמאָל פונעם קאָמענדאַנט פון די אויפשטענדלער, מרדכי אנילעוויטש, ווי אויך דעם גענשער בית־הקברות.

אין אָוונט איז פאָרגעקומען אַ גרויסע אַקאַדעמיע אין איבערפולטן זאַל פון פילהארמאַניע. צום באַדויערן איז אויך דאָ נישט איינגעלאָדן געוואָרן אין פרעזידיום דער ישראלדיקער דעלעגאַציע צווישן וועלכע עס קיין איין פאַרשטייער פון די געטאָ־קעמפער פון ישראל זענען געווען די געטאָקעמפער: סטעפאַן גראַייעק, חייקה גראָסמאַן, רעזניק אַ.אַ.

ניין, מען דאַרף נישט זיין נאַיוו און גלויבן, אַז אין פוילן וועט אנטשטיין אַ ניי יידיש לעבן, די קנאַפּע דרייסיק טויזנט יידן אין זייער איצטיקן צוזאַמענשטעל, ווי אַ קלײנער טייל פון זיי האָט שלום געמאַכט מיט זייער לעבן אין פוילן, וועלען דאָס נישט באַווייזן. אַוודאי זענען דער איבערוועגנדיקער טייל יידן אין פוילן גענייגט אויסצוואַנדערן און זיי טראַכטן אוודאי פון ישראל, ווי אויף זייער נאַטירלעכע היים.

אודאי וועלן פאָלאַקן בויען און לעבן ווי יעדעס פאָלק און זיין ערד. פאַר יידן איז געבליבן אַ פאַרשטיקטער יזכור.

חיים בערלינסקי

פון אנהויב ביז צום סוף

ווי אַ הוראגאַן, פון דער זייט פון מיסלאָוויץ, פון אסטראגורסקא גאַס, זענען זיי אַנגעלאָפן. דאָס איז געווען מאַנשיינס ארמיי און מיט זיי דער גאַנצער פינצטער כוח, וואָס זיי האָבן גלייך געוואָנדן קעגן די יידן, און באַלד האָבן זיך אָנגעהויבן שיטן איבער אונדזערע קעפּ די פינצטערע גזרות.

אָט איז אַ באַפעל, אַלע יידישע מענער זאָלן זיך צוזאַמענקומען אין מאַגיסטראַט, און מען האָט זיי אין די טויזנטער אַריינגעקוועטשט אין די קעלערס, אָן עסן, אָן אַ טראָפּן וואַסער. דאָס האָט גענומען אַ טאָג מיט אַ נאַכט. אין דער צייט בין איך מיט מיין בני בית געווען באַהאַלטן אין אַ קעלער. 36 שעה האָט געדויערט ביז מען האָט די פאַראַהלטענע גענומען טרייבן אין שיינס פּאַלאַץ איך האָב געוווינט אויף דער זעלבער גאַס, אַלע יידן, וואָס האָבן געהאַט בערד, האָט מען זיי אָפּגעשוירן, באַנוצנדיק זיך מיט יידישע פריזירערס וואָס מען האָט צו דעם צוועק באַפרייט, זיי זאַלן ברענגען זייערע כלים. נאָך שווערע יסורים האָט מען ענדלעך די יידן באַפרייט, איבערלאָזנדיק 150 אַנגעזעענסטע מענער פון שטאָט אַלס ערובניקעס. זיי האָבן געדאַרפט רייניקן די שטאָט, קערן און וואַשן די קלאַזעטן. נאָך דעם האָט מען זיי אַריינגעוואָרפן אין דער תפיסה אויף דער טאַרגאָווער גאַס און פון דאָרט זיי יעדן טאָג געפירט צו דער אַרבעט מיט די בעזעמס אויף די אַקסלען, באַפוילן טופּען מיט די פוס אַזוי ווי סאָלדאַטן. אָן אַ שיעור קרבנות זענען פון זיי געפאַלן. זאָל דערמאָנט ווערן מיינס אַ שכן, יחזקאל ראָזענהאַק הי״ד, אַ זון פון יוסף, און זיין מוטער ליבעלע זענען געווען פון די ערשטע קרבנות.

ערשט נאָכדעם איז אַנטשטאַנען דער יודנראַט מיט מאָניעק מערין בראש.

אין אַ צייט אַרום איז אַביסל שטיל געוואָרן. מענטשן האָבן זיך גענומען באַווייזן אין די גאַסן, יידן האָבן אָנגעהויבן האַנדלען. אויך דער דעקערטאַ־גאַס איז געוואָרן ענג פון אָט די גאַסן סוחרים. דעמאָלט איז געקומען די פאַראָרדענונג שאַפן די יידישע מיליץ, די אַזוי גערופענע אָרדנונגס־דינסט.

איך האָב זיך געוואָנדן צום יודנראַט, און אין חודש נאָוועמבער בין איך אָנגענומען געוואָרן אין יידישן שפּיטאָל אַלס פּאָרטיער. חוץ דעם האָב איך געדאַרפט אויך העלפן ביי דער סאַניטאַרער אַרבעט, דיזענפעקציאָנירן מלבושים, צו גרייטן דעסטעליזירטע וואַסערן און אַרויסטראָגן מתים, הייצן די קעסלען א.א.וו.

אין יאָר 1941 איז מיר צוגעקומען נאָך אַ נייע אַרבעט, צו פאַרטונקלען די פענסטער אין די אָוונטן.

דער דירעקטאָר פון שפּיטאָל איז געווען ד״ר ליבערמאַן.

אין דער צייט האָט מען געבראַכט אין פּראַכט־צוגן, יידן פון דער גאַנצער סביבה, דער יודנראַט האָט באַקומען אַ באַפעל אויפצונעמען די יידן. מיר דערמאָנען זיך באַזונדער די יידן פון אוישוויץ, וואָס מען האָט אַרויסגעטריבן, און געבראַכט צו אונדז, ווייל מען האָט דאָרט אָנגעהויבן בויען די טויט־פאַבריקן.

צווישן די אָנגעקומענע זענען אויך געווען אַסך קראַנקע, צעבראָכענע און אויך משוגעים. געווען צווישן זיי אַ וווּנדערשיין מיידל, וועמענס מאַן איז געווען פון די ערשטע פאַרמשפטע צום טויט. מענטשן זענען געשטאָרבן מאַסנוויין.

אין יאָר 1942, אין שאַפּעניץ, איז געווען אַ לאַגער פון האָלענדישע יידן, מיר אין סאָסנאָוויץ האָבן פון דעם נישט געוווּסט, אַמאָל קומט צעפאָרן אַ וואָגן געשפּאַנט מיט צוויי פערד. דער שמייסער, אַן אוקראַאינער, קלינגט ביים טויער, אַז מען זאָל אים אַריינלאָזן מיטן וואָגן אין שפּיטאָל אַריין. איך פרעג אים, וואָס האָט ער געבראַכט? אויף דעם קומט זיין ענטפער: „טויטע יידן, בלויז מענער". איך האָב אים גלייך צוגעפירט צום חדר המתים. זיבן זענען זיי געווען אָנגעטאָן אין זייערע מלבושים. אָפּגעגאָלטע. איך האָב זיי אַראָפּגענומען, געלייגט איינעם נעבן צווייטן. ביי איינעם האָב איך געפונען אין טאַש אַ שטיקל פּאַפּיר מיט אַן אויפשריפט, אַז ער הייסט „פּיעפער" און שטאַמט פון אַמסטערדאַם, איינער פון זיי איז געווען אַ רב, ער איז געווען איינגעהילט אין אַ טלית און האָט געהאַט גאָלדענע ציין און העל געלע האָר. דער שייגעץ האָט מיר באַמערקט: „טאָ יעסט ראַבין". אַזוי האָט מען אים געזאָגט אין שאַפּעניץ. זינט דאַמאָלס זענען אַנגעקומען צוויי מאָל אַ וואָך אַזעלכע טראַנספּאָרטן פון שאַפּעניץ. דערנאָך האָבן זיי אָנגעהויבן איבערגעשיקט ווערן נאַקעטע. איך האָב זיך געבעטן ביים פאָרמאַן, אַז ווען ער וועט קומען נאָך אַמאָל, זאָל ער כאָטש אויפשרייבן אויף זייערע קערפּערס מיט אַ בלייַשריפט דעם נאָמען זייערן. ער האָט מיר דערנאָך דערקלערט, אַז דער לאַגער פירער האָט דאָס שטרענג פאַרבאָטן. ווען מיר האָבן זיך נענטער באַקאַנט, האָט ער מיר איינגערוימט אין אויער, אַז דער לאַגער־פירער הרגעט אַליין מיט אַ פּאַלקע די האָלענדישע יידן. איך האָב זיך אָנגעהויבן צוקוקן צו די קערפּער, און דערזען אויף זיי צייכנס פון שווערע קלעפּ, באַזונדערס אין טיילן פון די נירן, ביי איינעם האָב איך אַראָפּגעווישט געזעצט בלוט פון אויער.

צווישן די טויט־טראַנספּאָרטן, האָבן אויך אָנגעהויבן אָנקומען 16—17 און 18 יאָריקע קינדער, אין די צענדליקער זענען זיי צוגעשיקט געוואָרן צוזאַמען מיט די טויטע קערפּערס פון שטאַרקע געוויקסיקע מענטשן.

איך האָב זיך פאַרבונדן מיט דער חברה קדישא. קובר

געוועזן האָט מען זיי אין ברידער־קברים, און איך בין נישט זיכער צו מען האָט באַוויזן ארומצוימען דעם פּלאַץ, פון אָט זיי האָלענדישע קדושים, ווי אויך פון פיל סאָסנאָווצער וואָס זענען אין די דאָזיקע טעג געקומען צו קבורה.

אין יאָר 1942 האָבן זיך פארשטאַרקט די רדיפות איבער די יידן אין זאגלעמביע. מאניעק מערין האָט זיך דאַן גענומען צו די אלטע לייט, קראַנקע, משוגעים, צונויפגעקליבן אין טראַנספּאָרטן, וואָס זענען אַוועקגעפירט געוואָרן אין דער אייביקייט. עס האָט אַמאָל געטראָפן, אַז עס האָבן אויסגעפעלט מענטשן אויסצופילן די טראַנספּאָרטן. די דריי וואַגאָנען זענען נאָך נישט געוועזן פארפילט, האָט מען געוואָרפן גורל, וועלכעס הויז מען זאָל צונעמען. דער גורל איז געפאַלן אויף די הייזער טארגאָווא נר׳ 2 און נר׳ 11, און מען האָט דאָרט נישט איבער געלאָזט קיין איין מענטש. עס איז געווען פרייטיק־פארנאַכט, און יידן זענען געזעסן אינדערהיים, אויך דער רב ענגלארד, איז אין יענעם פרייטיק אויסגעזידלט געוואָרן. דער לעדערשניטער פוקר, וועלכן איך האָב פערזענלעך געקאָנט, ווי אויך מאניעק דער זיידלער. 2000 מענטשן האָט דעמאָלט די אויסזידלונג ארויסגעריסן. דערנאָך זענען געקומען קלענערע אויסזידלונגען פון די מענטשן, וואָס זענען אַנטלאָפן און פארשטעקט זיך אין פאר־שידענע באהעלטענישן.

די רוצחים זענען געפאַלן אויף אַ נייער המצאה. אין אַ זונטיק, סעפּטעמבער 1942, האָבן אלע סאָסנאָווצער יידן דערהאַלטן בריוו, זיי זאָלן זיך צושטעלן אויפן ספּאָרט־פּלאַץ, אין אַלט־סאָסנאָווצע. מאניעק מערין האָט פאָראויסגעזען אַז קיינער וועט זיך פרייוויליק נישט צושטעלן אויפן זאמלפונקט האָט ער גערופן באזונדערע פארזאמלונגען אויף די הויפן, געזאָגט, אַז מען זאָל זיך שיין אויספּוצן און גאָרנישט מיטנעמען. דאָס האָט געדאַרפט הייסן, אַז מען וועט נאָר סטעמפּלען די ליכט־בילדער און מען וועט אָפּלאָזן צוריק אַהיים.

עס האָבן זיך אַ לאָז געטאָן צום זאַמלפונקט טויזנטער מענטשן, קינדער אין וועגעלעך, יוגנט און דערוואקסענע, אלטע־לייט, פאַרפּוצטע אין די יום־טובדיקע מלבושים, אַ מאַסן־וואנדערונג. אַזוי זענען מיר געשטאַנען אונטערן פרייען הימל ביז שפּעט אין דער נאַכט. ערשט שפּעט אין דער נאכט האָט זיך אָנגעהויבן די סעלעקציע, די פאַרזאַמלטע זענען צעטיילט געוואָרן אין פיר גרופּן. פון נר׳ 1 ביז 4. נר׳ 1 איז געגאַנגען באַלד אַ היים, נר׳ 2 איז געוואָרן אַוועקגעשטעלט צום טראַנספּאָרטירן אין לאַגער, נר׳ 3 האָט געדאַרפט אַדורכמאכן נאָך אַ סלעקציע, און נר׳ 4 האָט מען פאַרוקט אין אַ ווינקל גלייך אַוועקצושיקן קיין אָשוויענטשים, צום פאַרברענען. גראַד איך מיט מיין פרוי און די פיר קינדערלאַך האָט מען צוגעטיילט צו גרופּע 3. פאַרטאָגס האָט אָנגעהויבן גיסן אַ רעגן, די געוואַלדן און געשרייען באַזונ־דערס פון די קליינע קינדער האָבן זיך געהערט ווייט, דורכגענעצטע ביז די ביינער, פארפייניקט, האָט מען קוים אָנגעזען אַ צורה פון אַ מענטש. די מענטשן פון דער גרופּע 4 האָבן זיך אָנגעהויבן אריינרייסן אין דער גרופּע נר׳ 3, און אַלע האָבן זיך צונויפגעמישט, און אין רעזולטאט זענען פון דער גרופּע נר׳ 4 געפאַלן מער ווי צוויי צענדליק קרבנות.

ווען מאניעק מערין איז אויפגעשטאנען פון שלאָף האָט מען אים צוויסנגעגעבן, אַז נר׳ 4 האָט זיך צונויפגעמישט מיט נר׳ 3. מיר דאכט זיך, אַז אויפן פּלאַץ זענען געווען פארזאמלט אריבער צוואנציק טויזנט מענטשן. מאניעק מערין האָט זיך אַוועקגעשטעלט אויף אַ טיש און האָט געבעטן, אַלע זאָלן זיך האַלטן רואיק, ווייל מיר גיין אַלע אין שטאָט אַריין, נר׳ 4 און 3, עס איז טאַקע אזוי געווען, אָבער דאָס האָט געדויערט ביז פאַרנאַכט, מען האָט אויסגעשטעלט צו פינף אין אַ ריי און געהייסן די אויסגעהונגערטע און נישט־אויסגעשלאָפענע מארשירן. אַסאַך מענטשן זענען פון וועג אַנטלאָפן, איך בין נישט געווען אומשטאַנד צו לויפן, מיינע קינדער האָבן שטאַרק מורא געהאט. ווען מיר זענען צוגעקומען צו די הויפּט־גאַסן, האָט מען מער ווי העלפט אריינגעפירט אין דער קאלאנטאיא גאס און אין דער טאוואַ־ראווע גאס, ווו עס איז צומנאַענסטן צו דער פראכט־באַן און מען האָט גלייך ארויסגעפירט צו דער ראַמפּע.

איך מיט מיין בני בית זענען געוואָרן אריינגעפירט אין הויז טארגאָווא 8, מיר האָבן באַקומען ברויט מיט זופּ, און מיר זענען אַוועקגעפאַלן שלאָפן אויף דער גאָלער ערד. אַסאַך האָבן אָנגעהויבן טראכטן וועגן תכלית, און זענען טאַקע אין דער זעלבער נאַכט אַנטלאָפן. ערשט צומאָרגנס, דינסטיק פרי, האָב איך זיך ארומגעקוקט וואָס צוטאָן. אַ פרוי איז פאַרחלש׳ט געוואָרן און עס איז אריינגעקומען אַ סאניטאר מיט א טראָג־בעטל, האָב איך אים געהאָלפן ביים טראָגן דאָס בעטל, איך האָב באַקומען אַ באַנד מיט אַ רויטן קרייץ אויף מיין אָרעם. מיט גרויס מי האָב איך אויך ארויסגעראטעוועט מיין פרוי מיט די קינדער.

ביים טויער איז געשטאַנען אַ וואָגן מיט ברויט און קאַווע, פלוצים האָב איך באַמערקט אַ קראנקן־שוועסטער, די שווארצע מאַניע, איינע וואָס האָט געארבעט מיט מיר צוזאמען אין שפּיטאָל, און זי האָט געגעבן מיינע קינדער ברויט, זיי זאָלן דאָס צוטראָגן צום טויער, אזוי נאָר ווי די קינדער זענען צוגעקומען צום טויער, האָב איך זיי גערופן און אריינגענומען אין דער אמבולאטאריע פון לינת החולים, זיי ארומגעוואַשן און אהיימגעשיקט. מיין פרוי איז שוין דעמאָלט געווען אין דער היים. אין 15 מינוט ארום האָט מען אַלע מענטשן אַרויסגעפירט גלייך צו דער פראכטבאן און אַוועקגעפירט קיין אוישוויץ.

נאָכדעם זענען די רוצחים אריינגעפאַלן אין שפּיטאָל, ארויפגעלייגט אויף וועגענער הונדערט שווער־קראנקע און מיטגעשיקט מיט דעם זעלבן טראַנספּאָרט.

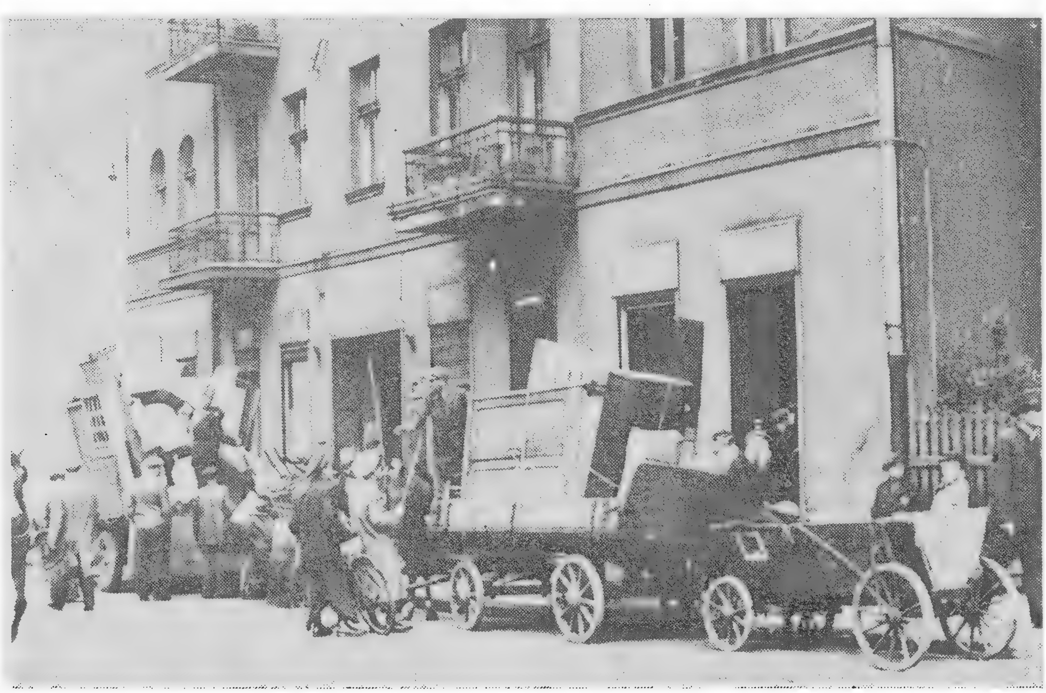
מען פלעגט כאַפּן פרויען פאָר קויפן ביי אַ פאָלקס־דויטש אַ ביסל מילך, אַ פּאָר אייער, אַ פּאָר קרטאָפלעס, אָדער גאָר אַ פּאָר ציבעלעס, דאָס איז געווען שטרענג פאַרבאָטן און געדראָט מיט סכנות־נפשות.

אַ געוויסע פרוי האָט באַהאַלטן אין אַ בלומענטאָפּ צוואַנציק דאָלאַר, פלוצים איז דער בלומענטאָפּ אַראָפּגעפאַלן פון אַ פענסטער און האָט זיך צעקלאַפּט. די הויז־וועכטערין, האָט די דאָלאַרן צוגענומען און באַהאַלטן ביי זיך אין אַ קופערט, מאַכנדיק ביי איר אַ רעוויזיע האָט מען געפונען די 20 דאָלאַר. די פרוי האָט דערקלערט דעם אמת, אַז דאָס האָט זי אויפגעהויבן פון דער ערד אויפן הויף, און דאָס איז פון דעם ייד פון ערשטן שטאָק. מער האָט מען נישט געדאַרפט. מען האָט גלייך צוגענומען דעם איינוווינער, אַן אָנגעזעענעם חסידישן ייד. זיין טאָכטער האָט זיך געוואַנדן צו מאַניעק מערין, און דערקלערט אַז זי נעמט אויף זיך דעם חטא בכדי איר פאָטער צו באַפרייען פון ארעסט. זי איז געווען אַ 30־יאָריקע שיינע פרוי און געווען שוואַנגער, אין זעקסטן חודש. מען האָט זי אין תפיסה לאַנג נישט געהאַלטן, זי איז געווען די 27סטע שוואַנגערדיקע פרוי אין אַרעסט. דער יודנראַט האָט אויסגעפוילט, אַז די שוואַנגערדיקע זאָלן זיך געפינען אין שפּיטאָל אונטער דער אויפזיכט פון דער יידישער מיליץ ביז צום געבורט פון זייער קינדער. געווען אין שפּיטאָל אַ ספּעציעל צימער פאַר די דאָזיקע פרויען. נאָך דעם ווי די פרויען האָבן געבוירן די קינדערלעך איז פלוצים אין אַ נאַכט, ווען איך האָב געהאַט דינסט, אַ זייגער איינס, פאַרפאָרן אין שפּיטאָל אַן עלטערער יידישער מיליציאַנט, מיט אַ וואָגן געשפּאַנט מיט צוויי גרויסע פערד. ער האָט אויפגעוועקט אַלע פרויען און געגעבן אַ באַפעל אַלע זאָלן זיך גלייך אָנטאָן. איר קאָנט זיך פאָרשטעלן די געשרייען, געוואַלדן און קולות פון די מאַמעס, וואָס מען האָט צוזאַמען מיט זייערע פּיצלעך קינדער, אַכט אומשולדיקע יידישע עופעלעך, ליכטיקע און שיינע, וואָס זענען נאָר וואָס געקומען אויף דער וועלט, אַוועקגעפירט קיין אוישוויץ.

און נאָך אַ מעשה מין אַ האָלענדישן ייד, וואָס האָט זיך אַרויסגעריסן פון לאַגער און אריינבאַקומען זיך אין יידישן שפּיטאָל, מען האָט אים גערופן נתן פלאָטשקאַ, אַ הויכער דיקער מאַן אַ רייכער ייד פון אמסטערדאם מיר האָבן זיך מיט אים געהאַלטן נאָנט. אַ גאַנץ יאָר איז ער געווען אין שפּיטאָל, יעדע וואָך האָט ער באַקומען צוגעשיקט פּאַקעטן מיט שפּייז און אויך קליידונג. איינמאָל איז געקומען צו אים אַ האָלענדישער קריסט און האָט אים געוואָלט אַרויסנעמען פון שפּיטאָל, אָבער צוליב זיין טיפּיש יידישן אויסזען האָט זיך דאָס נישט איינגעגעבן און דער שליח איז צוריק מיט גאָרנישט, נתן פלאַטשקאַ איז געווען אין שפּיטאָל ביז צו דער ליקווידאַציע און געגאַנגען מיט אַלע אין געטאָ שראָדולע.

עס קומט אָן דאָס יאָר 1943. מאַניעק מערין באַזעצט די יידן אין געטאָ שראָדולע. באַלד פון אָנהויב יאָר 1943. אַ גאַנצן ווינטער האָט זיך דאָס געצויגן און עס האָט געדויערט ביז פסח ביז אַלע זענען אריבער, דאָס שפּיטאָל האָט מען איבערגעפירט ערשט פורים צייט. איך בין ערשט אריבער האַרט פאַר פסח. דעם סדר האָבן מיר אָפּגעריכט אין געטאָ. איך האָב באַקומען צוגעטיילט אַ צימער מיט נאָך צוויי משפחות. די שטוב האָט זיך געפונען אויפן ערשטן שטאָק.

דאָס געטאָ איז דאַן געווען באַוואַכט דורך יידישע מיליץ.

האשלייה: אורזים את חפצי הבית להעברה

די אילוזיע: מען פאַקט זיך צום איבערפירן

מען האָט זיך געקאָנט באַוועגן ווו מען האָט געוואָלט. דאָס יידישע שפּיטאָל איז געוואָרן ארייַנגשליידערט אין אַ פּראָסט הויז פון עטלעכע צימערן. די קראַנקע זענען געווען מערסטנס נאָך אָפּעראַציעס און אַמפּוטאַציעס. דער פּוילישער דאָקטאָר סטאָק איז געקומען יעדן טאָג, היילן און העלפן, וואָס ער האָט נאָר געקאָנט. ער איז געווען אַגוטער כירורג און געפינט זיך נאָך ביזן הייַנטיקן טאָג אין סאָסנאָוויצע. ער האָט געראַטעוועט אַסאַך מענטשן און אַסך מאָל אייַנגעשטעלט זיין אייגן לעבן, ברענגנדיק הילף דורך וועגן און אומוועגן.

די מיליץ האָט געהיטן, אַז די יידן זאָלן זיך נישט וואַרפן אין די אויגן. ביי די רעלסן, וואָס האָבן זיך געצויגן צו שיינס ווערק, האָבן די נאַציס גוט אכטינג געגעבן, יעדן טאָג האָט מען אונטער באַוואַכונג געפירט מענטשן צו דער ארבעט אויסער דעם געטאָ. אויך מייַנע צוויי עלטערע זין זענען געווען באַשעפטיקט אין „סקאָפּעקס״ פאבריק פאַר מעבל. זייער עלטער איז געווען 13 און 14 יאָר. מייַן 17 יאָריקער זון האָט זיך שוין דעמאָלט געפונען אין אַ לאַגער אין דייטשלאַנד, בלויז מייַן יונגסטער זון פון 12 יאָר איז געבליבן אין דער היים.

אין אָט דער כלומרשט רואיקער צייַט, פון פסח ביז נאָך שבועות, זענען געווען „לאַפּאַנקעס״, די יונגערע האָט מען געשיקט אין די לאַגערס און די עלטערע קיין אוישוויץ. דער זאַמלפּונקט פון די געכאַפּטע איז געווען אַנטקעגן דעם שפּיטאָל.

די גרעסטע אויסזידלונג איז געווען דעם 22־טן יוני 1943.

אַזוי ווי דער זאַמלפּונקט איז געווען אַנטקעגן דעם שפּיטאָל האָבן די קראַנקן־שוועסטער אַרויסגעכאַפּט אַסאַך קינדער און דערוואַקסענע און אַרייַנגענומען אין שפּיטאָל אַלס קראַנקע, זיי האָבן דערבייַ אייַנגעשטעלט דאָס לעבן.

אייַנמאָל, אין אַ פאַרנאַכט האָט זיך באַוויזן טשאַרנע. זי איז געווען די רעכטע האַנט פון מאַניעק מערין, זי האָט צוזאַמענגערופן אַלע יידן אויף איין פּלאַץ און האָט זיך געוואָנדן צו די פאַרזאַמלטע, אַז יעדער זאָל זיך פרייַוויליק פאַרשרייַבן צו פאָרן אין די דייטשע לאַגערס אַרייַן, זי האָט געזאָגט, אַז זי איז נישט פאַראַנטוואָרטלעך פאַר דעם וואָס עס וועט פאַרקומען ווייַטער. אין צוויי אָדער דריי וואָכן אַרום זענען טשאַרנע און מאַניעק מערין, זייַן ברודער חיים, און צוויי אַדוואָקאַטן גערופן געוואָרן קיין קאַטאָוויץ באַלד אין דער פרי און זענען מער נישט צוריקגעקומען.

דאָס געטאָ האָט געלעבט אין אימה, מען האָט אָנגעהויבן פאַרגראָבן זיך אין בונקערס, וואָס האָבן אָפּגעקאָסט אַסאַך געלט, מי און אַרבעט, מען האָט דערין אַרייַנגעלייגט אַסאַך חכמה און דערפינדערישקייט.

ווייַזט אויס, טשאַרנעס וואָרנונג איז געקומען צו שפּעט, דעמאָלט ווען זי האָט שוין דערפילט דעם אייגענעם סוף.

מאַניעק מערין אַליין, דער געוועלטיקער איבער די יידן אין זאַגלעמביע און שלעזיען, איז אַפילו נישט געקומען אין די לעצטע מינוטן צו דער אַזוי טראַגישער פאַרזאַמלונג. ער האָט געהאַט צו זייַן דיספּאָזיציע אַ שיינע לימוזינע מיט אַ שאָפער. דער שאָפער האָט געהייסן באַראַן, ער לעבט ביזן הייַנטיקן טאָג.

די פאַרזאַמלונג מיט דעם פרוי טשאַרנע האָט אפשר געראַטעוועט אַ צאָל יונגוואַרג, וואָס האָבן זיך פאַרשריבן און אַוועק אין די לאַגערס.

וואָלטן די מענטשן אָנגענומען מיטלען באַלד און נישט פאַרוויגט און פאַרנאַרט געוואָרן דורך דעם יודנראַט, וואָלט זיך לפחות געראַטעוועט א גרעסערער פּראָצענט, ווייַל עס זענען דאָך געווען מעגלעכקייטן אַרויסרייַסן זיך אין די וועלדער. מייַן זון האָט זיך געפונען ווי איך האָב שוין דערמאָנט אין אַ לאַגער ביי גלייוויץ, אַ60 קילאָמעטער פון סאָסנאָוויץ, געאַרבעט שווער בײַ גרובן טיפע גריבער, לייגן רעלסן, אַרויסרייַסן שטיינער. איך האָב פון אים באַקומען בריוו, און וועלכן ער האָט זיך געבעטן איך זאָל אים צושיקן אַ טרוקן שטיקל ברויט. דאָס האָט גערויבט מייַן שלאָף. איך האָב קוים צונויפגעשעלט אַ פּעקל, וואָס איך האָב געשיקט, אָבער איך האָב זיך דערוווּסט, אַז דאָס איז נישט אָנגעקומען צו מייַן זונס הונגעריק מויל. די נוגשים האָבן עס אויפגעפרעסן און אים אַפילו נישט דער־ציילט.

אין חודש יוני איז פאָרגעקומען אַ גרויסע אויסזידלונג פון עטלעכע טויזנט מענטשן. די אויסזידלונג האָט זיך געצויגן ביז שפּעט באַנאַכט. מען האָט שוין נישט געקליבן קיין אָרעמעלייט אָדער קראַנקע, אַזוי ווי דער מנהג איז געווען. די היטלעריסטישע באַנדיטן האָבן גענומען יעדן איינעם ווענען זיי האָבן נאָר אָנגעטראָפן אין גאַס, אָדער אין שטוב.

אין חודש יולי 1943 איז אויך פאַרשוווּנדן מאַניעק מערין דער לייטער איבער אַלע זאַגלעמביער יידן און אויבער־שלעזיען, צוזאַמען מיט אַלע זייַנע אַדיוטאַנטן.

אין דער שפּיץ פון דער פאַרוואַלטונג האָט זיך דאַן געשטעלט שמיטאַנע. עס איז אַרומגעגאַנגען אַ קלאַנג, אַז אין יודנראַט געפינט זיך אַ בריוו, וועלכן מען טאָר נישט עפענען. פאַר דער לעצטער אויסזידלונג איז געקומען אַ באַפעל, פון דרייערן אַליין, אַז מען זאָל עפענען דעם בריוו. מענטשן האָבן אָנגעהויבן לויפן, ווו איינער האָט נאָר געקאָנט. אין דעם בריוו איז געווען געשריבן בפירוש, אַז זאַגלעמביע ווערט יודנריין. דעמאָלט האָבן זיך נאָך געפינען אַן ערך 20,000 יידן, דער שפּיטאָל אין געטאָ איז נאָך געווען טעטיק, קראַנקע זענען געווען גענוג, צוריקגעקומענע פון די לאַגערס די יידישע מיליץ האָט געהאַלטן וואַך ביז עס איז געקומען דער סוף.

שבת, דעם 1.8.1943 — איך דערמאָן מיט ציטער דעם שוידערליכן טאָג — איך האָב פּונקט געאַרבעט אַ נאַכט־שיכט, עס איז שוין געווען שפּעט אין אָוונט, געהאַט האָב איך אין שפּיטאָל ביי מיר אַ וואַכזאַמען הונט, אַ זייגער 11.20

ביינאַכט, דער הונט האָט זיך צעבילט, איך האָב געעפנט אַ שפּאַרונקע פון טויער און אונטערגעוואַכט אַ ביסל. איך האָב דערהערט רעדן דייטש, און איך בין צוריק אַריין שנעל אין שפּיטאָל, אויפגעוועקט פון שלאָף דעם מיליציאַנט, פּערגרעריכט, ער האָט זיך געלאָזט גיין אַהין וווּ איך האָב אים אָנגעוויזן. עס האָט געדויערט אַ האַלבע שעה צייט ביז ער איז צוריקגעקומען און געזאָגט: „די קלאָג איז פאַרטיק". ער האָט דערציילט, אַז די מערדער האָבן ארומגעשטעלט דאָס גאַנצע געטאָ און זיי היטן. מאָרגן ווערט אַלץ יודנריין. אין צוויי שעה אַרום זענען מענטשן שוין געקומען צו לויפן אין שפּיטאָל אַריין מיט דעם זעלבן נייעס.

איך האָב זיך געלאָזט לויפן אַהיים, וווּ איך האָב שוין געטראָפן אַלע אין די בונקערס. אויך איך אַליין בין אַריין אין אַ בונקער, וואָס איז געווען אויסגערעכנט אויף די מענטשן פון אונדזער הויז, געקומען זענען אָבער אַסאַך מער. עס איז געווען ענג און די היץ איז געווען אַזוי גרויס, אַז עס איז געווען אוממעגלעך אָנצוצינדן אַ שוועבעלע. אין אין בונקער בין איך פאַרבליבן ביז אַכט אינדערפרי. לענגער זיצן דאָרט בין איך נישט געווען אומשטאַנד. מיין שכן, וואָס איז געקומען פונדרויסן האָט געמאָלדן, אַז דאָס געטאָ איז יודנריין, מען מוז אַלע אַרויס, איך מיט מיין פרוי און קינדער זענען אַוועק ווי מען שטייט און גייט אין שפּיטאָל, עס האָט געהייסן צוריק צו מיין אַרבעט. דאָרט האָב איך געהאַט אַ באַזונדערן צימער אין פאַרטער נאָענט צום טויער. אַ שיסעריי האָט געהילכט אין דער לופט. מענטשן האָבן זיך געוואָלט ראַטעווען. די, וואָס האָבן געוואָלט אַנטרינען, האָט מען גלייך דערשאָסן.

נאָכמיטאָג זענען אָנגעפאָרן עטלעכע יידישע פּאָליציאַנטן מיט פערד און וואָגן, צונויפגעקליבן די מתים און געבראַכט זיי אין שפּיטאָל אַריין אָוועקגעלייגט די מתים אין הויף אין אַ ליידיקער שטוב, באַגאָסן מיט כלאָר, צוליב דער גרויסער היץ. ביז פאַרנאַכט זענען שוין געווען צענויפגעזאמלט ביי א120 מתים, מענער, פרויען, יונגע מיידלעך, וואָס האָבן געוואָלט ארויסרייסן זיך פון טויט. איבערגעשראָקענע מענטשן זענען געלאָפן צום פּלאַץ, וווּ עס האָבן זיך אויפגעזאַמלט עטלעכע הונדערט מענער און פרויען און מען האָט זיי אַוועקגעפירט צו דער נייער סטאַציע אין בענדין גלייך אין די וואַגאָנען אַריין.

ערשט דעם דריטן טאָג נאָך דעם חורבן האָבן זיך די רוצחים גענומען צו די קראַנקע, מען איז צוגעפאָרן מיט ברייטע וועגענער, אַרויפגעלייגט צוערשט די קינדער און אַוועקגעפירט. אַ פרוי, צעשע, וואָס האָט געאַרבעט אין שפּיטאָל אַלס וועשין, האָט זיך געמאָלדן פאָרן פרייוויליק מיט די קינדער. עס האָבן זיך דאַן אויפגעזאַמלט אין שפּיטאָל ביי אַ טויזנט קינדער. פיל האָבן געגלויבט, אַז איבערלאָזנדיק די קינדער אין שפּיטאָל וועלן זיי זיך ראַטעווען. קודם כל פאַרזאָרגן די קינדער און דערנאָך זוכן וועגן ווי צו לויפן.

דאָקטוירים האָבן זיך פאַרסמט צוזאַמען מיט זייערע פרויען און קינדער.

עס איז אָנגעקומען אַ פרישע גרופּע געסטאַפּאָ־לייט און פאַראָרדנט, אַז אַלע קינדער זאָלן זיך צענויפקלויבן ביים אַרויסגאַנג. די וועגענער זענען געשטאַנען גרייט און די היטלער־באַנדיטן האָבן די קינדער ארויפגעוואָרפן אויף די וועגענער, ווי ציגל אָדער שטיינער, איינס אויפן צווייטן. דאָס האָט געדויערט אַ גאַנצן טאָג.

אויפצומאָרגנס זענען געקומען אין שפּיטאָל נייע פרצופים פון געסטאַפּאָ־לייט, הויכע, פעסט־געבויטע, מיט פאַרשאַרצטע אַרבל, די אויטאמאטן אָנגעהאַנגען אויף די אַקסלען, מיט סענקעוואַטע שטעקנער אין די הענט, זיי האָבן געעפנט די זאַלן פון די קראַנקע און אַ רעווע געטאָן, אַז אַלע קראַנקע זאָלן זיך אָנטון. אויף דער כירורגיע־אָפּטיילונג האָבן זיך געפונען אַ150 פּערזאָן, נאָך שווערע אָפּעראַציעס, עטלעכע צוואַנציק קימפּעטאָרנס מיט די ניי־געבוירענע קינדער. די געסטאַפּאָווצעס האָבן אַליין געטראָגן די שווער־קראַנקע אויף די וועגענער אַרויף, פּלוצים האָב איך דערהערט אַ געשריי פון צווישן די קראַנקע: „בערלינסקי, בערלינסקי!" דאָס איז געווען שטיגליץ, אַן אָנגעזעענער ייד, אַ הויכער שיינער מענטש, אַ געוועזענער לעדער־סוחר. דער פוס איז געווען ביי אים אַמפּוטירט. האָט מיך געבעטן, איך זאָל אים צוטראָגן צום וואָגן, ער וויל נישט, אַז די רוצחים זאָלן זיך צורירן צו אים אויף זיין לעצטן וועג...

דער חסידישער איידעלער מאַן האָט זיך געקלאַמערט אין מיין האַלדז, מיך אַרומגענומען, און איך האָב אים געטראָגן צום וואָגן. ער האָט מיך אויסגעקושט, צעוויינט זיך ווי אַ קליין קינד און מיר געווונטשן, איך זאָל ניצל ווערן פון די רוצחישע הענט.

איך בין צוריק אריין אין שפּיטאָל, און ווידער האָט מיך צוגערופן פּיורע, אַ פינפאונזיבציקיאָריקער מאַן, וואָס האָט זיך אויפגעהאַלטן אין שפּיטאָל. פאַר דער מלחמה איז ער געווען אַ גרויסער פּרוכט־הענדלער פון ספּעציעלע טייערע פרוכטן. איצט איז ער געווען שווער קראַנק און זיך געקלאַמערט אין מיר געוווּסט, אַז דאָס זענען זיינע לעצטע שעהן די גרויליקע סצענעס האָבן אָנגעהאַלטן פיר טעג.

דורך די עטלעכע טעג האָט זיך אויפגעזאַמלט אַרום פירהונדערט מתים, וואָס זענען געבראַכט געוואָרן אין שפּיטאָל. איך האָבן געמוזט די טויטע אַליין פירן מיט אַ וועגעלע צום מתים־שטיבל.

דעם 5.8.1943 זענען געבליבן אין שפּיטאָל עטלעכע צוואַנציק קראַנקן־שוועסטער און איך מיט מיין פרוי און דריי זין. זענען געקומען צולויפן עטלעכע געסטאַפּאָווצעס און באַפוילן, אַז די גאַנצע „שייסע" מוז ארויס פון הויז. מיר זענען אַוועק צום זאַמלפּונקט, זיך צונויפגעמישט מיט אַ טויזנט־קעפּיקן עולם און געוואַרט. די היץ איז געווען גרויס, מען האָט געחלשט און אויסגעגאַנגען נאָך אַ ביסל וואַסער.

ווי איך האָב זיך דערנאָך דערוווּסט, איז דער דירעקטאָר פון שפּיטאָל געקומען צו לויפן און געפאָדערט פון די געסטאַפּאָ־לייט, צוריק צו רופן פון זאַמלפּונקט עטלעכע מענטשן: גוטמאַן מיך, דעם פריזיער קראַוויעץ און אַן אַלטן מאַן, אַגראַדעק, מיר אַלע זענען געווען באַשעפטיקט אין שפּיטאָל, איך האָב דעם דירעקטאָר נישט געזען. דער געסטאַפּאָ־מאַן, וואָס האָט אונדז געהיטן, האָט אונדז געדראָט אַז מיר ווערן באַלד דערשאָסן. ווי איך האָב דאָס דערהערט, האָב איך געוואָלט צוריקלויפן צום זאַמלפּונקט. מיין פרוי האָט מיר פונדערווייטנס געמאַכט צייכנס מיט דער האַנט, איך זאָל בלייבן שטיין. פּלוצים קומען אָן עטלעכע געסטאַפּאָ־לייט און פירן אונדז צוריק אין ליידיקן שפּיטאָל אַריין. אַזוי האָט מען מיך צעשייט פון מיין פרוי און די דריי ליכטיקע זין.

פון יענער זייט געטאָ, אַנטקעגן שיינס פּלאַץ, האָבן זיך צונויפגעזאַמלט אַרום טויזנט מענטשן, עס האָט געזאָלט הייסן, אַז זיי דאַרפן אַפּרייניקן דעם געטאָ. זיי זענען געשטאַנען נאָענט ביי די רעלסן. צווישן זי זענען געווען אָנגעזעענע יידן, אויך דאָקטוירים, אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען אָנגעהויבן ליקווידירן דאָס שפּיטאָל, עס זענען אָפּגעפאַרן ציוויל־לייט צוגענומען די בעטלעך מיט די מאַטראַצן, די מכשירים פון דער כירורגישער אָפּטיילונג, ווי אויך די רענטגען־מאַשינען. דערנאָך זענען אָנגעפאָרן געסטאַפּאָווצעס און האָבן גענומען זוכן מענטשן זיי צונויפגעזאַמלט און גלייך אַוועקגעשיקט קיין אוישוויץ.

מענטשן האָבן זיך דערוווּסט אַז מען רייסט אויף בונקערס, פיל פון זיי זענען אַליין אַרויס, געקומען צו מיר אין שפּיטאָל, איך האָב זיי אַריינגעלאָזט און זיי זענען אַרויף אויף דעם ערשטן און צווייטן שטאָק.

אויפן דריטן טאָג נאָך דער אויסזידלונג איזווידער פאָרגעקומען אַן אַקציע פון קיצינסקיס עס־עס־לייט און זיי האָבן שוין גענומען די יידישע מיליץ, זייערע משפחות א.אוו.

די אַרבעט פון קוצינסקי איז געווען אַוועקשיקן יידן אין די אַרבעטסלאַגערן. אין יענע טעג האָט ער צוזאַמען מיט לודוויקן אַוועקגעשיקט אַרום 500 מענטשן אין דאַלאַג, אויף דער סקלאַדאָווע־גאַס, וואָס איז יעדן געווען גוט באַקאַנט. ווען קוצינסקי איז פאַרביי־געגאַנגען דעם שפּיטאָל, איז פּונקט אַרויס ד"ר דרייפוס, אַ טשעכישער ייד, וואָס האָט געאַרבעט אין שפּיטאָל. אויך ער איז אַריינגענומען געוואָרן צווישן אַלע און מיטגעגאַנגען אַ 200 מעטער ווייטער איז געפאָרן דער טראַמוויי, ד"ר דרייפוס איז געשיקט אַרויס פון דער ריי, אַריין אין טראַמוויי און אַוועק אין אַן אַנדער ריכטונג. ער איז געבליבן לעבן און געפינט זיך איצט אין טשעכאָסלאָוואַקיי.

אויך ד"ר פלאַוונער האָט זיך געוואָלט אַריינכאַפּן, אָבער אַן ס.ס.־מאַן האָט אים פאַרהאַלטן און צוריקגעפירט אין שפּיטאָל, אָנגעקלאַפּט ביים טויער, איך זאָל אים דערקלערן ווער דער מענטש איז, איך האָב אים געזאָגט, אַז דאָס איז ד"ר פלאַוונער. ווען ער האָט זיך איבערצייגט, אַז דאָס איז אמת, האָט ער אים צוגעפירט צום אומשלאַגפּלאַץ, צו די אַלע וואָס זענען שוין דאָרט געווען פאַרזאַמלט. מיך האָט דער ד"ר פלאַוונער געבעטן, איך זאָל איבערגעבן זיין פרוי וווּ ער געפינט זיך, און אויך זאָגן זיין פאָטער, וואָס האָט זיך אויך געפינען אין שפּיטאָל.

דעם 8.8.1943 בין איך איבערגעפירט געוואָרן אויף דער פּיעטרקאָווסקאַ גאַס, נעבן די רעלסן, נישט ווייט פון שיינס פּלאַץ, ווו איך בין געווען עטלעכע טעג, באַשטימט געוואָרן צו ליקווידירן די מתים, וואָס האָבן זיך געפונען אין די וווינונגען. דאָס זענען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן נישט געוואָלט פאַרלאָזן די שטוב, נישט געוואָלט זיך שיידן מיט די אָרעמע היימען, האָט מען זיי אויפן אָרט דערשאָסן. געווען אויך קראַנקע, וואָס מען האָט זיי דערמאָרדעט אין די בעטן.

מיינע אויגן זאָלן שוין נישט זען אַזעלכע בילדער וואָס איך האָב געזען, וואָס איך האָב איבערגעלעבט אין די דאָזיקע טעג. די אַרבעט מיט מיין גרופּע איז באַשטאַנען צו באַגראָבן די הרוגים, וואָס זענען שוין אַ צען טאָג צייט, אין די אויגוסט היצן, געלעגן אין די שטובן. דאָס זענען געווען מערסטנס זקנים און קראַנקע. אין די הונדערטער האָט מען די מתים צוזאַמענגעזאַמלט, אַוועקגעפירט אין אַ פעלד, ווו עס האָבן זיך געפונען טיפע ראָוון און גריבער, אַלעמען צוזאַמען אַריינגעלייגט אין די גריבער, צוגעדעקט מיט ערד און מיט שטיינער.

ווידער געפין איך זיך אין שוסטער־וואַרשטאַט מיט נאָך אַ־50 מענטשן, מען זיצט און מען קלערט ווי אַזוי ראַטעוועט מען זיך. פּלוצים באַווייזט זיך דער אָנפירער פון גרעסטן וואַרשטאַטן און זאָגט, אַז ווער עס וויל פאָרן פרייוויליק קיין אַנעבערג אַלס גוטער פאַכמאַן, קאָן פאָרן. איך האָב זיך אויפגעשטעלט מיט נאָך איינעם פּנחס הערץ, אַ שוסטערס אַ זון, און מיר זענען אַריין אין אַ שווערן לאַסט־אויטאָ, דאָרט זענען שוין געשטאַנען מיט די רוקזעק אויף די פּלייצעס צוויי מאַן. איינער פון זיי איז געווען וואָוועק שמיעטאַנאַ, וואָס האָט פאַרטרעטן מאַניעק מערין; דער צווייטער איז געווען ליבערמאַנס ברודער, זיי האָבן געוואָלט פאָרן אַלס שוסטערס, אָבער דער לויטענאַנט האָט זיי דער־קלערט, אַז זיי גייען באַלד אויף אַ פאַך־קאָמיסיע, זיי האָבן חרטה באַקומען און צוריק אַראָפּ פון אויטאָ.

דערווייל בין איך ניצל געוואָרן, איך בין געפאָרן קיין אַנאַבערג (היינט — גורא שוויענטעי אַנני) אין אויבער־שלעזיען. דאָס איז געווען דעם 15.8.43 זיבן הונדערט מענטשן זענען מיר געפאָרן אין אַ פאַרזאָנען צוג פון סאָסנאָוויץ, פון דער צווייטער זייט סטאַציע אויף דער קילינסקי־גאַס, די איבריקע, וואָס זענען נאָך געבליבן אין געטאָ, האָבן זיך נאָך געהאַלטן אַ גאַנץ יאָר צייט, אַרום 250 מענטשן, ביז ענדע 1944 זענען פאַרבליבן עטלעכע זיבציק מענטשן. ביסלעכווייז האָט מען זיי געפירט צו דער ליקווידאַציע.

ווען די איבערגעבליבענע זיבציק מענטשן זענען אָנגעקומען קיין אוישוויץ האָט מען שוין נישט פֿאַרברענט אין די קרעמאַטאָריעס. דאָס איז שוין געווען דעצעמבער חודש 1944 מיט אַסאַך פון זיי האָב איך זיך באַגעגנט אין יאָר 1945, נאָך דער באַפרייונג.

דערווייל בויט מען פאַר אונדז אין אנאבערג אַ פאַבריק. די באַראַקן האָבן געבויט אויסשליסלעך יידן, סטאָליאַרעס, טשעסלער, מויערער. אנאבערג איז געווען א דורכגאנגס־לאַגער, פון דאָט האָט מען גרופּירט פאַכלייט און מען האָט זיי געשיקט אין אַנדערע לאַגערן. נישט לאַנג האָט געדויערט און מען האָט אויפגעשטעלט אַכט באַראַקן, צו זעקס שטובן, און מען האָט אָנגעהויבן סאָרטירן די מענטשן — שוסטער צו שוסטער, שניידער צו שניידער, היטלמאַכער און איינבינדער, מען האָט זיך גענומען ארבעטן שוסטעריי אָבער קיין לעדער איז נישט געווען. די אָנפירערשאַפט האָט געבראַכט פון אוישוויץ עטלעכע וואַגאָנען מיט אַלטע שיך, דער איבער־בלייב פון די קדושים, מען האָט צענומען די אלטע שיך און געמאַכט פון זיי נייע.

אין אַ פיר וואָכן אַרום האָט זיך אָנגעהויבן פילן דער ריכטיקער הונגער, מיר האָבן כמעט קיין עסן נישט באַ־קומען. כל זמן מיר האָבן געהאַט אַ לאַגער־פירער אַן ס.א.־מאַן, לעהמאַן האָבן מיר געהאַט נאָך וואָס עס איז צום עסן. דאַן האָט איבערגענומען דעם לאַגער אַ לויטנאַנט, אלווער, אַ באַרילעטער, און ער האָט אונדז געשפּייזט מיט גראַז. דאָס האָט געדאַרפט הייסן אַ גרינע זופּ, צוגעוואָרפן אַ מאָל אַ קאַרטאָפל. ווי עס האָט זיך אַרויסגעוויזן איז זיין אויפגאַבע טאַקע געווען אונדז צו פאַרהונגערן און מיר זאָלן ביסלעכווייז אויסשטאַרבן. ווען איך בין אָנגעקומען אין לאַגער איז מיין וואָג געווען 88 קילאָ, נאָך 9 חדשים בין איך אַראָפּ ביז 58 ק״ג און בין קראַנק געוואָרן.

דער לאַגער האָט זיך געפונען נאָענט צו אַ וועלדל, אַ קילאָמעטער ווייט פון קלויסטער, אויפן טורעם איז גע־האַנגען אַ גרויסער זייגער, וואָס האָט אויסגעקלאַפּט די שעהן און דערמאָנט אונדז ווי מיר האַלטן אין דער טרויעריקער וועלט.

איך האָב געהאַט שטוב־דינסט, מיר זענען געווען צוויי, איך און אַ בענדינער ייד, מאָריץ וועלנער, ער איז געבליבן לעבן. פאַר דער אַרבעט האָבן מיר באַקומען אַ קליין קאַר־טאָפעלע אָדער אַ לעפל זופּ. אין צימער זענען מיר געווען 72 מאַן, נאָך סאָסנאָווצער און בענדינער יידן, 3 קויקעס, איינע אויף די צווייטע. מאַכט זיך אַ מאָל אַ מעשה, דער אובערשטורמפירער לינדער צוזאַמען מיט דעם יודנעלסטן גיין קאָנטראָלירן דעם סאניטארן צושטאַנד אין די צימערן, גראַד ביי מיר אין צימער, ווו איך האָב געהאַט שטוב־דינסט, איז געלעגן אַ שטרוי נעבן אַ בעטל, האָט ער באַ־שטראָפט מיך און וועלנערן מיט 25 פאַלקעס אויפן אונטער־שטן. דער שלעגער איז געווען האַרי, אַ האָלענדער, אַ גרופּנפירער, אָבער דער יודנעלסטער, ישעיה גלייטמאַן, פון סאָסנאָוויץ, האָט ביי אים געפועלט ער זאָל קלאַפּן אויף דער באַנק, צום גליק האָט עס קיינער נישט באַמערקט און מיר זענען ארויס בשלום.

דער הונגער פייניקט וואָס אַמאָל שטאַרקער, איך באַקום פיבער, דער דאָקטאָר, אַ ווינער, נעמט מיך אויף, געגעבן אַ ביסל קאַלציום־איינשפריצונגען, אָבער דער עיקר, איך מוז עפּעס באַקומען צום עסן, ער האָט מיר געשענקט אַ קליין מערעלע. איך ווער שוואַכער פון מינוט צו מינוט, דער דאָקטאָר זאָגט מיר, אַז אין דעם לאַגער וועל איך נישט איבערהאַלטן, און אויב עס וועט זיך מאַכן עפּעס אַ טראַנספּאָרט, וועט ער מיך אַוועקשיקן אין אַן אַנדערן לאַגער

אין מאַי 1944 זענען געשיקט געוואָרן 72 מאַן קיין בלעכהאַמער און איך צווישן זיי. מיר גייען צו דער ארבעט זעקס קילאָמעטער אַהין און זעקס צוריק. די לופט איז גוט, דאָס עסן בעסער, ווייל אין אָנהויב האָבן מיר באַקומען פערציק דעקאַ ברויט דערנאָך 60. אין בלעכהאַמער גיט מען אונדז מלבושים, וואָס זעען אויס ווי תכריכים. דער לאַגער איז ארומגעצוימט מיט אַ הויכער מויער. יידן האָבן זיי אויפגעבויט. דער לאַגער האָט זיך געפונען אין אַ שיינעם וואַלד און געווען שטאַרק געהיטן. מיט איין זאַך איז דאָרט גוט געווען וואָס מען איז געגאַנגען צו דער אַרבעט, די גוטע פרישע לופט האָט מיך געשטעלט אויף די פוס. די פאַבריק ווו מיר האָבן געארבעט האָט געהייסן אַצאַ, אונטער קענדזשעזין.

קאַפּאָס האָבן מיר געהאַט יידישע און דייטשע. געווען אויך האָלענדישע, אַלע די זעלבע רשעים. געווען אויך פראַנצויזישע יידן. פון מאַי 1944 ביז יאַנואַר 1945 האָבן די אמעריקאַנישע און ענגלישע באמבנוואָרפער באַמבאַרדירט די פאַבריק אזוי אַז יעדן טאָג האָבן מיר זיך געמוזט צולויפן ווי צומשנעלסטן אויסער דער פאַבריק. מיין חלום איז געווען ביי אַזאַ געלעגנהייט צו אַנטלויפן, אָבער ווו נעמט מען מלבושים? אין די „פּאַשאַקעס״ קאָן מען דאָך נישט לויפן.

באַלד פון אָנפאַנג אין לאַגער בין איך געווען אויסגענוצט צו שווערע אַרבעט. צען מאַן האָבן מיר געצויגן אַ שווער אייזערן וועגעלע, אַרויפגעלייגט פאַרשידענע אייזערנע רערן און געשלעפּט עס איבער דעם שטח, ווו די פאַבריק האָט זיך געפונען. איך האָב זיך געפונען אין דער קאָמאַנדע 23 ווו עס איז געווען דער קאַפּאָ שפּאַץ, אַ פראַנצויזישער ייד, וואָס שטאַמט פון פוילן. אין א קורצער צייט ארום בין איך געוואָרן צוגעטיילט צו דער קאָמאַנדאָ 60. איינמאָל, קומענדיק צו דער ארבעט, האָט זיך צו מיר געוואָנדען אַ ציווילער דייטש, אַ מייסטער, און איבערגעגעבן מיר אַ נייע פונקציע אויסצופירן, דהיינו, ווען עס וועט זיך מאַכן אַ לופט־געפאַר, זאָל איך אויף דעם שטח, ווו די פאַבריק געפינט זיך, אונטער־צינדן א ספּעציעלן מאַטעריאַל, וואָס שאַפט אַ קינסטלעכן נעפל, און פירט אַריין אין אַ טעות די ענגלישע און אמערי־קאַנישע פליער, זיי זאָלן נישט ארויסזען די פאַבריק. צו מיין דיספּאָזיציע האָב איך געהאַט צוואַנציק מאַן. אָבער

די פליער פון די פאַראייניקטע־אַרמייען האָבן באָמבאַרדירט די זעלבע ריכטונג, פון וואַנען דער רויך האָט זיך געצויגן. די באָמבאַרדירונג האָט זיך איבערגעחזרט אין די טעג ווען עס איז געווען אַ שיין וועטער, אין טריבע טעג איז געווען שטיל, מען האָט נישט באָמבאַרדירט, שטענדיק האָט זיך די מוזיק אָנגעהויבן אַרום 10 אַ זייגער פרי און אָנגעהאַלטן אַ צוויי שעה, די עסקאַדרעס האָבן אָנגעגריפן ביידע זייטן פון דער פאַבריק. דער ערשטער עראָפּלאַן איז געפלויגן לייכט גראַציעז, ווי אַפּאַרפּאָסטן, אַרומגעצוימט מיט אַ פּאַס, מיט דעם רויך וואָס ער האָט אַרויסגעלאָזט פון דעם באָמבאַרדירער און אַרומגעגאַרטלט דעם פאַבריק־פּלאַץ.

נאָך דער באָמבאַרדירונג האָבן מיר געהאַט אַסך אַרבעט, צונויפּצוקלויבן ברעטער, אויסצוגלייכן גריבער. דער חורבן איז געווען אַ גרויסער. דורך צוויי טעג איז אַלץ ווידער צוריקגעשטעלט געוואָרן ווי געווען. מיר זענען אין דעם אָרט געווען אַרום 50,000 מאַן צווישן זיי 6000 יידן. אַלע האָבן מיר זיך געפרייט ווען די עראָפּלאַנען האָבן זיך באַוויזן אין די הימלען. דאָס איז געווען די האָפענונג, אַז דער טאָג פון אויסלייזונג איז נאָענט.

אַמאָל איז אַרויס אַ פאַראָרדנונג צו האַלטן וואַך, צוויי פּערזאָן, יעדע נאַכט ביז פרי מאָרגן. מיר איז אויסגעקומען האַלטן וואַך פון 1 ביז 3. אַזוי ווי עס האָט זיך נאָר געוויזן אַ ביסל ליכט לויפט אונטער דער אויבער־קאַפּאָ און שרייט פון דערווייטנס: „נאַכט־וואַכע, נאַכט־וואַכע"! און דערנענ־טערט זיך צו אונדז. איך און מיין חבר האָבן זיך אָנגעריפן ווי דער שטייגער „היער... היער..." איך האָב אים באַלד דערקאָנט, ווייל ער איז געווען דער געפערלעכסטער רוצח, דער גרויזאַמסטער יידן־פייניקער. גערופן האָט מען אים וואַלטער, דער באַקליידונגס קאַפּאָ. די נאַציס האָבן אים באַפרייט פון אייביקער תפיסה און געמאַכט פאַר אַ הערשער אין לאַגער, געוועלטיקן איבער יידישע צעבראָכענע לעבנס. איך און מיין פריינט שטעלן זיך „אַכטונג", די מיצן אָפּ, און דער רוצח קוק אַריין אין אונדזערע פּנימער, מיט אכזריות־דיקייט קריצט ער ווי אַ ווילדע חיה די ציינער, דער רוצח האָט באַמערקט, אַז איך האַלט אין האַנט אַ „סקרענט" פון מאַכאָרקע, אפילו נאָך נישט אָנגעצונדן. ער גיט אַ רעווע: „ציגאַרעטן רויכערסטו?" איך ווייז אים, אַז דער פּאַפּיראָס איז נישט אָנגעצינדן דאַן האָט ער מיך אָנגעהויבן מערדער־לעך שלאָגן. און דאָס בלוט האָט גענומען גיסן זיך. איך האָב נאָך דעם נישט געקאָנט איינשלאָפן. אינדערפרי בין איך געווען געשוואָלן, דאָס פּנים צעקיילט.

דעם זעלבן טאָג האָט זיך ווידער אומגעקערט צו מיר דער רוצח און געזאָגט, אַז דער נר'4א' גייט היינט צו די ס.ס. אויף אַ „ספּראַווע". מיין בלאָקאָווע האָט געוואָלט מיך אָפּראַטעווען און געזאָגט, אַז ער וועט מיר שוין אַליין מקיים פּסק־זיין. און וועט מיך איבערטראָגן אין דער סינג־סינג־שטובע. צו דעם האָט וואַלטער מסכים געווען.

דעם מאָמענט פון מיין באַטרעטן די שטובע נומ. 6 וועל איך אייביק האָבן אין מיין זכרון. איך האָב זיך אַנידערגעזעצט ביים טיש צוזאַמען מיט אַ יונגען מאַן פון בעלגיע. מיר האָבן פאַרפירט אַ שמועס און עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז זיין זיידע שטאַמט פון סאָסנאָוויץ פון דער פאַמיליע וואַרמונד און ראַוויטש, גראָד האָב איך זיי געקענט. פּלוצים עפענט זיך די טיר און עס דערשייט דער באַקאַנטער אויסוואָרף, דער קאַפּאָ מאַקס. ער איז צו מיר צוגעלאָפן ווי אַ בייזער הונט און אָן אַ פאַרוואָס דערלאַנגט מיר מיט זיין ריזיקער לאַפּע אַ זעץ אין פּנים. באַלד האָב איך אויסגעשפּיגן צוויי ציין. ער האָט געשריגן: „מיינסט, אַז ביזט אין פּוילן אין אַ פאַרשמוצט געבעט הויז. היער איז איין קאַצעט לאַגער. ביי מיר מוזטו זיך מעלדן". איך האָב מיט תמימות געפרעגט וואָס האָב איך פאַרשפּעטיקט, און וואָס האָט ער זיך אָנגעזעצט אויף מיר? אַנשטאָט ענטפערן הויבט ער מיך אָן אויפסנייקאַטעווען. איך האָב אָנגעהויבן שרייען. מען איז זיך צונויפּ־געלאָפן און ווען ער האָט מיך אָפּגעלאָזט האָט מען מיך אַריינגעפירט אין וואַש־באַראַק, איך זאָל זיך אַרומוואַשן פון בלוט, וואָס האָט גערונען פון מיר.

אַזוי האָט עס געדויערט עטלעכע וואָכן אין ביטערע מאַטערנישן, ביז איך האָב זיך באַקאַנט מיט אַ נייעם בלאָקאָווע פון בלאָק נומ. 16, געהייסן האָט ער בערקאָוויטש, געשטאַמט פון באַרזשעמעניעץ, אין דער היים זיך פאַרנומען מיט האַלץ־האַנדל, אַ געבילדעטער מאַן מיט אַן איידעלן כאַראַקטער. ער האָט מיר צוגעזאָגט, ,אַז ער וועט מיך אָפיציעל אַרויספאָדערן פון בלאָק נומ. 10 אין זיין בלאָק אַריין אַלס פריזירער, דעם יידן־עלטסטען פון גאַנצען לאַגער האָט מען גערופן דימערער, געווען אַ גוטער מענטש און איז דעם פאַרלאַנג פון בערקאָוויטש אַנטקעגנגעקומען. דאָ בין איך געגאַנגען צו דער אַרבעט מיט אַ לייכטער האַרץ. מען האָט אָבער געמוזט זיין געוואָרנט, פאַר דער קלענסטער קלייניקייט האָט מען געהאָנגען מענטשן. אַמאָל האָט זיך אַ האָלענדיש יינגל פון אַ יאָר אַכצן פאַרגליסט צו נעמען ביי דער אַרבעט אַן אויסגעשאָסענע קויל פון אַ באָמבע. ער האָט זיך פשוט געמאַכט דערפון אַ שפּיל. צוריקגייענדיק פון דער אַרבעט אין לאַגער אַריין האָט דאָס ביי אים באַמערקט אַן עס־עס־מאַן און נאָך אַכט טעג איז געקומען אַ באַפעל פון אוישוויץ מען זאָל אים הענגען. איך געדענק אויך ווי אַזוי מען האָט אויפגעהאָנגען אַ ייד פון בענדין, ער האָט געהייסן טוכשניידער אויך האָט מען אויפגעהאַנגען א יינגן מענטש, געשטאַמט פון שטשעקאָצין, זיין פאָטער האָט מען גערופן הערשל ניעג. דאָס אַלץ האָט פּאַסירט אין יאָר 1944, ווען מען האָט שוין געפילט אין דער לופט די מפלה פון די דייטשן.

עס רוקט אָן דער ווינטער, עס איז שוין גוט קאַלט, מיר האָבן באַקומען מאַנטלען פון זעלבן מין, געשטרייטן בלוי ווייסן שטאָף, אָן פאַדשעווקע. די דייטשישע מייסטער זענען פּלוצים רעדעוודיק געוואָרן ביי דער אַרבעט, זאָגן, ס'איז נישט גוט, לאָזן אונדז אָנוואַרמען זיך ביים פייער, וואָס מיר האָבן אָנגעצונדן אין דרויסן, אויך ביי דיר אַרבעט

האָט מען אונדז געגעבן אַביסל רו. צו מיטאָג אַ שעה צייט, הגם צום עסן איז נישט געווען וואָס, אויך צום פרישטיק אַן אָפּרו פון פופצן מינוט, אָן עסן, פאַרשטענדלעך. מיטאָגצייט בין איך מיר אַ שפרונג געגעבן אין דערנעבנדיקן וואַלד, געמאַכט אַ צוויי בעזעמס פון בזשאָזאָווע האָלצרייטלעך, פאַר יעדן בעזעם האָב איך באַקומען פון אַ בלאָקאָווע אַ מיטאָג אָדער אַ שטיקל ברויט. שבת, צוריקקומענדיק פון דער אַרבעט, בין איך געוואָרן פריזירער, מיט דער מאַשינקע געשוירן די האָר ביי מענטשן אין אונדזער בלאָק. מיר זענען געווען 8 פריזירער, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט דעם פאַך. דערינטער 4 גוטע פריזירערס, 2 פעדזאָן האָבן איינגעזייפט און די איבעריקע ראַזירט. צוזאַמען זענען מיר געווען אין בלאָק נום. 16 ביז 600 מאַן. אַ סך האָבן זיך ראַזירט אַליין.

דאָס ערגסטע איז געווען ביינאַכט. מאָדנע, דווקא הונגערנדיק האָט מען געמוזט גיין אין קלאָזעט עטלעכע מאָל. אָנגעהויבן האָט זיך דער מאַרש אַרום צוועלף און אָנגעשטעקט אַלעמען דאָס איז געווען אַן עפּידעמיע און עס איז געווען שרעקלעך צוצוקוקן זיך צו דער נאַכט־וואַנדערונג.

אין אַ זונטאָגדיקן פרימאָרגן דעם 21 יאַנואַר 1945 קומט אָן אַ באַפעל, אַז מען עוואַקויִרט אונדז קיין בוכענוואַלד. זיי געבן אונדז די ברירה: בלייבן אויפן אָרט, ווער עס קאָן נישט גיין. די צוגרייטונגען האָבן געדויערט עטלעכע שעה, מען האָט אונדז צוגעטיילט 800 גראַם ברויט מיט אַ פערטל קילאָ מאַרגאַרין, געהערט האָט זיך אַ קלאַנג, אַז די וואָס וועלן פאַרבלייבן, וועט מען זיי פשוט אונטערמינירן צוזאַמען מיט די בלאָקן, פאַרברענען, אויסשיסן, הונגעריק און באָרוועס און מען הייבט אָן מאַרשירן.

מיט אַ טאָג פריער זענען אָנגעקומען פון גלייוויץ דריי טויזנט יידן, פון די דאָרטיקע לאַגערן. דעם יידנעלטסטען האָט מען גערופן ציוואָן, געשטאַמט פון סאָסנאָוויץ, אויף פון יאַווארזשנע איז אָנגעקומען אַ טראַנספּאָרט, אַן ערך פינף טויזנט מענטשן, געגאַנגען זיי צופיס. די נאַכט איז צוגעפאַלן און זיי האָבן דאָ געדאַרפט אָפּרוען, אויסגעזען האָבן זיי שוואַרץ ווי קויל. זיי האָבן געאַרבעט אין די קוילן־גרובן, ממש טויטע שאָטנס, קוים גישלעפט די פיס. די שקלאַפן פון יאַווארזשנע האָבן געשטאַמט פון אונגאַרן, טשעכן און בעלגיע די פון גלייוויצער לאַגער האָבן געשטאַמט פון זאַגלעמביער ראַיאָן. אָנגעהויבן מאַרשירן 5 אין דער ברייט, און עטלעכע שעה האָט געדויערט ביז מען איז אַרויס פון טויער, מיר זענען געווען אַן ערך 14 טויזנט מאַן. דער שנײ האָט געשיט אָן אויפהער, דער פראָסט קנאַקט, וואַרעמע מלבושים האָבן מיר נישט, מען האָט זיך איינגעהילט אין קאָץ און ביים האלדז פאַרבינדן מיט אַ שטריקל. אַזוי איז מען געגאַנגען ביז פאַרנאַכט, גענעכטיקט האָט מען אין רייגעספעלד, אין באַראַקן, וואָס פראַנצויזן האָבן אויסגעבויט אויפצומאָרגנס האָט זיך ווידער דער מאַרש אָנגעהויבן. נישט אַלע האָבן געקאָנט דעם וועג, מען גייט און גייט, ביז מען הויבט אָן באַגרייפן, אַז מען גייט אויף צוריק. ווען מיר זענען שוין געווען נאָענט צום לאַגער נאָך אַ פינף קילאָמעטער, איז ווידער געקומען אַ באַפעל אומצוקערן זיך צוריק. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז עס איז פאַראַן נייעס. צוריקגייענדיק האָבן מיר גענעכטיקט אין פאַרלאָזטע „כאַלופעס" און אויך אין באַראַקן, אַזוי זענען מיר ווידער אָפּגעגאַנגען אַ גאַנצן טאָג. אויפן וועג האָבן מיר באַגעגנט דייטשן, וואָס האָבן אונדז צוגעוואָרפן אַ שטיקל ברויט אָדער קאַרטאָפל מיט די שולן אָבער גאָר אַ גאַנץ ברויט. ענדלעך זענען מיר אָנגעקומען אין אַ גרויסן פאָלוואַרק. די קאַפּאָס האָבן פאַרכאַפּט די שטאַלן פון די בהמות.

צומאָרגנס איז ווידער געקומען אַ באַפעל, אַז די גאַנצע גרופּע, עטלעכע הונדערט מאַן, מוזן ווידער צוריקגיין אַ צוויי קילאָמעטער. עס איז שוין געווען שפּעט אין דער נאַכט, ווען מיר זענען אָנגעקומען אויף אַ גרויסן באַרג, וווּ עס האָבן זיך געפונען עטלעכע סטאָדאָלעס. מיר האָבן זיך געדאַרפט טאָרעווען אַ וועג אין די טיפע שנייען צו די סטאָדאָלעס וווּ מיר האָבן געדאַרפט נעכטיגן. מיר האָבן זיך ממש צענויפגעדריקט איינער אויפן אַנדערן, נאָך דעם זענען געקומען נייע און אַוועקגעלייגט זיך ממש אויף אונדז, אויסגעסדרט זיך ווי די קלעצער, איין שיכט אַהין און איינע אַהער, די קולות, געוואַלדן אין פאַרשידענע שפּראַכן האָבן אָנגעוואָרפן אַן אימה, ערשט אַרום דריי אַזייגער פרי איז שטיל געוואָרן, דאַן האָב איך געהערט עטלעכע ביקסן־שאָסן, באַלד דערנאָך האָט אונדז אויפגעוועקט אַן אַליאַרם.

מיט אַלע כוחות האָבן מיר זיך אויפגעריסן פון די ערטער, אויסגעשטעלט אין דער ריי. די, וואָס זענען נישט אויפגעשטאַנען, זענען געווען טויט, דערשטיקט, אָדער פאַרפרוירן. די נאַציישע בעסטיעס האָבן געזאָגט, אַז עס פעלט אַ העלפט פון די וואָס זענען אָנגעקומען.

ווידער הויבט מען אָן גיין אין דער זעלבער ריכטונג צוריק אַראָפּ. די קעלט און פראָסט זענען געווען שרעקלעכע, מען האָט זיך אין ערגעץ נישט פאַרהאַלטן, מען גייט און גייט, מערסטענס דורך דערפער. פויערים און פויערטס האָבן אונדז צוגעוואָרפן קאַרטאָפעל, געקאַכטע אין די שאָלן. די ס.ס.־לייט האָבן דאָס באַמערקט, זענען זיי צוגעלאָפן צו די פויערים און געשריגן, אַז דאָס איז נישט דערלויבט, מען טאָר אונדז נישט געבן עסן, ווייל מיר זענען שרעקלעכע פאַרברעכער.

די נאַכט איז צוגעפאַלן און מיר האָבן זיך געפונען אין דער געגענט פון קאזשלע. מיין „קאַלומנע" איז אַוועק שלאָפן אין אַ סטאָדאָלע, וואָס איז געווען צוגעבויט צו דער דאָרפישער כאַטע, געווען פול מיט היי, אָבער די טירן זענען געווען אַ גאַנצע נאַכט אָפן און דער פראָסט האָט אַזש געבריט.

אַ זייגער צען האָבן שוין די ס.ס.־לייט אָנגעהויבן געוואַלדעווען און אַרויסיאָגן צום ווייטערן מאַרש. מיר

שטעלן זיך ווידער אויס אין דער ריי, צו פינף, דאָס דאָרף איז געווען לאַנג, עטלעכע קילאָמעטער. איך האָב געפילט אַז קוים גיי איך ווייטער, בלייב איך ליגן אין וועג, דער הונגער וועט מיך פאַרצערן, אויך מיינע בארוועסע פיס האָבן געזאָגט גענוג. אומקוקנדיק זיך אויף צוריק, האָב איך באַמערקט, אַז די עס־עס־לייט זענען שוין נישט די זעלבע וואָס נעכטן. דאָס זענען געווען עלטערע דייטשן, וואָס האָבן אליין קוים געשלעפט די פיס. איך בין בליץ־שנעל אריין אין אַ הויף און זיך אַריינגעכאַפּט אין שאָפע. נאָך א ווילע טראַכטן האָב איך גיך אַראָפּגעוואָרפן פון זיך די געשטרייפטע קאַצעטישע תכריכים און צוזאַמען מיט מיין קלימעקל האָב איך זיי אַרונטערגעלייגט אונטער א שטויס געהילץ. איך האָב ערגעץ געפונען אַ פּאָר אַלטע הויזן און אַ פויעריש העמד און אוועקגעשטעלט זיך אויף דער פאָזע פון אַ פאַרנומענעם ביי דער ארבעט אין סטאָדאָלע, מען זאָל מיינען, אַז איך בין אן אייגענער פון דעם זעלבען הויז. איך קוק ארויס פון אַ שפּאַרע פון טויער, דער מאַרש ציט זיך אַלץ ווייטער און ווייטער.

אין אַ דריי פיר שעה ארום האָבן זיך אין זעלבן הויף אריינבאַקומען נאָך עטלעכע מיינס גלייכן, האָבן זיך אַוועקגעלייגט אויפן מיסט נישט ווייט פון טויער ווי איך בין געווען, זיי האָבן זיך אַוועקגעלייגט און פאַרדעקט מיט קאָצן. אַ דייטשער קאַפּאָ האָט זיי באַמערקט און האָט זיך אַוועקגעשטעלט ביי זיי וואַרטן, ביז עס איז דורכגעפאָרן אויף זיין ראָווער דער עס־עס־מאַן טאמיקס, וואָס האָט געשאָסן יעדן אַפּשטייענדיקן. דער קאַפּאָ האָט אים צוגערופן. טאמיקס איז אַריין אין הויף, אַוועקגעשטעלט זיך נאָענט ביי די קראנקע געשריגן און געקאָפּעט זיי מיט די פיס, גערעוועט: „שטייט אויף!” די קראנקע האָבן געקרעכצט און ווייטער געלעגן.

בליץ שנעל כאַפּט ער ארויס דעם רעוואָלווער און שיסט זיי אַלע אַוועק. מיין מזל איז געווען, אַז מען האָט מיך נישט באַמערקט, זיי זענען געווען זיכער, אַז קיינער געפינט זיך מער נישט אין הויף.

ווען עס האָט גענומען ווערן טונקעלער, האָב איך גענומען א לאָפּאַטע און געוואָלט זיך נעמען צום גראָבן א קבר פאַר די קדושים, אָבער אינדרויסן זענען געווען פיל קינדער, זיי האָבן מיך באַמערקט און אַרויסגעלאָפן מיט געשרייען: „האַנס, האַנס!”

איך האָב זיך ארומגעקוקט און געזען ווי דער האַנס איז פאַרנומען אין דער סטאַדאלע און צונויפקלאפן קאסטענס פאַר די מתים. איך האָב באַשלאָסן אליין צו גיין צו אים. ער איז געווען אָנגעטון אין א מיליטערישן מונדיר, איך האָב אים געפרעגט, צי ער האָט נישט עפּעס א היטל פאַר מיר, אָבער ער האָט שטיל געברומט צו מיר: „אַנטלויף פונדאַנען וואָס שנעלער!”

איך בין אַרויס אויפן וועג, האָב שוין קיינעם נישט געזען. עס האָט אָנגעהויבן שיטן אַ געדיכטער שניי, און איך האָב נישט געוויסט וווהין צו גיין איך האָב אריינגעשטעקט די הענט אין די הויזטאַשן און אָנגעהויבן פייפן דאָס האָט געדאַרפט מאַכן דעם רושם, אז איך בין אַן אייגענער פון דעם דאָרף. קיינער האָט מיר נישט נאָכגעקוקט, נישט פאַרטשעפּעט. איך פּרוּוו ווידער מיין מזל און גיי אריין אין א קליינער כאטע אָפּגעזונדערט פון וועג. ביים אריינקום זאָג איך גוט מאָרגן אין פוילישן לשון. דער פויער האָט גלייך פאַרשטאַנען ווער איך בין. איך האָב אים געבעטן אַ היטל אָדער א קאפעליוש. ער טראַכט נישט לאַנג און גייט ארויס פון שטוב. ביים אַוועקגיין האָט ער מיר געזאָגט, אז איך בין אַוודאי פון די פאַרברעכער, וואָס מען האָט נאָר וואָס פאַרבייגעפירט, און ער מוז גיין מעלדן.

איך בין אוועק, אויסגעמיטן א צוואַנציק הייזער און אריין צום אַ נייעם לאַנדווירט, געבעטן ביי אים אַ הוט, ער האָט טאַקע באַלד מיין ווונטש דערפילט און האָט מיר אויך מכבד געווען מיט הייסע מילך און ברויט. זיץ איך אַזוי און עס מיין אָנבייסן זייער געשמאַק, דאָס האָט געדויערט אפשר אַ האַלבע שעה, און דער פריערדיקער האָט מיך אָפּגעזוכט און ווענדעט זיך צו מיר שטרענג, אַז איך מוז תיכף פאַרלאָזן דאָס אָרט.

איך האָב זיך געמאַכט ווי איך הער נישט. שווער געווען אָפּרייסן זיך פון ברויט מיט דער הייסער מילך. דאַן זאָגט מיר דער באַלעבאָס, אַז דער בירגערמייסטער וואַרט אויף מיר אינדרויסן. איך בין אַרויס מיטן ברויט אין דער האַנט און עס איך באַמי זיך צוצושמייכלען און איך פרעג אין פויליש ווער עס איז דער בירגערמייסטער. אַן עלטערער מאַן פון אַ יאָר עטלעכע און זעכציק רופט זיך אָן: „דאָס בין איך”. זאָג איך אים אַז איך בין אַ קאַטאָוויצער און גיי באַלד אַוועק פון דאַנען. אינצווישען זענען זיך צענויפגעלאָפן עטלעכע און צוואַנציק יונגע רוצחים און געוואַרט אויפן משפט פון בירגערמייסטער. זיי זענען געווען באוואפנעט מיט לייכטע קורצע ביקסן. איך האָב דעם בירגערמייסטער דערציילט אז איך בין אַ קוילענגרובער און אַז נישט ווייט פון דאנען האָב איך קרובים. ער האָט מיך נאָכאַמאָל געפרעגט אויב איך גיי גלייך אַוועק, און ווען מיין תשובה איז געווען יאָ, האָט ער מיר די האַנט דערלאַנגט, מיר האָבן זיך געזעגנט מיט אַ „דאָווידזעניא” די יונגע היטלעריסטן האָט דאָס נישט געשמעקט, זיי האָבן צווישן זיך נישט אויפגעהערט טענהן, אַז איך בין אַ יודע. דער בירגערמייסטער דערקלערט זיי רואיק, אַז איך בין אַ שלעזיער און אַ קולנגרעבער פון קאַטאָוויץ. גיי איך, דער שניי פּראַשעט אויף מיר, דער גוף איז אן אויפגעלעבטער פון דעם ברויט מיט וואַרעמער מילך און אָט בין איך שוין אין עק דאָרף. די נאַכט איז צוגעפאַלן און איך באַשליס אָנצוקלאַפּן אין אַ טיר.

ווידער זאָג איך אַ פוילישן גריס גאָט און מען פרעגט מיך ווער איך בין. דאָס זענען געווען צוויי עלטערע ווייבער. איך דערקלער זיי, אַז איך האָב געארבעט אין אַ פאַבריק, אינצווישן זענען זיך אַלע אַרבעטער צעלאָפן, ווייל עס האָט

זיך פֿאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז די רוסן קומען און איך זוך עפּעס אַ באַשעפֿטיקונג. די צוויי פֿרויען האָבן מיך מכבד געווען מיט ברויט און שוואַרצע קאַווע, אינצווישן קלאַפּט עפּעס אַ שכן מיט באַנדאַזשירטער האַנט, הערט זיך איין צו מיין געשפּרעך, אַפֿילו גערעדט מיט מיר עטלעכע ווערטער. און אַרויסגעגאַנגען. באַלד נאָך אים זענען אַריינגעקומען עטלעכע יונגע היטלעריסטן. איינער פֿון זיי האָט געטראָגן קורץ געווער און געזאָגט: „יודע שנעל קאָם מיט". איך בין מיט זיי מיטגעגאַנגען, אָבער אויף מיין מזל איז פּונקט פֿאַרבייגעפֿאָרן דער זעלבער בירגערמייסטער. ער האָט זיך באַלד אָפּגעשטעלט און געזאָגט צו זיי בזה הלשון: „לאָסט אים זאָפֿאָרט צו רו, ער איסט איין שלעזישער, ער האָט דאָ פֿאַרוואַנדטע, ניכט ווייט פֿאָן היער". ווידער בין איך ע"פּ נס ניצל געוואָרן, און איך גיי ווידער צוריק צו מיינע גאַסט־געבערינס וואָס האָבן טאַקע אינדרויסן געוואַרט און געווען נייגעריק צו וויסן וואָס מיט מיר איז געוואָרן. זיי ראַטן מיך נישט איבערנעכטיקן ביי זיי און ווייזן מיר, אַז נישט ווייט פֿון דאַנען איז פֿאַראַן אַ קליין דערפֿל, ווו עס איז ווייניקער געפֿערלעך

איך לאָז זיך ווייטער אויף אומבאַקאַנטע וועגן. אין דער ערשטער סטאַדאָלע וואָס איך האָב זיך אָנגעשטויסן, האָב איך געזען אַרויסגיין אַ פּויער מיט אַ זאַק פּלעוועס אויפֿן רוקן. איך באַגריס אים אויף פּויליש. ער האָט זיך אָפּגעשטעלט, אָבער אויף מיין באַגריסונג האָט ער נישט געענטפֿערט. בעט איך אים, אַז ער זאָל מיר שענקען אַ וואַרעם העמד, ווייל עס איז מיר שרעקלעך קאַלט. איך באַווייז נאָכנישט ענדיקן דעם זאַץ, גיט ער אַ געשריי אויף דייטש, אַז איך בין אַ פֿאַרברעכער און באַשטימט בין איך „אויסגעריסן" פֿון וועג פֿון די, וואָס מען האָט היינט פֿאַרבייגעפֿירט. איך האָב זיך געמאַכט נישט הערנדיק, און בין אַריין טיפֿער אין דאָרף.

עס איז פֿינצטער, די הינט בילן, איך קלער נישט לאַנג, גיי אַריין לינק אין אַ הויז, וואָס עס האָבן דערצו געפֿירט עטלעכע טרעפּלעך אַרויפֿצוגיין. אַזוי ווי איך בין אַריין אין פֿאָדער צימער האָט מיך אַ פֿרוי גוט אויפֿגענומען. זי האָט פֿאַרשטאַנען אַ ביסל פּויליש, איך האָב זיך ביי איר געבעטן, זי זאָל מיר שענקען עפּעס אַ מלבוש. זי האָט אויס־געפֿונען אַ סוועטער, אַ מאַרינאַרקע. זי איז אַליין געווען אַן אָרעמע פֿעלדאַרבעטערין, מיר האָבן זיך צעשמועסט און זי האָט מיר דערציילט, אַז ביי דעם לאַנדווירט, וואָס זי האָט געאַרבעט, הער מינצער, האָבן געאַרבעט צוויי רוסן און גראַד די וואָך האָט מען זיי צוגענומען און ערגעץ ווו אַוועק־געפֿירט, אַז איך וויל, קאָן איך האָבן ביי אים באַשעפֿטי־קונג, זיין אַ פֿאַראַבעק. נאָך היינט קאָן איך דאָרט גיין אַהין. די פֿרוי איז מיט מיר מיטגעגאַנגען.

מען האָט מיך דאָרט גוט אויפֿגענומען. די פֿרוי מינצער האָט געדעקט דעם טיש און מיך מכבד געווען מיט אַ פֿיינעם נאַכטמאָל, ברויט מיט הייסע מילך. גערעדט האָט מען פּויליש, הגם זיי האָבן פּויליש שווער פֿאַרשטאַנען. באַלד איז אָנגעקומען זייערס אַ שוואָגער, אויף אורלויב, פֿון נאַצי מיליטער. ער האָט אויך אַנטייל גענומען אין שמועס, אַפֿילו זיך געוויצלט, דערציילט די העכערקייט און אָרדנונג פֿון אַ דייטשן לאַנדווירט אַנטקעגן אַ פּוילישן פּויער.

עס איז געוואָרן האַלבע נאַכט, קוים איך האָב געהאַלטן אָפֿן די אויגן. אָבער דער באַלעבאָס איז נאָך אַלץ נישט געווען אין דער היים. די פֿרוי האָט געזען מיין מידקייט און מיך אַריינגעפֿירט אין שטאַל פֿון די בהמות דאָרט האָט זי מיר אויסגעבעט אַ גאָר פֿיין געלעגער. אין שטאַל איז געווען ליכטיק, עס האָבן געמעלה־גירהט אַ 37 קי, אַלע פֿעטע בהמות און איך בין צווישן זיי געשמאַק און רואיק איינגעשלאָפֿן.

אַ זייגער זיבן פֿרי צומאָרגנס האָט מיך אַ מאַנספּאַרשון אויפֿגעוועקט דער באַלעבאָס און גלייך מיר גענומען געבן צו פֿאַרשטיין, אַז ער ווייסט ווער איך בין, ער האָט גערעדט מיט פּשוט מענטשלעכע ווערטער, אַז יידן זענען אויך מענטשן. איך האָב אים געענטפֿערט, אַז איך בין נישט קיין ייד, און ווידער דערציילט אים מיין מעשה, אַז איך האָב געאַרבעט אין אַ פֿאַבריק אין אָפּאָלע, און ווען די רוסן האָבן זיך דערנענטערט זענען אַלע אַרבעטער אַנטלאָפֿן פֿון דער פֿאַבריק צוליב פּחד. דער לאַנדווירט האָט מיך טאַקע באַדויערט, אָבער געזאָגט, אַז ביי אים קאָן איך נישט פֿאַרבלייבן, ווייל נעכטן אָוונט האָט אַ פּויער מיך באַמערקט אַריינגייענדיק אין דאָרף אַריין און אַלעמען דערציילט, אַז אַ ייד באַהאַלט זיך דאָ אויס. ער האָט מיר געברענגט פֿרישטיק, דערלויבט מיר אָפּצורוען זיך אַביסל ביז נאָך מיטאָג, און צוגעזאָגט מיר, אַז זיין פֿאַראָבעק וועט מיר ווייזן אַן אונטערוועג, ווי אַרויסצוקריגן זיך אויף מזרח.

איך האָב זיך אויפֿגעשטעלט און אַרויפֿגעצויגן מיינע נאַסע שיך אויך די מידע פֿיס מיינע, די פֿרוי מינצער האָט מיר דערלאַנגט אַ פּעקל, אין וועלכן עס איז געווען ברויט מיט פֿלייש און איך האָב זיך געזעגנט מיט זיי, דאַנקענדיק פֿאַר דעם גוטן באַציען זיך צו מיר.

דאָ האָט מיר דער פֿאַראָבעק גענומען אונטער זיין ר״שות. פֿון דער שטאַל האָט ער מיך אַריבערגעפֿירט אין דער שעצקאַרניע און פֿון דאָרט אין אַ גרויסער שאָפּע און ווייטער ביז אין די גרויסע סטאָדאָלעס, געעפֿענט די הינטער־שטע טויערן פֿון דער סטאָדאָלע, קיינער זאָל מיך נישט באַמערקן.

אַ געדיכטער שניי איז געפֿאַלן אָן אויפֿהער. מיר זענען געגאַנגען דורך די פֿעלדער אַן ערך דריי קילאָמעטער אויפֿן וועג האָט מיר דער יונגער פֿאַראָבעק דערציילט, אַז ער שטאַמט פֿון זאַוויערטשע. פֿון דערווייטענס האָבן זיך אַרויס־געשיילט דריי קירכעס און ער האָט מיך געהייסן זיך לאָזן צו איינער. ווען איך בין אָנגעקומען צו דער מיטלסטער קירך איז שוין געווען ביינאַכט. אַרום האָט מען נישט געזען קיין לעבעדיק נפֿש און איך האָב באַשלאָסן צו פּרווון מזל אין ערשטן הויז, וואָס איז געשטאַנען כמעט אין פֿעלד. דאָס איז געווען אַן אָרעמע כאַטע. איך קלאַפּ אָן אין טיר

און עס קומט אָן די באַלעבאָסטע מיט אַ מיידל פון אַ יאָר צען. איך הויב ווידער אָן מיט מיינע פוילישע מעשיות. זי בעט מיך אין שטוב אריין. איך בין ממש דערפרויערן און געפין מיר קיין אָרט נישט. די פרוי האָט מיר מיט טרויער דערקלערט, אַז איר מאַן איז אין קריג און זי האָט מורא פרעמדע מענער אריינלאָזן אין שטוב צו איר. זי האָט מיר דערלויבט שלאָפן אין קיך.

ויהי ערב ויהי בוקר. עס איז געווען פרייטיק און ביי מיר אין האַרצן תוהו ובוהו. איך בין אויפגעשטאנען, אויס־געווישט די אויגן און באַמערקט, אַז דאָס טעכטערל איז נישטאָ אין דער היים. די מוטער האָט מיר דערקלערט פשוט און פראָסט, אַז דאָס טעכטערל האָט מורא דאָ צו פאַרבלייבן ווייל עס געפינט זיך אַ פרעמדער מאַן. איז זי דערווייל אַריין צו אַ שכן. איך האָב אויפגעציטערט פון געדאַנק וואָס דאָס קינד וועט אויספּלאַפּלען. איך האָב בּיטער אַ שמייכל געטאָן, געמאַכט אַ גוטע מינע. די פרוי האָט מיך געטרייסט, אַז איך וועל אפשר קענען אַרבעטן ביים גלח אָדער ביי אַ רייכן פויער, וואָס באַזיצט אַ סך ערד.

איך האָב זיך געלאָזט צום זוויפּט־שאָסיי, אויף וועלכן עס איז געווען אַ סכנה צו ג־יק, ווייל די וועגן זענען געווען פיל מיטן אַפּציענדיקן נאַצישן מיליטער. איך בין ממש געלאָפן אין דער ריכטונג פון דער קירך, געטראַכט, אפשר וועט מיר דער גלח געבן עפּעס אַן אַרבעט. ווען איך האָב אָנגעקלאַפּט אין טיר, איז דאָס בלוט אין מיר פאַרגליווערט געוואָרן, איך האָב געהערט, אַז מען רעדט אינווייניק דייטש. אריינקומענדיק האָב איך דערזען זעקס אלטיטשקע, גרייז גרויע פרויען. כ׳האָב דרייסט געזאָגט: „ניעך בענדזיע פּאָכ־וואַלאָני" נאָר איין פרוי האָט אָפּגעענטפערט, די איבעריקע האָבן נישט פאַרשטאַנען. אַן עלטערע פרוי קומט צו מיר צו און איך בעט זי לאָזן מיך זיין אין קלויסטער. זי האָט געזאָגט אז זי וועט אריינגיין צום קשיאָנדז פרעגן. אינצווישן האָט זי מיך מכבד געווען מיט עסן און אין עטלעכע מינוט אַרום איז זי צוריקגעקומען מיט דער ביטערער בשורה, אַז אַז ערשט מיט צוויי טעג צוריק האָבן זיי צוגענומען אַ נייעם פאַראָבעק און זיי נויטיקן זיך נישט אין קיינעם מער. איך האָב אַוועקגעלייגט דעם לעפל און אָנגעהויבן וויינען ווי אַקליין קינד. די אלטיטשקע פרויען האָבן מיטגעוויינט מיט מיר. אַז עס פאַראַן דאָ רייכע פויערים און ביי זיי וועל איך געפונען ארבעט. איך האָב איר געבעטן זי זאָל מיר העלפן. דאַן איז זי ווידער צוריק צום גלח וואָס האָט זיך געפונען אויף דעם צווייטן שטאָק פון הויז דער ציילט אים אַלץ וואָס איך האָב איר געזאָגט. צוריקקומענדיק האָט זי מיך געפרעגט צי איך וועל קאָנען זיין א קיילער פון חזרים. איך האָב זיך געכאַפּט אז זי וויל וויסן צו איך בין א ייד, ווען איך האָב מסכים געווען, האָט זי געזאָגט, אז איך קען דאָ פאַרבלייבן עטלעכע טעג.

ווען איך בין צוגעגאַנגען צו דער סטאַדאָלע האָב איך באַמערקט אַ פּאָליאַק פון לעמבערג. ער האָט מיר געזאָגט, אַז ערשט אַ צוויי טעג ווי ער אַרבעט דאָ. איך האָב אָנגעהויבן איינקוקן זיך אין דער ווירטשאַפט, וויפיל בהמות עס זענען פאַראַן א.א.וו. מיר האָבן צוזאמען אַרויפגעבראַכט עטלעכע זעק בוראקעס, צעהאַקט זיי אין דער מאשין, געבראכט ווייצענע פּלעווע דורכגעמישט מיט אַ גראַבליע. אין אָוונט, גענוג פרי האָבן מיר זיך געלייגט שלאָפן. קיין קוילן צו באַהייצן זענען נישט געווען.

דעם זעלבן אָוונט בין איך קראַנק געוואָרן און גערעדט פון פיבער. די אוקראַינקע, וואָס האָט געמאָלקן די בהמות און געוואַשן דאָס געשיר, האָט מיר געבראַכט עסן אין צימער. דאָס איז געווען שבת דעם 27־טן יאַנואַר און איך בין אזוי אָפּגעלעגן ביז דינסטיג. ערשט ווען דער גלח האָט דערהערט מיינע קרעכצן, איז ער אליין אריינגעקומען און געפרעגט מיך, דווקא אין פויליש: „כלאַפּקו, כלאַפּקו, וואָס איז מיט אייך?" זאָג איך אים: „אַוודאי געכאַפּט אַ לונגען־אָנצינדונג". דער גלח און די גאָספּאָדיני זענען אַרויס גלייך פון צימער און געבראַכט אַ מעדיצין, געגעבן גלייך אַ זופּ טאָן, צוויי לעפל מיט אַמאָל, געבראַכט עטלעכע וואַרעמע קאָצן מיך איינצודעקן. אַזוי בין איך אָפּגעלעגן אַ צוויי וואָכן צייט אונטער דער שוץ פון גלח.

סוף חודש פעברואר האָט מען אָנגעהויבן עוואקואירן פריוואטע דייטשן, און צום גלח האָבן זיך אריבערגעצויגן די גאָספּאָדיניעס אַ ברידער מיט זיין גאַנץ בני בית. נאָך צוויי וואָכן צייט, האָט ער מיך געוואָלט אַרויסטרייבן. זיין טענה איז געווען עס וועט נישט קלעקן קאַרטאָפל פאַר אַלעמען. אין אַ שבת פאַרנאַכט קומט ער אריין און זאָגט מיר, אַז איך מוז פאַרלאָזן דאָס אָרט ביים גלח.

אַזוי ווי מיר אַמפּערן זיך צווישן זיך קומט אָן די גאָספּאָדיני מיט נאַכט־עסן. איך האָב איר דערקלערט, אַז איך וועל נישט עסן. פאַר מיין טרייער אַרבעט און איבער־געבענקייט וויל איך מיין ברויט עסן מיט כבוד, ניט מען זאָל זיך מיט מיר וואַרפן.

זי האָט מיך געבעטן, אַז איך זאָל עסן און נישט צוהערן זיך צו איר ברידער. זי האָט נאָר צוגעגעבן, אַז זיי האָבן מורא, דאָס דאָרף זאָל נישט קוקן מיט בייזע אויגן אויף דעם, וואָס דער גלח האַלט אין זיין פּלעבאַניע צוויי פּאַכאָל־קעס. כ׳דאַרף זיך נישט וואַרפן אין די אויגן, ווייל סוף סוף האָב איך דאָך נישט קיין שום דאַקומענטן. און דאָ קומען יעדן טאָג נאַצי־לייט קאָנטראָלירן די געבורטשיינען.

אין עטלעכע טעג אַרום האָט זיך געמאַכט עפּעס אַן איבערקערעניש. אַ טייל פויערים מיט זייער משפחות זענען אַנטלאָפן פון דאָרף, דער בירגערמייסטער האָט אַריינגעש־טעלט די קי און פערד פון די אַנטלאָפענע צום גלח.

אינצווישען איז אַלץ טייערער געוואָרן, די פרייזן זענען געשפּרונגען, דאָס עסן האָט געקרוגן מער חשיבות, אין דער זעלבער צייט האָט דער רשע, דער ברודער פון דער גאָס־פּאָדיני געגומען מיר אָנטון צרות, קאָנטראָלירט מיינע יאָרן, מיינע פאַך־קענטעניש ביי פעלד־ארבעט, אָבער דער גלח

האַט זיך מיט מיר באַדינט צו זיין הייליקער דינסט... איך האָב דריי מאָל אין טאָג געקלונגען אין קלויסטער, געפּוצט די מאָלערייען אויף די שויבן, געקערט די פּאָדלאָגעס א.א.וו.

און נאָך אַ באַשעפטיקונג האָב איך געהאַט ביים גלח: אויסצופילן די גרויסע, 3 ליטערדיקע באַנקעס מילך, און יעדן טאָג זיי אַרויסטראָגן צום שליאַך, אַז דער מילכיקער זאָל דאָס האָבן גרייט, צום סוף איז דער מצב איז געוואָרן געפערלעך. צוויי עס־עס־לייט זענען געשטאַנען ביים וועג און קאָנטראָלירט שטעלט זיך פאַר מיין שרעק ביי יעדן צונויפ־טרעף מיט זיי אַנטקעגן קלויסטער. כ'האָב אַוועקגעשטעלט די קרוגען מילך און צוריק אין מיין היים אין קלויסטער, אַזוי ווי איך וואָלט זיי גאָרנישט געזען.

אין חודש מערץ 1945 הויבט זיך אָן פאַר מיר אַ שענערע וועלט, איך בין שוין געווען איינגעמאָלדן ביים בירגערמייסטער און געטראָגן אַ צייגעניש ביי זיך, איך האָב געפלעגט פאָרן מיט גלח קיין ניישטאַט און מיר פלעגן איינהאַנדלען פאַרשידענע זאַכן.

דעם 15טן מערץ זענען די רוסן אַריין אין דאָרף. באַלד אין פרימאָרגן האָט אַ שראַפנעל אַדורכגעלעכערט דעם טורעם פון קלויסטער, אים צעשמעטערט און אַראָפּגעקייקלט צו דער ערד. די גאָספּאַדיני האָט מיך עטלעכע מאָל געבעטן, איך זאָל צונויפֿנעמען מיט אַלע אַראָפּ אין קעלער, איך האָב זיך איינגעשפּאַרט און נישט געוואָלט. ווידער הויבן אָן דונערן די האַרמאַטן און זי שרייט צו מיר: „היינריך, היינריך, קום דאָך אַראָפּ אין קעלער", איך האָב געענטפערט, אַז אין קעלער איז מיר שרעקלעך קאַלט, דאַן האָט זי מיר דערלויבט אָנצוטון דאָס פוטער, וואָס האָט געהאָנגען אויף דער טיר, איך ענטפער איר אַ ביסל בייזלעך: „אַ פּאָרל וועש, הייליקע גאָספּאַדיניע, האָסטו היינריכן נישט געוואָלט געבן, ווען די לייז עסן זיין לייב און איצטער איז דיר אין דיין גרויסע רחמנות אפילו אַ פוטער נישט צו טייער, זאָל זיך גאָט דערבאַרעמען, אויף דיין נשמה"...

דער גלח האָט דאָס געהערט און געפרעגט די גאָספּאָדינע פאַרוואָס איך בין אַזוי בייז. זי האָט אים דערציילט, ווי זיך וואָלט זיך פאַר אים מתוודה געווען: „מיט וואָכן צוריק האָט דער היינריך ביי מיר וועש געבעטן איך האָב אים נישט געגעבן און איצט געב איך אים דערפאַר אַ פוטער".

דעם זעלבן טאָג איז אריין די סאָוויעטישע ארמיי. דער גלח אַליין האָט מיך גערופן אין קעלער און דאַן האָב איך דערזען וואָס דאָרט טוט זיך. דעם קעלער האָט מען אויס־געסטראָיעט אַקוראַט ווי דעם קלויסטער. דאָרט זענען געזעסן ווייזט אויס, עטלעכע חשובע גלחים. ווי פרעמד איז מיר דאָס אַלץ אין דער רגע געווען.

איך בין ביים גלח געווען ביזן 18טן מערץ 1945 און ער האָט זיך צו מיר גוט באַצויגן, אוועקגייענדיק פון אים האָב איך באַקומען אַ דאקומענט, אַז איך בין געווען ביי אים באשעפטיקט אין זיין ווירטשאפט דעם דאָקומענט האָב איך מיר אַלס זכר געלאָזט. דער גלח האָט נישט געוווסט ווער איך בין ביז דער לעצטער מינוט. מיט אכט יאָר שפּעטער האָב איך אים געוואָלט באַזוכן, דערציילן אים ווי איך טראָג פראַנק און פריי מיין יידישקייט, האָב איך זיך דערוווסט, אַז ער איז נישטאָ מער צווישן די לעבעדיקע. די גאָספּאַדיניע לעבט אין אנאבערג און א מאָדנע נאָמען טראָגט זי קאשורא בארבארא.

קיין סאָסנאָוויץ בין איך אַוועק צופוס. די וועגן זענען געווען פאַרנומען פון מיליטער. פון גלייוויץ בין איך געפאָרן מיט דער טראַמוואַי ביז סאָסנאָוויעץ. ווי דערשטוינט בין איך געוואָרן נאָך מיין צוריקקער, יעדער פּאָלאַק, אפילו מיינע חברים און פריינד, האָט מיט שטוינונג געפרעגט „דו לעבסט נאָך". די ערשטע הונדערט זלאָטעס האָב איך באַקומען פון יידישן קאָמיטעט.

עס איז געשאַפן געוואָרן אַ קיך, ווו מען האָט פאַר־טיילט זופּ פון קאַרטאָפל, גרויפּן און ברויט, דאַן האָט זיך אָנגעהויבן באַווייזן הילף פון דזשוינט, אָבער דאָס איז אַ באַזונדער קאַפּיטל.

אויף דער ביאַלער גאַס האָט זיך געפונען אַן איבער־בלייבעכץ פון א דייטשער שאָפּ, א וואַרשטאַט פון הילצערנע שטיוול. אויך איך האָט דאָרט געפונען באַשעפטיקונג.

די פּני זענען דאַמאָלס געווען ווייַנטרויב, רוזשקע קאָזאַק, חנוך שענבערג און דערנאָך גוטקע באַנדשטעטער.

אין די פאבריקס־ווערק האָב איך געארבעט ארום 6 חדשים, מיט דעם לוין איז געווען שוואַך.

יידן זענען זיך צעפאָרן, דער מאַגיסטראַט האָט אַלץ צוגענומען, ווייזט אויס, די ירושה פון די אומגעקומענע איז געווען צו ווייניק?..

צוריקקומענדיק קיין סאָסנאָוויעץ, באַלד נאָך דער באַפ־רייאונג, האָב איך זיך געטראָפן מיט אַ ייד, וואָס האָט געשטאַמט פון וואַדאָוויץ, נעבן כזשאַנאָוו. ער האָט מיר דערציילט אַז ער האָט זיך אויסגעזוכט אַ קעלער אויף דער קאָלאָנטאַיאַ גאַס נומ' 10, אין סאָסנאָוויץ, אַ קריסטן האָט עס באַמערקט, אָבער זי האָט קיינעם נישט דערציילט, די גאַס, ווי באַקאַנט, איז אַ שטילע און אַזוי האָבן זיי זיך אויסבאַהאַלטן די גאַנצע צייט, פון יולי 1943 ביז סוף יאַנואַר 1945. ער פלעגט ארויסגיין פון באַהעלטעניש כדי בעטען ביי גוטע מענטשן אַ שטיקל ברויט אָדער געלט. ער פלעגט טרעפן אויף אַ מענטש מיט אַ האַרץ, וואָס האָט אים געגעבן אויך אַ ביסל געקעכטס פאַר די צוויי קינדערלעך.

דעם 10־טן יאַנואַר איז ער ארויס פון קעלער, געגאַנגען זוכן פרנסה פאַר זיין פרוי און זיינע פיצעלעך, זענען געלעגן אין קעלער. האָבן אים באַגעגענט צוויי פוילישע יונגע לאַבוזלעך און געמאַכט אַ גוואַלד אין גאַס, גטייטלט מיט די פינגער: „אַ יודע!" דאָס איז געווען פונקט אַנטקעגן ראַזוואַי באַזאַר. ער וויל אַנטלויפן אָבער שוין צו שפּעט. עס טשעפּען זיך צו נאָך עטלעכע שקצימלעך און מען לאָזט אים נישט אָפּ, דאַן קומט אונטער אַ „שיפּאַק", אַ דייטשער זשאַנדאַרם און זיי ווייזן אים: „אָט איז אַ „יודע!" ער הייסט אים גיין מיט זיך, די מחנה שקצים'לעך לויפן נאָך, שרייען און ליאַרמען. דער זשאַנדאַר האָט זיי פאַרטריבן

און ווען ער איז געבליבן מיט אים אויג אויף אויג, האָט אים דער זשאַנדאַר אים געפרעגט, ווער ער איז. עס איז שוין געווען נאָענט צו דער פּאָליציי־וואַך און ער האָט געזען אַז ער האָט נישט וואָס צו פאַרלירן, האָט ער אים געזאָגט: „איך בין אַ ייד און האָב דאָ צוויי קינדער, אַ פרוי. איך האָב גערעכנט, אַז מיר וועלן איבערלעבן די מלחמה, אָבער פאַרפאַלן".

מער האָט ער נישט געקאָנט רעדן, געבליבן שטיין פאַרגליווערט, דער דייטשער זשאַנדאַרם קוקט זיך פלוצים אים און דערלאַנגט אים פּופּציק מאַרק שטיק, זאָגט דערביי שטילערהייט: „איצטער גיי און פאַרשווינד".

דריי טאָג פאַר דער באַפרייאונג איז ער ווידער אַרויס פון זיין באַהעלטעניש, זוכן שפּייז פאַר די הונגעריקע מיילער. דער זעלבער זשאַנדאַם האָט אים ווידער באמערקט.

ער האָט אויפגעהויבן דעם פינגער, געוואָרנט, ער זאָל אַכטונג געבן אויף זיך...

אַנפאַנגס יאָר 1946 זענען געבראַכט געוואָרן פון דייטשלאַנד דורך דער פּוילישער פאָלקס־רעפּובליק צוויי עס־עס־לייט, די הויפּט־הענקער פון דער סאָסנאָוויצער און זאַגלעמביער באַפעלקערונג: קוציניסקי און טשאַמלער, ביידע זענען פאַרמשפּט געוואָרן צום טויט דורך הענגען...

און איך זאָג: גענוג איך גיי צוריק קיין א"י, ווייל וואָס האָב איך נאָך דאָ צו זוכן אויף דער פּוילישער ערד, ווו יעדער שטיין דערמאָנט אַ גלות, וואָס האָט נישט דערלעבט אויסגעלייזזט צו ווערן.

באַמערקונג פון דער רעדאַקציע:

דעם מאַטעריאַל האָט צוגעשיקט די פרוי פון חיים בערלינסקי נאָך דער פּטירה פון איר מאַן.

יחיאל פּאַליוואַדאַ — אמערריקע

אין די ערשטע טעג אין סטזשעמיעשיץ

פרייטיק דעם ערשטן סעפּטעמבער פרי האָט דער ראַדיאָ אָנגעזאָגט די טרויעריקע נייעס, אַז די נאַצישע אַרמיי האָט אָנגעגריפן די פּוילישע גרענעצן און פאַרשידענע אַביעקטן זענען פון עראָפּלאַנען געוואָרן באָמבאַרדירט.. אין אונדזער שטאָט — די פאַבריק „סטרעם".

דער מצב איז געוואָרן אַ געשפּאַנטער, אָנגעפילט מיט שרעק. די מלחמה אַליין איז שוין אַ שרעקלעכע דערשיינונג ערשט דאָ דורך די היטלער חיילות, וועמענס הויפּטציל איז צו פאַרניכטן דאָס יידישע פאָלק.

באַלד האָט זיך געשאַפן אַ כאַאָס. פּאָליציי זעט מען נישט דאָס אדמיניסטראַציע לעבן פּאַראַליזירט, באַנען הערן אויף צו פאָרן. די יידישע צייטונגען פון וואַרשע קומען נישט דאָס אדמיניסטראַציע לעבן פּאַראַליזירט, באַנען הערן אין גאַס דיסקוטירן, פּרוּוון זאָגן נבואות, אַז אַזאַ מלחמה קאָן נישט און וועט לאַנג נישט דויערן. די אַלע נבואותן האָבן גאָרנישט בייגעטראָגן צו באַרואיקן אונדזערע הערצער, אין וועלכע עס האָט גענעסטיקט מוראדיקע שרעק פאַר דעם קומענדיקן.

די אַלע פּוילישע העלדן וואָס האָבן זיך ערשט נעכטן באַרימט דאָס קיין איין קנעפּעל פון אונדזער מונדיר וועלן מיר נישט אָפּגעבן זענען ווי אין וואַסער אַריינגעפאַלן.

אָפּט האָט זיך געלאָזט הערן דאָס געריוש פון די עראָפּלאַנען און די פּוילישע שכנים אונדזערע האָבן זיך באַרימט, אַז דאָס זענען „אונדזערע", יידן האָבן געצווייפלט, ווייל זיי זענען געפלויגן אויף מזרח. די שרעק און כאַאָס זענען געוואַקסן פון מינוט צו מינוט. די אומרואיקע שעהן האָבן זיך אויסגעשפּרייט ווי אַן אייביקייט אין אונדזער מוח.

מיר האָבן געפּרוּווט טרעפן וואָס עס וועט זיין אונדזער גורל ביי היטלערן. איינער האָט אויפגעוויזן, אַז פּוילן האָט דאָך פראַנקרייך אַלס פאַרבינדעטע און ביידע צוזאַמען וועלן זיין שטאַרקער פון היטלערן. אַנדערע האָבן געגלויבט אין דער ווידערשטאַנדס־פעאיקייט פון דער פּוילישער ארמיי. דייטשלאַנד האָט נישט גענוג פּראָדוקטן ווייל עס איז נישט קיין אגראַר־לאַנד און וועט נשט זיין פעאיק צו פאַרטיידיקן זיך קעגן דער גאַנצער וועלט.. אַלע קאָמענטאַרן האָבן אָבער גאַנץ ווייניק בייגעטראָגן צום באַרואיקן די געמיטער. דאָך האָט נאָך געצאנקט אַ געפיל, אַז אפשר טאַקע וועט אַלץ אדורך בשלום.

אויף דעם שאָסיי האָבן זיך באַוויזן גרופּעס מענטשן מיט פּעק אויף די פּלייצעס, פירענדיק קינדער ביי די הענט. אַנדערע מיט אָנגעלאָדענטע וועגענער, מיט בעטגעוואַנט און אַנדערע געגענשטאַנדן. דאָס זענען געווען אַנטלויפנדיקע פון די גרענעץ־געביטן און אויך פון סאָסנאָוויץ, בענדין, יידן, מערסטנס יונגעלייט. טייל האָבן איינגעשפּאַנט זייערע קי, וואָס האָבן זיך קוים געשלעפּט, מען האָט געזען גרופּעס זעלנער, וואָס האָבן פאַרלאָזט זייערע איינהייטן, זענען געלאָפן אָן דיסציפּלין.

אין גאַס האָבן זיך באַוויזן פּוילישע יונגע לייט מיט אַרעמבענדער אַלס מיליץ צום שוץ פון דער באַפעלקערונג. זיי האָבן באַפוילן עפענען די געשעפטן, אָבער נישט אַלע האָבן זיי געפאָלגט. בעלי מלאכות האָבן געוואָרפן זייער אַרבעט און אַרויס־געגאַנגען אין גאַס הערן וואָס עס טוט זיך.

אין דער צערודערקייט איז אַדורך דער פרייטיקדיקער טאָג. ווען די זון האָט זיך אַראָפּגעלאָזט צו מעריב זייט. האָבן נאָך ציטערדיק געפינקלט די שבת־ליכט פון די

יידישע פענסטער און דער עולם איז געגאַנגען ווער אין בית המדרש ווער אין שטיבלעך מקבל שבת זיין. אַסך זענען צוליב מורא געבליבן אינדערהיים, דער שבתדיקער אָוונט איז דורך אָן באַזונדערע געשעענישן, אָבער אויף די הערצער האָט געשווערט דער אומרו פאַרשידענע ווערסיעס האָבן קורסירט פון אויער צו אויער. אין סאָסנאָוויץ זענען שוין געווען דייטשע פאַטראָלן אויף מאָטאָציקלען. דאָס האָט פאַרשטאַרקט די שרעק, אַז הא באַלד וועלן זיי זיך אויך ביי אונדז באַווייזן.

פאַרנאַכט האָט זיך געשטאַרקט דאָס דונערן פון האַרמאַטן און דער הימל איז געוואָרן אייַנגעהילט אין רויט. מענטשן האָבן געזאָגט, אַז די שלאַכט גייט אָ, אין אָשוויענטשים מען זעט דעזערטירנדיקע מיליטער־לייט, נישט נאָר סאָלדאַטן נייערט אויך אָפיצערן, אסך איבערגעטוענע אין צעווילע קליידער. יוגנטלעכע, וואָס האָבן זיך געדאַרפט שטעלן אַלס רעזערוויסטן, האָבן זיך נישט צוגעשטעלט און די וואָס האָבן זיך יאָ געמאָלדן האָט מען געהייסן גיין קיין מיעכאָוו. אויך זיי האָבן שוין נישט געפאָלגט און געבליבן אויפן אָרט. די פאַניק ביי דער ציווילער באַפעלקערונג וואַקסט און אַלץ מער מענטשן לויפן אויף „מזרח". יעדער אין באַלאָדן מיט אַ רוק־זאַק אויף די פלייצעס און דער געדראַנג אויף די וועגן ווערט וואָס אַמאָל געדיכטער. די, וואָס האָבן געהאַט מזל צו האָבן פערד און וואָגן, האָבן זיך דורך דער מאַסע נישט געקאָנט אַדורכרייסן. מערקווירדיק, אַז אין דער מאסע האָט מען געזען ווייניק פרויען. עס זענען אַרומגעגאַנגען ווערסיעס, אַז די דייטשן וועלן כאַפּן מענער צו דער אַרבעט און כלפּי פרויען און קינדער וועלן זיי האָבן אַ מילדערע באַציונג.

מיט דעם געדאַנק האָט מען זיך געלייגט שלאָפן, אָבער דער שלאָף איז נישט געקומען, און אַזוי ליגענדיג וואַך אין בעט האָבן מיר דערהערט אַ געשיסעריי פון מאַשין־געווער. לויטן אָפּהילך האָבן מיר פאַרשטאַנען אַז דאָס איז ערגעץ נאָענט.

זונטיק פרי, עפּעס איבערגעכאַפּט און גרייט צו פאַרלאָזן די זיסע היים און אַוועק מיט שטראָם אַנטלויפנדיקע. אַזוי האָבן מיר דערגרייכט דאָס שטעטל סלאַווקאָוו, אַביסל אויסגערוט זיך און ווידער גענומען די פיס אויף די אַקסלען און מאַרשירט קיין אָלקוש. אָנגעקומען קיין אָלקוש, צעבראָכענע פון שלעפּען אַ רוקזאַק און שווערן גאַנג, האָבן מיר גלייך באַמערקט די סימנים פון קריג, דאָס וויכטיקסטע האָט שוין געפעלט — ברויט.

מיר האָבן זיך איינגעאָרדנט און איבערגעשלאָפן די נאַכט. מאָנטיק פרי האָבן מיר געהערט אַ נייעס, אַז אָשוויענצים איז שוין אין דייטשע הענט, דאַן האָבן מיר פאַרשטאַנען, אַז די אויפרייסן, וואָס מיר האָבן געהערט, זענען געווען פון דאָרט. פון וואַנען אָבער די מענטשן האָבן געשעפּט די ידיעות, האָט מען נישט געוווסט און נישט געפּרוווט אפילו דערגיין.

מיר האָבן געהערט, אַז עס גייט אָפּ אַ באַן קיין בילין, האָב איך נישט לאַנג געטראַכט און אוועק צו דער סטאַציע, אַריין אין אַ וואַגאָן און אָט האָט מען זיך דערוואַרט די באַן זאָל רירן פון אָרט. מיר האָבן זיך געפרייט דערמיט וואָס מיר דערווייטערן זיך פון די נאַציס, אָבער ווי זאָגט דאָס פאָלקס־ווערטל: „אַ מענטש טראַכט און גאָט לאַכט". קוים איז די באַן אָפּגעקראָכן אַ פּאָר קילאָמעטער און זי שטייט שוין ווידער, אין וואַלד, פון ערגעץ הערט מען שיסן צייטנווייס האָבן איבער אונדז געזוישט עראָפּלאַנען.

די באַן שטייט און שטייט, די ליניעס זענען פאַרבלאָקירט און דעם טונעל קאָן מען מער נישט אַדורך, איז אונדזער וואַרטן הייסט עס איבעריק. דאַרף מען נעמען דאָס פּעקל אויף די פּלייצעס און „וילך", געגאַנגען. פיל יידן האָבן זייערע וואַליזע אָפּגעשטאָפּטע מיטן האָב און גוטס אַוועקגעוואָרפן, כדי צו באַפרייען זיך פון די שווערער משא, ווייל פון ראַבשטין, ווו די באַן איז שטיין געבליבן ביז וואָלבראָם, איז נאָך אַכט קילאָמעטער. דער טאָג איז געווען אַ אויסטערליש הייסער, די זון האָט געבאַקן אומברחמנותדיק. די שרעק, די זאַמדן, דער וואַלד, האָבן אונדז געטריבן, אויסגעשעפּטע, צעבראָכענע, ביז ענדלעך מיר האָבן זיך דערשלאָגן צום וועג קיין וואָלבראָם. מידע און צוזאַמענגעבראָכענע האָבן מיר דערזען די ערשטע הייזער פון דער שטאָט. דאָס האָט אונדז דערפרייט און צוגעגעבן פרישן כוח צום שפּאַנען ווייטער.

אַזוי זענען מיר אָנגעקומען אין דער שטאָט וואָלבראָם, ווו מאַסן מענטשן זענען געווען פאַרזאַמלט אין מאַרק און איינער דעם צווייטן האָט איבערגעגעבן פאַרשידענע ווערסיעס נישט פריילעכע נייעסן. באַלד איז די נאַכט צוגעפאַלן און עס האָבן זיך דערהערט איינצלנע שאָס אין שטאָט האָבן זיך נאָך געפונען איינצלנע פוילישע סאָלדאַטן, נישט אָרגאַניזירטע איינהייטן. מענטשן האָבן זיך באַהאַלטן אין זייערע שטיבער און געגרייט זיך צום שלאָף.

אויך די נאַכט איז אַריבער און „ויהי ערב ויהי בוקר". דינסטיק, האָבן מיר זיך דערוווסט אַז די דייטשן זענען פון פילץ געקומען אונדז באַזוכן, און תיכף איז אַרויס אַ באַפעל, אַז אלע מענער פון זעכצן ביז זעכציק זאָלן זיך פאַרזאַמלען אין מאַרק און אויב מען וועט געפינען וועמען אויסבאַהאַלטן, ווערט ער אויפן אָרט דערשאָסן. וואָס מאַכט מען? איינציקווייז — איינציקווייז האָבן יידן געשטראָמט צום מאַרק, וואָס איז געווען אַרומגעשטעלט מיט מיליטער, באַוואָפנטע מיט מאַשין־געווער און אינמיטן, ווי אַצונויפגעטריבענע סטאַדע, די יידן פון שטאָט, צווישן זיי אויך די אַנטלאָפענע פון זאַגלעמביע. דער טאָג איז געווען אַ שיינער די זון האָט געשיינט און מען האָט געפּ־לט די חמימה אפן האַרץ. דורשטיק מיד, האָט מען זיך אויסגעלייגט אויפן בריק און געפּרוווט טרעפן וואָס עס דערוואַרט אונדז מען האָט אפילו דערלויבט די פרויען זאָלן אונדז דערלאַנגען וואַסער און שפּייז. אַרום צוויי אַ זייגער האָט מען אָנגעהויבן באַפרייען די וואָס זענען איבער פערציק.

איך האָב זיך אויף דעם דאָזיקן מאַרק געטראָפן מיט מיין ברודער. ביידע זענען מיר באַפרייט געוואָרן און באַלד האָבן מיר אָנגענומען אַ באַשלוס דאָס איך זאָל זיך צוריקקערן אַ היים קיין סטשעמיעשיץ און ער וועט פאַר בלייבן אויפן אָרט ווייל זיין זון געפינט זיך צווישן די פאַרהאַלטענע און ער וועט וואַרטן ביז מען וועט אים באַפרייען. דער סוף איז געווען, מען האָט מער קיינעם נישט באפרייט, אלע אוועקגעטריבן קיין פּילץ און פון פילץ קיין זאוויערטשע.

די צרות און פּיין, וואָס זיי זענען אויסגעשטאנען, טרייבענדיק זיי און שוין זייענדיק אין זאוויערטשע איז א קאַפּיטל פון פּיין פאַר זיך. איך האָב לאַנג נישט געטראַכט און גענומען מיין רוקזאַק אויף די פּלייצעס און זיך געלאָזט אויפן וועג צוריק, ווייל ווייטער גיין און אויסמיידן די דייטשן איז שוין נישט געווען מעגלעך. מיר האָבן זיך דערוווסט, אַז קעלץ איז שוין אויך באַזעצט פון די דייטשן.

אַזוי האָב איך אָנגעהויבן שטעלן מיינע טריט, און ד׳ערווייטערט זיך פון וואָלבראָם. איך בין נישט געווען דער איינציקער גייער. ענדלעך האָט מען אָנגעיאָגט אַ פיר געשפּאַנט אין צוויי פערד און אויף דער פיר זענען געזעסן לויטער יידן, וואָס אויך זיי האָבן זיך אומגעקערט קיין בענדין און זיי האָבן געהאַט מיטלייד מיט מיר און האָבן מיר פאַרגעשלאָגן, אַז איך זאָל מיט זיי מיטפאָרן.

אַריינפאָרענדיק אין אלקוש האָט אונדז אָפּגעשטעלט אַ דייטשע וואַך, נאָכן אדורכגיין די קאָנטראָל האָט מען אונדז דערלויבט אריינקומען אין שטאָט. מיר זענען אַריין צו באַקאַנטע און אַדורכגעמאַכט די נאַכט. מיטוואָך פרי האָב איך שוין קיין געדולד נישט געהאַט צו וואַרטן ביז די פיר וועט אָפּפאָרן און איך האָב אָנגעהויבן גיין ווייטער. לויט מיין חשבון האָב איך געדאַרפט גיין נאָך איינאונצוואַנציק קילאָמעטער און דאָס דאַרף נישט דויערן מער ווי אַ דריי שעה, און אָט איז שוין נישט ווייט פון סלאַווקאָוו, באַלד בין איך שוין ביים טייך און אָט איז די בריק. אַ קריסט, וואָס האָט מיך באַגעגנט, רופט צו מיר: „גיי אַראָפּ צום וואַסער, וועסטו עפּעס זען". איך האָב אים געפאָלגט און וואָס מיינע אויגן האָבן געזען, וועל איך קיינמאָל נישט פאַרגעסן. נישט ווייט פון דער בריק זענען אין וואַסער געלעגן עטלעכע טויטע יידן איינגאַנצן נאַקעטע. פון גרויס שרעק בין איך אנטלאָפן. עטלעכע שריט פון וואסער, האָב איך באַמערקט, איז דאָס גראָז געווען אויסגעבר׳ענט. ווייזט אויס, אז דאָ האָט מען פארברענט זייערע מלבושים.

מיך האָט געטריבן אַן אינערלעכער כוח וואָס שנעלער זיין צוריק אין דערהיים, מיינע געדאַנקען האָבן זיך נישט געקאַנט באַפרייען פון דעם שרעקלעכן בילד וואָס איך האָב נאָר וואָס געזען, איך האָב גטראַכט, אַז אפשר האָט דער קריסט געוואָלט מיר ווייזן דורך דעם שרעקלעכן בילד די גרויל־מעשים פון די דייטשן, ווער ווייסט? געטריבן פון מוראדיקער שרעק האָב איך נישט געפילט די אויסגעמאטערטקייט און בין סוף־סוף דערגאַנגען קיין סטזעמיעשיץ. דאָ האָב איך שוין געטראָפן די דייטשן, אָבער דערווייל איז אין שטעטל געווען שטיל. אין גאַס האָב איך געטראָפן פּאָליאַקן, וואָס האָבן געוואַרט אויף אַ געלעגנהייט אָנצוהויבן ראַבירן די געשלאָסענע געשעפטן.

איך האָב זיך דערוווסט פון דעם שרעקלעכן פייער אין בענדין און אויך שרעקלעכע נייעס פון סאָסנאָוויץ און איך האָב געפּרוווט דערציילן וואָס איך האָבן געזען אין סלאַווקאָוו, אָבער די יידן אין גאַס האָבן שוין פון דעם אלעם אויך געוווסט.

די זון האָט זיך אַראָפּגעלאָזט וואָס אַמאָל נידריקער און נידריקער. מענטשן אין גאַס זענען געוואָרן ווייניקער. עס איז געוואָרן נאכט און אונדזער שרעק איז געוואקסן. מען איז געלעגן אין די בעטן און דער שלאָף האָט זיך נישט געקלעפּט צו די אויגן. ערגעץ האָט זיך פּלוצים צעגרעגערט אַ מאַשין געווער, געוואָרן שטיל. ווער עס האָט געשאָסן און ווו, האָבן מיר זיך נישט געקאָנט דערוויסן. מען האָט געטראַכט וועגן דער גרויליקער מעשה, וואָס האָט פּאַסירט אין בענדין. די האָר שטעלן זיך קאַפּויער ווען מען הערט דאָס, די דייטשע סאָלדאַטן האָבן אונטערגעצינדן די בענדינער שול און האָבן נישט געלאָזט לעשן. אויך הייזער אין שכנות האָבן זיך אָנגעצונדן און אַרום די אלע ברענענדיקע בנינים זענען געווען אַוועקגעשטעלט סאָלדאַטן מיט ביקסן גרייט צו שיסן אין יעדן איינעם, וואָס וועט אים געלונגען ראַטעווען זיך פון פייער. מען האַט אפילו דערציילט אַז עטלעכע יידן איז געלונגען צו אנטלויפן פון פייער און זיך דערשלאָגן צום גלח אין קאָשציאָל און אַזוי ארום ניצל געוואָרן פון אַ זיכערן טויט. וויפל אמת עס איז געווען אין דעם אלעם איז שווער געווען צו וויסן, אָבער אַזוי האָט מען זיך דערציילט איינער דעם צווייטן. קיין יידישע צייטונג האָט מען נישט באַקומען און ווייניק יידן האָבן באַזוכט בענדין אָדער סאָסנאָוויץ. די באַן האָט נישט פונקציאָנירט נאָרמאַל.

אויך פון סאָסנאָוויץ האָבן דערגרייכט ביטערע בשורות ווו יידן זענען גענומען געוואָרן צו תליות און מען האָט זיי אויפגעהאָנגען, אַזוי האָט יעדער טאָג געבראַכט זיינע גרויליקע נייעסן וועגן הענגען, שיסן און כאַפּן צו אַרבעט.

טייל געשעפטן זענען געווען אָפן, אָבער עס האָט זיך שוין געפילט אַ מאַנגל אין פאַרשידענע אַרטיקלען און באַזונדערס אין שפּייזז־פּראָדוקטן. אויף צו באַקומען ברויט האָט מען געמוזט זיך שטאַרק אָנשטרענגען, ווייל ביי די בעקערס איז אויסגעגאַנגען דאָס מעל און סוחרים האָבן זיך געשראָקן אַרויסצופאָרן און ברענגען מעל פאַר די בעקערייען. אויך דאָס פארזאמלען זיך בכדי צו הערן נייעס איז געוואָרן זעלטענער. יידן האָבן מורא געהאט צו שטיין אין גאַס, ווייל מען האָט אָנגעהויבן כאַפּן צו פאַרשידענע אַרבעטן.

אין אַ געוויסן טאָג האָט מען געהערט דערציילן, אַז מען

האָט געכאַפּט אַ צאָל יידן און זיי געשיקט אויף אַרבעט קיין „ליסקא", ביי סונאַק, אויך האָבן מיר געהערט, אַז די רויטע אַרמיי האָט אָקופּירט אַ טייל פּוילן און אַז די גרענעץ איז דער טייך סאַן ביי פּשעמישל. מען האָט אפילו געשמועסט אַז די רויטע אַרמיי וועט אויך קומען צו אונדז. מיר האָבן זיך די אויגן אויסגעקוקט און זיי זענען נישט געקומען.

אין יענער צייט האָבן זיך עטלעכע יידישע יונגעלייט אומגעקערט פון פּוילישן מיליטער, זייערע פאַמיליעס האָבן זיך געפרייט מיט זיי, אויך מיין שוואָגער חיים, איז געקומען פון אונטער לעמבערג צו פוס. פון איינעם האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז מיכאל רעכניץ ליגט אין שפּיטאָל אין לעמבערג און ער איז פאַרוווּנדעט. די פרוי, וואָס האָט געהאַט צוויי קינדער האָט באַשלאָסן צו לאָזן זיי ביי איר שוועסטער און אַוועקלאָזן זיך קיין לעמבערג מיט דעם געדאַנק אים צו ברענגען אַהיים. איר מזל איז אָבער נישט געווען דערביי. זי האָט זיך מיט אים אויסגעמיטן אין וועג און אינצווישן צייט איז די גרענעץ געשלאָסן געוואָרן, שטרענגער באַוואַכט, און די פרוי רעכניץ האָט שוין מער נישט געקאָנט צוריק אַהיים.

דערווייל איז ביי מיר רייף געוואָרן דער געדאַנק צו פאַרלאָזן סטשיזשעמיעשיץ, אַוועק צו דער גרענעץ ביי פּשעמישל און דאָרט אַריבער צו די סאָוויעטן. עטלעכע פון מיינע פריינד האָבן געוואָלט מיט מיר מיטגיין אָבער אַ טאָג פריער האָבן זיי באַקומען חרטה. דעם 10טן נאָוועמבער, אַ שבת צונאַכט, האָבן איך באַשלאָסן לאָזן זיך אין וועג און אַזוי איז עס טאַקע געשען. איך האָב זיך געזעגנט מיט מיין פרוי און קינדער, נישט זאָגנדיק, אַז איך קוש זיי צום לעצטן מאָל. מיין מוטער האָט מיך באַגלייט אַ שטיקל וועג און ווען איך האָב זי געבעטן, זי זאָל צוריקקערן, האָט זי מיר געענטפערט: „ווער ווייסט, אויב איך וועל דיך נאָך אַ מאָל זעען".

איך בין אָנגעקומען צו דער באַן, געקויפט אַ בילעט און אַרויף אויפן אָנקומענדיקן צוג. צוויי שעה שפּעטער בין איך שוין געווען אין קראָקע, געמוזט וואַרטן אַ גאַנצע נאַכט און ערשט צומאָרגנס איז אַ באַן אָפּגעפאָרן צו דער גרענעץ.

עס איז שוין געווען בין השמשות ווען מיר זענען אָנגעקומען מען האָט אונדז אריינגעפירט אין אַ פאַרלאָזטער געביידע. פון דאַנען וועלן מיר דאַרפן אַדורך דעם טייך סאַן. ארום אונדז האָבן זיך געדרייט פּויערים וואָס האָבן אונדז געדאַרפט אַריבערפירן, אָבער עפּעס האָבן מיר געהאַט אַ פאַרגעפיל, אַז עפּעס איז דאָ נישט גלאַטיק. די טירן זענען געווען אָפּגעשלאָסן. איך האָב באַמערקט, אַז דאָס פענסטער קאָן מען אויפמאַכן און היות ווי אין דער געביידע איז נישט געווען קיין ליכט האָב איך לאַנג נישט געטראַכט, געעפענט דאָס פענסטער און אַרויסגעקראָכן, געשלייכט זיך אויפן בויך עטלעכע טריט נאָענט פון שאָסיי. אין די פענסטער פון די פּויערים־שטיבלעך איז געווען פינסטער. שווערע אויטאָס מיט דייטשע סאָלדאַטן און אויך עלעגאַנטע לימוזינעס מיט דייטשע אָפיצערן זענען געפאָרן איבערן שאָסיי. ענדלעך האָב איך דערזען ליכט אין אַ פענסטער און כ'האָב זיך צוגעשאַרט אַהין, ווי אַ סאָלדאַט אויפן בויך בעת אַן אָנגריף און סוף סוף בין איך דערגאַנגען צו אַ פּויערישער שטוב און בין אַריינגעגאַנגען אינעווייניק.

אין דער שטוב ביים פּויער האָב איך שוין געטראָפן עטלעכע יידן, וואַרטענדיקע אַריבערצוגיין די גרענעץ. דער פּויער האָט מיר גלייך געזאָגט, „אַז דאָס וועט מיך קאָסטן הונדערט זלאָטעס. איך האָב צוגעשטימט. אונצווישן זענען נאָך עטלעכע געקומען צו לויפן פון דער זעלבער געביידע, וווּ איך האָב דאָס פענסטער אויסגעבראָכן. עס האָט נישט לאַנג געדויערט און מיר האָבן זיך געלאָזט צום טייך, מיר זענען געווען זיבן פּערזאָן יעדער האָט געגעבן צען זלאָטעס און איך האָב דאָס געלט איבערגעגעבן דעם פּויער.

ביים ברעג איז דער טייך געווען נישט טיף. אָבער אין דער צווייטער זייט איז אונדז דאָס וואַסער דערגאַנגען ביז דער ברוסט. ביים ברעג איז געווען אַ ליימיקע מויער, שווער געווען ארויפצוקריכן און מיר האָבן זיך באַדאַרפט באַנוצן מיט די אַקסלען פון אַנדערע, וואָס האָבן באַוויזן אָנצוקומען פריער און אַזוי זענען מיר אריבער די גרענעץ. מיר האָבן זיך אָנגעהויבן דערווייטערן פון דער גרענעץ, קוים געשלעפּט די פיס איבער די ליימיקע פעלדער, האַלב נאַקעטע. דורכגענעצטע, שמוציקע פון ליים און בלאָטע. עס האָבן זיך ארויסגעזען באַלויכטנע פענסטער פון פּויערישע כאַטעס, אָבער די שרעק האָט אונדז צורקגעהאַלטן, ערשט נאָך אַלאַנגע צייט שלעפן זיך מידע און געפרוירענע האָבן מיר זיך ענדלעך אָפּגעשטעלט ביי אַ באַלויכטן הויז. מיר באַראַטן זיך צווישן זיך וואָס מיר האָבן צו טאָן, אָנצוקלאַפּן אין פענסטער אָדער ניין פּלוצים האָבן מיר דערהערט אַ געוויין פון אַ קליין קינד און האָבן מיר פאַרשטאַנען, אַז דאָ וווינען ציווילע מענטשן. מיר האָבן שטיל אָנגעקלאַפּט אין פענסטער, אַ שטים פון דער שטוב האָט זיך אָנגערופן: „ווער איז דאָס?" מיר האָבן שטאַרק געבעטן אונדז דערלויבן אריין אין שטוב. באַלד האָט זיך געהערט דאָס אויפמאכן דעם ריגל און מיר זעען זיך אין אַן אָפענער טיר פון וועלכער עס שפּאַרט אַן אָנגענעמע וואַרעמקייט. די וואַרעמע אויפנאַמע פון די פּשוטע מענטשן אין יענער פינצטערער נאַכט האָט אונדז געגעבן נייעם גלויבן אין מענטש.

דאָס איז געווען אַ יונגע פרוי מיט אַ נייגעבוירן קינד פון עטלעכע וואָכן. דער פּויער האָט באַלד געבראַכט עטלעכע בונט שטרוי, צעשפּרייט אויף דער פּאָדלאָגע, געבראַכט וואַסער זיך אָפּצוּוואַשן און מיר האָבן זיך געלייגט אָפּרוען. אויפצומאָרגנס האָבן מיר דעם פּויער געוואָלט געבן אַ ביסל געלט, אָבער ער האָט זיך קאַטעגאָריש אָפּגעזאָגט עפּעס צו נעמען פון אונדז.

יאָרן זענען אוועק. איך גיב וועגן מיין איבערלעבן אין ראַטנפאַרבאַנד גאָרנישט איבער דאָס וואָלט פאַרנומען צופיל אָרט: כ'שפּרינג דערפאַר אריבער צום סוף פון דער מלחמה.

עס איז שוין דאָס יאָר 1946. א וואָך פאַר פסח, האָט אונדזער עשאַלאָן, וואָס איז שוין געווען דריי וואָכן אין וועג, ענדלעך דערגרייכט די זעלבע גרענעץ ביי פשעמישל, ווו מיר האָבן זיך אדורכגעשמוגלט מיט זעקס יאָר צוריק. מיר האָבן שוין געהערט וואָס פאַר אַ קבלת פנים עס דערוואַרט אונדז. מיט גרויס שרעק האָבן מיר דורכגעמאַכט די גרענעץ פראָצעדור, די פערזענלעכע קאָנטראָל. ביי טייל מענטשן האָט מען טאקע צוגענומען גרעסערע סומעס געלט, און ענדלעך האָט די באַן ווידער געריירט פון אָרט.

נאָך עטלעכע שעה פאָרן געפינען מיר זיך אין קראָקע, איינצלנע האָבן פאַרלאָזט דעם עשאלאן און זיך געלאָזט צו זייערע אַמאָליקע היימען. אין קראָקע האָבן מיר זיך דער־וווּסט, אַז אונדזער עשאלאן גייט קיין נידערשלעזיען איבער שטשאקאָווע־מיסלאָוויץ, נישט ווייט פון סטשעמיעשיץ אָבער צוליב דעם וואָס איך האָב געהאַט אַ שווערן באַגאַזש האָב איך נישט געקאָנט פאַרלאָזן דעם עשאלאָן.

מיט מיר איז אויך צוריקגעקומען הערשל גליקשטיין, איצטער אין ישראל, איז געווען מיט מיר אין טשקאלאָס, אין ראַטנפּאַרבאַנד. ווען מיר זענען אָנגעקומען קיין קלאַדזקאָ, האָבן מיר אָנגעטראָפן די ערשטע געראַטעוועטע יידן. שמוס־ענדיק מיט זיי האָט זיך הערשל גלייך דערוווּסט, אַז עטלעכע סטאַציעס ווייטער געפינט זיך ווער פון זיין משפחה און מיר האָבן זיך צעשיידט. מיר זענען נאָך געפאָרן עטלעכע סטאַציעס און מען האָט אונדז אראָפּגעלאָזט און איינקוואַטירט אין הייזער וואָס האָבן אַמאָל געהערט צו דייטשן אין געוויסע הייזער האָט מען נאָך געפונען אַביסל מעבל, אָבער מערסטנס זענען עס געווען צעראַבירטע הייזער.

עס האָבן זיך באַוויזן מענטשן פון דזשאַינט און האָבן געבראַכט שפייז און פאַרשידענע פּראָדוקטן. זיי האָבן צו־געזאָגט ברענגען מצות און ווין אויף פסח און איך האָב אָנגעהויבן פּלאַנירן צו מאַכן אַ באַזוך אין סטזעמיעשיץ.

חול המועד פסח האָב איך זיך געלאָזט אין וועג אויף קאַטאָוויץ. די באַן איז געווען געפּאַקט מיט „שאַבראָווניקעס" וואָס זענען געפאָרן מיט גאַנצע פּעק רויב, און עס איז נישט געווען קיין אָרט אפילו צום שטיין. קיין יידן האָט מען אין דער באַן נישט געזען. די פּאַסאַזשירן האָבן גערעדט פון יידן, וואָס האָבן זיך צוריקגעקערט פון ראַטנפאַרבאַנד און דווקא נישט מיט אַ טאָן פון מיטגעפיל. איך האָב דאָס אַלץ געמוזט אויסהערן און געווען צופרידן וואָס די באַן איז נישט באַלויכטן און מען וועט מיך נישט דערקאָנען אַלס ייד. ענדלעך, נאָך אַ גאַנצע נאַכט פאָרן שטייענדיק, בין איך אָנגעקומען קיין קאַטאָוויץ און אין דעם זעלבן טאָג בין איך שוין געווען אין סאָסנאָוויץ, ווו איך בין גלייך אַוועק צום יידישן קאָמיטעט געוואָר ווערן עפּעס וועגן מיין משפחה, אָבער איך האָב נישט באַקומען קיין פּאָזיטיווע תשובה. איך האָב אין סאָסנאָוויץ נישט לאַנג פאַרבראַכט, קיין באַקאַנטע האָב איך נישט געטראָפן, כאָטש אַלץ זעט אויס ווי געווען, די זעלבע סטאַציע, ווי מיט יאָרן צוריק. דער גאָרטן מיט די זעלבע ביימער, די זעלבע הייזער, אין וועלכע יידן האָבן געוווינט דורות אויף דורות און איז איצט פאַרנומען דורך פרעמדע. אויף דער מאָנדזשיי־אוסקער גאַס האָב איך באַגעגנט יידן, וואָס האָבן מיר דער־ציילט, אַז מיין שוועסטער געפינט זיך אין רייכנבאַך, נידער־שלעזיען. פון מיין פרוי און קינדער ווייסן זיי גאָרנישט. אין סטזשעמיעשיץ זענען קיין יידן נישט פאַרהאַן. וואָס האָב איך דאָרט געהאַט צו זיין? נאָר ווייזט זיך ארויס, אז דאָס געפיל איז שטאַרקער ווי דער שכל, און עס האָט זיך מיר געוואָלט נאָכאַמאָל זען דאָס אָרט ווו איך בין געבוירן און דערצויגן געוואָרן.

איך שפּאַציר אויף דער וואַרשאַווסקער גאַס. די מסרעטע געשעפטן זענען אָפן ביי די טירן שטייען די נייע באַלע־באַטים וועלכע דערקאָנען מיך באַלד און זיי פרעגן „לעבסט נאָך...?" עטלעכע שוסטער, וואָס זענען געווען מיינע קונים, האָבן מיך נישט אָפּגעלאָזט און פאַרבעטן אין שענק אריין, באַשטעלט בראָנפן און פאַרבייסעכץ און דערציילט מיר אַלץ וואָס זיי ווייסן. זיי ווייסן ווו מיינע מאַשינען געפינען זיך, ווער עס האָט מיין מעבל, מיין בעטגעוואַנט, אַלץ, אַלץ ווייסן זיי. זיי שלאָגן מיר פאָר אַלץ צוריקצוברענגען און העלפן מיר צוריק זיך איינאָרדענען, איינער פון זיי וואָס איך האָב אַמאָל געהאַט צו אים צוטרוי, האָט מיר אפילו פאָרגעלייגט אַ בעט צו שלאָפן, האָב איך טאַקע ביי אים גענעכטיקט. צומאָרגנס אין דער פרי האָב איך געוואָלט זיך זען מיט איינעם, גאַבטשיק, אָבער איך האָב אים נישט געטראָפן צוריקגייענדיק, ביים ספּאָרט־פּלאַץ, האָב איך געהערט רופן מיין נאָמען און דערזען: באַקאַנטע פּוילישע פרוי. זי זאָגט צו מיר: „קום אריין צו מיר אין שטוב, וועל איך דיר דערציילן פון דיין שלמהלען". זי האָט זיי געקאָנט, די מיינינקע, ווייל דאָרט איז געווען דאָס געטאָ. זי האָט מיר אויך דערציילט וועגן זיסמאַן גידענסקיס ייִנגעלע, בערעלע. ביטערע זענען די מעשיות געווען און היות ווי זי האָט געהאַנדלט מיטן ביטערן טראָפּן, האָב איך נאָך גע־דאַרפט באַשטעלן אַ פלעשל אויך, און ווי מיר זיצן אַזוי, נעמט איר מאַן ארויס אַ רעוואָלווער און צילט אין פענסטער. אויף מיין לייב האָט די הויט זיך געריינצלט פון שרעק. ער ווענדעט זיך צו מיר מיט דעם לשון: „זיי וויסן, אַז דער וועג אויף וועלכן די גייסט, איז אַ גליטשיקער". זיינע ווערטער האָבן אָנגעוואָרפן אַ פחד.

מיד פון ארומקריכן צווישן די פּאָליאַקן און אויסהערן זייערע אַלע מעשיות, בין איך אַוועק צום וועלדל. מען האָט מיר געוויזן דאָס אָרט, ווו מען האָט צוויי פּאָליאקן געהאָנגען. אַז זיי האָבן מיט גאָרנישט דערמאָנט אַז אונטערן באַרג געפינט זיך אַ ברודער־קבר פון דערשאָסענע יידן. ערשט אין חדשים אַרום האָב איך זיך דערוווּסט וועגן דאָזיקן קבר.

אין סאָסנאָוויץ האָב איך געפונען מיין קאָזין, ראובן רוסטגרונד און אויך אַ שוועסטער. מיין קוזין האָט זיך צוריק

געקערט פון רוסלאַנד מיט אַ פרוי און קינד (היינט אין ישראל). מיר האָבן זיך זייער געפרייט און אויך זיך גוט אויסגעוויינט און אַזוי שפּאַצירענדיק אויף דער מאַנזשע־יאַוווסקער גאַס האָב איך זיך אָנגעטראָפן אויף הערשל גליקשטיין. מיר האָבן זיך ביידע דערפרייט און אַראָפּגערעדט זיך פון הארצן. ביידע האָבן מיר קיינעם פון אונדזערע נאָענטע נישט געטראָפן. ער האָט מיר דערציילט, אַז ער האָט דאָ אַ פעטער און מיך גלייך צו אים אַוועקגעפירט. דער פעטער מיט זיין פרוי האָבן מיך פריינטלעך אויפגענומען און פאַרבעטן אויף אַ שבתדיקן מאַלצייט.

שבת פרי זענען מיר אוועק אין שול, ווו אונדזער גאַסטגעבער האָט געדאַוונט. נאָכן דאַוונען אַוועק צו זיי אהיים, ווו מיר האָבן פאַרבראַכט ביי אַ טראַדיציאָנעלן סערווירטן שבתדיקן טיש מיט יידישע מאכלים, אַ טעם, וואָס איך האָב שוין זעקס יאָר נישט פאַרזוכט. די צופרידנקייט פון די גאַסטגעבער, זייער פריינטלעכקייט איז מיר שווער אין ווערטער איבערצוגעבן.

אינצווישן בין איך געוואָר געוואָרן אַז אין רייכנבאַך געפינט זיך מיין ברודערס אַ טאָכטער מיט אַ זון און אויך אַ קוזינס אַ זון. ווידער האָט מיך מיין אומגעדולד נישט געלאָזט רוען און באַלד זונטיק פרי האָב איך זיך געלאָזט אין וועג קיין רייכנבאַך, ווו איך האָב מיין ברודערס־טאָכטער אָפּגעפונען. זי איז געוועזן פאַרהייראַט צו אַ פריזיער, פון לאָדזש דאָרט בין איך געבליבן עטלעכע טעג. מיר האָבן זיך פשוט נישט געקאָנט שיידן און פון זיי האָב איך זיך דערוווסט די אַדרעסן פון איר ברודער משה פאַליוואָדע (איצט אין ישראל) און אויך פון חיים פאַלטורע פון סאָסנאָוויץ (איצט אין די פאַראייניקטע שטאַטן). מיר האָבן זיך געפרייט און נאָך מער געוויינט אויף אונדזער גרויסן בראָך. דאָ האָב איך אויך געפונען אַברהם רעכניץ מיט זיין טאָכטער פעלא. נאָך עטלעכע טעג פאַרברענגען מיט מיינע נאָענטע האָב איך זיך אומגעקערט דאָרט ווו מיין באַגאַזש האָט זי געפינען.

די טעג האָבן זיך אַלץ מער און מער צעוואַרעמט און צעשטראַלט, די באַרג־געגנט און די שטילקייט האָבן אַביסל באַרויקט מיינע צעשרויפטע נערוון. מיר הערן יעדן טאָג גרויליקע נייעס, וואָס עס באַווייזן אונדזערע פּאַליאַקן. מיט דער באַן איז געוועזן אַ שרעק צו פאָרן. גאַנץ אָפט האָבן די לייט פון א.ק. קאָנטראָלירט די פּאַספּאָרטן און געזוכט יידן, דערגענצט די היטלעריסטישע מלאכה. זיי האָבן ארויסגעוואָרפן יידן פון די לויפנדיקע באַנען אָדער אָפּגעשטעלט די באַן, אוועקגעפירט דעם קרבן, און אים דערשאָסן.

איך האָב באַקומען אַ ידיעה, אַז מיין שוועסטער מיט איר מאַן געפינען זיך אין מינכען. מיר האָבן זיך אדורכגעשריבן און געהאַט חשק צו זיין צוזאַמען, און אַזוי איז ביי מיר געבוירן געוואָרן דער פּלאַן צו פאַרלאָזן פּוילן.

נייעסן וועגן דערמאָרדן יידן זענען געוואָרן אַ טאָג־טעגלעכע דערשיינונג. מיטאַמאָל איז געקומען די ידיעה וועגן שוידערלעכן פּאָגראָם אין קעלץ, ווו עטלעכע פערציק יידן זענען מערדערלעך אומגעבראַכט געוואָרן. יידן האָבן אָנגע־הויבן מאַסן ווייז אַנטלויפן פון פּוילן. דעמאָלט האָב איך אויך אָנגעשלאָסן זיך אין אַ גרופּע און מיט זיי זיך געלאָזט צו דער גרענעץ. די פּוילישע וואַך האָט נישט געמאַכט קיין שוועריקייטן. נישט לאַנג האָבן מיר פאַרבראַכט אויף דער טשעכישער ערד, באַלד איינגעשטיגן אין אַ באַן און נאָך אַ שעה פאָרן זענען מיר אָנגעקומען קיין ווין און איינקוואַטירט געוואָרן אין ראָטשילד־שפּיטאָל.

נאָך עטלעכע טעג זענען מיר ווידער אַרויף אויף אַ באַן אין דער ריכטונג פון זאַלצבורג, נישט ווייט פון דער דייטשער גרענעץ. אַזוי זענען מיר געפאָרן עטלעכע שעה און אריבער די גרענעץ צווישן עסטרייך־דייטשלאַנד און אָט געפינען מיר זיך שוין אין מינכען. פון דאָרט האָט מען אונדז טראַנספּאָרטירט קיין קאַסעל, אָבער פון דאָרט האָב איך זיך פאַרשטענדיקט מיט מיין שוועסטער, וועלכע איז געווען אין מינכען, און בין אהינגעפאָרן. אונדזער באַגעגעניש איז געווען אַ רירנדיקע עס האָבן זיך אָפּגעזוכט אויך אַנדערע קרובים און אַזוי האָבן זיך צענויפגעקליבן צעבראָכענע רעשטלעך פון אונדזער משפּחה. פון אַלע אַנדערע האָב איך נישט געקענט זיך דערוויסן אפילו ווו עס געפינען זיך זייערע קברים.

יחיאל פאַליוואָדע — הנצחה

די שורות האָב איך געשריבן פאַר דעם יזכור ספר פון סאָסנאָוויץ און סביבה און פון דאָרט וועל איך זייערע הייליקע נשמות דערמאָנען און אויסוויינען מיין גורל און טרויער און אָט איז מיין חשבון אַ חשבון פון נעמען:

מיין מוטער — חנה פאַליוואָדע

מיין פרוי — ליבא

מיין זון שלמה און מיין טאָכטער אסתר

מיין שוועסטער טייבל איר מאַן אברהם מאיר יוסף קופּערבערג

זייערע קינדער טאָכטער פייגעלע און זון אליקום.

מיין ברודער אברהם דוד און זיין פרוי פייגעלע פאַלי־וואָדע

זייערע קינדער טאָכטער טויבע און זון יעקב יחיאל שמואל און יצחק

שוועסטער שרה לאה איר מאַן פנחס מרגליות טאָכטער רייזעלע און זון דוד

שוועסטער דינה איר טאָכטער איטקא און זון יעקב (קובוש)

שוועסטער רייזל איר מאַן בנימין גרויער זון יעקב און חיים.

דאָס איז מיין חשבון צווישן די זעקס מיליאָן קדושים וואָס די דייטשע נאַצי מערדער פאָלק האָט אומגעבראַכט מיט אַלע מיני אכזריות — ניט פאַרגעסן און געדענקען הי״ד.

הדסה פריוועס (בת לייבל בייטנר)

צוריק א היים...

צוויי וואָכן נאָך דער באַפרייאונג פון לאַגער נוישטאט גלעווע אין דייטשלאַנד. מיר פילן זיך קרעפטיקער און באַשליסן צו גיין אַהיים. דער וועג צו וועלכן מיר גרייטן זיך, איז נישט אַזוי לייכט, מען דאַרף גיין צו־פוס, פון דאָרף צו דאָרף פון שטאָט צו שטאָט, קיין שום באַן־פאַרבינדונג איז נישטאָ, די באַן־ליניעס ליגן איבערגעריסן, צעשמעטערט פון די באָמבעס. די פערד רעקווירירט דורך די רוסן און די פערד־שטאַלן זענען ליידיק. מיט אַ האַנט־וועגעלע אויף צוויי רעדלעך, זענען מיר אַרויס אויפן וועג. שווער באַוועגן זיך די פיס, נאָך צוויי יאָר פאַרברענגען אין אוישוויץ און אַנדערע לאַגערן. נאָר די האָפנונג צו קומען אַמאָל אַהיים דערמוטיקט און ציט פאָראויס, גייען חברה, שטעלן טריט, מיט יעדן טראָט אַלץ נענטער צו דער היים. אַהיים! אַהיים!

גיין פרויען גרופּנווייז צו צוויי, צו פיר, אפילו צען מיטגלידער אין איין משפחה. שלעפנדיק דאָס האַנט־וועגעלע מיט מלבושים און שפּייז גייט אַיינע פאָראויס איינגעש־פּאַנט אין דישל, אַ צווייטע שטופּט אונטער. אויך מענער פון פאַרשידענע לאַגערן גייען איבער די וועגן מיט זייערע פּעקלעך, וואַליזעס אָדער אַ זאַק אויפן איינגעבויגענעם רוקן. אַזוי גייען די באַפרייטע קאַצעטלער פון די לאַגערן אַהיים.

יעדע גרופּע איז אָפּגעצייכנט מיט א״ר פאָן, פּאַרטיעס פאַליאַקן מיט ווייס־רויטע שלייפעלעך אין דער קלאַפּע. רוסישע בירגער מיטן רויטן אָפּצייכן, איטאַליענער, פראַנצויזן, סלאָוואַקן, יעדנס פאָן איז ווי אַן אַנווייז־טאַוול ווי ווייט ער איז פון זיין לאַנד.

לידלעך פאַרבענקטע רייסן זיך פון קעל, דאָס וועגעלע, אַן אַלטע טראַנטע באַלאַדן מיט פּעקלעך, מיט כלים, מיט נאָכהענגענדיקע טעפּ און עמער, באַפּוצט מיט געלע בלימלעך **פון פעלד, וואַקלט זיך, בארג אַרויף, בארג אַראָפּ, איבערן** שווארצן גלאַנציקן אַספאַלט־וועג. הענט שטופּן אונטער, נישט אָפּשטיין. מיט יעדן טראָט אַלץ נענטער צו דער היים. די לאַגער־משפחות דערמאָנען אַמאָליקע וואַנדערער, אָדער **גאָר ציגיינער באַנדעס.** ווי געטאָגט נישט גענעכטיקט.

אַ טאָג נאָך אַ טאָג, אַ וואָך נאָך אַ וואָך, אַזוי גייען די באַפרייטע איבער די וועגן פון דייטשע שטעט און דערפער, באַגינען גייט מען אַרויס, מיטן זון־אונטערגאַנג זוכט מען ערגעץ־ווו איבערצונעכטיקן.

נישט אַזוי פּשוט איז דער וועג, עסן איז פאַראַן גענוג, הינער, געגנדז, עמערס מילך, אויסגעמאָלקן פון די קו, וואָס געפינען זיך אין די דאָרפישע שטאַלן. די שטובן שטיין אָפן, אויסגעלערט פון זייערע דייטשע איינוווינער, אָדער גוטבעזיצער. פון קיינעם נישט געשטערט קאָן מען אין יעדער שטוב קאָכן, באַקן, אויסרוען זיך אין זייערע בעטן, באָדן זיך, וואַשן, איבערטון אַנדערע וועש און מל־בושים.

דער וועג פירט איבער באָמבאַרדירטע שטעט, איינגע־פאַלענע הייזער, די גאַסן איבערפולט מיט גרוזעס. אָפטמאָל קומט אויס צו נעכטיקן אין אַ תבואה־שפּייכלער אָדער אויף אַ בוידעם, אין שטרוי. קיינער זוכט נישט קיין ספּעציעלע באַקוועמלעכקייטן, דאָס איינציקע, וואָס מען זוכט, איז אַ באַהעלטעניש פאַר די מיידלעך. אויב אין דאָרף, ווו מען קומט אָן, געפינט זיך מיליטער, און עס הערן זיך זייערע „גאַר־מאָשקעס", נעמט מען גלייך דעם וועג צו ציען ווייטער.

די רוסן זענען געווען פריינטלעך צו אונדז, ווי ברידער, נאָר צו די מיידלעך אַביסל צופיל צוגעלאָזן... זיי טענהן: „מי וואַס אָסוואָבאָדילי, דאיטע נאם דיעוואַשקי", די מיידלעך לעבן אין שרעק, ביי נאַכט זיצן זיי פאַרשפּאַרט אין אַ צימער אָדער שפּייז־קאַמער דעם אריינגאַנג פאַרשטעלט מיט אַ שאַנק. ווען די סאָלדאַטן קומען איינמיטן דער נאַכט און זעען נאָר מענער, ווערן זיי אָנגעברוגזט, געבן אַ זעץ מיט דער טיר און גייען אַוועק.

באַזונדערס נאָענט זענען זיי צו די פּוילישע פרויען. דער־זעענדיק דעם פּוילישן אָפּצייכן. צעשטראַלן זיך ביי זיי די פּנימער. די ווייס־רויטע שלייפלעך, וואָס מיר האָבן אַזוי זאָרגפעלטיק און מיט שטאָלץ איינגעשטאָכן אין די קלאַ־פּעס, זענען שוין אַראָפּ פון דער ארענע. אויך דער פּוילשער פאָן, וואָס איז געגאַנגען פאָראויס און באַצירט אונדזער קאַראַוואַן ליגט אויך שוין פאַרפּאַקט אין וועגעלע, אויס פאַליאַטשקעס, מוחל דעם כבוד...

דער טשעכישער מלוכה־פּרעזידענט בענעש האָט האַר־ציק גערעדט יעדן טאָג צו זיין פאָלק. עס הערן זיך זיינע ווערטער פון הילכער אין פאַרשידענע פּונקטן, לענג־אויס דעם וועג: „טשעכישע בירגער, זייט מוטיק און קומט אַהיים. דאָס לאַנד וואַרט אויף אייך!"

„ברידער סאָלדאַטן — הערט זיך די זעלבע הילכיקע שטים דורכן מיקראָפאָן — העלפט און זייט פריינטלעך צו די טשעכישע בירגער וואָס גייען פון די לאַגערן אַהיים. היט דעם כבוד פון אונדזערע פרויען"....

פאַר די טשעכישע רעפּאַטריאַרטן זענען אין אַלע שטעט אין אָפיציעלע פּונקטן, געווען צוגעגרייט פעלד־קיכן מיט קעסלען פריש געקאָכטע עסן, אויך מעדיצינישע הילף, דאָקטוי־רים און מעדיקאַמענטן. אַנדערע האָבן באַקומען נאָך אין די רוסישע מיליטערישע קאָמענדאַטורן, יעדערער אַ ברויט און אַ פּושקע פלייש־קאָנסערוון, אויך אַ פּראָפּוסטק אויף צו גיין אין ווייטערן וועג. אַזעלכע פּונקטן זענען געווען אין די גרעסערע שטעט, פּריצוואַלד, שטעטין, פירסטענבערג א.א.

שווער געווען דער צוריקוועג צופוס. אַלע באַנען אין דייטשלאַנד ליגן צעשמעטערט און פאַרברענט, גרויסע טיילן פון די באַפרייטע האָבן אונטערגענומען דעם וועג פון טויזנטער קלמ. צו פוס אַהיים. דרייסיק קל״מ מאַכן מיר יעדן טאָג, דאָס איז ווייניק אין פאַרגלייך מיט די טויזנטער קל״מ וואָס טיילן אונדז אָפּ פון דער אַלטער היים.

גייענדיק אַזוי איבער דייטשלאַנד האָבן מיר באַגעגנט אַ סך באַנען אָבער דאָס זענען נישט געווען פון פּאַסאַזשירן. דאָס זענען געווען רוסישע מיליטערישע לאַסט־וואַגאַנעס. יעדער צוג האָט געציילט 50—60 ברייטע אָפענע פּלאַטפאַרמען, אָנגעפּראָפּט מיט מאַשינען פון אויסגעלערטע פאַבריקן, מיט סחורות, קאַסטנס, קוישן, זעק, אפילו מעבל און פּעקלעך בעטגעוואַנט. אַלץ האָבן די סאָוויעטן אַרויסגעפירט צו זיך קיין רוסלאַנד. ביי טאָג, ביי נאַכט, פלעגן לויפן באַנען אין דער גרעסטער שנעלקייט איבער די נייע ברייטע רעלסן, וואָס די רוסן האָבן פאַרלייגט און צוגעפּאַסט צו זייערע רוסישע וואַגאָנען.

אין וועג האָבן געטראָפן פאַרשידענע נישט אויסגערעכנטע געלעגנהייטן. אַזוי למשל, זענען מיר במשך אַ וואָך צייט געפאָרן מיט פערד און וואָגן. און געמאַכט יעדן טאָג 50—60 קלמ. פּלוצלינג האָבן די רוסן אונדז אָפּגעשטעלט, אַראָפּגעוואָרגן די פּעקלעך און צוגענומען פערד און וואָגן. צום גליק האָבן מיר שפּעטער באַקאַנט אַ רוסישן מאַיאָר פון מיליטער־שטאַב, אַ ייד. ער האָט געשטעלט צו אונדזער דיספּאָזיציע אַ גרויסן מיליטערישן לאַסט־אויטאָ און אַ מיליטערישן שאָפער, אַריבערגעפירט אונדז איבער דער אָדער, ביז בידגאשטש אין פּוילן. דאָס איז געווען א וועג פון העכער 1500 קלמ.

אין פּוילן האָט שוין קורסירט עפּעס אַ באַן, געפאָרן אַזוי זיך אַמאָל ביי טאָג אַמאָל ביי נאַכט, טויזנטער מענטשן זענען געווען פאַרזאַמעלט ביי יעדער באַן־סטאַציע, געוואַרט 2—3 טעג ביז עס וועט אָנקומען אַ באַן. עס איז זיך לייכט פאָרצושטעלן וואָס פאַראַ סצענעס עס האָבן זיך אָפּגעשפּילט ביים איינשטייגן, ווען ס׳איז אָנגעקומען אַ צוג מיט 5—6 וואַגאָנען, אויף וועלכע עס האָבן געוואַרט טויזנטער מענטשן

נאָכן דורכמאַכן דעם דאָזיקן וועג, וואָס האָט געדויערט זעקס וואָכן, זענען מיר, איך און האלישע, געבליבן שטיין פאַר דער סטאַציע אין סאָסנאָוויץ. די פיס ציטערן, ווי אַן עלעקטרישער שטראָם וואָלט זיי געוואָרפן... די ערשטע געדאַנקען אונדזערע זענען געווען: ווו זאָלן מיר גייען? אין מיין שטוב אויף גלאַוואַצקיעגאָ? ווו מיין יאָסלע פלעגט לויפן אַ פריילעכער איבער די שטיגן און מיר דאַכט זיך, אַז איך הער שוין זיינע טריט, זיין פייפען, זיין זינגען, ניין. דאָרט גיי איך נישט, כ׳וועל עס נישט איבערלעבן. גיין צום הויז פון מיינע עלטערן אויף דער קזשיווע? אַזוי טראַכטענדיק באַמערק איך ווי ליידיק עס זענען די גאַסן, ווי שטיל און פּוסט, דאָ, ווו עס האָט געשפּרודלט מיט לעבן, זעט אויס ווי קיין לעבעדיקער מענטש וואָלט זיך דאָ נישט געפינען.

פּלוצים דערנענטערט זיך אין אונדזער ריכטונג אַ גרופּע מענטשן. זיי גייען מיטן וועג פון דער לאַנגער 3 מאַי־גאַס, מיט לאַנגזאַמע, געמאָסטענע טריט, אַנטבלויזטע קעפּ, שוואַרצע מלבושים. זיי טראָגן אַ בלומענקראַנץ מיט שוואַרצע ברייטע בענדער, מיט אַ גאָלדענער אויפשריפט „לאַנג וועלן מיר געדענקען דעם טייערן פריינט".

די עגלה מיטן אָרון איז געשפּאַנט אין אַ פּאָר פערד. אויפן אָרון קרענץ. הינטערן אָרון צוויי עלטערע גלחים. אין ווייסע קיטלען אַלץ האָט אויסגעזען אַזוי אויסטערליש, ווי פון אַן אַנדערער וועלט. אין געדאַנק קומען אויף בילדער פון דער נישט ווייטער פאַרגאַנגענהייט אוישוויצער בילדער, מיט טויזענטער טויטע, אַרום די בלאָקן שקעלעטן נאַקעטע, פאַרשטייפטע, מיט איינגעבויגענע לאַנג פאַרשפּיצטע קניען און עלנבויגנס, אין שניי אָדער רעגן האָבן זיי געוואַרט אויף דעם גואל־צדק אויף דער דייטשער לאַסט־מאַשין וואָס וועט זיי אַוועקפירן צום פאַרברענען, מענטשן, יונגע, פעאיקע, מיט אַקאַדעמישע בילדונג, קינסטלער און גייסטלעכע, קיינער איז נישט נאָכגעגאַנגען זייער לויה, קיינער האָט נאָך זיי נישט פאַרגאָסן אַ טרער.

מיר פאַרקערווען אין דער ריכטונג צו קזשיווע, מיר קומען נענטער, איך זע שוין דאָס הויז פון מיינע ליבע עלטערן, ר׳ לייבל בייטנער און מיין מאַמע בלימעלע. ווער האָט נישט געקענט מיינע עלטערנס הויז, ווו יעדער האָט געקאָנט באַקומען אַן ערלעכע עצה, אַ גמילות־חסד, אַ שיינע נדבה.

דאָס הויז, פון וואַנען עס האָט זיך תמיד געהערט דער קול תורה, דאָ פלעגן געפינען זייער אָרט אָנגעזעענע רבנים און פאַרברענגען ביי אַ תורה־שמועס. מיין טייערע מאַמע האָט מיט אַ ברייטער האַנט געפירט איר שטוב, געקעמפט פאַר יידישקייט און דערצויגן אַ דור חסידים בני תורה.

איך וואַרף אַ בליק צו די פאַרמאַכטע טירן, ווי שטיל דאָס איז געוואָרן, ווי פרעמד, ווו זענען די אַלע משפחות פון דעם הויז? די קינדערלעך, וואָס פלעגן רוישן, וועלוועלע פרידבערג מיט זיין משפחה, ר׳ שאול סענדעראָוויץ מיט זיינע 7 דערוואַקסענע קינדער? איך עפן נישט דרייסט די טיר פון אַ פאַרטער־דירה, ווו ס׳האָט פריער געוווינט לעדערמאַן, אַ משפחה מיט זעקס קינדער, איצט זיצט דאָ אַן אַלטער גוי אַ שוסטער און קלאַפּט טשוועקעס אין אַ פּאָר זוילן. פון אונטער זיינעברילן האָבן זיך אויפגעהויבן צו מיר אַ פּאָר גרינע אויגן און מיט אַ וואַסערדיקן בליק, מיך אָפּגעמאָסטן פון קאָפּ ביז די פיס און אַן אָנגעבלאָזענער א זאָג געטאָן: „וועמען זוכט איר? יידן כוואלא באָגו, אַז דער טייוול האָט זיי שוין צוגענומען". נאָך האָט ער געפּלוידערט ווי אין קדחת, איך האָב פאַרשטאַנען אַז איך קאָן שוין אַוועקגיין.

אַרויסקומענדיק פאַרן טויער האָבן מיר באַגעגנט אַ קריסטלעכן שכן, וועלכער האָט אַרום 20 יאָר פאַרנומען אין

אונדזער הויז אַ דאַך־שטיבל אַקעגן דעם בוידעם און זעלטן אַמאָל געצאָלט דירה־געלט, פון יוצא וועגן. איצט איז ער אַרויס מיט לשון: „און איר לעבט נאָך? האָבן אייך די דייטשן איבערגעלאָזט, ווי איז דאָס מעגלעך?"

נאָך דעם קבלת פנים פרעג איך אים: „פאַניע יאַזינסקי, איז פאַראַן ערגעץ אַן אָרט פאַר מיר ווו אַוועק צולייגן דעם רוקזאַק?" „אַלע דירות זענען פאַרנעמען — זאָגט ער קורץ — נאָר מיין־דאַך שטיבל שטייט ליידיק. אייער פאָטער דער פאַן „גאַספּאַדאַזש" פלעגט מיר תמיד זאָגן, יאַזשינסקי, דו דאַרפסט האָבן אַ בעסערע דירה, און אָט איז טאַקע געקומען די צייט. היינט האָב איך דריי צימערן מיט אַ קוך, שיין מעבל, אַלע באַקוועמלעכקייטן ביי פּישלען אין דעם ווינקעל הויז אויף טשיסטע, אַפילו אַ פּאַרטעפּיאַן איז פאַראַן. די דירה האָב איך צוגענומען „פּאַ זשידאָך", גלייך ווען זיי זענען פאַרטריבן געוואָרן".

איך פיל ווי זיין האַרץ איז אים איבערפילט פון פרייד און נצחון: „אויב איר ווילט אָפּנעמען דאָס מעבל און די אייזערנע קאַסע פון אייערע עלטערן, קאָן איך אייך אָנווייזן ווי דאָס געפינט זיך, איך ווייס ווער עס האָט דאָס צוגענומען".

יאַזשינסקי איז זיך אַוועק אַקעגנאיבער, צו ר' משה פּישעלס הויז טשיסטע נר. 9. מירביידע מיט די רוק זעק אויף דער פּלייצע, דורכגעווייקט פונעם רעגן, זענען אַרויף צוויי שטאָקשטיגן, כדי צו פאַרנעמען יאַזשינסקיס אַמאָליקע דירה.

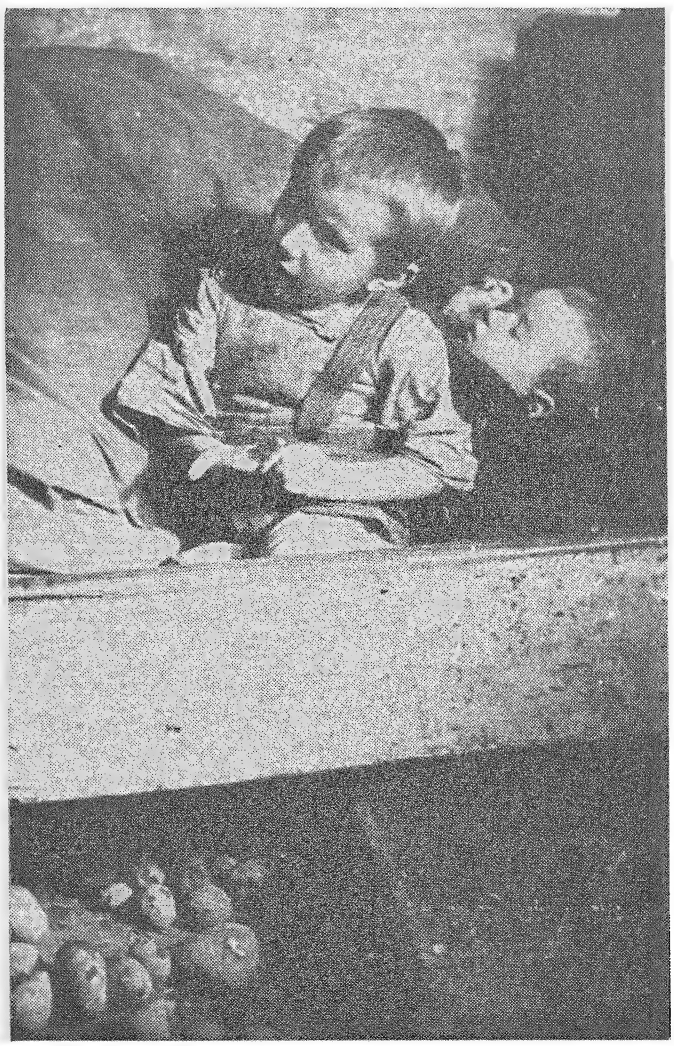
די טיר פון דער „וווינונג" איז געשטאַנען ברייט אָפן, די פענסטער צעעפנט מיט אויסגעהאַקטע שויבן. פון די ווענט טריפט אַ נאַסער שימל, די פּאָדלאָגע מיט איינגעביסענעם שטויב פון יאָרן, מיט גרינע שטיקער קאַלך־פלעקן, וואָס פאַלן פון נאַסן סופיט נאָכן רעגן. מיר שטעלן אַוועק די רוקזאַק, זעצען זיך נעבן דער וואַנט. זענען מיר, הייסט עס, אין דער היים... פון צונויפגעוואָרפענעם אַלטווארג האָבן מיר אויסגעזוכט אַן אייזערן בעטל, אַ בענקל מיט דריי פיס. אַן איבערגעקערטער קאַסטן איז געוואָרן אונדזער טיש, אַ וואַסער־קענדל מיט אַ לאָך. איך ליג אויפן בעטל און איך טראַכט, וואָס אַלץ אין דעם הויז איז געווען, דאָ, געווען און מער נישטאָ. נישטאָ קיינער, נישט מיין טאַטע, נישט מיין מאַמע, מיין מאַן, מיין זון, שוועסטער און ברידער. קיינער איז נישט צוריקגעקומען. פון פאַרבאָרגענער טיפעניש רייסט זיך דער ווייטיק צו די ליידיקע ווענט, צום שטילן חלל פון פוסטן שטיבל, די נאַכט איז שוין איינגאַנצען אָפּגעטרעטן. ליכטיקע זון־שטראַלן דרינגען אַריין און זאָגן אָן אַ נייעם טאָג. אַ נייער טאָג אין דער פרעמדער אלטער היים.

די היינטיקע געמינע אויף מאָנדזשעווער 5 פאַרנעמט אַ 3 צימער וווינונג אויפן ערשטן שטאָק. קיין ספּעציעלע פאַכמענישע כוחות זענען דאָרט נישטאָ. אַ יונג בלאָס מיידל, וואָס האָט זיך אומגעקערט פון לאַגער, פאַרשרייבט און רעגיסטרירט די ניי־אנגעקומענע. שלמה שטיינפלד איז דער אָנפירער פון דער היינטיקער גמינע.

מאָנדזשעווער 5 איז געוואָרן דער יידישער זאַמעלפונקט, דער יידישער צענטער. פון אַלע וועגן שטראָמט מען אַהער, עס איז שוין באַוווסט און פאַר קיינעם קיין סוד נישט, אַז נאָר אין סאָסנאָוויעץ, קאַטאָוויץ אָדער לאָדזש, זענען פאַראַן יידן. אין אַנדערע שטעט קאָן מען זיך נישט ווייזן, צוליב די אנטיסעמיטישע אָנפאַלן און פּאָגראָמען אויף יידן.

אין דעם טאָג, ווען איך בין אָנגעקומען זענען אין דער גמינע געווען רעגיסטרירט העכער צוויי מנינים יידן. אויף דער וואַנט, נעבן איינגאַנג, איז געהאָנגען אַן אָנגעשריבענע טאַבעלע פון די אָנגעקומענע. אַ צווייטע טאָוול מיט אַ רשימה און בריוו, וואָס זענען אָנגעקומען פון אמעריקאַנער קרובים אָדער פון רוסלאַנד. דער פּאָסט־אַמט האָט אַלע בריוו פאַר יידן איינגעשיקט אין דער יידישער גמינע.

פיל פון די צוריקגעקומענע האָבן געטראָפן בריוו פון

ילדים בגיטו... איפה אמא?
קינדער אין געטאָ.... וואו איז די מאַמע?

זייערע קרובים אין רוסלאנד, פון טאַשקענט און אנדערע פלעצער, ווו זייערע משפחות זענען פאַרשיקט געוואָרן, נאָכדעם ווי זיי האָבן באוויזן ארויסצורייסן זיך פון היטלערס גיהנום אין די יאָרן 1940—1941.

די גמינע מאנדזשעווער 5 איז געוואָרן די נייע־היים, ווו יעדער געפינט זיך שוין עפעס אַ שטיקל אָרט אויף דער פאָדלאגע, ווו אוועקצושטעלן דעם רוקזאַק און אויסגלייכן די ביינער נאָך דעם שווערן וועג. איינמאָל אין טאָג באקומט יעדער געקאָכט עסן, אַ פּאָרציע ברויט און אַ זופּ אומזיסט.

מערסטנס קאָן נישט אַיינער דעם אַנדערן, כמעט יעדער צווייטער מענטש איז פון אן אנדערע שטאָט. מען פילט די איינזאַמקייט. דעם צער און מען באַמיט זיך צו קלאַמערן איינער אין אַנדערן, צו זיין נאָענט, ווי ברידער, וואָס טיילן דעם זעלבן גורל, אָבער יעדער מיט זיין אופן פון איבער־לעבן די יסורים. איינער איז פאַרשלאָסן אין זיך, זיצט ער אַ שווייגנדיקער אויף זיין רוקזאַק, נישט ער פרעגט, נישט ער ענטפערט. אַ צווייטער וויל דוקא יאָ דערציילן וועגן זיין גבורה אין קאַמף פאַרן טאָג־טעגליכן לעבן. איינער איז גאָר אָנגערייצט, אָנגעברוגזט אויף גאָר דער וועלט. מיט זיין — „ניץ ווספולנעגא”, זאָגט ער אין פויליש. ווער דאַרף יידן? די וועלט וועט זיך אן עצה געבן אָן יידן. ווער זענען מיר? דאָס אויסדערוויילטע פאָלק? אויסדערוועלט אויף תמיד צו ליידן?

די טעג דאָ אין גמינע אויפן רוקזאַק זענין שווערע. די קליינע צאָל, וואָס האָט זיך געראטעוועט פון די דייטשע נעגל און איז צוריקגעקומען, פאַרלירט זיך אין איינזאַמקייט אן פארצווייפלונג. אזוי ווי אין פריערדיקע צייטן אין פוילן, לעבט מען אויך איצט אין שטענדיקן פחד פאַר פּאָגראָמען, צופעליקע אָדער גאָר צוגעגרייטע פון עפעס אַן אַנטי־סעמיטישער אָרגאַניזאַציע. מענטשן געליטענע, דורך אַ נס ניצל־געוואָרענע פון דייטשן גיהנום, פילן זיך ווידער אין אַ סכנה. ווידער האָט דאָס אויסגעבעטלטע לעבן נישט קיין ווערט אין דער פארגיפטעטער לופט פון אנטיסעמיטישן פוילן.

ווי לאַנג וועט מען אַזוי זיצן אויף די פעקלעך און עסן אין דער גמינע? פרעגט נישט דרייסט אַ יונגערמאַן. ווו קאָן מען דאָך באקומען עפעס אַ דירה? אַ דירה? אַ חלום. צוערשט דאַרף מען אויסגעפינען אַ ליידיקע דירה, דאַן זיך ווענדן צום ווױנונגס־אַמט, זיי זאָלן דאָס שריפטלעך בשטעטיקן. פאַרשטייט זיך, אַז אַ ייד וועט אַזאַ צוטיילונג קיינמאָל נישט באַקומען.

דערווייל קומען אָן ידיעות איינע ערגער פון די אנדערע. אין פילץ זענען דערהרגעט געוואָרן צוויי פערזאָן אַ מאַן און זיין פרוי, בעת זיי האָבן זיך געוואנדן צום קריסט, וואָס האָט צוגענומען זייער קראַפּט־מיל און די דירה, געוואָלט אָפּנעמען זייער פאַרמעגן, האָבן זיי באַקומען מיטן מעסער אין רוקן.

אין קיעלץ איז אויסגעבראָכן אַן עפענטלעכער פּאָגראָם אַן אין רעזולטאַט זענען דערהאַרגעט געוואָרן פערציק יידן.

אַדערדריקענדיקן איינדרוק אויף די יידן מאַכט דער קריסטלעכער סוחר, וואָס פאַרקויפט אויף דער מאנדזשעווער גאַס אַקעגן דער גמינע. פלעשלעך סאָדע־וואַסער, פרישע בולקעס, גערויכערטע הערינג און ווורשט. נעבן זיין סחורה אויפן וועגעלע געפינט זיך אויך אַ גרויסע גמרא פון ווילנער ש״ס, די טאָוול פון דער גמרא מסתמא פון לאנג שוין אויפן מיסט, נאָר די בלעטער רייסט ער אויס יעדעס מאָל ווען ער דארף איינפאקן הערינג אָדער קאָלבאַס. אויך אין אלע אַנדערע קריסטלעכע געשעפטן ליגן גמרא־בלעטער איינ־צופאקן זייער סחורות.

פאַרשטילט זענען די יידישע גאַסן, די מאנדזשעווער גאַס, דער אַמאָליקער האנדלס צענטער, ווי עס פלעגט ווימלען פון מענטשן, איז געוואָרן פוסט אין לער. די הייזער זעען אויס ווי קיין לעבעדיקער נפש וואָלט זיך דאָ נישט געפינען, זייערע יידישע בעלי־בתים זענען פאַרטריבן געוואָרן אויף אייביק און זענען מער נישטאָ, שילדן מיט יידישע נעמען איבער אויסראַבירטע קלייטן דערמאָנען די אַמאָליקע באַזיצער, זיי מאַכן אַ רושם ווי מצבות איבער דעם לעבעדיקן אַמאָל.

דעם פראוויאַנט, וואָס מיר האָבן מיטגעבראַכט פון וועג האָט זיך אויסגעשעפּט, געלט עטוואָס צו קויפן איז נישטאָ, ווער עס האָט אַ קלייד, אַ פּאָר שיך מוז עס פאַר־קויפן אָדער טוישן אויף לעבענסמיטל. דער גאַנצער האַנדל פון קויפן און פאַרקויפן קומט פאָר אין קאַטאָוויץ אויפן מאַרק.

אויפן קאַטאָוויצער מאַרק־פּלאַץ, אונטערן פרייען הימל, רוישט פון טויזענטער מענטשן. פאָליאַקן, רוסן, שלאַנזאַקעס פון אַלע ארומיקע שטעט און דערפער, פון קאָנגרעס פוילן, פון זאַגלעמביע און פון אויבערשלעזיען. אַ מיש־מאַש פון מענטשן און שפראכן. אמאָל אין די נאָרמאלע גוטע צייטן, פלעגט דאָ ווימלען מיט יידישע קראָמען און סוחרים, מאַרק־טאָג פלעגט זיין צוויי מאָל א וואָך, מאָנטיק און דאָנערשטיק. איצט נאָך דער בלוטיקער שחיטה אין אייראָפּע ווערט דאָ מאַסענווייז געהאַנדעלט און דווקא יעדן טאָג. פון באַגינען ביז שפּעט אין אָוונט, רוישט אַ מענטשן האראַמידער, וואָס ברענגען יעדען טאָג פאַרשידענע סחורות צום פאַרקויפן. אנטועכטס, ציירינג, אפילו דאָלאַרן, פארקויפט מען דאָ און גאָלדשטיקלעך. די הויפּט סוחרים זענען „קאָליעאזשעס” באַן־בעאַמטע. אין מאַרק קומען דאָרפישע פויערים און פויערטעס אין גרינע און געלע קאַפּטאַנס איבער די ברייט־געפאָלדע־וועטע ספאָדניצעס, געבלומטע קאָפּ־טיכלעך איבער די אָפּ־געברענטע פנימער.

מיט האַנט־וועגעלעך און מיט קינדער־וועגעלעך ברענגען זיי סחורות, וואָס זענען יאָרן לאַנג געווען ביי זיי אין די קעלערן פאַרשטעקט, סחורות, וואָס שטאַמען פון יידישע געשעפטן און ווארשטאטן. שטיקער וואָלענע און זיידענע קליידער־שטאָפן, ציכן, ליילעכער, פוכענע דעקן, ציכלעך מיט פרעמע מאָנאַגראַמען, אַסך זענען געצייכענט מיט יידישע

אותיות. טישטעכער געהאָפּטענע, וואָס יידישע פרויען האָבן אויסגעשטריקט, מיט קאָלירטע און ווייסע האַנטאַרבעטן, קליידער, שיך, מענער־מלבושים, פּאַטעפאָנען, גראַמאַפאָנען, מיט כריפּענדיקע קולות שרייען זיי איבער איינעם די אַנדערע, אויסזינגענדיק פלאַטעס פון יידישע אַרטיסטן, אָדער חזנישע אַלטע ניגונים. אַ געדראַנג פון מענטשן און סחורות, אָנגעשטאָפּטע וואַליזעס מיט פאַרשידענפאַרביקע זאַכן, צע־ראַבירט פון יידישע שטובער, נאָך דעם ווי זייערע בעלי־בתים זענען פאַרטריבן געוואָרן.

אַנדערע ווידער ווילן פאַרקויפן טייערע חפצים, ווי למשל אַ רינגל מיט בריליאַנטן אַ גאָלדענע ציגאַרעטנטאַש, א.א.וו. אַזעלכע ווערטפולע קעגנשטאַנדן פלעגט מען אין געטאָ אַוועקגעבן פאַר אויסבאַהאַלטן אַ יידיש קינד, אַ מיידל, אָדער אַ יינגל, איצט האָט קיינער נישט געוויסט וועגן ווייטערן גורל פון קינד, צי לעבט עס אָדער האָבן די גויים דאָס קינד איבערגעגעבן צו די דייטשן? אפשר גאָר אַרויס־געשטעלט עס פאַר דער טיר. די דייטשן זאָלן עס צונעמען?

אַלץ באַקומט מען צו קויפן אויפן קאַטאָוויצער מאַרק, שקצים מיט בלויע אויגן און פלאַקסענע קעפּ, טראָגן אין זערע הענט גאָלדענע זייגערלעך, קרישטאָלענע וואַזעס, קאַר־פינקעס, כינעזישע טעלער, א.א.וו.

שנעל גייען איבער די סחורות פון סוחר צום קונה, מיט אַ לייכטער האַנט און פאַר דעם מינדעסטן פרייז ווערט פאַרקויפט. איינער מיט אַ געשטופּלט, צעאַקערט פּנים, אויף דער רעכטער באַק אַ שראַם פון אַ מעסער־שטאָך, זעט אויס צו זיין פון דער אונטערוועלט, ער האַלט אין זיינע הענט אַ פּאָר שבת־לייכטער צום פאַרקויפן, ער גייט אַהין און אַהער און ציט אַלץ פון פלעשל יעדעס מאָל אַ טרונק בראָנפן, ווען ער באַקומט נישט קיין אָפּנעמער אויף זיין סחורה, פאַלט ער אריין אין כעס „קאַנאַליא זשידאָווסקא" שרייט ער אביסל שיכורלעך. פּלוצים טוט ער אַ שליידער די לייכטער צו דער ערד, און זיי צעשפּרונגען אויף שטיקער. זיינע חברים פּלאַצן אַרויס מיט אַ געלעכטער.

אַ נייער מין סוחרים איז צוגעקומען אויפן קאַטאָוויצער מאַרק, דאָס זיינען „שאַבראַווניקעס", וואָס שלעפּן איצט זעק אויף זייערע פּלייצעס, זעק מיט זאַכן וואָס זיי ברענגען פון דייטשלאַנד, פון פאַרלאָזענע דייטשע שטיבער. די זאַכן און סחורות, וואָס די דייטשן האָבן אָנגעראַבירט ביי יידן און אַוועק־געפירט אין זייער היימלאַנד, אָט די אָנגעראַבירטע יידישע זאַכן, שלעפּט מען איצט צוריק פון דייטשלאַנד און דאָ אויפן קאַטאָ־וויצער מאַרק ווערן זיי פאַרקויפט.

יידן איז זעלטן צו געפינען אין מאַרק, ווי געזאָגט, איינעם פון אַ שטאָט, צוויי פון אַ מדינה. קיין שום טראַנזאַקציעס זיינען זיי נישט פעאיק צו מאַכן. פון זייער אַמאָליקן סוחרישן טאַלאַנט, וואָס פלעגט איבערגיין פון עלטערן צו קינדער, איז כמעט קיין זכר נישט פאַרבליבן. ווו אַ נאָר אויפן מאַרק, דרייט זיך אַ יונגערמאַן מיט ליידיקע הענט, קוקט יעדן נייגעריק אין די אויגן, נישט האַנדלען, נישט קויפן און פאַרקויפן, נאָר אַ ייד, אַן אייגענעם, זוכט ער צו געפונען אויפן מאַרק, מיט אַ מאָל דערזעט ער מיך און פאַלט צו צו מיר מיט דער פראַגע: „עמך?", „יאָ" זאָג איך „עמך". זיין קאַלך פּנים האָט באַקומען ראָזע פלאַמען און אַ צעטומלטער האָט ער נישט געקענט אַראָפּנעמען פון מיר זיינע פריידיקע בליקן, שטראַלנדיקע פון גליק, ווי ער וואָלט דערזען עמיצען פון זיין פאַרלוירענער משפּחה. אריינקערעווענדיק זיך אין זייטיקן געסל, זיך, חלילה, נישט צו פאַראַטן, האָבן מיר אָנגעהויבן רעדן מאַמע לשון. אַ יידיש וואָרט צו רעדן אין גאַס איז ממש אַ סכנה. די פּאָליאַקן קאָנען בשום אויפן נישט מוחל זיין די עוולה, פאַרוואָס עס איז נאָך צוריקגעקומען איין ייד, פאַרוואָס האָבן די דייטשן נאָך איבערגעלאָזט יידן? פרעגן זיי. רעדן יידיש דערלויבט מען זיך נאָר אין דער יידישער גמינע.

די שנאה צו יידן אין דער שטאָט, ווו אַ דריטל פון איר אַלגעמיינער באַפעלקערונג זיינען געווען יידן, האָט דערגרייכט דעם גרעסטן גראַד. פוילן איז איצט פאַרשלאָסן פאַר יידן. עס איז געווען קלאָר פאַר יעדן איינעם, אז אין דעם לאַנד וועלן מיר נישט קענען פאַרבלייבן. פריער אָדער שפּעטער וועט מען מוזן נעמען דעם וואַנדער־שטעקן אין האַנט.

דערווייל איז די עקאָנאָמישע לאַגע מיט יעדן טאָג ערגער. די זאַכן, וואָס מיר האָבן מיטגעבראַכט פון דייטשלאַנד, האָבן זיך אויסגעשעפּט, נישטאָ מער וואָס צו פאַרקויפן, איך האָב באַשלאָסן אָפּנצונעמען מיין געשעפט אויף דריטער מאַי גאַס, וואָס די דייטשן האָבן ביי מיר צוגענומען צוזאַמען מיט דער סחורה אין יאָר 1940 און עס אוועקגעגעבן צו א פּאָליאַק, וועלכער איז געוואָרן אַ פאָלקס־דויטש.

אין איינעם אַ פרימאָרגן בין איך אַוועק צו שטאָט־פּרעזידענט, אים בעטן מיר אָפּצוגעבן מיין געשעפט. איך האָב זיך פאַרשריבן ביים סעקרעטאַר און געוואַרט אויף מיין ריי. זיצנדיק אויף דער באַנק אין קאָרידאָר, האָב איך זיך דערפילט עפּעס נישט באַקוועם, מיר האָט זיך אויסגעדאַכט, אַז די אַרומיקע וואַרפן צו מיר נישט פריינטלעכע בליקן. עס קיין זיין אַז מיין יידיש אויסזען, האָט געצויגן אויף זיך די אויפמערקזאַמקייט. אין קאָרידאָר גייען פאַרביי דעם וואַרטענדיקן עולם, זייערע אָנפירער, הויכע בעאַמטע, מענער מיט בלויע אויגן, בלאָנדע טשופּרינעס, שיקסעס מיט בלאָנדע קעפּ. ענדלעך איז אָנגעקומען מיין ריי, די טיר פון קאַבינעט האָט זיך געעפנט און מיך אריינגעלאָזט.

דער פּרעזידענט, אַ מגושמדיק־צעוואָקסענער, אַ רונדיק פּנים מיט רויטע פליישיקע באַקן, גלאַט־פאַרקאַמטע גלאַנציקע האָר, האָט מיך אויפגענומען שטייענדיק, אויסגעהערט מיינע טענות, אַז איך האָב נישט פון וואַנען צו לעבן, אַלץ און אַלעמען האָט מען ביי מיר צוגענומען, איך בין געקומען פון לאַגער מיט מיין קינד, דאָס איינציגע וואָס איז מיר פאַר־בליבן פון מיין גאַנצער משפּחה. דאָס געשעפט איז נאָך פון מיינע עלטערן, האָט עקזיסטירט איבער צוואַנציק יאָר..

אויסהערענדיק מיך, האָט ער די גאַנצע צייט נערוועז באַוויגן זיין שווערן קערפּער, געוויגט זיך פון איין פוס

אויפן אנדערן, געזוכט עפּעס אין זייַנע הויזן־קעשענעס פון עלעגאַנטן טונקעלן אָנצוג. ווען איך האָב געענדיקט, האָט ער גלייַכגילטיק אַזאָג געטאָן, אויב דאָס געשעפט עקזיסטירט אייניקע צוואַנציק יאָר, איז גענוג... איצט קאָן עס האָבן אַ צווייטער.

די פייַנטלעכע רייד פון סאָסנאָוויצער שטאָט־פּרעזידענט האָבן מיך דערשלאָגן. איך בין אַוועק מיט גאָרנישט. געזען קלאָר, אַז אַלץ איז שוין געענדיקט. נישטאָ מער וואָס צו זוכן אין דאָזיקן לאַנד. מיר קאָנען שוין נעמען דעם לייַדיקן רוקזאַק און גיין...

אין געציילטע טעג שפּעטער זייַנען מיר, אַ גרופּע פון פינף פּערזאָן, אַוועק צו דער באַן אין באַגלייטונג פון אַ בחור, אַ שליח פון קיבוץ „איחוד", וואָס האָט זיך געפונען אויף דעמבלינסקע נר. 13. דער טראַנספּאָרט איז אָפּגעגאַנגען קיין קראָקע, קאַטאָוויץ און ווייטער.

זייט יענעם מאָמענט זענען מיר פאַרוואַנדלט געוואָרן אין גרעקן, וואָס קערן זיך אום איז זייער היים, קיין גריכנלאַנד. מיר האָבן באַקומען לעגיטעמאַציעס, געחתמעט און געסטעמפּלט. יעדער האָט געדאַרפט אויסלערנען זיך און וויסן זיין נאָמען און ווי עס הייסט די שטאָט, פון וואַנען ער שטאמט אין גריכנלאַנד.

רעדן צווישן זיך איז געווען שטרענג פאַרבאָטן. דאָס נייטיקסטע, וואָס מיר דאַרפן פרעגן, איז אין אַ געבראָכענעם עברית, אָדער בעסער געזאָגט „לשון קודש".

ווען מיר, די פינף גרעקן, זייַנען נאָך געווען אין קאַטאָוויץ אויף דער באַן־סטאַציע, געוואַרט ביז עס וועט אָנקומען די באַן, געווען איז דאָס אין אַ פרייטיק פאַרנאַכט, איז ווידער אָנגעקומען אַ ידיעה וועגן אַ באַנייטער קאָמפּאַניע, אַ פּאָגראָם וואָס איז אויסגעבראָכן אין קראקע כּוליגאַנעס און סטודענטן זייַנען איבערפאַלן די איינציקע יידישע אכסניה, פון וואַנען מיר זייַנען אַוועק מיט צוויי שעה פאַרן פאָרן קיין קאַטאָוויץ, זיי האָבן דאָרט דעמאָלירט די שטוב, צעהאַקט און צעבראָכט די טישן און די בענק, אויסגעהאַקט די שויבן און מערדעריש צעשלאָגן דעם באַלעבאָס. אַ שוידער האָט אונדז דורכגענומען ווען וועט זיין די באַן? מיר ווילן וואָס שנעלער זיין פון יענער זייט גרענעץ.

פאַרן פאַרלאָזן פּוילן האָבן מיר געוואָלט אַ קוק טאָן צום יידישן בית־עלמין, לאָזן אַ טרער אויף דער באָבעס קבר, געזעגענען זיך מיט דעם ברודער־קבר פון די קדושים, וואָס זייַנען אומגעקומען גלייַך אין ערשטן טאָג פון דייטשן אַרייַנמאַרש אין יאָר 1939. לייַדער האָב איך מער נישט דערקאָנט דעם בית־הקברות, דאָס אָרט פון אונטער דעם אייַזערנעם פּלויט האָט אויסגעזען משונהדיק פרעמד. פון דאָרט האָט זיך אַרויסגעזען אַ פאַראַקערט פעלד מיט קאַרטאָפל, גרינע צווייַגעלעך מיט פיאלעטן קאַרטאָפל־בליעכטס, אַרום וועלכע עס זייַנען אַרומגעגאַנגען ווייסע ציגן. אין איין זייט איז נאָך געווען א קליינע צאָל קברים. פאַרן אייַזערנעם טויער — שטיקער פון צעבראָכענע מצבות.

מ. פלדבאום

סוסנוביץ השוממה

סוסנוביץ! מכריז קונדוקטור
חזרתי, בדחילו אני יורד מן המדרגות
אני פוסע, סהרורי, עוד מדרג
נסחף עם יורדים, מוסר כרטיסי
עובר, יורד, עוד מדרג
מחכים? ....
לא, אָין ....
רק קין
צ׳צ׳יגו מאַיאַ הרחוב, מסתכל עלי
ואני, אני מחפש,
העינים יוצאות מחוריהן
איפה אתם? אחותי! אחי!
שבת היום, השעה בין השמשות
למה אתם לא מטיילים?!!
בטיילת, בצד האידי
זוול דורושקש! איך?
אָין? רק קין?!
הבנות החנניות איכן?
הנה, הנה קין

אות הקלון על מצחו?
לא אָין...
לרוץ אני רוצה, למהר
הרגלים כושלות
בעיני כל אני מביט
לא, לא אתכם אני מחפש
את אחי אנוכי שואל
אולי? אולי שם במודזיובסקה
שם פלוך, יוסקה, מוכרים עתונים
היינט, מומנט, לא! שבת היום
היום אָין
רק קין.
אבל בשבת פתוח אצל פרצ׳יק
בית מרקחת שפיגל
מה זה? גם אצלם סגור?
לא! פתוח, פורץ פנימה
אינם! גם הם?.. רק קין?
ואות הקלון על מצחם?
לא, אין...

הם בטח אצל שטרנברג
ורשבסקי, ברונר, כוס בירה,
נקניקיות חמות עם חרדל
הלא מוצאי שבת עכשיו
הי! איפה אתם?! כולכם!
רק קין?!!
לשיל־גס אני רץ
אולי זה ליל סליחות
וכלם בטח שם
אני רץ, כושל, הנה,
החנות של זנדל
השוק של פדרמן
השקלרניה גסל
עבור את הכביש
הי אחי! איפה אתם?!
בפנים? בבית הכנסת?
אין! רק קין!
מה אתם עושים שם? בפנים?
מה אין? אין גם בפנים?
הנה! הנה־הם מופיעים!
חצות, שעת־תפילתם הגיע
ברח בן אדם!
פן יקראו לעליה
הנה הוא החזן לייכטר
המצנפת הלבנה על ראשו
הפראק הוא עטוף בטליתו
המשוררים הסופרנים, האלטים
כולם הם בלובן
מנגל מנצח עליהם
ביד רמה: לך ה׳ הגדולה
והסופרנצ׳יק מושך בקולו המתוק
כי חלצת נפשי ממות...
והחזן בקולו גולל
וציוה הבליעל להרגם
בכה, ולאל...
ומעל הפרגוד מרחפים
שימלה גלזר הלמד וניק

פינחסל שוחט, ויוסל בלכוש
הויגביזדר מורה־הוראה
רב שיעלע — ורב איציקל
האגודיניקיס והמזרחיסטין
גורדוניסטן וביתריסטן
ראה כולם הם פה...
אין עיניהם בחוריהם
רק אצבע מושטת אלי
וזועקים זכור!!
שדי!! לא בפיותיהם הם זועקים
חרחור גרונות שחוטים
זככורר! זככורר!
התרנגול ציוה על החמה
לצאת למלא תפקידה
והיא יצאה ללא בושה ממחבואה
מתמוגגת מרוב נחת
מתרחצת היא בקרניה
ברח בן אדם!
ליונה׳ס מקוה דהר!
טבול את בשרך
במקוה הדם
הנוטף מגרונותיהם..
ומשם דרך פליסודסקגו
לבית הקברות תגיע
ותשתומם! הם אינם שם!
השנוררס והאל מלאניקס
יש רק קין!
ואות הקלון על מצחו
לא חרטו עדיין!
עקור אבן מדרכה
ומצידו השני יציץ
אליך שם של קרוב
ברח בן אדם! כי יהרגוך!
האינך רואה שטרם שבע!?
ברח בן אדם ושאג!
או חרחר בגרונך כמוהם
זכור! זכור!

לייבל פאראסאַל תל־אביב

פארפרוירענע יארן

צענויפגעטראָפן האָב איך זיך מיט אים אין קאלטן סיביר, ווו די סאָוויעטישע־מאכטהאָבער האָבן אונדז נאָך דער מלחמה פארשפאַרט, און מיט זייער חסד ורחמים אויסגעהיטן. און בכדי מיר זאָלן זיין נוצבאר פארן סאָוויעטישן פאַטערלאנד, האָבן מיר אויסגעהאַקט אוראלטע וועלדער, און די קאטארגע ארבעט האָט אונדז געדאַרפט גייסטיק איבערדערציען, בכדי מיט דער צייט ווערן ניצלעכע מענטשן. דאָס הייסט מיט אונדזער פראַצע האָבן מיר געדאַרפט בויען פאַר די הײַנטיקע פּרעות ווי פאַר יענע אַמאָל אין די אוראלטע צייטן פּיתום ורעמסס.

דאָרט האָב איך זיך געטראָפן מיט זאַכאַרן, אַ מאַן פון אַ יאָר דרייסיק, אַן אָפּשטאַמיקער — אוקראַינע קיעווער געגנט, אַ זון פון אַ יידישן קאָוואַל, אַ קאָמוניסט בן־קאָמוניסט, דערצויגן אין קאָמסאָמאָל אַ געוועזענער לויטנאַנט פון דער רויטער אַרמיי, אַ פּאַליטרוק. אויסגעזען האָט זאַכאַר ווי אַן אמתער אוקראַינער. אַ הויכער, אַ שלאַנקער, אַ בלוי אויגיקער, אַ געזונטער שיינער מאַנספּאַרשוין.

און אָט איז זיין סיפּור המעשה, ווי ער האָט דאָס מיר דערציילט. באַלד אין אָנהויב פון דער מלחמה איז ער אַריינגעפאַלן אין געפאַנגענשאַפט צו די נאַציס מיט נאָך איינעם זיינס אַ חבר אַ טאַטאַר, אויך ווי ער אַ פּאַליטרוק. שווער און ביטער איז געווען דאָס לעבן אין לאַגער פון די געפאַנגענע. אויסער אַלע פּיינען; שמוץ און נויט, איז געווען אַ פּחד צו גיין אין באָד, ווייל דאָ האָט זיך געקאָנט אַנטפּלעקן דער יידן צייכן אין זיין לייב.

מאַכט זיך אַ מעשה, אין אַ געוויסן טאָג קומט אָן צו פאָרן אַ אָפיציר, און פרעגט זיך אויף אַ שוסטער. באַלד האָט זיך זיין חבר דער טאַטאַר געמאָלדן ווייל ער איז טאַקע געווען אַ שוסטער, און גלייכצייטיק אָנגעוויזן אויף זאַכאַרן אַז אויך ער איז פון זעלבן פאַך. אַזוי זענען זיי ביידע אַוועק אַרבעטן אין דער שוסטעריי. אין שוסטער־װאַרשטאַט איז דאָס לעבן געוואָרן אַביסל לייכטער, באַקומען אַ פּענעץ ברויט און אויך אַמאָל אַ טעלער זופּ, און צוזאַמען מיט זיין גוטן טאַטארישן חבר געגאַנגען פון צייט צו צייט אין מרחץ אויסבאָדן זיך מחמת דער טאַטער איז אויך געווען אַ געמלטער. אָפּארבעטנדיק אַזוי אַפּאָר וואָכן, קומט אויף אַ אינספּעקציע אַ אויבערשטורמפירער און ביי אים מאַכט זיך אַ מכשול אין דער מאַשין און קיין איינער פון די אָרטיקע מעכאַניקער קען זי נישט צורעכטמאַכן. באַמערקט האָט דאָס זאַכאַר קוקענדיק דאָרכן פענסטער, און ער גיט אַ זאָג אויפן קול, ווען איך זאָל די מאַשין נעמען אין מיינע הענט אויף איין שעה, באַוועגט זי זיך אַזוי ווי אַ גוטער שווייצארישער זייגער. דאָס האָט אויפגעכאַפּט דער אויבערמייסטער פון שוסטער װאַרשטאַט, װאָס האָט פאַרשטאַנען אַ ביסל רוסיש, און איבערגעגעבן דאָס ווייטער דעם אויסערשטורמפירער, וועלכע האָט זיך באַלד באַוויזן אין שוסטער־װאַרשטאַט, און אויף אַ היטלערישן אויפן א זאָג געטאָן, „ווען דו שפּאַס־מאַכסט צאַלסט דאָ מיט דיין קאָפּ” און זאַכאַר ענפערט דערויף געלאַסן. אויב מען וועט אים צולאַזן צו דער מאַשין מאַכט ער זי אין אָרדנונג אין איין שעה. זאַכאַר האָט וואָרט געהאַלטן, און דער מאָטאָר האָט אָנגעהויבן באַוועגן זיך נאָרמאַל. דער אויבערשטורמפירער האָט אים געקלאַפּט איבער די פּלייצע באַמערקנדיק דערביי, „די רוסן זענען ווירקליך אינטרעסאַנט” „אַ שוסטער פאַר־שטייט מער ווי אַסאַך מעכאַניקער”...

ער האָט דאָן באַפוילן צוטיילן זאַכארין צוויי גאַנצע לאַנגע לאַבלס ברויט, צוויי קילו ווורשט. ניין! נישט אליין האָבן זיי אין דעם דאָזיקן טאָג געגעסן צו זעט זאַכאַר און זיין טאַטארישער חבר. זיי האָבן צוזאַמענגעבראַכט וואָס עס האָט זיך נאָר געלאָזט און חבריש געטיילט זיך מיט אַלעם מיט אַלעמען, און מיט די וואָס האָבן לאַנג שוין נישט טועם געווען פון אַ בעסערן ביסן.

פון דאַן אָן האָט מען זאַכאַרן און דעם חבר דעם טאַטאַר ווייניקער געהיטן, זיי האָבן זיך פריי באַוועגט און דאָס האָט דערמעגלעכט רעאַליזירן זייער חלום און אַנטלויפן פון לאַגער. דער איינציקער ציל איז געווען צוריק צום פראָנט צום סאָוויעטישן פראָנט. ליידער אָט זיך דאָס זאַכארן נישט איינגעגעבן. נישט ווייט פונעם פראָנט האָט אים אַ אוקראַינער פּאַדאַטן און איבערגעגעבן צו דער געסטאַפּאָ און ער איז פאַרשיקט געוואָרן איז אַ ספּעציעלן שטראָף־לאַגער, אין א שרעקליך גרויזאַמען רעזשים אין דער סביבה פון באַראַנאָוויטש.

ווידער הויבן זיך אָן ביטערע טעג און נעכט פון נויט און פיין. און דאָס שרעקלעכסטע, ער האָט פאַרוילן די האָפנונג ארויסצוקריגן זיך אמאָל אויף דער פריי. ווייזט אָבער אויס, ווי ער דערציילט אַז ער איז געבוירן געוואָרן אונטער אַ ליכטיקן שטערן. ווייל ווען ער איז שוין געווען אויסגעשעפּט פון די לעצטע כוחות ממש, האָט מען פּלוצים ארויסגערופן ביים אָפּעל, „ווער איז צווישן די געפאַנגענע אַ אויסאָמעכאַניקער” פאַרשטייט זיך אַז זאַכאַר האָט זיך באַלד געמאָלדן און אָנגעהויבן אַרבעטן ביי די רעמאָנט־װאַרשטאַטן. לאַנג האָט ער דאָרט נישט געארבעט ווייל די לעגענדע וועגן א וואונדערליכן מעכאַניקער האָט זיך דער־טראָגן צו אַ שכנותדיקן לאַגער און אַ אויבערשטורמפירער האָט אים צוגענומען בכדי ער זאָל ווערן זיין פערזענלעכער שאָפער, און דאָ הויבט זיך אָן א נייע תקופה אין לעבן פון זאַכארן.

פּלוצים באַקומט זיין שעף אַ איבערוויזונג קיין פראַנקרייך און דאָ געלונגט מיט דער צייט זאַכארן אָנקניפּן באַציונגען מיט דער מק”י — דער פראַנצויזישער אונטערגרונד־באַוועגונג, מיט וועמענס הילף עס ווערט אַראָפּגערוימט דער אויבערשטורמפירער און מיט זיין מאַשין געלונגט אים מיט נאָך פינף פראַנצויזישע אנטי־נאַצי קעמפער אַנטלויפן קיין אַלזשיריע, דאָרט מאָביליזירט ער זיך צו דער ארמיי וואָס דער גענעראל דע־גאָל האָט געשאַפן צוזאַמען מיט אַנדערע פראַנצויזישע אָפיצערן, און זאַכאַר נעמט אָנטייל אין אַ פראַנצויזישן אָפיציר־מונדיר אונטער דער אָנפירונג פון דע־גאָל ביים באַפרייען פּאַריז.

די מלחמה איז פאַרענדיקט די היטלער האָרדעם צושמעטערט, באַקלייד און איינגעהילט אין רום אין פראַנצויזישן מונדיר שטעלט ער זיך צום ראַפּאָרט פאַר דער רויטער ארמיי אין דער הויפּט־שטאָט מאָסקווע. און אויף זיין ברוסט די ערשטע אויסצייכנונג פון דער פראַנצויזישע ארמיי פאַר באַפרייען פּאַריז.

ער רעפּאַרטירט וועגן אַלע פּרטים — ס׳ווערט קלאָר אַז קיין איין מינוט האָט ער נישט פאַרזוימט קעמפן קעגן דעם שרעקלעכסטן שונא פון ראַטנפאַרבאַנד און פון דער גאָרער מענטשהייט — דעם היטלעריזם.

ברידערלעך האָט מען אים געקלאַפּט איבער דער פּלייצע און נעבן דעם פראַנצויזישן אָרדן באַהעפט זיך די סאָוויעטישע אויסצייכנונג. מען ווונטשט אים גליק אין זיין ווייטערדיקן וועג צוזאַמען מיט זיין פרוי און קינדער וועלכע האָבן זיך דאַן געפונען אין פּערוואָ־מייסקי.

ליידער האָט די היימישע רו אין דער ווידערגעפונענער היים נישט געדויערט לאַנג. אָפט האָט מען אָנגעהויבן אַרויסרופן זאַכאַרן אויף לאַנגע שמועסן פון וועלכע ער פלעגט צוריקקומען א שרעקליך אויפגערעגטער נישט אויסרעדענדיק קיין וואָרט, נאָך אַ רייע באַגעגענישן מיט דער „העפלעכער" נ.ק.וו.ד., האָט מען אים אין אַ נאַכט, אַרום צוויי אַ זייגער געמאָלדן דאָס ער זאָל זיך תיכף צושטעלן אין מיניסטעריום פון נ.ק.וו.ד. אין מאָסקווע, און מען הויבט מיט אים אָן אַלעס פון בראשית...

כּסדר האָט מען אים געפאָרשט, ווער זענען געווען זיינע קאַמעראַדן וואָס זענען געווען צוזאַמען מיט אים אין די דייטשע לאַגערן. ער האָט זיי דערציילט פון יעדן פּרט, וואָס האָט ער געהאַט צו באַהאַלטן?

די עדות האָבן דערציילט אַז ער האָט געאַרבעט ווי אַ שוסטער און דערנאָך ווי אַ מעכאַניקער און שאָפער, און פלעגט זיי ברענגען שפּייז און פאַרטיילן צווישן די חברים אין די באַראַקן.

און אויף דעם האָט מען געבויט די באַשולדיקונג קעגן אים, פון וואַנען די גוטע באַציאונגען צווישן אים און די היטלעריסטן? צווישן אַ ייד, אַ פּאָליטרוק, און אָפיציר, פון וואַנען די פּריווילעגיעס. ווער ווייס וואָס ער האָט דערציילט דערפאַר, און פאַרטאָן דאָס סאָוויעטישע פאָטערלאַנד.

און אויף דעם סמך האָט מען אים אין אַ מיליטערישן געריכט פאַרמשפּט אין יאָר 1947 אויף צוואַנציק יאָר שווערע תּפיסה.

דער לעזער וועט זיך אַוודאי וווּנדערן אויף דער באַרעדעוודיקייט פון זאַכאַרן אין לאַנד פון שטילשווייגן, און פאַרוואָס ער האָט מיר אַזוי אַלעס דערציילט. איך האָב זיך ווי ער געפינען אין איליזונאָוואָסק אין לאַגער. די שטאָט וואָס טראָגט לענינס נאָמען. ווען ער האָט זיך דערוווּסט אין הארבסט 1948 אַז איך ווער באַפרייט האָט ער שלוכצענדיק און מיט ציטער איבערגלייענט פאַר מיר אַ בריוו פון זיין פרוי און קינדער, אין וועלכן זיי שרייבן אים אין אַ קאַטעגאָרישן טאָן אַז זיי האָבן מיט אים מער קיין שום שייכות נישט. ...מיט אים דער פאַררעטער פון סאָוויעטישן פאָטערלאַנד...

מיט טרערן אין די אויגן האָט ער ביי מיר זיך געבעטן איך זאָל פאָרן צו זיין פרוי און קינדער און איבערדערציילן אַלץ וואָס איך האָב געהערט פון אים, בכדי זיי איבערצייגן אַז ער איז געבליבן טריי די סאָוויעטן און מיט די לעצטע כוחות געקעמפט קעגן דעם שרעקלעכן נאַצישן שונא, און פונקט אַזוי איז ער אויך טריי געבליבן זיין געליבטע פרוי און טייערע קינדער איז ער געבליבן טריי דעם פאָטערלאַנד.

ליידער האָב איך דעם ווונטש פון זאַכאַרן נישט אויסגעפירט, ווייל די סאָוויעטן האָבן מיר נישט פאַרטרויעט מיין פרייהייט, זיי האָבן מיך אָפּגעפירט מיט אַ ספּעציעלן קאָנוואָיענד קיין בריסק און דאָרט איבערגעגעבן צו דער פוילישער מאַכט.

דאָס איז געווען דעם 15טן פעברואַר 1949. איך האָב זיך געפרוווט פון פוילן זיך פאַרבונדן מיט זיין פרוי, די אַדרעס האָב איך געהאַט פאַרשריבן אין אַ עק פון מיינס אַ העמד. ביז היינט ווייס איך נישט אויב מיינע בריוו זענען דערגאַנגען צו זאַכאַרס פרוי און קינדער.

ביז היינט צו טאָג דערדריקט מיין געמיט ווען איך דערמאָן זיך נאָך אין דעם גורל פון זאַכאַרן.

זיצענדיק מיט פרוי און קינדער אין אונדזער באַפרייט לאַנד ישראל, פיל איך ווי אַ פליכט צו דערמאָנען אונדזער יידישן גורל און דעם שותפות וואָס נעמט אַרום און פאַרבינט דאָס יידישע פאָלק...

ווייל איך דאָ דערמאָנען אַ נאַכט אין באַראַק פון אוליאַנאָווסקער לאַגער, וואָס וועט קיינמאָל נישט פאַרווישט ווערן פון מיין זכרון. אַ שוואַרץ פינסטערע האַרבסט־נאַכט און אַ עקשנותדיקער רעגן האָט טרויעריק געקלאַפּט אין די פענסטער. איך האָב דערפילט אַז עמיצער זעצט זיך ביי מיין בידנע לאַגער־קויקע, דאָס איז געווען זאַכאַר, און באַלד האָט זיך צוגעזעצט ר' זישע גרינבערג אַ לאַגער שכן, און ר' זישע האָט מיך געפרעגט צו איך געדענק עפּעס אויסנווייניק פון ביאַליקן. זאָג עפּיס, פון אין אַזאַ שוואַרצער נאַכט אין אַ סאָוויעטישן לאַגער ווען אַ מזומן יידן זיצן אַזוי נאָענט איינער ביים צווייטן ווען אין ישראל קעמפן אונדזערע ברודער און באַשיצן דאָס אידיש באַגייטע היים־ווערט פון טאָג צו טאָג מער אלט... / ...און גאָט האָט מיך צו אייך געשיקט, / און גאָט האָט מיר געזאָגט אַזוי / לאַנד.

איך האָב פאַר זיי געלייענט פון מיין זכרון דאָס לעצטע וואָרט פון אונדזער נאַציאָנאַלן דיכטער ח.נ. ביאַליק: ...איך בין צו אייך פון גאָט געשיקט, / איך האָב געזען איר ווערט דערשטיקט, / איך האָב געזען איר פוילט און פאַלט, / און שיס אַרויס פון זייער האַרץ אַן אוי, און פון אויג אַ טרער... א.ז.וו.

ר' זישע וואָס איז געווען אַ גרויסער תלמיד חכם אַן איידעלער מענטש, האָט זיך שטאַרק צעוויינט, און זאַכאַר זעענדיק זיין גערירטקייט האָט זיך ביי אים געבעטן ער זאָל אים פאַרטייטשן די ווערטער אויף רוסיש ווייל יידיש פאַרשטייט ער דאָך נישט. ר' זישע האָט אים איבערגעזעצט, זאַכאַר האָט דאַן אויסגעשריגן מיט צער, פאַרוואָס האָב איך מיין פאָלק נישט געקענט? און פאַרוואָס קאָן איך נישט קעמפן פאַר מיין פאָלק? די טרערן זענען ווי פאַרגליווערטע געבליבן הענגען אויף זיינע אויגן. טרערן וואָס האָבן אים צוריק באַהאַפטן מיט זיין שטאַם.

גולדה לדרמן (טאַרענהיים)

שקלאַפן ארבעט

אַזוי האָבן זיך אָנגעהויבן די ביטערע פּאַסירונגען וואָס האָבן פּונקט ווי אַלע אַנדערע יידישע היימען צעשטערט אויף מיין אייגענע וואַרעמע היים. איך וועל יענעם אָנהייב קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

דאָס איז געווען סעפּטעמבער 1940 אין אונדזער וווינונג אויף מאַלאַכאָווסקי גאַס 12 אין סאָסנאָוויעץ. אין אַ אָוונט אַרום 11 אַ זייגער ביינאַכט האָבן זיך 5 באַוואָפנעטע געסטאַפּאָווצעס אַריינגעריסן אין דער וווינונג, אויסגעשאָסן מער ווי צען קוילן, איין קויל האָט געטראָפן מיין מוטער גלייך אין האַרצן. מיין פאָטער האָט זיך אַראָפּגעבויגן און די קויל האָט אים אויסגעמיטן. איך בין אַ צעטומעלטע געלאָפן ברענגען אַביסל וואַסער, ראַטעווען די מאַמע, האָט מיר איינער פון די נאַציס פאַרשטעלט דעם וועג, צודריקענ־דיק מיר די צוויי רערן פון זיינע רעוואָלווערס, וואָס ער האָט געהאַלטן אין דער האַנט. רעניע, מיין שוועסטער, וואָס וווינט איצט אין ניו־יאָרק, האָט זיך נישט געקאָנט באַהערשן. און האָט דער בעסטיע געוואָרפן אַ קישן אין קאָפּ. דאָס האָט דעם דייטש אַזוי אויפגעקאָכט, אַז ער האָט איר דערלאַנגט אַ קויל און זי איז געפאַלן א פאַרגאָסענע מיט בלוט.

נאָכדעם האָבן זיי מיך און מיין פאָטער אַוועקגעפירט קיין מיסלאָוויץ. צומאָרגנס האָט מען מיין פאָטער פריי געלאָזט, ער זאָל קענען באַגלייטן מיין מאַמען צו דער אייביקער רו, מען דאַרף צוגעבן, אַז דעמאָלט זענען נאָך גיעווען מער ווייניקער „נאָרמאַלע” פאַרהעלטענישן. ווייל מען האָט נאָך געקאָנט ברענגען אַ מענטשן צו קבר ישאל.

איך בין געבליבן אין תפיסה און דאַן האָט מען זיך אָנגעהויבן מיט מיר מטפל זיין, מען האָט מיך צוגעבונדן צו אַ בענקל, אַ ספּעציעל מעבעלשטיק פאַר פּייניגונגס צוועקן, און באַשטימט שמיץ מיט אַ רימען אויסגעשמירט אין אייל, אַראָפּגעריסן פון מיר די קליידער, זיי האָבן ביי דעם אַלעמען נישט געוואָלט הערן מיינע יאָמערלעכע געש־רייען, און האָבן אַוועקגעשטעלט דריי מוזיקאַנטען, איינעם מיט אַ האַרמאָניע די איבעריקע צוויי מוזיק אינסטרומענטן געדענק איך נישט, און זיי האָבן באַגלייט די שמיטץ מיט מוזיק. דערנאָך האָט מען מיך אַראָפּגעוואָרפן אין קעלער, דאָרט זענען געווען פינף ציגיינערינס. אויך זיי האָבן געהאט דעם זעלבן גורל ווי מיר, יידן. אָנקוקענדיק מיין גוף מיט די שוואַרץ־בלוטיקע צייכנס, האָבן זיי אַוועקגעווישט דאָס בלוט וואָס עס האָט גערונען פון מיין לייב און די ווונדן ארומבאַנדאַזשירט מיט שמאַטעס, וואָס זיי האָבן געהאַט. ביי די ציגיינערינס האָב איך געפינען וואַרעמע מענטשלעכע הערצער, רחמנות־געפילן. ביז מיינע זיבצען יאָר איז מיר נישט אויסגעקומען וויסן אַז ביי די ציגיינער איז דאָ אַזויפיל

הבית נעזב אולם עדיין עוד ביחד.

די היים פערלאָזן אָבער פארלויפיג נאָך צוזאַמען

מענטשלעך געפיל און איידעלע באנעמונג. איך, די חסידיש־נגידישע טאָכטער, האָב אין די פינף ציגיינערינס, דערפילט שוועסטערס צו מיין פיין, געזען, אַז צווישן די אייביקע וואַנדערער, וואָס שלעפן זיך אַרום אין בוידן אָן אַ היים, איז געווען מער געפיל אין קלענסטן נעגעלע ווי ביי דעם גרויסן מעכטיקן קולטור פאָלק, וואָס איז ווידער אין אַ רויבער־און מערדער־באַנדע פאַרוואַנדלט געוואָרן.

זיצן האָב איך נישט געקאָנט, איך בין געלעגן אויפן בויך. נאָך פינף טעג האָט מען זיך דערמאָנט אין מיר, מען האָט אַלץ געטאָן פון דרויסן, בכדי מיך צו ראַטעווען און אַרויסנעמען. דערווייל האָט מען מיך גענומען צום פליקן גענז, פאַר מיין אַרבעט האָב איך באַקומען אַ טעפל שווארצע קאַווע און אַ שטיקל טרוקן ברויט, יעדן טאָג, 6 אַזייגער פרי, איז פאָרגעקומען אַן אפעל, געמאַכט אַ סעלעקציע און די אויסבראקירטע האָט מען אַוועקגעשיקט נישט וויסענדיק וווהין. מיט מיר האָבן זיך אויך געפינעןביידע שוועסטערס פון מיין שפעטערדיקן שוואָגער יחיאל אוסטרי, די טעכטער פון פאוול אוסטרי, רבקה און טאָבטשע, זיי זענען אַרויס פאר מיר אהיים. אויף מאלאָכאָווסקע 12 בין איך שוין נישט צוריקגעקומען. די היים האָט שוין נישט עקזיסטירט. אין שראָדולע איז שוין געווען דאָס געטאָ.

דריי וואָכן בין איך געווען אין דער איינגעפרעסטן און צעשראָקענעם געטאָ לעבן, ביז עס איז געקומען אַ באַפעל פון יודנראט, איך זאָל זיך צושטעלן אויף דער סקלאַדאָווע גאַס, אויפן זאַמל פלאַץ. נאָך עטלעכע טעג האָט מען אונדז, אַ גרופע מיידלעך אַוועקגעשיקט אין לאַסט־וואַגאָנען קיין גלייוויץ. דאָרט בין איך געבליבן $3\frac{1}{2}$ יאָר, באַשעפטיקט זענען מיר געווען ביי סאָדזע. וואָס איז באַאַרבעט געוואָרן דורך פאַרשידענע כעמישע מיטלען אין אַ היץ פון 45 גראַד, די סאָדזעס זענען געווען אַזוי געדיכט, אַז מען האָט זיי געשיט אין זעקלעך צו צען קילאָ, ווייזט אויס אַז דאָס האָט געמוזט זיין אַ וויכטיקער קריגס־מאטעריאל, ווייל אין דער פאַבריק האָט מען געארבעט דריי שיכטן און דער לוין — אַ שוואַרץ שטיקל ברויט מיט ערזאַץ קאַווע, אויף מיטאָג אַ פאקזשעווע־זופּ און צום אָוונט ווידער אַ שטיקל ברויט און קאַווע.

הגם מען האָט געאַרבעט אַכט שעה, נאָרמאַלע שיכטן, זענען די כוחות גוט אויסגעצאַפּט געוואָרן, בפרט ביי די דערמאָנטע קעסט, א פאָר שעה האָט געדויערט ביז מען האָט זיך דערוואשן נאָך דער ארבעט. דאָס לייב פלעגט מען וויקלען אין פאַפּירן, אַז דער שמוץ זאָל זיך נישט איינפרעסן אין די הויט־געוועבן, דאָס האָט אויך געדאַרפט זיין אַ מיטל אַנטקעגן דער ביטערער קעלט. וויפיל דאָס האָט געהאָלפן, ווייס איך נישט, אָבער שיצן האָט מען זיך געוואָלט מיט אַלע מיטלען. נאָך דער ביטערער האָרעוואַניע. וואָס איז געווען איבער מענטשלעכע כוחות, האָט מען אונדז געטריבן וואַשן זיך און נישט שטאַרק געזאָרגט פאַר וואַרעם וואַסער. אין אַ ביטערן פראָסט האָט מען אונדז געהאַלטן אונטערן וואַסער ווי אַ סטאַדע צעשראָקענע גענז און געוואַשן אונדזערע לייבער.

אַ נס נאָך וואָס די נאָרעס, אויף וועלכע מיר זענען געשלאָפן, זענען געווען זויבער, הגם זיי זענען באַשטאַנען פון אַ כריטשע, אַביסל שטרוי און אַ קאָץ, מען דאַרף נישט פאַרגעסן, אַז יעדן טאָג אַרום פינף פרי איז פאָרגעקומען דער אַזוי באַקאַנטער אַפּעל.

עס פלעגט טרעפן, אַז באם אַפּעל האָט זיך די יודן־עלטסטע דערמאַנט, אַז עמיצער איז באַגאַנגען אַ חטא, ווי למשל, שטיין ביים צוים און כאַפּן אַ וואַרט מיט עמעצן פון מענער־לאַגער, דאָס האָט זי דערציילט דעם לאַגערפירער. דער נומער האָט געדאַרפט אַרויסטרעטן, און מען האָט דער־לאַנגט קלעפּ, לויט דער שטימונג פון די רוצחים. שווער צו באנעמען ווי אַזוי איך האָב אויסגעהאַלטן איבער דריי יאָר איז דעם דאָזיקן גיהנום.

עס קומט דאָס יאָר 1944, יאנואר, די דייטשן פילן שוין זייער סוף, די כעמיקאלן קענען זיי שוין נישט פיל העלפן, אָבער אַרויסלאָזן די קרבנות פון זייערע לאַפּעס ווילן זיי נישט, אַרויסלאָזן עטלעכע הונדערט אויסגעפייניקטע מיידלעך — דאָס קאָנען זיי ביי זיך נישט פועלן.

דאַן באַווייזן זיך אין לאַגער די פרצופים פון די ס.ס.־לייט מיט זייערע דרעסירטע הינט, וואָס פאַרשטייען אויפן ווונק, זיי האָבן ארומגערינגעלט דעם לאגער, פארזאמעלט אונדז אויף איין פלאץ, געגעבן „צידה לדרך” צוויי שייבן ברויט און אַזוי אין אונדזער לאַגער־אויסשטאטונג, מיט די הילצערנע לאפטשעס אויף די פיס און אין די געשטרייפטע קאצעט־קאָסטיומען, האָט מען אונדז אָנגעהויבן טרייבן.

די שעה איז געווען פינף פרי, די שטערן האָבן נאָך געלויכטן אין הימל, צוגעלויכטן אונדזער מאַרש אַזוי האָבן מיר מאַרשירט דריי טעג, אין די נעכט האָט מען אונדז אריינגעשטופּט ווי עס האָט זיך נאָר געלאָזט, איינער איז ממש געלעגן אויפן צווייטן, נישט האָבנדיק קיין באַגריף ווו מיר זענען. און ווידער טרייבט מען אונדז אין אַ פראָסטיקן פאַרטאָגס. אַרויסגעטריבן אויף דעם פינקעלדיקן שניי. אַ סך זענען פון דעם מאַרש געבליבן קאַליקעס אויף אייביק, מיט אָפּגעפרוירענע פיס, נעזער און אויערן.

נאָך דעם דרייטאָגיקן מאַרש, וואָס אַסך האָבן אים נישט איבערגעלעבט, פאַלענדיק פון מידקייט און הונגער, האָט מען זיי דערשאָסן אויפן אָרט, זענען מיר געגאַנגען ווי פאַרשטיינערטע צווישן דעם ווייסינקן שניי, וואָס איז באשפּריצט געווען מיט בלוט. אזוי זענען מיר, רעשטלעך, אָנגעקומען צו אַ באַן־סטאַציע, ווו מען האָט אונדז ווידער אַרומגערינגלט מיט געווער און אונטערגעהעצט די הינט, ווידער אריינגעשטופּט אין בהמה־וואַגאָנעס, ווו מען האָט זיך נישט געקאָנט אויסדרייען, ווען עמעצער איז געפאַלן, איז ער פשוט צעטרעטן געוואָרן. אַזוי האָט מען זיך געשלעפּט צוויי וואָכן צייט אַהין און צוריק, ווייל עס האָט זיך שוין

געלאָזט פילן די באָמבאַדירונג פון דעם פאַרבינדעטן מי־ליטער.

שרעקלעך איז געווען צו קוקן אין די הונגעריקע פּנימער די מענטשן זענען פון הונגער און מידקייט איינגאַנצן אָפּ־געטעמפּט געוואָרן, דער איינציקער חלום איז געווען אַ ברעקעל ברויט, איך האָב ווי אַנדערע אַרויסגעשטעקט דורך אַ שפּאַרינקע אַ פינגער, כדי אונטערצוכאַפּן אַ פּרושינקע פון פאַלנדיקן שניי, נאָר די ליפּן, די פאַטרוקענטע, אַביסל פאַרפייכטן, אָבער דאָס איז נאָכנישט אַלץ. עס האָבן פּאַסירט זאכן וואָס עס איז שווער צו ברענגען איבער די ליפּן, מענטשן זענען צוגעפאַלן צו טויטע קערפּערס, אָפּגעביסן איברים, פינגער, אויערן בכדי אביסל איינשטילן דעם הינגער.

מיר, אַ גרופּע סאָסנאָוויצער מיידלעך, האָבן זיך איבער־געדעקט מיט אַ קאָץ, ווי מיט אַ טלית, שרייענדיק „שמע ישראל" און געבעטן גאָט, האָבן רחמנות און שיקן שנעלער דעם סוף. אויסלייזן אונדזערע נשמות פון פאַרפייניקטע אין באַליידיקטע גופים, דאָס איז געווען די שרעקלעכסטע תפילה אויף דער שוועל פון גרויזאַמען הונגער־טויט. סוף סוף זענען מיר, די וואָס האָבן נאָך געזשיפּעט, אָנגעקומען קיין ראַוועגסבריק.

איך וויל נאָך צוגעבן געוויסע פּרטים וואָס האָבן פּאַסירט אין וועג, דעם מאַרש איבער אוישוויץ. נישט ווייט פון דאַנען זענען דאָך געווען אונדזערע היימען, געציילטע קילאָמעטער פון סאָסנאָוויץ. מיר האָבן געוווּסט וואָס דאָס אָרט באַדייט און ווי מען נעמט דאָ אויף די אָנגעקומענע. אונדז האָט מען נאָר דאָ פאַרבייגעפירט. און אָט איז ראַוועגסברוק, ווען מען האָט אויפגעמאַכט די וואַגאָנען און עס האָט זיך דערהערט דאָס רעווען: „ראוס פאַרפליוכטע יודן". אָנגעקומען לעבעדיקע זענען אַן ערך 20 פּראָצענט, די איבריקע זענען געלגן טויט אין די וואַגאָנען.

מען האָט אונדז אַריינגעטריבן אין די בלאָקן. שרעקלעך איז געווען דער קבלת פּנים פון די שקעלעטן, וואָס האָבן זיך דאָרט געפונען. מיר האָבן אין זיי געזען וואָס אונדז דערוואַרט..

אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן מיין לאגער נמ. 2. ליגענדיק אזוי אויף דער פּריטשע, אויסגעמאטערט פון מארש, האָב איך איבערגעלעבט איינע פון די גרעסטע איבעראַשונגען אין ראַוועגסבריק האָט זיך שוין געפינען מיין יינגערע שוועסטער רעניע און הערענדיק אז גלייוויץ איז אָנגעקומען, האָט זי א טראכט געטאָן, אפשר בין איך אויך דאָ, און אזוי גנבענדיק זיך פון איין בלאָק אין צווייטן, נאָכפרעגענדיק אויף מיר, ביז די חברטעס פון מיין בלאָק האָבן מיך אַנגע־הויבן וועקן פון מיין פארשמאכטקייט: „גאָלדזע, גאָלדזע, דיין שוועסטער זוכט דיך". אין מאָמענט האָב איך דאָס לשון פארלוירן, מיר האָבן זיך ארומגענומען אין אוודאי אַ שעה צייט געווען פארקלאמערט איינע אין דער צווייטער.

אין דעם לאַגער איז קיין עסן נישט געווען און איך האָב נישט געוווּסט פון וואנער מיין שוועסטער האָט מיר געבראכט א שטיקל ברויט מיט א קארטאָפל. זי האָט אין דעם טאָג, ווי אויך אין די קומענדיקע טעג, ווייזט אויס, איר פּאָרציע עסן אָפּגעגעבן מיר.

דריי טעג צייט זענען מיר דאָרט געווען. מיין שוועסטער איז געקומען פון אוישוויץ צוויי טעג פריער פון מיר. נאָך דער דאָזיקער דרייטאָגיקער קוראַציע האָט מען ווידער אַלעמען צונויפגעזאַמעלט. מיין שוועסטער, וואָס האָט זיך געפינען אין אַנדערן בלאָק, האָט די בלאָק־עלטסטע בשום אופן נישט פאַרגינען, אַז זי זאָל גיין מיט מיר. נאָך קלעפּ, וואָס זי האָט באַקומען, האָט זיך דאָך מיין שוועסטער אריינ־געקרוגן אין מיין גרופּע און אַזוי זענען מיר אַוועק צוזאַמען.

פון יענעם צייט־אָפּשניט געדענק איך ווייניק, ווייזט אויס, אַז איך בין געווען אויף דער שוועל פון טויט. אַזוי זענען מיר אָנגעקומען קיין ניישטאט, גלעיווע, נאָענט פון האמבורג.

אויך דאָרט איז געווען אַ דורכגאַנגסלאַגער, אַרבעטן האָט מען שוין נישט געדאַרפט און אויך קיין עסן איז נישט געווען מען האָט אויסגעקוקט פון וואנען א ברעקל ברויט צו נעמען, ציטערנדיק געוואַרט אויף אַ ביסן, געזעסן איז מען אויף דער ערד און אין דעם דאָזיקן מצב זענען מיר געווען דריי חדשים צייט, און אויב איך און מיין שוועסטער רעניע זענען געבליבן ביים לעבן, זאָל דאָ דערמאָנט ווערן מיט דאַנק פּאלא קליינמאַן, וועלכע האָט געאַרבעט אין קיך, זי האָט ריזיקירט מיט איר לעבן און אונדז געבראכט אַ לעפעל געקעכטס טויזנטער מענטשן האָבן זיך ארומגעדרייט ווי די שאָטנס, געשטאַלטן פון מוזולמענער, וואָס לעבעדיקערהייט האָבן זיי געוואַרט אויף דער ריי צום אויוון.

עס איז אָנגעקומען דער 3־טער מאי 1945, און מיר האָבן באַמערקט, אַז קיינער היט אונדז ניט מער. די נאַצי־העלדן זענען פאַרשוווּנדן, געלאָזט אונדז אליין. דעמאָלט האָט זיך אנגעהויבן אונדזער מאַרש. אויף דער קיך. מענטשן האָבן אין שרעקלעכן געדראַנג געשטופּט זיך צו דער קיך וואָס האָט באדינט אונדזערע מערדער, געכאפּט וואָס עס האָט זיך נאָר געלאָזט, און געווען איז דאָרט פון אַלעם גוטן — שמאַלץ, פּוטער און נאָך מאכלים, וואָס מען האָט שוין לאַנג זייער טעם פאַרגעסן.

ווי אזוי מיר זענען געבליבן לעבן נאָך דעם עסן, איז באמת אַ נס, צוויי טעג זענען מיר געווען די אליינהערשער און געוואַרט אויף אונדזער גאולה שלמה.

זענען אָנגעקומען די פאַרבינדעטע אַרמייען. די אמערי־קאַנער האָבן אונדז געבראַכט שפּייז און דאַן איז מען ארויס אין דער שטאָט אַביסל זיך אָרגאַניזירן, ווייל כאָטש עס איז געווען דער חודש מאי האָבן מיר נאָך גוט געפילט אין אונדזערע ביינער די אייזיקע פראָסטיקע נעכט, און דעם פינקלדיקן שניי מיט אונדזער בלוט באַפלעקט, אונדז איז געווען קאַלט און אין די קאַצעט־קאָסטיומען האָט מען זיך נישט געקאָנט לאָזן אין וועג.

מיר זענען אוועק זעקס מיידלעך און איין מאַן, וואָס האָט אונדז געפירט מיט אַ דערראבערטן פערד און וואָגן און

מיר האָבן אָנגעהויבן וואַנדערן אין דער ריכטונג פון אונדזער אַמאָליקער היים סאָסנאָוויץ.

איך וועל זיך נישט אַריינלאָזן אין די רייזע שילדערונגען העיקר מיר זענען אין סאָסנאָוויץ, דאָרט האָבן מיר אָפּ־געפונען אונדזער אַ מומע, ראַכע טאָרנהיים, און זי האָט אונדז אויפגענומען. און דערביי צו אונדזערע אַלע איבער־לעבונגען אין צרות האָבן די אַנוועזנדיקע געשמייכעלט קוקנדיק אויף דעם אוצר וואָס איך האָב מיטגעבראַכט מיט זיך אַ זעקעלע מיט רויטן זאַלץ... ווייל מען האָט געזאָגט, אַז אין פוילן פעלט זאַלץ.

אַגאַר פיינעם קבלת פנים האָבן אונדז געמאַכט אונדזערע קריסטלעכע שכנים די סטרוזשקע פון הויז קאָספערקאָווע האָט אויף אונדז אויגעגלאָצט אַפּאָר ווילדע פאַרוווּנדערטע אויגן, ווי מיר וואָלטן זיך באַוויזן פון אַן אַנדערן פּלאַנעט, ווען מיר האָבן געוואָלט באַטרעטן די שוועל פון אונדזער וווינונג, וועלכע זי האָט געירשנט האָט זי אויסגעשריגן: „ווי יעשצע זשיעטשע?״

מיינע טייערע, מען איז ממשיך, מען דערציט קינדער אַ פיינע יידישע שטוב, געראָטענע טעכטער און גוטן מאַן, דערלעבט אין אייגענע מדינה, אָבער דער שאָטן פון יענע יאָרן, פון יענע פינסטערע טעג און נעכט, לאָזט נישט אָפּ. אין טעג פון פריידן און שמחות דערמאָנען מיר דעם חורבן פוילן, דעם חורבן פון אונדזער היים.

חיה נאיאר בת 15

הייתי בת שמנה

נולדתי ב־15 במרץ 1931 במודזיוב. שם אמי לאה מבית בראכנאר. הורי עסקו במסחר ואני למדתי בכתה ג׳, בבית ספר עממי. לא יכלתי להמשיך בלימודי כי עברנו לגיטו. שם לקחו מאתנו את אבא ואחים, נשארתי עם אמא ובשנת 1943 נשלחנו למחנה אושוויץ. הגענו לאותו מקום נאה והועמדנו למיון. בחרו את המוכשרים לעבודה. הודיתי לאלוהים על החסד שאמי עמדה במבחן ומזלי שיחק לי והצלחתי גם אני לחמוק לעבר אמי. אחר כך הובלנו בחמישיות ולי לא היתה חמישי, ניגשת אלי משגיחה ושואלת, בת כמה אני, ואיך באתי לכאן, ומתחילה לסחוב אותי. לאושרי, קראו לה למקום אחר ואני הוכנסתי לבין השורות כדי שלא תכיר אותי.

באנו לחדר הרחצה והנה שואלת המשגיחה, אם ראה מישהו ילדה קטנה. איש לא ענה ואני לא ידעתי איפא אתחבא. ידעתי: אם תכירני תשלח אותי לגאז. הייתי חכמה ממנה, גזזתי את שערותי ולא הכירה אותי.

עברו כמה חדשים, הלכתי עם אמא לעבודה למקום טוב, ל„ניישטוב״ (חדר־התופרות). אבל־מה־בכך, רעבנו מאד והלכנו בלי מלבוש ונעל יום־יום עמדנו במפקדים בקור ימי חורף. יום אחד נערך „סורטירונג״ (מיון) ולקחנו ממני את אמי הבריאה, האהובה, ואני, הילדה החלשה, נשארתי לבדי. חשבתי לי — למה צריכה אני להתענות ורציתי למות יחד עם אמא אבל, להכעיס, לא נתנו לגשת ולהצטרף אליה.

אמי האהובה הבלתי־נשכחת נפלה מידי הבאנדיטים ב־שנת 1944.

בשנת 1945 הייתי מוכרחה לעזוב את המחנה הנחמד והנעים שלא אשכחנו — אושוויץ. הלכנו ברגל שבועיים ואני לא יכולתי כבר ללכת. על אפם ועל חמתם של הפאשיסטים החזקתי מעמד והגעתי לברגן־בלזן. שם ישנו על הקרקע דחוקים כמליחים, בלי שמיכות, וכל מזוננו — סלק ומים. אלוהים היה בעוזרנו ועברנו את התקופה הקשה. בשנת 1945 שוחררתי על ידי חיילים אמריקניים מבארגן באלזן.

מתוך ספר „אחד מעיר ושניים ממשפחה״

אברהם זענדל — שיקאגא

פון די לעצטע אין בענדין

דאָס איז געווען אויגוסט 1943 בעת דער אַלגעמיינער אויסזידלונג פון אַלע יידן קיין שראַדעלע (געטאָ סאָסנאָווצע). אין דעם זעלבן טאָג, ווען מען האָט מיין פאָטער, מיינע ברידער, מיינע שוועסטער אַרויסגעשיקט קיין אוישוויץ, האָט די געסטאַפּאָ מיך און מיין ברודער אַנשל ז״ל געכאַפּט אין אַ שוואַרצן טראָק, געפירט צום יידישן שפּיטאָל אין געטאָ שראַדעלע, אויפצולאָדענען טויטע קערפּערס. צווישן זיי האָט זיך געפונען מומעק ליבערמאַן און הילאַרי מינץ הי״ד.

נאָך דעם אויפלאָדענען די טויטע קערפּערס האָט מען אונדז צוזאַמען מיט די טויטע אַוועקגעשיקט. אַלע זענען מיר געווען זיכער, אַז מען שיקט אונדז קיין אוישוויץ אָבער דער גורל האָט געוואָלט, איך זאָל איבערלעבן און זיין דער לעבעדיקער עדות פון די גרוילן. אַנשטאָט אוישוויץ זענען מיר אָנגעקומען קיין בענדין, און קאַמיאָנקער געטאָ. אונדזער שרעק איז געווען גרויס, ווייל די געסטאַפּאָ האָט אונדז נישט געזאָגט וווּהין מען פירט אונדז. מער טויט ווי לעבעדיק האָט מען אונדז צוגעטיילט צו דער טויטן קאָמאַנדע.

ווי באַקאַנט איז אין בענדין פאָרגעקומען אַן אויפשטאַנד אַקעגן די נאַציס.

טויטע מענער, פרויען און קינדער זענען געלעגן אין די גאַסן און אין די הייזער, אונדזער אַרבעט איז געווען צוזאַמענצונעמען און אויפצוקלויבן די טויטע קערפּערס אויף

איין זאַמל־פּונקט. דאָן פלעגן די געסטאַפּאָ־לייט קומען יעדן טאָג פון אוישוויץ, מיט הינט און רעוואָלווערן אין די הענט און צווינגען אויפלאָדענען די טויטע קערפּערס.

ווען איך דערמאָן זיך היינט אין יענע גרויל טעג, שוידער איך נאָך, און האָב דאָס בילד פאַר די אויגן, ווי אַזוי האָב איך דאָס געקענט מיטמאַכן?

נאָכעם ווי עס זענען שוין נישט געווען קיין טויטע האָט אונדז די געסטאַפּאָ איבערגעלאָזט אין בענדין און אונדז צוגעטיילט צו דער ליקווידאַציע פון בענדינער געטאָ, דאָס הייסט סאָרטירן זאַכן, אַנצוגען, וועש, מעבל א.ד.ג.

דאָס איז געווען אַ קאַפּיטל פאַר זיך וואָס מיר האָבן געדאַרפט איבערלעבן. האָב און גוטס וואָס יידישע מענטשן, אונדזערע ברידער און שוועסטער האָבן דורות געזאַמלט, האָב מיר געדאַרפט זאָרגפעליק סאָרטירן פאַר די נאַצישע רוצחים.

אַזוי זענען מיר פאַרבליבן ביי דער גרויל ארבעט ביז יאַנואַר 1944.

יהודים מובלים לעבודת כפייה

יידען ווערען געפיהרט צו צוואנגס ארבייט

רטנר חנוך דערציילט

אנהויב חורבן

מיר שטייט נאָך פאַר די אויגן דער טאָג פון מלחמה אויסברוך. פרייטיק אין דער פרי, האָט מען געהערט א אויפרייס. באַלד האָבן מיר אָנגענומען אַ באַשלוס אַוועקשיקן די מאמען, מיט די צוויי יינגסטע קינדער: יוסף 13 יאָר אלט און דער יונגסטער בנימין 3 יאָר אלט. די מאמע איז אוועק אין אונדזער געבורט שטאָט וואָלבראָם, איך בין געבליבן מיט נאָך צוויי ברידער, יעקב (וואָס געפינט זיך אין ר"ג) און מענדעל וואָס געפינט זיך איצטער אין קאנאדע 3 פארהייראטע שוועסטער שוואָגערס און קינדער. שבת האָבן אויך די שוואָגערס אין איין ברידער געדארפט זיך צו־שטעלן צום פוילישן מיליטער. מיר האָבן געדאַרפט שטעלן זיך אין מיעכאָוו צום מיליטער דינסט, די שוועסטערן מיט די קינדער זענען געבליבן אלע צוזאמן. צוליב דעם ווייל די עלטסטע שוועסטער איז געווען שוואנגער. מוצ"ש זיינען מיר אַרויס אין וועג צו פיס, ווייל פון סאָסנאָוויץ איז שוין קיין באן נישט געווען — גייענדיק צופוס קיין שטשעמעשיץ האָבן מיר געטראָפן אַ באַן וואָס גייט ווייטער איבערפולט מיט פליטים אין מיליטער, מיר האָבן געוואַרט אַ שעה צייט, אין דער טאַטע האָט געזאָגט נישט כדאי קינדערלעך וואַרטן, און מען דאַרף גיין בעסער רירן זיך אין וועג ווייל מען ווייסט נישט וואָס עס קאָן דאָ פאסירן, ווען מיר זענען צוריק אַראָפּ פון צוג האָט דער צוג גערירט פון פלאַץ. און מיר האָבן געזען ווי דער צוג ווערט באָמבאַרדירט, אין עס איז נישט געבליבן פון אים א שריד ופליט, פון שטשעמע־

שיץ זענען מיר געגענאַגען מיטן שטראָם פון מאַסן מענטשן, ווייל די דייטשן האָבן זיך שוין דאָרט געפונען.

די שטאָדט פינטשאָוו איז אוועק אין פלאמען הונדערטער מענטשן האָבן זיך געוואלגערט אין דרויסן, מיר האָבן דאַן פאַרשטאַנען אינדזער צוועקלאָז גיין, אין זוכן מיליטער פונקטן, ווען אלץ איז שוין געווען צעשטויבט. נישט געווען קיין צייכן פון פוילישן מיליטער וואָס זאָל זיין אָרגאניזירט, מיר האָבן געלאָזט זיך אויף צוריק קיין מיעכאָוו, אין מיעכאָוו האָבן מיר שוין געטראָפן די דייטשן, און מיעכאוו האָבן מיר געהערט אז אין אגעוועלבל איז געשאָסן געוואָרן ארובן טשאפניקס א זון פון מיעכאָוו.
מיר זענען געגאנגען צוריק קיין וואָלבראָם ווי מיר האָבן געטראָפן די משפחה, געבליבן אין וואָלבראָם איבער אַ וואָך צייט, איינמאָל אין אַ פרייטיקביים פעטער מאיר גלאזער מאיר שוחט האָבן די דייטשן ארויסגעפירט אלע יידן, און אוועקגעפירט קיין זאווערציע. איך זיצנדיק אויף א בענקל אויף דער טעראסע אויפן קאָפּ א שלעזיש גרין קאפעלושל האָב ביי זיך באַשלאָסן נישט אויפהייבן זיך נאָר זיצן ווייטער און אזוי בין איך געבליבן לעבן.

ברוך שחורי (צ׳רנוחה)

געוועזן אמאל א היים...

נאָך אייניקע טעג פריער האָבן זיך באמערקט די כמאַרעס פון אומגליק און פיין וואָס דערנענטערט זיך איבערן יידישן פאָלק אין פוילן. היטלר ימ״ש גרייט זיך צום קריג, און מיר יידן האַבן שוין געווסט וואָס אונדז ערווארטעט. פרטאג אין דער פרי דעם 1 סעפטעמבער 1939, די דייטשע עראָפלאנען זענען איבער סאָסנאָווצע, דעמזעלבן פרייטאג צו מיטאג קומען צוגיין 2 פוילישע פאליציאנטן און זיכן מיין טאטן. (די פאליאקן איז אויך א גרויסער זכות צו זיכן) זיי האָבן אים געטראָפן אין הויף און געהייסן מיט זיי מיטגיין. זיי האָבן צוזאמענגענומען א פאָר יידן און א פאר פאָליאקן אין זיי חושד געוועזן אז זיי זענען דייטשע אגענטן, און מען האָט זיי פארשלעפט ביז קארטוז־בערעזא. מיר זענען אליין געבליבן אין שטיב מיט דער מאמען ביז די היטלעריסטישע בעסטיעס האָבן מאָנטאג צו מיטאג ארייַנגעמארשירט אין סאָסנאָוויעץ. ווער קען עס פארגעסן די ערשטע נאכט פון שרעק און גרויזאמקייט וואָס זיי האַבן דאמאלס שוין אנגעהויבן. מען האט אונז אלעמען געטריבן און געשלאגן ביז אראפ אין שיינם האלע:, און דארט האבן מיר אנגעהויבן פילן וואס היטלער האט זיך פארגענומען. איך דערמאן זיך די נאכט ווען מען האט געברענט די גרויסע שיל אויף דעקארטא גאס, מיר האַבן געוווינט אויף דעקארטא 5. פלוצלינג האבן מיר דערזען די הימלען רויט ווי א פלאם פייער אין דאָס איז געווען דער אָנהייב פון אונדזער פיין, אלע ארומיקע שכנים האַבן אָנגעהויבן כאפן וואָס עס האָט

ההורים: נתן ואסתר צ׳רנוחה ניספו באושוויץ
די עלטערן: נתן און אסתר טשרנוכא, אומגעקומען אין אושוויץ.

זיך געלאָזט און גענומען לויפן צו אונזער הויז. דער סטרוזש האָט זיי נישט געוואָלט אריינלאָזן, האָבן מיר אליין אויפגעמאכט דאָס טויער און אריינגענומען די אלע וואָס זענען אנטלאָפן, וואָס האָבן געוווינט נאָנט פון דער שול. אין אזוי האָבן זיך אָנגעהויבן די טאָג טעגלעכע צרות פון דעם יידישן יישוב אין סאָסנאָווצע.

מיר קינדער זענען געבליבן אליין מיט דער מאמען און געמוזט זיכן פרנסה פאר דער שטוב. מיט מורא און גרויסע שוועריקייטן האָבן מיר אדורך געשטופט די צייט, טראכטענדיק וואָס איז געוואָרן מיט אונזער פאטער. א צייט שפּעטער האָבן יידן אנגעהויבן לויפן אויף דער רוסישער זייט אויך מיין ברידער משה׳ל וואָס לעבט יעצט אין אמעריקע איז געפאָרן קיין לעמבערג, אפשר וועט ער עפּעס הערן פון אונזער פאָטער.

אין לעמבערג האָט ער באמת געפינען דעם טאטן נאָך דעם ווי ער איז גרויסע צרות אויסגעשטאנען פון די פּאָליאקן אין קארטוז־בערעזא, און פון די רוסן באפרייט געוואָרן. איך און מיין ברידער חיים, וועלכער געפינט זיך אויך אין אמעריקא זענען גלייך געפאָרן קיין לעמבערג זעען דעם טאטן און אפשר אים אויך אהיים ברענגען. עס האָט אזוי לאנג געדויערט ביז ס׳איז אויסגעבראכן דער קריג צווישן דייטשלאנד און רוסלאנד. איך בין דערווייל צוריק געפאָרן קיין סאָסנאָווצע. מיין ברידער חיים האָבן די רוסן אוועקגעשיקט טיף אין רוסלאנד און דער טאטע איז געבליבן אין לעמבערג ביז די דייטשן האָבן לעמבערג באזעצט. אין צווישן צייט האָבן זיך אָנגעהויבן די גרויסע צרות אין סאָסנאָווצע, יעדן טאָג אנדערע גזעצן, מען האָט מורא ארויסצוגיין אין גאס און ביינאכט שלאָפן אין שטוב. מען כאפּט צו ארבעט קיין דייטשלאנד, מען כאפּט מענטשן סתם אין די גאסן און שפּעטער פארלאנגט מען אויסקויף געלד, גאָלד און אנדערע שמוק זאכן. מען ליידיקט אויס די יידישע כארמעגנס. מיר אין שטוב בּאראטן זיך וואָס מאכט מען מיטן טאטן, ער געפינט זיך אויך שוין, אינטער דער מאכט פון די היטלערישע בארבארן. איז דאָך בעסער מיר זאָלן זיין צוזאמען. מיר באצאָלן אסך געלד און מען ברענגט דעם טאטן קיין סאָסנאָווצע איבערגעטאָן פאר א קאלעיאזש. מיר זענען געווען גליקלעך ווידער צו זיין צוזאמען. דער טאטע איז געווען אומלעגאל און מיר האָבן געמוזט זיכן וועגן צו מאניעק מערין ער זאָל אים מאכן לעגאל, און אזוי ווי מאניעק מערין האָט מיין פאָטער געקאָנט האָט ער אים לעגאל געמאכט. צווישן צייט האָט מען מיין ברידער משה׳ל אוועקגעשיקט קיין דייטשלאנד אין ארבעטס־לאגער. די לאגע איז געוואָרן וואָס אמאָל שווערער, די יוגענד אין סאָסנאָווצע פלעגט זיך צוזאמען טרעפן און געהיים אויף די דזשאָלקעס, דאָס איז געווען א פלאץ אויף אוסטרוגורסקע גאס, ווי די דייטשן האָבן געגעבן די יידן פון סאָסנאָווצע שטיקלעך באָדן צו בעארבעטן, איך האָב זיך געטראָפן מיט דער יוגענד פון בית״ר, ווי איך האָב דאָרט געטראָפן מיין צוקונפטיקע

פרוי רעגינא זשעלונקה, מיר האָבן אָנגעהויבן צו קומען צו אונדזערע עלטערן אהיים און זיי האָבן באשלאָסן מיר זאָלן תנאים שרייבן, ווי שווער דאָס איז געווען זיך צוזאמען צו קומען און שרייבן תנאים. פונדעסטוועגן האָבן זיך אונזערע עלטערן און געשוויסטער געטראָפן און מיר האָבן די שמחה געמאכט. ווייטער קומט די גרויסע צרה זיך שטעלן אויפן ספּאָרט־פּלאַץ, אלע יידן קינד און קייט מוזן קומען. שטארק הייס אָן וואסער און ברויט האָט מען אונז געפּייניקט און געשלאָגן. איך געדענק אז מיין פרויס מוטער הי״ד האָט מען גלייך מיטן ערשטן טראנספּאָרט אוועקגעשיקט קיין אושוויץ, א טייערע פרוי געווען א גרויסע צדיקת. מיין מוטער האָט מען איבערפירט אויף קאלאנטאיא גאס ווי מען האָט די אלע מענטשן געהאלטן ביז מען האָט צוזאמענגעשטעלט די טראנספּאָרטן, מיין טאטן און אונז קינדער האָט מען אהיים געלאָזט. די מאמען האָט מען ארויסגעגנבעט צוריק אהיים אויף נישט קיין לאנגע צייט. עס האָט זיך אָנגעהויבן דאָס איבערפירן אין געטאָ שראדולא, אזוי ווי מיין ברידער דוד הי״ד האָט געארבעט ביי טאביאש האָט דער טרויהענדלער פון געשעפט אלע יידן וואָס האָבן געארבעט ביי אים אריינגענומען וווינען אין הויז פון טאביאש.

אלט־סאָסנאָווצע האָט זיך אָנגעהויבן פאקן אָן איבערפירן קיין שראדולע, און אזוי ווי די עלטערן פון מיין כלה האָבן געוווינט אין אלט־סאָסנאָווצע בין איך צוגעגאנגען העלפן זיי איינפאקן. איך בין דאָרט געבליבן נעכטיקן אין די זעלבע נאכט האָט מען מיך ארויסגענומען פון בעט און איבערגעפירט אין דולאג און שפּעטער אוועקגעשיקט קיין דייטשלאנד און פון דאמאָלס האָב איך מער נישט געוויסט וואָס עס האָט פאסירט מיט מיין פאמיליע און מיט די פאמיליע פון מיין כלה. נאָך א לאנגע צייט האָב איך זיך געטראָפן מיט מיין ברידער משה׳ל אין לאגער און אזוי צוזאמען איבערגעלעבט. מיינע עלטערן זענען אויך געוואָרן איבערגעפירט אין געטאָ שראדולע און אזוי זענען זיי אויך געשיקט געוואָרן קיין אוישוויץ צום פארניכטן, אויך מיינע 2 ברידער און 1 שוועסטער. מיין כלה און אויך אירע עלטערן און געשוויסטער האָבן געהאט דעם זעלבן גורל. ווי די קריג האָט זיך געענדיקט האָט איך זיך געטראָפן מיט מיין כלה אין סאָסנאָווצע און מיר זענען אריבער געפאָרן קיין דייטשלאנד. מיר האָבן חתונה געהאט און באשלאָסן אז מיר וועלן פאָרן קיין ישראל און אָנהייבן בויען א ניי לעבן אין מדינת ישראל. מיר זענען פון דייטשלאנד אוועקגעפאָרן אין יאָר 1948 שוין מיט א קינד דער עלטערער זין נתן, קיין ישראל, ווי מיר האָבן געטראָפן דעם איינציקן ברידער פון מיין פרוי וואָס איז געבליבן לעבן משה ירקוני, און די משפחות מיינע פון פישל באציא און צ׳רנוחה, און אזוי האָבן מיר ווי אלע אנדערע רעשטלאך פון אונזערע חרובע היימען און פאמיליעס ווידער אויפגעריכטעט און געבויט א נייע היים און משפחה אין אונזער אייגן לאנד ישראל,

און כאַטש אונזערע בליקן זענען געווענדעט צו דער צוקונפט, טויכט נאָך אויף אין זכרון די אלטע היים, ווייל עס איז שווער צו פארגעסן אזא היים. ווען איך דערמאן זיך אונזער שטוב ווען איך דערמאן זיך די געשטאלטן פון מיין פאָטער נתן און מיין מוטער אסתר און מיינע ברידער און שוועסטער, וועלכע זענען מער נישט מיט אונז, דערמאנט זיך דאָס לעבן פון א יידישער שטוב אין סאָסנאָוויצע, א שטוב פון יידישקייט פון נאציאנאלקייט, א שטוב פון צדקה. ווער קען פארגעסן א פרייטאג שבת אדער א ים טוב ביי אינז אין שטוב. דער טאטע אויסגעפוצט אין א זיידענע ייפיצע אין א סאמעטן היטל, די זין אויך אזוי אָנגעטאָן גייען שטאָלץ צו ר. יהושיע־לען צום דאוונען, די מאמע איין אויסגעפוצטע קוקט מיט שטאָלץ און פרייד אויף אונז און שעפּט׳עט אן עין הרע.

ווער קען פארגעסן דעם קידוש און די זמירות ביי אונזער טיש, ביי וועלכן עס האָט קיינמאָל נישט געפעלט קיין אָרימאַן. דער טאטע א בעל תפילה, וועלכער האָט נאָר מהנה געווען מיט זיין דאוונען אין די ימים־נוראים די ארימע שיכטן, על מנת שלא לקבל פרס. א לאַנג־יעריקער מיטגליד אין ועד פון לינת־החולים, מלביש ערומ ם, תפארת בחורים, און נאָך. די מאמע א צדקה געבערין, א מיטגליד אין פרויען פאראיין, אייביק זיך אנטערעסירט אין בכבודע ארימע לייט און געזאָרגט פאר זיי.

און דאָס אלעס איז חרוב געוואָרן, דורך דעם בלוט שטורם וואס די דייטשע בארבארן האָבן געבראכט אויף דער וועלט.

געוועזן אמאָל א היים...

ר׳ לייבל בייטנר

עלינו להזכיר כאן תושב חשוב ומכובד ידוע לכל תושבי העיר ר׳ לייבל בייטנר בן לאלתר יוסף מייסדי העיר סוס־נוביץ. ר׳ אלתר יוסף בייטנר הקים הבית הראשון ברחוב מודזיעיובסקי מס. 7 בסוסנוביץ. ר׳ לייבל בייטנר יליד סוסנוביץ היה כבר ידוע בגיל צעיר כעילוי, התחנך בישיבות והתמסר בלימוד תורה, והיה תלמיד חכם מופלג חסיד שהסתופף בצילו של הרבי מרדומסק שליט״א מדור דורות, מעונו וביתו היה ברח׳ קזשיבה מס. 3.

ר׳ לייבל בייטנר הקים דור ישרים לכבודו ולכבוד עי־רנו. בשנת 1924 נבחר כראש הקהילה היהודית בסוסנוביץ ביחד עם ר׳ משה פישל ז״ל. הבית של ר׳ לייבל בייטנר היה פתוח לכל יהודי ולכולם. הוא היה נדבן נלהב וקבל כל בן אדם בסבר פנים יפות, אנשים היו זורמים אליו באמונה שלימה כמו לאב של עיר סוסנוביץ, מי בשביל לקבל עצה טובה ומי לקבל גמילות חסד. הוא הביא עזרה בכל צורה האפשרית ברצון טוב ובמסירות נפש. אז לא היה נהוג בעניני סכסוכים בין יהודי ליהודי לפנות לבית משפט, אלא לבוררות וכולם העדיפו את ר׳ לייבל בייטנר בתור בורר וכולם באו על סיפוקם.

יום ולילה הבית היה מלא אנשים עניים כעשירים, חסידים כמתקדמים ולכולם היה אימון מלא אליו. ר׳ לייבל בייטנר לא ביקש כבוד לעצמו וכולם כבדוהו כראוי.

בשנת 1925 ביקר ר׳ לייבל בייטנר בארץ ישראל לפתיחת האוניברסיטה ובית חולים הדסה בהר הצופים בירו־שלים ומחשבתו היתה להשתקע בארץ, וצעד הראשון היה ששלח את בנו ר׳ נחמן בייטנר ז״ל ארצה בשנת 1926 שהיה תושב תל־אביב 34 שנים. בשנת 1935 הגיעה בתו פעלא לנדוי להשתקע בארץ. כל שאיפתו היתה לחיות בארץ הקודש. מסיבות שונות לא הצליח להגשים את רצונו. אשתו הגב׳ בלימה בייטנר היתה עסקנית ידועה בעירנו. היא התה יושבת ראש בחברות הכנסת כלה ולינת החולים. היא חיתנה כמה בנות יתומות, היתה טובת לב וצדקנית. ובדרך זו חינכה ילדיה.

ר׳ לייבל בייטנר ואשתו בלימה, בתם חוה ובעלה שלמה פירסטנברג וילדיהם יוסי ודוב (בערל) פירסטנברג נספו בעירנו לפי הידיעות שהגיעו, ע״י הגרמנים הרוצחים ימח״ש ביום כ״ו לחודש תשרי 1943.

יתר הילדים שנספו בשואה הם החתן זליג פריוועס ובנו יוסף פריוועס באושוויץ, הבן יעקב בייטנר ואשתו חיה באושוויץ והבן נפתלי בייטנר במחנות בגרמניה. הי״ד.

רק מעטים מהמשפחה המפוארת הזאת שרדו מהחורבן האיום. הבן עזריאל עם אשתו וילדתו שחזרו מהשטח הסו־בייטי והיגרו לאמריקה, והבת הדסה עם בתה האלושא (חיה) שעברו את כל מדורי הגיהינום באושוויץ ניצלו בנס ועלו ארצה, ובנו את ביתם ועתידם במדינת ישראל.

פרוי סולקאָווסקי (שפרינץ) פאריז

איבער בערגן בעלזן

אין מיין זכרון טויכט אויף דאָס געשטאלט פון טאטן און זיין גוטסקייט און גלאָסנקייט, אויך די פרייטיק צו־נאכטן. באזונדערס די פרייטיק צונאכטן באם געדעקטן שבת טיש. אלע זיצן צוזאמען. דער טאטע שפיגלט זיך אין אונדזערע יוגנטלעכע פנימער, אין אונדזער פריילעכקייט

אין יוגנט חן. זיינע אויגן שטראלן פול מיט ליבשאפט צום ארום און אין אפשיין פון די שבת׳דיקע ליכט נעמט ער דעם בעכער אין דער רעכטער האנט נאכן, אויסגעזונגענעם שלום עליכם.

און אָט איז דער פרייטיק צונאכט אין די נאצי צייט

וואָס מיר דערמאָנט זיך. נאָר וואָס געקומען פון שטיבל, ווייל אין שול קאָן מען שוין נישט גיין, קוים צונויפגעשטעלט א מנין ערגעץ אין א שטוב. מיר די קינדער האָבן אויסגעהיטן דאָס מנין פון א ביז נאַציש אויג. אָט קומט ער דער טאַטע מיט פּאַוואָליע טריט ווי א אבל, עפּעס האָט דער שלום עליכם א אנדערן קלאַנג דאַסמאָל. די ווערטער קלינגען ווי א קאַפּיטל תהילים וואָס מ׳זאָגט פאַר א מסוכנעם חולה, אָפּגעגעבן גאָט וואָס אים קומט, האָט דער צער א שפּאַר געטאָן פון זיינע אויגן, א צער געמישט אין שרעק, זיין בליק פאַלט אויף די לערע פלעצער וואָס קוקן מיט פוסטקייט און אימה, פון זיינע צוויי געליטע זין וואָס די נאַצים האָבן פאַרשלעפּט דערווייל צו קנעכטישע ארבעט, און קיין ידיעות נישטאָ פון זיי. דאַן זענען נאָך געווען אַזוי צו זאָגן נאָרמאַלע צייטן. צייטן פון ארבעטסלאַגערן, אויפגעכאַפּט מענטשן און אוועקגעפירט, זיי האָבן געמאַכט אן אנקלייב פון יונגע מענטשן אנהויבנדיק ביי פּיפּצן יאָריקע. א באַשטימטע צאָל האָט געמוזט אויסגעפילט ווערן, און אויב ס׳האָט די צאָל נישט געשטימט וואָס זיי האָבן פאַרלאַנגט, האָט מען געלאָזט זיך אין געיעג אין די גאַסן, אויספילן די צאָל, און דאָס איז געווען דאָס שרעקלעכסטע. דאַן האָט דער יודנראַט אויסגעפועלט אז זיי וועלן אליין צושטעלן, אָבער ס׳האָט זיך אַזוי געמאַכט, אז דווקא די וואָס האָבן פיגורירט אויף די ליסטעס פון יודנראַט האָבן זיך אויסבאַהאַלטן, אויף דעם האָבן די נאַצי מערדער רעאגירט מיט אלע זייערע שפּיצלעך. קענענדיק דאָס טיפע משפחה געפיל ביי יידן, ווי געבינדן זיי זענען איינער צום צווייטן און זענען גרייט זיך מקריב זיין איינער פאַרן אנדערן, פלעגן זיי פאַר די נישט צוגעשטעלטע נעמען ערובניקעס, מייסטנס די עלטערן, דאָס פלעגן זיי אנרופן ערזאַץ פאַר דער יוגנט, וואָס האָט זיך נישט צוגעשטעלט, און זיי האָבן די אלטע לייט געהאַלטן אַזוי לאַנג ביז די יונגוואַרג האָט זיך צוגעשטעלט, זיי האָבן געלאָזט הערן, און געדראָט, אז אויב די יונגע וועלן זיך ניט צושטעלן וועלן זיי אויפהענגען א צאָל פון די ערובניקעס, בכדי אזויארום ברעכן דעם ווידערשטאַנד פון די יונגע, ס׳האָט אויך געטראָפן אז מ׳האָט געשפּילט אויף דער צווייפלהאַפטער קאַרט, אז אנשטאָט יונגע זענען געווען ניינציק פּראָצענט אלטע לייט.

ס׳האָט אויך געטראָפן אז ווען זיי האָבן געהאַט די פולע צאָל אין טראַנספּאָרט אן די אלטע, און די צאָל האָט געשטימט, מיט דער רוצחיש דייטשער פּינקטלעכקייט האָבן זיי דאַן די אלטע אפּגעלאָזט.

אין דער זעלבער צייט האָב איך זיך צעשטאָכן מיט א נאָדל, דאָס איז געווען א טאָג פריער איידער מיין טראַנספּאָרט האָט געדאַרפט אוועק, דאָס האָט זיך דערוויסט מיין שוועסטער, מיין פיס האָט געאייטערט, ניט קענענדיק אויף אים טרעטן און דאָך נישט רעכנענדיק זיך מיט מיינע יסורים וואָס איך האָב פאַרשוויגן מיט פאַרביסענע ציין, האָב איך זיך וואַרפנדיק זיך אין פיבער צוגעשטעלט, דאָס איז געווען דער דריטער קרבן פון אונדזער שטוב, און אַזוי אין שרעקלעכע יסורים, פירט מען מיך אין טראַנספּאָרט אויף דער דריטער מאַי גאַס. נישט קוקנדיק וואָס אויף די גאַסן האָט מען זיך נישט געטאָרט באַווייזן, האָבן זיך פלוצלינג אריינגעריסן מיין מאַמע און מיין שוועסטער אין מיין טראַנספּאָרט און געזעגנט זיך מיט מיר, דאַסמאָל זענען פון דעם בילד אויף די דייטשן געבליבן געפּלעפּט. אין דער טראַגישער סצענע האָב איך זיך געזעגנט אויף אייביק פון מיינע נאָענטע. מער אויף דער וואָר האָב איך זיי שוין קיינמאָל נישט געזען, סיידן אין חלום, וואָס טראָגט מיר אן א נייע בענקשאַפט און באַגלייט מיך אויף שריט און טריט.

געפירט האָט מען מיך אין נייזאַלץ. דאָרט האָב איך געאַרבעט צווישן הונדערט און פופציק סאָסנאָווצער פרויען אין דער שפּינעריי פון דעם גוט־באַקאַנטן גרושוויץ־גאָרן, וואָס פוילן האָט זיך אין גוטע צייטן אָנגעפיל מיט אים באַנוצט. פאַר אונדזער שקלאַפן ארבעט האָבן מיר באַקומען זעקס שטיקלעך ברויט א טאָג.

אין לאַגער בין איך געווען צוזאַמען מיט רבקה זילבערשאַץ וואָס געפינט זיך איצטער אין די פאַראייניקטע שטאַטן פון אמעריקע. מיר האָבן זיך אין לאַגער שטאַרק צוזאַמענגעלעבט. ווען מ׳האָט אונדז סאָרטירט צו וועלכע ארבעט מ׳וועט אונדז צוטיילן, האָט מען מיר צוגעטיילט צו צוויי שיכטן איין וואָך בייטאָג איין וואָך ביינאַכט.

רעגינע האָט מיר געראָטן איך זאָל בעטן א לייכטערע ארבעט, ווייל מיין ארבעט האָט געהאַט א סך שטויב, אפשר וועלן זיי צוליב מיין יונגן עלטער איינגיין דערויף. איך אָבער האָב נישט איינגעשטימט, געלאָזט זיך פירן פון גורל בלינד, ווי עס פירט זיך, און דאַן איבער אלע עטאַפּן געהאַלטן זיך צוזאַמען מיט רעגינען.

אויך אין בערגן־בעלזן האָב איך געהאַט די ביטערע זכיה צו זיין. בערגן־בעלזן איז געווען ער׳גער ווי אושוויץ, ביי דעם אפּעל האָט מען געמוזט האַלטן די טויטע פאַר די הענט, איך האָב אַזוי געצייטערט, און מיין יונגער קערפּער האָט אַזוי געשראָקן זיך צולייגן נאָכן טויט אויף די שטויסן פון מתים, וואָס זענען געלעגן קופּעס־ווייז, דאָרט האָט מען געוואָרפן די צום טויט דערשעפּטע.

דאַן זענען מיר אויך קראַנק געוואָרן איך און רעגינע, א יידישע סאַניטאַרקע האָט רעגינען פאַרהאַלטן, זי האָט איר געזאָגט די געפעלסט מיר מיין קינד, איך וועל דיך נישט לאָזן פאַרן קיין אושוויץ, זי האָט זי אָנגעהויבן פלעגן, דער דאָקטאָר האָט אויסגעפינען אז מ׳קאָן זי ראַטעווען. דאָרט האָט זי זיך אויך דורך א צופאַל געטראָפן מיט אירס א ברודער, וואָס איז שוין דאָרט געבליבן די גאַנצע צייט.

איך ווייס דאָס דאָ האָב איך נאָר איבערדערציילט א פּינטעלע פון דעם צער, וואָס איך וועל אים אייביק שוין טראָגן און ניט אויפהערן פאָדערן נקמה!!!

העניע דאנסקי-זינגער, דערציילט:

אין קאַמף פארן לעבן

א שטוב אין סאָסנאָוויץ נאַווא 6, א היים ווי אסאך יידישע היימען. פון דער שטוב איז געבליבן גאָרנישט, דער נומער אויף דער האַנט בליקט מיט מאַריתומקייט: נמ׳ 53143, דאָס איז אלץ. אין דער נומער דערציילט:

אין יאָר 1942 געוועזן נאָך אין סאָסנאָוויץ, אין דער אייגענער דירה, מיין מאַן און מיינע זין: אהרן עלף יאָר אלט און גרשון 14 יאָר.

אין חודש פעברואר 1943 זענען מיר ארויסגעטריבן געוואָרן קיין שראדולע און אין מאי 1943 איז זעוועזן אַן אויסזידלונג פון קינדער. געארבעט האָב איך דאַן ביי ברוינערן אין שאפּ אין א שיך פאבריק צוזאַמען מיט מיין מאַן און עלטערן יינגל. זייענדיק אין שאפּ האָבן מיר באקומען א ידיעה אז מ׳האָט געמאכט אַן אקציע אויף אלע קינדער. א זייגער פינף האָט אונדז די יידישע פּאָליציי אהיימגעפירט. גייענדיק א היים האָבן מיר זיך אָנגעשטויסן אויף א צוג מיט געפאנגענע יידן. און אויס דעם צוג ארוים האָבן דייטשן ארויסגעשאָסן. דער פאנג וואָס זיי האָבן געהאט אין צוג איז זיי נאָך צו ווייניק געווען, דריי יידן זענען דעמאָלט דערשאָסן געוואָרן, איך קאַן זיך זייערע נעמען נישט דערמאנען. אָנקומענדיק קיין שראדולע האָט מען געזען דעם חורבן. אלע מאַמעס האָבן זיך פארזאמלט פאר דעם יידנראט, די תשובה איז געוועזן אז זיי זענען אויפגענומען געוואָרן אין יתומים הויז. אויב איר ווילט אינטערווענירען גייט צו אייער פירמע ווי איר ארבעט, דאָרט אינטערווענירט. אויף דעם וועג פון שראדולע קיין בענדין זענען מיר אָנגעקומען צום ד״ר בראון אין געטענעט אז איך און מיין מאַן ארבעטן אין שאפּ, און מיר בעטן אונדזער קינד. ער האָט מיט ביי‌זן געענטפערט „געה מאהל וועק, וואן ניכט קאמסט דו מיט״. מיט מיר האָט זיך געפינען נאָך א יונגע פרוי פון דער ביבליאָטעק שענקיעוויצ׳א 12 וואָס ער האָט אויך איר קינד צוגענומען. זי האָט געבעטן מען זאָל איר צוליב טאָן און מיט נעמען און מ׳האָט זי צוגעטיילט צו די קינדער.

צוריקגייענדיק האָב איך דערזען א געסטאַפּאָוויעץ. ער האָט באמערקט ווי איך לויף האָב איך זיך באהאלטן אין א קעלער פון א גוי. צום גליק האָט דער גוי אויך מורא געהאט, ער האָט ווייזט אויס פאבריצירט בראָנפען, אזוי בין איך געלעגן ביז פארנאכט און דאַן בין איך א היים געגאנגען. אינצווישן האָט מען אוועקגעשיקט א טראנספּאָרט קינדער, אנגעטראָפן זיסקינדן דעם איידעם פון קאָרנפעלד, ווסאָ איז געוועזן א פּאָליציסט. איך בין צו צי אים און געבעטן ראטעווען מיין קינד וואָס איז נאָך געוועזן צווישן די פארבליבענע. כ׳וועל דיר געבן גאָלד אי‌ן לעדער, ער האָט ארויסבאקומען דאָס קינד. דאַן האָט מען אים צוגענומען מיט דעם קינד, אים האָט מען אָפּגעלאָזט, אָבער מיין קינד איז נישט געוועזן מער.

אין מאי 1943 פאר דער אלגעמיינער אויסזידלונג שטייענדיק ביי דער ארבעט אין ברוינצר׳ס שוסטער שאפּ, האָט מען זיך אָנגעהויבן סוידלען אז מען ציקט אונז אלעמען קיין אוישוויעץ. מען האָט ארויסגעקוקט דורך די פענסטער. פלוצלינג האָבן זיך באוויזן א הונדערט ס.ס. לייט אין דעם פולן וואפן ווי אויפן פראָנט. פאר דעם טויער איז געשטאנען א יידישער וואכמאַן, איינער פון די ס. ס. איז צו אים צו, אויסגעטאָן די מארינארקע אין זיין היטל און האָט זיך דאָס אליין אָנגעטאָן. נאָך א פינפצן געסטאפּאָוצעס האָבן נאָכגעטאָן זיין ביישפיל. פארמאסקירט זיך פאר יידן, דאַן זענען זיי איבערגעפאלן א לאסט־צוג, דאָס האָט געדארפט הייסן א אימפּראוויזירטער אנפאל פון יידן. הייסט עס יידן הרגענען דייטשן, דאָס האָט געדארפט זיין א צייכן אויף א הריגה.

אין א חודש שפּעטער איז אָנגעקומען א קאָמיסיע מיט קוטשינסקען בראש. און מען האָט גענומען אויסמעסטן, ווי אזוי די לעצטע אויסזידלונג וועט אָנגיין. באזינדער האָבן זיי געמאָסטן די איינגענג ביי די טויערן.

דעם לעצטן שבת פאר דער אויסזידלונג זייענדיג ביי דער ארבעט האָט מען זיך דערוווסט אז עס וועט פארקומען אַן אויסזידלונג, אין א מיטוואָך איז דאָס געווען, איז פארבייגעפאָרן מאניעק מערין מיט די טשארנע אין דער ברידער פון מאניעקן חיים, עס האָט זיך פארשפּרייט א קלאנג אז אויך ער אין זיין סוויטע ארום פערציק מאַן דארפן פארלאָזן צוזאַמען דעם געטאָ, גיין אין דולאק און פון דאָרט אוועק אויסער די גרעניצן פון פוילן. דאָס איז דערגאנגען צו א געוויסן פיעקארסקי, וועלכער האָט די נייעס באלד צוגעטראָגן צו דר געסטאפּאָ. אין דאַן האָט מען אלע אוועקגעפירט קיין אוישוויץ, און דאָרט זענען זיי אומגעקומען. אָט אזוי איז אויך געקומען דער סוף צום יודנראט.

אזוי ווי זיי זענען אוועק, איז געוואָרן א מהומה אז מ׳וועט ליקווידירן אלע יידן. פרייטיק האָבן אָנגעהויבן שטראַמען יידן פון דאַמבראָווע, בענדין אַן אומגעגנט קיין שראדולע, און שבת פארנאכט האָבן זיי געסטאפּאָ לייט גענומען ארומצוימען מיט דראָט דעם פלאַץ, און באלויכטן מיט רעפלעקטאָרן און געשאָסן אין דער לופט. די מענטשן אין בהלה האָבן גענומען לויפן. א גרופּע יידן: פעדער, גרינבערג, זשעפקאָוויץ און מיר זענען געשטאנען אין גאס און גערעדט צווישן זיך, פלוצלינג האָט זיך אָנגעהויבן א שיסעריי. אלע זענען זיך צעלאָפן אין די בונקערס. ביינאכט האָבן די דייטשן ווידער געעפנט א שיסעריי אין די הייזער אריין, אין די קעלערס און געוואלדעוועט „יידן הערויס״, זיי זענען געלאָפן איבער די שטיבן, אויפגעריסן

די בונקערס, ארייגעלאָזט וואסער און מיט פארקאטשעטע ארבל מיט אייזן שטאנגען אין די הענט, אויפגעריסן יעדער באהעלטעניש, און געשלעפט צום טראנספּאָרט. די ערשטע קרבנות זענען געווען די פּיצעלעך קינדער, זיי האָט מען גלייך געווארפן אין די וואגאנעס אריין. אונדז איז געלונגען פארהאלטן זיך ביז דינסטיק. דאן זענען די דייטשן געקומען מיט אן אויסרייד מען זאָל זיך צושטעלן צו דער ארבעט אין שאפ. סוף סוף זענען מיר שוין אויף דער גאס, פאר אונדז האָט זיך אנטפלעקט א שרעקליך בילד, אויף דער גארער ערד זענען געלעגן מענער, פרויען מיט אויסגעשטרעקטע הענט און וועלכע זיי האָבן געהאלטן פארפרעסט וואליזן, די מיילער אויפגעריסענע, פון א סאך מיילער האָבן ארויסגעשיינט גאָלדענע ציינער. דאָס זענען געווען דאָמהַאווער יידן וואָס האָבן נישט געהאַט ווי אריין. זיי זענען געלעגן ווער אויף דער ערד, ווער אויף מאטראצן פארלייכטערנדיק די רוצחים זייער ארבעט.

אזוי זענען מיר געטריבענע אָנגעקומען צום „צילן" וועג דאָס איז געווען א זאמעלפונקט. איך אין מיין מאן נאָר, ווייל מיין עלטערן יינגל גרשון האָט מען שוין אויך פארלוירן, מיט אונדז איז מיטגעגאנגען מיין קוזינע (אסתר קרעצאנעק, וואָס לעבט אויך אין ישראל). געגאנגען זענען מיר מיט די הענט איבער די קעפּ, און אזוי זענען מיר צוגעקומען צום ארט ווי עס האָט געוווינט אברהם פעדער אין יאָסל גרינבערג. דאן איז אונדז געלונגען ארייננגנבען זיך צו פעדערן אין גרינבערגן אין די דירות. קיין לעבעדיקע נשמה האָבן מיר דאָרט נישט געטראָפן, אלץ איז געווען צעטראטעוועט און צעווארפן, איך האָב געשריגן, פעדער, גרינבערג, ליידער האָט קיינער נישט געענטפערט נאָר א פוסטער ווידערקול.

אויף דער ערד איז געלעגן א פרוי מיט דעם פנים צו דער ערד, אין זיך געווייקט אין אייגענעם בלוט, ווען מיר זענען צוריק זענען שוין די רייען געווען אויפגעשטעלט צו פינפטלעך מיט פעק אויף די פלייצעס. ס. ס. לייט האָבן זיי געשלאָגן איבער די קעפּ און איבער די הענט, ווי ס'האָט זיך נאָר געלאָזט און געוואלדעוועט זיי זאָלן אוועקווארפן די פעק. ביז זיי זענען צוגעקומען צו די וואגאָנען זענען שוין פיל געווען האלב טויט. אזוי זענען מיר פארלאָדן געוואָרן אין די וואגאנעס אויף דער בענדינער ראמפּע. ביז דאן זענען מיר געזעסן אויף די פעלדער אָן עסן און אָן טרינקען. ווער ס'האָט געוואגט בעטן א טרונק איז גלייך דערשאָסן געוואָרן. דאָס געיאָמער פון די נאָך רעשטלעך פארבליבענע קינדער אין זייער פּיין אין באזונדער געווען שרעקלעך צוצוזען.

און אָט באווייזן זיך די באקאנטע בלוי ווייסע היטלען פון די יידישע פּאָליציי, באלד נאָך אונדז זענען זיי אָנגעקומען, אויך זיי זענען שוין איצטער אומנייטיק. מען האָט זיי אראָפּגעריסן די היטלען און ס'האָט זיך אָנגעזאמעלט א בלוי ווייסע ריזיקע פּיראמידע פון זייערע היטלען. ווי א מאָנומענט נאָכן אמאָליקן יידישן יאָסיפּאָוויץ אין זאגלעמביע. אויך זיי האָט מען ווילד געשטיפּט אין די וואגאָנעס ביט זשאלעוועדיק קיין קלעפּ. אין יעדן וואגאָן האָט מען אָנגעפּראפּט ביז צוויי הונדערט מענטשן, דאן האָט מען הערמעטיש אלץ פארמאכט. עס איז אונדז געלינגען אויפרייסן א פארקראטעוועט פענסטערל צו כאפּן א טראָפּן לופט. די שטרעקע וואָס מ'קאָן מאכן אין צוואנציק מינוט האָט מען אונדז געשלעפּט גאנצע זעקס שעה.

אזוי זענען מיר אָנגעקומען קיין אוישוויץ. די יידן וואָס מיר האָבן דאָרט אָנגעטראָפן האָבן אונז געווארנט, מיר זאָלן נישט גיין צו די ווארטנדיקע אויטאָס. ווייל אלע פון די אויטאס גייען גלייך צום אויוון. מאגערע, אלטע לייט, קינדער האָט מען געשלעפּט צו די אויטאָס, און די וואָס האָבן נאָך געהאט א לייטישן אויסזען האָבן מארשירט צופיס. נאָך איינטערוועגס האָט מען אָנגעהויבן צונעמען ביי אונדז גאָלד, רינגען, אויערינגלעך און וואָס מיר האָבן נאָר געהאט. די דייטשן האָבן אונדז אָנגעזאָגט די בשורה אז מ'וועט אונדז אָפּשערן די האָר, באלד האָבן זיך באוויזן שערלעך און מיר אליין האָבן זיך באפרייט פון אונדזערע האָר. דאן האָט מען אונדז געפירט אונטער קאלטע טושן אין מיטן דער נאכט, און די קאפּעס האָבן אונדז געשלאָגן מכות רצח, ביי א באשטימטע אנטלויזונג האָט מען סעלעקטירט א העלפט, צום טויט. אויף דער ערד זענען געזעסן דריי מיידלעך מיטן נאָמען שטראבעל פון בענדין. מיט אן אלטע מאמען, צוויי פון די שוועסטער האָבן באמערקט אז מ'קאָן זיך אויסבאהאלטן אין דעם אויוון פון באָד. זענען זיי אריין אין דעם אויוון. און נאָך דער סעלעקציע ווי א העלפט האָט שוין פארשלונגען דער קרעמאטאָריום איז אָנגעקומען העסלער, וואָס איז געווען דער געהילף פון ד"ר מענגעלע ווי אויך טויבער, און דרעקסלער, א מיאוסער טיפּ א אויסגעדארנטע וואָס האָט אויסגעזען ווי דער מלאך המות אליין, און דאן איז געקומען די בלאָקן עלטסטע פון פערצענטן בלאָק פון לאגער ב. אין האָט אויסגעגעבן אז די מיידלעך פארבאהאלטן זיך אין אויוון. העסלער איז דאן צו צום אויוון און געהייסן זיי ארויסגיין. זיי זענען ארויס. אָבער זיי זענען געווען אזוי אויסטערליש אויסגעריסט אז די ס. ס. לייט, האָבן זיך ווילד צעלאכט מיט א טייוולאניש געלעכטער, ווי נישט זיי וואָלטן געווען די ווילדע חיות נאָר טאקי יענע די צארטע אויסגעריסטע יידישע מיידלעך, שווארץ ווי קויל פון די סאדזעס, דאָס מאָל אָבער האָבן זיי געבעטן געבן זיי ווארעם וואסער אין אויסוואשן, די מסירה פון דער בלאק עלטסטער האָבן זיי נישט אָנגענומען, און געשענקט דאָס לעבן די קרבנות וואָס האָבן זיי פארשאפט אזויפיל שפּאס...

ווידער דערמאנט זיך מיר אן ענין וואָס האָט זיך איינגעקריצט אין מיין זכרון: געווען דאָרט א געוויסע פרוי רויזנזאפט מיט א טאָכטער א מיידל פון א יאָר זיבעצן וואָס

האָט זיך צעקלאפּט א פּוס ביי דער אַרבעט, ווי מ׳האָט געהאט אויסצושטיין ביטערע צרות, און פארהעצט געוואָרן פון הונט. די מאמע האָט זיך געבעטן ביי דער בלאקאווע אז מען זאָל זי לאָזן ביי דער טאָכטער, און זי די בלאקאווע האָט זי גלייך איבערגעגעבן ווי מען דארף, און די מאמע מיט דער טאָכטער זענען דעם זעלבן טאָג אוועק מיטן רויך.

אויך געדענק איך גיט די דריי שוועסטערן פישל פון אסטראגורקע. מיט זיי איז מיר אויסגעקומען צו שלאָפן צוזאמען. זיי האָבן פארפאסט א ליד, געהאט שארפע קעפּ, די קעפּ, א לאנגע צייט זענען זיי געזעסן. מ׳האָט זיי איזאשטראָף האָט מען זיי געצווינגען קניען מיט שטיינער איבער די קאָפּ. א לאנגע צייט זענען זיי געזעסן. מ׳האָט זיי איזאלירט אין אזוי זענען זיי אויסגעגאנגען.

אין ווידער א פאל מיט א יידיש מיידל וואָס איז געוועזן סעקרעטאר אין סאָסנאָוויצער יידענראט, געקומען א ס.ס. מאן און געבעטן דאָס מיידל פאר זיין ביורא. דאָס האָט שטארק פארדראָסן די איידעלע... בלאקווע האָט זי איר ארויסגעשטעלט אין דרויסן אויפן פראָסט און אזוי א תל געמאכט פון איר יונגן לעבן.

און דאָס וואָס איך דערצייל איצטער איז שוין געוועזן אין יאָר 1944. אין א באשטימטן טאָג איז אויפגעזאמלט דעם עולם און גענומען צו אנטלויזונג, סך הכל איז געוועזן ארום טויזנט מענטשן אין אזוי גערופענעם באד באראק האָט מען זיי אויסגעזעצט נאקעט. ארום אויף די בענק, אסאך האָבן געחלשט, אסאך האָבן געוויינט, אזוי דורך די אָפענע פענסטער האָט געוויעט א ווינט, די בלאק עלטסטע בליאנקע איז איבער זיי געשטאנען, אינצווישן איז אריין העסלער און טויבער מיט דער מפלצת דרעקסלער, און זיי האָבן געפרעגט ווי פירן זיך אויף דיינע לויטע. זי האָט פארקרימט די נאָז, דאן האָט העסלער באלד א זאָג געטאָן „מיר ווערדן די העלפטע וועקמאכן”. פון די טויזנט איז געבליבן אפאָר צענדליק, די איבעריקע זענען מיטן רויך אוועק.

אין דעם בלאָק נמ. 30 ביי די גריכישע איז אויך געוועזן א בלאָק עלטסטע וואָס האָט יעדן טאָג געהרגעט עטלעכע פרויען. מיר האָבן באשלאָסן איר פארקויפן א גאָלדענעם זייגער... אין דאָס האָט מען איבערגעגעבן העסלערן. העסלער האָט אויפגעשלאָסן איר שטוב און געפונען דעם זייגער. נאָך צוויי וואָכן האָט מען זי פארברענט.

די באגעגעניש מיט ד״ר ליבערמאן

דאמאָלס האָב איך געארבעט אין א וועבעריי וואָס האָט זיך געפונען נישט ווייט פין יענעם לאגער. איך האָב באמערקט ווי ד״ר ליבערמאן גייט צו דער ארבעט אין פעלד, מיט א שופלע אויף דעם ריקן. איך האָב אים גערופן, ד״ר ליבערמאן אפשר דארפט איר ברויט? — ניין, האָט ער געענטפערט. דאן האָב איך אים געפרעגט פארוואָס פראקטיצירט איר נישט דא אלץ ד״ר? כדאי צוצוגעבן, דווקא די דאָקטאָר דינסט האָט דאָ געמאכט א געוויסער האויבער, אזוי האָט אויסגעזען דער סדר עולם דאָ אין לאגער.

גרויזאם איז געוועזן דער סוף פון פרוי אסטראווסקי פון אלט סאָסנאָוויץ, א בילד שיינע פרוי. אָט גייט זי מיט אונדז אויף ארבעט אין זעלנערישן מארשרוט, די מוזיק שפּילט פריילעכע מארשן, די ס. ס. שרייען לינקס אונד ווידער מאל לינקס, אין זי נעבעך קאָן קיין פיס נישט שטעלן, זי פארשטייט נישט ווי אזוי בייטן זעלנער די פיס. האָט איר א ס. ס.ניק דערלאנגט מיט דער קאלבע איבער דעם קאָפּ, זי איז מאָמענטאל ווילד געוואָרן פון דעם זעץ. פשוט אראָפּ פון זינען אין ווילד זיך צעשריגן. זיי האָבן באלד געברענגט א זאק זי אריינגעוואָרפן, פארבינדן אין אָפּגעשיקט צום אויוון פארברענען. נאכהער האָט מען געבראכט אין אוועקגעשטעלט אן אנדערע אויף איר פלאץ. שפּיל זיך מיט דייטשע אָרדנונג...

די פרוי פון משה בראדקעוויץ, א חבר אין בונדישן קאָמיטעט אין פארוואלטונגס מיטגליד פון לעדער־פאראיין. אין דער צייט פון מלחמה האָט ער זיך פארנומען מיט אפּראוויזאציע, ער האָט אסך געטאָן פאר פאריתומטע קינדער. איך מיט דער פרוי און א מיידעלע פון 13 יאָר זענען געוועזן צווישן די לעצטע טויזנט פון ברוינערס שאָפּ, ער איז אומגעקומען אין יאנאווע אין א קוילנגרובע.

זיין פרוי מיט דעם מיידעל זענען אָנגעקומען אין בירקענאו אין בלאָק דרייצן. דאָס מיידעלע האָט געוואָלט ארויס אין טואלעט, זי האָט געליטן פון דורכפאל. פארעדם האָט איר די שטוב עלטסטע געגעבן א פאטש. זי האָט איר אָפּגעצאָלט גלייך מיט א פאטש צוריק. וי האָט זי איבערגעגעבן אין ד״ר מענגעלעס הענט, און פארברענט. די טאָכטער איז געבליבן און לעבט אין בעלגיע. ווען מען האָט אונז עוואקואירט פון בירקענאו דעם 18.2.45 צו דעם באקאנטן טויטן מארש, האָט מען אונדז געהייסן אויסשטעלן אויף דער גאס, יעדן האָט מען געגעבן א ברויט מיט א שיסל זופּ. דעם זעלבן טאָג בין איך געבליבן אָן שיך, געגאנגען פשוט באָרוועס. דער פראָסט האָט געברענט דרייסיק גראד. ביים דורכגיין פארן באד זענען געשטאנען צוויי מענטשן ביי א מאגאזין פון שיך, דאס זענען געוועזן פראנצויזישע יידן. זיי האָבן מיר געפרעגט אויב איך האָב ברויט. איך האָב געענטפערט, איך גיב אייך א ברויט מיט א פעקל מארגארין און גיט מיר שיך כ׳זאָל קאָנען מארשירן. זיי האָבן מיר געגעבן א פאָר מענער שיך און דערצו א פאָר בערגשטייגער אויך. די בערגשטייגער האָב איך גענומען פאר זיך, און די מענער שיך האָב איך געשענקט א אונגאריש באָרוועס מיידל. איך האָב זיי געוואָלט געבן דאָס ברויט, די יידן האָבן ביי מיר דאָס ברויט נישט גענעמען. און א דאנק די פראנצויזישע יידן בין איך אוודאי געבליבן ביים לעבן. און מיר מארשירן, מען גייט און גייט, אָן א ציל, אָן א צוועק, דער גאנצער וועג פארזייט מיט טויטע.

דער שנײַ רויטעלט זיך פון בלוט, עס ליגן באַרוויסע מענער און פרויען, און דער פראָסט האָט זיי באַשיכט מיט קריש־טאַלענע שיך. אַזוי האָבן מיר אָפּמאַרשירט דרײַ טעג און דרײַ נעכט ביז מען האָט אונדז פאַרלאָגערט אין וואַגאָנעס, ווײַזט אויס דאָס איז געווען די פאַרגעשריבענע צאָל, צוויי הנדערט אין אַ וואַגאָן. און אַזוי זענען מיר אָנגעקומען קיין ברעסלאַוו, מענטשן האָבן זיך אָנגעשטויסן איינער אין צווייטן. אויף דעם וואָקזאַל זענען שוין געשטאַנען טויזענ־טער דײַטשן, וואָס מען האָט זיי עוואַקואירט. מיר האָבן בײַ זיי געבעטן אַ ביסל הייסע קאַווע, אָבער עטלעכע פון דער היטלער יוגנט זענען צוגעלאָפן און אויסגעגאָסן די קאַווע פאַר אונדזערע אויגן און באַמערקענדיק דערבײַ מיט היט־לערישן גיפט. „דאָס זינד יודן, די קאָנען קראַפּירן". דאַן האָט די אַלטע פרוי ווידער ריזיקירט און האָט ווידער דער־לאַנגט דאָס ביסל קאַווע, אַזוי ווי איך האָב געוואָלט נעמען צו מײַנע פאַרפרוירענע ליפן דעם ערשטן שליק, האָבן מיר אַלע 200 באַפאַלן אַרויסרײַסן דאָס ביסל קאַווע. און אויס קאַווע... אַכט טעג און אַכט נעכט זענען מיר געפאָרן. די לעצטע נאַכט זענען אַ העלפט אײַנגעשלאָפן אויף אייביק, און דאַן זענען מיר אָנגעקומען קיין ראַווענסברוק הינטער בערלין. טויזענטער האָבן זיך דאָרט אויפגעזאַמעלט, אַזוי האָט מען אונדז געלאָזט ליגן אָן וואַסער, אָן פײַער, אָן עסן. און די זעלנער מיט די קאָלבעס אונדז פון פאַר־חלשטקייט געמינטערט, דערלאַנגענדיק קלעפּ מיר זאָלן נישט אײַנפרירן. מײַנס אַ קוזינע אסתר גראַציאַני אויך פון סאָסנאָוויעץ (פון מאַן קולבערג) איז געלעגן אַ פאַרחלשטע און פאַרטרוקעטע און אָנגעהויבן גוססן. דער טויט האָט זי גענומען שטיקן. מיט אַ ביסל אונרײן וואַסער האָב איך זי געראַטעוועט פון זיכערן טויט.

אויף מײַנע פּלייצעס האָב איך זי געטראָגן אין אַ צעלט, דאָרט זענען געווען אויסגעמישט לעבעדיקע און טויטע, בעסער געזאָגט איך האָב זי אַוועקגעלייגט אויף טויטע. בײַנאַכט האָט מען געטיילט אַ קאָפּ עסן, אָבער די אוקראַינישע ווײַבער האָבן קיין יידן נישט צוגעלאָזט. דאָרט זענען מיר אין די באַדינגונגען געווען דרײַ וואָכן. אין אָט בין איך אַמאָל אַרײַן אין קיך כאַפּן אַביסל עסן, דאָרט איז געווען אַ טשעכישע בלאָק עלטסטע, אין האָט אָנגע־וויזן אַז איך האָב אַ שיסעלע עסן, האָט מיך געכאַפּט אַ לאַגער פּאָליציסט אויסגעגאָסן דאָס עסן און דערצו מכבד געווען מיט מכות רצח און געריסן שטיקער פון מײַנע האָר. לאַנג בין איך נישט געווען בײַם באַוווסטזײַן.

צוקומענדיק צום לאַגער צוריק זענען געשטאַנען טוי־זענטער יידישע העפטלינגען.

כדאי צוצוגעבן, מ'האָט נאָך אַלץ סעלעקצירט יידן און נישט יידן באַזונדער, דאַן האָט זיך אָנגעשפּילט אַ סצענע וואָס די מענטשלעכע פאַנטאַזיע קאָן דאָך נישט אויפכאַפּן.

אַ ס. ס. מאַן איז געשטאַנען, אין האַנט בײַ אים געווען אַ ברויט, און געווענדעט זיך צום אויסגעהונגערטן עולם. מיט זײַן גאַנצער דײַטשער חוצפּה הגם זיי זענען שוין געלעגן טיף אין דער אדמה, אַכטונג, אַכטונג, ווער עס וועט כאַפּן דעם ברויט צו אים וועט ער געהערן. אַ פּאָר טויזענטער הענט האָבן זיך אויסגעשטרעקט, ווי הונגעריקע פויגל אין פלי האָבן זיך געקנוילט קעמפענדיק איינער קעגן אַנדערן צו דערגרייכן דאָס איינציקע ברויט.

יאָ, איצטער זיצענדיק אין תל־אביב דערמאַנט זיך דאָס אַלץ, אויף דער שוועל פון זייער סוף, די מפּלה האָט שוין געלויערט אויף זיי, האָבן זיך נאָך באַוויזן דײַטשע ציווילע שקלאַפן הענדלער, קאָנטראָלירט בײַ די פרוען די ציינער אין ברוסטן, די פּלייצעס, און אונטער די אָרעמס, ווער ס'וועט טויגן פאַר אַרבעט. יאָ מײַנע טײַערע, דאָס זענען זיי, די קללה פאַר זיי פון מײַן מויל וועט זיך קיינמאָל נישט אָפּטאָן.

וואָלף בורשטיין (סאָסנאָוויץ—מאָנטריאַל)

לאַגער זכרונות

געווען איז דאָס אין חודש נאָוועמבער 1943 אין לאַגער זאַקסענהיים—דײַטשלאַנד, אין אַרבעטסלאַגער פאַרהעלטניש־מעסיק אַזוי צו זאָגן אַ לײַכטער לאַגער... פאַראַן געווען דאָרט אַ יידישער לאַגער עלסטער, זײַנוול זעלינגער (וווינט איצט אין אַמעריקע). איך דערמאָן אים צום גוטן, אַ ייד פון אונדזער געגנט.

האָט פּאַסירט אַז אין אַ געוויסן טאָג איז אַנטלאָפן איינער פון לאַגער (דאָס איז געווען אַ פאַבריק פון הידראַ־כעמישע אויסאַרבייטונגען זער אַ שעדלעכע אַרבעט), באַטשקאַ האָט מען אים גערופן, דעם אַנטלאָפענעם.

דער לאַגער עלסטער לאַסאַטאַ האָט דאַן באַפוילן אַז מען זאָל יעדן איינעם געבן פערציק שמיץ אויף דעם גאָלן לײַב מיט אַ אויסגעווייקטן אין אייל לעדער רימען.

אייניקע פון אונדז זענען געווען אַזוי צעשלאָגן און פאַרבלוטיקט, אַז לאַנגע טעג זענען זיי געווען שווער קראַנק, און דאָך קראַנקעהייט און צעבראָכענע געמוזט זיך שטעלן צו דער אַרבעט, פאַרהעלטנישמעסיק איז דאָס נאָך געווען אַ לײַכטע שטראָף...

איך האָב פאַר די קלעפּ שטאַרק זיך געשראָקן, היות ווי איך בין שוין דאָ געווען אַ לאַנגע צײַט, אַ תושב,

האָב איך גֶעקאָנט אלע פארבאָרגענע ווינקעלעך, און איך האָב זיך פארבאהאלטן אין דעם וואש באראק און מען האָט מיך נישט געפונען, די שעה׳ן וואָס איך בין דאָרט געלעגן האָבן אן אייביקייט געדויערט. אין די גאנצע צייט זענען צו מיר צוגעגאנגען די געשרייען און יאָמערליך געוויין פון די געשלאָגענע. בעצם האָט מיך שוין מיין אויס־באהאלטן זיך פארדראָסן... מיר האָט זיך אויסגעדאכט אז איך האָב זיך באהאלטן אויף עמעצנס חשבון, אז איך האָב מיינע נאָענטע אָפּגענארט, אזוי האָט מיך געגאגט א חרטה געפיל.

איך רעד זיך דאָ אראָפּ דאָס ערשטע מאָל פון הארצן ווייל נאָך ביז צום היינטיקן טאָג פיל איך אויף זיך שמיץ, הגם איך האָב זיך פון זיי ארויסגעדרייט.

מיר דערמאנט זיך ישׂשכר היידע א דאמבראוווער ייד וווינט היינט אין בני־ברק, א ייד א גערער חסיד א צדיק א גרויסער בן תורה, איז געוועזן שטארק צעשלאגן, א פּאָר וואָכן האָט ער זיך נישט געקאָנט אוועק זעצן.

איינמאָל גייענדיק אזוי מיט ר׳ ישׂשכר היידע צו דער ארבעט זאָגט ער צו מיר, הער זיך איין וואלוועלע, זאָל מען זאָגן די ברכות, וועקסלענדיק זיך, ער א ברכה און איך א ברכה, האָט יעדער נאָכגעזאָגט אמן נאָך דעם צווייטנס ברכות און צוגעוואונטשן זיך אז מען זאָל אויסגעלייזט ווערן פון דער שפלות און רשעות וואָס רינגלען אונדז אזוי ארום און אין וועלכער עס קומט אונדז אויס לעבן אונדזערע טרויריקע טעג. אוודאי האָט די וואך נישט באמערקט אין וואָס מיר זענען עוסק, אסאך מאָל האָט ר׳ ישׂשכר מיט מיר אויך געלערנט א בלעטל גמרא. אָנגעהויבן האָט מען בבא מציעא, מיר האָט זיך דערמאנט ווען איך בין נאָך גאָר א קליין ייִנגעלע געוועזן און אָנגעהויבן בא שניים אוחזין אין חדר ביי יעקב הערש שווארצבוים אין תלמוד תורה, ר׳ משה דוד׳ס א ברודער. מיר האָבן זיך דערמאנט מיינע קינדער יאָרן.

קומענדיק שבת פון דער ארבעט ארום צוועלף א זייגער, ער ליב געהאט כאפּן א ביסל דברי תורה. עס איז צובאוווּנ־דערן זיין אמונה, ער האָט געגלויבט און געוועזן פול מיט בטחון אז מיר וועלן ארויס פון דעם גיהנום.

פון זאקסנהיים האָט מען אונדז איבערגעפירט אין בלעכ־האמער, דאָס איז געוועזן אין חודש יאנואר. אין בלעכהאמער איז געוועזן א לאגער עלסטער קארל דעמערער, געבוירן אין קשיאנז, מיעכאוווער קרייז, געוווינט אמאָל אין ווין, לעבט היינט אין דייטשלאנד, אן איידעלע נשמה, געטון פאר אונדז דאָס בעסטע, באצויגן זיך ממש פאָטערלעך. דערמאנט זיך מיר א פאל ווען אויף א גרופע ייִנגלעך איז געקומען אן אנקלאגע, אז זיי ארבעטן שלעכט און ער האָט געדארפט אדורכפירן א שטראָף, א דורכמאכן מיט זיי געוויסע „איבונ־גען", האָט ער א געשריי געטון „לאוס—לאוס" קינדערלעך, עס וועט לאנג נישט דויערן, מיר וועלן זיי באלד איבערלעבן

(דאָס איז געוועזן אין יאָר 1944), די ישועה קומט אויף אונדז, און אויף זיי זייער ביטערער סוף.

אויך דער „טויטן־מארש" האָט אונדז נישט אויסגעביטן, מארשירענדיק קיין גראָס־רוזן, איך וועל דאָ נישט מאריך זיין ווייל געוויס האָבן שוין אנדערע דערפון דערציילט, איך וויל נאָר דערמאנען אן אויסטערלישן פאל. איינער פון די אנגעזעענסטע יידן אין סאָסנאָוויץ, ר׳ שמואל אהרון פרדס, פישל וויעלגוס אן איידעם, אנהאלטענדיק זיך א שוואכענקער ביי מיר, האָט מתפלל געוועזן אָן אויפהער און געשעפּטשעט דאָס די כוחות פארלאָזן מיך, איך האָב אלץ געטון אים אונטערבוהאלטן, הגם איך אליין בין שוין געוועזן שטארק אָפּגעשוואכט. ער האָט נישט אויסגעהאלטן, און פאר מיינע אויגן האָט זיך אנטפלעקט א טראגיש בילד, ער איז געפאלן, און די עמלקים האָבן אים דערשאָסן, ווי אנדערע קרבנות.

און אזוי קומענדיק קיין גראָס־רוזן — ווער טויט און ווער לעבעדיק, האָט מען זיך אָנגעטראָפן אויף א ניי גיהנום. געלעגן זענען מיר אויף דער גאָלער ערד אין א זומפּ פארבלאָטיקט ביז צום האלדז, דאָס גרויל בילד אויף דער פארשאָלטענער דייטשער ערד וועל איך קיינמאָל נישט פארגעסן.

צום גליק האָט דאָס מער נישט געדויערט ווי דריי טעג און ווידער האָט מען אונדז טראנספּאָרטירט ווייטער. קיין גראס־רוזן איז אָנגעקומען א קלענער טייל סאָסנאָווצער יידן, און מיר מארשירן ווייטער קיין בוכנוואלד. ווידער א ניי גיהנום. געלעבט האָט מען ממש מיט א קרישקע ברויט, אויב מען האָט דאָס נאָר געקאָנט אזוי אָנרופן. ביז בוכנוואלד האָט מען געהאט אונטער זיך נאָך 24 שעה, נאטירליך אויך דאָ האָט מען געמוזט מיט מאכן דעם נאציש־טייוולאָנישן אפּעל.

דאן איז געקומען א באקאנטמאכונג, דאָס ווער עס וויל זיך מעלדן פרייוויליק צו פאָרן קיין קאַן, קאָן פאָרן. איך האָב זיך געמאָלדן צוזאמען מיט מיין ברודער משה הי״ד., וועלכן איך האָב געטראָפן אין בלעכהאמער, און מיר זענען אוועק מיט א לאסט־צוג קיין דאוט־מערגן אונטער שטוטגארט. דריי טעג האָבן מיר זיך געשלעפּט, אונדזער שפּייז איז געוועזן אלט פערד פלייש און א פיצל ברויט. נאָך אזעלכע מאכלים קאָן מען זיך פאָרשטעלן אונדזער דורשט, מיר האָבן זיך דערמאָנט די פרשה חומש ווי די שונאים אין דער מדבר האָבן אונדז דערלאנגט געזאלצענע לאגלען וואסער...

שוין אין די וואגאָנען האָבן אסאך דעם טויט געפונען ביז מען איז אָנגעקומען קיין דאוט־מערגן. דאָ האָט זיך אנטפלעקט א גאָר נייער גיהנום וואָס איז ביז איצטער נישט געוועזן באקאנט, דאָ איז מען פשוט אויסגעגאנגען פון הונגער. אויך דאָ האָט מיין טייערער ברודער משה הי״ד. פארענדיקט זיין יונג לעבן, ווי אסאך אנדערע, און קיינער ווייסט נישט וואו זיין געביין געפינט זיך.

נאָך פיר וואָכן אפליגן אין דאויט מערגן האָט מען אונדז אוועקגעשלעפּט קיין מינכן, פארלאָדנט אין לאסט וואגאָנען אין א אונבאקאנטער ריכטונג. מיר האָבן מיט

ציטער געטראכט, אויף וויפל מען איז נאָך פעיק געוועזן צו טראכטן און נישט געהאָפט מער אז מיר וועלן נאָך ארויס לעבעדיקע און נישט איינמאָל געזאָגט ווידוי.

דאָ בין איך געוועזן דאָלמעטשער פון יידיש אויף דייטש.

אייניקע זענען אין וועג אנטלאָפן. די באַן האָט געבלאָנדזשעט פונקט ווי די גאנצע וועלט וואָלט אראָפּ פון די רעלסן האָט זיך אונדז אויסגעדאכט. געגאנגען א הין און א הער, אָן ציל און אָן צוועק. דאָס האָבן טאקע די אנטלויפער אויסגענוצט.

מיין בעכער פון ליידן איז ווייזט אויס נאָכנישט געוועזן פול, און אן ס.ס.־מאַן האָט זיך אָנגעשטשעפּעט אין מיר, פרעגענדיק וויפל געלד איך האָב גענומען און וויפל איך האָב פון די אנטלאָפענע באקומען דערמעגלעכנדיק יידן צו אנטלויפן. ער האָט מיר געגעבן צייט ביז צוויי א זייגער, און אויב איך וועל זיך נישט מודה זיין, דערשיסט ער מיך.

און אָט אין דער לעצטער טויט שרעק פאר איך ווייטער, און טראכט וואָס טוט מען מיט דער אָנשיקעניש, און אָט אָט, די גאולה איז דווקא אזוי נאָענט און די רוצחים ווילן אן עק מאכן צו מיין בידנע לעבן.

איך באגרייף נישט איצטער פון וואנען עס האָט זיך גענומען דער כוח דאָס אלץ איבערצולעבן.

עס פילט זיך נאָר א ווילן אויסשרייבן פאר דער וועלט דעם גאנצן צער, וואָס האָט זיך איינגעגעסן אין אונדזערע ביינער.

סוף סוף זענען מיר אָנגעקומען ארום עלף א זייגער צו דער סטאַציע שטאטלעך ביי מינכן. דאָרט האָבן זיך באוויזן די פארפאסטנס פון דער אמעריקאנער ארמיי.

הונגעריקע, דערשלאָגענע, פארמאטערטע א איבערבלייב פון א גרויס פרעכטיק פאָלק האָבן מיר זיך ווידער אָנגעטראָפן אויף מענטשן. און גלייך פון די וואגאָנען האָבן זיי אונדז באפרייט.

שלמה יוסקוביץ — תל־אביב

אנהויב און סוף וואנדערונג

א שיינער זומערדיקער פרימאָרגן, יידן גייען איבער די גאסן אָנגעטאָן אין די יום־טוב מלבושים, יונג און אלט, עס זעט אויס ווי מען וואָלט זיך געקליבן אין שול אריין. א רואיקייט, זעלבסטזיכערקייט, וואָס הייסט? מאגיעק מערין האָט דאָך פארזיכערט אז עס וועט חלילה קיינעם גאָרנישט פאסירן, אזוי האָט מאניעק צוגעגרייט די באפעלקערונג וואכן לאנג סאי אין סאָסנאָוויץ, סאי אין דער אומגעגנט.

נאָך פון פריער האָט מען צענויפגעקליבן די קליינע ישובים אין דער סביבה, קליין און גרויס, אָפּגעסטעמפּלט די ליכט בילער און אהיים געשיקט, ווייזט אויס אזוי ארום האָט מאניעק געווינען דעם צוטרוי פון דער באפעלקערונג. און מען האָט געגלויבט אין זיינע מעשים. האָט זיך געשאפן די אילוזיע אז מען איז דערווייל זיכער, ווייל א טייל משפחה מיטגלידער האָבן געארבעט אין די שאפן, האָט מען די איבעריקע משפחה מיטגלידער נישט באלעסטיקט.

סאָסנאָוויצער יידן האָבן געמיינט אין דעם דאָזיקן טאָג אז מיט דעם וועלן זיי אפקומען, בלויז מיט דעם אָפּסטעמפּלען די ליכטבילדער, אזוי זענען זיי געגאנגען פרייוויליק צום אומגליק. מען האָט אויפגעפאָדערט זיי זאָלן זיך צושטעלן אין די שאפן ווי די משפחה מיטגלידער האָבן געארבעט, זענען זיי געגאנגען משפחה־ווייז. געגאנגען ווי מען שטייט און גייט, מען האָט נישט געזאָרגט פאר עסן, נישט פאר איבעריקע מלבושים. און וועש. אויף וואָס דארף מען דאָס אלץ, מען קומט באלד צוריק.

ערשט ווען דער עולם האָט זיך פארזאמלט אין די אפן האָט די יידישע פאָליציי ארומגערינגלט די פארזאמעלטע און ארום דער יידישער פאָליציי א קייט פון ס״ס לייט, און קיין וועג אויף צוריק איז מער נישט געוועזן, פון דאנען האָט מען אלע צענויפגעטריבן צום פאָליציי ספּאָרט פלאץ און אָנגעהאלטן ביז אין דער נאכט, די גאנצע יידישע באפעלקערונג פון סאָסנאָוויץ אויף איין פלאץ.

עס איז נישט געוועזן די מעגלעכקייט אפילו צו דערלעדיקן די נאטירלעכע באדערפעניש. דער סאניטארער צושטאנד איז געוועזן א שרעקליכער. וועגן עסן האָט מען פארגעסן טראכטן, און צו דעם אלעם האָט זיך אראָפּגעלאָזט א שלאקס רעגן וואָס האָט דורכגעדרינגען ביז דעם מארך פון די ביינער, דערווייל איז מען געוועזן צענויפגעדריקט משפחה׳ווייז. אין דאָס שטילע כליפּן האָט געשפּאלטן די הימלען, און מען האָט געווארט וואָס דער גורל וועט אנטראגן.

די נאכט איז אראָפּגעפאלן. פלוצים האָט די גאנצע מחנה אומגליקלעכע זיך אָנגעהויבן באוועגן, ווייל עס האָט זיך פארשפרייט א ידיעה אז די געוועלטיקער איבער אונדזער לעבן וועלן זיך באלד באווייזן. און אָט מארשירט א גרופע ס״ס לייט מיט א אויבערשטורמפירער בראש. אזוי ווי זיי זענען אָנגעקומען, האָבן זיך באוויזן צוויי טישן און ביי זיי האָבן זיך אוועקגעזעצט די מלאכי חבלה. אין פאר זייערע פרצופים דארפן מיר פארביי מארשירן, און זיי די שופטים מי יחיה ומי ימות. אין הארצן האָט נאָך געטליעט אַ

פונק פון האָפענונג, טאָמער דאָך אפשר וועט א נס געשעען.

מיין משפחה וואָס איז באַשטאַנען פון אכט נפשות, דער זיידע יאָסל גרינבערג, די באָבע מינדל, מיין מוטער שרה און די ברידערלעך וואָלף 6 יאָר אַלט, ישראל 4 יאָר אַלט זענען געוואָרן פאַרמשפּט צום אויסזידלען. מיין פאָטער מרדכי און מיר האָט מען דערוויל באַפרייט. מיין שוועסטער חנה האָט מען געלאָזט שיקן אויף צוואַנגס ארבעט. איך און מיין פאָטער האָבן געאַרבעט אין א שאַפּ. מיר גייען אַרויס ביידע פון ספּאָרט פּלאַץ צעבראָכענע און פאַרצווייפעלטע ניש ווייסענדיק וואָס אָנצוהויבן. אזוי בלייבן מיר זיצן אין דרויסן ביים פּלויט פאַריתומטע.

א באַקאַנטער פּאָליציסט האָט אונדז איבערגעגעבן אַז מיין 12 יאָריק שוועסטערל האָט זיך איבערגעכאַפּט צו דער מאַמען — און וויל זיך פון איר נישט שיידן. אין דעם מעמד זענען מיר געזעסן אין דרויסן ביז דער פרימאָרגן האָט אָנגעהויבן גרויען און דאַן האָט מען אונדז גלייך פאַרטריבן.

נאָך לאַנגע זיכעניש אין לויפן אין פאַרשידענע פּלעצער האָבן מיר זיך דערוווּסט אַז אונדזערע נאָענטסטע געפונען זיך מיט נאָך אַנדערע אומגליקלעכע אויף טאַרגאָווע 2, און דער הויף איז אַרומגערינגלט מיט א שטאַרקער פּאָליציי וואַך, מיר האָבן געפּרוּווט פאַרשידענע וועגן, ווי אזוי קאָן מען זיי ראַטעווען, פילענדיק אַז אָט אָט לייגט זיך דער חלף אויף דעם האַלדז, און מען זידלט זיי אויס. געוווּסט האָבן מיר אַז דאָס הויז טאַרגאָווע 2 גרענעצט זיך מיט דער מאַלאַ־כאָווסקי גאַס, א הויז וואָס איז געווען באַוווינט פון פּאָלקס דייטשן און די סטרוזשקע פון דעם הויז איז אונדזערס א גוטע באַקאַנטע, א פּאַרקן א דראָטענער האָט אָפּגעטיילט איין הויז פון צווייטן, וואָס איז געווען באַוואַכט פון פּאָליציי לייט.

עס איז אונדז געלינגען אָנקניפּן א קאָנטאַקט מיט דער סטרוזשקע אוועקגעבענדיק איז וואָס עס האָט זיך נאָר געלאָזט. פאַרנאַכט האָט זיך אָפּגעבויגן עטלעכע דראָטן און אזוי אַרום איז מיין ברידערל וואָלף אַרויס, שפּעטער איז אויך אָנגעקומען די שוועסטער. מיין ברידערל ישראל האָט זיך געשראָקן קריכן דורך דעם פּאַרקן.

די מאַמע מיט מיין ברידער האָבן דאַן אָנגעהויבן וואַנ־דערן איבער בוידעמס, אַנדערהאַלבן טאָג זענען זיי געקראָכן אָן עסן און אָן טרינקען, מיין ברידערל האָט שטאַרק געוויינט, געפּאָדערט עסן, דער מצב ווערט פון מינוט צו מינוט שרעק־ליכער, און אזוי שפּאַנענדיק איבער די בוידעמער האָבן זיי יך אָנגעשטויסן אין פּסחדיק געשיר פון א שכן פון הויז. אין צווישן דעם געשיר האָבן זיי געפינען א פּאָר טרוקענע מצות (וואָס האָבן זיך שוין אויף דעם צווייטן פּסח נישט דערוואַרט) אין דעם האָט אביסל געשטילט דעם הינגער פון קינד און ער האָט אויפגעהערט וויינען, ווען נישט דער נס מיט די פּאָר מצות, וואָלט מען אַלע געווען געכאַפּט. און אָט אזוי וואַנדערנדיק איבער די דעכער האָט מיין מאַמע גענזיכט א פאַרבינדונג ווייסענדיק אַז איבער דעם בוידעם

ווי זי קלעטערט איצטער געפינט זיך די בעקעריי פון אונדז־ זערס א שכן, שולימוביץ. געוווינט האָט ער מיט אונדז אין שכנות מאָדזעיעווער 33, עס איז אים געלונגען אַריינגעמען די מאַמען אין דעם וואַגן וואָס ער האָט געפירט ברויט אין מיט סכנות נפשות זיי געראַטעוועט, ריזיקירענדיק דערביי זיין אייגן לעבן. די גאַס איז שוין געווען נאָכן אויסזידלען באַוואַכט. די באָבע מיט דעם זיידן האָבן מיר נישט באַוויזן אָפּראַטעווען. דער זיידע האָט נישט געהאַט קיין כח צו קלערן איבער בוידעמס און די באָבע האָט אים נישט געוואָלט פאַרלאָזן.

נאָך איינמאָל איז מיר אויסגעקומען זען דעם זיידן און באָבע, גייענדיק האַנט ביי האַנט, אויף די פּלייצעס רוקזעק וואָס די באָבע האָט אויפגענייט אין וועג אַריין, פון די בעט־דעקעס די פּלושענע וואָס זי האָט זיי באַקומען נאָך צו דער וויפּראַווע אוודאי, אזוי זענען זיי מיר פאַרשווינדן פון די אויגן מיינע אויף אייביק. מען האָט זיי פאַרלאָדנט פון דער ראַמפּע, ווי אומניצבאַרע וועזנס, אַריינגעשטויסן אין די לאַסט וואַגאַנעס, מיר זענען נאָך א צייט געבליבן אין סאָס־נאָוויץ, מיך האָט מען אוועקגעשיקט פּורים־צייט 1943 קיין מאַרקשטאַט, פאַר דעם אָפּפאָרן אין דולאַק, האָב איך זיך צעגזעגעטראָפן מיט מיין שוועסטער, וואָס איז אויך אין דער זעלבער נאַכט אָפּגעשיקט געוואָרן. עס איז מיר נישט געלונ־גען אַז מיר זאָלן אוועק צוזאַמען. דער ביטערער גורל האָט אונדז צעשיידט.

עס איז מיר ווידער אַמאָל אויסגעקומען זען סאָסנאָ־וויעץ מיין היימשטאָט דורך דעם פענסטערל פון א פאַרקראַ־טעוועטן בהמה וואַגאָן ווען מען האָט מיך געפירט פון אוישוויץ קיין דאַכאַו, ווי איך דערמאַן זיך האָט דאָס געמוזט זיין פעברואַר 1944.

אין דאַכאַו האָט מען אונדז פאַרטיילט אין פאַרשידענע אָפּטיילונגען. מיך האָ מען געשיקט אין דער אויסערן קאָ־מאַנדע דאַכאַו, לאַנצבערג־אַמלעק.

א ביטערע קעלט און פראָסט קלאַמערט זיך צו אונדז־ זערע ביינער, הונגעריקע, מידע און שטענדיקן שרעק פאַר נאָך ערגער, באַדעקט מיט אימפּליי, דאָס איז געווען אונדז־ זער טעגלעך ברויט.

אומקערענדיק זיך אָוונט צייט פון דער ארבעט האָבן מיר זיך אָנגעהויבן רייניקן פון דער דריטער מכה... און דווקא דאַמאָלס אין די פאַרצווייפעלטע מינוטן האָט זיך מיר דערמאַנט א בילדל פון דער היים פון מיינע קינדעריאָרן, עס האָט זיך מיר דערמאַנט לייביש, דער גאַסן הענדלער מיט מציאות ווי אזוי ער האָט רעקלאַמירט זיין סחורה געקלאַפּט גלעזער און אייזן און באַגלייט מיט א פּזמון, פאַרקויפט האָט ער שטויב קעמלען בזיל הזול, עולם שטייט אַרום אים אין האָט הנאה פון זיין פליסיק רעדן, לויבענדיק זיין סחורה — דאָס שפּיציקע בערדעלע הוידעט זיך, די אויגן באַוועגן זיך אין אַלע זייטן. און דאָס גערגעלע ציטערט ווי אַן אָנגעצויגענע סטרונע — און ווען דער עולם הויבט

אָן קויפן די סחורה, הויבט ער ערשט אויפסנוי אָן דעקלאַמירן זיין פּזמון איבער ס׳נײַ, און דער עולם האלט זיך ביי די זייטן. און דערביי א פאר געגעבן מיט דעם קעמל איבער זיין שפּיציק בערדל, דער עולם קייכט ווידער פון געלעכטער און קויפט.

אָט די מצרישע מכּה די פויזנדיקע שותּפים פון די נאציס, האָבן געזויגט דאָס לעצטע ביסל בלוט פון אונדזערע אויסגעמאַטערטע לייבער, האָבן אונדז קערפּערלעך ווי אויך גייסטיק צובראָכן, אפילו די סאמע שטארקסטע צווישן אונז זענען איינגעבראָכן. און דער הונגער האָט זיך נישט אָפּגעטון אויף קיין איין מינוט, דער מענטש האָט אָפּגעזאָגט זיך פון ביסל שלאָף, פון א דרימל, און נאָר געטראכט ווי נעמט מען אביסל שפּייז. שטענדיק איז געשטאנען פאר מיינע אויגן די קיך, פלעג איך אזוי אָפּשטיין גאנצע נעכט פּרווונדיק ארויסשלעפן פון קיך קעלער אפאָר קארטאָפל. איך האָב גוט באקאנט דעם פלאַץ, די פּריטשן, זענען געווען אויסגעשטעלט גראד מיט די פענסטער און צווישן זיי א טאל, איך האָב מיר צוגעגרייט צוויי שטעקענס געמאכט דעם אָנשטעל אז איך הינק אונטער און דורך דעם טאָל דורכגעשארט זיך צו די קלאזעטן וואָס נעבען זיי איז געשטאנען א וואך און דערנעבן די קיך. איך האָב דאן באהאפטן צוויי שטעקענס אין איינעם ארייגעקלאפּט א נאגל, און אזוי ארויסגעפישט פון קעלער פענסטערל א פּאָר קארטאָפל, פארבינדן די הויזן ביי די נאגאוויצעס און ארייגעגנבעט זיך אין באראק צוריק. אין איינער א נאכט בין איך דורכגעווייקט געוואָרן ביז די ביינער, אָבער איך האָב מיין פאנג געבראכט.

ווען מען האָט אונדז געטריבן פון דאכאו קיין טיראָל און דאָס איז שוין געווען פאר זייער סוף, האָט מען אונדז צוגעטיילט א פּושקע מיט קאָנסערוון און א ברויט, איך האָב דאָס פאר איינמאָל אראָפּגעשלינגען. מיר זענען פארברענט געוואָרן פון דורשט און געפּרווט לעשן דעם דורשט מיט וואסער פון די קאלוזשעס, איז דער בויך דערפון געשוואָלן געוואָרן, איך האָב אויפגעהערט טראכטן. אין מיין יונג לעבן האָט זיך אויסגעלאָשן יעדער ווילן ממשיך צו זיין, און איך האָב זיך אוועקגעלייגט ביים זייט וועג, פאר דעם פלעגן די נאציס געבן א קויל.

פלוצים האָט מען אונדז ווידער צוזאמענגעטריבן, ארויפגעלייגט אויף א פּלאטפאָרמע פון א לאסט אויטאָ און צוגעפירט צו א פלאַץ וווּ עס האָבן שוין געווארט מאסן מענטשן, זאָל דאָ דערמאנט ווערן א ליכט שטראל אין דער גאנצער פינסטערניש פון שנאה, דאָס איז געווען א איינאונאיינציקע דייטשישע פרוי, זי איז אריין אין שטוב און געבראכט ברויט פאר אונדז, און דאָ האָט זיך באוויזן די קראפט פון הונגער, און דער ווילן צום לעבן צעבראָכענע מיט אָנגעשוואָלענע בייכער, אויפגעלאָפענע צונגען פארברענטע פון דורשט האָבן מיר אין דעם אנבליק פון פריש ברויט אלץ פארגעסן, און דאָס ברויט גיריק געשטופּט אין די הונגעריקע מיילער.

אין טאקע אויף דעם דאָזיקן אָרט ביי א וועלדל בין איך מיט נאָך א חבר, גערופן האָט מען אים ישראל, אוועק מיט א זייטיק שטעגל און אויס מארש, דערשלאָגן זיך צי א שייער און דאָרט איבערגענעכטיקט, אינדערפרי ווען דער פויער איז געקומען אויפמאכן דעם שייער, דערזעענדיק אונדז האָט ער אונדז אָן רחמים ארויסגעטריבן.

גייענדיק אזוי האָבן מיר זיך אָנגעשטויסן אין א וואךפאסטן, זיי האָבן אונדז באפוילן גיין, גיין פארויס, נישט אפּקערן לינקס אָדער רעכטס ווען נישט שיסן זיי, און אונדזערע ריקנס, אזוי זענען מיר טאקי אָנגעקומען צו א וואך, און זיי האָבן באַפוילן אוועקשטעלן זיך מיט די פּנימער צו דער וואנט. דאָס שטיין אזוי קיקנדיק אויף דער שטימער וואנט האָט געדויערט אָן אייביקייט, עס האָט זיך אָבער ארויסגעוויזן אז דאָס האָבן זיי אונדז אזוי געהאלטן, בכדי מיר זאָלן נישט באמערקן זייערע צוגרייטונגען צום אנטלויפן.

ווייזט אויס זיי זענען שוין מיד געווען און צו זאט זיך אָנגעפרעסן מיט אונדזער פּיין, זיי זענען געוואָרן אביסל מוטלאָז, געהאט מיט זיך צו טאָן, פלוצים דערהערן מיר דעם רויש פון אנפארנדיקע טאנקן, און פאר אונדז האָט זיך אנטפלעקט דאָס אויסלייזערישע בילד. מיר האָבן דערזען פאר זיך די זיגערישע אמעריקאנער ארמיי.

נאָך א עפּיזאָד וויל איך דאָ דערמאנען. נאָך דער באפרייאונג האָב איך זיך צונויפגעטראָפן מיט מיין שוועסטער און זי האָט מיר דערציילט פאָלגענדע מעשה. א שליח א קריסט האָט איר געפלעגט ברענגען פעקלעך פון דער היים, אין דעם לאגער אריין ווי זי איז געווען פארקנעכט, קיין היים אין פּשוטן מענטשלעכן באגריף איז שוין דאמאָלס נישט געווען, טאטע מאמע א פעטער א מומע זענען געווען פארבאהאלטן אין א בונקער, זיי זענען דאָרט ממש פון די לעצטע פארבליבן. נישט צו פארשטיין ווי אזוי האָבן זיי דאָס אלץ אויסגעהאלטן. לויט איך האָב דערנאָך געהערט האָבן זיי זיך אויסגעקויפט מיט געלט און ווערט זאכן, ביי די שכנים פון דער סביבה, ווי לאנג דער כופר נפש האָט נאָך געקלעקט, איז עס ווי עס איז אדורך, און ווען דאָס געלט האָט זיך אויסגעשעפּט זענען זיי איבעריק געוואָרן.

ווי לאנג די מאמע איז געווען אין בונקער האָט זי, נישט צו פארשטיין ווי אזוי, געשיקט די קליינע פּאקעטלעך מיט מאָן־קיכלעך וואָס מיר האָבן אזוי ליב געהאט און דער שליח פלעגט רעגולאר איר אריבערווארפן איבערן פארקאן.

איינמאל איז דער שליח געקומען מיט דעם פּאקעטל, אויסערלעך די זעלבע פארם, אָבער ווען די שוועסטער האָט עס אויפגעמאכט און געריכט זיך אויף דעם היימישן גרוס און די שמחה וואָס די קיכעלעך האָבן פאַרשאפן, וואָס דער גאנצער מאמישער טעם איז געווען אין זיי און דערמאנט דעם אפשיין פון א היים. נישט בויז געשטילט דעם הונגער נאָר אויך די נאגנדיקע בענקשאפט און אין דמיון האָט אָפּ־

געלעבט די האָפענונג אז עס איז נאָך דאָ א היים, אָבער דאָס מאָל האָט זי א דערשראָקענע און דערשטוינטע דערזען, ווען זי האָט אויפגעמאַכט דאָס פּאַקעטל, עטלעכע זעמל באַלייגט מיט שינקע און נישט די מאַמע אויסגעכשרטע און מיט הארץ דערוואַרעמטע מאכלים, נישט די שבת יום־טובדיקע קיכעלעך מיט מאָן.

און ווייזט אויס דאָס איז אויך געווען דער לעצטער חסד פון שליח. געענדיקט מיט יידן אין סאָסנאָוויץ. און ער האָט זיך מער נישט באַוויזן, די חזירי האָט אלץ באַהערשט.

אין דעם מאָמענט האָט זי זיך אַראָפּגעלאָזט אויף דער ערד אין אבלות. צו אלע האָפענונגען זיי ווידער זעען איז א סוף געקומען. צו אלע ליידן פון הונגער, דערנידערונג איז אויך דאָס יתמות געקומען. אין אירע יינגע יאָרן זענען שטיין געבליבן פנים לפנים איבער סניי אנטקעגן דער אכזריות פון די נאצי הארדעס, וואָס האָבן די וואַרעמע יידישע נעסטן צעשערט.

מיר האָבן שטיל געוויינט ביי אונדזער באַגעגעניש, און דאָס געוויין האָט זיך אָפּגעריסן פון אונדז, אוועק ערגעץ אין די הימלען, ווילענדיק זיי שפּאַלטן. און כאָטש מיר האָבן געשוויגן אזא שווייגענדיקן צער, הער איך נאָך היינט דאָס דאָזיקע געוויין.

פרוי מינצבורג-רומאַנקעוויטש

איבערלעבונגען

ע״י יוסף חריף

1944 האָט מען עוואַקואירט אונדזער לאַגער וואָס האָט זיך געפינען אין גלייוויץ, דרויסן א שניי מיט א פראָסט קאַלטע רעגנס האָבן אונדז געפייניקט, און די דייטשן האָבן אונדז געטריבן אָן רחמנות און מערדערליך געשלאָגן. מיר האָבן שוין קיין כוחות נישט געהאַט צו גיין ווייטער, ווען ווער פון אונדז איז געפאַלן האָבן זיי אים גלייך דערשאָסן און געלאָזט ליגן אין שניי זיין טויטן קערפּער. מיט די לעצטע כוחות בין איך ווייטער געגאַנגען, די פיס זענען שוין געווען אָנגעפרוירן און געשוואָלן, מען האָט שוין מער קיין שיך נישט געקאָנט אָנטון ווייל זיי זענען קליין געווען און די פיס אָנגעשוואָלן גרויס, דאַן האָבן מיר זיך געטוישט מיט די שיך ווער עס האָט געהאַט קלענער פיס האָט גענו־מען די קלענערע שיך ווער גרעסערע די גרויסע.

נאָך א פּאָר טעג וואַנדערן האָט מען אונדז אלע צוריק־געטריבן קיין גלייוויץ, מיר האָבן געמיינט דאָס מיר גייען צוריק אין לאַגער, מיר זענען וואָס אָן אמת געווען דערפון צופרידן, ווען מיר האָבן לכל הפחות דעם קאָפּ ווו אוועק־צולייגן, מיר האָבן מער נישט געטראַכט וואָס מיט אונדז קאָן פּאַסירן, אזוי האָט מען אונדז צוגעטריבן ביז די באַהן סטאַציע גלייוויץ, און אין אָפענע וואַגאָנען ווי פאַר קוילן אָדער האָלץ וועלכע זענען שוין געווען פאַר אונדז צוגעגרייט, אין זיי אונדז אריינגעשטיפּט, די ענגשאַפט איז געווען א שרעקלעכע, מ'האָט זיך בשום אופן נישט געקאָנט אפילו אויס־דרייען ווער שמועסט שוין פון זיך אוועקזעצן. דאָס ביסל עסן וואָס מיר האָבן נאָך געהאַט מיט זיך האָט מען עס ממש צעקוועטשט און צעטרעטן און מען האָט עס מער נישט געקענט נעמען אין מויל אריין.

אָט אזוי זענען מיר געפאָרן א פּאָר טעג איבער טשעכאָ־סלאָוואַקיי, הין און צוריק אָן א ציל און אָן א צוועק, אָן ברויט און אָן וואַסער, מיר האָבן זיך דערנערט מיט שניי. ווען דער צוג האָט זיך אויפגעהאַלטן אויף א סטאַציע האָט מען דערלויבט ארונטערגיין פון וואַגאָן נאָר איינעם און ער האָט געדאַרפט ברענגען שניי פאַר אלע מיידלעך. די גע־וואַלדן נאָך שניי זענען געווען אזוי גרויס, דאָס זיי האָבן געקאָנט רירן א שטיין און האָבן ממש דעם הימל דערגרייכט.

נאָך א לענגערע צייט פאָרן, איז דאָך געוואָרן א ביסל גרוימער, די מיידלעך האָבן אָנגעהויבן שפּרינגען פון די וואַגאָנען, וויסענדיק אז דאָס איז א גרויסער געפאַר און א זיכערער טויט, איין מיידל איז טאַקע דערשאָסן געוואָרן און אסאַך זענען געוואָרן אייביקע קאַליקעס, זיי זענען ארונטערגעפאַלן אונטער די באַהן בעת דעם שפּרינגען, מען האָט אלע נאָכגעשאָסן. ווייניקע בר־מזל זענען געבליבן וואָס זענען ארויס גאַנץ, איך האָב נאָך דערווייל נישט געטראַכט וועגן שפּרינגען, עס איז מיר אפילו אויף דעם זינען נישט געקומען. ווען דער צוג איז געבליבן שטיין אויף דער סטאַציע סולמיצי און די לאַגער עלטסטע האָט ספּאָז־מירט איר איז געווען גוט אין לאַגער האָט זי זיך דערשראָקן וואָס וועט זיין האָט זי געמאַכט געוואַלטן.

חברה האָבן געשריגן אויס דעם וואַגאָן ארויס הער פּאָסטן ביטע הילף, דער הער פּאָסטן האָט געענטפערט מיט א קויל אין קאָפּ, זי איז נעבעך גלייך ארונטערגעפאַלן און דער צוג האָט זי צעשניטן. זי איז געווען די קראַנקן שוועס־טער, א טאָכטער פון א קראָקעווער אַפּטייקער, מען האָט זי גערופן סטאַשאַ, איך בין שוין געווען אויסגעמאַטערט פון נישט שלאָפן, איך האָב נישט געוווסט וואָס מיט מיר טוט זיך און אין א באַשטימטער נאַכט ווען דער צוג איז אָנגעקומען אויף דער סטאַציע פּראַג, דאַסמאָל האָט שטאַרק געשנייט, דער שניי האָט אלץ איינגעדעקט און פאַרשיט די וואַגאָנען,

מיר זענען געווען גאנץ נאס, מחמת די וואַגאָנען זענען געווען אָן דעכער, דאָרט זענען שוין געשטאַנען אַנדערע באַנען מיט מענטשן פון אַנדערע לאַגערס פון אויסשוויץ און נאָך אַנדערע לאַגערן. איך האָב שוין נישט געוווּסט וואָס מיט מיר טוט זיך. אין פאַרנאַכט צייט האָט זיך מיר אויסגעדאַכט דאָס איך בין אַנגעקומען אין משוגעים הויז, איך האָב נאָר געהערט ווי מען שרייט און מען רופט „וואַ־טער—וואַדי, וואַטער—וואַדי". די געוואַלדן נאָך וואַסער זענען געווען שרעקלעך. זיץ איך אַזוי אין אַ וואַגאָן אין אַ ווינקל, איך האָב דאַן געפרעגט ביי אַ מיידל, עטקע, זאָג מיר ביטע ווו בין איך, ווו זענען מיר איצטער, האָט זי זיך אויף מיר אײַנגעבייזערט, די ווייסט נישט דאָס מיר זענען אין פּראג, אויף דער סטאַציע פּראַג.

זיץ איך אַזוי און טראַכט, הייסט דאָס דאָס מיר פאָרן נאָך נישט צום פאַרניכטן, ווייל מיר זענען אויף דער סטאַציע פּראַג, און מיינע געדאַנקן לאָזן מיך נישט צערו. איך טראַכט פאַרשידענעס. עס קומען מיר אויף די געדאַנקן מיין ברודער יוסף לייב מאַנציק, וואָלט ער אַנטלאָפן, געשפּרונגען פון צוג, ווען ער איז געפירט געוואָרן פון קראָקע דורך סאַנדאַ־מיר, ער איז געווען אַ קריגס־געפאַנגענער, ווען די מלחמה האָט אויסגעבראָכן, געווען אין פוילישן מיליטער, די דייטשן האָבן אים געשיקט קיין ביאַלע פּאַדלאַסקי. באַלד ווי זיי זענען אויסגעטיגן פון צוג האָבן די דייטשן אין צווישן אַנדערע געטריבן אין אַ פּאָר הילצערנע טרעפּקעס אויף די פיס אין אַ פראָסטיקער קעלט, דער שניי האָט זיך געקלעפּט צו די טרעפּעס, און ער איז אויפגעשטאַנען און אומגעפאַלן, די כוחות האָבן אים פאַרלאָזט, די דייטשן האָבן אים געשאָסן און ער אַז אומגעקומען אין שווערע ליידן.

אין דעם מאָמענט האָב איך באַשלאָסן אַז איך וויל לעבן בלייבן, דאַן מוז איך שפּרינגען פון צוג, איך האָב פאַרגעסן אין אַלע געפאַרן, וואָס קאָן אַלץ מיט מיר פּאַסירן און רואיק זיך געגרייט צו שפּרינגען, נישט וויסענדיק אפילו אַז דער וואַגאָן האָט נישט קיין טרעפּלעך. אָבער באַלד ווי דער צוג האָט אָנגעהויבן פאָרן דאַן בעת דער צוג לויפט בין איך אַריבער אין אַן אַנדערן וואַגאָן ווו עס האָבן זיך געפינען טרעפּ, איך האָב זיך געהאַלטן ביי זיך די אײַזערנע שטאַבעס בעת איך בין שוין געווען אויף די שטיגן גרייט צו שפּרינ־גען האָט מיר די זעלבע עטקע געזאָגט דאָס איך זאָל שפּרינ־גען אין דער ריכטונג פאַראויס ווו דער צוג גייט און איך בין געשפּרונגען. בעת דעם שפּרונגען האָב איך געמיינט דאָס איך האָב מיר געהרגעט ווייל עס האָבן זיך באַוויזן פייערפונקן פאַר מיינע אויגן, איך בין געפאַלן אויף די דראַטן, נעבען די שינעס, אַזוי בין איך געלעגן ביז דער צוג איז פאַרביי. נאָך דעם ווי איך האָב זיך אויפגעשטעלט האָב איך זיך נאָר געוווּנדערט דאָס איך בין גאַנץ, האָב הענט מיט פוס און איך לעב, נאָר דער שטערן האָט ביי מיר געבלוטיקט, איך האָב זיך מיט דעם שטערן אָנגעקלאַפּט אויף די דראַטן, מיט אַ טיכל האָב איך זיך פאַרבונדן דעם קאָפּ, דאָס פּנים איז מיר געשוואָלן געוואָרן, אין אַזאַ לאַגע אײַנע

אַליין באַנאַכט אויף די אומבאַקאַנטע פעלדער, נישט געוווּסט ווו אַהין און ווו אַהער, אַזוי האָב איך זיך געלאָזט אין וועג. ווייטער און ווייטער, ביז איך בין צוגעקומען צו אַ הויז, איך האָב אָנגעקלאַפּט און קיינער האָט זיך נישט אָפּגערופן. איך האָב באַמערקט עטוואָס ווייטער אַ הייזל פון אַ באַן וועכטער וואָס האָט מיך באַלויכטן מיט אַ פּראָזשעקטאָר, אָבער ער האָט מיר גאָרנישט געזאָגט, איך האָב געטראַכט דאָ צו בלייבן אין וואַלד, איז נישט קיין צוועק. איך האָב פאַרגעסן וואָס אַ געפאַרן דראָען מיר, דערווייל האָט אָנגעהויבן טאָגן, איך האָב געהערט דאָס מענטשן גייען, בין איך נאָכגעגאַנגען, ווידער בין איך אָנגעקומען אין אַ דאָרף און איך האָב אָנגע־קלאַפּט אין אַ טיר, אָבער מען האָט מיך נישט אַרײַנגעלאָזט און געטראָפן אַ טשעך וואָס האָט אַמאָל געדינט אין פוילישן מיליטער און האָט פאַרשטאַנען פויליש, ער האָט מיר געגעבן עסן און שלאָפן, אַ גאַנצן טאָג האָב איך זיך ביי אים אויסבאַהאַלטן.

ביינאַכט האָט דער ראַדיאָ געמאָלדן, און געוואָרנט דאָס אויב מען וועט טרעפן ביי וועמען פון די וואָס זענען אַנטלאָפן פון דעם טראַנספּאָרט וועט גלייך דערשאָסן. אַזוי אַרום האָב איך געמוזט ווייטער גיין. זיי האָבן מיר געזאָגט דאָס נישט ווייט איז אַ דאָרף, בין איך דאָרט צוגעגאַנגען, איך קום צו אַ פּויער און בעט אים מען זאָל מיר געבן אַרבעט זיי האָבן צו מיר גערעט, איך האָב ליידער נישט פאַרשטאַנען זייער שפּראַך, און זיי האָבן געשיקט נאָך דער זשאַנדער־מעריע און מען האָט מיך אַרעסטירט. אַזוי בין איך אָנגע־קומען צו דער טשעכישער קאָמאַנדע.

נאָך אַ פאַל דערמאַנט זיך מיר בעת איך בין אַזוי געזעסן אין אַ וואַגאָן מיט מיינע געדאַנקן, קומט צו אונדז אַ „שיבערקע" און לייגט אונדז פאַר אַריבערגיין אין אַ צווייטן וואַגאָן מחמת דאָרט איז פיל גרוימער. איך קוק זיך אַרום און זע דאָס דאָרט שטייט אַ וואַך מיט געווער און אַ יידן עלסטער פון אַשוויצער לאַגער. און נאָך עטלעכע מענער און די שיבערקעס פון אונדזער לאַגער האָבן זיך אַזוי שיין אונטער־האַלטן, זיי לאַכן און זענען אַזוי צופרידן. טו איך מיר דאָס אַזוי אָבסערווירן און מיר טיט שוין באַנג וואָס איך האָב געמאַכט, אָבער עס איז פאַרפאַלן. דאַן האָב איך באַמערקט דאָס נישט ווייט איז אַ דאָרף בין איך דאָרט צוגעגאַנגען, נאָרדעקט. עס האָט זיך געדאַכט דאָס דאָ ליגן צוגעדעקטע זעק מיט צוקער אַזוי האָב איך געמיינט. שטיי איך מיר אַזוי און טראַכט ווו אַזוי באַקומט מען זיך פון דאַנען צוריק אַרויס, איך וויל ראָך בעסער זייַן צווישן די מיידלעך ווו עס איז ענג, דאָרט איז מיר פיל ליבער צו פאַרטראָגן די ליידן מיט מיינע אייגענע.

אַזוי שטייענדיק האָב איך זיך צופעליק אויסגעגליטשט און אַרויפגעפאַלן אויף דעם באַרג מיט די צוקער זעק ווי דאָס האָט זיך מיר אויסגעדאַכט, פּלוצים האָב איך דערהערט אַ קרעכצן פון אונטער די קאַצן... דאָס האָבן געקרעכצט מענטשן וואָס האָבן נאָך געלעבט. אַ גאַנצער באַרג טויטע און די וואָס האָבן זיך נאָך געראַנגלט צווישן לעבן און טויט

צוזאמען וואָס גייען אויס. זעענדיק דאָס בילד איז מיר זער שלעכט געוואָרן. דאַן בין איך צו צו די שיבערקע, די זעלבע וואָס דורך איר אייז אומגעקומען אומשולדיק א מיידל וואָס האָט געבעטן הילף פאר אן אנדערער, איך האָב זיך ביי איר געבעטן דאָס זי זאָל ביי דער וואך אויספוילן דאָס איך זאָל קאָנען צוריק, מיין מזל איז געווען וואָס די באַן איז נאָך געשטאַנען.

און איצטער צוריק צו דער קאָמאַנדע. איך האָב געמיינט דאָס מען וועט מיך צוריקשיקן אין טראַנספּאָרט און דאָס איז מיין סוף, זיי וועלן מיך דערשיסן און קיינער פון מיינע נאָענטע וואָס זענען נאָנך פאַרבליבן וועלן זיך אפילו נישט דערוויסן וואו איך בין אהין געקומען. זיי האָבן זיך גענומען פאַרשרייבן א פּראָטאָקאָל, זיי פרעגן מיר ווי איך הייס, עס איז מיר איינגעפאלן דאָס איך זאָל אָנגעבן אן אנדערן נאָמען — א קריסטליכן. מיין נאָמען איז אפילו נישט געווען ענלעך צו א יידישן נאָמען. דער נאָמען ראַמאַנקעוויטש. אָבער איך האָב ארויסגעזאָגט — מונצניק. דאַן געבן זיי א שכלדיקן איינפאל ווי מען זאָגט, און זיי ווענדן זיך צו מיר, דו ביסט נישט קיין יידישע „קיינע יידן" ענטפער איך דאַן ביסטו איין מישלונג, יא איך בין איין מישלינג, מיין פּאַטער איזט קאַטאליש. דאָרט האָב איך איבערגענעכטיגט. צעמאָרגנס האָבן זיי מיך איבערגעפירט אין געסטאַפּאָ און גלייך פון דאָרט אין תפיסה. דאָרטן האָב איך שוין געטראָפן מיידלעך פון אונדזער לאַגער, וואָס זענען אויך געשפרונגען פון צוג, זיי האָבן מיך דערזען און זיך שטארק צעלאַכט, אז איך בין אויך דאָ. איך האָב שרעקלעך אויסגעזען, מיט א צעשפּאַלטענעם שטערן און א געשוואָלן פנים ארומגעוויקלט דעם שטערן מיט א טוך אָנגעטאָן אין מענער הויזן פאַרבונדן די פּוס, אין א מענער מארענארקע און די לאַנגע קליידער אין פּאַסן האָב איך געטראָגן פון אונטן בכדי מען זאָל נישט דערקענען ווער איך בין. מען שיקט אונדז קיין סומין אין תפיסה. מיר שטעלן זיך אויס אין א ריי, מען רופט ווידער די נעמען און איך פאַרגעס מיין נאָמען, מען רופט נאָכאַמאָל אויס מיין נאָמען. די מיידלעך שטויסן מיר, זיי דערמאַנען מיך אין מיין ערשטן פּראָטאָקאָל בין איך געווען געשריבן א מישלינג, איך האָב אָבער געהערט ווי די געסטאַפּאָ רעדן צווישן זיך דאָס איין מישלינג איז שייסע.

ווען איך קום צום צווייטן פאַרהער ענטפער איך דאָס איך בין א קריסטין, נישט פאַרהייראַט ווייל איך האָב געוואָלט אויסמיידן איבריקע פראַגן, ווו דער מאַן געפינט זיך, און ווו מען רופט אים א.א.וו. איך האָב געמאַכט דעם אָנשטעל אז איך פאַרשטיי נישט קיין דייטש, מען האָט צוגערופן א מיידל זי זאָל מיר אלעס געבן צופאַרשטיין. ביים טיש זיצן צוויי געסטאַפּאָווצעס און איין צעוויל א טשעכישער שמועסט מיט מיר א ביסל פויליש, מען פרעגט מיך אויך ווי דער פּאָטער און מוטער האָבן געהייסן, צו איך גיי אין קירכע, זיי האָבן מיך גענומען אויף א שטארקן פאַרהער, גרינטלעך אויסגעפאָרשט. אויף דעם טיש ליגט א רעוואָל־ווער און איין געסטאַפּאָוויעץ וואַרנט זאָלסט זאָגן דעם אמת, ווען נישט ווערסט דו גלייך דערשאָסן, איך שטיי גלייך און איך בין גאַרנישט דערשראָקן, איך ענטפער אין דער פוילישער שפּראַך אויף אלעם וואָס מען פרעגט מיך. ווען איך בין שוין צוריק אין תפיסה־קאַמער האָב איך מיר אָנגעהויבן אָפּגעבן א דין וחשבון וואָס איך האָב אָפּגעמאַכט, און אז איך האָב זיך אליין פאַרוויקלט אין א גרויסן געפאַר, איך האָב אין הארצן מקנא געווען די אלע מיידלעך וואָס זיי זענען יידישע קינדער און זיי האָט מען נישט גערופן צו א פאַרהער אזוי ווי מיך. דערווייל האָבן מיך די מיידלעך אויסגעלערנט די קריסטליכע תפילות וועגן וועלכע איך האָב נישט געהאַט קיין אַנונג. פון פראַג האָט מען אונדז אריבערגעפירט אין אן אנדערע תפיסה סאַלמיץ, דערנאָך קיין ברין אונטער א שטאַרקער וואַך, צו דער באַן סטאַציע ווו די שרעקליכסטע פאַרברעכער, אין וואַגאָן איז געווען א קליין פאַרקראַטעוועט צימערל, דאָרט האָט מען אונז פאַרשלאָסן, יעדעס מיידל באַזונדער.

אזוי זענען מיר אָפּגעזעסן א פּאָר וואָכן אין וואלד. אין א באַשטימטן טאָג רופט מען אלע ארויס פון די צעלעס „אנטרעטן" מיר זאָלן זיך צוזאַמענקלויבן, מיר קומען ארויס פון די צעלעס, מיר זעען אסאַך געסטאַפּאָווצעס אין שוואַרצע אוניפאָרמען. מיר האָבן געמיינט אז מיר האַלטן שוין ביים סוף.

דערווייל האָט מען אונדז ווידער אוועקגעפירט צו דער באַן סטאַציע. פאַרלאָדנט אין געשלאָסענע וואַגאָנען. אזוי זענען מיר אָנגעקומען קיין טערעזין אין א קליינעם פעסטונג שטייען מיר אזוי אין א ריי צו צוויי. נעבן מיר שטייט פרומקע פון סאָסנאָוויץ. גייט צו איר צו אזוי א געסטאַפּאָוויעץ און גייט איר איבערן קאָפּ א שמיץ מיט א לעדערנעם קאַנטשיק, זי האָט זיך קוים דערהאַלטן אויף די פוס, און זאָגט פאַרוואָס האָב איך באַקומען געשלאָגן? ווייס איך נישט, איצטער וועל איך זאָגן דאָס איך בין א קריסטין, ווען איך וועל באַקומען געשלאָגן וועל איך וויסן פאַר וואָס, און אזוי איז טאָג געוואָרן. זי, איך און נאָך צוויי מיידלעך פון יוגאָסלאַוויע זענען אָנגקומען אין א באַזונדערע צעלע. מיר האָבן באַקומען דריי מאָל א טאָג עסן, דאַקעגן די איבריקע זעכציק מיידלעך פון צווייטן לאַגער האָבן באַקומען זער ווייניק צו עסן, דריי מאָל א וואָך אביסל קרויט, קיין געקעכץ אבערהויפּט נישט, אויך די לופט צוגערויבט פון זיי.

דאָרט האָט זיך געפינען א קאַפּא מארישא, א טשעכישע פרוי, זי איז אויך געווען א העפטלינג און זי האָט אָרגאַניזירט ברויט אין שטאַט ביי די בעקערס און האָט דורך א לאָך פון קלאָזעט אריינגעשטיפּט דאָס ברויט, זי האָט קיין שליסלען נישט געהאַט, די שליסלען זענען געווען נאָר ביי דער וואַך, נאָר זיי האָבן אויפגעמאַכט דריי מאָל א וואָך, און אזוי ארום האָט זי דערהאַלטן ביים לעבן זעכציק יידישע מיידלעך, אלע זענען געבליבן לעבן.

איין טאָג פאר דער באפרייונג האָט מען אלע ארעס־טאנטן ארויסגעפירט פון דער קליינער פעסטונג, אין געטאָ אין טערעזין האָט נאָך עקזיסטירט א געטאָ און די זעכציק מיידלעך האָט מען צוריק אריינגעטריבן אין די תפיסה קאמערן. זיי זענען שוין געווען אין הויף מיט אונדז און מיר האָבן דערוויילן נישט געוווסט וואָס דאָס באדייט. דער־נאָך האָט מען זיך דערוווּסט דאָס פאר די זעכציק יידישע מיידלעך איז שוין געווען צוגעגרייט א גרויסע גרוב אין דעם צווייטן הויף פון דער פעסטונג, די נאכט האָבן זיי געזאָלט דערשאָסן ווערן.

ווען מיר זענען אָנגעקומען אין געטאָ זענען שוין געווען מענטשן פון אויסלאנד, דער רויטער קרייץ האָט אונדז אלעמען איבערגענומען.

זאָל דאָ דערמאנט ווערן מארישע די טשעכישע פרוי צום גוטן, זי האָט דאָס אלץ איבערגעגעבן דעם רויטן קרייץ און זיי האָבן די מיידלעך געהאלטן א גאנצע נאכט, געוואכט ביי די טיר, עס זאָל זיי חלילה קיין שלעכטץ נישט פאסירן. צעמאָרגנס זענען זיי געקומען אין געטאָ, מיר זענען באפרייט געוואָרן דעם 5־טן סעפטעמבער 1945.

א מאָדנער צופאל, וואָס האָט נאָך פאסירט מיט מיינס א ברודער וואָס איז אדאפטירט געוואָרן פון א טשעכישע משפחה, ער איז געשפרינגען פון צוג און אָנגעקומען אין טערעזין שטאט, נאָך דער באפרייונג האָט מען אים פאר־געסן ארויסלאָזן פון דער צעל. אזוי איז ער א צייט פארבליבן אָן שפייז און אָן וואסער. מען האָט אים ארויסגעטראָגן אויף א טראָג־בעטל כמעט א פארחלשטן. איך האָב נישט געוווסט דערפון הגם געווען אזוי נאָנט. איך האָב דאָן געוואנדערט קיין רייכענבאך ווייל מען האָט מיר איבער־געגעבן דאָס ער געפינט זיך דאָרט און איז נאָר וואָס ארויס פון שפיטאָל.

מיין מערטירערוועג האָט זיך מיט דער באפרייונג נאָך נישט געענדיקט, מיר האָבן זיך טאקע געראטעוועט. איך האָב אויך נאָך דער מלחמה געטראָפן מיין מאן, אונדזערע הארצער זענען אָבער צעבראָכן אויף אייביק. מיר האָבן איבערגעלאָזט אונטער זיך זעקס מיליאָן צווישן זיי מיינע עלטערן, מיינע פיר ברידער און מיין שוועסטער, די גאנצע משפחה און מיינע צוויי קינדערלאך.

דאָס וואָס איך האָב דאָ באשריבן איז בלויז א קליינער טייל פון מיינע לאנגע יאָרן פון פיין אוןליידן, נויט, קעלט, באליידיקונג. עס איז אדורך. עס זאָגט זיך נאָר אזוי אדורך. מיינע צוויי קינדער האָב איך נישט, אָט די טראגעדיע איז נישט אדורך, איך און מיין מאן זעען זיי אויף טריט און שריט אויף דער וואך, און אין שלאָף.

איך זיץ אין מיין גארטן, איך מיט מיין מאן, נאָך איצטער טויכן אויף און מיר איבערסנייי די בילדער פון עבר, אין בזאנאוו איך גיי אין גאס, טרעף מיינע צוויי קינדער, זיי זאָגן צו מיר, מאמושא די לערערקע האָט געהייסן צונייען דעם מענטעלע א מגן דוד, מיט א „יודן אָפצייכן" ווייל די דייטשן קאָנען מיך נאָך כאפן, איך האָב טאקע די זעלבע צייט צוגענייט א מגן דוד און פינף א זייגער פרי בין איך אוועק צו דער ארבעט אין שאפ, און די קינדער זענען געבליבן שלאָפענדיק אין שטוב. איך האָב זיך געווארמט ביי זייער שלאָפענדיקן אָטעם, מיינענדיק אז זיי וועלן זיך אפשר ראטעווען. ניין! די מערדערישע שווארצע לאפע האָט זיי געטראָפן.

און ווידער דערמאן איך זיך, ווען איך בין מיט מיינע קינדערלאך געגאנגען אין גאס, ווי מיר האָבן געמוזט אדורכגיין א באשטימטן פלאץ, ווענדן זיך צו מיר מיינע קינדערלאך מיט זייער קלוגן הארציקן בליק ווי זיי וואָלטן וועלן זוכן שוץ ביי דער מאמען. מאמושו, יא ניעכצע טו אישטש — מיר ווילן דאָ נישט גיין, ווייל דאָ האָט מען צוגע־נומען די באבען מיט דעם זיידן, אויך אונדז קאָנען נאָך די דייטשן צונעמען... זאָלן מיר שנעל אנטלויפן פון דאנען. בין איך טאקע גאָר געבליבן לעבן אָבער א צעבראָכן לעבן, ווו עס קלאפט א צעבראָכן הארץ.

אך, מיינע ליבע ווי זאָל איך אייך שילדערן, מיין יונגע טאָכטער, זי האָט זיך אמאָל אָנגעטאָן (און אזוי געדענק איך און דערמאן זיך אין א בלוי מענטעלע און א היטעלע די זעלבע פארב, מיט א מופקע, ווי זי האָט פארשטעקט די הענטלאך, זי האָט פון דעם ארויסגעשיינט. און ווי שיין איז די גרויסע, מיט וויפל געשמאק און חכמה, איינמאָל האָט זי זיך אין דער גאנצער פראכט אוועקגעשטעלט ביים הויז, אבסערווירענדיק די באוועגונג אין גאס, גייט פלוצלינג אדורך א געסטאפּאָוויעץ פון א הויכער ראנגע, ער האָט זיך אוועקגעשטעלט ביי מיין קינד, און געקוקט אויף איר. ער איז געשטאנען גענוג לאנג, איך האָב דערפון נישט געוווסט, שכנים האָבן דאָס געזען, דורך דעם פענסטער. זיי זענען געקומען צולויפן, זאָגן מיר, ווען דער געסטאפּאָויעץ איז אוועק. זיי האָבן זיך אויף מיר געבייזערט, פארוואָס איך לאָז ארויס דאָס קינד אויף דער גאס.

היינט צעטאָג, ווען איך זיץ מיר אויף מיין נחלה, אין לאנד ישראל, און מיין מושב כפר־נטר און מיין הויז טונקט זיך אין גרינס און אין בלומען, ווען די ליכטיקע זין באשיינט יעדעס ווינקעלע פון מיין שטוב און די פּרעכטיקע ישראל־דיקע פאנאראמע באשיינט אלע עקן פון הויז.

אָבער טיף אין הארצן טליעט דער עבר דער צער פון אונדזער געפייניקט פאָלק, פארדאָרבן די פראכט פאר זייער אויסגעצערטלטע קינדער, עס דריקט דער ווייטיק, די גאנצע פארגאנגענהייט, גייט טרויעריק פארביי פאר די אויגן, די יאָרן פון הונגער און האָפנונג, די יאָרן גייען ווי אייביקייט...

און זאָל אין ספר הזכרון פארצייכנט ווערן זייער

ליכטיקער אנדענק, פון מיינע ליבע עלטערן אייזיק און שרה זיסל מונציק — ניפקע; מיינע ברידער בערל מיט זיין פרוי רבקה און זייער זינעלע חיים; מיינע ברודער מיכאל, יוסף, לייב און מאָטל, מיינע שוועסטער נעטל אבראַמאָוויטש איר קינד חיים — זיי זענען אומגעקומען אין יאָר 1943, הי״ד. ד׳ער ליכטיקער אנדענק פון מיינע צוויי טעכטער מארעלא (1943—1934) און דבורה (1943—1938) הי״ד. ארץ אל תכסי דמם.

מרדכי האמפעל

דער אומקום פון זאגלעמביער יידישן יישוב אויפן אייכמאַן־פּראָצעס

אויף דעם פאַרגעקומענעם אייכמאַן־פּראָצעס אין ירושלים (1961) איז דאָס פאַרשניטענע זאגלעמביער יידנטום דערמאָנט געוואָרן מערערע מאָל, סיי דורכן פּראָקוראָר, סיי דורך פאַרשידענע עדות, שוין אין זיין אויפלוידענדער באשילדיקונגס־רעדע האָט דער יורידישער ראַט־געבער פון מדינת ישראל אין יענע יאָרן, גדעון האוזנער, געבראַכט דעם פאַקט, אז נישט נאָר אין װאַרשע האָבן זיך די יידן געבונטעוועט קעגן זייערע נאַצישע מערדער, נאָר אויך אין אַנדערע ערטער, ווי, למשל, אין בענדין, און אַנדערשוווּ. די דאָזיקע עובדה האָט אויך פעסטגעשטעלט אין זיין עדות־זאָגן יצחק צוקערמאַן („אנטעק״), פון די אָנפירער פון װאַרשעווער געטאָ־אויפשטאַנד.

בקשר מיטן משפט שרייבט די צייטונג „דבר״ (4.5.61) אין אַ לייט־ארטיקל: „לא רק בוורשה התקוממו יהודים, אלא גם בבנדין ובמקומות אחרים, אך לא כל המרידות זכו להד כמרד גיטו וורשה״.

דער פּראָקוראָר, גדעון האוזנער האָט צווישן זיינע הונד׳ערטער דאָקומענטן און באווייזן דערלאַנגט די ריכטער א בריוו וואָס איז געשיקט געוואָרן פון בענדין קיין טערקיי, אין וועלכן די אונטערערדישע באַוועגונג באריכטעט וועגן פאַרצווייפלטן מצב פון די לעצטע פאַרבליבענע פוילישע יידן. דער בריוו איז געשריבן געוואָרן אין זומער, 1943, און דאָרט ווערט געזאָגט צווישן אַנדערן:

„אונדזער האָפענונג זיך צונויפצוטרעפן מיט דער „מולדת״ (געמיינט: ארץ ישראל — מ. ה.) וועט צו אונדזער גרעסטן צער נישט פאַרווירקלעכט ווערן. מיר שרייבן דעם בריוו בחיפזונדיק ווייל דער אַרישער שליח, וואָס זאָל דעם בריוו באַזאָרגן, האָט נישט קיין צייט, און מיר ווידער האָבן מער נישט קיין כוח צו שרייבן...״

דער בריוו איז אָנגעקומען קיין טערקיי און פון דאָרט האָט אים דער פאַרבינדונגס־מאַן איבערגעשיקט צום פאָרשטייער פון דער יידישער אגענץ אין דער שווייץ, אָבער דער בריוו איז אַנטעדקט געוואָרן אין וועג דורך דער דייטשער צענזור. דער דאָזיקער בריוו, וואָס איז געלונגען

דער פּראָקאָראטור פון אייכמאַן־פּראָצעס צו געפינען אין דייטשלאַנד, איז בייגעלייגט געוואָרן דעם געריכט אלס דאָקומענט וועגן דער אָפּגעטוענער אויסראָטונגס־ארבעט דורך די דייטשישע מערדער.

אין משפט איז ארויסגעטרעטן פרוי פרעדקא מאזיא פון דער אקטיוויסטישער ציוניסטישער יוגנט אין סאָסנאָוויץ בעת דער מלחמה, וועלכע האָט עדות געזאָגט איבערן גורל פון די זאגלעמביער יידן וואָס איז באקאַנט פון פאַרשידענע ביכער אין העברעאיש, יידיש, פויליש און ענגליש, געווידמעט דער פאַרניכטונג פון זאגלעמביער יידישן ישוב, פרוי מאזיא האָט דערציילט די ריכטער צווישן אַנדערן:

„...די סאָסנאָווצער יידן זענען געוואָרנט געוואָרן נישט צו רעדן יידיש אָדער העברעאיש בעת די באַזוכן פון אַ הויכן ס.ס.־אָפיציר, אגעבוירענער אין דער דייטשער קאָלאָניע, שרונה, אין ארץ ישראל, וואָס קען יידיש און עברית, מען דאַרף זיך פאַר אים היטן און ווען ער פלעגט קומען קיין סאָסנאָוויץ, האָבן זיך אלע אויסבאהאלטן אין די הייזער אויס מורא פאַר אים. (אַ באַמערקונג פון בעל־המאמר: ביי די פוילישע יידן איז אָנגעגאַנגען אַ שמועה, אַז דער צורר ישראל, אייכמאַן, שטאַמט פון דער דייטשער מושבה, שרונה אין ארץ ישראל און באהערשט אונזערע צוויי שפראכן — מ.ה.).

די עדות׳טע, פרוי מאַזיא, דערציילט שוידערלעכע סצענעס פון דערשיסן יידן אויפן אָרט בעת די אקציעס און פון הענגען יידן אין מאַרק. „מען האָט געכאַפּט מענטשן פונקט ווי מען פלעגט אַמאָל כאַפּן הינט — זאָגט זי — און ניי־געבוירענע קינדער האָט מען געוואָרפן דורך די פענצטער פון שפּיטאָל, פון די אויבערשטע שטאָקן, דירעקט אין די לאַסט־אויטאָס״.

זי דערציילט אויך וועגן די באַזוכן פון מרדכי אנילעוויטש אין זאגלעמביע, וועלכער האָט אָרגאַניזירט קעמערלעך פון אונטערגרונט און וועגן דער גבורה פון זאַגלעמביער יונגעלייט, בחורים און בחורות, אין קאמף קעגן די רוצחים, העלדישע זין און טעכטער — צווישן זיי דער מוטיקער

הארי בלומענפרוכט — וועלכע זענען געפאלן אויף זייער פאָסטן מיט געווער אין דער האַנט.

אין בית המשפט איז אַרויסגעטרעטן אַן עד, גדליה בן־צבי, אַ לערער פון מאָלעריי, וועלכער איז פאַרשיקט געוואָרן פון דער סלאָוואָקיי קיין אוישוויץ, ווערענדיק באַשעפטיקט אין דער קאָמאַנדע מיטן נאָמען „קאַנאַדע", וואָס האָט סאָרטירט די פּאַקעטן און זאַכן פון די אָנגעקומענע טראַנספּאָרטן־מענטשן אין פאַרניכטונגס־לאַגער. דער עד שילדערט דאָס אָנקומען פון אַזאַ טראַנספּאָרט פון בענדין, וואָס איז געווען פון די אויפטרייסלענדיקסטע טראַנספּאָרטן. איבער דעם דאָזיקן טראַנספּאָרט איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן אַ גרעסערע שמירה, ווייל די אומגליקלעכע פאַרשיקטע אין אוישוויץ האָבן געוווּסט זייער גרויזאַמען סוף און פיל פון זיי האָבן געפּרוּווט צו אַנטלויפן, אָבער זיי זענען דערשאָסן געוואָרן. שעה'ן לאַנג האָבן די קאָמאַנדע־לייט „געאַרבעט" ביז זיי האָבן באַפרייט די באַנען, ווו ס'זענען געווען מערערע טויטע, ממש צוזאַמענגעהעפטע איינער צום צווייטן. די דייטשע וואַך־זעלנער האָבן געשאָסן אין די אויסגעמאַטערטע, האַלב־פאַרחלשטע מענטשן, וועלכע האָבן נישט געקענט אַרויף אין די לאַסט־מאַשינען.

„כ'האָב געזען — דערציילט דער עד אין זיין דערשיטערנדיקן עדות־זאָגן — גרוילטאַטן, ווי אַ צען־יעריקע מיידעלע איז אַרויס פון אונטער די טויטע קערפּערס, ווו זי האָט זיך אויסבאַהאַלטן, אין אַס.ס.־מאַן האָט זי היטער־ווײלעכץ דערשאָסן. אין אַ ווינקל איז געזעסן אַ האַלב נאַקעט ייִנגעלע, וואָס איז אויך דערשאָסן געוואָרן, באַווייזנדיק נאָר אויסצושרייען „שמע ישראל". איינער פון די קאָמאַנדע־מענטשן האָט געפינען זיין ברודער צווישן די פאַראורטיילטע צום טויט. ער האָט זיך געבעטן ביי די בלוטדורשטיקע גזלנים, אַז מ'זאָל זיין ברודער נישט אַריינוואַרפן אין די גאַז־קאַמערן. די תשובה איז געווען: ווען דו ווילסט דווקא קענסטו דיין ברודער באַגלייטן אין אויוון..."

דער אממייסטן געשפאנטער מאָמענט אין פּראָצעס איז געווען דאָס עדות זאָגן פון ק. צעטניק. דער מקונן פון יידישן אומקום. מיט א פארכאפּטן אָטעם האָבן מיר זיך צוגעהערט צו ק. צעטניק'ס נישט דערגענצטע טרויעריק־נאָגנדיקע ווערטער, אין וועלכע ער איז געווען בדעה אויפצוראָלן דאָס בילד פון אימה'דיקסטן גיהנום על האדמות אוישוויץ, און די דאָרט באַגאַנגענע פורעניות און מעשים תעתועים, אָבער ער איז געפאלן אין אָנמאַכט, נישט ברענגענדיק זיין וואָרט צום אויסדרוק.

דאָס פאַרשניטענע יידישע זאַגלעמביע איז פאַראייביקט געוואָרן אין די בלעטער פון אונזער מאַטירלאַגיע־געשיכטע אין דעם היסטאָרישן איבערבליק וועגן די יידישע געשעענישן אין די יאָרן 1936—1951, אלעס דערגענצונג אין פינפטן באַנד פון דער העברעאישער אויסגאַבע פון שמעון דובנאָוס „דברי ימי עם עולם" (הוצאת „דביר", תל־אביב, תשט"ו) ווערט געזאָגט:

„המשורר יצחק קצנלסון שר על הגיטו. ברוך גאפטאק, מפקד „אירגון יהודי לוחם" בעיר בנדין, ורבים אחרים שרו שיריהם על הגיטו בדם לבם. — — — הד מרד גיטו וורשה הגיע לבנדין והוא הפיח רוח חדשה בקרב העם, אך הפעולות של הלוחמים בזגלמביה נכשלו וחבריהם נאסרו".

ברוך גאפטאק

צרו מרחבי תבל לי

צרו מרחבי תבל לי,
המצור עלי סגר.
לא לצאת ולא לבוא,
ובכל — עין המשמר.

עננים שחורים כליל
ממטירים שואה והי.
בא הקץ לכל בשר,
ותבל — עיים תהי.

התבל — יושבת כלא,
וכלאה — אחד גדול;
התבל — רודן ועבד,
במחנק יורדה שאול.

מעשן יאפיר רקיע,
אדמה מדם תאדים.
אי אדם ואי החפש?
אין דין, אין דיין...

אברהם גרין

צ׳ילדז׳ - מצבה לזכר קדושיה

צ׳ילדז׳ עיירת גבול בת כ־30.000 נפש גדולה ומפוזרת בשטחה. במזרח גובלת בבנדין (כ־3 ק״מ) כשבית העלמין המשותף ליהודי צ׳לדז׳ ובנדין משמש גבול שטח השפוט ביניהם. בדרום מזרח בדרך לסוסנוביץ, נמצא מכרה הפחם פיאסקי. בדרום נמתחת העיר עד למילוביץ הסמוכה ואילו בדרום מערב שכן כבוד מכרה הפחם סטורן, גדול המכרות באזור. בצפון מובילה הדרך לגרויצה ואילו במערב זורם נהר הבריניצה המהוה את הגבול בין זגלמביה לבין שלזיה העילית והיווה את הגבול בין רוסיה לבין גרמניה (צ׳ילדז השתייכה לרוסיה ושמינוביצה לגרמניה) לפני מלחמת העולם הראשונה.

יהדות צ׳ילדז׳ לפני מלחמת העולם השניה, היותה רק אחוז קטן של האוכלוסיה ומנתה כמה מאות משפחות. בשנתיים האחרונות שלפני המלחמה, נוספו כמה עשרות משפחות יהודיות לאחר שרבים מבין היהודים הפולנים שגורשו מגרמניה (יהודי זבונשין) התישבו בצ׳ילדז׳.

פרנסת יהודי צ׳ילדז׳ היתה מבוססת בעיקר על מסחר ומלאכה. כמעט כל חנויות המכולת (קמעונאות וסיטונאות), המאפיות, חנויות הבדים והגלנטריה היו מרוכזים בידי היהודים. כן היוו היהודים בעלי המלאכה הכמעט בלעדיים בחייטות, סנדלרות, פחחות וכו׳. היהודים שמשו כספקים עיקריים למכרות הפחם, לפועלי המכרות, לתושבי העיר ואף כרוכלים בכפרי שלזיה הסמוכים. כן נמצאו הרבה מבתי העיר בבעלות יהודית.

כאמור העיר היתה מפוזרת על שטח גדול אולם היהודים התרכזו בעיקר במרכז העיר (ביטומסקה, מילוביצקה, רינק, ונגרודה, בנדזינסקה ועוד) כשהם גרים בשכנות לתושביה הפולניים של העיר. מספר אזורים מריחקים היו כמעט כלתי מיושבים ע״י יהודים (סטורניה, שפיטלנה ועוד) ילעומת זאת היו הרבה בתים שהיו מיושבים רק ע״י יהודים

מתפללים בבית הכנסת במלחמת העולם הראשונה (ליד הדלת — חייל יהודי גרמני). אפשר להכיר את הרב לוונטהל, משה לייב פאסקה, בריל גרין, ישראל קאפה, שלמה שווייצר, דוד זיטמן, אברהם אפשטיין, בנימין ברמן, מנדיל בוזיקובסקי, קליין לייבלה, בריל קופר, אפרים קליינמן ויבל״א זליג רושינק ויעקב ווינברג.

ביניהם בתים גדולים ששמשו כחצרות יהודיים (בית נחמיה שטרוכליץ, בנימין ברמן, אהרון גלברד, מנלה מנדלבוים).

יהדות צ׳ילדז׳ היתה בעיקרה דתית ואף חסידית. החיים הציבוריים התרכזו מסביב לבית הכנסה (בית מדרש) והשטיבליך של גור בבית ר׳ מנדל בוזיקובסקי, רדומסק בבית ר׳ מנלה מנדלבום, וולברום בבית ר׳ נחמיה שטרוכליץ והשטיבל בבית ר׳ בנימין ברמן. בבית הכנסת ובשטיבליך לא רק ישבו והרביצו תורה והמגידים דרשו בעניני דיומא, אלא בין כתליהם קוימו אספות ארגוניות, התנהלו ויכוחים פוליטיים ולעתים אף אישיים.

מוסדות אלה נמצאו ב„שליטת" פרנסים וגבאים, שכמעט ולא התחלפו ואף נתכבדו ברוב הכיבודים. בראש המוסדות בשנים האחרונות לפני המלחמה אנו מוצאים — בשטיבל דגור את משפחת קליינר הענפה בראשות ר׳ שמואל קליינר המכונה „טרוצקי". שטיבל זה היה המאורגן ביותר ועל כן משך אליו את מיטב הנוער החסידי ומשם יצאו גם רוב בעלי התפילה הצעירים. בראש השטיבל דוולברום עמדו ר׳ אהרן גלברד ור׳ אליעזר רושינק, בראש השטיבל דרדומסק אנו מוצאים את ר׳ בר שווייצר ושלמה גוטשטיין ובראש השטיבל אצל ר׳ בנימין ברמן עומד ר׳ בנימין עצמו. בראש בית הכנסת עומדת הנהלה של נכבדים ומקובלים בעיר וביניהם הרב ר׳ אליעזר ליפמן לוונטהל, ר׳ חיים שווייצר, ר׳ בריש היידה, ר׳ יעקב גלברד, ר׳ שאול שוורצבום, ר׳ נחמיה שטרוכליץ, ר׳ חיים וויינברג ועוד, אליהם יש להוסיף את הגבאים הותיקים ר׳ לייבל קאוואן ור׳ פנחס שלום ליפל.

מצבה לקדושי צ׳לאדז במרתף השואה, הר ציון ירושלים

יש גם בבית הכנסת „אופוזיציה" קבועה מורכבת בעיקר מהרביזיוניסטים כשבראשם עומדים אפרים קליינמן, ישראל איסר רויכר, האחים פינקוס (שאח״כ הגרו לשלזיה), האחים כהן ועוד. אם המדובר בבית הכנסת חלילה לי מלשכוח את ר׳ מנלה מנדלבום שעל אף שלאחרונה התפלל בשטיבל

פתיחת האזכרה לקדושי צ׳לאדז במרתף השואה, ירושלים. הפותח — אברהם גרין.

דרדומסק היה בין התורמים העיקריים לאחזקה ולשפוץ בית הכנסת ואף חידש וצבע את הקיר הצפוני שנפגם.

המשמשים בקודש גם הם כמעט ואינם מתחלפים ובראשם מוה״ר הרב לוונטהל, השוחטים ר׳ גליקסמן ולויט ושמש ביהכנ״ס הותיק ר׳ מאריל. כבעלי מוסף קבועים בימים הנוראים משמשים ר׳ משה לייב פסקה (בביהכנ״ס) ר׳ ליפא פישמן (גור), ר׳ בנימין ברמן (רדומסק) ודומני שר׳ משה וולף שפיר (וולברום). כבעל קורא קבוע בביהכנ״ב משמש ר׳ משה לייב פסקה וכבעל תוקע ר׳ יעקב היידה. לתפילת שחרית לביהכנ״ס מוזמנים בעלי תפילה מהשטיבליך וביניהם משה וולף שפיר, בר שווייצר, הרש לייב פרגריכט, פייוול גולדפריינד, (שאף תקע בשופר לאחר פטירת חותנו ר׳ יעקב היידה), חיים מרדכי קליינר ושלמה גוטשטיין.

גם בעליות לתורה יש מעין „חזקה" ואכן בבית הכנסת (אני התפללתי בבית הכנסת) מתכבדים בעליות העיקריות בחגים: הרב לוונטהל (לוי בראש השנה, מפטיר ביו״כ, חתן תורה הראשון בשמחת תורה), ר׳ חיים שווייצר (שירת משה וחתן בראשית הראשון) ר׳ יעקב היידה ואחרי פטירתו בנו ר׳ בריש היידה (עשרת הדברות וחתן תורה השני) ר׳ שאול שוורצבוים (חתן בראשית השני), ר׳ הרצקה כהן, איציקל כהן ושלמה שווייצר עולים ככהנים, ר׳ יוסף אפשטיין ור׳ פלטיאל פינקוס כלויים. למפטיר מוזמנים עפ״ר ה״ה משה׳לה גרטלר, נחמיה שטרוכליץ, יעקב גלברד, מנדיל בוזיקובסקי, הרמן רכניץ, גולדפיינד (אביו של בעל יוזפוב), אפרים קליינמן, יונתן הולצדורף, יוסל גרוסמן ועוד. כמובן שבחגים עולים גם לתורה, בעלי התפילות, הגבאים ועוד. הקידוש המסורתי בשמחת תורה מתקיים אצל החתנים ר׳ חיים שווייצר ור׳ בריש היידה.

חנוך הנוער היה בעיקרו דתי והתבסס על 2 חדרים (אחד של ר׳ משה אביגדור בבית המדרש והשני בשטיבל בחצרו של נחמיה שטרוכליץ), ישיבת כתר תורה בחצרו של ר׳ מנלה ובי״ס לבנות דתיות „בית יעקב" שהוקם לאחרונה. הנוער הדתי שלא הסתפק בחדרים המקומיים, נסע ללמוד בבתי ספר בבנדין הסמוכה ובעיקר לבי״ס האגודאי „יסודי התורה" או „האגודה" כפי שנקרא בפי כל. לחנוך כללי שמשו מספר בתי ספר עירוניים ובראשם בי״ס הותיק ברח׳ בנדזינסקה ואלה שרצו בלמודים על יסודיים למדו עפ״ר בגימנסיות שבבנדין. כאן יש להזכיר את גן הילדים היהודי בראשות רגינה גלטר, שבו התחילו רוב הילדים את „צעדיהם" החנוכיים הראשונים.

בשנים האחרונות נוספה לפעילות החסידית — פעילות ציונית והוקמו קנים של השומר הדתי, (ראש הקן אשר פישל), בית״ר (צבי שטרוכליץ) גורדוניה (פלה אורמן) ועוד. פעילות הסניפים מושפעת ומתואמת ע״י הסניפים בבנדין ובסוסנוביץ. פעילות זו הביאה בין היתר לעליתם של מספר לא מבוטל של בני העיר כחלוצים לארץ ישראל. יהודי העיר מכל השכבות, ליוו את העולים ארצה לא רק בשירה ובזמרה ובחגיגות אלא אף בברכה ובתקוה. זכורני איך התכנסנו באופן חגיגי ליד החשמלית (טראמוואי) בעת עלייתם של ישראל וחנה לאה גלברד, מאיר שוורצבוים, אחים פישל ועוד.

יהדות צ׳לדז׳ נהלה פעילות ציבורית ענפה, כך אנו מוצאים קופת גמ״ח גדולה (בראשה עומד ר׳ חיים שווייצר ומנוהלת ע״י שאול פומרנץ) חב׳ בקור חולים (בראשה שאול שוורצבוים, אהרן גלברד, מנדיל בוזיקובסקי, משה לייב פסקה, לייבל קאוואן ועוד) חב׳ הכנסת כלה וכמובן

אזכרה והספד לקדושי צ׳לאדז

שניים מזקני העיר — ר' פייוול גודפריינד ור' הרשול נוסבוים — מדליקים נרות
לזכר 6 מליון יהודים שנספו בשואה. (מטקס הסרת הלוט מעל המצבה לקדושי צ'לאדז).

חברה קדישא המלווה לדרכה האחרונה את מתי העיירה (בראשה שלום ליפל, בריש היידה, חיים וויינברג ועוד). ארגון הנשים ה„פרויען פאריין" מקיף את רוב נשות העיירה ובראשו עומדות הרבנית לוונטהל, לייצ'ה רכניץ, חנה גרין, איטעלע געלבארד, פייגעלע געלבארד, רחלה לאופר ועוד. לאחרונה הוקם ארגון ט.א.ז. רב משתתפים וזו הפעם הראשונה שהנהלתה היתה מורכבת מהדור השני שעד אז היה רחוק מפעילות צבורית, וכך אנו מוצאים בהנהלה נוסף ליוזמיה ד"ר ליברמן מסוסנוביץ וה"ה שמעון גלברד, בוכינק וחנה גרין גם את יחיאל גלברד, מרקוס רכניץ יבל"א, עו"ד רוזנברג ומגיסטר רוזנבלום ועוזרים בעבודה המעשית הגב' נוסבוים, פייגעלע אפשטיין, פלה שוורצבוים תבל"א, חנה כהן ועוד. באשר לפעילות המוניציפאלית, היתה תקופה ומועצת העיר כללה שלושה יהודים (לאווניקעס): ר' חיים שווייצר, הרמן רכניץ וחנה גרין לבית היידה (הרמן רכניץ היה אישיות ציבורית מקובלת על כל שכבות הצבור, כולל הדתיים, על אף שלא היה דתי במובן המקובל דאז). לאחרונה גברה בעיירה פעילות האנדקים האנטישמיים וכתוצאה מזה הפעילות המוניציפאלית היהודית צומצמה.

בפרוץ מלחמת העולם השניה, ניסו יהודים רבים לברוח מן העיר מזרחה, אולם רובם חזרו ורק מעטים אכן ברחו ואף הגיעו לרוסיה הרחוקה. בעת החזרה לעיר נקלעו רבים

הסרת הלוט מעל המצבה לקדושי צ'לאדז במרתף השאה בהר ציון, ירושלים.
ט"ו אלול תש"ל, 16.9.70. מסירים הלוט: ר' שלמה גלברד ושמעון צ'רי.

למצבים מסוכנים ומספר יהודים אף נרצחו כמו שלושה בנים של ר׳ משה מרדכי קופרברג שנרצחו בגשר סלבקוב. כבר בשנת 1940 התחילו לאסוף יהודים ולשלוח אותם למחנות עבודה בגרמניה ופעילות זו נמשכה עד 1943. בשנת 1941 הועברו היהודים אל הגטו בדרום־מזרח העיר והוקמה הנהלה בראשות פוזמנטיר מבנדין שנשלח מטעם היודנראט בסוסנוביץ.

החיים היהודיים בגטו המשיכו להתנהל אולם הלכו והצטמצמו לאחר שמדי פעם נשלחו משלוחים נוספים למחנות, עד שבמאי 1943 חוסל הגטו והיהודים המעטים הנותרים נשלחו לגטו קמיונקה שבבנדין, מכאן נשלחו לאושביץ יחד עם אחרוני יהודי זגלמביה.

עם תום המלחמה חזרו מספר שרידי השואה לעיירה כדי לבדוק ולחפש קרובים שנותרו בחיים ואולי אף לנסות להציל רכוש כלשהו. באחד הימים נהרגו 2 יהודים חוזרים, שלמה גלברד ומאיר גרוסמן, ע״י תושבים פולניים במקום. רצח זה בראש חוצות שימש רמז לנותרים וכל היהודים עזבו ונתפזרו בכל חלקי תבל.

רוב יהודי צ׳לדז׳, ותיקים כשרידי השואה נמצאים בישראל ומעורבים כאן בכל תחומי החיים, הם מונים בישראל מעל ל־100 איש. כמה עשרות אנשים הגרו לארצות הברית ובעיקר לניו־יורק ולוס אנג׳לס וכן נמצאים בודדים באירופה (גרמניה, צרפת, בלגיה, אנגליה ונורבגיה) ואף באוסטרליה הרחוקה.

בספטמבר 1970, 25 שנה לאחר גמר המלחמה, הוסר הלוט מעל מצבה לזכר קדושי צ׳ילדז׳. המצבה הוקמה במרתף השואה, בהר ציון אשר בירושלים. לצורך זה קוים מפגש, בו השתתפו כ־75 איש מיוצאי צ׳ילדז׳ מכל חלקי הארץ ואף הגיע נציג מחו״ל. המפגש שאורגן ע״י ועדת ארגון (פלה קוניארסקי, צבי שטרוכליץ, יוסף גלברד, לאה מגר־צוקרמן, רבצ׳ה גרושקה־בסרגליק, אברהם גרין) כלל: הדלקת 6 נרות לזכר 6 מיליון נספים. בהדלקת הנרות נתכבדו ר׳ הרשיל נוסבוים, ר׳ פייל גולדפריינד, זליג רושינק, שמעון גלברד, חנה גולדברג ופלה קוניארסקי לבית שוורצ־בוים. בהסרת הלוט מעל המצבה נתכבדו ר׳ שלמה גלברד ושמעון צ׳רני (נציג חו״ל). הספדים נשמעו מפיהם של אברהם גרין, שמעון גלברד ופייוול גולדפריינד. לבסוף נערכו אזכרות לקדושי השואה ולנפטרים לאחר המלחמה וכל הצבור אמר קדיש, ברטט של קדושה ויראת כבוד.

מפגש זה שימש לא רק כמפגש התיחדות וחלוקת כבוד לקדושינו אלא גם כמפגש הגדול ביותר של בני עיר צ׳ילדז׳ לאחר השואה. ואכן היה זה מעמד מרגש, רציני והיסטורי גם יחד.

תשמש רשימה קטנה זו כמצבה נוספת לזכר קדושי צ׳ילדז׳.

הערה: באם גרעתי, הוספתי או טעיתי בפרטים כל שהם ואם חלילה פגעתי בשגגה במישהו אני מבקש סליחה ומחילה. יש לקחת בחשבון שאני מתאר בקצור ובאופן חלקי תקופה בה הייתי ילד בגיל 12—6. א. ג.

קבוצה מיוצאי צ׳לאדז ליד המצבה במרתף השואה.

ההלוויה וקבורת האפר של קדושי זגלמביה שהובא מאושוויץ ע״י שריד
אושוויץ ד. זיכר מסוסנוביץ, ונטמן בבית העלמין בנחלת־יצחק.

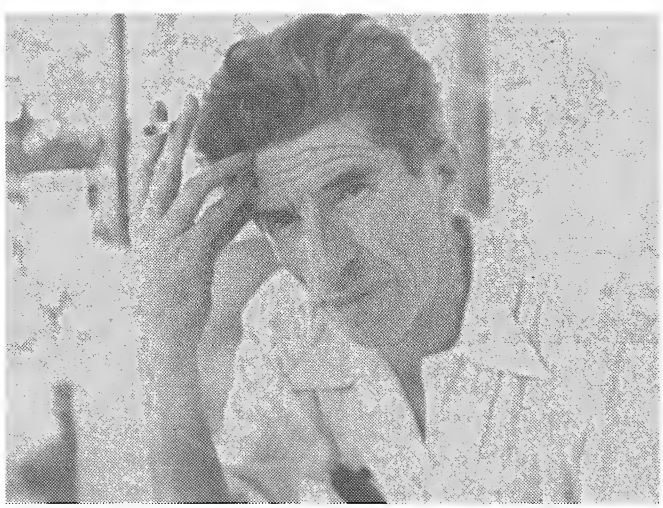
הכנסת ספר תורה לזכר קדושי זגלמביה והקרובים המושמדים
ע״י שריד השואה הגב׳ גולדה מבית ליכטיג מבנדין.

יונגסטר

ישראל שרגאי (גינזבורג)
עסקן וותיק ורב פעלים
מפעילי הספר בישראל

אליקים פדרמן מסוסנוביץ
סגן ראש העיר בבני־ברק

שילער פון סאָסנאָוויץ אין דער טשענסטאָכאָווער טעכנישע שול

צעירי אגודת ישראל

קאָמיטעט פון פועלי ציון אין סאָסנאָוויץ

אבראמאָוויץ, מאריאנקי, קלארמאן, ליבערמאן, א. א.

אהרון גרינבלד
מפעילי הספר באמריקה
שסיפק חומר חשוב לספר

משפחת ארנר

א גרופע סאָסנאָווצער יוגנט

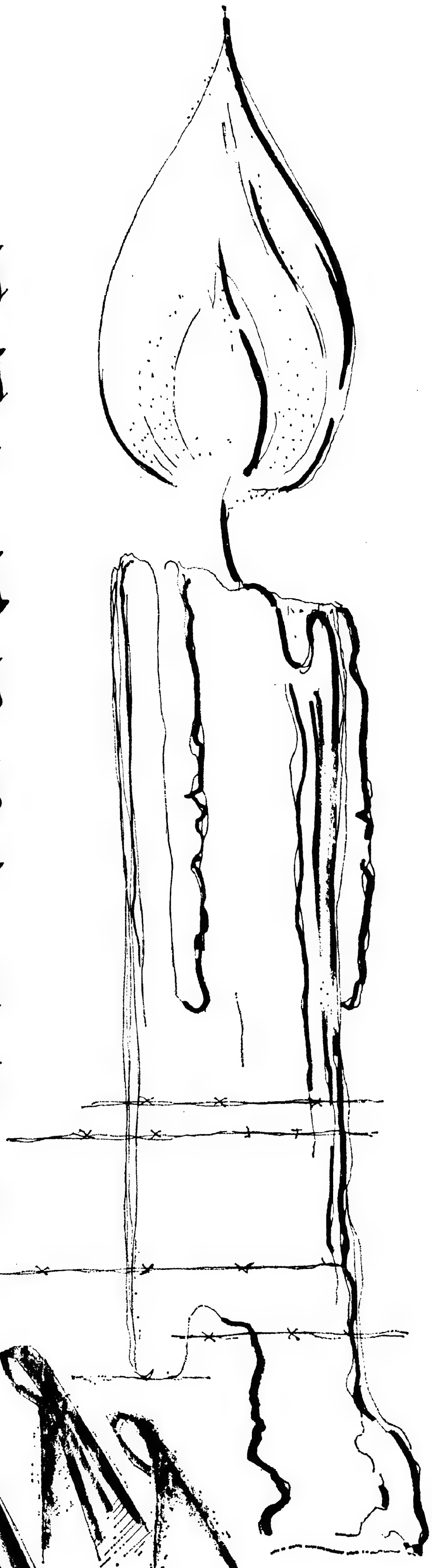
קאָמיטעט פאַר הילף נאָכן חורבן אין סאָסנאָוויץ

די תלמידים פון בית הספר „יבנה" אין בנדין

יזכור

תהיינה דמויותיהם
הקדושות והטהורות
של יקירינו חקוקות
בליבותינו וצרורות
עם הנשמות של כל
קדושי ישראל
שנרצחו בשואה
ושמותיהם יאירו
לנו את הדרך
לגאולה השלמה

נר זכרון לקדושים

מונצחים ע״י קרוביהם מארצות־הברית וקנדה

שם המנציח: פאולה מנדל.
ארלעאן אביגדור, צפורה, רבקה, איטה.

שם המנציח: ג. פישל.
איזראעלעוויטש רגינה.

שם המנציח: מוריס רבינוביץ.
אבראמטשיק משה, הענאך.

שם המנציח: הארי אוסטרי.
אוסטרי זיסל, יעקב, מאנה, רגינה, טופקה, סאלא.

שם המנציח: אברהם איגרא.
איגרא ירמיהו, גיטל, בעריש, אליעזר, מרדכי, רחל, חוה, מרים (דאנציגר), רבקה.

שם המנציח: נורמן אנגלרד.
אנגלרד דורה, חיים, לילה, שמואל, טושא.

שם המנציח: י. בן־ציון פישהוף.
אורבך דוד והמשפחה.

שם המנציח: לאון רכניץ.
איצקוביץ אבא, חנה, ברוניה, מארק.

שם המנציח: סול אקשטיין
אקשטיין יצחק, (צוקר) שפרינצה, רייזל, פייגל, מיכל, שלום והמשפחות.

שם המנציח: יוסף בייגעלמאכער.
וחיים יהודה בייגעלמאכער.
בייגעלמאכער שיינדל (לאנגפוס), פייגל מלכה, אהרן מענדל, שמואל אשר, חנה לאה והילדים.

שם המנציח: הימאן רודלער.
ברמן רוזא.

שם המנציח: סאלי פרידמן
בלייכר שאמשע, פעסל (גולדפרוינד), אסתר, העלא, יחיאל יעקב.

שם המנציח: אברהם בראנדיס.
בראנדיס הינדל, חיה, שלמה, חיים, מאניה, גיטל.

שם המנציח: סאם ברונער.
ברונער ישראל, אדעלה, דוד, אברהם, יעקב, ברוך.

שם המנציח: קארל בלומנפלד.
בלומנפלד חוה גיטל, פייגל הענדל, רחל, וולף.

שם המנציח: בוב ברלין
ברלינסקי חיים מרדכי, דבורה, יולה חיה, נחה, לאה.

שם המנציח: זישא שוויצר.
בלום פייגעלע.

שם המנציח: עמנואל בלכמן.
בלכמן פייגעלע (הייצא), אברהם, רחל.

שם המנציח: חוה דרנגר
בודנר שרה (כהנא).

שם המנציח: מלכה דוין.
גלבהאור ישראל שלום, מרים, רחל, מרדכי, צירל.

שם המנציח: דוד וינשטאק.
גוירצמן אברהם.

שם המנציח: דוד גורפינקל.
גורפינקל יעקב מנחם, חיה גיטל, חנוך, משה, מאיר, יחזקאל, חנה, שיינדל.

שם המנציח: שמעון רוזנברג.
גוטמן פולה.

שם המנציח: ס. זאקס.
גולדופסקי אליהו, גולצ׳יא, טובה רחל.

שם המנציח: אירוינג גולדופסקי.
גולדופסקי אליהו, גולצ׳יא, טובה רחל.

שם המנציח: ארנולד גלייטמאן.
גלייטמאן אברהם משה, ביילע (פרימער), יענטל, שרה רבקה, פורע.

שם המנציח: ד"ר מוריס מ. גולדברג
גולדברג אברהם, חנה, רוזה, הינדה.

שם המנציח: מאקס גלעצער.
גלעצער אברהם, (באלימאווסקי) שרה, רחל, אסתר והמשפחה, שלמה, דוד.

שם המנציח: מארי שובערט.
גרנדאפל פנחס, חנה, יצחק, מילא.

שם המנציח: יוליוס סאנדער.
גרוסמן פראניה.

שם המנציח: ג'ורג' גולדשטיין.
גולדשטיין בערנארד, ברוניה.

שם המנציח: וולף ארליך.
גרנק יצחק, הלה, דוד.

שם המנציח: איסר צוקר.
גוטליב ישראל, שרה, מאניה, רגינה.

שם המנציח: סאם גולדובסקי.
גולדובסקי אליהו, גולדה, טובה רחל.

שם המנציח: נתן גראו.
גראו פרידה, חנה, משה, מאשא, שלמה, יצחק, רחל לאה והבנים.

שם המנציח: יצחק דון.
דונסקי יעקב, חוה לאה (וקסלמן), פייגל, חוה לאה בת יצחק, חונה ומשפחתו.

שם המנציח: ארוין דאלעזמאן
דאלעזמאן שלמה.

שם המנציח: אברהם דאלעזמאן.
בריינדל, פערל, רבקה בלומה, חיים מאיר, יצחק משה.

שם המנציח: יוסף דומבק.
דומבק שלמה זלמן, (מורגנשטרן) חיה לאה, פעלא.

שם המנציח: גוטה ברטראב
הימלפארב הערשל צבי, פריידל רחל, יצחק טוביה, מאשה לאה.

שם המנציח: שרה רוזן.
הופס גולדה, יוסף.

שם המנציח: אלקס האליס.
האלישויץ יצחק, טאובה, אליעזר, שמואל, בלומה, קלמן, יוסף.

שם המנציח: עמנואל בלכמן.
היידא אלחנן, אסתר.

שם המנציח: יוליוס סאנדער.
ויינטראוב יצחק, הלל.

שם המנציח: ג'ורג' גולדשטיין.
ולדמאן חיים, רוזה, מיכאל.

שם המנציח: י. וילדער.
וילדער משה, סאלא, שמעון.

שם המנציח: דוד וולנערמאן.
וולנערמאן חנה, אברהם, גוטשה.

שם המנציח: העלען ו. מאיגינעס.
ויינשטאט הערשל, בעלא.

שם המנציח: נתן וינשטוק.
ויינשטוק שפרה לאה, חנה, יענטל, מרים, פולה, אביגדור, אברהם.

שם המנציח: וולף ויינשטיין.
ויינשטיין יצחק שלמה, יוכבד, שפרינצה, גוטל לאה, יעקב מרדכי, אדיל דאבא.

שם המנציח: הרמן וינר.
וינר אברהם, גניה, צעשא, סאלעק, בארבארה.

שם המנציח: פאול מונקה.
מילשטיין משה, באלצ׳ה, אווה, מינה.

שם המנציח: הנרי מנדלבוים.
מנדלבוים אלתר מרדכי, שפרה פערל, פייגל.

שם המנציח: צלה מייזלס.
מייזלס שלמה יוסף, מלכה, משה, גוטל.

שם המנציח: זאב מורטקוביץ.
מורטקוביץ חיים, בילה, גולדה, הנדלה, דוד לייב.

שם המנציח: אדורד זילברשטין.
נונברג סאלד, יאדזא, קארול.

שם המנציח: דוד וולנערמאן.
נאיער לאה, אידה, מירקה.

שם המנציח: קארל וואהל.
נורנברג הרשל.

שם המנציח: ו. כהן.
סימה, בריש, חנה רחל, שלמה.

שם המנציח: הארי נייער.
נייער משה, לאה, דורה, פרץ, סוסיה, לילעך.

שם המנציח: משה סקוצילארז.
סקוצילארז אליהו, זיסלה (יורא), מרדכי דב, אברהם קלמן, שרה דבורה, יעקב, יוסף, צעשא רחל, יונה, העלא.

שם המנציח: יוליוס סאנדער.
סאנדער עובד־ה, מינדלה.

שם המנציח: גוסטה פישל.
סולדין המשפחה.

שם המנציח: הוררי סקורא.
סקורא הירש וולף, שיינדל, משה דוד ומשפחתו, אבנר אברהם.

שם המנציח: ברוצה סלימה.
סלומניצקי פלטיאל, הינדה, אברהם, משה בר, אסתר, פולה.

שם המנציח: ליב סולטאניק.
סולטאניק יצחק, חנה רודה, פעלה, טובקה, פריידל, הענאך, מאטעק.

שם המנציח: שמואל סקורא.
סקורא דב.

שם המנציח: הלה רייך.
צירלה דבורה.

שם המנציח: מרי גרין.
שלמה, יצחק מרדכי.

שם המנציח: מאיר ערליך.
יהודה לייב.

שם המנציח: וולי ערליך.
לאה, מלכה, רויזה.

שם המנציח: רגינה פאטלבסקי.
ענגלענדער לאה ומשפ׳, עקשטיין יצחק.

שם המנציח: קלמן שטייער
(צוקער) שפרינצע.

שם המנציח: יולוס פיעלד ואלכסנדר פיעלד
פרסטנפלד שלמה, זיסל, ברונקה, בעניעק.

שם המנציח: חוה דרנגר.
פורער גיזה (כהנא).

שם המנציח: י. פאיערשטיין ודוד פאיערשטיין
פאיערשטיין שמואל זינדל הענדל, צירל, אבא, יהודה.

שם המנציח: רגינה פאטלאווסקי.
פאטלאווסקי יוסף.

שם המנציח: מוריס רבינוביץ.
פולקה צבי, גוטל, הינדע, רוזקע.

שם המנציח: גוסטה פישל.
פיק צילה, פישל משפחה.

שם המנציח: מוריס פלדמן.
פלמן בלומה, חנה, אברהם.

שם המנציח: דוד וינשטוק.
וינשטוק סימה (שפיצברג), ברונטשה, יולק.

שם המנציח: אלען זענדל.
זענדל לייבוש, שמעון, (בלומנפרוכט) יאנקה, רות, נתן, יצחק, רחל, דבורה.

שם המנציח: הנרי זימבר.
זימבר מאיר, שיינדל, חיה, משה, אסתר.

שם המנציח: שמעון רוזנברג.
זלינגר אליעזר הירש, הינדה, זייבל, דוד, פיניה.

שם המנציח: ס. זאקס.
זאקס גרשון ומשפחתו.

שם המנציח: ויליאם לוקסנבורג.
חילוויטש חיים, (צודנובסקה) חנה, אברהם, בלומה.

שם המנציח: אענעע אוסטרי.
טורנהיים שלמה, (מאנגל) איטה, שמחה, הדסה, לילה, משה, יששכר

שם המנציח: הרמן וינר
יעקובוביץ לאון, רניה, בארברה.

שם המנציח: מרקוס יונגסטר.
יינגסטר דוד, (לוברנט) שרה, טאובה.

שם המנציח: חוה דרנגר.
כהנא חיה, וילי, נפתלי, מאניעק, משה.

שם המנציח: מאקס לאזינגר.
לאזינגר אברהם, מינדלה, באלה, מיכאל, נתן

שם המנציח: לוציאן לובעל וסטעפא לובעל.
לובלסקי יהודה, אסתר, ברונקה.

שם המנציח: ישראל לאנדסמן.
לאנדסמן רגינה, יוסף דוד, מנשה, רבקה לאה.

שם המנציח: ויליאם לעסארגען.
לעסארגען שרה, ישראל, יומעק.

שם המנציח: אוה פרנקל־ברבש.
לנצנר מאיר דוד, אידה, יאדזה, מוטק, באשא.

שם המנציח: דוד וינשטוק
ליווער יהודה לייב, (קוצינסקי) חנה.

שם המנציח: ויליאם לוקסנבורג.
לוקסנבורג שמחה, רוזליה, שלמה.

שם המנציח: וולדוקס.
ליפניצקי הרש, לאון, משה, פנחס, גוטמן, פולה, אלטה.

שם המנציח: זליג לעווי.
לעווי זיסל, בלומה, אסתר, ביילה.

שם המנציח: לייב סולטניק.
מלינוביצר שמואל, מלכה, אידל הירש, בריינדל, חיה.

שם המנציח: גוסטה פישל.
מושקטבלאט חיים.

שם המנציח: הנרי מאיור.
מאיורציק זיגמונט.

שם המנציח: ר. מיודובניק.
מיודובניק יעקב, העלא, מאניעק.

שם המנציח: שמעון מארין.
מארין אברהם, לובה, לילעק.

שם המנציח: הארי סקורא.
מיכאלובסקי מאיר יוסף.

שם המנציח: דורה ויניארז.
מנדלביץ שמעון, אווה, קארול, קאלמוס, טובצ'א, הענוס.

שם המנציח: פאול מונקה.
מונקה אירה, רייזל.

שם המנציח: פאול מונקה.
מארקאיטש מאיר, פאיגל, אברהם, חיים, יחזקאל.

שם המנציח: זישא שוויצר.
פרידמן חנה.

שם המנציח: זישא שוויצר.
פלאוונער שרה.

שם המנציח: ברנרד פרגריכט.
פרגריכט אלעזר, רחל לאה, וולף, יעקב, אסתר, סימה, זיסל.

שם המנציח: הנרי הורון.
פרידברג פנחס.

שם המנציח: פאול פטאשניק.
פטאשניק חיים שלמה, צורל.

שם המנציח: פינקוס פיינר.
פיינר גדליהו, רבקה לאה, אברהם, לייזער, ביילע, אידית, בריינדל, חיה.

שם המנציח: היימן בוטר.
פוטרשניט ירחמיאל, פעסיע, חיה, הינדע, מארמא, באלטשע, דאבא.

שם המנציח: יהושע ושרה פרידלר.
פרידלר שאול, (רוס) חיה, יוסעלע, מאָטעלע, געניא, מאנטשע.

שם המנציח: א. רקושינסקי.
פרישר אלתר, (מלינובסקי) העלא, רגינה, יצחק, בולעק, שמיאלק.

שם המנציח: יוליוס סאנדער.
פאסלושני העלא.

שם המנציח: פעלא פארסונס.
פארסונס יעקב, העלא, מאניעק.

שם המנציח: פ. רפופורט.
פערגריכט רחל, מנדל, ישראל, גיטל, חיים.

שם המנציח: אברהם פוזנאנסקי.
פוזנאנסקי שלום, דובה, לאה, פעלא.

שם המנציח: אברהם ברנדיס.
פוזמאנטיר נתן, רחל, שרה, לאה, פרידה, לייבל, שלמה.

שם המנציח: דוד פוקס.
פוקס יוסף, פרימט, מוניעק, יאדז׳ה, מענדעק.

שם המנציח: חיים צרנוכה.
צרנוכה נתן, אסתר, עמנואל דוד, הרצקה, נאחצ׳ה.

שם המנציח: יוסף צימבליסטה.
צימבליסטה לוי, מינדל, רבקה, אהרן.

שם המנציח: סול אקשטין.
צוקר עקיבא, שלום, גוטל.

שם המנציח: הנרי הורון.
צוקר עקיבא, (פרידברג) שרה, מוטק.

שם המנציח: שרה קרוק ויהושע פרידלר.
קרוק שמעון דוד (ווילדער) רויזה, יקותיאל, רוכטשע, אדעלא, חייהלה.

שם המנציח: ג׳ורג׳ גולדשטיין.
קרוק יקותיאל, (גולדשטיין) לוסיה.

שם המנציח: יצחק קולון.
קולון אברהם, רוזה, העלא

שם המנציח: שמעון מארין.
קעסטברג ציביה, אסתר, לולה, מאניה, אביש.

שם המנציח: לאו קאראנא.
קאראנא המשפחה.

שם המנציח: יוסף קוגלמאן.
קוגלמאן משה.

שם המנציח: זאב מורקוביץ.
קארשוש שעיה, באטשה, איטקה, אידל, אברהם.

שם המנציח: מ.קולין־קוזלובסקי.
קוזלובסקי יצחק, באלבינה, בנימין.

שם המנציח: רגינה פטלובסקי.
קנאבלער שמואל, רעילא, ירחמיאל והמשפחה, לייביש והמשפחה.

שם המנציח: יהושע ושרה פרידלר.
רוס אסתר שיינדל.

שם המנציח: א. רקושינסקי.
רקושינסקי לאזאר, (לייכטער) איטה.

שם המנציח: הימאן רודלער.
רודלער אנשל, רחל, שלמעק, העלא, יאדזא, טבעל.

שם המנציח: אברהם פוזנאנסקי.
ראבינקו דוד, בילה, (אדלער) העלא, אברהם.

שם המנציח: ליאון רכניץ.
רכניץ מרקוס, אלקה, הינדה

שם המנציח: הלן ברוטוביץ.
רקושינסקי לאזאר, (לייכטער) איטה.

שם המנציח: שמעון רוזנברג.
רוזנברג זלמן, הרשל.

שם המנציח: יוסף זומבק.
רוזנבאום שפרינצה.

שם המנציח: דוד רוזנצווייג.
רוזנצווייג רבקה, חיים, טאובה, אסתר, גיטל, פייגל, וולף, איטשה, דינה, מרדכי.

שם המנציח: קלמן שטייער.
שטייער נחום, (ברלינסקי) לאה חיה, צבי, אהרן.

שם המנציח: לוציאן לובעל.
שצ׳עקאצקי יצחק, לאה.

שם המנציח: לאו קאראנא.
שבת משפחה.

שם המנציח: שרה ויאטרק.
שויצר חיים והמשפחה.

שם המנציח: זישא שויצר.
שויצר משה נוטע, יואל, זעליג.

שם המנציח: פאול מונקה.
שולוביץ חנה, רגינה, אברהם.

שם המנציח: ישראל שטיגליץ.
שטיגליץ פנחס, (מנגל) חנה גיטל, אברהם ישׂשכר, משה אלימלך, מנחם מנדל, רבקה.

שם המנציח: י. שטיגליץ.
שטיגליץ אברהם, (בייטנר) בילה, פנחס, יוסף, הדסה, זלתה.

שם המנציח: מ. שוורצבאום.
שוורצבאום מנחם, רחל, יעקב ישעיה, צבי.

שם המנציח: בנימין שורצבאום.
שוורצבאום יעקב, רבקה, רייזל.

שם המנציח: רגינה פטלובסקי.
שטראוכליץ יעקב, מניה.

שם המנציח: ג. פישל.
שלופובסקי שמחה, פייגל.

שם המנציח: ג. פישל.
שטערן שבתל, ריילע.

לזכר משפחת יורא

עלטערן צבי הערשל און העלאַ ז״ל; ברודער משה און זיין פרוי בלומה; קינדער נחמיה און זיין פרוי ביילע, פרוי פון יצחק יורע (געב. באזי־קאָווסקי); טעכטערלעך העלאַ און רות; די עלטערן פון גוטשע און הערשל שיקמאַן; טאָכטער שרה און מאן אברהם זאַרסקי און זיין זין שלמה; פרוי רייזל (געב. זאַיאַנץ) און זין חנוך; אָנקל יאָסל יורע און זיין פרוי בלומה ז״ל; טאָכטער רויזעלע און קינדער, זין בערעלע מיט פרוי און קינדער הי״ד.

פאַראייביקט פון

יעקב, יצחק יורא און אַדעלאַ אַפּאַציִנסקי,

לאָס־אַנדזשעלעס, קאַליפאָרניע

און העשקע יורא, ניו־יאָרק.

צום אייביקן אָנדענק פון מיינע אומגעקומענע ליבסטע און טייערסטע פרוי לאַה, זון משה, טאָכטער רבקה, שוועסטער גלה און מאן הערשל און זייערע קינדער הי״ד

פאַראייביקט דורך שמעון אַניסמאַן, סאָסנאָוויץ, איצט מאָנטרעאַל, קאַנאַדע

לזכר מיינע עלטערן חנה און מענדל אַפּאַטשינסקי

ברודער אהרון, נפטר געוואָרן אין בענדין. ברודער שמואל פון פאַריז, שוועסטער פייגל דאַנסקי און טאָכטער עווא, שוועגערינס פעלא און רעגינא פון סאָסנאָוויץ, שוו. בלומה און מאַן ברוך שיינערמאַן, זייער זין יוסל׳ע פון בענדין, אויסגעזידלט אין 1943, ברודער אריה, אַ קרבן פון נאַצי־פאַרפייניקונג, אויסגעגאַנגען אין ניו־יאָרק — כבוד זייער אָנדענק

איציק אַפּאַטשינסקי, ניו־יאָרק

צום אייביקן אָנדענק פון אונדזערע ליבע און טייערע

פאָטער — ישראל איסאַקאָוו

מוטער — רבקה, פון דערהיים ברעכנער, אומגעקומען כ״ט שבט 1942

ברודער — דניאל איסאַקאָוו 1944

פאַראייביקט דורך דעם זין

שמואל יוסף איסאַקאָוו — טאָראָנטאָ

און טאָכטער לאה לופּטיק — טאָראָנטאָ

לזכר עולם משפחת שליוואָווסקי בענדין

פאָטער משה נפטר געוואָרן אין בענדין, מוטער מלכה, ברודער וואָלף און יענקל, שוו. חיה מיטן מאַן דוד, זייער זון משה׳לה, ברודער אברהם און זיין משפחה, הי״ד

פאַראייביקט דורך מרים אַפּאַטשינסקי, ניו־יאָרק

צום אייביקן אָנדענק פון מיינע ליבע און טייערע עלטערן,

יצחק און רחל אַפּעלבוים (גדאַנסקי)

אלתר זיסמאַן, יעקב און מרים אַפּעלבוים, הי״ד

פאַראיביקט דורך שליט אַפּעלבוים,

לאָס־אַנדזשעלאָס קאַליפ.

לזכר עולם פון די טייערע מוטער רחל ברומער

געשטאָרבן אין בענדין 1933

פרוי קריינדל ברומער געב. סקאָפּיצקי

טעכטערלעך רחל׳ה און שיינדעלע ברומער

אומגעקומען ביי דער אויסזידלונג אין בענדין אין איר 1942, הי״ד

פאַראייביקט דורך חנן ברומער, ניו־יאָרק

לזכר עולם

פאָטער — הרב אליעזר בן הרב אברהם מאיר גיטלער זצ״ל רב אין דאָמבראָווע, און מוטער—גיטל גיטלער, ברודער לייביש און זיין פרוי שיינדל און קינדער חנה׳לע, שוו. אסתר מיט איר מאַן גיטמאַן ריכטער ברידער לייביש און זיין פרוי שיינדל און קינדער אליעזר, טויבעלע, מענדעלע, משה׳לע און חנה׳לע, שוו. אסתר מיט איר מאַן גיטמאַן ריכטער און טאָכטער חנה טויבעלע, שוו. חיה מיט איר מאַן שמואל יחזקאל וואָלד און טעכטער גאָלדעלע און פעסעלע. אומגעקומען אויף קידוש־השם דורך די דייטשע נאַצישע מערדער ימ״ש

פאַראייביקט דורך נחמה (גיטלער) בראָון, מעקסיקאָ

לזכר עולם אונדזערע עלטערן

זעליג און אסתר בייגעלמאַכער

ברודער קלמן און זיין פרוי לאה מיט די קינדערלעך, ברודער יצחק (איטשע) און פרוי, ברודער יוסף יאָסל און שוועסטער חיה לאה

אלע אומגעקומען דורך די נאַצישע מערדער — הי״ד.

פאַראייביקט פון

אהרון בייגעלמאַכער (בעלמאר) ניו־יאָרק

(פון דער קאַלאַנטאַיער גאַס אין סאָסנאָוויץ)

לזכר די מוטער שיינדל בייגעלמאַכער בת ר׳
חיים לייב (האמבורג) פון סאָסנאָוויץ
שוועסטער פייגל מלכה, ברודער אהרון מענדל
און שמואל אשר אומגעקומען אין 1943 הי״ד.
פאָטער מנחם בר׳ חיים לאַנגפוס
געבוירן אין בענדין 1903, געשטאָרבן 1936
מוטער חנה לאה בר׳ מרדכי דוד בייגעלמאכער
געבוירן אין סאָסנאָוויץ, 1903
ברודער דוד און יהושע, אומגעקומען 1943 — הי״ד.
חיים לייב בייגעלמאַכער און פרוי פייגל
ניו־יאָרק

צום אייביקן אנדענק פון אונדזער ליבן און אומפאַר־
געסלעכן מאן, פאָטער און זיידע
סאנדל באָטאשינסקי ז״ל
געבוירן אין יענדזעיאָוו, געלעבט אין בענדין,
געשטאָרבן אין ניו־יאָרק.
זייער משפחה טריישאפט וועט אייביק
לעבן אין אונדזערע הערצער.
פרוי אולאַ, זון לוזער, שנור עריקאַ,
אייניקלעך ליאונוראַ, ליאון און סוסי

צום אייביקן אנדענק פון מיינע ליבע און טייערע,
וואָס זענען אומגעבראכט געוואָרן דורך די נאציס ימ״ש
פאָטער — הערשל בר׳ אברהם הימעלפאַרב
מוטער — פריידל רחל בת משה לייב
ברודער — יצחק טוביה הימעלפאַרב
שוועסטער — מאַשאַ לאה הימעלפאַרב
פאראייביקט דורך גיטל בערטראַם, ניו־יאָרק

לזכר עולם
בתי פייגל מלכה, בני מנחם אהרון. ושמואל אשר
ואת כל משפחתי אשר הושמדו ע״י הנאצים ימ״ש
יוסף אברהם בייגעלמאכער, מאָנטרעאל

לזכר משפחת בלעכמאַן און היידע פון בענדין
פאראייביקט דורך
סעמועל בלעכמאַן, ניו־יאָרק

צום אייביקן אנדענק פון אונדזערע טייערע עלטערן,
הערשל און שרה׳לה קרויזמאַן,
שוועסטער העלאַ וועקסלמאַן, הי״ד
פאראייביקט דורך
גוטשע באָרנשטיין און שלאַמעק קראָזמאַן
ניו־יאָרק

לזכר פאמ. בארענעק, משה בער און גיטל
(וואָלפאָוויץ), דוד, משה, יענקל, קלמן,
אַדל, מאיר און צפורה האָניגמאַן
פאראייביקט דורך
זיגמונט בארענעק, לאָס־אנדז׳עלאס, קאליפ.

לזכר היקרים והאהובים, אמי חנה בלומענשטוק,
אבי אליעזר בלומענשטאָק,
אחותי חוה ואחי מרדכי ואשר
פאראייבקט דורך
שלמה בלומענשטאָק, ניו־דז׳ערסי

לזכר עולם משפחת בערלינסקי, סאָסנאָוויץ,
פאָטער חיים מרדכי בר׳ שלמה, מוטער דבורה,
שוועסטערן העלאַ, נאַטקאַ און לאָלא.
ראָבערט בערלינסקי, סאן־דיאגאָ, קאליפ.
און אליהו בערלינסקי, ירושלים

לזכר אונדזערע ליבע עלטערן הענדל און חיה
בראנדעס, ברידער שלמה און חיים, שוו. מאניע
און גוטע, אומגעבראכט אין סאָסנאָוויץ, הי״ד.
פאראייביקט דורך מאַרעי און יעקב בראנדעס
מינעאָפּאָליס, מינעסאָטא

צום אייביקן אנדענק פון אונזערע עלטערן
חיים שלום און אסתר בשה בארשטין
ברידערן און שוועסטערן.
פאראייביקט דורך
וואָלף באָרשטין, מאָנטרעאל קאנאדע
אלטילע תל־אביב, ישראל

צום אנדענק פון אונזערע טייערסטע
פאָטער יהודה אריה בן מרדכי יוסף בלומענפעלד
מוטער גיטל בלומענפעלד (שיקמאן)
שוועסטער פייגל הענדל און רחל בלומענפעלד
ברודער וואָלף בלומענפעלד ה.י.ד.
פאראייביקט פון שעיה און קלמן בלומענפעלד
אין ניו־יאָרק

צום אָנדענק פון מיינע עלטערן
יוסף און רבקה שיינדל גאָלדבערג
ברידער מרדכי און עיזל, נפטר געוואָרן אין ניו־יאָרק
שוועסטער חנה דבורה און איר מאן ש. שטיינקעלער
און זייערע קינדער
אומגעקומען דורך די נאציס איז זאוויערצ׳ע.
כבוד זייער אָנדענק.
קארל (קאלמעלע) גאָלדבערג, ניו יאָרק

צום אייביקן אָנדענק פון אונדזערע ליבע
און טייערע עלטערן
יחיאל חיים און רייזל אַפּעלבוים,
שוועסטער **יאַדזשע** און **שבע,**
ברידער **לייזער** און **יאַסעק**
אומגעקומען אין לעצטער איסזידלונג אין סאָסנאָוויץ
הי״ד פאַראייביקט דורך
געניע גאָלדשער, ווילימענטיק, קאָנעדיקעט,
אמעריקע
יעקב אין פראַנקרייך, און **צמח** אין ישראל

לזכר משפחת הרב **אברהם מאיר גיטלער** זצ״ל
מסוסנוביץ, פאָטער — **אהרון שמואל,** נפטר געוואָרן
אין סאָסנאָוויץ 1912, מוטער — **צירל** בר׳ יצחק אייזיק
האָבער, שוועסטער **גיטעלע** מיט איר מאַן **דוד
גערטלער** און זייערע צוויי קינדער,
דערמאָרדעט דורך די נאַציס ימ״ש אין אושוויץ 1943
ברידער **שמעון-נתן** און **דוד,** נפטר געוואָרן אין
ניו-יאָרק, שוועסטער **באַלטשע בייטנער,**
נפטר געוואָרן אין ישראל.
פאַראייביקט דורך **נחמיה** אין ניו-יאָרק
און **מרדכי** און **פישל גיטלער** אין מעקסיקאָ

צום אָנדענק פון מיינע עלטערן
דוד און רבקה גרינפעלד,
ברידער **מאַניעק,** שוועסטער **דאַבקע**
אומגעבראַכט אין סאָסנאָוויץ הי״ד

פאַראייביקט דורך
זאָסיע גרינפעלד—באַנד, ניו-יאָרק

לזכר
משפ׳ **גרויער** מסוסנוביץ, פאָטער **בערל** (בערעק),
מוטער **חוה** (געב. גאָלדשטיין), שוועסטערן — **חנה,
רבקה, רחל** און ברודער **יוסף**

פאַראייביקט דורך
יעקב גרויער, סערקיוז, ניו-יאָרק

פאַמ. **גוטמאַן** פון בענדין,
עלטערן **שלמה** און **מאַכעלע,**
שוועסטערן **ליבע, גוטשע,** ברודער **מרדכי וואָלף**
פאַראייביקט דורך **איטשע גוטמאַן,** קענזיס-סיטי

צום אייביקן אנדענק פון פאמיליע **גרייזגרין**
משה, מרים, בונים, חיים און **לאה** הי״ד
פאראייביקט דורך
יעקב גרין, לאָס-אַנדזשעלעס, קאַליפ.

לזכר עולם די אומפאַרגעסלעך אומגעבראַכטע מוטער
חוה, פרוי **פעסעלע,** זון **אלעקסאַנדער,** שוועסטער
רוחטשע, ברידער **דוד** און **אייזיק אהרון** מיט
זייערע נאָענטע, און פאָטער **יחיאל** ז״ל, נפטר געוואָרן
אין סאָסנאָוויץ אין 1917,
פאַראייביקט דורך **איטשקע גרינפעלד,** ניו-יאָרק

לזכר עולם פון אונדזערע ליבע עלטערן,
איטשע און ליבטשע גאָלדשער,
טאַנטע **רייזעלע,** קוזין **מאַרעק** און **לאָלאַ גאָלדשער**
פאַראייביקט דורך
די קינדער **רוזשקע גאָלדשער** (ווינער),
האַנקע גאָלדשער (מאַנדשיין), **יולעק**
און **אַברהמעק**

לזכר עולם אונזערע ליבע עלטערן,
בעריש און **ליבע גאָלדשער,** שוועסטער **גוטשא**
אומגעקומען אין דער גרויסער אויסזידלונג 1943,
ברודער **אַנשל,** געשטאָרבן אין בוכנוואַלד הי״ד.
פאַראייביקט דורך **יצחק אלעק** און **מיכל גאָלדשער**

צום אָנדענק פון
פאַמיליע יצחק און **מישקא גוטמאַן**
פון **וויליאַם גוטמאַן,** ניו-יאָרק

לזכר פון מיינע ליבסטע און טייערסטע
פרוי **פריידע גראוה** (קופּטשיק)
טעכטער **חנה** און **משה גראוה**
שוועסטער **רחל גראוה**
ברידער **שלמה** און **יצחק גראוה**
ה. י. ד.
פאַראייביקט דורך **נחום גראוה** אין ניו-יאָרק

לזכר עולם
צום אָנדענק פון אונדזערע טייערע קדושים
צבי געלבהאַר און פרוי **ראַזל** (דונסקי)
זייערע קינדער: **לייביש, יוסף, דוד**
מיט זייערע משפחות, ה. י. ד.
פאַראייביקן: **יצחק גלבהר** און **פרוי
מרים ורקסבערג—געלבהאַר**
און די גאַנצע משפחה

צום אייביקן אנדענק פון אונדזערע ליבסטע און טייערסטע
מוטער **ליבע עבערהאַרט**, געשטאָרבן 1959 ניו־יאָרק
פאָטער **לייב וואָלף עבערהאַרט**
געשטאָרבן אין 1962, ניו־יאָרק
פאראייביקט דורך **סעלמא דיימאנט**
אין געשוויסטער

צום אָנדענק פון אונדזערע ליבסטע
פאָטער **בערל** בר׳ יוסף **גוטמאַן**, נפטר געוואָרן אין
ניו־יאָרק אין יאָר 1922
מוטער — **חוה** בר׳ לייב 1949
ברודער — **שלמה** 1962
און שוועסטער — **גיטל שמוקלער** 1963
פאראייביקט דורך: —
פעני דאן, בעססי געלען, חנה גלעזער,
און **אידא לעוו** — אמעריקע

לזכר עולם די פארשטאָרבענע און טראגיש אומגעקומענע
משפחות **דאַנסקי, אַפּאָטשינסקי, ווײַנשטאָק,**
קנאָבלער, לובעלסקי און **לוסטיגער**
איבערגעגעבענער חבר **יחיאל מיכל אייזענבערג**
און פרוי **העלא** און צוויי קינדער הי״ד
פון סאָסנאָוויץ, בענדין, פשעדבאָרזש.
קוזינע **בעלא גאָלד**, פריינד און לאנדסלייט
געשטאָרבן אין ניו־יאָרק — כבוד זייער אנדענק.
יצחק דונסקי—דון, ניו־יאָרק

לזכר עולם — די פאמיליע **דאַנסקי** פון בענדין,
שוועסטער **רחל׳ה**, געשטאָרבן 1937, מוטער **פעסיע**,
געשטאָרבן 1941, פאָטער **שלמה** בר׳ **יוסל הכהן**,
ברודער **בער** מיט פרוי און טעכטע׳ל, פרוי **ביילע**
און זונעלע **בנימין** הי״ד
פאראייביקט דורך **לייב לעאָן דאַנסקי**, ניו־יאָרק

לזכר עולם פאמיליע **דאַנציגער**:
יוס׳לע, הערשל, חנה, רבקה און **חיים דוד**, הי״ד
פאראייביקט דורך **אברהם מ. דאנציגער**
לאָס־אנדזשעלעס, קאליפאָרניע

קיין מאל נישט פארגעסן
קיין מאל נישט פארגעבן
פאר די פריי־צייטיקע
פארשניטענע לעבענס.
צום אייביקן אנדענק פאר אונזערע ליבע עלטערן
מרדכי און **חנה גיטעל דובלין**
שוועסטערן: **אסתר, בלומע** און **רחל**
פון **משה יעקב דובלין** און **פערל ווייסבעקער**

צום אנדענק פון אונזערע פארשטאָרבענע ליבסטע
און טייערסטע וואָס זענען אזוי יונג אוועק פון דער
זינדיקער וועלט
פאָטער **יעקב** ב׳ **יוסף דונסקי** ע״ה, געשטאָרבן אין
סאָסנאָוויץ אין יאָר 1918, אין עלטער פון 52 יאָר.
מוטער **חוה לאה** בת יהודה לייב וועקסעלמאן **דונסקי**,
געשטאָרבן אין דער זעלבער עלטער אין סאָסנאָוויץ
אין יאָר 1919,
שטיף ברידער **מרדכי אריה** (מארקוס) **היידע**,
טראגיש אומגעקומען אין דער שווייץ אין עלטער
32 יאָר אין 1920,
שוועסטער **פייגל פראשקער** אין עלטער פון 47,
געשטאָרבן אין יאָר 1939 אין סאָסנאָוויץ.
שוועסטער **רבקה** (ריבטשע) **ווינער**, געשטאָרבן אין
זעלבן יאָר אין ארגענטינע אין עלטער פון 45 יאָר.
פאראייביקט דורך:
משה און **יצחק דאן** (דונסקי) אין אמעריקא
פארבליבענע קינדער פון אונזערע שוועסטער:
העלא (פראשקער) **גאם** אין ישראל,
עווא קליסיט (ווינער) און **מאטילדע ווינער**
און זייער פאָטער **יעקב ווינער** אין ארגענטינע

מיינע און אונזערע אומגעקומענע דורך די
מערדערישע נאצים:
פרוי **פעלא** (פייגל) געב. אפאצינסקי, אונזער איינציק
טעכטערל **חוה לאה** (עווטשא) **דונסקי**, עלטסטע
שוועסטער **רייזל**, איר מאן **צבי הערש געלבהאר**,
זייערע 3 זין **יהודה־לייביש, יוסל, דוד** אמגעקומען
אָנפאנג די מלחמה 1939 מיט זייערע פרויען און קינדער.
ברידער **חנא** זיין פרוי **ליבעלע** (געב. אייזענבערג),
זייערע 2 טעכטערלעך **עווא** און **רות**, יונגסטע
שוועסטער **מאניא**, איר מאן **יעקב לובעלסקי**
און זייער איינציק יינגעלע **יאָסעלע**, שוואָגער **שעיה**
פראשקער מיט זיינע 3 זין **יעקב לייביש** און
חיים. אויך טאנטעס, אָנקעלס, קאזינס און פיל
אנדערע משפחות — ה. י. ד.

מיר וועלן אייך קיינמאָל נישט פארגעסן,
איר לעבט אין אונזערע הערצער.

מרים וואקסבערג (געלבהאר), ירושלים
העלא (פראשקער) **גאם** רמת יצחק, ישראל

אונדזער טייערן און אומפארגעסלעכן ברודער
פישל קאַרנהענדלער
וואָס די נאַצים ימ״ש האָבן ערמאָרדעט
אין דעם דריטן טאָג פון קריג,
אויך שוועסטערן: **ליבע** און **שרה קאַרנהענדלער**
בלייבן מיר אין אייביקן טרויער.
גאָלע רויזע דובלין און **פייגעל וועבער**
קאַנאַדע

צום אנדענק פון די אומגעקומענע פון סאָסנאָוויץ
פרוי **שרה הערצבערג** (געבוירן מענדעלסאָן)
טאָכטער **רבקה**

הי״ד

פאראייביקט דורך זייער מאן און פאָטער
דוד הערצבערג — אין ניו־יאָרק

צום זכר פון די משפחות
הירשפעלד, זאַקס, ליפמאַן, שווארצבוים, פעלמאַן
געבוירענע אין סאָסנאָוויץ,
אומגעבראַכט דורך די נאַציס, הי״ד
פאראייביקט דורך **הערשל פעלמאַן**, ניו־יאָרק
און זיין שוועגערין **באַטשע הירשפעלד—קאַנער**,
דעטרויט

לזכר משפחת רינסקי ממודזיוב
אבא — **יהושע רינסקי**
אמא — **שרה ריסנקי**, ממשפ׳ גוטליב מונדז׳יוב
אח — **יצחק רינסקי**
אח — **אשר רינסקי**
בהנצחה לעולמי עד
ע״י **רחל הופמן** מבית רינסקי
משה רינסקי
יוסף רינסקי — ישראל

צום אנדענק פון אונדזערע
עלטערן
שמואל יעקב און **מרים** (אונגער) **קעסטענבערג**
שוועסטער
רבקה זלאטע און איר זינעלע **אברהם ישעיה**
זיידע **יהודה מאיר** און **לאה קעסטענבערג**

ה. י. ד.

אומגעבראכט דורך די נאַציס.

פאראייביקט פון:
בעלא האַסטערמאַן, ניו־יורק.
משה און **חיים קעסטענבערג**, אויסטראַליע

צום אייביקן אנדענק פון אונדזערע ליבסטע און טייערסטע
יצחק קוואַסטעל, געשטאָרבן אין סאָסנאָוויץ
שרה רייזל און **שמואליק קוואסטעל**
יעקב, סאָפיאַ און **פעני ווייסער**,
אומגעבראַכט דורך די נאַצישע האַרדעס, אין יאר 1943,

הי״ד.

פאראייביקט דורך
חנה־לע ווייסער (געבוירן קוואסטעל)
און **ראָזע קליין** (געב. ווייסער),
פעיר ליאָון, ניו־דזשערסי

צום אייביקן אנדענק פון אונדזער טייערע
מוטער — **ריבטשע ווילמאַן** (פשעראווסקי)
פון בענדין, געשטאָרבן ניו־יאָרק 1953
פאָטער — **שלמה יידל ווילמאַן** 1959
באָבע — **גיטל ווילמאן** 1965
פאראייביקט דורך די קינדער און אייניקלעך אין אמעריקע

צום אנדענק פון אונדזער אומגעבראַכטע
דורך די נאַצישע מערדער
משפחה ווינשטאָק הי״ד
פאָטער — **משה מרדכי** ז״ל
מוטער — **שפרה לאה**
שוועסטער — **חנה פייגל**
איר מאן **ישראל שלמה צימערמאַן** און קינדער
ברידער — **אריה** און **אברהם**
שוועסטערן — **יענטל** און **מרים**

הי״ד. כבוד זייער אנדענק.
פאראייבקט דורך
נח און **שלום וויינשטאַק**, ניו־יאָרק

לזכר מיינע אומגעקומענע קדושים
עלטערן **ברוך** און **בלימה וועלגרין**
ברידער און 9 שוועסטער
מיט זייערע פאמיליעס אין בענדין
פאראייביקט דורך
שרה וועלגרין—האַמבורגער
מאָנטרעאַל, קאַנאַדע

צום אייביקן אנדענק פון **חיים** בר׳ **יחיאל שווייצער**
געב. אין בענדין 1880, אומגעקומען מיט דער פאַמיליע, 1943
הי״ד
די נישט פארגעסענע.
פרוי **שרה וויאַטרעק**, זון און **פאַמיליע**
וואַרוויק־ראָוד, איילאַנד.

צום אייביקן אנדענק פון די פאמיליעס
ווינער און רייך
פאראייביקט דורך
געברודער ווינער. סט. פאול, מינעסאָטא

צום אנדענק פון
פאָטער מרדכי וועגנער, מוטער ברכה וועגנער
שוועסטער בלימה איר מאן מענדל פילץ און זייער זין
שוועסטער קריינדל איר מאן הערמאן לעיבאָוויץ
שוועסטער אסתר, ריקל
ברידער אברהם, דוד און מענדל
ברידער משה זיין פרוי מיט 3 קינדער — ה. י. ד.
פאראייביקט פון
ישוע וועגנער און רחל צווייליק
ניו־יאָרק

צום אייביקן אנדענק פון מיין
אומפארגעסלעכער פרוי חוה ווייצמאן (בראנדעס)
און מיינע טעכטער לאה־רויזע און פראדע
ה. י. ד.
פאראייביקט דורך שלמה ווייצמאן
(מאָנטרעאל — קאנאדא)

לזכר עולם
ר׳ לייביש זענדל ז״ל
שמעון זענדל מיט פרוי און קינד נתן
יצחק (איטשעלע), רחל׳ע און דאָראַ
הי״ד

אונדזערע אומפארגעסלעכע ליבסטע און טייערסטע
ישראל׳קע זאַקס, געבוירן אין בענדין 1890
זיין זון מאָריס, געבוירן אין פראנקרייך 1927
דעפארטירט און אומגעקומען דורך די נאציס אין 1944
הי״ד.
די פארבליבענע משפחה אין פאריז
רעגינע זאַקס מיט אירע קינדער
מאַקס, פרידא

צום אנדענק פון פאמיליע
זיסקינד
פאראייביקט דורך
אברהם זיסקינד, פילאדעלפיע
צום אייביקן אנדענק פון די ליבסטע און טייערסטע
יהושע דב זיעלינסקי, העלען, צבי מאיר,
אברהם, שושנה רויזע, יוכבד.
נתן זיעלינסקי
לאָס אנדזשעלעס, קאליפ.

צום אנדענק פון מיינע עלטערן,
לייב און יוכבד ראָטפעלד און ברידער יחיאל ז״ל
פאראייביקט דורך עטא חינקעס, ניו־יאָרק

ל ז כ ר ע ו ל ם
פרוי חנה שבע חענטשינסקי,
שוועסטער זיסל קאפעלס איר טאָכטער און אייניקלעך
שוועסטער מלכה זוכטער מיט אירע קינדער.
כבוד זייער אנדענק.
הערש לייב חענטשינסקי, אין ניו־יאָרק

צום אנדענק פון מיינע ליבסטע עלטערן,
שלמה און בלומע טייכנער,
שוועסטערן געניאַ קליינערס
און אַננאַ ראָזענקראנץ
פאראייביקט דורך
נחמה טייכנער, לאָס־אנדזשעלאס, קאליפ.

לזכרון נצח אונדזערע עלטערן, חיים שמואל און
מרים יאסקעראָוויטש, שוועסטערן פריידל און
חיה לאה, ברידער אברהם יהושע און חנא וואלף,
עלטערן משה אהרן און קיילע פריש (וועקסעלמאן),
שוו. בינעלע.
פון יאַנאס און מולא יאַסקעראָוויטש (פריש)
יוניאָן, ניו־דזשערסי

לזכר משפחת יורא פון בענדין
עלטערן צבי הערשל און חיילע ז״ל
ברידער משה זיין פרוי בלומה און קינדער
ברידער שמאיע זיין פרוי ביילע
פרוי פון יצחק יורא גוטשע (באזיקאָווסקי)
זייערע טעכטערלעך העלא און רות
אירע עלטערן הערשל און רחל שיקמאַן,
זייער טאָכטער שרה און מאן אברהם זארסקי
און קינדער,
זון שלמה באזיקאָווסקי און פרוי (זאיאנץ),
זייער זון העניעק,
פעטער יאָסל יורא און פרוי בלימע ז״ל
זייער טאָכטער רויזעלע און קינדער, זון בערעלע
מיט פרוי און קינדער, הי״ד.
פאראייביקט דורך:
יצחק און יעקב יורא, אדעלא אפאצינסקי
לאָס אנדזשעלעס, קאליפ.
העשקע יורא, ניו־יאָרק

לזכר **שמואל** בר׳ **שלמה קארן** ז״ל, געבוירן 2.2.1924,
טראגיש אומגעקומען נאוועמבער 1965, אין אמעריקע.
כבוד זיין אנדענק.
פאראייביקט דורכן
יזכור־בוך קאמיטעט, ניו־יארק

מיינע ליבע און טייערע, קיינמאל נישט־פארגעסענע
עלטערן **חיים** און **ברכה לוקס**
ברודער **וואלוועלע** פרוי און קינדער,
שוועסטער **ראזע זאלצמאן** מאן און קינד
שוועסטער **פייגל שערער** מאן און קינד
ברודער **מענדעלע**, שוועסטערן **גאלדע**, **עטעלע**,
איטקע, **רחל** און **לאה לוקס**
אלע אומגעבראכטע אין יאר 1942 הי״ד.
פאראייביקט דורך **יאדזיע לוקס**,
ברייטאוויץ, ניו־דז׳ערסי

צום אנדענק פון אונדזערע עלטערן
נחום בר׳ **אהרון פישל** און **שפרה** פון בענדין
געשטארבן אין ניו־יארק, 1924
אונדזער זיידע ר׳ **אהרון** פון לאגישע, געוו. לאנדבאזיצער
נפטר געווארן צו 114 יאר און די באבע צו 104 יאר.
פאראייביקט דורך
צילע לאנדנער און **איזידאר פישל**,
ניו־יארק

לזכר עולם אונדזערע ליבסטע מאן און פאטער
לייביש בר׳ הערש צבי **ליפניצקי**
געב. אין סאסנאוויץ 1896
און זיינע פינף קינדער:
פאלא 16 יאר, **פנחס** 14, **משה שמואל** 13,
אלטעלע 8, **גוטמאן** 5, אלע געבוירן אין סאסנאוויץ,
אויסגעזידלט פון געטא שראדעלע קיין אושוויץ
19טן מאי 1943.
קיינמאל וועט מען זיי נישט פארגעסן — הי״ד.
פרוי **סימטשע ליפניצקא** און צוויי טעכטער
אין ניו־יארק

לזכר משפ. **לובעלסקי**, סאסנאוויץ:
מוטער **רחל**, פאטער **יידל**, שוו. **ברײַנדל** און
יאכנע, ברידער **אלעק** און **מאקס**, שוו. **לאלא**
צימבערקנאפף, — כבוד זייער אנדענק!
פאראייביקט דורך
לוטעק און **מאיר לובעלסקי**, ניו־יארק

אונדזערע טראגיש־אומגעקומענע עלטערן פון סאסנאוויץ
חיים און **חנה הילעוויץ—צודזינאווסקי**,
שמעון און **ראזע לוקסענבורג־הילעוויץ־פיינער**
פאראייביקט דורך:
העלען און **וויליאם לוקסענבורג־הילעוויץ׳**

צום אייביקן אנדענק פון אלע מיינע ליבסטע און טייערסטע
פון סאסנאוויץ, וואס זענען ברוטאל אומגעקומען
דורך די דייטשן אין אוישוויץ 1943.
פאראייביקט דורך
צעלא מיליכיאר—מייזלס, ניו־יארק

לזכר פון
אלתר מרדכי בר׳ יהודה הכהן **מאנדעלבוים**
חנא דוד בר׳ מרדכי הכהן
און **שפרה פעסל** בת ר׳ אלתר מרדכי הכהן הי״ד.
די פארבליבענע:
רבקה ליבע מאנדעלבוים
אהרון חנוך מאנדעלבוים און פאמ.
הערצקע מאנדעלבוים און פאמ.
בלומע טוירס און פאמ.

צום אנדענק פון מיין טייערן קוזין
זיגמונט מאיערציק
פארוואלטער פון די פאלקס־שולן אין סאסנאוויעץ,
אומגעקומען מיט זיין פאמיליע דורך די רוצחישע נאציס
פאראייביקט דורך **הענרי מאיערציק**
וויצע פרעזידענט פון בענדינער־
סאסנאוויצער פאריין אין ניו־יארק

צום אייביקן אנדענק פון מיין באליבטסטע מוטער,
ליבא סטודענבערג, אומגעקומען אין יאר 1942
פאראייביקט דורך
בינה מיאדאוניק (סטודענבערג) ניו־יארק

צום אייביקן אנדענקונג פון מיינע ליבסטע און טייערסטע
וועלכע זענען שוידערליך אומגעבראכט געווארן,
פון די מערדערישע נאציס
פאטער **יצחק** בן שלמה **ראזנוואלד**
מוטער **הדסה** בת איטשע מאיר **טריימאן**
ברידער **משה**, **פנחס** און **ישעיהו**.
פאראייביקט פון:
רחל (ראזנוואלד) **מארגאליס** ניו־יארק

לזכר עולם
אונדזערע עלטערן וואָלף און ריווע נונבערג
און דוד מיט חיה שווייצער,
די אומגעקומענע משפחות דורך די נאציס ימ״ש

פאראייביקט דורך
נתן און העלא נונבערג, ניו־יאָרק

אין מיין הארץ לעבן זיי אייביק מיינע טייערע
עלטערן משה און רבקה נאווער
שוועסטערן אלינקא, טערעסא
ברודער עדעק
אין טיפן טרויער יוסף נאווער

צום אייביקן אנדענק פון אונדזער ליבע אומפארגעסלעכע
עלטערן יצחק און חנה סולטאניק
שוועסטערן פייגל, טובה (טויבע) און פריידעלע
ברידער חנוך און מאַטעק
אומגעבראכט אין בענדין 1943
לייביש און שמואל סולטאניק, ניו־יאָרק

לזכר עולם למשפחות וואדיא סאנדזער
מינדלה און שמעון סאנדזער און פאמיליעס
יצחק וויינטראוב און פאמיליע
הילל וויינטראוב און פאמיליע
מענדל קופערמינץ און פאמיליע
פראניא גריסמאן און קינדער
און חיה פאסלושני און קינדער

יוליוס סאנדזער
אווערלאנד־פארק, קאנסאס

צום אנדענק פון משפחה באָרענשטיין פון סאָסנאָוויעץ
אומגעקומען דורך די רוצחישע נאציס ימ״ש
פאָטער — משה וואָלף
מוטער — שפרה־לע (טאָכטער פון שמעלקע פערשטער)
ברידער — חיים און מיכאל מיט זיין פרוי
שוועסטער — יוכבד מיט איר מאן לייבל רינסקי
ברידער — דוד

הי״ד
פאראייביקט פון
(רבקה) רעגינא (באָרענשטיין) ניוועןן
ניו־יאָרק

צום אנדענק פון די אומגעקומענע משפחות
דורך די דייטשע רוצחים אין סאָסנאָוויץ
פלטיאל סלאָמניצקי
זיין פרוי הינדא (געבוירן בריעכנער)
זייערע קינדער:
פעסל, אברהם, סאַלאַ, ישראל, משה בער
און רעלא

פרידא, רעשקאַ, לושקאַ, אסתר, אשר ישראל,
מינדל, און לאה הולענדער

אברהם, רעכל, יאלעק און רוזיא ווייצמאַן

יחיאל, מישקא, לושקא און ישעיהו גינצבערג

יוסף, רחל און אשר מייסטער
הי״ד
פאראייביקט דורך: ברוך סלאָמניצקי (סלאם)
פייוול (פעליקס) הולענדער
חיים הולענדער ניו־יאָרק

צום אייביקן אָנדענק פון מיינע ליבע
עלטערן דוד און רייזל סולטאַניק
ברידער משה און שאמשה
אומגעקומען אין סאָסנאָוויץ אין יאָר 1943, הי״ד.
פאראייביקט דורך
טאַבקע סולטאניק, ניו־יאָרק

צום אייביקן אנדענק
פון מיינע ליבע און טייערע אומפארגעסלעכע
עלטערן שמואל און ברכה מאַלנאָוויצער
ברידער יידל הערש
שוועסטער בריינדל און חוה הי״ד
אומגעקומען אין סאָסנאָוויץ 1942.
פאראייביקט דורך
שיינדל סולטאַניק און
אברהם און משה מאַלנאָוויצער, ניו־יאָרק

צום אנדענק פון משפחת סקורא פון סאָסנאָוויץ
אומגעברענגט פון די רוצחישע נאציס, ימ״ש
פאָטער בעריש, מוטער צירל (מעלניק) סקורא
שוועסטער לאלא וויינברייך איר זינעלע רישעק (צבי)
ברידער שלאמעק און מיעטעק — ה.י.ד.
פאראייביקט פון
שמואל סקורא, מערי גרין, העלה רייך
אין ניו־יאָרק

צום אייביקן אנדענק פון מיינע נישט־פארגעסלעכע
עלטערן, שוועסטער און ברודער, וואָס זענען אומגעקומען
דורך די נאצישע־מערדער־הענט אין די שואה תקופה

ה. י. ד.

פאָטער **בעריש** בן **יהודה סקורא**
מוטער **צירל דבורה** בת **שמואל סקורא**
(מהבית מעלניק)
ברודער **שלמה** בן **בעריש סקורא**
ברודער **יצחק מרדכי** בן **בעריש סקורא**
שוועסטער **לולה** בת **בעריש וויינרייך**
און **רישעק וויינראך**

פאראייביקט זון און ברודער
שמואל סקורא

צום אייביקן אנדענק פון אונדזערע נישט־פארגעסענע
עלטערן **יצחק עקשטיין** און **שפרינצע** (צוקער)
אומגעבראכט אין אוישוויץ, אין יאָר 1943
שלום, מאָטעק און **העשעק עקשטיין**
ניו־יאָרק,
געניע שטייער, קאָנעדיקעט

צום אייביקן אָנדענק פון מיינע אומגעקומענע ליבסטע
און טייערסטע עלטערן **יוסף** און **פרומע פוקס**
ברידער **משה** און **מענדל**, שוועסטער **יאַדזשע**
געבוירן אין סאָסנאָוויץ

פאראייביקט דורך **דוד פוקס**
סאַן־דיאגא, קאַליפאָרניע

לזכר עולם

מיינע עלטערן **שמעון** און **נאַטאַליאַ פלעסנער**
ברודער **בערעק משה** און פרוי **שפרינצע** (ליבערמינץ)
שוועסטער **עמיליאַ פלעסנער** און **דאָראַ קלוגמאַן**
און קינדער **מאַניעק** און **נאַדזשאַ**,
ראָזא קלוגמאַן און טאָכטער **נאַטאַליא**
פאלאַ שייער און טאָכטער **נאַטאַליא**
חיה ליבערמענש און **זישא קורלאַנד**
פאראייביקט דורך **פעליציא פלעסנער**
ניו־יאָרק

צום אנדענק פון אייביק ניט־פארגעסענע עלטערן,
לאַיזער און **רחל לאה פערגעריכט**, סאָסנאָוויץ
פאראייביקט דורך די קינדער

ברוך פסח, זיסקינד און **מאָריץ יוסף**
פערגעריכט, שיקאגאָ, איլל.

לזכר עולם אונדזערע קדושים – עלטערן
הרשל צבי בר' ישעיהו פולקא, **גיטעלע** בת ר' שלמה
ראבינאָוויטש. שוועסטער **רחל** און **הינדע פולקע**,
עלטערן **משה** בר' יעקב לייב אבראמצ'יק,
רבקה בת ר' חנוך **ראָזענבלאט**,
ברודער **חנוך אבראמצ'יק**
אומגעבראכט אין סאָסנאָוויץ 1943 — הי"ד
פאראייבקט דורך
משה (מאנילעק) און **פריידל פולקא** ניו־יאָרק
און **קיילע וואליצקי**, חיפה—ישראל

צום אָנדענק פון אומפארגעסלעכע ליבסטע און טייערסטע
מאן און פאָטער **יוסף פאטאלאָווסקי**
געבוירן אין ווארשע, שטודירט פאר דער מלחמה אלס
אינזשינער אין פראנקרייך, אין יאָר 1941 ארעסטירט
און פארשיקט געוואָרן אין לאגער קיין דייטשלאנד,
אומגעקומען 1942.
עלטערן — **שמואל** און **רעילא קנאָבלער**
שוועסטער **מרים רייזל**, איר מאן **יעקב שטראכליץ**
מיט זייער טעכטערל
ברודער **ירחמיאל** און **לייביש**
מיט זייערע פרויען און קינדער
שוועסטער **לאה ענגלענדער** און זינעלע,
אלע דעפּאָרטירט פון בענדין אין יאָר 1943,
אומגעקומען דורך די דייטשע הענקער אין אושוויץ.
כבוד זייער אָנדענק.
פאראייביקט דורך פרוי **רעגינע פאטאלאווסקי**
און איינציקער זון **נאָרבערט** געבוירן אין
פראנקרייך, איבערגעלעבט דאָס היטלער־גיהנום
אין פראנקרייך צווישן פראנצויזן, אויסבאהאלטן
ביי א גלח, היינט אין פאריז.

לזכר עולם מיינע טייערע מאמע **חנה פאָליוואָדא**
שוו. **טייבל**, איר מאן **אברהם מאיר יוסף**
קופערבערג, זייערע קינדער **פייגעלע** און **אליקום**,
צום אנדענק פון אונדזער אומגעקומענע
און קינדער **רייזעלע** און **דוד**.
די פרוי פון יחיאל פוליוואָדא **ליובע**, קינדער **שלמה**
און **אסתר**, שוו. **דינה** און קינדער **איטקע** און **יעקב**,
שוו. **רייזל** און איר מאן **בנימין גרויער** און קינדער
חיים און **יעקב** און שוועסטער **הינדע**.

פאראייביקט דורך **יחיאל פאָליוואָדאָ**
ניו־יאָרק

צום אנדענק פון אונדזער אומגעקומענ
טעכטערל פייגעלע (אלט געווען 6 יאָר)
און משפחה פון בענדין
אויסגעזידלט דורך די נאציס אין יאָר 1943
פאראייביקט דורך
נתן און ברוכטשע פערשטענפעלד
ניו־יאָרק

לזכר מיינע עלטערן, **יצחק און בלומע פוטערשניט,**
נפטר געוואָרן אין בענדין, **ברידער** און **שוועסטער**
מיט זייערע משפחות אומגעבראכט דורך די נאציס הי״ד
פאראייביקט דורך

חיים פוטערשניט, באַטעער, ניו־יאָרק
צום אייביקן אָנדענק פון אונדזער אָנקל, **ישראל פישל**
געב. אין בענדין, נפטר געוואָרן אין ניו־יאָרק 1935
פאראייביקט דורך
בן־ציון פעדערמאַן און פאַמיליע, ניו־יאָרק

צום אייביקן אָנדענק פון מוטער,
בלומע הירשפעלד־פעלמאַן, געב. אין סטרזעמיעשיץ,
בר׳ **אברהם יצחק פעלמאַן,** שוו. **חנה לאה פעלמאַן**
דעפּאָרטירט פון סאָסנאָוויץ, אומגעקומען 1944, הי״ד
איבערגעגעבן פון פרוי **געניאַ פעלצמאַן**
ניו־יאָרק

צום אנדענק פון ניט־פארגעסנעם מאַן,
אברהם פוקס
אין טרויער:
זיין פרוי **אַננאַ פוקס,** ניו־יאָרק

צום אייביקן אַנדענק פון אונדזער באַליבטן מאַן און פאָטער
שלאַמעק מיאַדאָווניק
געב. אין סאָסנאָוויץ 1908, אומגעקומען אין 1942 הי״ד
פאראייביקט דורך
זיין פרוי **בינה** און טאָכטער **העניאַ פריד**
ניו־יאָרק

לזכר עולם פון מיין ליבע פרוי **בינע פרידבערג,**
מיין ליבע טאָכטער **שרה** און מיין ברידער **שמואל,**
אומגעקומען אין אושוויץ 1943, הי״ד.
פאראייביקט דורך **שלום פרידבערג,**
ניו־יאָרק

לזכר מיין פריינד געצל וואַדיסלאַווסקי,
אויס דאַנקבאַרקייט פאַר די טובות וואָס ער האָט מיר געטאָן.

חיים וואָלף פשעפיורקע (שערפערד)

צום אַנדענק פון אונדזערע געליבטע עלטערן,
שלום און **חנה זלאַטע פרייס** פון סאָסנאָוויץ,
געשטאָרבן אין ניו־יאָרק
פאראייביקט דורך זייערע זין
אירווינג און **לואיס פרייס,** ניו־יאָרק

צום אַנדענק פון מיינע עלטערן, **קלמן** און **רחלה פוקס**
און **ריעלע שטערנבערג,** ברידער **צבי** און משפחה
פאראייביקט דורך
מאיר פוקס, מאָנטרעאַל, קאַנאַדע

לזכר עולם פון אונדזערע עלטערן,
שמואל יעקב און **מרים** (אונגער) **קעסטענבערג,**
שוו. **רבקה זלאַטע** און איר זינדעלע **אברהם ישעיהו,**
זיידע **יהודה מאיר** און באָבע **לאה קעסטענבערג**
הי״ד.
פאראייביקט דורך:
בעלא פאסערמאַן, נ.־י., **משה,**
חיים קעסטענבערג

צום אייביגן אנדענק
פון אונדזער באליבסטן, טייערן אומפארגעסליכן
מאַן, פאָטער און זיידע
סאנדל פאטאשינסקי ע״ה
די אין טרויער פארבליבענע פרוי **מילא,**
זון לוזער, שניר **עריקא,**
אייניקלעך **אילאנדא, לעאָן** און **סוסי**

צום אנדענק פון מיינע ליבסטע און טייערסטע
אומגעבראכטע דורך די מערדערישע נאציס
פאָטער — **מאיר צימבערקנאָפ**
שוועסטער — **סאָניאַ** פון בענדין
הי״ד
כבוד זייער אנדענק.
פון **חנא צימבערקנאָפ** — ניו־יאָרק

צום אייביקן אָנדענק פון אונדזערע ליבע עלטערן
שלום און **דאָבעלע צוקער־גרויער,** שוועסטער
העלע, באָבע און זיידע **לאה** און **חיים גרויער**
פון סאָסנאָוויץ
פאראייביקט דורך **מאָטעק צוקער,** ניו־יאָרק

צום אייביקן אָנדענק פון עלטערן און פאַמיליע,
פאָטער **ישראל גאָטליב,** מוטער **שרה,**
שוועסטער **מאַניע** און **רעגינע,** מומע **לאה קאַליש**
פאראייביקט דורך **טאַלאַ צוקער,**
קאנזאס־סיטי

צום אנדענק פון מיינע ליבסטע און טייערסטע —
פאָטער **אברהם** בר׳ **מיכאל קייזער**
מוטער **רייזל** בת ר׳ יעקב דאנציגער
שוועסטער **אסתר** און מאן **הערשל ז׳אבנער** מיט קינדער
שוועסטער **רבקה גיטל**, געשטאָרבן אין בענדין,
שוועסטער **טעמערל** מיט איר מאן אין קינד,
ברודער **שלמה יצחק** מיט זיין פרוי,
ברודער **חיים**, זיין פרוי און קינדער **מיכאל** און **אהרון**,
פעטערס, טאנטעס, קוזינען, קוזינעס און די משפחות:
קייזער, דאַנציגער, רעכניץ,
שניצער, קאַרטוש, זאלצבערג
אלע דעפארטירט פון בענדין און אומגעקומען
אין די דייטשע לאגערן — כבוד זייער אנדענק
פאראייביקט דורך **הערשל קייזער**, ניו־יאָרק

צום אנדענק פון אונדזערע באליבטע און טייערע עלטערן
יואל און **רייזע קלינגער**, ברודער **יוסף** און שוו. **ביילע**
וואָס זענען אומגעקמען דורך די נאַציס ימ״ש הי״ד
פאראייביקט דורך
דוד אין ניו־יאָרק און **שלמה** אין אוסטראַליע

לזכר די אומגעקומענע פאמיליעס
קאראנא און **שבת** הי״ד
פאראייביקט דורך
לעאָ קאראנא און **פאמיליע**, פילאַדעלפיא

צום אייביקן אנדענק פון אונדזערע ליבע עלטערן,
ר׳ **אייזיק** און **ציפע קאַליש**,
אומגעקומען אויף קידוש־השם אין דאָמבראָווא־גורניטשא
שוועסטער און ברידער מיט זייערע משפחות הי״ד.
שבע און **נעכע קאַליש—שענקלער**,
דאָווער, ניו־דזשערסי

לזכר אונדזער ליבע מוטער **גיטעלע קאפין**
בר׳ פלטיאל ריכטער, געב. אין סאָסנאָוויץ,
געשטאָרבן אין ניו־יאָרק, 1952
ישראליק, בעט און **דזשיען**

ל ז כ ר ע ו ל ם
פאמיליע **קראַקאָווסקי** ה. י. ד.
פאראייביקט דורך
אברהם קראַקאָווסקי, ניו־יאָרק

צום אנדענק פון
עלטערן **פנחס** און **מלכה דאפנער**,
שוועסטערן **עווא** און **זאשיא**,
ברידער **זיסמאַן**
פאראייבסיקט פון
גוטא קארפיאל (דאפנער), ניו־יאָרק

צום אייביקן אנדענק
פאָטער **משה מאיר זאקס**
מוטער **צירל זאקס** (געב. נונבערג)
מאן און שוואגער **בונם קליינמאן**
ברידער **הערמאן זאקס**
געשטאָרבן מיט א נאטירליכן טויט.

אומגעבראכטע דורך די נאצישע מערדער:
ברודער **איטשע זאקס** מיט פרוי און 3 קינדער
ברודער **ישראלקע זאקס** מיט זיין זון **מאריס**
ברודער **פינטשע זאקס** זיין פרוי **ראָזע**
ה. י. ד.

פאראייביקט פון:
באטשע קליינמאן (זאקס) און **יעטא דאן** (זאקס)
אין ניו־יאָרק

צום אנדענק פון אונזערע ליבסטע און טייערסטע
מאן און פאָטער **יעקב קריעגשטיין**, מוטער און
גראָסמוטער **פאלציע קריעגשטיין, יודל, לאדזיא**
און **רוטקע קריעגשטיין, דוד, אנדזיא** און
מאטעק גיטעלער, מאניעק, לעאסיא, האלינקע
און **סעוויס מינצבערג, אלעק זאשיע** און
העניס לייטנער, מאניעק, רוזיא און **העניס**
ערליך, גוטציע קריעגשטיין־גרינבוים, מאנילע
לוגערנער־קליינמאן.

פאראייביקט פון:
פרוי **יאַנא קריעגשטיין** און קינדער, ניו־יאָרק

לזכר עולם ר׳ **חיים פישל**
40 יאָר מוהל אין סאָסנאָוויץ,

פרוי **חנה הענקע** (געבוירן יאנאָווסקי),
זון **יצחק** מיט פרוי **אירמאַ** און זון
טאָכטער **שרה** און איר מאן **צבי בראָפמאן**
מיט 2 קינדער

טאָכטער **יוכבד** און מאן **צבי טאָרענבערג** און קינד
טאָכטער **רבקה** און מאן **לייב זיידלער** מיט דריי קינדער
אלע אומגעקומען פון די נאצישע רוצחישע הענט.
כבוד זייער אנדענק.

פאראייביקט דורך
הערשל און **אסתר׳ל ראָזמאַרין** (פישל)
און משפחה, ניו־יאָרק

צום אייביקן אנדענק

ר׳ מרדכי ראַזמאַרין מיט זיין פרוי פערל גיטל
טאָכטער לאה און מאן שמואל צבי ראַזענעס
און אַכט קינדער
זון חיים מיט פרוי מרים (רעטויאַנס) און טאָכטער,
זון עזריאל יוסף מיט פרוי באלטשע (ענגלאַרד)
און צוויי זין
זון שלמה און פרוי שרה איטעלע (קאַרנפעלד)
און טאָכטער
טאָכטער אלטע און מאן חיים משה ראַזענבערג
און זון
טעכטער מלכה און פעסעלע מיט מאן ברוך דוד
זילבערבערג און 4 קינדער פון הערשל און
אסתר׳ל ראַזמאַרין פון סאָסנאָוועץ —
לייב׳לע, קלמן, יחיאל און מרים דבורה

פאַראייביקט דורך
הערשל און אסתר׳ל ראַזמארין (פישל)
און משפחה, ניי־יאָרק

לזכר עולם פון דער אומגעקומענער משפחה

חיים פנחס בן משה אלכסנדר רובין
פרידע רובין בת יצחק (פרידרייך)
ריזע מרים בת חיים פנחס גערשאַנאָוויטש
יעקב שמואל בן חיים פסח רובין
חנה רבקה בת חיים פנחס רובין הי״ד

פאַראייביקט דורך
משה אלעקסאנדער רובין, ניו־יאָרק

צום אייביקן אנדענק פון מיינע ליבסטע און טייערסטע
אומגעבראַכטע פון דייטשע מערדער אין טשעלאַדזש:

מוטער — לאה רעכניץ
ברודער — יצחק, זיין פרוי און זין
ברודער — ישעיהו

הי״ד

פאַראייביקט פון מאַרק רעכניץ, לאָס אנדזשעלעס

צום אייביקן אנדענק פון מיין פאַרשטאָרבענע און
אומגעקומענע משפחה — פאָטער משה רידלער ז״ל
מוטער — פריידל רידלער (גוטערמאַן),
שוועסטער שרה, משפחות רידלער און גוטערמאַן
אויסגעזידלט פון סאָסנאָוויץ 1943,
אומגעקומען אין אוישוויץ. הי״ד.
פאַראייביקט דורך ליאָון רידלער, ניו־יאָרק

לזכר עולם פון מיין טייערע משפחה

פאָטער הערש לייב בימקא געבוירן 1888 אין קעלץ
מוטער הענדל בימקא (טייטעלבוים) געבוירן 1882
ברודער בנימין (יומעק) בימקא
געבוירן 1918 אין סאָסנאָוויץ
אומגעבראַכט דורך די נאַצישע רוצחים אין יאָר 1943
שוועסטער רחל בימקא געבוירן 1922 אין סאָסנאָוויץ,
אומגעקומען אין אושוויץ מאַי 1944
יוסף פרעזעראַוויטש געבוירן 1906 אין סאָסנאָוויץ,
זיין זון בנימין געבוירן 1937
ביידע אומגעקומען אין אושוויץ דעם 4־טן אויגוסט 1943
הי״ד

פאַראייביקט דורך הדסה ראָזענזאַפט ניו־יאָרק

צום אנדענק פון אונדזער אומגעקומענע
שוועגערין מיט אירע 2 קינדער,
די פרוי און פאָטער פון אונדזער טייערן ברודער
יוסל ראָזען
געוווינט אין טשעלאָדז, פוילן

הי״ד

פאַראייביקט פון
פנחס ראָזען און פרוי ניו־יאָרק

לזכר עולם

מיינע ליבסטע און טייערסטע
מוטער אסתר שיינדל רוס (געב. פרידלער)
שוועסטער חיהלע איר מאן שאול פרידלער
און קינדער

שוואגער לוזער אראנאָוויטש מיט זיינע 2 טעכטער
פאַראייביקט פוז מאָריס רוס ניו־יאָרק

אונדזערע אומפאַרגעסלעכע געליבטע עלטערן,

שלמה און שיינדל ראַבינקאַ פון סאָסנאָוויץ הי״ד

פאַראייביקט דורך

רותקא, זאָשקא און רעגינאַ פון ניו יאָרק

לזכר די אומפאַרגעסלעכע און טייערע
אהרון רייזנשטיין, חנה רייזנשטיין (זיידוועבער)
לייב און קלמן יוסף רייזנשטיין הי״ד
פאַראייביקט דורך
קאַרל רייזנשטיין, לאָס־אנדזשעלאס, קאַליפ.

לזכר עולם
שוועסטערן שרה קריינדל און גענענדל,
ברידער ישראל לייביש, טאנטע רייזעלע.
פאראייביקט דורך רבקה אשער—ריינהערץ
מאָנטרעיאַל, קאנאדע

לזכר מיינע ליבע עלטערן גוטמאַן און מרים ריכטער,
ברידער דוד, שוו. עוואַ מיט איר מאן ד״ר חיים פערל
און זייער זון — אומגעקומען אין בענדין, הי״ד.
מאָריס ריכטער—פריהאָלד, ניו־דזשערסי

צום אייביקן אָנדענק פון מיינע טייערע,
פאָטער ישראל חיים רייכקינד, מוטער אסתר׳ל,
ברודער פינטשע און עמנואל מיט פרוי און קינד.
כבוד זייער אנדענק.
פאראייביקט דורך וואָלף רייכקינד, ניו־יאָרק

דעם ליכטיקן אנדענק פון מיינע באַליבטע
עלטערן אייזיק און שרה זיסל מונצניק
ברודער בערל מיט זיין פרוי רבקה, זייער זון חיים
ברודער מאכל, יוסף לייב און מאָטל
שוועסטער נעטל אבראמוביץ איר קינד חיים
מיינע 2 טעכטערלעך
מאכעלע רומנקביץ 7 יאָר
צוואַ׳יקה רומנקביץ 5 יאָר
אלע אומגעקומען אויף קידוש השם.

לזכר!

א) רחל קראַקאָווסקי ע״ה,
ב) שלמה און רבקה וולמאן ע״ה, געשטאָרבן אין ניו־יאָרק. געווען אקטיוו אין הילפס פעריין ביי דער בענדינער־סאָסנאָוויצער פראַטערנאַל־אָרדער אין ניו־יאָרק, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין צייט פון דער 2־טער וועלט מלחמה.
ג) חנה אפעל ע״ה די פרוי פון מאָריס רוס, באַרימטע יידישע אַרטיסטן, געשטאָרבן אין ניו־יאָרק.

צום אנדענק פון די אומגעקומענע
דורך די דייטשע רוצחים אין סאָסנאָוויץ
משפחת שבת
פאָטער — משה שמואל
מוטער — שפרה
פאראייביקט דורך:
בנימין, הערשל, פישל שבת
און געשוויסטער — אמעריקא

לזכר עולם
משפחות שטיגליץ—מאַנגל
מסאָסנאָוויץ
פאראייביקט דורך
יוסל און ישראל שטיגליץ, ניו־יאָרק

צום אנדענק פון אונדזערע ליבע און טייערע עלטערן
ראובן און רחל פשעפיורקא (געבוירן בייגעלמאכער)
שוועסטער גאָלדע, ברידער משה׳לע
אומגעקומען דורך די דייטשע רוצחים — הי״ד
פאראייביקט דורך די קינדער
חיים שעפערער (פשעפיורקא)
ליבע און הערץ פשעפיורקא

צום אנדענק פון אונדזערע אומפארגעסענע ליבסטע
און טייערסטע עלטערן
הענאָך און הענדל שיקמאַן
און זייערע קינדער
סאנדל, ליפע, רויזע, כאלע, פייגל,
חנה, מאַניע, צעשע און לייעלע
ווי אויך צום אָנדענק פון מיין פרוי׳ס עלטערן —
הארצקע און רבקה רייז
און זייערע אומגעבראכטע קינדער:
שלמה, שמואל, רחל און אסתר.
אלע דעפּאָרטירטע פון סאָסנאָוויץ אין יאָר 1943
אומגעקומען דורך די דייטשע הענקער אין אוישוויץ הי״ד
כבוד זייער אָנדענק.
פאראייביקט דורך זייער זון און זיין פרוי
ראובן און חיה שיקמאַן
און זייער טאָכטער
גיטעלע דאנציגער שיקמאַן
אין מאָנטרעאל, קאנאדא

צום אייביקן אנדענק פון פאמיליע שאפעל
פאראייביקט דורך שאפעל אָרגאַניזאַטיאָן
בעווערלי־הילס, קאליפ.

לזכר עולם פון מיין מאַן, ישראל שטאַרכאָם,
שוועער און שוויגער יאָאַכים און שיינדל,
מיינע שוואָגערס, הערשל און אהרון, הי״ד
פאראייביקט דורך ראָזאַ שטארכאם

לזכר עולם
מיינע עלטערן, יחזקאל בר׳ יוסף שווייצער
געבוירן אין בענדין
און אסתר בת ר׳ מענדל קעסטענבערג, געב. אין פּאָגאָניע
הי״ד.
פאראייביקט דורך לאָלאַ שצ׳ופאַק, ניו־יאָרק

צום אנדענק פון פאמיליעס:
שלמה פאוויל און
יהודית צימערמאַן און פאמיליע,
פרץ שערער מיט פאמיליע.
פאראייביקט
יצחק און דורה שערער, לאָס־אַנדזש׳עלאָס

נר זכרון לקדושים

מונצחים ע״י קרוביהם מצרפת

אפלבוים דורה, הדסה, ירחמיאל, ישראל.

אסט והמשפחה.

בחנאך יוסף, רחל.

ביטניק חנה, העניא.

געלבארט יוסף לייב, חנה, אברהם, יצחק, רייזל, בונים, אלבערט.

גאָלדשמידט ישראל, וואָלף, רחל, שמואל, יוסף, מענדל, נעטל, לאה.

גרינפעלד גיטל, אלי והמשפחה.

האפס יוסף, שמואלק.

וויינבערגער ברוך, מינדל.

וויינשטאָק שלמה, רבקה והמשפחה.

וועקסבערג יונה, איסר.

וויינשטאָק הרצל, חוה, בלומה, איטל, חימל, שרה, בלומה.

ווילמאן חיים, רחל, לייב.

זאקס שרה והמשפחה.

זארעשונסקי אברהם, רבקה, פרניה.

ז׳עלאנקע מענדעל, ליבה.

זלאטניק פייגל.

זלוטניק שרה ו־4 ילדים.

זלוטניק אברהם, רייזל, ליבה, יואל והמשפחה, אלימלך, ברוך.

טעסטילער אברהם, נחמן, בינה, פייגל.

טשעסלא לייב, ריזה, הינדע, זושה.

טשארני יצחק, רחל.

טשארניקובסקי מענדל, בילה, יעקב.

יעקובסאָן יוסף, פולה.

יאסקעראוויטש רייזל, שלמה, מענדל.

לינדען געצל, לאה, צעשא, אלתר, בן־ציון.

לאנדנער חיה, בריינדל, זעלדא, גיטל, לאזאר.

מאנגעל יעקב צבי, דוד, געניא, הודעס, בעני, ליבא, ישראל, איגא, יחיאל, שרה.

מעצקער מאיר, חנה.

מיצנמאכער משה, מרדכי, גולדה, שרה, אלתר, פנחס, גיטל, שמעון.

מ׳גוס אהרן, פעסל, טאובה, אסתר, חוה, לולא, הערשל, שרה.

מונאט משה והמשפחה.

מיפלארז שלמה.

מילשטיין צבי, מלכה.

נויפעלד הענאך, אסתר.

סקופיצקי פישל, לאה.

סולקובסקי מאיר, בלימה, פוגל, מאיר.

סולטאניק חיים, מרים, אודלער, הענאק.

ערנער שלום, פריידה, גולדה.

ערליכמאן והמשפחה.

פערגעריכט פריידה.

ראזענהיים והמשפחה.

ריבס והמשפחה.

ריגער נפתלי.

רייכמאן שלמה, חיה.

ראָזענבערג אברהם חיים, פרימעט והמשפחה.

שארלוט אברהם, רבקה, מוריץ.

שאפשא שלמה המשפחה.

שטורם לייזער, שרה.

שפרונג נתן, זיסל, טילא, ברוניה.

שווארשאר יוסף, רבקה.

שטילמאן שלמה, אסתר, גסטל והמשפחה.

נר זכרון לקדושים

מונצחים ע״י קרוביהם בישראל

שם המנציח: מאי יוכבד, חולון.
אובצ׳קה מנחם, סימה (בורנשטין), משה בער, אברהם יעקב, גיטל.

שם המנציח: אסתר רוטשטין, גבעתיים.
אולמר אליהו הרשל, שרה חנה, שלמה מיכאל, יצחק, פולה.

שם המנציח: בלה שקולניק, חיפה.
אוקס שלמה, חנה, אברהם.

שם המנציח: מנדל אולשבסקי, ראשל״צ.
אולשבסקי יעקל, חייה פייגל, אסתר מלכה, חנה, פריידה, אבא, מרדכי לייב.

שם המנציח: שושנה זיו, ת״א.
ארליך מרדכי אהרון, מרים (רוזנברג), חיים משה, דובה, אסתר אודל, דבורה, מנדל.

שם המנציח: מנחם אויאזד, ר״ג.
אויאזד אברהם, זיסל (פלדברג), יעקב.

שם המנציח: אידה קופליק, ר״ג.
אפשטיין משה, פרידה.

שם המנציח: חוה קרבצקי, בת־ים.
ארנפריד ישעיהו, הנדיל (וולף).

שם המנציח: מ. סמיגורה, בת־ים
איידלמן מאיר, חנה (הובר), אייזיק, חוה.

שם המנציח: ש. וינברג, גבת.
איגרא אברהם, ברכה פיגל (וינברג).

שם המנציח: ד״ר ז. בירן, ת״א.
בינדר וולף (וילהלם), רגינה (גלסשייב).

שם המנציח: אפרים בלום, גן שמואל.
בלום משה דוד, שרה (סושאק), אברהם, רבקה, שאול, חנה, בלומה, בלה, צפורה (שויצר).

שם המנציח: רחל סוירסקי, ת״א.
ברונר איסר, מיכאל.

שם המנציח: א. וידזינסקי, נתניה
ברלינר יעקב, לאה, אדאש.

שם המנציח: י. לובלסקי, ר״ג.
ברמן חיה (צ׳אפניק).

שם המנציח: ר. פ. בייטנר, ת״א.
בייטנר שלמה, נחמן, חיה (ארליך), מנדל, מרים, צבעטל, יוכה.

שם המנציח: ד. לנצנר, ת״א.
בינשטוק חיים שמואל, טובה (פרדלסקי), חנה והילדים, ברונקה בעלה והילדים, העניא, פלה, מוטי.

שם המנציח: פ. פוטוק, ר״ג.
סילקה, נחה.

שם המנציח: ד. גלבוע, ת״א.
בינדר קילה (פירסטנברג).

שם המנציח: ה. ליברמנש, ת״א.
בולימובסקי גוטה (ליברמנש).

שם המנציח: ע״י א. מריאנקה.
גריפל דבוו׳ה, מאקס, דולה

שם המנציח: אחים שחורי.
גוטפריד מרים גיטל, חיים וילדיו.

שם המנציח: יצחק דון.
גלבהר צבי הרש, רייזל (דונסקי), לייביש והמשפחה, יוסף והמשפחה, חיים דוד והמשפחה.

שם המנציח: פ. נומברג, ירושלים.
גלבהר אליהו, בריינדל (מולנביצר), צבי הרש והמשפחה, יצחק.

שם המנציח: ב. הוניגמן, ת"א.
גנט אברהם, רחל (מילשטין) וילד.

שם המנציח: ו. סלומון, טבעון.
גוטקינד אברהם, חנה (שטרוכליץ), לאה, רבקה.

שם המנציח: ח. קרויצקי, בת־ים.
גליקשטיין בינצ'ה (ארנפריד).
גרינקראוט חנה (ארנפריד).

שם המנציח: ש. רוטשטין, ת"א.
גוז'ילני שמחה.

שם המנציח: זן ג. גולדברג, קנדה
גולדברג טובה, יוסף, לאה, זיסל, מאיר, יעקב.

שם המנציח: שרה רוזנפלד, בת־ים.
דפנר וולף לייזער, קילה פרימן).

שם המנציח: צ. דרורי, רמת־גן.
דיאמנט בלומה.

שם המנציח: פ. אבלביץ, רמת־גן.
דנציגר וולף נחום, מרים, שרה, אברהם, ישעיהו, מיכאל, משה, מרדכי, שיינדל, אדלה.

שם המנציח: עו"ד אריה בן־טוב הסנברג.
הסנברג יצחק טוביה, פרידה לאה (מקובסקי), שרה, פרומצ'ה, לוניה, שלמה, ישראל.

שם המנציח: ז. דיאמנט, רחובות.
הרשקוביץ משה מאיר, געלא, שמעון, שרה, יחיאל־אהרון, הערשל צבי, יעקב, לייב אריה, רבקה.

שם המנציח: יצחק דון.
הורביץ מרדכי, פרימט, אסתר.

שם המנציח: לזינגר, ת"א.
הורביץ מרדכי, פרימט, אסתר.
שיינדל.

שם המנציח: דון יצחק.
וינר אברהם, צעשא, בארבארא.

שם המנציח: ש. רוזנבלום.
וייצמן לייביש מרדכי (אולקוש) ואשתו אלטעלע (ז'ארקי), יחיאל דוד ואשתו (אולקוש), יצחק אנשל, אשתו והילדים אולקוש, לאה רויזה ובעלה (אולקוש), משה צבי (נפטר בישראל) (אולקוש), מנחם מנדל (נפטר בישראל)

שם המנציח: שלמה וויצמן.
צום אנדענק
פרוי חוה, און די טעכטער לאה־רויזע
און פריידע
פאראייביקט דורך מאן און פאָטער
שלמה ווייצמן, מאָנטריאל—קאנאדע

שם המנציח: ש. וולנרמן, בני־ברק.
וולנרמן קלמן, מלכה (ריבא).

שם המנציח: א. וישליצקי, נתניה
וישליצקי אברהם יעקב, אסתר חנה (דודקביץ), חיים, חיה רילה (גרניק), יוסף.

שם המנציח: מ. ורדיגר, וינה.
ורדיגר דוד, אסתר (וודזיסלבסקי).

שם המנציח: י. וינריב, הרצליה.
ויינריב צבי, חוה, איטל.
ולנר אהרון, הנה.

שם המנציח: ח. ביליג, ת"א.
ורשבסקי יחזקאל יעקב.

שם המנציח: א. וידזינסקי.
וידזינסקי שושנה (נפטרה בארץ).

שם המנציח: ב. הוניגמן, ת"א.
וייצמן מיכאל, חיה'לה (מילשטיין) והילדים.

שם המנציח: מ. זיידרמן.
ורמן מניה, נאטעק.

שם המנציח: א. פלשניצקי, ת"א.
וולדשטיין שמחה, חוה שרה (פלשניצקי), אברהם זאב וולף, דוד, משה, לאה, רייזל, חיה.

שם המנציח: ש. וינברג, גבת.
וינברג בנימין זאב, לאה, משה לייב, חנה,
יצחק, יוסף, גניה.

שם המנציח: איטה המר—וורטמן.
וורטמן יצחק מאיר, שרה, פנחס קופל, אריה
לייב, גיטל, איטה, משה.

שם המנציח: יצחק דון.
זאקס אברהם יצחק, חנה (נונברג), לולא,
ניוניא, באשא, ישעיהו מרדכי.

שם המנציח: י. וינרב, הרצליה.
זלטן מנחם, בילה, זאב, בתיה.

שם המנציח: ש. זרומפף, בני־ברק
זרומפף יהושע יעקב, ליבה (לנצ׳נר), רבקה,
פנחס זכריה, אברהם, יחזקאל.

שם המנציח: צ. דרורי, רמת־גן.
זלצר בלה.

שם המנציח: ב. מזור, רמת השרון.
ויידרמן מרדכי הרש, רבקה (רקושינסקי),
חיים וולף, גניה, פולה.

שם המנציח: י. זיגל, חיפה.
זיגל הלינה.

שם המנציח: מ. ז׳לונקה—ירקוני ורבקה שחורי.
זשעלאנקא מנחם, חנה ליבה, אסתר, חוה,
בלה, צעשא, יעקב.

שם המנציח: מ. ז׳לונקה—ירקוני.
זשעלאנקא טובה, (לזינגר) דינה.

שם המנציח: ח. טרגובניק, נתניה.
טרגובניק יששכר, לאה (שטיניץ), פלק, דינה,
אסתר, אברהם משה.

שם המנציח: א. טייכנר, הרצליה.
טייכנר מרדכי בנימין, לאה (קוקוטיק), גניה.

שם המנציח: א. קופלק, רמת־גן.
טננבאום נתן, שיפרה, רחל, אברהם, לאה, משה.

שם המנציח: א. מריאנקה.
יודסקי גניה (קלפפיש), בנימין, מיכאל.

שם המנציח: י. יורא, כפר־סבא.
יורה צבי, חיה (פרייס), משה, אשתו והילדים,
שמעיה ואשתו, גיטל (בילרזבסקי), חיה, רות.

שם המנציח: י. קנר, רחובות.
יעקובסון מנדל.

שם המנציח: י. דון.
יעקוביץ ליאון, גניה (וינר), רניה, בארבארא

שם המנציח: צ. לנגר, ת״א.
לנגר יצחק יעקב, גיטל (קליין).

שם המנציח: ח. קרויצקי, בת־ים.
לאחמן רוזה (ארנפריד).

שם המנציח: י. לנצ׳נר, נתניה.
לנצ׳נר שמחה, רבקה מרים, שרה פריידל,
יהודה לייבל, יצחק, אסתר מלכה, יעקב
הירש, טוביה.

שם המנציח: ה. ליברמנש, ת״א.
ליברמנש טוביה, בלה (גולד), לייב לאון, דוד.

שם המנציח: א. ליזרוביץ.
ליזרוביץ שלמה, אסתר, ברוך.

שם המנציח: י. דובלין (מ. לנצמן).
לבט צבי הערשל, בלהה, אברהם, נתן שמעון.

שם המנציח: מ. לנצמן.
ליברמן חיה, מאיר.

שם המנציח: ש. רוטשטין.
ליס רבקה׳לה (גוז׳ילני) וב״ב.

שם המנציח: ש. ולנרמן, בני־ברק.
לידה רחל (ריבא).

שם המנציח: ד״ר ז. בירן.
לישיה חוה (קרנר), אטקה (רובין).

שם המנציח: ר. כגן, ת״א.
לוקסנבורג אליעזר, הינדה (פריינדליך) אברהם, פייגלה, צעשא, אסתר, חוה, רייזלה.

שם המנציח: פ. גלבנד, פרדס כץ.
לוסטיגר אלתר, דבורה, ישעיהו, דוד.

שם המנציח: ח. ביליג, ת״א.
לנצ׳נר לייביש, חנה (ורשבסקי), משה.

שם המנציח: אריה לידה.
לידה חיים, (צימרמן) בלומה, שרה, חוה, נחמה, לולה.

שם המנציח: אנדזיא לידה (לבוביץ).
לבוביץ קלמן.
(מושקוביץ) הלנה, יארזיא, מוניק, משה.

שם המנציח: ברונקה לנצמן (ליברמן).
ליברמן חיה רחל, מאיר (מרקוס).

שם המנציח: מ. לאנצמן.
לנצמאן ברוך, אסתר שפרינצה (גורז׳לני), איסר, פייגלה גיטל, שרה יוכבד, יהודה.

שם המנציח: ד״ר ליגוריון, ת״א.
ליגוריון אהרון שמואל, רבקה הנדל, ישראל, אשתו והילדים.

שם המנציח: לזינגר, ת״א.
לזינגר יחזקאל, רחל, חולקה, טולה, גיטל.

שם המנציח: י. דורון, מ. יצחק.
לונדנר יצחק, גיטל (דרפלר), איזידור־היינו, ריטה, אליעזר.

שם המנציח: ש. גלייט, חיפה.
מרובקה חיים, צילקה (גולדברג), ראובן, בילה, מינדלה, יוסף.

שם המנציח: ס. הורביץ, ר״ג.
מילשטיין תהילה, אליעזר, מרים.

שם המנציח: א. מארינקה.
מארינקה ישראל, אסתר, אלכסנדר, מארילה, סטעפא.

שם המנציח: א. מארינקה.
מינאת מילקה (מאריאנקה) יעקב, אברהם־רומק, לילקה.

שם המנציח: ד. מינץ, רמת־גן.
מינץ ישעיה צבי, ליבה רחל, דבורה, נחה.

שם המנציח: ב. הוניגמן, ת״א.
מילשטיין חנוך, שיינדל, אליעזר, חיה וילד, יחיאל, הלה וילד, משה וילד.

שם המנציח: איטה וורטמן—המר
מושקוביץ אריה, טובה, איטה, זאב.

שם המנציח: ה. נייברג, גבעתיים.
נייברג גיטל רייזל, שמואל זיינוול, יוכבד, בצלאל.

שם המנציח: מ. גירנברג, חיפה.
גירנברג יחיאל, שרה, אלטה.

שם המנציח: ש. רוטשטין, ת״א.
נרציס חיה׳לה (גוז׳ילני) וב״ב.

שם המנציח: ס. הורביץ, ר״ג.
סולני צבי מאיר, חוה, נחה, תמר, רבקה, רחל, משה, דב, צפורה, שרה.

שם המנציח: אחים שחורי.
סקופיצקי יעקב קופל והילדים.

שם המנציח: ס. סולנה, ר״ג.
סאולנה נחה (וולברג), חיה, בריינדל, מרים, תמר, רבקה, רחל, צפורה, משה נתן, דב. סמיאטיצקי פסיה (פירסטנברג).

שם המנציח: פ. פוטוק, רמת־גן.
פוטוק מאיר, חוה, קרולה.

שם המנציח: ד. גלבוע (לנצמן), ת"א.
פירסטנברג ברוך. פירסטנברג סטפניה.

שם המנציח: א. פלשניצקי.
פלשניצקי לייבוש אריה, מלכה ברכה (ינובסקי), יעקב זאב, רבקה (פולקה), גולדה, חוה.

שם המנציח: ה. ליברמנש.
פילסקי רוז'ה (ליברמנש).

שם המנציח: פ. הוניגסהנדלר.
פרנקל טאובה (מרין), באצ'ה, חנה.

שם המנציח: זאמי פדר.
פדר גאלדע רבקה, גיטל, פעלא, חוה, בראניא.

שם המנציח: מ. פרדלסקי.
פרדלסקי יצחק יהודה, קריינדל, מרדכי זלמן, ישראל דוד, בריינדל.

שם המנציח: ש. רוזנבלום.
פיש חיים, מניה (שצנשליבי), שלמה, לאה, חאנקא.

שם המנציח: ה. באום, רמת־גן.
פריוועס זעליג (יעקב אשר זעליג), יאָסעלע (אלתר יוסף).

שם המנציח: י. דון.
פרשקר ישעיהו, פייגל (דונסקי), יעקב, לייבקע, חיים.

שם המנציח: א. פרוכטצויג, גבעתיים.
פרוכטצווייג חנה, נחום, לייבל, איטה, בלה והמשפחה, שעיה והמשפחה, חנה והמשפחה, זלדה והמשפחה, שרה והמשפחה, רבקה והמשפחה, אברהם יצחק והמשפחה.

שם המנציח: ש. בן יצחק.
פישל שלום, רחל (צימרמן), אברהם, דורה, חנה, גולדה, בלה.

שם המנציח: י. פרגריכט, מינכן.
פרגריכט אברהם ליפמן, פאימן יוסף יהודה, רחל לאה (רוס).

שם המנציח: צ. דרורי, רמת־גן.
פילץ גיטל.
פוקס מניה.

שם המנציח: ה. ביליג, ת"א.
פריינדליך יחיאל מאיר, פייגה (ורשבסקי).

שם המנציח: ר. פ. בייטנר, רמת־גן.
פרזורביץ יעקב, גיטל (בייטנר), בניה.

שם המנציח: מ. שפניר, רמת־גן.
ציטרון יעקב יוסף, חיה פרידה, דוד אבא, שמואל אלה, אפרים.

שם המנציח: אחים שחורי.
צ'רנוחה אידה, חיים דב, יהודית (פלוצקר), רייזל (אונגרמן), ברוך, שמואל ורעיתו רחל, וולף והילדים, שמואל והילדים.

שם המנציח: מ. אולשבסקי, ראשל"צ.
צ'פלסקי משה, רבקה, פולה, מאניעק־מאיר, געגעק־גרשון.

שם המנציח: צ. דרורי, רמת־גן.
צ'רניקובסקי יוסף ברוך, חנה אסתר, דוד, קלמן.

שם המנציח: י. לובלסקי.
צ'פניק ראובן, לייב, ארנה, חיה.

שם המנציח: ז. קלסנר, גבעתיים.
קלסנר יצחק, גניה (גלברד), נאטיק, העלא.

שם המנציח: א. מאריאנקה.
קוצינסקי סאלק.

שם המנציח: י. קנר, רחובות.
קנר מלכה (גיטלר), רחל טיבה, שיינדל, דינה.

שם המנציח: פ. דקטר, נתניה.
קנלר מנחם שלום, שרה פריידל (רוזנבלט), יהודית, חנה רחל.

שם המנציח: ד. קליימן, ת"א.
קליימן מאיר, רבקה (רושינק), אברהם, שלמה, פרניה.

שם המנציח: א. רזניק, ת"א.
קומט פליקס, דעשא (רזניק), ליסיה.

שם המנציח: א. רזניק, ת"א.
קרופיצקי זיגמונד.

שם המנציח: ש. רומקביץ, כפר נטר.
רומקביץ אברהם, יצחק, יוסף, זכריה, פייגל דבורה, זלדה.

שם המנציח: א. רזניק ת"א.
רזניק אדם, גינה, רישה, זדזאש, באלבינה, גוסטאב, אמיל, יאדוויגה.

שם המנציח: א. רוזנשטין, נס ציונה.
רוזנשטיין יצחק, רוז'א, מרדכי.

שם המנציח: שרגא רוזנבלום.
ההורים רוזנבלום ישראל-סראלקע (ז'ארקי), סימא-צימעלע (בנדין),
ואחי בנימין-בעניעק (בנדין)

שם המנציח: ש. וולנרמן, בני־ברק.
ריבא אברהם.

שם המנציח: אחים שחורי.
ריכטיגר יעקב, שיינדל (גוטפריד) והילדים.

שם המנציח: הלינה גרסטמן, ת"א.
רוזנזאפט מרדכי וולף, אסתר רבקה (סטאשוווסקי), סאלא.

שם המנציח: י. דון.
רינסקי יהושע, שרה, יצחק אשר.

שם המנציח: ל. כספי, הרצליה.
רוזענעס שמואל יהודה, דינה, צפורה פלה, צבי הרשל, זלמן זיגמונד, בן ציון.

שם המנציח: י. וינרב, הרצליה.
רטמן אסתר (זלטן).

שם המנציח: גב' שויצר, בת־ים.
רוזנצויג מלכה (שויצר), אלטה, פרידה, צבי.

שם המנציח: א. קיסנר, ת"א.
ראטער יוסף מאיר, חנה (קיסנר), אהרן דב בער, לייטשע ו־3 ילדים, גדליהו יעקב, קאראלינא (קיסנר) ו־2 ילדים, שלמה, אשה ו־2 ילדים, אלט'עלע (בעלה ממשפחת כאפער) ו־3 ילדים, מלכה (בעלה ממשפחת יוסקוביץ) ו־3 ילדים.

שם המנציח: מ. זיידרמן.
רוטנר רוחל'ה, פולה.

שם המנציח: י. שיבאק, ראשל"צ.
שיבאק משה, הינדה (שמואלפלד), יחיאל, חיה, הרש'לה, רבקה'לה, מאיר, פייגל, שרה'לה, מרדכי, חנה, שלמה'לה.

שם המנציח: מ. שפיגלמן, חולון.
שפיגלמן פסח, בלומה (פלשניצקי).

שם המנציח: מ. שפניר, רמת־גן.
שלזינגר יחיאל.

שם המנציח: ש. וולנרמן, בני־ברק.
שפירא גולדה (וולנרמן).

שם המנציח: ש. וולנרמן, בני־ברק
שיינרמן מינדל.

שם המנציח: ז. שייר, חיפה.
שייר שעיה לייב, צילקה (פישל), יצחק, הלה, דוד.

שם המנציח: א. מאריאנקה.
שרר גוצ'א (מאריאנקה), נחמיה, מארק.

שם המנציח: אחים שחורי.
שטרנר מלכה (גוטפריד) והילדים.

שם המנציח: מ. שישיצקי, הרצליה.
שישיצקי יצחק דוד, אסתר שיינדל, רויזה ברײנדל, פעסיל, פרײדל.

שם המנציח: ר. סוירסקי, ת״א.
שיין דוד, סימה (לנגר), ברוניסלאבה, בנימין, איסר, מיכאל.

שם המנציח: י. שחם, הוד השרון
שורצנשטיין שרה, פנחס, הנה.

שם המנציח: גב׳ שוייצר, בת־ים.
שוייצר אסתר, לאה.

שם המנציח: ז. רובוביץ, ירושלים.
שטרן שבתאי, ריילה, יעקב, שלמה דוד.

שם המנציח: ב. הוניגמן, ת״א.
שפיגלמן יחיאל, מאטל (מילשטיין) והילדים.

שם המנציח: אשר קיסטר.
קיסטר, יוסף־מרדכי, רחל־לאה, שרה, אטיל, גליקסמן, חיים־מרדכי, אטיל, מלכה, שרה, דב־בער, דוד־לייב.

שם המנציח: משפ׳ גלייטמן.
גלייטמן, בסיה, צבי, גוטשיא, בני, הלה, (אורנר) רוזנשיין, פראניה, יעקובוביץ.

שם המנציח: לולה צודזינובסקה.
צודזינובסקה שרה, בצלאל.

שם המנציח: זאב פרגריכט, ולדרמן.
פרגריכט, יעקב, אטיל, ליאון־לייב לולה, לדרמן, חיים, גיטה, שרה, לולה, בלומה, שי, וולף.

שם המנציח: אחים הורוביץ.
הורוביץ יעקב, שושנה, שלמה.

שם המנציח: רחל פרידריך (ברוקנר).
ברוקנר, משה, רייזל, (רוזנבלט) אהרון דוד, מלכה, שרה.

שם המנציח: אריה פרידריך.
פרידריך, פייבל, רבקה, (פורמבה) אברהם, רייצל.

שם המנציח: רחל פרידריך.
רוזנבלט, יוסף, מלה, רייזיל, חיים, משה, שלמה, מייטיל, נחמן, והמשפחות אברהם, שרה (קופרמינץ) שנפטרו ובאו לקבר ישראל.

שם המנציח: רפאל מלאך.
מלאך בנימין זאב וכל המשפחה.

שם המנציח: מנחם ומשה גלבנד.
גלבנד יונתן בלומה וכל המשפחה.

המצבה על הקבר בו טמונים אפרם של קדושי זגלמביה שהובאו מאושוויץ
בבית העלמין בנחלת יצחק בתל־אביב

היישובים שהוכחדו...

בענדין	סלאווקאוו	שראדולה
סוסנוביץ	טשעלאדזש	זביירצ׳ה
דאָמבראָווע	זאגוזע	מילאוויץ
ניבקה	גאלאנוג	ניגקה
מאודזשיוב	גרויצע	פאגאניע
סטשעמיעשיץ	ח׳גווידזעוו	שעלצע
זאמבקאוויץ	דאנדובקה	פיאסקעס

ילדי משפחת פראוור מבנדין

משפחת פישל

האב ר׳ שלום, האם רחל, הורי גוטה בן־יצחק. הבנות דורקה, אנציא, געינה, והבן אברהם, הי״ד

לינת החולים בסוסנוביץ

ר׳ הרצקי ורוזה ארנר הי״ד. מסוסנוביץ

האב איזידור מושקוביץ

האם טובה מבית אורלובסקי

(הורי י. נשרי)

הזוג וינר מבנדין

הוהל'י מיגוס
בת משה ואסתר

הנדל פריוער

פולה אולמר

משפחת קרומולאווסקי

אליעזר גינזבורג

אברהם גינזבורג

בני שרגא גינצבורג ממונדזיוב

משפחת ווייצמן, פון דאָמבראָווע—גארניצע

פייוולאָווימש

יארבלום — פיינער א. א.

קלמן רוסס ז״ל פון בענדין
געשטאָרבן אין מאָנטעריאַל קאנאדע

ההורים: אליהו צבי ושרה חנה אולמר

יצחק אולמר

שלמה אולמר

מן הדלקה ההיא

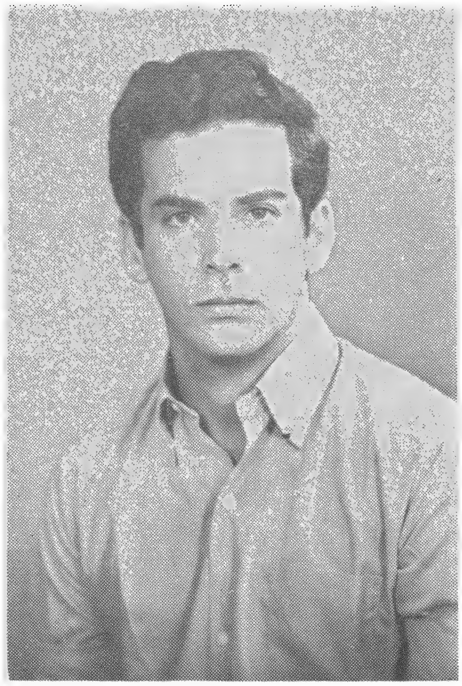
מן הדלקה ההיא, אשר שרטה גופכם המענה והחרוך
נשאנו אש — לפיד מאיר לנשמתנו,
ובה הדלקנו את שלהבת החרות,
עמה הלכנו בקרבות על אדמתנו.
את מכאובכם, שאין לו אח במכאובים,
יצקנו לברזל־חוצבים ומחרשות חדות־שנים;
את עלבונכם הפכנו לרובים;
את עיניכם למגדלור־ספינות, קרבות בליל — —
ממשואות עירכם ההרוסה
נטלנו אבן מפויחת ומנתצת,
והיא הפכה לאבן־הפנה ואבן־המסד,
לאבן־החומה אשר אינה נפרצת.
שירכם, אשר נחנק בשלהבות,
עלה פורץ בפי פלגות־המחץ כמו נדר,
ועמדו עלו העוז והכבוד,
והתקוה העתיקה אשר אינה אובדת — —
נקמנו את מותכם המר והבודד
באגרופנו, שכבד הנו וחם הוא;
לגטו השרוף הקמנו פה גל־עד,
גל־עד־חיים, אשר לנצח לא יתמו.

חיים גורי

הצבי ישראל על במותיך חלל
איך נפלו גבורים...

יוסף (יוסי) בן הדר, הי״ד

נולד: 13.1.1951 בתל־אביב
נפל: 22.10.1973 במלחמת יום הכיפורים.

יוסי, בן של נתן וחדוה לבית ויזנברג מדומברובה גורניצה, שניהם פליטי השואה.

יוסי היה קשור להוריו קשר נפשי חזק ותמיד דאג לשלומם.

ילד ערני, נוח אך עקשן המחפש צדק. רגיש לעוולות ומוכן להתווכח על כל עוול שנעשה לחבריו. הוא התבלט, כמנהיג החברה ובהיותו תלמיד טוב וקל תפיסה, חבריו כיבדו אותו.

מגיל שבע השתייך כבר לתנועת הנוער הלאומי „בית״ר״ והשתתף בפעולות סדירות של הקן. כבר בגיל חמש עשרה לאחר מספר קורסים בתנועת בית״ר התמנה למפקד מחוז תל־אביב. פעילותו בתנועה נמשכה עד לגיוסו לצה״ל.

לאחר סיום בי״ס עממי „תל־נורדאו״ בת״א, נרשם לגמנסיה העברית הרצליה, החל להתעניין בספורט, במתרחש בחיים הציבוריים בכלל ובחיי הנוער הלומד בפרט.

כאשר התגייס הועבר, לקלט והתנדב לחיל הצנחנים. לאחר 14 חודשי טירונות, סיים גם קורס רבט״ים ולאחר מכן התנדב לקורס חובשים קרביים. יוסי, סיים אותו בהצטיינות וקבל הצעה להשאר בבית הספר הזה כמדריך, תשובתו היתה: „החבר׳ה זקוקים לעזרה בקרב, מי כמוני חייב להיות איתם״.

יוסי צורף לגדוד השתתף במשימות לחימה וב־22.10.72 השתחרר משירות סדיר בדרגת סמל. תכניותיו לעתיד ללמוד בטכניון והחל בקורס קדם אקדמי ליד הטכניון.

ב־6.10.73 בשעה 1.00 בלילה נקרא יוסי לשירות מילואים.

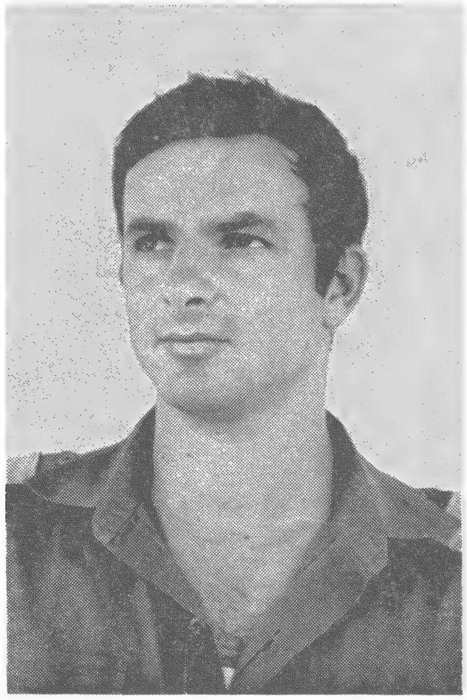
בתאריך 22.10.73 בשעה 18.45 כלומר 15 דקות לפני הפסקת האש שמע יוסף צעקה מפצוע ואם כי האש של קטיושות והארטילריה היתה נוראה לפי דברי המפקדים הוא קם במלוא קומתו קפץ מהשוחה למען הציל פצוע ואז השיג אותו המוות.

רופא הגדוד ד״ר שטיינר כתב: „ראיתי בו בעל מקצוע, בעזרה רפואית ממדרגה ראשונה אשר נפשי נקשרה אליו הן מבחינת הידע והן מבחינת תכונותיו הנפשיות״.

מפקדו סא״ל דורון כותב: „יוסף היה דמות מופלאה, בחור ישר ומוכשר, חרוץ ומסור למשימות החובש — הגשת עזרה רפואית לחבריו תוך כדי קרב. חייל למופת ולוחם אמיץ. מי יתן והיינו מתברכים ברבים שכמותו״.

יהיה זכרו ברוך.

עמית בן-חורין (רס"ן), הי"ד

נולד: 12.4.1947
נפל: 23.10.1973 במלחמת יום הכיפורים.

עמית, בנם של צבי וליובה פערגריכט מסוסנוביץ, היה אהוב על חבריו, שופע חיוכים ומרץ, שאותם החדיר לכל מקום בו שהה. הוא היה בן מסור להוריו ובמכתביו לאחיו הוא כותב: „אני מודאג מדאגתם ולכן, כדאי להרגיעם מפעם לפעם". הוא היה קפדן, אחראי, ובעל יכולת וסבלנות לדאוג תמיד שהכל יהיה מאורגן „עד־הסוף", בין אם היה זה קומזיץ עם חברים, ובין אם היתה זו פעולה צבאית מסוכנת וחשובה.

באחת השיחות עם החברים אמר, שהצבא לגביו הוא „ממש ענין של הרגשה, ולא רק מחשבה והכרה". הוא תמיד רצה להיות במקום שבו יוכל לעשות ולתת את המקסימום, מתוך אחריות, ואמות־מוסר גבוהות. ומה שקבע לגביו זו — האחריות להחליט — ולא רק הכח או היכולת.

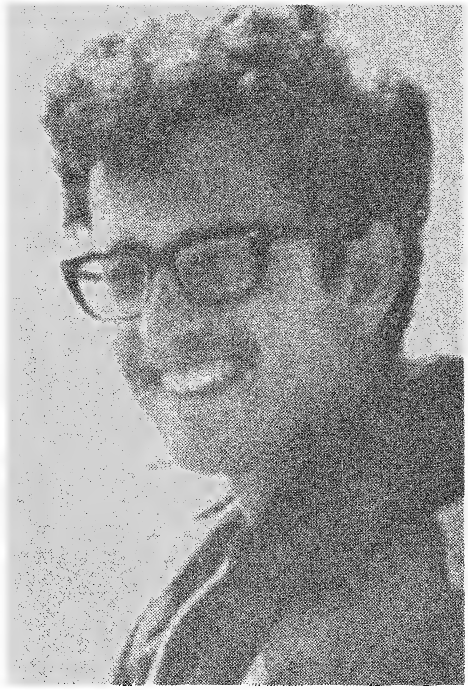
באחת השיחות אמר: „כשאשתחרר, אני בטוח שזה ילווה אותי עוד הרבה מאד שנים, האחריות הזאת שאני נוטל על עצמי ומטילים עלי, יחד עם היכולת והכוח לעשות מה שאני עושה. זה דבר שאני רואה אותו כחיובי מאוד וזה נוגד את מה שהשתמע מהשאלות, כאילו החיים נעשים זולים יותר, להיפך בדיוק.

עמית, היה נערץ על מפקדיו ופיקודיו כאחד, והיה להם כאח וכרע במשך תקופה ארוכה בה שהו במחיצתו.

עמית, תיכנן במודע את המשך חייו בקיבוץ. הוא התוודה כי למד רבות מההוי האנושי והחברתי בסביבתו העירונית בשנתיים האחרונות. כדבריו: „להקדיש 10 שנים ראשונות במאבק על השגת דירה עם גינה או בלי גינה — זה לא שייך לשאיפותי, זה ניתן להשיג בקיבוץ ללא מאמץ, והרי מבחינת מיצוי היכולת האישית, לאחר שאסיים את הלימודים באוניברסיטה נותן היום הקיבוץ אפשרויות למכביר".

עמית נפל במלחמת יום הכיפורים בסיני, בקרב מול איסמאעליה. יהיה זכרו ברוך.

מיכאל הראל (פרייברג) (סגן), הי״ד

נולד: 19.5.1950,
נפל: 11.10.1973, במלחמת יום הכיפורים.

מיכה, בנם של צילה ויחיאל פרייברג מבנדין, מעיד עליו אביו שהיה ילד נוח וגדל בלי קשיים. בגיל 4 הלך לגן וכדברי הגננת היה מחונן, חברותי, פעיל, שקט ומור־סיקלי. דומה היה שנתרכזו בו כל התכונות הטובות. חובב טבע היה ועבודתו הראשונה בגן היתה בפינת הטבע. הוא הכיר כל צמח בגינה בשמו הנכון, והיה עירני לכל תמורה טבע היה ועבודתו הראשונה בגן היתה בפינת הטבע. הוא היה מפותח יותר מתלמיד רגיל בכיתה א׳. אין ספק שקיבל בבית עידוד ע״י אחיו הגדול ממנו בחמש שנים, בנוסף לתכונות הטובות — רצינות, אדיבות, מצפון והרצון ללמוד ולדעת.

מיכה התבלט גם כספורטאי ועבר כל שנה את אות הספורט. בעיקר הצטיין בריצה. בגיל 10 התחיל לנגן באקורדיון לאחר שנה נכנס ללמוד בקונסרבטוריון דניה־ווייצמן בחיפה. למד מספר שנים לנגן בצ׳ילו.

מיכה למד בבית החינוך „התיכון החדש״ בחיפה, והמשיך בדרכו באהבתו לטבע.

מגמתו בלימודים היתה ברורה. למד כימיה ורצה לעבוד בביוכימיה. מכיתה ד׳ ועד גיוסו לצה״ל היה בתנועת נוער „הצופים״. התמיד בשבט „הלל״ בחיפה יצא למחנות עבודה במשקים, והשתתף בקורס מדריכים.

מיכה היה קשור מאד לבית, והוריו היוו עבורו חוליה חזקה שנשען עליה בחיים. היתה ביניהם הבנה הדדית מלאה.

באוגוסט 1968 התגייס לצה״ל, סיים קורס קצינים והוצב לתעלה, בתקופה שפרצה מלחמת ההתשה. באוגוסט 1971 סיים את שרותו הצבאי, והחל ללמוד כימיה בטכניון בחיפה. עד לפרוץ מלחמת יום הכיפורים הספיק ללמוד שנתיים וסמסטר קיץ. ב־12.8.1973 נשא לאשה את אסתר שטטר.

במלחמה היה קצין מודיעין בתותחנים, נפל בט״ז תשרי תשל״ד בקרבות הבלימה, בגזרת צפון סיני, והובא למנוחות בבית הקברות הצבאי בחיפה. יהיה זכרו ברוך.

שמואל ויגדור (סרן), הי"ד

נולד: 20.9.1949, בחיפה
נפל: 6.10.73 במלחמת יום הכיפורים.

שמואל, בן יעקב ומינה (לבית זאוברמן) מבנדין, נולד בחיפה. הוא למד בבי"ס הממלכתי דתי „מוריה", ובחר להמשיך את דרכו בפנימיה הצבאית של חיל חימוש.

ב־15 למאי 1967 התגייס לשירות חובה בצה"ל, השתתף במלחמת ששת הימים, וכן בפעולת „כרמה".

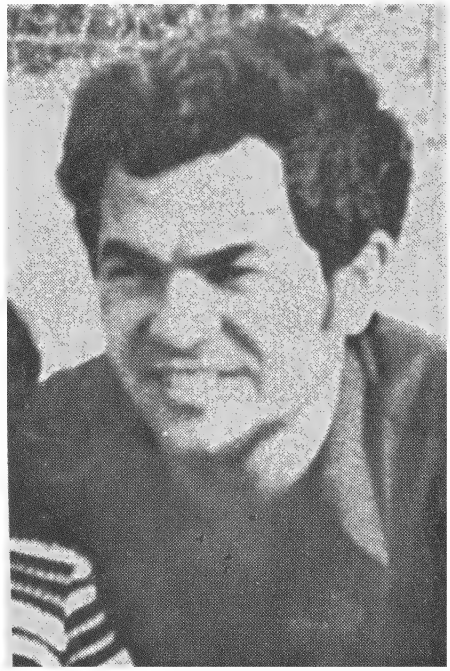
ב־1968 סיים קורס קצינים וקורס קציני חימוש, ולאחר מכן שירת כקצין חימוש בסדנת פיקוד דרום. ב־1971 שירת בשירות קבע בפיקוד צפון, ובאותה שנה נשא לאשה את אביבה לבית דוד.

שנה לאחר מכן — ב־1972 נולד בנו הבכור — לירן.

עם שחרורו מצה"ל עבד פרק זמן במשרד הבטחון, ולאחר מכן עבר למפעלים הפטרוכימיים, תוך שהוא משלים את בחינות הבגרות.

שמואל תכנן להמשיך בלמודיו ולהגיע לתואר אקדמאי, אך המלחמה גדעה את כל תכניותיו. זכרו יהיה לעד בלבנו, תהיה נשמתו צרורה בצרור החיים.

יוסף יצחק (יוסי) ורונה, הי"ד

נולד: 26.5.46 בגרמניה
נפל: 17.10.73 במלחמת יום הכיפורים.

יוסף בן קרול וצ'סה לבית בידק מסוסנוביץ, מניצולי השואה. את ילדותו עבר בחבצלת שברחובות, בכיתה ד' עבר לבי"ס ניצנים ברמת־גן. בוגר בי"ס מקצועי „עמל" בפ"ת.

את שרותו הצבאי עשה בחיל הים על משחתת. היה טפוס חברותי ונוח מאד. היו לו הרבה חברים, תמיד היה מוכן לעזור לזולת, היה מסור מאד, למשפחתו. תחביבו העיקרי היה לטייל במרחבי הארץ, לכן גם בחר במקצוע הנהגות, היה חבר „אגד".

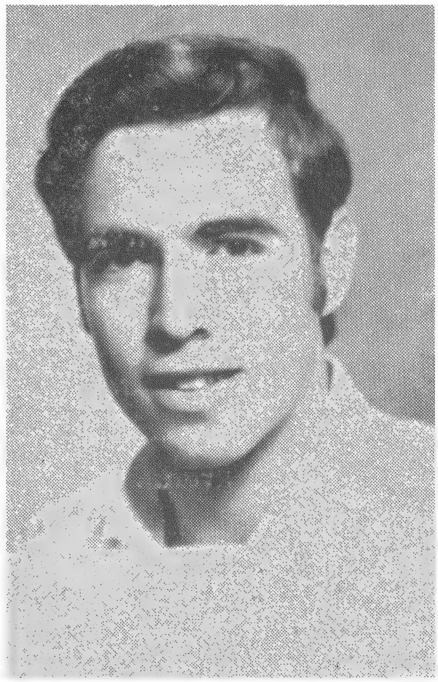
אחרי שחרורו משרותו הצבאי התחתן, נולדו לו שני ילדים, אבי וערן אותם אהב מכל ובילה את שעותיו הפנויות בחברתם.

את המילואים עשה בחיל האויר על תותחי נ"מ, לאחר שעבר הסבה. במלחמה התנדב לכמה משימות, בין היתר חבריו סיפרו שראו שיוסי הוריד מטוס מצרי.

נפל בערב שמחת תורה ב־כ"א תשרי תשל"ד (17.10.73) על גדות התעלה, במלחמת יום הכיפורים.

השאיר אשה בשם חנה ושני בנים: אבי בן חמש וערן בן שנתיים וחצי. יהיה זכרו ברוך.

אלכסנדר זיסקוביץ, הי"ד

נולד: 25.5.54 בנס ציונה
נפל: 14.10.73 במלחמת יום כיפור.

אלכס, בנם של מאיר ולאה מבנדין, נולד בנס ציונה, וסיים את חוק לימודיו היסודיים בבי"ס ממלכתי א' במקום. את עתידו ראה כאלקטרונאי ואת ההכשרה למקצוע קיבל בבי"ס התיכון המקצועי „אורט" ברחובות, שם סיים בהצלחה את המגמה לאלקטרוניקה, וקיבל תעודת בגרות.

בעת שירותו הצבאי סיים קורס טכנאי מכ"ם ושירת במקצוע זה.

אלכס הצטיין גם כמוסיקאי. במשך שמונה שנים קיבל הכשרה מוסיקלית באמצעות קונסרבטוריון „אנזגי" בת"א. את כשרונו המוסיקלי ניצל, כשהתנדב להופיע במוסדות ומפעלים בנס-ציונה, ואף במסגרת השירות הצבאי. הוא אף תרם רבות, בליווי מוסיקלי, למסיבות וערבי חברה במסגרת בית הנוער של נס-ציונה, שם גם שימש כמדריך נוער כהתנדבות.

אלכס נפל ב־14 באוקטובר 1973, י"ח בתשרי תשל"ד במלחמת יום כיפור בעת מילוי תפקידו בחזית הדרום.

שלום-יצחק יודקביץ׳ (סגן), הי״ד

נולד: 2.4.1952 ברמת-גן
נפל: 11.10.1973 במלחמת יום הכיפורים.

שלום, בן משה ושושנה מבית פרסול מדומברובה-גורניצה, נולד ברמת-גן להורים ניצולי שואה. הוא בוגר ישיבת „נחלים", בי״ס תיכון דתי הרא״ה ברמת-גן, וחניך „בני-עקיבא".

מקטנותו היה שלום עצמאי, ולא אהב את השגרה. כל מי ששוחח איתו מצא בו ענין, וחבריו מבית הספר, מהישיבה, מ„בני-עקיבא" ומצה״ל אהבו את שנינותו. אימרותיו, הבדיחות, ההומור הטוב ושמחת החיים שבו. חוש ההומור היתה התכונה הבולטת ביותר באופיו של שלום. הוא היה מעריץ גדול של אפרים קישון ונהנה מספריו, ממאמריו ומהפליטונים שלו, ואף אהב את ספרי הבדיחה והחידוד של דרויאנוב. עם כל זאת היתה בו גם מידה רבה של רצינות.

לשלום היה זכרון נפלא. ממש אנציקלופדיה. אפשר היה לנהל עימו שיחה על כל נושא שהוא. ועוד כילד הפתיע במחשבה בוגרת ומקורית, והיה אוהב להמציא „שיטות" עבודה בשטחים שונים. שלום אהב לשחק שח-מט בזמנו הפנוי ואף ניתח את מהלכי המשחקים של גדולי השחמטאים. כמו כן אהב לנגן באקורדיאון שלו, ולקרוא הרבה ספרים, תענוג שמעולם לא ויתר עליו. טוב לב היה, ומעולם לא אמר מילה רעה על זולתו. מצוות כיבוד אב ואם קיים שלום בכל נפשו ומאודו, ועצוב היה כשהיה צריך לסיים את חופשתו ולשוב לבסיס.

עם התגייסו לצה״ל רצה לשרת אך ורק ביחידה קרבית ומאוחר יותר, כשסיים קורס קצינים הוצע לו להדריך באחד הבסיסים באיזור אך הוא דחה את ההצעה. על תפקידיו ופעולותיו בצה״ל לא סיפר לעולם, ועל מסירותו, אחריותו, ותפקידיו בחזית הצפון במלחמת יום הכיפורים סיפרו חבריו. במכתב ששלח שר הבטחון משה דיין למשפחה ציין כי שלום היה קצין מצויין, חבר למופת וכל מי שהכירו אהבו. כמה ימים לפני שפרצה המלחמה סיים שלום קורס קתק״ים (קצין תצפית קדמי), ויצא תדיר לתצפיות בחזיתות כדי לדווח מהמטוס לסוללה על פעולות האויב.

וכך סיפר מפקדו של שלום: „אני הייתי האחרון שדיבר עם שלום, ונתתי לו את הפקודה לצאת לתצפית בגבול סוריה. אחלתי לו הצלחה במשימה, והוא כדרכו בהומור טוב אמר: „אינשללה", והמריא. היה זה ביום חמישי א׳ דסוכות, ומפעולה אחראית ומסוכנת זאת לא חזר עוד. מטוסו נפגע מטיל מזרחית לקונייטרה ברמת הגולן והתרסק". נפל כקצין תותחנים ביום ראשון דסוכות תשל״ד (11.10.73).

תהיה נשמתו צרורה בצרור החיים.

יואל דוד (דודו) כהן, סרן, הי"ד

נולד: 13.12.49 בתל־אביב
נפל: 15.10.73 במלחמת יום הכיפורים.

הוריו הגשימו את רעיון קיבוץ הגלויות למשפחה אחת. אמו רחל, לבית ויצמן, בתו של דוד יואל ויצמן מהעיר בנדין, עלתה ארצה לאחר שעברה את תלאות שואת אירופה. אביו אליהו כהן בן למשפחה גדולה ומכובדת מהעיר פז אשר במרוקו. שלוב שתי תרבויות אלה הולידה דמות נפלאה ומיוחדת במינה. המשפחה התגוררה אותה עת בבית נטוש ביפו. במסגרת משפחה גדולה אשר כל דיכפין מוזמן היה לסעוד על שולחנם.

בשנת 1952 כאשר ניתנו תמריצים במסגרת התנועה מן העיר אל הכפר עברה המשפחה לתלמי אלעזר דוד, אז בן שלוש שנים. כאן בכפר בילה דודו את ילדותו.

ב־1965 עקרה המשפחה לבאר־שבע. דודו החל לימודיו בכיתה השישית בביה"ס התיכון המקיף בעיר.

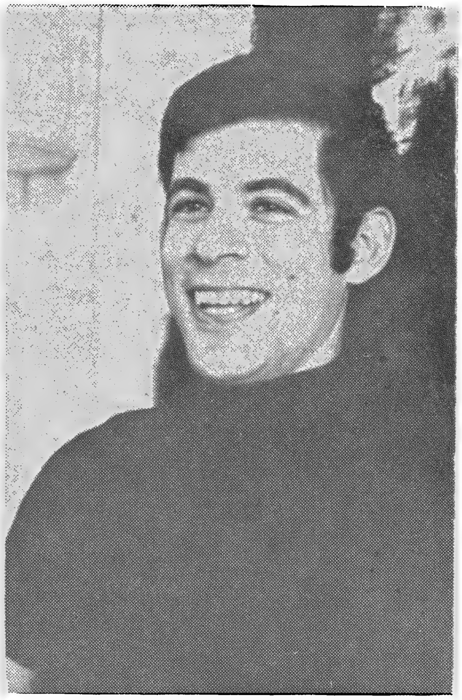
עם סיום לימודיו התגייס לשורות צה"ל. הוא מצא את מקומו בחיל השריון. מהטירונות דרך לימוד מקצועות הטנק — קורס מפקדי טנקים וקורס קציני טנקים הגיע לדרגת סגן וסיים את שרותו בתפקיד סגן מפקד פלוגה בגדוד טנקים בסיני.

דודו עבר בשרותו הסדיר את מלחמת ההתשה, מלחמה אשר הגבירה את אמונו בצה"ל ונטעה בו הרגשת בטחון וגאוה.

עם סיום השירות הצבאי נרשם ללמודי הכלכלה באוניברסיטת בן־גוריון בנגב. דודו עבד ולמד וסיים בהצלחה את שנת הלימודים הראשונה. עם תום השנה הראשונה בקיץ 1972 נשא את חני ועבר לגור בתל־אביב. דודו עבד בשרות הבטחון גם כאן כמו בכל מקום במסירות רבה. השכיל לשלב עבודה עם לימודים כאשר את שניהם הוא עושה על הצד הטוב ביותר. בעיצומן של ההכנות לקראת שנת הלימודים השלישית כאשר תכניות רבות עדיין לפניו ירדה עלינו מהלומת מלחמת יום הכיפורים. בליל ה־15 לאוקטובר 1973 בקרב הקשה של הנסיון לפרוץ לגשרי התעלה נפגע הטנק בו עמד ופקד על מחלקתו. במשך שבעה חודשים היה בבחינת נעדר אך ב־7 במאי 1974 הובא לקבר ישראל. והוא אז בן 24 שנים. את בתו, תמר, שהיא כיום בת כמעט שנה לא זכה לראות.

יהיה זכרו ברוך.

אליהו סלומון (סגן), הי"ד

נולד: 4.3.44 בחיפה
נפל: 17.10.73 במלחמת יום הכיפורים.

אלי בן ישראל וגיטה לבית פייגה ויעקב שלמה גרייצר **נכדת הינדה (לבית פריבר) ויוסף קורצטג**, מסוסנוביץ.

התבלט מגיל צעיר באופיו הנוח והנדיב, ברצונו לעזור לכל נזקק, בעליזותו ובנעימותו. היה בעל כשרון מיוחד לעבודות יד מכל הסוגים: למן בנית טיסנים במועדון חיל-האויר בשכונה, ועד לניסור בדיקט — של קופסאות נפלאות, תיבות, או של דמויות שונות. בגיל מבוגר יותר ביצע **כתחביב עבודות נגרות מרהיבות עין להנאת בני ביתו.**

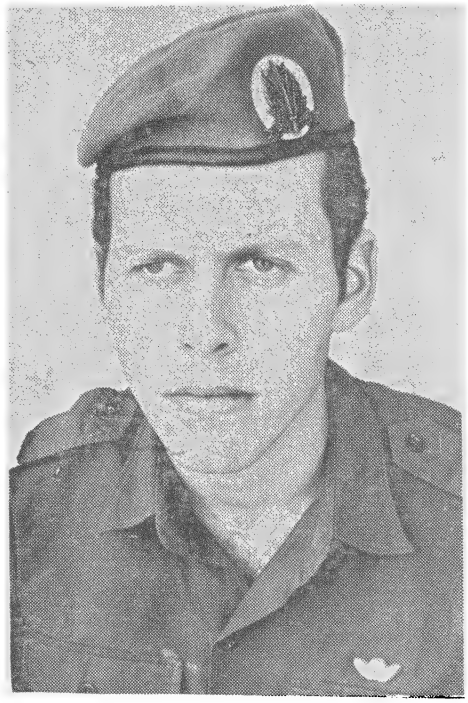
אהב מאד מוסיקה לכל גוניה, וניגן שנים ארוכות בכינור; כן היה כרוך אחר נופי הארץ וטיולים בה.

למד בביה"ס היסודי „גאולה", וסיים את ביה"ס התיכון „כל ישראל חברים" (אליאנס). לאחר גמר שרותו הסדיר בצה"ל נסע להמשך לימודיו לארה"ב, וסיים **שם לימודי** תואר ראשון ותואר שני (מ.א.) **בהנדסת יצור ואלקטרוניקה.** מיד עם סיום לימודיו שב ארצה, במשך כשנה — **היה** מעובדיה המוכשרים והמסורים **של חברת „אלביס" למוצרי** אלקטרוניקה.

את שירותו הצבאי בצה"ל עשה בחיל השריון, בו סיים קורסים שונים והגיע לקצונה. במלחמת יום הכיפורים **היה** מפקד מחלקת טנקים בסיני. **הוא נפגע מטיל מצרי על חוף** האגם המר, ליד מוצב בוצר, בקרב נגד חטיבת טנקים מצרית, ב־17 באוקטובר, 1973. **בן 29 היה, השאיר אחריו — אב,** אחות, אשה ושני תינוקות.

כל מכיריו יזכרוהו באהבה. יהי זכרו ברוך.

אברהם יוסף פרידריך (רמי) סג"מ הי"ד

נולד: 24.9.1953 בתל־אביב
נפל: 19.10.1973 במלחמת יום הכיפורים.

רמי, בנם של פרידריך אריה ורחל (לבית ברוקנר) מבנדין, נולד להורים ניצולי שואה. ביתו ומשפחתו היו הדבר היקר ביותר עבורו. הוא היה קשור מאד להוריו ולאחיו הבכור משה, אשר נפצע בעיניו במלחמת ששת הימים. רמי היה לעזר רב לאחיו אחרי פציעתו, במיוחד עזר לו בהמשך לימודיו באוניברסיטה. כשהתגייס היתה לו אפשרות בחירה, לשרת קרוב לבית, אולם רמי לא ניצל זאת. באופיו, שאף תמיד לתת ולעשות את המקסימום, הוא היה חינני, מלא שמחת חיים, ותמיד התגבר על כל הקשיים, והיה עוזר ותומך בחבריו. חבריו מספרים שבקורס קצינים סיסמתו היתה: „לא זה מה שישבור אותנו". ואמנם, הוא היה בעל אופי חזק ושום דבר לא שבר אותו.

רמי עבר מסלול חיים רגיל: גן ילדים, בי"ס הממלכתי „גרץ" ובי"ס תיכון להנדסאים „אורט יד סינגאלובסקי". את בי"ס התיכון גמר כבוגר המחלקה לטלפון וטלגרף. רמי אהב לצייר, אבל הדבר האהוב עליו ביותר היתה ההאזנה למוסיקה. הוא ישב שעות והקשיב לאוסף התקליטים שלו, וזו היתה הנאתו הגדולה ביותר.

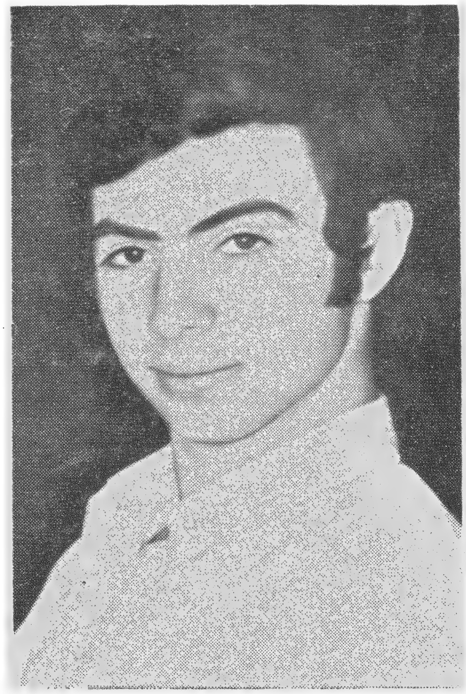
רמי התגייס לשירות סדיר בצה"ל ב־7.2.1972, והתנדב לסיירת „חרוב", אך בגלל בעיות רגליים נאלץ לעזוב את הסיירת ועבר לשרת בחיל הקשר. המעבר מהסיירת אכזב אותו מאד, אך גם דחף אותו להשגים בהמשך דרכו הצבאית.

בחיל הקשר מילא תפקיד של אלחוטן, וכשהנו מתקדם מקורס לקורס הגיע לקורס קציני קשר. כשבועיים לפני מסדר הסיום של הקורס פרצה מלחמת יום הכיפורים כל הצוערים נלקחו לדרום ופוזרו בין היחידות.

רמי היה עם ידע ונסיון של אלחוטן ובעל רקע קרבי, ולכן התנדב להצטרף לאחד הגדודים הלוחמים. מפקדו במלחמת יום הכיפורים, אל"מ אמיר יפה סיפר עליו באחד הערבים לזכרו: „רמי מילא את תפקידו באמונה ובמסירות, תוך גילוי כושר לחימה וכושר מקצועי מעולה. זו היתה מלחמתו של הלוחם הצעיר ורמי שאף לתת את המקסימום. הוא עשה מעל ומעבר לנדרש ממנו, תוך נטילת היוזמה, להחזיק מעמד ולא להשבר. רמי היה כל העת בנגמ"ש של קצין המודיעין וקצין התותחנים — קדימה. בכ"ג תשרי תשל"ד 19.10.73, היה זה בשעות אחה"צ, כשהנגמ"ש שלו חטף פגיעה מטנק מצרי טי.55, ליד העיר סואץ.

יהי זכרו ברוך.

שמואל שוייצר, בן לגניה ז״ל ויו־חמיאל יבל״א מסוסנוביץ

נולד: 28.12.51
נפל: 23.1.73 כ״א בשבט תשל״ג.

נולד גדל וחי ברמת־גן.

התחנך בשילה וב„יהלום״. תמיד ייצג את היעד החברותי וטוב־הלב. מעולם לא היה היוזם אך תמיד הצטרף ברצון, בצופים, בתנועה, בשכבת „ערבה״ היה אחד מן החברה, מקובל על הכל וחביב.

אהבה גדולה היתה לו לעיר ירושלים. שמוליק מרמת־גן ידע והכיר כל רחוב וכל סמטה בירושלים.

עם סיימו את התיכון, אט אט, התחיל עומד בפני עצמו.

התגייס לצה״ל והתנדב ליחידה מובחרת בחיל הים „הקו־מנדקר־הימי״.

הוא התגלה לפני חבריו כבחור שטמון בו כוח רצון עז ופלאי ושהובילו דרך כל היסורים עד לסיום הקורס.

שמוליק הפך להיות גאוות החברים. הוא נעשה חזק ושתקן מרצון. — גבר.

נפל באחת מפעולות היחידה והובא לקבר ישראל בקרית־שאול.

יהי זכרו ברוך.

יאיר שחק (סגן), הי"ד

נולד: 12.3.53
נפל: במלחמת יום הכפורים

יאיר, בן יחיאל וצפורה שטרק מסוסנוביץ, היה בן אוהב, מסור למשפחה וחבר טוב. חריף, בעל חוש אבחנה והסתכלות מעמיקה, ביקורתי, מעמיד דברים על דיוקם, גלוי וישר ביחסיו עם חבריו. היה לו בטחון עצמי רב, ולא ידע פחד מהו. נוסף לכך ניחן בחוש הומור בריא, להנאת כל הסובבים אותו.

בגיל צעיר ביותר כבר תכנן את דרכו בחיים, ידע מה ילמד, באיזה מקצוע יבחר, והתועלת שיביא למדינה בשרותו הצבאי. ציפה רבות מעצמו, אך המלחמה הקטלנית הרסה במחי יד את מגדל שאיפותיו.

יאיר התגייס לצבא מיד לאחר סיימו את ביה"ס התיכון. אדיר היה חפצו לשרת בחיל האויר, להיות טייס, וברבות הימים ללמוד הנדסה תעופתית, וליעוד זה החל מכשיר עצמו עוד במסגרת גדנ"ע אויר. לרוע מזלו נתגלה ליקוי בראייתו, והוא נפסל לשירות בחיל אויר. כתחליף למטוס בחר את הטנק, והתגייס לשריון. אכן, הטנק אינו מטוס, אך גם בו יש עוצמה ויאיר מצא בו כר נרחב לפעולה. שנתיים של אימונים ארוכים ומפרכים הובילו אותו לדרגת הקצונה, והוא מלא את תפקידו בנאמנות והצלחה. „שיריון זה משחק יפה, רק חבל שנהרגים במשחק הזה", כך אמר פעם לחברו ולא ידע מה ניבא לעצמו.

יאיר נפל ביום הראשון של מלחמת יום הכפורים בקרב הבלימה ליד החוה הסינית, אולם הוא נעדר הרבה זמן והוחזר ממצרים רק בין 39 גופות החללים, בחודש אפריל 1975 וזוהה רק ביוני 1975.

יאיר השאיר אחריו בני משפחה, חברים וידידים כואבים, שישאו את זכרו בליבם לעד. אך לא היה סיפק בידיו להשאיר אחריו מעשים שידברו בעדו, לא הספיק להקים משפחה ולגדל דור שישא את שמו בעתיד.

תהיה נשמתו צרורה בצרור החיים.

יעקב שחר (סרן), הי״ד

נולד: 29.8.1943 בעין־הים
נפל: 18.10.1973 במלחמת יום הכיפורים.

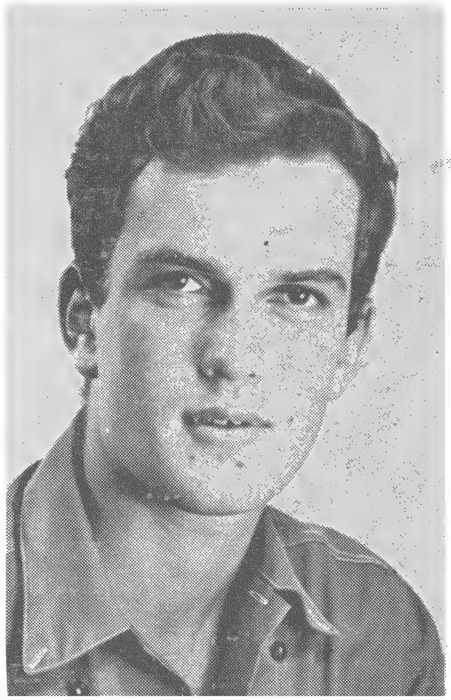
יעקב, בן צפורה ומשה שחר (מורגנשטרן) מזביירצ׳ה, גדל וצמח בקיבוץ „עין־כרמל”. מילדות בלט כילד יפה וחזק. אהב את ההתמודדות בתחומי החיים השונים, אהב לחקור ולדרוש לעומקו של דבר. לכן קראו לו חבריו הפילוסוף. הוא היה צנוע שקט, טוב לב, רציני. „הוא דרש מעצמו לא מאה אחוז אלא מאתיים אחוז”. אמר עליו חברו מגדוד הקשר. את המוטל עליו ביצע מיד ולא דחה למחר. היו לו רגשות עדינים ואוהבים לפרח, לצמח, לנוי שבגן, נושא שהיה אחראי עליו והתמסר לו במשק. היה בן יקר ואהוב על הוריו ואחותו רינה, מסור ואהב את אשתו ריטה ובתו חמוטל.

היו לו שאיפות להתקדם בלימודים, תחילה היו אלה לימודי נגינה ולאחר מכן לימודים ריאליים, היה כנה בדעותיו והשקפותיו, כנות שמקורה בראיה מפוקחת שאינה מקבלת את כל השקרים המוסכמים והוויתורים שאנו מוותרים זה לזה על מנת לקיים את החברה.

אהבתו את הארץ היתה שורשית, יעקב נקרא על שם סבו ר׳ יצחק יעקב סורלין אשר ידוע היה באהבתו את א״י. מרבית בניו ובנותיו עלו לארץ וביניהם בתו הבכורה, דרזל שנישאה לר׳ זאב יצחק מורגנשטרן אף היא עלתה לארץ עם משפחתה ופגשה כאן את בנה משה. אביו של משה שחר היה דור רביעי לר׳ מנחם מנדל מקוצק, תלמיד חכם חריף ובקיא, מדורשי האמת המוחלטת בהבנה במחשבה ובמעשה. אכן שורשיות היו תכונותיו של יעקב.

במלחמה היה איש מילואים בחיל השריון והוצב בו כקצין קשר גדודי. היה בין הראשונים שהתגייס, אנשי היחידה ספרו שיעילותה של מערכת הקשר וקור רוח כמו של יעקב מלאו תפקיד חשוב בקרב. הוא נפל בכ״ב תשרי תשל״ד (18.10.73) על שפת הסואץ. יהיה זכרו ברוך.

יוסף (יוסי) ליברמן, הי"ד

נולד: 4.9.1946 ברמת־גן
נפל: 5.6.1967 במלחמת ששת הימים.

יוסי, בן חיים ונחמה (נטקה) לבית יעקובסון, להורים יוצאי סוסנוביץ, שעלו לארץ מבלגיה בשנת 1934 כציונים ותיקים.

יוסי למד בבי"ס היסודי ע"ש אחד־העם בתל־אביב. סיים את ביה"ס התיכון העירוני א', היה חבר בתנועה המאר־חדת ולאחר מכן השתייך לגרעין ההכשרה של תנועתו. התעניין באמנות בכלל ובריקוד בפרט וארגן להקות של ריקודי־עם. הוא עצמו נמנה עם חברי להקת ריקודי־עם ויצא עמה לחו"ל.

בינואר 1965 גוייס לצה"ל ולנח"ל בגלל נטייתו לחקלאות. הוא אמנם עבר את תקופת האימונים הראשונים, אך בגלל מצב בריאותו נאסר עליו לצנוח ולעבור אימון מתקדם. נמצא בשירות ללא תשלום בהכשרה בקבוצת גניגר, לאחר מכן עבר עם הגרעין כהשלמה לקבוצת חמדיה.

עם שחרורו מן הצבא, עזב את המשק — בעיקר בגלל סיבות אישיות ומשפחתיות (מחלת אביו) והתגורר בביתו.

יוסי אהב לקרוא וגם לכתוב והבולט שבו: היו שמחת־החיים, טוב־הלב וקלות בתנועה, שמצאו כולם את ביטויים בריקודיו. עיניו תמיד שחקו, על פיו היה נסוך חיוך וכולו אומר אופטימיות עד לרגעו האחרון.

זמן קצר לאחר סיום שירותו הסדיר החלה תקופת ההמתנה שלפני מלחמת ששת הימים ויוסי פנה וביקש לגייסו שוב ואמנם נענה וצורף ליחידה חדשה, וביום הראשון לקרבות הוא כ"ו באייר תשכ"ז (5.6.1967) נפל בקרב שנערך בארמון־הנציב בירושלים הבירה. הובא למנוחות עולמים בבית הקברות הצבאי שעל הר־הרצל בירושלים.

יהיה זכרו ברוך.

יואל-זאב לוסטיגר, ז"ל

נולד: 1927 בבנדין
נפל: 1946, במלחמת השחרור.

יואל-זאב, בנם של יצחק-מנחם וגילה (לבית פיטקובסקי) מבנדין. בגיל 12, בעיר מולדתו, הרגיש את מאורעות השואה כאשר הנאצים כבשו את בנדין והחלו בהשמדת תושביה היהודים. הוא נשלח למחנות עבודה שונים: ל„דולאג" ל„סקנהיים", „גרוסרוזן", „בוכנוולד" ו„בלכהאמר". במחנה האחרון, „בלכהאמר", נפגש באביו אשר מצבו היה בכל רע, והבן עשה מאמצים רבים כדי להקל על סבלו. ואמנם, הודות לו החזיק האב מעמד, התגבר על יסוריו, ואף זכה להגיע לקץ המלחמה ולעלות לישראל.

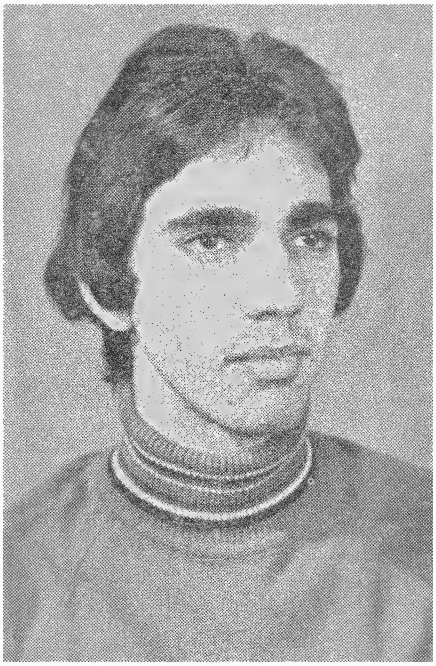
בסיום המלחמה היה במחנה העבודה „צוויברגן" ושוחרר ע"י צבאות הברית. אחרי המלחמה נשאר בגרמניה, פעל לליכוד שארית הפליטה, וסייע לשיפור מצבם. נוסף לעסקנות ציבורית עבד וחסך כסף. בשנת 1946 עלה לישראל ועבד כשומר לילה.

בתקופה זו, אירגנו את הנוער להגנה ולשמירה על השכונות והישובים, מפני הבריטים, אשר התנכלו לישוב היהודי בארץ.

ביום י"ז באדר תש"ז (1947), כאשר היה בדרכו לדואר לשגר מכתב לאביו, פגע בו כדור, של חייל בריטי, אשר שם קץ לחייו.

בן 20 היה במותו והובא לקבורה בנחלת יצחק בחלקת הקדושים. יהיה זכרו, צרור בצרור הנשמות הטהורות והזכות של עם ישראל.

אברהם (אבי) בורובסקי, ז"ל

נולד: 30.1.1953 בתלאביב
נפל: 4.9.1971 בשרותו בנח"ל.

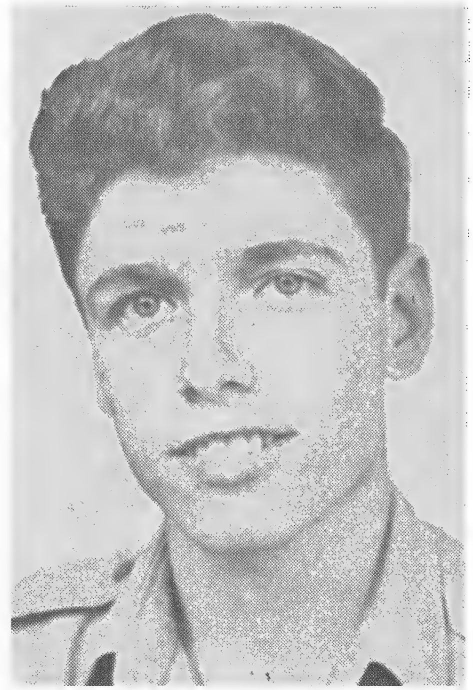
אברהם, בנם של ליפא ומניה מבנדין.

ילדותו עברה עליו ברמת-גן, למד בביה"ס היסודי „יהלום". נער שופע מרץ אשר התבלט משאר חבריו והיה חביב על כל מכריו. לאחר שסיים את ביה"ס היסודי, ארגן קבוצה מחבריו למחזור, במסגרת תנועת הנוער העובד והלומד אשר היה פעיל בה.

באותו פרק זמן נרשם לביה"ס התעשייתי-מקצועי של תע"ש. בשילוב של עבודה ולימודים ארגן גרעין הכשרה בשם „תידהר" בקיבוץ דביר, השייך לקיבוצי השומר הצעיר. גרעין זה היווה הקבוצה החברתית אשר נועדה להתגייס לצה"ל במסגרת הנח"ל, ורק בימי שבת, חג ומועד, התאספו החברים ודנו בהקמת הגרעין. בדיונים אלה היה אברהם הרוח החיה.

אך בדמי ימיו נפל, בי"ד באלול תשל"א (4.9.1971) בשרותו בנח"ל. יהיה זכרו ברוך.

אביגדור־יצחק (אבי) דרקסלר, ז"ל

נולד: 12.8.49 בתל־אביב
נפטר: 4.5.73.

אבי, בן בכור למיכאל וטובה (גוטשה לבית שפיר) שניהם ילידי בנדין להורים דתיים מחסידי חנטשין בעיר.

למד בבי"ס עממי ממלכתי־דתי הרא"ה ברמת־גן אותו סיים בהצטיינות. היה חבר בתנועת בני־עקיבא בשבט גלבוע. בוגר ישיבה תיכונית של בני־עקיבא „נחלים", בה קיבל תעודת בגרות במגמה ריאלית בהצטיינות יתירה.

בסוף שנת 1967 אחרי שלמד שלושה חודשים בישיבת „שעלבים" התגייס לצה"ל, סיים קורס צילום־אויר כחניך מצטיין ובהמשך עבר קורס־צניחה בהצלחה.

שירת שלוש שנים בחיל־אויר כצלם־אויר.

בסוף שנת 1970, עם פתיחת הפקולטה להנדסה באוני־ברסיטת תל־אביב, התחיל את לימודיו במחלקה להנדסת מכונות ואוירונאטיקה, וכמו כן קיבל לפי בקשתו אישור מיוחד מוועדת ההוראה, להיות סטודנט מן המנין גם במחלקה לאלקטרוניקה.

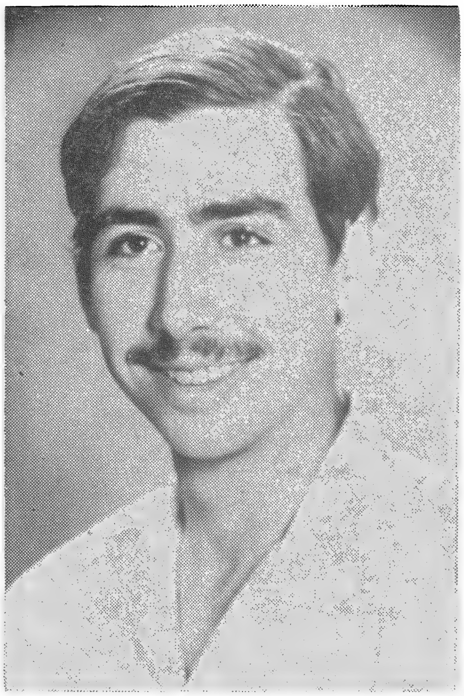
לקראת שנת הלימודים השניה, קיבל מינוי כמרצה במשרה מלאה, בפקולטה להנדסה, ונמנה עם סגל האוניבר־סיטה עד יום מותו.

קיבל תעודת הצטיינות מהאוניברסיטה באפריל 72 ותעודה נוספת באפריל 73 שבועיים לפני מותו.

אהב מאד את הטבע, הרבה לטייל בו ולצלמו. מאז בגרותו היה חבר בחברה להגנת הטבע.

נפטר ב' אייר תשל"ג (4.5.73) בשנת הכ"ד לחייו.
נקבר בבית העלמין בקרית שאול. ת.נ.צ.ב.ה.

אריה קס, ז"ל

נולד: 1.8.1952, בנס ציונה
נפל: 27.3.1974 ברמת הגולן בנח"ל.

אריה בן מרדכי (מוטל) ורות (לבית גוטמן) מבנדין, בוגר בי"ס תיכון במגמה ריאלית בנס ציונה, המשיך את לימודיו כסטודנט לכלכלה באוניברסיטת „בר־אילן", נשא לאשה את נורית ונולד להם בן.

היה בין המתישבים הראשונים ברמת הגולן וממיסדי קיבוץ אפיק. נהרג בבנין משקו בביצור ההתישבות הבטחו־נית בגבול הצפון.

תהיה נשמתו צרורה בצרור החיים.

מאיר ירום, הי״ד

נולד: 18.10.1948 בקפריסין

נפל: 25.1.1968 בצוללת „דקר״.

משה ירום (ורום) ורחל לבית צוקרמן מבנדין, עברו את השואה האיומה בגיטאות ובמחנות, איבדו את כל משפחתם, אך ניצלו. בשנת 1948 הגיעו לארץ בעליה בלתי לגאלית, אך נעצרו ע״י הבריטים והוחזרו למחנות המעצר הבריטיים בקפריסין, שם נולד להם בנם מאיר. בשנת 1949 הוחזרה המשפחה לארץ ועברה לגור בעפולה.

מאיר גדל כילד שקט וסגור. היה תלמיד חרוץ ושקדן ומסור ללימודיו. תמיד היה מוכן לבוא לעזרת חבריו, ולכן כולם אהבוהו. הוא היה נער חביב, וחיוך של חן וטוב לב היה נסוך תמיד על שפתיו.

בגיל 18 התגייס לצה״ל ושירת בחיל הים.

הוא נספה יחד עם חבריו בצוללת „דקר״ שנעלמה בלב ים ב־25 לינואר 1968.

נזכור לעד את מאיר, שפתיל חייו נקפד והוא בדמי שאיפתו ורצון החיים שלו.

יהיה זכרו צרור עם גיבורי עם ישראל.

צבי פז (פומרנץ), הי״ד

נולד: 2.11.47 ולדנבורג—פולין

נפל: 25.1.68 ב„צוללת דקר״.

צבי, בנם של וילי (מסוסנוביץ) וטושקה (לבית בלום) מבנדין, ניצולי השואה אשר עלו ארצה בשנת 1950.

את חינוכו קבל בארץ. בגיל 3 הלך לגן והתבלט כילד נבון, בעל נפש עדינה, שקט מסודר ונקי.

בגיל שש הלך לביה״ס עממי ואח״כ החל את לימודיו התיכוניים בפנימיה חקלאית „כנות״. נפשו העדינה ואהבתו את הטבע ויופיו, תאמו לאוירה ששררה בביה״ס. את אהבתו לצמחים הוא העביר גם הביתה, שתל צמחים בארגזים במרפסת ביתו, מעין גינה קטנה. את אהבתו לפרחים הוא הביע גם כאשר בא לחופשות הביתה, תמיד הביא לאמו זר פרחים. תחביבו האחר היה הצלום, גם בצילום ביטא את אהבתו ליופי.

אם הבית בפנימיה מעידה בדבריה על אופיו הנוח והטוב של צבי — „בכל הנסיבות נתגלה צביקה תמיד כאחראי, ממושמע, בעל נכונות לעזור לזולת, פעיל בכל אירועי החברה תוך מסירות ואחריות ללא דופי והחברה אהבה אותו וידעה להעריך את מאמציו. גם בתחום האישי כבן יחיד לאמו, היה רגיש מאד באהבתו ובדאגתו לאמו״.

לאחר סיום לימודיו ב„כנות״ התגייס לצה״ל והתנדב לשרת בצוללת. שירות ביחידה קשה ומסוכנת, אשר דורש את מלוא ההתמסרות הריכוז והתושיה.

בתקופה זו שמר על קשר עם הבית וכאשר נשלח עם הצוללת „דקר״ לאנגליה הקפיד על שליחת מכתבים.

צבי אבד במצולות ים יחד עם שישים ותשע חבריו. באבדנה של צוללת „דקר״. יהיה זכרו ברוך.

מנשה בוגייסקי (סגן), הי"ד

נולד: 10.7.1948 סוסנוביץ'
נפל: 26.10.1968 בקרב על תעלת סואץ.

מנשה, בנם של דוד ולאה, אשר עברו את השואה במחנות ובגיטאות. כרבים מניצולי השואה גם הם לא מחקו את המספר שחרטו הנאצים על זרועם. מספר זה הפך לחלק מזהותם, והזכיר להם מדי יום את מה שעבר עליהם.

שלוש שנים אחרי המלחמה, ב־10 ביולי 1948 נולד מנשה. ידידים רבים באו לברך את ההורים המאושרים.

מנשה היה בעל עיניים תכולות ותלתלים בהירים שבמשך השנים הפכו לכהים. היה נער תוסס, פעיל וטוב לב. הוא לא כעס מעולם, דבר שהיה אפייני לו. תמיד מחייך, ותמיד במצב רוח טוב. אהב ספרים ותקליטים, ובארונו היה אוסף של מטבעות מכל העולם.

את השכלתו המוסיקלית רכש מנשה בבית־הספר, כשהוא מנגן על חליל, ואחר כך ניגן בתזמורת העירונית של חיפה, בתוף ובסקסופון. אך החליל היה הכלי שאהב ביותר.

מנשה היה בוגר מחזור ב' של בי"ס תיכון עירוני בחיפה, ומאז שהתגייס לצה"ל שירת בקו החזית, באיזור תעלת סואץ. גם קודם לכן, במלחמת ששת הימים השתתף מנשה בקרבות על עזה, ולאחר מכן לחם בבקעת הירדן.

כיוון שהיה בן יחיד, נדרש מנשה לקבל את רשות הוריו, כדי להתגייס לשורות הצנחנים. הוא „נקרע" בין האחריות בבית והאחריות בצבא, ולבסוף הצליח לקבל את אישור הוריו.

מנשה נפל בתעלת סואץ בשבת, 26 לאוקטובר 1968, בד' חשוון תשכ"ט.

הוא היה קצין מעולה ומסור, חבר למופת, אהוב על מפקדיו, על פיקודיו ועל כל מי שהכירו. יהיה זכרו צרור בצרור החיים.

מנלה גד („גדי"), סרן, הי"ד

נולד: 9.1.46 בקיבוץ תל־יצחק
נפל: 26.7.68 במרדף אחרי מחבלים בבקעת הירדן.

גד, בנם של דוד וגינה (לבית גוטפרוינד) מסוסנוביץ, עלו ארצה במסגרת הנוער הציוני. ממיסדי קיבוץ תל־יצחק שבשרון.

גדי, התבלט בצניעותו, בכשרונותיו הטכניים ובאהבתו לבעלי חיים. אחראי, מסור ומוכן לעזור לזולת. היה מקובל ואהוב על חבריו.

ביולי 63 התגייס לצה"ל, לנח"ל — בכפר גליקסון. בסיום תקופה זו הוא מתנדב לנח"ל מוצנח, כאן הוא מוצא את מקומו וכר נרחב לביטוי אישיותו. לא להיכנע לכשלונות, לתת את המכסימום. הוא שלט בעצמו בכל מצב ובכל סיכון ויכולת זו היא שמילאה את הוויתו.

בסיום שירות סדיר (בדרגת סג"מ), חתם לשירות קבע בסיירת הצנחנים. השתתף במבצעים קרביים נועזים, זכה בציון לשבח ע"י הרמטכ"ל על עוז רוח במיבצע „כרמה" (21.3.68) כאשר תחת אש אויב יצא בזחל"מ למשוך את האש אליו (לצורך איתור מקור האש) ובנוסף לכך חילץ פצועים בהיותם תחת אש עזה ורצופה.

חודש ימים לאחר פעולה זו — 26.7.68 — נפל גד בפעולת מירדף אחרי חבלנים בבקעת הירדן. (בפעולה זו נפל גם אל"מ אריק רגב).

בדברי אזכרה אמר עליו הרמטכ"ל: „גד שייך לשכבת המפקדים הצעירים והמעולים בצה"ל. הוא צמח בקיבוץ ובשל בצה"ל. הערכים שינק משני מקורות אלה — הגשמה חלוצית ודוגמה אישית — התבטאו באישיותו ובמעשו, תוך הזדהות מוחלטת עם התפקידים שהוטלו עליו, יכולת אישית וחושים מפותחים להפליא, שבזכותם הצטיין בשדה ומילא תפקידיו בהצלחה ובכשרון".

בקיבוצו, תל־יצחק הוקם לזכרו, „בית גדי".
גד הובא למנוחת עולמים בקיבוצו בתל־יצחק.
יהיה זכרו ברוך.

בִּמְקוֹם יִזְכֹּר

אַתְּ שׁוֹאֶלֶת:
מַדּוּעַ זֶה כָּכָה קָרָה?
אַתְּ שׁוֹאֶלֶת:
כְּלוּם אֵין זֶה בִּזְבּוּז אָיֹם?
וַאֲנוּ מְשִׁיבִים (וּמַאֲמִינִים) שֶׁאֵין בְּרֵירָה,
וְשֶׁזּוּ הַדֶּרֶךְ הַיְחִידָה בַּמְּצִיאוּת שֶׁל הַיּוֹם.

אָז צָרִיךְ לִכְבֹּשׁ אֶת הַכְּאֵב פְּנִימָה
וְלִלְמֹד לִשְׁתֹּק עַד כְּדֵי נְשִׁיכַת לָשׁוֹן
וְלָדַעַת שֶׁכָּל מְפַקֵּד לֹא יִצְעַק: קָדִימָה
אֶלָּא יִצְעַד בָּרֹאשׁ —
גַּם אִם יִפֹּל רִאשׁוֹן.

וְאִם דִּמְעָה, כְּמוֹ מֵעַצְמָהּ, נִגֶּרֶת עַל הַלֶּחִי,
זֶה לֹא רַק וְעֵקֶב מוֹתוֹ שֶׁל אִישׁ...
גּוֹרָלוֹ שֶׁל דּוֹר הוּא,
כְּשֶׁלֹּא הַבֵּן אוֹ הַנֶּכֶד
אֶלָּא אָבִיו שֶׁל הַמָּנוֹחַ אוֹמֵר „קַדִּישׁ".

מאת: דידי מנוסי
מתוך חוברת לזכרו של גד מנלה

עם סיום הדפסת הספר הגיענו הידיעה המעציבה והמדכאה על פטירתו ללא עת של היקר באדם, שר הסעד ר׳ מיכאל יעקב חזני ז״ל בן ר׳ ישראל משולם הי״ד.

מיכאל חזני (קנטרוביץ) נולד בשנת 1913 בעיר בנדין בפולין. למד בישיבות. בישיבת תורת חיים בוורשה, הוסמך לרבנות. במקביל השתלם בלימדים כלליים ועמד בבחינות בגרות אקסטרנית.

היה ממייסדי „השומר הדתי" ומפעילי „החלוץ המזרחי" בפולין. בשנת 1932 עלה לארץ באורח בלתי ליגלי. את תחילת דרכו בארץ עשה כפועל חקלאי והיה מראשוני החלוצים בכפר יעבץ ואח"כ התישב בכפר אברהם. שנים רבות התגורר גם בכפר הרואה, ואח"כ עבר לתל־אביב.

במרוצת הימים עבר לעבודה במרכז החקלאי של הפועל המזרחי ובמשך שנים רבות כיהן כיו"ר המרכז. בתפקיד זה עשה רבות להתרחבותה של ההתיישבות הדתית ונחשב על חשובי בוניה.

חבר מהכנסת השנייה ועד הנוכחית, ועד בכלל. חבר ועדת הכספים בכנסת בשנים עברו. בכנסת השביעית סגן שר החינוך והתרבות, חבר הנהלת הקואליציה, דובר המפד"ל לענייני כלכלה, משק וחברה, חבר ועדת השרים לענייני רווחה ולענייני התיישבות, יו"ר הוועדה המיוחדת בכנסת לטיפול בדו"חות מבקר המדינה.

במשך אותה תקופה השתלם בכלכלה באוניברסיטאות ירושלים ולונדון ומזמן לזמן נשא הרצאות באוניברסיטת בר־אילן.

משנת תש"ל (1970) כיהן כשר הסעד. בכנסת השמינית — התפטר מחברותו בממשלה באפריל 1974 והצטרף אליה מחדש באוקטובר אותה שנה.

פעילותו הציבורית הייתה ענפה ומגוונת: חבר הוועה"פ של הפועל המזרחי, חבר הנהלת המפד"ל, ממפקדי ההגנה, חבר המרכז החקלאי, בהנהלת איגוד מושבי הפועל המזרחי ואבי ההתיישבות הדתית בארץ, סגן יו"ר הוועדה והמועצה המייעצת של בנק ישראל, כיהן כחבר מועצת המנהלים של בנק „טפחות" ושל בנק המזרחי, סגן יו"ר הוועד המנהל ויו"ר ועדת הכספים של האוניברסיטה „בר אילן". פרסם חוברות על ההתיישבות הדתית ומחקרים רבים בנושאים דתיים־חברתיים, כלכליים ותרבותיים.

תנצב"ה.

בנשיאות עצרת יוצאי זגלמביה במאי 1973. יושבים מימין: א. גרין, השר מ. חזני ז"ל, יו"ר הארגון א. בן טוב ומ. לנצמן.

בשורה ראשונה יושבים מימין:

גלצר, גולד, גב׳ מגר, עו״ד בן־טוב, יו״ר, מ. לנצמן, סגן יו״ר, גב׳ ר. פרידריך, ש. גשורי, מ. ירקוני, ח. טריגר.

בשורה השניה עומדים מימין:

ר. מלאך, מגר, גב׳ פיגנבלט, מ. המפל, צ. פלבנר, גב׳ ליוור, ח. ורשבסקי, גב׳ בן־יצחק, מ. פריבר, ב. דגיאלי, מ. גלבנד.

בשורה שלישית עומדים מימין:

א. שחורי, ה. שטורנר, י. שרגאי, י. לאודן, י. חריף, ש. רוזנבלום, אל. שחורי, ק. לעדן ז״ל, סגן יו״ר א. גרין.

הועד הראשון של יוצאי בנדין־סוסנוביץ בישראל

דברים לסיכום

בסיפוק רב ובחרדת קודש הננו מסכמים את מפעלנו של הוצאת ספר שני לקהילת סוסנוביץ וסביבת זגלמביה.

אליבא דאמת התכוונה ועדת הספר מלכתחילה להוציא רק ספר אחד שיכלול את כל הנושאים והמדורים שנקבעו מראש אולם תוך כדי העשייה ואיסוף החומר ע״י העורך ש. גשורי וחבר המערכת י. שווייצר ז״ל, י. חריף, משה ירקוני ונפתלי פדר התרחבה היריעה והועמדנו בפני העובדה שאי אפשר במסגרת כרך אחד להסתפק, ולכן יש צורך להדפיסו בשני כרכים על מנת להשלים את המפעל שנטלנו על עצמנו.

הופעת הספר הראשון של ספר סוסנוביץ וסביבת זגלמביה נתקבלה בקורת רוח והרגשת סיפוק אצל רבים מבני עירנו והסביבה, אך גם גרמה לתרעומת ורוגז רב אצל רבים שלא מצאו בו את העיקר שלמענו נועד ספר יזכור. היו שטענו, כי היתה הגזמה בתיאור נושאים ואישים מסויימים תוך התעלמות מנושאים ואישים לא פחות חשובים. מכאיבה במיוחד היתה העובדה שהפרק לשואה ולגבורה שהיא גולת הכותרת של ספר יזכור, וכן גם מודעות האבל וההנצחה לזכר הקדושים שניספו בשואה, אשר נתקבלו מבני המשפחות מהארץ ומחוץ לארץ, נעדרו מתוכנו של הספר הראשון, ולכן פוגם הוא באופיו ובשלמותו של המפעל הקדוש. ועדת הספר היתה מודעת להלך רוח זה והחלה בפעולה להשלמת המפעל ע״י הוצאת הספר סוסנוביץ וסביבת זגלמביה כרך ב׳.

מלחמת יום הכיפורים שפרצה לפתע והטילה את אזרחי מדינת ישראל לתוך אווירה של יתמות ושכול סיכלה ושיבשה הרבה תכניות בחיים בארץ ובהכרח זה גם השפיע על הפעילות למען הספר וכמעט גרמה לשיתוקו. אולם כשחלה התאוששות יחסית במצב פנה יו״ר ועדת הספר מר מאיר לנצמן עקב אחריותו והתחייבויותיו לכל הפעילים שנבחרו למשימה הזאת בבקשה להרתם לפעילות למען השלמת הספר, אך רק מעטים נענו לקריאה. גם פטירתו הפתאומית של חברנו המזכיר קלמן לעדן ז״ל השאירה חלל ריק בקיום הקשר והפעילות למען הספר

גם אחרים מחברי הוועדה כישראל שרגאי, וחיים טריגר נאלצו להפסיק את פעילותם עקב מחלתם, נותרו לפעילות רק בודדים: היו״ר מאיר לנצמן, משה ירקוני, בנימין דגיאלי, ושרגא רוזנבלום (שאף הוא פרש לאחר זמן מה מפעילות).

בתוקף נסיבות אלו הציע היו״ר מר לנצמן את ה׳ משה ירקוני מי שהיה פעיל ומזכיר המערכת מתחילתו ובכל שלבי העשייה בספר, לקבל על עצמו את העול והאחריות להדפסת הספר וגם את התפקיד של מזכיר הוועדה והמערכת בתנאים מסויימים. ה׳ ירקוני הסכים מתוך דאגה וחרדה לגורלו של הספר, והשקיע בעבודה את כל מרצו וחושיו שהניבה גם פרי מבורך.

בישיבת ההנהלה של ארגון יוצאי זגלמביה נתקבלה החלטה לפי הצעת יו״ר עו״ד אריה בן־טוב להקדיש מדור מיוחד בספר סוסנוביץ והסביבה, כרך ב׳ לזכר הגבורים הקדושים בניהם של הורים יוצאי זגלמביה שנפלו במלחמת יום כיפורים ובמערכות ישראל.

באיסוף החומר ועיבודו ע״י בעלי מקצוע טפלו חברי ההנהלה הגב׳ רחל פרידריך, (אם שכולה) וה׳ אברהם גרין, סגן אלוף (מיל.), בשיתוף פעולה עם מזכיר הועדה והמערכת ה׳ משה ירקוני. הוועדה הנ״ל פעלה מתוך עקרון להנציח בצורה אחידה את כל החללים הקדושים, כ־22 במספר. במכתבים למשפחות השכולות בהם הומצאו להם העתק מהרשימות שנכתבו על יקיריהם הוסיפה וועדת הספר את הדברים הבאים.

„הננו גם מצרפים את רגשי תנחומינו הכנים על הקרבן היקר שהקרבתם למען קיום עמנו, חדורי הכרה אנו שנפילתו בגבורים של יקירכם ושל כל גבורי ישראל במערכות העם, הצילו אותנו משואה חדשה וכליון. לכן נזכרם בקדושה ולעד״.

לימים איימה שוב סכנת ההפסקה בהדפסת הספר בשל חוסר אמצעים כספיים. הועדה החליטה להדפיס חוזר ולשלוח מכתבים למאות בני עירנו בארץ ובחוץ לארץ. החוזר והמכתבים עוררו אמנם התענינות והחזירה את האימון להבטחותינו, אך

התוצאות הממשיות היו חלשות. החלטנו לכן לגייס מתנדבים שיבקרו בבתי בני עירנו בעלי היכולת על מנת להתרימם אולם לעשרות הפניות רק מעטים נחלצו לעזרה, ואת שמותיהם ראוי לציין: הגב' ברוניה לנצמן, הגב' הדסה פריוועס, הגב' רבקה שחורי, הגב' רחל שווייצר, הגב' אסתר רוטשטיין, הח' אברהם פלשניצקי, וחב' ברוך שחורי, שבעזרתם המעטה בגיוס כספים בנוסף להלוואות האישיות, ושל קופת גמ"ח של יוצאי בנדין, נתאפשרה המשכת הדפסת הספר.

לפעילות חזר גם מיודענו הח' ישראל שרגאי, וגם סגן יו"ר ארגון יוצאי זגלמביה הח' אברהם גרין הושיט לנו עזרה חשובה, ראוי לציון גם בן עירנו יהודה נשרי שביצע את העבודות הגרפיות הדרושות ללא תמורה, וגם החברים מחוץ לארץ ש. סקורה וי. דונסקי מאמריקה, מ. מיגוס וי. שולקלפר מצרפת, שגילו שוב התענינות לאור העובדות והבטיחו תמיכתם, ובל נשכח גם את נשיא הכבוד של עירנו ברוך פריבר, ואת סגן יו"ר חיים ורשבסקי שהיו ממניחי היסודות של מפעלנו הקדוש, ושליוו בברכה את פעולותינו.

יבואו נא על התודה והברכה כל אלה שהוזכרו כאן, ואלה שלא הוזכרו (שלא בכוונה) כולם פעלו מתוך תחושת השליחות והרגשת הייעוד במילוי המשימה.

ובזה תם ונשלם ספר סוסנוביץ והסביבה, כרך ב'.

וועדת הספר כרך ב'

נ אָ כ וו אָ ר ט

מיט א געפיל פון חרדת קודש שליסן מיר דאָס ווערק ארויסגעבנדיק דעם צווייטן באנד „ספר זכרון סאָסנאָוויץ" און די זאגלעמביער סביבה. אין אמת'ן איז געווען דער מיין ארויסצוגעבן נאָר איין ספר, וואָס דארף אנטהאלטן אלע אָפטיילונגען, וואָס זענען געווען פּראָיעקטירט. אָבער אין לויף פון דער ארבעט אונטער דער רעדאקציע בראש פון ש. גשורי, י. שווייצער ז"ל, י. חריף, מ. ירקוני, נ. פדר, האָט זיך אָנגעזאמלט א סך מאטעריאל און ס'איז געווען אונמעגלעך אלץ אריינצונעמען אין איין בוך. דאן איז באשלאָסן געוואָרן ארויסגעבן צוויי ספרים.

דאָס דערשיינען פונעם ערשטן באנד איז אויפגענומען געוואָרן ווארעם. סוף סוף האָט מען דערזען די פרוכט פון לאנגער מי. אָבער דערביי האָבן זיך אויך געהערט א סך תרעומות, מחמת אינעם ספר זענען נישט געקומען צום אויסדרוק דאָס וואָס איז דער עיקר פאר א ספר יזכור. ס'זענען נישט אריין, אסך פערזענלעכקייטן וואָס האָבן געווירקט אין אונדזערע ערטער, אין אונדזער סביבה, וואָס האָבן פארנומען א אָנגעזעען אָרט אין געזעלשאפטלעכן לעבן. ס'זענען נישט אריין נעקראָלאָגן וואָס זענען צוגעשיקט געוואָרן דורך קרובים וועגן זייערע נאָנטע, וואָס זענען פארשניטן געוואָרן אין די לאגערן.

דער אויסברוך פון דער יום־כיפור מלחמה מיט אלע טראגישע פאלגן האָט אויך משפיע געווען וואָס די ארבעט האָט זיך פארהאלטן אויף א לענגערע צייט. אָבער באלד ווי ס'האָט זיך נאָר אנגעהויבן איינשטעלן אביסל נאָרמאליטעט, האָט דער פּאָרזיצער מאיר לאנצמאן זיך געווענדעט צו די מיטארבעטער פונעם ספר, און געבעטן ממשיך זיין די ווייטערדיקע ארבעט.

ליידער האָבן ווייניקע געענטפערט אויף דעם רוף. אויך דער פלוצלונגער טויט פון דעם סעקרעטאר קלמן לעדן ז"ל האָט איבערגעלאָזט א חלל אין דער ווייטערדיקער ארבעט, וואָס דורך אים איז אָנגעהאלטן געוואָרן דער קאָנטאקט פון די מיטגלידער. צו דער זעלבער צייט האָבן צוויי טוער ווי ח. טריגער און י. שרגאי, צוליב זייער געזונט צושטאנד איבערגעריסן די ארבעט. די גאנצע לאסט איז אזוי ארום געפאלן אויף א קליינע צאָל, מיטארבעטער. בראש מיטן ח' ירקוני וואָס האָט מיט דער פולער אחריות און איבערגעבנקייט גענומען אויף זיך די ווייטערדיקע ארבעט.

לויט דער איניציאטיוו פון פרזיצער אדוואָקאט בן־טוב איז באשלאָסן געוואָרן ווידמען א באזונדערע אפטיילונג צום זכר פון די געפאלענע גיבורים אין דער יום־כיפור מלחמה. אין דער דאָזיקער ארבעט האָבן אסך בייגעטראָגן: רחל פרידריך (די מאמע

פון א זון וואָס איז אין דער מלחמה געפאלן) און סגן־אלוף אברהם גרין. מיט דער מיטהילף פון חבר אין דער רעדאקציע משה ירקוני.

דערביי דריקן מיר אויס די טיפסטע מיטליידס געפילן די משפחות פון די קרובים וקדושים.

און ווידער אנטפלעקן זיך פינאנסיעלע שוועריקייטן. מען באשליסט ארויסשיקן א רוף צו די פריינד אין לאנד און קיין אויסלאנד, ווי אויך ווענדט מען זיך צו פרייוויליקע טוער וואָס זאָלן באוויליקן אקטיוו מיטהעלפן אז די ארבעט זאָל געבן פרוכט. זאָל דאָ אויסגעדריקט ווערן אונדזער אנערקענונג, און דאנק פאר דער טרייער ארבעט פון די טייערע פריינד, בראָניע לאנצמאן, הדסה פריוועס, רבקה שחורי, רחל שווייצער און אברהם פלושניצקי, ברוך שחורי, און ראטשטיין, וואָס מיט זייער טרייער מיטהילף איז געזאמלט געוואָרן, אויסער די הלוואות און דער מיטהילף פון דער גמ״ח קאסע פון די יוצאי בענדין, די סומעס וואָס האָבן זיך גענייטיקט.

אינצווישן האָבן זיך אויך געמאָלדן צו דער ארבעט ישראל שרגאי, און אויך אברהם גרין, האָט בייגעשטייערט וויכטיקע מיטהילף. כדאי צו באַמערקן, מיט הארציקער דאנקבארקייט, די ארבעט פון גראפיקער נשרי, וואָס האָט אויסגעפירט אלע ארבעטן און נישט געפאָדערט קיין שום באלוינונג. א סך האָבן אויך מיטגעהאָלפן אונזערע לאנדסלייט אין פאריז, מ. מיגוס און י. שולקלופר. ווי אויך א. סקורע און דונסקי פון די פאראייניקטע שטאטן.

זאָל דאָ דערמאנט ווערן מיט זיין טרייען ביישטייער די גאנצע צייט פון אונדזער ארבעט אונדזער ערן פארזיצער, ברוך פריווער פון כפר־סבא. אין דער וויצע פאָרזיצער חיים ווארשאווסקי, וואָס זענען געווען די ערשטע איניציאטאָרן פארן ספר.

און אויך אלע די וואָס זענען נישט דערמאָנט געוואָרן אלע וואָס האָבן בייגעשטייערט דער הייליקער אויפגאבע און דערמעגלעכן פאַרענדיקן דאָס ווערק פון ארויסגעבן דעם ספר הזכרון.

דער קאָמיטעט פארן ספר
סאָסנאָוויץ און זאגלעמביער סביבה

התוכן - אינהאלט

ב. אישים ועסקנים:

ג. רשימת אישים ועסקנים שנפטרו בסוסנוביץ בשנות תר"פ—תרצ"ט:

השואה והמרי, חורבן וכליון:

י ז כ ו ר

ל ז כ ר ה נ ו פ ל י ם

בנים מהורים יוצאי זגלמביה, שנפלו בקרב במערכות ישראל:

APXV
V 2 (Sosnowiec)
85-2020

llR